ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ УРСР

ЗАПОРІЗЬКА ОБЛАСТЬ

ІСТОРІЯ МІСТ
І СІЛ
УКРАЇНСЬКОЇ
РСР

ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ УКРАЇНСЬКОЇ РСР

В ДВАДЦЯТИ ШЕСТИ ТОМАХ

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УРСР

КИЇВ — 1970

ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ УКРАЇНСЬКОЇ РСР

ЗАПОРІЗЬКА ОБЛАСТЬ

ГОЛОВНА РЕДАКЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ РАДЯНСЬКОЇ ЕНЦИКЛОПЕДІЇ

АКАДЕМІЇ НАУК УРСР

1—6—4
М — 70

ХАРКІВСЬКА КНИЖКОВА ФАБРИКА
ім. М. В. ФРУНЗЕ

ПРЕЗИДИУМ ВЕРХОВНОГО СОВЕТА СССР
ПРЕЗИДІЯ ВЕРХОВНОЇ РАДИ СРСР
ПРЭЗІДЫУМ ВЯРХОЎНАГА САВЕТА СССР
СССР ОЛИЙ СОВЕТИНИНГ ПРЕЗИДИУМИ
ССРО ЖОҒАРҒЫ СОВЕТІНІҢ ПРЕЗИДИУМЫ
სსრ კავშირის უმაღლესი საბჭოს პრეზიდიუმი
ССРИ АЛИ СОВЕТИНИН РӘЈАСӘТ ҺЕЈ'ӘТИ
TSRS AUKŠČIAUSIOSIOS TARYBOS PREZIDIUMAS
ПРЕЗИДИУМУЛ СОВЕТУЛУЙ СУПРЕМ АЛ УНИУНИЙ РСС
PSRS AUGSTĀKĀS PADOMES PREZIDIJS
СССР ЖОГОРКУ СОВЕТИНИН ПРЕЗИДИУМУ
ПРЕЗИДИУМИ СОВЕТИ ОЛИИ СССР
ՍՍՀՄ ԳԵՐԱԳՈՒՅՆ ՍՈՎԵՏԻ ՆԱԽԱԳԱՀՈՒԹՅՈՒՆ
СССР ЕКАРЫ СОВЕТИНИН ПРЕЗИДИУМЫ
NSV LIIDU ÜLEMNÕUKOGU PRESIDIUM

ГРАМОТА

Президиум Верховного Совета
Союза Советских Социалистических Республик
за успехи, достигнутые в деле увеличения производства и заготовок зерна, мяса, молока, яиц и других сельскохозяйственных продуктов,
Указом от 26 февраля 1958 года наградил
Запорожскую область Украинской ССР

ОРДЕНОМ ЛЕНИНА

Председатель Президиума Верховного Совета СССР К. Ворошилов

Секретарь Президиума Верховного Совета СССР М. Георгадзе

МОСКВА—КРЕМЛЬ 4 марта 1958 г.

Пам'ятник Запорізькій руді. Селище Дніпрорудне Василівського району. 1968 р.

Пам'ятник трактору. Селище Комиш-Зоря Куйбишевського району. 1968 р.

Вклейка надрукована на Харківській друкоофсетній фабриці

ВІД РЕДАКЦІЙНОЇ КОЛЕГІЇ ТОМУ

Запорізький край, славний своїм історичним минулим, революційною, бойовою і трудовою звитягою, вписав не одну яскраву сторінку до героїчної історії народів нашої країни. За порогами Дніпра-Славутича виникла Запорізька Січ, єдина в своєму роді «козацька республіка» (К. Маркс), що стала важливим центром визвольної боротьби проти соціального і національного гноблення.

У грудні 1905 року на Запоріжжі замайорів червоний прапор одного з найбільших на Україні повстань проти царизму. У полум'ї класових битв сюди прийшов Великий Жовтень, і його багряний стяг запоріжці пронесли крізь вогненні фронти громадянської війни, роки соціалістичного будівництва.

Слава легендарного минулого перегукується з новою славою соціалістичних звершень. У роки перших п'ятирічок прадавня запорізька земля стала великим будівельним майданом: там, де ревіли пороги, споруджено Дніпрельстан — первісток ленінської електрифікації країни, виросли гіганти індустрії — «Запоріжсталь», «Дніпроспецсталь», коксохімічний завод та інші. Пустельні в минулому степи Таврії перетяли тепер високовольтні лінії, всюди засяяли лампочки Ілліча.

Створення промислових гігантів на Запоріжжі є втіленням ленінського плану побудови соціалізму і непорушної дружби між народами радянських республік, адже запорізький промисловий комплекс будувала вся країна.

Запорізька область сьогодні — це край металу і хліба, сучасної і майбутньої енергетики. Дніпрогес-2, що будується, подвоїть потужність Дніпрельстану, а Запорізька ДРЕС, закладена 12 червня 1970 року, буде однією з найпотужніших у світі.

Надміцна сталь і крилатий метал — алюміній, потужні трансформатори і високоякісні абразиви, надійні мотори і дизелі, перші радянські мікролітражні автомобілі «Запорожець» — далеко не повний перелік продукції сучасного Запоріжжя, яка йде майже в 70 країн світу.

Запоріжжя — це й край високоякісної руди, перші тонни якої видобуто з Білозерського родовища до 50-річчя Великого Жовтня.

На неозорих колгоспних і радгоспних полях Запорізької області добірним колоссям шумлять пшеничні моря, золотими килимами яcніють соняшникові плантації, рясніють плодами сади і виноградники, щедро врожаїться городина.

Нові міста і села, заводи-гіганти, врожайні лани, наукові відкриття — це здобутки всього радянського народу, завойовані під проводом Комуністичної партії Радянського Союзу, під зорею Радянської влади. Все це — тріумф ленінських ідей.

Орден Леніна на прапорі області окрилює запоріжців на нові звершення в ім'я дальшого розквіту Батьківщини, в ім'я нових перемог комунізму.

Ця книга — один з двадцяти шести томів «Історії міст і сіл Української РСР», — видана в рік знаменного ювілею — 100-річчя з дня народження В. І. Леніна, розповідає про Запорізьку область, її міста і села, про торжество ідей марксизму-ленінізму на українській землі. Соціалістичні перетворення, здійснені в Запорізькій області за роки Радянської влади, подвиг робітничого класу, трудового селянства та інтелігенції на Запоріжжі — ще одне яскраве свідчення життєвості марксистсько-ленінського вчення, здійснення заповітів Ілліча, втілення в життя ленінського плану побудови соціалізму.

У томі вміщені: нарис про область, 53 нариси про міста, районні центри і найбільші села й селища, 189 довідок про населені пункти — центри сільських і селищних Рад. З нарисів і довідок читач дізнається про час заснування і походження назви населених пунктів, географічне розташування та первісні поселення на цій території, важливі історичні події тощо. На сторінках тому розповідається про корінні соціалістичні перетворення в різних галузях економіки і культури, досягнуті під керівництвом Комуністичної партії, про передовиків виробництва, відомих людей, славних земляків.

Том «Запорізька область» створено на громадських засадах. 18 районных комісій і близько 300 робочих груп, що працювали в містах і селах області, підготували матеріали для тому. В написанні нарисів та довідок активну участь взяли вчителі і викладачі вищих навчальних закладів, співробітники архівів, музеїв та бібліотек, краєзнавці, журналісти, партійні, радянські та комсомольські працівники — всього понад тисяча чоловік.

Методологічною основою для створення цього тому є твори класиків марксизму-ленінізму, рішення і постанови з'їздів, конференцій та Пленумів ЦК КПРС і ЦК КП України, союзного та республіканського урядів.

При написанні нарисів використано енциклопедичні, історичні, економічні, етнографічні, статистичні джерела, періодичні видання (серед них багато таких, які стали вже бібліографічною рідкістю); документи архівів Москви, Ленінграда, Києва, Харкова, Херсона, Сімферополя, Донецька, Запоріжжя, Мелітополя та інших міст, статистичні дані управлінь і відділів облвиконкому й статистичного управління області, а також спогади учасників революційних подій, громадянської та Великої Вітчизняної воєн, робітників, колгоспників, представників інтелігенції. Крім того, використані матеріали, що їх надали: Державна бібліотека СРСР ім. В. І. Леніна в Москві, Державна публічна бібліотека ім. М. Є. Салтикова-Щедріна в Ленінграді, Центральна наукова бібліотека АН УРСР, Державна історична бібліотека УРСР, Книжкова Палата УРСР, Одеська наукова бібліотека ім. О. М. Горького, Дніпропетровська обласна бібліотека ім. В. Г. Короленка, Запорізька обласна бібліотека ім. О. М. Горького, обласний краєзнавчий музей і народні музеї міст і сіл області.

Для ілюстрування тому використані фотографії Державних архівів кінофотофонодокументів СРСР та УРСР, місцевих музеїв, архівів, редакцій газет та окремих осіб — старожилів.

Іменний та географічний покажчик вміщено в кінці тому.

Загальні цифри, наведені в томі до липня 1920 року — часу утворення губернії, — обчислені на підставі даних по колишньому Олександрівському повіту Катеринославської губернії, Бердянському та Мелітопольському повітах Таврійської губернії у межах того часу.

Кількість населення міст і сіл області подається за станом на 1 січня 1970 року.

Обласна редакційна колегія тому та авторський колектив висловлюють подяку всім товаришам — справжнім літописцям краю, які на громадських засадах внесли свою частку праці в написання історії міст і сіл області. Авторський колектив вважає, що знайдено та використано далеко не всі джерела про славну історію боротьби трудящих і героїчне сучасне нашого краю. Щиро сподіваємося, що видання цього тому зацікавить і приверне багатьох до дальшого вивчення історії Запорізької області.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ ТОМУ

НАСЕЛЕНІ ПУНКТИ за КІЛЬКІСТЮ ЖИТЕЛІВ

ЗАПОРІЖЖЯ	Міста з населенням 300 000–1 000 000 чол.	Михайлівка	Селища міського типу з населенням понад 10 000 чол.
МЕЛІТОПОЛЬ	Міста з населенням 100 000–300 000 чол.	Тернувате	Селища міського типу з населенням до 10 000 чол.
БЕРДЯНСЬК	Міста з населенням 30 000–100 000 чол.		
ПРИМОРСЬК	Міста з населенням 10 000–30 000 чол.	*Любимівка*	Села

НАСЕЛЕНІ ПУНКТИ за АДМІНІСТРАТИВНИМ ЗНАЧЕННЯМ

- Центри областей
- Центри районів
- Інші населені пункти

ЗАПОРІЗЬКА ОБЛАСТЬ

Запорізька область утворена 10 січня 1939 року. Розташована на південному сході Української РСР, між нижньою течією Дніпра і Азовським морем. На заході межує з Херсонською, на півночі з Дніпропетровською, на сході з Донецькою областями УРСР; на півдні омивається водами Азовського моря. Площа — 27,2 тис. кв. км, населення — 1775 тис. чоловік, густота — 63,9 чоловік на кв. км. Основне населення: українці — 68,2, росіяни — 26, болгари — 2,5 проц., решта — інші національності. У містах проживає 1166 тис. чоловік, у селах — 609 тис. чоловік[1].

В області 18 адміністративних районів, 209 сільських Рад, 4 міста обласного та 8 міст районного підпорядкування, 20 селищ міського типу, 1112 сільських населених пунктів.

Поверхня Запорізької області — слабо розчленована річками і балками рівнина, трохи похилена з північного сходу на південний захід. На південному сході чітко виділяється Приазовська височина (200—220 метрів над рівнем моря), місцями горбиста, з глибокими долинами. Тут залягають древні кристалічні породи (граніти і гнейси), які по долинах річок, ярів та балок виходять на поверхню. Рештки кристалічних порід на вододілах підносяться у вигляді поодиноких горбів, т. зв. могил, висота яких досягає 300 і більше метрів (Могила-Токмак — 307 метрів, Могила-Бельмак — 324 метри та інші). На південь, у бік Азовського моря, на південний схід і захід Приазовська височина, поступово знижуючись, переходить у Причорноморську низовину.

На території області протікає понад 25 річок. Крім Дніпра, найбільшими річками є: Конка (Кінська), Молочна, Берда, Гайчур, Верхня Терса, Обиточна та інші. Є лимани: Бердянський, Білозерський та Утлюцький, озеро Молочне.

В Запорізькій області, за винятком крайнього півдня, де є солончакуваті, піщані й супіщані грунти, переважає чорнозем: у північній і північно-східній частинах — звичайний малогумусний, у центральних районах — південний несолончакуватий. Лісів і чагарників мало. Найпоширеніші породи дерев: біла акація, берест, клен, дуб, ясен, тополя.

Кам'яна могила. Село Терпіння Мелітопольського району, 1969 р.

Клімат помірно-континентальний. Пересічна температура повітря найтеплішого місяця (липня) +21,5—23,3 градуса, найхолоднішого (січня) —4—6 градусів. Середня тривалість вегетаційного періоду коливається від 210 днів у північних до 220 днів у південних районах. Річна кількість опадів у північних районах — близько 400—450, у південних — близько 350 мм. Бувають зливи, майже щорічно у квітні—травні — суховії, періодично — «чорні бурі».

Область багата на корисні копалини. Тут є залізна руда (Білозерське родовище), поклади марганцевої руди (Токмацьке родовище), буре вугілля (в Гуляйпільському, Оріхівському і Вільнянському районах). Область багата також на неметалеві корисні копалини: граніти, вапняки, глини, каоліни, графіт, пісковики, польові шпати тощо. Є горючі гази, лікувальні грязі та мінеральні води.

На території області багато історичних та археологічних пам'яток. Нерідко натрапляємо на кістки тварин, які існували на землі ще до появи людини. В 1940 році на березі Азовського моря знайдено кістяк південного слона, який експонується в Ленінградському музеї зоології АН СРСР.

Люди на території області жили з найдавніших часів. На південній околиці селища Федорівки Запорізького району, в урочищі Круглику досліджено залишки одного з найдавніших в СРСР стійбищ раннього палеоліту (300—100 тис. років тому). Недалеко від села Петро-Свистунового Вільнянського району, біля скелі Орла, виявлено палеолітичну стоянку, що існувала приблизно 100—40 тис. років тому. Біля цього ж села відомі ще 7 стоянок пізнього палеоліту (40—13 тис. років тому — Балка Дубова, Кайстрова Балка, Осокорівка та інші)[1]. На берегах рік Дніпра, Берди та Молочної відомо близько 20 пам'яток доби неоліту (VII—IV тисячоліття до н. е.). Найкраще досліджені з них могильники Вільнянський та Вовнізький поблизу Запоріжжя.

Унікальною пам'яткою неоліту є святилище — Кам'яна могила поблизу Мелітополя, в долині степової річки Молочної. Тут височить мальовничий бугор (площа близько 3 га) з пісковикових глиб, під навісами яких, на стелях гротів, вибиті зображення чаклуна, тварин — биків, коней та оленя, риболовні сіті, ступні ніг тощо. Це святилище існувало протягом V—I тисячоліть до н. е., тобто і в добу бронзи[1]. На той час південно-східні степи виявились густо заселеними. На території області збереглось понад сто пам'яток доби бронзи (III—I тисячоліття до н. е.). Найбільш відомі — залишки поселень в урочищах Середньому Стогу (поблизу Дніпрогесу ім. В. І. Леніна), Дурній Скелі (біля шлюзу Дніпрогесу), поблизу м. Токмака, в районі Білозерського лиману, а також поховання, виявлені поблизу сіл Троїцького, Новопилипівки, Зарічного, Костянтинівки Мелітопольського району та міста Бердянська. На околиці Запоріжжя знайдено форми для відливання бронзових речей доби пізньої бронзи.

В VII ст. до н. е. на територію Північного Причорномор'я вторглися скіфи. Вони залишили після себе чимало курганних пам'яток. Найвизначнішими серед них є кургани Мелітопольський, Солоха та розкопаний у 1969 році курган Гайма-

[1] Нариси стародавньої історії Української РСР. К., 1957, стор. 13—14, 16, 22.
[2] М. Рудинський. Кам'яна Могила. К., 1961, стор. 5.

нова могила, що поблизу с. Балок Василівського району. В них знайдено справжні шедеври мистецтва, зокрема срібну та золоту оковки сагайдака для стріл, золотий посуд, золотий гребінь, на яких зображено сцени битви кінних та піших воїнів, побутові епізоди з життя скіфів тощо. Зображення на вазі з Гайманової могили дають змогу по-новому висвітлити питання соціального устрою та етнографічних особливостей Скіфії у IV ст. до н. е. Збереглися залишки великого скіфського поселення на Дніпрі — т. зв. Кам'янського городища (виникло наприкінці V ст. до н. е.). Воно було розташоване на лівому (східному) березі сучасного Каховського водоймища, а точніше — на дюнних пагорбах поблизу міста Кам'янки-Дніпровської та Великої Знам'янки, займало площу близько 1200 га. Городище мало земляні укріплення, було основним ремісничим центром, який постачав залізні знаряддя праці та зброю скіфським степовим племенам. Виникнення цього городища свідчило про початок поступового переходу скіфського кочового населення до осілості. Центральну, добре укріплену його частину, становило Знам'янське городище, яке, певно, правило за адміністративний центр Скіфії. Саме тут і розкопано знаменитий курган, що має назву Солоха.

Протягом II ст. до н. е. нові кочівники — скотарі-сармати, зламавши опір скіфів, посіли панівне становище в степах Приазов'я і Північного Причорномор'я. Вони витіснили частину скіфів до Криму і на Дунай, решту підкорили. Сармати залишили після себе курганні поховання в Кизиярській балці поблизу Мелітополя, на території нинішніх сіл Новопилипівки, Долини, на лівобережжі Дніпра — в Новогригорівці, місті Кам'янці-Дніпровській.

Серед археологічних пам'яток Запорізької області є й такі, що належать стародавнім східнослов'янським племенам. Зокрема, є поселення і могильники черняхівської культури, які належали антам (II—VI ст. н. е.). Найбільш відомі з них могильники — біля села Привітного (Запорізький район), Кам'янського (Василівський район) та міста Кам'янки-Дніпровської[1].

Після сарматів через безмежні степові простори Приазов'я проходили різні тюркські племена, яких приваблювали багаті на різнотравні корми пасовиська, зрошувані численними річками з великими заплавами та луговими просторами, що сприяло розвитку скотарства. З кінця IV ст. н. е. тут уже кочували гунни, яких у VI ст. витіснили авари, а останніх у VII ст.— хозари. Всі вони розоряли землю антів, грабували її та поневолювали місцеве населення. Після розгрому Хозарського каганату у 966 року київським князем Святославом найнебезпечнішими в степах стали печеніги, яких Візантія нерідко використовувала в боротьбі проти давньоруської держави.

З середини XI ст. приазовські степи були захоплені половцями, і слов'яни почали називати їх «половецьким полем». У басейні річки Молочної виникли половецькі поселення — вежі. Про тривале перебування кочівників у запорізьких степах свідчать понад 50 кам'яних скульптур-баб, переважно в Мелітопольському, Приморському, Кам'янсько-Дніпровському і Токмацькому районах.

У першій половині XIII ст., коли на Русь сунулась страшна небезпека зі сходу — монголо-татарська навала, київський, галицький, волинський, чернігівський, путивльський, курський, трубчевський і смоленський князі, об'єднавшись з половцями, вирушили з своїми збройними загонами вглиб половецького степу проти монголо-татар. Збір військ та їх об'єднання відбулися в районі острова Хортиці[2]. Але у вирішальній битві 16 червня 1223 року на річці Калці монголо-татари, використавши неузгодженість дій руських князів, розбили війська руських і половців.

Заволодівши на початку 40-х років приазовськими землями, монголо-татари змітали з лиця землі цілі поселення, знищуючи місцеве населення або захоплю-

[1] Нариси стародавньої історії Української РСР, стор. 216, 321.
[2] Летопись по Лаврентиевскому списку. СПб, 1872, стор. 267.

Зброя запорізьких козаків XVI—XVIII ст. ст. Малюнок І. Рєпіна, 80-і роки XIX ст.

ючи його в полон. Через це приазовські степи стали майже безлюдними.

З XV ст. джерелом незліченних бідувань народу стало Кримське ханство, що відокремилось від Золотої Орди. Татарські орди чинили спустошливі набіги на міста і села, винищували і виганяли в рабство тисячі людей. Крим став одним з найбільших центрів торгівлі невільниками на Близькому Сході.

У зв'язку з посиленням феодального гніту в північно-західних районах України, набуває великої гостроти антифеодальна боротьба, однією з найбільш поширених форм якої стала масова втеча селян у незаселені південно-східні степи. Завдяки цьому в XV ст. виникло козацтво (слово «козак» означає «вільна людина»). Перейшовши Дніпрові пороги, українські козаки заснували в XVI ст. Запорізьку Січ, яка з кінця століття стає не тільки основною базою боротьби з турецько-татарською агресією, але й важливим центром визвольної боротьби українського народу проти соціального і національного гніту, проти польсько-шляхетських загарбників. К. Маркс, надаючи великого значення виникненню українського козацтва, назвав Запорізьку Січ «християнською козацькою республікою»[1]. Він бачив у козацтві передову частину волелюбного українського народу. Це дало йому підставу сказати, що із заснуванням Запоріжжя «дух козацтва розлився по всій Україні».

Поява козацтва за Дніпровими порогами сприяла більш інтенсивному освоєнню необжитих земель та пожвавленню тут господарської діяльності. Козаки займалися скотарством, мисливством, рибальством, бджільництвом та землеробством. Вони засновували зимівники (хутори). У пониззі Дніпра козаки споруджували укріплені «засіки», сукупність яких і дістала назву Запорізької Січі. На острові Малій Хортиці (неподалік від Великої Хортиці), що належав до козацьких володінь, близько 1554—1555 рр. український магнат Д. Вишневецький спорудив замок, який згодом увійшов до системи січових укріплень[2].

Протягом всієї своєї історії запорізьке козацтво в соціальному відношенні не було однорідним. Верхівку його становили заможні козаки — власники рибальських промислів, земельних угідь, шинків тощо. Отаман Калнишевський мав 68 коней, 747 голів великої рогатої худоби, близько 14 тис. кіз та овець, 96 свиней; близько 14 тис. голів худоби було у писаря Глоби. Козацька голота (сірома) не мала власного господарства і майна, вона наймитувала у заможних козаків.

Запорізька сірома боролася проти своїх гнобителів. Так, восени 1764 року у Великому Лузі мав місце виступ козацьких низів проти старшини і багатого козацтва. Сутичка сталася між робітниками зимівників і рибних промислів, з одного боку, і власниками цих же зимівників і промислів — з другого. Виступ сіроми було придушено збройною силою[3]. Разом з селянською масою і міськими низами козацька голота була активною силою в боротьбі проти феодального гніту.

Одночасно з українським козацтвом на Дніпрі виникло російське козацтво на Дону. В спільній боротьбі проти українських та російських кріпосників, а також

[1] Архив Маркса и Энгельса, т. 3. М., 1946, стор. 154.
[2] Історія Української РСР, т. 1. К., 1967, стор. 134, 161.
[3] В. О. Голобуцький. Запорізька Січ в останні роки свого існування. К., 1961, стор. 367.

проти турецько-татарських загарбників, польської шляхти гартувалась братерська дружба російського і українського народів.

Запорізьке козацтво, яке переважно складалося з бідноти, було тісно зв'язане з широкими народними масами. Козаки брали активну участь в усіх соціальних рухах і народно-визвольних повстаннях на Україні протягом XVII—XVIII століть.

Запорізькі галери і чайки XVII—XVIII ст. ст. Гравюра Г. Грачова, 80-і роки XIX ст.

Наприкінці січня 1648 року на Запоріжжі під проводом Богдана Хмельницького спалахнуло збройне повстання. Козаки напали на урядову залогу, розташовану в районі острова Хортиці, і розгромили її. Цей виступ став початком визвольної війни українського народу, головною причиною виникнення якої було загострення соціально-економічних суперечностей, нестерпний польсько-шляхетський гніт, небезпека поглинення України шляхетською Польщею і султанською Туреччиною. Запорізьке козацтво спільно з трудовим українським народом боролося проти шляхетської Польщі, за возз'єднання України з Росією. За участю запорізьких козаків здобуто вирішальні перемоги під Жовтими Водами, Корсунем та в інших важливих битвах.

Після переможного закінчення визвольної війни українського народу і возз'єднання України з Росією почався новий період в історії козацтва. Запоріжці зробили помітні кроки в економічному розвиткові краю. Вони поступово розширювали свої володіння вздовж обох берегів Дніпра. У XVIII ст. Запорізька Січ займала територію Південної України (в межах сучасних Запорізької, Дніпропетровської, частково Кіровоградської та інших областей). На т. зв. запорізьких землях, на площі понад 8 млн. десятин землі, в першій половині XVIII ст. проживало близько 50 тис. чоловік. Основну масу запорізького війська становили козаки-січовики. Вони проживали в укріпленому центрі Запоріжжя — Січі. Загальна їх кількість у 30—60 рр. XVIII ст. становила 15—20 тис. чоловік[1]. Решта населення під захистом Січі проживала на хуторах та зимівниках.

На землях війська хліборобство розвивалося слабо. Це пояснювалося малою заселеністю краю та постійною загрозою руйнувань з боку татарських орд. Основою господарського життя на початку XVIII ст. на Запоріжжі було скотарство і рибальство. За даними перепису 1760 року, в Протовчанській паланці (адміністративно-територіальній одиниці Січі — окрузі) на 943 господарства, де проживали одружені козаки, налічувалось коней — 895, великої рогатої худоби — 5335 голів, овець — 13 680[2]. За даними 1774 року, на обох берегах Дніпра вже було понад 40 млинів, з них 29 належало заможним посполитим. За житло у зимівниках найчастіше правили землянки, в яких і жила основна маса степовиків. Лише багаті козаки, які експлуатували козачу сірому, мали кам'яні чи дерев'яні (рублені) будинки з коморами, льохами та іншими господарськими будівлями, обнесеними земляним валом або дерев'яним парканом. Землі війська запорізького перетинали шляхи, якими кримські татари просувалися під час розбійницьких нападів на землі України та Росії. Зокрема, відомі — Муравський шлях, який починався з Перекопу і через південні українські степи прямував на північ, до Тули, а також — Чорний шлях,

[1] Історія Української РСР, т. 1, стор. 312.

[2] А. Скальковский. Опыт статистического описания Новороссийского края, ч. 1. Одесса, 1850, стор. 339—340.

що теж починався з Перекопу, перетинав пониззя Дніпра, проходив між верхів'ями Інгульця, Тясьмина і Росі в напрямі до Умані, Тернополя, Львова. Важливе значення мав також Чумацький шлях, який пролягав лівим берегом Дніпра через запорізькі землі до Перекопу, а звідти — до Криму. Крім згаданих, на Запоріжжі були ще шляхи місцевого значення, якими чумаки, здебільшого запоріжці, возили з Перекопу сіль та рибу. Через розбійницькі напади татар подорожування в ті часи було небезпечною справою. Тому вирушали водночас по кілька десятків, а то й сотень підвід, запряжених волами. Чумаки, перед тим, як вирушати в далеку дорогу, озброювались, обирали ватажка, якому в усьому корились.

У другій половині XVIII ст. на Запоріжжі почали зароджуватись нові буржуазні відносини. У зимівниках козацької старшини використовувалась вільнонаймана робоча сила. У великому зимівнику проживало від 18 до 30 вільнонайманих робітників — захожих заробітчан, бідних козаків. Запорізька Січ широко збувала сільськогосподарську продукцію, особливо коней, велику рогату худобу, пушнину, рибу далеко за межі Запоріжжя й України, зокрема — до Росії, Західної Європи та країн Близького Сходу.

Про стан освіти на території Запорізької Січі в середині другої половини XVIII ст. свідчить одночасне існування шкіл при всіх 16 церквах, а також трьох спеціальних — казенно-платної, січової та школи вокальної музики і церковного співу. Для прожиття учням дозволялося заробляти колядуванням, щедруванням, поздоровленням козацької старшини співами у свята. Січова школа була по суті вищою. За 15 років свого існування (1754—1769 pp.) вона підготувала чимало кошових старшин, писарів та інших адміністративних осіб для праці в судах, канцеляріях тощо. Третя школа готувала читців, співаків і диригентів для церковних хорів. Крім виразного читання, тут навчали партесного (багатоголосого) хорового співу[1]. У XVII—XVIII ст. ст. на Січі у свята влаштовувалось багато видовищ: урочисті процесії з музикою, рушничними і гарматними салютами, фейєрверками, гуркотом литавр тощо. Крім колядувань і щедрувань, молодь проводила драматичні дійства, святкові інтермедії, ходила із «Зіркою», «Козою», «Меланкою», ставила народну драму «Лодка, або шлюпка», пов'язану з повстанням Степана Разіна, що свідчило про зв'язки запорізьких козаків із донськими.

Художні смаки народних мас, їх високорозвинуте художнє відчуття прекрасного на Запоріжжі в XVI—XVIII ст. ст. виявлялись у філігранній різьбі на кості (козацькі порохівниці), у різьбленні на дереві (іконостаси і речі домашнього вжитку). Яскравими орнаментами прикрашались похідні намети козаків, їх прапори, клейноди. Існувала ціла галузь художніх ремесел по виготовленню узорчастих поясів[2]. Особливо поширеними були народні картини «Козак Мамай або козак-бандурист» з оптимістичним віршованим підписом. «Козака Мамая» малювали майже всюди: олією — на полотні і дошках, на меблях, шафах, дверях і навіть вуликах, рослинними фарбами — на стінах будинків.

Запорізька Січ і навколишні степи, Дніпро-Славутич, Великий Луг і Хортиця, життя трудящих і їх героїчна боротьба проти соціального і національного гноблення — знайшли яскраве відображення у фольклорі. Такі перлини народної поезії, як думи: «Козак Голота», «Отаман Матяш», «Федір безродний, бездольний», «Кішка Самійло», «Козак нетяга Фесько Ганжа Андибер» та ін., історичні пісні, легенди і перекази[3] про Морозенка, Супруна, Гната Голого, Івана Сірка, Максима Кривоноса, Івана Богуна, Богдана Хмельницького, Семена Палія, Максима Залізняка, Устима Кармалюка та інших славетних людей України, про розправу голоти над дукою-багатієм, про кріпосницькі утиски і гайдамацькі повстання, записані

[1] О. Казимиров. Український аматорський театр (дожовтневий період). К., 1965, стор. 10—11.

[2] М. В. Бабенчиков. Народное декоративное искусство Украины и его мастера. М., 1945, стор. 6—8.

[3] Українські народні думи та історичні пісні. К., 1955, стор. 15.

й поширені на Запоріжжі[1],— переконливе свідчення тому. У цих творах з усією широтою і глибиною виявляється гаряча симпатія і любов трудящих до своїх героїв — захисників від соціального і національного гноблення, підтримка цих героїв та рішучий осуд експлуататорів і їх прислужників, радість з приводу розправи голоти над дуками-визискувачами. Всесвітньо відомим став знаменитий «Лист запоріжців до турецького султана», складений у другій половині XVII ст., коли кошовим отаманом на Запоріжжі був Іван Сірко. Цей лист, сповнений глибокого оптимізму, приперчений козацьким гумором, пройнятий гострою зневагою до лютих ворогів, надихнув пізніше видатного російського художника-реаліста І. Ю. Рєпіна на створення відомого монументального твору.

З другої половини XVIII ст. царський уряд почав вживати заходи до поступової колонізації козацького степу. З 1741 року особам, які втекли з Лівобережної України та Росії і переховувались у Польщі, Молдавії чи в Криму, було дозволено селитись у південних степах. Все ж заселення степової України відбувалося дуже повільно. Турки і татари своїми загарбницькими нападами руйнували українські і російські поселення, перешкоджаючи освоєнню багатих, родючих земель. Отже, щоб створити сприятливі умови для розвитку продуктивних сил у краї, треба було насамперед ліквідувати татаро-турецьку загрозу і мати вільний вихід до берегів Чорного та Азовського морів.

У 1770 році почалось спорудження т. зв. Дніпровської укріпленої лінії, що пролягла через запорізькі степи між річками Дніпром і Бердою. Система укріплень складалась з семи фортець: Петровської, Захар'ївської та Олексіївської — на річці Берді, Кирилівської — на річці Токмачці, Григорівської і Микитівської — на річці Кінській, Олександрівської — в гирлі річки Сухої Московки, на місці збудованих раніше редутів[2]. Цей період у житті запорізького краю, поряд з дальшим зростанням продуктивних сил, відзначився посиленням соціального розшарування козаків та загостренням класових суперечностей. Січова старшина і заможне козацтво дедалі більше гнітили рядових козаків та селян, які жили на Січі. За рахунок їх визиску старшинська верхівка нагромадила великі капітали, мала багато худоби, майна і землі. Гострі соціальні суперечності виявлялися в частих стихійних повстаннях козацької сіроми, селян і міської бідноти. Запоріжжя, як і в попередні віки, відігравало величезну роль у боротьбі проти гнобителів. Навесні 1768 року запорізька козацька сірома під проводом Максима Залізняка взяла активну участь у великому антифеодальному русі на Правобережній Україні — Коліївщині, під впливом якої наприкінці грудня 1768 року в Січі вибухнуло найбільше в її історії повстання. Повсталі захопили військову артилерію, випустили ув'язнених гайдамаків, розгромили будинки старшини та багатого козацтва. Закріпившись у Січі, сірома чинила героїчний опір царським каральним військам. Але сили були нерівні, і повстання придушили.

Запоріжці активно підтримали російських братів-повстанців, які виступили проти своїх гнобителів під проводом О. Пугачова. Чимало запорізьких козаків перебувало у його війську. Після поразки в бою з царськими військами біля Чорного Яру Пугачов мав намір йти до Запорізької Січі[3].

Внаслідок переможної російсько-турецької війни 1768—1774 рр., за Кючук-Кайнарджійським мирним договором (липень 1774 року) Росія дістала землі між Дніпром і Бугом, а отже й вихід до Чорного моря. Після цього Січ стала внутрішньою територією. Царський уряд, який давно прагнув ліквідувати Січ як вогнище антифеодальної боротьби, вирішив її знищити. У липні 1775 року царське військо на чолі з генералом Текелієм, повертаючись з турецького фронту, несподі-

---

[1] Я. П. Новицкий. Малорусские исторические песни, собранные в Екатеринославщине 1874—1903 гг. Екатеринослав. 1908, стор. 114.

[2] Я. П. Новицкий. История города Александровска. Екатеринослав, 1905, стор. 167.

[3] Історія Української РСР, т. 1, стор. 337—339.

вано напало на Січ і зруйнувало її. 3-го серпня 1775 року царським маніфестом було офіційно проголошено ліквідацію Січі[1]. Цим реакційним актом царський уряд назавжди припинив існування славної Запорізької Січі, яка протягом століть була оплотом визвольної боротьби всього українського народу проти зовнішніх і внутрішніх ворогів.

Значна частина запоріжців залишилась у козацькому стані, за становищем, наближеним до державних селян, а землі колишньої Запорізької Січі включено до складу Катеринославського намісництва і, здебільшого, роздано дворянам.

У 1796 році сталися зміни в адміністративному устрої України. Південна Україна та Крим склали Новоросійську губернію, поділену 1802 року на три: Катеринославську, Херсонську і Таврійську. Ще в 1784 році утворився Мелітопольський повіт, який увійшов до складу Таврійської губернії. З 1806 року в Катеринославській губернії існував Олександрівський повіт. У 1842 році з Мелітопольського повіту Таврійської губернії виділився Бердянський повіт. Територія трьох названих повітів і становить сучасну Запорізьку область.

Царський уряд прагнув якомога швидше заселити родючі землі Приазов'я та пониззя Дніпра, роздавав землі російським і українським поміщикам, високопоставленим чиновникам, офіцерам, запроваджуючи кріпосницьку систему. Тільки в Катеринославській провінції протягом 1775—1782 рр. було роздано 4470 тис. десятин[2]. Створювались величезні земельні володіння на десятки тисяч десятин кожне. В Олександрівському повіті 1805 року генерал-майор Балабін мав 13 тис. десятин землі, чиновник Дебальцев і надвірний радник Капніст по 18 тис., графиня Скавронська — 55 тис. Всього в повіті на цей час 126 поміщикам належало 590 тис. десятин землі та близько 14 тис. кріпаків. На початку XIX ст. у зв'язку з розвитком на півдні тонкорунного вівчарства роздача земель дворянам набула ще більшого розмаху. З 1808 по 1818 рік поміщики, які займались розведенням овець, дістали 1725 тис. десятин казенних земель. З цієї кількості поміщик Сокологорський мав 62 тис., Попов — 61 тис. десятин у Мелітопольському, граф Канкрин — 52 тис. десятин в Олександрівському повітах[3].

Українські та російські поміщики переселяли кріпаків з своїх старих маєтків у південні українські степи. Наприкінці XVIII — на початку XIX ст. переселенці Олександрівського та Мелітопольського повітів утворили на землях поміщика Потьомкіна села Балабине, Григорівку, Веселянку, Хитрівку, Царицин Кут; на землях Попова, по річках Кінській, Янчекраку, Карачекраку — села Василівку, Янчекрак, Карачекрак та інші. Кріпацькі села виникли і на землях поміщика Мордвинова в Бердянському повіті.

Та найбільшим землевласником лишався царський уряд. Він мав три чверті земельних угідь у Придніпров'ї та Приазов'ї, заселяв їх державними селянами добровільно та примусово. Переважну більшість казенних земель заселяли колишні запорізькі та українські козаки із слобідських полків та з полків Полтавської і Чернігівської губерній. Тікаючи від кріпацького гніту, поселялися тут і численні кріпаки з центральних губерній та Правобережної України. Царська адміністрація не виявляла особливої ретельності щодо встановлення приналежності втікачів і, як правило, не сповіщала поміщикам про місцеперебування їхніх колишніх кріпаків. Добровільні переселенці не мали майже ніяких пільг від держави, тому більшість їх потрапляла на новому місці у дуже скрутне становище.

Протягом перших двох десятиліть XIX ст. значних масштабів набуло примусове переселення сюди з різних губерній Росії сектантів-духоборів, молокан, розкольників, які оселились на правому березі річки Молочної та вздовж річки Білозерки.

---

[1] В. А. Голобуцкий. Запорожское казачество. К., 1957, стор. 422.

[2] Россия. Полное географическое описание нашего отечества, т. 14. СПб., 1910, стор. 162.

[3] В. П. Теплицький. Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні (60—90-ті рр. XIX ст.). К., 1959, стор. 7.

Прагнучи якомога швидше заселити степові простори Таврії та пониззя Дніпра і, водночас, не бажаючи порушити кріпосницькі «порядки», власті стримували масовий приплив селян-кріпаків. Тому царський уряд став на шлях широкого залучення сюди іноземних колоністів. Протягом перших двадцяти років XIX ст. на території сучасної Запорізької області засновано понад 50 німецьких колоній, власники яких тільки в Бердянському та Мелітопольському повітах одержали 214 тис. десятин кращої землі[1]. Німці-колоністи користувались великими пільгами. Вони одержували по 60—65 десятин на двір, на 30 років звільнялись від будь-яких податків, військової повинності, їм надавалось право заводити промисли з припискою до них кріпосних українських та російських селян.

У Таврійських степах селилися також вихідці з Польщі, Чехії, Сербії, Греції та Албанії. 1843 року тут утворилось 7 єврейських колоній, що налічували 2 тис. родин.

Після приєднання Криму і Північної Таврії до Росії царський уряд намагався привчити до землеробства та осілого життя ногайців Єдисанської та Єдичкульської орд, які кочували в приазовських степах і вели примітивне скотарське господарство. Для них було відведено 285 тис. десятин придатної землі, що простяглася смугою понад Азовським морем від річки Берди до Утлюцького лиману. Однак умови осілого життя здалися ногайцям обтяжливими. У 1860—1861 рр. під час переселення частини кримських татар до Туреччини слідом за ними туди подалось і 60 тис. ногайців. Внаслідок цього в Приазов'ї спустіло 96 аулів[2]. Щоб поповнити кількість населення, уряд вживав термінові заходи. На вільні землі переселялись люди з старих населених пунктів Північної Таврії, а також колишні державні та кріпосні селяни з Київської, Чернігівської, Воронезької і Тамбовської губерній — всього понад 36 тис. чоловік. Крім того, сюди направлялись переселенці з-за кордону, зокрема з колишніх турецьких володінь на Балканах. З-за Дунаю переселилась частина українців і росіян, але найбільше — болгар. Протягом 1861—1863 рр. в межах сучасної Запорізької області утворилось 47 болгарських колоній з населенням понад 24 тис. чоловік та три невеликі колонії гагаузів з населенням близько 1 тис. чоловік[3].

І все ж основним населенням краю були українці та росіяни. Вони й винесли на своїх плечах весь тягар першопоселенців, перетворивши цілинний степ Приазов'я на важливу житницю країни. Та не довго лишалися вільними втікачі-поселенці таврійських степів і пониззя Дніпра. 9 листопада 1827 року вийшов царський указ, за яким селяни-втікачі Новоросії не пізніше 15 вересня 1828 року мусили приписатись до поміщицьких або казенних поселень. Порушників того указу суворо карали. Молодих чоловіків віддавали в рекрути, а тих, хто мав більше 35 років, відправляли до арештантських рот, до Сибіру, чи повертали їхнім поміщикам. Завдяки указові багато поміщиків перетворили збіглих селян на своїх кріпаків. Так, поміщиця Толстая приписала собі багато збіглих козаків і селян, що поселилися в селі Обиточному Бердянського повіту; 67 утікачів-солдатів, які проживали в селі Василівці Мелітопольського повіту, стали кріпаками поміщика Попова[4].

Внаслідок цього кількість закріпаченого населення в краї зростала. І все ж тут його було менше, ніж у цілому по Україні. Якщо напередодні реформи 1861 року із загальної кількості селян України 41,4 проц. було кріпаків, то в межах сучасної Запорізької області їх налічувалось всього 12,6 проц. Близько 80 проц. сільського населення належало до державних селян[5], які за користування землею

---

[1] Н. Стогний. Запорожская область. Симферополь, 1963, стор. 68.
[2] Памятная книжка Таврической губернии. Симферополь, 1889, стор. 3.
[3] Известия Таврической ученой архивной комиссии, № 41. Симферополь, 1908, стор. 19—20.
[4] М. Максименко. Крестьянское движение в Таврической губернии накануне и после отмены крепостного права. Симферополь, 1957, стор. 11—12.
[5] Памятная книжка Таврической губернии. Симферополь, 1889, стор. 36, 37.

Каменоломня в селі Наталівці Запорізького району. 1884 р.

платили казні великі податки: подушні, оброчні тощо. Крім того, вони виконували ряд інших повинностей: будівництво шляхів, річкових причалів, обслуговування поштових станцій тощо.

У дореформений період основою економічного життя краю було сільське господарство. Величезні цілинні простори успішно використовувались для розвитку скотарства, особливо тонкорунного вівчарства. Викликане швидким розвитком суконної промисловості в центрі Росії та підвищенням попиту на вовну в країнах Західної Європи, воно інтенсивно розвивалось. У 1848 році в межах сучасної Запорізької області налічувалося 417,1 тис. голів простих і 706,2 тис. голів тонкорунних овець. Окремі власники мали по 100 тис. голів овець.

Значна частина великих поміщиків вже з кінця 30-х рр. XIX ст. почала переходити до капіталістичних форм ведення господарства. На півночі Таврії цьому сприяли такі фактори, як відносно невисокий процент кріпацького населення, всезростаючий ринок, близькість морських портів, звідки хліб, вовна, м'ясо, шкіра йшли на продаж, зокрема за кордон.

У 40-х роках XIX ст. в деяких містах і містечках виникло чимало невеликих підприємств, передусім для переробки сільськогосподарської сировини. На території сучасної Запорізької області у 1848 році працювали фабрики: галетна, макаронна, суконна, 3 сукновальні, 7 красильних і 5 шовкомотальних; невеликі заводи: 2 пивоварні, 30 винокурних, 21 рибний, 15 черепичних, 88 цегельних, 5 — по випалюванню вапна і 13 — по виготовленню глиняного посуду. Того року вони виробили товарів на суму 521,9 тис. карбованців[1].

Селяни заводили сади та городи. На всю Таврійську губернію відомі були садоводи і городники Мелітопольського і Бердянського повітів. У 1848 році в Бердянському повіті садів було 217 десятин, в Мелітопольському — 360 десятин. Великою кількістю садів славились села Велика Знам'янка, Кам'янка Дніпровська та інші.

Освоєння земель, розвиток продуктивних сил сприяли більш інтенсивному заселенню краю. Якщо наприкінці XVIII ст. населення Північної Таврії становило 55 тис. чоловік, то 1812 року — 96 тис. Напередодні селянської реформи в межах сучасної Запорізької області проживало 396 тис. чоловік.

Зростали старі і засновувались нові міста. 1861 року мешкало населення: в Олександрівську — 2850, Бердянську — 12 100, Ногайську — 2650, Мелітополі — 5865, в Оріхові — 4400 чоловік.

Царизм тримав широкі народні маси в темноті, гальмував освіту, задурманював свідомість трудящих релігійними забобонами тощо. Переважна більшість населення була неписьменною. У дореформений період шкіл на Запоріжжі майже не було. У 1861 році в межах сучасної Запорізької області в населених пунктах з українським та російським населенням існувало 26 парафіяльних шкіл. У місті Олександрівську були повітове училище, пансіон для шляхетних дівчат. В усіх навчальних закладах повітового центру навчалось лише 113 учнів. Та народ творив свою культуру — самобутню усну поезію, музику, танці, видовища, образотворче

[1] О. О. Нестеренко. Розвиток промисловості на Україні, ч. 1. К., 1959, стор. 476—480.

мистецтво. У піснях трудового народу жили героїчні діла, звитяжність і лицарство запорізьких козаків, відбивалися різні сторони селянського побуту і життя, їх надії і сподівання.

На 40—60-і рр. XIX ст. припадає час інтенсивного розвитку зернового господарства. Поміщики, прагнучи одержати якомога більше товарного зерна, значно розширили посівні площі, переважно за рахунок селян. Доведені до зубожіння, селяни вели свої господарства дуже примітивно. Голод був постійним супутником їхнього життя. У маєтку царського міністра Канкрина тільки протягом 1848—1850 рр. від голоду померло 500 чоловік. У Василівському маєтку графа Попова 1848 року голодувало 200 сімей.

Поміщицькі селяни не мали будь-яких прав. Щоб убити в кріпаках потяг до волі, кріпосники застосовували найжорстокіші кари. Так, городничий м. Оріхова Зайдеман влаштував у своєму будинку катівню. Його дружина знущалась там над сільськими дівчатами: виривала на голові волосся, била палицею по обличчю. Сам городничий бив дворових нагаєм до ран, після чого рани поливав горілкою з сіллю. Дівчат бив головою об стіну, давив горло, роздирав пальцями рот[1].

Експлуатація, дика сваволя, нелюдські знущання штовхали селян на боротьбу проти гнобителів. Один з перших значних селянських виступів на Запоріжжі відбувся в липні 1840 року в Григорівці, Веселянці, Юльївці, Царициному Куті, Хитрівці, коли селяни відмовилися збирати поміщицький хліб[2]. Кріпаки села Первозванівки влітку 1858 року виступили проти поміщиці Беккер. Виступ підтримали покріпачені селяни 27 навколишніх сіл. У донесенні царю начальник III відділення жандармського корпусу повідомляв, що «...двадцять тисяч жителів навколишніх сіл підтримували дух непокірності». Серед організаторів повстання були солдати-відпускники — учасники Кримської війни Д. Тищенко і М. Бойко. Повстання селян було жорстоко придушене[3].

Наростаючі селянські заворушення, дальший розвиток продуктивних сил, для яких кріпацтво ставало гальмом, примусили царський уряд визнати необхідним звільнення селян згори, не чекаючи, поки вони самі визволяться знизу. Уряд зробив усе можливе, щоб захистити інтереси поміщиків. «Велика реформа,— писав В. І. Ленін,— була кріпосницькою реформою і не могла бути іншою, бо її проводили кріпосники»[4]. Селян запорізького краю теж безсоромно пограбували. Так, якщо до реформи кріпаки Мелітопольського і Бердянського повітів мали 59,2 тис. десятин землі, то після реформи у них було всього 43,3 тис., причому кращу землю поміщики відмежували собі. Вони також широко скористались наданим правом зменшувати площі селянських наділів, виділяти їм неповні, нижчі, або т. зв. дарчі душові наділи. Це давало можливість поміщикам тримати в своїх руках родючі землі і, водночас, забезпечувати своє господарство дешевою робочою силою. 3909 селян Мелітопольського та Бердянського повітів одержали всього 5171 десятину «дарчої» землі[5].

За политу кров'ю і потом землю селянин змушений був платити великий викуп. Селяни Таврійської губернії мали виплатити 1200 тис. крб., фактично ж до 1906 року вони виплатили 1800 тис. карбованців[6].

Оцінюючи селянську реформу 1861 року, В. І. Ленін у статті «П'ятдесятиріччя падіння кріпосного права» писав про становище селянства у пореформений період: «Селяни... залишилися і після скасування кріпосного права в тій самій, безвихідній кабалі у поміщиків. Селяни залишились і після звільнення «нижчим» станом, подат-

---

[1] Кримський облдержархів, ф. 26, оп. 1, спр. 12 790, арк. 1.
[2] Крестьянское движение 1827—1869 гг., вып. 1. М., 1931, стор. 113.
[3] Там же, вып. 2, М., 1931, стор. 13.
[4] В. І. Ленін. Твори, т. 17, стор. 90.
[5] М. Максименко. Крестьянское движение в Таврической губернии накануне и после отмены крепостного права, стор. 49, 51.
[6] В. П. Теплицький. Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні, стор. 120.

ним бидлом, чорною кісткою, з якої знущалося поставлене поміщиками начальство, видушувало податі, сікло різками, рукоприкладствувало і бешкетувало»[1].

На грабіжницьку реформу селяни Запоріжжя відповіли масовими протестами. Одними з перших виступили в березні 1861 року недавні кріпаки с. Катеринівки Мелітопольського повіту. Ознайомившись 25 березня з маніфестом та «Положенням» і не знайшовши там того, чого чекали, вони не повірили в справжність маніфесту, відмовились виконувати панщину. Їх підтримали селяни Ганнівки, Михайлівки та Єлизаветівки. Рішучий характер мав виступ селян у маєтку брата царя теж на Мелітопольщині. Понад 2 тис. селян відмовилися визнати «Положення», вимагаючи наділення землею без будь-якого викупу. Особливо впертим і довгочасним виявився виступ селян села Обиточного Бердянського повіту, який з перервами тривав з квітня 1861 до листопада 1863 року. Кілька разів уряд посилав сюди війська.

Поодинокі селянські заворушення в краї не припинялись протягом усього післяреформеного періоду. Так, у вересні 1886 року колишні кріпаки поміщика Іваненка села Благовіщенки Мелітопольського повіту виступили проти поміщика, від якого одержали після реформи 1861 року четвертні наділи. Спочатку вони орендували землю на умовах скіпщини і відробітку, а з 1886 року Іваненко запропонував перейти на грошову оплату, причому на кабальних умовах. Вкрай обурені селяни повстали проти поміщика. У 1877 році в селах Петровському та Миколаївці Олександрівського повіту селяни захопили толоку, здану поміщиком в оренду іншим особам[2].

У червні 1885 року відбулося заворушення сільськогосподарських робітників у селі Павлівці Олександрівського повіту. Причиною його було побиття і звільнення управителем поміщицької економії двох робітників. Кинувши роботу, 60 робітників економії вимагали повного розрахунку до закінчення строку найму. Діставши відмову, вони оточили контору економії. Для розправи над селянами туди прибула поліція[3]. Отже, військовою силою, різками, багнетами царизм придушував виступи, якими супроводжувалось запровадження грабіжницької реформи.

Капіталістичні відносини швидко проникали в сільське господарство степової України, яке ставало підприємницьким, торговим. Це сприяло виникненню багатьох нових сіл, виселків і хуторів, особливо в Таврійській губернії. Наприкінці XIX ст. на території сучасної Запорізької області розорювання земель в основному завершилось. На цей час площа засіву польових, головним чином зернових культур, перевищила 1725 тис. десятин землі (ярова пшениця займала 830 тис.; ячмінь — 500 тис. десятин). Валовий збір усіх продовольчих культур (без вівса, картоплі та олійних) протягом шестиріччя (1895—1900 рр.) становив пересічно на рік 44 700 тис. пудів[4].

Дальше розширення посівних площ, збільшення продажу зерна, зосередження засобів виробництва в руках поміщиків та заможної верхівки села прискорювали процес класового розшарування селянства.

На це вказував В. І. Ленін у праці «Нові господарські рухи в селянському житті». Узагальнюючи величезний фактичний матеріал про розвиток селянського господарства в пореформений період у Дніпровському, Мелітопольському та Бердянському повітах (територія двох останніх становить близько 75 проц. території сучасної Запорізької області), В. І. Ленін вказував на існування в селі трьох основних груп селян. Біднота (безпосівні та з посівом до 10 десятин) становила 40 проц. господарств, їй належало 174 496 десятин посіву (12 проц. усіх посівних

[1] В. І. Ленін. Твори, т. 17, стор. 62.

[2] Крестьянское движение в России 1881—1889 гг. Сборник документов. М., 1960, стор. 497, 498, 540, 541.

[3] О. І. Лугова. Сільськогосподарський пролетаріат півдня України в період капіталізму. К., 1965, стор. 184.

[4] Россия. Полное географическое описание нашего отечества, т. 14, стор. 663, 670, 673.

площ). Середняцьких (з посівом 10—25 десятин) господарств було 40 проц., вони мали 540 093 десятини (38 проц. посіву). Господарств заможних селян з посівом понад 25 десятин було 20 проц. Та ця найменш чисельна група зосередила в своїх руках половину всіх посівів — 724 678 десятин. Їй належали 47,2 проц. знарядь обробітку, майже всі збиральні машини (92,8 проц.), понад 50 проц. великої рогатої худоби[1].

Третина селянських господарств Бердянського та Мелітопольського повітів змушена була, здавши землю в оренду куркулям, шукати заробітків. Не в кращому становищі були й селяни Олександрівського повіту, де на початок XX ст. кількість бідняцьких дворів досягла 55,9 процента[2].

Жителі Олександрівського повіту в тогочасному одязі. Кінець XIX ст.

У 80—90-х роках XIX ст. міста Олександрівськ, Бердянськ, Мелітополь, Оріхів, село Гуляйполе стали великими робітничими ринками. Сюди прямували десятки тисяч заробітчан. Капіталізовані поміщицькі, куркульські та фермерські колоністські господарства широко використовували дешеву робочу силу. Робочий день сільськогосподарських робітників був довшим, ніж у худоби. Так, у найбільш гарячу пору, влітку, вола використовували на роботах протягом 10 годин на добу, коня — протягом 11 годин, а робочий день наймита тривав 14—15 годин. В окремих економіях Олександрівського повіту роботу починали о 3-й годині ранку, а кінчали о 9-й вечора. За важку працю наймит одержував малу платню. Середня заробітна плата сільськогосподарського робітника у Катеринославській губернії у 1883—1900 рр. на сівбі не перевищувала 30 коп., на косовиці — 50, на жнивах — 95 коп. Їжу одержували робітники несмачну і нетривну. Особливо терпіли вони від недоброякісної води. В степових приазовських районах криниць було дуже мало, воду доводилось возити за десятки кілометрів. Для цього копали великі ями, заливали цементом, де й зберігали воду. Ям, як правило, нічим не накривали, тому вони забруднювались. Від пиття такої води люди часто захворювали на шлункові хвороби. Житлові умови сільськогосподарських робітників були тяжкими.

Великі площі родючих земель, гонитва за легкою наживою, нестача робочих рук змушували поміщиків та куркулів досить широко застосовувати машини. У 1889 році на Запоріжжі машини під час сівби та збирання врожаю застосовувались на третині площі орної землі[3].

Широкий попит на машини стимулював виникнення в Олександрівську заводів по виготовленню плугів, жниварок та борін. На кожному з них працювало по 400—500 робітників. У 1883 році в Бердянську капіталіст Д. Грієвз побудував завод, на якому працювало понад тисячу робітників. Невеликі підприємства по виготовленню сільськогосподарських машин і знарядь виникли в Молочанську, Мелітополі, Токмаку, Софіївці, Кічкасі, Хортиці, Гуляйполі, Оріхові та деяких інших населених пунктах.

З розвитком капіталізму розширювалось будівництво залізниць, які з'єднували глибинні райони з портами Чорного та Азовського морів. Одна з перших — Лозово-Севастопольська, побудована в 70-х роках XIX ст., пролягла через усю територію

---

[1] В. І. Ленін. Твори, т. 1, стор. 19, 46, 47.

[2] О. І. Лугова. Сільськогосподарський пролетаріат півдня України в період капіталізму, стор. 67.

[3] І. О. Гуржій. Україна в системі всеросійського ринку. К., 1968, стор. 57.

області з півночі на південь. Колія Чаплине — Бердянськ з'явилась у 1898 році; 1900 року почала діяти друга Катерининська залізниця, яка пролягла від станції Волноваха через Пологи до Олександрівська, і далі через Дніпро поблизу Кічкаса до станції Довгинцеве; дещо пізніше вступила в експлуатацію ще одна колія — від станції Федорівка через Токмак до Царекостянтинівки.

Перші десятиріччя післяреформеного періоду на Запоріжжі позначались швидким зростанням населення. Якщо в Росії з 1861 по 1897 рік населення збільшилося приблизно на одну третину, то на території сучасної Запорізької області за той же час воно зросло майже в два з половиною рази — з 391 тис. до 960,6 тис. чоловік. Із загальної кількості населення в містах і містечках проживало тільки 120 тис. чоловік. Основна маса міського населення зосереджувалась в таких містах, як Олександрівськ (18,8 тис.), Бердянськ (26,5), Мелітополь (17,3), Токмак (21,5)[1].

Зростання промисловості, міського населення, товарності в сільському господарстві сприяли пожвавленню внутрішньої торгівлі та експорту товарів за кордон. У великих населених пунктах були постійні базари, щороку відбувалось по 2—3 ярмарки. На ярмарках і базарах торгували кіньми, великою рогатою худобою, салом, олією, ремісничими виробами. З часом Північна Таврія стала одним із значних хлібних районів. Багато зерна вивозилось по Дніпру та залізницею до чорноморських портів, а звідти відправлялось за кордон. 1900 року з Олександрівська до Херсона по Дніпру перевезено 18 691 тис. пудів хліба. Важливим портом по експорту хліба був Бердянськ, звідки середньорічний вивіз пшениці у 1866—1870 рр. становив 7,8 млн. пудів, а в 1891—1895 рр.— 10,5 млн. пудів[2].

І далі розвивалось садівництво та виноградарство. Чимало виноградників розташувалось навколо Бердянська, Кам'янки-Дніпровської, Великої Знам'янки та болгарських поселень на узбережжі Азовського моря. З винограду виробляли вино, яке потрапляло головним чином на внутрішні ринки.

У післяреформені роки в краї відбулося деяке зрушення в галузі освіти й культури. В повітових центрах та заштатних містах — Оріхові, Ногайську й Великому Токмаку були відкриті гімназії та кілька інших середніх учбових закладів, у повітах — кілька десятків початкових шкіл.

Але для широких трудящих мас, особливо сільської місцевості, шлях до школи був нелегким. Так, наприклад, у селах Північної Таврії із загальної кількості дітей шкільного віку — 97 677 — в школах навчалось тільки 23 620 дітей, у т. ч. дівчаток 5650. Закінчили школу 1886 року всього 6,1 проц., у т. ч. дівчаток 3,4 процента.

В 90-ті роки XIX ст. швидкими темпами розвивається промисловість. На Запоріжжі вже діяло кілька десятків різних промислових і торговельних підприємств, на яких було зайнято близько 7 тис. чоловік. Робітники зазнавали нещадної експлуатації від українських, російських та іноземних капіталістів. Робочий день на підприємствах тривав 12—15, а на окремих і 18 годин. Заробітна плата більшості робітників не перевищувала 12—20 крб. на місяць. Тяжкими були житлові умови. Все це викликало протест і обурення робітників. Вони піднімались на боротьбу проти своїх гнобителів.

Першими на Запоріжжі застрайкували в червні 1885 року 400 робітників станції Олександрівськ та Південних залізничних майстерень. Вони протестували проти нових, введених підприємцями умов прийому на роботу, за яких знижувався заробіток, знімались безкоштовні проїзні квитки, медичне обслуговування тощо. 30 січня 1888 року спалахнув страйк робітників чавуноливарного заводу Классе-

---

[1] Россия. Полное географическое описание нашего отечества, т. 14, стор. 662, 663, 669—670, 672—673.

[2] І. О. Гуржій. Україна в системі всеросійського ринку, стор. 147.

на в Мелітополі, а 18 липня 1894 року знову страйкували залізничники Олександрівська[1].

Наприкінці XIX та на початку XX ст., коли по всій країні зростав соціал-демократичний рух, на Запоріжжі виникли соціал-демократичні організації. Перший соціал-демократичний гурток, створений 1899 року в Олександрівську, проіснував близько двох років. Він став зародком Олександрівської соціал-демократичної організації. В середині 1901 року Олександрівська соціал-демократична група встановила постійний зв'язок з ленінською «Искрой» і це мало величезне значення для активізації революційного руху в місті. 1902 року виник загальноміський комітет РСДРП. Тоді ж Артем (Ф. А. Сергєєв) створив соціал-демократичний гурток іскрівського напрямку в селі Федорівці Олександрівського повіту. Тут під впливом Артема почав свою революційну діяльність уродженець цього села В. Я. Чубар, в майбутньому видатний діяч Комуністичної партії і Радянської держави. Мелітопольська соціал-демократична група «Искорка» оформилась у 1903 році[2]. Вона підтримувала тісний зв'язок з ленінською «Искрой». Того ж року заснована соціал-демократична організація в Бердянську. У 1905 році виникли соціал-демократичні організації на станції Пологи, в Оріхові, Великому Токмаку, в селах Якимівці і Михайлівці[3]. Соціал-демократичні організації керували революційними виступами селян. У 1904 році Олександрівський комітет РСДРП підтримував постійний зв'язок з 16 селами повіту.

Один з керівників Олександрівського грудневого збройного повстання С. М. Тополін. Фото 1905 р.

У відповідь на розстріл мирної демонстрації в Петербурзі 9 січня 1905 року робітники Олександрівська провели масовий страйк, в якому взяло участь близько 5 тис. чоловік. До них приєдналися робітники промислових підприємств Софіївки, Хортиці, Оріхова. 5 березня застрайкували робітники заводу землеробських машин Фукса у Великому Токмаку, а наприкінці березня — на бердянських заводах Грієвза та Матіаса, в яких взяло участь 1000 робітників. Під час Жовтневого всеросійського страйку, в якому активну участь брали залізничники запорізького краю, почали виникати профспілкові організації. Так, у Мелітополі створилося 11 профспілок із загальною кількістю 700 членів. Профспілки виникли в Оріхові, Олександрівську, Бердянську, Великому Токмаку, Якимівці.

Героїчну боротьбу московського пролетаріату, що розпочав 9 грудня 1905 року збройне повстання проти царизму, активно підтримали робітники Олександрівська. 10 грудня тут розпочався загальний політичний страйк, який переріс у збройне повстання. Виступивши зі зброєю в руках, робітники будували барикади, а бойові дружини захопили вокзал і залізничні майстерні. На допомогу повсталим прибули робітники станції Синельникове, Нижньодніпровська, Нікополя, а також селяни Вознесенки, Кушугума і Миколаївки. Та слабо озброєні і недостатньо організовані робітники зазнали великих втрат. Серед трьох тисяч робітників, службовців і селян лише 300—500 мали зброю. Збройні сутички з поліцією і царськими військами відбувалися 12—13 грудня. 14 грудня повстання придушили.

У 1905—1906 рр. страйкували робітники Бердянська, Мелітополя, Великого Токмака, залізничники станцій Пологи, Федорівка тощо. Бурхливо розгортався селянський рух. В усіх трьох повітах відбувались виступи селян. Великою активністю відзначалася боротьба селян в Олександрівському та Мелітопольському

---

[1] О. А. Парасунько. Положение и борьба рабочего класса Украины (60—90-е годы XIX в.). К., 1963, стор. 346, 349, 360—361, 383.

[2] Історія Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1965, стор. 574.

[3] Кримський облдержархів, ф. 26, оп. 3, спр. 426, арк. 429, 431.

повітах. Особливо відзначилась біднота сіл Пологів, Федорівки (тепер Чубарівки), Малокатеринівки, Кінських Роздорів, Андріївки, Михайло-Льовшиного Олександрівського повіту. В Мелітопольському повіті виступили селяни 11 волостей. Заворушення відбулися в Кам'янці, Великій і Малій Білозерці, Веселому, Балках, Михайлівці, Іванівці та інших селах. Селяни захоплювали землю, громили і підпалювали поміщицькі садиби. Селяни Великої Знам'янки поставили вимогу перед управителем економій одного з найбільших поміщиків півдня М. Романова передати в оренду 20 тис. десятин землі по 5 крб. за десятину та повернути гроші, стягнуті економіями за штрафи. Не діставши позитивної відповіді, вони протягом 3—8 грудня 1905 року вчинили кілька нападів на економії Романова, маєтки поміщиків Шредерів та Зудермана. Повсталі розібрали 300 коней, понад 12 тис. овець, багато різного сільськогосподарського реманенту, майна, тисячі пудів хліба. Повстання придушили збройною силою[1].

Після поразки революції 1905—1907 рр. царські сатрапи жорстоко розправились з учасниками грудневого збройного повстання в Олександрівську. Багатьох робітників козаки і чорносотенці порубали на місці під час вуличних сутичок, 800 повстанців кинули за грати. За участь у революційних виступах лише в Мелітопольському повіті було заарештовано 670 селян. Багатьох з них засуджено до каторжних робіт і на вічне поселення в Сибіру. У 1907 році таврійський губернатор скаржився цареві, що «тюремні приміщення переповнені у 3—4 рази зверх комплекту». Він просив кошти на будівництво нових в'язниць та посилення охорони[2]. Жорстоких переслідувань зазнали організації РСДРП Олександрівська, Мелітополя, Бердянська, Токмака. Їх майже повністю розгромили.

Запроваджена царським урядом столипінська реформа дуже гостро вдарила по общинному землеволодінню на Запоріжжі, де воно становило близько 80 проц. Особливо пограбованою виявилась община в Мелітопольському повіті — з неї вийшли 55,4 проц. дворів. Куркулі тут створили 1508 хуторів[3]. Вихід з общини для малоземельних селян означав цілковите розорення. Не маючи робочої худоби й реманенту, позбавлені можливості користуватись вигонами та іншими угіддями, бідняки нерідко спродували свої наділи, остаточно перетворюючись на батраків або робітників промислових міст.

Куркулі ухитрялися скуповувати сотні десятин землі. Тільки в 1910 році в Бердянському та Мелітопольському повітах бідняки з наділом до 5 десятин продали 5621 десятину землі, власниками якої в Бердянському повіті у 87 випадках із 100 виявились куркулі, в Мелітопольському — в 97. Отже, внаслідок столипінської реформи ще більше поглибилось класове розшарування селянства. Напередодні першої світової війни в селах Мелітопольського повіту пролетарські та напівпролетарські групи становили 54,5 проц. усіх селянських дворів, а володіли вони лише 8,9 проц. посіву, мали 9,6 проц. землеробських знарядь, 10,2 проц. робочої худоби, 1,5 проц. овець тощо.

Промислове піднесення в країні в 1910—1911 рр. вплинуло на подальший розвиток промисловості на Запоріжжі. В 1914 році тут налічувалось 657 підприємств. Особливого розвитку набуло виробництво сільськогосподарських машин і знарядь. На той час близько 45 проц. продукції сільськогосподарського машинобудування, що вироблялася на Україні, давали заводи Олександрівська, Бердянська, Токмака, Мелітополя. Розвивалась борошномельна промисловість. Тут працювало понад 100 парових борошномельних млинів, олійниці, цегельно-черепичні заводи. Проте питома вага промислової продукції не перевищувала й 11 проц. продукції народ-

[1] Революционное движение в Таврической губернии в 1905—1907 гг. Сборник документов и материалов. Симферополь, 1955, стор. 132.

[2] Революционная борьба на Херсонщине в 1905—1907 гг., Сборник документов и материалов. Херсон, 1962, стор. 267, 409.

[3] А. Е. Арина, Г. Г. Котов, К. В. Лосева. Социально-экономические изменения в деревне. Мелитопольский район. М., 1939, стор. 65.

ного господарства краю. На промислових підприємствах налічувалось всього 22 тис. робітників[1].

Навіть в умовах економічного піднесення становище робітничого класу було досить тяжке. Ніяких помітних зрушень не спостерігалось у медичному обслуговуванні населення. Так, у 1910 році на території сучасної Запорізької області налічувалось всього 36 лікувальних закладів (15 — у містах і 21 — в сільській місцевості), з них 28 лікарень, у т. ч. 2 залізничні і 2 тюремні. Всі установи охорони здоров'я обслуговували 92 лікарі та 35 акушерок. Погані житлові умови, постійне недоїдання були придатним грунтом для епідемій віспи, холери, висипного і черевного тифу та інших пошесних хвороб. Переважна більшість населення лікувалася народними засобами.

Наприкінці 1910 року нова хвиля революційного піднесення здійнялась на Запоріжжі. За неповними даними тільки в 1912 році тут відбулося сім робітничих страйків, не припинялися вони і в наступні роки. У 1908—1912 рр. відновили діяльність більшовицькі організації повітових міст. В цей час в Олександрівську побував професіональний революціонер Ф. В. Ленгнік. У Великому Токмаку провадили роботу один з керівників відомого в історії робітничого морозовського страйку П. О. Мойсеєнко та більшовики І. Ю. Захаренко і П. М. Никифоров. Важливим засобом зв'язку партії з трудящими масами була легальна більшовицька газета «Правда». Протягом 1912—1914 рр. газета опублікувала понад двадцять кореспонденцій з життя робітничого класу і трудового селянства на Запоріжжі[2].

Чималі зрушення в соціально-економічному житті краю, які сталися в пореформений період, мало позначились на розвитку освіти й культури. Переважна більшість населення лишалась неписьменною. За даними всеросійського перепису 1897 року в містах налічувалось тільки 42—45 проц. письменних, у сільській місцевості — 24 проц. Письменними були, головним чином, заможні верстви населення — дворяни, духівництво, буржуазія, чиновники. Основна ж маса робітників, селян та ремісників не вміла ні читати, ні писати. Особливо багато неписьменних було серед затурканого злиднями і забитого національними утисками корінного українського населення. Так, серед українців — чоловіків письменних було 30,9, серед жінок — 6,5 проц. Із 100 осіб чоловічого українського населення вищепочаткові училища закінчило тільки 0,3 проц., а серед жінок ще менше.

На території сучасної Запорізької області не було жодного вищого навчального закладу. В 10 гімназіях, реальних та технічних училищах навчалося 2800 учнів. Діти трудящих вчились у початкових земських та церковнопарафіяльних школах. Таких шкіл у 1914 році в усьому краї налічувалось 692, в них навчалось 63,5 тис. дітей[3]. Багато дітей трудящих не могло потрапити до цих шкіл. Лише в Мелітопольському повіті 1914 року через нестачу вчителів і приміщень у прийомі до школи відмовлено 3798 дітям.

На Запоріжжі 1913 року налічувалось 499 невеликих бібліотек, з них у Мелітопольському повіті — 131, з книжковим фондом 159,1 тис. примірників. 186 бібліотек Олександрівського повіту налічували пересічно по 153 книги.

Імперіалістична війна загострила класові протиріччя. Навесні 1915 року сколихнулась нова хвиля революційного піднесення. На Запоріжжі відновлювалась діяльність більшовицьких груп, пожвавили роботу профспілки. Значно зміцніли більшовицькі групи Олександрівська, зокрема: в третіх тилових автомобільних майстернях на чолі з робітниками Каконіним і Ф. М. Виноградовим, на дротовому заводі, заводі «Борман-Шведе і К°». Особливо міцною і впливовою була група на

---

[1] Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні, т. 2. К., 1967, стор. 315, 331.

[2] Нариси історії Запорізької обласної партійної організації. К., 1968, стор. 37, 40.

[3] Розвиток народної освіти в Запорізькій області за роки Радянської влади. Запоріжжя, 1957, стор. 6.

щойно введеному в дію моторобудівному заводі ДЕКА, очолювана більшовиками Й. Т. Леппіком, М. С. Буфетовим, М. І. Харченком. Активно діяли більшовики в об'єднаних партійних організаціях Мелітополя та більшовицькі групи на заводах Грієвза, Матіаса і Горохова в Бердянську.

11 травня 1916 року застрайкувало 800 робітників Азово-Чорноморського заводу в Бердянську. У червні того ж року страйкували робітники машинобудівного заводу Нейфельда в с. Лісному Бердянського повіту, а в липні —800 робітників заводу Зафермана у Мелітополі[1].

Початок 1917 року ознаменувався особливо бурхливим зростанням революційного руху. Більшовики готувались відзначити 9 січня — «Криваву неділю». 5 січня 1917 року на взуттєвій фабриці Олександрівська розпочався страйк. Страйкарів підтримали 13 січня робітники залізничних майстерень, а 17 січня — кравецької майстерні Лацмана.

Велике піднесення панувало у містах і селах краю після одержання повідомлення про Лютневу буржуазно-демократичну революцію і повалення царизму. 4 березня з ініціативи робітників заводу ДЕКА в Олександрівську відбувся багатотисячний мітинг, на якому виступили більшовики І. А. Гаврилов, Й. Т. Леппік, Є. М. Малова і закликали робітників ліквідувати органи царської адміністрації, суд і поліцію, створити революційні організації робітників і селян. Після мітингу демонстранти рушили до в'язниці, і з участю спеціально обраної комісії звільнили політичних в'язнів. У Бердянську та інших містах і селах краю також відбулись демонстрації і мітинги. Водночас почали створюватись Ради робітничих і солдатських, а на селі — селянських депутатів. У багатьох з них, особливо в містах керівництво захопили меншовики та есери, які підтримували буржуазний Тимчасовий уряд.

Паралельно з Радами у містах створювались «громадські комітети», до яких входили представники місцевої буржуазії, земств, угодовських партій. Керівна роль у них належала кадетам, які повністю підтримували політику Тимчасового уряду. Повсюди продовжували діяти старі органи влади: у містах — міські думи та управи, в повітах та волостях — земські установи.

Під впливом Лютневої революції всі прошарки населення були втягнені в політичну боротьбу. На Запоріжжі діяли різні політичні партії та громадські організації. Лише в Бердянську налічувалось понад 15 різних партій: більшовики і меншовики, кадети, народні соціалісти, есери, анархісти, українські есери, єврейські націоналісти тощо[2].

Лютнева революція активізувала національно-визвольний рух серед українського населення, позбавленого елементарних національних прав — навчання рідною мовою, розвитку національної культури. Українські буржуазні націоналісти намагалися використати цей рух у своїх інтересах. У повітових містах краю були утворені т. зв. повітові ради, де керівна роль належала буржуазним і дрібнобуржуазним партіям. Найбільш численними виявились організації українських есерів, виразників ідеології куркульства.

Все це ускладнювало боротьбу трудящих за свої права. Вирішальну роль у визначенні політичної лінії більшовиків на новому етапі революції, в який вступила країна, відіграли знамениті Квітневі тези В. І. Леніна. Вони допомагали запорізьким більшовикам правильно визначити своє ставлення до меншовиків та інших дрібнобуржуазних партій, до Тимчасового уряду, війни.

Революційні сили виростали з середовища заводських робітників великих міст, портовиків, залізничників та наймитів, розкиданих по селах і поміщицьких економіях. Великий революціонізуючий вплив на місцеве населення мали револю-

---

[1] Й. Т. Щ е р б и н а. Робітничий клас України та його революційна боротьба у 1914—1917 рр. К., 1963, стор. 220, 357.

[2] Газ. «Известия» (Бердянськ), 12 вересня 1917 р.

ційно настроєні військові частини, такі як запасні полки: 42-й, розташований у Мелітополі, 46-й — у Бердянську, 48-й — в Оріхові, автомобільні майстерні — у Великому Токмаку, треті тилові автомобільні майстерні — в Олександрівську.

Після Лютневої революції виникли нові та зміцнились діючі професійні спілки робітників і службовців. Протягом квітня закінчилась організація профспілок на заводах Токмака. У травні виникла професійна спілка металістів у Бердянську; 11 червня 1917 року в Олександрівську відбулись збори делегатів профспілок, які ухвалили об'єднати всі профспілки міста в «Спілку спілок».

Надаремно робітники й селяни чекали від Тимчасового уряду миру, землі, 8-годинного робочого дня, поліпшення продовольчої справи. Поступово вони починали розуміти його антинародну суть. По краю прокотилася хвиля різкого невдоволення політикою Тимчасового уряду. На початку червня 1917 року в Олександрівську спалахнув страйк робітників на фабриці «Бр. Теверевські і К°», 11 липня застрайкували робітники заводу «Борман-Шведе і К°». Вони вимагали підвищення заробітної плати. Заворушення відбулися і в Бердянську. Селяни дедалі частіше вступали в конфлікт з поміщиками, самовільно захоплювали землі, відмовлялися сплачувати орендну плату. В с. Жеребці Олександрівського повіту матрос Шрамко, виступаючи на мітингу, закликав «приступити до негайного захоплення землі без будь-якої виплати і не чекаючи Установчих зборів». У Балківській волості Мелітопольського повіту селяни захопили під випас у маєтку поміщика Іваненка 400 десятин сінокосу.

З розвитком революційних подій посилюється процес розмежування класових сил, міцніють і ширяться більшовицькі організації. Першими виділились у самостійну організацію наприкінці травня 1917 року більшовики Олександрівська. В Мелітополі це відбулось у липні, в Бердянську — у вересні 1917 року[1].

Після VI з'їзду партії більшовицькі організації на Запоріжжі почали готувати народні маси до збройного повстання. У серпні 1917 року в Олександрівську на заводах ДЕКА, Наталенка та інших створювались бойові дружини, у Мелітополі сформувався загін Червоної гвардії[2].

Обурення і гнів трудящих викликала звістка про заколот генерала Корнілова. Більшовицькі організації закликали маси до боротьби з корніловщиною. 29 серпня у Бердянську відбулося термінове засідання Ради робітничих і солдатських депутатів та повітової Ради селянських депутатів, на якому було створено тимчасовий революційний комітет. Він звернувся до трудящих повіту і призначив комісарів пошти, телеграфу, залізничного вокзалу, морської пристані, надіслав військову охорону до казначейства і банку[3]. 29 серпня 1917 року залізничники станції Пологи, 4 вересня — робітники Олександрівського заводу ДЕКА, того ж дня — солдати на мітингу у Великому Токмаку рішуче виступили проти корніловського заколоту, вимагаючи страти Корнілова і його поплічників та взяття влади Радами.

Боротьба з корніловщиною викликала нову хвилю революційного піднесення трудящих Запорізького краю. Більшовики повітових центрів активно підтримували революційну боротьбу селянства. У багатьох волостях селяни громили економії, виганяли управителів, забирали хліб з амбарів, худобу, інвентар. За неповними даними, з квітня по жовтень 1917 року в Бердянському та Мелітопольському повітах відбулося 83 гострі конфлікти між селянами та поміщиками.

В резолюції, ухваленій 15 вересня 1917 року на загальних зборах робітників і службовців залізничних майстерень Олександрівська, трудящі вимагали, щоб уся влада перейшла до Рад[4]. Не виявив довіри Тимчасовому уряду і другий пові-

---

[1] Запорізький облпартархів, ф. 337, оп. 1, спр. 157, арк. 1.

[2] За власть Советов. (Сборник документов и воспоминаний...) Запорожье, 1957, стор. 218, 260.

[3] Газ. «Известия» (Бердянськ), 31 серпня 1917 р.

[4] Большевистские организации Украины в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции (март—ноябрь 1917 г.). Сборник документов и материалов. К., 1957, стор. 518.

товий з'їзд Рад селянських депутатів, який відбувся 17—19 вересня 1917 року в Бердянську. Більшовики Запоріжжя діставали постійну допомогу від ЦК РСДРП(б) та Катеринославської більшовицької організації. В цей час тут побували В. К. Аверін та Е. І. Квірінг. У жовтні 1917 року відвідав Бердянську, Мелітопольську і Великотокмацьку партійні організації парторганізатор ЦК РСДРП(б) по Таврійській губернії Жан Міллер. До Бердянська прибув на роботу професійний революціонер, член партії з 1901 року О. О. Дюмін.

Активні борці за встановлення Радянської влади на Запоріжжі.

К. І. Бронзос.

ЦК РСДРП(б) підтримував постійний зв'язок з місцевими організаціями. Так, у зв'язку з липневими подіями в Петрограді партійна організація Великого Токмака 15 липня одержала повідомлення ЦК про зрадницьку роль меншовиків та есерів, про намір буржуазії задушити революцію. Двадцятого жовтня 1917 року секретар ЦК РСДРП(б) О. Д. Стасова повідомляла Бердянську організацію, що «ми безперечно стоїмо на порозі величезних подій»[1].

З незаперечною вірогідністю життя ствердило ці прогнози. 26 жовтня робітники і селяни запорізького краю радісно зустріли звістку про перемогу в Петрограді Великої Жовтневої соціалістичної революції. Того ж дня більшовицький комітет Бердянська закликав робітників встановити Радянську владу в місті. На засіданні Мелітопольської Ради робітничих і солдатських депутатів 26 жовтня 1917 року, що проходило під головуванням більшовика М. І. Пахомова, ухвалено резолюцію про підтримку збройного повстання в Петрограді і передачу влади в місті Раді робітничих і солдатських депутатів[2]. Та місцеві органи Тимчасового уряду, зокрема міська дума, вирішили не здавати влади без бою. 27 жовтня вона постановила рішуче боротись з «більшовицьким повстанням». Отже, умови боротьби за владу Рад на Запоріжжі були досить складними. Напруженою виявилась боротьба робітників Олександрівська, де зосередились значні сили гайдамаків. Ворожі війська переважали не лише кількісно, а й озброєнням. Міський комітет відрядив М. С. Буфетова до ЦК РКП(б). За розпорядженням Я. М. Свердлова зброю було видано в арсеналі Тули[3]. Велику допомогу трудящим Олександрівська подали червоногвардійці Москви та Петрограда. За їх участю 2 січня 1918 року в місті було встановлено Радянську владу.

Боротьба за встановлення Радянської влади на Запоріжжі тривала з листопада 1917 до лютого 1918 року. Повсюдно переобиралися сільські та волосні Ради, земельні продовольчі комітети, ліквідовувалися волосні земства. Керівна роль у встановленні Радянської влади на селі належала міським партійним організаціям, хоч вони на той час були не досить чисельними. Так, у жовтні 1917 року Олександрівська організація налічувала 200 комуністів, Мелітопольська — 207, Бердянська — 108, Великотокмацька — 109[4]. Незважаючи на це, партійні організації розгорнули діяльну роботу по наданню допомоги селянській бідноті в очищенні Рад і земельних комітетів від куркулів, націоналістів та різного роду саботажників. У січні—лютому 1918 року Ради селянських депутатів об'єдналися з Радами робітничих і солдатських депутатів.

---

[1] Деятельность ЦК РСДРП(б) в 1917 году (хроника событий). М., 1969, стор. 200, 425.
[2] Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні, т. 2, стор. 344.
[3] Центральний партійний архів Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС (далі ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС), ф. 17. оп. 1, спр. 82, арк. 142.
[4] За власть Советов. стор. 14, 36.

Й. Т. Леппік.

Т. М. Міхелович.

М. І. Пахомов.

В. Г. Пісклов.

Партійні організації розгорнули боротьбу за створення органів радянського державного апарату на місцях, організацію загонів Червоної гвардії, встановлення робітничого контролю над промисловістю, проведення в життя ленінського Декрету про землю тощо.

Здійснення робітничого контролю на заводах і фабриках було пов'язане з великими труднощами. Так, на заводі ДЕКА в Олександрівську цей захід викликав шалений опір капіталістів. Рада Народних Комісарів РРФСР 21 січня 1918 року конфіскувала підприємство[1]. Мелітопольська Рада робітничих, солдатських і селянських депутатів на початку 1918 року винесла рішення про націоналізацію ряду підприємств і млинів.

Перші кроки соціалістичного будівництва у Бердянську відзначились тим, що Рада взяла до своїх рук банки і продовольство, виникли тут загони Червоної гвардії. Рада, крім того, націоналізувала 2 заводи, встановила контроль над виробництвом.

Мобілізовуючи кошти для потреб народної освіти, охорони здоров'я, на утримання Червоної гвардії, допомоги безробітним тощо, органи Радянської влади накладали на буржуазію контрибуцію. У будинки багатіїв переселялись робітничі родини. Провадилась велика робота по здійсненню ленінського Декрету про землю. На з'їзді Рад Мелітопольського повіту (21—23 січня 1918 року) було вирішено керуватися в земельному питанні інструкцією, затвердженою Головою Ради Народних Комісарів В. І. Леніним. З'їзд зобов'язав волосні Ради негайно взяти на облік поміщицьку та надлишки куркульської землі, після чого повітовий комітет мусив розподілити її між волостями відповідно до кількості населення. IV з'їзд Рад Бердянського повіту (14—19 лютого 1918 року) прийняв рішення про конфіскацію поміщицьких маєтків і розподіл їхнього майна. 1 березня того ж року відбувся з'їзд селянських депутатів Олександрівського повіту, який схвалив дії волосних Рад по ліквідації поміщицького землеволодіння[2]. На базі деяких поміщицьких маєтків були створені колективні господарства і радгоспи. Велику роботу провели партійні організації, повітові і волосні Ради по допомозі хлібом робітникам Петрограда, Москви, Донбасу та північних промислових губерній країни. Протягом лютого—березня 1918 року тільки з Мелітопольського повіту відправлено 595 вагонів хліба. Під керівництвом більшовицьких організацій Ради налагоджували роботу шкіл, лікарень, клубів.

Та мирне будівництво тривало недовго: навала австро-німецьких окупантів порушила діяльність місцевих органів Радянської влади. Як заклик до дії сприйняли більшовицькі організації Запоріжжя відозву В. І. Леніна «Соціалістична вітчизна в небезпеці». Вся їх робота зосередилась на мобілізації сил для відсічі ворогам революції. 24 лютого Олександрівська Рада закликала трудящих повіту

[1] Запорізький облпартархів, ф. 337, оп. 2, спр. 139, арк. 1.
[2] Там же, оп. 1, спр. 154, арк. 41—42.

вступати до лав Червоної Армії. Незабаром червоноармійські загони поповнили 1500 робітників та найбідніших селян Олександрівського повіту. Робітники олександрівських підприємств ремонтували бронепоїзди, обладнували пересувні технічні майстерні для частин Червоної Армії.

18 квітня 1918 року, після тяжких кровопролитних боїв, австро-німецькі окупанти зайняли Олександрівськ, 22 квітня — Мелітополь, а до кінця місяця захопили всю територію сучасної Запорізької області. На півдні Мелітопольського та Бердянського повітів з румунського фронту в напрямі Дону просувався білогвардійський загін полковника Дроздовського. Весь шлях дроздовців супроводився кривавими розправами над радянськими активістами, більшовиками, червоноармійцями, робітниками й селянами. 15 квітня в районі залізничної станції Якимівка дроздовці вчинили криваву розправу над загоном залізничників Полтавського вузла. Загін просувався до Криму для проведення ремонтно-відбудовних робіт. Із 180 чоловік врятувалися тільки шість. Під Мелітополем дроздовці розстріляли близько 80 чоловік, а в самому Мелітополі — 42 чоловіка; 23 квітня вони розстріляли членів Ногайської Ради, 24 квітня — членів президії Бердянської повітової Ради[1]. Австро-німецька окупація виявилась тяжким випробуванням для більшовицьких організацій і всіх трудящих. Інтервенти встановили режим терору і насильства. Вони грабували майно, вивозили хліб, обдирали селян. Село Новопетрівку вони спочатку пограбували, а потім підпалили, залишивши 300 сімей без будь-яких засобів до існування. У Гуляйполі 19 червня 1918 року загарбники стратили 14 чоловік, а п'ятьох, звинувачених у проведенні більшовицької агітації, кинули до верхньодніпровської в'язниці. По-звірячому розправились інтервенти з селянами Покровської волості Олександрівського повіту. Вони спорудили у дворі волосної Ради дві шибениці, привели голову сільради Ситіна, п'ятьох бідняків і повісили їх на очах жителів села. В наступні дні вони стратили багато інших селян, запідозрюваних у більшовизмі. Трупи висіли кілька днів[2]. Окупанти забрали в селян коней, худобу, посівний матеріал. Багато полів залишились незасіяними.

Хазяйнування окупантів призвело промисловість краю до повного занепаду. Вивозились устаткування і різна сировина. Виробництво продукції зменшилося, робітників звільняли з підприємств. У Бердянську на заводі Матіаса втратили роботу 70 проц. робітників. Кількість безробітних з кожним днем зростала. Не маючи ніяких засобів до існування, більшість з них була приречена на голодну смерть.

Під керівництвом підпільних партійних організацій трудящі боролись проти австро-німецьких окупантів та гетьманщини. Особливо боротьба активізувалась влітку 1918 року після I з'їзду КП(б)У. Делегати від Олександрівська Топчин, Берг і Полік, від Мелітополя — Фісун та підпільні комітети широко пропагували рішення з'їзду, закликаючи маси до боротьби проти інтервентів. Відчутним ударом по окупантах і гетьманському режиму був загальний страйк залізничників України, до якого 20 липня приєдналися олександрівські залізничники, створивши свій страйковий комітет. Слідом за ними припинили роботу залізничники Мелітопольського вузла, депо і станції Пологи. 29 серпня 1918 року відбувся загальний страйк робітників друкарень.

Незважаючи на репресії гетьманського уряду та окупаційних властей, селяни Олександрівського повіту відмовилися повернути поміщикам націоналізоване Радянською владою і передане їм майно, вирубували ліси, підпалювали маєтки. Вони чинили опір вивезенню хліба до Німеччини. 6 вересня в селі Рубанівці Мелітопольського повіту в будинок німецького коменданта кинуто бомбу, в селі Білецькому Бердянського повіту 22 вересня організовано напад на німецький гар-

[1] Журн. «Летопись революции», 1926, № 1, стор. 100—102.
[2] Українська РСР в період громадянської війни 1917—1920 рр., т. 1. К., 1967, стор. 313.

нізон, а в Токмаку — замах на життя начальника варти[1]. На заводі Вайсбейна у Мелітополі, на знак протесту проти звільнення з роботи п'ятнадцяти робітників, 5 вересня 1918 року відбувся мітинг, на якому більшовики Булгаков, Пашин закликали робітників не виконувати наказів властей, готуватись до збройного виступу. З Олександрівська повідомлялося, що 8 листопада о 20-й годині на мосту, біля станції Новокарлівка, пущено під укіс поїзд, а на станції Магедове 13 листопада розібрано залізничну колію.

Кінна розвідка партизанського загону І. С. Опанасенка. 1919 р.

Грізною силою проти окупантів стали партизанські загони під керівництвом І. С. Опанасенка, М. П. Барабаша, І. С. Мойсеєнка, Д. М. Сахна, які діяли у північній частині Мелітопольського повіту[2]. В районі Олександрівська виступив партизанський загін, який налічував близько 1000 чоловік. Він тримав зв'язок з партизанами Павлоградського повіту[3]. В лютому—березні 1919 року ці загони ввійшли до складу Задніпровської дивізії Червоної Армії під командуванням П. Ю. Дибенка.

Після вигнання німецьких окупантів та розгрому націоналістичної контрреволюції на Запоріжжі почалось відновлення і зміцнення Радянської влади. Так, ще до підходу частин Червоної Армії, наприкінці 1918 — початку 1919 року партизани повалили владу Директорії і в ряді сіл на північ від Мелітополя встановили Радянську владу. Відновилась вона і в волостях Бердянського та Олександрівського повітів, у селах, прилеглих до Оріхова і станції Пологи. Але південні райони захопили білогвардійські загони. В районі Бердянська населення тероризували війська генерала Май-Маєвського, в Мелітополі і на південь від нього — білогвардійського генерала Тілло, а на північ від Мелітополя, Великого Токмака, Оріхова,— петлюрівці.

Розвиваючи наступ, війська Задніпровської дивізії в лютому 1919 року визволили ряд населених пунктів на південь від Олександрівська. Вже на початку березня визволено ряд сіл Мелітопольського і Бердянського повітів, 14 березня — Мелітополь, 15 березня — Бердянськ.

У визволених районах створювались органи Радянської влади — спочатку виникали ревкоми, потім обирались сільські та волосні Ради. Під керівництвом повітових ревкомів провадилась підготовка до весняної посівної кампанії, здійснювалась продрозверстка, збиралось продовольство для бійців Червоної Армії тощо. Так, Бердянський повітовий продовольчий комітет до 10 травня 1919 року заготовив 536 тис., Мелітопольський — 693 тис. пудів зерна. Великотокмацький ревком одержав від Народного комісаріату продовольства РРФСР подяку за допомогу населенню Москви хлібом[4].

У травні 1919 року після виборів до сільських і волосних Рад відбулися повітові з'їзди Рад. Перший Мелітопольський повітовий з'їзд Рад проходив 7—13 травня 1919 року. Заслухавши й обговоривши доповіді по земельному та продовольчому

---

[1] Центральний державний архів Жовтневої революції і соціалістичного будівництва УРСР (далі ЦДАЖР УРСР), ф. 1216, оп. 1, спр. 96, арк. 31, 32, 46, 104, 106.

[2] За порогами Дніпровими. Дніпропетровськ, 1967, стор. 40.

[3] Гражданская война на Украине.Сборник документов и материалов, т. 1. кн. 1. К., 1967, стор. 476.

[4] Українська РСР в період громадянської війни, 1917—1920 рр., т. 2. К., 1968, стор. 262.

питаннях, про стан народної освіти, з'їзд прийняв рішення про утворення повітових комітетів продовольчої допомоги трудящим Росії, про організацію дитячих колоній для голодуючих дітей Москви і Петрограда, про поліпшення пропагандистсько-агітаційної роботи та зміцнення органів Радянської влади в повіті.

Діяльністю Рад і громадсько-політичним життям керували більшовицькі організації, які після виходу з підпілля виявились нечисленними. Так, у червні 1919 року Бердянська міська партійна організація налічувала 55 членів і 80 співчуваючих, Мелітопольська — 100 членів і 75 співчуваючих[1]. У Мелітопольському повіті було 40 партійних осередків, в них на обліку — 876 комуністів[2].

Мирний перепочинок тривав недовго. Наступ денікінських полчищ знову припинив діяльність органів Радянської влади на Запоріжжі. Партійні організації провели масову мобілізацію трудящих до лав Червоної Армії. У травні 1919 року в Олександрівську сформувався полк, у Мелітополі виник комуністичний загін. Селяни Воскресенської волості Олександрівського повіту, дізнавшись, що фронт наблизився, озброїлись, хто чим міг, і вийшли на позиції в напрямі Царекостянтинівки. І це був не поодинокий випадок.

В розпалі боротьби з білогвардійщиною зрадницький удар в спину Радянській владі завдав Махно. Махновщина виникла влітку 1918 року в Олександрівському повіті і згодом поширилась на всю Північну Таврію. Навесні 1919 року під керівництвом куркульського «батька» Махна та його анархістського і лівоесерівського оточення цей рух перетворився на анархо-куркульський і контрреволюційний. Соціальний склад махновців був дуже неоднорідним. До Махна пішли заможні, середні та бідні селяни, люмпен-пролетарі і просто злочинці. Але основою махновських банд були куркулі, що становили у приазовській степній смузі понад 20 проц. селянських господарств. Загальнополітична та воєнна обстановка на Україні не давала змоги негайно ліквідувати цей антирадянський гнійник. На необхідність гнучкої тактики у стосунках з Махном вказував В. І. Ленін у телеграмі до С. С. Каменєва 7 травня 1919 року: «З військами Махна тимчасово, поки не взято Ростов, треба бути дипломатичним, пославши туди Антонова особисто і поклавши на Антонова особисто відповідальність за війська Махна»[3]. Безчинства, розгул і зрада махновців ще більше посилювались у період, коли погіршувалось становище Червоної Армії на фронтах громадянської війни. Так, у травні 1919 року, коли махновські загони, сформовані в третю бригаду Червоної Армії, діяли у складі радянських військ донецького напряму, махновці в критичний момент боїв проти Денікіна по-зрадницькому залишили фронт і відкрили денікінцям шлях у тил радянських військ. Сам Махно разом із своїми прибічниками втік з Гуляйполя, де перебував його штаб, і переправився на правий берег Дніпра[4]. У червні денікінці захопили всю територію сучасної Запорізької області. Вони відновили дореволюційні порядки, чинили криваву розправу над комуністами, нещадно катували робітників і селян. Не було села, де б каральні загони не застосовували репресій до селянської бідноти.

Боротьбу проти кривавого білогвардійського терору очолили більшовики. В містах діяли підпільні партійні комітети. На допомогу їм ЦК КП(б)У направив 59 досвідчених партійних працівників[5]. Партійні організації створювали партизанські загони. На побережжі Азовського моря — в районі Бердянська та Ногайська діяв партизанський загін на чолі з Г. З. Голиком (комісар О. Д. Леванісов). На північ від Мелітополя оперували партизани під керівництвом Шульженка. Олек-

---

[1] ЦДАЖР УРСР, ф. 5, оп. 1, спр. 28, арк. 20.

[2] Архів Інституту історії партії ЦК КП України (далі АІІП ЦК КП України), ф. 1, оп. 4, спр. 37, арк. 14.

[3] В. І. Ленін. Твори, т. 36, стор. 460.

[4] Гражданская война на Украине, т. 1, кн. 2, стор. 437.

[5] АІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 3, спр. 14, арк. 27—28.

Учасники з'їзду волосних ревкомів Олександрівського повіту. 1919 р.

сандрівська партизанська бригада під командуванням Зубенка (вона входила до групи партизансько-повстанських військ Лозово-Синельниківського району) контролювала частину Південної залізниці, особливо ділянку Олександрівськ—Мелітополь. Відбувались значні операції на лініях Нікополь—Кічкас та Пологи—Чаплине. Партійним організаціям і червоним партизанам у період боротьби з Денікіним нерідко доводилось стикатися з махновцями, які своїми зрадницькими діями сприяли успіхові Денікіна. Восени 1919 року махновські загони налічували близько 35 тис. чоловік, з них щонайменше 10 тис. були хворі на тиф. На початку жовтня махновці зайняли Олександрівськ, певний час вони тримали Маріуполь, Бердянськ, Мелітополь, Нікополь, Катеринослав[1]. У захоплених ними містах і селах панували анархія, беззаконня і сваволя. Грабежі махновців підривали і без того зруйноване господарство. Провадячи епізодичні воєнні дії проти Денікіна, Махно і його оточення залишались ідейними противниками Радянської влади. Пропагуючи гасло: «Ради без комуністів», цілком заперечуючи керівну роль Комуністичної партії, вони стояли на позиціях дрібнобуржуазного анархізму.

Оскільки в загонах Махна було чимало політично малосвідомого трудового селянства, більшовицькі комітети ставили своїм завданням відірвати його від махновщини і залучити на бік Радянської влади. Практично розв'язувати це складне питання довелось Олександрівському більшовицькому комітетові, що перебував у самому центрі контрольованої махновцями території. Олександрівська партійна організація посилала комуністів до загонів Махна. Особливо велику роботу по розкладу махновських банд провели комуністи М. Полонський, Н. Новицький та інші. Внаслідок проведеної роботи багато махновців почало переходити на бік Червоної Армії. Так, 15-й махновський полк повністю приєднався до радянських військ. З Махном залишалися тільки запеклі контрреволюціонери, куркулі і декласовані елементи — грабіжники. Махновщина набула характеру відвертого контрреволюційного бандитизму.

У січні 1920 року територія сучасної Запорізької області була визволена від білогвардійців. Але Мелітопольський та Бердянський повіти лишалися прифронтовими. Це завдавало селянам безліч турбот: постачання підводами, розміщення військових частин, поранених тощо. В Олександрівському повіті продовжували оперувати махновські банди. Всюди у містах і селах лютував висипний тиф, від якого

[1] Н. И. Супруненко. Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине (1918—1920). М., 1966, стор. 309.

1-й Мелітопольський повітовий з'їзд представників комуністичних осередків. 1920.

вмирало багато людей. Отже, нормальних умов для відбудови народного господарства не було.

Величезною була післявоєнна розруха. Відступаючи під ударами Червоної Армії і партизанських загонів, денікінці грабували села, вивозили хліб і худобу; лише в Мелітопольському повіті вони забрали у селян 60 проц. коней і возів, у зв'язку з чим у ряді сіл посівна площа зменшилася на 30 проц., а урожай не перевищував 20 пудів зерна з десятини. Майже всі промислові підприємства не працювали.

Відбудова народного господарства вимагала передусім відродження партійних організацій, посилення їх діяльності. У квітні 1920 року в межах сучасної Запорізької області діяло 62 комуністичні осередки, в яких перебувало на обліку 743 члени і кандидати в члени партії[1].

Після розгрому Денікіна в повітах, містах, волостях і селах за допомогою політвідділів червоноармійських частин були створені ревкоми, які приступили до розв'язання завдань мирного будівництва, охорони революційного порядку і подання допомоги Червоній Армії.

Одним з важливих засобів залучення широких мас до соціалістичного будівництва стало проведення безпартійних конференцій, на яких з роз'ясненням політики Комуністичної партії виступали керівні партійні і радянські працівники. На повітових конференціях в Олександрівську (9—10 березня), Бердянську (12—14 березня), Мелітополі (початок квітня 1920 року) обговорювалися питання проведення в життя ленінського земельного закону, створення в поміщицьких маєтках колективних і державних господарств, організації системи народної освіти, поліпшення медичного обслуговування населення, допомоги фронту, боротьби з бандитами тощо. Багато уваги приділяли партійні осередки продовольчому питанню, що, як вказував В. І. Ленін, було рівнозначним «питанню про долю всієї соціалістичної революції в Росії»[2]. Тому продовольча справа була в центрі уваги і на повітових безпартійних конференціях селян. Так, 4 квітня 1920 року конференція селян Мелітопольщини ухвалила в найкоротший строк виконати хлібну розверстку в розмірі 12 млн. пудів зерна. Вітаючи безпартійну конференцію селян Олександрівського повіту, Президія ВУЦВКу закликала ще активніше допомагати Червоній Армії «нагодувати голодуючого робітника і йти по шляху відбудови господарства України»[3].

Активну роботу серед молоді розгорнула Олександрівська повітова організація КСМУ, яка на початку серпня 1920 року налічувала понад 250 чоловік[4]. У містах, на заводах і фабриках, на залізничних вузлах проводилися комуністичні суботники. Особливо активну участь взяли комуністи, комсомольці і безпартійні трудящі у Всеросійському суботнику 1 травня 1920 року.

---

[1] АІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 5, спр. 84, арк. 80; спр. 85, арк. 16; спр. 416, арк. 18.
[2] В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 507.
[3] ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 1, спр. 109, арк. 4.
[4] Образование и деятельность комсомола Украины в годы гражданской войны. Документы и материалы. К., 1959, стор. 483.

Але й на цей раз мирний перепочинок тривав недовго. На початку червня з Криму почали наступ війська «чорного барона» Врангеля. Через те, що спочатку діяли проти врангелівців незначні сили Червоної Армії, білогвардійцям вдалося до кінця вересня 1920 року захопити майже всю територію Олександрівської губернії[1]. Мирні переговори з урядом панської Польщі дали можливість ЦК РКП(б) і Раднаркому зосередити головну увагу на Південному фронті. Сюди були перекинуті із заходу Перша кінна армія та інші військові частини, очолені талановитими воєначальниками і політичними керівниками: І. П. Уборевичем, К. Є. Ворошиловим, С. М. Будьонним, С. І. Гусєвим, Бела Куном та іншими. Командуючим фронтом було призначено видатного радянського полководця М. В. Фрунзе. 2 жовтня 1920 року В. І. Ленін звернувся до незаможних селян України з закликом посилити боротьбу проти Врангеля: «Хай же всі і кожен стане грудьми на захист проти Врангеля! Хай усі комітети незаможних селян напружать, як тільки можна, свої сили, допоможуть Червоній Армії добити Врангеля!»[2]. Серед незаможників розгорнувся масовий рух за створення кавалерійських з'єднань під лозунгом: «Незаможнику, на куркульського коня — проти Врангеля!». Олександрівський губком партії та губвиконком провадили велику роботу щодо забезпечення Червоної Армії продовольством і підводами, допомагали госпіталям тощо. Розпочавши вирішальний наступ проти Врангеля, війська Південного фронту наприкінці жовтня 1920 року визволили усю територію Олександрівської губернії. В середині листопада після визволення Криму в основному закінчився тут період громадянської війни та іноземної інтервенції.

Перехід від громадянської війни до мирного соціалістичного будівництва на Запоріжжі супроводився величезними труднощами. Економіка губернії, територія якої три роки була ареною запеклих боїв, дуже занепала. Основна галузь промисловості губернії — сільськогосподарське машинобудування — в 1920 році дала лише 4,5 проц. довоєнної продукції. На 1 жовтня 1921 року з 300 націоналізованих підприємств харчової промисловості губернії (млинів, олійниць та ін.) працювало тільки 8; з 54 металообробних підприємств збереглися і працювали як державні 13, здавалися в оренду 10; з 28 шкіряних підприємств працювало тільки два[3]. Тяжким було становище і в сільському господарстві. Виробництво зерна у 1920 році становило лише 24 проц. довоєнного рівня. Боротьба з голодом, розрухою, перебоями в роботі комунальних підприємств були в центрі уваги партійних осередків міста й села. В січні 1921 року відбулись вибори до міських, волосних і сільських Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, а 7 лютого — до повітових. У лютому 1921 року відбулась перша губернська партійна конференція та губернський з'їзд Рад. 62 делегати партійної конференції, що представляли 1500 комуністів[4], обговорили животрепетні питання відбудови народного господарства, діяльності профспілок, комсомолу та широкого розгортання радянського будівництва.

25 квітня 1921 року відбулася перша конференція Запорізької губернської комсомольської організації, де було обрано губком та делегатів на III з'їзд комсомолу України. В цей час організація налічувала 500 комсомольців, на кінець 1922 року вона зросла майже втроє.

Визначна роль у виховній роботі серед мас належала більшовицькій пресі. Налагоджувалась передплата центральних і республіканських газет. У 1920 році тут почали виходити газети «Известия» та «Серп і Молот» (органи Запорізького губкому КП(б)У і губвиконкому). В повітах з'явились свої «Известия» (Бердянськ,

[1] Олександрівська губернія створена 8 липня 1920 року в складі Бердянського, Олександрівського і Мелітопольського повітів з територією 28 тис. кв. верст. 23 березня 1921 року «в зв'язку з перейменуванням міста Олександрівська на Запоріжжя» губернія дістала назву Запорізької.

[2] В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 277.

[3] Газ. «Известия» (Запоріжжя), 31 жовтня 1921 р.

[4] АІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 5, спр. 85, арк. 9.

Делегати 1-го Новомиколаївського районного з'їзду Рад. 1923 р.

Мелітополь, Гуляйполе, Великий Токмак), газета «Серп і Молот» — у Молочанську, листок РАТАУ — в Генічеську.

Перехід до нової економічної політики зустрів одностайну підтримку партійних організацій і трудящих губернії. Друга губернська партійна конференція в липні 1921 року накреслила широку програму відбудови промисловості і сільського господарства. Але здійснити всі намічені заходи не пощастило через стихійне лихо — неврожай. Голодувало 900 тис. чоловік. Радянські органи спрямували всі сили на організацію всебічної допомоги голодуючим. Селян, які найбільше потерпіли від неврожаю, звільнили від продподатку. 20 і 21 червня 1922 року в Запоріжжі та Мелітополі, у зв'язку з голодом, побували голова ЦВК М. І. Калінін і голова ВУЦВКу Г. І. Петровський. Держава виділила Запорізькій губернії 2,4 млн. пудів зерна[1]. Велику підтримку голодуюче населення губернії одержало і від трудящих Поділля. На відзнаку глибокої вдячності за подану допомогу губернський з'їзд Рад у грудні 1922 року нагородив Подільську губернію Червоним прапором. Надзвичайні заходи, вжиті партією та урядом, допомогли запоріжцям подолати голод та інші труднощі воєнної розрухи.

Скориставшись з тяжкого післявоєнного становища, підняла голову недобита контрреволюція, яка своїм центром обрала Гуляйпільський повіт. Тут отаборились залишки махновських банд. Від рук бандитів тільки у Великотокмацькому повіті загинуло 150 комуністів і радянських активістів. Тому питання розгрому махновського бандитизму набуло великої гостроти. Після V Всеукраїнського з'їзду Рад (березень 1921 року), який оголосив цю справу завданням першорядної ваги, в боротьбу проти бандитизму включились широкі маси. В повітах, волостях і селах виникали групи самозахисту, кавалерійські і тачанкові загони. За неповними даними в них було тільки членів комнезаму 1590 чоловік.

Для боротьби проти бандитизму до Запорізької губернії прибула Політсекція Олександрівського району на чолі з народним комісаром внутрішніх справ Радянської України В. О. Антоновим-Овсієнком. В цей час вищим органом губернії, який визначав партійну, радянську і військову роботу, стала Надзвичайна губернська Нарада у складі Голови Наради (нач. політсекції), командира групи військ Олександрівського району, голів губревкому, продгубкому, члена бюро губкому, голови губчека, начальника особливого відділу армії[2].

Для остаточної ліквідації банд у губернію прибули частини Червоної Армії (42-а і 30-а дивізії та 9-а кавалерійська дивізія). Операціями по ліквідації махновських банд безпосередньо керував заступник командуючого військами України і Криму Р. П. Ейдеман. У серпні 1921 року махновщину було остаточно розгромлено.

Під час здійснення на Україні адміністративно-територіальних реформ (1922—1925 рр.) Запорізьку губернію було ліквідовано, її територія ввійшла до складу Катеринославської губернії. У квітні 1923 року після реорганізації повітів на округи в межах сучасної Запорізької області утворились Запорізький, Мелітопольський та Бердянський округи. В липні 1925 року у зв'язку з укрупненням Бердян-

---

[1] ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 2, спр. 896, арк. 5, 6, 7, 47.
[2] За власть Советов, стор. 192, 193.

ський округ ліквідували, а його райони відійшли до Запорізького та Мелітопольського округів.

Ліквідувавши бандитизм, партійні організації і місцеві органи Радянської влади знову зосередили всю свою увагу на питаннях відбудови народного господарства. Запорізький завод відновив випуск моторів, почала діяти авторемонтна майстерня, запрацювали три парові млини. У Мелітополі на базі колишнього заводу Зафермана утворилась промислова артіль «Перемога». Вона випускала нафтові двигуни. Було відбудовано і розширено електричну станцію Азово-Чорноморського заводу в місті Бердянську. У Великому Токмаку чотири приватні підприємства об'єдналися в один завод «Червоний прогрес». У 1923 році завод виготовив партію тракторів марки «Запорожець». Зразок такого трактора експонувався того ж року на Всесоюзній сільськогосподарській виставці в Москві і був відзначений золотою медаллю[1].

Виробництво сільськогосподарських машин сконцентрувалось на заводах Запоріжжя, Бердянська, Мелітополя, Софіївки, Кічкаса, Токмака, Молочанська. Врахувавши наявність у краї значної кількості підприємств сільськогосподарського машинобудування, уряд у 1922 році створив у Запоріжжі Південний трест сільськогосподарських машинобудівних заводів. Це сприяло поліпшенню керівництва, проведенню спеціалізації підприємств, кращому постачанню сировиною та реалізації вироблюваної продукції. У 1924 році заводи «Сільмаштресту» за рівнем виробництва досягли довоєнного 1913 року. Завод «Комунар», на якому працювало понад 1700 робітників, у 1923/1924 господарському році дав 41 проц. загальносоюзного випуску збиральних машин. У 1924 році на Великотокмацькому заводі «Червоний прогрес» почалося серійне виробництво тракторів. Разом з Харківським паровозобудівним заводом, який також випускав ці машини, у 1925/1926 році випущено 383 трактори. Це був початок масового виробництва тракторів[2].

Поряд з відбудовою промисловості і зростанням продуктивності праці поліпшувались матеріально-побутові умови життя трудящих, помітно зростала заробітна плата. Якщо на початку 1925 року робітник заводу «Комунар» одержував пересічно 39 крб., то наприкінці року — 47 крб. 58 коп. І все ж, поряд з поліпшенням матеріального добробуту основної частини робітників, на Запоріжжі все ще тривало безробіття. У 1925 році тут налічувалось понад 5500 безробітних[3]. Партійні і радянські організації здійснили ряд заходів, спрямованих на ліквідацію безробіття, але остаточно з ним покінчили тільки наприкінці 20-х років, коли почали успішно здійснюватись плани соціалістичної індустріалізації.

Складними шляхами розвивалось сільське господарство. Внаслідок німецької окупації, безперервної боротьби з білогвардійщиною й махновським бандитизмом, у свій час не було здійснено конфіскацію частини засобів виробництва у куркулів. Тяжкими виявились наслідки неврожаю 1921 року. Тільки за січень—квітень 1922 року кількість коней зменшилась у 4 рази, великої рогатої худоби — майже в 4 рази. В цей тяжкий час держава подала губернії велику допомогу. Тільки для посіву було одержано 1055 тис. пудів зерна, що дало можливість засіяти половину посівних площ.

На великих степових просторах, особливо на Мелітопольщині, у колишніх поміщицьких маєтках, утворювались радянські господарства. Ще в 1920 році виник радгосп «Більшовик», у 1921 році — плодоягідні радгоспи «Садове» та «Підгорний». У 1922—1923 рр. організувались радгоспи: «Відродження», «Акермень», «Веселе» та інші. У багатьох селах наймити й біднота створювали колгоспи. У 1921 році в Пологівському районі виникла комуна «Авангард», якій належала чимала роль у залученні трудящого селянства до колективних форм господарювання. Органі-

[1] ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 2, спр. 896, арк. 30—34.
[2] Украинская ССР, ч. 1. М., 1957, стор. 270.
[3] Звіт про роботу Запорізького окрвиконкому за 1927/28 рік. Запоріжжя, 1928, стор. 26, 31.

заторами комуни стали комуністи М. М. Рижов та І. Г. Лозицький. Тут бували В. Я. Чубар, великий пролетарський письменник О. М. Горький (1928 рік), видатні письменники Ф. В. Гладков (1929 рік) і Ф. І. Панфьоров (1930 рік).

Цікавою є історія виникнення комуни «Маяк» (тепер Новомиколаївського району). Її утворили у 1920 році на землях Казахстану селяни і червоноармійці, що свого часу переселились з України. Голодного 1922 року комунари вирішили повернутись до рідних країв. З 120 чоловік, які рушили в дорогу, понад 40 чоловік померло, ті, що добрались до місця, оселились у зруйнованому поміщицькому маєтку. За два роки комунари відбудувались, освоїли землі і незабаром зробили свою комуну зразковим господарством. Головою комуни протягом десяти років працював колишній наймит С. Шульга. За зразкове ведення господарства Президія ВУЦВКу у 1925 році нагородила комуни «Авангард» і «Маяк» Червоним прапором[1].

У здійсненні політики партії на селі чималу роль відіграли комітети незаможних селян. У 1925 році по Запорізькому округу налічувалось 13 тис. членів КНС[2]. Значно підвищилась їх активність у радянському та господарському будівництві під час колективізації. На 1 жовтня 1925 року в межах сучасної Запорізької області працювали 62 комуни, 170 артілей та 82 товариства по спільному обробітку землі. В цей час споживча кооперація охопила близько 66 тис. селянських дворів, сільськогосподарська — 58,3 тис. господарств.

Велика організаторська робота партійних осередків, допомога держави, радянських і земельних органів сприяли успішному розвитку сільського господарства.

Істотні зміни сталися у народній освіті і культурному житті трудящих. З року в рік зростали державні асигнування на потреби народної освіти, бібліотек, клубів, хат-читалень. Провадилась чимала робота по ліквідації неписьменності серед дорослого населення. У 1925 році на Запоріжжі діяло 450 шкіл лікнепу, де навчалось понад 14 тис. чоловік. Працювало 1118 початкових і семирічних шкіл, в яких навчалося 101,2 тис. дітей, тобто понад 65 проц. дітей шкільного віку. Для сиріт було відкрито 8 дитячих будинків, де виховувалось 1465 дітей. Поряд з єдиною трудовою школою діяли десятки професійно-технічних шкіл та інших спеціальних середніх навчальних закладів. Радянська влада відкрила двері трудящим запорізького краю до вищих учбових закладів. Якщо до революції тут не було жодного інституту, то в 1925/26 навчальному році вже діяли 3 вузи.

Піднесення народної освіти і ліквідація неписьменності тісно пов'язувались з політико-виховною та культурно-освітньою роботою. Загальновідома роль у цьому робітничих клубів, сільбудів, бібліотек. У 1925 році на Запоріжжі налічувалось 247 клубів і сільбудів, 338 хат-читалень, понад 300 бібліотек (без шкільних), 38 кіно- і 34 радіоустановки; 572 гуртки, створені при клубах, охоплювали близько 12 тис. учасників художньої самодіяльності.

Розвивались тут і художні промисли та ремесла. Ще з 1922 року в районах Великого Токмака і Пологів на базі високоякісного каоліну місцеві майстри почали виготовляти гончарні вироби.

Героїчний подвиг трудящих Запоріжжя в боротьбі з ворогами революції, зокрема з білогвардійцями та махновцями, за зміцнення радянського ладу, будівництво нового, соціалістичного життя — знайшли відображення в народній уснопоетичній творчості. Так, 1923 року група співців-кобзарів, серед яких був і представник Запоріжжя, склала в Харкові думу «Про військо Червоне, про Леніна батька і синів його вірних».

Вінок В. І. Леніну від робітників Мелітополя. Січень 1924 р.

[1] ЦДАЖР УРСР, ф. 559, оп. 3, спр. 44, арк. 2.

[2] Звіт про роботу Запорізького окрвиконкому за 1926/27 рік. Запоріжжя, 1927, стор. 16.

Велика Жовтнева соціалістична революція, ліквідувавши поміщицько-капіталістичний лад, створила всі умови для політичного і культурного розвитку трудящих колишньої глухої царської окраїни. Партійні організації згуртували навколо себе робітничий клас, трудове селянство і повели їх на вирішення складних завдань соціалістичного будівництва. Після чистки 1921 року на 1 квітня 1922 року в складі губернської партійної організації налічувалось 2566 членів партії[1].

Грабарі на будівництві Дніпрельстану. Запоріжжя, 1927 р.

У 1922 році партійні організації губернії глибоко роз'яснили трудящим ідею В. І. Леніна щодо утворення єдиної багатонаціональної союзної держави. На Запоріжжі відбулись мітинги робітників і селян, повітові з'їзди Рад, які повністю підтримали пропозицію Комуністичної партії й уряду Радянської України про утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік і про входження до нього Української РСР. Посилення роботи партійних організацій помітно позначилось на зростанні політичної активності мас. У червні 1923 року в зв'язку з «нотою Керзона» робітники Запоріжжя та інших міст вимагали дати рішучу відсіч знахабнілим англійським імперіалістам. Учасники селянської конференції Андріївського району Бердянського повіту в листі до ВУЦВКу писали: «Ми, селяни — трудівники полів Андріївського району заявляємо... якщо керзони та подібна до них наволоч здумає посягнути на нашу Радянську владу, то ми виступимо як один, із зброєю в руках, пошлемо своїх синів на захист своїх завоювань. Передайте щирий привіт нашому дорогому вождю Іллічу, бажаємо йому скорого видужання і скоріше стати біля керма світового корабля. Хай живе Радянська влада! Геть керзонів! Ми їх розкерзонимо!»[2].

Політична зрілість комуністів і широких мас безпартійних, їх згуртованість навколо партії з великою силою виявились у траурні січневі дні 1924 року, коли радянський народ проводжав в останню путь свого улюбленого вождя і вчителя В. І. Леніна. В містах і селах проходили траурні мітинги і збори, на яких робітники й селяни, висловлюючи глибокий сум з приводу тяжкої втрати, заявляли про свою безмежну відданість партії, бажання влитись у її ряди. Під час ленінського призову вже в перші тижні заяви про вступ до партії подали понад 1800 чоловік. Ленінський призов ще більше зміцнив зв'язки партійних організацій з масами. В ході боротьби за відбудову народного господарства партійні лави поповнювались за рахунок кращих кадрових та молодих робітників, селян-незаможників, комсомольців. У грудні 1925 року на Запоріжжі вже налічувалось 4952 члени і кандидати у члени КП(б)У та 13 527 членів комсомолу[3].

Рік у рік здобували трудящі нові успіхи в будівництві соціалізму. Відбудовувались і ставали до ладу зруйновані під час війни підприємства. Вже 1925 року на Запоріжжі досягнуто довоєнного (1913 р.) рівня виробництва. Панівна роль належала тут соціалістичному секторові. Того року він дав 80 проц. усієї продук-

---

[1] АІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 1—7, спр. 41, арк. 3.

[2] Трудящі України В. І. Леніну. Збірник документів. К., 1960, стор. 313.

[3] Запорізький облпартархів, ф. 1, оп. 1, спр. 508, арк. 1; спр. 252, арк. 63; ф. 241, оп. 1, спр. 45, арк. 26, 55.

О. М. Горький на будівництві Дніпрогесу в супроводі заступника головного інженера будови П. П. Ротерта (зліва). Запоріжжя, 1928 р.

ції. Витіснявся приватний капітал і з торгівлі та інших ділянок народного господарства.

Після завершення відбудовного періоду радянський народ приступив до здійснення індустріалізації країни, проголошеної XIV з'їздом ВКП(б). У загальному плані індустріалізації значне місце належало Запоріжжю. Перша Всеукраїнська конференція КП(б)У, яка відбулась у Харкові в жовтні 1926 року, прийняла рішення про початок спорудження у 1926/27 господарському році Дніпрогесу — однієї з найбільших на той час гідроелектростанцій Європи. Попередні підготовчі роботи почалися на Дніпрі біля Запоріжжя ще в серпні 1921 року. Ця робота розгорнулась згідно з ленінським планом ГОЕЛРО. В лютому 1927 року створено Управління будівництвом Дніпровської гідроелектростанції, очолене уповноваженим ЦК ВКП(б) і РНК СРСР Е. І. Квірінгом та видатними радянськими інженерами-енергетиками О. В. Вінтером, Б. Є. Веденєєвим і П. П. Ротертом. У березні 1927 року на правому березі Дніпра, поблизу Кічкаса, з'явились перші будівельники, в жовтні їх уже було понад 12 тисяч. 8 листопада 1927 року, в день 10-річчя Великого Жовтня, урочисто закладено Дніпровську гідроелектростанцію[1]. Вона мала постачати електроенергію великим промисловим центрам Придніпров'я та розв'язати проблему судноплавства по всьому Дніпру.

У спорудженні Дніпрогесу, «Запоріжсталі» та промислових гігантів брала участь уся країна. Вчені й інженерно-технічні працівники РРФСР та інших республік разом з українськими інженерами вирішували складні будівельні й технічні проблеми. Устаткування й матеріали для будівництва ГЕС і всього промислового комплексу надходили з усіх братніх республік. Сюди їхали кращі будівельники країни. Запоріжжя дістало велику допомогу в підготовці кваліфікованих кадрів. Їх готували на московських заводах «Серп і молот», «Красный Октябрь», на ленінградському заводі «Електрод» тощо.

Іноземні спеціалісти вважали, що для здійснення всіх робіт на Дніпрогесі потрібно щонайменше 7—8 років. Проте такі строки не відповідали темпам радянського будівництва. Було вирішено спорудити Дніпрогес за п'ять років — до 1 січня 1933 року. Але на сесії ВУЦВКу, що відбувалася на Дніпробуді в листопаді 1929 року, колектив будівельників узяв зобов'язання пустити гідростанцію 1 травня 1932 року. 63-тисячний колектив дніпробудівців цементувала і спрямовувала партійна організація, яка налічувала в той час близько 5 тис. комуністів. Героїчними ділами прославились на будівництві комсомольці, 90 проц. яких стали ударниками праці. На укладенні бетону й цегли, на монтажі турбін, спорудженні мостів та інших роботах комсомольці перевершували відомі на той час світові рекорди. У 1932 році на будові працювало 25 тис. ударників, 1,4 тисячі ударних бригад, що об'єднували 21 тис. чоловік. Поряд з ударною роботою дніпробудівці навчались на вечірніх курсах, у школах ФЗУ, технікумах, 2-х втузах, що були відкриті на Дніпробуді.

[1] Первенец индустриализации страны — Днепрогес им. В. И. Ленина. (1926—1932 гг.). Сборник документов. Запорожье, 1960, стор. 50—51.

Порт ім. В. І. Леніна. 1968 р.

Дніпровський шлюз. 1968 р.

Селище Дніпрорудне Василівського району. 1968 р.

Запорізький пейзаж. 1966 р.

Героїчна праця будівельників увінчалася успіхом. У травні 1932 року перший агрегат дав промисловий струм, а 10 жовтня 1932 року дніпробудівці разом з усім радянським народом відсвяткували пуск першої черги станції. Дніпровській гідроелектростанції було присвоєне ім'я В. І. Леніна. За героїчну працю в спорудженні Дніпрогесу Президія ЦВК Союзу РСР нагородила орденом Леніна 39 чоловік, орденом Трудового Червоного Прапора — 28. Дніпробудівській комсомольській організації вручено орден Леніна.

Для Запоріжжя роки першої п'ятирічки, виконаної за 4 роки і 3 місяці, стали періодом велетенського будівництва заводів чорної, кольорової металургії та складного машинобудування. Завод «Комунар» у роки першої п'ятирічки повністю відродився і перебудувався. Виробництво комбайнів супроводилось великим творчим ентузіазмом і винахідництвом. Якщо в 1930 році країна одержала 1500 зернових комбайнів, то в 1932 році їх випущено 5953[1]. 10 жовтня 1932 року видав першу плавку високоякісної сталі електрометалургійний завод «Дніпроспецсталь».

Значне місце відводилось Запоріжжю у другій п'ятирічці (1933—1937 рр.), основним завданням якої було завершення технічної реконструкції народного господарства. Потрібно було забезпечити будівництво і своєчасно ввести в дію заводи: «Запоріжсталь», коксохімічний, феросплавний, електродний та інші. Завод «Запоріжсталь» мав стати основою величезного промислового комбінату. В листопаді 1933 року тут задули першу доменну піч, а в 1936 році пущено перший у країні слябінг. Всього за роки довоєнних п'ятирічок введено в експлуатацію три доменні і 10 мартенівських печей, прокатні стани — тонколистовий та холодного прокату[2]. За кількістю робітників і випуском продукції завод став одним з найбільших металургійних підприємств Радянського Союзу. Лише одна його піч давала стільки чавуну, скільки в 1937 році випускали металургійні заводи Італії і Польщі разом узяті. Першим підприємством кольорової металургії на Україні став Дніпровський алюмінієвий завод, який у червні 1933 року видав першу продукцію.

Другу п'ятирічку промисловість Запорізької області виконала достроково. У загальному масштабі вона виробляла алюмінію 60 проц., комбайнів — 40, феросплавів — 60, магнію — 100 процентів[3].

Стахановський рух, який виник 1935 року, охопив усі ланки промисловості. Так, на заводі «Запоріжсталь» із загальної кількості працюючих — стахановців було 49 процентів. Під керівництвом партійних організацій велику роботу провадив комсомол. Тисячі комсомольців вели за собою в стахановському русі всю молодь. Змаганням в області було охоплено 98 проц. комсомольців. На підприємствах Запоріжжя у 1936 році працювало 504 комсомольсько-молодіжні бригади: молодь повністю обслуговувала одну доменну піч, одну турбіну Дніпрогесу, 5 електросталеплавильних печей тощо. У роки третьої п'ятирічки стахановський рух набув ще більшого розмаху. На підприємствах виникли школи передових методів праці, в яких висококваліфіковані новатори виробництва на робочих місцях біля верстата навчали молодих робітників.

Випуск валової продукції підприємств Запоріжжя у 1938 році порівняно з 1913 роком зріс майже в 40 разів. Швидкими темпами розвивалася машинобудівна, лег-

Ударна бригада бетонярів Є. Романько на будівництві Дніпрогесу. Запоріжжя, 1930 р.

[1] «Коммунару» — сто лет. Запорожье, 1963, стор. 48, 55.
[2] О. О. Нестеренко. Розвиток промисловості на Україні, ч. 3. К., 1966, стор. 160.
[3] Нариси історії Запорізької обласної партійної організації, стор. 185.

ка і харчова промисловість області[1]. За період довоєнних п'ятирічок у Мелітополі виникли заводи — компресорний, дизелебудівний, верстатобудівний, консервний тощо. Промисловість цього міста у 1938 році виробила продукції на суму 90 млн. крб. У Бердянську повністю реконструйовано Азово-Чорноморський і Першотравневий заводи, побудовано крекінг-завод.

В ході змагання на честь XVIII з'їзду ВКП(б) чимало запорізьких підприємств вийшло в число передових. За зразкову роботу по виконанню плану й освоєнню нової техніки у квітні 1939 року орденом Трудового Червоного Прапора нагороджено Дніпрогес ім. В. І. Леніна та магнієвий завод. Орденоносцями стало багато працівників чорної і кольорової металургії. Серед них: сталевар М. Я. Бойко, майстер електролізного цеху алюмінієвого заводу М. Ф. Штапура, директор металургійного комбінату А. М. Кузьмін та інші.

У 1940 році в області налічувалось близько 200 підприємств союзного підпорядкування, 70 підприємств республіканського підпорядкування та багато підприємств місцевої і кооперативної промисловості.

Складними шляхами розвивалось сільське господарство. Незважаючи на певні досягнення, стан у цій галузі був тяжким. Справи погіршились у 1928 році, коли південні райони знову спіткав недорід. Куркулі ховали зерно і спекулювали ним, підбивали середняків не здавати хліба державі, вбивали комуністів і сільських активістів. Тому перед партійними та радянськими органами постало невідкладне завдання — підірвати економічну основу куркульства, послабити його вплив на середняка. В гострій боротьбі провадилась у 1928 році хлібозаготівельна кампанія.

Розпорошеність одноосібних селянських господарств, відсутність тягла і реманенту, надзвичайно обмежені можливості для застосування техніки на індивідуальних клаптиках землі призводили до зменшення товарності сільськогосподарського виробництва. В цьому таїлась небезпека для держави. Отже, назріла необхідність у перебудові сільського господарства, в масовому переході трудящого селянства на шлях колективної праці. Поліпшення політичної роботи в масах, придушення куркульського опору сприяли підготовці до масової колективізації.

Велику роль у здійсненні цього завдання відіграли машинно-тракторні товариства, яких 1927 року на Запоріжжі було 140. Трактор, що з'явився в ті роки на селянських полях, переконував селян, по-перше — що тільки він може прокласти шлях до повного достатку, по-друге — що найдоцільніше використовувати його на колективному полі. Про переваги спільного господарювання переконливо свідчили досягнення перших колективних господарств, яких в області наприкінці 1927 року було 489[2].

У підготовці до колективізації велика роль належала комітетам незаможних селян. У Запорізькій окрузі 56 проц. селянської бідноти об'єднались у комнезами. Під керівництвом партійних організацій вони стійко захищали інтереси бідноти, давали рішучу відсіч куркулям, першими вступали до колгоспів.

Великий вклад у справу переходу дрібних селянських господарств на рейки колективного господарювання зробив робітничий клас. Десятки й сотні робітничих бригад виїжджали в села, лагодили реманент, подавали допомогу в проведенні різних політичних кампаній. На заклик листопадового (1929 року) Пленуму ЦК

Перший комбайн заводу «Комунар», подарунок XVI з'їзду ВКП(б). Москва, 1930 р.

[1] Запорізьку область утворено 10 січня 1939 року.
[2] ЦДАЖР УРСР, ф. 559, оп. 3, спр. 43, арк. 3; спр. 66, арк. 2—3.

Виступ М. І. Калініна на мітингу, присвяченому пуску Дніпрогесу. Запоріжжя, 10 жовтня 1932 р.

ВКП(б) відрядити на село для постійної роботи 25 тис. передових робітників, 680 комуністів, які працювали в містах, виявили бажання виїхати в райони області. Посланці робітничого класу передавали трудівникам села свій великий організаторський досвід, згуртовували бідняцько-середняцькі маси навколо партії.

Якщо в 1928 та першій половині 1929 року в сільськогосподарські артілі об'єднувались головним чином бідняки й наймити і на 1 жовтня 1929 року в області колективізувалось тільки 19,6 проц. господарств, то восени 1929 року до колгоспів масово пішов середняк. Розпочалася суцільна колективізація сіл і навіть районів. До весни 1930 року в краї об'єднались 70 проц. селянських дворів. Першими районами суцільної колективізації в 1930 році стали: Оріхівський, Михайлівський, Молочанський, Коларівський, Хортицький, Чубарівський і Якимівський.

Та поруч з досягненнями були й серйозні недоліки. В багатьох селах порушувався принцип добровільності, замість артілей створювались комуни, практикувалось примусове усуспільнення дрібних тварин, домашньої птиці, городів тощо. Так, у селі Юрківці Оріхівського району в січні 1930 року усуспільнили не тільки засоби виробництва, але й корів, домашню птицю. Перегини у колгоспному русі викликали невдоволення селян. З цього скористалися куркулі та інші антирадянські елементи. Куркулі закликали селян знищувати худобу перед тим, як вступати до колгоспу. Водночас вони вдавались до терору. 24 травня 1930 року було вбито голову сільськогосподарської артілі «Перемога» в с. Санжарівці Гуляйпільського району. Його похорон, в якому взяли участь селяни навколишніх сіл, вилився у грізну демонстрацію проти куркульства. Селяни на загальних зборах приймали рішення про виселення куркулів за межі України, конфіскацію їх майна та передачу його колгоспам. Лише по восьми районах Запорізької округи на 10 березня 1930 року розкуркулили 1700 глитаїв.

Масова колективізація вимагала якнайшвидшого створення матеріально-технічної бази колгоспного виробництва. Це завдання взяли на себе машинно-тракторні станції — центри організаційно-господарського і політичного зміцнення колгоспів, підготовки кадрів механізаторів. Перші МТС виникли у 1929 році в Якимівці, Пришибі, Канцерівці, Оріхові, Чубарівці, Гуляйполі та Софіївці. Навесні 1930 року колгоспні поля Запорізького та Мелітопольського округів обробляли 426 тракторів.

Борючись за соціалістичну перебудову села, партійні органи дбали про політичне й організаційне зміцнення первинних партійних організацій. Ще в 1932 році

Подарунок Країні Рад — перший запорізький алюміній. 1933 р.

чимало слабких партосередків недостатньо втручались у внутрішнє життя колгоспів. У селі Данило-Іванівці Мелітопольського району куркульські і білогвардійські елементи, скориставшись з пасивності партосередку, проникли до правління артілі, насаджували знеосібку, протидіяли налагодженню обліку праці. Прибутки розподілялись так, що куркулі й підкуркульники одержували на місяць по 13 пудів пшениці, а бідняки, бувало, нічого не одержували.

У становленні колгоспів велика роль належала політвідділам МТС, які разом з сільськими райкомами партії створювали і зміцнювали колгоспні первинні партійні організації. Замість територіальних осередків, які об'єднували комуністів різних артілей, створювались колгоспні первинні партійні організації або кандидатські та партійно-комсомольські групи на чолі з парторгами. Багато уваги приділяли політвідділи зміцненню трудової дисципліни, правильному підбору, розстановці й вихованню керівних колгоспних кадрів.

У роки другої і третьої п'ятирічок колгоспи краю зміцніли економічно й політично. За успішне виконання завдань 1938 року Указом Президії Верховної Ради СРСР від 7 лютого 1939 року понад 60 передовиків сільського господарства Запорізької області нагороджено орденами і медалями. Зростали доходи артілей, в області вже було 48 колгоспів-мільйонерів. Чимало з них у 1939 році стало учасниками ВСГВ. Постановою Головвиставкому дипломом 1-го ступеня і грошовими преміями по Запорізькій області відзначено 10 колгоспів, 2 радгоспи, 4 МТС та 5 тваринницьких ферм. Наступного 1940 року трудівники сільського господарства області зібрали пересічно по 16,2 цнт зернових з га. В числі 6 областей і країв Радянського Союзу — учасників ВСГВ у 1940 році — була й Запорізька область, що мала 1260 колгоспів і 52 радгоспи. В 61 МТС налічувалось 4660 тракторів, багато комбайнів та іншої сільськогосподарської техніки.

В процесі соціалістичного перетворення зростала і зміцнювалась обласна партійна організація. На початок 1940 року в ній налічувалось 26 933 комуністи, об'єднаних у 1373 первинні партійні організації, у т. ч. 229 колгоспних. Комсомольська організація області налічувала 85 тис. чоловік[1].

У період прийняття нової Конституції, проведення виборів до Верховних Рад СРСР і УРСР та місцевих Рад депутатів трудящих, партійні організації області провадили велику організаторську та ідейно-виховну роботу. Комуністи роз'яснювали виборцям нову Конституцію, положення про вибори, внутрішню і зовнішню політику Комуністичної партії, Радянського уряду. День виборів перетворився на всенародне свято і величну демонстрацію згуртованості трудящих навколо великої партії Леніна. У першому і другому запорізьких виборчих округах по виборах до Верховної Ради СРСР 12 грудня 1937 року взяли участь 98,5 проц. від загального числа виборців, з них близько 99 проц. віддали свої голоси за кандидатів блоку комуністів і безпартійних. З неменшою політичною активністю трудящі брали участь у виборах до Верховної Ради УРСР та місцевих Рад депутатів трудящих. До Верховної Ради СРСР першого скликання 12 грудня 1937 року трудящі області обрали кращого плавильника ферохрому з феросплавного заводу Ф. А. Заваду, вчительку Є. М. Постникову, начальника зміни доменного цеху «Запоріжсталі» Р. В. Білана, секретаря Оріхівського райкому КП(б)У І. О. Циплухіна.

У зв'язку з бурхливим розвитком промисловості населення Запорізької області зростало на 20 проц. швидше, ніж по республіці. Якщо в 1926 році, до початку

[1] Нариси історії Запорізької обласної партійної організації, стор. 190.

будівництва Дніпрогесу, частка міського населення становила лише 11 проц., то в 1939 році в містах уже проживало 40 проц. населення області. Особливо інтенсивно зростало воно в місті Запоріжжі. У 1939 році тут проживало 289 тис. чоловік.

Розвиток народного господарства зумовлював неухильне піднесення добробуту трудящих, одним з важливих факторів якого було значне поліпшення житлового будівництва. У 1940 року в Запоріжжі налічувалось 1898 тис. кв. метрів корисної житлової площі[1]. Зростала мережа державної і кооперативної торгівлі. Значна увага приділялась, зокрема, колгоспній торгівлі, збільшенню товарообороту. В 1940 році на кожного міського жителя припадало проданих товарів народного споживання на суму 1250 крб., сільського жителя — на 500 карбованців[2].

Великі досягнення були і в галузі охорони здоров'я трудящих. 1940 року в області діяли 92 лікарні та 373 фельдшерсько-акушерські пункти. В лікувальних закладах працювало понад тисячу лікарів та 3 тис. чоловік середнього медичного персоналу. Діяли десятки дитячих садків та дитячих ясел.

Обласна партійна організація докладала багато зусиль, щоб далі підвищувати культурно-освітній рівень трудящих. Протягом перших двох п'ятирічок впроваджено в життя загальну обов'язкову початкову освіту на селі та семирічну в містах. У третій п'ятирічці в містах почався перехід до обов'язкової загальної середньої освіти. У 1940/41 навчальному році в області навчалося учнів у чотири рази більше, ніж у 1914 році. Тільки середні школи охоплювали 121 тисячу учнів. Це в 47 разів більше, ніж у 1914/15 навчальному році.

У передвоєнні роки на Запоріжжі багато зроблено для розвитку вищої та середньої освіти. В 1940/41 навчальному році область мала 7 вузів, де навчалося 7500 студентів, а в 15 технікумах і спеціальних середніх учбових закладах — 8900 чоловік.

З 1931 року в Запоріжжі розпочав своє друге творче життя український музично-драматичний театр ім. М. К. Заньковецької, який ставив визначні твори класичної і радянської драматургії. Розгорнув роботу ляльковий театр та драматичні театри в Мелітополі і Бердянську. В області друкувалися 21 районна, 2 міські і 3 обласні газети, тираж яких досягав 105 тис. примірників.

На будівництві Дніпрогесу бували і зустрічались з робітниками та інженерно-технічними працівниками видатні пролетарські письменники Заходу — француз Анрі Барбюс, італієць Дж. Джерманетто, угорець Мате Залка, німці Йоганнес Бехер, Людвіг Ренн, Анна Зегерс та видатні радянські письменники Максим Горький, Володимир Маяковський, О. Новиков-Прибой, Олександр Фадєєв, Костянтин Треньов, Ганна Караваєва, Андрій Головко, Остап Вишня, Микола Нагнибіда, Іван Микитенко, Олексій Сурков. Звитяжна праця будівельників відбита в творах багатьох радянських письменників: Федора Гладкова (роман «Енергія»), Олександра Безименського (поема «Трагедійна ніч»), Володимира Юрезанського (нариси з історії Дніпрельстану), Володимира Сосюри (поема «Дніпрельстан»), Гордія Коцюби (роман «Дніпрові саги»), Якова Баша, який написав багато цікавих творів — нарисів, оповідань, повістей, романів, а також п'єсу,— присвячених героїчним будівникам індустріального Запоріжжя. На Дніпробуді знімався кінофільм «Іван» О. Довженка, створено художні полотна: «Монтаж шлюзу

Група перших членів комуни «Авангард». Село Басань Пологівського району. 1932 р.

[1] Україна за п'ятдесят років. Статистичний довідник: К., 1967, стор. 206.

[2] Запорожская область в годы Великой Отечественной войны (1941—1945 гг.). Сборник документов. Запорожье, 1959, стор. 21.

Уродженець села Петро-Свистунового Запорізької області І. С. Паторжинський в ролі Карася (опера Гулака-Артемовського «Запорожець за Дунаєм»). Київ, 1938 р.

Дніпрогесу» і «Кадри Дніпробуду» К. Трохименка, «Дніпрогес» О. Шовкуненка та інші яскраві твори образотворчого мистецтва.

У Запоріжжі виходив журнал «Темпи» — орган Запорізької філії Всеукраїнської організації комсомольських письменників «Молодняк».

Понад 1500 фізкультурних колективів мали в своєму розпорядженні 10 добре обладнаних стадіонів, сотні спортивних майданчиків, багато спортзалів, водних станцій та інших споруд. 1940 року в області витрати на соціально-культурні заходи по місцевому бюджету склали 178 млн. карбованців.

Велика Вітчизняна війна стала великим випробуванням для трудящих області. 22—23 червня на промислових підприємствах, у колгоспах і радгоспах, в установах і навчальних закладах відбулися багатолюдні мітинги. Тисячі робітників і колгоспників добровільно пішли на фронт. У перші місяці Великої Вітчизняної війни обласна партійна організація, що налічувала в своїх лавах 27 980 чоловік, направила в ряди Радянської Армії близько 7 тис. комуністів. Тільки на політроботу в армійські частини пішли 600 комуністів і комсомольців[1].

У містах і районах області створювались добровільні народні формування. На мітингу робітників Дніпровського алюмінієвого заводу ім. С. М. Кірова учасник громадянської війни майстер Кукуяшний сказав: «Я першим записуюсь до народного ополчення і закликаю вас, товариші, наслідувати мій приклад — йти бити фашистських стерв'ятників аж до цілковитого їх знищення». У липні до народних загонів у місті Запоріжжі записалось 44 534 чоловіка. Міський штаб, очолюваний секретарем міськкому партії П. М. Комаровим та головою міськвиконкому В. В. Скрябіним, керував роботою народного ополчення. Наприкінці липня в Запорізькій області налічувалося 200 тис. ополченців[2]. Десятки тисяч робітників, службовців, колгоспників будували оборонну лінію на правому березі Дніпра — від села Лепетихи на північ до меж Дніпропетровської області. За кілька днів трудівники тилу побудували три великовагові пароми через Дніпро поблизу Каховки для переправи військ Південного фронту, відремонтували для армії 170 вантажних автомашин, обладнали й укомплектували спеціалістами 10 автомайстерень тощо.

Самовіддано працювали робітники, колгоспники і службовці, щоб виконати замовлення фронту. Колективи заводів жили і працювали по-фронтовому. На заводі «Комунар» усі робітники перевиконували норми.

Зразки героїзму подавали колгоспники, робітники радгоспів і МТС. Незважаючи на те, що в області невистачало механізаторів, автотранспорту, колгоспники працювали не покладаючи рук, щоб зібрати урожай. На допомогу їм партійні організації направили з міст 70 тис. робітників, студентів, школярів. Завдяки вжитим заходам на 1 жовтня 1941 року в області зібрали 98,5 проц. зернових, план хлібозаготівель виконали на 49,1 проц.[3]. До фонду допомоги Червоній Армії область здала 410 тис. тонн зерна і 14 тис. тонн овочів.

Виявом великого піклування про радянських воїнів стала відправка до діючої армії індивідуальних та колективних посилок-подарунків. Ініціаторами цього патріотичного почину на Україні були колгоспники Куйбишевського району. Від

---

[1] Запорожская область в годы Великой Отечественной войны, стор. 51.
[2] П. М. Балковий. Народне ополчення Радянської України. К., 1961, стор. 20, 22.
[3] Історія селянства УРСР, т. 2. К., 1967, стор. 284, 286.

початку війни до 10 серпня 1941 року в області зібрано для цього різних речей на 350 тис. крб., на придбання подарунків надійшло 650 тис. карбованців.

18 серпня 1941 року почалась евакуація підприємств чорної та кольорової металургії. Тільки з металургійних підприємств на 3 жовтня 1941 року вивезено 320 тис. тонн вантажів, для чого використано 16 тис. залізничних вагонів і платформ. До східних районів країни евакуйовано устаткування машинобудівних заводів Запоріжжя, Мелітополя, Токмака, Бердянська, підприємств місцевої і кооперативної промисловості, техніку МТС з усіх 28 сільських районів області. До колгоспів і радгоспів Поволжя та Північного Кавказу відправлено 156 тис. коней, 275 тис. голів великої рогатої худоби, багато овець та свиней.

З наближенням фронту на захисних спорудах біля Дніпрогесу та залізничних мостів через Дніпро разом з частинами Червоної Армії місто захищали робітничі батальйони. В ніч з 18 на 19 серпня 1941 року частини радянських військ, що обороняли підступи до Запоріжжя на правому березі Дніпра, відбиваючи запеклі атаки ворога, переправлялись на лівий берег. Разом з окремими армійськими частинами ополченці та винищувальні батальйони, зайнявши рубіж оборони від села Підпорожнянського до села Миколаївки, протягом двох діб стримували ворога. Це дало змогу частинам Червоної Армії перегрупуватися, підтягти резерви і зайняти нові позиції в районі міста.

Ополченці та бійці винищувальних батальйонів обороняли рубежі на широкому фронті. З 25 серпня по 15 вересня два батальйони Василівського району поставили уздовж лівого берега Дніпра 650 бійців для патрульної служби. Батальйони вислали 12 розвідувальних груп, які провели 28 розвідок. Винищувальний батальйон Кам'янсько-Дніпровського району в складі 513 бійців, перебуваючи на оборонному рубежі, з 17 серпня по 15 вересня 1941 року здійснив 40 розвідок у тилу ворога, здобувши для Червоної Армії цінні відомості. Батальйон знищив моторний човен, катер з продовольством і 123 гітлерівці[1].

На початку жовтня 1941 року територію області окупували німецько-фашистські загарбники і встановили режим кривавого терору, безправ'я, сваволі. Окупанти не лише грабували народні багатства, але й фізично знищували місцеве населення. У Запоріжжі за час окупації вони розстріляли за містом 43 тис. громадян. У Мелітополі місцем звірячої розправи став протитанковий рів, у Бердянську — Мерликова балка. За неповними даними, окупанти знищили по області близько 67 тис. мирного населення, близько 11 тис. військовополонених та вивезли на каторжні роботи до Німеччини 157 416 чоловік. Багато юнаків і дівчат не повернулися до своїх домівок.

Масовим терором гітлерівці намагалися зламати волю радянських людей до боротьби. Але це їм не вдалося. Вже в перші дні окупації в області почали діяти 28 партизанських загонів та диверсійні групи, керовані підпільним обкомом партії, двома підпільними міськкомами та 11 райкомами КП(б)У. Ядром загонів і груп стали 800 радянських патріотів. Для роботи в підпіллі обком КП(б)У залишив 310 комуністів[2]. Однак не всі створені перед окупацією підпільні партійні організації і партизанські загони розгорнули

Об'ява фашистських властей про засудження до страти трьох радянських патріотів за саботаж розпоряджень окупантів. Запоріжжя, 1943 р.

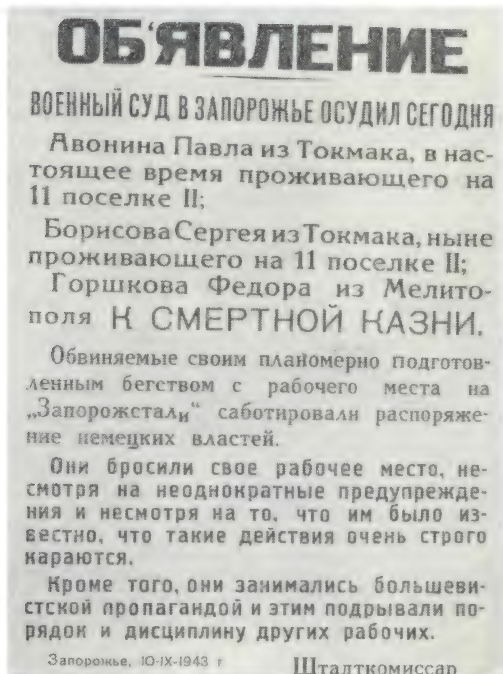
ОБ'ЯВЛЕНИЕ

ВОЕННЫЙ СУД В ЗАПОРОЖЬЕ ОСУДИЛ СЕГОДНЯ

Авонина Павла из Токмака, в настоящее время проживающего на 11 поселке II;

Борисова Сергея из Токмака, ныне проживающего на 11 поселке II;

Горшкова Федора из Мелитополя К СМЕРТНОЙ КАЗНИ.

Обвиняемые своим планомерно подготовленным бегством с рабочего места на „Запорожсталь" саботировали распоряжение немецких властей.

Они бросили свое рабочее место, несмотря на неоднократные предупреждения и несмотря на то, что им было известно, что такие действия очень строго караются.

Кроме того, они занимались большевистской пропагандой и этим подрывали порядок и дисциплину других рабочих.

Запорожье, 10-IX-1943 г. Штадткомиссар

[1] П. М. Балковий. Народне ополчення Радянської України, стор. 22, 43, 80, 81.

[2] Запорожская область в годы Великой Отечественной войны, стор. 172, 180.

бойову діяльність у ворожому тилу. Декотрі злилилися з частинами Червоної Армії, окремі підпільники були схоплені і розстріляні.

На початку 1942 року Запорізький обком КП(б)У, який перебував за межами області, підготував і направив у тил ворога новий склад підпільного обкому та кілька підпільних райкомів партії. Під керівництвом партійних організацій групи опору діяли в усіх містах і майже усіх районах області. Активно діяли партизани таких груп, як «Ревком» (керівники групи Л. Л. Ачкасов і Б. І. Миронов), М. Г. Гончара (Запоріжжя), О. А. Костенка (Мелітополь), Г. П. Буркута (Великий Токмак), К. І. Баранова і молодіжної «Добровільної організації патріотів» (Велика Знам'янка Кам'янсько-Дніпровського району), молодіжна група М. І. Самсики «За Радянську Україну» (с. Балабине Запорізького району) та інші. В Андріївському та Куйбишевському районах партизани визволили близько 3 тис. радянських військовополонених, розгромили ворожий кавалерійський батальйон. Великотокмацька партизанська група затримала рух 35 поїздів з військами і зброєю, на залізниці Царекостянтинівка — Федорівка пустила під укіс два ворожі ешелони. Загін К. І. Лиманченка знищив понад 1000 гітлерівців та підірвав три ворожі автомашини. Влітку 1943 року штаб партизанського руху Південно-Західного фронту заслав кілька диверсійних груп у дніпровські плавні. Вони встановили зв'язок з населенням розташованих поблизу плавнів Запорізького сільського, Василівського та Кам'янсько-Дніпровського районів. Завдяки цьому загін К. І. Лиманченка зріс до 220 чоловік, загін О. І. Яценка — до 50 чоловік[1]. У перші дні окупації на території області розгорнув боротьбу проти фашистів сформований у Запоріжжі партизанський загін під командуванням І. Й. Копьонкіна, який у листопаді 1941 року перебазувався на Полтавщину.

Проти ворога став увесь народ. Найбільш масовою формою опору фашистам був саботаж. На алюмінієвому заводі, наприклад, група радянських патріотів виводила з ладу відновлені гітлерівцями електролізні ванни, псувала механізми, ховала від німців кольорові метали. У паровозному депо і на станції Запоріжжя-II затягувався ремонт паровозів, виводилися з ладу інжектори, в мастило і букси паровозів та вагонів потрапляв пісок. Радянські патріоти псували лінії зв'язку, допомагали радянським воїнам, які втекли з полону, діставали для них чисті бланки паспортів та виготовляли фіктивні документи. За мужність і відвагу, виявлені в боротьбі проти ворога, 400 партизанів і партизанок нагороджено орденами і медалями Радянського Союзу.

Тисячі запоріжців за відвагу і героїзм, виявлені на фронтах Великої Вітчизняної війни, нагороджені орденами і медалями Радянського Союзу, 124 з них удостоєні високого звання Героя Радянського Союзу, серед них — відважні льотчиці з Михайлівського району М. М. Доліна і Є. І. Носаль, запоріжець В. О. Судець — маршал авіації, мелітополець М. Г. Лисконоженко, який лише в одному повітряному бою знищив три літаки ворога і загинув смертю героя[2].

Продовжуючи навальний наступ, що розгорнувся влітку 1943 року, радянські частини 14 вересня вступили на територію Запорізької області. Визволивши 20 вересня Комишуваху, 22 вересня — Червоноармійськ (нині Вільнянськ) війська

Біля хати, спаленої фашистами. Село Борисівка Приморського району, 1943 р.

[1] Запорожская область в годы Великой Отечественной войны, стор. 182, 189, 195, 203, 204.

[2] Подвигом славны твои земляки. Запорожье, 1962, стор. 142, 208, 283.

12-ї армії, 3-ї та 8-ї гвардійських армій, 23-го танкового і 1-го гвардійського механізованих корпусів Південно-Західного фронту під командуванням генерала армії Р. Я. Малиновського наблизились до Запоріжжя.

Керівники підпільної організації «Ревком». Фото 1941 р.

Л. Л. Ачкасов.

Б. І. Миронов.

Гітлерівське командування створило навколо міста укріплену лінію. Для цього воно використало дніпровські плавні на південь від Запоріжжя та витягнену затоку з крутим берегом на північ від нього, оперезавши місто трьома укріпленими поясами. Основний, зовнішній, віддалений від міста на 18—20 км, мав протяжність близько 60 кілометрів.

Вирішальна битва на підступах до Запоріжжя почалася 10 жовтня 1943 року штурмом зовнішнього обводу німецьких укріплень — протитанкового рову та ескарпованих схилів численних балок. Ворог увів у дію великі сили. Поряд з пошарпаними в боях частинами діяли свіжі дивізії, багато танків та самохідних гармат. Знесиливши їх у денних боях, радянські воїни посилили атаки вночі і добилися вирішальних успіхів. Гітлерівці відступили на всій ділянці фронту, зайнявши внутрішній пояс. В ніч з 13 на 14 жовтня 1943 року вперше в практиці боїв радянське командування здійснило нічний штурм великого міста, який успішно закінчився визволенням Запоріжжя від ворога[1].

Перемога радянських військ у районі Запоріжжя мала велике значення. Країна здобула великий промисловий центр на півдні і Дніпрогес ім. В. І. Леніна. Крім того, створились сприятливі умови для визволення від ворога інших промислових центрів, оскільки стратегічна обстановка на півдні України істотно змінилася на користь Червоної Армії.

У другій половині вересня війська Південного фронту під командуванням генерал-полковника Ф. І. Толбухіна підійшли до р. Молочної. Мелітопольське угруповання ворога, яке захищало підступи до Криму та пониззя Дніпра, внаслідок перемоги Червоної Армії в районі Запоріжжя, опинилося на цей час у скрутному становищі. Війська 4-го Українського фронту в складі 2-ї гвардійської, 5-ї ударної, 44-ї і 51-ї армій в період з 26 вересня по 5 листопада 1943 року успішно провели Мелітопольську операцію і, розгромивши ворога по всьому фронту, відкинули його до Дніпра і Криму. Головний опорний пункт гітлерівців на цій ділянці — Мелітополь після багатоденних боїв визволено 23 жовтня, 29 грудня гітлерівців вибили з Верхнє-Хортицького, а 8 лютого 1944 року — з Кам'янсько-Дніпровського районів. Цим завершилось визволення області від гітлерівських загарбників.

Величезних руйнувань завдали окупанти області. Відступаючи під натиском радянських військ, вони тільки в Запоріжжі перетворили на руїни 21 підприємство союзного підпорядкування, а всього зруйнували в області 475 підприємств, знищили всі МТС, майже всі громадські та виробничі приміщення радгоспів і колгоспів. Загальні збитки, заподіяні ворогом народному господарству області, становили 18,7 млрд. карбованців[2].

Трудящі області під керівництвом партійної організації, яка на 1 січня 1944 року налічувала 2067 членів і 472 кандидати у члени партії, з великим ентузіазмом приступили до відбудови народного господарства. Для успіху наступальних дій радянських військ важливо було якнайскоріше відбудувати залізничний транспорт. Протягом жовтня—листопада 1943 року відновили роботу залізничні вузли і стан-

[1] Г. М. Уткин. Штурм «Восточного вала». М., 1967, стор. 272, 274, 304.
[2] Запорізький облдержархів, фР-1335, оп. 6, спр. 12, арк. 38.

На підступах до Запоріжжя. Вересень 1943 р.

ції — Запоріжжя, Пологи, Мелітополь. У листопаді 1943 року тисячі запоріжців разом з воїнами Червоної Армії за кілька днів спорудили тимчасовий міст через Дніпро. Водночас відбудовувались окремі підприємства, цехи, комунальне господарство міст. У містах і селах розгорнули роботу 156 поліклінік і амбулаторій. 1945 року відновили навчання 1157 шкіл, розміщених здебільшого у пристосованих приміщеннях. Партійні, комсомольські та профспілкові організації, колгоспи піклувалися про дітей-сиріт. Сім'ям загиблих воїнів, дітям-сиротам надавалась постійна допомога. У 1945 році тільки ці витрати становили 140 млн. карбованців.

Успішна відбудова Придніпровського промислового комплексу значною мірою залежала від енергетичної бази. Тому ЦК КП України, обласна партійна організація особливо великого значення надавали якнайшвидшому відродженню первістка соціалістичної індустріалізації — Дніпровської гідроелектростанції ім. В. І. Леніна. Відбудова гідроелектростанції стала всенародною справою. В ній взяли активну участь 120 заводів і фабрик країни. З Москви, Ленінграда, Уралу, Сибіру, Казахстану, Узбекистану, Грузії і Башкирії до Запоріжжя йшли ешелони з заводським устаткуванням, інструментами, матеріалами, будівельним лісом. До Запоріжжя їхали будівельники, монтажники, а насамперед ті, що споруджували ГЕС у тридцятих роках; протягом трьох місяців тут працювало понад 20 тис. трудящих 22-х сільських районів області. Колгоспи Київської області направили на будову 600 чоловік і 226 підвід.

Другим важливим об'єктом відбудови стали заводи чорної і кольорової металургії. Після постанови Державного Комітету Оборони від 29 листопада 1944 року «Про відбудову заводів чорної металургії Півдня» роботи розгорнулися широким фронтом. На «Запоріжсталі» виник трест «Запоріжбуд» та багато спеціалізованих організацій.

Завдяки самовідданій праці робітників наприкінці 1945 року вже випускали продукцію 109 підприємств союзного і республіканського підпорядкування.

Трудівники сільського господарства, серед яких переважну більшість становили жінки і підлітки, докладали всіх зусиль, щоб своєчасно зібрати хліб, відродити посівні площі, відновити тваринницькі ферми колгоспів і радгоспів.

Поряд з відбудовою народного господарства партійним організаціям області і Радам депутатів трудящих довелось вирішувати чимало завдань, пов'язаних з допомогою фронтові, розмінуванням території області тощо. У містах і селах провадилося збирання коштів на будівництво літаків і танків для Червоної Армії. У лютому 1944 року цей фонд вже налічував 30 млн. крб.[1]. Колгоспник артілі ім. Леніна Новомиколаївського району В. Виноградчий на власні заощадження купив літак для Радянської Армії. Його приклад наслідував колгоспник Й. М. Удод з Андріївського району, який також подарував літак, куплений на власні кошти.

Великого розмаху набули відбудовні роботи у роки четвертої (першої післявоєнної) п'ятирічки, планом якої передбачалося відбудувати і переобладнати на новій технічній основі насамперед підприємства металургійної й енергетичної промисловості. Всього належало освоїти 3 млрд. карбованців капіталовкладень.

[1] Запорожская область в годы Великой Отечественной войны, стор. 246.

Питання відбудови Дніпрогесу ім. В. І. Леніна, підприємств чорної і кольорової металургії, відродження машинобудівної промисловості були серед найважливіших у роботі обласної партійної організації, яку з серпня 1946 до листопада 1947 року очолював Л. І. Брежнєв, нині Генеральний секретар ЦК КПРС. Другим секретарем Запорізького обкому КП(б) України з січня 1939 року по жовтень 1941 року та з вересня 1943 до лютого 1947 року працював А. П. Кириленко, нині член Політбюро ЦК КПРС, секретар ЦК КПРС.

Трудовий подвиг багатотисячного колективу будівельників, виявлений на відбудові Дніпрогесу, увінчався перемогою. Вже в березні 1947 року дав струм перший турбогенератор. До кінця п'ятирічки Дніпрогес повністю відродився, він виробляв електроенергії набагато більше, ніж до війни. За успішну відбудову Дніпрогесу будівельну організацію «Дніпробуд» нагороджено орденом Леніна. Самовіддану працю 645 дніпробудівців теж відзначено високими урядовими нагородами.

Швидко відроджувалася металургійна промисловість. Рішення ЦК КПРС (квітень 1947 року) та Ради Міністрів СРСР (березень 1947 року) стали програмою дій партійної організації області у відбудові гіганта чорної металургії. Обком КП(б)У зміцнив «Запоріжбуд» і завод «Запоріжсталь» кадрами інженерів і техніків, партійних і господарських працівників. Ядром колективу тресту стала партійна організація, яка в жовтні 1947 року налічувала тисячу комуністів. Їм належала авангардна роль в усіх ланках відбудови. Завдяки самовідданій праці запоріжбудівців на кінець 1947 року перша черга гіганта чорної металургії вступила до ладу. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 2 грудня 1947 року трест «Запоріжбуд» і завод «Запоріжсталь» були нагороджені орденом Леніна; 1830 будівельників, металургів, інженерно-технічних працівників — орденами і медалями Радянського Союзу.

За роки четвертої п'ятирічки трудящі області ліквідували наслідки тимчасової німецько-фашистської окупації, багато підприємств чорної металургії, електротехнічної, хімічної промисловості, будівельних матеріалів перевищили довоєнний рівень виробництва. Але в цілому промисловість області досягла лише 93,2 проц. продукції довоєнного часу. За роки п'ятирічки виросли сотні новаторів виробництва. Значно перевиконували щоденні завдання, навчили професії металурга багатьох молодих робітників старший сталевар заводу «Дніпроспецсталь» І. С. Семикопенко, вальцювальник «Запоріжсталі» Ф. М. Гусениця, бригадир плавильників заводу феросплавів М. О. Краснокутський та багато інших.

Новий великий крок уперед зробила промисловість області у період п'ятої (1951—1955 рр.) п'ятирічки. Підсумки цієї роботи були відбиті у звітній доповіді першого секретаря обкому КП України А. І. Гайового на VIII обласній партійній конференції (грудень 1955 року). У 1955 році промисловість області перевищила довоєнний рівень виробництва на 224 проц. Швидкими темпами розвивалась чорна металургія. Одним з важливих шляхів збільшення виплавки сталі стало комплексне змагання за швидкісні плавки. Ідея цього чудового почину належала знатному сталевару, депутатові Верховної Ради УРСР комуністу С. С. Якименку. Сталевари С. С. Якименко, О. Н. Небилицин, С. М. Мартинов, застосовуючи прогресивні методи і передову організацію праці, в останньому році п'ятирічки зварили таку кількість сталі, що вона на 27 тис. тонн перевищила середньорічне виробництво на інших печах мартенівського цеху.

Спорудження житлових будинків для металургів Запоріжжя. 1956 р.

Почин С. С. Якименка і його товаришів широко підтримали металурги Запоріжжя та інших металургійних центрів країни.

Після XX з'їзду КПРС промисловість на Запоріжжі і далі нарощувала темпи. Валова продукція промисловості області за 1956—1968 рр. порівняно з 1955 роком зросла на 110 проц. Надпланове зниження собівартості продукції лише за 1958 рік дало сотні мільйонів карбованців економії.

У колективах промислових підприємств народжувалися нові форми змагання, множились трудові подвиги. Розгорнуте за почином шахтаря Донбасу М. Я. Мамая змагання за щозмінне перевиконання виробничих завдань знайшло багато послідовників на Запоріжжі. У 1958 році на заводі «Комунар», колектив якого натхненно працював над виробництвом нового комбайна СК-3, лише в механічному цеху налічувалось понад 400 передовиків виробництва, які щодня перевиконували змінні завдання. За високі виробничі досягнення 1958 року 6 металургам та будівельнику М. Є. Залозному присвоєно почесне звання Героя Соціалістичної Праці, 225 чоловік нагороджено орденами і медалями.

Боротьба за виконання семирічного плану розвитку народного господарства народжувала нові, вищі форми соціалістичного змагання. Робітники Запоріжжя активно включились у рух за комуністичну працю. Першою підхопила цей рух бригада сталеварів заводу «Запоріжсталь», очолена І. А. Кайолою. Її наслідували металурги, будівельники, енергетики Запоріжжя, машинобудівники Мелітополя, Бердянська, Токмака. Незабаром в області вже налічувалось 300 бригад, дільниць і змін, які боролись за почесне звання колективів комуністичної праці. У грудні 1958 року в Запоріжжі відбувся перший обласний зліт учасників змагання за комуністичну працю. Він узагальнив досвід новаторів виробництва. Учасники зльоту звернулися до всіх трудящих області з закликом включитись у всенародну боротьбу за дострокове виконання плану семирічки.

Тонколистовий цех гарячої прокатки заводу «Запоріжсталь». 1959 р.

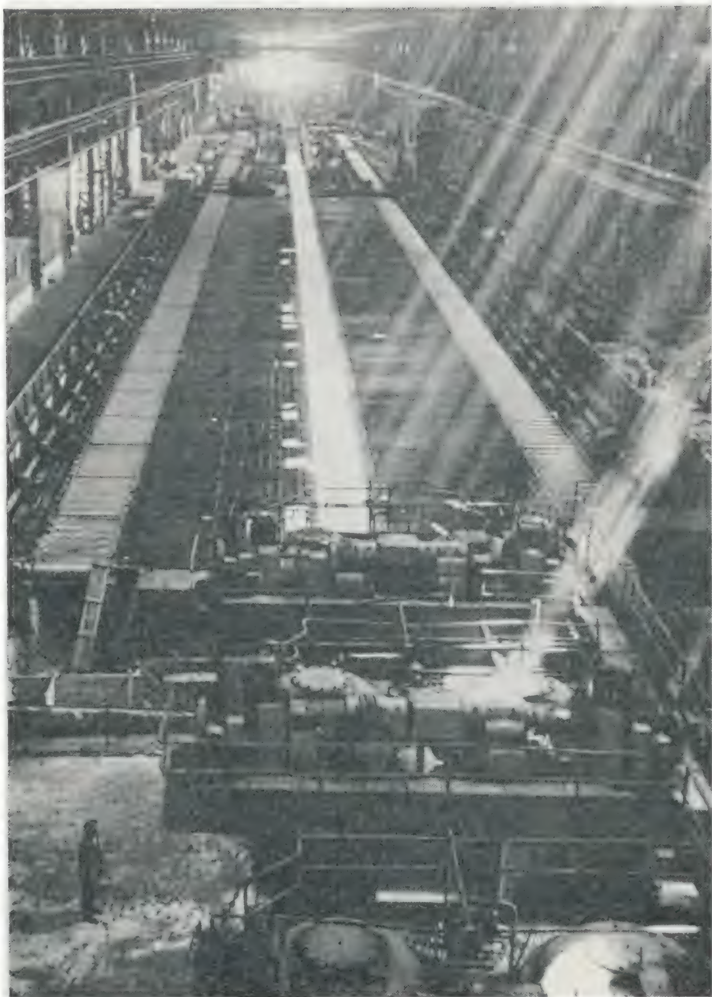

Зростання комуністичної свідомості трудящих яскраво виявилось у славних ділах послідовників знатної прядильниці Валентини Гаганової. Близько 400 передовиків промисловості і сільського господарства області пішли на відстаючі ділянки виробництва, щоб підняти їх до рівня передових. Одним з перших перейшов працювати у відстаючу бригаду старший вальцювальник тонколистового цеху заводу «Запоріжсталь» А. І. Волков. На кінець 1960 року очолена ним бригада не тільки ліквідувала заборгованість, яка утворилася внаслідок невиконання плану попередніх років, а й виробила понад план 3970 тонн сталевого листа.

Серед підприємств і закладів культури, які першими на Запоріжжі завоювали у 1961 році почесне звання колективів комуністичної праці, були Дніпрогес ім. В. І. Леніна, коксохі-

Делегати Запорізької обласної партійної організації на XXIII з'їзді КП України разом з керівниками партії та уряду УРСР. Київ, 1966 р.

мічний завод, Бердянська і Мелітопольська трикотажні фабрики, залізнична станція Пологи та інші.

З новою силою розгорнувся рух за комуністичне ставлення до праці під час підготовки до XXII з'їзду КПРС. Ширився він і в подальші роки. У 1965 році цим рухом на Запоріжжі було охоплено 350 тис. чоловік. Дедалі ширше впроваджувались у життя громадські засади. У 1965 році в радах і бюро економічного аналізу, конструкторських бюро брало участь близько 2-х тис. інженерно-технічних працівників і новаторів виробництва.

Підсумки виконання рішень Жовтневого (1964 року) та наступних Пленумів, а також завдань семирічного плану були підбиті в лютому 1966 року на XIV обласній партійній конференції у звітній доповіді першого секретаря обкому О. А. Титаренка, нині члена Політбюро ЦК КП України, секретаря ЦК КП України.

Велика організаторська робота комуністів, трудовий героїзм, творча натхненна праця робітників зробили свою велику справу. Вже 1963 року досягнуто рівень виробництва, запланований на кінець семирічки. В цілому ж семирічний план по валовій продукції область виконала достроково — 18 жовтня 1965 року. Обсяг її за 7 років збільшився на 108 проц., а основні виробничі фонди за цей час зросли на 89 проц.[1]. Колективи підприємств машинобудування та електроенергетики разом з науково-дослідними інститутами створили 335 видів нових машин, устаткування, агрегатів; підприємства місцевої промисловості освоїли виробництво 250 нових виробів народного споживання.

За роки семирічки реконструйовано і значно збільшено потужність двох доменних печей «Запоріжсталі», введено в дію нові цехи на багатьох заводах Запоріжжя,

---

[1] За порогами Дніпровими, стор. 97.

Симфонічний оркестр обласної філармонії виступає в складальному цеху автозаводу «Комунар». Запоріжжя, 1966 р.

Бердянська і Мелітополя. Запорізький автомобільний завод «Комунар», створений на базі комбайнового, та Мелітопольський моторобудівний завод, який виготовляє мотори для автомобіля «Запорожець», фактично стали новими підприємствами. Одним з важливих підсумків семирічки на Запоріжжі є те, що промисловість тут швидко розвивалась не тільки в обласному центрі, а й в інших містах області. Справжніми промисловими центрами, крім Запоріжжя, стали Мелітополь, Бердянськ, Токмак.

У Мелітополі працює десять машинобудівних заводів, а всього — 34 підприємства, які випускають понад 150 назв різних виробів. Серед них — холодильники і компресори, які продаються у нас та за рубежем.

Бердянськ у післявоєнні роки став містом електротехнічної, машинобудівної, хімічної, харчової та легкої промисловості. Продукцію бердянців знають в усіх республіках Радянського Союзу, вона експортується більше як до 40 країн світу. Збудовані нові підприємства в Орілові — «Орсільмаш», у Василівці — взуттєву фабрику. 1964 року почалось будівництво залізорудного комбінату на Білозерському родовищі, розвіданому в післявоєнні роки. За неповними даними родовище має мільярди тонн високоякісної руди, яка за концентрацією заліза (65—70 проц.) не має собі рівних серед родовищ країни.

Ще величніші перспективи розвитку економіки, науки і культури в області відкрили директиви по п'ятирічному плану розвитку народного господарства СРСР на 1966—1970 рр., прийняті XXIII з'їздом КПРС. На зборах Запорізького обласного партійного активу, які відбулися 14 квітня 1966 року, було всебічно обговорено доповідь першого секретаря обкому КП України М. М. Всеволожського «Про підсумки роботи XXIII з'їзду КПРС та XXIII з'їзду КП України і завдання обласної партійної організації» та накреслено програму дальшого поліпшення керівництва всіма ланками господарства.

Партійні організації і всі трудящі області відповіли на рішення XXIII з'їзду КПРС, прийняті ним директиви по п'ятирічному плану, новим піднесенням трудової і політичної активності. Це знайшло своє яскраве відображення в розгортанні соціалістичного змагання на честь 50-річчя Великого Жовтня і 50-річчя встановлення Радянської влади на Україні, в успішному виконанні накреслень поточної п'ятирічки. Йдучи назустріч сторіччю з дня народження В. І. Леніна, колективи промислових підприємств достроково завершили виконання плану чотирьох років п'ятирічки. За цей час обсяг промислового виробництва зріс на 38 проц., продуктивність праці піднялась на 17 проц., прибутки зросли в півтора раза. Успішно справились з своїми завданнями і будівельники, які за чотири роки здали в експлуатацію понад 70 промислових комплексів, 1730 тис. кв. метрів житла і ряд інших об'єктів соціально-культурного та побутового призначення.

Для піднесення і дальшого розвитку суспільного виробництва особливо велике значення має перехід на нову систему планування і економічного стимулювання. На кінець 1969 року на нові умови роботи переведено 78 проц. усіх промислових підприємств області, на долю яких припадає майже 95 проц. всієї вироблюваної продукції.

Нечуване піднесення промисловості на Запоріжжі за роки Радянської влади —

На першу зміну. Селище Дніпрорудне, 1966 р.

це творіння розуму і рук усіх народів Радянського Союзу, наслідок співробітництва запоріжців з трудящими інших областей Української РСР, багатьох країв і областей РРФСР та інших союзних республік. У 1967 році обсяг промислового виробництва порівняно з 1913 роком зріс у 324 рази. Зараз економіка області посідає важливе місце в народному господарстві республіки і всієї нашої країни. В суспільному розподілі праці Запоріжжя виступає головним чином як область якісної металургії і машинобудування. За роки соціалістичного будівництва тут створено потужні, оснащені найновітнішою технікою підприємства чорної і кольорової металургії. У Запорізькому індустріальному комплексі їм належить провідна роль. У 1968 році на них припадало 41,7 проц. всієї валової промислової продукції області. Провідними підприємствами чорної металургії, що мають союзне значення, є «Запоріжсталь» ім. Г. К. Орджонікідзе і «Дніпроспецсталь» ім. А. М. Кузьміна. У комплекс металургійних підприємств входять також Запорізький завод феросплавів та завод вогнетривів. Кольорову металургію представляють Дніпровський алюмінієвий завод ім. С. М. Кірова, Дніпровський електродний завод, Дніпровський титаномагнієвий завод.

Друге місце в галузевій структурі промисловості області належить машинобудуванню — на його долю припадало в 1968 році 32,3 проц. промислової продукції області. Машинобудування — одна з найстаріших галузей промисловості на Запоріжжі. Воно зародилось ще в минулому столітті. Та справжнього розвитку і спеціалізації набуло в роки соціалістичної індустріалізації. Тут виробляються мікролітражні автомобілі «Запорожець», найбільші в країні силові трансформатори, різні верстати, різноманітна кабельна продукція, автомобільні мотори, дизелі, сільськогосподарські машини, холодильне обладнання, гідравлічні насоси, пральні машини, різальні та вимірювальні інструменти тощо. Хімічна промисловість представлена одним з найбільших на Україні заводів — Запорізьким коксохімічним, який, крім коксу, випускає десятки видів хімічної продукції, зокрема, добрива для сільського господарства. У Бердянську працює нафтомаслозавод. У комплексі важкої індустрії важливе місце посідає промисловість будівельних матеріалів. Особливо швидко розвивалася вона у роки семирічки та поточної п'ятирічки. Це зумовлено зростаючим обсягом народногосподарського і житлового будівництва. Енергетичну базу області становить електроенергія Дніпрогесу ім. В. І. Леніна та інших електростанцій системи «Дніпроенерго». В області розвинута легка і харчова промисловість, зокрема виробництво одягу, взуття, меблів та інших товарів народного споживання, а також борошна, м'яса, молока, риби, консервів тощо. Найбільші підприємства легкої промисловості розташовані в Запоріжжі, Мелітополі, Бердянську, Токмаку, Гуляйполі, Василівці, Оріхові, Молочанську.

Високими темпами розвивається на Запоріжжі транспорт. Експлуатаційна довжина залізниць загального користування становить 936 км. Найважливішими залізничними магістраля-

Учасники зустрічі старих більшовиків Запорізької області. 1967 р.

ми, що проходять на території області, є Москва-Сімферополь, Запоріжжя-Волноваха, Запоріжжя-Бердянськ, Царекостянтинівка-Федорівка-Каховка. Велике шляхове будівництво розгорнулось в області у післявоєнний період. Понад 7 тис. км дорівнює протяжність автомобільних шляхів — у т. ч. 3200 з твердим покриттям. Важливе транспортне значення має Дніпро, на який припадає велика частина вантажообороту, та Азовське море (порт Бердянськ). Запоріжжя зв'язане повітряними лініями з багатьма містами країни, в т. ч. з столицею нашої Батьківщини Москвою та столицею республіки — Києвом.

Запоріжжя вносить вагомий вклад у створення матеріально-технічної бази комунізму в нашій країні. Промисловість області посідає значне місце в економіці Української РСР, зокрема дає понад 10 проц. виробництва чавуну, забезпечує 45 проц. потужностей всієї країни силовими трансформаторами, виготовляє 60 проц. морських і 50 проц. кабелів далекого зв'язку, третину споживаних країною абразивних виробів. Металургійні підприємства дають понад 30 проц. союзного виробництва нержавіючої і майже половину шарикопідшипникової сталі, четверту частину холоднокатаного сталевого листа тощо.

Область постачає в усі кінці Радянського Союзу чорні та кольорові метали, трансформатори і високовольтну апаратуру, холодильні установки і мікролітражні автомобілі, вогнетриви і феросплави, дизелі і компресори, скрепери і верстати, сільськогосподарські машини та багато іншої продукції. З сусідніх областей України і братніх республік на Запоріжжя йдуть залізна і марганцева руда, боксити, вугілля, мідь, ліс, продукти хімії тощо.

Братське співробітництво і взаємодопомога зблизили колективи багатьох підприємств Запоріжжя, Бердянська, Мелітополя, Токмака та інших міст з робітничими колективами різних підприємств країни. Прославлений колектив комуністичної праці Дніпрогесу ім. В. І. Леніна змагається з колективом Волзької ГЕС ім. В. І. Леніна. Запорізькі абразивники — з колективом Ленінградського абразивного заводу. Понад 30 років змагаються колективи двох найбільших у країні електромета-

лургійних заводів — запорізького «Дніпроспецсталь» і підмосковного «Електросталь».

Промислове Запоріжжя робить вагомий внесок в економічне співробітництво Радянського Союзу з країнами соціалістичного табору. В експортних поставках до соціалістичних країн беруть участь 34 промислові підприємства області. Звідси йде понад сто видів продукції, у т. ч. чавун, сталь, кокс, алюміній, прокат, дизелі, компресори, скрепери, холодильні установки, трансформатори, кабель тощо. Загалом підприємства області експортують свою продукцію до 68 країн світу.

Заводи «Запоріжсталь», «Дніпроспецсталь», трансформаторний, абразивний комбінат, бердянський Першотравневий завод сільськогосподарських машин, Токмацький дизелебудівний ім. Кірова та багато інших передали соціалістичним країнам технічну документацію на виготовлення окремих видів продукції. Немає такої соціалістичної країни, де б не побували висококваліфіковані спеціалісти запорізьких підприємств для подання братньої допомоги, а також з метою ознайомлення із зарубіжною технікою, технологією і організацією виробництва. В свою чергу спеціалісти багатьох соціалістичних країн приїжджають до Запоріжжя, щоб ознайомитись з технікою і передовим досвідом колективів промислових підприємств. Давня дружба у запоріжсталівців з металургами Нової Гути (Польська Народна Республіка). Велика група польських металургів проходила практику на спеціально закріпленій за ними мартенівській печі на «Запоріжсталі», а запорізькі сталеплавильники деякий час працювали на закріпленій за ними мартенівській печі у Новій Гуті.

Якщо до революції із Запоріжжя вивозились за кордон лише пшениця і вовна, то в наш час підприємства області експонують і продають свої численні вироби на міжнародних виставках і ярмарках у соціалістичних країнах, а також у Бразілії, Канаді, Тунісі, Туреччині, Франції й інших країнах світу. Запоріжці підтримують зв'язки з народами багатьох країн світу через обмін профспілковими, спортивними делегаціями та завдяки туризму. У 1966 році в області побувало 4 тис. іноземців з 52 країн світу. Водночас до 32 країн світу виїжджало 1400 запоріжців.

Великий шлях пройшло за післявоєнний час і сільське господарство області. Спираючись на трудове і політичне піднесення та ініціативу селянства, обласна партійна організація спрямувала зусилля колгоспників і робітників на максимальне використання допомоги держави і власних можливостей для піднесення економіки колгоспів і радгоспів. Завдяки цьому весною 1945 року відновили роботу всі 1236 колгоспів і 39 радгоспів, 61 машинно-тракторна станція. До 1948 року в МТС вже прибуло 2135 тракторів. Колгоспи одержали від держави десятки тисяч робочих коней і продуктивної худоби. 1945 року в області освоїли 65,7 проц. довоєнних посівних площ, а 1948 року посіяли на 11 тис. га більше, ніж до війни. Тоді ж колгоспи і радгоспи продали державі зерна на 5 млн. пудів більше, ніж у 1940 році[1]. Успішно розв'язувались завдання по відродженню громадського тваринництва. Порівняно з 1940 роком поголів'я великої рогатої худоби у 1950 році збільшилось на 21 проц. З року в рік зміцнювалась матеріальна база сільського господарства області.

Багато передовиків сільського господарства добились високих урожаїв. У селах Запоріжжя 1948 року з'явилось 9 Героїв Соціалістичної Праці, 256 передовиків сільського господарства було нагороджено орденами і медалями Радянського Союзу.

[1] Запорізький облпартархів, ф. 102, оп. 2, спр. 1, арк. 25.

Проте ще було чимало відстаючих колгоспів, які з року в рік одержували низькі врожаї, не виконували планів заготівель хліба і продуктів тваринництва, погано оплачували працю хліборобів. У ряді колгоспів грубо порушувався основний принцип соціалістичного господарювання — принцип матеріальної заінтересованості. У 1953 році землевпорядкованими виявились тільки 15 проц. господарств, сівозміни освоїли лише 10 колгоспів. Серйозні недоліки були і в розстановці кадрів. У колгоспах і МТС області працювало дуже мало спеціалістів сільського господарства з вищою освітою, тим часом як в обласних і районних установах їх осіло понад 2 тисячі.

Важливу роль у боротьбі за піднесення всіх галузей сільського господарства відіграла постанова вересневого (1953 р.) Пленуму ЦК КПРС. Виконуючи рішення Пленуму, обласна партійна організація в жовтні—грудні 1953 року послала до колгоспів, МТС і радгоспів 1267 спеціалістів. Тільки з обласного центру на постійну роботу в села виїхали 787 інженерів і техніків. Комсомольці по-справжньому допомагали партійним організаціям у виконанні завдань п'ятої п'ятирічки. Вони організували 523 комсомольсько-молодіжні ланки для вирощування кукурудзи.

Велику допомогу трудівникам села подали робітничі колективи заводів і фабрик. У 1954 році робітники 43 промислових підприємств і будівельних організацій області взяли шефство над 80 колгоспами і трьома МТС.

Допомога держави, посилення технічної оснащеності, піднесення рівня агротехніки створили умови для значного підвищення врожайності. У 1957 році середній урожай зернових культур у колгоспах області становив 17,3 цнт з га. По 20—22 цнт колосових з га зібрали колгоспи і радгоспи Червоноармійського (Вільнянського), Михайлівського, Розівського, Новомиколаївського, Гуляйпільського та Бердянського районів. Область продала державі 37 млн. пудів зерна — на 5,6 млн. більше, ніж у попередньому році.

Радянський уряд високо оцінив успіхи запорізьких хліборобів. Указом Президії Верховної Ради Союзу РСР від 26 лютого 1958 року область нагороджено орденом Леніна. Самовіддана праця майже двох тисяч передовиків сільського господарства відзначена орденами і медалями Радянського Союзу, 12 передовиків удостоєні звання Героя Соціалістичної Праці. Серед них С. А. Максименко — голова одного з кращих в області колгоспів артілі ім. Ілліча Запорізького району, ветеран колгоспного руху на Запоріжжі; І. Ф. Тарасевич — перший секретар Гуляйпільського райкому КП України, М. І. Сардак — доярка колгоспу «Батьківщина» Великотокмацького району; Д. Т. Ручка — чабан радгоспу «Комуніст» Якимівського району та інші.

Вручаючи орден Леніна, член Президії ЦК КПРС, секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнєв на урочистому засіданні Запорізької обласної Ради депутатів трудящих і обласного комітету партії 16 травня 1958 року говорив: «Нагородження вашої області орденом Леніна є виявом високої оцінки Комуністичною партією і Радянським урядом успіхів трудівників сільського господарства. Ця висока оцінка по праву стосується також і робітничого класу Запорізької області, який завжди по-дружньому, по-братерському допомагав селянству в зміцненні колгоспного ладу і розвитку соціалістичного сільського господарства[1].

Делегація передовиків-тваринників Запорізької області на ВДНГ. Москва, 1959 р.

[1] Газ. «Радянська Україна», 17 травня 1958 р.

Одержуючи високу урядову нагороду, перший секретар обкому КП України В. В. Скрябін та голова облвиконкому Ф. Я. Мокроус від імені трудящих області запевнили ЦК КПРС і Радянський уряд у тому, що трудівники області, натхнені високою нагородою, примножать трудову славу і доб'ються нових успіхів у розвитку сільського господарства.

Комсомольці Запоріжжя, що завоювали право покласти вінки до мавзолею В. І. Леніна. Москва, 1967 р.

Внаслідок проведеної в 1958 році реорганізації МТС у колгоспах зосередились основні засоби і знаряддя виробництва, сюди перейшли працювати понад 13 тис. механізаторів і близько 300 спеціалістів сільського господарства. В цей час відбулося дальше укрупнення колгоспів, їх стало 358. Кожен колгосп пересічно мав по 5,3 тис. га землі, понад 1 тис. голів великої рогатої худоби, багато овець, свиней, птиці.

Роки семирічки багатьом колгоспам області принесли чимало успіхів у сільськогосподарському виробництві. Серед них — артілям ім. Ілліча Запорізького, «Шлях до комунізму» Пологівського, ім. Леніна Гуляйпільського, радгоспові «Перемога» Василівського районів та багатьом іншим. І все ж загальний розвиток сільського господарства області не досяг рівня, передбаченого семирічним планом. Позначились порушення економічних законів соціалістичного господарювання, принципів поєднання громадських і особистих інтересів, матеріальної заінтересованості в наслідках праці, основ господарського розрахунку. Не виправдано послабили увагу до основної зернової культури — озимої пшениці, посівні площі її скорочували, розширюючи натомість посіви кукурудзи та гороху. Сівозміна майже в усіх господарствах виявилась порушеною, чорні пари були занедбані. Це негативно позначилось на врожайності, валових зборах зерна, а також на продуктивності тваринництва.

З цими хибами обласна партійна організація рішуче покінчила після березневого (1965 року) Пленуму ЦК КПРС, рішення якого широко обговорювалися на зборах партійних активів районів та області, на загальних зборах робітників і колгоспників. Протягом 1966—1969 рр. проведено значну роботу по виявленню наявних резервів сільськогосподарського виробництва, удосконаленню форм праці та спеціалізації господарств. Створення спеціалізованих трестів радгоспів, а також колгоспів, яких тепер в області 53 проц., дали велику економічну ефективність. Тільки 42 відгодівельники забезпечують 40 проц. плану закупівлі м'яса. Вирощування на великих площах кормових культур, поліпшення годівлі й утримання худоби та широка механізація трудомістких процесів сприяли підвищенню продуктивності тваринництва. Перехід до твердих планів заготівель, підвищення закупочних цін, встановлення надбавок за понадплановий продаж продуктів також сприяли значному зміцненню господарств.

Вжиті заходи дали добрі наслідки. За 4 роки поточної п'ятирічки виробництво зерна зросло на 11,9 проц., соняшнику — на 14,3 проц., м'яса — на 32 проц., молока — на 17 процентів. Область стала одним з основних поставників товарного зерна в республіці, якого дає тепер 7—8 проц.; забезпечує понад 10 проц. виробництва соняшнику.

В області чимало зроблено в галузі зрошення земель. Лише з 1965 по 1969 рік площі цих земель збільшилися з 29,5 тис. га до 50,4 тис. Врожайність зернових, технічних і городніх культур тут, як правило, у півтора-два рази вища, ніж на богарних землях.

Важливою умовою розвитку соціалістичного сільського господарства є постійне зростання оснащеності його сучасною технікою. У 1969 році в колгоспах і радгоспах

Член Президії ЦК КПРС, секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнєв вручає орден Леніна Запорізькій області. Травень 1958 р.

області працювало 27,8 тис. тракторів (в переводі на 15-сильні), понад 7 тис. різних комбайнів та десятки тисяч різних сільськогосподарських машин. Повністю механізовані оранка, сівба, міжрядковий обробіток просапних культур, збирання зернових і соняшнику, вивезення зерна. У 1967 ювілейному році повністю завершено електрифікацію колгоспів і радгоспів області. У колгоспах і радгоспах працює близько 33 тис. механізаторів, понад 5 тис. агрономів, зоотехніків, інженерів та ветеринарів, понад 200 наукових працівників.

Успішно розвивається в колгоспах і радгоспах області садівництво та виноградарство. Якщо в 1913 році в межах сучасної Запорізької області було 3,5 тис. га садів, плодоягідних насаджень і виноградників, то по всіх категоріях господарств у 1967 році налічувалось 74,2 тис. га. На Запоріжжі зосереджена чверть усієї площі черешневих садів республіки.

Партія і уряд високо оцінили самовіддану працю трудівників промисловості і сільського господарства області. За дострокове виконання завдань семирічки понад 6 тис. передовиків області нагороджено орденами і медалями, 38 з них за самовіддану працю присвоєно високе звання Героя Соціалістичної Праці. Всього за післявоєнний період на Запоріжжі нагороджено орденами і медалями Радянського Союзу понад 21 тис. чоловік, з них 110 мають високе звання Героя Соціалістичної Праці, 1969 чоловік удостоєно ордена Леніна. Понад 200 чоловік удостоєно почесних звань, у т. ч. заслуженого металурга республіки — 24 чоловіка, заслуженого будівельника республіки — 29 чоловік, заслуженого діяча культури УРСР — 14 чоловік.

За успіхи в соціалістичному змаганні на честь 50-річчя Великого Жовтня ЦК КПРС, Президія Верховної Ради СРСР, Рада Міністрів СРСР і ВЦРПС нагородили область, 12 підприємств, будов, колгоспів і радгоспів пам'ятними Червоними прапорами. Чотири організації нагороджено пам'ятними Червоними прапорами ЦК КП України, Президії Верховної Ради УРСР, Ради Міністрів УРСР і Української Ради профспілок.

Трудові зусилля робітників, колгоспників, інтелігенції області в боротьбі за виконання завдань комуністичного будівництва очолює обласна партійна організація, яка 1969 року об'єднувала в своїх лавах понад 102 тис. комуністів. В центрі уваги обласної партійної організації стоять питання піднесення рівня керівництва народним господарством, прискорення науково-технічного прогресу та підвищення ефективності суспільного виробництва стосовно директив XXIII з'їзду КПРС, збільшення виробництва продукції промисловості і сільського господарства, дальшого поліпшення добробуту трудящих.

Як і по всій країні, на Запоріжжі широко розгорнулось змагання на честь 100-річчя з дня народження В. І. Леніна. Усі свої героїчні трудові звершення трудящі області присвячують ленінському ювілею. Завдання поточної п'ятирічки вони зобов'язались виконати до 7 листопада 1970 року. В авангарді всенародного змагання йдуть комуністи.

Бойовим помічником обласної партійної організації є комсомол, який об'єднує у своїх лавах понад 158 тис. юнаків і дівчат. За участю комсомольців і молоді в області зведено чимало ударних комсомольських будов, багато клубів, будинків культури, кінотеатрів, освоєно чимало цілини, побудовано шахту в Донбасі тощо.

Піднесення рівня суспільно-політичного життя яскраво виявляється у широкому залученні населення до діяльності в Радах депутатів трудящих. У березні 1969 року до місцевих Рад області обрано понад 12 тис. депутатів. Однією з організаційних форм, що зміцнюють зв'язок Рад з масами, розвивають громадські засади в їх діяльності, є постійні комісії, в роботі яких бере участь 11 тис. депутатів. Під керівництвом місцевих Рад працюють тисячі квартальних та вуличних комітетів, понад тисячу добровільних народних дружин, близько тисячі жіночих рад. Важливу роботу проводять обласний, міські та районні комітети народного контролю, які здійснюють перевірку виконання директив партії і уряду, сприяють дальшому зміцненню соціалістичної законності і державної дисципліни, широко залучаючи до цього робітників, колгоспників, інтелігенцію.

Багато нового з'явилося і в діяльності професійних спілок — найбільш масової організації трудящих, яка на Запоріжжі в 1969 році об'єднувала 725 тис. чоловік. В ході змагання за комуністичне ставлення до праці значно зросла активність трудящих. На громадських засадах в радах і бюро економічного аналізу, конструкторських бюро і бюро технічного нормування бере участь близько 2 тис. інженерно-технічних працівників і новаторів виробництва та в постійних виробничих нарадах понад 40 тис. трудящих. У розв'язанні організаційно-технічних проблем, які виникають на виробництві, чимала роль належить раціоналізаторам і винахідникам, яких у 1968 році було понад 75 тис. чоловік.

Поряд з розвитком економіки обласна партійна організація, Ради депутатів трудящих, профспілкові та комсомольські органи виявляють постійне піклування про зростання добробуту трудящих, яке відбувається насамперед за рахунок підвищення заробітної плати, скорочення і скасування податків та за рахунок розширення громадських фондів споживання. Велика увага приділяється житловому будівництву як одній з найважливіших проблем піднесення добробуту народу. В післявоєнні роки тільки за рахунок державних та кооперативних вкладень побудовано 6,6 млн. кв. метрів житла. Крім того, в селах і містах колгоспниками, робітниками та службовцями споруджено 132 тис. індивідуальних житлових будинків. Виросли нові житлові райони в Запоріжжі, повністю відбудовано Бердянськ, реконструйовано міста Мелітополь, Токмак, Пологи, Оріхів, Василівку, Молочанськ, Кам'янку-Дніпровську, Гуляйполе, Вільнянськ. На карті області з'явилося нове місто — Дніпрорудне.

Велике значення для піднесення добробуту трудящих, дальшого зміцнення принципу матеріальної заінтересованості мало впорядкування і підвищення заробітної плати, яка з 1958 по 1965 рік серед робітників і службовців зросла на 24 проц. Усі колгоспи області перейшли на грошову оплату праці, причому місячна зарплата зросла до 85—130 крб. Свідченням піднесення життєвого рівня трудящих є постійне зростання товарообороту, який з 1960 по 1967 рік зріс на 71 процент.

Багато уваги приділяється поліпшенню охорони здоров'я трудящих. Нині в області налічується з розрахунку на 10 тисяч чоловік населення — 26 лікарів і 104 лікарняні ліжка. Великого розвитку набула мережа дошкільних дитячих закладів. Неухильне зростання матері-

Колгоспні рибалки на Азовському морі. Село Орлівка Приморського району, 1969 р.

Мітинг, присвячений закладці Запорізької ДРЕС. Виступає перший секретар обкому КП України М. М. Всеволожський. 12 червня 1970 р.

ального і культурного рівня, поліпшення медичного обслуговування забезпечили зниження серед захворювань населення. В Бердянську і Кирилівці діють відомі грязеві та кліматичні курорти, розташовані на Азовському морі. Всього в області діє 14 санаторіїв та понад 50 оздоровчих баз. За багаторічну сумлінну працю в органах охорони здоров'я 12 чоловікам присвоєно звання заслуженого лікаря УРСР.

Важлива роль у дальшому піднесенні культури радянських людей, у вихованні нової людини — будівника комуністичного суспільства — належить загальноосвітнім школам, професійно-технічному навчанню, середнім спеціальним і вищим учбовим закладам. У 1961 році в області завершено перехід до обов'язкового восьмирічного навчання. Органи народної освіти за допомогою партійних організацій і місцевих Рад депутатів трудящих провели велику роботу по дальшій всебічній політехнізації навчання. Зросла роль піонерських та комсомольських організацій, позашкільних дитячих закладів. У 1968/69 навчальному році різними видами навчання було охоплено 379 тис. чоловік. У 1168 загальноосвітніх школах і школах робітничої та сільської молоді 16,6 тис. вчителів виховували і навчали 310 тис. учнів. У 39 училищах і школах професійно-технічної освіти оволодівають професіями близько 15 тис. юнаків і дівчат. У багатотисячному вчительському колективі — сотні майстрів педагогічної справи, 86 з них має звання заслуженого вчителя школи УРСР.

На Запоріжжі тепер працюють 6 інститутів. У 1968/69 навчальному році у вищих учбових закладах області навчалося 27 тис. студентів. 25 середніх спеціальних навчальних закладів, у яких в 1968/69 навчальному році здобували професію 26,5 тис. чоловік, випускають фахівців багатьох спеціальностей.

У народному господарстві області працює понад 48 тис. спеціалістів з вищою та 72 тис. з середньою освітою. Тут є 23 науково-дослідні і проектні установи. Вчені у співдружності з інженерно-технічними працівниками здійснили чимало досліджень, які мають велике народногосподарське значення. 48 з них удостоєні Ленінських і Державних премій.

Після війни відбудовувались і будувались заново заклади культури: театр, клуби, палаци культури, кінотеатри, бібліотеки. Колектив обласного музично-драматичного театру ім. Щорса, головним режисером якого багато років був видатний майстер сцени — народний артист СРСР В. Г. Магар, здійснив чимало цікавих постановок. Широке визнання глядачів дістали вистави: «Щорс» Ю. Дольд-Михайлика, «Порт-Артур» О. Степанова та І. Попова, «Богдан Хмельницький» О. Корнійчука, «У неділю рано зілля копала» О. Кобилянської, «Дай серцю волю — заведе в неволю» М. Кропивницького та інші. У 1960 році театр був учасником декади української літератури і мистецтва в Москві. Він побував на гастролях у Києві, Ленінграді, Ростові-на-Дону, Волгограді, Баку, Тбілісі та інших містах країни.

В області є музичне училище та 17 дитячих музичних шкіл. Центром пропаганди

класичної і радянської музики та пісні стала обласна філармонія, її талановиті співаки й симфонічний оркестр.

Дуже корисну і потрібну роботу розгорнули обласні творчі спілки письменників, художників, журналістів, архітекторів, композиторів. З 1967 року в Запоріжжі існує обласна організація Спілки письменників України. Запорізькі письменники видали понад 60 романів, повістей, збірок віршів. Талановитий поет В. А. Лісняк залишив чудові книжки, в яких щедро оспівав трудівників колгоспних ланів. Письменниця О. П. Джигурда (заслужений лікар УРСР) надрукувала трилогію «Теплохід «Кахетія», «Підземний госпіталь» та «Тилові будні». Красу рідного краю, передових героїв сучасності звеличує поет П. П. Ребро й інші. На республіканських і всесоюзних виставках не раз експонувалися картини художників Ф. Ф. Шевченка і В. А. Коробова, скульпторів І. М. Носенка, М. М. Худаса та інших.

В області видається 3 обласні, 18 міських та районних, понад сто багатотиражних газет. Загальний разовий тираж їх становить 355 тисяч примірників.

На Запоріжжі діє 914 клубних установ, 1066 кіноустановок, 850 масових бібліотек з книжковим фондом — 8,9 млн. томів. Крім чотирьох державних, в області є 60 народних краєзнавчих музеїв, сім парків культури і відпочинку. У 1958 році збудовано Запорізький телецентр.

В культурно-освітніх установах створено 3720 колективів художньої самодіяльності, в яких бере участь понад 47 тис. чоловік.

Острів Хортиця — пам'ятне місце, що пов'язане з історією запорізького козацтва, є тепер державним історико-культурним заповідником. На його території споруджується і впорядковується великий тематичний садово-декоративний парк, буде побудовано Музей історії запорізького козацтва, встановлено широку діораму. В різних місцях острова передбачається спорудити пам'ятники, обеліски, встановити меморіальні дошки тощо.

Пропаганду політичних і науково-технічних знань здійснює обласна організація товариства «Знання», яка об'єднує близько 21 тис. чоловік, у т. ч. 32 доктори наук і професори та понад 500 кандидатів наук.

У 1967 році в області створено добровільне Товариство охорони пам'ятників історії і культури, організації якого виявляють, вивчають і дбають про збереження пам'яток старовини, часів Великої Жовтневої революції, громадянської і Великої Вітчизняної воєн, соціалістичного будівництва.

На Запоріжжі активно працюють такі масові організації, як ДТСААФ, членами якого є 632 тис.

Дари Каховського моря. Село Скельки Василівського району, 1966 р.

У парку відпочинку «Дубовий гай». Запоріжжя. 1967 р.

трудящих, Товариство Червоного Хреста, що об'єднує близько 600 тис. чоловік та інші.

Важливе місце належить тут фізкультурі і спорту. В 1450 спортивних колективах налічується понад 400 тис. фізкультурників. У 1967 році тут діяло 28 великих стадіонів, 230 комплексних спортивних майданчиків, понад 200 гімнастичних залів, 47 туристичних баз, 24 човнові станції тощо.

Чималий вклад у розвиток вітчизняної науки, техніки і культури внесли вихідці з Запорізької області: відомий економіст, академік АН СРСР Й. А. Трахтенберг, академіки-металурги АН УРСР З. І. Некрасов і О. П. Чекмарьов, академік АН УРСР Герой Соціалістичної Праці О. Г. Івченко, радянський історик академік АН СРСР М. С. Державін, український радянський історик і етнограф, член-кореспондент АН УРСР, заслужений діяч науки УРСР К. Г. Гуслистий, радянський кінорежисер Г. Н. Чухрай, український радянський художник О. Г. Сластіон, радянський художник, заслужений діяч мистецтв РРФСР І. І. Бродський, видатний український співак, народний артист СРСР І. С. Паторжинський, заслужений діяч науки УРСР М. М. Гродзинський, майстер народного декоративного розпису О. П. Грядунова та інші.

Великий Жовтень назавжди розкріпачив творчі сили робітників, селян, народної інтелігенції, відкрив перед ними широкі простори, необмежені можливості для вияву всіх здібностей і талантів.

Запорізька обласна партійна організація, згуртовані нею робітники, колгоспники, інтелігенція — всі трудящі області, віддані переможному Ленінському прапору, виходять на нові високі рубежі всенародної боротьби за людське щастя — комунізм.

О. С. ШЕРСТЮК

Пам'ятник В. І. Леніну в Запоріжжі.
Скульптори М. Г. Лисенко, М. М. Суходолов; архітектори Б. І. Приймак, В. О. Ладний. 1964 р.

Л. Г. Фащенко,
Ф. Ф. Шевченко.
«Будівництво Дніпрогесу». Триптих. Олія. 1967 р.

Дніпрогес вночі. 1965 р.

ЗАПОРІ́ЖЖЯ

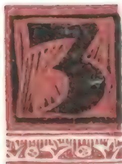

Запоріжжя (до 1921 року — Олександрівськ) — місто обласного підпорядкування, адміністративний, економічний і культурний центр Запорізької області. Розташоване по обох берегах Дніпра, там, де його річище розділене легендарним островом Хортицею на два — Старе й Нове. Значний транспортний вузол. На його околицях розташовано шість залізничних станцій, порт на озері ім. Леніна, пристань на Дніпрі, два автомобільні вокзали, аеропорт. На східній околиці міста проходить автомагістраль Москва—Сімферополь. Населення — понад 658 тис. чоловік. За адміністративним поділом місто має 5 районів: Жовтневий, Заводський, Ленінський, Орджонікідзевський та Шевченківський.

Територія, на якій розташоване сучасне Запоріжжя, що налічує 0,26 тис. кв. км, була місцем проживання людей ще в глибоку давнину. Про це свідчать численні археологічні пам'ятки. На північній околиці міста виявлено кам'яні знаряддя праці доби пізнього палеоліту (понад 15 тис. років тому). Два поселення доби раннього неоліту (VI тисячоліття до н. е.) досліджені в районі Дніпрогесу. На островах Середньому Стогу і Дурній Скелі, а також в урочищі Сагайдачному виявлено поховання та поселення доби бронзи (III—II тисячоліття до н. е.). В місті Запоріжжі, в колишньому селі Вознесенці, знайдено форми для відливання бронзових речей доби пізньої бронзи (початок I тисячоліття до н. е.).

Територія міста заселялася і в скіфські та сарматські часи. Біля будинку управління Дніпроенерго виявлено понад 30 скіфських поховань (IV ст. до н. е.); шість сарматських курганів (II ст. до н. е.— II ст. н. е.) розкопано поблизу телевізійної вишки та школи № 68.

На двох ранньослов'янських могильниках черняхівської культури, досліджених на території міста та на о. Хортиці, знайдено кілька поховань. Великий інтерес становить пам'ятка VIII ст. н. е., т. зв. Вознесенський скарб. В центрі чотирикутного майданчика, огородженого кам'яною викладкою, була невелика яма, заповнена предметами озброєння та кінського спорядження. Серед них обпалені вогнем понад

1400 золотих і срібних речей, зокрема срібні фігури орла (вага 1 кг) та лева. Все це було проткнуто трьома залізними мечами[1].

Територія Запоріжжя ще густіше заселялась у давньоруські часи (IX—XIII ст. ст.). Слов'янські торгові каравани часто зупинялися тут після переходу через дніпровські пороги. Поблизу Дніпрогесу на площі 5 десятин виявлено залишки 57 слов'янських жител. Тут же знайдено частину залізної кольчуги, бойову сокиру, наконечник списа. Неодноразово о. Хортиця ставав форпостом героїчної боротьби слов'ян проти грабіжників. На лівому березі Дніпра з дна ріки здобуто п'ять мечів (X ст.). Гадають, що вони були пов'язані з загибеллю у 972 році київського князя Святослава в бою з кочівниками[2]. Про перебування тут половців у XI—XII ст. ст. свідчать також кам'яні баби, що збереглися на території міста. У 1103 році київські князі збирали на о. Хортиці і поблизу неї озброєні дружини, щоб вирушити на половців[3].

Звідси ж руські дружини виступали і на битву з татарами, що відбулась 1223 року на річці Калці[4].

Вважають, що переважна більшість слов'янського населення залишила згадану південну територію лише після встановлення тут кривавого монголо-татарського іга в XIII ст. Колишню грецьку переправу на Дніпрі—Крарійську, про яку в X ст. згадує у своїй праці «Про управління імперією» Костянтин Багрянородний[5], захопили татари і назвали Кічкаською. Зараз тут розлилося озеро ім. Леніна.

Протягом XV—XVIII ст. ст. на землях, що за порогами Дніпра, повновладними господарями були запорізькі козаки — грізна збройна сила в боротьбі проти татаро-турецьких загарбників і могутня опора українського народу в боротьбі проти феодального гніту. Одним з перших осередків збирання на півдні втікачів-кріпаків та формування запорізького козацтва став острів Хортиця — своєрідна природна фортеця.

Виникнення міста пов'язане з будівництвом Дніпровської укріпленої лінії, що простягалася між річками Дніпром і Бердою. Одну з семи фортець, закладену наприкінці серпня 1770 року в гирлі річки Московки на честь командуючого 1-ю армією князя О. Голіцина, назвали Олександрівською. Будувати цю фортецю 17(26) серпня 1770 року прибув батальйон солдатів, а також робітників — «лопатників» з сім'ями та обозом. Розмістились вони у т. зв. московському редуті[6], спорудженому у 1736 року царським генералом Мініхом. Оскільки місце розташування фортеці виявилося невдалим, 1771 року роботи по її створенню припинились. Нову, меншу за розмірами фортецю, побудували за 1,5 км на північний захід від першої. У землянках і хатах-мазанках під соломою та очеретом і жили перші поселенці.

Перші десятиліття населений пункт зростав повільно: через 25 років тут налічувалося всього 78 дворів і 395 жителів. Економічний розвиток краю гальмували війни з Туреччиною, які важким тягарем лягали на плечі трудящого населення, часті спалахи епідемій, що косили людей. Так, у 1772 році тут лютувала чума, тому карантин проіснував до 1791 року. Після ліквідації Січі 1775 року чимало запорізьких козаків оселилося поблизу фортеці, заснувавши передмістя — Карантинку. Населення займалося скотарством, рибальством, полюванням, землеробством та городництвом. Розвивалися ремесла і дрібна торгівля. Більш заможні поселенці чумакували. Вже тоді діяв примітивний завод по випалюванню вапна на річці Кушугумі та

---

[1] Материалы и исследования по археологии СССР, вып 81. М., 1960, стор. 136—139; вып. 82. М., 1960, стор. 27; Археология — 3. К., 1950, стор. 37—63; Археология — 7. К. 1952, стор. 81; А. К. Жигалов, В. Ф. Пєшанов. Запоріжжя. Дніпропетровськ, 1967, стор. 65, 66.

[2] Известия государственной Академии истории материальной культуры, вып. 100. М.—Л., 1933, стор. 598—616.

[3] Летопись по Ипатиевскому списку. СПб., 1871, стор. 183.

[4] Летопись по Лаврентиевскому списку, стор. 267, 268.

[5] Історія України в документах і матеріалах, т. 1. К., 1939, стор. 57.

[6] Я. П. Новицкий. История города Александровска, стор. 8, 9, 169.

гранітні кар'єри на річках Московці і Конці. 1785 року фортецю перетворено на посад. Тут було створено ратушу.

Запорожець. Малюнок І. Ю. Рєпіна. 80-і роки XIX ст.

Після того, як Дніпровська лінія втратила своє оборонне значення, ставши внутрішньою територією, 1798 року ліквідували й фортецю. Посад поступово перетворювався на місто. Виникли нові адміністративні установи, з'явилась посада городничого, відкрилась поштова експедиція. Для урядових установ споруджувались дерев'яні й цегляні будинки. Відставні солдати колишнього гарнізону заселили передмістя, утворивши т. зв. Солдатську слобідку. 1802 року посад Олександрівськ увійшов до складу Катеринославської губернії, а з 1806 року став повітовим містом. Тоді ж затверджено герб Олександрівська: на зеленому полі дві перехрещені рушниці з багнетами, а на малиновому полі — чорний лук з трьома стрілами, спрямованими вниз, як символ слабкості татарської зброї перед російською. Почали діяти повітовий і нижній земський суди, повітове казначейство, дворянська опіка. Місто мало стряпчого, землеміра, лікаря з двома учнями та бабкою-повитухою. Тут уже жило чимало дрібнопомісних дворян і чиновників, які споруджували власні особняки. Біднота, яка прибувала до міста в пошуках кращої долі, жила у землянках. Житло здебільшого будувалося так: половину стіни заривали в землю, наземну обмазували глиною, вкривали очеретом, вмазували два-три скельця в стіну, які правили за вікно.

На початку червня 1820 року в Олександрівську, проїздом з Катеринослава на Кавказ, побував О. С. Пушкін. На Т. Г. Шевченка, який відвідав місто 1843 року, величезне враження справили легендарний острів Хортиця і Великий Луг. У поемі «Гамалія» він писав:

«Чи спиш, чи чуєш, брате Луже?
Хортице! Сестро?»
Загула
Хортиця з Лугом: «Чую! Чую!»
І Дніпр укрили байдаки,
і заспівали козаки...

Хортицю і Великий Луг, називаючи їх матір'ю і батьком, згадує поет і в творі «Не хочу я женитися».

Передбачалось, що Олександрівськ швидко зростатиме як торгове місто на водному шляху. Але цього не сталося. Центром торгівлі в пониззі Дніпра був Нікополь, розташований у більш вигідному місці. Тому Олександрівськ зростав надто повільно і до 60-х років XIX ст. мав вигляд тогочасного степового села: якщо 1824 року в ньому проживало 1726 чоловік, то в час проголошення реформи 1861 року 3729. Тут налічувалося 3 кам'яні і 469 дерев'яних та глиняних будинків, кам'яний провіантський магазин, 15 невеликих дерев'яних крамниць, шинок. Не було жодної споруди, яка б привертала увагу. Чотири безіменні вулиці не мали навіть бруківки, тротуарів і освітлення, в негоду вони потопали у грязюці. Майже не було промислових підприємств. На початку 60-х років тут працювали тільки салотопний і 3 цегельні заводи[1].

Відсутність водопроводу й каналізації спричинювала поширення різних пошесних хвороб, особливо холери, черевного тифу, дизентерії тощо. В місті діяла лише невеличка лікарня.

Зародження народної освіти припадає на 1780 рік — час відкриття першої «ба-

[1] Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Екатеринославская губерния. СПб, 1862, стор. 312—314.

тальйонної» школи в Олександрівській фортеці, де навчалося 5 хлопчиків. У зв'язку з розформуванням прикордонного батальйону школа припинила своє існування. 1806 року тут відкрилося повітове міністерське училище, а дещо пізніше — парафіяльне. В 50-х роках почали працювати єврейська початкова школа та приватний пансіон шляхетних дівчат. В усіх цих закладах у 1861 році навчалося 113 дітей.

Основним заняттям селян та міщан, що становили три чверті населення міста, було землеробство. Землю орендувала міська управа, за якою на 1861 рік лічилось 2047 десятин землі.[1] Значне місце в господарстві посідало скотарство, особливо вівчарство, бджільництво, а також городництво і садівництво. Міська біднота працювала від зорі до зорі. До півночі дзижчали веретена прядильниць, стукали саморобні верстати ткаль, старанно виводили українські візерунки на панських сорочках вишивальниці. Працювали навіть діди. Вони виготовляли дерев'яні ополоники, ладнали ціпи, кошики та корзини з лози, шили кожухи. Всі намагалися закінчити роботу до неділі, щоб відвезти виріб на базар і вторгувати собі на прожиток.

Суттєві зміни в житті Олександрівська відбулися у пореформений час. Тут заснувалось тоді кілька промислових підприємств, насамперед сільськогосподарського машинобудування, виникли кустарно-ремісничі майстерні по обробці дерева й металу, олійні, круп'яні, шкіряні, миловарні підприємства, почали діяти парові млини, невелика тютюнова фабрика, а на околицях — дві цегельні.

1863 року на околиці міста німецький капіталіст Я. П. Копп відкрив майстерню для виробництва січкарень, а також залізних деталей до вітряків. Згодом майстерня перетворилася на завод сільськогосподарських машин (з 1921 р.— завод «Комунар»).

У 1873 році Олександрівськ з'єднали залізницею з Москвою, а ще через два роки — з Кримом. Це сприяло дальшому розвиткові міста. На станції Південна (тепер — Запоріжжя І) виникли депо і залізничні майстерні, де працювало кілька сотень робітників. Відсутність наскрізного судноплавства по Дніпру зумовила особливу роль Олександрівська як першої пристані за порогами Дніпра. Вантажі доставлялися залізницею до Олександрівська, тут перевантажувалися з вагонів на баржі і направлялися вниз по Дніпру до морських портів. Восени, коли особливо збільшувався вивіз зерна, на пристані працювало близько сотні вантажників.

Переміщення наприкінці XIX ст. центру важкої промисловості з Уралу до Донецько-Криворізького басейну також сприяло економічному розвитку Олександрівська. В 1883 році тут розгорнув роботу завод сільськогосподарського машинобудування капіталіста Бадовського. Незабаром через місто пролягла друга, Катерининська залізниця, що 1902 року з'єднала Донбас з Кривим Рогом і Нікополем. З'явилась друга залізнична станція — Катерининська (тепер Запоріжжя II), при ній — залізничні майстерні, де працювало понад 600 робітників.

Один за одним вводилися в дію нові заводи сільськогосподарського машинобудування: 1887 року почав випускати сівалки, жниварки, молотарки, віялки тощо завод торговельно-промислового товариства «Лепп і Вальман», з 1879 року став до ладу завод такого ж типу капіталіста Мензиса, а з 1894 — завод Кацена. На цих підприємствах працювало близько тисячі робітників. У 90-х роках діяло п'ять приватних парових млинів і стільки ж цегельно-черепичних заводів[2].

Наприкінці XIX ст. Олександрівськ став одним з основних центрів сільськогосподарського машинобудування на Україні. Тут діяло 13 заводів, що виробляли продукції на 1,3 млн. крб. 1906 року відкрився завод землеробських машин, наступного року в селищі Шенвізі — завод по виробництву ковкого чавуну. Через шість років вступив у дію новий завод землеробських машин і знарядь. В 1911—1916 рр. стали до ладу Придніпровський завод силікатної цегли, механічний завод Ясіна та кілька інших підприємств сільськогосподарського машинобудування, завод авіаційних двигунів ДЕКА.

---

[1] Одеський облдержархів, ф. 3, оп. 1, спр. 35, арк. 43, 44.

[2] Справочник фабрично-заводских предприятий Российской империи. СПб, 1909, стор. 3—10.

Саме в цей час в Олександрівську відбувається концентрація промислових підприємств. 1910 року товариство Коппа, що об'єднувало заводи сільськогосподарського машинобудування в Олександрівську та його околицях — Хортиці й Кічкасі, стало одним з найбільших у цій галузі підприємств на півдні Росії; річний обсяг його продукції становив 1,5 млн. крб. Тут працювало близько 800 робітників. У 1913 році на Україні почав діяти синдикат «Урожай». Серед його засновників був заводчик Копп. Синдикат мав власні контори і вів оптову торгівлю в Росії та з країнами Європи і Близького Сходу. Напередодні першої світової війни в місті вже діяло 47 різних заводів і фабрик з річним виробництвом близько 8 млн. крб., 40 ремісничих майстерень, десяток парових млинів. Тут працювало близько 10 тис. робітників[1].

Тяжкі умови праці, штрафи, низька заробітна плата штовхали робітників на боротьбу проти гнобителів. Першими організованими виступами були страйки залізничників Південних майстерень і станції весною і влітку 1882 року. Щоб зірвати першу спробу робітничого протесту, управління залізниці послало проти страйкарів поліцейських, 11 робітників віддало до суду. Після цього 200 робітників майстерень знову припинили роботу і прибули до мирового судді з категоричною вимогою негайно звільнити заарештованих. Але й цього разу поліція придушила виступ трудящих. У червні 1885 року залізничники знову організовано виступили на боротьбу за свої права. Вранці 19 червня, одразу після мітингу, 400 страйкарів з червоними прапорами прибули на станцію, вимагаючи викликати до Олександрівська управителя залізниці, щоб викласти йому свої вимоги про скорочення тривалості робочого дня, підвищення заробітної плати, відміну штрафів. Для придушення страйку до міста викликали з Таганрога й Сімферополя три роти солдатів. Були заарештовані найактивніші революційно настроєні робітники майстерень. В день суду — 16 липня — 250 залізничників, припинивши роботу на знак протесту проти судового процесу, з'явилися на засідання суду і лишилися там до кінця. За вироком суду кілька робітників арештували на 14 діб, решту виправдали[2].

Налякані робітничою солідарністю та організованістю, міські власті на довгий час залишили в Олександрівську військову команду. І все ж виступи не припинялися, у квітні 1893 року залізничники знову застрайкували. Керував ними слюсар С. Сумін. що прибув до міста з Москви. 1892 року він створив перший у місті політичний гурток, члени якого й стали організаторами страйків 1893 і 1894 років. Наприкінці XIX ст. в Олександрівську виникли соціал-демократичні групи, гуртки й організації. 1895 року в Південних залізничних майстернях організувався робітничий гурток, яким керував слюсар Й. Гудзенко, що прибув до Олександрівська з Києва. Гурток відвідувало 12 робітників[3]. У 1897 році залізничники стали ініціаторами й організаторами проведення на о. Хортиці загальноміської маївки робітників. Поліція так і не виявила місця її проведення. Наступного року до Олександрівська прибув учасник київського «Союзу боротьби за визволення робітничого класу» Й. В. Бєлєнький, який хоч і перебував під наглядом поліції, але, зв'язавшись з місцевими соціал-демократами, передавав їм досвід революційної боротьби київських соратників[4].

Першим організаційно оформленим соціал-демократичним гуртком, який проіснував близько двох років і фактично став зародком Олександрівської соціал-демократичної організації, був гурток, створений 1899 року в залізничних майстернях. З 1900 року його діяльність ідейно спрямовував Харківський комітет РСДРП. Та на початку 1901 року поліція розгромила гурток. Незважаючи на переслідування, у той час виникають нові революційні гуртки на заводах Бадовського, Кацена, Мензиса та в залізничних майстернях. Наприкінці 1901 року їх налічувалось понад

---

[1] Вся Екатеринославская губерния. 1913 год. Екатеринослав, 1913, стор. 29.
[2] Дніпропетровський облдержархів, ф. 11, оп. 1, спр. 50, арк. 16, 18, 19, 21, 224, 242.
[3] Запорізький облпартархів, ф. 337, оп. 1, спр. 7, арк. 28—30.
[4] Наукові записки Запорізького педінституту, т. 1. К., 1952, стор. 12.

Активний учасник грудневого збройного повстання 1905 року в Олександрівську І. І. Мінаєв. Катеринослав, 1906 р.

десяток. У їх роботі брали участь 100 чоловік, у т. ч. й інтелігенти. Відновила роботу і встановила зв'язок з ленінською «Искрой» Олександрівська соціал-демократична група. На початку 1902 року вона налічувала понад 100 чоловік. У березні 1902 року організаційно оформилась Олександрівська загальноміська організація РСДРП. Було обрано перший комітет у складі п'яти чоловік: Федора (Головатий), Павла (Смуглий), Ніни Науменко, К. Тіссена і О. Ф. Малєєва[1]. На початку 1903 року діяльність організації набула широкого розмаху. Про це не раз повідомляла «Искра» в квітні і травні 1903 року. У колонії Шенвізі поліція виявила 33 примірники листівки «До олександрівських робітників», у квітні відбулися чотири сходки, в яких взяли участь представники усіх машинобудівних заводів і залізничних майстерень. Напередодні Першого травня організація випустила і розповсюдила ще тисячу листівок: «1 Травня», «Геть самодержавство!» та інші. Успішно пройшла загальноміська маївка, в якій взяло участь майже 200 робітників[2]. Міський комітет РСДРП керував липневим економічним страйком робітників швейних і шевських майстерень, підтриманим міським пролетаріатом. У серпні під його керівництвом готувався загальноміський страйк, але поліція зірвала його. Проте соціал-демократи не тільки не припинили, а значно посилили свою діяльність, внаслідок чого організація РСДРП продовжувала кількісно зростати.

Після II з'їзду РСДРП, у грудні 1903 року Олександрівська організація РСДРП фактично розкололася на дві фракції — більшовиків і меншовиків, але меншовики і примиренці добилися того, що вона формально лишилася єдиною. На цій підставі представником центру її було зараховано до меншовицьких. Незабаром більшість членів організації зорієнтувалась в суті ідейної боротьби і рішуче стала на бік більшовиків. Під час наступних виборів — на початку 1904 року — до складу міського комітету ввійшли чотири більшовики — Н. П. Шмельов, Й. В. Бєлєнький, К. Тіссен, О. Ф. Малєєв і лише один меншовик — Л. Островський («Сюсюкало»). Пізніше до складу комітету обрали також більшовика А. І. Малагу. 18 лютого 1904 року Олександрівський комітет РСДРП розповсюдив листівку «До всіх робітників м. Олександрівська», в якій з ленінських позицій розкривалася злочинна суть російсько-японської війни.

Поліція і жандармерія посилили переслідування соціал-демократів. На початку березня 1904 року вони схопили посланця Катеринославської організації РСДРП М. Г. Акимова, який саме привіз 460 брошур і періодичних революційних видань. Через кілька днів поліція вислідила соціал-демократичний гурток у складі 26 чоловік, конфіскувала нелегальну літературу. Протягом 1904 року жандармерія вже знала імена 79 соціал-демократів, значну частину яких їй вдалося заарештувати. У Я. Кравцова при арешті виявлено гектограф і багато нелегальної літератури. У той час соціал-демократичні гуртки міста об'єднували близько 600 робітників. Часто збиралися вони на збори у гаю на острові Хортиці. Там же була конспіративна квартира подружжя Малєєвих, які поширювали нелегальну літературу і переховували переслідуваних поліцією революціонерів.

Все ж реакції не вдалося придушити революційний рух, що наростав у місті. На знак протесту проти кривавої неділі в Петербурзі з 2 по 6 лютого олександрів-

[1] Нариси історії Запорізької обласної партійної організації, стор. 11.

[2] Центральний державний історичний архів УРСР у Києві (далі ЦДІА УРСР у Києві), ф. 313, оп. 2, спр. 623, арк. 2; спр. 625; спр. 626, арк. 2.

ські робітники провели загальний страйк, який став бойовим хрещенням олександрівського пролетаріату. Керовані більшовиками, вони виступили з економічними і політичними вимогами: повалення самодержавства, свободи слова, зборів, спілок.

Добившись задоволення деяких економічних вимог, олександрівські пролетарі 2 квітня біля Народного будинку зібрали великий мітинг, на якому соціал-демократи закликали рішуче виступити проти самодержавства і добитися його повалення. Розповсюджувалась листівка «У бій, за свободу!». Співаючи революційні пісні, робітники організовано пройшли центральною вулицею міста. Відбулися сутички з поліцією, а потім і арешти[1]. Але й це не зупинило робітників. У жовтні 1905 року під керівництвом більшовиків вони продовжували боротьбу за свої права.

Меншовицька частина Олександрівської організації РСДРП намагалась всіма засобами стримати розвиток революційного руху, приховати від робітників ленінські настанови і рішення III з'їзду РСДРП. Викриваючи підступні дії меншовиків, більшовики, як на легальних, так і нелегальних зборах розповідали робітникам правду і націлювали їх на виконання рішень з'їзду. У червні 1905 року в листі до В. І. Леніна і Н. К. Крупської вони повідомляли, що в місті складається досить сильна і впливова більшовицька група.

Влітку 1905 року більшовики очолили численні революційні виступи трудящих Олександрівська, які восени набули масового характеру. 13 жовтня відбувся загальноміський страйк під лозунгами: «Геть самодержавство!», «Хай живе демократична республіка!», «Хай живе соціалізм!». На заводах і фабриках виникли страйкові комітети, представники яких утворили міський страйковий комітет — фактично Раду робітничих депутатів. Основними вимогами страйкарів були: свобода слова, друку, зборів і спілок, встановлення 8-годинного робочого дня. 14 жовтня на площі біля Народного будинку відбувся загальноміський мітинг, який перетворився на політичну демонстрацію.

Після царського маніфесту від 17 жовтня олександрівські більшовики, виступаючи на зборах, що відбулися майже на всіх підприємствах міста, викривали його демагогічний характер. На мітингу в Народному будинку 19 жовтня вони закликали не припиняти боротьби за повалення самодержавства. 20 жовтня відбулася нова політична демонстрація під гаслом «Геть самодержавство!». Та реакція теж активізувалася. Особливо люту розправу чорносотенці вчинили над робітниками і єврейською біднотою 21 жовтня, внаслідок чого 53 чоловіки було вбито, 10 померло від ран, десятки лишилися каліками. Погромники спалили багато житлових будинків, знищили матеріальні цінності на 1,5 млн. карбованців.

18 листопада в Олександрівську відбувся масовий мітинг. Виконуючи рішення III з'їзду РСДРП про збройне повстання, більшовики водночас з посиленням агітаційно-пропагандистської роботи активізували військово-технічну підготовку: добували зброю, налагоджували її виробництво на деяких підприємствах міста, формували бойові дружини, організовували військове навчання[2].

До страйку робітників Катерининської залізниці, що розпочався 8 грудня, через два дні приєдналися залізничники Олександрівська. Того ж дня страйк поширився на всі підприємства міста. Було створено загальноміський бойовий страйковий комітет (БСК), яким керували більшовики В. Л. Васильєв, С. М. Тополін та інші. Страйкуючі називали комітет «Радою робітничих депутатів». З числа членів БСК утворилось спеціальне бюро для керівництва повстанням. Командування бойовими дружинами взяв на себе професіональний революціонер, член РСДРП Мороз (Коган). Виконуючи розпорядження БСК, озброєні робітничі дружини, очолювані М. Лисичкіним, В. Воликом, К. Сипком, М. Хорьковим, 10 грудня захопили Катерининську станцію і призначили її начальником П. Михайловського[3].

[1] ЦДІА УРСР у Києві, ф. 313, оп. 2, спр. 1249, арк. 3, 6, 21.

[2] Славная страница в истории Александровска (Запорожья). Сборник документов и материалов. Запорожье, 1956, стор. 22—26.

[3] На баррикадах. 1905 год в Александровске. Запорожье, 1925, стор. 79, 80, 87.

Готуючись до бою, більшовики після мітингу 11 грудня привели в бойову готовність робітничі дружини, налагодили зв'язок з робітничими дружинами Південного депо та встановили робітничий контроль на обох залізничних станціях.

13 грудня БСК взяв керівництво обома залізничними станціями, призначивши свою адміністрацію. Основні сили для наступу на урядові установи міста зосередились біля Південних майстерень, тобто в укріпленому районі, де було збудовано барикади, посилено охорону, налагоджено патрулювання.

Довідавшись, що в районі Катеринииських майстерень і станції залишилось мало дружинників, поліція і війська після короткочасного бою захопили станцію. Робітники відступили, втративши 15 чоловік убитими і 20 пораненими. Втрата Катерининської станції погіршила становище повстанців. Спроба відбити її не вдалася. Все ж робітники прорвалися до Катерининських майстерень і, забравши з собою оточених дружинників, обхідними шляхами повернулися до району Південних майстерень. Вранці 14 грудня прибуло підкріплення від робітників станції Синельникове, міст Катеринослава, Нижньодніпровська, Нікополя, від селян навколишніх сіл, озброєних здебільшого мисливськими рушницями і вилами. Після цього повстанців налічувалося близько 3 тис. чоловік, але зброю мали тільки 500. Нерівний бій повстанців проти переважаючих сил ворога тривав протягом доби. Смертю хоробрих загинуло багато робітників і селян. Перемогла реакція, почались арешти. Вони тривали аж до березня 1906 року. За грати було кинуто близько 800 чоловік. Процес військово-польового суду тривав з 17 по 28 листопада 1906 року й привернув увагу прогресивної громадськості всієї країни. Коли підсудні відмовилися від казених захисників, їх взялися захищати безплатно присяжні повірені Чекерель-Кущ (Київ), Познанський (Харків), Колоколов (Москва) та інші. Власті притягли до суду 81 чоловіка, засудили 61, з них до смертної кари через повішення — вісьмох: голову страйкового комітету токаря В. Л. Васильєва, слюсарів П. О. Максимович-Григоренка, І. П. Биковського та І. С. Ясенка, токаря С. М. Тополіна, котельника — Ф. Я. Чубанова, ливарника В. Г. Михайлова-Щукіна, Мороза (Когана), решту — на різні строки каторжних робіт[1]. Проти такої жорстокості рішуче протестували робітники багатьох міст Росії й України. Масові виступи пролетарів примусили царя замінити смертний вирок довічною каторгою.

Репресії проти робітників Олександрівська, особливо залізничних майстерень, не обмежилися арештами, їх позбавляли роботи. 23 грудня 1905 року роботу втратили 300 робітників Південних майстерень, а 9 січня 1906 року (навмисне в день річниці «Кривавої неділі») — понад 200 робітників Катерининських майстерень.

Розгромити до кінця революційні сили трудящих царизмові не вдалося. Олександрівська організація РСДРП продовжувала діяти. В річницю кривавих петербурзьких подій 9 січня та до річниці Жовтневого страйку вона випустила листівки, в яких закликала робітників до нового збройного виступу проти самодержавства. У вересні 1908 року олександрівські більшовики розповсюдили 5 тис. листівок, звернених до новобранців. У тих листівках закликалось не вірити в те, що робітники й селяни, які борються проти самодержавства, є ворогами Росії, та щоб новобранці, оволодівши зброєю, повернули її проти царизму. Активну роль у діяльності олександрівського революційного підпілля в роки реакції відіграв Г. Ф. Семешко, який ще 1902 року входив до складу міської соціал-демократичної організації і наприкінці 1906 року знову повернувся сюди з Саратова. Поселившись 1912 року в Харкові, він часто навідувався до Олександрівська, підтримував зв'язки з закордонною групою РСДРП. З олександрівськими соціал-демократами листувався, зокрема, член закордонної групи А. С. Сіверов (підпільна кличка «Опанас»), уродженець міста. Він був засуджений за революційну діяльність, але втік за кордон і поселився

---

[1] На баррикадах. 1905 год в Александровске, стор. 91; ЦДІА УРСР у Києві, ф. 313, оп. 2, спр. 1251, арк. 1—287.

в Швейцарії. Підтримувались зв'язки із закордоном також через Г. Розик (підпільна кличка «Лондонська»), яка влітку 1912 року особисто приїздила до Олександрівська[1].

У відповідь на Ленський розстріл 350 робітників заводів Мензиса і Кацена 23—24 квітня не вийшли на роботу. Згодом застрайкували робітники й інших підприємств.

Старий Олександрівськ. Кінець XIX ст.

Важливим засобом зв'язку більшовицької партії з трудящими масами стала легальна більшовицька газета «Правда», в якій протягом 1912—1913 рр. опубліковано 9 кореспонденцій з Олександрівська, зокрема про страйк робітників у 1913 році, про тяжке становище трудящих, про арешти і переслідування революційних робітників.

Подальший розвиток революційного руху в місті загальмувала перша світова війна. На цей час Олександрівськ, хоч і був адміністративним центром повіту, все ж лишався глухим провінціальним містечком. Навіть на початку XX ст. на запилених, небрукованих вулицях бродили гуси, кози і вівці. Вулиці не освітлювалися, місто з 7 годин вечора поринало в темінь і сон. У місцевому архіві зберігся цікавий документ — заява візників до міської управи, подана 14 лютого 1908 року, в якій вони благали забрукувати вулиці хоч би в центрі міста, щоб не калічити коней та не ламати осі і колеса своїх бричок і фаетонів. Розглянувши на черговому засіданні заяву візників, міська дума визнала її необгрунтованою і відхилила[2].

Значне пожвавлення в промисловості й торгівлі, що почалося в 1910—1911 рр., зумовило швидке збільшення міського населення. Протягом 1897—1913 рр. воно більше ніж потроїлось, досягнувши 57,6 тис. чоловік. Перед початком першої світової війни Олександрівськ почав набувати вигляду типового для царської Росії повітового міста: тут з'явилися поодинокі чотириповерхові будинки, десяток триповерхових та близько 80 двоповерхових. Всього ж налічувалося 8,5 тис. житлових будинків, з них сьома частина — кам'яні, понад половина — дерев'яні, решта — глинобитні[3].

Упорядковувалась тільки центральна частина, де поряд з особняками «батьків міста» розміщувались 11 банків, 3 нотаріальні контори тощо. До 1913 року лише сім з 95 вулиць і провулків Олександрівська мали бруківку та зелені насадження. У грудні 1910 року будинки іменитих дворян, купців та державні установи дістали електрику. Освітили електричними ліхтарями і перехрестя центральних вулиць. Було розбито два невеликі парки загальною площею 3,5 десятини. Але це впорядкування аж ніяк не торкнулося робітничих кварталів. Тут, як і багато років до цього, стояли обдерті хатини, лише окремі з них були вкриті черепицею чи бляхою, переважна ж більшість — під очеретяними й солом'яними стріхами. Освітлення й брукування цих вулиць власті вважали непотрібною розкішшю.

Місто не мало каналізації, діяв санітарний гужовий транспорт, вигребні ями досягали 30 метрів глибини, нечистоти сягали грунтових вод, заражали їх і породжували всілякі хвороби, у т. ч. епідемії холери. Воду мешканці брали з Дніпра і його приток. Лише в 1894—1900 рр. підприємець Лізов спорудив десятикілометровий міський водогін. Воду качали з досить забрудненої притоки Дніпра — Московки.

---

[1] ЦДІА УРСР у Києві, ф. 313, оп. 2, спр. 2617, арк. 29, 263, 264, 419, 420, 674—679; спр. 2849, арк. 13; спр. 2850, арк. 1.
[2] Запорізький облдержархів, ф. 24, оп. 1, спр. 142, арк. 1, 2.
[3] Вся Екатеринославская губерния. 1913 год, стор. 28, 29.

Але її не вистачало навіть для центру. Тому брати Любиві, за допомогою ручного пожежного насосу, додатково качали з Московки воду (без будь-якого очищення) у велику діжку, встановлену на центральній площі міста (тепер площа Свободи). Звідти візники розвозили її по дворах. Тільки в 1914 році неподалік від пристані спорудили насосну станцію, на центральних вулицях проклали ще 5 км водопроводу. В центрі міста розміщувалися торгові ряди, де налічувалось 30 шинків, чайних, їдалень, чимало ларків і лавок.

1913 року в місті було дві невеликі лікарні для залізничників, повітова земська, загальноміська, лікарня єврейської общини та одна приватна, які разом з бараками для заразних хворих мали 250 ліжок. Діяло 5 аптек та 10 аптекарських магазинів. Населення повіту і міста обслуговувало 25 лікарів, 62 фельдшери і акушерки[1].

Нелегко було в дореволюційний час здобувати освіту дітям трудящих. До початку XX ст. у місті, крім повітового початкового двокласного училища, церковно-парафіяльної, початкових єврейської та кількох німецьких меннонітських шкіл, існувало тільки три земські однокласні училища. Дворяни, буржуазія та чиновники посилали своїх дітей до губернського центру в гімназію чи реальне училище, або давали дітям домашню освіту. Протягом перших десяти років XX ст. справа з освітою дещо поліпшилась. Для підприємств сільськогосподарського машинобудування міста потрібні були кваліфіковані майстри та інші технічні кадри. Тому в 1900 році відкрилося механіко-технічне училище, яке готувало фахівців середньої кваліфікації. Училище ввійшло в історію міста як одне з вогнищ соціал-демократичного руху. 1904 року вступив до нього молодий В. Я. Чубар, згодом — один з видатних партійних і радянських діячів України.

У серпні 1903 року розпочало роботу училище глухонімих, назване на честь цариці — Маріїнським. З 1910 року воно стало великим на той час комбінатом, господарство якого велось на 100 десятинах землі, виділених міською управою. Крім школи-інтернату, тут був невеликий завод сільськогосподарських машин і знарядь, друкарня, фруктовий сад, плантація троянд для виробу ефірних масел, біологічна станція, пасіка, молочно-товарна ферма, пташник тощо. Ініціатором і керівником будівництва цієї школи був голова Олександрівської міської управи Ф. Ф. Мовчановський. Міністерство освіти Росії відмовилося взяти училище глухонімих на державне утримання, як «явище антипедагогічне — чисто комерційне». Посилення реакції дало змогу урядові ліквідувати в 1907 році Олександрівське попечительство, а Ф. Ф. Мовчановського ув'язнити, вигадавши для цього неіснуючі причини. Маріїнське училище глухонімих було широко відоме як кузня сурдопедагогів. Багато з них пізніше відзначилося високою майстерністю виховання і навчання. Це передусім І. О. Соколянський, згодом відомий учений, професор, який вже при Радянській владі, в 20—30-і роки, заснував у Харкові науково-дослідний інститут для сліпоглухонімих дітей, А. А. Мальцев, П. Г. Гуслистий, його дружина П. Л. Гуслиста, які в наш час є авторами підручників та посібників для глухонімих.

Напередодні Великого Жовтня в місті працювали 26 початкових шкіл і 2 вищепочаткові училища, 5 середніх шкіл (3 гімназії, комерційне та реальне училища). Крім того, учительська семінарія мала 97 учнів та в трьох нижчих професійних школах вчилося 192 учні. В усіх цих закладах працювало 292 вчителі. Все ж, незважаючи на деяке поліпшення, за переписом 1917 року, близько 40 проц. населення було неписьменним[2].

Убогою була і т. зв. офіційна культура міста. До початку XX ст. ні театру, ні клубів, ні бібліотек, ні кіно у місті не було. Зате діяло 7 соборів і церков, костьол, кірха, 3 синагоги. Єдиний убогий скверик, який прикрашався павільйоном «Ротонда», був місцем, де «різались» у карти представники місцевої знаті та відтанцьовували

---

[1] Вся Екатеринославская губерния. 1913 год, стор. 29.

[2] Запорізький облдержархів, ф. 24, оп. 1, спр. 428, арк. 14; спр. 927, арк. 1—30, 282, 283, 332, 349.

«баришні» і «кавалери» під оркестр, що складався з контрабаса і 3—4 скрипок. Розвагою влітку були заїжджий цирк, карусель, де у святкові дні грала шарманка. На центральній площі — Качельній міщани розважалися на гойдалці. Тільки у першому десятилітті з'явилися Народний будинок, театр Войтоловського, ілюзіони «Лотос», «Модерн» і «Чари», 7 маленьких приватних друкарень, в одній з яких з квітня 1910 року друкувалась щоденна міська газета «Александровские новости». Театр, трохи більше як на сто глядачів, не мав своєї трупи. Тут зрідка виступали заїжджі артисти. Приміщення кінотеатрів були тісними і нагадували сараї або бараки. Бібліотека ім. О. С. Пушкіна обслуговувала читачів за плату і була укомплектована переважно пригодницькою і релігійною літературою.

Занепад культури в роки столипінської реакції позначився і на м. Олександрівську. Всі культурно-освітні заклади міста, за свідченням дирекції комерційного училища, збуджували емоції «самого низького характеру»[1]. Щоб відвернути молодь від питань соціальних, її навертали на т. зв. сексуальні проблеми.

Та крім офіційної, казенної, у місті існувала народна культура, що знаходила свій яскравий вияв в усній творчості, піснях робітництва про кращу долю, глибоко поетичних думах кобзарів, які прославляли козацьке героїчне минуле, в співах на вечорницях, у чарівних запорізьких легендах, декоративно-ужитковому мистецтві тощо. На людних олександрівських ярмарках, що збиралися чотири рази на рік і тривали по кілька днів підряд, велику увагу до себе привертали місцеві кобзарі і лірники. Особливо натхненно, майстерно виконували вони такі пісні: «Горе мені на чужині» — про турецьку неволю, «Годі, годі, Понятовський, з Москвою воювати» та інші.

Робітники з міських околиць Шенвізу та Південних залізничних майстерень у 1910 році першими поклали початок розвитку пролетарської культури в Олександрівську. Вони заклали декоративний сад, що став потім найкращим у місті, спорудили невеликий клуб. Незабаром тут виник робітничий чоловічий самодіяльний хор, яким керував талановитий співак П. Г. Журавльов, робітник заводу Коппа. У святкові дні хор виступав з концертами перед великою аудиторією. Послухати народні українські і російські пісні та класичні твори композиторів робітники приходили з сім'ями. Співаків знало все місто. Такою популярністю і щирою повагою вони користувалися ще й тому, що хор, беручи участь у всеросійських конкурсах, які відбувались у Ризі, не раз одержував нагороди за високу майстерність у виконанні народних пісень. Полюбили робітники свій театр, акторами якого була обдарована робітнича молодь залізниці і заводів. У репертуарі самодіяльного колективу були відомі п'єси українських та російських авторів. Театр мав духовий оркестр і групу баяністів, які часто виступали з концертами.

В місті жило чимало народних митців-майстрів ужиткового мистецтва, які своїми художніми виробами викликали справжнє захоплення. Добра слава йшла про майстрів по дереву, що були відомі оздоблювальними столярними роботами, різьбленням по дереву. Вони прикрашали дверці буфетів натюрмортами або ж краєвидами — «Задніпровська далечінь», «Дніпровські плавні» тощо. Окремі майстри робили візерунки — прикраси для дерев'яних будинків. Народні умільці з Карантинки (в народі цю слобідку прозвали Калантирівкою) вирізували атрибути і зброю запорізьких козаків — люльки, шаблі, пістолі тощо. Їх охоче купували і селяни, і інтелігенти, і «досвідчені» в історії козацтва панки. Заслужену славу в народі мали каменотеси Янцевських гранітних кар'єрів. Вони майстерно виготовляли декоративні вази і погруддя з сірого й рожевого граніту.

З початком першої світової війни майже всі олександрівські заводи переключилися на воєнне виробництво: виготовляли кінні повозки, санітарні двоколки, похідні кухні, корпуси снарядів, бомб, ручних гранат тощо. До Олександрівська переїхали воєнні авторемонтні майстерні III-го відділення центральних автомайстерень

[1] Отчет о состоянии Александровского городского коммерческого училища за 1909—1910 учебный год. Александровск, 1911, стор. 5.

Активні учасники збройної боротьби за встановлення і зміцнення Радянської влади в Олександрівську. 1917—1920 рр.

І. А. Гаврилов.

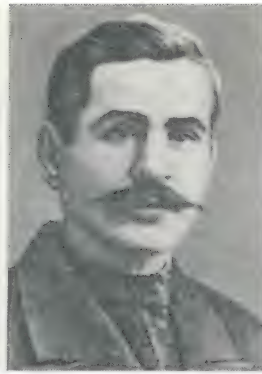

І. М. Дубовик.

(їх розмістили на території заводу Мензиса), заводи дротовий, акціонерного товариства «Борман, Шведе і К°»[1]. Підприємства перебазувалися з устаткуванням, матеріалами і робітниками. Це зробило чималий вплив на дальше пожвавлення революційного руху в місті. 5 січня 1917 року тут застрайкували робітники взуттєвої фабрики, 13 січня — залізничних майстерень, 17 січня — кравці. Хвиля революційних протестів трудящих проти грабіжницької війни, жорстокої експлуатації, жахливих умов праці невпинно зростала. Більшовики міста в той час значно активізували політичну роботу в масах, особливо серед робітників заводу ДЕКА, де під керівництвом Й. Т. Леппіка діяла міцна більшовицька группа в складі М. С. Буфетова, М. І. Харченка, І. А. Гаврилова й інших. У 1916 та на початку 1917 року агітаційну роботу в авторемонтних майстернях провадила більшовицька група на чолі з Руденком, Виноградовим, Коконіним. Активно діяла також група більшовиків на заводі «Борман, Шведе і К°»[2].

Звістку про повалення царизму трудящі Олександрівська зустріли з великим піднесенням. 4 березня робітники заводу ДЕКА та Катерининських залізничних майстерень організовано вийшли на політичну демонстрацію. Біля повітової земської управи (тепер будинок облвиконкому) відбувся загальноміський багатотисячний мітинг, на якому більшовики І. А. Гаврилов, Й. Т. Леппік, Є. М. Малова й інші роз'яснили зміст і значення подій, що відбувалися в країні, закликали робітників до згуртування і створення робітничо-селянської влади. Прямо з мітингу робітники з розгорнутими червоними прапорами, революційними піснями вирушили до в'язниці і визволили політичних в'язнів. Тим часом революційна група солдатів авторемонтних майстерень обеззброїла міську поліцію[3]. 8 березня обрано Олександрівську міську Раду робітничих, солдатських і офіцерських депутатів. Останніх провели до Ради меншовики та есери. Незабаром на вимогу робітників і солдатів офіцерів виключили зі складу Ради. Від більшовиків до Ради ввійшли обранці колективів найбільших заводів — Й. Т. Леппік, М. І. Харченко й інші, від населення міста — М. Кравцов та кілька позапартійних революційно настроєних депутатів, співчуваючих більшовикам. До виконкому від більшовиків обрали тільки 4-х чоловік: Й. Т. Леппіка, М. Кравцова, М. С. Буфетова і Т. М. Міхеловича. Головою президії виконкому був есер В. І. Сонін[4].

Поряд з Радою виник т. зв. тимчасовий виконавчий комітет з 30 чоловік, до якого ввійшли представники місцевої буржуазії, земства, чиновників, есерів і меншовиків. Діяв комітет у контакті з міською управою і земством, яке очолював комісар Тимчасового уряду поміщик Міхно.

Незабаром під тиском трудящих буржуазним діячам довелося «демократизувати» міське самоврядування — ввести до думи 18 нових гласних; 6 місць одержали робітники міських заводів[5].

Протягом березня—червня 1917 року більшовики провели значну роботу по організації на підприємствах профспілок і фабрично-заводських комітетів.

---

1 Перемога Великої Жовтневої Соціалістичної революції на Україні, т. 2, стор. 315.
2 Запорізький облпартархів, ф. 337, оп. 1, спр. 163, арк. 11.
3 За власть Советов, стор. 240.
4 Запорізький облдержархів, ф. Р-849, оп. 1, спр. 452, арк. 47.
5 Газ. «Известия» (Александровск), 21 березня, 4 квітня 1917 р.

11 червня на делегатських зборах створено міську організацію професійних спілок.

Перебування в міській організації разом з меншовиками значно послаблювало вплив більшовиків на маси. Тому в середині травня 1917 року більшовики та співчуваючі їм робітники (близько 80 чоловік) створили самостійну більшовицьку організацію, очолену партійним комітетом у складі Т. М. Міхеловича, Н. М. Безпалова, Є. М. Малової і А. А. Вісмана[1]. Діючи з червня 1917 року як самостійна більшовицька організація, вона значно посилила свій вплив на маси. Зростала й сама організація. Наприкінці місяця в ній налічувалось 200 чоловік. Партійний комітет, очолюваний М. Кравцовим, встановив зв'язки з Катеринославським комітетом РСДРП(б), з Харківською більшовицькою організацією[2].

Після кривавих липневих подій у Петрограді олександрівські меншовики й есери розгорнули шалену кампанію проти більшовиків, вдаючись до всіляких наклепів. Міська управа від імені «громадськості» надіслала Тимчасовому урядові телеграму про цілковиту підтримку його. У той же час трудящі міста, керовані більшовиками, на зборах і мітингах висловлювали обурення діями Тимчасового уряду.

Керуючись Квітневими тезами В. І. Леніна та рішенням VII (квітневої) Всеросійської конференції, більшовики викривали облудність політики есерів і меншовиків, які все ще становили більшість у міській Раді. 4 вересня 1917 року загальні збори робітників заводу ДЕКА прийняли резолюцію з вимогою рішуче виступити проти корніловського контрреволюційного заколоту і передати всю владу Радам. До цієї резолюції приєдналися робітники заводів «Борман, Шведе і К°», дротового, Коппа, Південних залізничних майстерень, які вимагали також розпочати переговори про загальний мир[3].

У дні корніловського заколоту на підприємствах міста з'явилися загони самооборони, що стали прообразом Червоної гвардії. Катеринославські більшовики допомогли олександрівським товаришам озброїти загони. Протягом вересня—жовтня тут не вщухали економічні й політичні страйки. Робітники вимагали підвищення заробітної плати, рішуче підтримували дії більшовиків у Раді, спрямовані на обрання й посилку делегата на II Всеросійський з'їзд Рад. Вплив більшовиків у Раді зростав, і в жовтні, в час нових виборів, до Ради ввійшла половина більшовицьких депутатів. Якщо спочатку до президії Ради входив тільки один більшовик — Й. Т. Леппік, то після перевиборів — ще три — Є. М. Малова, М. С. Буфетов і П. П. Тимофєєв. Спираючись на підтримку робітників, більшовицька фракція Ради послала делегатом на II з'їзд Рад М. С. Буфетова[4].

Визначною подією в житті міста і всього Олександрівського повіту став вихід 21 жовтня 1917 року першого номера газети «Александровская мысль» — органу Олександрівської Ради, що став трибуною більшовиків міста.

Звістка про перемогу Жовтневої соціалістичної революції в Петрограді і створення Радянського уряду на чолі з В. І. Леніним блискавично поширилася в Олександрівську. Складною, тривалою і впертою була боротьба трудящих міста за перемогу Радянської влади. Революційних збройних сил — кількох заводських червоногвардійських загонів — у місті було явно недостатньо. Вони налічували близько півтисячі бійців та в прибулому з Києва загоні під командуванням більшовика О. Н. Анисимова було 30 чоловік[5]. Резервом революційних сил стали 3-і тилові автомайстерні, в яких працювали кадрові робітники. Разом з солдатами їх налічувалось близько тисячі чоловік. У майстернях діяла міцна більшовицька організація.

---

[1] Запорізький облпартархів, ф. 337, оп. 1, спр. 163, арк. 9.

[2] Переписка Секретариата ЦК РСДРП(б) с местными партийными организациями (март—октябрь 1917 г.). Сборник документов, т. 1, М., 1957, стор. 492—496.

[3] За власть Советов, стор. 7, 8.

[4] Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні, т. 2, стор. 319, 321.

[5] За власть Советов, стор. 227, 228, 231, 241.

М. Кравцов — секретар Олександрівського комітету РСДРП, 1917 р.

В середині листопада до Олександрівська прибули викликані контрреволюцією війська Центральної ради — гайдамаки. Вони почали роззброювати солдатів революційно настроєних частин, насамперед — автомайстерень, арештовувати більшовиків та відданих революції робітників. Гайдамаки мали прикривати військові сили свого союзника на Дону — Каледіна. Тому Олександрівськ був потрібен їм як надійний пункт зв'язку Центральної ради з контрреволюцією на Дону. За короткий час у місті зосередилися значні сили об'єднаної української контрреволюції.

Більшовики Олександрівська розуміли, що без збройної боротьби не обійтися. Тому, керуючись вказівками В. І. Леніна і ЦК партії, вони розгорнули підготовку до збройного повстання: формували на заводах робітничі загони, посилили роботу у військових частинах.

На початку грудня 1917 року обстановка в Олександрівську вкрай загострилась, назрівало повстання. Перші бої за владу Рад почалися тут 12 грудня. В цей день відбулося об'єднане засідання Ради робітничих, солдатських і селянських депутатів, заводських комітетів профспілок і центрального заводського комітету. На засідання прибули представники загону моряків, що в цей час повертався до Севастополя. Більшовики міста палко вітали революційних матросів. Командир моряків О. В. Мокроусов запропонував роззброїти гайдамаків і передати всю владу Раді. Для керівництва збройною боротьбою більшовики створили військово-революційний штаб у складі Й. Т. Леппіка, О. В. Мокроусова та інших. Бої за владу Рад точилися до 15 грудня. Але сили були нерівні. Незважаючи на масовий героїзм, робітникам і революційним морякам довелося відступити. Ворог переміг, але ненадовго.

Проголошення України республікою Рад 25 грудня і розпочате 27 грудня збройне повстання в Катеринославі, що через два дні успішно завершилось перемогою і встановленням Радянської влади, створили сприятливий грунт для розгрому контрреволюції в Олександрівську. 2 січня 1918 року до міста прибули чотири ешелони балтійських моряків і червоногвардійців-робітників Петрограда та Москви у броньованих вагонах з гарматами і кулеметами, під загальним командуванням Богданова. Разом з робітничими загонами міста та червоногвардійцями Катеринослава вони зайняли станцію Катерининську, взяли під охорону залізничні мости, шляхи і пристань на Дніпрі. Контрреволюціонери капітулювали. Червоногвардійцям дісталось 8 автоброньовиків та багато зброї[1].

2 січня 1918 року в Олександрівську встановилась Радянська влада. Почав діяти революційний комітет у складі товаришів Й. Т. Леппіка, Т. М. Міхеловича й інших[2], який одразу приступив до поповнення загонів Червоної гвардії, відбудови господарства і розв'язання продовольчого питання. Робітники і всі трудящі міста виявляли ревкомові повне довір'я і підтримку. І все ж Радянській владі загрожувала небезпека. В районі міста зосередилось 16 ешелонів козаків, які переправлялись на Дон. На пропозицію ревкому скласти зброю, вони відповіли погрозами. Довелось дати їм бій. Він відбувся 9 та 10 січня на станції Кічкас і закінчився повною перемогою червоногвардійців.

20 січня відбулися вибори до Ради робітничих, солдатських і селянських депутатів, яку очолив Т. М. Міхелович. У зв'язку з категоричною відмовою правління заводу ДЕКА виплатити робітникам заробітну плату за грудень 1917 і січень 1918 рр. та небажанням визнати робітничий контроль, Рада Народних Комісарів РРФСР прийняла декрет, підписаний В. І. Леніним, про конфіскацію цього підприємства

---

[1] Центральний державний архів Радянської Армії (далі ЦДАРА), ф. 14, оп. 1, спр. 204, арк. 27.

[2] Центральний державний архів Жовтневої революції, вищих органів державної влади та органів державного управління СРСР (далі ЦДАЖР СРСР), ф. 130, оп. 3, спр. 466, арк. 38.

В. І. Дроб'язко, токар Катерининських майстерень, один з перших комсомольців. Олександрівськ. 1918 р.

і передачу його в тимчасове відання місцевої Ради та фабзавкому. Цей декрет було покладено в основу роботи Олександрівської міськради по націоналізації підприємств.

У зв'язку з вторгненням військ австро-німецьких імперіалістів на територію Радянської України Рада 24 лютого звернулася до трудящих міста із закликом вступати до лав робітничо-селянської Червоної Армії. Першими створили червоноармійський загін із ста чоловік робітники заводу Леппа і Вальмана. 18 березня сформувався бойовий загін на заводі Коппа. Озброїтись йому допомогли матроси, які поверталися через Олександрівськ до Севастополя. Відразу ж значна частина олександрівських загонів виступила на боротьбу проти гайдамаків. Скориставшись цим, місцеві меншовики, есери та анархісти намагалися заарештувати ревком.

Військово-революційний комітет запровадив у місті стан облоги й оголосив мобілізацію громадян віком до 40 років включно. Багато жителів міста вступило до лав Червоної Армії добровільно. Було посилено охорону міста, патрулювання на залізничних станціях, Кічкаському мосту, на пошті, телеграфі і телефоні, електростанції та на всіх заводах[1]. Понад два тижні, починаючи з березня, Олександрівськ чинив упертий опір кайзерівським військам. Але переважаючі сили ворога змусили захисників міста з боями відійти у бік Таганрога. Залишивши в місті підпільний комітет на чолі з більшовиком І. А. Гавриловим, Олександрівський комітет РСДРП(б) перебазувався до Воронежа і звідти здійснював керівництво підпіллям. В середині липня 1918 року під час страйку залізничників, який тривав понад два тижні, кайзерівці не мали змоги вивозити награбоване майно, хліб і худобу. Організаторів страйку вони кинули до в'язниці. Під загрозою звільнення з роботи опинилися робітники залізничних майстерень.

Наприкінці листопада окупанти залишили Олександрівськ, але його захопили петлюрівці. Вигнали їх звідти червоноармійські частини в середині грудня. Тоді ж відновили роботу органи Радянської влади. Велику організаторську роботу під керівництвом Олександрівського комітету РСДРП(б) розгорнули завкоми профспілок. Вони піклувались про харчування робітників, про відбудову підприємств, забезпечення найнеобхіднішим Червоної Армії. 5 травня 1919 року Олександрівський раднаргосп зобов'язав профспілковий комітет заводу Коппа надіслати Червоній Армії військове спорядження. За короткий час завод виготовив і передав частинам Червоної Армії 90 двоколок, 522 парні повозки, гранати тощо[2].

Профспілкам належала чимала роль у посиленні масово-політичної роботи серед трудящих міста. Тут відкрився робітничий клуб ім. В. І. Леніна, в якому діяли кіноустановка, бібліотека-читальня, влаштовувалися вистави, читалися лекції, проводилися мітинги, бесіди тощо. Це сприяло вихованню політичної свідомості, зміцненню виробничої дисципліни. 20 лютого 1919 року робітники заводу Коппа, залізничних майстерень та інших підприємств прийняли рішення про одноразове відрахування половини денного заробітку.На ці кошти вони закупили борошно та інші продукти і відправили до Петрограда. 8 березня виконком Петроградської міської Ради повідомив, що вагон прийнято і передано дітям робітників міста[3].

Ще наприкінці січня 1919 року в Народному будинку відбувся багатолюдний мітинг молоді, на якому було прийнято до комсомолу перших 80 юнаків і дівчат та обрано тимчасовий загальноміський комітет. Згодом комсомольські осередки виник-

[1] Журн. «Вестник Украинской Народной Республики», № 45, 20 березня 1918 р.
[2] Запорізький облдержархів, ф. Р-849, оп. 1, спр. 452, арк. 23.
[3] Запорізький облдержархів, ф. Р-359, оп. 1, спр. 1, арк. 16; ф. Р-564, спр. 95, арк. 19.

ли на всіх підприємствах, в установах і навчальних закладах. Наприкінці березня — початку квітня відбулася перша конференція міської організації КСМ, в роботі якої активну участь взяла начальник політвідділу 1-ї Задніпровської дивізії О. М. Коллонтай. Конференція обрала міський комітет, до складу якого ввійшли В. Осіт, Л. Мальцев, Г. Жуков та інші[1]. У травні багато олександрівських комсомольців і комуністів організувалися в загони й виступили на боротьбу проти банди отамана Григор'єва.

Політвідділ 1-ї Задніпровської радянської дивізії, який перебував після визволення міста в Олександрівську, в березні—квітні провів тут кілька мітингів, у яких взяли участь О. М. Коллонтай, П. Ю. Дибенко та інші[2]. Значну роль у політичному вихованні мас відіграла газета «Известия» Олександрівської Ради.

У зв'язку з наступом денікінців у місті терміново сформувався червоноармійський полк. До нього вступила майже половина комуністів і комсомольців, робітники. Але під тиском переважаючих сил ворога червоноармійські частини відступили на північ. 10-го червня 1919 року Олександрівськ захопили денікінці. Почалися погроми, грабежі і розстріли. Особливо жорстоко білогвардійці розправлялися з комуністами. Бандити розстріляли зненацька захоплених більшовиків П. Кузнецова, О. Трофименка, Я. Ліздіна та інших.

Терору і насильствам білогвардійців більшовики протиставили організовану боротьбу. Підпіллям міста керували 3 відповідальні працівники, що їх надіслало сюди на початку липня Зафронтбюро ЦК КП(б)У. Незабаром почала діяти підпільна більшовицька група з 20 чоловік, якою керував комітет, зв'язаний з революційними селянами та повстанцями повіту[3]. Комітет керував також діяльністю комсомольської підпільної групи, очолюваної Є. Орловим. Бойові повстанські групи руйнували телефонний і телеграфний зв'язок, робили наскоки на білогвардійські установи та військові об'єкти, добували зброю. Міське підпілля встановило постійний зв'язок з головними повстанськими загонами повіту, розташованими в Магедовському і Дібровському лісах[4].

Махновські бандитські загони кілька разів — у вересні, жовтні та листопаді 1919 року — захоплювали місто і в свою чергу грабували його. Так, у листопаді бандити наклали на місто контрибуцію в розмірі 50 млн. крб. і 10 тис. пар білизни. Після того, як вони залишали місто, денікінці знову хазяйнували тут. Місцева партизанська бригада завдавала ударів по їх комунікаціях, особливо на залізничній дільниці Олександрівськ—Мелітополь. Частини 397-го полку 45-ї стрілецької дивізії 14-ї армії 5 січня 1920 року визволили Олександрівськ від білобандитів.

У місті панувала розруха, заводи не працювали, лютувала епідемія тифу. На початку 1920 року близько 15 тис. чоловік, тобто понад 25 проц. загальної кількості населення хворіло на тиф. Значна частина робітників перебувала в лавах Червоної Армії, а та, що лишалася, ховалася і тільки після визволення міста повернулася на свої підприємства. Щоб поновити діяльність усіх 11 заводів сільськогосподарського машинобудування, в квітні 1921 року було організовано районне управління проектування цих заводів — «Орусільмаш». Для відбудови підприємств і транспорту велике значення мали суботники, які проводилися за прикладом робітників Московсько-Казанської залізниці. Уже перші суботники — 15 і 28 лютого — пройшли з участю великої кількості робітників. Протягом березня—квітня 1920 року в Олександрівську перебував брат В. І. Леніна — Д. І. Ульянов, який був працівником штабу 13-ї армії, розташованого на той час у місті[5].

---

[1] Історія Ленінської Комуністичної Спілки Молоді. К., 1968, стор. 55—62.
[2] Гражданская война на Украине, т. 1, кн. 2, стор. 339.
[3] Запорізький облпартархів, ф. 237, оп. 1, спр. 6, арк. 7.
[4] АІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 3, спр. 24, арк. 5.
[5] И. Д. Ремезовский. Революционная и общественно-политическая деятельность Ульяновых на Украине. К., 1963, стор. 273.

У липні 1920 року було утворено Олександрівську губернію, до якої, крім Олександрівського, ввійшли Мелітопольський та Бердянський повіти.Олександрівськ став губернським центром. Це сприяло значному посиленню політичної роботи серед населення: випускалися бюлетені УкрРОСТА, періодично виходила газета «Известия»[1].

Група комсомольців Запоріжжя перед від'їздом до 1-го корпусу Червоного козацтва. Запоріжжя, 1922 р.

В цей час почав загрожувати новий ворог — білогвардійська армія Врангеля. Усі комуністи міста оголосили себе мобілізованими, бійцями Червоної Армії стали 55 комсомольців. Профспілки мобілізували на фронт 100 робітників. У вересні—жовтні 1920 року частини 13-ї і 4-ї стрілецьких та 2-ї Кінної армій вели запеклі бої з переважаючими силами врангелівців, які двічі вдиралися в місто — з 2 по 6 вересня та з 17 по 23 жовтня. Наприкінці жовтня врангелівців остаточно вибито звідси. В Олександрівську назавжди встановилася Радянська влада. Загибель під містом кращої кінноти врангелівців, поразка їх 1-го корпусу стали поворотним пунктом у боротьбі проти Врангеля. На початку листопада 1920 року в Олександрівську перебував командуючий Південним фронтом М. В. Фрунзе[2].

У боротьбі за Радянську владу і перемогу над її численними ворогами брали участь трудящі ряду зарубіжних країн. Зокрема, біженці з Польщі, що проживали в Олександрівську, на початку 1918 року утворили групу польських комуністів, яка провела запис добровольців до Західної стрілецької дивізії (згодом вона дістала назву 52-ї дивізії). Її бійці хоробро билися у складі радянських військ проти інтервентів та Врангеля.

Імена борців, які щедро полили кров'ю рідну землю, щоб здобути щастя для прийдешніх поколінь, стали невмирущими. Їх іменами названо вулиці й площі в Жовтневому районі міста. Серед них — син естонського народу ливарник Й. Т. Леппік, організатор першої більшовицької групи на заводі ДЕКА, керівник олександрівського пролетаріату, перший чекіст Олександрівська; О. Ю. Анголенко — робітник, член підпільної більшовицької групи на заводі ДЕКА, активний учасник Жовтневої революції та громадянської війни, закатований білобандитами в час заготівлі дров у плавнях Великого Лугу; В. Дроб'язко — 19-річний комсомолець, робітник Катерининських залізничних майстерень, розвідник, який загинув у бою з білогвардійцями в серпні 1919 року; І. К. Грязнов — військовий діяч, учасник розгрому Колчака і Врангеля, командир 30-ї Іркутської дивізії ім. ВУЦВКу.

Героїв Жовтня і громадянської війни трудящі міста поховали в братській могилі на площі Свободи. У лютому 1918 року тут поховано зненацька вбитого тоді секретаря міської більшовицької організації М. Кравцова, а в березні 1919 року — 22-х бійців з бронепоїзда, які полягли в нерівному бою з білогвардійцями. У квітні того ж року тут поховано 8 петроградських більшовиків, у т. ч. талановитого пропагандиста В. Осіта, надісланих сюди ЦК РКП(б) на допомогу місцевим більшовикам. Пізніше сюди перенесли останки комісара частин Червоної Гвардії О. Плетньова, а також — О. Ю. Анголенка, 12 червоноармійців, які загинули від рук куркульсько-

---

[1] АІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 1, спр. 33, арк. 28.
[2] ЦДАРА, ф. 101, оп. 1, спр. 36, арк. 175—180; ф. 1025, оп. 1, спр. 30, арк. 365.

Перший трактор «Запорожець», подарований В. І. Леніну, 1923 р.

махновських бандитів, та Й. Т. Леппіка. На десяті роковини Великого Жовтня за рішенням президії Запорізького окрвиконкому на братській могилі встановлено пам'ятник, а з листопада 1965 року тут запалав вічний вогонь як символ невгасимої пам'яті трудового народу.

Після визволення Олександрівська від врангелівців відновили роботу партійні і радянські органи. 10 грудня 1920 року створено міський комітет партії, який об'єднав 34 виробничі осередки з 350 членами і кандидатами в члени партії. Ряди міської парторганізації швидко зростали,— вже весною 1922 року вона налічувала 870 комуністів, у т. ч. 85 надісланих ЦК КП(б)У[1].

7 лютого 1921 року обрано новий склад міської Ради, більшість депутатів якої були комуністами. У надзвичайно важких умовах розгортали свою роботу міськком партії та міська Рада. Жодне підприємство не працювало, кількість кадрових робітників зменшилася майже втроє. Були зірвані залізничні мости через річку Московку, Кічкаський через Дніпро, місто виявилося відірваним від головних центрів країни. Люди не мали хліба і палива. Не припинялися наскоки махновських бандитів. Завдяки заходам, вжитим наприкінці 1920 — початку 1921 року, махновські банди було розпорошено, а в серпні 1921 року повністю розгромлено. Значний вклад у цю справу внесли комуністи й комсомольці міста, об'єднані в частини ЧОПу.

Партійні, радянські та профспілкові організації, усі трудящі приступили до мирної праці. Насамперед потрібно було відбудувати всі фабрики й заводи. 5 листопада 1920 року Українське обласне бюро ВРНГ націоналізувало в Олександрівську підприємства сільськогосподарського машинобудування. Якщо в передвоєнний час на цих підприємствах, металообробних заводах і в майстернях працювало 10 тис. робітників, то тепер їх не було й половини, в місті не проживало й 50 тис. чоловік[2]. Після націоналізації заводи, одержавши нові назви, об'єдналися в трест, утворивши т. зв. велику і малу групи заводів. Заспівувачем відбудови став колектив заводу № 3 (колишній Коппа). Тут добре працював партійний осередок, який висунув керівником підприємства кадрового робітника комуніста К. Лур'є. На завод почали привозити і видавати трудящим хліб, цукор, сіль, мило, тютюн, сірники, відкрили майстерню для ремонту взуття тощо. 18 березня 1921 року, в день 50-річчя Паризької Комуни, завод відновив роботу. На мітингу, що відбувся з цього приводу, робітники висловили бажання присвоїти заводові на честь героїчного подвигу паризьких комунарів ім'я «Комунар». Підприємство нарощувало виробничі темпи. Протягом першого півріччя 1921 року воно дало сільському господарству 10 букерів, 206 жниварок, 7 молотарок, 12 елеваторів, 31 кукурудзяну молотарку. Почав виготовляти молотарки і жниварки завод № 1 (колишній Леппа і Вальмана)[3].

На початку 1921 року поновив виробництво нафтових двигунів Кічкаський завод № 14, хоч стіни його майстерень наскрізь були пробиті снарядами. Прагнучи допомогти селу у відбудові господарства, робітники заводу задумали створити перший вітчизняний трактор, як символ здійснення мрії Ілліча про сто тисяч тракторів для

[1] АІПП ЦК КП України, ф. 1, оп. 1—6, спр. 750, арк. 11; оп. 1—70, спр. 3, арк. 56, 57.
[2] Журн. «Хозяйство Запорожья», 1922, № 1—2, стор. 33—34.
[3] «Коммунару» — 100 лет, стор. 25, 30.

Радянської Росії. За ініціативою робітника комуніста Д. О. Бєліка, призначеного директором заводу, цей задум було здійснено. 10 березня 1923 року «Запорожець» № 1 був готовий і після випробування відправлений в подарунок В. І. Леніну. Невдовзі Кічкаський завод разом з токмацьким заводом протягом 1923—1924 рр. випустив 200 тракторів.

У березні 1921 року на клопотання трудящих ВУЦВК перейменував Олександрівську губернію на Запорізьку. В грудні 1921 року відбулося об'єднання 15 сільськогосподарських підприємств Запорізької губернії, в т. ч. 6 заводів м. Запоріжжя, в сільмаштрест. Управління головними підприємствами міста по суті покладалося на керівництво та партійну організацію заводу «Комунар», що мала 13 комуністів. Вживалися заходи по відбудові залізничного транспорту, мостів тощо. У березні 1921 року трудящі міста організовано вийшли на Всеукраїнський суботник залізничників і працювали на відбудові Кічкаського мосту та залізниці.

З грудня 1922 року Запоріжжя ввійшло до Катеринославської губернії, а з 7 березня 1923 року стало центром новоствореного Запорізького округу. На кінець відбудовного періоду почали випускати продукцію основні заводи міста. У липні 1923 року до заводу «Комунар» приєдналися підприємства №№ 1, 12 і 13, що значно зміцнило його виробничу базу. Наприкінці 1924 року «Комунар» дав 41 проц. жниварок, випущених тоді в країні. Протягом наступного року його продукція в 2,5 раза перевищила рівень 1913 року. Швидко став до ладу дротяно-цвяховий завод «Інтернаціонал». Одночасно з іншими підприємствами відновили роботу авторемонтна майстерня (колишнього військового відомства), а також 3 цегельно-черепичні заводи, 3 державні і 2 кооперативні парові млини, 3 кооперативні олійні, міська електростанція (близько 500 кінських сил), друкарня, що дістала назву «Комунар», водогін тощо. Але до кінця 1925 року через нестачу коштів та обладнання не вдалось відбудувати кількох заводів сільськогосподарського машинобудування.

У роки НЕПу пожвавилась діяльність дрібних приватних підприємств та ремісничих промислів. У 1925 році в місті вже було 624 дрібні приватні підприємства, у т. ч. швейні, шевські, слюсарні, токарні та інші; діяло 650 торговельних підприємств, з них 100 державних, 82 кооперативні, решта — приватні[1]. Ще через два роки в Запоріжжі було 941 підприємство приватної торгівлі.

Глибоко сумуючи з приводу смерті В. І. Леніна, висловлюючи свою любов до Ілліча й партії, а також готовність виконати всі його заповіти, трудящі Запоріжжя у дні ленінського призову подали сотні заяв про прийом до партії. Тільки в листопаді 1924 року на заводі «Комунар» до партії було прийнято 76 чоловік.

Здійснюючи курс партії на індустріалізацію країни, міська партійна організація у 1925—1928 рр. спрямувала зусилля робітничих колективів міста на дальшу реконструкцію промислових підприємств. Особлива увага приділялася заводові «Комунар», продукція якого у 1927 році перевищила довоєнний рівень більше як у 5 разів. Завод почав спеціалізуватись: замість 33-х типів випускав 3 основні типи машин — жниварки-лобогрійки, жниварки-снопов'язалки та молотарки. Протягом 1926—1928 рр. відроджено решту промислових підприємств. У місті на цей час працювали 6 заводів сільськогосподарського машинобудування, 2 металообробні підприємства, 2 парові млини, 4 цегельно-черепичні і спиртово-горілчаний заводи, фабрики: деревообробна, взуттєва, пошиття одягу і цукеркова. Крім того, діяли два парові млини промислової кооперації, хлібозавод тощо.

У 1921—1926 рр. розширено житловий фонд центральної частини міста, де наприкінці 1926 року проживала майже половина міського населення. Із 4,5 тис. житлових приміщень цегляні становили третину, але тільки п'ятою частиною житла відав комунгосп. Загальна житлова площа міста в 1927 році становила 220 тис. кв. метрів, водогін мав 32 км. Населення було 60,6 тис. чоловік.

---

[1] Матеріали по опису округ УРСР. Запорізька округа. Х., 1926, стор. 20—23, 26, 32, 35, 36.

Піклування Комуністичної партії і Радянського уряду про охорону здоров'я трудящих яскраво виявилося у зростанні лікувальних закладів. 1925 року в Запоріжжі працювало 8 амбулаторій і поліклінік, з них 6 заводських; чотири лікарні на 185 ліжок, 2 пологові будинки на 23 ліжка, станції швидкої допомоги, малярійна і санітарно-епідеміологічна, 3 диспансери, кілька аптек тощо. 75 лікарів та 50 осіб середнього медичного персоналу обслуговували заклади охорони здоров'я. Чимало уваги приділялося охороні здоров'я дітей. Розгорнули роботу дитячі поліклініка і консультація, будинок немовляти, в яких працювало близько 20 лікарів.

Великого значення надавалось вихованню підростаючого покоління. Імперіалістична та громадянська війни залишили безліч дітей-сиріт, безпритульних. Радянська влада по-батьківськи піклувалась про них. У 1921—1923 рр. в Запоріжжі з'явилось 13 дитячих будинків, де виховувалося 800 дітей. Завдяки майже повній ліквідації безпритульності кількість дитбудинків до 1927 року зменшилася до дев'яти. На початку 1922 року було 3 дитячі садки на 178 місць. Мережа їх зростала з кожним роком.

Особлива увага приділялася розвиткові народної освіти. Вже наприкінці 1920 року в місті працювали: 26 початкових і семирічних шкіл, музична, драматична і художня школа. Глухонімі діти навчалися в спеціальній школі. На базі колишнього механіко-технічного училища організувався 3-річний індустріальний технікум і 2-річна механіко-технічна профшкола, вчительська семінарія стала 3-річною педагогічною школою[1]. Було відкрито ще 2 професійні соціально-економічні, професійно-технічну і ремісничу школи, жіночу профшколу, низку курсів. Через те, що в перші роки Радянської влади вчителів було мало, розвиток шкільної мережі спочатку затримувався. Але вже в 1924/25 навчальному році тут працювало 4 початкові і 11 семирічних шкіл, що охоплювали 6,5 тис. учнів. При заводі «Комунар» у 1921 році організувалась перша в місті школа фабрично-заводського учнівства «Юний комунар».

Важливу роль у налагодженні роботи шкіл відіграли громадські організації. Вони допомагали вчительським колективам організовувати виховну та навчальну роботу серед учнів. У 1922 році в трьох дитячих будинках, одній трудовій і трьох професійних школах діяли комсомольські осередки. Перші піонерські організації виникли в 1922 році.

Успішно справилася партійна організація міста з ліквідацією неписьменності серед дорослого населення. В липні 1921 року в Запоріжжі створено надзвичайну комісію по ліквідації неписьменності, проведено перепис неписьменного населення, відкрито кілька шкіл та пунктів лікнепу. В 1923 році в місті організувалось товариство «Геть неписьменність!», на кошти якого в 1927 році працювало 6 шкіл грамоти. Міська партійна організація за допомогою комсомольської організації та профспілки «Робос» залучила до активної боротьби за ліквідацію неписьменності багато комсомольців і вчителів. Широко розгорнулася боротьба з малописьменністю на основі розвитку семирічної та середньої освіти дорослих. 1921 року в місті відкрили перший робітничий університет і першу школу заводського учнівства, а ще через два роки — перший робітфак, вечірню робітничу школу та курси підготовки до вузів. У 1923 році в Запоріжжі відкрито перший спеціальний заклад для підготовки спеціалістів вузького профілю — сільськогосподарський технікум. У тому ж році вузами вузького профілю стали індустріальний і педагогічний технікуми[2].

Вже в перші роки Радянської влади профспілки організували два десятки робітничих клубів, при яких створили кілька хорових та драматичних гуртків. До роботи в них залучали професійних акторів, молодих аматорів сценічного мистецтва. Влітку 1921 року ці клуби об'єднались у три великі. Базовим став клуб металістів. При клубі розгорнув роботу перший у місті народний університет, у якому навчалося 350 чоловік, у т. ч. 294 робітники, 40 червоноармійців і 16 селян. Незабаром

[1] Запорізький облдержархів, ф. Р-3, оп. 1, спр. 4, арк. 66; спр. 8, арк. 28.
[2] Запорізький облдержархів, ф. Р-3 оп. 1, спр. 4, арк. 54; спр. 8, арк. 36, 50.

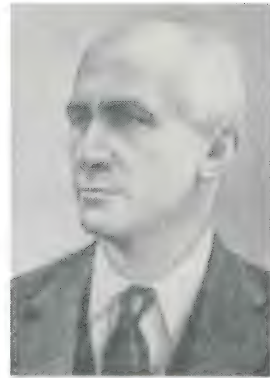

І. Г. Александров, академік, автор проекту Дніпрогесу. Фото 1932 р.

у місті відкрилось ще сім робітничих клубів. Значну частину грошей, одержаних від платних концертів, вони передавали до кас допомоги голодуючим. Створену 1920 року народну школу живопису в 1923 перетворено на художньо-промислову школу (з відділенням кераміки). Вихованцями школи були заслужений діяч мистецтв РРФСР П. Мальцев, народний художник УРСР С. О. Григор'єв та інші відомі митці. Пізніше (в 1939 р.) виникла художня студія живопису і скульптури при міському палаці піонерів.

За роки довоєнних п'ятирічок Запоріжжя стало великим індустріальним містом. Виключно велика роль у цьому належала спорудженню Дніпрогесу ім. В. І. Леніна та металургійного комплексу заводів. В основу розробки генерального плану Дніпрогесу — найважливішої складової частини плану ГОЕЛРО, який, за В. І. Леніним, визначав шлях переведення Росії на справжню господарську базу, необхідну для комунізму, було покладено проект, розроблений професором І. Г. Александровим. Виходячи з плану ГОЕЛРО, В. І. Ленін дав геніальну формулу: «Комунізм — це є Радянська влада плюс електрифікація всієї країни»[1].

7 лютого 1927 року за постановою Раднаркому СРСР організувалось Управління головного інженера Дніпровського будівництва, яке очолили О. В. Вінтер, Б. Є. Веденєєв, П. П. Роттерт. 8 березня 1927 року на будівельний майданчик Дніпрогесу вийшли перші грабарі, теслярі, а через тиждень прогриміли скельні вибухи — розпочався штурм Дніпра.

З початком будівництва в Запоріжжя з усіх кінців Радянського Союзу почали прибувати будівельники. 1928 року на Дніпробуді працювало понад 20 тис. чоловік. Здебільшого це були селяни, які не мали ні освіти, ні кваліфікації, тому тисячі з них сіли за парти, щоб на різноманітних курсах і в школах здобути освіту та оволодіти будівельними професіями.

Вся країна будувала Дніпрогес. Москва, Ленінград та інші міста Російської Федерації постачали будові метал, цемент, генератори, різноманітне обладнання, Вірменія — рожевий камінь для облицювання станції; з міст і сіл України надходили метал, рейки, вугілля, будівельні матеріали, хліб та інше. До початку зими поблизу будівництва виникло півтора десятка робітничих селищ. Управління Дніпробуду містилося у невеликому селі Кічкасі, населення якого тільки за один рік збільшилося на 10 тис. чоловік.

Очолили будівництво міська та дніпробудівська партійні організації. Якщо на початку робіт на Дніпробуді (березень 1927 р.) було лише 7 комуністів, то через два роки — близько тисячі, об'єднаних у 12 партосередків. 3 вересня 1928 року тут утворився райком партії. В роки вирішальних битв (листопад 1929 — весна 1932 р.) на Дніпробуді трудилося 5,2 тис. комуністів, які працювали на важливих ділянках будівництва[2].

Будівництво Дніпрогесу ім. В. І. Леніна — найбільш яскрава сторінка історії Запорізької комсомольської організації. Станція споруджувалася, головним чином, руками молоді, яка становила 70 проц. будівельників. Наприкінці будівництва на Дніпробуді налічувалося понад 7,5 тис. комсомольців.

До основних споруд Дніпровської гідроелектростанції, закладеної 8 листопада 1927 року — в день десятої річниці Великого Жовтня, входили: гребля, вигнута дугою назустріч течії, трикамерний шлюз, що прилягає до греблі з лівого берега, гідростанція і головна підстанція, розташовані на правому березі, два залізничні мости через Дніпро.

---

[1] В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 462.

[2] М. Ибатуллин, М. Рубин. От Днепростроя к Днепрогэсу. Х., 1932, стор. 11—16.

О. В. Вінтер — начальник будівництва Дніпрогесу. Фото 1937 р.

І. І. Кандалов — начальник гідротехнічного відділу Дніпрогесу. Фото 1932 р.

Будівництво великої гідростанції для Радянської країни було новою справою. Довелося звернутись по технічну допомогу до найбільш розвинутих капіталістичних країн. Але зарубіжні фірми намагалися зробити все, щоб коли й не зірвати, то, принаймні, затримати будівництво Дніпрогесу. Вони твердили, що для спорудження ГЕС потрібно мінімум 7—8 років.

Планом передбачалося вкласти у споруди 1,15 млн. кубометрів бетону, вийняти близько 3 млн. кубометрів скельного грунту і землі. Технічних засобів не вистачало. Але величезний ентузіазм і завзяття молоді були запорукою успіху. Будівельники ногами втоптували бетон, кирками, ломами розбивали величезні брили каміння. Завдяки піклуванню Радянської держави з кожним роком зростала технічна оснащеність дніпробудівців. 1930 року бетонні роботи вже були механізовані на 70 проц. Широкого розмаху набуло соціалістичне змагання. Бойовим девізом колективу стала ударна праця. Організовувались наскрізні ударні бригади і громадський буксир, допомога передових бригад і дільниць відстаючим, висувались зустрічні плани тощо. До березня 1930 року ударництвом було охоплено 57 проц. усіх працюючих. Якщо в червні 1929 року укладалось за добу по 17, то у вересні по 1920 кубометрів бетону. Таких темпів до цього не знала світова будівельна практика. У 1930 році розгорнулося змагання за дострокове завершення і перевиконання річного плану. Зобов'язання виконано раніше строку — 4 грудня. За сезон було укладено 518 тис. кубометрів бетону замість 427. Це був ще один світовий рекорд[1]. Рекордсменом серед бетонярів-чоловіків була бригада О. Кудрявцева; уславили себе ударною працею бригадир монтажників С. Д. Юхник, такелажник О. С. Захаров, тесляр Д. С. Каркуша, електрик В. І. Урванов, робітник-водолаз П. І. Оров, паровозний машиніст О. А. Дмитрусенко, механік-практик О. Г. Іванов, інженер І. С. Ібатуллін і багато інших. На другій сесії ВУЦВКу, що відбулася на Дніпробуді 26 листопада 1931 року, будівельники взяли зустрічне зобов'язання — завершити будівництво Дніпрогесу на 8 місяців раніше строку, тобто — до 1 травня 1932 року. Свого слова вони дотримали. В Першотравень 1932 р. перший генератор станції дав промисловий струм, а 10 жовтня того ж року Уряд СРСР прийняв Дніпрогес ім. В. І. Леніна, як діючу станцію. На мітинг, присвячений цій знаменній події, зібралося понад 5 тис. ударників праці, 36 іноземних гостей. Від імені Комуністичної партії і Радянського уряду переможців палко вітали М. І. Калінін і Г. К. Орджонікідзе, від Компартії й Уряду України — С. В. Косіор, Г. І. Петровський і В. Я. Чубар.

73 кращі будівельники за трудовий героїзм відзначено урядовими нагородами, у т. ч. 41 чоловік — орденом Леніна. Серед нагороджених бригадири бетонярів Н. Г. Білик і М. В. Жукова — ініціатори створення жіночих ударних бригад. Вони перші серед жінок області удостоєні ордена Леніна. За самовіддану роботу на будівництві орденом Леніна нагороджено комсомольську організацію Дніпробуду.

Дніпровська ГЕС ім. В. І. Леніна поклала початок успішному розвитку народного господарства цілих промислових районів і міст Української РСР. Її струм живив підприємства Запоріжжя, Дніпропетровська, Дніпродзержинська, Донбасу та інших промислових центрів. Повна потужність станції дорівнювала 560 тис. квт. Протягом 1932—1939 рр. Дніпрогес виробив майже 12 млрд. квт-год. дешевої електроенергії[2].

[1] Первенец индустриализации страны — Днепрогэс им. В. И. Ленина, стор. 7, 8, 365.
[2] Запорізький облпартархів, ф. 337, оп. 2, спр. 287, арк. 3.

Анрі Барбюс на мітингу, присвяченому пуску Дніпрогесу. 10 жовтня 1932 р.

З пуском Дніпрогесу відкрилось наскрізне судноплавство по Дніпру. Гребля Дніпрогесу, перегородивши Дніпро, підняла воду на 37,5 м, утворивши басейн місткістю понад 3 млрд. куб. метрів, який покрив усі пороги. Найнебезпечніший з них — Ненаситець — опинився на глибині 14 метрів. 1 Травня 1933 року через Дніпровські шлюзи пройшов пароплав пасажирської лінії Київ — Херсон. З 1932 року почав працювати річковий порт ім. В. І. Леніна. За своїм технічним обладнанням, обсягом перевозок, оперативністю в роботі він був найбільшим на Дніпрі.

Поряд з будівництвом Дніпрогесу розгорнулося спорудження підприємств Дніпровського промислового комбінату. До нього входили заводи: листових сталей (пізніше — «Запоріжсталь»), коксохімічний, алюмінієвий комбінат, феросплавів і «ЗІС» (завод інструментальних сталей, майбутній «Дніпроспецсталь»). Комбінат, будівництво якого розпочалося 22 січня 1931 року, за своїми масштабами мав стати найбільшим на той час у Європі.

10 жовтня 1932 року «ЗІС» видав першу плавку. Її провела в присутності М. І. Калініна та Г. К. Орджонікідзе комсомольська бригада старшого сталевара Гаврикова.

16 листопада 1933 року задуто першу домну на заводі «Запоріжсталь». Високої честі взяти участь у першій плавці чавуну добилися переможці соціалістичного змагання за дострокове спорудження домни будівельники О. П. Галушка, І. С. Цимбал, К. С. Євдокимов, які стали тепер горновими. У березні 1934 року стала до ладу друга домна, а незабаром — і третя, найбільша на той час у світі. Вражав своєю потужністю мартенівський цех, де першу піч введено в дію 1935 року[1]. Пізніше на «Запоріжсталі» вступили в дію унікальні агрегати — обтискний прокатний стан слябінг, стани безперервної гарячої і холодної прокатки металу тощо. Радянський Союз одержав могутню базу для розвитку таких прогресивних технологічних процесів у машинобудуванні як холодна штамповка деталей з тонкого холоднокатаного сталевого листа для тракторів, комбайнів і автомобілів. У 1936 році заводові присвоїли ім'я Г. К. Орджонікідзе. Підприємство виділилося з Дніпровського комбінату. До початку Великої Вітчизняної війни будівництво заводу ще не було повністю завершене, і все ж новий металургійний велетень став одним з провідних підприємств країни у своїй галузі. В 1940 році він дав країні 780 тис. тонн чавуну, 745 тис. тонн сталі та 497 тис. тонн прокату[2]. Очолював «Запоріжсталь» видатний металург країни А. М. Кузьмін.

У вересні 1932 року почав випускати вогнетриви шамотний завод, а через рік — ще один завод — феросплавів, виробництво яких, як і унікальне обладнання, раніше були майже невідомими в СРСР. Творчою працею уславив себе горновий ферохромової печі Ф. А. Завада, якого трудящі Запоріжжя в 1937 році обрали депутатом Верховної Ради СРСР.

Протягом 1931—1933 рр. завершилося спорудження основних цехів Дніпровського алюмінієвого комбінату. 1938 року запорізькі алюмінієвики випустили металу більше, ніж Італія, Франція й Польща разом узяті. Зростання виробництва алюмінію дало змогу країні відмовитися від його імпорту[3]. У вересні 1933 року вироблено перші вітчизняні електроди на електродному заводі. Незабаром першу продукцію видав коксохімічний завод та одержано вітчизняний магній з магнієвого заводу. У 1939 році за великі виробничі успіхи цей завод нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора. В роки перших п'ятирічок у Запоріжжі з'явились і такі заводи, як карбо-

[1] Н. Воробьев. Город, рожденный Днепрогэсом имени Ленина. Запорожье, 1960, стор. 10.
[2] Запорізький облпартархів, ф. 337, оп. 2, спр. 45, арк. 5.
[3] За порогами Дніпровими, стор. 60.

рундовий, кисневий, радіаторний, транспортного машинобудування та багато підприємств легкої і харчової промисловості.

Розвиток запорізького промислового району викликав розширення мережі транспортних, насамперед залізничних шляхів. Для сполучення з Криворізьким залізорудним басейном пущено першу на Україні електрифіковану залізничну магістраль з двома двохярусними мостами через нове і старе русла Дніпра біля о. Хортиці. У межах міста виникли нові залізничні станції Запоріжжя-Ліве, Запорізька Січ, Передаточна та реконструйовано старі станції Запоріжжя-I і Запоріжжя-II.

Водночас з будівництвом Дніпрогесу та комплексу металургійних підприємств здійснювалася докорінна реконструкція старих заводів, серед яких найбільшим був «Комунар», що став первістком вітчизняного комбайнобудування. Влітку 1930 року комунарівці виготовили перші два комбайни. Один з них вони відправили до Москви як дарунок XVI з'їздові партії. У відповідь на це колектив заводу одержав від з'їзду вітальну телеграму. Протягом довоєнних п'ятирічок комунарівці дали хліборобам країни 96 тис. зернозбиральних комбайнів.

Значної реконструкції зазнали дротово-цвяховий завод «Інтернаціонал» і машинобудівний завод ім. Войкова. Судноремонтні майстерні перетворено на судноремонтний завод, колишні Катерининські залізничні майстерні — на паровозоремонтний завод, а Південні залізничні майстерні — на механічний завод. Парові млини, хлібопекарні, підприємства промислової кооперації були також переобладнані. Протягом 1935—1940 pp. щорічний випуск продукції 13 підприємств місцевої промисловості збільшився в півтора раза, а 41 артілі промислової кооперації — майже потроївся. У цілому ж випуск валової продукції 72 підприємствами союзного і республіканського підпорядкування та 54 місцевої і кооперативної промисловості Запоріжжя в 1940 році перевищив рівень 1913 року в 50 разів. Загальна кількість робітників, зайнятих тільки на державних підприємствах, порівняно з кількістю робітників дореволюційного Олександрівська зросла в 6,3 раза і становила понад 63 тис. чоловік[1].

За роки перших п'ятирічок Запоріжжя перетворилося на один з найбільших промислових центрів Радянської України. У місті широко розгорнулося житлове і соціально-культурне будівництво, яке здійснювалося за проектами архітектурної групи Дніпробуду, керованої видатним зодчим і вченим В. О. Весніним, згодом — президентом Академії архітектури СРСР. Забудовою Запоріжжя керував також державний інститут проектування міст України. У 1928 році на правому березі Дніпра, поблизу майбутньої гідроелектростанції, будівельники почали зводити одноповерхові будинки. Водночас виникло й багато будівель барачного типу. Наступного року почалася забудова центральної магістралі на лівому березі, поблизу греблі,— т. зв. шостого селища. Тут виростали три- і чотириповерхові капітальні будинки. Через рік їх вже було понад сто. Вони й поклали початок новому місту, яке споруджувалося за принципом радянського містобудування, на відстані 15 км від колишнього Олександрівська. Державний інститут проектування міст УРСР розробив у 1932 році генеральний план забудови Запоріжжя з урахуванням розвитку промисловості і міського господарства.

Перший метал «Запоріжсталі». Запоріжжя, 1933 р.

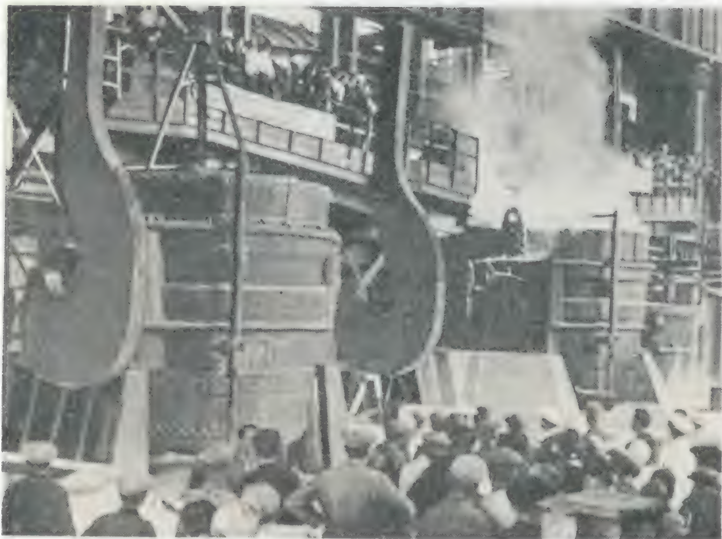

[1] Запорізький облдержархів, ф. Р-1217, оп. 1, спр. 34, арк. 8—10.

Заливка чавуну в мартен на «Запоріжсталі». 1968 р.

Погрузка «Запорожців» на автозаводі «Комунар». 1968 р.

Вклейка надрукована на Харківській друкоофсетній фабриці

Місто зростало казково швидко. Широкі проспекти, сквери, бульвари, що тонули в густій зелені дерев, безліч квітів — все це робило його містом-садом, яке нічим не нагадувало колишнього Олександрівська.

У складальному цеху заводу «Комунар». Запоріжжя, 1933 р.

На початку 1939 року Запоріжжя стало обласним центром. Це благотворно вплинуло на його дальший економічний і культурний розвиток. Наприкінці 1940 року місто, в якому проживало понад 300 тис. чоловік, мало 600 тис. кв. метрів тільки комунального житлового фонду, тобто втроє більше, ніж у 1925 році. І все ж, у зв'язку з бурхливим розвитком промисловості, населення зростало майже вдвоє швидше, ніж вводилося в експлуатацію нове житло. Щоб прискорити розв'язання житлової проблеми, міська Рада всіляко сприяла індивідуальному житловому будівництву. Завдяки цьому з 1400 відведених ділянок у межах міста половину їх до червня 1941 року було забудовано. Виникли нові робітничі селища — Чарівне, Лікарняне, Першотравневе, Зелений Яр тощо[1]. Йшла забудова легендарної Хортиці. Тут з 1930 року розгорнув роботу Запорізький філіал Всесоюзного науково-дослідного інституту електрифікації сільського господарства, експериментальне господарство якого займало понад 2 тис. га землі. Крім того, на острові розташувалися численні піонерські табори, будинки відпочинку заводів, дитячий будинок, школа.

Швидко розвивалися усі галузі міського господарства. У 1940 році місто мало 226 км добре розгалуженої мережі водогону і його споруд, що забезпечувало подачу 40 тис. кубометрів води на добу, або приблизно 130 літрів на кожного мешканця. Протяжність трамвайних колій становила 75 км. У старій його частині всі головні вулиці були забруковані та освітлені. Про красу міста піклувалися міська Рада, вуличні комітети та колектив тресту зелених насаджень. У міському розсаднику вирощувались для населення і житлово-комунальних контор тисячі саджанців черешні, вишні, абрикоса, сливи, яблуні, груші тощо.

Значного розвитку набула в Запоріжжі мережа торговельних підприємств. На початку 1941 року трудящих обслуговували 323 крамниці, 35 їдалень і ресторанів, 12 хлібозаводів і пекарень та багато інших підприємств.

З кожним роком зростала мережа лікувальних та оздоровчих закладів міста. В 1941 році тут діяло 23 амбулаторії та поліклініки, 11 лікарень на 2350 ліжок, 3 пологові будинки, 2 санаторії тощо. Набагато більше стало й дитячих закладів, лікувальних та оздоровчих пунктів, що забезпечило зменшення дитячої смертності у два рази, порівняно з дореволюційним часом. У 1941 році в місті працювало 58 дитячих садків, понад десять піонерських таборів[2].

Не послаблювалась увага до питань народної освіти. У 1928/29 навчальному році школи міста відвідувало 80 проц. дітей шкільного віку. Через п'ять років у трьох семирічних школах відкрили восьмі класи, і вони згодом стали десятирічками. До кінця першої п'ятирічки завершився перехід до обов'язкового семирічного навчання. У 1940/41 навчальному році в Запоріжжі діяло 34 середні, 11 семирічних і 13 початкових шкіл, що мали 37,2 тис. учнів і 1082 вчителі. У школах налічува-

[1] Запорізький облдержархів, ф. Р-75, оп. 5, спр. 135, арк. 12, 13.
[2] Там же, арк. 10

Група допризовників заводу «Комунар» вивчає гвинтівку. Запоріжжя, 1939 р.

лося 6,2 тис. комсомольців і 15,5 тис. піонерів. Для дітей відкрилися двері палацу піонерів, музичного училища, двох бібліотек, технічної станції, спортивної школи, екскурсійно-туристської станції.

У 1932 році в місті було ліквідовано неписьменність серед дорослого населення. Першими про цю перемогу рапортували в квітні дніпробудівці. Тривала далі боротьба з малописьменністю. У 1941 році в місті діяло 9 семирічних та середніх шкіл для дорослих і 3 робітфаки[1].

Ще в 1930 році на Дніпробуді почав функціонувати Дніпровський інженерно-будівельний інститут, і тоді ж на базі технікумів створено машинобудівний та педагогічний інститути. Важливу роботу здійснювали Запорізький філіал Всесоюзного науково-дослідного інституту механізації та електрифікації сільського господарства.

Протягом передвоєнних п'ятирічок Запоріжжя збагатилося численними культурними закладами. У новій частині міста відкрилися клуби металургів, працівників кольорової металургії ім. Кірова, Будинок культури ім. Шевченка, клуб ім. Дроб'язка, у 1939 році — обласна філармонія, парк культури і відпочинку металургів та інші. 1941 року в місті було понад 50 будинків культури і клубів, 4 кінотеатри, цирк, багато червоних кутків, понад сто державних, профспілкових та інших бібліотек з книжковим фондом близько 400 тис. томів.

В роботу культурно-освітніх закладів велике пожвавлення внесло будівництво Дніпрогесу і всього промислового комплексу. Комсомольці на виробництві і в клубах організували численні гуртки художньої самодіяльності. Майже на кожній дільниці був свій струнний або духовий оркестр. Заслужений успіх серед трудящих мала хорова капела «Дніпрельстан».

У місті видавалися обласні газети «Червоне Запоріжжя», «Большевик Запорожья», і «Комсомолець Запоріжжя», 8 багатотиражних газет на промислових підприємствах і будовах. Їх загальний тираж перевищував 52 тис. примірників. У 1931—1932 рр. в Запоріжжі друкувався громадсько-політичний і літературно-художній журнал «Темпи» — орган міжрайонної групи комсомольських письменників «Молодняк». Відповідальним редактором його був молодий письменник Юрій Костюк, потім — український драматург і театрознавець, відповідальним секретарем — поет Микола Шпак, згодом відомий український письменник, один з активних учасників партизанського руху на Житомирщині, закатований фашистами. В літературній групі та журналі брали активну участь: Б. В. Романицький — нині народний артист СРСР, М. Д. Бернштейн — тепер літературознавець, доктор філологічних наук, Ілля Доля (Попов) — автор першої «Пісні про дніпробудівців» (1927), поеми «Оляна» — про запорізьких партизанів, а пізніше — книг гумору і сатири. Деякий час (1931—1932 рр.) у Запоріжжі на будівництві велетнів металургійного комбінату працював молодий український поет Микола Нагнибіда. Тоді ж вийшла у світ перша книжка його поезій «Дніпровська весна», а згодом — велика поема «Правий берег», присвячені металургам, будівельникам та енергетикам Запоріжжя. Протягом п'яти років (1928—1932) на будівництві Дніпрельстану працював теслярем, бригадиром,

---

[1] І. В. Пуха. Культурне будівництво в Запоріжжі. Запоріжжя, 1958, стор. 8—12.

а потім літпрацівником газети Дніпробуду український прозаїк і драматург Яків Баш. Він особливо повно і широко зобразив героїчні трудові подвиги, розкрив важливі, хвилюючі проблеми, пов'язані з довоєнним Дніпробудом, а також післявоєнним Дніпрогесом — у творах: «Дні наступу», «Береги в огнях», «На берегах Славути», «Гарячі почуття», «Дніпрові зорі» та інших.

Близько 11 років (1931—1941) в Запоріжжі постійно перебував український драматичний театр ім. М. К. Заньковецької, в складі якого були вже тоді відомі майстри сцени: Б. В. Романицький і В. С. Яременко (тепер — народні артисти СРСР), В. А. Любарт, В. А. Данченко, Н. П. Доценко, Ф. Г. Гаєнко, Д. О. Дударев (згодом — народні артисти УРСР), художники Ф. Ф. Нірод (тепер народний художник СРСР) і Ю. С. Стефанчук (заслужений діяч мистецтв УРСР). На сцені театру йшли п'єси: «Отелло» В. Шекспіра, «На дні» М. Горького, «Сава Чалий» І. Карпенка-Карого, «97» М. Куліша, «Загибель ескадри» О. Корнійчука та інші.

Значного розвитку набули в місті фізкультура і спорт. У 1940 році в Запоріжжі діяли 5 стадіонів, кілька спортивних залів, дитяча спортивна школа. Тут виросли такі відомі майстри як чемпіон світу важкоатлет М. Касьяник, чемпіон СРСР з кидання молота І. Козир, чемпіон України з метання списа М. Митрофанов та інші.

На прикладі свого рідного міста жителі Запоріжжя переконувались у великій життєдайній силі соціалістичного ладу. Тому, коли спалахнула Велика Вітчизняна війна, десятки тисяч запоріжців добровільно і по мобілізації пішли на фронт. Обком партії послав на політичну роботу до армії 600 комуністів і комсомольців міста. Майже 45 тис. добровольців записалося до народного ополчення, 39 тис. чоловік вступили в загони протиповітряної оборони[1]. В умовах воєнного часу, частих нальотів фашистської авіації на підприємствах ширилося соціалістичне змагання за перевиконання бойових завдань під гаслом: «За себе і за товариша, який пішов на фронт!»

Фронт наближався, місто опинилось у небезпечній зоні. Ополченці споруджували оборонні лінії на правому березі Дніпра і разом з частинами Червоної Армії вели вперті бої на підступах до Запоріжжя. З міста евакуювали на схід дітей і дитячі заклади. 18 серпня 1941 року фашисти захопили правобережну околицю міста та північну частину острова Хортиці. Зупинились пошкоджений Дніпрогес і заводи. Протягом двох діб загони народного ополчення, чекістів і міліції, очолювані начальником обласного управління державної безпеки В. І. Леоновим, вели запеклі оборонні бої, не даючи фашистам з ходу захопити місто. Сили були нерівні, але запоріжці билися із справжньою козацькою звитягою. Це дало змогу радянським військам, які встигли підійти, ще 40 діб, таких потрібних для евакуації унікальних промислових підприємств, утримувати Запоріжжя. За цей подвиг десятки бійців самооборони були відзначені урядовими нагородами, а В. І. Леонов нагороджений орденом Леніна.

Державний Комітет Оборони визначив порядок перебазування запорізьких підприємств у глиб країни. Керівництво евакуацією запорізької індустрії за дорученням уряду України здійснювали голова Раднаркому УРСР член Військової Ради Південного фронту Л. Р. Корнієць та обласний і міський партійні комітети. Дев'ять тисяч енергетиків, металургів, машинобудівників, залізничників під безперервним артилерійським обстрілом вели демонтаж основного обладнання заводів. Було налагоджено живлення підприємств і міста електроенергією з Донбасу. У зв'язку з пошкодженням греблі Дніпрогесу рівень води у Дніпрі впав набагато нижче труб насосної станції, подача води на заводи й до міста припинилася. Та робітники цеху водопостачання «Запоріжсталі» збудували насосну станцію на плоту. Фашисти старанно обстрілювали плот і часто виводили станцію з ладу, але її вночі швидко ремонтували[2].

---

[1] Запорізький облпартархів, ф. 157, оп. 1, спр. 1220, арк. 22—24; ф. 102, спр. 261, арк. 40.
[2] Гвардия тыла. М., 1962, стор. 23—28.

Увечері 3 вересня 1941 року частини 12-ї армії з участю запорізького народного ополчення під прикриттям вогню танкового загону, яким командував колишній інструктор Запорізького обласного комітету Тсоавіахіму В. С. Лунтовський, форсували Дніпро і розгромили ворога на острові Хортиці. Рештки гітлерівців ледве втекли звідти, залишивши на полі бою понад 500 трупів, багато зброї та боєприпасів[1]. Очищення Хортиці від фашистів значно послабило артилерійський обстріл міста і заводів, допомогло прискорити демонтаж й евакуацію обладнання і людей. У вересні із Запоріжжя щодоби вирушали в далеку подорож не менше 620 вагонів, а в окремі дні — близько 900. Останній ешелон відійшов 3 жовтня 1941 року. До літопису Великої Вітчизняної війни немеркнучими сторінками увійшли героїчні подвиги запорізьких залізничників. Диспетчер Гордієнко під ураганним вогнем фашистів вивів з міста зчіпку, що складалась з 15 паровозів. Начальник станції Запоріжжя—Ліве А. X. Яланський до останньої хвилини не залишав свого поста, рятуючи заводське майно. Фашисти оточили його і розстріляли. Смертю хоробрих загинув і його заступник Савін.

Із Запоріжжя було вивезено основне устаткування 46 заводів союзного і республіканського підпорядкування та місцевої промисловості. Крім того, евакуйовано машинобудівний і педагогічний інститути та інші навчальні заклади театр ім. Заньковецької, радіовузол, кінофільмофонд, цінні експонати музею і багато іншого майна. Всього в 16 тис. вагонів вивезено 320 тис. тонн вантажів.

Одночасно з евакуацією людей і підприємств Запорізький обком КП(б)У провадив підготовку до підпільної боротьби в умовах ворожої окупації. В липні 1941 року були сформовані підпільні обком і міськком партії, три партійні групи. Проте часу для грунтовної підготовки підпілля лишалось мало. Значна частина визначених для роботи в підпіллі людей відійшла разом з військами Червоної Армії[2].

3 жовтня 1941 року, встеливши дорогу трупами своїх солдатів і офіцерів, фашисти вдерлися до Запоріжжя. На місто хижою зграєю кинулися представники гітлерівських фірм. На брамах заводів з'явилися вивіски «Штальверке-Брауншвейг», «Ферайніхте алюмініумверке», «Юнкерс», «Бош» та інші. Проте вивіски були, а підприємства не працювали. Небажання трудящих працювати на окупантів було найбільш масовою формою їхнього протесту. Фашисти запровадили загальну трудову повинність. Для відбудови Дніпрогесу і греблі, «Запоріжсталі», «Дніпроспецсталі», алюмінієвого заводу та інших підприємств вони зігнали до Запоріжжя десятки тисяч жителів міст і сіл області, тисячі військовополонених. Але робітники псували інструменти і будівельні матеріали, копирсались на роботі лише «про око». Тільки за допомогою жорстоких репресій і розстрілів загарбники змогли частково пустити деякі невеликі підприємства — майстерні, де ремонтувалися автомашини і танки. Загалом же розрахунки ворога на використання промисловості Запоріжжя провалилися.

Одразу після загарбання міста почалося планомірне винищення радянських людей. 13 жовтня фашисти оголосили реєстрацію єврейського населення, а 24 березня 1942 року 3700 євреїв — стариків, жінок і дітей — розстріляли у протитанковому рові за містом. Вороги знищували також тисячі українців, росіян, казахів. Часто гестапівці примушували людей лягати на трупи, мордували, цькували собаками, а потім напівживих розстрілювали. Всього в Запоріжжі від рук окупантів загинуло 43 тис. мирних жителів і військовополонених. За два роки й 10 днів окупації із Запоріжжя на примусові роботи до Німеччини вивезено 58 тис. чоловік[3].

З кожним днем наростав і набував організованого характеру опір окупантам. У перші місяці окупації міста з ініціативи комуністів тут виникло кілька підпільних груп. Активно діяла залишена в підпіллі група патріотів-розвідників у складі модельника заводу «Комунар» комуніста М. О. Крайсвітнього, робітника цього ж підприєм-

[1] Газ. «Красная звезда», 13 вересня 1941 р.
[2] Запорожская область в годы Великой Отечественной войны, стор. 178, 180, 181.
[3] Запорізький облдержархів, ф. Р-1662, оп. 1, спр. 1, арк. 2.

ства В. Ф. Гніздилова та бухгалтера судноремзаводу С. О. Шиляєва. За допомогою рації група передавала радянським військам розвідувальні дані. У березні 1942 року в Запоріжжі почала діяти нова група розвідників, закинута через лінію фронту, де радисткою була 18-літня М. Г. Рой. В середині травня цього ж року створено ще одну групу розвідників. Групи підтримували між собою зв'язок. Вони передали радянському командуванню багато цінних відомостей. Наприкінці 1942 року їх вислідили гестапівці. 7 січня 1943 року фашисти стратили в м. Дніпропетровську М. О. Крайсвітнього, його дружину і 16-річного сина, а також В. Гніздилова, С. Шиляєва, М. Коновалову і радистку Я. Сапу. Решту заарештованих відправили до Бухенвальда. Але розвідувальна робота в місті не припинялася. У січні 1943 року розвідник М. Філатов під кличкою «Цвіркун» і з ним три розвідниці по радіо передавали радянському командуванню потрібні дані аж до визволення Запоріжжя[1].

У квітні 1942 року в місті почала діяти підпільна група патріотів під керівництвом колишнього працівника «Запоріжсталі» комуніста М. Г. Гончара. До складу групи входили здебільшого працівники заводу А. І. Гиря, Л. В. Вайнер, Я. К. Овсюк (Овсянникова, вона ж Крюкова), Б. І. Живенко, О. П. Фокін, М. І. Стрибков (Христенко) та ще кілька товаришів, переважно комуністів. Патріоти збирали зброю, вели серед населення антифашистську агітацію, брали активну участь у визволенні з концтаборів радянських військовополонених, чинили диверсії на «Запоріжсталі» та в інших місцях, розкидали на шляхах «жучки», які виводили з ладу автотранспорт. З наближенням фронту підпільники розпочали підготовку до збройного повстання, але діяли не завжди обачно. 28 червня 1943 року гестапівці арештували 58 чоловік. Під час арешту в підпільників знайдено багато зброї, боєприпасів, друкарську машинку, два радіоприймачі. Частину арештованих фашисти розстріляли, інших відправили до концентраційних таборів.

Весною 1942 року патріотичні групи виникли в селищах ім. М. Горького, Зеленому Ярі, на залізничній станції Запоріжжя-II. Влітку 1942 року вони об'єдналися, обравши керівне ядро, назване «Ревкомом». Ним керували М. С. Рижаков та Г. А. Яценко.

У червні 1942 р. колишні працівники ЦК ЛКСМУ комуністи Л. Л. Ачкасов і Б. І. Миронов, які під прізвищами Л. Л. Карпенка і Б. І. Михальчука влаштувалися на Запорізькому паровозоремонтному заводі робітниками, організували тут підпільну агітаційно-диверсійну групу. В грудні 1942 року організація Карпенка-Михальчука злилася з ревкомівською. Її очолили Л. Л. Ачкасов та Б. І. Миронов. Підпільники провадили антифашистську агітацію серед населення, здійснювали диверсії, влаштовували втечі військовополонених з концтабору. До початку 1943 року в організації налічувалось понад 70 чоловік[2]. Підпільники підготували план збройного повстання для подання допомоги наступаючим частинам Червоної Армії. Але здійснити його не пощастило. У березні 1943 року гестапівці вислідили організацію і арештували близько 50 чоловік. Решта підпільників вибралася з міста і повернулася сюди з частинами Червоної Армії.

У 1942 році виникли ще дві підпільні групи: з участю працівників Дніпровського алюмінієвого заводу, прилеглих до нього робітничих селищ та залізничників станції Запоріжжя-II. У вересні 1943 року ці групи об'єдналися в партизанський загін № 117 ім. Чапаєва. Підпільники чинили диверсії на алюмінієвому заводі й залізниці, допомагали військовополоненим тікати з концтаборів. Радянські патріотки, дружини військовослужбовців Є. М. Яковлєва, Ф. В. Суботіна, А. П. Рогаткіна та інші давали втікачам притулок, харчі, одяг, забезпечували їх документами. Наприкінці вересня 1943 року керівники підпільної організації спланували розпочати 10 жовтня збройний виступ і таким чином допомогти наступаючим частинам Червоної Армії. Близько 60 підпільників та 300—400 жителів зібралися у тунелі алюмініє-

---

[1] Запорізький облпартархів, ф. 102, оп. 1, спр. 93, арк. 12—15.
[2] Там же, оп. 30, спр. 91, арк. 4—6, 52—54.

Герой Радянського Союзу В. О. Судець — маршал авіації.

вого заводу, щоб узяти участь у виступі, а дехто — тимчасово сховатись від фашистів. Окупанти, помітивши скупчення людей, почали викурювати їх з тунелю димом. Звідти вискочило 24 чоловіка, і фашисти їх розстріляли. Серед розстріляних були три підпільники — А. А. Шепель, М. Боровикова, М. Кулик, четверо дітей. Решта перебувала в тунелі до підходу радянських частин[1].

У вересні 1943 року війська Воронезького і Степового фронтів дійшли до Дніпра і зайняли лівий берег протяжністю 700 км від гирла річки Сожу до Запоріжжя. Гітлерівці розраховували затримати наступ Червоної Армії на вигідному природному плацдармі і створили навколо міста укріплену оборонну смугу на 18—25 км углиб. 10 жовтня війська Південно-Західного фронту розпочали штурм фашистських укріплень, а вночі 13 жовтня танкісти й піхотинці форсували протитанковий рів на південній околиці міста та зайняли передмістя[2]. Через день радянські частини прорвали оборону ворога з трьох боків і одночасно увійшли в Запоріжжя. Одним з перших на його вулицях з'явився екіпаж танка лейтенанта М. Л. Яценка. Підбивши 4 танки і знищивши кілька вогневих точок ворога та понад сотню гітлерівців, танкісти М. Л. Яценка оволоділи мостом через річку Московку. Підбитий танк загорівся, але тяжкопоранені бійці вели вогонь до останнього подиху. За виявлену при цьому доблесть і відвагу М. Л. Яценкові посмертно присвоєно звання Героя Радянського Союзу[3]. Запоріжці у 1960 році на Радянській площі встановили героям пам'ятник — танк Т-34 на високому гранітному постаменті. Одна з вулиць міста названа іменем героя.

Вибивши фашистів з старої частини міста, радянські війська розгорнули наступальні бої у новій частині, на підступах до Дніпрогесу. Тут вони об'єдналися з військами, які наступали з півночі і сходу, і разом скинули рештки недобитих гітлерівців у Дніпро. Мало кому з них удалося добратися до правого берега. 14 жовтня 1943 року о 23 годині 30 хвилин столиця салютувала доблесним визволителям Запоріжжя. Дванадцяти піхотним, авіаційним і артилерійським дивізіям, у т. ч. 266-й Артемівській стрілецькій дивізії (генерал-майор Ребриков), 333-й Синельниковській стрілецькій дивізії (генерал-майор Голоско), 49-й гвардійській Краматорській стрілецькій дивізії (генерал-майор Карамишев), шістнадцяти танковим, артилерійським, мінометним та інженерним полкам і бригадам, що особливо відзначилися в боях за визволення міста, присвоєно найменування Запорізьких[4].

Сотні відважних радянських воїнів нагороджено орденами й медалями Радянського Союзу. Командирові взводу молодшому лейтенантові Д. М. Стефанову, який закрив тілом амбразуру ворожого дота в бою за робітниче селище Зелений Яр, кулеметникові рядовому М. П. Москвиченкові, льотчикам — запоріжцю капітанові Г. І. Несмашному та молодшому лейтенантові О. М. Бражникову присвоєно звання Героя Радянського Союзу. На місці загибелі Д. М. Стефанова встановлено меморіальну дошку, його ім'ям назвали одну з вулиць Жовтневого району Запоріжжя.

Запорізька операція — найбільша нічна операція із застосуванням великої кількості танків у Великій Вітчизняній війні. Її здійснили радянські воїни під загальним керівництвом командуючого фронтом генерала армії Р. Я. Малиновського. В боях за місто фашисти втратили вбитими понад 23 тис. солдатів і офіцерів, 153 танки і самохідні гармати, 238 гармат і мінометів, 76 автомашин, понад 400 кулеметів і багато іншої техніки. Під час боїв знищено 127 фашистських дотів і дзотів[5].

---

[1] Запорізький облпартархів, ф. 102, оп. 30, спр. 1, арк. 61, 62.
[2] Газ. «Правда», 15 жовтня 1943 р.
[3] Архів Міністерства оборони (далі Архів МО СРСР), ф. 334, оп. 50 480, спр. 1, арк. 23.
[4] Запорожская область в годы Великой Отечественной войны, стор. 121, 123.
[5] Г. М. Уткин. Штурм «Восточного вала», стор. 271—300.

Герой Радянського Союзу Г. І. Несмашний — генерал-полковник авіації.

Визволена від фашистів лівобережна частина міста лежала в руїнах. Всесвітньо відомих заводів не існувало. У руїнах лежав і Дніпрогес. Вода з озера ім. Леніна витекла, рівень Дніпра упав, і Ненаситець та інші небезпечні пороги знову ощирили свої гострі зуби. Фашистські варвари знищили в Запоріжжі 27 заводів і 41 фабрику, дощенту зруйнували комунально-побутові підприємства, міський транспорт, а також культурно-освітні заклади, школи, інститути тощо. Вся нова частина міста являла собою суцільне згарище. У старій частині підірвано і спалено 2,4 тис. житлових будинків, у т. ч. 366 багатоповерхових, 223 — на околицях міста і в робітничих селищах. Ворог заподіяв збитків місту на 2 млрд. карбованців[1].

Одразу ж після визволення трудящі приступили до відбудови рідного міста. Ще 27—28 вересня 1943 року обком партії, який перебував у щойно визволеному від окупантів Пологівському районі, накреслив невідкладні заходи по відбудові народного господарства області й обласного центру. 5 жовтня 1943 року ЦК Компартії України направив у розпорядження Запорізького обкому партії понад 800 досвідчених партійних, радянських, господарських та інших працівників. Уже на другий день після визволення Запоріжжя частина їх прибула до міста. Почала виходити обласна газета «Червоне Запоріжжя». Створені міськком і три міські райкоми партії розгорнули організаційну та політичну роботу серед трудящих. Вони передусім спрямували зусилля жителів на ремонт уцілілого житла і відбудову комунального господарства, організували постачання продовольства населенню. Через десять днів частково відновилася торговельна мережа, налагодився підвіз сільськогосподарських продуктів на міські базари.

У жовтні 1943 року відновила роботу Запорізька комсомольська організація. Міськком комсомолу створив винищувальний загін, який охороняв громадські приміщення, виявляв і збирав трофеї, вишукував засоби водної переправи для військових частин. Комсомольці організували збирання подарунків для воїнів-визволителів, брали активну участь у відбудові міста, зокрема аеродрому та залізничних споруд, де працювало понад 2 тис. юнаків і дівчат.

На допомогу трудящим Запоріжжя прийшли всі народи Радянського Союзу. Трудівники Омської області оголосили шефство над Запорізькою областю. Сибіряки першими надіслали сюди 200 металообробних верстатів, 79 вагонів будівельного лісу, багато одягу, взуття, продовольства, літератури, шкільні підручники тощо[2].

Деякий час (протягом жовтня — грудня) нормалізація життя в місті та відродження зруйнованого господарства ускладнювалися тим, що фронт ще перетинав Запоріжжя. Розгромлені на лівобережжі, фашисти укріпилися на правому березі Дніпра і піддавали місто артилерійському обстрілові. Та в ніч з 29 на 30 грудня частини Червоної Армії форсували Дніпро й вибили гітлерівців з території Дніпрогесу та всієї правобережної частини міста. За успішне проведення цієї операції сотні воїнів нагороджено орденами й медалями. Командирам — 866-го винищувального авіаполку П. М. Іванову, авіаційної ескадрильї гвардії старшому лейтенантові І. М. Ситову, групи розвідників гвардії лейтенантові К. Ю. Парамонову, старшому сержантові П.І. Голудкіну і солдату-розвіднику К. Т. Великому посмертно присвоєно звання Героя Радянського Союзу. За успішне форсування Дніпра та захоплення плацдарму на правому березі звання Героя Радянського Союзу присвоєно також командирові саперів інженерної бригади гвардії полковникові Б. Д. Номінасу, солдатам-розвідникам В. М. Авраменку і М. П. Москвиченку. Іменами загиблих у тих боях П. М. Іванова і К. Ю. Парамонова названо вулиці міста.

[1] Запорізький облдержархів, ф. Р-75, оп. 5, спр. 135, арк. 19, 20.
[2] За порогами Дніпровими, стор. 71.

Старшина І. Г. Чаусов — до війни металург «Запоріжсталі» — у приміщенні рейхстагу. Берлін, травень 1945 р.

Старшина І. Г. Чаусов повернувся на рідний завод. Запоріжжя, 1945 р.

Тікаючи з правобережної частини міста, фашисти розраховували повністю знищити Дніпрогес і заклали в основу греблі десятки тисяч кілограмів толу, 70 авіабомб по 500 кг кожна. Але цей підлий намір їм не вдалося здійснити. Командування 3-го Українського фронту вирішило будь-що зберегти греблю. Зробити це було доручено воїнам 19-го гвардійського батальйону мінерів. Група воїнів-добровольців—молодший лейтенант М. Г. Курузов, гвардії сержант Н. Х. Ямалов, гвардії рядові Стародубов, Аріков та інші під командуванням гвардії капітана М. О. Сошинського, ризикуючи життям, виявили кабелі, що з'єднували закладену в греблі вибухівку з правим берегом, де був ворог. Вони перерізали їх, і таким чином врятували греблю. За цей подвиг відважних учасників операції удостоєно високих урядових нагород, у т. ч. окремих — ордена Леніна[1].

Першими успішно форсували Дніпро біля греблі ГЕС і захопили плацдарм на правому березі три окремі винищувально-протитанкові дивізіони 12-ї армії, за що командира одного з них — старшого лейтенанта І. П. Пітліна удостоєно високого звання Героя Радянського Союзу. В боях за Дніпрогес загинуло чимало радянських воїнів. Для увічнення їх пам'яті на могилі Невідомого солдата споруджено пам'ятник. Він стоїть біля головного входу до гідростанції, завжди прикрашений квітами і вінками.

На фронтах Великої Вітчизняної війни мужньо билися тисячі запоріжців. Їх ратні подвиги високо оцінила Вітчизна. Ще на початку війни звання Героя Радянського Союзу (посмертно) одержав командир стрілецького полку майор Г. В. Міклей. Лише в боях 27 червня та 29 липня 1941 року, стримуючи наступ переважаючих сил ворога, полк Міклея знищив 72 танки, 928 фашистських солдатів, багато ворожої техніки. Героєм Радянського Союзу в повітряних боях за Сталінград став вихованець запорізького комсомолу В. П. Бабков, згодом генерал-майор, випускник Воєнно-повітряної академії та Академії Генерального штабу. Він здійснив 450 вильотів і знищив 23 ворожі літаки. Герой Радянського Союзу, нині полковник запасу Г. І. Несмашний здійснив 166 нічних вильотів для бомбардування тилів, під час яких знищив багато ворожої техніки і живої сили. За роки війни він підготував 23 штурмани. Колишній слюсар заводу «Комунар» В. О. Судець почав службу в армії ще в 1925 році, потім закінчив Військову академію ім. Фрунзе. В роки Великої Вітчизняної війни

[1] Запорізький облдержархів, ф. Р-1964, оп. 1, спр. 5, арк. 5—12.

він учасник боїв на багатьох фронтах, має 11 орденів і багато медалей. Для запоріжців ім'я В. О. Судця особливо пам'ятне тим, що він був начальником гарнізону міста до війни, очолював його оборону, а в жовтні 1943 року визволяв Запоріжжя. 29 квітня 1945 року йому присвоєно звання Героя Радянського Союзу, пізніше — маршала авіації. Вихованець комсомолу В. І. Кияшко лише трохи не дожив до Дня Перемоги. Артилерист, старший сержант, він під час запеклого бою на підступах до Берліна був смертельно поранений в голову, але продовжував і далі бити ворога. Звання Героя Радянського Союзу йому присвоєно 10 квітня 1945 року посмертно[1]. Школа № 59, в якій учився В. І. Кияшко, та одна з вулиць у правобережній частині міста названі його ім'ям. В боях з фашистами уславив себе колишній робітник «Запоріжсталі» І. К. Балюта. Вивезений гітлерівцями на примусові роботи до Німеччини, він утік, добрався до Словакії. Ставши командиром словацького партизанського загону ім. Чапаєва, він протягом 1943—1944 рр. провів багато боїв проти ворога. І. К. Балюта нагороджений знаком «Зірка чехословацьких партизанів».

Фронт відкочувався все далі на захід, а в місті, де після визволення лишилось тільки 65 тис. населення, широко розгорнулись відбудовні роботи. Міська партійна організація, яка в кінці 1943 року налічувала 783 комуністи, об'єднаних у 61 первинну партійну організацію[2], спрямувала зусилля трудящих на відродження зруйнованого ворогом енергетичного серця Придніпров'я — Дніпрогесу ім. В. І. Леніна та велетнів металургії. На одному з перших засідань бюро міськкому партії було вирішено передусім почати відбудову ГЕС і машинобудівних заводів, однієї батареї на коксохімічному заводі, доменної печі № 3 і двох мартенівських печей на «Запоріжсталі». Натхнені перемогами Радянської Армії над фашистськими загарбниками, запоріжці працювали з небаченим ентузіазмом. Якщо не було механізмів — вручну розчищали завали руїн, ремонтували придатні споруди. Завдяки цьому протягом 1944 року почали працювати основні цехи паровозоремонтного заводу. Колектив заводу ім. Войкова налагодив виробництво окопних пічок для фронту. «Комунар» почав випускати боєприпаси і запасні частини для зернових комбайнів, а 7 жовтня із заводського подвір'я вийшла післявоєнна молотарка. Енергетики відновили високовольтну лінію електропередачі Донбас—Запоріжжя, місто одержало донецький струм.

Трудящі міста робили все від них залежне, щоб наблизити перемогу над ворогом. Так, будувати мости через обидва русла річки вийшло все працездатне населення. Працювати довелось під вогнем противника, проте це не перешкодило виконати завдання радянського командування в строк. Із своїх особистих заощаджень запоріжці в 1944 році внесли до фонду оборони країни для побудови авіаескадрильї «Визволений запорожець» і танкових колон понад 5 млн. крб., придбали облігацій воєнної позики в сумі понад 16 млн. крб. Юнаки і дівчата із зароблених на відбудові Дніпрогесу грошей внесли до фонду допомоги дітям-сиротам та інвалідам Великої Вітчизняної війни 1,7 млн. карбованців.

ЦК ВКП(б) і союзний уряд, а також ЦК КП(б)У й уряд Радянської України подавали Запорізькій партійній організації повсякденну допомогу у відбудові

Вручення знака «Зірка чехословацьких партизанів» І. К. Балюті, який у роки Великої Вітчизняної війни командував партизанським загоном ім. Чапаєва в Словаччині. Запоріжжя, 1966 р.

---

[1] Подвигом славны твои земляки, стор. 13, 124, 198, 289.

[2] Запорізький облпартархів, ф. 157, оп. 1, спр. 1254, арк. 3.

На відбудові Дніпрогесу ім. В. І. Леніна. Запоріжжя, 1945 р.

міста. Вже 23 лютого 1944 року Державний Комітет Оборони прийняв постанову про відбудову Дніпрогесу ім. В. І. Леніна, а 29 листопада — про відбудову металургійних підприємств півдня. Тоді ж були створені трест «Запоріжбуд», спеціалізовані організації — «Стальконструкція», «Південелектромонтаж» та інші. 1 грудня Державний Комітет Оборони прийняв постанову про допомогу Дніпробудові, що мало загальнодержавне значення. З того часу Запоріжжя стало суцільним будівельним майданом. Зрозуміла річ, труднощів було чимало: бракувало потрібних матеріалів, машин, палива, інструментів. Та найгостріше відчувалася нестача кваліфікованих кадрів, робітників. У лютому—березні 1945 року з різних областей і республік країни прибуло понад 50 тис. чоловік, щоб узяти участь у відродженні Дніпрогесу. На відбудові було зосереджено кращі сили запорізьких комуністів. Майже три чверті будівельників становила молодь. З її числа виросли чудові виробничники та організатори — бригадири бетонярів П. Шило і П. Коробова, бригадир монтажників А. Євграфов, коваль А. Витвинець та багато інших. Серед дніпробудівців розгорнулося змагання за почесне звання «бригади Перемоги», у якому особливо відзначилися бетонярі Г. Лошкарьової і М. Тарасенко, опоряджувальники П. Дегтяра, монтажники І. Касапова. У березні 1945 року міськком партії разом з міськкомом комсомолу провели перший недільник на Дніпробуді. З того часу такі недільники стали традиційними. Трудовий ентузіазм запоріжців виявлявся на кожному кроці. На початку 1945 року в місті працювало понад 7 тис. стахановців[1].

Водночас з відбудовою промислових підприємств запоріжці докладали багато зусиль до відродження міського господарства, навчальних і культурно-освітніх закладів. У місті ще до закінчення Вітчизняної війни відновлено близько 80 проц. зруйнованих житлових будинків і споруджено 237 тис. кв. метрів нового житла. Значні зрушення відбулися в комунальному господарстві. Трамвайна колія досягла 54 кілометри.

Поступово відновлювали роботу заклади охорони здоров'я, освіти, культури тощо. На день першої річниці визволення міста вже діяло 19 медичних і 12 дитячих дошкільних закладів, 33 школи, в яких навчалось близько 10 тис. дітей, 2 медичні училища, алюмінієвий технікум, а також 2 інститути. Протягом наступного року кількість амбулаторій, поліклінік і лікарень подвоїлася. В місті працювали 32 робітничі клуби, багато червоних кутків, 7 бібліотек, 11 кіноустановок. У 1944 році почали діяти Український музично-драматичний театр ім. Щорса, театр ляльок, цирк, обласна філармонія і будинок народної творчості.

Переможне закінчення Великої Вітчизняної війни дало змогу радянському народові зосередити всю увагу на мирному будівництві. Вже у 1945 році підприємства міста випустили продукції на 78,5 млн. крб. За роки першої післявоєнної п'ятирічки запоріжці мали відбудувати всі енергетичні, металургійні і машинобудівні підприємства. Боротьбу за успішне вирішення цього важливого завдання очолила Запорізька партійна організація. У січні 1945 року в місті налічувалося 149 первинних партійних організацій, на обліку в яких перебувало 2950 членів і кандидатів у члени партії.

---

[1] Запорізький облпартархів, ф. 157, оп. 1, спр. 1350, арк. 31.

Це були переважно молоді комуністи, але вони пройшли бойовий гарт і стали активними бійцями господарського фронту. З відродженням індустрії партійна організація міста швидко зростала. На 1 січня 1950 року вона вже налічувала понад 11 тис. комуністів, об'єднаних у 443 первинні організації[1]. Найбільш численними серед них були партійні організації «Запоріжбуду», «Дніпробуду» і «Запоріжсталі». Трест «Запоріжбуд» очолював умілий організатор виробництва, досвідчений господарник В. Е. Димшиць, нині заступник голови Ради Міністрів СРСР, голова комітету по матеріально-технічному постачанню при Раді Міністрів СРСР. Відродженням Дніпрогесу керував Ф. Г. Логінов, відомий у країні організатор будівництва багатьох енергетичних гігантів.

Враховуючи велике значення відбудови Дніпрогесу, восени 1946 року тут було створено районний комітет партії. Партійна організація будови налічувала понад 600 чоловік. Дніпрогес став справді всенародною будовою, де пліч-о-пліч працювали представники 23-х національностей країни. Доброї слави зажили тут алтайські комсомолки Муравйова і Петрова, бригади бетонярів грузина Квиникадзе, підривників казаха Колкєєва та багато інших. Колективи 120 різних промислових підприємств постачали дніпробудівцям обладнання, матеріали тощо.

7 липня 1944 року, коли було вкладено перший кубометр бетону, почалася епопея другого народження Дніпрогесу, а 3 березня 1947 року перший відбудований агрегат Дніпрогесу дав струм. Невдовзі, 8 червня того ж року, після шестирічної перерви відкрилося судноплавство по Дніпру. 22 жовтня під промислове навантаження став другий агрегат Дніпрогесу, а 13 грудня — третій. За дострокове введення в дію першої черги гідростанції 645 учасників будівництва нагороджено орденами і медалями СРСР, з них 10 чоловік одержали найвищу нагороду — орден Леніна. За великі заслуги у відродженні Дніпрогесу колектив будівельно-монтажного управління «Дніпробуд» нагороджено орденом Леніна, а головного механіка О. Г. Іванова за істотне вдосконалення методів спорудження відзначено Державною премією 1947 року. Достроково, 12 червня 1950 року, останній дев'ятий агрегат одержав промислове навантаження. Потужність Дніпрогесу проти довоєнної зросла на 90 тис. квт. Рівень води у Дніпрі піднято на 37,5 метра. По 11-ти лініях електропередач станція щороку дає країні 3,5 млрд. квт-годин електроенергії. За докорінне вдосконалення методів відбудови Дніпрогесу у 1951 році присуджено Державні премії в галузі науки і техніки начальникові Дніпробуду Ф. Г. Логінову, головному інженерові І. І. Кандалову та іншим.

Славною трудовою епопеєю ввійшла в історію міста відбудова комплексу металургійних підприємств. Наприкінці 1945 року почались роботи по відродженню перлини півдня — заводу «Запоріжсталь». У вересні 1946 року сюди прибув монтажно-будівельний полк; в цілому ж на будівельних майданчиках гіганта працювало 50 тис. робітників. У 50 промислових центрах країни 210 заводів виконували замовлення «Запоріжбуду». Завдяки масовому трудовому героїзмові будівельників і монтажників завдання партії й уряду по відбудові заводу виконано своєчасно. В жовтні 1947 року запоріжці відправили на автозаводи Москви і

Машинний зал Дніпрогесу. Запоріжжя, 1959 р.

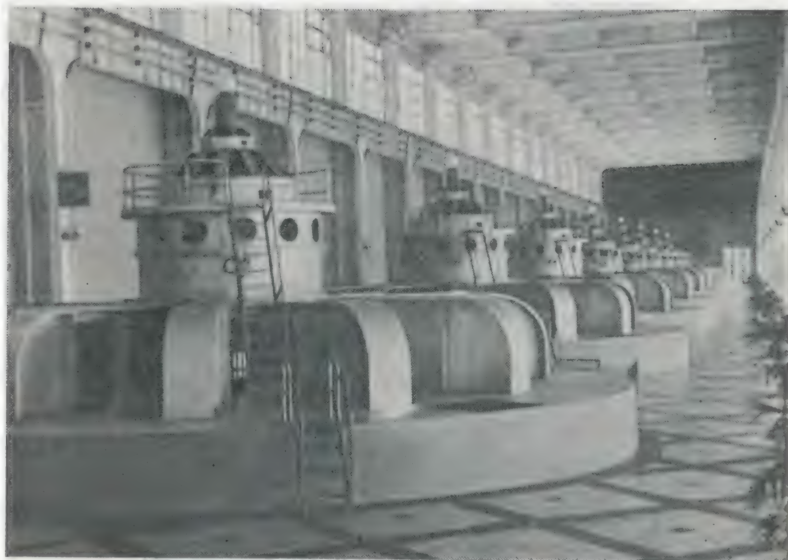

[1] Запорізький облпартархів, ф. 157, оп. 1, спр. 1350, арк. 5; спр. 2899, арк. 132; оп. 5, спр. 2, арк. 64.

Горького перші ешелони холоднокатаного сталевого листа. 1949 рік став завершальним у відродженні заводу. За досягнуті успіхи колективи тресту «Запоріжбуд» і заводу «Запоріжсталь» нагороджено орденом Леніна. Понад 1800 будівельників, монтажників і металургів відзначено орденами і медалями СРСР. Ряд запоріжбудівців, у т. ч. О. С. Мороз, П. В. Жуков, П. А. Авдєєв, О. В. Шелаг, Н. І. Лукашин удостоєні Державних премій.

Протягом 1945—1950 рр. відродились також й інші металургійні підприємства. Почали видавати продукцію заводи електродний та абразивних виробів, «Комунар», став до ладу коксохімічний завод, а наприкінці 1948 року першу післявоєнну плавку видав електрометалургійний завод «Дніпроспецсталь»; єдиний у республіці Дніпровський алюмінієвий завод фашисти дощенту зруйнували. Перша його черга стала до ладу 1949 року; колектив магнієвого заводу вперше в країні освоїв виробництво титану і дістав нову назву Дніпровського титано-магнієвого заводу.

Розгорталося й нове промислове будівництво. За роки 4-ї п'ятирічки тут споруджено 26 нових підприємств, у т. ч. масложиркомбінат, завод скляних виробів, шлаковатний комбінат тощо. В цілому підприємства Запоріжжя першу післявоєнну п'ятирічку виконали за 4 роки і 3 місяці, перевершивши при цьому довоєнний рівень виробництва на 73 проц. Протягом 1944—1950 рр. відбудовано і споруджено 569 тис. кв. метрів житла, набагато розширено мережу закладів культурно-побутового призначення, охорони здоров'я, освіти.

Міська партійна організація приділяла багато уваги поліпшенню організаторської і виховної роботи серед трудящих. Чималою допомогою запорізьким комуністам, яких у 443 партійних організаціях на 1 січня 1950 року налічувалось понад 11 тис. чоловік, була постанова ЦК КП(б)У від 18 жовтня 1950 року по звіту Орджонікідзевського райкому партії міста Запоріжжя, в якій були вказані конкретні шляхи підвищення рівня партійної роботи та поєднання її з успішним розв'язанням виробничих завдань.

У складальному цеху Запорізького трансформаторного заводу. 1967 р.

У листопаді 1951 року Центральний Комітет КП(б)У обговорив питання про роботу «Запоріжсталі». Було накреслено заходи щодо поліпшення виховання металургів і дальшого піднесення виробництва. Внаслідок широкого розмаху соціалістичного змагання на підприємстві виросли тисячі передовиків. Заводський партком підтримав і розповсюдив почин комуніста-сталевара С. С. Якименка та його змінників С. М. Мартинова і О. Н. Небилицина, які стали ініціаторами комплексного змагання за швидкісні плавки сталі, максимальне використання потужностей агрегатів і надплановий випуск металу. Цю ініціативу підтримали всі металурги країни, її широко популяризувала газета «Правда». У 1952 році керовані С. С. Якименком сталевари виплавили понад 177 тис. тонн сталі, зекономивши 1,2 млн. крб. Такої високої продуктивності малих мартенів країна досі не знала[1].

Шляхами цікавих творчих пошуків дальшої інтенсифікації та вдосконалення вироб-

[1] Газ. «Червоне Запоріжжя», 15 листопада 1952 р., 12 січня 1955 р.

ництва йшли й інші заводські колективи. 1950 року директора феросплавного заводу доктора технічних наук М. М. Деханова за розробку нового способу виплавки феросплавів удостоєно звання лауреата Державної премії. Наступного року за розробку і впровадження нової технології виробництва металевого марганцю лауреатами Державної премії стали головний інженер феросплавного заводу В. Ф. Волков, начальник другого плавильного цеху Ф. А. Завада, старший майстер М. С. Семенець і старший плавильник М. О. Краснокутський. За створення нових машин, розробку і впровадження нових технологічних процесів звання лауреата Державної премії удостоєні директор заводу «Комунар» С. О. Сєріков, майстер Запорізького моторобудівного заводу М. С. Федоров. Талановиті інженери І. С. Калиниченко, І. Д. Воєводін та В. Ю. Френкель за створення комплексу високовольтного обладнання для передачі струму на великі відстані удостоєні Ленінської премії. За докорінне вдосконалення методів будівництва керуючий трестом «Запоріжметалургмонтаж» А. Н. Стовповий також став лауреатом цієї премії, а працівники тресту Л. З. Гурович і П. І. Швець — лауреатами Державної премії.

Президент ДРВ Хо Ші Мін на «Запоріжсталі». 1958 р.

Міська партійна організація подавала велику допомогу в піднесенні економіки колгоспів і радгоспів. Вона направила на постійну роботу в села області 290 чоловік. Колективи промислових підприємств Запоріжжя стали шефами над 98 колгоспами, вони допомагали їм у спорудженні виробничих приміщень, електрифікації й механізації найбільш трудомістких процесів, особливо в галузі тваринництва.

Багато уваги приділяється збільшенню виробництва свіжих овочів для трудящих міста протягом року. У приміських колгоспах і радгоспах промислові підприємства спорудили теплиці загальною площею 11 тис. кв. метрів. Крім того, в межах міста відділи робітничого постачання заводів мають свої теплиці. Для обігріву їх використовується відпрацьоване тепло металургійних заводів.

Запоріжці успішно виконали завдання другої післявоєнної п'ятирічки і добилися значного збільшення випуску металу — головної продукції, в якій країна відчувала найгострішу потребу. Порівняно з довоєнним часом виробництво чавуну за цю п'ятирічку зросло в 3,2 раза, сталі — в 2,7 раза, сталевого листа — майже в 3 рази. Набагато зріс випуск й інших виробів. Для подальшого розвитку економіки міста і збільшення виробництва продукції найважливішим напрямом стала реконструкція промислових підприємств на основі технічного прогресу. У широких масштабах здійснювалося і нове народногосподарське будівництво. В місті з'явилось багато будівельних і монтажних трестів, виникла потужна база будівельної індустрії.

Численні підприємства Запоріжжя в роки п'ятої п'ятирічки освоїли виробництво багатьох нових видів продукції. Так, на «Комунарі» почали виготовляти копнителі та хедери для комбайнів; дніпроспецсталівці освоїли виробництво нових високолегованих конструкційних та інструментальних сталей; Дніпровський алюмінієвий завод ім. С. М. Кірова успішно освоїв виробництво глинозему — сировини для виробництва блакитного металу. 1958 року завод відзначав своє 25-ліття. Колектив заводу дев'ять разів завойовував перехідний Червоний прапор Ради Міністрів СРСР за перемоги у всесоюзному соціалістичному змаганні.

За самовіддану працю у 1958 році 170 працівників металургійних підприємств міста нагороджено орденами і медалями СРСР; шість чоловік удостоєно високого

Знатні люди «Запоріжсталі». Запоріжжя, 1967 р.

А. І. Волков — старший вальцювальник, Герой Соціалістичної Праці.

П. О. Гуменюк-Грицай — начальник прокатного стана тонколистового цеху, депутат Верховної Ради СРСР.

П. С. Дорошенко — заслужений металург УРСР.

звання Героя Соціалістичної Праці. Це — сталевар М. Я. Бойко, старший оператор прокатного цеху заводу «Дніпроспецсталь» Я. Є. Рязанцев, старший оператор слябінга заводу «Запоріжсталь» Г. О. Ємельяненко, плавильний майстер мартенівського цеху Г. К. Пометун, майстер доменного цеху С. І. Ципко та директор заводу «Запоріжсталь» Л. Д. Юпко. За визначні досягнення у спорудженні підприємств і житла орденами й медалями СРСР нагороджено 57 будівельників, а бригадиру мулярів тресту «Запоріжбуд» М. Є. Залозному присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці.

Соціалістичне змагання, що розгорнулося на запорізьких підприємствах, вийшло далеко за межі міста, республіки, країни. Запоріжсталівці змагалися з колективом «Азовсталі», феросплавники — з грузинськими колегами, абразивники — з Ташкентським карборундовим заводом, дніпроспецсталівці зміцнюють дружбу з підмосковними електрометалургами. У дні першотравневих свят 1958 року в гостях у запоріжсталівців побувала делегація металургів комбінату ім. В. І. Леніна з Нової Гути (Польща). Представники двох підприємств уклали договір про виробничу співдружність. Невдовзі 63 польські металурги приїхали до Запоріжжя, де протягом кількох місяців набували виробничого досвіду, а група запоріжсталівців у свою чергу виїжджала до Нової Гути.

Велике трудове й політичне піднесення панувало на підприємствах Запоріжжя під час підготовки до XXI з'їзду КПРС (1959 р.). У доповіді на XX з'їзді Комуністичної партії України перший секретар ЦК КП України М. В. Підгорний відзначив великі досягнення колективу «Запоріжсталі»[1].

Багато уваги приділяють партком, дирекція та профспілковий комітет «Запоріжсталі» підвищенню загальноосвітніх і технічних знань трудящих заводу. На кошти заводу споруджено великий, багатоповерховий, відмінно обладнаний учбовий корпус, в якому провадиться виробничо-технічне навчання робітників. Завдяки цьому близько 18 тис. чоловік підвищили загальноосвітній рівень, 100 фахівців підготували здачу кандидатського мінімуму. В роки боротьби за дострокове виконання семирічки в Запоріжжі поширилося багато нових форм соціалістичного змагання, яким керували партійні і профспілкові організації. Одним з нових методів керівництва змаганням стало створення партійних груп на особливо відповідальних ділянках виробництва, своєрідних штабів на час важливих виробничих кампаній. Такі групи створювались на «Запоріжсталі», «Дніпроспецсталі» та інших заводах. На «Дніпроспецсталі» під керівництвом партійної організації при активному сприянні всього колективу розроблено п'ятирічний план впровадження у виробництво нової техніки і модернізації устаткування, здійснення якого дало змогу працювати більш ритмічно, випускати багато надпланового металу.

---

[1] Газ. «Правда Украины», 17 січня 1959 року.

Г. К. Пометун — старший майстер мартенівського цеху, Герой Соціалістичної Праці.

А. С. Ткаченко — начальник ливарного цеху, лауреат Ленінської премії.

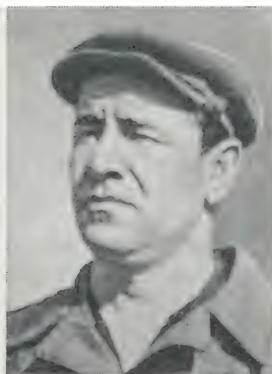
С. І. Ципко — старший майстер мартенівського цеху, Герой Соціалістичної Праці.

Л. Д. Юпко — директор заводу, Герой Соціалістичної Праці.

В роки семирічки на підприємствах і установах Запоріжжя розгорнулося змагання за комуністичне ставлення до праці. Першими включились у це змагання майстри доменних печей С. Т. Тарасов, І. С. Цимбал, Ф. М. Міткалов, М. І. Волощук, бригада сталевара мартенівського цеху «Запоріжсталі» І. А. Кайоли та інші. Їх приклад наслідували трудівники коксохімічного заводу, «Дніпроспецсталі», будівельники. Серед перших колективів комуністичної праці в Запоріжжі були бригади слюсарів В. Середи на електровозоремонтному заводі, будівельників тресту «Запоріжбуд» В. Зуйченка і М. Степанченка, колектив зміни доменної печі № 5 «Запоріжсталі» на чолі з майстром Героєм Соціалістичної Праці С. І. Ципком.

Партійні організації підприємств, райкоми та міськком КП України постійно керували змаганням за комуністичне ставлення до праці. Так, у січні 1959 року міськком партії, проаналізувавши роботу перших 42 бригад на «Дніпроспецсталі», обговорив на засіданні бюро хід змагання на цьому підприємстві, а незабаром провів нараду керівників бригад комуністичної праці, які розповіли про перші досягнення і труднощі нового руху. В березні бюро міськкому партії обговорило і затвердило заходи по виконанню критичних зауважень і пропозицій, висловлених на нарадах. У подальші роки рух за комуністичну працю поширився на всіх підприємствах міста, в ньому взяли участь понад 85 тис. робітників і службовців. Першими серед підприємств Запоріжжя вибороли звання колективів комуністичної праці трудівники коксохімічного заводу та Дніпрогесу ім. В. І. Леніна.

Яскраво виявилося зростання комуністичної свідомості запоріжців у славних ділах послідовників Валентини Гаганової. Старший вальцювальник тонколистового цеху «Запоріжсталі» А. І. Волков перейшов працювати у відстаючу бригаду і зумів вивести її в число передових. Електрометалург Д. Ф. Галушка очолював один з кращих колективів печі. В серпні 1959 року він став керівником сусідньої бригади, яка мала великий борг. Досвідчений сталевар зумів налагодити чітку роботу і за короткий строк вивів цей колектив у передові: до кінця року він видав понад 900 тонн надпланової електросталі.

Семирічка стала дальшим кроком на шляху технічного прогресу. Яскравим прикладом цього може бути «Запоріжсталь». 5 червня 1959 року тут вперше перевели одну мартенівську піч на опалення природним газом. Висококалорійне паливо, позбавлене шкідливих для металу домішок, дало змогу скоротити тривалість кожної плавки в середньому на 40 хвилин, підвищити якість металу, а також на 7 тонн збільшити знімання сталі з кожного кв. метра поду печі. Набагато підвищено продуктивність доменних печей завдяки застосуванню дешевого палива — природного газу. За успішне розв'язання складного технічного завдання начальникові доменного цеху Б. Л. Таврогу і директорові заводу Л. Д. Юпку в 1960 році присуджено Ленінську премію.

Нову хвилю трудового піднесення серед трудящих Запоріжжя викликав XXII з'їзд КПРС. Приступивши до вирішення головного завдання — створення матеріально-технічної бази комунізму, вони йшли випробуваним шляхом технічного прогресу. На «Дніпроспецсталі» впроваджено в промисловому масштабі електромагнітне перемішування рідкого металу, що сприяло збільшенню кількості та підвищенню якості металу. Тут здійснено новий спосіб одержання високоякісних марок електросталі шляхом електрошлакового переплаву. За розробку цього методу група вчених, у т. ч. доктор технічних наук професор Запорізького машинобудівного інституту Ю. А. Шульте і директор заводу «Дніпроспецсталь» О. Ф. Трегубенко одержали Ленінську премію.

У січні 1962 року Центральний Комітет КПРС обговорив доповідь секретаря партійного комітету заводу «Запоріжсталь» про досвід впровадження у виробництво найновіших досягнень науки, техніки і передових методів праці. Він відзначив великі успіхи запоріжсталівців у боротьбі за технічний прогрес, а також вказав на недоліки в роботі підприємства. Постанова ЦК КПРС стала бойовою програмою для комуністів і всього колективу «Запоріжсталі». Вже 1962 року доменщики досягли коефіцієнта використання корисного обсягу доменних печей, запланованого на 1965 рік. Виробничо-технічну перемогу здобули прокатники, які докорінно реконструювали триклітьовий стан «Тандем», перетворивши його на чотириклітьовий. Завдяки цьому швидкість прокатки зросла у два з половиною рази. З цього приводу колектив заводу одержав вітального листа від ЦК КПРС і Радянського Уряду[1].

Справжню технічну революцію здійснили в мартенівському цеху сталевари печі № 5 М. Кінебас, В. Стан, О. Лобода; за допомогою вчених комплексно застосувавши кисень і природний газ, вони виплавили 322 тис. тонн металу. Це був світовий рекорд. У 1967 році вони переступили півмільйонний рубіж виплавки сталі на малому мартені. І це теж було нечуваним: малий мартен давав сталі більше, ніж великовагові печі за звичайною технологією. Знімання сталі досягло 37,5 тонни з кожного кв. метра поду печі. Цим успіхом сталевари ознаменували XXIII з'їзд КПРС і 50-річчя Великого Жовтня.

Збільшено також виробництво прокату на «Дніпроспецсталі». Тут почала плавку перша в країні електронно-променева вакуумна електропіч. Шарикопідшипники, виготовлені із сталі, яку виплавлюють нові печі, працюють у 30—40 разів довше, ніж звичайні; на заводі феросплавів уперше в країні освоєно виробництво сплавів у закритих печах — тут став до ладу велетенський новий цех з печами закритого типу; колектив коксохімічного заводу добився найвищої в країні продуктивності коксових печей. У 1963 році тут налагоджено унікальне виробництво цінної хімічної речовини — роданистого натрію, необхідного для виготовлення штучної вовни — нітрону. Водночас набагато збільшено випуск коксу, фенолу, бензолу, нафталіну, добрив тощо; Дніпровський електродний завод у 1967 році давав близько половини союзного виробництва електродів; друге народження пережив Запорізький метизний завод, який набагато збільшив випуск різноманітних металевих виробів,

В лабораторії холодостійких сталей машинобудівного інституту. В центрі — Ю. А. Шульте — лауреат Ленінської премії, член-кореспондент АН УРСР. Запоріжжя, 1960 р.

[1] Газ. «Индустриальное Запорожье», 17 серпня 1963 р.

Проспект ім. Леніна в Запоріжжі. 1968 р.

Площа ім. Маяковського у Запоріжжі. 1968 р.

Площа ім. Пушкіна у Запоріжжі. 1968 р.

Вклейка надрукована на Харківській друкоофсетній фабриці

чудового емальованого посуду тощо. Завод перебазувався на нове місце у сучасні високомеханізовані корпуси; визначних досягнень протягом семирічки добилися трудящі передового підприємства міста — Дніпровського алюмінієвого заводу, де розробили і впровадили у виробництво економічні ртутноперетворювальні агрегати. Автори цієї технічної новини, яка була запозичена багатьма підприємствами країни, головний інженер заводу В. І. Рущук і начальник ртутно-перетворювальної підстанції О. О. Дроботенко в 1963 році відзначені Ленінською премією; реконструйований і розширений Дніпровський титано-магнієвий завод став взірцем сміливого впровадження прогресивної технології, наукової організації праці і виробничої естетики.

Бригада електрометалургів депутата Верховної Ради СРСР, Героя Соціалістичної Праці Д. Ф. Галушки (перший зліва). Запоріжжя, 1967 р.

В роки семирічки виросла нова для міста галузь промисловості — хімічна, провідним підприємством якої є великий новозбудований завод «Кремнійполімер», де виготовляються кремнеорганічні мастила, лаки, емалі тощо. У 1960 році став до ладу завод штучних шкір, 1965 року — гідролізно-дріжджевий для виготовлення кормів з клітковини.

Величезні зміни сталися у машинобудуванні — найстарішій галузі запорізької промисловості. Успішно виконує важливі державні замовлення колектив Запорізького моторобудівного заводу, що виготовляє двигуни для літаків. Найдавніше підприємство міста — «Комунар» повністю реконструйоване, значно розширене. Воно стало первістком вітчизняного мікролітражного автомобілебудування. В листопаді 1960 року тут розпочато серійне виробництво легкових автомашин «Запорожець», а 20 липня 1965 року з конвейєра зійшов стотисячний автомобіль. У березні 1967 року «Комунар» почав випускати машини нової конструкції — більш потужні, надійні, комфортабельні, привабливі зовнішньо.

Колишній паровозоремонтний завод перейшов на ремонт електровозів, у зв'язку з чим повністю реконструйований і докорінно переобладнаний. Запорізький комбінат абразивних виробів уже 1967 року давав близько половини вітчизняних виробів. Реконструйований також інструментальний завод ім. Войкова.

За роки семирічки місто стало значним центром енергетичного машинобудування. Запорізький трансформаторний завод у співдружності з розташованим поблизу Всесоюзним інститутом трансформаторобудування випускає для найбільших гідравлічних і теплових електростанцій країни потужні трансформатори. 1967 року тут виготовили для Красноярської ГЕС трансформатор потужністю 630 тис. кіловольт-ампер. Він міг би передати всю електроенергію, вироблювану Дніпрогесом. З того ж часу працює завод силових комплексних напівпровідникових перетворювальних пристроїв — провідне підприємство в цій галузі. Розширили своє виробництво заводи електроапаратний, високовольтної апаратури, «Запоріжкабель» та інші.

За семирічку колективи машинобудівних та електротехнічних підприємств разом з науково-дослідними інститутами і конструкторськими бюро створили 335 нових видів машин, агрегатів тощо. Основні фонди машинобудування й електротехніки у місті за цей час подвоїлися.

Місто має багато підприємств легкої та харчової промисловості. Діють маслOжиркомбінат, що випускає маргарин, олію, мило; м'ясний і молочний комбінати, кондитерська фабрика, заводи пивоварний і плавлених сирків, багато харчових підприємств місцевого підпорядкування. Серед підприємств легкої промисловості найбільш значні: Запорізьке швейне об'єднання, шовкомотальна і взуттєва фабрики,

О. Г. Івченко — Герой Соціалістичної Праці, лауреат Ленінської премії, доктор технічних наук, колишній генеральний конструктор Запорізького моторобудівного заводу.

заводи емальованого посуду, світлотехнічних виробів і «Сувенір», фабрика індивідуального пошиття одягу тощо.

У післявоєнний час в Запоріжжі створено потужну будівельну індустрію: пущено нові заводи залізобетонних виробів, цегельно-черепичний, великих стінових блоків та інші підприємства.

Велика роль у розвиткові економіки міста належить транспорту, особливо залізничному. Через Запоріжжя проходять лінії на Харків—Москву, Крим, Кривий Ріг, Пологи—Волноваху. Залізниці на Харків, Кривий Ріг електрифіковані, на решті напрямів паровозну тягу замінено тепловозною. З кожним роком зростає народногосподарське значення Дніпровської річкової магістралі з портом ім. В. І. Леніна. Широкого розвитку набув й автомобільний транспорт. Запоріжжя зв'язане асфальтовими шосе з Харковом, Сімферополем, Донецьком, а з Дніпропетровськом — двома асфальтовими стрічками.

Завдяки виховній і організаторській роботі міської партійної організації, самовідданій праці трудящих, запланованого на семирічку рівня виробництва в основних галузях промисловості досягнуто ще 1963 року, а по виробництву валової продукції — 18 жовтня 1965 року. В цілому по місту випуск промислової продукції порівняно з 1958 роком зріс майже вдвічі, а продуктивність праці — на 36 проц. Економія від зниження собівартості продукції досягла близько 68 млн. карбованців.

Комуністична партія і Радянський уряд високо оцінили самовіддану працю робітників Запоріжжя. 19 серпня 1966 року на багатолюдному мітингові з нагоди 50-річниці з дня заснування та за великі виробничі досягнення член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК КП України П. Ю. Шелест вручив орден Леніна колективу Запорізького моторобудівного заводу. Орденом Леніна нагороджено також алюмінієвий завод; орденом Трудового Червоного Прапора—«Дніпроспецсталь», «Комунар» і трансформаторний завод. 22 тис. передовиків виробництва у 1966 році відзначено орденами і медалями СРСР. 38 кращих робітників, інженерів і техніків стали Героями Соціалістичної Праці.

Трудящі Запоріжжя успішно втілюють у життя завдання поточної п'ятирічки (1966—1970 рр.). Протягом чотирьох років вони дали сотні тисяч тонн надпланового чавуну, сталі й прокату, багато машин, хімічних виробів, електротехнічного устаткування, товарів широкого вжитку тощо. Сконструйовано близько 200 нових типів машин та апаратів.

Впроваджена на багатьох підприємствах міста нова система планування й економічного стимулювання забезпечила зростання випуску продукції і поліпшення економічних показників. Цьому значною мірою сприяли створені на громадських засадах постійні заводські і цехові наради, ради науково-технічного товариства, новаторів, молодих спеціалістів, цехові бюро економічного аналізу тощо.

Колектив заводу «Дніпроспецсталь» ще в середині грудня 1969 року виконав соціалістичні зобов'язання, взяті на честь 100-річчя з дня народження В. І. Леніна. На титано-магнієвому заводі створено всі умови для творчого зростання інженерно-технічних працівників. Завод дбайливо вирощує свої наукові кадри. Понад 20 інженерів на основі вивчення заводської технології захистили дисертації на звання кандидата технічних наук, понад 100 чоловік готуються до захисту дисертацій. Завдяки цьому чимало актуальних досліджень впроваджено у виробництво.

На алюмінієвому заводі високого рівня досягла промислова естетика. Три роки підряд (1967—1969) колектив підприємства виходить переможцем у всесоюзному соціалістичному змаганні серед споріднених підприємств і щоквартально одержує перехідний Червоний прапор Ради Міністрів СРСР і ВЦРПС.

Чималий внесок у прискорення технічного прогресу зробила багатотисячна армія запорізьких новаторів, труд яких належно оцінено. Заступник головного механіка заводу «Запоріжсталь» М. Ю. Кривицький і електромеханік Є. П. Налігацький були удостоєні почесного звання заслуженого винахідника УРСР. Заслуженими раціоналізаторами УРСР стали слюсарі Г. І. Волобуєв, А. П. Бондаренко та інші. За розробку і впровадження важливої технічної новини начальникові цеху А. С. Ткаченкові присуджено Ленінську премію. Всього 45 запоріжців стали лауреатами Державної і Ленінської премій.

У Запоріжжі плодотворно працюють 8 науково-дослідних і кілька проектних інститутів. Провідне місце належить Всесоюзному науково-дослідному інституту трансформаторобудування і високовольтної апаратури, Всесоюзному інституту титану, Українському науково-дослідному інституту спеціальних сталей і сплавів та Державному спеціальному конструкторському бюро сільськогосподарського машинобудування.

Тут працюють філіали інституту автоматики Укрдіпромезу, Придніпровського промбудпроекту та інші.

Великих успіхів добилися запоріжці у соціалістичному змаганні на честь 50-річчя Великого Жовтня. Бригаду сталевара «Запоріжсталі» Героя Соціалістичної Праці М. Т. Кінебаса удостоєно високої честі: вона взяла участь у плавці 100-мільйонної тонни сталі ювілейного року і встановила три нові світові рекорди: плавка тривала всього 1 год. 40 хв., знімання сталі з кожного кв. метра поду печі становило 50,67 тонни, продуктивність мартена за годину — 139,4 тонни.

Успішно виконав ювілейні соціалістичні зобов'язання первісток індустріалізації країни Дніпрогес ім. В. І. Леніна. 22 вересня 1967 року відзначено видатну перемогу: на цей день гідроелектростанція виробила з початку свого існування 75 млрд. квт-год. електроенергії.

За визначні успіхи в соціалістичному змаганні на честь 50-х роковин Великої Жовтневої соціалістичної революції дев'ять виробничих колективів міста одержали пам'ятні Червоні прапори ЦК КПРС, Президії Верховної Ради СРСР, Ради Міністрів СРСР та ВЦРПС. Це — Дніпрогес ім. В. І. Леніна, «Запоріжсталь», алюмінієвий, моторобудівний, титано-магнієвий і трансформаторний заводи, трести «Запоріжбуд» і «Запоріжметалургмонтаж». Три передові колективи одержали пам'ятні прапори ЦК КП України, Президії Верховної Ради УРСР, Ради Міністрів УРСР і Укрпрофради, а 19 — пам'ятні прапори обкому КП України, облвиконкому, облпрофради, обкому комсомолу.

Робітники запорізьких підприємств охоче діляться досвідом з трудящими братніх республік СРСР та інших країн світу. Дніпрогес, «Запоріжсталь», «Дніпроспецсталь», алюмінієвий завод та інші підприємства міста стали справжньою кузнею кадрів для численних новобудов Радянського Союзу, соціалістичних та інших країн світу. Тут вчилися майстерності болгари, німці, поляки, румуни, чехи, китайці, араби, індуси та інші. Підприємства міста мають торговельні зв'язки з 64 країнами світу.

Запоріжці вносять гідний внесок у боротьбу за мир і дружбу між народами. В місті діють обласні відділення товариств СРСР — Польща, СРСР — Швеція та міські відділення товариств СРСР — Франція, СРСР — Фінляндія і СРСР — Англія. Кожне з них налічує по 15—20 колективних членів — промислових підприємств, установ, учбових закладів. Запоріжжя і фінське місто Лахті,

Бригада Героя Соціалістичної Праці сталевара «Запоріжсталі» М. Т. Кінебаса. Запоріжжя, 1968 р.

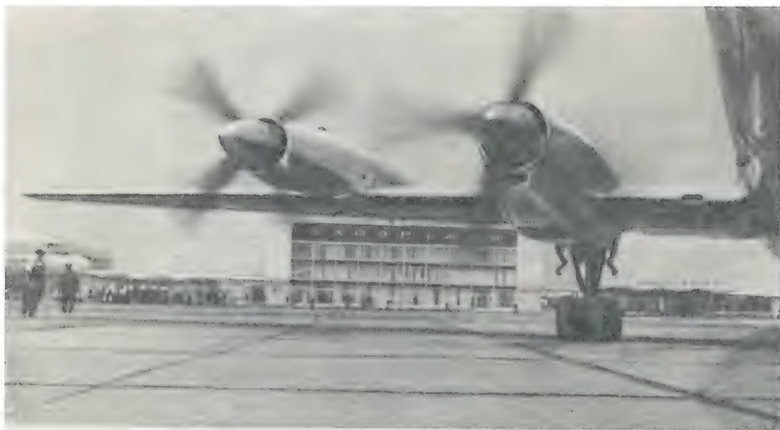

Запорізький аеропорт. 1968 р.

а також Запоріжжя і французьке місто Бельфор — міста-побратими. Між ними щороку відбуваються обміни делегаціями, спортивними колективами, виставками фотографій, картин художників тощо.

Відроджене з руїн і попелу Запоріжжя стало зразком міста нового соціалістичного типу. Воно повністю змінило свої давні обриси. Вільна, незаселена територія та колишнє село Вознесенка, що були між новою і старою частинами міста, зникли. На їх місці виросли прямі й широкі, добре озеленені проспекти й вулиці, просторі майдани, житлові мікрорайони з новими будинками і комплексами комунально-побутових, оздоровчих та культурно-освітніх закладів. Головною міською артерією є багатокілометровий проспект ім. Леніна, що простягнувся від вокзалу Запоріжжя-І до греблі Дніпрогесу. Проспект ім. Леніна — окраса всього міста; тут стоять багатоповерхові, архітектурно оздоблені будинки, він весь озеленений і прикрашений. Стару й нову частини міста тривалий час роз'єднувала глибока і широка балка. Тепер тут споруджено величезну дамбу, яка з'єднала розірвані частини проспекту ім. Леніна в одну магістраль. Сотні недільників на спорудженні дамби відпрацювали молоді запоріжці. На відзнаку заслуг молоді в упорядкуванні міста дамба дістала назву ім. Ленінського комсомолу. Численні розрізнені селища злилися тепер у єдине ціле. Від проспекту ім. Леніна в старій частині пролягла нова міська магістраль — Космічне шосе, вздовж якого здійснюється велике будівництво; виросли нові житлові масиви у правобережній частині міста, зокрема — в Шевченківському районі; проводиться реконструкція Павло-Кічкаса та інших робітничих селищ.

Набагато зріс житловий фонд. Якщо в 1929 році він становив тут близько 160 тис. кв. метрів, то в 1969-му — 5 млн. кв. метрів. Особливо бурхливо зростало Запоріжжя протягом 1966—1969 рр., коли на житлове будівництво витратили близько 100 млн. крб. державних коштів. Трудящі щороку одержують 8,3 тис. нових квартир.

Важливим показником рівня комунальних послуг кожного міста є, як відомо, кількість споживаної води. У 1969 році на кожного жителя Запоріжжя її припадало на добу понад 330 літрів,— майже втричі більше, ніж до Великої Вітчизняної війни, і більше, ніж у багатьох столицях розвинутих капіталістичних країн Європи (Лондон — 290, Відень — 230 літрів). У місті споруджується новий великий комплекс очисних споруд з штучною біологічною очисткою стічних вод. У 1958 році почалася газифікація Запоріжжя. З того часу прокладено близько 230 км магістральних газопроводів. Зусиллями населення та працівників управління зеленого будівництва Запоріжжя перетворене на справжнє місто-сад. Його забудова ведеться так, що між кварталами заздалегідь залишається досить місця для скверів. А їх тут багато, всі вони добре впорядковані, прикрашені, освітлені. Особливістю міста є широкі проспекти й вулиці, проїжджа частина яких неодмінно відокремлена від тротуарів і будинків газонами та деревами. Загальна площа зелених насаджень у 1969 році досягла 11 тис. гектарів.

Улюбленим місцем відпочинку трудящих є Центральний парк «Дубовий гай», розташований на площі 155 га, де росте 450 дубів. До послуг відпочиваючих — літній кінотеатр, естрада, майданчик для розваг дітей, річковий причал з човнами, каруселі тощо. З іншого парку, що міститься в новій частині міста, видніється чудова панорама Дніпрогесу, Дніпра та острова Хортиці. Він має зелений театр, кіно-

театр, музичну естраду, читальний зал тощо. У третьому парку — ім. Пушкіна завершується будівництво нового приміщення цирку на 2 тис. місць. Не менш улюбленими місцями відпочинку запоріжців є узбережжя Дніпра з його чудовим пляжем, знаменитий острів Хортиця і Великий Луг. У верхній частині острова розкинувся лісопарк, у центральній — ростуть сади й виноградники, у нижній — буяє густий ліс.

У місті інтенсивно розвиваються всі види транспорту. Наприкінці 1969 року воно мало 14 трамвайних, 7 тролейбусних і багато автобусних маршрутів. До послуг жителів 400 легкових автотаксі. Запорізьке відділення цивільної авіації, організоване 1947 року, з кожним роком збільшує перевезення пасажирів та вантажів. Запоріжжя має сучасний, добре обладнаний аеропорт, звідки вирушають літаки по 80 рейсах, а також автовокзал, два річкових порти тощо. З Запоріжжя по Дніпру можна виїхати швидкісними суднами «Ракета» чи «Метеор» на південь — у напрямі Херсона та на північ — до Києва.

У післявоєнний час невпинно зростала мережа підприємств побутового обслуговування населення. В місті створено сучасну індустрію побуту, що 1969 року об'єднувала понад 20 великих механізованих підприємств. Комбінат побутових послуг має кілька ательє прокату побутових речей, бюро добрих послуг тощо. На Радянській площі споруджено будинок одягу, на площі Пушкіна — дев'ятиповерховий Будинок побуту.

Яскравим свідченням зростаючого добробуту трудящих є розширення торговельної мережі, особливо на околицях міста. 1969 року тут працювало 640 магазинів, колгоспний критий і два міські ринки. Роздрібний товарооборот державної і кооперативної торгівлі перевищив рівень 1940 року у 7 разів. Постійно розширюється система підприємств громадського харчування, яких налічується близько 680. Промислові підприємства мають свої їдальні.

Радянська держава повсякденно піклується про охорону здоров'я трудящих, особливо дітей. У Запоріжжі лише протягом семирічки і поточної п'ятирічки асигнування на охорону здоров'я зросли в кілька разів. За цей час стали до ладу 8 великих лікарень, радіологічний корпус для лікування онкологічних захворювань, 2 пологові будинки, 80 дитячих садків, ясел тощо. Кількість лікарняних ліжок збільшилася до 7315. В закладах охорони здоров'я працює 2079 лікарів, 70 з них готують дисертації на звання кандидата медичних наук. Велике значення надається організації медичної допомоги трудящим промислових підприємств. У 1969 році вони мали 138 оздоровчих пунктів. Запорізькі металурги, енергетики, машинобудівники, хіміки, будівельники зміцнюють своє здоров'я в цілорічних і сезонних профілакторіях, розміщених переважно на острові Хортиці; на базах відпочинку на узбережжі Азовського і Чорного морів та на Дніпрі. У 1969 році 40 тис. юних запоріжців відпочили в піонерських таборах на острові Хортиці, у Великому Лузі, на узбережжі Азовського і Чорного морів. Одним із здобутків Великого Жовтня є система пенсійного забезпечення трудящих. Протягом семирічки та поточної п'ятирічки виплата пенсій по місту збільшилась майже втроє.

Небувало зросла у післявоєнний час система народної освіти. У 1968/69 навчальному році у місті працювало 127 масових шкіл, що охоплювали 106 тис. дітей. Кожна запорізька школа — справжній палац учнів. У місті працює також 17 технічних і професійно-технічних училищ, у яких здобувають спеціальність 8430 юнаків і дів-

Міський пляж на о. Хортиці. Запоріжжя, 1968 р.

чат, та 10 шкіл-інтернатів. Понад 15 тис. молодих запоріжців дістають освіту в 13 середніх спеціальних навчальних закладах. Підростаюче покоління виховується в дусі радянського патріотизму і пролетарського інтернаціоналізму. У кожній школі діє піонерська організація, ленінська кімната або музей В. І. Леніна. Багато шкіл мають музеї революційної, бойової і трудової слави. У місті працює два палаци піонерів, 10 спортивних шкіл, екскурсійно-туристська і три технічні станції тощо. У запорізьких школах працює 30 заслужених учителів школи Української РСР, 192 — нагороджено орденами і медалями СРСР.

Значного розвитку набула в Запоріжжі вища освіта. У 1969 році тут працювало 3 вузи, а разом з вечірніми та заочними — 6, де навчалося 20 тис. студентів. Найбільшим навчальним закладом є машинобудівний інститут ім. В. Я. Чубаря, в якому навчається 8,3 тис. студентів. Працюють також педагогічний і медичний інститути, філіали інститутів Дніпропетровського металургійного і Донецького радянської торгівлі. У 1969/70 навчальному році у вузах міста працювало 19 професорів і докторів наук, 400 доцентів і кандидатів наук. Щороку запорізькі вищі учбові заклади випускають для народного господарства і культури понад 5 тис. спеціалістів.

Багато уродженців Запоріжжя стали видатними діячами науки і культури. Серед них — доктор технічних наук Г. А. Воловик, професор О. Ф. Ігнатьєв, доктор економічних наук, професор В. К. Логвиненко, доктор технічних наук, професор Б. С. Натапов, професор В. С. Розсихін та інші.

Осяяна сонцем Великого Жовтня, розквітла в післявоєнні роки національна за формою, соціалістична за змістом культура. Провідне місце в культурному житті міста посідає обласний музично-драматичний театр ім. Щорса, який працює тут з 1944 року. Збудоване для нього в 1953 році нове приміщення є справжньою окрасою проспекту ім. Леніна. У творчому колективі театру виросло багато талановитих акторів: народний артист СРСР В. Г. Магар (помер у 1965 році), народні артисти УРСР А. І. Морозова і С. К. Сміян, заслужені артисти УРСР Є. І. Хуторна, М. П. Хорош, Г. І. Дамаскін, А. Ф. Трощанівський, А. І. Король, П. П. Рибалка, К. Й. Параконьєв, Н. С. Бережна, О. А. Свенцицький, чимало здібної артистичної молоді.

Другим визначним культурним закладом у місті є обласна філармонія, що об'єднує близько ста акторів. До її складу входять концертна з квінтетом бандуристів та естрадна групи, музично-літературний лекторій, симфонічний оркестр, театр ляльок. У 1953 році філармонія одержала від металургів подарунок — прекрасний концертний зал ім. М. І. Глинки на 860 місць.

У місті 38 палаців культури і робітничих клубів, які стали справжніми вогнищами культури. Найкращі побудували робітники трансформаторного та алюмінієвого заводів. Кожен палац культури має театральний зал на 500—700 місць, лекційні і читальні зали, бібліотеки, приміщення для занять гуртків тощо.

Запоріжжя заслужено пишається творчими здобутками численних колективів художньої самодіяльності, яких 1969 року налічувалось не менше шестисот. Вони охоплювали близько 30 тис. чоловік. За майстерність і високу культуру виконання почесне звання народного колективу здобули: хор і духовий оркестр Будинку культури будівельників, чоловіча хорова капела «Титан», драматична студія Будинку культури ім. Жданова, циркова студія клубу металургів, хорова капела будинку культури вчителів та інші. Звання заслуженого колективу удостоєні: жіноча хорова капела Будинку культури тресту «Запоріжалюмінбуд» і танцювальний колектив «Запорожець» Будинку культури ім. Т. Г. Шевченка.

Запорізькі профспілки провели трирічну естафету культури, присвячену 50-річчю Великого Жовтня, та дворічну, присвячену 100-річчю з дня народження В. І. Леніна. Перша з них стала складовою частиною республіканського фестивалю самодіяльного мистецтва, в якому взяли участь 11 кращих творчих колективів міста. Жюрі фестивалю нагородило золотими медалями 5 та срібними і бронзовими медалями кілька колективів. Лауреатами всесоюзного фестивалю самодіяльного мистецтва, присвяченого 50-річчю Великого Жовтня, стали заслужена народна хорова капела

УРСР Будинку культури «Запоріжалюмінбуду», самодіяльна народна чоловіча хорова капела «Титан», заслужений ансамбль танцю УРСР «Запорожець» Будинку культури ім. Т. Г. Шевченка, самодіяльний народний цирк клубу металургів, а також — апаратник Дніпровського титано-магнієвого заводу А. Т. Минаков та інженер облміжколгоспбуду С. І. Приварникова (співаки).

Хореографічна картинка «Запоріжці» у виконанні танцювального ансамблю Палацу культури будівельників. Запоріжжя, 1967 р.

З давніх давен славиться Запоріжжя своїми піснями, талановитими співаками і композиторами. Тут починали свій творчий шлях тепер широко відомі українські композитори брати Г. І. і П. І. Майбороди. Георгій Іларіонович у 1931—1936 рр. працював механіком на алюмінієвому і коксохімічному заводах, робив перші творчі спроби — обробки народних пісень для самодіяльної капели «Дніпрельстан»; Платон Іларіонович у 1931—1937 рр. навчався і кінчав тут середню школу, брав участь у художній самодіяльності. Звідси обидва вони поїхали вчитись до Києва, закінчили консерваторію, створили багато опер, симфоній, кантат, улюблених народом пісень. Г. І. Майборода — народний артист СРСР, професор; П. І. Майборода — заслужений діяч мистецтв Української РСР, лауреат Державної премії Української РСР ім. Т. Г. Шевченка.

Капелою «Дніпрельстан» довгі роки керував відомий композитор Л. А. Усачов. Заслужений артист РРФСР, автор багатьох пісень Г. Пономаренко починав свою творчу діяльність у Запорізькому палаці піонерів. Композитор, заслужений артист республіки О. М. Радченко до війни завідував музичною частиною театру ім. М. К. Заньковецької.

Ще 1952 року в місті створено обласне об'єднання самодіяльних композиторів, до складу якого у 1969 році входило 27 чоловік. Очолює об'єднання член Спілки радянських композиторів О. І. Носик, автор багатьох музичних творів. Художній керівник хорової капели «Титан» К. К. Єржаківський — автор пісень: «Дума про Кобзаря», «Запорізький вальс», «Під залп «Аврори» тощо. Педагог музичного училища К. А. Георгіаді відомий як автор симфонічних творів.

Мають свою творчу організацію і запорізькі художники. У 1962 році тут створено обласне відділення Спілки художників України, до якого входить 37 членів і 6 кандидатів. Очолює його живописець-портретист Ф. Ф. Шевченко, який створив ряд портретів знатних людей міста. В Запоріжжі відомі своїми полотнами С. Г. Шинкаренко, В. А. Коробов, скульптурами В. К. Дубинін, І. М. Носенко, М. М. Худас. Привертають увагу і роботи монументалістів Л. М. Орленка, Г. О. Соколенка, А. С. Скрипки, графіків Л. П. Точиліна, В. А. Герценка та інших. Всі запорізькі митці були учасниками всесоюзних і республіканських виставок. Багато з них відзначено медалями, грамотами, призами.

В місті живе і працює багато народних умільців — різьбярів, вишивальниць та інших талановитих митців. Славляться своїми роботами різьбярі по дереву, рогу й органічному склу В. Т. Рибін, Б. А. Андрюшин, Б. В. Федоренко, Г. М. Пивоваров, а С. В. Латанський — виробами з фарфору і кераміки. Добре зарекомендували себе майстри різьбярства заводу «Сувенір». Їхні твори, виконані з дерева під лаковий декор, демонструвалися на міжнародній виставці в Монреалі (Канада). Знають у місті і водія трамваю Є. Т. Мельник, яка виготовила килим з портретом В. І. Леніна та подарувала його міжнародному конгресові жінок у 1963 році. До сторіччя від дня

Б. Н. Богуш — самодіяльний художник-гравер. Запоріжжя, 1967 р.

народження геніального вождя вона виготовила новий чудовий килим «Ленін — і тепер живіший від усіх живих!».

Визначною подією в культурному житті Запоріжжя було створення в січні 1967 року обласного відділення Спілки письменників України, яким керує поет Петро Ребро, автор першої збірки віршів «Заспів» (1955). Його перу належить 20 книг ліричних і сатиричних поезій, публіцистики. Відділення об'єднує 10 членів спілки, серед яких заслужений лікар УРСР Ольга Джигурда, автор повісті «Загибель «Абхазії»» (1946) та кількох наступних книг; поет Василь Діденко, автор кількох збірок віршів (перша «Зацвітай, калино», 1958); поет і критик Володимир Омельченко, доцент Запорізького педагогічного інституту; автор повістей для дітей і юнацтва О. Огульчанський та інші.

Загальний книжковий фонд 346 бібліотек міста становить 6,3 млн. примірників. У Державній обласній бібліотеці ім. О. М. Горького — понад 876 тис. книг та в обласній дитячій бібліотеці «Юний читач» понад 100 тис. томів. Важливу роботу провадить центральна науково-технічна бібліотека, що налічує 500 тис. томів науково-технічної літератури, в т. ч. державні стандарти, патенти та інші інформаційно-довідкові видання з різних галузей знань. Її послугами користується 9,5 тис. інженерно-технічних працівників, новаторів виробництва, робітників. При ній діють дворічний університет патентознавства та консультпункт з патентних питань. Бібліотека передплачує 765 наукових і технічних журналів. Широко відома в Запоріжжі спеціалізована медична бібліотека, що має 130 тис. томів, якими користуються 6,5 тис. читачів. У 1969 році в місті діяло 27 державних кінотеатрів на 13 тис. місць.

Міська партійна організація створила широко розгалужену мережу політичної освіти. Тут працює вечірній університет марксизму-ленінізму, діє багато теоретичних семінарів, шкіл основ марксизму-ленінізму та початкових політичних шкіл. Особлива увага приділяється політичному і культурному вихованню молодих робітників. Система політичної освіти для молоді охоплює близько 20 тис. юнаків і дівчат. Особливо популярними є гуртки «Виднокруг», «Наш Ленінський комсомол», політичні клуби «Прометей», «Глобус» та інші. В місті є 16 народних університетів, де, крім загальновідомих, працюють факультети громадських професій, робітничих кореспондентів, народних контролерів. На підприємствах і в установах організовано понад 170 лекторіїв і кінолекторіїв, де виступають лектори парткомів та обласної організації товариства «Знання».

В Запоріжжі видаються обласні газети «Запорізька правда», «Индустриальное Запорожье» і «Комсомолець Запоріжжя», 15 заводських, будівельних і вузівських багатотиражних газет. Телецентр веде передачі місцевої студії і ретранслює передачі республіканського та центрального телебачення по двох програмах. Провадиться місцеве радіомовлення.

Місто славиться і своїми визначними місцями. Чудові його площі з монументальними спорудами і пам'ятниками. Напередодні 47-х роковин Великого Жовтня на майдані, що увінчує центральний проспект міста, біля греблі Дніпрогесу, урочисто відкрито величний пам'ятник В. І. Леніну, створений скульпторами М. Г. Лисенком і М. М. Суходоловим та архітекторами Б. І. Приймаком і В. О. Ладним. Тут є пам'ятники Ф. Е. Дзержинському, С. М. Кірову, видатному металургові країни А. М. Кузьміну й академікові О. В. Вінтеру, монумент М. І. Глінки, горельєф Т. Г. Шевченка. Споруджено також обеліск бійцям грудневого збройного повстання 1905 року та пам'ятник воїнам, що брали участь у визволенні Запоріжжя від німецько-фашистських загарбників, а також пам'ятник чекістам.

Велику увагу трудящих, зокрема численних гостей міста, привертають обласний історико-краєзнавчий музей, острів Хортиця, надзвичайний красень — 700-річний дуб, що росте в робітничому селищі Верхній Хортиці, і, звичайно, Дніпрогес ім. В. І. Леніна.

Масового розвитку набули тут фізкультура і спорт. 250 спортивних організацій об'єднують понад 80 тис. спортсменів. Тут виховано 355 майстрів спорту, в т. ч. таких прославлених спортсменів, як Л. Жаботинський. У місті споруджено 10 стадіонів, 48 футбольних полів, 13 спортивних залів.

Заслужену повагу та високий авторитет серед трудящих міста здобула міська Рада депутатів трудящих. Обрана 12 березня 1969 року, Рада 11-го скликання налічує 500 депутатів, серед яких — 240 робітників промисловості, транспорту, будівництва, ударників комуністичної праці. 466 жителів беруть активну участь у роботі постійних комісій при міськраді, примножують славні традиції рідного міста.

Серед обранців народу до верховних органів влади, зокрема Верховної Ради Союзу РСР, є прославлений сталевар «Дніпроспецсталі» Герой Соціалістичної Праці Д. Ф. Галушка, заслужений металург УРСР, начальник прокатного стана тонколистового цеху «Запоріжсталі» П. О. Гуменюк-Грицай, секретар ЦК КП України О. А. Титаренко; 7 чоловік від міста обрано депутатами Верховної Ради УРСР.

Прекрасне сьогоднішнє міста Запоріжжя, ще кращим буде воно в недалекому майбутньому. Спроектовано будівництво великого житлового району на 350 тис. мешканців на правому березі Дніпра. Наприкінці 1969 року стали до ладу перші десятки багатоповерхових будинків. Острів Хортиця стане в центрі міста. Він не буде забудовуватись, а залишиться місцем відпочинку трудящих. Уряд Української РСР оголосив Хортицю державним історико-культурним заповідником. Тут створюється великий архітектурно-меморіальний комплекс, що відбиватиме історію славетного запорізького козацтва.

Змінюється, удосконалюється архітектурне обличчя міста. В його різних районах вже виросли 9—12-поверхові будинки. У 1970 році, у дні 200-річного ювілею міста, стали до ладу величні споруди Палацу культури трансформаторного заводу, цирку тощо.

Всім тим, чим стало Запоріжжя, чим стає воно тепер і стане в майбутньому, його трудівники завдячують ленінській партії комуністів, рідній Радянській владі, якій вічно зоріти над оновленою землею.

О. К. ЖИГАЛОВ, Л. Ю. НЕЧАЄНКО, С. І. СТРАШНИКОВ

БЕРДЯНСЬКИЙ РАЙОН

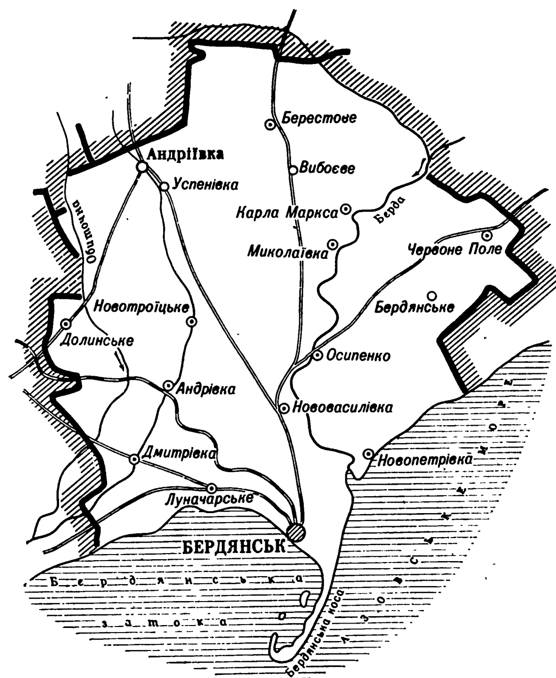

БЕРДЯ́НСЬК

Бердянськ (до 1841 року Берди, з 1939 по 1958 рр.— Осипенко) — місто обласного підпорядкування. Розташований на північному узбережжі Азовського моря, біля Бердянської коси. Відстань до обласного центру —200 км. Населення — 100 тис. чоловік.

Бердянськ — центр району, площа якого 1,8 тис. кв. км, населення 43,9 тис. чоловік (у т. ч. сільського 39,7 тис., міського 4,2 тис.). В районі 43 населені пункти, підпорядковані селищній та 12 сільським Радам; 20 колгоспів, 3 радгоспи та шовкорадгосп, 121,5 тис. га орної землі; 2 підприємства, 2 будівельні організації; 36 шкіл, 42 будинки культури і клуби.

Відомості про заселення території сучасного Бердянська сягають у давнину. На околицях міста в урочищах Солодкому лимані і Ближньому шпилі досліджено залишки двох поселень доби ранньої бронзи (III тисячоліття до н. е.). В російських джерелах річка Берда вперше згадується в «Книге Большому Чертежу» (1627 рік).

Спорудження 1770 року Дніпровської лінії укріплень викликало приплив нових поселенців до цих місць. Інтенсивне заселення краю починається з кінця XVIII ст. На початку XIX ст. тут уже існувало поселення Берди[1], з січня 1921 року адміністративно підпорядковане м. Ногайську (нині Приморськ).

Економічні інтереси Росії вимагали створення порту, через який можна було б експортувати зерно з Приазов'я та Придніпров'я. Тому в 1827 році на березі Бердянської затоки поблизу поселення Берди розпочалося спорудження пристані. Будували її п'ять років. Завдяки будівництву швидко зростало селище. У 1830 році тут проживало 211 чоловік, а через 8 років — понад 3 тисячі. В селищі вже було 329 будинків, у т. ч. 6 кам'яних.

---

[1] Новороссийский календарь на 1839 год. Одесса, 1838, стор. 178.

1836 року в порту стало на якір перше іноземне судно, а 1838 року тут побувало понад 50 кораблів різних країн. З цього часу в порти почали регулярно заходити і вітчизняні кораблі. Щоб стимулювати приплив нового населення, уряд звільнив поселенців Берди на 10 років від будь-яких податків. У 1841 році поселення Берди проголошено містом і перейменовано на Бердянськ. Таку ж назву дістав і порт[1]. Місто спочатку забудовувалося безпланово. В центрі височіли службові приміщення та будинки місцевих багатіїв, на околицях виросли поселення — слобідки: Матроська, Солдатська (відома як Ліски) та Німецька, що згодом називалася Німецькою колонією чи просто Колонією. У січні 1842 року Бердянськ стає центром повіту[2].

Герб м. Бердянська 1842 р.

В описі герба давалися пояснення основного заняття його жителів: срібна ногайська кибитка і чорний плуг на зеленому полі символізували напівкочовий побут оселених у цьому повіті ногайців і землеробську працю інших поселенців, а розміщений у нижній частині чорний якір означав сусідство повіту з морем.

З 24 березня 1852 року управління містом перейшло до начальника порту. Це зумовлювалося тим, що порт став головним роботодавцем, з ним були пов'язані торгівля, розвиток ремесел, промислів і загалом міста. У Бердянську поступово розвивалася місцева промисловість. Згаданого року тут було 6 парових млинів, 3 олійниці, макаронна та галетна фабрики, 15 рибних підприємств, 2 салотопних і свічкових, 15 цегельних і 7 черепичних заводів[3]; йшла жвава торгівля, яку вели 200 зернових магазинів-складів, 70 купецьких крамниць; діяли також 2 готелі, 2 трактири, 15 винних погребів, 3 кофейні та казино. У місті щороку відбувалося три великих ярмарки. З Бердянська експортувалася пшениця-арнаутка та інше збіжжя, річний обсяг експорту 1865 року становив 3,5 млн. пудів. За кордон через Бердянськ вивозили сало, вовну, невироблені шкури. На внутрішній ринок звідси йшли кримська сіль, азовська тараня тощо.

Під час Кримської війни, 31 травня 1855 року до Бердянська підійшла англо-французька ескадра і зажадала виплати контрибуції. Не одержавши її, інтервенти два рази — 25 червня і 5 липня — обстріляли місто з кораблів і спробували висадити десант. Проте козаки-азовці, які героїчно захищали місто, скинули його у море[4].

Після реформи 1861 року в північному Приазов'ї, як і у всій Росії, інтенсивно розвивається капіталістичне виробництво. У Бердянську 1876 року відкрилися машноскладальні майстерні, які незабаром придбала іноземна фірма Джона Грієвза. Вони й стали основою заводу сільськогосподарських машин Дж. Грієвза (нині Першотравневий завод)[5]. В. І. Ленін у своїй праці «Розвиток капіталізму в Росії» писав про нього як про найбільший у Європі завод сільськогосподарських машин. У 1895 році тут виготовлено 4464 жниварки[6].

Трохи згодом заводи для виробництва сільськогосподарських машин заснували ще й іноземці Шредер і Матіас. Крім того, протягом 80—90-х років XIX ст. в Бердянську відкрилися канатно-шпагатна, ковбасна та макаронна фабрики, свічково-восковий і пивоварний заводи, друкарня, електростанція. Всі ці підприємства належали іноземцям.

У 1914 році франко-бельгійське акціонерне товариство почало будувати в Бердянську аеропланний завод. Того ж року засновано портові механічні майстерні

---

[1] Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе, т. 16, стор. 141, 690.
[2] Памятная книжка Таврической губернии. Симферополь, 1867, стор. 160.
[3] О. Нестеренко. Розвиток промисловості на Україні, ч. 1, стор. 479.
[4] Известия Таврической ученой архивной комиссии, № 37. Симферополь, 1905, стор. 23, 24.
[5] Газ. «Таврические губернские ведомости», 1884, № 85.
[6] В. І. Ленін. Твори, т. 3, стор. 185.

петербурзького Адміралтейства. Споруджувалися також підприємства, що спеціалізувалися на переробці сільськогосподарської сировини —миловарний і шкіряний заводи, паровий млин, бойня.

В економічному розвитку міста велика роль належала порту. Протягом тривалого часу вантажі сюди привозили селяни та чумаки на підводах по грунтових шляхах. Для того, щоб забезпечити доставку товарів у будь-який час, 1899 року було прокладено залізничну колію до станції Чаплине, яка з'єднала Бердянськ з залізничною мережею країни. Перед першою світовою війною порт мав два моли та набережну з залізничною колією.

В місті 1842 року відкрито дві поштові станції — міську і повітову, яку в 1916 році обслуговували 22 коней. Телеграф з'явився десь аж у 1864—1865 рр., а в 1902 році встановлено перші телефони.

Бердянськ з самого початку розвивався як торговельно-купецьке місто. Торговці поділялися на купців-скупників і негоціантів, які торгували з закордоном. Селяни звозили до Бердянська зерно на продаж. На околицях міста підводу селянина зупиняли т. зв. кулачники. Шантажем чи силоміць вони купували хліб за визначену ними ціну, щоб потім дорожче продати його «амбарнику», який уже перепродував хліб негоціанту.

Обсяг зарубіжної торгівлі хлібом з кожним роком зростав. Якщо 1866 року через Бердянськ вивезено за кордон 6,7 млн. пудів сільськогосподарських продуктів, у т. ч. 6,4 млн. пудів пшениці, то в 1900 році — 20 млн. пудів. Товарооборот торгівлі з закордоном становив 10 млн. крб. експорту при 500 тис. крб. імпорту.

Інтереси іноземних фірм у Бердянську захищали акредитовані тут консульства. Всі консули займалися комерцією, мали підприємства, торгові фірми і наживали чималі капітали. Збагачувалися завдяки торговельним махінаціям і місцеві купці. М. Кобозєву, наприклад, ще в середині XIX ст. належало 20 невеликих рибних заводів, на яких працювало 500 рибалок. Він мав десятки крамниць і лавок. Цей хижак незабаром став міським головою, що забезпечило йому найвигідніші підряди та відкупи. Мільйонні бариші мали купці брати Костянтинови, чиї крамниці були також у Оріхові, Ногайську, Великому Токмаку, Генічеську. Під заставу землі й будівель вони віддавали «на ріст» гроші.

Лихварсько-банківські операції провадили відділення Державного, Азово-Донського і Петербурзького міжнародного комерційного банків, а також Бердянсько-Ногайський міський банк, повітове та міське товариства взаємного кредиту, міське кредитне товариство. 1896 року в Бердянську засновано першу в Росії кредитну спілку.

Населення міста швидко зростало. У 1897 році тут проживало 26,5 тис. мешканців, у т. ч. 858 дворян, 97 осіб духовного стану, 366 купців, понад тисячу іноземних підданих, близько 19 тис. робітників, міських ремісників, торговців, міщан та членів їх родин, 4815 селян[1].

Розвиток капіталізму, хижацька гонитва за прибутками призводили до нещадної експлуатації робітників. Робочий день на підприємствах розпочинався о 6 годині ранку і офіційно закінчувався о 6 годині вечора. Робітників часто примушували виконувати надурочні неоплачувані роботи. Охорони праці не було, через це нерідко траплялися нещасні випадки. Переважна більшість робітників жила в убогих хатинах-мазанках і землянках на околицях міста — Гаврилівці, Собачій балці та Матроській слобідці. Бідність їх житла вражала навіть царських чиновників. У щоденнику титулярного радника Крижанівського є запис: «Чиновник пан Іванов... особисто ходив до бідняків у їхні житла і бачив таку бідність, що не вірив своїм очам»[2]. Злидні, антисанітарія, відсутність медичної допомоги призводили до того, що в місті майже щороку спалахували епідемії дифтерії, віспи, холери.

---

[1] Первая всеобщая перепись населения Российской империи, т. 16, СПб., 1897, стор. 3.
[2] Бердянський краєзнавчий музей, ф. 4, оп. 6, спр. 102, арк. 54.

У 70—80-х роках XIX ст. в місті виникли гуртки народницького напрямку. Саме в той час формувалися погляди учня Бердянської гімназії В. А. Хавкіна, майбутнього засновника бактеріологічного центру в Індії, який названо його ім'ям[1]. Навчаючись в Одеському університеті, він разом з товаришами підписав телеграму Ф. Енгельсу з проханням покласти від імені російських студентів вінок на могилу К. Маркса.

В 1903 році у місті виникла організація РСДРП, яка налічувала 18 членів. Члени її розповсюджували листівки революційного змісту, вели пропаганду серед робітників[2].

Бердянський порт. Гравюра, 1887 р.

На початку лютого 1904 року поліція натрапила на слід організації і обшукала квартири 22 робітників, виявивши велику кількість соціал-демократичної літератури та листівок. Почалися арешти. Одного з керівників організації Р. М. Кабо вислали з Бердянська, кількох її членів кинули до в'язниці[3].

Але репресії не залякали революційно настроєних робітників. Наприкінці квітня 1904 року відбулася перша робітнича маївка, організована робітниками-більшовиками А. М. Мазіним, О. М. Максимовим, М. А. Агарьовим.

В роки першої російської революції у Бердянську проходили мітинги й демонстрації, страйки й сутички з царськими військами. 22 березня 1905 року місцеві соціал-демократи організували перший великий страйк. Близько тисячі машинобудівників заводів Грієвза та «Вдова Матіас і сини» не вийшли на роботу, поставили вимоги перед власниками підприємств: підвищити заробітну плату на 20 проц., запровадити оплату за час хвороби, скоротити робочий день, скасувати штрафи, створити конфліктну комісію[4]. Увечері того ж дня страйкарі, зібравшись за містом, обрали страйковий комітет. Члени комітету — соціал-демократи З. Рудаков, В. Годін та звільнений з-під арешту І. Г. Кононенко закликали робітників наполегливо добиватися задоволення своїх вимог. Страйкарі прийшли до поліцейського управління і примусили поліцеймейстера дозволити легальне проведення робітничих зборів. Переляканий поліцеймейстер та іноземні консули звернулися до губернатора з телеграмою-проханням про розквартирування в Бердянську військової частини. Після цього до міста ввели роту солдатів. Але робітники відмовилися працювати. Підприємці пішли на незначні поступки, що не задовольнило робітників, а невдовзі на цих заводах знов спалахнув страйк[5].

Коли в грудні 1905 року революційний рух у країні переріс у збройне повстання, місцева організація РСДРП розпочала підготовку до повстання в Бердянську, створивши з цією метою робітничу дружину. Бойові групи очолювали О. І. Іванников, Д. Г. Водоп'янов та Аргунов. На вулицях міста сталися збройні сутички робітників з поліцією. Соціал-демократи мали добре налагоджені зв'язки з населеними пунктами повіту — Дмитрівкою, Великим Токмаком тощо. Бердянські агітатори виступали перед селянами з промовами, розповсюджували прокламації, закликали до боротьби з царизмом.

---

[1] М. Поповский. Судьба доктора Хавкина. М., 1963, стор. 3—5, 129.
[2] Кримський облдержархів, ф. 26, оп. 3, спр. 372, арк. 1—6; спр. 500, арк. 372.
[3] ЦДІА УРСР у Києві, ф. 313, оп. 2, спр. 1272, арк. 2—6.
[4] Начало первой русской революции (январь—март 1905 г.). М., 1955, стор. 764.
[5] Кримський облдержархів, ф. 26, оп. 3, спр. 434, арк. 28—31, 44.

Ґрупа членів Бердянської організації РСДРП на маївці. 1905 р.

Змушені покинути рідне місто, переховуватися від переслідувань охранки, більшовики Бердянська продовжували боротьбу проти самодержавства: А. М. Мазін був учасником Севастопольського повстання в листопаді 1905 року[1]; член РСДРП з 1903 року А. К. Гемма бився на барикадах Красної Пресні; П. Подзолкін, А. Д. Пархоменко брали участь у повстанні на броненосці «Потьомкін».

1 Травня 1906 року бердянські робітники відзначили масовими політичними страйками; вони гаряче підтримали революційні виступи трудящих Петербурга, Москви, Катеринослава. Того року в місті заснована профспілка металістів.

Власті робили все, щоб задушити революційний рух. Були заарештовані й кинуті до Шліссельбурзької фортеці М. А. Агарьов, М. Н. Бєліков (помер в одиночній камері), під час збройних сутичок тяжко поранено І. Г. Кононенка. І все ж напружена боротьба не припинялася. У 1906 році двічі страйкували вантажники порту, робітники заводів.

Страйки та заворушення тривали і після поразки революції. 7 червня 1907 року на великих підприємствах, де вплив більшовиків був найсильнішим, почався політичний страйк-протест проти розпуску II Державної думи, одним з депутатів якої був бердянський робітник М. М. Фомичов. Але загін охоронців-інгушів зброєю та нагаями розігнав страйкуючих. У роки реакції, коли значна частина інтелігенції відійшла від революційної боротьби, робітники не припинили підпільної діяльності. За повідомленням газети «Пролетарий» від 12 березня 1908 року в Бердянську існував робітничий комітет, члени якого складали листівки, розповсюджували їх серед трудящих. Одна з листівок, випущених комітетом, стосувалася питання понаднормової роботи робітників.

У 1911 році в Бердянську під наглядом поліції перебувало 260 революціонерів, висланих сюди з великих робітничих центрів[2]. Вони провадили серед трудящих велику агітаційну роботу. Член РСДРП з 1902 року Н. З. Покрасов у 1912 році організував на Азово-Чорноморському заводі (колишній завод Горохова) гурток кореспондентів газети «Правда». На її сторінках у вересні того року робітники міста розповіли про перемогу під час виборів до IV Державної думи кандидата від соціал-демократичної партії А. Ф. Бур'янова, висунутого в депутати на всіх підприємствах Бердянська[3].

Робітничий рух у місті набував все ширшого розмаху і досконаліших форм. 2 липня 1914 року на Азово-Чорноморському заводі спалахнув десятиденний страйк, приводом для якого став звірячий вчинок майстра, що жорстоко побив 16-річного робітника Г. Калину. Страйком керували соціал-демократи Н. З. Покрасов, В. Л. Волков, Г. Г. Воронков. Підприємці задовольнили деякі вимоги робітників[4].

Дореволюційний Бердянськ був типовим повітовим окраїнним містечком царської Росії з населенням 34,8 тис. чоловік. З 60-х років минулого століття місто почало забудовуватися певною мірою планомірно. У 1911 році тут налічувалося понад 3 тис. будинків, переважно цегляних, п'ять проспектів, 31 вулиця та кілька майданів. Упорядковувалися, головним чином, ті вулиці, де мешкали привілейовані верстви населення. На початку XX ст. франко-бельгійське товариство спорудило елек-

---

[1] Центральний державний архів Військово-Морського флоту СРСР (далі ЦДАВМФ СРСР), ф. 1025, оп. 2, спр. 57, арк. 7.

[2] Кримський облдержархів, ф. 26, оп. 3, спр. 730, арк. 180.

[3] «Український історичний журнал», 1962, № 2, стор. 112.

[4] Кримський облдержархів, ф. 26, оп. 3, спр. 883, арк. 1—5.

Доставка хліба до порту. Бердянськ, 1907 р.

тростанцію, що забезпечувала освітленням житлові будинки центральної частини міста. Але ні водогону, ні каналізації у місті не було. Бердянськ, як і раніше, мав лише одну лікарню. З 1876 по 1911 рік кількість лікарів тут зросла у п'ять разів і становила... 5 чоловік. Міська лікарня утримувалася майже повністю за плату, яку одержували з хворих.

Не в кращому стані перебувала й народна освіта. До 1862 року Бердянськ мав тільки парафіяльну школу, в якій навчалося 50 дітей дворян, духовенства і купців. Цього року сюди перевели з Оріхова земське повітове училище. В 1874/75 навчальному році відкрилася жіноча гімназія, жіноче початкове однокласне училище, а також єврейська початкова талмуд-тора. Навчалося у школах 793 дітей — кожний 16-й хлопчик і кожна 17-а дівчинка[1].

Дещо пізніше в місті відкрилися мореходні класи другого розряду, 5 початкових однокласних земських училищ, а два, що діяли раніше,— перетворено на двокласні. Наприкінці XIX — на початку XX ст. почала працювати чоловіча гімназія, створена на базі земського повітового училища, дві приватні жіночі гімназії, а з 1905 року — реальне училище, яке через чотири роки перейшло у відання міської управи. Напередодні першої світової війни засновано комерційне училище. Але до цих навчальних закладів діти трудящих доступу майже не мали. На початку XX ст. відкрився десяток невеликих шкіл грамоти, в яких і навчалася мізерна частина дітей робітників. То ж не дивно, що навіть за офіційною статистикою в 1913 році половина чоловічого і дві третини жіночого населення міста не вміли читати й писати.

Нечисленні культурні заклади міста — дворянський, комерційний та прикажчицький клуби, міський театр, бібліотека, три приватні ілюзіони служили головним чином для розваг міської буржуазії та купецтва. Для трудового народу призначалися 15 церков, 2 в'язниці, шинки і горілчані лавки, що зустрічалися майже на кожному розі. Тут біднота топила своє горе, збуваючи останні, зароблені тяжкою працею копійки.

Нового лиха завдала трудовому народові перша світова війна. До Бердянська перевели Варшавський арсенал, почав працювати аеропланний завод. Випуск сільськогосподарських машин у 1915 році зменшився вдвоє, а ще через два роки становив лише сьому частину довоєнного. Зростали ціни на продовольство, зменшувалися заробітки. Поразка російських військ на фронтах, розруха, злидні загострювали невдоволення народних мас, викликали активізацію робітничого руху.

Незважаючи на переслідування та репресії, більшовики Бердянська посилювали боротьбу проти меншовиків і есерів, вели агітаційну роботу серед населення, хоч лави їх внаслідок мобілізації до армії багатьох робітників міста, насамперед революційно настроєних, дуже поріділи. Дізнавшись про скрутне становище бердянської організації, ЦК РСДРП(б) протягом 1915—1916 рр. відрядив до міста для підпільної роботи досвідчених революціонерів — петроградця О. М. Єгорова та Р. Я. Тольмаца, який раніше відбував заслання в Іркутській губернії разом з М. І. Калініним. Активізували свою діяльність більшовицькі групи на заводах Азово-Чорноморському, Грієвза, Матіаса. У грудні 1916 року створено міський комітет об'єднаної організації РСДРП[2].

---

[1] О народном образовании в Бердянском уезде Таврической губернии в 1866--1876 гг. Бердянск, 1877, стор. 57, 69.
[2] ЦДАЖР СРСР, ф. 102, ОВ, 1917 р., спр. 5, ч. 75, арк. 1—2.

Після звістки про повалення царизму на підприємствах Бердянська відбулися багатолюдні мітинги та загальноміська демонстрація. 3 березня 1917 року в місті створено Раду робітничих і солдатських депутатів[1]. Але керівництво нею захопили меншовики. До більшовицької групи Ради увійшли В. Л. Волков, М. А. Бураков, К. І. Дінер, О. М. Єгоров та А. М. Мазін, який повернувся до міста після 11-ти річної каторги. Перебуваючи з меншовиками в одній організації, більшовики у найважливіших питаннях керувалися Квітневими тезами, дотримували принципової, ленінської лінії, викриваючи антинародну політику буржуазного Тимчасового уряду та меншовиків у питаннях війни й миру, наполягаючи на задоволенні основних вимог трудящих.

Значну допомогу більшовикам подавав Центральний Комітет партії. За вказівкою ЦК до Бердянська приїхали О. О. Дюмін, який влаштувався слюсарем на одному з заводів, та Б. М. Рачковська. Сімферопольська партійна організація направила до Бердянська П. Оболтусова. Тоді ж до міста почали повертатися політичні емігранти, учасники першої російської революції. Більшовики проводили чітку лінію на розвиток соціалістичної революції. Головна опора більшовиків — заводські робітники на цей час почали об'єднуватися в масові профспілкові організації. В травні у місті відбулися заворушення, викликані підвищенням цін на продовольство, розвитком спекуляції[2].

Після липневих подій у Петрограді народні маси все рішучіше виступали проти Тимчасового уряду. Роз'яснення більшовиками Бердянська політики партії в питаннях землі, війни і миру селяни повіту зустрічали з великим інтересом. У серпні 1917 року відбувся 1-й повітовий з'їзд Рад селянських депутатів за участю 70 делегатів від волостей та членів Бердянської Ради робітничих і солдатських депутатів. Проти політики меншовиків та есерів спрямував свою промову на з'їзді більшовик О. М. Єгоров[3].

Хвиля обурення прокотилася по місту після викриття змови Корнілова. Обраний 29 серпня на спільному засіданні міської Ради робітничих і солдатських депутатів і повітової Ради селянських депутатів тимчасовий революційний комітет вимагав передати на революційний суд Корнілова, Лукомського та інших змовників — ворогів революції. Бердянська Рада підтримала Всеросійський страйк залізничників, а на засіданні 23 вересня призначила до страйкового комітету свого представника. Робітники Бердянська рішуче вимагали передачі влади Радам. В умовах зростаючої революційної боротьби 2-й повітовий з'їзд Рад селянських депутатів (17—19 вересня) виявив недовір'я Тимчасовому урядові.

На своїх зборах 3 вересня 1917 року 39 більшовиків висловилися за виділення в самостійну організацію. Тут же було створено організаційний комітет для підготовки цього акту. 14 вересня на загальних зборах більшовики обрали загальноміський комітет і прийняли рішення про встановлення постійних зв'язків з ЦК РСДРП(б). Очолили Бердянську більшовицьку організацію Р. Я. Тольмац, делегат VI з'їзду РСДРП(б)[4] і О. О. Дюмін. ЦК РСДРП(б) схвалив дії бердянських більшовиків і закликав підтримувати тісні зв'язки з партійним центром[5].

Передові робітники міста підтримували більшовиків. Завдяки цьому партійна організація зростала чисельно. У жовтні 1917 року в ній перебувало 120 чоловік, а в листопаді — 200. В одному з листів Таврійського губкому до ЦК РСДРП(б) говорилося: «... У Бердянську наша організація чи не найсильніша і порівняно краще поставлена...»[6]. Все ж бердянські меншовики й есери поки що мали більшість у Раді, профспілках та інших масових організаціях трудящих.

---

[1] В. Л. Харитонов. Лютнева революція 1917 року на Україні. Х., 1966, стор. 255.
[2] Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні, т. 2, стор. 336, 337.
[3] Газ. «Известия» (Бердянск), 19 серпня 1917 р.
[4] Шестой съезд РСДРП(б). Протоколы. М., 1958, стор. 308.
[5] Нариси історії Запорізької обласної партійної організації, стор. 47.
[6] Борьба за Советскую власть в Крыму, т. 1. Документы и материалы. Симферополь, 1957, стор. 84.

Більшовики посилено готувалися до збройного повстання. Під їх безпосереднім керівництвом формувалися робітничі дружини на заводах Азово-Чорноморському, Грієвза та «Вдова Матіас і сини». На бік революції під впливом більшовицької агітації стала й частина солдатів 46-го запасного полку. Вони теж допомагали робітничим дружинам озброюватися[1]. З різних міст Росії в ящиках з написами «Запчастини для жниварок» надходила зброя для пролетарів Бердянська.

У жовтні 1917 року під гаслом «Очистимо Ради від меншовиків!» відбулася збройна демонстрація трудящих Бердянська за участю червоногвардійців, яких на той час налічувалось близько 200 чоловік.

Звістка про перемогу робітників і революційних солдатів Петрограда долетіла до Бердянська 26 жовтня. Робітники палко вітали встановлення Радянської влади. На цей час становище в місті було досить складним. Меншовики та есери вдалися до злісних нападок на владу Рад.

Міський комітет більшовиків звернувся до трудящих із закликом встановити Радянську владу. Виконком Ради, що складався з угодовців, у відповідь на це створив т. зв. тимчасовий революційний комітет, до складу якого ввійшли представники дрібнобуржуазних партій, земства, міської думи і лише двоє більшовиків. Таким чином меншовицько-есерівська Рада фактично намагалася зберегти владу в руках буржуазії.

Гостра боротьба навколо питання про владу продовжувалася на пленумі Ради робітничих і солдатських депутатів, де незначною більшістю голосів — 49 проти 43 — все ж пройшла меншовицька резолюція.

Бердянські більшовики стояли на твердих ленінських позиціях. На своїх загальних зборах 31 жовтня вони прийняли резолюції, де зазначалося, що порятунок революції — в переході влади до рук більшовицьких Рад, які негайно повинні запропонувати перемир'я воюючим сторонам, взяти на себе захист революційної країни від світового імперіалізму; запровадити робітничий контроль над виробництвом і розподілом продуктів та негайно передати землю селянству.

Дальші події підтвердили повну безпідставність оцінки лідером бердянських меншовиків Кисиленком перемоги повстання у Петрограді і переходу влади до більшовицьких Рад як авантюри. Робітники майже всіх підприємств міста вимагали переобрання Ради. На загальних зборах 31 жовтня робітники Азово-Чорноморського заводу привітали перемогу Жовтневого збройного повстання в Петрограді, висловилися за передачу влади Радам. Втрачаючи авторитет серед мас, меншовики та есери звернулися по допомогу до місцевої буржуазії, яка виділила для їх підтримки 50 тис. крб. Дізнавшись про це, більшовики, а слідом за ними ліві групи та представники революційних солдатів відкликали своїх представників з тимчасового «ревкому» і він розпався.

Більшовики створили новий ревком, до складу якого ввійшли представники Ради робітничих і солдатських депутатів, Ради селянських депутатів, а також заводських комітетів, профспілок тощо. До нього не потрапив жодний меншовик. Під тиском мас виконком Ради змушений був погодитися на такий склад ревкому.

Новий ревком, рішуче підтриманий революційними робітниками і солдатами міста, очолив боротьбу за більшовизацію міської Ради, яка переможно закінчилася в середині листопада — і у виконкомі керівна роль перейшла до більшовиків. 10 грудня 1917 року в Бердянську перемогла Радянська влада. Головою президії Ради став О. О. Дюмін[2]. Боротьба за встановлення Радянської влади в повіті успішно завершилася в січні 1918 року створенням повітової та волосних Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів.

Більшовики запровадили контроль над друкарнею та газетою «Известия», перетворивши її у свій офіційний орган. Вони вигнали угодовців з керівних посад у проф-

[1] В. Я. Борщевский. Бердянск помнит 18-й год. Запорожье, 1962, стор. 16.
[2] Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні, т. 2, стор. 343—344.

спілках. Створені ще до проголошення в місті Радянської влади червоногвардійські загони об'єдналися в єдину військову частину, яка, за вказівкою Я. М. Свердлова, вирушила на Дон для боротьби з Каледіним. Рада розпочала формування нових бойових червоногвардійських підрозділів.

Успішно розв'язували більшовики та міська Рада і складні економічні питання. Було встановлено робітничий контроль над виробництвом. Почали роботу повітова і міська продовольчі колегії. Рішенням Ради від 2 березня 1918 року скасовувалася приватна власність на нерухоме майно, вартість якого перевищувала 25 тис. крб.; замість націоналізованих банків створено єдиний Народний банк. 16 лютого на спільному урочистому засіданні міську та повітову Ради було об'єднано в повітову Раду робітничих, солдатських і селянських депутатів на чолі з О. О. Дюміним.

Утвердження Радянської влади в місті відбувалося за складних умов класової боротьби. Білі офіцери та інші контрреволюційно настроєні елементи, що втікали з центральних районів Росії і гуртувалися в Бердянську навколо командування 46-го запасного полку, чинили опір владі Рад. Щоб ліквідувати кубло контрреволюції, Рада запросила до міста загін чорноморських моряків. Уночі 22 лютого 1918 року 112 офіцерів було заарештовано, полк роззброєно і демобілізовано. Для боротьби з контрреволюцією в місті створено комісію та військово-революційний трибунал під головуванням З. С. Горбенко. На засіданні трибуналу моряки-чорноморці рішуче вимагали смертного вироку контрреволюціонерам. Проте більшість членів трибуналу не погодилася на це. Всіх офіцерів звільнили під «чесне слово».

Боротьба бердянського пролетаріату за утвердження Радянської влади в повіті часом набувала драматичних форм. Особливо тяжке становище склалося в місті на початку квітня 1918 року, коли з півночі наближались австро-німецькі окупанти та їх посіпаки з т. зв. гайдамацьких загонів, а із заходу — великий білогвардійський офіцерський загін полковника Дроздовського.

Враховуючи це, партійний комітет міста і повітова Рада відрядили до Севастополя делегацію на чолі з комуністами М. І. Бураковим та А. М. Могильним з проханням надіслати бойові кораблі для оборони Бердянська та Азовського узбережжя. 18 квітня, згідно з розпорядженням ВУЦВК, надзвичайне засідання Бердянської повітової Ради ухвалило: морем евакуювати все, чим можуть скористатися окупанти. До евакуаційної комісії ввійшли більшовики, які вирішили залишити Бердянськ лише втративши останню надію на його захист.

Білогвардійці і серед них звільнені під «чесне слово» офіцери 46-го запасного полку, есери, меншовики, націоналісти вчинили контрреволюційний заколот, щоб зірвати евакуаційні роботи. Вони насамперед атакували порт, приміщення ревкому та Ради[1].

Найбільш запеклим і кровопролитним був бій біля штабу Червоної гвардії. Червоногвардійці билися до останнього патрона. Лише тоді, як більшість захисників штабу загинула, а О. О. Дюмін і А. М. Мазін були поранені, білогвардійцям вдалося захопити приміщення. Викликані з Севастополя кораблі чорноморців прибули із запізненням. Вони вже не могли змінити становище і відійшли до Єйська. Надвечір 18 квітня місто опинилося в руках заколотників. Цього ж дня вони заарештували 26 членів партійного комітету більшовиків та ревкому, які були також депутатами Ради[2].

23 квітня до Бердянська увійшов загін Дроздовського. Керівники заколоту — монархіст полковник Чертков, чорносотенець піп Лукін, меншовик Кисиленко та інші — негайно передали членів Бердянської Ради дроздовцям, які вивезли заарештованих до Куцої Балки (поблизу села Іванівки) і там вчинили звірячу розправу. Дев'ятнадцять героїв: О. О. Дюмін, З. С. Горбенко, О. І. Горбенко, Л. І. Грінштейн, М. Р. Рогов, П. О. Введенський, А. М. Мазін, О. М. Єгоров, М. П. Кіорпе, М. О. Коз-

---

[1] Нариси історії Запорізької обласної партійної організації, стор. 65, 66.

[2] Журн. «Летопись революции», 1926, № 1, стор. 100.

лов, К. І. Дінер, О. М. Винокуренко, Д. У. Воронков, І. С. Шпитальна, І. І. Вільнер, Н. О. Клейн, П. Ф. Смекалов, М. Г. Файнер, А. М. Озоль — загинули в ім'я революції. Перед стратою бандити хотіли зав'язати приреченим очі, але О. М. Єгоров вигукнув: «З відкритими очима ми свідомо боролися за справу визволення, і з відкритими очима ми готові вмерти за неї. Не зав'язуйте очей, стріляйте швидше, собаки!»[1]

Збереглося звернення членів Ради до робітників Бердянська, яке закінчувалося словами: «Ми не боїмося смерті тому, що віримо в безсмертя революції. Хай живе Інтернаціонал! Хай живе соціалістична революція!»

Мітинг біля братської могили членів 1-ї Бердянської повітової Ради робітничих, селянських і солдатських депутатів, розстріляних білогвардійцями. Село Іванівка, 1918 р.

«Правда» 16 червня 1918 року писала, що трагічна загибель депутатів 1-ї Бердянської більшовицької Ради викликала широкий громадський резонанс.

25 квітня 1918 року Бердянськ окупували австро-німецькі війська. Вони завдали нового лиха трудящим. Зменшилася заробітна плата, різко збільшилися ціни на продукти харчування. На 1 липня 1918 року в місті налічувалося 2500 зареєстрованих біржею безробітних[2].

Бердянські робітники не змирилися з режимом терору. Під керівництвом більшовиків у місті діяло кілька конспіративних груп. У травні 1918 року ЦК партії більшовиків направив до Бердянська для зміцнення підпільної організації Л. Р. Романова-Лопатка (партійна кличка «Пугачов»). Тоді ж, за вказівкою Сімферопольського більшовицького комітету, до міста прибув А. Яковлєв. Оформлення підпільної більшовицької партійної організації відбулося 20 травня, секретарем повітового комітету обрано Л. Р. Романова-Лопатка. Незабаром був створений і підпільний військово-революційний комітет у складі 7 чоловік[3]. Окупанти, дізнавшись про існування повітового комітету партії та ревкому, оголосили в місті стан облоги. Але й за таких умов комуністи продовжували формувати на заводах бойові робітничі дружини, розповсюджували серед трудящих міста революційні відозви. Йшла посилена підготовка до збройного повстання.

Завдяки активній діяльності більшовиків залізничники Бердянська взяли участь у липневому Всеукраїнському страйку залізничників. Два тижні залізнична станція й депо не працювали, окупанти не мали змоги вивозити звідси награбоване майно та хліб.

В зв'язку з початком революції в Німеччині та ануляцією Брестського договору австро-німецькі війська почали спішну евакуацію і наприкінці листопада 1918 року залишили Бердянськ. Але в місті вперто трималися гетьманці, а з середини грудня Бердянськ окупували денікінські війська з корпусу генерала Тілло, яких доставили сюди кораблі англо-французької ескадри.

У січні — лютому 1919 року становище на Південному фронті змінилося на користь Червоної Армії. Війська Радянської республіки, розвиваючи наступ, наближалися до Бердянська. За цих умов підпільний партійний комітет і ревком при-

---

[1] Газ. «Известия», 16 червня 1938 р.
[2] Гражданская война на Украине, т. 1, кн. 1, стор. 205.
[3] Бердянський краєзнавчий музей, ф. 6, оп. 2; спр. 21, арк. 34.

Вступ частин Червоної Армії в Бердянськ. 15 березня 1919 р.

скорили підготовку повстання. В ніч з 11 на 12 березня бойові дружини почали бій з денікінськими частинами. Запеклий бій відбувся в районі порту, на вулиці Матроській. До 10 години ранку 12 березня червоногвардійці за допомогою партизанського загону с. Новоспасівки повністю визволили місто. Бойові дружини звільнили політичних в'язнів. Влада перейшла до рук ревкому. 15 березня до Бердянська вступили передові підрозділи 2-ї бригади 1-ї Задніпровської дивізії Червоної Армії[1].

Повітовий більшовицький комітет і ревком насамперед взялися налагоджувати роботу органів Радянської влади. Довелося працювати у прифронтових умовах. Тому в час виборів до Бердянської Ради робітники, щоб не припиняти роботу підприємств, навіть голосували позмінно. Важливого значення повітком партії та ревком надавали продовольчому питанню, особливо заготівлі хліба для голодуючих робітників. Делегати 3-го повітового з'їзду Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, який відбувся в травні, в резолюції з продовольчого питання писали: «Хай знають сім'ї червоних воїнів, робітники Донецького басейну і Півночі, що ми готові поділитися з ними останнім шматком хліба»[2].

Організатором радянського будівництва в повіті була більшовицька організація міста, що налічувала 55 членів і 80 співчуваючих. Як повідомляв бюлетень секретаріату ЦК КП(б)У, комуністичний осередок працював чудово. Настрій робітників революційний, піднесений. Зв'язок налагоджено з найменшими первинними партійними осередками[3].

Але мирний перепочинок тривав недовго. Знову підводили голову вороги. Ще в березні, а потім і в травні 1919 року на бердянському рейді з'явились англо-французькі кораблі. Їх спроби висадити десант були безуспішними. У травні почалися широкі наступальні операції денікінських військ. Для боротьби з ворогами бердянські більшовики створили комуністичний полк, яким командував Залмаєв. З цією ж метою вони об'єднали розрізнені партизанські групи навколишніх сіл та Ногайська в партизанський загін під командуванням Г. З. Голика. Червоноармійцям доводилося вести боротьбу і з розквартированими у місті та на його околицях частинами махновської бригади, яка хоч і входила на той час до складу 1-ї Задніпровської радянської дивізії, але терористичні дії проти більшовиків та співчуваючих не припинила. Лихої слави нажив на цей час бердянський готель «Метрополь», де махновці катували прихильників Радянської влади. Так, лише за допомогою зброї командир комуністичного полку врятував голову міського партійного комітету більшовиків Загинайка, заарештованого махновцями[4].

8 червня 1919 року Бердянськ захопили денікінські війська. Денікінці пограбували місто, влаштовували облави, щоб поповнити свою армію «добровольцями», переслідували радянських активістів. Щоб активізувати діяльність більшовицького

[1] Газ. «Известия» (Бердянск) 18 березня 1919 р.
[2] За власть Советов, стор. 90—91.
[3] ЦДАЖР УРСР, ф. 5, оп. 1, спр. 28, арк. 20.
[4] АІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 3, спр. 16, арк. 40.

підпілля, Зафронтове бюро ЦК КП(б)У надіслало на початку липня до Бердянська 18 комуністів[1].

Протягом вересня — жовтня місто перебувало в руках махновців, які діяли в тилу денікінських військ. Внаслідок переможного наступу і розгрому наприкінці 1919 року головних сил Денікіна Латиський кавалерійський полк Червоної козачої бригади з кінної групи В. М. Примакова 7 січня 1920 року визволив Бердянськ.

Повітовий ревком і міська партійна організація (секретар А. Кулаков), що об'єднувала 140 комуністів, зосередили головну увагу на поповненні бійцями червоноармійських частин, створенні частини особливого призначення та організації сторожового батальйону, до складу якого ввійшло 60 комуністів, подбали і про постачання червоноармійців продовольством, обмундируванням та озброєнням, а також про організацію харчування голодуючих сімей робітників та червоноармійських родин.

При наближенні наприкінці липня 1920 року врангелівців значна частина бердянських робітників взяла в руки зброю і вирушила на захист міста. 21 липня партком та ревком організували масовий суботник — вантажили вугіллям ешелон з 47 вагонів, призначений для відправки в Москву. В суботнику взяло участь близько 5 тис. робітників. Під артилерійським обстрілом ворога вони зуміли відправити ешелон уже тоді, коли врангелівці вдерлися до міста[2].

Протягом серпня—вересня 1920 року точилися запеклі бої з врангелівцями за місто, в яких брали участь червоноармійські частини 40-ї Богучарської дивізії 13-ї армії, партизанський загін Г. З. Голика, частини особливого призначення під командуванням С. І. Кари і А. Д. Бендельстона та сторожовий батальйон. Остаточно місто визволили 27 жовтня 1920 року частини 1-ї бригади 2-ї Донської стрілецької дивізії.

Відразу ж після визволення Бердянська з участю військових частин було створено міський ревком та відроджено міський партосередок, до міста повернувся з евакуації повітовий ревком. 5 листопада було створено повітовий партійний комітет, розпочали роботу його відділи. На той час у місті налічувалося 60 членів партії. Протягом двох місяців на підприємствах і в радянських установах створено 21 партосередок, а кількість комуністів зросла до 200. Почала виходити газета «Известия» — орган повітового парткому та ревкому.

Революційний ентузіазм трудящих зростав з кожним днем. З нагоди перемоги Червоної Армії в Криму відбувалися багатолюдні мітинги робітників і червоноармійців. Задоволення трудящих викликали турботи парткому та ревкому про нормалізацію життя міста, забезпечення робітників і червоноармійських родин продовольством. Але 12 грудня на місто налетіла банда Махна. Близько ста комуністів, комсомольців, радянських активістів та червоноармійців загинуло в нерівному жорстокому бою. Серед них — голова повітового ревкому Т. М. Міхелович і ще 10 комуністів. Про становище міста після триденного розгулу бандитів свідчить доповідна записка секретаря повітового парткому: «16-го стали до роботи. Грошей ні копійки. Всі каси зірвані, машинки друкарські забрані або розбиті. Палива немає. Будинки без шибок. Необхідно негайно прислати грошові знаки. Інакше відновити нормальне життя міста неможливо. Паперу немає. Газети не виходитимуть»[3].

Рівно через місяць після першого наскоку на місто налетіла ще одна банда махновців. Бандити зарубали 90 червоноармійців, 8 комуністів. У зв'язку з бандитськими наскоками комуністи та комсомольці міста перейшли на казармений стан. У цей час у Бердянську налічувалося 8 партійних осередків, що об'єднували 70 членів і 23 кандидати у члени партії, та 2 комсомольські осередки. В таких умовах зібралася перша бердянська повітова партійна конференція, яка накреслила заходи

[1] АІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 3, спр. 14, арк. 27, 28.
[2] Гражданская война на Украине, т. 3, стор. 303.
[3] За власть Советов, стор. 206.

по боротьбі з бандитизмом та по зміцненню Радянської влади у місті і селах повіту. Було обрано новий склад повітового парткому на чолі з М. Никоновим[1].

Для посилення боротьби проти бандитизму була створена Бердянська Надзвичайна повітова нарада у складі голови повітового ревкому, секретаря повітового парткому, уповноваженого Олександрівської Надзвичайної губернської наради, начальників військового гарнізону та особливого відділу, голови повітового продовольчого комітету, організатора комнезамів. Цей надзвичайний орган організував робітничі загони самооборони. Олександрівський губернський партком надіслав на допомогу комуністам Бердянська 20 партійних працівників — посланців ЦК КП(б)У.

Поступово життя міста нормалізовувалося. 30 січня 1921 року тут відбулися вибори міської Ради у складі 74 депутатів, у т. ч. 37 комуністів. Очолив Раду Наумов[2].

Радянська влада почала героїчну боротьбу за відбудову економіки, створення соціалістичної культури, перебудову життя на соціалістичних засадах. Почалася відбудова порту, підприємств, лікарень, шкіл. І вже в грудні 1920 року розпочалося навчання в школах, у січні—лютому 1921 року стали до ладу дві лікарні, а в квітні почав працювати порт,— до Бердянська прибули турецькі судна з мануфактурою, взуттям, горіхами, маслинами, дровами тощо. Відновилася робота портових механічних майстерень.

10 липня 1921 року відбулося урочисте відкриття Бердянського державного курорту. Першими приїхали сюди на лікування шахтарі Донбасу, робітники Москви, Петрограда та інших міст країни.

Комуністи та радянські активісти оточили турботою безпритульних дітей, сиріт. Грозового 1919 року вони організували в Бердянську дитячий приймальник, а 1920 — 4 дитячі будинки. Через 5 років тут виросло ціле дитяче містечко, де виховувалося 850 колишніх безпритульних дітей. Вихователі, дитячий колектив підтримували дружні зв'язки з вихованцями комуни ім. Дзержинського, яку очолював А. С. Макаренко[3].

Розпочалася перебудова народної освіти. За даними перепису 1921 року на 20 квітня в Бердянську проживало понад 22 тис. чоловік, з них 8 тис. були неписьменними, в т. ч. 440 дітей шкільного віку. Вже 1920/21 навчального року в місті відкрили три школи-семирічки, вісім початкових шкіл[4].

Більшість учителів міста свідомо перейшла на бік Радянської влади і самовіддано працювала. Бердянська вчителька К. Т. Ліпчинська стала делегатом Всесоюзного з'їзду вчителів (січень 1925 року). Колектив школи № 3 одержав від наркома освіти А. В. Луначарського привітання: «Педагогам школи імені Івана Франка шлю палкий привіт і побажання перемог на їхній ділянці третього фронту (боротьбі з неписьменністю)». У поліпшенні виховної роботи серед дітей велику роль відігравала піонерська організація, створена в 1922 році.

Влітку 1921 року відкрився робітничо-технічний факультет з електротехнічним та інженерно-будівельним відділеннями, електромеханічний і агрономічний технікуми, педагогічна, медична, соціально-економічна, технічна, художньо-естетична школи та різноманітні курси. Створене при відділі народної освіти товариство «Геть неписьменність!» організувало навчання населення на пунктах ліквідації неписьменності.

В ході соціалістичного будівництва зростали лави міської партійної організації, її авторитет серед мас. На заводах Азово-Чорноморському, Державному шкіряному № 1, Державному сільськогосподарських машин № 4, Першотравневому, на залізничному і водному транспорті, де діяли партосередки, комуністи виступали ініціато-

---

[1] АІПП ЦК КП України, ф. 24, оп. 1, спр. 2, арк. 87; ф. 1, оп. 6, спр. 58, арк. 2, 4, 63, 64.
[2] Філіал Запорізького облдержархіву в Мелітополі, ф. Р-2, оп. 2, спр. 1, арк. 151.
[3] Газ. «Приазовский пролетарий» (Мариуполь), 9, 21 липня, 1 серпня, 7 вересня 1926 р.
[4] Філіал Запорізького облдержархіву в Мелітополі, ф. Р-605, оп. 1, спр. 9, арк. 6—8.

рами змагання за якнайшвидшу відбудову підприємств. У червні 1922 року Запорізький губернський комітет партії інформував ЦК КП(б)У, що в Бердянську посилюється авторитет і вплив Комуністичної партії. Наприкінці 1923 року тут діяло вже 10 первинних партосередків, які об'єднували 190 комуністів[1]. За час Ленінського призову парторганізація міста поповнилась десятками нових членів з числа передових робітників.

Молоді робітники Першотравневого заводу, які вступили до партії за ленінським призовом. Бердянськ, 1924 р.

Трудящі активно включалися в політичне життя. У липні 1921 року, незважаючи на голод і розруху, бердянські робітники відрахували свій триденний заробіток до фонду допомоги страйкуючим шахтарям Англії, а трохи пізніше — Руру. 10 січня 1923 року вони вирішили відпрацювати один день, а зароблені кошти передати у фонд допомоги польським політичним в'язням.

Справжніми бойовими помічниками комуністів у всіх їх починаннях були комсомольці. Перша молодіжна група виникла в Бердянську з ініціативи Е. Р. Кабо — сина організатора міської соціал-демократичної організації — ще в 1919 році. Остаточне оформлення міської комсомольської організації відбулося 15 січня 1920 року. Секретарем її комітету обрали Г. Судака. Комсомольці гартувались у боях з денікінцями, врангелівцями та іншими бандитськими зграями. Смертю хоробрих загинули перші комсомольці Е. Р. Кабо та Осиновський. У 1922—1925 рр. міцні комсомольські осередки працювали на Першотравневому, Азово-Чорноморському та інших заводах[2].

Завдяки героїчним зусиллям комуністів, комсомольців, усіх робітників уже наприкінці 1922 — початку 1923 року стали до ладу заводи шкіряний № 1 та Першотравневий, який одним з перших в країні почав випускати сільськогосподарські машини. У 1924 році обсяг його виробництва перевищив довоєнний рівень. Дещо пізніше налагодив випуск врубових машин для шахт Донбасу Азово-Чорноморський завод, стали до ладу цегельно-черепичний та рибний заводи, макаронна, взуттєва та меблева фабрики, млинзавод, олійниця, пивзавод. Швидко йшла відбудова порту. У 1924 році через морські ворота міста почав здійснюватися зв'язок з Італією, Францією, Грецією. Морські шляхи з'єднали Бердянськ з Маріуполем, Таганрогом, Ростовом, Керчю, Ялтою.

У 1926 році 400 бердянських рибалок об'єдналися в кооператив «Вільний». На його базі в 1929—1930 рр. створено три риболовецькі колгоспи — ім. Леніна, ім. Горького і «Червоний рибалка», їх обслуговувала судноверф[3].

У місті та на його околицях розвивалися садівництво і виноградарство. Тут, на піщано-черепашкових грунтах, добре ріс знаменитий бердянський виноград «шасла» («берізка»). Ще в 1919 році на базі націоналізованих земельних ділянок виник радгосп «Червоні виноградники» (нині «Жовтнева хвиля»). Згодом спорудили винзавод, який щодоби переробляв 60 тонн винограду[4]. В середині 20-х років власники вино-

[1] АІПП ЦК КП України, ф. 1, оп. 6, спр. 585, арк. 2; ф. 32, оп. 1, спр. 1384, арк. 27; спр. 1262, арк. 50.

[2] А. Бендельстон. История Бердянской комсомольской организации. Бердянск, 1927, стор. 3—8.

[3] Філіал Запорізького облдержархіву в Мелітополі, ф. Р-58, оп. 1, спр. 71, арк. 20, 21.

[4] А. Л. Подражанский. Виноградарский совхоз «Жовтнева хвиля». М., 1953, стор. 7.

градних плантацій та орендатори створили кооператив «Винпром», який у 1928 році об'єднував 573 виноградарів.

Ціною величезних зусиль трудящі міста налагодили роботу вщент зруйнованого в роки війни залізничного транспорту. Виник новий вид транспорту — автомобільний. У 1928 році Бердянськ вже мав постійне автомобільне сполучення з Маріуполем.

Великі зміни сталися і в торгівлі. Найбільшою торговельною організацією вважався кооператив «Міськробкооп», який наприкінці 20-х років об'єднував 34 промтоварні і продовольчі крамниці, хлібопекарню, ковбасний цех. Збували продукцію кооператив «Перемога» і товариство «Змичка». Державна та кооперативна торгівля в 30-х роках остаточно витіснили приватну. Ремісники й кустарі об'єдналися в 17 кооперативних артілей. Міський відділ комунального господарства відкрив готель «Інтернаціонал» та кілька інших побутових підприємств.

Особливо бурхливо розвивались економіка і господарство міста в 30-х роках. Вже 1932 року на Першотравневому машинобудівному заводі, що випускав переважно жниварки, працювало 2,8 тис. чоловік, а річний випуск продукції в цінах 1926/27 господарського року становив понад 2,8 млн. крб. На Азово-Чорноморському машинобудівному заводі працювало 1,2 тис. чоловік, випуск продукції досяг 3,5 млн. крб. Значно збільшили випуск продукції суднобудівна верф, дві взуттєві фабрики та інші підприємства міста[1]. У 1937 році завершилося будівництво міської електростанції,— електрика знайшла широке застосування на заводах, комунальному господарстві, у побуті.

На міській околиці, де раніше був великий пустир, виріс один з найбільших на той час у країні крекінг-завод, оснащений новітнім устаткуванням. Колективи бердянських підприємств освоювали випуск нової продукції, наполегливо удосконалювали виробництво.

Напередодні Великої Вітчизняної війни у місті працювали такі підприємства союзного підпорядкування, як Азово-Чорноморський (нині завод шляхових машин), Першотравневий заводи, крекінг-завод та інші; 3 підприємства республіканського значення, 5 — місцевої промисловості та 14 кооперативних артілей. Всього на підприємствах міста працювало близько 14 тис. чоловік.

Місто перетворилося у великий морський порт. Сюди прибували нафта, руда, а вивозилися метал, вугілля, хліб, сіль тощо.

Бердянці гаряче підтримували новаторські починання, були активними учасниками соціалістичного змагання. На заклик партії на всіх підприємствах розгорнулося соціалістичне змагання за дострокове виконання п'ятирічок. Серед робітників великого розмаху набув рух ударників і стахановців. Бердянці пишалися іменами Я. С. Варави — слюсаря Першотравневого заводу, Я. С. Бєляєва — машиніста залізничного депо, Л. Г. Федоренко — робітниці крекінг-заводу, М. І. Білого — коваля портових механічних майстерень та інших працівників, славних новаторів виробництва.

Велику увагу міська партійна організація приділяла оволодінню трудящими новою технікою. В 1935 році лише на Першотравневому заводі 310 чоловік закінчили гуртки техмінімуму, а в 1936 — тут навчалося 886 чоловік.

Дійова допомога надавалася трудівникам села, головним чином в створенні та зміцненні колгоспів і МТС. Успішно працювали на селі колишні робітники міста комуністи-двадцятип'ятитисячники І. Ф. Жигула, О. О. Сірко, П. М. Степовий. М. Є. Білогаєв, М. Я. Снєсов, М. Я. Деречинський та багато інших.

Лави комуністів зростали кількісно. На день відкриття 1-ї міської партійної конференції 28 лютого 1940 року в місті діяло 62 первинні партійні організації та 6 партійних груп, які об'єднували 1569 членів партії[2].

---

[1] Запорізький облдержархів ф. Р-1236, оп. 1. спр. 32, арк. 12.
[2] Запорізький облпартархів, ф. 227, оп. 1, спр. 1, арк. 69.

У Бердянському порту. 1968 р.

Азовське море. 1969 р.

Пам'ятник матросам.
Бердянськ, 1964 р.

Вклейка надрукована на Харківській друкоофсетній фабриці

Поряд з розвитком промисловості інтенсивно велася забудова міста, вдосконалювалося комунальне господарство. У довоєнні роки Бердянськ став одним з найкрасивіших міст Приазов'я. На той час тут проживало близько 55 тис. чоловік. В місті зводили багатоповерхові будинки, широкі асфальтовані магістралі потопали в зелені, мережа водопроводу досягла 25 км,— це у два з половиною рази більше, ніж його було у 1913 році. Впорядковувалися місця відпочинку трудящих. Виросли нові селища: крекінг-заводу, Нагірне. Порівняно з дореволюційним часом житловий фонд зріс у два рази.

Великі зміни сталися в галузі охорони здоров'я. Наприкінці 1940 року в Бердянську функціонувала лікарня на 200 місць, 6 заводських амбулаторій, 11 пунктів охорони здоров'я, малярійна та санітарна станції, чотири диспансери, дві консультації. Трудящим подавали медичну допомогу 63 лікарі та 180 чоловік середнього медичного персоналу. Протягом перших п'ятирічок на Бердянському курорті споруджено двадцять санаторіїв і будинків відпочинку, в тому числі дитячий санаторій на 75 місць, інститут фізичних методів лікування, аеросолярій на 300 місць, 10 піонерських таборів. Профілактичні заходи та кваліфіковане лікування сприяли зміцненню здоров'я трудящих, забезпечили зменшення дитячої смертності майже в три рази[1].

Радянський Бердянськ перетворився на місто студентів. У 1933 році розпочав свою діяльність педагогічний інститут, створений на базі інституту соціального виховання, що працював тут з кінця 20-х років.

У зв'язку з розвитком промислових підприємств та їх реконструкцією зросла потреба у висококваліфікованих кадрах. Тому професійно-технічна школа, створена в 1920 році та вечірній робітфак, заснований у 1928, були реорганізовані в індустріальний технікум. Відкрита 1921 року для підготовки кваліфікованих виноградарів і садоводів агрономічна школа була через десять років перетворена на технікум плодовиноградарства. Цього року розпочалися заняття і в медичному технікумі.

В 1931/32 навчальному році у вузі та технікумах міста навчалося 1,2 тис. студентів, а напередодні війни кількість їх зросла майже в півтора раза. З'явилася нова форма підготовки кадрів для промисловості — професійно-технічні училища. Їх у місті налічувалося чотири, спеціальність токарів, слюсарів тут здобували 900 учнів. Розвивалась і мережа загальноосвітніх шкіл. Напередодні Великої Вітчизняної війни у місті налічувалося 10 середніх шкіл. Всього ж 18 загальноосвітніх шкіл охоплювали 7,5 тис. учнів. У тридцяті роки для дітей трудящих міста відчинили двері 19 дошкільних дитячих закладів.

Відразу ж після перемоги Великого Жовтня замість дворянського та комерційного відкрилися робітничі клуби, яких у 1924—1927 рр. налічувалося в місті 10. Працював і районний селянський будинок. Люди йшли до клубу подивитися виставу чи кіно, почитати газету, послухати лекцію. Часто тут виступали посланці Червоної Армії, політпрацівники, приїздили доповідачі й артисти з Москви. В Матроській слобідці відкрилися хати-читальні. Завжди людно було в міському театрі[2]. 1940 року до послуг трудящих було вже три кінотеатри, при клубах діяли кіноустановки.

З 1921 року в місті працювали три державні бібліотеки з фондом 30 тис. томів, а також 14 невеликих профспілкових. 1941 року при всіх клубах, школах, дошкільних закладах теж відкрилися бібліотеки.

Пам'ятною подією було відкриття краєзнавчого (1930 рік) та єдиного на Запоріжжі художнього музею, основою фондів якого стали 250 картин, подарованих Бердянську земляком — видатним радянським художником І. І. Бродським.

Справді масового характеру набули фізкультура і спорт. На підприємствах, у школах діяли гуртки «Ворошиловських стрільців», Тсоавіахіму, Червоного Хрес-

---

[1] Філіал Запорізького облдержархіву в Мелітополі, ф. Р-605, оп. 1, спр. 9, арк. 8.
[2] Там же, ф. Р-58, оп. 1, спр. 71, арк. 20, 21.

та. Особливою популярністю користувався спортивний зал товариства «Крила Рад», де працювали секції з різноманітних видів спорту. На міському стадіоні відбувалися спортивні змагання. У червні 1939 року Рада Народних Комісарів СРСР прийняла постанову про відкриття в Бердянську аероклубу імені видатної льотчиці — Героя Радянського Союзу П. Д. Осипенко. Водночас з відкриттям аероклубу на Приморському майдані споруджено парашутну вишку.

Велика Вітчизняна війна на довгий час перервала мирну працю трудящих Бердянська. З перших днів війни у місті формувалися частини для відправки на фронт, підприємства переключилися на випуск продукції для потреб армії. На початку липня створено винищувальний загін з 270 бійців та батальйон народного ополчення, до складу якого входило близько 500 чоловік. Командирами і політруками ополченців стали 28 місцевих комуністів[1].

З наближенням фронту почалась евакуація людей, а також підприємств союзного значення, взуттєвої, макаронної фабрик, артілі «Двигун» та деяких інших — у глибокий радянський тил. Винищувальний загін та батальйон народного ополчення влилися до лав Червоної Армії.

7 жовтня 1941 року, після запеклих боїв гітлерівці окупували Бердянськ. Брудними чобітьми фашисти топтали святині радянських людей. В перший же день «нового» режиму один з фашистів, підійшовши до пам'ятника В. І. Леніну, підняв на нього зброю. Та варвар не випустив жодної кулі з свого автомата — рука невідомого патріота покарала його.

В місті гітлерівці розташували воєнну комендатуру, гебітскомісаріат, команду і відділ СД, міську та районну поліцію, а також значні військові сили — зондеркоманду СС, польову жандармерію, загін берегової прикордонної охорони, румунський кавалерійський корпус. Всі основні підприємства окупанти передали у власність німецьким капіталістам: Першотравневий завод дістався Круппу, курорт — есесівцю Кнаппу, винрадгосп — фашисту Біттерману, механічна артіль «Двигун» — заступнику гебітскомісара Кюнкеле. Намагаючись залучити на свій бік церковників і сектантів, фашисти у палаці піонерів відкрили православну церкву, в спортзалі товариства «Спартак» — молитовний будинок євангельських християн-баптистів.

Пограбування населення набуло систематичного характеру: фашисти забирали в населення теплі речі, білизну, продукти, виганяли людей з домівок. Вони запровадили таку систему «нового порядку», якої не знало навіть кріпацтво. 70 проц. врожаю з присадибних ділянок привласнювала «нова влада». Встановлено подушний і навіть «собачий податок» (останній — в розмірі 150 крб.). Спеціальним наказом окупанти зобов'язували мешканців міста вклонятися офіцерам. Робітникам колишнього Першотравневого заводу замість прізвищ присвоювали номери, які нашивалися на рукавах. Есесівець Біттерман запровадив на виноградниках панщину, де працювали зігнані звідусіль люди, насамперед підлітки. Робочий день тривав 13—14 годин, а платня була наймізернішою.

Гітлерівці примусово вивезли на каторжні роботи до Німеччини майже 3 тисячі мешканців Бердянська[2]. Справжніми патріотами виявили себе в той час лікарі Л. Б. Годлевський, І. Я. В'язментинова, О. Є. Горбулін та інші, які допомагали жителям ухилятися від «мобілізації».

Фашисти тортурами та розстрілами прагнули зламати опір радянських людей, підкорити їх своїй волі. Тільки за один день на початку 1942 року в Мерликовій балці розстріляно 800 чоловік. Місцем страти стали райони курорту, порту, сквер біля парашутної вишки. Окупанти пристосували під концентраційні табори приміщення профтехшколи, територію курорту. Всього за роки окупації замордували і розстріляли 6 тис. жителів міста[3].

---

[1] Запорізький облпартархів, ф. 227, оп. 1, спр. 38, арк. 23, 34, 44, 48.
[2] Запорізький облдержархів, ф. Р-1662, оп. 1, спр. 4, арк. 41.
[3] Запорожская область в годы Великой Отечественной войны, стор. 108, 118, 174, 175, 317.

Є. М. Руднєва — військовий пілот, Герой Радянського Союзу. Бердянськ, 1941 р.

Гітлерівці не досягли своєї мети: населення чинило впертий опір окупантам, саботувало їхні заходи й накази. Марно намагалися вони відновити роботу Азово-Чорноморського заводу, крекінг-заводу та інших бердянських підприємств. Робітники не бажали працювати на фашистів. Нічого не змогли вдіяти і технічні команди, які прибули з Німеччини до Бердянська.

Підпільники Бердянська і в умовах найжорстокішого терору не припинили боротьбу. Вони друкували й розповсюджували листівки із зведеннями Радянського Інформбюро, здійснювали диверсії, допомагали збирати розвідувальні дані кільком радянським десантним групам, направленим до міста командуванням Червоної Армії. Фашисти жорстоко розправлялися з силами опору — схопили й катували багатьох десантників, і серед них керівників розвідувальних груп С. В. Федяніна, П. А. Богацького. Загинули від руки окупантів комсомольці-підпільники М. Гузовський, В. Волков та інші. Та це не залякало патріотів — боротьба в місті продовжувалася[1].

Тисячі вихідців з Бердянська відстоювали честь і незалежність Радянської Батьківщини на фронтах Великої Вітчизняної війни, ратними подвигами уславили рідне місто. Імені В. Ревуцького, який повторив подвиг капітана Гастелло, удостоєна школа № 1. Іменами Героїв Радянського Союзу старшого лейтенанта — льотчиці Є. М. Руднєвої та лейтенанта О. К. Руденка названі вулиці міста. За мужність і відвагу, проявлену в боях, звання Героя Радянського Союзу удостоєні майори Д. Г. Чубар і М. П. Конкін, а також лейтенант М. М. Тищенко[2]. У дні Сталінградської битви прославилися солдати і офіцери з'єднання, яким командував уродженець Бердянська генерал-лейтенант І. І. Міссан. Інший виходець з Бердянська генерал-майор А. К. Бражников командував дивізією. Партизанський загін, що діяв у межах Бердянського і Куйбишевського районів, очолив житель міста Г. К. Романовський. За мужність і відвагу, виявлені в боях з гітлерівськими загарбниками, сотні бердянців нагороджено орденами і медалями Радянського Союзу.

Високі трудові подвиги здійснили трудящі міста, працюючи в тилу. У далекому Сибіру, в умовах лютої зими, вони за короткий час ввели в дію евакуйовані підприємства, щоб випускати продукцію, необхідну для фронту. В Середній Азії робітники Першотравневого заводу виготовляли зброю. Швидко налагодилося виробництво пального на евакуйованому Бердянському крекінг-заводі.

17 вересня 1943 року над Бердянськом замайорів червоний прапор. У визволенні міста брали участь моряки Азовської військової флотилії під командуванням контр-адмірала С. Г. Горшкова і воїни 44-ї армії генерал-лейтенанта В. А. Хоменка.

Жахливу картину являло місто після вигнання фашистських окупантів. Втікаючи під ударами радянських військ, вони протягом п'яти діб знищили 80 проц. житлових будинків, висадили в повітря корпуси електростанції, міської лікарні, Азово-Чорноморського, Першотравневого, крекінг-заводу, приміщення фабрик, морський порт і залізничну станцію, м'ясокомбінат і завод «Рибпром», міський театр, музей та інші культурно-освітні заклади, санаторії. Загальні збитки, завдані гітлерівськими варварами Бердянську, становили 500 млн. крб.[3]. Всюди зяяли руїни й згарища.

Війна продовжувалась, і трудящі визволеного Бердянська всіляко допомагали фронту. Понад 1,6 млн. крб. внесли вони до фонду будівництва авіаескадрильї

---

[1] Запорожская область в годы Великой Отечественной войны, стор. 97, 316.
[2] Подвигом славны твои земляки, стор. 109, 299, 320.
[3] Запорізький облпартархів, ф. 102, оп. 31, спр. 20, арк. 122—126.

Горить підпалене фашистами місто. Бердянськ, вересень 1943 р.

ім. П. Д. Осипенко, брали активну участь у реалізації 4-ї грошово-речової лотереї та передплаті 3-ї державної воєнної позики.

Бердянська партійна організація поповнилася за рахунок присланих ЦК КП(б) України працівників. Комуністи згуртовували маси, вели величезну організаторську і політичну роботу, працювали там, де важче, залучали кращих трудівників до своїх лав. Вже через рік міська партійна організація зросла до 420 чоловік, об'єднаних у 34 первинні партійні організації[1].

Ще гриміли гармати, а місто вже почало відбудовуватися. «Ми повинні працювати, не покладаючи рук,— писали бердянці в своєму зверненні до трудящих Запорізької області 7 листопада 1943 року,— подвоїмо і потроїмо зусилля, щоб за найкоротший час відбудувати підприємства, культурні заклади та установи, комунальне господарство. На заводах, фабриках і полях ми працюватимемо без спочинку»[2].

На основі заходів по відбудові, розроблених обкомом КП(б)У та облвиконкомом, у червні 1944 року міськком партії та виконком міської Ради організували масову участь трудящих у відбудові комунально-житлового господарства, відродженні заводів, фабрик, шкіл, дитячих закладів, торговельної мережі, комунально-житлового господарства, в роботах по благоустрою міста тощо.

Вся країна допомагала піднімати з руїн Бердянськ. Вугілля Кузбасу і метал Уралу, нафта Азербайджану і ліс Сибіру надходили сюди, щоб повернути місто до життя. Бердянці теж не залишалися в боргу. Сотні комсомольців, молоді вирушили на відбудову Дніпровської гідроелектростанції ім. В. І. Леніна, працювали на відродженні шахт Донбасу.

Особливе напруження панувало на відбудові Азово-Чорноморського заводу, де роботи почалися через два тижні після визволення міста. Вже 1944 року це підприємство випустило понад 250 верстатів. Напередодні 27-х роковин Великого Жовтня дала струм міська електростанція. Ожили цехи Першотравневого заводу. Крім продукції для фронту, він виготовляв культиватори. Робітники працювали в цехах, над якими не було навіть даху. Протягом наступних 1944—1946 рр. відновили роботу взуттєва і трикотажна фабрики, маслозавод, м'ясокомбінат, молокозавод, артілі «Правда», «Винпром», ім. Куйбишева, промкомбінат, харчокомбінат, цегельний завод тощо. Стало до ладу нове підприємство — дослідний нафтомаслозавод. На базі механічних майстерень морського порту споруджено завод портового обладнання.

1948 року в степу, за містом, почалося спорудження заводу «Азовкабель». Через два роки країна одержала кабельну продукцію. Підприємства за роки четвертої п'ятирічки досягли довоєнного рівня виробництва.

На дослідному нафтомаслозаводі 1959 року розпочалося спорудження промислового комплексу для випуску синтетичних жирних кислот. За роки семирічки завод став потужним підприємством, виборов звання підприємства комуністичної праці. 1969 року тут виробляли близько 40 видів синтетичних мастил, масел і присадок. Бердянськ став основним постачальником цієї продукції в країні.

---

[1] Запорізький облпартархів, ф. 227, оп. 1, спр. 136, арк. 1—5.
[2] Запорожская область в годы Великой Отечественной войны, стор. 222—224.

Ровесником семирічки називають бердянці завод «Скловолокно», збудований у 1959 році. Тут виготовляються еластичні кольорові нитки, а з них — тканини. У післявоєнні роки в місті збудовано також заводи гумових виробів, консервний, «Різнопобутпром», фабрику індивідуального пошиву одягу, хлібо- і м'ясокомбінати.

В місті діє 27 великих промислових підприємств. Деякі з них мають значну питому вагу у всесоюзному виробництві. «Азовкабель» — одне з найпотужніших підприємств країни в своїй галузі. Колектив Першотравневого заводу з 1964 року освоїв серійний випуск швидкісної зернової жниварки, яка на Будапештській міжнародній виставці одержала срібну медаль і диплом другого ступеня. Освоєно нові типи зернозбиральних машин. Бердянський завод шляхових машин постачає досконалі скрепери. Тут вперше в країні виготовлено універсальний екскаватор-планувальник, який виконує понад 30 різних землерийних операцій. На початку 1969 року колектив заводу виборов звання колективу комуністичної праці і високої культури виробництва. На дослідному заводі підйомно-транспортного устаткування виготовляються малогабаритні трюмні бульдозери з дистанційним управлінням. Їхня продуктивність — 60 тонн сипучих вантажів за годину. Завод «Південгідромаш» випускає гідроприводи для електростанцій, тут сконструйовано і впроваджено в серійне виробництво 12 типів відцентрових живильних насосів, в т. ч. для атомних електростанцій. Підприємство освоїло випуск потужного гідронасоса, розрахованого для роботи в умовах тропічного клімату.

Протягом 1959—1969 рр., поряд із спорудженням нових підприємств відбувалася докорінна реконструкція діючих на основі технічного прогресу, що забезпечило швидке зростання їх потужностей і виробництва продукції. За роки поточної п'ятирічки кількість продукції, виготовленої на всіх підприємствах міста, зросла на 47,5 проц., а продуктивність праці — на 33,5 проц. Всі підприємства працюють рентабельно. Бердянські жниварки, багатожильні кабелі, скрепери, запашні вина 1969 року експортувалися до 40 країн світу, в т. ч. у Польщу, Румунію, Угорщину, Сірію, Австрію тощо.

Чотирнадцять промислових підприємств виготовляють товари народного споживання. Взуттєва фабрика першою в країні освоїла випуск жіночого взуття з синтетичних матеріалів. Десятки тисяч різноманітних швейних виробів дає колектив трикотажної фабрики — підприємства комуністичної праці. Три тисячі декалітрів вин десяти найменувань щодоби видає винний завод. 25 сортів продукції виготовляє новий хлібозавод.

Важлива роль у господарстві міста належить ловлі та переробці риби. В 1946 році на базі Бердянського та Мелітопольського рибозаводів, а також місцевої судноремонтно-технічної станції створено рибний комбінат, який об'єднав риболовецькі колгоспи ім. Леніна, «Ударники моря», «Перемога», «Сини моря». Флот комбінату цілорічно ловить рибу в Азовському та Чорному морях. На комбінаті нині діють 26 механізованих ліній приймання та переробки риби, три механізовані лінії заморожування.

Ткацький цех заводу «Скловолокно». Бердянськ, 1968 р.

На Азовському морі. Бердянськ, 1968 р.

З ранньої весни і до пізньої осені в крамницях, на міському ринку грає веселка: зеленіє цибуля, червоніють яблука і помідори, жовтіють дині, сонце виграє на виноградних гронах. У приміській зоні широко розвинуте садівництво та городництво. Найбільшим таким господарством Бердянська є радгосп «Жовтнева хвиля», який має понад 2 тис. га землі, з них під виноградниками і садами — 1307 га. У 1967 році радгосп зібрав 4174 тонни винограду і 320 тонн фруктів. Добра слава лине про ланкових М. І. Бобровну та О. М. Стаценко, удостоєних почесного звання Героя Соціалістичної Праці. Члени ланок нагороджені медалями «За трудову доблесть», а бригадир виноградарів Д. Я. Романець — орденом Трудового Червоного Прапора.

Міцніє зв'язок виробничників міста з трудівниками колгоспних ланів. Колективи підприємств споруджують у колгоспах зрошувальні системи, допомагають у механізації та електрифікації виробничих процесів. До трудівників села з міста постійно виїжджають досвідчені лектори, доповідачі, самодіяльні художні колективи. У 1967 році колективи промислових підприємств міста з честю виконали соціалістичні зобов'язання, взяті до 50-річчя Великого Жовтня. Кращі з них — завод шляхових машин удостоєний пам'ятного Червоного прапора ЦК КПРС, Президії Верховної Ради СРСР, Ради Міністрів СРСР і ВЦРПС, дослідний нафтомаслозавод — пам'ятного Червоного прапора ЦК КП України, Президії Верховної Ради УРСР, Ради Міністрів УРСР і Укрпрофради.

Протягом 1964—1969 рр. дослідний нафтомаслозавод, завод шляхових машин, що одним з перших на Україні завоював звання підприємства високої культури виробництва, трикотажна фабрика, 42 цехи і відділення, 493 бригади й дільниці вибороли почесне звання колективів комуністичної праці. Понад 44 тис. виробничників змагалися за право називатися ударниками комуністичної праці, з них 15,5 тис. здобули це право.

Видатні успіхи, досягнуті бердянцями в розвитку економіки міста, гідно відзначені партією й Радянським урядом. Ордена Леніна удостоєно 10 передовиків виробництва, в т. ч. М. А. Корольову — пресувальницю та В. М. Олійникова — токаря-інструментальника заводу «Азовкабель»; І. В. Цибу — формувальника Першотравневого заводу; М. С. Соколова — електрозварника та М. М. Губанова — директора заводу шляхових машин; С. І. Гуріна — слюсаря заводу «Південгідромаш» та інших.

За післявоєнні роки значно зросла і організаційно зміцніла партійна організація. Нині в її лавах — 6620 комуністів, об'єднаних у 103 первинні партійні організації.

Комсомольський загін міста 1969 року налічував 11,4 тис. юнаків і дівчат, об'єднаних у 80 первинних організаціях. Комсомольці працюють і вчаться пліч-о-пліч з комуністами. У славні роки Жовтневої революції та громадянської війни бердянські більшовики зверталися по допомогу і пораду до секретаря ЦК партії О. Д. Стасової; останнім часом з нею листувалися їх онуки — учні школи № 6. Бердянці підтримують тісний зв'язок з прославленими більшовиками Ф. М. Петровим, Л. О. Фотієвою, М. Я. Володичевою, племінником В. І. Леніна — В. Д. Ульяновим.

У керівництві господарським і культурним будівництвом беруть активну участь сотні народних обранців — депутатів обласної та міської Рад депутатів трудящих. Величезну роль у житті міста відіграють позаштатні комісії та відділи виконкому, численний радянський актив. Виконком міської Ради депутатів трудящих нагороджений пам'ятною медаллю «На відзнаку 50-річчя Української Радянської Соціалістичної Республіки».

Разючі зміни у місті помітні на кожному кроці. Взяти хоч би залізничний транспорт. У важкому 1944 році до Бердянська прибув перший після визволення поїзд. Це було хвилююче свято. Нині залізнична станція міста має п'ять приймально-відправочних та 16 відвантажувальних колій, контейнерний майданчик, локомотивне депо. Щороку залізничники перевозять понад 200 тис. пасажирів.

Потрапити до Бердянська можна й морем. Місто зв'язане регулярними рейсами кораблів з Батумі, Одесою, Ростовом. На початку 1964 року до порту прибув перший пароплав з вантажами Об'єднаної Арабської Республіки. Відтоді морські шляхи зв'язують Бердянськ з Варною, Бургасом, Александрією, Бейрутом, Неаполем та іншими портами Середземного моря. Портові роботи значною мірою механізовано.

Бердянськ зв'язаний авіатрасами з Москвою, Києвом, Харковом, Львовом, Кіровоградом, Ростовом. Курсують літаки і на лініях місцевого значення. У 1969 році міський аеропорт обслужив понад 60 тис. пасажирів.

Центральним пунктом поштово-телеграфного зв'язку є районний вузол, де розміщуються пошта, телеграф, міська телефонна станція, радіовузол, фототелеграф. У місті діє 12 філій зв'язку. У нагірній частині височить вежа телевізійного ретранслятора.

За 25 післявоєнних літ Бердянськ перетворився в сучасне, добре впорядковане місто. Проспект ім. Леніна, Приморський і Привокзальний майдани, проспект Праці прикрасилися новими багатоповерховими будинками. Ще не так давно в північно-західній частині міста тулилися хатинки невеличкого селища. А тепер тут великий житловий масив. Сучасні архітектурні ансамблі виникли на околицях міста: у колишній Колонії, на Матроській слобідці, у Лісках, на Петровському спуску. Повсюди широкі вулиці, обрамлені деревами і квітниками. Житловий фонд Бердянська в 1969 році досяг 726 тис. кв. м. Тільки за чотири роки поточної п'ятирічки 22 тис. трудящих одержали нові квартири. Обсяг житлового будівництва за час п'ятирічки збільшився майже втричі. У змінах, якими пишається місто, велика заслуга тресту «Бердянськбуд». Добротну продукцію видають для новобудов заводи будівельних матеріалів, залізобетонний, цегельний.

Багато зроблено для впорядкування міста. На річці Берді споруджено водосховище місткістю 18 млн. кубометрів. У місті діє понад 90 км водопровідної мережі — це майже в 11 разів більше, ніж у 1913 році. Озеленено 107 га нових площ.

Місто має широку торговельну мережу: 134 крамниці, 30 їдалень, 5 чайних і кафе, 4 ресторани, 5 магазинів «Кулінарія», 110 підприємств і майстерень побутового обслуговування. Поліпшилося медичне обслуговування трудящих. Всього в місті—4 лікарні на 1265 ліжок, міська поліклініка з 36 лікувальними кабінетами, 21 лікарняна дільниця, 26 фельдшерських і 5 акушерських пунктів, частина яких розташована на великих підприємствах. На заводі «Азовкабель» робітників обслуговує медично-

санітарна частина, що має стаціонарне лікувальне відділення. В Бердянську є дитяча поліклініка та лікарня на 120 місць. 1969 року в закладах охорони здоров'я працювало понад 2 тис. медичних працівників, у т. ч. 276 лікарів. Серед них — широко відомі хірурги Г. К. Добросердова, О. Я. Мелай, П. Л. Дмитрук, та інші. Головний лікар міста Й. Й. Гесик удостоєний звання заслуженого лікаря УРСР і нагороджений орденом «Знак Пошани».

Бердянськ широко відомий як курортне місто. Санаторії «Бердянськ» і «Азов», дві дитячі здравниці — добре обладнані лікувальні заклади з кваліфікованим медичним обслуговуванням. Великою популярністю користуються 3 будинки відпочинку, профілакторії заводу «Азовкабель» та облавтотресту, пансіонат залізничників. Всього у здравницях Бердянська 1969 року лікувалось і відпочивало понад 30 тис. чоловік. У десяти піонерських таборах, розташованих на узбережжі моря, відпочивають тисячі школярів. У 40 дитячих дошкільних закладах виховувалося 6 тис. наймолодших мешканців міста.

Зростає і удосконалюється мережа шкіл. У 1969/70 навчальному році в 11 масових середніх, музичних, вечірніх та заочних, а також 4 восьмирічних і 5 початкових школах навчалося 14 тис. учнів і працювало 600 вчителів. Серед них чимало майстрів педагогічної справи: заслужені вчителі школи УРСР — О. Д. Хоминська, В. А. Рудик; є багато відмінників народної освіти, 5 педагогів відзначені орденами й медалями.

У жовтні 1943 року відновилися заняття в педагогічному інституті. 1969/70 навчального року на стаціонарі й заочному відділі інституту навчалося 2,6 тис. студентів. Майбутніх педагогів озброювали знаннями професор В. П. Портянко, шістнадцять кандидатів наук, понад 300 спеціалістів. Близько тисячі юнаків і дівчат здобували освіту в машинобудівному технікумі, фельдшерській школі, медичному училищі та технікумі виноградарства. У шести училищах системи професійно-технічної освіти навчалося близько 2,5 тис. молоді.

В Бердянську є 14 клубів, 3 палаци культури, 5 державних кінотеатрів, 70 кіноустановок; у гуртках художньої самодіяльності беруть участь 5 тис. чоловік. Президія Укрпрофради присвоїла звання народних 5 самодіяльним художнім колективам. Бердянці добре знають директора Будинку культури ім. Калініна, заслуженого працівника культури УРСР М. Г. Таратонова, викладача музичної школи В. П. Сваричевську, заслуженого працівника культури УРСР балетмейстера А. К. Саркисяна, бібліотекаря Л. Ф. Таратонову, народних умільців О. І. Куншенка і С. Нікітіна.

У фондах обласного художнього музею ім. Бродського — 880 творів живопису, графіки, скульптури. У місті створено музей сім'ї Ульянових. Багаті експозиції краєзнавчого музею привертають увагу тисяч відвідувачів.

До послуг трудящих міста — 66 бібліотек, книжковий фонд яких перевищив 1,2 млн. томів. Щодня до міста надходить 72 тис. примірників газет, щомісяця — 79 тис. примірників журналів.

Активно працює організація товариства «Знання», яка налічує понад тисячу членів. Вони читають близько 8 тис. лекцій на рік. При товаристві успішно працюють 4 народні університети: технічних знань і передового досвіду, здоров'я, педагогічних знань, пропаганди радянського права. Ними охоплено 1,1 тис. чоловік.

Сприятливі умови створені для занять фізкультурою і спортом. В місті є два стадіони, сім спортивних залів. Працює дитяча спортивна школа, яку 1969 року відвідувало 450 чоловік. Сотні бердянців відвідують секції морського та парашутного клубів. Підготовлено 18 майстрів спорту, 307 спортсменів першого розряду, 5 спортсменів стали чемпіонами України 1969 року, 3 — призерами Спартакіади народів СРСР.

З історією Бердянська тісно пов'язане життя багатьох видатних діячів. Уродженець міста — О. О. Галкін, нині відомий фізик, член-кореспондент АН УРСР. Він сконструював унікальні низькотемпературні радіоспектрометри і пристрої для до-

слідження ядерного магнітного резонансу. Уродженцем Бердянська є Т. А. Зіньківський (1861—1891) — український письменник, автор прозових, поетичних, публіцистичних і літературно-критичних творів, виданих в 2-томах під назвою «Писання». У місті народився І. І. Бродський (1884—1939) — видатний художник, перший президент Академії художеств СРСР, учень і друг І. Ю. Рєпіна. Він автор портретів В. І. Леніна, багатьох полотен на революційну тематику. Український радянський етнограф і письменник В. Г. Кравченко (1862—1945) народився в сім'ї бердянського робітника. Він записав велику кількість зразків народної поетичної творчості різних жанрів, є автором збірки оповідань «Буденне життя». О. Г. Сластіон (1855—1933) — відомий український художник, мистецтвознавець і етнограф — теж народився в Бердянську. Навчався у петербурзькій Академії мистецтв, створив серію ілюстрацій до поеми Т. Шевченка «Гайдамаки», галерею портретів українських кобзарів, автор картин «Маруська», «На Січ», «На жнивах». Особливу цінність мають дослідження Сластіона про творчість українських кобзарів. Д. М. Мова (справжнє прізвище Петров) — український співак і драматичний актор — теж з Бердянська. З містом пов'язане й ім'я О. П. Грядунової (народилася 1902 року) — українського майстра народного декоративного розпису на кераміці. Її твори з успіхом експонувалися на республіканських, всесоюзних та зарубіжних виставках народного і декоративного мистецтва.

У Бердянську в різні часи побували поет В. А. Жуковський, письменники В. Г. Короленко, К. Г. Паустовський, М. О. Островський, В. П. Бєляєв. 1911 року майже три місяці тут лікувалися мати та сестра В. І. Леніна — Марія Олександрівна та Ганна Іллінічна Ульянови, з якими, перебуваючи за кордоном, листувався Володимир Ілліч.

На початку 1969 року пленум міського комітету партії схвалив план розвитку Бердянська на майбутні роки, яким охоплено широке коло питань щодо організації виробництва і праці, розвитку техніки і технології, культурно-масових заходів, охорони здоров'я, підвищення народного добробуту, житлово-комунального будівництва, побуту і відпочинку, підготовки кадрів, ідеологічної роботи тощо.

Розширюється будівництво нових та реконструкція існуючих підприємств. Згідно з генеральним планом розвитку Бердянська триває подальша його забудова, молодіють старі квартали міста.

Волею партії, працею народу Бердянськ в соціалістичну добу перетворився на велике індустріальне, культурне і курортне місто.

М. І. БЕССАРАБ, С. В. ТРИКОЗЕНКО

АНДРІ́ЇВКА

Андріївка — селище міського типу, центр однойменної селищної Ради. Розташована на річці Кільтиччі, за 45 км на північ від районного центру та за 25 км від найближчої станції Єлизаветівка Придніпровської залізниці. Населення — 8 тис. чоловік. Селищній Раді підпорядковано також села Дахно, Іванівку, Новосільське, Сахно, Софіївку, Успенівку.

Андріївку заснували 1809 року на місці колишнього татарського аулу Канжегали переселенці — державні селяни з Полтавської, Чернігівської, Київської губерній та кріпаки-втікачі з різних місць Росії. Названо село ім'ям першого переселенця з Полтавської губернії Андрія Дерев'янка[1].

Поселенці вирощували пшеницю, ячмінь, просо, коноплі, розводили велику рогату худобу та овець. Хоч за сільською поземельною общиною було закріплено 22 315 десятин, незабаром вільної землі не стало. Тому 1859 року здійснено перший її переділ на 2743 ревізькі душі з розрахунку 8,2 десятини на душу.

[1] Газ. «Таврические губернские ведомости», 10 жовтня 1864 р.

На час реформи 1861 року Андріївка вважалася одним з найбільших волосних сіл Північної Таврії. Тут налічувалося 905 дворів, проживало 7262 мешканці, в т. ч. 3787 осіб чоловічої статі. Село забудовувалося невеликими мазанками чи складеними з саману хатами, безладно розкиданими вздовж кривих, вузьких вулиць.

З 1866 року, згідно з царським указом про землеустрій державних селян, Андріївська поземельна община сплачувала щорічно 31 949 крб. різних платежів, а з десятини наділу по 1 крб. 40 копійок.

В 1879 році андріївці добилися права розподілу землі на наявні душі. Під час переділу на кожну душу чоловічої статі припало по 4,75 десятини, в т. ч. по чверті десятини під садибу і по 1 десятині під толоку. Існувало черезсмужжя, кожний селянин мав наділи в кількох місцях.

Проникнення капіталізму в сільське господарство з кожним роком поглиблювало класове розшарування села. У 1886 році в Андріївці налічувалося 1397 дворів. З них 57 дворів, не приписаних до общини, не мали надільної землі. Дехто з них торгував або ремісникував, більшість наймитувала. Бідняцьких господарств у селі налічувалося 682, у т. ч. 448 — частково чи повністю не мали інвентаря та робочої худоби, 240 чоловік з цих дворів працювало за наймом. Багато сімей цілорічно змушені були шукати заробітків поза межами села. Середняцьких дворів налічувалося в Андріївці 548 та на хуторах — 23.

Тим часом 112 куркульських господарств засівали по 25—50 і більше десятин на двір, мали достатню кількість інвентаря, по 2—3 пари коней і по 3—4 пари волів. Куркульські наділи зростали й за рахунок оренди та прикуповування землі.

За двадцять наступних років класове розшарування селян поглибилося. Зростання населення призводило до все більшого подрібнення наділів. І хоч община купила ще 3376 десятин, на душу пересічно припало всього по 3,5 десятини землі[1].

Під час революції 1905—1907 pp. учителі М. Я. Воронович та П. Ф. Яценко створили в селі перші революційні гуртки, члени яких розповсюджували заборонену політичну літературу, вимагали забезпечити землею біднішу частину населення[2]. 1905 року учні Обиточненської нижчої сільськогосподарської школи, де навчались і юнаки з Андріївки, організували демонстрацію під лозунгами передачі землі біднякам, запровадження 8-годинного робочого дня, свободи слова, друку, громадських організацій. Після поразки революції групу учнів старших класів за участь у революційних подіях виключили зі школи без права вступу до будь-якого навчального закладу протягом десяти років.

У 1907 році відбувся формальний переділ Андріївської поземельної общини на дві — Андріївську і Успенівську. До останньої відійшла третина загальної кількості дворів і землі.

В результаті столипінської аграрної реформи півтора десятка місцевих куркулів в 1912 році оселилися на хуторах. Вони мали по 50—80 десятин землі, по 10—15 коней, по десятку корів, великі отари овець. Широке використання найманої праці, впровадження сільськогосподарської техніки примножили багатства куркулів. А тим часом чимало вкрай зубожілих андріївських бідняків ставали робітниками. Навідуючись до села, ці спролетаризовані селяни розповідали про революційні настрої, боротьбу робітників, закликали селян рішучіше відстоювати свої права.

Революціонізуючий вплив робітників Бердянська на бідноту села ще більше посилився у роки першої світової війни. Мобілізація на фронт значної частини працездатних чоловіків призвела до ще більшого зубожіння й занепаду бідняцьких та середняцьких господарств. Революційні ідеї, поширювані в селі бердянськими робітниками-більшовиками С. П. Пулимом, Селівестровим і Козловим,— місцевими уродженцями, знайшли сприятливий грунт.

---

[1] М. В. Неручев. Очерк поземельных отношений в Таврической губернии. Симферополь, 1907, стор. 55, 75.

[2] Протоколы Бердянского уездного земского собрания. Бердянск, 1914, стор. 97, 98.

Зовнішній вигляд дореволюційної Андріївки, в якій 1914 року налічувалося 1618 дворів і проживало 16 337 мешканців, яскраво свідчив про різку диференціацію населення. Невеликі саманні хати бідняків під солом'яними стріхами з підсліпуватими віконцями безладно тулилися вздовж кривих вулиць. А куркулі жили в добротних будинках, споруджених з цегли, виробленої на місцевому заводі. В селі працювало 5 крамниць.

Медичної служби майже не було. 1879 року земські повітові збори ухвалили збудувати в Андріївці лікарню. Минуло ще 20 років, доки її спорудили й відкрили. В цій лікарні на 20 ліжок працював 1 лікар, чотири фельдшери, акушерка. Лікарня обслуговувала округу з населенням 23 тис. чоловік. У 1899 році на акушерському пункті приймали тільки 2 проц. новонароджених. Тому з 515 померлих у цьому році 317 становили діти, серед яких 223 — віком до одного року.

У селі було два однокласних міністерських училища, відкритих у 1849 і 1874 рр., які в 1874/75 навчальному році відвідувало 119 дітей, з них 8 дівчаток. 1889 року тут відкрили два земські однокласні народні училища, а 1897—1898 рр.— ще два. У 1889/1890 навчальному році в них налічувалося 634 дітей, але ще 1085 хлопчиків і дівчаток лишалися поза школою.

Дебати про будівництво в селі земського училища на зборах Бердянського повітового земства тривали близько 10 років. Лише 1908 року його спорудили на кошти сільського кредитно-ощадного товариства. Але тут могли навчатися тільки діти заможних батьків — основних пайовиків товариства. На 1908 рік у селі працювало 11 шкіл, навчалося 840 дітей, з них 230 дівчаток.

Послугами шкільних бібліотек, книжковий фонд яких 1899 року становив 1680 примірників, користувалося близько 300 учнів. З 1908 року нечисленна сільська інтелігенція — вчителі, лікар, ветеринар, агроном, землемір — почали одержувати газети.

Після Лютневої буржуазно-демократичної революції селяни не одержали давно очікуваних землі й миру, їх сподівання здійснилися з перемогою Великої Жовтневої соціалістичної революції. Одразу ж після організації Бердянської Ради наприкінці грудня 1917 року Радянська влада встановилась і в Андріївці. Волосний виконком очолив Д. В. Маджаров[1]. Скликані через кілька днів загальні збори обрали першу Раду селянських депутатів, головою якої став місцевий бідняк Ф. Д. Шуть. Рада створила комітет підготовки до здійснення справедливого розподілу землі. Та втілити це у життя не встигли: наприкінці квітня 1918 року село окупували австро-німецькі війська, і члени Ради перейшли на підпільне становище. Частина чоловіків з бідняцького активу села ще до вступу австро-німецьких військ влилася до лав відступаючої на Донбас Червоної Армії. Майже слідом за австро-німецькими військами, від яких село було визволено в другій половині листопада, тут з'явилися махновці, а в середині грудня 1918 року — частини з денікінського корпусу генерала Тілло. Білогвардійці протрималися в Андріївці до середини березня 1919 року і залишили село під натиском частин 2-ї бригади 1-ї Задніпровської дивізії під командуванням П. Ю. Дибенка.

Створений після визволення села волревком використав недовгий перепочинок, щоб організувати збір продовольства для Червоної Армії, поповнити її лави. Було відновлено роботу земельного комітету. Прибулим з Донбасу робітникам члени волревкому подали широку допомогу в заготівлі хліба. Нерідко на Андріївку нападали махновці. Під час одного з таких наскоків бандити порубали міліціонерів. А 8 червня Андріївку захопили денікінці[2]. Неодноразові їх спроби мобілізувати до «добровольчої» армії селян та заготовити хліб виявилися марними.

Наприкінці грудня 1919 року село визволили від денікінців червоні козаки з кінної групи В. М. Примакова.

---

[1] Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні, т. 2, стор. 348.
[2] ЦДАРА, ф. 6, оп. 4, спр. 83, арк. 131.

Після денікінщини трудове селянство Андріївки остаточно повернуло на бік Радянської влади. З успіхом проходили на селі тижні підтримки й допомоги Червоній Армії. 21 січня 1920 року 1200 громадян Андріївки на загальній сходці обрали сільський і волосний ревкоми, головою останнього став місцевий бідняк З. А. Дубонос. Новостворений земельний комітет ревкому передав для розподілу селянам колишні земельні володіння церкви та великих куркулів-відрубників. Норма наділу становила 1,3 десятини на їдця. Було набрано добровольців до 1-ї Кінної армії[1].

Опір куркульства, наскоки махновських зграй перешкоджали радянському будівництву в Андріївці. Під час одного з таких нападів махновці по-звірячому закатували Д. М. Фомінського, місцевого бідняка, комуніста, який очолив створений у березні 1920 року андріївський продовольчий загін. Але продармійці не припинили своєї діяльності. Виявлені ними в одного з куркулів 300 пудів ячменю ревком реквізував і, оскільки волость виконала продрозверстку, продав його біднякам; 32 пуди сортового заліза, вилучені в іншого глитая, ревком розподілив серед селян для ремонту сільськогосподарського інвентаря.

В липні 1920 року в селі засновано партійний осередок, секретарем якого став місцевий бідняк М. С. Писанець[2]. Коли наблизився фронт, ревком і партійний осередок організували поповнення лав Червоної Армії. Бої червоноармійців з врангелівцями за село точилися зі змінним успіхом. Захоплену 2 серпня 1920 року Андріївку врангелівці залишили вже 6 серпня; незабаром село знову опинилося в їх руках. 20 вересня один з полків червоної Морської експедиційної дивізії закріпився на західній околиці села і через два дні розгорілися запеклі бої з отаманським козачим полком, «вовчою» козачою дивізією та іншими бойовими одиницями врангелівців. Після значних втрат особового складу полку і загибелі його командира А. Д. Ранцева та комісара О. Бойченка, ворогові вдалося захопити село. 12 жовтня 1920 року загін моряків-десантників Азовської червоної флотилії почав запеклий бій з врангелівцями на околицях Андріївки. Під час цього бою 30 тяжкопоранених моряків потрапили в полон. Їх привселюдно по-звірячому вбили біляки. В боях за село загинуло 268 матросів[3]. Вони поховані у братській могилі на сільській площі. 28 жовтня 1920 року червоні бійці 2-ї бригади Донецької стрілецької дивізії 13-ї армії остаточно визволили село від врангелівців.

Цим закінчуються події громадянської війни в Андріївці. На її фронтах хоробро билося проти ворогів Радянської влади багато вихідців з села, серед них А. Г. Синявський — учасник боїв з денікінцями, К. К. Бабенко — учасник боїв за Харків, Київ, Вінницю; до 50-річчя встановлення Радянської влади всі вони нагороджені медалями «За бойові заслуги».

5 листопада 1920 року сход селян обрав сільський і волосний ревкоми, які насамперед організували продовольчу допомогу червоноармійським сім'ям. Нарада представників ревкомів Андріївської, Софіївської, Новотроїцької та Троянівської волостей, що відбулася того дня в Андріївці, прийняла постанову провести мітинги на честь 3-х роковин Великого Жовтня. Резолюції наради закликали трудящих посилити боротьбу з бандитизмом і спекуляцією, активніше допомагати Червоній Армії. Трудящі Андріївки надіслали вітальну телеграму В. І. Леніну: «Москва, Голові Раднаркому Леніну. У день роковин Великої Жовтневої революції андріївці шлють Вам велике сердечне вітання і запевняють, що будуть здійснювати Ваші безсмертні ідеї, доки всесвіт не зіллється в єдину сім'ю братерства і рівності»[4].

Дійову допомогу волревкому в проведенні продрозверстки та підготовці до виборів місцевих Рад подавав волосний, а також Андріївський і Успенівський сільські

[1] Філіал Запорізького облдержархіву в Мелітополі, ф. Р-606, оп. 1, спр. 12, арк. 4—12, 21, 36—53.
[2] ЦДАЖР СРСР, ф. Р-150, оп. 111, спр. 301, арк. 106.
[3] ЦДАРА, ф. 1025, оп. 1, спр. 30, арк. 355, 370.
[4] ЦДАЖР УРСР, ф. Р-130, оп. 3, спр. 301, арк. 106.

комітети незаможних селян. Наприкінці січня 1921 року відбулися вибори до сільських Рад і з того часу Андріївка й Успенівка стали окремими селами. В січні обрали і виконком волосної Ради на чолі з А. Л. Власенком[1]. На мітингу 8 травня 1921 року андріївці вирішили допомогти продовольством робітникам і зібрали для цього по пуду хліба з кожного двору. На початку січня 1922 року для боротьби з голодом у селі створено комітет по організації допомоги голодуючим, а також для проведення посівної кампанії. 13 січня учасники загальної сходки вирішили вилучити з церкви дзвони та інші цінні речі, щоб придбати хліб. Було відкрито кілька їдалень і харчопунктів для дітей.

Молодь села з допомогою комуністів весною 1922 року створила комсомольський осередок. Очолив його молодий робітник з Бердянська О. Жмудь.

У березні 1923 року Андріївка стала районним центром. Того місяця тут створюється районний комітет партії, а незабаром — райком комсомолу. 1923 року розпочав свою діяльність виконавчий комітет районної Ради. Партійний осередок Андріївки на цей час налічував 7 членів і 4 кандидати в члени партії.

Районний комнезам очолив О. С. Лисенко, делегат III Всеукраїнського з'їзду КНС, у минулому вчитель, якого царські власті за революційну роботу серед селян кілька разів кидали до в'язниці, а з 1913 року позбавили права вчителювати[2]. З ініціативи КНС в Андріївці створюється прокатний пункт, зміцнюються створені 1921 року кредитне та споживче кооперативні товариства. Не послабив роботи і сільський комнезам. Протягом серпня 1923 року він розірвав 80 кабальних угод бідняків з куркулями, укладених голодного 1921 року. Комнезам організував для безпритульних дітей будинок на 100 чоловік.

Мешканці села в квітні 1923 року, під час тижня допомоги робітникам, зібрали 1075 крб. Вони також брали участь в організованих протягом грудня того ж року місячнику допомоги студентові-незаможнику, тижню допомоги матері-пролетарці. Андріївці зібрали 57,7 тис. крб. на побудову вітчизняного повітряного флоту.

Партосередок за допомогою райкому партії налагодив політичне навчання комуністів, комсомольців і членів КНС. Уже з 1924 року почали діяти гуртки по вивченню історії ВКП(б), азбуки комунізму, історії революційного руху в Росії та на Заході, політекономії, історичного матеріалізму. Зростав інтерес трудового селянства до колективного господарювання. Цьому значною мірою сприяв приклад дружної роботи членів комуни ім. III Інтернаціоналу сусіднього села Успенівки, заснованої 1921 року. Весною 1927 року 18 незаможників Андріївки об'єдналися в т. зв. машинно-тракторне товариство, яке наступного року прийняло статут ТСОЗу, що дістав назву «Незаможник». Господарство мало 182 десятини землі, 14 коней, 17 корів тощо, а також 5 жниварок, 7 плугів, сівалку, 6 віялок і молотарку[3]. Його члени придбали в кредит трактор та молотарку. Перетворене 1929 року в артіль ім. Івана Франка на чолі з двадцятип'ятитисячником Д. С. Колесниковим, господарство швидко зростало і через рік мало 3 бригади.

У 1927—1929 рр. виникло ще близько десятка ТСОЗів, на базі яких пізніше створено колгоспи «Червоний колос», «Червона гора», «Зелена гора» та ін. В 1930 році в Андріївці налічувалося 8 колгоспів з загальною кількістю орної землі 10,3 тис. га. Навесні 1931 року артілі «Червоний лан» і «Червоноармієць» об'єдналися в одне господарство ім. Паризької Комуни.

Колективізація села проходила в умовах жорстокої класової боротьби. Куркулі зривали хлібозаготівлі, саботували розпорядження Радянської влади, всіляко шкодили молодим колгоспам. Один з них підпалив колгоспні скирти, інші провадили серед селян ворожу агітацію, підмовляючи їх не виконувати плани хлібоздачі тощо. Тому, за постановами сільських сходів і зборів колгоспників, глитаїв вислали за межі

---

[1] Філіал Запорізького облдержархіву в Мелітополі, ф. Р-585, оп. 1, спр. 14, арк. 194—204; оп. 2, спр. 1, арк. 52.

[2] Там же, ф. 654, оп. 1, спр. 1, арк. 65, 382.

[3] Там же, ф. Р-372, оп. 1, спр. 271, арк. 1.

села, а їхнє майно конфіскували. На серпень 1931 року 91,9 проц. андріївських дворів стали членами колективних господарств[1].

Партійна організація села, Рада, комітет незаможних селян виступали ініціаторами організації мітингів-перекликів готовності до посівної кампанії та жнив, конкурсів-оглядів діяльності колгоспів, нарад молоді і жінок, випуску стінгазет — «Іллічовок». Читання газет і журналів, бесіди з колгоспниками були також в арсеналі політико-масової роботи активістів села. Наприкінці 1931 року колгоспи районного центру вели перед у соцзмаганні по району. 14 жовтня 1931 року колгоспники Андріївки організували до річниці колективізації й свята врожаю червону валку з надплановим хлібом — 250 підвід.

Машинно-тракторна станція, яка обслуговувала 12 колгоспів, створена в селі 1932 року. МТС направила в кожну артіль агронома. 1933 року при МТС були організовані курси трактористів, комбайнерів, механіків. Широка механізація на колгоспних ланах, робота політвідділу МТС по поліпшенню трудової дисципліни, кращій організації праці сприяли економічному зміцненню колгоспів Андріївки, одержанню високих урожаїв. 1935 року врожай озимої пшениці становив пересічно 20 цнт з гектара.

Трудові успіхи колгоспників Андріївки не раз відзначались урядовими нагородами. Бригадир рільничої бригади колгоспу ім. Івана Франка А. Ф. Конопелько, колишній сирота-наймит, один з перших організаторів ТСОЗів, 1935 року за одержаний його бригадою врожай озимої пшениці по 40 цнт з га, удостоєний ордена Леніна. Цією ж високою нагородою відзначений бригадир рільничої бригади артілі «Червоний колос» А. В. Курило. Колектив артілі ім. Паризької Комуни виборов перше місце по району в соціалістичному змаганні.

Механізація виробничих процесів у рільництві досягла 85 проц. За три передвоєнні роки тут значно зросло поголів'я худоби: корів — у півтора раза, овець — у три рази, свиней — майже в п'ять разів. На початку 1940 року сім артілей Андріївки об'єдналися в п'ять: ім. 13-річчя Жовтня, ім. Паризької комуни, ім. Івана Франка, «Зелена гора» та «Червоний колос». Цього року їх загальні прибутки становили 1,5 млн. карбованців.

Учасником Всесоюзної сільськогосподарської виставки 1940 року став колгосп «Паризька комуна», вівцеферма цієї артілі, її завідуючий М. Т. Пилипенко та чабан О. Ф. Міщенко, який виростив по 150 ягнят від 100 вівцематок, та інші.

На трудодень трудящі Андріївки одержували по 3—5 кг хліба та по 2—3 крб. грішми. 1936 року в селі з'явилося електричне освітлення, простяглися лінії радіотрансляції. Село змінило своє обличчя: його прикрасили впорядковані вулиці, добротні будинки, школа-десятирічка, парк, закладений у центрі Андріївки. Заповідним у селі стало місце, на якому у 1940 році спорудили пам'ятник В. І. Леніну.

В центрі уваги Андріївської районної Ради стояли питання благоустрою села, добробуту, медичного обслуговування населення. Її чергова сесія у січні 1941 року постановила поліпшити роботу підприємств місцевої промисловості, побутових майстерень, збільшити виробництво цегли й черепиці. В селі відкрили авторемонтну майстерню, швейне ательє, а в колгоспах — шевські майстерні.

1941 року в Андріївці працювали лікарня на 20 ліжок, амбулаторія та аптека, штат їх складався з чотирьох лікарів і 6 осіб середнього медичного персоналу. Кожен колгосп мав дитячий садок та ясла.

Облік зерна в колгоспі «Соцпрогрес». Село Андріївка, 1932 р.

[1] Газ. «Більшовицька зірка» (Бердянськ), 30 серпня 1931 р.

До 1937 року в селі була ліквідована неписьменність. Тоді ж на базі семирічки відкрилася середня школа, де трудилося 30 вчителів, в 1940/41 навчальному році її відвідувало 900 учнів.

•Крім районного будинку культури, протягом 1932—1936 рр. у кожному колгоспі відкрилися клуби, де демонструвалися кінофільми, працювали гуртки художньої самодіяльності. Молодь села брала участь в оборонних та спортивних гуртках. Районна та сільська бібліотеки налічували в 1940 році понад 10 тис. томів, кожна колгоспна родина передплачувала газети й журнали.

М. С. Потапенко — Герой Радянського Союзу. Село Андріївка, 1941 р.

З початком війни близько 500 жителів села пішли на фронт. Андріївці вчасно закінчили жнива і здали державі багато надпланового хліба. З наближенням фронту почалася евакуація людей, а також сільськогосподарської техніки та худоби.

6 жовтня 1941 року Андріївку захопили фашисти. З перших днів окупації гітлерівці почали полювання на комуністів та радянських активістів. Вони розстрілювали працівників радянських і державних установ, активістів, які не встигли евакуюватися.

Окупанти примушували людей працювати у т. зв. общинах. Приміщення школи вони перетворили на склад награбованого зерна, звідки його вивозили до Німеччини. Близько 800 юнаків і дівчат села гітлерівці силоміць вивезли до Німеччини.

Відступаючи під натиском радянських військ, окупанти почали спішно вивозити з села хліб, продовольство і цінні речі, палили будівлі, знищували худобу. Оскаженілі фашисти підпалили вітряк на території колгоспу ім. Карла Маркса і кидали у вогонь підлітків. Гітлерівці розстріляли, закатували та спалили живцем понад 100 жителів Андріївки[1].

17 вересня 1943 року частини 248-ї стрілецької дивізії Південного фронту під командуванням полковника М. З. Галая визволили Андріївку. 72 радянські воїни, що загинули у боях за село, поховані у братській могилі поряд з моряками — захисниками села у 1920 році. Хоробро билися за Вітчизну фронтовики — вихідці з Андріївки. З перших днів війни добровольцем пішов на фронт зоотехнік колгоспу ім. Івана Франка М. С. Потапенко. Під час наступу на Київському напрямі у вересні 1943 року смертельно поранений М. С. Потапенко продовжував керувати боєм. Миколі Семеновичу посмертно присвоєно звання Героя Радянського Союзу. Ратні подвиги подружжя І. Л. та О. Т. Власенків відзначені багатьма орденами та медалями.

Війна дорого обійшлася андріївцям: 250 вихідців із села загинули на фронтах, відстоюючи свободу і незалежність Батьківщини. Гітлерівці зруйнували громадські приміщення та більшість житлових будинків. Збитки, завдані окупантами тільки колгоспам, становили близько 53 млн. карбованців[2].

Відбудова села та допомога фронту стали першочерговими завданнями колгоспних партійних організацій та сільради. Не було тягла, реманенту. Члени тракторної бригади, що майже повністю складалася з жінок, восени 1943 року склали із старих списаних машин 7 тракторів та 3 комбайни. При обробітку полів і вивезенні хліба використовували 24 подарованих червоноармійцями коней та уцілілі власні корови. Доводилося працювати і вручну. 1945 року колгоспи освоїли 75 проц. довоєнної посівної площі. Андріївці одержали від держави будівельні матеріали. а також худобу, надіслану колгоспами Російської Федерації та республік Середньої Азії.

Андріївці вносили свій вклад в остаточну перемогу над ворогом — допомагали фронту хлібом, відправляли воїнам посилки з подарунками. Колгоспник Й. М. Удод

[1] Філіал Запорізького облдержархіву в Мелітополі, ф. Р-723, оп. 1, спр. 1, арк. 2.
[2] Запорізький облпартархів, ф. 102, оп. 31, спр. 20, арк. 50, 51.

передав на будівництво бойового літака 150 тис. крб. своїх заощаджень, а Є. С. Пискивець — 100 тис. карбованців.

Після закінчення війни збільшилася кількість робочих рук за рахунок демобілізованих солдатів, що повернулись у рідне село. Завдяки напруженій праці колгоспників, швидкій механізації виробництва на кінець першої післявоєнної п'ятирічки сільське господарство Андріївки загалом перевищило довоєнний рівень розвитку. Особливо швидкими темпами розвивалася основна галузь господарства — рільництво. 1950 року посівні площі під озимою пшеницею зросли порівняно з довоєнним часом на 50 проц., урожайність зернових становила 16—17 цнт з га проти 8—10 цнт у перші післявоєнні роки.

На цей час повністю закінчилась і відбудова села. Колгоспники переселилися у новоспоруджені житлові будинки. У 1949 році відновила роботу місцева електростанція.

Влітку 1951 року 5 андріївських артілей укрупнилися в 4, а 1958 року — у дві: «Світанок» і «Україна». Протягом 1951—1958 рр., завдяки впровадженню багатопільної сівозміни, широкому застосуванню органічних і мінеральних добрив врожайність зернових збільшилася до 19,5 цнт, а основної технічної культури — соняшнику — до 17,5 цнт з га. За ці роки подвоїлося поголів'я громадської худоби, кількість корів збільшилася в 3,5 раза. Набагато зросли й загальні прибутки.

Добре плодоносили колгоспні сади, насаджені на місці вирубаних німцями. Старанний догляд, широке застосування техніки дали можливість збільшити урожайність фруктів до 98,5 цнт з гектара.

У боротьбі за розвиток колгоспної економіки сільська партійна організація надавала першорядного значення підвищенню кваліфікації кадрів, розгортанню соціалістичного змагання, моральному і матеріальному стимулюванню колгоспників. В артілях працювали курси-семінари бригадирів, ланкових, агротехніків, голів колгоспів, механізаторів. З 1952 року впроваджено Книги пошани, куди заносили імена переможців змагання. За перевиконання найважливіших завдань колгоспники одержували премії у розмірі 25 проц. від загальної суми заробітку.

Значних успіхів добилися колгоспи «Світанок» та ім. Карла Маркса (до 1962 року — «Україна») в роки семирічки і особливо за чотири роки поточної п'ятирічки. Головною культурою стала озима пшениця, врожайність якої досягала в кращі роки 25 цнт на всіх площах посіву. Врожайність кукурудзи становила 38 цнт з га, соняшнику — 20—23 цнт. Для внесення мінеральних добрив широко використовується сільськогосподарська авіація. Далі розвивається тваринництво — під кормові культури щороку відводяться значні посівні площі, споруджено тваринницькі містечка, 1955 року село підключили до державної електромережі, і це дало змогу 75 проц. трудомістких робіт у тваринництві механізувати. В колгоспах впроваджено електродоїння, змонтовано молокопроводи тощо. На виробничі потреби у тваринництві господарства протягом 1969 року використали понад півмільйона квт.-год. електроенергії.

Зміцнення кадрів комуністами, точний розпорядок робочого дня тваринників, відзначення кращих виробничників, впровадження чіткого обліку одержаної продукції та витрат кормів — усі ці заходи дали позитивні наслідки.

Високі прибутки одержували андріївські колгоспи від реалізації врожаю садів, які 1969 року займали площу 290 га. З 1968 року з'явилася нова галузь господарства — зрошуване городництво. Шефи — робітники Бердянського заводу шляхових машин допомогли колгоспникам ввести в дію 5 дощувальних установок. На зрошених 220 га городів одержано по 259 цнт з га кормових коренеплодів і по 134 цнт овочів.

Переведення комплексних рільничих бригад, ферм, майстерень тощо на господарський розрахунок позитивно відбилося на їх рентабельності. У 1969 році прибутки артілей становили близько 2 млн. крб. Під час реорганізації МТС колгоспи придбали велику кількість сільськогосподарської техніки і з кожним роком поповню-

вали її парк. 1969 року на андріївських ланах працювали 81 трактор, 47 комбайнів, 34 автомашини, 216 електромоторів.

У перших рядах борців за високий урожай, комплексний розвиток господарства йшли комуністи, яких 1969 року налічувалося 126. Члени партії очолили змагання за комуністичну працю й побут. Під керівництвом партійних організацій активно працює великий загін андріївських комсомольців, який об'єднує 230 юнаків і дівчат.

Одна з вулиць Андріївки. 1968 р.

Комуністична партія і Радянський уряд гідно оцінили внесок андріївців у всенародну справу розвитку економіки країни. За трудові успіхи в 1959—1966 рр. орденами й медалями СРСР нагороджено 30 передовиків виробництва.

1957 року Андріївку віднесено до категорії селищ міського типу. З того часу трудящі побудували понад 500 добротних будинків. У селищі споруджено 9 двоквартирних і 4 восьмиквартирні житлові будинки, 9 магазинів, готель тощо. Селище прикрасили кінотеатри, стадіон.

В Андріївці працюють маслозавод, цех Бердянського харчокомбінату, цех Успенівського побуткомбінату, що виготовляє двері, віконні рами, а також залізну черепицю з відходів жерсті заводу «Запоріжсталь».

Велику турботу про впорядкування і озеленення Андріївки виявляє селищна Рада. З ініціативи комісії по благоустрою 1966 року закладено парк площею 2 га. Заасфальтовано 8 км вулиць і стільки ж тротуарів, забруковано шляхи до залізничної станції Єлизаветівка та сусіднього села Берестового. Зведена на околиці Андріївки гребля дала змогу очистити води річки Кільтиччі, а два резервуари по 300 куб. м кожний забезпечили достаток води. У селищі прокладено 13 км водопроводу.

З 1965 року в артілях введено грошову оплату праці. Середньомісячний заробіток рядового колгоспника становив 95 крб., а тваринника і механізатора — 120—140 карбованців.

У селищі відкрита лікарня на 130 ліжок та кілька медпунктів, на фермах — профілакторії для тваринників. У 1969 році тут працювало 20 лікарів та понад 100 чоловік з середньою медичною освітою.

Зросла культура колгоспної Андріївки. В селищі відкрито дві районні бібліотеки — для дорослих і дітей та 2 колгоспні. Загальний книжковий фонд їх перевищує 57 тис. томів.

Середні денна та вечірня школи, де працює 46 педагогів, охоплюють 786 учнів. Т. Г. Мизіній у 1966 році присвоєно звання заслуженої вчительки школи УРСР. За роки Радянської влади з уродженців села вийшло понад п'ятсот висококваліфікованих спеціалістів.

В Андріївці є свої слюсарі, будівельники, електрики, радисти, механізатори. В колгоспах селища працює 9 агрономів, 10 зоотехніків, 7 інженерів, 14 економістів і бухгалтерів.

До послуг жителів Андріївки — будинок культури і два колгоспні клуби, при яких створені гуртки художньої самодіяльності. Далеко за межами села лине слава про сім'ю танцюристів Ашифіних, які з успіхом виступали на багатьох фестивалях і оглядах самодіяльного мистецтва.

У селищі працює первинна організація товариства «Знання», яка налічує 30 членів. При лікарні активно діє жіноча Рада у складі 9 чоловік. Добровільне спортивне товариство «Колгоспник» та первинні організації ДТСААФ організували спортивні гуртки, обладнали стадіон і стрілецький тир.

Під керівництвом партійних організацій трудящі селища успішно борються за перетворення в життя накреслень XXIII з'їзду КПРС та XXIII з'їзду КП України.

П. Г. ЛИСЕНКО, Н. Т. ОАРСЬКА.

БЕРЕСТОВЕ́

Берестове — село, центр однойменної сільської Ради, складається з трьох частин, що мають окремі назви: власне Берестове, Вибоєве і Яровицьке. Розташоване за 45 км на північний схід від районного центру і сполучене з ним асфальтовим шосе. До найближчої залізничної станції Царекостянтинівка — 28 км. Населення 4910 чоловік. Сільській Раді підпорядковані також населені пункти Довбине і Сачки.

В X—XI ст. ст. на території Берестового протягом тривалого часу перебували кочові племена. Від тих часів збереглися 14 кам'яних баб[1].

Село засноване у 1801 році державними селянами — переселенцями з Полтавської та Чернігівської губерній, які спорудили свої оселі біля невеликої річки. Від заростей береста вздовж берегів здобула назву річка, а за її найменуванням — і село. Тоді ж на берегах річок Берестової та Берди, в яку впадає Берестова, засновано невеликі хутори Довбин, Ланців, Тристанові і Сачки, що мали по 5—7 дворів кожний[2]. У 1806 році в Берестовому вже налічувалося 1846 жителів, у т. ч. 1005 чоловіків та 841 жінка.

До 1833 року першопоселенці користувалися такою кількістю землі, яку могли обробити, оскільки вільних ділянок було ще багато. До села прибували все нові й нові групи переселенців, серед них — багато втікачів від кріпацтва з північних губерній України. У зв'язку із зростанням населення кількість вільних ділянок землі швидко зменшувалась, а 1833 року, коли село стало волосним центром, землю поділили на ревізькі душі; Берестове об'єдналося з навколишніми хуторами в одну земельну общину.

У перші десятиріччя XIX ст. в господарстві селян переважало тваринництво, розводили головним чином овець. Зростання промислових міст після реформи 1861 року посилювало попит на сільськогосподарські продукти, в першу чергу на хліб. У Берестовому, як і в інших селах, головним напрямком господарства стало рільництво, насамперед вирощування пшениці на продаж. Товарно-грошові відносини набагато прискорили процес класового розшарування селянства. За даними перепису 1886 року в селі налічувалося 1332 двори, проживало близько 10 тис. чоловік, що входили до складу двох общин: Берестівської та Вибоєвської. В умовах частих посух та невисоких врожаїв у зв'язку з низькою культурою землеробства для прогодування багатодітної сім'ї потрібно було не менше 18 десятин орної землі. Проте, у селі 415 родин засівали до 10—15 десятин, 187 — менш ніж по 5 десятин, а 85 не сіяли зовсім. Більше третини всіх цих господарств були безкінними, а чотири п'ятих не мали ніякого сільськогосподарського інвентаря. Біднота і значна частина середняків Берестового — всього 892 двори — через це вдавалися до супряги та найму. За рахунок зубожіння основної маси селянства виділилася заможна верхівка. Багатії, крім власних наділів, орендували близько 4 тис. десятин, у т. ч. 1,3 тис. десятин у сільської бідноти, мали вдосталь власного тягла і реманенту. 22 куркулі використовували в своїх господарствах наймитів-односільчан[3].

Заможні селяни були основними виробниками товарного зерна. Вони збували його в Бердянську, де відкрили свої контори не тільки російські, а й іноземні перекупники. З метою інтенсифікації рільництва куркулі почали застосовувати сільськогосподарські машини, а також добрива. Власники Бердянського заводу «Джон Грієвз і компанія» та «Торговельного будинку вдови Матіас і синів» відкрили в селі філіал контори для продажу сільськогосподарських машин. Біднота купувати машини не могла, тому що для придбання, наприклад, букера селянин продавав 50—60 пудів зерна, а жниварки-самоскидки — 150—160 пудів. Техніку купували і впроваджували у виробництво куркулі, одержуючи від того значні прибутки.

---

[1] Известия Таврической ученой архивной комиссии, № 36. Симферополь, 1904, стор. 86а.
[2] Сборник статистических сведений по Таврической губернии, т. 5, приложения, стор. 51, 162.
[3] Там же, таблицы А 8—9, Б 82—85.

На початку XX ст. бідняцькі господарства Берестового, не витримуючи конкуренції з куркульськими, ще більше розорялися. 1908 року вже 745 родин — 44 проц. всіх господарств — не мали знарядь для обробітку землі, 459 — не мали власного тягла. Це примушувало бідняків іти в найми або шукати заробітків у місті. Сільські глитаї експлуатували 154 наймити. Понад 100 селян працювало на підприємствах Бердянська і Маріуполя. 970 чоловіків і 318 жінок з 722 дворів займалися різними промислами, половина з них — за межами села і навіть повіту[1].

Нагромадивши значні капітали, куркулі займалися лихварською і підприємницькою діяльністю. Місцевий куркуль Харченко видавав селянам позички з розрахунку 5 проц. річних. Вже через кілька років у кабалу до нього потрапила значна частина бідняків села. Цей визискувач придбав три економії у різних місцевостях, у т. ч. й у Криму, що разом налічували 680 десятин землі. Багатій Горелік збудував паровий млин та олійницю, де експлуатував 10-12 робітників. Інший глитай мав 4 вітряні млини, брав четверту частину зерна за помел, а наймитам платив копійки. Куркулі Макаренки і Шендрик відкрили цегельно-черепичні заводи, інші — продовольчі та господарчі крамниці.

Соціальний гніт викликав гострий протест бідняцьких мас. На зміцнення революційних настроїв серед селян Берестового безпосередній вплив мали виступи у березні — квітні 1905 року робітників бердянських заводів (серед них було багато вихідців з села), які провели кілька страйків, вимагаючи політичних свобод, підвищення заробітної плати і поліпшення умов праці.

Столипінська реформа зміцнила становище заможних селян і посилила розорення бідноти.1908 року в Берестовому налічувалося 14 дворів, які засівали понад 50 десятин кожний, і 190 дворів, що мали по 25—50 десятин посівів. Одночасно близько ста родин, здавши в оренду або продавши свої ділянки, остаточно перетворилися на сільських пролетарів. Під час проведення реформи лише куркулі та заможніші середняки, що становили менше третини загальної кількості населення, змогли викупити у казни свої наділи і вийти із земельних общин, яких стало три. Куркулі, одержавши «відруби», в 1910—1913 рр. заснували хутори Дудуки і Прихленків[2].

Напередодні першої світової війни Берестове було великим селом, де у 2012 дворах проживало 18,6 тис. жителів. Забудова його проходила безпланово, роботи по впорядкуванню не проводилися. Тільки три десятки багатіїв спорудили цегляні будинки, криті черепицею. Переважна більшість селян ставила хати з саману, вкриваючи їх соломою. Садів навколо осель не було, лише в низинних місцях понад річкою з давніх часів збереглися берестові поросли.

Селяни здебільшого обходилися примітивними саморобними меблями, простим домотканим одягом і взуттям власного виготовлення. У невеликих приватних крамницях, що існували в селі, біднота купувала лише сіль, гас, сірники та інші найнеобхідніші речі.

Медична допомога для селян була майже недоступною. Протягом ста років у селі не було ніяких медичних закладів, серед населення ширились епідемічні захворювання. Наприклад, у 1899 році від різних хвороб померло 383 чоловіка, у т. ч. 243 дитини. Земську лікарню на 12 ліжок відкрито лише на початку XX ст. Працювали у ній лікар, 2 фельдшери й акушерка. Лікарня обслуговувала дільницю з населенням понад 30 тис. чоловік. Не дивно, що середня тривалість життя селян Берестового на цей час становила 21,2 року[3].

Не краще було і з народною освітою. Відкрите 1854 року однокласне міністерське училище охоплювало всього 133 учні. На клопотання Берестівської общини за

---

[1] Сборник по основной статистике, вып. 1. стор. 48, 62—63, 82—83, 118, 206.

[2] Статистический справочник Таврической губернии, ч. 2, вып. 1. Симферополь, 1915, стор. 2—3.

[3] Сборник постановлений Бердянского уездного земского собрания за 1866—1908 гг., т. 2. М., 1910, стор. 46.

рішенням Бердянських повітових земських зборів восени 1876 року в селі відкрили друге однокласне земське училище, а через два роки — третє. 1900 року, коли в селі налічувалося 14 тис. жителів, навчалося лише 563 учні, 1478 дітей шкільного віку залишалося поза школою. Протягом 1900—1905 рр. земство відкрило в селі ще три початкові однокласні школи, у всіх школах вчилося менше половини дітей. Та більшість з них через півроку залишала школу, бо кожній трудовій сім'ї потрібні були робочі руки.

Трудящі Берестового примножували, розвивали самобутню народну культуру. Майстерні вишивальниці прикрашали чудовими візерунками рушники, сорочки тощо. Родини гончарів В. Шендрика і Л. Зозулі виготовляли розмальовані миски, глечики, горщики, макітри, дитячі іграшки.

Позитивно впливала на культурне життя села місцева інтелігенція, що складалася з десяти вчителів, лікаря, ветеринара й агронома, який обслуговував, крім Берестовецької, ще 6 волостей. У 1913 році вчителі за участю сільської молоді створили драматичний гурток. Оскільки спеціального приміщення не було, довелося пристосувати під «театр» сарай. Тут любителі сцени поставили кілька п'єс Т. Г. Шевченка, М. П. Старицького та І. К. Карпенка-Карого.

Продовження і після Лютневої революції братовбивчої війни викликало у селян невдоволення політикою Тимчасового уряду. Загасити ненависть до експлуататорів місцеві власті були безсилі. Берестівські наймити, що працювали у куркуля Гореліка, підпалили паровий млин та олійницю, а його самого вбили. Учинили бунт і наймити, що працювали в економії поміщика Гарана за 12 км від села.

Як тільки у селі стало відомо про перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції, бідняки, зібравшись на сільську сходку, висловили підтримку петроградському пролетаріату. На початку січня 1918 року було ліквідовано волосне земство, обрано волосну Раду селянських депутатів на чолі з бідняком Х. М. Спицьким, а також земельний і продовольчий комітети. Жителі колишніх берестівської та вибоєвської общин обрали сільські Ради[1].

У квітні 1918 року село захопили австро-німецькі війська. Вони грабували селян, забирали хліб і худобу. Окупанти створили з місцевих куркулів «волосне правління», та їхня влада протрималася недовго. У зв'язку з наступом Червоної Армії та вибухом революції в Німеччині, наприкінці 1918 року загарбники відступили. В селі відновилася Радянська влада.

Становище лишалося і далі тривожним — з Дону насувалися білогвардійські війська. Для боротьби з ними у Берестовому створили червоний батальйон, який очолив колишній фронтовик селянин-бідняк Г. Г. Марусич. Батальйон у складі частин Махна виступив проти білогвардійців. Але через зраду махновців йому довелося сам на сам вступити в нерівний бій з денікінцями поблизу височини «Кам'яні могили». Більшість червоних бійців і командир полягли в бою. Скориставшись цим, махновці захопили село і вбили перших організаторів Радянської влади Х. М. Спицького та інших. На початку червня 1919 року Берестове знову окупували денікінці. Червона Армія визволила Берестове від білогвардійців у грудні 1919 року, тоді ж було створено і ревком[2].

Члени ревкому зайнялися передусім мобілізацією сил на боротьбу з махновськими бандами, проведенням продрозверстки. У січні 1920 року ревком надіслав в розпорядження повітового військового комісаріату для боротьби проти бандитських зграй 10 бійців з кіньми[3]. Під керівництвом ревкому селяни також виявляли і збирали зброю. Поступово налагоджувалося господарство. У 1920 році селяни Берестового успішно провели сівбу і жнива. Це дало можливість їм подати допомогу голо-

---

[1] М. А. Рубач. Очерки по истории преобразования аграрных отношений на Украине в период проведения Октябрьской революции. К., 1957, стор. 123.

[2] Журн. «Летопись революции», 1928, № 2, стор. 59—64.

[3] Філіал Запорізького облдержархіву в Мелітополі, ф. Р-451, оп. 1, спр. 4, арк. 188.

дуючим робітникам Петрограда, Москви і Донбасу. Успішно проходило виконання продрозверстки: протягом трьох тижнів селяни відправили державі близько 5 тис. пудів зерна.

В серпні 1920 року в село вдерлися врангелівці. Ревком пішов у підпілля. Населення всіляко саботувало заходи білогвардійців. У вересні — жовтні Берестове кілька разів переходило з рук у руки. 26 жовтня 1920 року червоні бійці 3-ї бригади 2-ї Донської дивізії розгромили козачі частини Донського корпусу врангелівців і остаточно визволили Берестове.

В роки громадянської війни понад 100 жителів Берестового загинуло в боротьбі за Радянську владу. В центрі села їм встановлено пам'ятник.

Після визволення села частини Червоної Армії допомогли сільській бідноті створити волосний і в кожній з частин села — сільський ревкоми, а наприкінці листопада 1920 року — волосний і сільський комітети незаможних селян. Наприкінці січня 1921 року відбулися вибори волосної і двох сільських Рад. Головою волвиконкому обрали В. І. Литвиха, а головою Вибоєвської Ради — місцевого жителя А. І. Антоненка[1].

Чималі труднощі виникли у зв'язку з посухою та неврожаєм. Більшість населення залишилася без хліба, почався голод, зросла смертність. Держава не залишила у біді селян. У січні 1922 року населення Бердянського повіту, в т. ч. й Берестового, одержало 5 вагонів хліба. Були організовані їдальні для дітей та голодуючих селян-незаможників. Бідняки одержали також насіннєві позички і значні податкові пільги. Голод відступив. Багатьом незаможним селянам комнезами та сільради допомогли розірвати кабальні угоди з куркулями. Для розподілу надлишків конфіскованої землі в кожній з частин села створили спеціальні комісії КНС. Відрізані у куркулів землі розподілялися між малоземельними бідняками з розрахунку 2 десятини на їдця.

Відновилися заняття у школах, почали працювати гуртки по ліквідації неписьменності. Діяльну участь у цій справі брали вчителі Є. П. Коцевич, П. М. Заводовська та інші, які систематично працювали на десятихатках.

У 1923 році утворився Берестівський район (ліквідований 1930 року). Тоді ж у селі виникли партійна і комсомольська організації. Секретарем райкому партії обрали робітника М. Ф. Шестакова. Комуністи і комсомольці роз'яснювали населенню політику партії та уряду, багато уваги приділяли боротьбі за піднесення господарства, допомозі сім'ям червоноармійців і бідноті, займалися культурно-освітньою роботою.

На початку 1925 року в селі налічувалося 2393 двори, де проживало 13,6 тис. чоловік. Для оперативного керівництва селом в усіх його трьох частинах створено сільські Ради. Мирні роки, запровадження непу сприяли поступовому відродженню господарства.

Розвивалися також і місцеві промисли: на початку 1925 року в селі діяли 10 олійниць, 9 кузень, 46 вітряків, 5 бондарень, 2 гончарні; були свої шевці, колісники, жерстяники тощо.

Держава дбала і про охорону здоров'я та налагодження роботи шкіл. У селі відкрили амбулаторію і лікарню на 25 ліжок, де працювали лікар, фельдшер і акушерка; для сиріт — дитячий будинок. У березні 1924 року селяни зібрали для нього 58 пудів хліба, 6 пудів картоплі, забезпечили паливом лікарню, засіяли у фонд шкіл 20 десятин землі[2]. У 1925 році в селі діяло 5 шкіл, у яких десять вчителів навчали і виховували 440 дітей. Комсомольці відкрили бібліотеку, сільбуд та дві хати-читальні.

До сільськогосподарського кредитного товариства на правах пайовиків у 1926 році вступило 859 селян. Понад 700 селян об'єдналось у споживчому товаристві. Хлі-

---

[1] Філіал Запорізького облдержархіву в Мелітополі, ф. Р-25, оп. 1, спр. 1, арк. 5.
[2] Там же, спр. 25, арк. 1; ф. Р-605, оп. 1, спр. 19, арк. 111, 117, 118.

бороби продавали державі надлишки зерна та інших продуктів через ці товариства і через них же одержували в кредит гроші, машини, реманент. Товариства допомагали виводити племінну рогату худобу і коней, видавали напрокат сільськогосподарські машини й інвентар, займалися заготівлею хліба для держави.

Партійна організація, яка наприкінці 1926 року налічувала 20 комуністів, все більше посилювала свій вплив на бідноту і середняків. Зростала активність трудівників села, які починали усвідомлювати себе господарями нового життя. Селянина-бідняка Н. Ф. Прихненка відрядили працювати до земельного відділу Бердянського округу, згодом його обрали членом ВУЦВКу. Він не раз брав участь у роботі з'їздів Рад, які відбувалися у Харкові і Москві[1].

В перші роки непу знову підняли голови куркулі. Вони таємно орендували землю у бідноти, експлуатували наймитів. І хоч держава запровадила для куркульських господарств значні обмеження та підвищені розміри оподаткування, все ж глитаї не здавали своїх позицій.

Комуністи вели широку агітацію за колективні форми господарювання. Ще 1925 року в селі з членів КНС утворилось два невеликі колгоспи. Проте масова колективізація як і повсюди, розгорнулася в селі 1929 року. Навесні виникли перші товариства спільного обробітку землі: «Червоний прапор», «Прапор Жовтня», «Червоний Жовтень» та ім. Петровського у Берестівській частині села. На весну 1931 року до колгоспів вступило 80,9 проц. господарств. Активно проходила колективізація у Вибоєвській та Яровицькій частинах села.

Суцільній колективізації всіляко намагалися шкодити куркулі. Вони діяли хитро й підло: одних відвертали від колгоспів підкупами, інших — погрозами. Проникаючи в колгоспи, куркулі розкрадали майно, чинили саботаж, знищували худобу. На загальних зборах 26 лютого 1931 року колгоспники Берестового одностайно схвалили рішення партії і уряду про ліквідацію куркульства як класу. Було розкуркулено і виселено за межі республіки 34 глитаї, майно і землю передано колгоспам, яких налічувалось у селі вже близько 20.

З перемогою колгоспного ладу зростала активність і свідомість селян. Між хліборобами Берестового і Білоцерківки укладено договір про соціалістичне змагання за краще проведення хлібозаготівель, передплати позики тощо. Передові колгоспники вступали до партії. 1931 року партійний осередок, що об'єднував комуністів усіх трьох частин села, зріс до 35 чоловік[2].

У перші роки колгоспного життя довелося долати багато труднощів. Бракувало організаційного досвіду. Щоб допомогти хліборобам, до району прибув Генеральний секретар ЦК КП(б)У С. В. Косіор. 25 січня 1933 року він провів у Берестовому нараду активу, на якій обговорювалися питання боротьби за підвищення врожайності, успішного виконання плану хлібозаготівель і підготовки до весни. Вживалися заходи щодо дійової допомоги артілям. Держава видала колгоспникам насіннєві позички, забезпечивши успішне проведення весняної сівби. При МТС, створеної 1932 року, організували гурток для вивчення сільськогосподарських машин.

Політвідділ МТС і сільський партосередок велику увагу приділяли розгортанню масового соціалістичного змагання. Трактористи К. М. Терентьєв, І. Ю. Муха та інші достроково завершили ремонт машин і були відзначені червоними вимпелами. Кращих виробничників заохочували також матеріально.

Оскільки МТС поповнювалася новою технікою, восени 1935 року тут почали працювати спеціальні курси, на яких навчалося 60 юнаків і дівчат — кращих ударників колгоспних ланів. Враховуючи прагнення трудівників до агрономічних знань, партійний осередок створив у кожній артілі рільничий, тваринницький і садово-городній гуртки, а також школу колгоспних активістів. У кожній артілі навчалося понад сто осіб.

---

[1] Запорізький облпартархів, ф. 367, оп. 1, спр. 9, арк. 85—90, 93.
[2] Філіал Запорізького облдержархіву в Мелітополі, ф. Р-25, оп. 1, спр. 44, арк. 316, 669.

Активно працювала сільська Рада. Вона згуртувала у своїх комісіях актив з 130 чоловік. Особливо добре працювали комісії по боротьбі за підвищення врожайності. Сільрада допомогла 132 колгоспникам придбати корів та іншу худобу[1].

З кожним роком міцніли колгоспи. Напередодні Великої Вітчизняної війни на їхніх ланах працювало 35 тракторів і 22 комбайни. Значного розвитку набувало тваринництво. У 1940 році колгоспи мали 1332 голови великої рогатої худоби, 940 свиней, 2370 овець. Учасниками Всесоюзної сільськогосподарської виставки стали колектив свиноферми колгоспу ім. 20-річчя Жовтня, тваринники колгоспу «Третій вирішальний» і група механізаторів.

Учасники наради керівного складу колгоспів зони Берестовецької МТС. Село Берестове, 1934 р.

Зміцнення артілей, зростання прибутковості господарств сприяли підвищенню оплати праці колгоспників. У передвоєнні роки на трудодень видавали в середньому по 2,15 кг хліба та по 1 крб. 35 коп. грішми. Найвищими були заробітки в артілях «Червона нива», ім. Петровського та «Третій вирішальний», де на трудодень колгоспники одержували по 6—7 кг зерна.

Мінявся і зовнішній вигляд села. Багато родин переселилося у нові добротні будинки, біля кожної оселі квітли сади.

Добре налагоджувалося медичне обслуговування населення. У 1935 році розширено лікарню, працювало також 2 медичні пункти, пологовий будинок.

У передвоєнні роки в Берестовому відбулися зміни і в галузі культурного будівництва. Неповну середню школу 1937 року перетворено в середню. Всього в селі працювало 6 шкіл, які охопили близько 1,5 тис. дітей. У 1939 році відкрито школу робітничо-селянської молоді.

Крім сільського клубу, з ініціативи комсомольців у всіх колгоспах відкрито свої клуби та червоні кутки, а з 1936 року в селі почав працювати будинок колективіста. При них працювали драматичні, хорові, музичні, а також спортивні гуртки, часто демонструвалися кінофільми. У 1940 році 95 проц. родин передплачували газети і журнали.

Подальший господарчий і культурний розвиток села був перерваний у 1941 році, коли почалася Велика Вітчизняна війна. З Берестового та його виселків на захист Батьківщини пішло 838 чоловік. В селі організувався винищувальний загін у складі 50 бійців, який діяв у контакті з військовими частинами. Згодом більшість членів загону влилася до лав Червоної Армії. З наближенням ворога значну частину техніки, зерна і колгоспної худоби евакуйовано до східних районів країни. Виїхала в тил і частина мешканців села.

7 жовтня 1941 року в Берестове вдерлися гітлерівські загарбники. Приміщення середньої школи вони перетворили на табір військовополонених. Ризикуючи життям, селяни передавали полоненим хліб, одяг, взуття. Масові облави та обшуки, що їх чинили гітлерівці, супроводжувалися розстрілами. Окупанти силоміць вивезли до Німеччини 175 хлопців і дівчат, знищили багато худоби, спалили приміщення ферм, МТС, клубу, лікарні, чотири школи, вітряки, 90 проц. будинків колгоспників. Загальна сума збитків, що їх завдали фашисти, становила 91,2 млн. карбованців[2].

16 вересня 1943 року воїни 248-ї стрілецької дивізії 28-ї армії Південного фронту

[1] Газ. «Колгоспна правда» (Андріївка), 13 січня 1935 р.
[2] Запорізький облпартархів, ф. 102, оп. 31, спр. 20, арк. 50—51.

визволили село від окупантів. Дивізією командував полковник М. З. Галай. В боях за Берестове загинуло 42 солдати й офіцери Червоної Армії[1]. Їх поховано в трьох братських могилах у центрі села.

Мужньо билися з гітлерівцями на фронтах Великої Вітчизняної війни воїни з Берестового. 424 з них загинули в боях, понад 500 чоловік повернулися переможцями, більшість — з бойовими орденами і медалями.

Після визволення села почалося його відродження. Відновлені сільські Ради і партійна організація спрямували на це всі зусилля населення. Ремонтували і вводили в дію трактори, комбайни, реманент. Кілька тракторів колгоспам передали військові частини, вони ж допомогли інструментом. До посівної 1944 року МТС підготувала для берестівських колгоспів 37 тракторів. Але доводилося ще орати й сіяти кіньми і коровами, працювати вручну.

Більшість ділянок колгоспного виробництва після визволення очолили жінки. М. М. Німич, Г. А. Бакай, Г. Г. Міщенко, Г. Я. Андрущенко стали бригадирами. При МТС відкрилися курси механізаторів, на яких навчалося 70 дівчат і жінок. У 1944 році вони вже працювали на ланах, забезпечивши тракторною оранкою три чверті земельних угідь.

Війна ще тривала, і для прискорення перемоги колгоспники Берестового із своїх особистих запасів передали до фонду допомоги фронтові по 5—6 пудів хліба з двору. Трудівники артілі «Третій вирішальний» в 1944 році внесли до фонду оздоровлення радянських бійців 18 тис. літрів молока. В селі зібрано близько 200 тис. крб. на будівництво ескадрильї літаків.

У 1944 році при артілях створено первинні партійні організації, які спрямовували свої зусилля на розв'язання питань колгоспного будівництва.

В кожній артілі створили будівельні ланки по 25—30 чоловік. Матеріали для будівництва вишукували на місці, частину їх дали промислові підприємства Бердянська та Запоріжжя. В результаті протягом 1944—1945 рр. в селі збудували 3 тваринницькі приміщення та 120 житлових будинків, відремонтували 153 будинки тощо. Село поступово відроджувалося: зникали землянки, виростали нові вулиці.

З переможним закінченням Великої Вітчизняної війни до села повернулися фронтовики. Держава подавала все більшу допомогу МТС і колгоспам. Наприкінці 1945 року МТС одержала 10 автомашин, а колгоспи — понад сто коней. В артілях створювалися стахановські школи, в яких навчалися бригадири, ланкові та рядові колгоспники. Господарські справи у селі поступово налагоджувалися. Розвивалося й тваринництво. Великої рогатої худоби на той час налічувалося 946 голів, також 210 коней, 460 свиней, 650 овець, 2200 штук птиці. У 1948 році колгоспне виробництво Берестового досягло довоєнного рівня.

1950 року в результаті укрупнення на базі 9 берестівських артілей створено 5. У 1950 році колгоспники зібрали пересічно по 10 цнт зернових з кожного га. Загальний прибуток колгоспів становив 2,25 млн. крб., а сума неподільних фондів — 1,87 млн. карбованців.

Значний розвиток усіх ланок колгоспного виробництва почався після вересневого (1953 року) Пленуму ЦК КПРС. На той час в усіх артілях працювали партійні організації, які вирішували важливі господарські питання. Парторганізація колгоспу «Батьківщина», наприклад, послала в одну з відстаючих бригад комуніста І. К. Зозулю, бригадиром тракторної бригади комуніста І. Д. Гордієнка. Комуністи розгорнули боротьбу за піднесення тваринництва, яке ще відставало. Почали із зміцнення ферм кадрами. Парторганізація артілі ім. Шевченка у жовтні 1953 року більше половини комуністів відрядила працювати на ферми, постійно дбала про матеріальне заохочення тваринників, яким було встановлено додаткову оплату праці за перевиконання виробничих завдань. Водночас правління артілей збільшували площі під посіви кормових культур. Завдяки цим заходам колгоспи добилися значного під-

---

[1] Архів МО СРСР, ф. 228, оп. 505, спр. 225, арк. 27—30.

несення виробництва. На фермах виросло багато передовиків тваринництва. У 1956 році пташниця Н. К. Данильченко та свинарка С. М. Орел були нагороджені орденом Трудового Червоного Прапора. Таку ж нагороду одержала доярка М. Л. Червона, яка надоїла по 5120 кг молока від фуражної корови.

Процес реорганізації колгоспів продовжувався й далі. У 1957 році замість 5 створено 3 крупні багатогалузеві господарства: ім. Кірова, ім. Шевченка та «Батьківщина», які мали 22,2 тис. га землі. Укрупнення артілей, поліпшення організаційної та виховної роботи серед трудящих сприяли новому піднесенню виробництва. У 1958 році колгоспники зібрали пересічно по 20,6 цнт зернових з га. Загальний прибуток колгоспів становив 24,5 млн. карбованців[1].

Найбільшого економічного піднесення, після деякого уповільнення темпів зростання господарства в роки семирічки, трудящі села добилися після березневого (1965 року) Пленуму ЦК КПРС та XXIII з'їзду партії, які розробили глибоко наукову програму ведення сільського господарства. Провідною культурою стала озима пшениця, під яку в 1967 році відведено 5,3 тис. га. Близько 3 тис. га займали посіви кукурудзи на зерно, понад 2 тис. га — посіви соняшнику. Розвивалися й інші галузі господарства: площа садів досягла 340 га, виноградників — 90 гектарів.

Роботу по перетворенню в життя рішень Пленуму очолили комуністи. За дорученням партійної організації колгоспу ім. Кірова комуніст агроном І. С. Пирч очолив відстаючу бригаду, згодом вона вийшла в передові, щороку одержувала не менше як 25 цнт зерна з га. За високі показники в 1966 році І. С. Пирча нагороджено орденом Леніна. Бригадиром комплексної бригади колгоспу «Батьківщина» парторганізація рекомендувала комуніста І. П. Щасного. Під його керівництвом колектив вийшов у передові, за що в 1966 році І. П. Щасного удостоєно ордена «Знак Пошани».

Велику роботу провели колгоспники щодо дальшого розвитку тваринництва. Розв'язувалися важливі питання: зміцнення кадрів тваринників, спорудження нових приміщень, впровадження механізації та створення міцної кормової бази тощо. 1968 року колгоспи Берестового мали вже 6,8 тис. голів великої рогатої худоби, 3 тис. свиней, 9,7 тис. овець, близько 15 тис. штук птиці, спорудили 40 нових тваринницьких приміщень.

Піднесенню господарства артілей сприяв високий рівень механізації. У 1968 році тут було 97 тракторів, 68 сівалок, 103 культиватори, 51 комбайн, 52 вантажні автомашини тощо. З 200 встановлених на виробничих ділянках електромоторів більшість призначено для механізації тваринницьких ферм.

Значну допомогу колгоспникам подали колективи бердянських заводів «Азовкабель», «Скловолокно» та морського порту. Шефи спорудили зрошувальну систему на площі 32 га, змонтували 18 км ліній електропередач, електрифікували 3 тваринницькі ферми і 2 польові стани, збудували кормокухню.

Внаслідок інтенсивного розвитку колгоспного виробництва прибутковість господарств у 1968 році порівняно з 1964 роком майже подвоїлася.

У колгоспах склався великий загін спеціалістів сільського господарства. В 1968 році в Берестовому працювало 254 механізатори і 69] агрономів, інженерів, зоотехніків та інших фахівців. За самовіддану працю у післявоєнні роки 22 трудівники села нагороджено орденами і медалями СРСР. За багаторічну бездоганну працю і одержання високих врожаїв зернових колишній бідняк, потім один з перших колгоспників села М. Г. Телиця удостоєний високої нагороди — ордена Леніна.

У 1969 році в Берестовому, крім трьох колгоспних, діяли територіальна і шкільна партійні організації, які об'єднували 203 комуністи. Комсомольська організація налічувала у своїх лавах 298 юнаків і дівчат.

Велику роботу на селі проводили Ради, з 1956 року об'єднані в одну Берестівську Раду. У своїй діяльності вона спирається на депутатів і активістів. Саме з них створено 7 постійних комісій у складі 40 чоловік, а також 23 вуличні комітети. Під

[1] Запорізький облдержархів, ф. Р-2515, оп. 1, спр. 342, арк. 4, 7, 9,16, 44—56, 124—129.

керівництвом сільської Ради зроблено чимало по впорядкуванню села, поліпшенню культурно-побутового обслуговування населення. З ініціативи її депутатів споруджено ще один фельдшерський пункт, аптеку, лікувальний корпус сільської лікарні на 25 ліжок, 6 магазинів тощо.

Внаслідок значних соціалістичних перетворень невпізнанним стало село. На місці старих хат і повоєнних землянок споруджено нові кам'яні будівлі. Тільки протягом 1965—1968 рр. тут з'явилося 160 нових житлових будинків. Почалася газифікація квартир. Заасфальтовано центральну вулицю, забруковано 15 км інших вулиць.

Незрівнянно підвищився життєвий рівень трудящих. У 1969 році середньомісячний заробіток рядового колгоспника становив 80—90 крб. У середньому кожний мешканець села придбав протягом року лише в крамницях сільського споживчого товариства товарів на 310 крб. Втричі зріс попит на товари культурно-побутового призначення. Наприкінці 1969 року трудівники села мали 360 телевізорів, 50 легкових автомобілів, 196 мотоциклів тощо.

В селі працює тепер дільнична лікарня на 25 ліжок, амбулаторія, пологовий будинок, 2 фельдшерсько-акушерські пункти, 10 постійних і сезонних дитячих садків та ясел. У 1969 році близько 700 літніх колгоспників села одержували пенсії, 50 колгоспників лікувались у санаторіях, понад 30 побували в туристських подорожах.

В середній, восьмирічній та 6 початкових школах у 1968/69 навчальному році було 776 учнів. При середній і восьмирічній школах створено очно-заочні групи та вечірні класи для колгоспної молоді. У школах працює 50 вчителів, більше половини їх — уродженці села. Різними видами навчання охоплено кожного третього жителя. На допомогу вивчаючим марксистсько-ленінську теорію створено три кабінети політичної освіти, що працюють на громадських засадах, та консультаційні пункти на виробничих ділянках. У селі є близько ста пропагандистів та агітаторів, діють дві лекторські групи. Жителі села передплачують 5 тис. примірників газет і журналів.

Центрами культурно-освітньої роботи стали 3 сільські і 3 колгоспні клуби, кожний на 300—450 місць, а також 11 бібліотек з книжковим фондом 48 тис. томів. Усі клуби обладнані стаціонарними кіноустановками, тут працюють гуртки художньої самодіяльності. До села приїздять також театральні колективи Запоріжжя, Києва та інших міст країни.

З покоління в покоління передаються духовні надбання народу: пісні і казки, влучне, дотепне й гостре слово. Пристрасні збирачі усної народно-поетичної творчості — студенти Запорізького педінституту записали в Берестовому десятки говірок, приказок і частівок від колгоспниць П. Пилипенко, К. Г. Трегуб та багатьох інших.

Добрі перспективи забудови села у майбутньому. Закінчується спорудження середньої школи, колгоспного будинку культури, ветеринарної лікарні. В найближчі роки будуватимуться приміщення ще одної середньої школи і їдальні для учнів, амбулаторії та вузла зв'язку, сільради тощо. Заплановано також забрукувати 5 км шляхів, прокласти нові тротуари, значно розширити сільський парк.

Окрилені безсмертним вченням марксизму-ленінізму, трудівники села успішно здійснюють програму Комуністичної партії.

О. Г. ЖОГЛО

НОВОПЕТРІ́ВКА

Новопетрівка — село, центр однойменної сільської Ради. Розташована на березі Азовського моря, за 12 км на північний схід від районного центру і залізничної станції Бердянськ. Населення — 2085 чоловік. Сільській Раді також підпорядковані села Старопетрівка та Куликівське.

Про заселення цієї території ще в глибоку давнину свідчать виявлені поблизу села в Покосній балці залишки поселення доби бронзи (І тисячоліття до н. ери).

Новопетрівка — одне з найдавніших поселень сучасної Запорізької області. Історія села починається від заснування Петрівської фортеці Дніпровської укріпленої лінії. Фортецю споруджено на р. Берді в 1770 році[1]. Вона мала стіни з бійницями, майданчиками і баштами, оточені глибоким ровом з водою. Залишки ровів збереглися ще й досі. Поблизу фортеці спорудили дерев'яний причал, що на 25 метрів виступав у море. Проте великі судна тут не швартувалися. Вони ставали на якір на півкілометровій відстані, а до причалу підпливали тільки човни, за допомогою яких і перевозилися вантажі з кораблів.

Петрівська фортеця XVIII ст. Фоторепродукція макету, який зберігається в Бердянському краєзнавчому музеї. 1966 р.

Петрівська фортеця мала посилений карантинний пост, а з 1776 року — митну прикордонну заставу. За кріпосною стіною було зведено кам'яні будинки для військової старшини та казарми. Відставні солдати, працівники допоміжних служб, челядь та втікачі з північних губерній почали селитися поруч з фортецею. Так виникла невелика слобідка, в якій 1776 року налічувалося 618 жителів[2].

Після Кючук-Кайнарджійської угоди 1774 року Петрівська фортеця втратила своє оборонне значення і з 1779 року її офіційно ліквідували. Основним заняттям жителів Петрівського посаду, яким управляв спеціально призначений наглядач, стало сільське господарство, допоміжну роль відігравало рибальство.

1829 року до Петрівського посаду прибула частина колишніх козаків Задунайської Січі, яким Російський уряд дозволив оселитися між Маріуполем і Ногайськом. Жителів Петрівського зарахували до Азовського козачого війська. Водночас посад перейменували на станицю, вона стала центром війська. Тут розташувався військовий штаб, отаман війська Й. Гладкий та його канцелярія, станичне правління і в'язниця. Невдовзі було відкрито військовий шпиталь, аптеку, приходське училище, церкву[3].

В липні 1855 року, під час Кримської війни, англо-французька ескадра з 13 суден після невдалої спроби оволодіти Бердянськом наблизилася до Петрівської фортеці і відкрила по ній артилерійський вогонь. На 26 баркасах інтервенти висадили десант, але козаки скинули його в море.

У 1865 році, після ліквідації Азовського козачого війська, частина козаків переселилася на Північний Кавказ і Кубань. Решта стала державними селянами. Населення Петрівки поповнювалося за рахунок державних селян Чернігівської, Полтавської, Курської та інших губерній.

Колишня козацька станиця перетворилася на звичайне село. На відміну від розташованої поблизу Старопетрівки, його назвали Новопетрівкою.

Протягом 1863—1865 рр. селяни одержали від уряду по 9 десятин наділу на ревізьку душу, і «в дар» — свої садиби. Родини колишніх урядників додатково одержали ще по 15 десятин, їх вдови — по 7,5 десятини, а дочки-сироти — по 4,5 десятини, у володіння до смерті чи до шлюбу з правом викупу. Згідно з царським указом 1866 року про викуп у казни земельних наділів колишні козаки Новопетрівки, а нині «селяни-власники», сплачували щороку 7629 крб., але так і не змогли «розрахуватися» з урядом.

В пореформений період провідним напрямком господарства Новопетрівки стає виробництво товарного зерна, насамперед пшениці. Проникнення капіталізму на село

[1] Екатеринославская губерния с Таганрогским градоначальством, XIII. СПб, 1863, стор. XIX.
[2] Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии. Екатеринослав, 1904, стор. 9, 79.
[3] Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Екатеринославская губерния. СПб, 1862, стор. 344.

прискорило швидке класове розшарування селянства. За даними перепису 1886 року в Новопетрівці налічувалося 215 дворів, проживало 1282 чоловіка. 77 бідняцьких господарств не могли прохарчуватися за рахунок власних посівів, їм доводилося наймитувати у багатіїв. 102 господарства були середняцькими. 36 куркульських засівали від 25 до 50 десятин кожне. Бідняки та середняки Новопетрівки сіяли майже виключно ярі культури, бо з-за недостатньої кількості землі не мали змоги залишати частину її під чорним паром протягом цілого року. Самостійно вели господарство тільки 100 родин, тобто, менше половини дворів. 84 родини свої посіви обробляли супрягою, решта орендувала тягло та реманент чи відмовлялася від власного господарства, здаючи наділи частково, а то й повністю в оренду багатіям. Сохи, рала та дерев'яні борони становили основний реманент більшості селянських господарств. Земля не угноювалася, бо гній використовувався для опалення та як будівельний матеріал.

Диференціація селянства поглибилася на початку XX ст. У 1901—1902 рр. в Новопетрівці з 361 двора, де проживало 2713 осіб, 126 родин належали до бідняцьких, 136 — до середняцьких господарств. Водночас 99 куркульських дворів, крім власних наділів, орендували понад 800 десятин землі у сільської бідноти та середняків і 450 десятин — у поміщиків і колоністів. Вони мали достатню кількість робочої худоби та простого інвентаря, а також сівалки, жниварки і кінні молотарки й були основними виробниками товарного зерна. В той же час 22,4 проц. дворів Новопетрівки не мали робочої худоби, 30,2 проц. не мали ніяких знарядь для обробітку землі, один букер чи плуг припадав на два двори[1].

Руками сільських наймитів, крім куркульських, оброблялися землі й інших великих землевласників, що жили в селі — нащадків колишньої козацької старшини, іноземних колоністів. Понад 200 десятин належали колишньому військовому сотнику, стільки ж землі мав колоніст Гейдеріх. Церква в Новопетрівці теж була великим землевласником. За «збитки», завдані їй під час Кримської війни 1853—1856 рр., вона одержала від царського уряду в околицях села 200 десятин найкращої орної землі, яку духовенство здавало в оренду селянам. За рахунок орендної плати багатів і місцевий священик, який теж володів великим наділом.

Події революції 1905 року знайшли відгомін і в Новопетрівці. В березні 1905 року тут відбулася сходка, де бідняки й наймити поставили вимогу — відібрати землю у куркулів. До села прибув каральний загін. Біднота перетяла шлях при в'їзді сюди боронами. Та солдати вдалися до вогнепальної зброї і примусили «бунтівників» підкоритися.

Внаслідок проведення столипінської аграрної реформи швидко зростали володіння багатіїв. Один з новопетрівських куркулів, що мав 150 десятин власної землі, скупивши ще чимало її у бідняків та придбавши у німця-колоніста хутір у Кунджуковій балці, за 12 км від села, переселився туди. Цей глитай наймав понад 25 батраків, мав 20 робочих коней, молотарку з двигуном та інший реманент. Збагатившись, він напередодні першої світової війни купив ще 400 десятин землі. Нащадок останнього сотника колишнього Азовського козацького війська куркуль Кулик в роки столипінщини заснував неподалік Новопетрівки хутір (тепер с. Куликівське). Він мав великі масиви землі і щороку експлуатував по 30—50 батраків. Катеринославський промисловець Петровецький теж купив у Новопетрівці землю і побудував на морському узбережжі двоповерхову дачу з численними господарськими спорудами. Його маєток звичайно обслуговували 10—15 наймитів.

Дореволюційна Новопетрівка забудовувалася здебільшого саманними хатами (земля з домішкою гною). Куркулі обкладали будинки обпаленою цеглою або ж повністю зводили їх з цегли. Покрівельним матеріалом найчастіше служила черепиця, рідше траплялися дерев'яні чи солом'яні дахи. Кожен селянин мав невеликий сад,

---

[1] Материалы для оценки земель Екатеринославской губернии, т. 4, ч. 1. Екатеринослав, 1904, стор. 26—29; ч. 2, стор. 84, 85.

город та виноградник. За браком деревини двори огорожували загатами з відходів грубих кормів. Сім'ї були чималі — по десять і більше осіб. Значну частину селянської хати, як правило, займала піч, до якої прилягав піл, де спала майже вся родина. Носили селяни домотканий одяг, взимку — свитину з товстого сукна, шапку з баранячої шкіри. Найпоширенішим видом взуття були личаки або постоли. Тільки найбільш заможні селяни носили одяг і взуття фабричного виготовлення.

Потреби жителів в основному задовольнялися місцевими ремісниками. На початку XX ст. у Новопетрівці існувало 14 невеликих підприємств — 3 кузні, 2 олійниці, теслярські майстерні, примітивні цегельні, майстерні для виготовлення кінської збруї, кілька вітряків тощо.

Протягом десятиріч жителі села не мали кваліфікованої медичної допомоги. Фельдшерський пункт тут відкрили лише на початку XX століття.

Не краще було з народною освітою. В однокласному міністерському училищі, відкритому 1869 року і перетвореному на початку XX ст. в земську початкову школу, навчалося близько тридцяти дітей. 1901 року лише 9 селянських родин послали до школи 9 хлопчиків і 4 дівчаток[1].

Сподівання новопетрівців на закінчення війни та одержання землі після Лютневої буржуазно-демократичної революції виявилися марними. Тому селяни з новою надією зустріли звістку про перемогу збройного повстання в Петрограді.

Перша Рада селянських депутатів Новопетрівки почала працювати на початку лютого 1918 року. Головою її новопетрівці обрали Л. Г. Жигулу — маломіцного середняка, учасника першої світової війни, який «самодемобілізувався» з армії і став активним борцем за владу Рад. У березні сільрада здійснила розподіл землі згідно з ленінським Декретом про землю, конфіскувавши 750 десятин у багатіїв та церкви. Землю передали в користування незаможним селянам, виходячи з норми по 2 десятини на «їдця».

Члени Ради виступили ініціаторами створення загону самооборони, притулку для дітей загиблих фронтовиків. Розгорнулася енергійна робота щодо заготівлі хліба, поповнення Червоної Армії за рахунок жителів села.

Цій діяльності перешкоджали часті напади на село банд Махна, що бешкетували в окрузі, білогвардійських загонів. У березні 1918 року під час сутички місцевого загону самооборони з розвідувальною групою білогвардійського загону Дроздовського, що переходив на Дон, було убито командира групи князя Шаховського. Підтягнувши основні сили, дроздовці оволоділи селом, схопили і розстріляли голову сільради Л. Г. Жигулу. Після жорстокої розправи і пограбувань вони залишили Новопетрівку.

А в квітні її захопили австро-німецькі війська. Окупанти пограбували село, а потім підпалили його з кількох боків, внаслідок чого згоріло багато хат[2].

Після визволення села тут відновила діяльність сільрада, головою її обрали місцевого селянина-активіста В. П. Жигулу. Та вже на початку 1919 року Новопетрівку захопили денікінці з корпусу генерала Тілло. Карателі розстріляли голову сільради В. П. Жигулу, знущалися з селян. В середині березня 1919 року до села вступили махновські частини. Незважаючи на те, що махновці входили на той час до складу Червоної Армії, вони встановили такий «порядок» у селі, що новопетрівці організували загін самооборони.

На початку червня 1919 року денікінці переважаючими силами захопили село. Проте, їх спроба провести мобілізацію до білої армії зазнала краху. 7 січня 1920 року частини 8-ї кавалерійської дивізії червоного козацтва визволили Бердянськ та навколишні села від денікінців. 8 січня в Новопетрівці за допомогою представників політвідділу дивізії було організовано ревком.

[1] Материалы для оценки земель Екатеринославской губернии, т. 4, ч. 2, стор. 72—75, 84.
[2] Запорізький облпартархів, ф. 337, оп. 1, спр. 17, арк. 46.

Мирний перепочинок і тепер тривав недовго. 14 вересня 1920 року війська барона Врангеля, наступаючи з моря і суші, захопили Новопетрівку. Наприкінці жовтня частини 1-ї бригади 2-ї Донської стрілецької дивізії 13-ї армії визволили село від врангелівців[1]. Повнота влади перейшла до сільського ревкому.

Жителі Новопетрівки активно допомагали Червоній Армії продовольством і фуражем, виділяли транспорт для перевезення вантажів. 83 мешканці села боролися за владу Рад в лавах Червоної Армії. Серед них — Ф. Л. Придня, який згодом став активним учасником колгоспного будівництва, працював бригадиром, а з 1967 року пішов на пенсію; О. Ю. Камай,— він довгі роки був колгоспним ковалем і в 1967 році теж пішов на пенсію; С. І. Назаров та інші.

Наприкінці 1920 року в селі організувався комітет незаможних селян. Ревком і КНС не встигли повною мірою розгорнути роботу — в середині грудня 1920 року махновська банда Удовиченка, відступаючи під ударами частин Червоної Армії до Маріуполя, вирубала в Новопетрівці весь радянський актив[2].

Бердянська Надзвичайна районна нарада допомогла відновити новопетрівцям ревком і комнезам. Було створено загін самооборони. Наприкінці січня 1921 року відбулися вибори до сільської Ради. Виконком сільради організував продовольчу допомогу родинам червоноармійців, виступив ініціатором оновлення складу сільського КНС. Його очолив колишній наймит, делегат II з'їзду Рад України І. В. Замула. Активними членами комнезаму стали місцеві селяни О. І. Ткаченко, Л. І. Сосновський та інші. Водночас засновано волосну робітничо-селянську інспекцію на чолі з І. А. Ботвинком.

Тривала війна вкрай підірвала економіку села. Порівняно з 1913 роком посівні площі зменшилися майже вдвоє. До того ж, у 1921 році через засуху загинула більша частина посіву. Боротьба з голодом і хворобами стала головним завданням органів Радянської влади та всіх сільських активістів.

В церкви були вилучені деякі золоті та срібні речі. Сільрада і комнезам організували громадське харчування дітей, визначили мінімум заробітної плати наймитам, запрошували з Бердянська медичних працівників для боротьби з інфекційними захворюваннями[3].

Завдяки допомозі держави весняна посівна кампанія 1922 року пройшла добре. Обробіток землі за допомогою супряги дав змогу якнайдоцільніше використати наявний реманент і тягло. Врожай зібрали невеликий, але голоду вже не було.

Заміну продрозверстки продподатком новопетрівці зустріли схвально. Протягом трьох днів у листопаді 1922 року вони доставили на зсипний пункт 800 пудів зерна. При цьому на куркулів, що стосовно до нових умов таємно орендували землю бідняків, експлуатуючи їх працю, Радянська влада наклала підвищений податок та штрафи.

Партійна та комсомольська організації в Новопетрівці виникли 1923 року. Першими комуністами села були: маломіцний середняк Я. О. Попівщий, колишній батрак М. П. Поросюк та посланець Бердянської міської партійної організації Ільїн, який очолював тоді Новопетрівську сільську Раду. Першими комсомольцями стали діти бідняків М. О. Глазов і П. Є. Смирний.

Внаслідок часткового упорядкування землекористування району в 1923—1924 рр. новопетрівським селянам прирізали 79 десятин землі, з яких 58 передано безземельним та малоземельним селянам. 21 десятину залишили під чорним паром, щоб утворити громадський шкільний фонд посіву. 1925 року площа орної землі в Новопетрівці становила 10,8 тис. десятин.

Енергійна робота сільської Ради і комнезаму, а також сприятливі природні умови і напружена праця трудящого селянства забезпечили поступове піднесення

---

[1] ЦДАРА, ф. 1025, оп. 1, спр. 30, арк. 415, 435.
[2] Філіал Запорізького облдержархіву в Мелітополі, ф. Р-765, оп. 1, спр. 1, арк. 73.
[3] Запорізький облдержархів, ф. Р-3, оп. 1, спр. 76, арк. 8.

господарства села. Про це яскраво свідчив розвиток торгівлі. Споживча спілка села на 1926 рік об'єднувала 340 членів, її місячний товарооборот досягав 7 тис. крб. Створили також в селі касу взаємодопомоги[1].

Робітники Першотравневого машинобудівного заводу м. Бердянська взяли шефство над селом. Вони організували для новопетрівців сільськогосподарські курси, де навчалося 40 хліборобів, підібрали для села агронома. Парторганізація і сільрада організували змагання за високий урожай і краще господарювання. Мешканці села збудували місток через р. Берду і спорудили земляну греблю для захисту від весняної повені.

Партійна організація, сільрада і КНС, який 1925 року налічував 47 членів, дбали про дальший розвиток освіти, піднесення культури й поліпшення побуту селян. При сільраді, крім земельної, податкової та господарчої, працювали санітарна і культурно-освітня комісії. Вже у 1920/21 навчальному році в Новопетрівці запровадили обов'язкове чотирирічне навчання дітей. В грудні 1925 року в селі виникли гуртки ліквідації неписьменності серед дорослого населення, дві хати-читальні та дві невеликі бібліотеки. Комсомольці та молодь відкрили сільбуд, організували гуртки художньої самодіяльності.

Незважаючи на певні успіхи, загальний рівень господарства був низьким, село залишалося бідняцьким. У 1925 році тут налічувалося 463 господарства, з них 33 — куркульських, 223 — середняцьких, а 207 — бідняцьких[2]. Комуністи та сільські активісти наполегливо агітували за перехід до колективного способу господарювання, доводячи його переваги над одноосібним. Перша спроба створити колективне господарство належить до 1921 року, коли в селі заснували комуну «Зелений клин». 12 бідняцьких сімей, об'єднавшись у комуну, одержали в користування землі та частину інвентаря — коней, плуги, сівалки — сільського глитая Охріменка, збудували загальний житловий будинок зі спільною кухнею, придбали трактор, молотарку та дві косарки. Але через нерентабельність у 1927 році господарство розформували. Так само недовго проіснувала створена 1924 року комуна «Новий клин».

Рух за організацію колективних форм господарювання посилюється з 1925 року, коли засновано перші два ТСОЗи — «Початок» і «Більшовик». Організаторами і керівниками їх стали активісти П. З. Малуєв, Я. К. Замула та інші. ТСОЗ «Початок» об'єднував 13 господарств, що обробляли 235 десятин землі, до складу другого ввійшло 36 господарств. Обом колективним господарствам бракувало тягла й реманенту[3]. Допомога держави, яка надала ТСОЗам позику для придбання техніки, худоби, насіння, організаційна, практична допомога партійної організації та сільради сприяли економічному зміцненню господарств.

Пересвідчившись в перевагах колективного господарювання, до ТСОЗів почали вступати й середняки.

У 1930 році на базі новопетрівських ТСОЗів утворилися артілі «Жінка до соціалізму» і «Правда», а також риболовецька артіль «Червоний маяк». Цього ж року за рішенням загальних зборів колгоспників тягло, інвентар та зерно куркулів після конфіскації передано колгоспам, а 20 сімей глитаїв виселено за межі села. На кінець 1932 року колективізація в Новопетрівці була закінчена.

Велику допомогу колгоспам подавала створена у 1930 році Ольгинська (1-а Бердянська ім. Блюхера) МТС, а з 1933 року — і її політвідділ. На ланах кожної артілі з'явилися трактори, сівалки, молотарки.

В 1940 році новопетрівські колгоспи мали 2,3 тис. га зернових і бобових культур, середній урожай яких становив 21,1 цнт з га, молочнотоварні, птахівничі, свино- і вівцеферми, де утримувалося 370 голів великої рогатої худоби, 224 свині, 507 овець.

---

[1] Філіал Запорізького облдержархіву в Мелітополі, ф. Р-596, оп. 1, спр. 5, арк. 2, 8; ф. Р-605, оп. 1, спр. 6, арк. 162.

[2] Там же, арк. 6.

[3] Там же, ф. Р-605, оп. 1, спр. 6, арк. 123, 125, 126.

Мали колгоспи і власні пасіки. Загальні прибутки артілей в 1940 році досягли близько 1,2 млн. карбованців[1].

Широко розгорнулося соціалістичне змагання колгоспників, ланок, бригад, артілей. Не раз виходила переможницею у змаганні, преміювалася краща телятниця артілі ім. Крупської (до 1940 року — «Жінка до соціалізму») К. Г. Шешик. Вона добилася щодобового приросту ваги кожного з закріплених за нею телят на 830 грамів (до 6-місячного віку). 1940 року обидві новопетрівські артілі стали учасниками Всесоюзної сільськогосподарської виставки в Москві, а рільника колгоспу ім. Крупської завідуючого хатою-лабораторією О. П. Сауленка нагороджено великою срібною медаллю виставки.

Змінився зовнішній вигляд села. Зелені вулиці, нові будинки, електричне освітлення та радіо в багатьох з них, сади та виноградники на присадибних ділянках — все це риси нової Новопетрівки. В селі працював медпункт, в колгоспах — дитячі ясла. Незмірно зріс добробут селян. Вже 1935 року в колгоспі «Жінка до соціалізму» на трудодень, крім насіння соняшнику, кукурудзи, городини, видавали по 4,5 кг пшениці. Зростали й грошові прибутки. Надлишки хліба колгоспники продавали державі через сільське споживче товариство, а купували одяг, тканини, велосипеди, меблі тощо. Розвивалася державна торгівля. У 1940 році в селі працювало 5 крамниць, де кожен житель села придбав протягом року різноманітних товарів пересічно на 500 карбованців.

Зросла культура трудящих села. До 1936 року неписьменність дорослого населення було ліквідовано повністю. Понад 400 дітей вчилися у неповній середній школі. Працювали хати-читальні, клуб, червоні кутки з бібліотеками. Добра слава линула про співаків, драмгуртківців, танцюристів сільбуду. Переважна більшість колгоспників передплачувала газети й журнали. Щасливе, заможне життя прийшло в кожний колгоспний двір.

У перші дні війни трудящі села, зібравшись на мітинг, поклялися віддати всі сили боротьбі проти ворога. Лави діючої армії поповнило 420 новопетрівців. Колгоспники повністю зібрали і здали державі багатий урожай зернових. У серпні на полях залишилися тільки кукурудза, соняшник, картопля та пізня городина. З наближенням фронту почалася евакуація людей, худоби, сільськогосподарської техніки. Але фашисти встигли захопити худобу.

8 жовтня 1941 року Новопетрівку окупували німецько-фашистські загарбники. Вони запровадили в селі жорстокий окупаційний режим, відправили до Бухенвальду кількох активістів села, розстрілювали комуністів. 111 мешканців Новопетрівки фашисти вивезли на примусові роботи до Німеччини[2].

Жителі села ставали на шлях активної боротьби з окупантами. Один з місцевих мешканців у березні 1943 року надав притулок розвідникам Г. Ю. Начволоду та М. П. Приній, відряджених радянським командуванням збирати розвідувальні дані про роботу Бердянського порту та залізничної станції. Розвідникам допомагав місцевий учитель П. А. Задурній. Він часто ходив до Бердянська, щоб зібрати інформацію про ворожі частини, зберігав рацію розвідників аж до вступу в село Радянської Армії.

16 вересня 1943 року частини 130-ї стрілецької дивізії 22-ї армії Південного фронту визволили Новопетрівку від фашистів. Командував дивізією полковник К. В. Сичов. 38 радянських бійців, які загинули в боях за село, поховані у двох братських могилах.

На фронтах Великої Вітчизняної війни смертю хоробрих загинуло 166 жителів села. В боях за Батьківщину прославилося чимало новопетрівців. Комуніст К. Т. Малагон, мобілізований 22 липня 1941 року, брав участь у боях під Смоленськом, Ста-

---

[1] Запорізький облдержархів, ф. Р-1236, оп. 1, спр. 158, арк. 4, 28, 35; спр. 281, арк. 75; спр. 140, арк. 3, 28.

[2] Бердянський райдержархів, ф. 61, оп. 1, спр. 6, арк. 5, 6.

лінградом і закінчив війну у Празі. За бойові заслуги він нагороджений орденом Червоної Зірки та кількома медалями. Доброволець А. Горбань воював на Смоленському напрямку і в нерівному бою з фашистами загинув смертю героя.

Страшних спустошень завдали селу фашисти, які зруйнували господарство артілей, знищили господарські будівлі та громадські приміщення. Загальна сума завданих колгоспам збитків становила 18,6 млн. крб.[1]. Було спалено також 330 житлових будинків — 85 проц. наявного житла Новопетрівки. В уцілілих будинках поселилося по 3—4 сім'ї. Жили також у льохах, в ямах, сяк-так прикритих від осінньої негоди.

Партійні організації й правління колгоспів ім. Крупської та «Правда» розпочали відбудовні роботи заготівлею будівельних матеріалів. У цьому велику допомогу селу подала держава. Група новопетрівців виїхала до північних районів країни на заготівлю лісу. Правління колгоспів створили будівельні бригади, налагодили виробництво цегли та вапна, заготівлю очерету для покриття дахів. Протягом 1943—1950 рр. Новопетрівку повністю відбудували.

З великими труднощами відроджувалося рільництво. Не уціліло жодного трактора. Колгоспники відшукали у схованках 16 плугів, 77 борін, склали 7 сівалок та 23 жниварки-лобогрійки, привели на колгоспні подвір'я 69 голів великої рогатої худоби, збереженої ними, 8 свиноматок. Червоноармійці виділили колгоспам 45 коней. З цього починали. Протягом перших двох років після визволення села оброблялася лише половина орної землі.

У 1946 році на колгоспні поля Новопетрівки прибули перші три трактори МТС, а в 1948 — ще п'ять. Цього ж року артілі освоїли всю площу орної землі. Довоєнної товарності землеробства колгоспи досягли протягом першої післявоєнної п'ятирічки. В 1951 році голова артілі ім. Крупської Ю. В. Воцько на 3-й обласній сільськогосподарській виставці удостоївся диплома 1 ступеня за вирощений колгоспом на площі 1125 га урожай зернових по 16,2 цнт з га. Саму артіль за вирощений урожай бавовнику по 8,8 цнт з га нагородили дипломом II ступеня виставки.

Наприкінці того ж року новопетрівські колгоспи ім. Крупської та «Правда» об'єдналися в одне господарство ім. Крупської. Це допомогло краще спланувати сівозміну, доцільніше використовувати людей, сільськогосподарську техніку, зміцнити економіку колгоспу. Наступного року за вирощення високих урожаїв бавовнику ланкові Н. П. Авраменко, О. П. Ботвинко і І. Г. Придня удостоєні ордена Леніна, їхні ланки нагороджено дипломами першого та другого ступеня 4-ї обласної сільськогосподарської виставки.

В рільництві основну увагу зосереджували на виробництві зернових культур та соняшнику. Продуктивність тваринництва ще була досить низькою. На сто га угідь тваринники виробили по 108 цнт молока, 13,5 цнт м'яса, 58 кг вовни та по 6,5 тис. яєць на 100 га зернових.

Чималих успіхів артіль ім. Крупської досягла і в 1956—1958 рр. Середня врожайність зернових і бобових за цей час зросла до 20,8 цнт. У півтора — два рази зросло поголів'я худоби.

Загальний прибуток артілі в 1958 році досяг майже 5 млн. крб. Колгосп закупив у МТС велику кількість техніки[2].

За високу врожайність бавовнику в цілому по колгоспу 1957 року нагороджений орденом «Знак Пошани» голова артілі Г. А. Яковленко, а бригадира тракторної бригади Д. О. Новака за вирощення високого врожаю зернових і технічних культур того року удостоєно ордена Трудового Червоного Прапора.

На початку 1959 року до колгоспу ім. Крупської приєдналася сільська риболовецька артіль, а в наступному році — ще й сусідній старопетрівський колгосп ім. Жданова. Після цього господарство дістало нову назву — «Росія». Колгосп господарює

[1] Запорізький облдержархів, ф. Р-1335, оп. 6, спр. 12, арк. 167.
[2] Там же, ф. Р-2515, оп. 1, спр. 344, арк. 223, 225—229.

Випуск стінної газети в польовому стані. Село Новопетрівка, 1967 р.

на 8360 га земельних угідь, у т. ч. 5,7 тис. га орної землі. Він став одним з найбільших у Бердянському районі.

В роки семирічки загальні темпи розвитку економіки артілі дещо знизилися. Партійна організація та правління вжили рішучих заходів щодо ліквідації такого становища. Комуністи, комсомольці і спеціалісти сільського господарства перейшли працювати безпосередньо на виробництво. Була поліпшена структура посівних площ, агрокультура полів, накреслено заходи по завершенню механізації тваринницьких ферм, поліпшенню системи морального і матеріального заохочення колгоспників, і після цього господарські справи пішли на краще. На вирішальних ділянках колгоспного виробництва трудилося 1969 року 83 комуністи і 72 комсомольці — заспівувачі всього нового, передового, організатори соціалістичного змагання. Широко розгорнувши його на честь 50-річчя Великого Жовтня, колектив артілі виростив найвищий у районі врожай зернових культур — по 26,5 цнт з усієї площі. За визначні успіхи в соціалістичному змаганні на честь 50-річчя Радянської влади колгоспу «Росія» вручено пам'ятний Червоний прапор ЦК КПРС, Президії Верховної Ради СРСР, Ради Міністрів СРСР і ВЦРПС.

Протягом чотирьох років поточної п'ятирічки, завдяки постійній увазі партійної організації та правління колгоспу до технічної оснащеності господарства, помітно зріс машинний парк артілі. 1969 року тут було 42 трактори, 16 різних комбайнів, 23 вантажні автомашини, 26 сівалок, 60 культиваторів, екскаватор, скрепер, зерноочисні машини, автонавантажувачі, транспортери, 90 електромоторів тощо. Колгоспну техніку обслуговували 120 механізаторів. У рільництві рівень механізації робіт досяг 100, а в тваринництві — 65—70 процентів.

У роки поточної п'ятирічки партійна організація і правління колгоспу спрямували свої зусилля на рішуче піднесення тваринництва, що протягом тривалого часу відставало. Насамперед колгосп створив міцну кормову базу, відвівши для цього 700 га ріллі. Партійна організація в 1965 році направила завідуючим фермою № 2 досвідченого тваринника, колишнього чабана-комуніста О. П. Суслова і допомогла йому докорінно перебудувати роботу ферми. Завдяки вжитим заходам колектив ферми значно поліпшив свої виробничі показники. В цілому артіль 1969 року виробила по 472 цнт молока на кожні 100 га угідь та по 45,5 цнт м'яса. Ферми колгоспу досягли кращих показників у районі. Доярка О. Г. Бранцева виборола перше місце в колгоспі і ввійшла в число кращих доярок району. Того року вона надоїла від кожної з закріплених за нею корів близько 4 тис. кг молока.

В колгоспі споруджено капітальні високомеханізовані тваринницькі ферми, молочний пункт, зерносховище на 2 тис. тонн, великий гараж, механічну майстерню, дві кузні і дві лісопильні, вальцьовий млин, олійницю тощо. Протягом цих років побудовано також лікарню, побутовий комбінат, приміщення для середньої школи, будинок культури, які стали окрасою села.

У колгоспі виросло багато майстрів хліборобської справи. Високих показників у вирощуванні кукурудзи добилася ще в 1959 році комсомольсько-молодіжна ланка О.І. Коханенко, яка на площі 60 га зібрала по 50 цнт кукурудзи. Правління колгоспу послало О. І. Коханенко вчитися. Здобувши вищу освіту, вона працює в колгоспі плановиком-економістом.

З 1953 року колгосп очолює Г. А. Яковленко, в минулому тракторист, учасник Великої Вітчизняної війни, знавець сільськогосподарського виробництва, здібний організатор. Його сумлінну працю відзначено орденом Леніна.

Піднесення колгоспної економіки забезпечує невпинне зростання добробуту колгоспного селянства. Середньорічний заробіток тваринника становив 1215, механізатора — 1540, колгоспника рільничої бригади — 993 карбованці.

В селі зникли старі хати. З'явилися рівні, обсаджені декоративними деревами, упорядковані вулиці. Обабіч їх розташувалися добротні кам'яні чи личковані будинки колгоспників, криті шифером і черепицею. Лише протягом 1957—1969 рр. у селі споруджено або капітально перебудовано 147 будинків. Більш як у 120 хатах є газові плитки. На трудові заощадження жителі придбали 16 легкових автомашин, 130 мотоциклів, 508 телевізорів, 610 пральних машин, 105 холодильників. Всього 1969 року в селі працювало 13 магазинів і ларків.

Давно забули новопетрівці про епідемічні захворювання. До послуг трудящих — лікарня на 25 ліжок, амбулаторія з лікувальними кабінетами, аптека. Медичні пункти створено в бригадах, на фермах є профілакторії.

У селі працює середня школа, розміщена в новому типовому будинку, де навчається 330 дітей. Вчителів у 1969/70 навчальному році налічувалося 22. Відмінниками народної освіти є вчителька молодших класів Н. В. Яковленко, вчителька англійської мови О. Ф. Зінченко та інші.

За роки Радянської влади село дало країні 40 учителів, 27 інженерів, 15 лікарів, 17 агрономів, 17 зоотехніків і ветлікарів. Переважна більшість жителів Новопетрівки має неповну середню або середню освіту.

Книжковий фонд двох бібліотек села становить 13 тис. примірників. На 1970 рік новопетрівці передплатили 3,4 тис. примірників газет і журналів. 22 члени сільської первинної організації товариства «Знання» читають для трудівників села близько 300 лекцій щорічно.

Велику й важливу роботу ведуть депутати сільської Ради та її постійні комісії. 1949 року з ініціативи депутатів у Новопетрівці методом народної будови споруджено клуб, пізніше — приміщення середньої школи, медичного пункту, сільської лікарні. У 1967 році з участю Ради в селі відкрито дитячий садок на 30 місць. Добре працюють її сільськогосподарська та бюджетно-фінансова комісії. На кошти, що надійшли від перевиконання планів, у селі зведено приміщення сільської Ради, де розмістилися також бібліотека, відділення зв'язку, радіовузол.

Новопетрівка — звичайне село на Запоріжжі. На його прикладі можна побачити велетенські зміни, які сталися в українських селах під зорею Радянської влади.

М. М. КУЛИК

ОСИПÉНКО

Осипенко (до 1939 року — Новоспасівка) — село, центр однойменної сільської Ради. Розташоване на лівому березі річки Берди, за 14 км від місця її впадіння в Азовське море і за 25 км від районного центру. Через село пролягає брукований шлях, який сполучає Бердянськ із Ждановом. Населення — 5520 чоловік. Сільській Раді підпорядковане також село Ольгине (до 1915 року — Нейгофнунг), розташоване на правому березі річки Берди, яке утворює з Осипенком єдиний населений пункт.

З XIII ст. безлюдні через спустошливі набіги ногайських татар приазовські степи називали «Диким полем». Пізніше, з виникненням Запорізької Січі і до 1775 року, територія сучасного Осипенко належала її Кальміуській паланці, теперішнє ж Ольгине знаходиться на колишніх землях ногайської Єдичкульської орди.

Масове заселення Приазов'я розпочалося після приєднання краю до Росії. У 1805 році група кріпаків-втікачів з Полтавської губернії заснувала на березі річки Берди невелике село, назвавши його Новоспасівкою. За народними переказами перші поселенці прибули сюди у «спасів день», звідси й походить назва села[1].

Кількість населення поступово зростала за рахунок втікачів від кріпацької неволі з півночі України. Після повернення на батьківщину козаків Задунайської Січі значна частина їх оселилася і в Новоспасівці. Жителі Новоспасівки були зараховані до складу Азовського козачого війська. З того часу село стало називатися станицею. Тут збудували кам'яну церкву, відкрили станичне правління та поштову станцію. Через Новоспасівку проходив поштовий шлях з Бердянська до Маріуполя. Царський уряд виділив для станиці 20 тис. десятин землі, яку розподілили відповідно до чинів. Штаб-офіцерам (отаманам, військовій старшині) виділялося по 1 тис. десятин, обер-офіцерам (осавулам, сотникам, хорунжим) — по 500, іншій старшині — по 200, служилим козакам — по 12, а неслужилим — по 2 десятини на кожного члена родини чоловічої статі. Крім того, виділили 1,5 тис. десятин для майбутніх земельних наділів.

Протягом перших десятиліть в господарстві переважало тваринництво: задунайці пригнали з собою табуни коней, велику рогату худобу та отари овець. Оскільки через Бердянський порт йшла жвава хліботоргівля з закордоном, у Новоспасівці, як прилеглому селі, швидкими темпами розвивалося хліборобство. Значна кількість зерна поступала на ринок. Тваринництво, як і рибальство, перетворилося у допоміжну галузь господарства.

Козаки Новоспасівки протягом трьох років відбували службу в гарнізонах Петрівської та Захарівської фортець в своєму обмундируванні, зі своєю зброєю. Вони також брали участь у щорічних морських експедиціях для патрулювання східного узбережжя Чорного моря.

Напередодні реформи 1861 року Новоспасівка була вже великим населеним пунктом, в якому налічувалося 510 дворів, де проживало 3182 чоловіки.

З ліквідацією наприкінці 1865 року Азовського козацького війська колишніх козаків офіційно перевели у податний стан. Внаслідок переділу землі вони одержали від казни по 9 десятин на ревізьку душу і «в дар» — присадибні ділянки (0,4—0,7 десятини). Родини колишніх урядників одержали додатково ще по 15 десятин на чоловічу душу, їх вдови — по 7,5, а дочки-сироти по 4,5 десятини в довічне володіння (до смерті або ж шлюбу з правом викупу). Такий розподіл землі закріплював панівне становище колишньої козацької верхівки, яка одержала на двір 500 і більше десятин землі.

Класове розшарування селянства поглибилося в пореформений період у зв'язку з дальшим проникненням капіталізму в сільське господарство. За даними перепису 1885 року, в Новоспасівці налічувалося 1096 дворів, де проживало 6905 чоловік. З них 277 дворів, не приписаних до общини, права на надільну землю не мали. Це були торговці, ремісники, а головно батраки з різних кінців країни, які в пошуках заробітків осіли в Новоспасівці. Лише 44 такі родини мали невеличкі присадибні ділянки і власне житло. З 819 общинних дворів понад 30 проц. господарств були бідняцькими. Через брак тягла та реманенту вони частково, а то й повністю здавали землю в оренду. На долю цієї групи господарств припадало всього 13 проц. посівів. Більшість бідняків наймитувала. Водночас в общині налічувалося 404 середняцькі господарства. З них лише 44 двори самостійно обробляли свої наділи, решта ж господарств, як і бідняцькі, мусила вдаватися до супряги чи найму робочої худоби та інвентаря.

Домінуюча роль у господарстві села належала 140 куркульським родинам, кожна з яких мала по 6—8 голів робочої худоби, по 4—6 корів, складний інвентар і засі-

---

[1] А. Сергеев. Ногайцы на Молочных водах (1790—1832). Симферополь, 1912, стор. 10; Бердянськ і його околиці. Бердянськ, 1928, стор. 50, 51.

вала 50—100 десятин землі. Ще в 50—60 роках XIX ст. 20 заможних сімей з козацької старшини вийшли на хутори, розташовані за 5—25 км від села. За даними перепису 1885 року хуторянам належало 3,5 тис. десятин землі. На сільських і хуторських багатіїв гнули спину 160 постійних і майже стільки ж сезонних наймитів. Наймана праця застосовувалася не тільки на ланах, а й у 12 куркульських крамницях, 8 олійницях, 32 вітряках та на цегельному заводі. Великими землевласниками були і дві новоспасівські церкви, що мали 500 десятин землі.

М. І. Павленко — учасник повстання на броненосці «Потьомкін». Село Осипенко, фото 1955 р.

Соціальна нерівність, постійні утиски, злиденне життя штовхали бідноту на боротьбу з куркульством. 1902 року відбувся сільський сход, на якому біднота вирішила переділити всю землю общини. Зчинилася бійка між бідняками та глитаями. Власті, ставши на бік куркулів, заарештували й кинули до в'язниці, як призвідників, Л. С. Латоху, С. Мостового, К. Сокологорського, К. Якута та інших.

Але революційні настрої серед новоспасівської бідноти ширилися. Частина новоспасівців працювала на підприємствах Бердянська та Маріуполя. Навідуючись до села, вони знайомили селян з вимогами та боротьбою робітників, пропагували революційні ідеї. До села приїздили і представники Бердянської організації РСДРП, в берегових заростях збирали таємні збори бідноти, на яких розповідали про причини злиденного селянського життя, про боротьбу робітничого класу та необхідність об'єднання зусиль для спільної боротьби за свої права[1].

Грізний подих революції доносили до села і листи матросів-односільчан М. І. Павленка, К. І. Соколова та П. І. Серби, які разом служили на броненосці «Потьомкін» і взяли участь у збройному повстанні влітку 1905 року[2]. З нагоди 50-річчя повстання потьомкінців Радянський уряд нагородив колишнього кочегара броненосця М. І. Павленка (помер 1964 р.) орденом Червоної Зірки.

В період революції 1905—1907 рр. заворушення серед бідноти розгорілися з новою силою; особливо гострою була боротьба за справедливий переділ землі. В березні 1907 року сільський сход постановив поділити землю на їдця. Тут же обрали й комісію для переділу в складі селян С. М. Середи, У. Латохи, К. П. Хомича, К. Якута та інших. Рішення сходу надіслали повітовим і губернським властям. Відповідь так і не прийшла. Тоді біднота на початку серпня 1907 року самочинно розпочала переділ землі. Але з Маріуполя прибула козача сотня і розігнала нагаями бідноту, а членів комісії заарештувала й відправила до в'язниці. Проте біднота не скорилася. Запалали куркульські стоги та скирти, два вітряки. «Винуватців» не знайшли. 1908 року на зміну козачій сотні до бунтівного села прибув загін інгушів і перебував тут «на сторожі порядку» аж до 1910 року[3].

Столипінська реформа ще більше поглибила класову і соціальну нерівність селянства. Багато бідняків повністю розорились і, продавши наділи, виїхали до Бердянська та Маріуполя, або ж залишилися батракувати в своєму селі. Куркулі скуповували землі бідноти, загарбали майже всі ділянки, що здавалися в оренду. Сім глитайських господарств вийшли на хутори, захопивши кращі общинні землі. Один з куркулів, власник 224 десятин землі, спорудив потужний цегельно-черепичний завод, де працювали наймані робітники. Осіли хуторами-колоніями й сім родин німців, маючи кожна від 100 до 300 десятин землі. В руках куркулів-хуторян та колоністів опинилась 3141 десятина купчої землі[4].

---

[1] Газ. «Більшовицька зірка», 7 листопада 1931 р.
[2] Бердянський краєзнавчий музей, спр. 1, арк. 7—9.
[3] Там же, спр. 7, арк. 1—2.
[4] Вся Екатеринославская губерния. 1913 год, стор. 211—214.

Світова імперіалістична війна принесла нове горе і ще більше розорення селянству. Під час війни в «православне воїнство» мобілізували майже половину працездатних чоловіків села. Бранців валками виряджали на Маріуполь. До трьох скіфських курганів їх проводжало все село. Ще й досі ті кургани називають «заплаканими могилами». Одночасно проводилася реквізиція хліба та худоби, для потреб армії у селян забрали понад 500 коней. Поля бідноти заростали бур'янами.

Дореволюційна Новоспасівка вважалася великим впорядкованим селом. Тут налічувалося 1223 двори, проживало 11,2 тис. чоловік. Діяли 3 цегельно-черепичні, 2 гончарні заводи, два парові млини, два десятки вітряків, олійниця. Двічі на тиждень відбувалися базари, тричі на рік — ярмарки. Вулиці села забудовувалися козачими сотнями і називалися: 1-ша сотня, 2-га сотня і т. д. Третина куркулів мала криті черепицею чи бляхою кам'яні будинки, решта заможних господарів — саманні облицьовані хати, теж криті черепицею. Основна ж маса хат та господарських приміщень будувалася з цегли-сирцю та саману під солом'яними стріхами або крилася очеретом. Майже в кожному дворі був садок. У центрі села містилися кам'яні будинки волосної управи, земського банку, суду, пошти, двох десятків крамниць та 11 шинків.

Протягом багатьох десятиліть новоспасівців лікував один фельдшер. Але він не мав навіть приміщення, щоб приймати хворих. Лише 1913 року розпочалося будівництво земської лікарні, відкрилися дві аптеки, прибув лікар, три фельдшери, акушерка.

Півстоліття в селі не було школи. Перше однокласне земське училище відкрилося тут у 1866 році, а міністерське двокласне — 1870 року. На час перепису у 1885 році в цих школах вчилося 147 хлопчиків і 47 дівчаток, з яких лише десята частина закінчила навчальний рік. У селі вміли читати й писати 594 чоловіка, а 90 проц. населення лишалося неписьменним. Деяке поліпшення стану народної освіти відбулося протягом останнього передвоєнного десятиріччя. В 1913/14 навчальному році в селі працювало вже 6 початкових шкіл: одна двокласна, дві однокласні та три церковнопарафіяльні. Але вони охопили тільки 795 дітей, тобто 55 проц. дітей віком 8—11 років. Закінчила ж навчальний рік лише шоста частина учнів. Куди більше турбувалися царські урядовці та попи про релігійне одурманення селян,— у селі діяло три церкви, а священики втлумачували «закон божий» у кожній школі. Народної бібліотеки в селі не було, газети одержували лише 18 урядовців та вчителів.

Трудове селянство Новоспасівки свято зберігало народні звичаї, обряди, пісні й танці. Молодь проводила своє дозвілля влітку на вуличних вечорницях, а взимку — на «досвітках». Тут народився й оформився народний танок «Линець», простий і цікавий у виконанні[1].

Сільські кустарі майстерно виготовляли красиві, зручні, легкі, з тихою ходою таврійські візки і тачанки. Продавали їх на Дону та Кубані. На базарах і ярмарках великим попитом користувалися новоспасівські гончарні вироби: горщики, глечики, макітри, миски, дитячі іграшки.

Дізнавшись про повалення царизму і перемогу Лютневої революції, новоспасівці у травні 1917 року на сільському сході обрали Раду селянських депутатів, яку очолив вчитель Я. Коломієць. Рада провела ряд заходів, зокрема, обеззброїла сільську поліцію. Але селяни так і не одержали від Тимчасового буржуазного уряду ні миру, ні землі. Тому рішення 2-го Всеросійського з'їзду Рад трудове селянство Новоспасівки зустріло з великим піднесенням. Радянська влада в селі і волості була встановлена в січні 1918 року. Головою волосної Ради став середняк Д. Москаленко. Наприкінці квітня того ж року в село заскочив білогвардійський офіцерський загін полковника Дроздовського. Білогвардійці вчинили жорстоку розправу над прихильниками Радянської влади. Члени Ради ледве врятувалися.

Вслід за дроздовцями, які тут не затрималися, у Новоспасівці розквартирувалася рота австрійців. У червні 1918 року сільська гетьманська варта й австрійці,

---

[1] З. Сизоненко. Віночок. К., 1969, стор. 28.

переслідуючи одного з місцевих підпільників А. Н. Білаша оточили й підпалили будинок його брата, тут же розстріляли трьох членів сім'ї Білашів і кілька діб забороняли ховати трупи[1].

У вересні 1918 року окупанти вибралися з села до Бердянська. Новоспасівці обеззброїли солдатів гетьманської варти і організували бойовий загін з 300 чоловік, який вирушив до Гуляйполя на з'єднання з повстанським загоном Махна. Наприкінці грудня 1918 року село захопили білогвардійці з корпусу генерала Тілло. Вони пограбували населення; оголошена ними мобілізація до білої армії успіху не мала. Селяни створили партизанський загін на чолі з П. І. Гончаренком, який на початку березня 1919 року з допомогою селян волості визволив Новоспасівку і організував кругову оборону села.

12 березня на прохання Бердянського ревкому Новоспасівський партизанський загін допоміг повсталим робітникам визволити місто від білогвардійців[2].

Через кілька днів до села вступили частини 3-ї махновської бригади, що входила тоді до складу радянської армії. До неї влився загін П. І. Гончаренка.

У селі організувався волосний ревком на чолі з місцевим селянином-бідняком С. М. Середою. Земельний відділ волревкому прийняв рішення відібрати й передати сільській бідноті землі церкви, великих куркулів-хуторян та німців-колоністів[3]. Але обстановка на фронті не дозволила здійснити це рішення. Вже в травні 1919 року розпочався наступ білогвардійських частин Денікіна.

Для оборони від денікінців новоспасівці створили штаб на чолі з П. І. Гончаренком. Село в тих місцях, де могла пройти кіннота, обклали в кілька рядів боронами, а біля мосту через річку Берду викопали шанці. Чоловіки озброїлися, хто чим міг. 8 червня біля села з'явилася денікінська кіннота. Ні в кінному, ні в пішому строю білогвардійці взяти Новоспасівку не змогли і відійшли. Тим часом захисники села сформували полк (у ньому було 20 проц. куркульських елементів). Він попрямував до Каховки, де влився в махновську бригаду й одержав найменування 8-го Задніпровського полку. Пізніше значна частина новоспасівців перейшла на бік Червоної Армії.

Махно, банди якого у вересні — жовтні 1919 року діяли в тилу денікінців — у Олександрівському та Бердянському повітах, проголосив Новоспасівку своєю другою столицею. Звідси махновці за активною участю місцевих куркулів чинили наскоки на навколишні села. Наприкінці жовтня 1919 року під натиском денікінців вони залишили село.

Розгромили денікінців і вигнали з села 7 січня 1920 року частини 2-го й 3-го червоних козачих полків з кінної групи В. М. Примакова. Відразу ж після визволення тут відновив роботу волревком на чолі з демобілізованим червоноармійцем С. Ф. Псарем, місцевим селянином-бідняком. Ревком організував виконання продрозверстки, налагодив ремонт і роботу шкіл, лікарні[4].

Ревком працював у складній обстановці, оскільки протягом 1920 року в Новоспасівці не раз з'являлися махновці. Трудові верстви села, ще не до кінця розуміючи необхідність рішучої збройної боротьби з махновцями, вже перестали підтримувати їх. Так, у травні 1920 року вони фактично зірвали наступ махновців на Бердянськ, відмовившись поповнити банду людьми та кіньми[5].

На початку червня 1920 року в Новоспасівці організувався волосний комітет незаможних селян, головою якого обрали батрака Д. Найдьона. Але розгул махновців та врангелівський наступ не дали змоги КНС розгорнути в цей період свою діяльність[6].

---

[1] Запорізький облдержархів, ф. Р-2630, оп. 1, спр. 16, арк. 1—3.
[2] Газ. «Известия» (Бердянськ), 20 березня 1919 р.
[3] Запорізький облдержархів, ф. Р-2630, оп. 1, спр. 16, арк. 3.
[4] Філіал Запорізького облдержархіву в Мелітополі, ф. Р-606, оп. 1, спр. 26, арк. 1—10.
[5] АІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 5, спр. 365, арк. 58.
[6] Запорізький облдержархів, ф. Р-2630, оп. 1, спр. 16, арк. 3.

У жовтні 1920 року в районі села точилися жорстокі бої червоноармійських частин з врангелівцями. Остаточно ж Новоспасівку визволила від білогвардійщини 1-а бригада 2-ї Донської радянської стрілецької дивізії 26 жовтня 1920 року. 2 листопада 1920 року політвідділ цієї бригади допоміг селянській бідноті створити волосний ревком у складі 15 чоловік, якого очолив батрак М. А. Солонський. Скликані ревкомом загальні збори вирішили конфіскувати у куркулів парові млини, створити продовольчий комітет, луки в заплаві річки Берди поділити на їдця[1].

Радянському будівництву знову перешкодили махновці, які відмовилися від переформування в частини Червоної Армії, вирвалися з Криму до своїх «рідних» місць — Гуляйполя та Новоспасівки. 10 грудня 1920 року загін махновців у кількості 300 кіннотників під командуванням новоспасівського бандита Удовиченка налетів на село і порубав два взводи розквартированих тут червоних курсантів, а також членів ревкому[2]. Відроджений новоспасівський волревком створив загін самооборони, який за допомогою червоноармійських частин аж до вересня 1921 року, часу остаточної ліквідації махновщини, ніс охорону села.

Село переходило до мирної праці. А труднощів було через край. Окупанти, а потім білогвардійці та махновці знищили багато селянських хат, забрали десятки тисяч пудів хліба, понад 1 тис. коней, сотні голів худоби тощо. Загальна сума збитків становила 41,3 тис. золотих карбованців[3].

За постановою ВУЦВК від 12 жовтня 1921 року Новоспасівську волость з Маріупольського повіту Катеринославської губернії переведено до Бердянського повіту Запорізької губернії, хоч фактично приєднання відбулося ще навесні.

У зв'язку з закінченням громадянської війни необхідність в надзвичайних органах влади на селі відпала. В січні 1921 року відбулися вибори до сільської та волосної Рад; головою волосної став С. Ф. Псар. 26 січня обрали сільський, а 9 лютого — волосний КНС на чолі з батраком П. Псарем.

У лютому 1921 року до села повернувся з німецького полону комуніст П. І. Солонський, член Російської секції Німецької Комуністичної партії з 1919 року. Бердянський повітовий комітет партії доручив йому організувати в Новоспасівці партійний осередок, відправивши на допомогу ще двох членів партії. Влітку 1921 року в Новоспасівці виникла комсомольська організація.

Створена під керівництвом партосередку земельна комісія взяла на облік куркульську й церковну землю, тягло та інвентар. Весною 1921 року всю землю переділили з розрахунку 2,03 десятини на їдця. В селі ж тоді проживало 11,2 тис. чоловік. Волосний посівний комітет організував супрягу незаможних господарств, забезпечив посівним матеріалом та тяглом сім'ї червоноармійців.

Комуністи та сільські активісти провадили широку політичну роботу серед селянства, особливо серед колишніх махновців, багато яких на заклик уряду Радянської України кинули банди і повернулися до села.

1921 року село зазнало нового лиха. Від посухи весь хліб згорів на пні, насувався голод. Комітет по боротьбі з голодом на чолі з головою сільКНС С. Омеляненком закріпив за кожним з 8 кварталів (сотень) села свого члена для виявлення сімей, що найбільше постраждали від голоду, організації допомоги тим, хто її потребує. Комсомольці та комнезамівці знайшли прихований куркулями хліб. Комітет добився державної позики продовольства і посівного матеріалу, організував випікання хліба, відкрив дві їдальні та кілька харчопунктів. Крім того, для дітей-сиріт наприкінці 1921 року в будинку одного з куркулів було відкрито дитячий будинок. Осіння посівна кампанія 1921 року пройшла успішно, і врожай 1922 року дав змогу покінчити з голодом.

---

[1] ЦДАРА, ф. 1025, оп. 1, спр. 30, арк. 361, 415, 435; Донецький облдержархів, ф.Р-1203, оп. 1, спр. 16, арк. 2, 5, 8.

[2] АІП ЦК КП України, ф. 24, оп. 1, спр. 2, арк. 19.

[3] Філіал Запорізького облдержархіву в Мелітополі, ф. Р-606, оп. 1, спр. 26, арк. 47.

І. І. Бродський. «Виступ В. І. Леніна на проводах частин Червоної Армії на польський фронт». Олія. 1932 р.

М. С. Соболь. «Рік 20-й». Скульптура. 1967 р.

Г. Н. Тишкевич. «Комсомольський поет». Олія. 1967 р.

3 березня 1923 року і до кінця 1925 року Новоспасівка була районним центром. Це сприяло посиленню діяльності партійного осередку, який налічував 8 членів та 9 кандидатів у члени КП(б)У[1], а також зміцненню Радянської влади та активізації діяльності КНС, що об'єднував 135 незаможників.

Влітку 1924 року райком партії та райвиконком скликали нараду селян з приводу електрифікації села. Роботи в цій справі провадилися на пайових засадах, і вже 1928 року в громадських приміщеннях та багатьох хатах засяяли лампочки Ілліча.

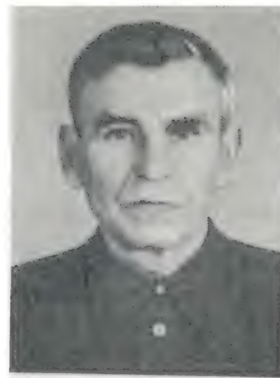

П. І. Солонський — організатор комуни «Пропаганда», перший секретар партосередку. Село Новоспасівка, 1922 р.

Велику організаторську і виховну роботу серед селянства в цей час проводила сільська Рада. При сприянні населення в період 1922—1930 рр. близько 250 куркулів, колишніх махновських ватажків, позбавлялися виборчих прав. Склад депутатів щорічно оновлювався на 60—70 проц., що давало можливість залучати до роботи місцевого органу Радянської влади широке коло трудящих. З 73 депутатів сільради, обраних 1926 року, 11 були комуністи, решта — безпартійні, з них — 34 бідняки, в т. ч. 7 членів КНС; 28 середняків, 5 робітників і 6 службовців. Робота Ради ставилась у приклад іншим сільрадам району, а Новоспасівський райвиконком вважався взірцем у всеукраїнському масштабі[2].

Зміцненню Радянської влади на селі сприяла створена у вересні 1921 року волосна, а пізніше — районна робітничо-селянська інспекція, яка допомагала роботі сільської Ради, контролювала діяльність споживчого та кредитного кооперативних товариств, медичних закладів, розглядала заяви трудящих тощо.

Рада налагодила роботу 3 початкових трудових шкіл, де 1924/25 навчального року працювало 15 вчителів, у 13 класах було 598 учнів. Через два роки на базі однієї з початкових відкрита семирічна школа, кількість учнів зросла до 747. Крім того, розпочала роботу вечірня школа. Доросле населення все ширше залучалося до гуртків лікнепу. Лише в 1926 та 1927 роках курси лікнепу закінчило 1111 чоловік.

1923 року в будинку для сільських сходок було відкрито сільбуд, при якому працювали народний самодіяльний театр та бібліотека. Партосередок за участю комсомольців провадив широку культурно-освітню роботу та атеїстичну пропаганду. В селі відкрилося 5 хат-читалень. 1927 року в сільбуді розпочалося демонстрування кінофільмів, працював радіоприймач. Молодь, а згодом і переважна більшість населення, перестала відвідувати церкву. Вже в 1924 році 80 віруючих офіційно зреклися релігії, а на початку 30-х років постало питання про закриття церков.

Партійна організація, комнезамівці наполегливо агітували за перехід селян до колективних форм господарювання. На початку 1922 року з ініціативи комуністів 16 бідняцьких господарств об'єдналися у комуну «Пропаганда». Першим її головою став секретар партосередку П. І. Солонський. Сільвиконком виділив комуні 200 десятин землі, відібраної в одного з куркулів, а щойно створений сільськогосподарський кредитний кооператив дав у позичку 30 пудів зерна. Наприкінці того ж року комуні передали садибу з житловим будинком, крамницю, олійницю та молотарку, конфісковані у глитаїв, а на початку 1924 року — хутір Северина з садибою та 200 га землі. На одержані від держави кредити комунари придбали два трактори — «Запорожець» і «Фордзон», два локомобілі, жниварки тощо. Першим трактористом у селі став комунар М. С. Гаденко. Крім рільництва, комунари займалися м'ясо-молочним тваринництвом, городництвом, виростили 10-гектарний сад[3].

---

[1] АІІП ЦК КП України, ф. 32, оп. 1, спр. 1316, арк. 5.

[2] Філіал Запорізького облдержархіву в Мелітополі, ф. Р-605, оп. 1, спр. 3, арк. 82; спр. 6, арк. 127, 141, 169.

[3] Там же, спр. 3, арк. 95; спр. 25, арк. 2

Влітку 1923 року в селі утворилося невелике колективне господарство «Новий труд», а восени 1924 року — комуна ім. Ілліча. 1927 року в селі виникли 4 перші ТСОЗи — «Пролетарський труд», «Іскра», «Перемога» та «Червоний орач», що об'єднували по 15—20 бідняцьких родин. У 1928 році на базі ТСОЗу «Іскра» створена артіль з тією ж назвою, в якій об'єдналося 54 господарства. Колгосп очолив колишній батрак комуніст С. М. Шаповалов. 1929 року виникло ще шість ТСОЗів, які незабаром об'єдналися в ТСОЗ «Ленінський шлях». З літа 1930 року комуни і товариства спільного обробітку землі почали переходити на Статут сільськогосподарської артілі, і вже на осінь у селі існувало 11 колгоспів. 1931 року колективізація в селі повністю закінчилася.

Становлення колгоспів проходило в умовах запеклої боротьби з куркулями, які від антирадянської агітації перейшли до відкритих шкідницьких дій і терористичних актів. Вони побили голову колгоспу «Іскра» С. М. Шаповалова, поранили з обріза секретаря сільського партосередку І. Ф. Жигулу, від їх руки під час хлібозаготівель загинув комсомолець І. А. Кривцун. За рішенням загальних зборів колгоспників 58 куркульських родин вислали за межі республіки, а їхні хати, садиби, худобу, реманент тощо передали колгоспам і школам.

В боротьбі за колективізацію селянських господарств виросли й зміцніли партійна та комсомольська організації, кількість членів яких 1930 року відповідно становили 34 і 98 чоловік[1].

Велику допомогу артілям подала створена 1929 року Ольгинська (1-а Бердянська ім. Блюхера) МТС. Весною 1930 року вона забезпечила механізацію рільничих робіт в колгоспах села на 40 проц. орної землі, 1938 року — на 90—93 проц. Завдяки піднесенню агрокультури колгоспники артілі ім. Леніна 1939 року зібрали по 19 цнт зернових з га, в інших артілях — пересічно по 17 центнерів.

У передвоєнні роки широко розгорнулося соціалістичне змагання. Артілі змагалися між собою, колгосп ім. Чапаєва — з кримською артіллю «2-га п'ятирічка», бригада того ж господарства, яку очолював Г. Н. Лесечко,— з бригадою формувальників Першотравневого заводу м. Бердянська. Ланка О. Я. Михно з колгоспу ім. Чапаєва виростила по 15 цнт бавовни з га. Ланка Г. С. Прочко добилася урожаю озимої пшениці по 30 цнт з га. Овочівники колгоспу «Червоний орач» одержали по 141 цнт помідорів з гектара. Колгоспні чабани Ю. С. Пінчук, П. А. Гав'яз та інші одержали від кожних 100 вівцематок по 142—146 ягнят. Передовики виробництва села стали учасниками Всесоюзної сільськогосподарської виставки, нагороджені медалями, дипломами і цінними подарунками.

Заможним стало життя колгоспників. У 1940 році вони одержали на трудодень по 2—3 кг хліба та по 3—5 крб. грішми. Родина колгоспника Д. С. Гаденка з колгоспу ім. Чапаєва того року заробила 1418 трудоднів і одержала 5,6 тонни хліба та 6,4 тис. крб. До революції ж ця сім'я завжди жила впроголодь[2].

Успішний розвиток колгоспної економіки забезпечив небачене піднесення добробуту і культури села. 1937 року, з ініціативи сільради новоспасівці розгорнули соціалістичне змагання за краще подвір'я, вулицю, квартал. Село потопало в зелені фруктових садів та декоративних насаджень. В центрі комсомольці та молодь розбили парк. Всі громадські приміщення і майже всі хати колгоспників були електрифіковані й радіофіковані.

У селі діяли амбулаторія, лікарня на 43 ліжка з інфекційним та пологовим відділеннями, де трудилися 3 лікарі та 11 фельдшерів на чолі з досвідченим хірургом з багаторічним стажем, відмінником охорони здоров'я П. І. Джигурдою. Колектив медичних працівників домігся ліквідації епідемічних та багатьох інших хвороб — постійних супутників дореволюційного села, за що нагороджений Почесною грамотою Наркомату охорони здоров'я СРСР.

---

[1] Запорізький облпартархів, ф. 228, оп. 1, спр. 18, арк. 49, 50.
[2] Там же, оп. 16, спр. 2, арк. 28.

Значно зріс освітній рівень селян. До 1937 року було покінчено з неписьменністю серед дорослого населення. Успішно здійснювалося обов'язкове семирічне навчання дітей. В 1940/41 навчальному році середня, семирічна та три початкові школи охопили 1578 дітей, тут працювало 75 вчителів.

Піонери зустрічають Героя Радянського Союзу Поліну Осипенко. Село Новоспасівка, 1938 р.

За роки Радянської влади відчинили двері центральний і три колгоспні клуби, червоні кутки, кінотеатр, 14 бібліотек. У клубах працювали драматичні, музичні, хорові, танцювальні та інші самодіяльні гуртки. Загальносільський хор, що об'єднував 200 чоловік, 1939 року завоював першість на обласній олімпіаді і взяв участь в республіканському огляді художньої самодіяльності.

Розвивалися фізкультура і спорт. Широко розгорнулася робота гуртків Тсоавіахіму, спортивних секцій. Славилися своїми успіхами кіннотники колгоспу «Іскра».

Соціалізм вніс докорінні зміни в долю жінки-селянки. В 1930 році 30 проц. депутатів сільської Ради становили жінки. П. Г. Дем'янова в 30-і роки очолювала колгосп «Пролетар». Чимало жінок працювало обліковцями, ланковими, завідуючими фермами, бригадирами. За заслуги в навчально-виховній роботі вчителька української мови та літератури В. І. Вільховська двічі — в 1938 і 1958 роках — удостоєна ордена Леніна.

Всесвітньо відоме ім'я Поліни Осипенко. Народилася вона 1907 року в сім'ї селянина-бідняка Д. Дудника і з дитячих років пізнала тяжку долю заробітчан. 1932 року вона закінчила Качинське авіаційне училище, того ж року стала членом Комуністичної партії. Військовий пілот Поліна Денисівна Осипенко встановила 5 міжнародних авіаційних жіночих рекордів, здійснила кілька дальніх перельотів разом з В. С. Гризодубовою та М. М. Расковою, в т. ч. безпосадочний переліт Москва—Далекий Схід на літаку «Родина» у вересні 1938 року. В листопаді П. Д. Осипенко відвідала Новоспасівку, зустрілася з земляками, виїздила з ними на поля[1]. Два ордени Леніна і зірка Героя Радянського Союзу сяяли на грудях льотчиці. 1939 року під час випробування нового літака П. Д. Осипенко загинула. За пропозицією трудящих на честь уславленої землячки Новоспасівку того року перейменували на село Осипенко.

На неділю, 22 червня 1941 року в селі було призначено мітинг з нагоди відкриття пам'ятника П. Д. Осипенко. В цей день радіо принесло тривожну звістку про напад на СРСР фашистської Німеччини, і мітинг перетворився в демонстрацію згуртованості осипенківців навколо Комуністичної партії та Радянського уряду, їх готовності стати на захист рідної Вітчизни. Тут же, на мітингу, записалося до лав Червоної Армії багато патріотів, і вже 23 червня перша група добровольців і мобілізованих виїхала з села. Трудівники артілей «Іскра» та ім. Чапаєва першими в Радянському Союзі виконали плани хлібоздачі[2]. Колгоспи передали Червоній Армії 200 кавалерійських та обозних коней з упряжжю та возами. Виділялися спеціальні бригади для спорудження оборонних рубежів в районі Генічеська, Каховки, Мелітополя та інших міст. В селі будували бомбосховища, шанці тощо.

---

[1] Газ. «Соціалістична перемога» (Куйбишеве), 20 листопада 1938 р.
[2] Газ. «Більшовицька зірка», 9 травня 1945 р.

Створена в липні 1941 року в селі рота районного винищувального батальйону несла охорону Осипенка. Пізніше більшість її бійців влилася до лав Червоної Армії. З наближенням фронту колгоспники евакуювали техніку та майно МТС, артільну худобу. Евакуювалася й частина колгоспників.

6 жовтня 1941 року гітлерівці окупували село, і з того дня близько двох років фашисти катували, грабували і знущалися з жителів села. Примушені працювати в «общинах», осипенківці псували реманент, знищували посіви, намагалися зробити якомога менше, прищеплювали собі різні хвороби, щоб уникнути відправки на роботи до Німеччини.

Зустрічаючи опір поневолених людей, фашисти лютували. Вони розстріляли голову першого колгоспу «Іскра» комуніста С. М. Шаповалова, голову колгоспу «Заповіт Ілліча» комуніста А. Є. Кальченка, всього 190 чол. В останній день окупації гітлерівці розстріляли 50 чоловіків, жінок і дітей, які переховувалися на околицях села, щоб уникнути «евакуації».

В ніч з 17 на 18 вересня 1943 року Осипенко визволили воїни 221-ї Маріупольської стрілецької дивізії під командуванням полковника І. І. Блажевича 28-ї армії Південного фронту[1]. В боях за населений пункт загинуло 25 радянських солдатів, які поховані в братській могилі в центрі села. Окупанти розграбували колгоспи, знищили більшість приміщень. Вони зруйнували міст через річку Берду, 9 шкільних будинків, 5 корпусів лікарні, клуби, млин, хлібопекарню, радіовузол, крамниці та 50 житлових будинків. Загальна сума збитків, заподіяних загарбниками тільки колгоспам села, становила 139 млн. карбованців[2].

Осипенківці внесли гідний вклад у боротьбу з німецько-фашистськими окупантами. В боях за Батьківщину брало участь понад тисячу жителів села, з яких 450 загинуло. За мужність і героїзм 517 воїнів відзначено урядовими нагородами. Виходець з села Ф. К. Мечієнко за героїзм, проявлений при штурмі рейхстагу, нагороджений орденом Леніна. О. С. Соколов, один з 50 пілотів-вихідців з села, особисто збив у повітряних боях 16 і під час групових бойових вильотів ще 8 ворожих літаків; його подвиги відзначені трьома орденами і чотирма медалями. Він героїчно загинув 18 квітня 1944 року. Генерал-лейтенант артилерії Г. С. Прочко — доцент, кандидат воєнних наук, учасник радянсько-фінської війни 1940 року, пройшов з боями і фронти Великої Вітчизняної війни.

Одразу ж після визволення відновили роботу сільська Рада та правління колгоспів. Хоч і з великим запізненням, колгоспники провели осінню посівну кампанію. Колгоспники знесли кілька тисяч пудів зерна з власних запасів, насіннєву позичку дала й держава. Уцілілими коровами та вручну піднімали осипенківці зяб на зарослих бур'янами полях і все ж зуміли засіяти понад 1,5 тис. га озимини.

У січні 1944 року створена територіальна партійна організація села у складі 4 комуністів на чолі з секретарем О. І. Зубковою[3], відроджені комсомольські організації. Комуністи й комсомольці очолили головні ділянки відбудови колгоспів.

Осипенковці допомагали фронтові всім, чим тільки могли. У листопаді 1943 року з ініціативи колгоспників в районі розпочалося збирання коштів на авіаескадрилью ім. П. Осипенко. Навесні 1944 року директор Андрівської школи депутат Верховної Ради Союзу РСР Є. М. Постникова передала ескадрилью представникам армії. Жінки пересилали на фронт теплі речі, фрукти, тютюн тощо. Колгоспники здали в фонд оборони майже всі облігації.

Сільські механізатори обладнали ремонтну майстерню МТС, внаслідок чого восени 1944 року на поля вийшло 70 тракторів. Але техніки не вистачало. Загальний розмір освоєних земель становив 30 проц. усієї посівної площі. Важкими були жнива. І все ж перша заповідь: хліб фронтові, державі була значно перевиконана.

---

[1] Архів МО СРСР, ф. 228, оп. 505, спр. 225, арк. 28.

[2] Запорізький облпартархів, ф. 102, оп. 31, спр. 20, арк. 44, 45.

[3] Там же, ф. 386, оп. 1, спр. 2, арк. 1.

200 молодих ентузіастів взяли участь у відбудові Дніпрогесу ім. В. І. Леніна та підприємств Запоріжжя, Бердянська і шахт Донбасу.

Після переможного закінчення війни до села повернулися демобілізовані воїни. Колгоспи одержали значні державні грошові позички. Справи пішли на краще. У 1946—1947 рр. створено колгоспні партійні організації. І хоч вони були ще малочисельними — налічували по 3—9 чоловік,— але стали справжніми штабами в боротьбі за відродження села та господарства колгоспів. Вже 1948 року артілі села відновили довоєнні посівні площі, а врожайність зернових становила близько 15 цнт з га. Значно зросло поголів'я колгоспної худоби. Прибутки колгоспів з 1945 по 1950 рік зросли в 1,6 раза і становили 3,2 млн. карбованців. З метою зміцнення матеріально-технічної бази колгоспів наприкінці 1950 року проведено об'єднання 8 осипенківських та ольгинської артілей в три великі: «Іскра», ім. Ворошилова та ім. Чапаєва.

До 1950 року закінчилася відбудова села — на місці знищених хат з'явилися нові громадські й житлові будинки, відбудовано міст через річку Берду, приміщення лікарні, шкіл, крамниць. До 1953 року були радіофіковані й електрифіковані головні вулиці села, громадські приміщення, тваринницькі ферми тощо. Колгоспники відбудували пам'ятник П. Д. Осипенко, який в період окупації гітлерівці зруйнували. Бронзовий бюст, відправлений на переплавку, робітники маріупольського заводу «Азовсталь» сховали в брухті, а 1946 року повернули селу.

В період другої післявоєнної п'ятирічки та наступних трьох років колгоспи села, завдяки кращому використанню техніки, підвищенню агрокультури і, головне, вмілій розстановці кадрів, домоглися значних виробничих успіхів. Врожайність зернових в усіх господарствах підвищилася до 19 цнт з га. Партійні організації та правління колгоспів подбали про створення міцної і сталої кормової бази, поліпшення племінної справи, організували за допомогою шефів — бердянських підприємств «Азовкабеля», Першотравневого, заводу шляхових машин та інших — будівництво капітальних тваринницьких ферм та механізацію трудомістких процесів.

У 1959 році колгоспи села об'єдналися у велике господарство «Дружба», за яким закріплено 18 тис. га землі, в т. ч. 13,6 тис. га орної. Головою артілі обрали І. О. Іванченка, комуніста-фронтовика, який з 1945 року очолював колгосп «Іскра» і показав себе вмілим керівником.

Колгосп збудував добре оснащені ремонтні майстерні, в час реорганізації МТС придбав потужну техніку, яку обслуговує 290 механізаторів. Врожайність зернових за чотири роки поточної п'ятирічки становила пересічно 24 цнт з га, у т. ч. провідної зернової культури — озимої пшениці — 25,5 цнт. Виробництво овочів на поливних землях, яких в артілі 200 га, перевищило 250 цнт з га. Колгоспний сад і виноградники займають площу 495 га. Високопродуктивною галуззю колгоспного виробництва стало тваринництво. Щоб утримувати близько 6 тис. голів великої рогатої худоби, 12 тис. овець, 3,5 тис. свиней і 20 тис. штук птиці, під кормові культури щороку відводиться 7 тис. га. 4 справжні тваринницькі містечка виникли на околицях села. Більшість трудових процесів на фермах механізовано, діє центральне опалення, пташники користуються електричним підігрівом. Тваринникам створені умови для відпочинку та культурних розваг. За рівнем механізації тваринницьких ферм колгосп «Дружба» посідає одне з перших місць в області. Доярка М. О. Погоріла надоює по 3,5 тис. кг і належить до десятка кращих доярок району. Чабани П. Я. Гуйвик та Є. П. Старушко отримують по 130—150 ягнят від ста вівцематок.

В господарстві діє добре налагоджена система матеріального заохочення колгоспників — за останні два роки видано понад 200 тис. крб. премій.

В селі ведеться велике капітальне будівництво. Крім тваринницьких приміщень за останні роки збудовані дві теслярські майстерні, два автогаражі, дві комори, склад отрутохімікатів, картоплесховище, два силососховища та інше. Зведено також будинок культури із залом на 450 місць, приміщення середньої школи та музею П. Осипенко, центральну контору колгоспу тощо.

За самовіддану працю й визначні успіхи в піднесенні сільськогосподарського виробництва 33 колгоспники та спеціалісти сільського господарства села відзначені урядовими нагородами. Понад 20 років очолює тракторну бригаду колгоспу П. М. Зубко. Ще 1958 року за своєчасне високоякісне проведення оранки, сівби та збирання врожаю його нагороджено орденом «Знак Пошани». На початку 1962 року П. М. Зубко виступив ініціатором вирощування просапних культур без затрат ручної праці і виростив по 41,4 цнт кукурудзи та по 21,4 цнт соняшнику з га. В наступні роки він закріпив ці успіхи. У 1966 році П. М. Зубкові присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці.

За вміле керівництво і виробничі успіхи артілі «Дружба», яка стала зразково-показовим господарством району, голова колгоспу І. О. Іванченко удостоєний ордена Леніна. Таку ж високу нагороду одержав комбайнер П. Ф. Солонський. Зараз він пішов на пенсію, підготувавши собі зміну 6 механізаторів — своїх синів. Орденом Трудового Червоного Прапора нагороджені колгоспники І. В. Гав'яз, О. С. Рогозна, А. Я. Щербак; Т. Ф. Солонський удостоєний цієї нагороди двічі.

Могутній розвиток колгоспної економіки, невпинне зростання прибутків забезпечили неухильне поліпшення умов життя осипенківців. 1969 року оплата праці колгоспників становила 3 крб. 81 коп. за людино-день. Протягом останніх десяти років осипенківці придбали у власне користування 79 легкових автомобілів, понад 300 мотоциклів.

До послуг осипенківців — поштове відділення, радіовузол, автоматична телефонна станція, ощадна каса. У селі діє водопровід, центральні вулиці заасфальтовані чи забруковані, обсаджені декоративними деревами, а присадибні ділянки колгоспників потопають у зелені садів та виноградників. На честь 20-річчя перемоги над фашистською Німеччиною молодь розбила на узбережжі річки Берди та навколо колгоспного будинку культури парки.

Належно поставлене і медичне обслуговування трудящих. Лікарня на 125 ліжок обладнана сучасним медичним устаткуванням, має хірургічне, інфекційне, пологове, дитяче та інші відділення, а також амбулаторію, кілька лікувально-профілактичних кабінетів. Тут працює близько 100 медичних працівників, у т. ч. 11 лікарів. Є дитячий садок і 5 ясел.

Докорінно змінився освітній і культурний рівень селян. В селі діють дві школи: восьмирічна та середня, які охоплюють 700 учнів. Директора середньої школи А. І. Зюзя нагороджено орденом Леніна, 10 вчителів — медалями, 13 — значками «Відмінник народної освіти УРСР». Директорові восьмирічної школи К. О. Федорець присвоєно почесне звання заслуженого вчителя школи УРСР. З села вийшло 140 вчителів, 68 інженерів, 32 лікарі, 10 агрономів, 31 офіцер Радянської Армії, 6 юристів.

Крім загальноколгоспного будинку культури в селі діють три бригадні клуби, а також червоні кутки на фермах та в польових станах, є 6 бібліотек.

На майбутнє планується дальший благоустрій села, розширення громадського та житлового будівництва. Нові будинки, нові вулиці, нові відносини між людьми — ось риси сьогоднішнього життя радянського села Осипенка. Його трудівники гідно несли трудову вахту на честь 100-річчя з дня народження В. І. Леніна.

П. Г. БІЛОВОЛ, Л. Ю. НЕЧАЄНКО

НАСЕЛЕНІ ПУНКТИ, ЦЕНТРИ СІЛЬСЬКИХ РАД БЕРДЯНСЬКОГО РАЙОНУ

А́НДРІВКА — село, центр сільської Ради. Розташована на річці Кільтиччі за 25 км від районного центру і за 1 км від залізничної станції Трояни Придніпровської залізниці. Населення — 1867 чоловік. Сільській Раді підпорядковані населені пункти Полоузівка і Трояни.

Поблизу села на березі Кільтиччі є поклади пегматиту і польового шпату.

Місцевий колгосп «Гігант» має 7,8 тис. га земельних угідь, з них 6,4 тис. га орної землі. Господарство зернового і м'ясо-молочного напряму. Розвинуте також садівництво та городництво. З допоміжних підприємств в колгоспі є млин. У 1968 році врожайність зернових становила пересічно 24,6 цнт з га, в т. ч. озимої пшениці — 27,3 цнт, кукурудзи — 29,1 цнт з гектара.

В селі є середня школа, клуб, бібліотека, працює сільська група товариства «Знання». Функціонує лікарня на 25 ліжок. До послуг жителів — швейна майстерня.

Заснована Андрівка 1861 року болгарськими переселенцями. В 1918 році створено партійний осередок, що складався з трьох комуністів. Першу сільськогосподарську комуну організовано в 1919 році, очолював її Т. Т. Недавній.

Встановлено пам'ятники полеглим воїнам, які визволяли село від фашистських окупантів, а також членові Бердянської Ради робітничих і солдатських депутатів М. П. Кіорпе, розстріляному дроздовцями.

Уродженцем села є контр-адмірал В. Г. Бакарджієв.

В околицях села Троян — 13 курганів доби пізньої бронзи, з яких один розкопаний (І тисячоліття до н. ери).

ДМИ́ТРІВКА — село, центр сільської Ради. Розташована на берегах річки Кільтиччі. Відстань до районного центру — 20 км, до залізничної станції Трояни на лінії Пологи—Бердянськ — 4 км. Населення — 2785 чоловік. Сільраді підпорядковане село Шевченка.

У селі — колгосп ім. Леніна, якому належить 10,7 тис. га землі, в т. ч. 8,1 тис. га орної, 143 га садів і 146 га виноградників. Основний напрям господарства — рільництво і тваринництво, розвинуте також городництво, садівництво і виноградарство. В 1968 році колгоспники одержали по 22 цнт озимої пшениці і по 35 цнт кукурудзи з га. Є консервний завод, холодильник.

За сумлінну багаторічну працю ордена Леніна удостоєно бригадира тракторної бригади М. Г. Гомона та бригадира комплексної бригади І. Ф. Кизилова.

Працюють середня школа, 4 бібліотеки, будинок культури на 600 місць та 2 бригадні клуби. Є історико-краєзнавчий музей. Функціонує лікарня на 25 ліжок. За післявоєнні роки споруджено 500 житлових будинків.

Засноване село у 1861 році на місці татарського аулу.

У 1905 році в Дмитрівці існувала підпільна група, яку очолив місцевий житель Д. Г. Водоп'янов.

Бідняки С. Я. Волошин та А. А. Сорокотяга у 1917 році були делегатами І Всеросійського з'їзду Рад і брали участь у липневій демонстрації, яку розстріляв Тимчасовий уряд.

На початку січня 1920 року створено волревком, очолений місцевим селянином С. Ю. Мельниковим. 1921 року організувався комсомольський осередок, а в 1922 — партійний. Тоді ж створено комуну «Незаможник».

У центрі Дмитрівки споруджено пам'ятник воїнам, що полягли в боях за визволення села від фашистів.

Поблизу села виявлено кам'яні знаряддя праці доби бронзи (ІІ тисячоліття до. н. е.). В урочищі Кобил-балки знайдено рештки скіфського поселення (IV ст. до н. ери).

ДОЛИ́НСЬКЕ (до 1918 року — Нейгофнунгсталь) — село, центр сільської Ради. Розташоване за 50 км від районного центру і за 5 км від залізничної станції Єлизаветівка. Населення — 408 чоловік. Сільраді підпорядковані населені пункти Коза, Кримка, Оленівка, Шевченкове.

У Долинському розташована центральна садиба колгоспу «Нове життя», який має 4,5 тис.га земельних угідь, з них орної землі — 3,4 тис. га, садів і городу — 91 га. Основний напрям господарства — рільництво та відгодівля великої рогатої худоби. У 1969 році тваринники виробили на 100 га земельних угідь по 137,9 цнт м'яса.

В селі є восьмирічна школа, бібліотека, будинок культури, група товариства «Знання». Працює павільйон побутового обслуговування.

За 1963—1969 рр. в селі збудовано 84 житлові будинки.

Долинське засноване німецькими колоністами в 1861 році.

Тут споруджено пам'ятник 370 воїнам, що загинули в бою за визволення села від німецько-фашистських загарбників.

КА́РЛА МА́РКСА (до 1930 року — Троїцьке) — село, центр сільської Ради, розташоване на березі річки Берди за 42 км від районного центру і залізничної станції Бердянськ. Населення — 1298 чоловік. Сільській Раді підпорядковані населені пункти Глодове і Калайтанівка.

Біля села виявлено поклади граніту, графіту, слюди та промислових глин.

Місцевий колгосп ім. Калініна має 10,6 тис.га земельних угідь, з них орної землі — 8 тис. га, садів і виноградників — 257 га. Господарство займається рільництвом, м'ясо-молочним тваринництвом і садівництвом. Бригадира тракторної бригади В. О. Кравця нагороджено орденом Леніна.

В селі є загальноосвітня середня школа, бібліотека, будинок культури на 450 місць. Працює швейна майстерня.

Село засноване 1836 року переселенцями з

Полтавської та Чернігівської губерній. До заселення приазовських степів біля нинішнього села знаходилась одна з фортець Дніпровської лінії укріплень — Захарівська. Ще й досі тут залишилися земляні вали, рештки колишніх споруд.

До 50-річчя Радянської влади збудовано стадіон, закладено парк, названий іменем 50-річчя Жовтня.

ЛУНАЧА́РСЬКЕ (до 1918 року — Іванівка)— село, центр сільської Ради, розташоване на річці Куцій Бердянці за 10 км на захід від районного центру. Населення — 1846 чоловік.

На території села — колгосп «Зоря комунізму», який має 3,6 тис. га землі, в т. ч. 3 тис. га орної, 154 га садів і виноградників. Господарство спеціалізується на відгодівлі свиней, м'ясо-молочному тваринництві, вирощуванні зернових. В 1968 році врожайність зернових становила 22,7 цнт, у т. ч. кукурудзи — 34,4 цнт з га. Тваринники виробили по 152,2 цнт м'яса і по 301,7 цнт молока на 100 га сільськогосподарських угідь.

В Луначарському є школа-восьмирічка, клуб, бібліотека, працює відділення товариства «Знання». До послуг жителів — швейна майстерня.

Луначарське засноване в 1861 році переселенцями — болгарами та гагаузами.

В 1922 році виникло товариство спільного обробітку землі «Праця». Тоді ж створено перший партійний осередок, секретарем якого був Д. Д. Йовов, та сільську комсомольську організацію.

У селі — братська могила воїнів-визволителів, а за 2 км — монумент на честь членів Бердянської Ради, розстріляних білобандитами.

Поблизу села виявлено рештки поселення доби пізньої бронзи (I тисячоліття до н. ери).

МИКОЛА́ЇВКА — село, центр сільської Ради, розташоване на правому березі р. Берди за 40 км на північ від районного центру і залізничної станції Бердянськ. Населення — 1893 чоловіка. Сільраді підпорядковані пункти Малинівка, Новоіванівка, Новосолдатське та Радивонівка.

Поблизу села виявлені поклади графіту і кварцу.

В селі — колгосп «Україна», у володінні якого 13,2 тис. га землі, в т. ч. орної—10,9 тис. га, садів і виноградників — 256 га і городу — 45 га. Основний напрям господарства — рільництво, м'ясо-молочне тваринництво і птахівництво. Є млин.

У Миколаївці є середня і музична школи, бібліотека, будинок культури на 650 місць і чотири клуби. Працює група товариства «Знання».

Відкрито майстерню по ремонту побутових приладів, швейну та взуттєву майстерні. Функціонує лікарня на 35 ліжок.

Село засноване 1803 року. Першими поселенцями його були державні селяни з Полтавської та Чернігівської губерній.

Партійний осередок, секретарем якого став Ф. Шматко, створено в 1923 році, комсомольський — в 1924 році.

Поблизу села виявлено залишки двох поселень доби неоліту (IV тисячоліття до н. е.). Біля кургану Рясні Могили знайдена булава того часу.

НОВОВАСИ́ЛІВКА — село, центр сільської Ради, розташоване за 10 км від районного центру і залізничної станції Бердянськ. Населення — 3035 чоловік. Сільській Раді підпорядковані населені пункти Роза і Шовкове.

У селі — радгосп «Таврія». Господарство має 9,3 тис. га земельних угідь, з яких 7,4 тис.— орної землі. Напрям господарства — рільництво і м'ясо-молочне тваринництво. В 1968 році урожай зернових становив пересічно 24,6 цнт. Комбайнер К. З. Перков удостоєний ордена Леніна.

Шефи артілі: бердянський завод «Скловолокно» і завод «Дормаш» допомогли електрифікувати житлові будинки, виробничі приміщення, спорудили зрошувальну систему на 260 га, одну з найбільших у районі.

В Нововасилівці є середня і початкова школи, бібліотека, будинок культури на 400 місць, група товариства «Знання», функціонує лікарня. Працюють майстерні побутового обслуговування.

Село засноване в кінці XVIII століття.

В Бердянському краєзнавчому музеї є копії рапортів на ім'я Таврійського губернатора від 10 вересня та 9 листопада 1905 року про розповсюдження в Нововасилівці листівок РСДРП. Жителі села М. П. Ноздрін та І. П. Воробйов були ув'язнені за революційну пропаганду. У Петрограді в жовтні 1917 року штурмували Зимовий палац солдати-нововасилівці І. Г. Воробйов та М. С. Несвітаєв.

В селі споруджено три пам'ятники воїнам-визволителям від фашистських загарбників. До 50-річчя Великого Жовтня в Нововасилівці відкрився народний музей бойової і трудової слави.

НОВОТРО́ЇЦЬКЕ — село, центр сільської Ради, розташоване на річці Кільтиччі, за 28 км від районного центру і за 9 км від залізничної станції Трояни. Населення — 1400 чоловік.

Місцевий колгосп ім. 30-річчя ВЛКСМ має 6,9 тис. га земельних угідь, з них 5,3 тис. га орної землі, 66,6 га під садами та під виноградниками — 140 га. Основний напрям господарства — рільництво та м'ясо-молочне тваринництво. У 1968 році врожайність зернових становила 25,9 цнт, озимої пшениці — 28,9 цнт, кукурудзи — 25,7 цнт з гектара.

Діти навчаються у восьмирічній школі. До послуг мешканців — будинок культури на 400 місць, бібліотека.

Село засноване у 1861 році. Тут споруджено пам'ятник членам першої Ради, розстріляним дроздовцями, та воїнам, що загинули при визволенні села від фашистських загарбників. Уродженцю села П. Б. Лактіонову посмертно присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

ЧЕРВО́НЕ ПО́ЛЕ — село, центр сільської Ради, розташоване за 45 км на північний схід від районного центру і залізничної станції Бер-

дянськ. Населення — 1390 чоловік. Сільраді підпорядковані населені пункти Бердянське та Деревецьке.

Колгосп ім. Ілліча має 7,8 тис. га земельних угідь, з них 6,1 тис. га орної землі, 280 га виноградників і городів. Господарство спеціалізується на вирощуванні зернових, м'ясо-молочному тваринництві і птахівництві. В 1968 році урожайність озимої пшениці становила 24,5 цнт, кукурудзи — 24,8 цнт, соняшнику — 21,7 цнт з гектара.

Бригадир А. М. Щербак нагороджений орденом Леніна.

У селі є восьмирічна школа, будинок культури, бібліотека. Працює організація товариства «Знання».

Червоне Поле засноване німецькими колоністами у 1860 році.

Перша комуна ім. Ілліча була створена 1924 року. Її очолив комуніст — місцевий житель К. Ф. Кондратьєв.

В с. Деревецькому народився О. П. Кулик, який був парторгом роти в період Великої Вітчизняної війни. Він загинув смертю хоробрих під час форсування затоки Курішгаф (Східна Пруссія). Посмертно йому присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

ВАСИЛІВСЬКИЙ РАЙОН

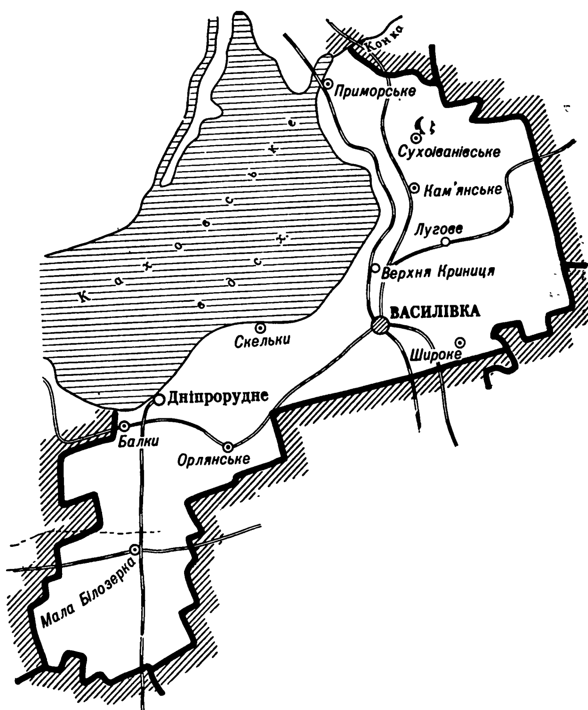

ВАСИЛІВКА

Василівка — місто районного підпорядкування, розташоване на березі Каховського водоймища, за 50 км від Запоріжжя. Через місто проходять залізниця і автотраса. Населення — 13,5 тис. чоловік.

Василівка — центр району, площа якого 1,6 тис. кв. км, населення 69,7 тис. чоловік (у т. ч. сільського — 44,1 тис., міського 25,6 тис.). У районі 43 населені пункти, підпорядковані міській, селищній і 8 сільським Радам; 15 колгоспів, 5 радгоспів, радгосп-технікум та лісництво; орної землі 92,9 тис. га (у т. ч. 7,7 тис. га зрошуваної); 12 промислових підприємств, 10 будівельних організацій; 53 школи, 52 будинки культури і клуби.

На околицях міста, біля підніжжя Лисої гори, розкопано могильник доби неоліту (V тисячоліття до н. е.), де виявлено понад 30 поховань. Поблизу могильника знайдено рештки поселення доби пізньої бронзи (I тисячоліття до н. е.).

Село засноване наприкінці XVIII ст. запорізькими козаками і кріпаками-втікачами. У 1784 році воно стало власністю генерал-майора Попова. Поміщик переселив у Василівку чимало кріпаків з своїх маєтків на Катеринославщині, Чернігівщині, Полтавщині, а також кілька кріпацьких родин, куплених у Курській губернії[1]. Одночасно йшло поступове покріпачення поселенців-старожителів. Поміщик примусив їх платити оброк, який згодом замінив відробітком. Селяни працювали на нього кожного третього, потім другого тижня, а далі — до 5 днів на тиждень. Василівці мали невеличкі земельні наділи — до 3 десятин на ревізьку душу, які обробляли вручну чи запрягаючи корів. Різниця між переселеними кріпаками і покріпаченими селянами швидко зникала. В 1837 році у Василівці, Янчекраку, Карачекраку і Скельках, що належали Попову, налічувалося 3782 кріпаки.

Порівняно з сусідніми селами Василівка розвивалася швидше, бо була розташована біля переправи через річку Карачекрак, на шляху до Криму. У 20—30 роках XIX ст. поміщик збудував тут кілька заводів — цегельний, винокурний і по

[1] Сборник статистических сведений по Таврической губернии, т. 1, вып. 2, ч. 2. М., 1887, стор. 4, 5, 24, 25, 43.

випалюванню вапна. У Василівці, яку 1831 року було переведено до розряду містечок, знаходилася головна контора управління всіма маєтками Попова. Економія поступово перетворювалася на велике феодально-кріпосницьке господарство. Провідними галузями були вівчарство і зернове господарство. Вироблювану продукцію вивозили до Криму, а звідти — за кордон. 1847 року тільки вовни було продано 1850 пудів[1].

Поміщик швидко багатів. Напередодні скасування кріпосництва нащадки Попова володіли в Мелітопольському повіті 14 тис. десятин землі. У Василівці тоді було близько 300 селянських дворів, проживало 1,9 тис. чоловік. Кріпаки, задавлені жорстокою експлуатацією, мріяли про волю. Але за реформою 1861 року вони дістали «голодну волю». Селяни втратили майже 30 проц. землі, якою користувалися до 1861 року. Значна кількість ревізьких душ одержала т. зв. дарчі наділи — 1,5 десятини. За повний подушний наділ, тобто 6,5 десятини, селянин мусив за ~~2 роки~~ сплатити поміщикові 30 крб., а потім протягом 49 років вносити в казну по 7 крб. 20 коп. Отже, наділ коштував 382 крб. 80 коп.— майже по 60 крб. за десятину, тоді як її ринкова ціна не перевищувала 14—15 крб. Не маючи коштів на сплату поміщикові викупних платежів, більшість селян мусила відробляти панщину. Попов сам визначав, скільки днів вони мали працювати на його ланах, і встановлював плату за робочий день. 19 лютого 1863 року василівці припинили виконання повинностей в економії, хоч і не змогли розрахуватися з поміщиком. На умовляння і погрози мирового посередника вони заявили, що не підуть більше на панщину. Тільки за допомогою поліції, солдатів Попову вдалося зламати опір колишніх кріпаків[2].

Обтяжені платежами, численними податками, бідняцько-середняцькі маси села розорялися, убожіли. За даними перепису 1884 року, з 371 селянського господарства 45 не мали посівів, стільки ж засівали від 1 до 5 десятин, 95 дворів — від 5 до 10 десятин. Отже, 50 проц. господарств були бідняцькими. Третина з них не мала тягла і майже всі були без інвентаря. В той же час 39 дворів засівали близько 50, а 7— понад 50 десятин кожний. Вони ще й орендували 1630 десятин землі[3].

Поміщик і куркулі наживалися на нещадній експлуатації селян. Продукція, що вироблялася в економії руками наймитів, ішла на російський та закордонні ринки. Вивезенню її сприяла побудована в 70-х роках XIX ст. Лозово-Севастопольська залізниця, що пролягла і через Василівку. Власники економії мали величезний зиск. У 1889—1894 рр. один з нащадків Попова витратив 1,5 млн. крб. на спорудження великої кам'яниці, яка мала вигляд середньовічного рицарського замку з гостроверхими баштами, банями і зубчастими стінами. У парку, закладеному ще кріпаками, було збудовано двоповерхову дачу, оранжерею. Парк пильно охоронявся, селянам було заборонено навіть наближатися до нього, «аби не псували пейзажу».

В період першої російської революції 1905—1907 рр. власники замку невпевнено почували себе навіть за його товстелезними мурами, побоюючись, що і вони не врятують від народного гніву.

Великий революційний вплив на селян справило повстання матросів броненосця «Потьомкін». Чорноморці С. Широчкін і К. Гнідий, які в липні приїхали до сусіднього села Михайлівки, розповсюджували серед селян, зокрема у Василівці, відозву потьомкінців «До всього цивілізованого світу!» та прокламації Севастопольського комітету РСДРП «До всіх!», «До громадян!» та інші. Одночасно більшовики поширювали в містечку звернення ЦК РСДРП «Селяни, до вас наше слово!». Під впливом більшовицької агітації селяни Василівки восени 1905 року виступили з вимогою зни-

---

[1] Журнал Министерства внутренних дел, 1839, ч. 31, стор. 295—342; Кримський облдержархів, ф. 535, оп. 1, спр. 31, арк. 16—20.

[2] Центральний державний історичний архів СРСР (далі ЦДІА СРСР), ф. 282, оп. 1, спр. 266, арк. 25.

[3] Сборник статистических сведений по Таврической губернии, вып. 1. Симферополь, 1885, таблица Б 6—8.

зити орендну плату до 3 крб. за десятину, збільшити вдвоє плату наймитам[1]. Селянський рух не вилився у відкритий виступ проти поміщика і глитаїв лише тому, що ті викликали до містечка військовий загін, який жорстоко придушував спроби бідноти розв'язати земельне питання революційним шляхом.

У період між двома буржуазно-демократичними революціями в Росії у Василівці ще більше посилилося класове розшарування селян. Із 811 дворів села безпосівних було 57 проц., а кількість господарств, що засівали лише по 5—7 десятин, збільшилася наполовину. Зростає прошарок сільських пролетарів. У 1914 році з 6344 жителів Василівки наймитів та членів їх сімей, що мешкали в поміщицькій економії, було понад 960 чоловік[2].

Різко загострилися суперечності між общинниками і куркулями, що захопили близько 45 проц. надільної землі і виходили на хутори. Крім того, 96 багатіїв орендували 60 проц. землі бідняків, яким нічим було її обробляти. Їм же належало 60 проц. купленої землі.

Трудящі селяни страждали від безземелля, злиднів і голоду, які тягли за собою хвороби. Медична допомога була вкрай недостатньою. Лікарня па 10 ліжок, де працювали лікар, фельдшер і акушер, обслуговувала населення усієї волості (понад 23 тис. чоловік).

Переважна більшість жителів була неписьменною. В 1870—1900 рр. у містечку існували лише 2 земські та парафіяльна школи, де працювали 3 вчителі. Всього 12 проц. жителів уміли писати і читати, серед жінок — тільки 4 проц. У 1912—1914 рр. земство відкрило у Василівці ще 2 однокласні училища[3]. Проте і за цих умов діти бідноти або зовсім не відвідували школу або ж, провчившись там рік — два і ледь навчившись читати, рахувати та писати, кидали її, бо в господарстві потрібні були робочі руки.

У 1903 році в містечку почала працювати невеличка бібліотека, в якій налічувалось кілька сотень російських книжок. При школах також діяли маленькі бібліотечки, але і в них не було українських книжок. Учнівська молодь діставала та потай із захопленням читала Шевченків «Кобзар», твори М. Коцюбинського, І. Франка тощо. Схвильовано слухала вона народні думи і легенди про героїчну боротьбу запорізьких козаків проти численних ворогів. Ці легенди і думи передавалися з покоління в покоління.

Від батька до сина, від матері до дочки передавалися навики самобутнього національного мистецтва — різьбленого оздоблення фасадів, фронтонів та віконниць жител, вишивання рушників, скатертин, чоловічих і жіночих сорочок, плетіння кошиків з лози чи осоки тощо. Нині багато витворів василівських умільців зібрано і зберігається в районному краєзнавчому музеї.

У роки першої світової війни багато працездатного чоловічого населення було мобілізовано до армії; реквізовано понад 40 проц. робочої худоби. Майже подвоїлася кількість безкінних і однокінних господарств. Основною робочою силою стали жінки та підлітки. Значна частина землі не засівалася. Постійні злидні, невтішні вісті з фронтів про поразки російської армії, листи фронтовиків про тяжку солдатську долю посилювали ненависть до царизму, до поміщика і куркулів.

Після повалення самодержавства селянський рух у Василівці значно активізувався. Великий вплив на бідноту справили масові виступи проти Тимчасового уряду робітників Олександрівська, Мелітополя, Бердянська, Великого Токмака. Звідти до Василівки було направлено кількох більшовиків, зокрема М. І. Пахомова, які

[1] Кримський облдержархів, ф. 26, оп. 3, спр. 426, арк. 417, 458; ф. 376, оп. 6, спр. 677, арк. 8—31.

[2] Материалы подворной переписи Мелитопольского уезда, вып. 1. Симферополь, 1915, стор. 8, 30, 54, 82, 86, 198, 222.

[3] Обзор положения начального народного образования в Таврической губернии за 1913/1914 учебный год, стор. 14.

в серпні—вересні 1917 року проводили революційну агітацію в містечку. Тут організовано групу співчуваючих більшовикам[1], до якої входили С. В. Величко, П. Ф. Давидков, Т. А. Міщенко, Я. М. Смішко та інші.

Члени правління комуни «Незаможник». Василівка, 1930 р.

Після перемоги петроградського пролетаріату в Жовтневому збройному повстанні розгорнулася боротьба за Радянську владу і в Мелітопольському повіті. На початку грудня у Василівці створено волосну Раду селянських депутатів. До неї увійшли П. І. Мягкий, М. Ф. Малахов, Я. В. Стовба та інші. Проте поряд з Радою ще діяла волосна управа як орган буржуазної влади.

На початку січня 1918 року влада в містечку повністю перейшла до волосної Ради. Вона відкрила бібліотеку, читальню, дитячий садок і при ньому молочну ферму; проводила широку роз'яснювальну роботу серед селянства. Про її плідну діяльність 26 березня писала харківська газета «Комуніст».

Виконуючи рішення Мелітопольського повітового з'їзду Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів від 22 січня 1918 року, Рада конфіскувала маєток поміщика Попова. В користування селян передано 33 тис. десятин землі, а також будівлі, худобу, сільськогосподарський реманент[2]. Але минуло близько 4 років громадянської війни, перше ніж селяни більш-менш спокійно змогли господарювати на націоналізованій землі.

У цей буремний час Василівка неодноразово потрапляла до рук ворога. З квітня по кінець листопада 1918 року мирних жителів грабували і вбивали австро-німецькі окупанти, а з середини 1919 до початку 1920 року — денікінці. Білогвардійці закатували члена волревкому Є. Я. Семеренка, дружину голови волревкому М. Ф. Малахова та інших; забрали у Василівській волості 1250 коней, більшість возів, багато хліба тощо. 10 січня частини 2-ї бригади 41-ї радянської дивізії визволили місто від біляків[3]. Але в липні 1920 року сюди вдерлися врангелівці. Кати розстріляли десятки сімей воїнів, які перебували в лавах Червоної Армії або у партизанах, що діяли в плавнях. На початку жовтня врангелівці зігнали на майдан кількасот селян Василівки і на їх очах стратили 123-х полонених червоноармійців. Спочатку полонених люто били офіцери-марковці; полковник розбивав їм молотком носи, виколював очі. Потім червоноармійців поставили над рівчаком і випустили на них собак. Після звірячих катувань всі полонені були страчені. За 4 місяці врангелівці розстріляли 482 чоловіка[4].

Червоноармійські частини майже 2 місяці вели запеклі бої проти ворога за визволення Василівки, яка кілька разів переходила з рук в руки. Населення містечка подавало їм всебічну допомогу. Коли білогвардійці висадили в повітря міст, відрізавши відхід бронепоїздам «Радянська Росія», «Радянська Латвія», «Месник вуглекопа» та ін., понад 300 жителів на заклик червоного командування взяли участь в його відбудові. Наприкінці жовтня 1920 року частини 4-ї радянської армії вибили врангелівців з Василівки. Тут відновили діяльність волревком, який знову очолив

[1] Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні, т. 2, стор. 335, 339.
[2] Філіал Запорізького облдержархіву в Мелітополі, ф. Р-166, оп. 1, спр. 8, арк. 1.
[3] ЦДАРА, ф. 1402, оп. 1, спр. 107, арк. 4, 35—40.
[4] Разгром черного барона. Сборник воспоминаний. Днепропетровск, 1935, стор. 101—104, 204—206.

М. Ф. Малахов, і партосередок, що був організований ще 1918 року. До складу партосередку входило 16 членів і кандидатів у члени РКП(б), зокрема В. Авраменко, П. Ситниченко, І. Холодков[1]. Комуністи допомогли створити комсомольську організацію на чолі з В. Маркеловим, а в листопаді 1920 року — волосний комітет незаможних селян.

Партосередок, волревком і КНС розгорнули підготовчу роботу до виборів сільської та волосної Рад, які відбулися наприкінці січня 1921 року. Головою виконкому волосної Ради було обрано селянина-комуніста К. К. Роде. Проте майже протягом цілого року волвиконком не мав можливості спокійно займатися відбудовою зруйнованого господарства, бо махновські банди з дніпровських плавнів нападали на село. Для боротьби з ними у Василівці створено Надзвичайну районну нараду в складі представників Надзвичайної повітової наради, командування і політвідділу 30-ї дивізії, уповноваженого губернської Надзвичайної комісії, воєнкома, секретаря партосередку та ін. Цей орган сприяв зміцненню Радянської влади у Василівці та навколишніх селах, провів за допомогою червоноармійських частин і місцевих жителів кілька успішних операцій проти махновців. Для ліквідації недобитків банд було організовано василівський загін самооборони з 160 бійців. До кінця 1922 року вони виявили і обеззброїли майже два десятки бандитів[2]. Нарешті населення могло віддати всі сили відбудові господарства, яка проходила в надзвичайно складній обстановці.

Після закінчення громадянської війни у селян лишилося всього 25 пар коней, дуже мало великої рогатої худоби, зерна. Для допомоги хліборобам у проведенні весняних робіт 1921 року у Василівці створено волосний посівний комітет. Через повітовий посівком він одержав кілька тисяч пудів ячменю, вівса, проса, а також 600 пудів картоплі. До проведення сівби були залучені бійці 30-ї Іркутської дивізії. Військові частини виділили і коней.

Зазеленіли поля. Проте влітку від посухи загинуло три чверті посівів. Населення залишилося без хліба, худоба — без кормів. Насувався голод. Місцеві радянські та партійні органи вживали всіх заходів, щоб запобігти цьому лихові. Селянам з державних фондів було видано 8 тис. пудів насіння. Проте виснажені люди змогли засіяти тільки третину посівної площі. Зима 1921/22 року була лютою, уціліла всього половина озимини. А влітку від нової посухи загинула більша частина врожаю. Голод набрав жахливих розмірів. Якщо до початку 1922 року з 6,2 тис. жителів Василівки голодувала третина, то до середини літа — 72 проценти.

У березні партосередок і волвиконком провели селянську позапартійну конференцію, на якій вироблено заходи по боротьбі з голодом. Було створено волосний комітет допомоги голодуючим, відкрито 2 харчопункти. Вони обслуговували понад 2 тис. чоловік, насамперед дітей. Особливо виснажених дітей прикріпляли для харчування до заможних дворів. Протягом першої половини 1922 року держава надала селу понад тисячу пудів хліба, але становище лишалося тяжким[3].

Весною та восени наступного року 794 селянські господарства засіяли чотири п'ятих посівної площі. Цьому великою мірою сприяло землевпорядкування, проведене радянськими органами. Безземельним і малоземельним селянам було нарізано по 2 десятини на їдця. Решту поміщицької землі передано радгоспові (1,4 тис. десятин) і колективним господарствам, створеним за ініціативою і допомогою партійного осередку 1921—1922 рр. Комуну «Трудова зоря», в якій об'єдналися 15 наймитських родин, очолив комуніст М. Кудинов. Крім неї, були невеличкий колгосп «Червона зоря» і два ТСОЗи. Тоді ж почали працювати споживче і кредитне сільськогосподар-

---

[1] Гражданская война на Украине, т. 3, стор. 361, 386—389, 416, 426, 651, 666; Запорізький облдержархів, ф. Р-73, оп. 1, спр. 91, арк. 18.

[2] За власть Советов, стор. 194—196; Запорізький облдержархів, ф. Р-1115, оп. 1, спр. 9, арк. 16, 31.

[3] Запорізький облдержархів, ф. Р-348, оп. 1, спр. 4, арк. 3—4, 12, 42; ф. Р-520, оп. 2, спр. 8, арк. 77; ф. Р-2, оп. 1, спр. 362, арк. 73.

ські товариства. Кредитне — закуповувало і продавало селянам худобу, позичало бідняцьким господарствам, яких налічувалося 43 проц., посівний матеріал, давало напрокат реманент.

Наприкінці 1924 року чимало василівських бідняків вступило до комуни «Незаможник», яку на клопотання її членів було переведено з с. Юрківки Оріхівського району до Василівки. Тут їй виділили 490 десятин землі та кілька приміщень в замку. Головою комуни був Я. Богуславський, секретарем партосередку І. Ліщина.

Василівський райком партії, утворений навесні 1923 року, і сільський партійний осередок, який мав 24 члени і кандидати у члени партії[1], повсякденно займалися питаннями розвитку сільського господарства, кустарної промисловості, кооперативної торгівлі. Вони подавали дійову допомогу колективним господарствам і кооперативним підприємствам. Одночасно через податкову політику партійні і радянські органи всіляко обмежували приватних торговців, власників кустарних майстерень, яких в роки непу розвелося багато. Наприкінці відбудовного періоду в селі було 13 приватних крамничок, працювали 2 парові млини і 5 вітряків, 2 олійні, стільки ж крупорушок, 8 кузень, 4 столярні майстерні, бондарня, чинбарня тощо[2]. У Василівці тричі на тиждень збиралися базари, двічі на рік — ярмарки.

Поряд з господарським успішно провадилося і культурне будівництво. Було відкрито семирічну та дві початкові трудові школи; організовано лікнепи, в яких опановували грамоту 40 селян. Партійний осередок і сільська Рада докладали багато зусиль для забезпечення нормальних умов життя і навчання вихованців василівської дитячої колонії. Її створено 1923 року на базі дитячого будинку, заснованого зразу ж після визволення села від врангелівців у колишньому поміщицькому замку. Колонія проіснувала два роки.

Неослабну увагу партосередок приділяв і розвитку культурно-освітніх закладів. У селі ще 1921 року було відкрито сільбуд і при ньому бібліотеку. Почали працювати також дві хати-читальні. Діяла районна міжспілкова культкомісія, яка дбала про підвищення освітнього й культурного рівня трудящих, поширення періодичної преси.

Селяни Василівки дедалі більше прилучалися до активного громадсько-політичного життя. Вони збирали гроші і хліб в допомогу політичним в'язням Польщі та інших країн, а також голодуючим дітям Німеччини. 24 листопада 1924 року районний з'їзд Рад висловив рішучий протест проти насильств над комуністами-політв'язнями буржуазної Естонії[3]. Зросла політична свідомість трудящих Василівки виявилася і в тому, що близько 400 мешканців села пішли працювати на будівництво Дніпровської ГЕС ім. В. І. Леніна та промислових підприємств Запоріжжя.

Селяни активно підтримували курс партії на колективізацію сільського господарства. Вже наприкінці 1928 року 47 проц. хліборобів вступили до колгоспів. Протягом двох наступних років колективізацію селянських господарств було повністю завершено. Вони об'єдналися в чотири артілі: «Клим Ворошилов», «Червоний агроном», «Червоний степ» (пізніше ім. 90-го Уральського полку) та «Перше травня». У трьох перших були створені партійні осередки. Координував і спрямовував їх роботу сільський територіальний партосередок, до якого 1931 року входило 32 члени партії[4]. Дещо пізніше на базі комуни «Незаможник» було організовано артіль «МОДР». Перші колгоспи, у створенні яких визначну роль відігравав КНС, очолили місцеві селяни-активісти І. П. Коломієць, І. О. Опанасенко, Н. Ф. Чабан та запорізький робітник-двадцятип'ятитисячник П. П. Медведєв, який у 1930 році став директором щойно створеної Василівської МТС. Кожний з колгоспів мав 1,2—1,5 тис. га землі і об'єднував близько 200 колишніх одноосібних господарств.

---

[1] Запорізький облпартархів, ф. 215, оп. 1, спр. 18а, арк. 60.
[2] Довідник по населених пунктах Запорізької округи. Запоріжжя, 1928, стор. 4, 5.
[3] Запорізький облдержархів, ф. Р-1, оп. 1, спр. 266, арк. 83, 89, 93, 102, 110.
[4] Запорізький облпартархів, ф. 215, оп. 1, спр. 84а, арк. 76; спр. 40, арк. 66—70.

Куркульство не наважувалося чинити відкритий опір колгоспному рухові, але через свою агентуру вело антирадянську агітацію. Селяни рішуче виступали проти вилазок класового ворога. На вимогу загальних зборів колгоспників 10 глитайських господарств було розкуркулено, а їх власників виселено з села.

Велику допомогу партійним осередкам у боротьбі за організаційне і економічне зміцнення артілей подавали політвідділ МТС, а також районна газета «Колгоспна бригада», перший номер якої вийшов 12 лютого 1932 року. Вміла організаторська та політично-виховна робота комуністів дала добрі наслідки. Вже 1931 року колгоспники артілі «Перше травня» зібрали з га пересічно по 18,2 цнт озимої пшениці. На районному зльоті представників передових колгоспів були відзначені і премійовані члени цієї артілі Г. Н. Маслов і Г. С. Мушенко. 1933 року колгоспи Василівки з допомогою МТС своєчасно засіяли всі площі, швидко і без втрат зібрали врожай, успішно виконали плани хлібозаготівель. У передвоєнні роки середня врожайність зернових досягла 18—20 цнт з гектара.

Успішно розвивалося і тваринництво. В кожній артілі були створені ферми великої рогатої худоби, а також вівце-, свино- і птахоферми. Річний надій молока від корови перевищував 2 тис. літрів, а настриг вовни з вівці — 2,8 кг. Зміцнення артільної економіки забезпечило високу оплату трудодня. 1935 року в середньому було видано на трудодень по 4 кг хліба і 1 крб., а 1939 року — по 6 кг хліба і 2 крб. 50 коп. грішми[1]. Колгоспне селянство жило заможно.

У 30-х роках дальшого розвитку набула промисловість. Поряд з старими підприємствами — маслозаводом, вальцьовими млинами та олійницею — стали до ладу цегельний і вапняковий заводи. Працювали майстерні по ремонту інвентаря, промартіль, швейні, шевські майстерні. Ще в дореволюційні часи сільська біднота плела і збувала на базарах та ярмарках меблі й корзини з лози, а з рогози — кошики та інші речі. Тепер народні умільці об'єдналися в промислово-кооперативну артіль. Була також риболовецька артіль.

За передвоєнні роки змінився загальний вигляд Василівки. Зникли землянки і халупи. На їх місці виросли нові добротні будинки. Решту житлового фонду було капітально відремонтовано. Значна частина осель колгоспників, робітників і службовців мала електричне освітлення (спочатку від дрібних місцевих електростанцій, а потім Дніпрогесу ім. В. І. Леніна). Центральні вулиці було забруковано і обсаджено деревами. Зазеленіли садки біля хат.

Село прикрасилося новими будинками середньої школи, сільбуду. Було відкрито 12 державних і кооперативних крамниць. Вже у перші роки Радянської влади тут почало діяти поштово-телеграфне відділення.

Невпинно поліпшувалася охорона здоров'я трудящих. 1935 року споруджено районну лікарню на 40 ліжок, а дещо пізніше відкрито фельдшерсько-акушерський пункт та пологовий будинок. Зникли такі хвороби, як короста, тиф, малярія, що були до революції постійними супутниками селянського життя. В колгоспах і радгоспах відкрили постійні і сезонні дитячі ясла, що дало змогу більшості жінок брати участь у колгоспному виробництві і громадському житті.

Підвищувався освітній і культурний рівень селянства. Ще 1926 року у Василівці організовано товариство «Геть неписьменність!», яке створило шість груп лікнепу. У наступні роки відкрили профтехшколу і вечірній робітфак для дорослих. Із загальноосвітніх шкіл працювали семирічна і три початкові, а з 1934 року — десятирічка. З п'яти довоєнних випусків близько 70 проц. юнаків і дівчат продовжували навчання у вузах і технікумах країни.

З ліквідацією неписьменності швидко зростали культурні запити і потреби населення. У сільбуді проводилася велика робота — працювали гуртки художньої самодіяльності, читалися лекції й доповіді тощо. Напередодні війни у Василівці спорудили районний будинок культури із залом на 450 місць. Майже щовечора зби-

---

[1] Газ. «Колгоспна бригада» (Василівка), 19 серпня 1936 р., 8 січня 1940 р.

ралися тут і молодь і літні люди подивитися виставу, послухати концерт самодіяльних митців, а часто і приїжджих артистів. В селі працювали кінотеатр, 3 бібліотеки.

В пошані у юнаків і дівчат були фізкультура і спорт. Вони захоплювалися футболом, волейболом, велосипедним та іншими видами спорту. Молодь брала активну участь в оборонних гуртках. У роки Великої Вітчизняної війни жителі Василівки вміло застосовували набуті військові знання в боротьбі проти німецько-фашистських загарбників.

У червні—липні 1941 року близько тисячі чоловіків призовного віку пішли на фронт. Багато жителів взяло участь у спорудженні оборонних рубежів на правому березі Дніпра — від Лепетихи до Верхньої Хортиці. Решта працездатного населення збирала хліб на колгоспних ланах.

З 20 серпня за рішенням Василівського райкому партії почалася евакуація промислових підприємств, техніки МТС, хліба, колгоспної худоби в глиб країни. Того ж місяця в районі створено два винищувальні батальйони в складі 650 бійців, які несли патрульну службу на лівому березі Дніпра. Третій винищувальний батальйон організовано безпосередньо у Василівці. Він мав 12 розвідувальних груп, до яких входили 74 чоловіка[1]. Пізніше з кращих бійців цього батальйону було створено партизанський загін на чолі з комуністами О. Г. Дяченком (командир) та І. І. Гостищевим (комісар). З 11 вересня по 6 жовтня загін разом з підрозділом автоматників Червоної Армії тримав оборону на річці Лепетисі.

Після відходу регулярних частин і захоплення гітлерівцями Василівки (5 жовтня 1941 року) бійці загону і 200 автоматників перейшли у плавні і провадили розвідку в тилу ворога. У жовтні загін дрібними групами вийшов з плавнів і роззосередився в навколишніх селах. Кожна з груп мала провадити диверсійну роботу. Проте більшість підпільників потрапила до рук ворога і загинула. Командир загону, втративши зв'язок з групами, перейшов лінію фронту і до кінця війни перебував у діючій армії.

Протягом літа—осені 1943 року в дніпровські плавні, неподалік Василівки, було закинуто кілька радянських десантних диверсійно-розвідувальних груп. Деякі з них приземлилися і тут же прийняли бій з гітлерівцями, де і загинули. Уціліла десантна група О. І. Яценка, до якої незабаром приєдналося близько 40 патріотів з Василівки та ближніх сіл. Новоутворений партизанський загін боровся з окупантами до підходу частин Червоної Армії. У плавнях діяла диверсійна група під командуванням І. О. Панкова. Її бійці допомогли багатьом жителям Василівки врятуватися од відправки на каторжні роботи до Німеччини[2].

Понад два роки тривала окупація Василівки. За цей час фашисти розстріляли 40 мирних жителів, пограбували колгоспи. Восени 1943 року гітлерівські варвари, відчуваючи, що їх пануванню настає край, зруйнували приміщення МТС, будинку культури, шкіл, лікарні та інших громадських закладів і установ, спалили понад 100 хат колгоспників, робітників і службовців. Матеріальні збитки, заподіяні селу, перевищували 14 млн. карбованців[3].

27 жовтня 1943 року два гвардійські полки 59-ї Червонопрапорної дивізії і 526-й окремий мінометний полк 3-ї гвардійської армії 3-го Українського фронту визволили Василівку. Під час боїв за село загинуло чимало радянських воїнів, які поховані в братській могилі. Після війни їм встановлено пам'ятник.

Уславили себе в боях проти ворога на фронтах Великої Вітчизняної війни і жителі Василівки. Багато з них нагороджено орденами і медалями СРСР, а двоє удостоєні Золотої Зірки Героя. Авіаполк, яким командував В. Й. Давидков, до літа 1942 року знищив 90 літаків ворога. За успішне виконання бойових завдань його командиру

---

[1] П. М. Балковий. Народне ополчення Радянської України, стор. 81.

[2] Запорожская область в годы Великой Отечественной войны, стор. 205; Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу (1941—1945 рр.), т. 2, стор. 389.

[3] Запорізький облпартархів, ф. 102, оп. 31, спр. 20, арк. 8.

присвоєне звання Героя Радянського Союзу. В. Й. Давидков зробив 434 бойові вильоти, особисто збив 20 ворожих літаків. Нині генерал-полковник авіації В. Й. Давидков продовжує службу в Радянській Армії. У роки війни М. Д. Кравець очолював відділення розвідувального взводу танкової бригади. За виконання важливих завдань командування його удостоєно звання Героя Радянського Союзу[1]. Тепер М. Д. Кравець живе і працює у Василівці.

Після визволення села Червоною Армією тут відновили роботу райком партії, райвиконком, сільська Рада та інші установи. У колгоспах були створені партійні організації. Вони очолили боротьбу населення за відбудову підприємств, колгоспів, а також житлового фонду. За допомогою трудящих Російської Федерації і республік Середньої Азії, які надіслали будівельні матеріали, техніку, 230 голів великої рогатої худоби тощо, відродження господарства Василівки йшло успішно. Вже до 26-х роковин Великого Жовтня робітники відбудували олійницю і частково маслозавод, механізатори МТС відремонтували два трактори. У листопаді — грудні 1943 року стали до ладу електростанція, друкарня, паровий млин тощо.

У 1944 році почалася наполеглива боротьба за урожай. План весняної сівби колгоспники перевиконали. Восени вони зібрали по 12—16 цнт озимої пшениці з га[2]. Артілі Василівки першими в районі розрахувалися з державою по хлібопоставках, здали понад план тисячі пудів зерна. Жителі внесли півмільйона крб. на будівництво ескадрильї бойових літаків ім. Ковпака.

Комсомольці і молодь Василівського та Якимівського районів стали ініціаторами патріотичного молодіжного руху за найшвидше відродження Дніпровської гідроелектростанції ім. Леніна. Вони звернулися із закликом до юнаків і дівчат області відробити кожному по 8 денних норм на відбудові ГЕС і самі показали приклад. У грудні 1944 року 120 юнаків і дівчат Василівки на чолі з комсомольськими ватажками О. Т. Матяшем, Н. А. Чукалкіною та Т. О. Андрієнко прибули до Дніпрогесу. Слідом за ними сюди приїхало ще 1,2 тис. молодих патріотів з Василівського району. Зароблені гроші (77,4 тис. крб.) комсомольці району передали на будівництво авіаескадрильї «Відбудовник Дніпрогесу»[3].

Заселення нового будинку. Василівка, 1966 р.

Самовіддано трудилася молодь і над зміцненням економіки Василівки, яку 1945 року переведено до розряду селищ міського типу. Протягом чотирьох післявоєнних років відновлено довоєнний рівень колгоспного виробництва. Дальшому його піднесенню сприяло укрупнення сільськогосподарських артілей. Наприкінці 1950 року колгоспи «Червоний агроном», ім. Ворошилова, ім. 90-го Уральського полку та ім. Тельмана (село Зелений Гай) об'єдналися в артіль ім. Ватутіна, яку очолив комуніст М. М. Козаченко. Пізніше до неї приєднався колгосп ім. Жданова, розташований на колишніх василівських хуторах. Артіль ім. Ватутіна стала потужним багатогалузевим господарством, що мало 8,7 тис. га сільськогосподарських угідь, в т. ч. 6,9 тис. га орної землі, 241 га саду і виноградників. До 1959 року врожайність зернових зросла в 2,5 раза, а соняшнику — в чотири рази. Втроє збільшилося поголів'я худоби та її продуктивність. Добре господарювали колгоспники і в роки се-

---

[1] Подвигом славны твои земляки, стор. 73—75, 96—102.

[2] Запорізький облдержархів, ф. Р-1236, оп. 2, спр. 70, арк. 200—225.

[3] Запорожская область в годы Великой Отечественной войны, стор. 335—336.

мирічки. За визначні досягнення у виробництві сільськогосподарської продукції 13 трудівників колгоспу нагороджено орденами і медалями, у т. ч. тракториста І. К. Приня — орденом Леніна, а бригадира четвертої комплексної бригади комуніста М. А. Величка удостоєно звання Героя Соціалістичної Праці. Він і його товариші повели боротьбу за звання бригади високої культури землеробства і добилися чималих успіхів.

В роки поточної п'ятирічки значно підвищилася культура землеробства, зросла технічна озброєність господарства. Кваліфіковане керівництво всіма галузями виробництва здійснюють 50 досвідчених спеціалістів, серед яких чимало комуністів. Із 69 членів КПРС, об'єднаних в колгоспну партійну організацію, три чверті працюють безпосередньо на виробництві — механізаторами, рільниками, тваринниками тощо. Вони очолюють боротьбу трудівників за дальше піднесення сільськогосподарського виробництва. 1969 року колгоспники зібрали на всій площі посіву 7,7 тис. тонн зернових. На 100 га угідь вироблено 379 цнт молока, 54,2 цнт м'яса, 123 кг вовни. Особливо добре вродило на поливних землях (1300 га). Розпочато будівництво великої зрошувальної системи, що дасть можливість обводнити ще три тис. га посушливих земель. Це сприятиме дальшому піднесенню врожайності зернових, технічних та інших культур.

Успішний розвиток усіх галузей виробництва забезпечує постійне зростання прибутків колгоспу. Лише за чотири роки п'ятирічки вони збільшились з 1,6 до 2,4 млн. крб. Оплата людино-дня зросла до 4 крб. 10 коп. Невпинно підвищується добробут не тільки колгоспників, а й двох тисяч робітників, інженерно-технічних працівників, службовців, які сумлінно трудяться на підприємствах місцевої промисловості.

Після війни стали до ладу черепичний і цегельний заводи, розширено підприємство по виробництву вапняку. Докорінно модернізовано маслозавод, який за післявоєнний час збільшив річне виробництво масла, сиру та іншої молочної продукції майже в дев'ять разів.

На базі довоєнної промартілі ім. Кірова створено харчокомбінат. Після спорудження макаронної фабрики і пекарського цеху він перетворився на потужний хлібокомбінат. Значно розширилася мережа підприємств побутового комбінату. Він має майстерні і павільйони для ремонту й пошиття взуття та одягу, виготовлення меблів, телевізійне і радіоательє, пральний комбінат тощо.

Найбільшим підприємством є споруджена в 1964 році взуттєва фабрика, яка щороку випускає понад 1 млн. пар взуття. Тут налічується понад тисячу робітників та інженерно-технічних працівників. Крім цих підприємств працюють також завод металопобутових виробів, механізована колона меліоративної станції Укрводбуду, районне об'єдання «Сільгосптехніки». Механізатор цього об'єднання Я. Ю. Богдан 1958 року нагороджений орденом Леніна. В роки семирічки 16 передовиків промислових підприємств удостоєно урядових нагород.

За післявоєнні роки Василівка, яка 1957 року стала містом районного підпорядкування, розрослася, покрасивішала. Подвоїлася загальна житлова площа, а державний житловий фонд зріс у чотири рази (понад 60 комунальних багатоповерхових житлових будинків). Більшість вулиць забруковано, центральні — заасфальтовано і обсаджено деревами та кущами, прокладено тротуари, водопровід (15 км). Є великий парк.

Чималі кошти держава асигнує на розширення медичних закладів. В місті споруджено ціле медичне містечко, де крім п'яти лікувальних корпусів є дві поліклініки, пологове відділення, жіноча й дитяча консультації, аптека. Відкрито дитячий комбінат, 4 садки і ясла.

Кожний третій мешканець Василівки вчиться; діти шкільного віку — у двох середніх, восьмирічній, початковій школах та школі-інтернаті. Для робітничої молоді відкрито вечірню середню школу і консультаційний пункт заочної середньої школи.

Дитячий комбінат у Василівці. 1967 р.

У багатьох колгоспах Запорізької області і за її межами працюють зоотехніки і ветеринари — випускники Василівського зооветеринарного технікуму. 1964 року його перетворено на радгосп-технікум «Перемога». Тут на денному і заочному відділеннях навчається понад тисяча студентів. Василівське професійно-технічне училище за післявоєнний час закінчило понад 3,5 тис. трактористів і комбайнерів. У школах, технікумі, училищі трудиться великий загін педагогів. 6 з них нагороджено орденами і медалями. У семирічній музичній школі досвідчені вчителі навчають дітей по класу баяна, акордеона і фортепіано.

Кожного року збільшується мережа культурно-освітніх закладів міста. Крім районного та колгоспного будинків культури, що вміщують понад тисячу глядачів, тут діють кілька кінотеатрів, зокрема «Батьківщина», а також літня естрада. При районному будинку культури працює драматичний колектив, якому присвоєно звання народного самодіяльного театру. За останні десять років цей колектив підготував і поставив понад 30 вистав за творами українських та російських класиків і радянських драматургів. Агіткультбригада систематично виїжджає з лекціями та концертами до колгоспів і радгоспів.

Велику культурно-освітню роботу проводять колективи районної і міської бібліотек для дорослих. Бібліотечні працівники влаштовують тематичні виставки, організують обговорення нових книжок, виступи самодіяльних митців з читанням творів популярних прозаїків, поетів.

Перед робітниками, колгоспниками, службовцями часто виступають лектори районної та 10 первинних організацій товариства «Знання», які об'єднують фахівців з різних галузей знань. В місті працює краєзнавчий музей.

Керівною і спрямовуючою силою у боротьбі трудящих за перетворення Василівки на місто високої комуністичної культури є численний загін комуністів. 33 первинні партійні організації об'єднують 832 члени і кандидати у члени КПРС. Помічниками партійних організацій у вихованні активних будівників комунізму є комсомольські організації, що налічують понад 1,6 тис. членів ВЛКСМ. Визначну роль у житті міста відіграє Василівська міська Рада депутатів трудящих.

Партійна організація і Рада мобілізують трудящих на дальший розвиток господарства міста. Для цього є всі умови. Василівка — центр району з розвинутим сільським господарством. Поблизу неї відкрито поклади залізної руди, марганцю, вапняку та ін. Через неї пролягають зручні транспортні магістралі — залізничні, автомобільні, водні. Все це враховано у перспективному плані розвитку міста. За цим планом розгорнуто будівництво авторемонтного заводу, нового потужного цеху заводу металопобутових виробів тощо. Василівка перебудовується за проектом Українського державного інституту проектування міст.

Л. Ю. НЕЧАЄНКО, О. П. ЯКОВЕНКО

БАЛКИ

Балки — село, центр однойменної сільської Ради. Розташовані на узбережжі Каховського водоймища, за 30 км на південний захід від райцентру. Відстань до найближчої залізничної станції Каховське море — 5 км. У Балках є морський причал. Населення — 6976 чоловік.

На території сучасного села знайдено рештки стоянки доби палеоліту (понад 40 тис. років тому). В околицях є багато курганів, з яких досліджено близько 100. В них виявлено поховання епохи бронзи (кінець IV — початок I тисячоліття до н. е.), сарматські (II ст. до н. е.— II ст. н. е.), а також пізніх кочівників (IX—XIII ст. н. е.). 1969 року в кургані Гайманова могила розкопано поховання скіфського царя (IV ст. до н. е.). Тут знайдено унікальний набір посуду (2 бронзові казани, жаровня, підноси, відро, амфори тощо) та шедеври античного мистецтва світового значення, в т. ч. срібний і золотий ритони, срібний глек, дерев'яні чаші з золотою оковкою. Найвизначнішою знахідкою є срібна, покрита листовим золотом ваза, корпус якої оздоблено широким барельєфним фризом зі сценами із скіфського військового побуту.

Протягом XVI—XVIII ст. ст. поблизу дніпровських плавнів, що мали назву Великого Лугу, запорізькі козаки заснували чимало зимівників. У другій половині XVIII ст. на їхньому місці утворилося кілька маленьких поселень. До одного з таких поселень 1795 року прибули державні селяни з Миргородського повіту Полтавської губернії. Слідом за ними — ще кілька партій переселенців з Полтавщини, Харківщини, Чернігівщини. Вони будували хати переважно у вибалках. Так виникло село, назване Балками[1]. Жителі вели натуральне господарство. Близькість плавнів з луками сприяла розвиткові тваринництва. Крім цього, розвивалося рибальство, бджільництво, чинбарство. Поступово перше місце в господарстві зайняло хліборобство.

Спочатку незайманих земель навколо села було вдосталь. Але населення швидко зростало. В першій половині XIX ст. сюди прибули кількасот селян-однодворців, а також тих, що мали невеличкі наділи в густонаселених губерніях. За розпорядженням Палати державного майна вони одержували від Балківської общини наділи з ще незайнятих ділянок. Незабаром вільної землі зовсім не стало, і община почала вдаватися до періодичних переділів.

Земля общини тяглася вузькою смугою вздовж слободи і, немов у лещатах, була затиснута володіннями поміщиків-латифундистів Іваненка, Попова, Бродського. Поблизу Балок багатії заснували невеликі села Павлівку та Єлизаветівку, оселивши тут своїх кріпаків. Землевласники намагалися покріпачити і балківських жителів, але дістали рішучий опір. Селяни залишилися державними. А проте жили вони не набагато краще, ніж кріпаки: землі у них було обмаль, врожаї низькі. В середині XIX ст. Балківська община, що об'єднувала 370 дворів, мала 11 тис. десятин землі. Половину цієї площі займали плавні[2]. Отже, пересічно на двір припадало менше 15 десятин. Цього було не досить, щоб прогодуватися селянській родині, бо через примітивний спосіб обробітку грунту врожаї були низькі.

Біднота, не маючи виходу з важкого становища, залишала рідні оселі. Так, 1851 року чимало селян переселилося на землі, які раніше належали духоборцям, і заснували там село Новоіванівку. У 1861 році в Таврії, на колишніх ногайських землях, з'явилося ще одне «балківське» село — Новоуспенівка. Значна частина балківчан переселилася також до сусідніх сіл — Малої Білозерки і Орлянського.

Незважаючи на міграцію жителів, Балки, які 1864 року стали волосним центром, продовжували швидко зростати. У середині 60-х років XIX ст. тут налічувалося

[1] Статистико-хронологико-историческое описание Таврической епархии. Симферополь, 1872, стор. 26.

[2] Памятная книжка Таврической губернии. Симферополь, 1867, стор. 18.

417 дворів і 2865 жителів. Поряд з хатами-мазанками та землянками з'являються цегляні будинки під черепицею. Замість дерев'яної церкви було споруджено кам'яну. При церкві відкрито парафіяльну школу на 25—30 дітей. Крім неї, в Балках працювало (з 1820 року) однокласне початкове училище, яке утримувала сільська община. 1853 року його підпорядковано міністерству державного майна. Але від того не поліпшилися умови навчання, не підвищився рівень письменності населення. У 1885 році 85,4 проц. жителів Балок були неписьменними[1]. Освіта лишалася привілеєм заможних верств населення. Куркулі, які багатіли на продажу пшениці, посилали своїх дітей навчатися в гімназіях Бердянська, Олександрівська, Одеси.

Розвиток капіталізму в пореформений період поглибив класове розшарування на селі. За переписом 1884 року в Балках налічувалося 570 дворів, з яких 41 зовсім не мав посівів, 66 засівали менше 5 десятин, а 141 — менше 10 десятин. Близько половини цих господарств не мали тягла, а дві третини — сільськогосподарського реманенту. Лише 3 із 248 бідняцьких дворів обробляли землю своїм тяглом та інвентарем, решта мусила вдаватися до супряги або найму. Чимало безтяглових селян здавали свої наділи в оренду куркулям і йшли до них у найми[2].

230 господарств засівали від 10 до 25 десятин кожне, мали в середньому по двоє коней та одному плугу. Однак ця середняцька група була далеко не однорідною. 183 двори обробляли свої ділянки супрягою. 35 більш заможних господарств орендували по 10—15 десятин. Два з них, крім того, мали 325 десятин купленої землі і за своїм майновим станом наближалися до куркулів.

Куркульських господарств було 92. Маючи понад 1,6 тис. десятин надільної землі, в середньому 18 десятин на двір, вони орендували ще 1,4 тис. десятин у своїх односельчан і сусідніх поміщиків. 16 дворів прикупили 1257 десятин орної землі. Отже, на кожне з цих господарств припадало по 25—50 і більше десятин посіву. Вони мали також по 3—5 пар коней, 3—4 корови, чимало свиней і овець. Глитаї експлуатували не тільки своїх односельчан, а й наймитів з інших губерній. Заради більшого зиску вони запроваджували сівозміни, застосовували добрива, кінні молотарки і навіть локомобілі. Нагромаджуючи значні капітали, куркулі не обмежувалися сільськогосподарським виробництвом. Чимало з них займалося торгівлею. З балківської пристані вони щороку відправляли на продаж десятки барж з пшеницею, торгували хлібом і в Балках. З 1877 року тут двічі на рік збиралися дводенні ярмарки. Куркулям і багатим торговцям належали в селі 3 хлібні комори, 14 виналень, 3 корчми, 4 оптові горілчані склади, а також 16 мануфактурних, бакалійних та галантерейних крамниць і складів, лісосклад[3].

Особливо нажилися куркулі на спекуляціях хлібом під час російсько-японської війни. Становище ж основної маси селянства, внаслідок зростання дорожнечі, дедалі погіршувалося. В роки війни революційну роботу в селі проводив вчитель земської школи І. С. Опанасенко. Влітку 1904 року з Петербурга до Балок приїхав студент В. С. Вовк. Разом з І. С. Опанасенком він проводив революційну агітацію серед місцевих жителів.

У роки першої російської революції соціал-демократична агітація на селі значно посилилася. 1905 року тут поширювалися прокламації та листівки Севастопольського комітету РСДРП «До всього цивілізованого світу!», «До всіх!», «До громадян!», «Товариші матроси!» Їх доставляли у Балки чорноморські матроси С. Широчкін і К. Гнідий[4]. Вони ж поширили і звернення ЦК РСДРП «Селяни, до вас наше слово!», яке закликало до ліквідації поміщицького землеволодіння революційним шляхом.

---

[1] Общий очерк состояния народных училищ Таврической губернии за 1885 год. Бердянск, 1886, стор. 54.

[2] Сборник статистических сведений по Таврической губернии, вып. 1, таблицы А 4, Б 22—24.

[3] Сборник по текущей статистике на 1887/1888 год, отд. 2. Симферополь, 1888, стор. 16, 17.

[4] ЦДІА УРСР у Києві, ф. 313, оп. 2, спр. 2579, арк. 338; Кримський облдержархів, ф. 26, оп. 3, спр. 426, арк. 417; ф. 706, оп. 1, спр. 121, арк. 126, 128; спр. 157, арк. 12, 13.

Революційні заклики справляли велике враження на селянську бідноту, яка піднімалася на боротьбу. Але її виступи мали здебільшого стихійний характер. Так, 20—21 грудня 1905 року багато балківчан разом з селянами Павлівки взяло участь у розгромі економії Кам'яна Балка поміщика Тарновського. Вони забрали в економії хліб і худобу, підпалили винокурню, садибу. Поліцейського та урядника, що приїхали провадити дізнання, вигнали. Щоб придушити заворушення, губернські власті послали солдатів. Селян відшмагали різками, а керівників «бунту» судили. Балківчан М. М. Чуба і його сина Олександра за вироком судової палати було вислано у Вологодську губернію, а І. В. Мірошниченка, С. П. Кобиляцького та К. А. Куцевола — засуджено до чотирирічного тюремного ув'язнення. І все ж селяни не скорилися. Місцеві жителі І. Листопад та В. Мікешин вчинили замах на урядника. Їх судили і розстріляли[1].

Після цих подій до села щотижня навідувався ескадрон козаків. Та це не допомагало. Виступи селян тривали і в наступні роки. Біднота рішуче протестувала проти запровадження столипінської аграрної реформи, що прирекла її на цілковите розорення. Напередодні першої світової війни у Балках з 1056 господарств 159 були безземельними, 20 мали менше 1 десятини, 214 — від 1 до 5 і 223 — від 5 до 10 десятин. Отже, з 1884 по 1914 рік процент бідняцьких дворів у селі збільшився з 43,5 до 58,3. Майже всі вони не мали ні тягла, ні реманенту, а тому значну частину землі мусили здавати в оренду куркулям. Понад 30 бідняцьких родин продали свої наділи і у пошуках кращої долі виїхали на Дон, Урал та в інші місця Росії. У 160 родинах всі працездатні на цілий рік йшли на заробітки. Решта бідноти наймитувала у куркулів[2].

Селян експлуатували й грабували не тільки багатії, а й держава. Вона здирала з них подушний, поземельний та інші податки. Платили балківчани і земський податок, який нібито йшов на будівництво та утримання лікарень, шкіл тощо. Проте грошей брали багато, а робили мало. Так, 1914 року у Балківській волості з населенням у 31,8 тис. чоловік була одна-єдина амбулаторія. Медичну допомогу хворим подавали лікар і 3 фельдшери.

У 1907 році в селі працювали 3 земські училища, церковнопарафіяльна школа та школа грамоти, які відвідували 418 дітей[3]. Але тільки третина хлопчиків і дівчаток закінчувала курс навчання. Діти бідняків через нестатки ходили до школи один рік або зовсім не вчилися. Лише третина населення вміла читати й писати. 1903 року Мелітопольське повітове земство відкрило у Балках маленьку бібліотеку з кількасот російських книжок, переважно релігійного змісту.

Злидні, темрява не давали селянам змоги повною мірою виявити природний творчий хист. Та все ж у селі було чимало народних умільців, зокрема майстрів обробки металу. Вони працювали в невеличкій майстерні, яку місцеві жителі гучно називали ливарним заводом. Там виготовляли букери, віялки, плуги, ремонтували сільськогосподарський інвентар. Були також 2 кустарні гончарні підприємства, де виробляли макітри, глечики та інший посуд. Його розписували рослинним і геометричним орнаментом. Найбільшого поширення набрали виготовлення домотканого конопляного полотна і плетіння корзин, прикрашених національним орнаментом.

Світова імперіалістична війна згубно вплинула на господарське життя Балок. Селянські господарства, позбавлені робочих рук і тягла, розорялися. Майже зникли товари першої потреби, нестримно зростала дорожнеча. Стогін і плач лунали в сім'ях, які одержали звістки про загибель на фронті своїх близьких і рідних.

На початку березня 1917 року до Балок повернулися брати Петро і Михайло Миньки, В. Малиш, які самовільно пішли з фронту, а також учитель І. С. Опанасенко. Від них селяни дізналися про Лютневу революцію і повалення самодержавства.

[1] Кримський облдержархів, ф. 376, оп. 6, спр. 517, арк. 19, 55.

[2] Материалы подворной переписи Мелитопольского уезда, вип. 1, стор. 2, 26, 52, 78, 122, 195, 218.

[3] Обзор положения начального народного образования в Таврической губернии за 1907/1908 учебный год. Симферополь, 1908, стор. 34.

Штаб окремого Запорізького батальйону ЧОПу (у першому ряду третій зліва командир Т. П. Бенда). Село Балки, 1920 р.

І. С. Опанасенко налагодив зв'язки з більшовиками Олександрівська. Було скликано селянський сход, який під тиском бідняків і середняків ухвалив забрати у поміщиків землю та майно і розподілити між селянами, причому давати і на «хусточки», тобто не тільки чоловікам, а й жінкам. Однак здійснити це рішення дала змогу тільки перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції.

У січні 1918 року, коли в Балках було встановлено Радянську владу, створений ревком передусім узявся ділити колишню поміщицьку землю між бідняками і середняками. Проте вже у квітні 1918 року село захопили австро-німецькі війська. З допомогою гайдамаків, а потім гетьманців вони близько 8 місяців грабували населення.

На початку листопада 1918 року до Балок прибули представники Олександрівської підпільної більшовицької організації Кричевський, Витвицький і Дудник. Спираючись на місцевих жителів П. С. Минька, К. Н. Чуба, Х. І. Науменка та інших, вони організували збройну групу з 50 чоловік. Скориставшись відсутністю в селі німецьких солдатів, вона вночі проти 9 листопада роззброїла загін гетьманської варти. На ранок Балки були в руках повстанців. Бойову групу, яка зросла до 100 чоловік, перетворено на партизанський загін. На його прапорі полум'яніли слова «Вся влада — Радам!». Командиром призначили І. С. Опанасенка.

У грудні 1918 року балківські партизани з'єдналися з партизанами Михайлівки, Великої та Малої Білозерок й інших сіл. Об'єднаний загін допомагав червоним частинам вести боротьбу з білогвардійським корпусом генерала Тілло. Пізніше партизани Балок стали ядром 5-го Задніпровського полку 2-ї бригади 1-ї Задніпровської радянської дивізії.

На початку 1919 року, після відновлення в Балках Радянської влади, новообрана волосна Рада (голова П. С. Минько) продовжила розподіл землі між селянами. У куркулів було реквізовано великі запаси зерна, більшу частину якого здано державі на виконання продрозверстки, а решту віддано бідняцьким господарствам для засіву полів. Мелітопольський повітовий комітет КП(б)У схвалив діяльність волосної Ради і прийняв у партію Т. П. Бенду, П. С. Минька та В. А. Лютого — найбільш активних борців за Радянську владу. Весною 1919 року вони організували в Балках партійну групу[1].

Комуністи очолили на селі будівництво нового життя. Але вже у червні воно було перерване денікінською навалою. На заклик комуністів населення всіляко саботувало накази білогвардійських властей. Марними виявилися спроби денікінців провести мобілізацію до своєї армії: селяни тікали в плавні, ховали коней, корів, майно. Жителі Балок тримали зв'язок із своїми односельчанами, що служили в в 518-му полку (колишній 5-й Задніпровський) 58-ї радянської стрілецької дивізії. Наприкінці 1919 року його командиром став Т. П. Бенда.

7 січня 1920 року частини 46-ї радянської стрілецької дивізії 14-ї армії визволили Балки від білогвардійців. У запеклому бою на західній околиці села загинуло багато бійців 268-го полку. Їх поховано в братській могилі, на якій нині височить обеліск.

---

[1] Запорізький облпартархів. ф. 2, оп. 1, спр. 47, арк. 12—16.

Скарби Гайманової могили. Село Балки Василівського району, 1969 р.

Проспект Богдана Хмельницького — головна магістраль Мелітополя.

Цех амортизаторів Мелітопольського агрегатного заводу.

Не встигли балківчани передихнути від навали денікінців, як наприкінці липня 1920 року у село вдерлися врангелівці. Вояки «чорного барона» грабували, розстрілювали і вішали мирних жителів. Мародери забрали у селян весь хліб, 400 коней, порізали худобу. Нарешті прийшов час визволення. Наприкінці жовтня 1920 року частини 83-ї бригади 16-ї кавдивізії 2-ї Кінної армії, переправившись через Дніпро, вибили білогвардійців з Балок[1]. 31 жовтня за допомогою представника політвідділу 16-ї дивізії, частини якої розташувалися в селі на перепочинок, створено волосний ревком. Його очолив В. А. Лютий. Тоді ж організовано Балківський сільський ревком. На початку грудня відновив діяльність партійний осередок[2].

Зважаючи на складну обстановку в селі і волості, волревком розпочав свою роботу з видання наказу, в якому закликав громадян об'єднатися навколо радянських органів і повести рішучу боротьбу з контрреволюційними бандами, що нападали на села. Так, 17 грудня 1920 року бандити спалили в Балках частину хат, розгромили приміщення міліції, розстріляли кількох міліціонерів. Для допомоги місцевим органам Мелітопольський повітовий ревком у січні 1921 року створив Балківський компактний район, відрядив сюди 5 членів Надзвичайної повітової наради. Вони організували Надзвичайну районну нараду з участю представників ревкомів. Спираючись на бойову дружину з 100 бійців, а також на 264-й полк 30-ї Іркутської дивізії, нарада організувала успішний наступ на бандитські зграї. Наприкінці 1921 року з бандитизмом у районі в основному було покінчено.

Одночасно розгорталася боротьба з ще небезпечнішим ворогом — розрухою. Внаслідок імперіалістичної і громадянської воєн, нападів бандитів понад 60 проц. селянських господарств у Балках остаточно розорилися. Вони не мали ні реманенту, ні тягла. Посівна площа скоротилася на третину, катастрофічно знизилися врожаї. Від епідемій гинули люди і худоба. Волревком і партійний осередок робили все, аби полегшити тяжке становище бідноти, родин червоноармійців. Так, для М. Лютої, на утриманні якої було 6 душ сім'ї, а син служив у Червоній Армії, ревком виділив корову; У. Нестеренко одержала матеріал для ремонту хати тощо. Велику допомогу бідняцьким господарствам подавали волосний та сільський комітети незаможних селян, створені в грудні 1920 року. Наприкінці січня 1921 року сількомнезам об'єднував 254 члени[3].

У другій половині січня відбулися вибори до Рад, спершу сільської, а потім і волосної. Разом з волосним партійним осередком і КНС Ради продовжили розпочате ревкомом радянське будівництво. Вживалися всі заходи до того, щоб селяни засіяли якомога більше землі, виростили добрий урожай. Але влітку 1921 року через посуху хліб вигорів, почався голод. Із 1158 дворів з населенням понад 7 тис. чоловік тільки 34 куркульські господарства мали великі запаси хліба. Вони не тільки не голодували, а й намагалися нажитися на людському горі. Проте це були не старі часи. Радянська влада прийшла на допомогу трудящому селянству. Комуністи, комнезамівці конфіскували частину хліба у куркулів й розподілили серед голодуючих. Держава допомогла балківчанам зерном та сіном. З серпня 1921 року по листопад 1922 року волвиконком розподілив між бідняками і середняками 6390 пудів пшениці та 2660 пудів жита[4]. Комнезами організували колективні засіви полів і збирання врожаю. У 1923 році урожай порадував хліборобів. Господарства, які занепали через голод, почали набиратися сил.

Поступово відступали епідемії, тяжкі хвороби. Самовіддану боротьбу з ними на селі провадили лікар і 6 фельдшерів. В їхньому розпорядженні були лікарня на

---

[1] Гражданская война на Украине, т. 3, стор. 660, 687, 705.

[2] АІІП ЦК КП України, ф. 24, оп. 1, спр. 2, арк. 4; Запорізький облдержархів, ф. Р-1148, оп. 1, спр. 2, арк. 1; Філіал Запорізького облдержархіву в Мелітополі, ф. Р-58, оп. 1, спр. 58, арк. 18.

[3] Запорізький облдержархів, ф. Р-1148, оп. 1, спр. 2, арк. 24, 25; ф. Р-2, оп. 1, спр. 471, арк. 50.

[4] Там же, ф. Р-325, оп. 1, спр. 69, арк. 21; ф. Р-332, оп. 1, спр. 23, арк. 1.

10 ліжок і амбулаторія, відкриті ще влітку 1921 року. Для дітей-сиріт організували дитячий будинок на 45 місць.

У грудні 1921 року в селі діяли 10 трудових шкіл, де 12 вчителів навчали 486 дітей. Для боротьби з неписьменністю створили спеціальну комісію — Волграмчека, яка підшукувала будинки для шкіл лікнепу, добирала вчителів. Отже, навіть в найтяжчий час комуністи не забували ленінської вказівки, що для будівництва нового суспільства потрібні письменні, освічені люди. У 17 членів більшовицької партії, об'єднаних у волосний осередок, було неймовірно багато роботи. Вони працювали у виконкомах волосної та сільської Рад, в КНС, керували діяльністю Балківського волосного комсомольського осередку, організованого на початку 1921 року.

Навесні 1923 року, після утворення Балківського району[1], в селі почали діяти районний комітет партії, райком комсомолу. Обрано районну Раду депутатів трудящих. Це сприяло дальшому зміцненню Радянської влади на селі, пожвавленню господарського будівництва. Райком партії і територіальний партійний осередок, який 1925 року налічував 24 комуністи[2], проводили в життя ленінський кооперативний план. Найсвідоміші з бідняків ще 1921 року об'єдналися в колгосп «Червона балка». Наступного року створено ще дві сільськогосподарські артілі, за якими держава закріпила 600 десятин землі. У 1924 році колгосп «Червону балку» на прохання його членів реорганізовано в комуну «Червоні борці» (голова П. С. Іванісов). Того ж року 13 бідняцьких родин об'єдналися в ТСОЗ «Селянка». Спираючись на досвід перших колективних господарств, партійні і радянські органи посилили агітацію за організацію нових. Протягом 1925—1928 рр. у Балках було створено ще близько 10 ТСОЗів[3].

1929 року, коли розгорнулася масова колективізація селянських господарств, ТСОЗи почали переходити на статут сільськогосподарських артілей. Одним з найбільших був колгосп ім. Першої п'ятирічки, де головував С. А. Куліш. Артіль мала 700 га землі, однак тягла і реманенту не вистачало. З 15 кіньми, 9 гарбами, 4 лобогрійками, кількома сівалками важко було вести господарство. Все ж 1929 року колгоспники виростили по 16 цнт зерна з гектара.

Господарські успіхи цієї та інших артілей остаточно переконали селян-одноосібників у перевагах колективної праці. Поповнилася новими членами комуна «Червоні борці». Зростав її партійний осередок, створений 1929 року. У 1931 році він об'єднував 7 комуністів[4]. Поступово партосередки було організовано в більшості артілей. Протягом 1932—1933 рр. 35 колгоспників вступили до лав партії. Серед них — ударники праці П. Щербань, К. Леоненко та інші. Під керівництвом комуністів дедалі активніше працювали 90 комсомольців сільської територіальної організації ЛКСМУ.

З ініціативи партосередків та місцевої Ради балківські артілі включилися у соціалістичне змагання з хліборобами сусіднього села Орлянського. Це сприяло поширенню в них руху ударників. У 1933 році на районному зльоті передовиків сільського господарства чимало балківчан, зокрема машиніста М. О. Дрозда, рільників М. Т. Демешка, С. С. Шевченка , відзначено подяками і цінними подарунками.

Зі створенням на початку 1934 року Балківської МТС на полях колгоспів з'явилися потужні машини. В міру дальшого розвитку радянської промисловості МТС поповнювалася новою технікою. Перед війною її машинний парк налічував 120 тракторів, 40 зернових комбайнів, 13 автомобілів тощо. Застосування машин допомогло значно поліпшити агротехніку землеробства, підвищити врожайність зернових до

---

[1] У 1927 році Балківський район було ліквідовано. Територія Балківської сільської Ради увійшла до Василівського району. Того ж року з Балками об'єдналися села Єлизаветівка та Павлівка.

[2] АІІП ЦК КП України, ф. 32, оп. 1, спр. 831, арк. 18.

[3] Описание населенных мест Екатеринославской губернии. Екатеринослав, 1925, стор. 184—185; Філіал Запорізького облдержархіву в Мелітополі, ф. Р-166, оп. 1, спр. 27, арк. 8—12.

[4] Запорізький облпартархів, ф. 215, оп. 1, спр. 626, арк. 25.

18 цнт з га. Кожна балківська артіль мала по кілька тваринницьких ферм. У 1940 році колгоспи ім. Будьонного, «9-е січня», ім. 268-го полку, ім. Ворошилова, а також багато передовиків — рільників і тваринників — були учасниками Всесоюзної сільськогосподарської виставки.

З піднесенням економіки колективних господарств підвищився добробут трудящих. Балківчани мали добрі заробітки. У більшості артілей вартість трудодня становила 1 крб. 50 коп. грішми та 4 кг зерна, а в колгоспі ім. Будьонного — 2 крб. та 6 кг хліба. На зароблені гроші чимало трудівників спорудило добротні будинки під черепицею на дві—три кімнати з дерев'яною підлогою. На присадибних ділянках зазеленіли садки. Село прикрасилося парком, посадженим руками молоді. Озеленили і територію навколо лікарні. Крім неї, в Балках були ще фельдшерський і акушерський пункти. В цих закладах працювало 20 спеціалістів з вищою і середньою медичною освітою.

У селі ставало дедалі більше вчителів. Напередодні війни в середній, семирічній і трьох початкових школах 40 педагогів навчали і виховували понад тисячу дітей. Вчителька О. В. Жук, нагороджена медаллю «За трудову доблесть», була депутатом Василівської районної Ради. Сільська інтелігенція несла знання і культуру в маси. Вона виступала з лекціями, бесідами, допомагала самодіяльним гурткам ставити п'єси українських класиків і радянських драматургів, у сільських бібліотеках організовувала обговорення книг, читання цікавих матеріалів з газет і журналів. У 12 колгоспних клубах і 2 бібліотеках села провадилася різноманітна і цікава робота. Найактивнішу участь в ній брали комсомольці та неспілкова молодь.

Партійна і комсомольська організації широко залучали юнаків і дівчат до спортивно-оборонної роботи: близько 400 чоловік склали норми БГПО, ГПО, ГСО, «Ворошиловський стрілець». Молоді патріоти наполегливо оволодівали військовими знаннями, бо цього вимагала напружена міжнародна обстановка.

22 червня 1941 року гітлерівські орди напали на Радянську країну. Близько 600 жителів Балок пішли захищати Вітчизну. Ті, що залишилися, збирали врожай, допомагали червоноармійцям копати протитанкові рови і траншеї. З наближенням фронту з села було вивезено найбільш цінне артільне майно. На схід евакуювалася і частина жителів. Група балківчан влилася до Василівського партизанського загону, створеного для боротьби в тилу ворога.

Невдовзі після того, як 4 жовтня фашисти окупували Балки, командир партизанського загону О. Г. Дяченко послав сюди комуністів С. Г. Лисенка та П. Т. Гаманця. Вони мали провадити агітаційну і диверсійну роботу. Проте гестапівці схопили їх і після жорстоких тортур стратили. За допомогу партизанам та саботаж наказів окупаційних властей гітлерівці розстріляли 36 чоловік, серед них М. Н. Брилька, Ф. Л. Давиденка, О. І. Нестерова. І все ж таки балківчани М. С. і П. С. Чигрини, П. І. Гаманець, Л. Г. Зенчик та багато інших не поривали зв'язку з народними месниками. Н. М. Волкова, яка працювала в німецькій комендатурі, добула план дислокації німецьких військ на правому березі Дніпра. Цей план через зв'язкових передали диверсійному загонові О. І. Яценка, а через нього — штабу 3-го Українського фронту[1].

Активну боротьбу проти загарбників провадив також партизанський загін К. І. Лиманченка, що діяв у плавнях між Балками та Благовіщенкою. На його бойовому рахунку близько 100 знищених солдатів ворога, 3 автомашини. Загін поповнювався новими бійцями з місцевих жителів. Восени 1943 року він налічував 220 чоловік[2].

27 жовтня 1943 року частини 3-ї гвардійської армії 3-го Українського фронту визволили Балки від німецько-фашистських загарбників. В кровопролитних боях за село

---

[1] Запорізький облпартархів, ф. 102, оп. 30, спр. 29, арк. 8,9; Герои подполья. М., 1968, стор. 254, 255.

[2] Запорожская область в годы Великой Отечественной войны, стор. 203—204.

Обеліск на увічнення пам'яті випускників Балківської середньої школи, які загинули на фронтах Великої Вітчизняної війни. 1967 р.

брали участь і воїни-балківчани, офіцери Червоної Армії М. Г. Загонка, С. В. Денисенко, І. Єрмоленко. На фронтах Великої Вітчизняної війни відзначилося багато жителів Балок. Понад 150 чоловік нагороджені орденами і медалями. З орденами Червоного Прапора, Червоної Зірки і чотирма медалями повернувся до рідного села М. Я. Куценко. Ратні подвиги І. Я. Худолія командування відзначило двома орденами Слави і трьома медалями. Та не всі воїни після перемоги повернулися до мирної праці. Віддали своє життя за Вітчизну ветерани боротьби за владу Рад Т. П. Бенда, В. А. Лютий, П. С. Минько та інші.

За час окупації гітлерівці завдали селу величезних збитків. Тільки колгоспи зазнали втрат на 72 млн. карбованців. Гітлерівські варвари спалили в Балках всі адміністративні і шкільні приміщення, лікарню, зерносховища, 57 житлових будинків, вивезли 407 коней, 220 голів великої рогатої худоби, понад тисячу свиней і овець. В селі не лишилося жодного трактора, комбайна, сівалки. В колгоспі ім. Будьонного восени 1943 року було всього 8 коней, 3 плуги, 8 борін та сіножатка, в артілі «Селянка» — пара коней, 5 борін та 6 культиваторів[1].

У грудні 1943 року відновила роботу Балківська МТС. Механізатори із назбираних старих частин склали кілька тракторів і комбайнів. Ними МТС мусила обслуговувати 24 колгоспи, які тоді мали 102 коня та 39 волів. Через гостру нестачу техніки і робочих рук у 1944 році балківчани обробили та засіяли лише половину орної землі. І все-таки завдяки самовідданій праці колгоспниць, таких як К. Гладка, К. Руденко, П. Сорокопуд, К. Савкіна та багатьох інших, артілі зібрали порівняно непоганий врожай — по 13 цнт озимої пшениці з га, по 10 цнт кукурудзи[2].

Організуючою силою в битві за врожай виступала сільська парторганізація, якою керував І. Г. Денисенко. Комсомольці села також по-бойовому готувалися до сівби — очищали і засипали в комори посівний матеріал, ремонтували інвентар, орали, сіяли.

З переможним завершенням війни держава посилила допомогу машинами, худобою. На весну 1946 року МТС мала вже 59 тракторів, 22 комбайни. В колгоспах значно збільшилася кількість коней та волів. Все це дало змогу повністю обробити орні землі. Комуністи МТС особливу увагу приділяли поліпшенню використання техніки. Організоване ними соціалістичне змагання дало добрі наслідки. Тракторист К. С. Гергіль на тракторі ХТЗ-НАТІ виробив 1075 га умовної оранки. Історія села ще не знала такого трудового подвигу. Завдяки піднесенню рівня механізації 1949 року всі балківські артілі досягли довоєнного рівня виробництва.

Протягом наступних двох років в Балках відбулося укрупнення колгоспів. Замість 11 дрібних тут створено шість, а потім три великі господарства — ім. Будьонного, ім. Ворошилова та «Перемога». В кожному діяла первинна партійна організація. Для дальшого підвищення продуктивності праці комуністи добилися запровадження індивідуальної відрядності, поширення досвіду передовиків. В усіх артілях організували громадське харчування, впорядкували польові стани, криті токи, обладнали ленінські кімнати-агітпункти. Комсомольці почали випускати польові і світлові газети. Розгорталася лекційна пропаганда.

---

[1] Запорізький облдержархів, ф. Р-1236, оп. 2, спр. 14, арк. 207; спр. 15, арк. 8, 29; Запорізький облпартархів, ф. 102, оп. 1, спр. 31, арк. 32, 33.
[2] Запорізький облдержархів, ф. Р-1236, оп. 2, спр. 69, арк. 17.

Організаційна та ідеологічна робота сприяла поліпшенню трудової дисципліни, зміцненню економіки артілей. У 1951 році хлібороби зібрали по 21,2 цнт колоскових, 31 цнт кукурудзи з гектара.

Роки другої і третьої післявоєнних п'ятирічок були періодом дальшого зміцнення колгоспів. 1953 року, коли село підключили до державної електромережі, розгорнулася механізація трудомістких процесів на токах, фермах і в майстернях. Зросла продуктивність тваринництва. Доярки колгоспу ім. Будьонного М. Костюк, М. Юхименко, М. Яремчук щороку надоювали по 3 тис. і більше кг молока від корови. На новий ступінь піднялося овочівництво. Цьому сприяло спорудження зрошувальної системи на 250 гектарах.

1958 року в Балках відбулося дальше укрупнення колгоспів. Замість трьох створено одну велику артіль «Батьківщина». Проте вона виявилася надто великою, незручною для керівництва і це негативно відбилося на господарських показниках артілі в роки семирічки. Тому в лютому 1965 року на її базі створено 2 радгоспи «Балки» і «Батьківщина». З перших днів партійні організації обох господарств повели боротьбу за круте піднесення їх економіки. В своїй діяльності комуністи керувалися рішеннями березневого (1965 р.) Пленуму ЦК КПРС та XXIII з'їзду партії. Передусім було зміцнено матеріально-технічну базу. Кількість тракторів у радгоспах зросла до 100, комбайнів — до 45, автомашин — до 50, збільшився парк інших сільськогосподарських машин. Це дало змогу повністю механізувати працю рільників і на 70 проц.— працю тваринників. Механізовано токи, подачу кормів на тваринницьких і птахівницьких фермах, запроваджено механічне доїння корів. Новозбудована зрошувальна система з дощувальними установками і насосною станцією дала можливість значно підвищити урожаї. Для внесення добрив у грунт та боротьби з шкідниками сільськогосподарських культур дедалі ширше використовується авіація. Протягом 1969 року, наприклад, літаками оброблено близько п'яти тис. га посівів.

Заходи, спрямовані на полегшення праці людей, підвищення її продуктивності, а також запровадження чіткої системи морального і матеріального заохочення трудівників мали позитивні наслідки. Навіть несприятливого за погодними умовами 1969 року, коли багато шкоди посівам завдали «чорні» бурі, балківчани зібрали з кожного га по 22,7 цнт зернових. Поголів'я великої рогатої худоби зросло до 4,4 тис., свиней до 1,1 тисячі.

Господарським успіхам сприяла організаторська і виховна робота партійних організацій, які налічують 123 члени КПРС, зокрема радгоспні — 96. Комуніст П. Є. Сахно працює в сільському господарстві з перших років його колективізації. 1944 року очолив місцеву МТС, яка під його керівництвом не раз посідала першість в районі. Після реорганізації МТС був головою балківського колгоспу «Батьківщина». І хоч нині він на пенсії, але продовжує брати участь в господарському і громадському житті села, активно працює в районній секції ветеранів війни. За багаторічну і плідну діяльність його нагороджено орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора та медалями. Орденом Трудового Червоного Прапора відзначено Н. Ф. Грабар, яка з 1947 року працювала агрономом артілі ім. Будьонного, після реорганізації колгоспів — головним агрономом радгоспу «Батьківщина», а з 1965 року очолює тут партійну організацію. Високих урядових нагород удостоєно механізаторів Р. Д. Дядюшка, О. Ф. Вертегела та ін. 18 чоловік вибороли звання ударників комуністичної праці.

Під керівництвом комуністів працюють комсомольські організації села, які об'єднують 135 юнаків і дівчат. Основну свою увагу вони зосереджують на комуністичному вихованні сільської молоді.

Той, хто не був у Балках кілька років, нині їх не впізнає. Власне, за чверть століття, що минуло після війни, народилося нове село. Виріс парк, пролягли нові вулиці, споруджено більше півтисячі красивих добротних житлових будинків. Тільки за 1968—1969 рр. у Балках з'явилося 43 одно- та двоквартирні будинки, робітничий

гуртожиток. В них оселилися не тільки працівники радгоспів «Балки» і «Батьківщина», а й шахтобудівники та гірники Запорізького залізорудного комбінату, будівельники шахтарського селища Дніпрорудного, що зростає на узбережжі Каховського моря, поруч з Балками.

Сусідство з новим промисловим районом сприяє швидкому збільшенню населення. За останні 2—3 роки воно зросло на тисячу чоловік. У зв'язку з цим сільська Рада, громадськість села проводять велику роботу по удосконаленню системи побутового і культурного обслуговування трудящих. Лікарню розширено до 40 ліжок, сучасне обладнання одержала поліклініка. Медичну допомогу жителям подають також 2 фельдшерські та акушерський пункти. В медичних закладах працюють 40 фахівців з вищою і середньою спеціальною освітою. Багато з них, зокрема лікар З. В. Тарабріна, нагороджена орденом «Знак Пошани», заслужили любов і повагу балківчан.

Найбільшою турботою на селі оточені діти. Поки батьки працюють, 250 малят перебувають в дитсадках. Сільська Рада, радгоспи подбали про створення для них найкращих умов. Усі діти шкільного віку — близько 800 чоловік — вчаться у середній, восьмирічній і початковій школах, для яких споруджено нові приміщення. Серед 60 учителів Балок переважають корінні жителі. Щиру повагу завоювала О. П. Луговська, в роки минулої війни — учасниця партизанського руху на Запоріжжі; М. В. Сидоренко — ветеран війни, кавалер ордена Слави III ступеня; П. Ю. Пизиков, відзначений за сумлінну працю орденом «Знак Пошани» та значком «Відмінник народної освіти».

Нині в селі працює великий загін інтелігенції — 140 фахівців з вищою та незакінченою вищою освітою, в т. ч. 43 спеціалісти сільського господарства. Їм, як і всім жителям Балок, створено всі умови для культурного зростання і цікавого відпочинку. В селі є 2 клуби, діють 3 стаціонарні кіноустановки, 4 бібліотеки з фондом понад 17 тис. книг.

У найближчі роки в Балках відбудуться нові великі зміни, бо вже зараз розробляється план дальшого впорядкування села, розвитку його господарства. На землях радгоспів «Балки» і «Батьківщина» розпочато спорудження магістрального каналу Північно-Рогачицької зрошувальної системи. Життєдайна дніпровська вода напоїть кілька тисяч га, удвічі підвищаться врожаї пшениці, кукурудзи та інших культур. До 100-річчя з дня народження В. І. Леніна відкрився народний краєзнавчий музей, у найближчому майбутньому споруджуватимуться корпус школи-інтернату, літній кінотеатр, кілька багатоквартирних будинків, розшириться мережа закладів побутового обслуговування трудящих.

Мине ще кілька років, і Балки перетворяться на селище міського типу. Вже тепер понад 200 мешканців села працюють на Запорізькому залізорудному комбінаті, і цей робітничий прошарок населення дедалі зростатиме. Отже, на прикладі звичайного українського села Балок наочно видно, як активно йде процес стирання істотних відмінностей між містом і селом.

І. П. САВОВСЬКИЙ

КАМ'ЯНСЬКЕ

Кам'янське (до 1945 року — Янчекрак) — село, центр однойменної сільської Ради. Розташоване вздовж річки Янчекрака, що впадає поблизу села в Каховське водоймище. Відстань від райцентру — 12 км. Через Кам'янське проходить шосе Москва—Сімферополь і залізнична лінія того ж напряму. Населення — 3,7 тис. чоловік. Кам'янській сільській Раді підпорядковані населені пункти Верхня Криниця, Жереб'янки, Кислицьке, Лісне, Лобкове, Лугове, Плавні та П'ятихатки.

Місцевість навколо села являє собою безлісу рівнину, пересічену ярами та пагорбами. Грунти чорноземні, родючі. Є корисні копалини: марганцеві руди, пісок,

глина, вапняки. Неподалік від Кам'янського розкопано 2 скіфські кургани (IV ст. до н. е.). У 1906 році тут знайдено золоті і срібні речі, т. зв. янчекрацький скарб[1].

У XIII ст. степові простори півдня України були ареною кривавих битв слов'ян проти татарської навали, а в XVI—XVIII ст. ст.— запорізьких козаків проти турецько-татарських завойовників. Ще й до наших днів залишилося відлуння тих буремних часів у назвах навколишніх річок і сіл. Зокрема, назва річки Янчекрак — тюрського походження і означає «біля кущів». Навколо села й досі височать сторожові пагорби, з вершин яких козаки вдень і вночі чатували ворога. Збереглися й залишки чумацького шляху, що ним колись чумацькі валки тяглися до Криму по сіль та рибу.

Село засноване в 90-х роках XVIII ст. на місці колишнього казацького зимівника вихідцями з села Петрівки Херсонської губернії. Так само як і річка, воно стало називатися Янчекраком. Невдовзі його жителі потрапили в кріпацьку залежність від поміщика Попова, якому Катерина II подарувала навколишні землі разом з населеними пунктами. Наприкінці XVIII — на початку XIX ст. він переселив сюди кріпаків із своїх чернігівських та полтавських маєтків. Крім того, тут осідали селяни-втікачі з Полтавської та Катеринославської губерній. Село швидко зростало. У 1838 році в ньому мешкало вже близько тисячі чоловік. У 20-х роках кріпаки відбували панщину три дні, а в 30-х — п'ять днів на тиждень[2].

Після скасування в 1861 році кріпацтва в селян залишилося землі ще менше. Хоч повний наділ на ревізьку душу становив 6,3 десятини[3], проте чимало з них брали т. зв. дарчі наділи (четверту частину від повного), за які не треба було платити. Ті ж селяни, які взяли повні наділи, не могли відразу розрахуватися за одержану землю. Тривалий час — до закінчення «викупної угоди» з поміщиками, вони вважалися тимчасовозобов'язаними і мусили відбувати панщину протягом 70 днів на рік або сплачувати 9 крб. оброку.

Обурені кабальними умовами «розкріпачення», селяни Янчекрака і сусідніх сіл 1863 року самовільно припинили виконання оброчних повинностей в поміщицькій економії. Ні погрози, ні умовляння мирового посередника і станового пристава не дали ніяких наслідків. Лише за допомогою військової сили Попов примусив своїх колишніх кріпаків скоритися. Але через деякий час селяни знову повели з ним боротьбу. Вони скаржилися до губернського присутствія на те, що більшість землі, виділеної їм поміщиком, непридатна для хліборобства. Справедливість цих претензій змушений був визнати навіть предводитель дворянства Мелітопольського повіту, бо з 1768 десятин надільної землі, одержаної 272 ревізькими душами, 1368 десятин припадали на плавні. Та, незважаючи на це, справу вирішили не на користь селян[4].

Отже, реформа 1861 року виявилась справжнім грабуванням селян, бо наділи здебільшого непридатної землі коштували їм в 4 рази дорожче від її ринкової вартості (59 крб. за десятину замість 14 крб.). Крім викупних платежів кожен селянин сплачував протягом року 1 крб. 62 коп. податків — державного, подушного, губернського, земського, а на утримання місцевих установ — окремо ще по 5 коп. з десятини землі.

Гостра нестача землі примушувала більшу частину селян іти в найми до навколишніх землевласників — поміщика Попова, графа Канкрина, заможних односельчан. Тяжке становище хліборобів стало зовсім нестерпним через неврожаї, які спіткали село у 1861—1865 рр. Серед 1526 мешканців села 1865 року голодувала майже половина.

---

[1] Известия Археологической комиссии, вып. 29. СПб., 1909, стор. 27—28.

[2] Кримський облдержархів, ф. 535, спр. 357, арк. 8, 9; спр. 157, арк. 46; ф. 536, спр. 31, арк. 22.

[3] Сборник статистических сведений по Таврической губернии, т. 1, вып. 2, ч. 2. М., 1887, стор. 48, 50.

[4] М. Максименко. Крестьянское движение в Таврической губернии накануне и после отмены крепостного права, стор. 52.

У пореформений період прискорилося розшарування селянства. У 80-х роках XIX ст. з 397 селянських господарств 54 зовсім не мали посівів, 61 засівало від 1 до 5 десятин, 111 — від 5 до 10. Отже, близько 60 проц. дворів були бідняцькими. Майже третина з них не мала робочої худоби, а дві третини — інвентаря. Тільки 3 господарства могли обробляти свої наділи власними засобами. Відсутність тягла та реманенту змушувала бідноту здавати в оренду всю або частину землі заможним селянам і іти до них же у найми. З 123 середняцьких господарств лише половина мала достатню кількість робочої худоби й реманенту, решта вдавалася до супряги чи найму. Вона засівала тільки частину своїх ділянок, та й то невчасно, і поступово розорялася.

48 куркульських господарств, маючи в середньому по 12 десятин надільної землі, орендували в бідноти і середняків 886 десятин, а 6 господарів володіли ще й 925 десятинами купленої землі. У кожного з таких господарів налічувалося від 20 до 40 голів рогатої худоби, багато свиней, овець, птиці, а також по 2—3 плуги; 7 хазяїв мали жниварки[1].

На рубежі XIX і XX ст. ст. у бідноти залишалася тільки четверта частина всієї общинної землі. Куркульські господарства, що становили п'яту частину всіх дворів, володіли половиною землі, розташованої навколо села. Ця несправедливість викликала жагучу ненависть селянської маси до глитаїв-мироїдів.

Революційні події 1905—1907 рр. справили великий вплив на селян Янчекрака. Вони жадібно читали листівки-прокламації Севастопольської організації РСДРП, що вночі розкидалися по вулицях села. Листівки, в яких розповідалося про повстання моряків-чорноморців, сприяли підвищенню революційної свідомості бідноти. За повідомленнями поліцейського чиновника, у серпні 1906 року в селі панував «настрій антиурядового характеру»[2]. Тільки присутність поліцейського загону врятувала поміщицьку економію від розгрому.

Запровадження царським урядом столипінської аграрної реформи ще більше загострило класові суперечності. За рахунок дальшого зубожіння сільської бідноти швидко багатіли місцеві глитаї. Напередодні першої імперіалістичної війни в селі було 635 господарств і 4778 мешканців, у т. ч. 2710 чоловіків. Селяни мали 4667 десятин землі, що становило пересічно по 1,7 десятини на душу чоловічої статі. Але розподілялася земля нерівномірно. 83 двори не мали ні землі, ні тягла, тоді як 12 куркульських родин у своїх руках зосередили кращі надільні землі та ще й скупили в бідняків 723 десятини. Багатії вийшли на відруби і заснували Новогригорівські хутори. Хуторяни мали 126 коней, багато інвентаря. Вони угноювали землю, сіяли озиму пшеницю на чорному пару й одержували по 46—49 пудів зерна з десятини. Бідняцькі ж господарства збирали вдвоє менше — по 20—22 пуди з десятини[3].

Злидні та їх постійні супутники — хвороби перетворювали життя основної маси селян на справжнє пекло. До лікаря, який жив за 12 верст, у Василівці, і мав обслуговувати населення всієї волості, безкінному біднякові дістатися було нелегко, тому й лікувався він здебільшого народними засобами. Тільки в 1914 році земство відкрило фельдшерський пункт.

Таке ж становище було і з народною освітою. Навіть через півтора десятиліття після реформи 1861 року Янчекрак залишався без школи. Її відкрили тут тільки 1875 року. Дітей навчав якийсь прийшлий дворянин. Але цей «вчитель», як твердили селяни, «мало кого до ладу довів». Через п'ять років він поїхав з села, і школу довелося закрити. Заможні селяни посилали своїх хлопчиків вчитися до попа і пла-

---

[1] Сборник статистических сведений по Таврической губернии, вып. 1. Симферополь, 1885, таблица Б 6, 8.

[2] Кримський облдержархів, ф. 26, оп. 3, спр. 500, арк. 107.

[3] Сельскохозяйственный обзор Таврической губернии за 1912 г. Симферополь, 1914, стор. 16, 22; Статистический справочник Таврической губернии, ч. 2, вып. 3, стор. 22, 23.

тили йому 5 крб. за кожного учня. Дівчаток піп не навчав[1]. У 1884 році на 397 родин лише 51 мала письменних або учнів. Тільки на початку XX століття в селі відкрилися 2 початкові земські однокласні училища. 1905/06 навчального року в них було 130 учнів — шоста частина сільських дітей шкільного віку. Наступного року одне з училищ закрили, а замість нього заснували церковнопарафіяльну школу, де навчалося 66 дітей. До 1913 року земство відкрило в селі ще 3 однокласні початкові училища, для одного з них збудували спеціальне приміщення. Решта ж шкіл містилася у звичайних селянських хатах. На початку навчального року школи відвідувало близько 300 дітей, але закінчувала їх тільки сьома частина. В селянських господарствах потрібні були робочі руки, а дітям бідноти, крім того, бракувало одягу і взуття.

Ще нестерпнішим стало життя трудового селянства під час імперіалістичної війни. Багатьох чоловіків забрали до царської армії. Серед них був бідняк Є. Я. Семеренко. На фронті за особисту хоробрість його нагородили чотирма георгіївськими хрестами і представили до офіцерського звання. Але він не зрадив свого класу. Під впливом агітаторів полкового комітету і більшовицьких газет Є. Я. Семеренко став комуністом. Повернувшись до рідного села, він очолив боротьбу трудящих селян за встановлення Радянської влади. Після її перемоги в січні 1918 року односельчани обрали Семеренка головою Янчекрацької Ради селянських депутатів. З числа найбідніших селян і солдатів-фронтовиків у селі було створено групу співчуваючих більшовикам, до якої входили О. М. Стрижко, П. І. Яцун та інші[2]. Вони допомагали Раді запроваджувати в життя ленінський Декрет про землю, але повністю здійснити його не встигли.

У квітні 1918 року село захопили австро-німецькі окупанти та їхні посіпаки — українські буржуазні націоналісти. Під час окупації К. Я. Семеренко (брат Є. Я. Семеренка), М. Д. Головченко, І. А. Давиденко та інші селяни-активісти вступили до партизанського загону, що діяв у плавнях[3]. Там же, у плавнях, жителі села ховали від загарбників худобу, зерно, реманент.

Після відступу окупантів в листопаді 1918 року в селі створено ревком, який очолив П. І. Яцун. Відновила роботу комісія по розподілу землі. І вже навесні наступного року всі 520 господарств одержали по 2 десятини на кожного члена родини, незалежно від статі й віку. Але надії селян на мирне господарювання не справдилися. Ще більше року довелося їм захищати свою землю від зазіхань контрреволюції.

Коли в першій половині червня 1919 року село захопили денікінці, чимало його жителів, зокрема М. Д. Головченко, Є. Я. Семеренко та інші, пішло до партизанів. Білогвардійцям вдалося схопити комуніста Є. Я. Семеренка. Після нелюдських катувань вороги стратили його у Василівці в серпні 1919 року[4].

У січні 1920 року партизанські загони допомагали частинам 46-ї дивізії 14-ї армії визволяти від ворога населені пункти Василівської волості, в т. ч. і Янчекрак. Та мирний перепочинок тривав усього півроку. В липні до села вдерлися врангелівці. В цьому районі наступ чисельно переважаючого ворога відбивала зведена бригада 3-ї стрілецької дивізії 13-ї армії. До складу бригади входив і 5-й полк латиських стрільців, серед бійців якого були й угорські інтернаціоналісти. У кровопролитних боях наприкінці липня з майже тисячі червоноармійців лишилося живими кілька десятків, в т. ч. й 30 угорців. Героїчно трималася ця купка напівмертвих від ран і спраги людей, але все ж потрапила в полон. Полонені влаштували втечу комісарові полку Я. Лундерсу. Місцеві жителі дали йому притулок, одяг

---

[1] Сборник статистических сведений по Таврической губернии, т. 1, вып. 2, ч. 2. М., 1887, стор. 14.

[2] Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні, т. 2, стор. 339.

[3] Запорізький облдержархів, ф. Р-96, оп. 1, спр. 94, арк. 6.

[4] Разгром черного барона, стор. 103.

і допомогли дістатися до червоних. Врангелівці жорстоко розправилися з червоноармійцями: всіх угорців порубали, а латишів, яких офіцерня називала «останніми захисниками Леніна», погнали під посиленим конвоєм до Мелітополя, де піддали жорстоким катуванням[1].

Нині учні Кам'янської школи відшукали деяких учасників цих подій, що залишилися живими. З одним із них, П. Я. Плаудісом, колишнім бійцем 5-го полку латиських стрільців, вони листуються кілька років. Кращий піонерський загін школи носить ім'я цього героїчного полку.

Високі зразки героїзму в боротьбі проти відбірних частин врангелівців показали й інші частини Червоної Армії, зокрема бійці 30-ї Іркутської дивізії під командуванням І. К. Грязнова. Запеклі бої з білогвардійцями точилися тут з липня по жовтень 1920 року.

Наприкінці жовтня частини 4-ї армії Південного фронту, підтягнувши необхідні сили й резерви, перейшли в наступ, визволили Янчекрацьку волость[2] від білогвардійців. У листопаді через Янчекрак проїжджав командуючий фронтом М. В. Фрунзе. Його зустрічали голова новоствореного волосного ревкому комуніст О. М. Стрижко і голова сільревкому К. Т. Павленко. Наприкінці січня 1921 року відбулися вибори до сільської та волосної Рад. Головою волвиконкому обрали комуніста О. М. Стрижка. Наступного місяця створено КНС, який очолив бідняк Я. С. Семеренко — батько страченого денікінцями Є. Я. Семеренка. Сільський комнезам об'єднував 39 членів. Наприкінці 1921 року організаційно оформилися партійний, а потім і комсомольський осередки. Комуністів у селі було 6 чоловік[3]. Вони й очолили боротьбу трудящих селян за відбудову зруйнованого в роки війни господарства.

На початку 20-х років у с. Янчекраку налічувалося 734 двори і 4950 жителів. В роки імперіалістичної і громадянської воєн більшість селянських господарств втратила худобу й реманент і опинилася в дуже скрутному становищі. Не було чим виорати, засіяти землю. Тільки куркульські господарства мали багато зерна. За завданням сільради місцеві селяни-активісти П. С. Сапа, Ф. М. Литвин, М. Губа й інші вилучали лишки хліба в багатіїв і розподіляли серед бідноти, а частину відправляли трудящим промислових міст. Для голодуючих Поволжя зібрали 56 пудів зерна і 205 тис. крб. Провели також місячник допомоги робітникам Донбасу. Та з осені 1921 року жителі села теж почали голодувати, бо літня посуха згубила посіви. На допомогу селянам прийшла держава. Восени вони одержали позичку — 1630 пудів насіння й засіяли житом 670, пшеницею 270 десятин. Під час небувало суворої зими майже всі озимі вимерзли. Навесні 1922 року уціліло всього 210 десятин посівів. Щоб вийти з скрутного становища, комуністи мобілізували селян на активне проведення весняної сівби, для якої держава знову виділила 7,2 тис. пудів насіння. У Янчекрацькій волості було засіяно 4220 десятин[4].

У цей тяжкий час недобитки махновських банд, що переховувалися у плавнях, часто нападали на село. Для його охорони навесні 1922 року активісти створили загін самооборони з 53 бійців. Боротьбою з бандитизмом керувала Надзвичайна районна нарада, організована у Василівці. За допомогою червоноармійських частин, зокрема бійців 30-ї Іркутської дивізії, до кінця 1922 року бандитів виловили і обеззброїли.

Одночасно вживались заходи до ліквідації наслідків голоду. Відкривалися їдальні, пункти харчування, зокрема для дітей — на 300 місць, організовано дитячий будинок. Наприкінці травня 1922 року в селі створили волосний комітет допомоги

[1] Гражданская война на Украине, т. 2, стор. 634; т. 3, стор. 254; Латышские стрелки в борьбе за Советскую власть в 1917—1920 годах. Рига, 1962, стор. 394—422.

[2] Янчекрацька волость у складі 16 населених пунктів була утворена навесні 1920 року.

[3] Філіал Запорізького облдержархіву в Мелітополі, ф. Р-765, оп. 1, спр. 1, арк. 3—73.

[4] Годовой отчет Запорожского уездного исполкома Совета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов 5-му уездному съезду Советов. Запорожье, 1922, стор. 16, 17.

голодуючим на чолі з головою волвиконкому О. М. Стрижком. Завдяки наполегливій роботі місцевих партійних і радянських органів та державним насіннєвим позичкам у 1923 році голод було подолано.

Поступово налагоджувалося культурне будівництво. Ще в лютому 1921 року в селі відкрилися 4 початкові трудові школи, що мали 9 учителів. З 1920 року діяло волосне культурно-освітнє товариство, в якому працювали секції: дошкільна, театральна, художня, літературна, музична і танцювальна[1]. Товариство проводило в селі велику громадську роботу. Так, 14 серпня 1921 року театральна секція показала населенню виставу на революційну тему, а виручені гроші — 74,2 тис. крб.— передала до фонду допомоги голодуючим. Наступного року відкрито сільбудинок, а ще через 2 роки — стаціонарну бібліотеку. У 1926 році відновив роботу фельдшерський пункт.

На кінець відбудовного періоду в селі в основному ліквідовано наслідки розрухи. Селянські господарства майже досягли довоєнного рівня виробництва сільськогосподарської продукції. Кількість середняцьких господарств збільшилася до 50 проц. (430 дворів із загальної кількості 850). Однак ще залишалося 40 проц. бідняцьких господарств, а також 10 проц. куркульських. Глитаям і приватним торговцям належали 4 крамниці, 2 парові млини, 11 вітряків, 7 кузень[2].

Та нове життя владно вступало в свої права. Успішно діяли кредитне і споживче сільськогосподарські товариства. 1925 року 11 бідняцьких дворів організували товариство спільного обробітку землі «Незаможник». Фундаторами ТСОЗу були бідняки В. Є. Слободченко, К. Я. Семеренко та І. Ю. Адаменко, якого й обрали головою товариства[3].

Партійна організація в 1927 році налічувала 11 комуністів, очолював її К. Я. Семеренко. Комуністи наполегливо роз'яснювали біднякам і середнякам переваги колективного господарювання, проводили організаторську роботу. Все це давало позитивні наслідки. 1930 року, коли розгорнулася масова колективізація, в селі створили 3 колгоспи: «Нова громада», «Крок Леніна» (з 1939 року — «Пам'ять Леніна») та ім. 30-ї Іркутської дивізії. До кінця наступного року артілі об'єднували майже 80 проц. селянських господарств. Куркулі всіма засобами намагалися перешкодити зміцненню артілей. Їм навіть вдалося пролізти до правління колгоспу «Нова громада». Внаслідок їхніх шкідницьких дій загинуло багато худоби, гальмувалися хлібозаготівлі. Подібні факти мали місце і в інших колективних господарствах. Трудящі вимагали суворого покарання класових ворогів. Їх судили і вислали за межі республіки[4].

1933 року колгоспи в кращі строки провели жнива, вчасно закінчили осінню сівбу, повністю засипали насіннєві та фуражні фонди. Поступово зміцнювалася економіка артілей, підвищувалася культура землеробства. Вже в середині 30-х років 80 проц. посівних площ обробляли трактори, 40 проц. врожаю збирали і обмолочували комбайни Василівської МТС. 1936 року колгоспи збирали в середньому по 16 цнт зернових з га. Того ж року колгоспники одержали на трудодень по 5,5 кг хліба та по 2 крб. грішми.

У передвоєнні роки в селі виросло чимало передовиків виробництва — рільників, тваринників, механізаторів. Наслідуючи приклад Паші Ангеліної, молодь села оволодівала професіями механізаторів. За кермо трактора сіли дівчата П. Г. Нечет, М. А. Куріпка, А. В. Кириченко, М. І. Григоренко. В артілях уже працювало 6 агрономів.

---

[1] Запорізький облдержархів. ф. Р-786, оп. 1, спр. 65, арк. 24, 41; Філіал Запорізького облдержархіву в Мелітополі, ф. Р-428, оп. 1, спр. 71, арк. 37—45; спр. 42, арк. 30—37.

[2] Запорізький облдержархів, ф. Р-661, оп. 1, спр. 24, арк. 92—93; спр. 53, арк. 394, 395; Описание населенных мест Екатеринославской губернии, стор. 190—193.

[3] Довідник по населених пунктах Запорізької округи, стор. 12, 13; Запорізький облпартархів, ф. 215, оп. 1, спр. 685, арк. 19.

[4] Газ. «Колгоспна бригада», 12 лютого, 16 березня 1932 р.

Невпинно зростала політична активність селян. Вони жваво обговорювали проект Конституції СРСР. В обстановці великого політичного і трудового піднесення відбулися вибори до Верховної Ради СРСР (1937 р.) і Верховної Ради УРСР (1938 р.). Колгоспники Янчекрака своїм представником до парламенту республіки послали передового чабана сусідньої артілі ім. МОДРу М. П. Сердюка, нагородженого в 1936 році орденом Леніна.

У 1939—1940 рр. мешканці села брали участь в прокладенні дороги Запоріжжя — Мелітополь, яка пройшла через Янчекрак і сполучила його з обласним центром. Це сприяло пожвавленню економічного і духовного життя в селі. Змінювався і зовнішній вигляд Янчекрака. На місці колишніх землянок споруджено 60 добротних будинків, решту хат капітально відремонтовано. Вулиці і майдани обсаджено деревами, кущами. Відкрито пошту, кілька магазинів і чайну, а також аптеку, пологовий будинок тощо.

Успішно здійснювалося обов'язкове чотирирічне, а потім і семирічне навчання. Вже 1932 року село мало семирічну школу, 1939 року відкрито десятирічку. В школах навчалося 850 дітей, працювало 32 вчителі. Велика увага зверталася на фізичне виховання і гартування молоді. Постійною увагою були оточені найменші мешканці: для них у кожному колгоспі відкрили дитячі ясла.

Цікавішим і змістовнішим стало культурне життя. В Янчекраці діяли 3 колгоспні клуби, на сценах яких аматори виступали з концертами, виставами. Особливо подобалися жителям вистави драмгуртківців з колгоспу «Пам'ять Леніна», концерти сільського струнного оркестру. Напередодні війни почалося спорудження великого будинку культури. Всім господарським і культурним будівництвом керувала територіальна партійна організація, яка лише за один 1939 рік збільшилася на 10 чоловік.

Коли почалася Велика Вітчизняна війна, комуністи очолили перебудову господарства на воєнний лад. На зміну тим, хто пішов на фронт, стали жінки, літні люди. Вони працювали в полі, брали участь в оборонних роботах. Для боротьби з ворожими парашутистами в селі створили винищувальний загін. У зв'язку з наближенням фронту частину техніки, худоби і хліба евакуювали на схід. Туди ж виїхало й чимало колгоспників.

5 жовтня 1941 року Янчекрак захопили гітлерівці. Фашистські варвари розстріляли голову сільської Ради комуніста Ф. Г. Пономаря, колгоспного активіста А. О. Михайленка, вчителя П. Я. Кудрявцева, бухгалтера А. Г. Ведмедя, всього 25 чоловік. Протягом двох років окупації вороги розграбували артільні господарства, вивезли 400 голів худоби, багато техніки тощо.

Жителі застосовували різні форми опору фашистам: всіляко уникали мобілізації на каторжні роботи до Німеччини, тікали в плавні, саботували сільськогосподарські роботи. Незважаючи на смертельну небезпеку, вони всіляко допомагали полоненим червоноармійцям, яких гнали через село. Місцеві жителі Г. Н. Мовчан і Д. Л. Сапа збирали для них одяг. К. Ю. Павленко, Н. В. Бут, Ф. М. Сапа, М. К. Колінько та інші під час зупинки військовополонених на ночівлю організували кілька втеч. Селяни подавали допомогу партизанам.

День визволення настав. 16 жовтня 1943 року частини 59-ї дивізії 3-ї гвардійської армії (командуючий двічі Герой Радянського Союзу генерал-лейтенант Д. Д. Лелюшенко) зламали опір фашистів, що намагалися утриматися на правому березі річки Янчекрака, і штурмом оволоділи селом. У тих боях відзначилися, зокрема, розвідники під командуванням Героя Радянського Союзу капітана В. Н. Бахирєва. Вони вийшли в тил фашистам і, підпаливши міст через річку, відрізали ворогові шлях до відступу. В боях за визволення села загинуло 70 воїнів Червоної Армії.

Відступаючи, гітлерівці намагалися погнати з собою населення, але всі, хто міг, сховалися у плавнях. Повернувшись в село після його визволення, жителі побачили тут попіл та згарища: фашисти спалили всі громадські і більшість житлових будинків. Загальна сума збитків, завданих селу окупантами, перевищила 31 млн.

крб.[1] Ще диміли згарища, а жителі вже взялися за відбудовні роботи: копали землянки, ремонтували школи, допомагали саперам наводити переправу через річку, лагодили шляхи, щоб прискорити просування радянських військ.

Чудовий урожай кукурудзи вирощено в колгоспі «Заповіт Леніна». Село Кам'янське, 1967 р.

Незабаром почали повертатися з евакуації колгоспники. Активісти Є. М. Соколова, І. Ю. Адаменко та інші стали організаторами відбудови артілей. Держава допомогла посівним матеріалом, і вже восени 1943 року було засіяно озимою пшеницею 974 і озимим житом — 166 га. Люди працювали самовіддано, кожен за трьох. Приклад трудового героїзму подавали дружина фронтовика, мати семи дітей К. М. Гордієнко, колгоспники М. Г. Сапа, С. І. Кириченко та інші.

У 1944 році в селі налічувалося 20 коней, близько 530 голів великої рогатої худоби. Більшість цієї худоби прислали братні республіки, а решту зберегло населення, переховуючи її в дніпровських плавнях. Орали здебільшого кіньми і коровами, хліб збирали серпами та косами. Працювали лише 5 жниварок, відремонтованих сільськими ковалями. Незважаючи на величезні труднощі, янчекрацькі колгоспники першими в області завершили косовицю зернових, багато хліба здали державі понад план[2]. Возили зерно на коровах до станції Попове, а також носили на собі клунками. На сільськогосподарських роботах, крім жінок і літніх людей, працювали вчителі та учні школи, яку відкрили наприкінці 1943 року після капітального ремонту.

Жителі піднімали з руїн господарські приміщення, культурно-освітні заклади. Вже 1944 року на сцені відбудованого молоддю клубу гуртківці поставили п'єси «Безталанна» І. Карпенка-Карого, «На перші гулі» С. Васильченка та інші.

З величезною радістю зустріли звістку про перемогу жителі Кам'янського (так називалося село з травня 1945 року). Поверталися до рідних осель фронтовики. Не всі дочекалися своїх близьких: 256 чоловік загинули, захищаючи Вітчизну. Багато поранених залишилося інвалідами. Але всі, хто міг працювати, відразу ставали поруч із земляками, які вели наполегливу боротьбу за відродження села і господарства артілей. В перших рядах йшли механізатори — чоловіки й дівчата. Тракторна бригада, яку очолював М. К. Олексієнко, першою завершила весняну сівбу 1946 року, вона була премійована. На збиранні врожаю особливо відзначилася трактористка М. Й. Григоренко[3].

Завдяки напруженій і невтомній праці колгоспників та механізаторів Василівської МТС уже 1947 року артілі села освоїли всі довоєнні посівні площі. 1950 року в селі створено машинно-тваринницьку станцію, яка допомагала колгоспникам механізувати тваринницькі ферми. Пізніше її реорганізовано в ремонтно-технічну станцію, а потім перетворено на механічну майстерню колгоспу «Заповіт Леніна». Цей колгосп (спочатку називався «Пам'ять Леніна») утворено 1951 року на базі трьох колишніх невеликих артілей. За ним закріпили понад 5,8 тис. га землі. Укрупнення господарства дало позитивні наслідки. На кінець п'ятої п'ятирічки врожай-

[1] Запорізький облпартархів, ф. 102, оп. 31, спр. 20, арк. 32, 33.
[2] Запорожская область в годы Великой Отечественной войны, стор. 343.
[3] Газ. «Ленінець» (Василівка), 25 квітня, 7 липня 1946 р.

Нова вулиця в с. Кам'янському. 1968 р.

ність зернових в артілі зросла до 16,5 цнт з га. В два рази збільшилося поголів'я худоби[1].

Створення сталої кормової бази і поліпшення породності худоби забезпечили значне піднесення продуктивності тваринництва. За три роки (1955—1958) виробництво молока в артілі зросло майже втричі, а м'яса — в сім разів. Добре родили в колгоспному саду яблука, груші, кісточкові. За успіхи в розвитку сільськогосподарського виробництва чимало передовиків артілі нагороджено орденами і медалями СРСР, зокрема свинарку О. В. Кириченко — орденом Трудового Червоного Прапора.

Запорукою господарських успіхів стала наполеглива організаторська та виховна робота партійної організації. На кожній фермі, в бригадах проходили наради, раз на місяць підводилися підсумки змагання. Переможців відзначали преміями, цінними подарунками, передовим колективам вручався перехідний Червоний прапор. Парторганізація постійно дбала про поліпшення умов праці, про змістовний відпочинок колгоспників. У кожному польовому стані збудували добротні будинки механізаторів, на фермах обладнали червоні кутки, кімнати відпочинку, їдальні. Відчуваючи постійну турботу, люди працювали з повною віддачею.

Дійову допомогу колгоспники одержували від шефів — колективу тресту «Запоріжрудбуд». Виділивши потужну техніку, вони спорудили 2 насосні станції, 2 басейни на 13 тис. кубометрів води, магістральний канал довжиною 2,7 тис. м, трубопроводи загальною протяжністю 3,5 тис. м. 1967 року в колгоспі за допомогою шефів споруджено зрошувальну систему на площі 1,1 тис. га. Тепер ніякі степові суховії не страшні посівам кукурудзи, плантаціям городини.

Парторганізація і правління артілі творчо поставилися до виконання рішень березневого (1965 р.) Пленуму ЦК КПРС, XXIII з'їзду партії. Перш за все значно поліпшено технічну оснащеність господарства. Протягом 4-х років поточної п'ятирічки кількість тракторів збільшилася до 50, комбайнів — до 20, автомашин — до 22. Постійну увагу приділяють тут доборові, підготовці і використанню кадрів. У 1969 році в артілі трудилося 32 спеціалісти сільського господарства з вищою і середньою спеціальною освітою, близько 100 механізаторів. З 57 комуністів колгоспу дві третини зайнято безпосередньо на вирішальних ділянках виробництва. За наслідками соціалістичного змагання між виробничими колективами тракторній бригаді, яку очолює комуніст В. М. Келембет, присвоєно високе звання колективу комуністичної праці. Головний агроном колгоспу І. П. Гавриленко був делегатом III Всесоюзного з'їзду колгоспників.

За прикладом трудівників радгоспу «Перемога» колгосп «Заповіт Леніна» відкрив свій загальний, а кожен колгоспник — особистий рахунок для дострокового виконання п'ятирічки, а також на честь 100-річчя з дня народження В. І. Леніна. Широко розгорнулося ювілейне змагання серед доярок, які прагнуть достроково виконати п'ятирічний план продажу молока державі. Їхні трудові досягнення підтверджують реальність намічених рубежів: протягом 4 років п'ятирічки колгосп продав державі понад план близько 1 тис. тонн молока. Перед у ювілейному соціалістичному змаганні вели доярки К. З. Вайло, Г. Г. Рибалко, В. М. Довженко та інші.

Добре працюють хлібороби артілі, які щороку збирають по 4—5 тис. тонн добірного зерна. Середня врожайність зернових дорівнює 23 цнт з га. Середньорічний

[1] Запорізький облдержархів, ф. Р-1236, оп. 3, спр. 190, арк. 230—260; спр. 355, арк. 303—311.

грошовий прибуток господарства становить 1,2 млн. карбованців. Завдяки міцній економічній базі колгосп провадить широке капітальне будівництво. Тут споруджено добре обладнані і механізовані тваринницькі містечка, механічні майстерні, криті механізовані токи, вальцьовий млин, олійницю.

На основі загального піднесення колгоспного виробництва з кожним роком підвищується добробут трудящих. Середньомісячний заробіток колгоспника дорівнює 100 крб. На зароблені гроші 380 сімей придбали телевізори, понад 100 — мотоцикли, 23 — легкові автомобілі тощо. У Кам'янському провадиться інтенсивне житлове будівництво: за післявоєнні роки тут споруджено понад 530 будинків. Колгосп всіляко допомагає індивідуальним забудовникам кредитами і матеріалами.

Пасажири, які їдуть в комфортабельних автобусах, легкових автомобілях по автомагістралі Москва — Сімферополь, милуються мальовничою панорамою села. Обабіч магістралі стоять світлі міського типу будинки колгоспників, що потопають у зелені садків. Тут же розташовані будівлі правління колгоспу, сільської Ради, райхарчокомбінату, школи, клубу тощо. Через річку Янчекрак перекинуто ажурний міст. У літню спеку ваблять до себе піщані пляжі на узбережжі Каховського моря. Туристам, які зупиняються в селі, щоб познайомитися з життям його мешканців, з гордістю показують побутовий комбінат, універмаг, будинок культури на 300 місць, дитячі ясла і садок тощо. Приїжджих неодмінно приведуть до красивого скверу, де в оточенні вічнозелених ялинок, струнких тополь і розлогих верб височить пам'ятник В. І. Леніну.

Кам'янське стає красивим, добре впорядкованим селом. І далі триває капітальне та житлове будівництво, споруджуються громадські приміщення, прокладаються нові лінії водопроводу.

Сільська Рада і її актив, правління колгоспу докладають багато зусиль, щоб дедалі кращим ставало побутове, медичне і культурне обслуговування населення. В селі відкрито 2 медпункти, пологовий будинок. У школах — середній, інтернаті та початковій — навчається близько тисячі учнів, працюють 77 учителів. За період з 1957 по 1969 рік середню освіту здобули близько 700 мешканців села. Десятки жителів навчаються заочно в технікумах і вузах країни. У Кам'янському відкрито філіали районної музичної та дитячої спортивної шкіл.

Кам'янське стає селом високої культури. Саме в ньому у жовтні 1966 року громадськість і культпрацівники області запалили факел фестивалю самодіяльного мистецтва на Запоріжжі, присвяченого 50-річчю Радянської влади. Самодіяльні артисти підготували яскраві концертні програми, присвячені 100-річчю з дня народження В. І. Леніна. Активно працюють лектори сільської організації товариства «Знання», колективи 2-х бібліотек. Для координації масово-політичної роботи в селі створено громадську раду.

Натхненниками й організаторами усіх добрих справ у Кам'янському є 80 комуністів, які об'єднані в 3-х партійних організаціях, а також 150 комсомольців. Комуністи й комсомольці виховують трудівників села, зокрема молодь, на славних традиціях батьків. Проводжаючи юнаків до Радянської Армії, трудящі дають їм наказ: свято оберігати мирну працю нашого народу, берегти як зіницю ока недоторканність кордонів Вітчизни. І молоді воїни з честю виконують цю настанову. У 1969 році в бою з порушниками далекосхідного кордону відзначився комсомолець Володимир Наконечний. За мужність і відвагу Батьківщина нагородила його орденом Червоної Зірки. Одужавши після поранення, В. І. Наконечний працює тепер у колгоспі шофером.

У Кам'янському свято шанують пам'ять про героїв, які в роки громадянської та Вітчизняної воєн загинули в грізній борні з ворогами, захищаючи Радянську владу. Піонери й школярі налагодили з їхніми близькими зв'язки, дбайливо доглядають братську могилу. На ній споруджено величний меморіальний ансамбль, скорботна постать Матері стоїть на вічній варті біля священного поховання своїх синів. В урочисті дні юна зміна проголошує тут клятву на вірність Партії і Вітчизні.

Кам'янське — звичайне село на Запоріжжі, на нашій Радянській Україні. Живуть у ньому працьовиті люди. Свій колгосп, звідки щороку йдуть у засіки Батьківщини добірна пшениця й золотава кукурудза, молоко і м'ясо, овочі і фрукти, трудівники любовно назвали «Заповітом Леніна». Кам'янці прагнуть жити, працювати, творити так, як заповідав Ілліч.

Д. М. ПІДОРІН

МАЛА́ БІЛОЗЕ́РКА

Мала Білозерка (до 1923 року — Верхня Білозерка) — село, центр одноіменної сільської Ради. Відстань до районного центру — 40 км, до залізничної станції Мала Білозерка — 4 км. Населення — 7,9 тис. чоловік. Малобілозерській сільській Раді підпорядковані населені пункти Добровільне, Новобілозерка, Польове.

Село лежить у степовій балці — пересохлому руслі колишньої річки Білозерки. В багатьох місцях тут створено штучні водоймища. На північно-східній околиці села знайдено багаті поклади високоякісної залізної руди. Зустрічається подекуди глина, яку використовують для місцевих потреб.

Засноване село на початку XIX ст. Першими поселенцями були 13 козацьких сімей із сіл Мохнівки, Кропивного та Сергіївки Стародубського повіту Чернігівської губернії, яким дозволили оселитись на вільних землях. Свої курені вони побудували у верхів'ї річки Білозерки і назвали слободу Верхньою Білозеркою. Пізніше сюди прибуло багато державних селян з Полтавської, Курської та інших губерній. Перші поселенці вважали своєю землю на 30 верст довкола[1].

Близько 1810 року частину цих земель захопив поміщик Красович. Всі селянські скарги урядовці залишили без відповіді. Тоді потерпілі вирішили силоміць вигнати Красовича, і добилися свого. Так само змушений був залишити хутір, заснований на селянських землях, і багатій Пєскошин.

У першій половині XIX ст. жителі слободи займалися в основному скотарством. Проте, за давньою звичкою, вони обробляли й невеликі ділянки цілинної землі. Селяни вирощували пшеницю, жито, овес, гречку, картоплю, капусту, огірки.

1814 року відбулося розмежування земель між нещодавно заснованими слободами: Верхньою та Нижньою (Великою) Білозерками, Михайлівкою, Тимошівкою і Веселим. Але між Верхньою Білозеркою і с. Балками межа остаточно встановлена лише 1845 року. Спочатку селяни володіли землею за правом першого захоплення і споруджували оселі вздовж річки, де і як кому заманеться. Землянки, саманні хати бідняків і середняків різко контрастували з кам'яницями куркулів. Слобода швидко зростала, і дехто із заможних селян почав засновувати хутори на віддалі від села. Маючи по десять і більше коней та волів, вони розорювали захоплені ними ділянки цілини, а через 3—4 роки залишали їх і освоювали нові. Цілинна земля давала добрі врожаї, і багатії здобували великі прибутки від продажу хліба. Проте більшість селян, у яких не вистачало робочої худоби, мусила використовувати «м'яку», але виснажену землю. Кількість вільних ділянок з кожним роком зменшувалась, і незабаром вони остаточно зникли. Після ревізького перепису 1858 року землю поділено на 2502 ревізькі душі з розрахунку 9 десятин на душу. Деяка частина землі залишилась під толокою.

Напередодні реформи 1861 року у Верхній Білозерці, яка стала волосним центром, налічувалось 760 дворів, де проживало близько 5 тис. чоловік[2]. Після того, як у 1866 році основні положення реформи 1861 року були поширені на державних селян, вони стали власниками своїх ділянок. Але виграла знов таки заможна

---

[1] Сборник статистических сведений по Таврической губернии, т. 1, вып. 2, ч. 2. М., 1887, стор. 13, 28, 41.

[2] Списки населенных мест Российской империи, т. 41. Таврическая губерния. СПб, 1865, стор. 67.

верхівка, бо бідняки і навіть середняки неспроможні були сплачувати зрослі поземельні та інші податки. Щорічні викупні платежі за землю, а також казенні, земські, волосні, мирські податки становили 46,4 тис. крб., тобто 10,7 крб. на ревізьку душу, або 1,2 крб. з десятини.

У післяреформений період різко поглибилося класове розшарування селянства. 1872 року у Верхній Білозерці відмовились від розкладки землі на ревізькі душі і поділили її на наявні чоловічі. Протягом наступного десятиріччя землю ще тричі ділили, внаслідок чого, за даними перепису 1884 року, на наявну чоловічу душу припадало тільки 5,5 десятини разом з присадибною землею і толокою. Зменшення наділів було головною причиною зубожіння основної маси селян. На цей час в селі налічувалось 1349 дворів, де проживало 8836 чоловік. Село поділялося на 4 общини, за якими було закріплено 24 тис. десятин землі. 73 двори — торговці, ремісники, наймити — не були приписані до общин і права на надільну землю не мали. Серед усієї кількості общинних господарств 57 не мали посівів, 171 засівали менше 5 десятин, 271 — від 5 до 10 десятин. Отже, близько 40 проц. господарств були бідняцькими, які жили переважно з наймитування. Значну групу — 536 родин — становили середняки, що засівали по 10—25 десятин землі. Кожне з 211 заможних господарств мало на двір близько 20, а то й більше десятин надільної та 20—40 десятин орендованої землі, а всього вони орендували 4,2 тис. десятин. Крім того, 26 господарств мали 3,3 тис. десятин купленої землі. З цих господарств 174 засівало від 25 до 50, а 37 куркульських дворів — по 100 і більше десятин[1].

Вкрай нерівномірно розподілялись тягло й реманент. Дві третини бідноти зовсім їх не мали. Тільки 2 господарства обробляли наділи власним тяглом, решта змушена була вступати в супрягу. Чотири п'ятих середняцьких господарств також вдавалися до супряги чи найму, бо мали на двір по 1—3-є коней, по одному плугу чи букеру. Лише куркульські господарства, у яких було по 5 і більше пар робочої худоби, по кілька плугів, борін, обробляли свою землю власним тяглом і реманентом. Використовуючи капітали ощадно-позичкового товариства, заснованого в селі 1881 року, куркулі купували жниварки, косарки, молотарки. У одного був навіть трактор марки «Фордзон». За допомогою машин, а також дешевої робочої сили місцевих і прийшлих наймитів, багатії щороку збільшували виробництво товарного зерна та інших продуктів. На ярмарках, які, починаючи з 1845 року, проводилися у Верхній Білозерці двічі на рік, вони торгували хлібом, овочами, кіньми, шкірою тощо[2]. Наприкінці XIX ст. багатіям належали в селі 84 торговельні заклади, в т. ч. 44 бакалійні, мануфактурні, галантерейні та інші крамниці, 5 хлібних амбарів, а також 6 шинків, 28 винних льохів. Куркулі та торговці не гребували і лихварством, надаючи місцевій бідноті на кабальних умовах грошові і зернові позички тощо. Все більше селян потрапляло в неоплатні борги, втрачало останнє майно.

Внаслідок зростання населення продовжувалось дроблення селянських наділів, і вже на початку XX ст. в середньому на наявну душу чоловічої статі припадало тільки 2,34 десятини. Але для того, щоб прохарчуватися, треба було мати щонайменше по 2 десятини землі на кожного члена сім'ї. Фактично же переважна більшість селян мала лише півтори десятини на душу.

Безземелля і малоземелля, жорстокий визиск і політичне безправ'я породжували серед трудящих незадоволення існуючим ладом. Могутня хвиля першої російської буржуазно-демократичної революції докотилась і до Верхньої Білозерки. Ще в 1904 році поліція виявила в селі 34 назви брошур і листівок революційного змісту, в т. ч.: «Геть царя!», «Воля царська і воля народна», «Бесіди про землю» та інші. У серпні 1905 року представники Мелітопольської організації РСДРП поширили серед жителів брошури: «Селяни, до вас наше слово!», «Чого коштує росій-

[1] Сборник статистических сведений по Таврической губернии, вып. 1. Симферополь, 1885, таблицы А 8, Б 66—68.

[2] Сборник по текущей статистике на 1887—1888 годы, стор. 2, 3.

ському народові війна?», «Війна і селянство» та інші[1]. Ця література політично виховувала сільську бідноту, спрямовувала її на боротьбу за розв'язання наболілого питання про землю революційним шляхом.

Виступи селян сусідніх сіл Іванівки, Верхнього та Нижнього Рогачика, Кам'яної Балки, Благовіщенського, де були наприкінці 1905 року розгромлені великі поміщицькі економії, ще більше революціонізували верхньобілозерських селян. В селі почалися заворушення, але вони не переросли у відкритий виступ, бо царські сатрапи зібрали у волость багато військ і поліції. В січні 1907 року революційно настроєні селяни вчинили опір ескадрону драгунів, який прибув для арешту «неблагонадійних елементів». Проте спроба визволити заарештованих не вдалася — кіннота нагаями розігнала селян. У березні того ж року жителі Верхньої Білозерки відмовились дати підводи карателям для вивезення нової групи заарештованих односельців. Тоді сюди прибули викликані з Мелітополя поліцейські чини і піддали непокірних екзекуції. Вночі біля волосної управи зібрався великий натовп, вимагаючи звільнення всіх заарештованих. Карателі розігнали його нагаями, а наступного дня селян висікли різками[2].

Перша російська революція зазнала поразки, і земельне питання так й лишилося нерозв'язаним. У 1914 році в селі налічувалось 2,3 тис. дворів, в яких проживало понад 18 тис. чоловік. Внаслідок здійснення столипінської аграрної реформи сталося дальше обезземелення основної маси селян. У 43 господарств зовсім не було землі, 383 двори мали від 1 до 5 десятин і 615 — від 5 до 10. Отже, майже половина родин, які, як правило, складалися з 7—10 і більше чоловік, не могли прожити з власного господарства. У них не було ні достатньої кількості землі, ні засобів для її обробітку. З них 412 родин не мали не тільки тягла, а й взагалі ніякої худоби. Таким бідняцьким родинам не залишалося нічого іншого, як іти наймитувати. Селяни з 474 дворів майже цілий рік перебували за межами села на заробітках. Не в змозі звести кінці з кінцями, бідняки змушені були продавати свої ділянки куркулям, які платили лише по 100—120 крб. за десятину, тоді як її ринкова ціна досягала 500 карбованців[3].

Важко жилося сільській бідноті. Напівголодне існування, епідемічні захворювання спричинялися до великої смертності, особливо серед дітей. Протягом багатьох десятиріч жителі Верхньої Білозерки були позбавлені елементарної медичної допомоги. Лише на початку XX ст. земство відкрило тут дільничну амбулаторію й аптеку. Лікар, фельдшер, акушерка мали обслуговувати 17,3 тис. жителів.

Селяни були темні, неписьменні. Майже 40 років після заснування села в ньому не було жодної школи і тільки в 1845 році відкрито перше однокласне початкове училище, де навчалось 110 дітей заможних селян. За даними перепису 1884 року, лише восьма частина населення вміла читати і писати. У трьох початкових школах навчалося 250 дітей, в т. ч. 20 дівчаток. Шкільні приміщення дуже мало відповідали своєму призначенню: були холодними, тісними, з поганим освітленням, а одне з них знаходилось поряд з шинком. У такому стані освіта перебувала до початку XX ст., коли за настійною вимогою селян було відкрито кілька земських, церковнопарафіяльних училищ та шкіл грамоти. 1907 року у Верхній Білозерці діяло вже 22 початкові школи різного типу, в яких 25 вчителів навчали 1268 дітей. Проте внаслідок матеріальних нестатків три чверті дітей не закінчували курсу навчання. Так, у 1914 році в 5 земських однокласних училищах з 226 учнів навчання закінчив 31[4].

---

[1] Кримський облдержархів, ф. 26, оп. 3, спр. 271, арк. 5.

[2] ЦДАЖР СРСР, ф. 102, оп. 99, спр. 71, ч. 1, арк. 57, 58; ф. 102, оп. 99, спр. 71, ч. 3, арк. 3, 13, 14.

[3] Материалы подворной переписи Мелитопольского уезда, вып. 1, стор. 7, 30—31, 54—55, 82—83, 198, 226.

[4] Обзор положения начального народного образования в Таврической губернии за 1907/1908 учебный год, стор. 4, 56; Отчет очередной сессии Мелитопольского уездного земского собрания за 1914 год. Мелитополь, 1914, стор. 236.

З початком першої світової імперіалістичної війни, коли в армію забрали 50 проц. чоловіків і потреба в робочих руках набагато збільшилася, в школах майже не лишилося учнів.

Мобілізації працездатного чоловічого населення, реквізиції хліба і коней підірвали селянські господарства. У 1915 році на 2666 дворів було лише 2830 робочих коней. Але майже 40 проц. тягла зосереджувалося у куркулів. Бідняцькі і середняцькі родини бідували. Серед трудящих селян наростало обурення ганебною антинародною політикою царизму.

Після повалення самодержавства в лютому 1917 року до села почали повертатися фронтовики — ті, хто не хотів більше воювати за інтереси російських, французьких та англійських імперіалістів. У березні до Верхньої Білозерки прибули солдати Т. К. Шинкаренко, П. С. Окопний, О. І. Постіл, С. Чайка та інші. Більшовик Т. К. Шинкаренко згуртував навколо себе колишніх фронтовиків, які поширювали серед трудового селянства ленінські ідеї, захищали сільську бідноту від сваволі куркулів.

Коли до Верхньої Білозерки дійшла звістка про перемогу петроградського і московського пролетаріату у Жовтневому збройному повстанні, в селі відбувся мітинг. Бідняцтво щиро вітало перший Радянський уряд на чолі з В. І. Леніним, схвалювало декрети про мир і землю, прийняті II Всеросійським з'їздом Рад. В селі почалася боротьба за встановлення Радянської влади, яка на початку січня 1918 року завершилася перемогою трудящих селян. Створений у Пантеліївській общині села ревком очолив Т. К. Шинкаренко. Але незабаром ревком змушений був припинити свою діяльність і піти в підпілля, бо у квітні 1918 року село захопили австро-німецькі інтервенти, які хазяйнували в ньому півроку. Для боротьби проти них у вересні того ж року колишні матроси Чорноморського флоту К. А. Будков та А. Денисенко створили у Верхній Білозерці підпільний більшовицький осередок. Його члени організували мирські сходки у всіх чотирьох общинах, на яких закликали селян ховати хліб, майно, чинити збройний опір загарбникам. Було сформовано партизанський загін на чолі з колишнім фронтовиком більшовиком Г. М. Чайкою. У жовтні він уже налічував близько 1 тис. чоловік. Користуючись відсутністю у Верхній Білозерці військових частин окупантів, партизани вигнали звідти гетьманців і рушили до сусіднього села Михайлівки. Тут вони з'єдналися з партизанським загоном «За владу Рад», що складався з балківчан та михайлівців, і наприкінці жовтня спільними зусиллями визволили Михайлівку від німецьких загарбників. На початку 1919 року партизани вели бої за це село з частинами білогвардійського генерала Тілло. У лютому партизанський загін Верхньої Білозерки увійшов до складу 1-го полку 1-ої Задніпровської української радянської стрілецької дивізії, а пізніше брав участь у боях проти денікінської армії.

На початку липня 1919 року денікінці захопили Верхню Білозерку. Рятуючись від карателів, які нишпорили по селу, вишукуючи і розстрілюючи радянських активістів, чимало селян пішло в плавні. Вони повернулися звідти в перших числах січня 1920 року, коли частини 46-ї стрілецької радянської дивізії 14-ї армії визволили село від ворога.

У лютому 1920 року були обрані Вознесенівська, Хрестовоздвиженська та Пантеліївська сільські Ради. Поряд з ними діяв волосний ревком. Сільські органи Радянської влади наділяли бідняків землею, конфіскованою у поміщиків Ульмара, Іваненка, а також у куркулів і церкви[1]. Сім'ям червоноармійців і бідноті подавалася допомога зерном, організовувалася супряга. Відновили роботу школи.

Та в червні 1920 року до села вдерлися врангелівці. Знов почалися розстріли, грабіж мирних жителів. Білогвардійці забрали у селян близько 1 тис. коней, понад 500 возів, 100 голів великої рогатої худоби, кілька сот овець. Та «христове воїнство» чорного барона Врангеля не довго «порядкувало» у Верхній Білозерці. У серпні—

---

[1] Філіал Запорізького облдержархіву в Мелітополі, ф. Р-58, оп. 1, спр. 53, арк. 25.

жовтні село кілька разів переходило з рук у руки. 26 жовтня 1920 року частини 16-ї кавалерійської радянської дивізії 2-ї Кінної армії перейшли в рішучий наступ від Дніпра на південь, в напрямі Верхньої Білозерки. Подолавши запеклий опір ворога, вони разом з частинами 88-ї бригади 30-ї стрілецької дивізії 30 жовтня визволили Верхньобілозерську волость[1].

Після вигнання врангелівців в селі відновили діяльність партосередок і волосний ревком. У листопаді того ж року створено волосний і сільські (в кожній общині) комітети незаможних селян. Почалася боротьба за відбудову господарства, зруйнованого в роки імперіалістичної і громадянської воєн. 1920 року було засіяно лише половину орних земель і зібрано зернових не більше 20 пудів з десятини. Радянським і партійним органам доводилося докладати багато зусиль, щоб організувати виконання продовольчої розверстки. Більшість селян усвідомлювала необхідність продрозверстки і сумлінно здавала визначену кількість хліба державі. Куркулі та їх прибічники чинили шалений опір. Вони зробили замах на члена Вознесенівського сількомнезаму М. С. Причиського, вбили інспектора сільської робітничо-селянської інспекції Т. Шинкаренка. З допомогою трудящих селян, які без вагань стали на сторону Радянської влади, опір куркульства було зламано. До початку 1921 року продрозверстку в селі виконано повністю.

23 січня 1921 року в Верхній Білозерці відбулися вибори до сільських Рад — Ленінської, Луначарської та інших, а через 3 дні — до волосної Ради селянських депутатів. Її очолив голова ліквідованого волревкому М. Передерій. Ради продовжували здійснення ленінського Декрету про землю. Було відібрано надлишки землі в куркулів і розподілено між бідняцькими родинами з розрахунку 2 десятини на кожного їдця. Але в селі ще залишилось 214 безземельних і малоземельних дворів. Тому волвиконком порушив клопотання перед повітовим ревкомом про нарізку селянам Верхньої Білозерки ще 3 тис. десятин землі. І селяни їх одержали. Навесні того ж року створили волосний посівний комітет, який організував збирання зерна та видачу бідноті насіннєвих позичок. В селі відкрився прокатний пункт, що мав кілька сівалок, плугів, букерів, борін. Членів КНС залучали до новостворених сільськогосподарських товариств — кооперативного і кредитного. Значну допомогу хліборобам у проведенні польових робіт подавали розквартировані в селі частини 30-ї Іркутської стрілецької дивізії. І все ж засіяно було разом з озимим клином не більше двох третин орної землі. Далася взнаки нестача посівного матеріалу, тягла й інвентаря. У 2730 дворів, що мали землю, було всього 2060 коней, з яких майже половина — нездатна до роботи, 252 плуги і 660 букерів. Для засіву полів не вистачило 15 тис. пудів ячменю та 10 тис. пудів картоплі[2].

Того ж року селян спіткало стихійне лихо. Від посухи загинуло 70 проц. озимини та 90 проц. ярих. Люди голодували. Важке становище ускладнювалося нападами на село махновських банд. Для відсічі їм волревком організував загін самооборони з 60 чоловік. Разом з бійцями 30-ї Іркутської дивізії цей загін провів кілька успішних бойових операцій проти махновців.

Одночасно йшла відчайдушна боротьба проти голоду. Її очолив волосний комітет допомоги голодуючим, створений з представників партосередку, Рад і комнезамів. Він запровадив надзвичайний продовольчий податок на куркулів, організував спеціальні групи, які вилучали у багатіїв зерно, а в церквах цінності, що обмінювалися на хліб. Для голодуючої бідноти було відкрито понад 10 їдалень та харчопунктів. Медичну допомогу виснаженим від голоду людям подавали лікар, 5 фельдшерів.

Наприкінці 1921 та протягом 1922 року бідняки і середняки Верхньої Біло-

---

[1] Верхньобілозерська волость складалася тоді з чотирьох колишніх сільських общин Верхньої Білозерки. Інші села і хутори до неї не входили.

[2] Філіал Запорізького облдержархіву в Мелітополі ф. Р-166, оп. 1, спр. 117, арк. 196, 238; ф Р-765, оп. 1, спр. 1, арк. 141.

зерки одержали від держави близько 20 тис. пудів хліба і посівного матеріалу. Це допомогло їм подолати голод, засіяти значні площі озимими та ярими культурами. Вже 1923 року було зібрано в середньому на круг близько 45 пудів зерна, і справи пішли значно краще.

У березні того ж року за новим адміністративним поділом Верхня Білозерка, яку було перейменовано на Малу Білозерку, увійшла до складу новоствореного Великобілозерського району. Вона поділялася на 2 частини, кожна з яких мала свою сільську Раду. У середині 20-х років в селі налічувалося 2708 дворів і 13,4 тис. жителів[1]. У 1926 році тут діяли 10 трудових шкіл, в яких працювало 17 вчителів, і кілька груп початкової грамоти. Комсомольські осередки, створені 1921 року, допомогли комуністам організувати школи лікнепу для дорослих. Протягом 1921—1926 рр. до них було залучено 70 проц. жителів. Комсомольці створили самодіяльний народний театр, 2 бібліотеки. У 2 добре обладнаних сільбудах працювало кілька гуртків, де селяни набували агрономічних знань, опановували політичну грамоту.

Комуністи проводили велику роз'яснювальну роботу серед трудівників села, пропагуючи ленінський кооперативний план. На прикладі комуни «Вільна праця», організованої в серпні 1921 року, вони доводили переваги колективного господарювання перед одноосібним. До цієї комуни вступило кілька сімей найбідніших селян, наймитів, які власними силами не могли обробити виділені їм наділи. Та об'єднавши свої зусилля, реманент і тягло, вони успішно господарювали на 100 десятинах, збираючи з них значно вищі врожаї, ніж одноосібники. Очолював комуну член РКП(б) С. Чайка. Протягом 1922 і на початку 1923 року в селі виникло 5 невеликих колгоспів — «Дружба», «Червоний Жовтень» та інші. Кожний з них об'єднував по 10—20 бідняцьких дворів, мав від 40 до 80 десятин землі. Трохи пізніше колгоспам на їх клопотання додатково виділили землю з куркульських надлишків і з колишньої поміщицької економії Іваненка[2]. Ще одна комуна — «Перемога» була створена в 1924 році, її очолив Г. Я. Нестеренко.

Того ж року 12 бідняцьких родин заснували на хуторі (4 км від села) машинне товариство «Зелений клин». У липні 1927 року воно перейшло на статут ТСОЗу і дістало назву «Український рільник». Крім нього у Малій Білозерці діяло ще кілька ТСОЗів. До одного з них — «Путіловця» проникли куркулі, які і розвалили товариство. Комуністи допомогли селянам очистити від класового ворога колективне господарство і відновити його діяльність. Перші комуни, колгоспи і ТСОЗи проіснували до початку масової колективізації і стали основою для створення більших артілей.

У другій половині 1929 року в Малій Білозерці почалася масова колективізація селянських господарств. Керував розгортанням колгоспного руху територіальний партійний осередок, у складі якого налічувалось 16 комуністів. Він звернувся до Мелітопольського окружного партійного комітету з проханням надіслати робітників-двадцятип'ятитисячників. 31 січня 1930 року до Малої Білозерки прибули 5 металургів з Донецька. С. М. Букашкін очолив зональне об'єднання колгоспів, О. Г. Іванцов був призначений на посаду директора новоствореної машинно-кінної станції, М. Я. Тарасенко та М. Я. Таранко стали сільськими культармійцями, А. С. Карчевський очолив сільськогосподарську артіль «Перемога»[3].

До початку весняної посівної кампанії 1930 року в Малій Білозерці колективізовано 64 проц. одноосібних господарств. Захоплені успіхами колгоспного будівництва, місцеві радянські і партійні органи висунули лозунг стопроцентної колек-

---

[1] Порівняно з 1914 роком кількість населення значно зменшилася, бо в імперіалістичну та громадянську війни і під час голоду багато жителів (понад 5 тис. чоловік) виїхало з села.

[2] Філіал Запорізького облдержархіву в Мелітополі, ф. Р-169, оп. 1, спр. 1869, арк. 1—38; спр. 1908, арк. 1—49; спр. 3622, арк. 1—15, 48—62.

[3] Запорізький облпартархів, ф. 475, оп. 1, спр. 1, арк. 31, 39, 127; Філіал Запорізького облдержархіву в Мелітополі, ф. Р-369, оп. 1, спр. 8, арк. 3; спр. 156, арк. 15.

тивізації. Порушення принципу добровільності викликало чимале невдоволення серед селян. Цим скористалися куркулі, які розгорнули агітацію проти колгоспів. В результаті 340 господарств вийшли з сільськогосподарських артілей. Намагаючись залякати тих селян, які не захотіли залишити колгоспи, класові вороги вдалися до терору і шкідництва. Вони організували замах на голову колгоспу «Трудовий незаможник», підпалили комору, де зберігався реманент колгоспу «Шлях селянина». Це викликало загальне обурення. В усіх артілях відбулися масові збори, на яких селяни одностайно вимагали суворо покарати ворогів колгоспного ладу і Радянської влади. До кінця 1930 року сільських глитаїв було розкуркулено й вислано за межі республіки[1].

Після ліквідації куркульства і усунення допущених помилок колгоспне будівництво пішло значно успішніше. На середину лютого 1931 року було усуспільнено 83 проц. орних земель. В селі організовано 15 колгоспів. Найбільші з них — ім. Леніна, ім. Сталіна, ім. Будьонного — мали по 2—3 тис. га землі, об'єднували по 200—300 селянських дворів. Велику допомогу колективним господарствам подавала Великобілозерська МТС.

Однак дальший розвиток економіки колгоспів стримувався тим, що не вистачало потрібних спеціалістів сільського господарства. Враховуючи це, райком партії організував при Великобілозерській МТС курси трактористів, голів колгоспів, бригадирів, ланкових. Їх закінчило і чимало колгоспників Малої Білозерки. Повернувшись до села, вони очолили боротьбу за налагодження трудової дисципліни в артілях, впровадження передових форм і методів організації праці. Завдяки цьому колгоспи добились значних успіхів у рільництві. Середня врожайність зернових зросла з 8 до 12 центнерів.

На трудодень артілі видавали 3 кг хліба і 1 крб. 35 коп. грішми[2]. Наприкінці 1934 року в Малій Білозерці організовано Путіловську МТС, яку пізніше перейменовано на Чапаєвську. Вона мала 48 тракторів ХТЗ і 4 потужних ЧТЗ. Через два роки кількість тракторів подвоїлась. Велику допомогу машинно-тракторній станції і колгоспам в ремонті техніки та механізації тваринницьких ферм подавали шефи — робітники «Запоріжсталі» та Запорізького паровозоремонтного заводу.

Завдяки широкому застосуванню машин і впровадженню агрономічної культури в усіх колгоспах поліпшився обробіток землі, значно підвищилась врожайність зернових. У 1936—1940 рр. вона становила 16—18 цнт з га. Зростало поголів'я худоби. Успішно розвивалися садівництво та виноградарство. Напередодні Великої Вітчизняної війни артілі мали понад 120 га садів і виноградників[3].

У передвоєнні роки значно виросли й зміцніли первинні партійні організації, яких 1941 року в селі було 18. Комуністи працювали на найважчих ділянках артільного виробництва. Так член партії А. О. Черкашин завідував конефермою колгоспу ім. Леніна, В. П. Денисенко очолював рільничу бригаду. Діяльну участь в соціалістичній перебудові села брали і комсомольські організації, які 1940 року налічували вже понад 500 членів ВЛКСМ. Комуністи і комсомольці очолювали соціалістичне змагання, рух ударників. Найкращі передовики артілей Малої Білозерки були учасниками районного зльоту колгоспників-ударників, що відбувся на початку 1935 року.

З 1930 року в селі діяла виробничо-кооперативна артіль «Ремісник України». Тут трудилися потомствені гончарі Бедюхи, Круглови, Овдуни. Артіль випускала глечики, макітри та інші гончарні вироби, а також виробляла цеглу і черепицю. Ці будівельні матеріали використовувалися для спорудження колгоспних ферм, культурно-побутових закладів, житлових будинків. Було капітально відремонтовано багато хат. Село впорядковувалося, вулиці обсаджувалися деревами, зазеле-

---

[1] Запорізький облпартархів, ф. 475, оп. 1, спр. 1, арк. 50, 96—115.
[2] Газ. «Червоний степ» (Велика Білозерка), 22, 24 вересня 1933 р.
[3] Запорізький облдержархів, ф. Р-2478, оп. 1, спр. 4, арк. 3.

ніли садки на подвір'ях колгоспників. У Малій Білозерці працювали 7 промтоварних і продовольчих крамниць, поштово-телеграфне відділення. Діяли амбулаторія і лікарня на 20 ліжок, медичний пункт, пологовий будинок, аптека.

Багато уваги приділялося розвитку освіти і культури. У 1940 році в середній, 3 семирічних та 5 початкових школах навчалося майже 2 тис. дітей. Центрами культурного життя на селі стали 3 сільські і 15 колгоспних клубів. Організатором і керівником художньої самодіяльності центрального сільбуду був учитель С. М. Тарасенко, який очолював драматичний гурток. Колгоспним хором керував учасник боротьби за встановлення в селі Радянської влади Я. П. Рубель. Сільські аматори показали на клубних сценах «Наталку-Полтавку» І. Котляревського, «Сто тисяч» і «Наймичку» І. Карпенка-Карого, «Доки сонце зійде — роса очі виїсть» М. Кропивницького та інші вистави. В життя сільських трудівників широко ввійшли радіо, кіно, газети, журнали, книги. В селі діяли кілька кіноустановок, сільська і колгоспні бібліотеки, що мали понад 10 тис. книг.

Молодь була залучена до спортивних та оборонних гуртків, брала участь у змаганнях з волейболу, футболу, гандболу, легкої атлетики тощо.

Коли на Радянську країну напали німецько-фашистські полчища, 1590 жителів Малої Білозерки стали до лав захисників соціалістичної Вітчизни. Ті, що лишилися в селі, збирали урожай, копали траншеї, протитанкові рови. Спеціальна комісія займалася евакуацією хліба, худоби і майна колгоспів, техніки МТС. Було створено винищувальний загін, до якого увійшло 70 робітників, колгоспників і службовців. Бійці загону активно допомагали радянським військам обороняти Малу Білозерку. Але й після того, як у ніч з 16 на 17 вересня 1941 року сюди вдерлися фашисти, патріоти не припинили боротьбу. У селі діяли створені райкомом партії і очолювані комуністами підпільні групи. Вчитель І. І. Шевченко, колгоспники І. О. Ліхтар і І. О. Різниченко, тракторист Ю. Д. Кравченко та інші поширювали серед населення зведення Радянського інформбюро, рятували молодь, яку фашисти відправляли до Німеччини. Напавши на їх слід, карателі провели масову винищувальну акцію. Крім вищезгаданих підпільників, загинули комуністи І. П. Білоус, Ф. Масалига, А. О. Черкашин, комсомолець І. Т. Батій — всього 72 чоловіка[1]. Та гітлерівці не змогли зламати патріотичного духу радянських людей. Про це свідчив мужній вчинок колгоспниці М. Ф. Завгородньої. У липні 1943 року, йдучи околицею села, вона помітила тяжкопораненого радянського парашутиста. Ризикуючи життям, жінка перенесла його до своєї хати, перев'язала рани і півтора місяця переховувала воїна, поки він видужав.

28 жовтня 1943 року частини 51-ї армії 4-го Українського фронту після запеклих боїв на північних підступах до села визволили Малу Білозерку від ворога.

Мужньо билися на фронтах Великої Вітчизняної війни близько 2 тис. жителів села. Багато з них нагороджено орденами й медалями. А. Г. Якуба брав участь у боях за Дніпро, Одесу, у визволенні від фашистських гнобителів Румунії, Угорщини, Австрії. Під час боїв на річці Тисі рядовий А. Г. Якуба підбив 3 ворожі танки, автомашину, знищив близько 30 гітлерівців, а 12 солдатів взяв у полон. За ратні подвиги йому було присвоєно звання Героя Радянського Союзу. Повернувшись після закінчення війни до рідного села, він, не шкодуючи сил, піднімав господарство колгоспу ім. Леніна[2].

Під час окупації фашисти розорили і пограбували господарство 15 колгоспів села. В МТС не лишилося жодного трактора, комбайна. Господарські й громадські будівлі та багато хат були зруйновані. Весь тягар відбудови села та колгоспівліг на плечі жінок. Це вони разом з підлітками навесні 1944 року за 12—20 км носили зерно для посіву, орали коровами лани, вручну їх засівали. Незабаром колгоспи одержали відчутну допомогу Чапаєвської МТС, механізатори якої склали з брухту

---

[1] Запорізький облдержархів, ф. Р-1845, оп. 1, спр. 1, арк. 6, 9—15, 23, 24, 46.

[2] Подвигом славны твои земляки, стор. 338—340.

Поливання пшениці. Село Мала Білозерка, 1969 р.

і відремонтували 33 трактори та кілька комбайнів. В цілому було засіяно понад половину орних земель. На збирання врожаю вийшли всі жителі — від старих до школярів. З великим завзяттям працювала молодь. Комсомольці артілі ім. Чапаєва створили молодіжну бригаду. Працюючи вдень і вночі, вони за кілька діб намолотили комбайном 309 тонн пшениці. Незважаючи на самовіддану працю людей, колгоспні комори лишалися напівпорожніми, бо врожай зернових не перевищував 6 цнт. з га. Далися взнаки нестача техніки, некондиційність насіння.

Набагато краще пішли справи в 1945 році. Колгоспи засіяли понад 70 проц. посівних площ, а середня врожайність зернових по всіх артілях підвищилася до 9—12 цнт. Особливо порадувала озима пшениця, що дала по 12—17 цнт з га. Тваринницькі ферми одержали від колгоспів Російської Федерації понад 400 телят і кілька десятків корів. Відроджувати тваринництво жителям села допомагали й колгоспники Азербайджану. Вони надіслали сотні поросят і ягнят[1]. У свою чергу, комсомольці Малої Білозерки допомагали відбудовувати Дніпрогес і заводи Запоріжжя.

Працьовиті руки трудівників колгоспів змушували добре родити виснажену, спустошену в роки війни землю. У 1947 році Л. Г. Палюткіна виростила і зібрала по 25,1 цнт насіння соняшнику з га. За високий урожай цінної технічної культури їй присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці. Наступного року ланки О. Т. Шульги, В. Д Росик, М. Т. і К. Т. Білок з колгоспу ім. Будьонного зібрали на своїх ділянках по 25—30 цнт озимої пшениці з га. Їх натхненна праця також була помічена і відзначена. Ланкова О. Т. Шульга одержала Золоту Зірку Героя Соціалістичної Праці, інші — орден Леніна. За здобуття високих врожаїв 25 колгоспниць артілі в 1949 році були нагороджені орденами й медалями Радянського Союзу.

До 1950 року виробництво валової продукції в колгоспах села вже досягло довоєнного рівня. Проте невеликі розміри господарств не давали змоги повністю використати техніку, добре спланувати сівозміни, а також виділити достатню кількість коштів на спорудження механізованих тваринницьких ферм. Тому в 1950 році відбулось укрупнення артілей. Замість 15 їх стало 6. За кожною з них закріплено по 3—5 тис. га землі. За роки п'ятої п'ятирічки (1950—1955) колгоспи економічно зміцніли. Врожайність зернових з га піднялася до 21,7 цнт. У 1958 році відбулося друге укрупнення колективних господарств. З 6 створено 4 артілі: «Дружба», ім. Калініна, ім. Чапаєва та «Прапор». Пізніше (1964 р.) колгосп «Прапор» перетворено в радгосп з тією ж назвою. За ним закріпили 5,7 тис. га угідь, у т. ч. 112 га саду.

В роки семирічки внаслідок недоліків у керівництві сільським господарством виробництво зернових в колгоспах Малої Білозерки дещо знизилося. Середня врожайність становила близько 17 цнт. І тільки 1964 року вона піднялася до 22 цнт, а в окремих господарствах («Дружба», «Прапор») досягла 27 центнерів.

---

[1] Запорізький облдержархів, ф. Р-1236, оп. 2, спр. 66, арк. 12—26.

Шахтний двір Запорізького залізорудного комбінату № 1. Село Мала Білозерка, 1967 р.

Керуючись рішеннями березневого (1965 р.) Пленуму ЦК КПРС, XXIII з'їзду КПРС і XXIII з'їзду КП України, парторганізації колгоспів та радгоспу «Прапор» взялися за виправлення допущених помилок. Перш за все було переглянуто і впорядковано структуру посівних площ, поліпшено агрокультуру ланів, зміцнено кормову базу тваринництва. У 1969 році з 244 комуністів села дві третини працювали в сфері матеріального виробництва. Були створені штаби масово-політичної роботи, агітпункти, особливу увагу звернено на гласність і дійовість соціалістичного змагання. Під час жнив штаби у спеціальних бюлетенях висвітлювали хід змагання. Про успіхи передовиків розповідалося в стінгазетах, «блискавках». Переможцям вручали червоні вимпели і заохочувальні премії. Усе це дало позитивні результати: за чотири роки нової п'ятирічки врожайність зернових значно зросла і в 1969 році, незважаючи на несприятливі погодні умови, перевищила 21 центнер.

Істотні зміни відбулись і в розвитку тваринництва. Поголів'я великої рогатої худоби протягом 1966—1969 рр. збільшилося з 7,5 до 9,3 тис. голів. Поліпшився догляд за худобою. Раніше ддояркам, свинаркам доводилося майже всю роботу виконувати вручну. Впровадження механізації — електродоїння, автопоїння, вивезення гною тощо — не тільки полегшує працю тваринників, а й докорінно змінює її характер, робить її різновидністю індустріальної праці. Нині в тваринництві механізовано 80 проц. трудомістких робіт, а в рільництві майже 100 процентів.

У селі розвиваються народні ремесла. Сільські майстри виготовляють чудовий полив'яний посуд — глечики, макітри, квітники, прикрашені українським національним орнаментом.

Чимало жителів Малої Білозерки брало участь у спорудженні шахт Запорізького залізорудного комбінату № 1, що почалося 1960 року поблизу села. А з 1969 року частина колгоспників стала гірниками і видає на-гора залізну руду високої якості.

Успішний розвиток господарства забезпечив значне підвищення добробуту і культури трудящих. У післявоєнний час в селі споруджено понад 500 цегляних або ж шлакобетонних будинків під шифером та черепицею. Колгоспи і радгосп подають індивідуальним забудовникам велику допомогу матеріалами. За планом, розробленим виконкомом Ради, споруджено кілька багатоповерхових будинків з усіма комунальними вигодами, завершується будівництво приміщення меліоративної станції, великого ставка.

На свої заробітки, що перевищують в середньому 100 крб. на місяць, трудівники села купують у магазинах нові меблі, мотоцикли, холодильники тощо. 1969 року їм було продано товарів на 2,6 млн. крб. У двох сільських книгарнях вони можуть придбати сільськогосподарську і художню літературу. Багато книжок з різних галузей знань щороку закуповують 4 бібліотеки села, які мають вже 30 тис. томів. Серед їхніх найактивніших читачів є робітники, колгоспники, лікарі, вчителі тощо.

В Малій Білозерці налічується понад 250 чоловік сільської інтелігенції. У селі є 6 лікарів, а всього в лікарні (на 125 ліжок), амбулаторії, 5 фельдшерських пунктах і аптеці працюють близько 50 чоловік з вищою і середньою медичною освітою.

Велику роботу проводять 115 вчителів. Вони дають дітям, що навчаються в сесередній і 3 восьмирічних школах, міцні знання. Багато випускників Малобілозерської середньої школи залишаються працювати в колгоспах і радгоспі. Чимало юнаків і дівчат по закінченні вищих або середніх спеціальних навчальних закладів повертаються до рідного села. Із 217 спеціалістів сільського господарства і вчителів, що трудяться в Малій Білозерці, 150 — місцеві уродженці. Це результат наполегливої виховної роботи партійних і комсомольських організацій, яка підкріплюється конкретними ділами щодо поліпшення умов життя і праці трудівників села, задоволення їхніх культурних запитів.

Увечері, після робочого дня, молодь і літні люди йдуть до будинків культури колгоспу ім. Калініна та радгоспу «Прапор», щоб подивитися новий художній кінофільм чи виставу місцевих аматорів, послухати народні пісні у виконанні вокальної групи доярок колгоспу «Дружба». Цей талановитий колектив з великим успіхом виступав на звітних концертах самодіяльних митців Василівського району 1966 року. Одну з вистав сільського драматичного гуртка, що транслювалася по запорізькому телебаченню, з великим задоволенням дивилися тисячі телеглядачів. Завжди весело і цікаво проходять традиційні свята врожаю, дні агронома, кооператора, вчителя, комсомольські весілля, вечори трудової слави.

У дні пам'яті полеглих воїнів жителі Малої Білозерки віддають шану тим, хто завоював і відстояв щасливе життя радянських людей. На встановленому в селі монументі бойової слави золотими літерами викарбувано імена воїнів, які загинули за визволення Малої Білозерки від німецько-фашистських окупантів. Комсомольці та піонери розшукали багатьох учасників громадянської і Великої Вітчизняної воєн, організували з ними зустрічі трудящих. У школах є кімнати бойової слави, ленінські червоні кутки.

Трудівники Малої Білозерки прагнуть жити і працювати за ленінськими заповітами, щоб рясними врожаями колосилися колгоспні ниви, щоб квітла наша радянська земля.

Т. Ф. МОЩИЦЬ, М. М. СУЛИМА

НАСЕЛЕНІ ПУНКТИ, ЦЕНТРИ СЕЛИЩНИХ І СІЛЬСЬКИХ РАД ВАСИЛІВСЬКОГО РАЙОНУ

ДНІПРОРУ́ДНЕ — селище міського типу, центр селищної Ради. Розташоване на узбережжі Каховського водоймища, за 30 км на захід від райцентру та за 25 км від залізничної станції Каховське море Придніпровської залізниці. Населення — 12,5 тис. чоловік.

В селищі працюють трест «Запоріжрудбуд», завод залізобетонних конструкцій, дільниці управлінь «Шахтоспецбуд» та «Союзшахтоосушення», хлібозавод, управління механізації, а також транспортні організації.

Тут є 2 середні, восьмирічна, музична, дитяча спортивна школи, гірничий технікум з денним та вечірнім відділеннями, гірничопромислове училище, станція юних техніків. До послуг трудящих — побуткомбінат, кінотеатр, 2 бібліотеки, стадіон, парк на 20 гектарів.

Засновано Дніпрорудне 1961 року під час промислового освоєння Білозерського залізорудного родовища. 1948 року тут було зафіксовано наявність магнітної аномалії. Протягом 1950—1958 рр. проводились комплексні геологічні дослідження, завдяки яким виявлено великі запаси мартенівських руд, які містять 68—70 проц. заліза. 1969 року введено в дію першу чергу залізорудного комбінату потужністю 1 млн. тонн руди на рік.

На комбінаті багато передовиків виробництва: І. А. Ян — бригадир прохідницької бригади, кавалер 3-х ступенів знака «Шахтарська слава», О. Ф. Кривенок — почесний гірник, депутат Верховної Ради УРСР, прохідник С. П. Гриценко — тричі удостоєний звання «Відмінник-шахтар» та інші. Будівельник М. Г. Баклажов нагороджений орденом Леніна.

На території селища розкопано кілька курганів з похованнями доби бронзи (III — початок І тисячоліття до н. е.) та скіфських часів (IV ст. до н. е.). Виявлено катакомбне поховання скіфського воїна IV ст. до н. е. Він лежав на щиті з окремих залізних пластин, а поряд — 39 бронзових наконечників для стріл, дерев'яний лук та два списи. Все це зберігається в краєзнавчому музеї.

ОРЛЯ́НСЬКЕ — село, центр сільської Ради. Розташоване за 19 км на південний захід від районного центру і на такій же відстані від залізничної станції Таврійськ. Через село проходить автотраса Запоріжжя—Кам'янка-Дніпровська. Населення — 3710 чоловік. Сільраді підпорядковані населені пункти Відножине, Улянівка, Шмальки і Ясна Поляна.

В селі — центральна садиба колгоспу «Орлянський», який має 8,9 тис. га земельних угідь, з них орної землі 7,5 тис., садів 240 га. Господарство спеціалізується на вирощуванні зернових культур, м'ясо-молочному тваринництві і птахівництві. Допоміжні підприємства — млин, лісопильня. Середня врожайність пшениці в 1969 році — 23,1 цнт з гектара.

Колишній голова колгоспу, а нині пенсіонер І. І. Яковенко — кавалер двох орденів Леніна. 27 кращих трудівників колгоспу нагороджені орденами і медалями СРСР.

До послуг жителів — середня і початкова школи, бібліотека, клуб на 300 місць і 4 бригадні клуби. Працюють 10 крамниць, 3 кравецькі і шевські майстерні. Є лікарня на 25 ліжок. За післявоєнні роки споруджено 446 житлових будинків.

Орлянське засноване 1810 року переселенцями з села Орлика Полтавської губернії.

Біля села Улянівки виявлено поселення та два могильники доби пізньої бронзи (І тисячоліття до н. е.).

ПРИМО́РСЬКЕ (до 1964 р.— Царицин Кут) — село, центр сільської Ради. Розташоване за 25 км на північний захід від районного центру і за 4 км від залізничної станції Плавні. В західній частині села протікає річка Конка, в південно-східній частині проходить залізнична магістраль Москва—Сімферополь. Поблизу села — Каховське водоймище. Населення — 4850 чоловік.

У Приморському знаходиться центральна садиба радгоспу «Першотравневий», який має 5,3 тис. га земельних угідь, у т. ч. 3,7 тис. га орної землі та 260 га садів і городів. Виробничий напрям — вирощування зернових, м'ясо-молочне тваринництво і городництво. В 1969 році радгосп виробив по 340,5 цнт молока на 100 га сільгоспугідь. Завідуюча молочнотоварною фермою Н. М. Безденежна нагороджена орденом Леніна.

В селі середня і дві восьмирічні школи. До послуг жителів — дві бібліотеки, три клуби. Є лікарня на 25 ліжок. Лише за роки семирічки збудовано 123 житлові будинки.

Засноване село у другій половині XVIII ст. як слобода запорізьких козаків, які після зруйнування Січі розбрелися по дніпровських плавнях.

Партійний осередок створений у 1920 році.

Уродженцям села О. О. Гнідому і М. Х. Писаренку за бойові подвиги в період Великої Вітчизняної війни присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

СКЕ́ЛЬКИ — село, центр сільської Ради, розташоване поблизу Каховського водоймища, за 15 км на захід від районного центру і залізничної станції Таврійськ Придніпровської залізниці. Населення — 2860 чоловік. Сільраді підпорядковані населені пункти Златопіль, Маячка, Першотравневе і Шевченка.

У селі — центральна садиба колгоспу «Зоря комунізму», який має 7,2 тис. га земельних угідь, з них орної землі — 5,5 тис. га, садів — 216, городу — 136, зрошуваних земель — 2409 гектарів. Основний напрям господарства — вирощування зернових, м'ясо-молочне тваринництво і городництво. В 1969 році врожай озимої пшениці становив 26,8 цнт з га, виробництво молока

на 100 га сільгоспугідь — 422 цнт. Допоміжні підприємства: олійня, млин, 2 лісопильні. Є цегельно-черепичний і меблевий цехи. За високі виробничі досягнення у 1969 році колгосп «Зоря комунізму» занесено на обласну Дошку пошани.

Ланкова городньої бригади В. Ю. Плюйко нагороджена орденом Леніна. В селі міститься також правління рибколгоспу «Шлях до комунізму».

Село має середню школу, бібліотеку, будинок культури з залом на 450 місць. Працює лікарня. До послуг мешканців — кравецька і шевська майстерні. За післявоєнні роки в Скельках збудовано 460 житлових будинків. У 1967 році тут споруджено лікарню на 35 ліжок.

Засноване село наприкінці XVIII ст. Першими поселенцями були кріпаки з Чернігівської, Полтавської та Курської губерній.

У 1917 році в селі організувався повстанський загін під керівництвом А. І. Піддубного. У січні 1918 року загін штурмом оволодів поміщицьким замком у с. Василівці. Пізніше, з'єднавшись з загоном І. С. Опанасенка, він боровся проти німецьких окупантів і українських буржуазних націоналістів.

За героїзм, виявлений при форсуванні Дніпра під час Великої Вітчизняної війни, житель села А. Є. Михайличенко був удостоєний звання Героя Радянського Союзу.

Поблизу сіл Скельок та Маячки виявлено стоянку доби пізнього палеоліту (понад 15 тис. років тому), поселення та могильник часів неоліту, два поселення та могильник епохи бронзи (IV, III—I тисячоліття до н. е.). Біля села Златополя знайдено набір форм для відливання знарядь праці з бронзи (I тисячоліття до н. е.); виявлено також поселення та могильник скіфських часів (IV—III ст. ст. до н. ери).

СУХОІВА́НІВСЬКЕ — село, центр сільської Ради. Розташоване за 18 км на південь від районного центру і за 3 км на захід від залізничної станції Плавні. Поблизу села проходить автотраса Москва—Сімферополь. Населення — 1176 чоловік. Сільраді підпорядковані населені пункти Лук'янівське, Малі Щербаки, Павлівка, Степове і Федорівка.

У селі — центральна садиба радгоспу-технікуму «Перемога», якому належить 7,5 тис. га земельних угідь, з них орної землі — 5,3 тис. га, садів — 141 га, городів — 180 га. Господарство вирощує зернові культури; розвинуте м'ясо-молочне тваринництво. Є в селі лісопильня. В 1969 році було зібрано по 23 цнт пшениці з га, тваринники виробили по 624 цнт молока і 85,9 цнт м'яса на 100 га земельних угідь.

У 1949 році за одержання 30 цнт озимої пшениці з га на значних площах 11 передовиків радгоспу були нагороджені орденом Леніна. Серед нагороджених колишній директор, нині пенсіонер, В. Я. Чапленко. За виробничі успіхи радгосп 1967 року удостоєно ордена Трудового Червоного Прапора. 63 робітники нагороджені орденами і медалями Радянського Союзу. За рівнем собівартості 1 цнт молока радгосп посідає друге місце в республіці.

Село має восьмирічну школу, бібліотеку, будинок культури, працює лікарня на 25 ліжок. За післявоєнні роки в селі зведено 265 індивідуальних житлових будинків.

Засноване село в 1921 році вихідцями з села Янчекрак (нині Кам'янське).

На честь воїнів, полеглих в бою за визволення села в роки Великої Вітчизняної війни, тут споруджено пам'ятник.

ШИРО́КЕ — село, центр сільської Ради. Розташоване за 10 км на південний схід від районного центру і за 14 км від залізничної станції Тавріческ. За 3 км від села проходить автомагістраль Москва—Сімферополь. Населення — 780 чоловік. Сільраді підпорядковані населені пункти Веселе, Гладке, Грозове, Зелений Гай, Коновалова, Переможне, Підгірне, Тернувате, Червоноармійське.

Колгосп «Світанок» має 7,1 тис. га землі, з них орної — 5,2 тис. га, садів і городу — 112 га. Господарство спеціалізується на виробництві зерна, м'ясо-молочному тваринництві і садівництві. В 1969 році тваринники виробили на 100 га земельних угідь по 426,7 цнт молока і 131,7 цнт м'яса. Допоміжні підприємства — млин, олійня, лісопильня.

Дев'ять працівників колгоспу нагороджені орденами і медалями. Завідуюча молочно-товарною фермою Г. М. Гриценко та ланкова Н. О. Музичук нагороджені орденом Леніна.

У селі — восьмирічна школа, бібліотека, будинок культури. Є швейна майстерня. За 1960—1967 рр. споруджено понад 100 житлових будинків.

Широке засноване наприкінці XVIII ст. вихідцями з Полтавської та Курської губерній.

У селі Підгірному народився М. Д. Кравець— Герой Радянського Союзу.

ВЕСЕЛІВСЬКИЙ РАЙОН

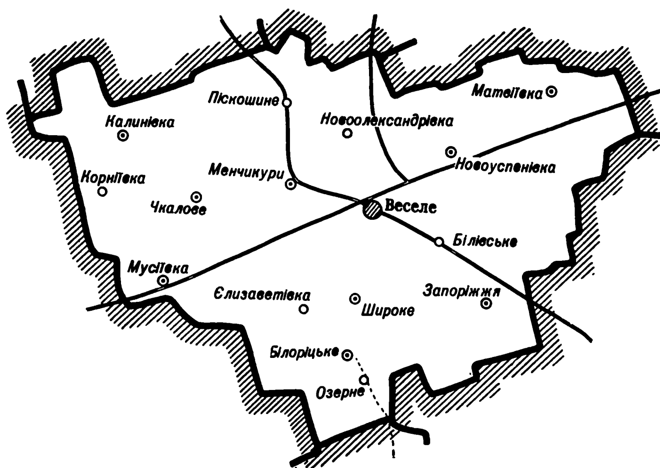

ВЕСЕ́ЛЕ

Веселе — селище міського типу, центр однойменної селищної Ради. Відстань до обласного центру 124 км. Залізнична станція — Нововесела. Населення — 8,4 тис. чоловік. Селищній Раді підпорядковані населені пункти Новоолександрівка і Ясна Поляна.

Веселе — центр району, площа якого 1,1 тис. кв. км, населення 26,2 тис. чоловік (у т. ч. сільського 17,8 тис., міського 8,4 тис.). В районі 45 населених пунктів, підпорядкованих селищній та 9 сільським Радам; 11 колгоспів і 5 радгоспів; 99,6 тис. га орної землі; 6 підприємств, 3 будівельні організації, 39 шкіл, 33 будинки культури і клуби.

Село засноване 1812 року обабіч улоговини Малого Менчикура, в центрі якої було невеличке мальовниче озеро. Чумаки, подорожуючи до Криму по сіль і рибу, завжди зупинялися на його берегах, напували й годували волів. За переказами, вони й назвали це місце Веселим. Згодом і поселення, що виникло тут, дістало назву Веселе[1]. Його перші поселенці — здебільшого селяни-втікачі від кріпосницького гніту і рекрутчини[2]. 1812 року сюди прибули 30 сімей державних селян з Білгородського повіту Курської губернії, що оселилися на західному березі озера. Спочатку вони як десятинники орендували землю у поміщика Рахманова, а через три роки одержали державні наділи. В 1823—1824 рр. прибули переселенці з Полтавщини, які осіли на схід від озера. На час ревізії 1842 року у Веселому на кожну ревізьку душу в середньому припадало близько 15 десятин землі.

Населення села швидко зростало, але кількість общинної землі не збільшувалася. Після наступних ревізій наділи на ревізьку душу значно зменшено. Так, на час ревізії 1858 року в селі налічувалося понад 400 дворів, де проживало близько 3 тис. жителів, у т. ч. 1446 — чоловічої статі. Сільській общині належало 16 тис.

---

[1] Таврическая епархия. Псков, 1887, стор. 236.

[2] Сборник статистических сведений по Таврической губернии, вып. 1. Симферополь, 1885. Примечания к таблицам, стор. 7.

десятин придатної та 465 десятин непридатної для обробітку землі. На ревізьку душу припадало вже по 10 десятин надільної землі.

Напередодні реформи 1861 року село мало жалюгідний вигляд. Селяни будували свої житла з цегли-сирцю та саману, вкриваючи їх соломою або очеретом. Під час весняних чи осінніх негод село потопало в грязюці. В 1812—1850 рр. тут кілька разів вибухали епідемії холери і чуми, але медичної допомоги населення не мало.

Не дбали царські власті і про народну освіту. Якщо церкву було побудовано ще у 1829 році, то перша парафіяльна школа з'явилася в селі лише 1851 року[1].

Після реформи 1861 року державні селяни Веселого, крім різних податків, мусили щорічно вносити до казни т. зв. державну оброчну подать за надільну землю, згодом — викупні платежі.

Розподіл землі на ревізькі душі не задовольняв більшу частину населення, особливо бідноту. На сходках тривалий час обговорювалось питання, як ділити землю: за ревізькими душами чи за наявною кількістю чоловіків. Селянство поділилося на два протилежні табори. Врешті вирішено було домагатися переділу землі на наявні чоловічі душі. За цим принципом в 1862—1883 рр. проведено кілька переділів, але з 1884 року община Веселого знову повернулася до наділення землею за ревізькими душами.

Нестача землі, тягла й реманенту зумовлювала зубожіння основної маси селянства, поглиблювала класове розшарування села. За даними перепису 1884 року, у Веселому налічувалося 810 дворів, проживало 5182 чоловіка. 82 двори не були приписані до общини, надільної землі не мали. 306 господарств були бідняцькими, понад третина цієї кількості не мала робочої худоби[2]. Брак тягла й реманенту змушував бідноту повністю або частково здавати землю в оренду заможним селянам, а самим йти в найми. 257 господарств мали в середньому по 16 десятин землі кожне. Залежно від наявності тягла, реманенту та можливості орендувати землю, вони засівали від 10 до 25 десятин кожне. Серед них лише 35 господарств обробляли землю власними тяглом та реманентом, усі інші вдавалися до супряги і найму.

Куркулі, крім своєї власної, засівали понад тисячу десятин орендованої у бідноти землі та стільки ж поміщицької. Крім того, вони мали 1127 десятин купленої землі. На глитаїв у селі гнули спину 193 наймити.

Непосильним тягарем для багатьох селян були податки. Так, у 1884 році община мусила внести близько 19 тис. крб. викупних платежів, поземельного, земського та мирського податків, або по 13 крб. з ревізької душі (по 1,3 крб. з десятини землі).

Процес класового розшарування селян Веселого дедалі поглиблювався. До цього значною мірою призводило подрібнення селянських наділів, особливо бідняцьких та середняцьких. Так, у 1906 році розмір земельного наділу на чоловічу душу зменшився до 3,4 десятини[3]. Щоб якось прогодувати сім'ю, більшість середняків також мусила орендувати землі у поміщика. В. І. Ленін у помітках на полях книги В. Ю. Постникова «Південноросійське селянське господарство» наводив бюджет родини С. Маслова, селянина-бідняка з Веселого. З 608 крб. річних видатків 156 крб. він сплачував за оренду землі, 34 крб. становили податки; лагодження реманенту забирало 32 крб.[4]. Таким чином, майже половина коштів ішла на утримання господарства. Бідняки й середняки розорялися. Так, на 1 січня 1913 року сільське кредитне товариство мало понад 1400 боржників, їх господарства продавали з молотка[5].

---

[1] Запорізький облдержархів, ф. 109, оп. 1, спр. 36, арк. 11.

[2] Сборник статистических сведений по Таврической губернии, вып. 1. Симферополь, 1885, таблицы А 8—9, Б 74—76.

[3] М. В. Неручев. Очерк поземельных отношений в Таврической губернии, стор. 160.

[4] В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 1, стор. 509, 510.

[5] Статистический справочник Таврической губернии, ч. 2, вып. 3, стор. 74, 75.

Тяжке економічне становище, політичне безправ'я ставали все більш нестерпними. В той час соціал-демократичні організації Мелітополя та Олександрівська посилили агітаційну роботу на селі. В червні 1903 року у Веселому виявлено друковану прокламацію «До сільської інтелігенції». Листівки завозили сюди з Мелітополя прикажчики купця Кондака, що жив у селі. Вони поширювали також ленінську «Искру» (1936 року під час ремонту сільської крамниці в стіні знайдено великий пакунок газети «Искра»)[1].

1906 року під впливом більшовицької агітації почалися селянські заворушення проти поміщиків-колоністів. Того ж року наймити з Веселого брали участь у розгромі економії Шредера. Вони розподілили зерно і худобу, маєток спалили. Розгромлено й інші економії волості. Для придушення революційних виступів власті надіслали каральний загін. Кількох веселівських селян заарештували, допитали. Мелітопольська поліція довго провадила слідство, але виявити ватажків виступу не змогла[2].

Заворушення тривали і в 1907 році. У вересні того року до Веселого знову прибули загони поліції та війська, які вчинили розправу над «бунтівниками»[3].

Столипінська аграрна реформа ще більше погіршила становище основної маси селян. Куркулі, виходячи на хутори, захоплювали кращі землі общини. У 1906—1907 рр. біднота, озброєна вилами і кілками, не раз чинила опір свавіллю куркулів. Все ж за підтримкою властей протягом 1906—1914 рр. у Веселівській волості близько 200 родин заснували хутори[4]. У 1914 році з 1418 дворів села понад 700 бідняцьких господарств мали в середньому не більше 9 десятин кожне. 126 розорених селянських господарств переселилося до Сибіру, решта безземельних залишила село, поповнивши лави міського пролетаріату[5].

Напередодні першої світової війни в селі проживало близько 9 тис. чоловік. Веселе забудовувалося без будь-якого плану, здебільшого саманними хатами або ж землянками. Лише в центрі стояли кам'яні будинки куркулів, крамниці та склади. Убогі бідняцькі житла тулилися вздовж вузьких і кривих вуличок, які в негоду ставали непролазними від багнюки.

У селі діяли дві невеликі цегельні, п'ять парових млинів, кілька вітряків, кустарні майстерні чинбарів, кравців і шевців. Були кінна станція, поштове відділення і телеграф.

Часто спалахували епідемії тифу, малярії, віспи, а в 1910 році — холери і чуми. Лікарні в селі не було; відкрита наприкінці XIX ст. амбулаторія та лікарняна дільниця, де працювали лікар, фельдшер, акушерка, обслуговували близько 30 тис. населення з навколишніх сіл. У березні 1912 року повідомлялося, що у Веселому «епідемічних хвороб, особливо дитячих, надто багато, не кажучи вже про те, що хворих на інші хвороби — сухоти, гострий ревматизм, лихоманку, сифіліс, коросту — мало не півсела. Приймальний покій штурмують сотні хворих»[6].

Більш як через 40 років після відкриття парафіяльної школи земство у 1897 році спорудило у Веселому двокласне училище, а на початку XX ст.— ще одну церковнопарафіяльну та одну земську початкову школи. Але й вони не могли забезпечити навчанням навіть третини дітей шкільного віку. До того ж, викладання провадилося лише російською мовою. За переписом 1914 року тільки 22 проц. жителів уміли читати й писати.

З початком першої імперіалістичної війни з села призвано до армії 980 чоловіків. Двічі реквізували коней. У 1914—1916 рр. для потреб армії конфісковано

---

[1] Газ. «Колос» (Веселе), 16 жовтня 1965 р.
[2] Кримський облдержархів, ф. 483, оп. 4, спр. 473, арк. 32; спр. 476, арк. 36.
[3] ЦДАЖР СРСР, ф. 102, оп. 8, спр. 71, арк. 24.
[4] М. В. Неручев. Очерк поземельных отношений в Таврической губернии, стор. 265—267.
[5] Материалы подворной переписи Мелитопольского уезда, вып. 1, таблица 5—9, стор. 56, 57, 200, 240.
[6] Газ. «Мелитопольские ведомости», 19 лютого, 6 березня 1912 р.

150 бричок, 500 корів і 800 свиней. Наполовину зменшилися посівні площі. Бідняцькі господарства занепадали.

Та ось долинула до Веселого звістка про повалення самодержавства. В селі відбулися мітинги: селяни вимагали землі і миру. На сходках та мітингах часто виступали мелітопольські більшовики. Вони викривали антинародну політику Тимчасового уряду, роз'яснювали позицію революційної соціал-демократії в основних питаннях революції. Під впливом більшовицької агітації селяни відмовлялися вносити орендну плату, самовільно захоплювали землі, що належали поміщикам і колоністам. Влітку 1917 року в селі виникла група співчуваючих більшовикам, якою керували брати Пирогови[1].

З радістю зустріли веселівці звістку про перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції. Радянську владу проголошено в селі у січні 1918 року. Тоді ж створено волосний ревком на чолі з селянином-фронтовиком Т. С. Вечірком та сільський ревком, головою якого став М. К. Бовкун. Ревкоми енергійно здійснювали закони й розпорядження Радянської влади. На зборах активу, в яких взяло участь понад 500 чоловік, ухвалили негайно приступити до розподілу поміщицьких та обліку нетрудових куркульських земель. Цю роботу здійснював земельний комітет, пізніше — комбід, очолюваний сільським активістом Т. А. Огурцовим. Коли у куркулів вилучали нетрудові землі, лишки хліба, худоби, інвентаря, то часто вони підпалювали свої господарства. Для захисту майна, яке тепер належало революції, в березні 1918 року волревком створив кінний загін Червоної гвардії. На хутори та в економії послано загони охорони по 5—10 червоногвардійців. Запеклі сутички між червоногвардійцями і куркулями сталися в ряді місць, зокрема на хуторі Міщенка.

Навесні того ж року у Веселому, на базі маєтку Шредера, створено трудову артіль, яка об'єднала кілька десятків бідняцьких родин[2]. Та вона проіснувала недовго. В середині квітня 1918 року Веселе окупували австро-німецькі війська. Разом з гайдамаками вони розправилися з радянськими активістами, керівниками артілі, в т. ч. П. С. Попова повісили. Селяни чинили опір окупаційним властям: ухилялися від сплати контрибуції, перешкоджали відправці награбованого майна до Німеччини. В жовтні 1918 року у Веселе вступив партизанський загін під командуванням Зубка, але протримався в ньому лише три дні. Тоді до загону вступило багато веселівців, у т. ч. І. В. Постников, І. Соболь, А. Д. Білокопитов. Повернувшись до села, окупанти вчинили розправу над населенням, а партизанів М. Т. Кизилова і О. К. Соболя, які потрапили до їхніх рук, стратили[3].

В листопаді 1918 року кайзерівські війська змушені були залишити село. У Веселому почав діяти сільський ревком на чолі з колишнім фронтовиком А. З. Артемовим. Тоді ж тут виник партійний осередок у складі 7 чоловік: Я. Є. Осини, П. Кобзєва, І. Стецюри, П. Хачка й інших. Головою партосередку обрали В. Є. Довгополова. Комуністи проводили велику організаторську роботу, спрямовану на зміцнення Радянської влади. Ревком і партосередок почали здійснення ленінського Декрету про землю та заходів щодо обмеження куркульських господарств. Водночас значна увага приділялася допомозі бідняцьким господарствам, яким було надано частину реманенту й худоби, конфіскованих у поміщиків і колоністів.

Та мирний період у селі тривав недовго. У червні 1919 року Веселе захопили денікінці. Частина комуністів лишилася для роботи в тилу ворога. Денікінці пограбували населення, відібрали у селян землю, яку вони одержали від Радянської влади. Спроба провести мобілізацію до білої армії зустріла рішучу відсіч. У тилу денікінців хоробро билися партизанські загони.

В січні 1920 року частини 46-ї стрілецької дивізії Червоної Армії визволили

---

[1] Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні, т. 2, стор. 339.
[2] Історія колективізації сільського господарства Української РСР, т. 1. К., 1962, стор. 82.
[3] Газ. «Колос», 23 жовтня 1965 р.

Веселе від денікінців. Почали працювати волосний і сільський ревкоми, які організовували допомогу Червоній Армії продовольством, забезпечували виконання продрозверстки та збір хліба голодуючим містам півночі країни.

10 червня 1920 року село захопили врангелівці. Частини 15-ї стрілецької дивізії та кавалерійський полк 3-ї дивізії 13-ї армії в середині червня вели запеклі бої за визволення села, але під натиском переважаючих сил ворога змушені були відійти. На початку серпня частини 3-ї стрілецької дивізії знову з боями наблизились до Веселого. Незабаром сюди прибули частини Другої Кінної армії. Бої поблизу Веселого точилися протягом усього літа. Лише 31 жовтня частини 90-ї та 89-ї бригад 4-ї армії Південного фронту визволили село від білогвардійців[1]. У боях за населені пункти Веселівської волості особливо відзначилися червоноармійці 270-го Білорецького полку 30-ї Іркутської стрілецької дивізії. Поблизу сіл Михайлівки та Єлизаветівки полк вступив у бій з переважаючими силами врангелівських військ і затримав просування їх до підходу основних сил Червоної Армії. Та це далося дорогою ціною: 112 бійців і 20 командирів полягли смертю хоробрих. На увічнення їх пам'яті у Веселому та Єлизаветівці встановлено пам'ятники. Михайлівку перейменовано на Білорецьке. Одну з вулиць Веселого названо Білорецькою.

З листопада 1920 року відновив роботу волосний ревком, головою якого призначено комуніста О. Зарубаєва, колишнього матроса Чорноморського флоту. Секретарем волревкому став П. Прусенко. Одночасно почав діяти Веселівський сільський ревком у складі І. Є. Шевченка (голова), А. З. Артемова, М. Ф. Ребристого, П. М. Лихачова, Т. С. Каменєва. Всі вони були місцевими селянами, активними учасниками громадянської війни[2]. Волосний ревком мав чотири відділи: загальний, земельний, народної освіти та військкомат. Основну увагу волревком приділяв зміцненню Радянської влади в населених пунктах волості, а також виконанню продрозверстки[3].

Наприкінці листопада 1920 року в селі створено волосний комітет незаможних селян на чолі з О. Рязановим; КНС став опорою волревкому в боротьбі за утвердження в селі й волості Радянської влади.

Наприкінці листопада — початку грудня 1920 року відновила роботу партійна організація, яка налічувала 12 членів і 9 кандидатів у члени партії. Серед них О. Зарубаєв (голова осередку), В. Долгополов, П. Хачко, Я. Осина, Г. Калабухов та інші. Партійна організація очолила боротьбу селян за перші соціалістичні перетворення в селі[4]. Партосередок допоміг молоді села створити комсомольську організацію. На початку 1921 року вона вже налічувала 40 чоловік. Першим секретарем її був О. П. Гармаш.

Оскільки в дніпровських плавнях та поблизу їх ще орудували махновські банди, волревком створив загін самооборони, куди ввійшли комуністи, комсомольці та члени КНС. У грудні 1920 року загін з допомогою частин 30-ї Іркутської дивізії, що перебували в селі, розгромив біля села Менчикурів одну з цих банд.

Партосередок, волревком і волкомнезам підготували і провели 21 січня вибори сільських Рад. Веселівську сільраду очолив І. Є. Шевченко. Перший волосний з'їзд Рад відбувся у Веселому 27 січня 1921 року. Головою волвиконкому обрано О. Зарубаєва[5].

Імперіалістична та громадянська війни підірвали економіку селянських господарств. 1920 року в усій Веселівській волості було тільки 4 тис. коней і приблизно стільки ж корів. Під керівництвом партосередку актив села створив земельний

---

[1] ЦДАРА, ф. 174, оп. 3, спр. 139, арк. 98; Гражданская война на Украине, т. 3, стор. 200, 201, 342, 426, 638, 659, 686, 689.

[2] Філіал Запорізького облдержархіву в Мелітополі, ф. Р-58, оп. 1, спр. 60, арк. 13, 14, 20, 22, 47, 52.

[3] АІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 6, спр. 58, арк. 4.

[4] Там же, арк. 4,7.

[5] Філіал Запорізького облдержархіву в Мелітополі, ф. Р-58, оп. 1, спр. 60, арк. 52, 60, 70; ф. Р-166, оп. 1, спр. 117, арк. 105, 341.

комітет, який перерозподілив усю землю з розрахунку 2,2 десятини на кожного члена сім'ї. Створений при волвиконкомі посівний комітет допоміг селянам одержати насіннєві позички та організував супрягу бідняцьких і середняцьких господарств. В селі з'явилися кооперативні споживче і кредитне товариства. І все ж через нестачу тягла обробіток землі провадився на низькому агротехнічному рівні, до того ж засіяно було не більше 60 проц. довоєнних посівних площ. Внаслідок посухи в 1921 році загинули майже всі посіви зернових[1]. Зібрали менше, ніж сіяли. Почався голод. У Веселому тяжко бідували 3,5 тис. чоловік. Десятки сімей, шукаючи порятунку, виїхали з села.

Партійна організація, комсомольці, сільська Рада, комнезам організували допомогу голодуючим. Для дітей відкрили їдальні, для сиріт — дитячий будинок на 45 місць. З ініціативи волосного партійного комітету почалося збирання коштів до фонду допомоги голодуючим. Веселівське споживче товариство зібрало гроші на користь дитячого будинку та сільської лікарні. Велику допомогу подала держава. Поступово з голодом було покінчено.

7 березня 1923 року створено Веселівський район Мелітопольського округу. Перетворення Веселого на районний центр сприяло впорядкуванню та дальшому зростанню села.

Партійний осередок, сільрада і КНС вели серед бідноти роз'яснювальну роботу за створення в селі колективних господарств. Ще в листопаді 1921 року в с. Веселому організувалася сільськогосподарська артіль «Ведучий до соціалізму», а у січні 1923 року — артіль «Вільна праця», що об'єднала 13 дворів, і комуна ім. Леніна, яка об'єднала 41 двір (762 га землі)[2].

Протягом 1924—1925 рр. економіка Веселого швидко відроджувалася. Цьому значною мірою сприяло запровадження непу. Посівні площі зросли в півтора раза, вищими стали врожаї. У 1925 році, наприклад, окремі господарства збирали по 70—100 пудів зерна з гектара. Певну роль у піднесенні сільськогосподарського виробництва відіграли комуни, організовані 1921 року в колишніх хуторах та поміщицьких маєтках. У Веселівському районі їх було вісім. Для заохочення селян-одноосібників до колективних форм праці у вересні 1925 року в селі відкрилася районна сільськогосподарська виставка, на якій демонструвалися досягнення сільськогосподарського виробництва комун району і, зокрема, радгоспів «Веселе» та «Соцземлеробство»[3].

В селі налічувалося 1560 селянських господарств, проживало 7,2 тис. чоловік. Тут діяли 6 парових млинів, 12 вітряків, маслозавод, 4 кузні, 14 крамниць[4]. Поліпшилась робота споживчої кооперації; товарооборот її в 1925 році зріс порівняно з попереднім роком більш як у 6 разів, а кількість пайовиків — з 70 до 1028 чоловік.

Місцеві органи влади постійно дбали про розвиток народної освіти. Ще в 1919/20 навчальному році у Веселому працювало 8 трудових початкових шкіл, у яких навчалось 438 дітей. Тоді ж організовано ремісничу школу, яка готувала слюсарів і столярів. 1920 року відкрилися ще дві початкові школи; всього працювало в селі 24 вчителі[5]. У 1924 році одну з початкових шкіл реорганізовано в семирічну. Всіх дітей шкільного віку охоплено навчанням. Першим директором семирічки став комуніст І. К. Наливайко.

Велику організаторську і політико-виховну роботу провів районний комітет партії на чолі з Я. Є. Осиною. Особлива увага приділялася роботі серед бідноти й середняків, а також політичному навчанню комуністів і комсомольців. У селі діяли політшкола, лікнепи, активізувалась робота сільбуду, що діяв з 1921 року,

---

[1] ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 2, спр. 325, арк. 28.

[2] Філіал Запорізького облдержархіву в Мелітополі, ф. Р-372, оп. 1, спр. 12, арк. 1, 2, 6; спр. 26, арк. 8—9.

[3] Газ. «Думка» (Мелітополь), 29 вересня 1925 р.

[4] Описание населенных мест Екатеринославской губернии, стор. 396, 397.

[5] Запорізький облдержархів, ф. Р-3, оп. 1, спр. 343, арк. 3, 4; спр. 277, арк. 17, 49.

Збирання хліба комбайном. Село Веселе, 1939 р.

та хат-читалень. Кількісно зросла районна партійна організація, поширився її вплив на трудящих. У 1927 році вона об'єднувала 108 комуністів[1]. Комсомольська організація налічувала 64 чоловіка.

Значну роботу провадила партійна організація серед жінок, які дедалі активніше залучались до громадсько-політичного життя. В літній період у Веселому відкривалися дитячі ясла, що давало змогу жінкам більше уваги приділяти громадсько-корисній справі.

У липні 1927 року в селі організувалося перше товариство спільного обробітку землі — «Спільна праця», до якого вступило 39 родин. За ним закріпили 75 га землі. Згодом виник ще один ТСОЗ — «Червона громада», а восени 1928 року в селі вже налічувалось п'ять колективних товариств, які об'єднали 47 проц. одноосібних селянських господарств.

1930 рік став роком масової колективізації сільського господарства, яка проходила в умовах гострої класової боротьби. 2 січня у Веселому зібрався 2-й з'їзд комнезамів району. Учасники з'їзду надіслали телеграму урядові України, в якій запевнили, що комнезами району зроблять усе необхідне для соціалістичної перебудови сільського господарства[2]. У травні в селі вже налічувалось 14 товариств спільного обробітку землі, а наприкінці року на базі ТСОЗів утворилося 9 укрупнених сільськогосподарських артілей.

У 1931 році почала працювати МТС. Спочатку вона мала 25 тракторів, через два роки тракторний парк збільшився в три з половиною рази. На полях веселівських артілей працювало 30 тракторів. Та кваліфікованих механізаторів не вистачало, отже, техніка використовувалась не на повну потужність. Внаслідок низького рівня агротехніки урожайність зернових у 1930 році становила в середньому 10—12 цнт з га. Малопродуктивним було й тваринництво.

Завдяки заходам, вжитим партійною організацією та наполегливій праці людей, економіка колгоспів міцніла. У 1935 році у веселівських артілях з'явились перші ударники праці, стахановці, які значно перевиконували встановлені норми. Серед них—комбайнери М. Й. Чорнобай, Ф. М. Постник, А. Р. Сафонова, тракторист І. Зубов та інші. За ударну працю передовики виробництва неодноразово преміювалися, а комбайнера Ф. М. Ребристого, який удвоє перевиконував норми виробітку, удостоєно ордена Леніна.

1939 року колгоспи села виростили по 15 цнт зернових з га, а в радгоспі «Известия» — по 19,5 цнт. В наступному році на 48 тваринницьких фермах артілей і радгоспу налічувалося близько 2 тис. голів великої рогатої худоби. Артілі села одержали близько 2 млн. крб. грошового прибутку.

1941 року учасниками ВСГВ стали три веселівські колгоспи.

Визначних успіхів у сільськогосподарському виробництві досягнуто завдяки організаційній і виховній роботі районного партійного комітету та партійних осередків. У 1940 році на території Веселого було шість первинних партійних організацій, які об'єднували 40 комуністів. Особливу увагу парторганізації колгоспів приділяли питанням організації праці, піднесення культури землеробства та підвищення продуктивності тваринництва, дбали про побут і відпочинок людей.

[1] Газ. «Радянський степ» (Мелітополь), 7 листопада 1927 р.

Невпізнанно змінився зовнішній вигляд села. Назавжди зникли землянки, у центрі виросли добротні цегляні будинки районних установ, крамниць, районного будинку культури. Озеро, яке давно стало болотом, засипали і натомість створили парк. Усі вулиці загрейдеровано та обсаджено декоративними деревами, на присадибних ділянках зазеленіли фруктові сади.

Місцеві органи постійно дбали про поліпшення охорони здоров'я трудящих. В 1925 році у Веселому були дві амбулаторії, лікарня на 20 ліжок, аптека, жіноча та дитяча консультації. Населення обслуговували два лікарі, фельдшер і два лікпоми[1]. В передвоєнні роки кількість місць у лікарні потроїлася, тут працювало 10 лікарів, діяло кілька медпунктів, пологовий будинок. У колгоспах працювали постійні та сезонні дитячі ясла; у 1936 році на березі Азовського моря відкрито піонерський табір. Згодом такі табори відкрили на березі Дніпра поблизу Кам'янки-Дніпровської та Великої Знам'янки.

Докорінно поліпшилася народна освіта. До 1937 року у Веселому ліквідовано неписьменність серед дорослого населення. 1935/36 навчального року відкрилися дві середні школи, в яких працювало 50 вчителів. Особливу повагу серед населення заслужили педагоги В. В. Кулик, Ф. К. Лисенко, І. К. Наливайко та інші.

З піднесенням колгоспної економіки зростала мережа культурно-освітніх закладів. У Веселому працювали районний будинок культури, кілька колгоспних клубів. При всіх клубах діяли гуртки художньої самодіяльності, демонструвалися кінофільми. Значна частина житлових будинків і державних установ радіофікована.

Небувало зросли культурні запити трудящих. У районній бібліотеці, фонд якої становив 13 тис. книг, у 1941 році налічувалося 1200 читачів. Жителі передплачували багато газет і журналів. З лютого 1935 року у Веселому виходить районна газета «Ленінський шлях».

З початком Великої Вітчизняної війни більшість чоловіків призовного віку вступила до лав Червоної Армії. Наприкінці червня 1941 року у Веселому створено винищувальний батальйон. Коли фронт наблизився, з села вивезли техніку, зерно, худобу, евакуювали значну частину людей.

18 вересня 1941 року німецько-фашистські загарбники захопили Веселе. Почалися грабування державного та колгоспного майна, арешти і вбивства людей. Першою жертвою стала 23-річна Г. П. Бєляєва, яку фашисти звинуватили у «шпигунстві» і після допиту та знущань розстріляли. Загинув також комуніст П. К. Калугін, який працював головою колгоспу «Авангард». Він не встиг евакуюватися і переховувався у своїй садибі. 6 травня 1942 року Калугіна заарештували і після катувань розстріляли.

Жителі Веселого всіляко саботували заходи окупантів: не виходили на роботу, уникали відправки на німецьку каторгу тощо. Для підпільної роботи в тилу ворога залишено комуністів Н. С. Муху та Д. Г. Ватагіна (розстріляний фашистами у 1942 році)[2]. Високий патріотизм проявляла молодь. Комсомолка В. П. Шкригун збирала й передавала важливі розвідувальні дані радянському командуванню. Допомагав їй ветлікар С. В. Бугайцов.

26 жовтня 1943 року радянські війська визволили Веселе. У боях з ворогом відзначилися частини 4-го гвардійського Кубанського кавалерійського корпусу під командуванням генерал-лейтенанта М. Я. Кириченка, а також частини 19-го танкового корпусу 28-ї армії 4-го Українського фронту[3]. У складі цих військових частин було багато уродженців Веселого, в т. ч. В. О. Єфімов, В. В. Сафонова та інші. При визволенні села загинуло 162 солдати й офіцери Червоної Армії. У 1957 році на братській могилі героїв встановлено пам'ятник.

---

[1] Материалы по статистике Мелитопольской округи на 1 октября 1925 г. Х., 1925, стор. 22, 23.
[2] Запорізький облпартархів, ф. 214, оп. 1, спр. 331, арк. 63.
[3] Архів МО СРСР, ф. 681, оп. 382908, спр. 1, арк. 15, 16.

Загальний вигляд селища Веселого. 1969 р.

Понад 2 тис. веселівців билися з ворогом на фронтах Великої Вітчизняної війни. Понад 500 чоловік загинуло смертю хоробрих, 320 нагороджено орденами та медалями Радянського Союзу.

Окупанти заподіяли господарству села великих руйнувань. Загальні збитки становили 72,9 млн. крб., понад 200 юнаків і дівчат вивезено на каторгу до Німеччини[1].

Партійна організація та сільська Рада мобілізували людей на відбудову господарства. Артілі очолили комуністи М. М. Безсонов, І. Д. Довгаль, І. Ф. Сафонов та інші. Велику допомогу колгоспам подали держава, братні республіки. Із східних районів країни надійшли трактори й автомашини, з республік Середньої Азії — худоба. Невдовзі відкрито магазини, відремонтовано приміщення громадських установ, житлові будинки. В 1944 році колгоспи Веселого освоїли близько 40 проц. довоєнних площ, відбудували тваринницькі ферми. Артілі успішно виконали свої зобов'язання перед державою, здавши додатково понад 432 тис. пудів хліба, внесли до фонду оборони 1,2 млн. крб. грішми[2]. Близько 200 жителів села брали участь у відбудові Дніпрогесу ім. В. І. Леніна.

Напружено працювала партійна організація села, яка налічувала 9 комуністів. Вона вела організаторську та виховну роботу, впроваджувала досвід передовиків. Велика увага приділялась підготовці кадрів — трактористів, комбайнерів, бригадирів та інших.

Після переможного завершення Великої Вітчизняної війни до села повернулось багато демобілізованих воїнів. Відродилися колгоспні парторганізації, значно посилилася допомога держави. Наприкінці 1945 року прибутки артілей становили близько 1 млн. карбованців.

Протягом першої післявоєнної п'ятирічки господарство артілей було в основному відбудовано. Рік у рік зростав рівень механізації трудомістких робіт. У 1948 році на ланах Веселого працювало 50 тракторів. Колгоспи повністю освоїли довоєнні посівні площі. За роки п'ятирічки у 2—3 рази зросло поголів'я худоби, корів — у 8 разів. У 1950 році, після об'єднання, в селі стало 4 великі колгоспи — ім. Леніна, ім. Фрунзе, ім. Суворова та ім. Сталіна. Укрупнення сприяло дальшому піднесенню економіки, кращому використанню техніки, підвищенню культури землеробства. Завдяки цьому врожайність зернових збільшилася до 18 цнт з га, кількість поголів'я худоби потроїлася. Прибутки досягли близько 10,5 млн. карбованців[3].

У 1957 році Веселе віднесено до категорії селищ міського типу. Того року на базі колгоспу ім. Леніна та кількох артілей Білорецької і Єлизаветівської сільських Рад утворено радгосп «Південний», за яким закріпили 19,2 тис. га земельних угідь, у т. ч. 16,6 тис. га орної землі. На початку 1958 року всі артілі Веселого об'єдналися в одну — ім. Фрунзе, що мала 14,9 тис. га землі. Відразу виявилися переваги

---

[1] Запорізький облпартархів, ф. 102, оп. 31, спр. 20, арк. 48.
[2] Там же, ф. 214, оп. 1, спр. 217, арк. 6.
[3] Запорізький облдержархів, ф. Р-2515, оп. 1, спр. 347, арк. 4—17; спр. 312, арк. 65—86.

Підготовча група дошкільнят Веселівської середньої школи № 1. 1969 р.

великого механізованого господарства, яке спеціалізувалося на виробництві зерна та продуктів тваринництва. У роки семирічки значно зросли прибутки господарств. Цьому значною мірою сприяло зростання їх технічної оснащеності та підвищення культури землеробства. Чималих досягнень добилися трудівники радгоспу та колгоспу протягом чотирьох років поточної п'ятирічки. Виконуючи рішення березневого (1965 р.) Пленуму ЦК КПРС і XXIII з'їзду партії, партійні організації і керівництво господарств поліпшили розстановку кадрів на вирішальних ділянках виробництва, змінили структуру посівних площ, де провідне місце посіла озима пшениця, вдосконалили систему морального і матеріального заохочення працівників. В ході соціалістичного змагання на честь 100-річчя з дня народження В. І. Леніна трудівники радгоспу «Південний» в 1969 році зібрали пересічно по 21,5 цнт зернових з га. Колгоспники артілі ім. Фрунзе одержали по 23,5 цнт зернових з гектара.

Успішно розвивається тваринництво. 1969 року на фермах обох господарств було 8,1 тис. голів великої рогатої худоби, 7,6 тис. овець, 14,7 тис. свиней. На 100 га угідь того ж року вироблено понад 200 цнт молока та близько 60 цнт м'яса, а на кожні 100 га посіву зернових — по 10—15 тис. штук яєць.

У провідних галузях колгоспного і радгоспного виробництва широко застосовується комплексна механізація. Трактори, комбайни і автомашини обслуговувало близько 400 механізаторів. У господарстві працює 16 спеціалістів сільського господарства з вищою освітою. Зросли прибутки господарств: 1969 року в колгоспі ім. Фрунзе вони становили понад 2,3 млн., а в радгоспі — понад 3,5 млн. крб.

У процесі піднесення економіки колгоспу та радгоспу провідну роль відігравали партійні організації, які 1969 року об'єднували 196 членів КПРС. Більшість з них (140 чоловік) працює в сфері виробництва. З ініціативи комуністів розгорнулося змагання за підвищення культури землеробства та найповніше використання техніки. Постійна увага приділялася поширенню досвіду новаторів, широко застосовувалося матеріальне і моральне стимулювання праці.

За післявоєнні роки у Веселому виросли сотні передовиків виробництва — майстрів землеробства і тваринництва. Тривалий час у веселівському радгоспі «Південний» працює комбайнер І. А. Гапонов. У 1952 році за високі показники в роботі його нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора, а в 1958 — орденом Леніна. Тракториста О. Є. Білокопитова, коваля М. З. Євтухова і доярку М. П. Чурсіну відзначено орденом Трудового Червоного Прапора. Всього ж у обох господарствах урядових нагород удостоєно 48 передовиків виробництва. Широкого розмаху в колгоспі і радгоспі набув рух за комуністичне ставлення до праці — 105 чоловік вибороли звання ударника комуністичної праці. Широкого розмаху набуло змагання за дострокове виконання завдань п'ятирічки, за гідну зустріч 100-річчя з дня народження В. І. Леніна.

Успішно розвивається місцева промисловість. У 1956 році став до ладу елеватор місткістю близько 20 тис. тонн зерна. Тут трудиться перша в районі бригада комуністичної праці, яку очолює В. Я. Шляхова. Того року почав працювати райпромкомбінат, окремі цехи якого випускають бочкотару та інші господарські товари. Потужність маслозаводу порівняно з першими післявоєнними роками у 1969

році потроїлась. Завод продовольчих товарів виробляє борошно, хлібо-булочні вироби, безалкогольні напої, комбікорм тощо. Діють підприємства будівельно-монтажного управління, «Міжколгоспбуд», автогосподарство, відділення «Сільгосптехніки».

За післявоєнний час у Веселому споруджено понад 1 тис. будинків. Центр селища забудовується двоповерховими спорудами. В районі залізничної станції Нововесела виросли квартали житлових будинків сучасного типу. Окрасою селища є великий універмаг, кінотеатр, середня школа, готель тощо. З 1955 року тут діє водопровід. Селище повністю електрифіковане й радіофіковане. Більшість вулиць заасфальтовано.

Зростає добробут трудящих. У 1969 році середній річний заробіток колгоспника артілі і працівника радгоспу перевищив тисячу крб. У Веселому — 28 крамниць і кіосків, 5 їдалень та 10 підприємств побутового обслуговування. Дві третини жителів мають телевізори. У власному користуванні громадян є 47 легкових автомашин.

Величезні зміни сталися в медичному обслуговуванні трудящих. До революції у Веселому один лікар обслуговував понад 10 тис. чоловік, зараз на одного лікаря припадає близько 500 жителів. Фашистські окупанти спалили головний корпус лікарні. В середині 50-х років її відбудовано. Пізніше споруджено нові приміщення терапевтичного відділення і поліклініки. В колгоспі та радгоспі є медичні пункти, на фермах — профілакторії. У лікувальних закладах селища — 80 медичних працівників, у т. ч. 18 лікарів. Повагу серед трудящих здобув хірург Л. С. Бобров, який в системі охорони здоров'я працює 27 років. Високий авторитет завоювала в селі лікар М. М. Молодико, учасниця партизанського руху в роки Великої Вітчизняної війни. За заслуги перед Батьківщиною вона нагороджена орденом «Знак Пошани», медаллю «Партизанові Вітчизняної війни» 2-го ступеня та значком «Відмінник охорони здоров'я».

Величезним завоюванням трудящих є розквіт народної освіти. В довоєнні роки у Веселому здійснено загальне семирічне навчання. У 1969 році в селищі працювало дві середні, три початкові та заочна середня школи. 210 випускників школи у післявоєнний час стали вчителями, 190 — лікарями, 200 — агрономами тощо. 1969 року в селищі працювало 130 спеціалістів з вищою та близько 200 — із середньою спеціальною освітою.

У Веселому є районний будинок культури, 5 клубів, музична школа, 30 червоних кутків. У гуртках художньої самодіяльності беруть участь понад 500 чоловік. Аматори сцени часто виїжджають з виставами та концертами до інших сіл, у польові табори і на ферми. До послуг трудящих — 7 бібліотек. Кожен третій житель — читач бібліотеки. Селищна бібліотека має 25 тис. примірників книг. У багатьох сім'ях є власні бібліотеки. Кожна родина передплачує 3—4 газети і журнали.

Ансамбль баяністів Веселівського районного будинку культури. 1969 р.

У побут трудящих ввійшли нові свята та обряди. В будинку культури влаштовуються комсомольські весілля, вечори трудової слави, свята повноліття тощо.

У господарському, політичному та культурному житті Веселого визначну роль відіграє селищна Рада, в складі якої 85 депутатів. Діють сім постійних комісій Ради: сільськогосподарську очолює депутат М. І. Шеховцов, благоустрою — депутат Ф. Ю. Рябко, культурно-побутову — депутат В. О. Єфімов тощо.

З усієї багаторічної історії Веселого, заснованого понад 150 років тому на колишньому Чумацькому шляху, найзнаменнішими були роки останнього п'ятдесятиріччя. Самовідданою працею трудящих під керівництвом Комуністичної партії невеличке в минулому село перетворилося на один з добре впорядкованих районних центрів на Запоріжжі.

М. П. БІЛКА

ЧКА́ЛОВЕ

Чкалове (до 1938 року — Гаврилівка) — село, центр однойменної сільської Ради, розташоване за 20 км на захід від райцентру смт Веселого. До найближчої залізничної станції Нововесела — 18 км. Село зв'язане шосейним шляхом з автомагістраллю Москва—Сімферополь. Населення — 1350 чоловік. Чкалівській сільській Раді підпорядковане село Корніївка.

Гаврилівку засновано 1812 року в Менчикурській долині поблизу урочища Довгий Під. Першими поселенцями були державні селяни з Великої Білозерки Г. Шкиндар та Ю. Шматько, які того року заснували хутір. Від імені першопоселенця Гаврила Шкиндара й пішла назва села[1].

Обабіч Гаврилівського хутора осідали нові переселенці — переважно вихідці з Великої Білозерки. У 1855 році розрізнені хутори злилися в єдине село, в якому налічувалося 200 дворів. Того ж року за рішенням великобілозерського та гаврилівського селянських сходів частину переселенців повернуто до Великої Білозерки. Переселяли сина до батька, меншого брата до старшого, або одного з братів до двох інших. Внаслідок такого переселення у Гаврилівці залишилось 127 дворів. Але населення зростало переважно за рахунок нових переселенців з північних губерній, які шукали вільних земель. В 1862 році сюди прибуло 14 сімей (57 ревізьких душ) з Київської губернії. 1864 року в селі вже проживало 694 чоловіка.

У 1868 році, коли в Гаврилівці оформилась самостійна община, було проведено земельне розмежування з Великою Білозеркою; до Гаврилівки відійшло 4775 десятин землі. Селяни займалися хліборобством, на кожну ревізьку душу припадало по 8 десятин землі. З 1872 року община перейшла до розподілу землі на наявні чоловічі душі, що призвело до значного подрібнення наділів.

На час перепису 1884 року в селі налічувалось 253 двори, в т. ч. 11 неприписаних до общини (торговці, ремісники, батраки), проживало 1529 чоловік. Із загальної кількості приписаних до села дворів — 30 були безпосівними, хоч і мали в середньому на двір по 10,7 десятини надільної землі. Відсутність тягла й інвентаря змушувала їх здавати землю в оренду куркулям і до них же найматися на заробітки. 35 господарств засівали від 1 до 5 десятин, а 52 двори — від 5 до 10 десятин. Отже, половина господарств села була бідняцькою. Лише 6 дворів мали плуги, половина не мала худоби; тільки 3 господарства обробляли землю своєю худобою, 47 — вступали в супрягу, решта ж наймала тягло й інвентар.

Третина господарств, що була середняцькою, засівала від 10 до 24 десятин на двір. Половина з них здавала частину наділу в оренду. Дві третини господарств цієї групи обробляли землю, вступаючи в супрягу. Отже, більша частина цієї групи селян ледь зводила кінці з кінцями.

---

[1] Статистико-хронологико-историческое описание Таврической епархии, стор. 128.

46 куркульських господарств мали на двір по 28—29 десятин наділу. З них 16 засівали від 30 до 50 і більше десятин кожне, 20 господарств — від 80 до 200 десятин, бо орендували 1277 десятин у своїх односельчан і володіли 450 десятинами купленої землі. На кожне з цих господарств припадало по чотири-п'ять пар коней і по парі волів, по чотири-шість корів тощо[1].

Процес класового розшарування селян Гаврилівки дедалі поглиблювався. Протягом 1884—1904 рр. населення її зросло в тричі, майже у стільки ж разів зменшились наділи на наявну чоловічу душу, що у 1904 році становили всього 2,9 десятини. Сільська біднота через відсутність робочої худоби та інвентаря не спроможна була обробити й ці мізерні ділянки[2].

Безпосередньо до Гаврилівки прилягали володіння крупних поміщиків-колоністів Фальц-Фейна, Шредера та інших. Значна частина гаврилівських селян постійно наймитувала в цих економіях.

Жорстока експлуатація бідноти сільськими глитаями, колоністами та поміщиками породжувала у неї невдоволення існуючим ладом та штовхала її на рішучі виступи проти гнобителів. З великим інтересом гаврилівські селяни знайомились з більшовицькими листівками та прокламаціями, які восени 1905 року розповсюджував у селі місцевий бідняк М. Х. Любарський. Він підтримував зв'язок з Мелітопольським комітетом РСДРП, одержував від нього революційну літературу, в т. ч. й звернення ЦК РСДРП «Селяни, до вас наше слово!». У грудні 1905 року гаврилівська біднота рішуче підтримала виступи селян Великої Білозерки, а в серпні 1906 року — Великої Лепетихи проти поміщиків-колоністів і взяла участь у розгромі їх економій, зокрема економії Шредера та маєтку Давидфельда[3].

Царизм жорстоко придушив селянські заворушення. Як і в навколишніх селах, у Гаврилівці провадились обшуки, допити й арешти. Кількох активних учасників заворушень з Гаврилівки, зокрема, селян С. Ростенка та А. Шмиголя заарештували й заслали до Сибіру[4].

Запровадження столипінської аграрної реформи вкрай розорило основну масу гаврилівських селян. Напередодні першої світової імперіалістичної війни із 3920 чоловік населення Гаврилівки 1022 чоловіки постійно перебували на заробітках за межами села. Значна частина бідноти цілорічно наймитувала у сільських багатіїв. 112 господарств зовсім не мали худоби, така ж кількість дворів була без коней чи волів. Отже більша половина господарств не мала тягла, 218 дворів — інвентаря. 167 таких господарств здавали свої наділи повністю чи частково в оренду, а залишену частину землі обробляли в супрязі. В іншому становищі знаходились 52 куркульські господарства. В своїх руках куркулі зосередили понад 60 проц. землі, яку біднота здавала в оренду, а також більшість робочої худоби та інвентаря. 8 куркульських господарств скупили 581 десятину бідняцької землі і вийшли на хутори. Крім того, вони орендували та скуповували землі в інших волостях і за межами повіту[5].

Село, як і в попередні роки, забудовувалось здебільшого саманними хатами, вкритими соломою. Лише третина будівель, що належала заможним селянам, була під черепицею. Криві вузькі вулиці в негоду втопали в багнюці.

Селяни фактично не мали медичної допомоги. В селі не було навіть фельдшерського пункту, а Веселівська волосна лікарняна дільниця не встигала обслуговувати навіть жителів волосного центру.

---

[1] Сборник статистических сведений по Таврической губернии, вып. 1. Симферополь, 1885, таблицы Б 82—84.

[2] М. В. Неручев. Очерк поземельных отношений в Таврической губернии, стор. 131, 135, 160, 161.

[3] Кримський облдержархів, ф. 26, оп. 3, спр. 500, арк. 76—78; ф. 376, оп. 6, спр. 677, арк. 8—31; спр. 687, арк. 55—56, 76, 80—82, 86, 126, 135.

[4] Газ. «Мелитопольская жизнь», 19 січня 1907 р.

[5] Материалы подворной переписи Таврической губернии, вып. 1, стор. 175, 176, 200.

Першу земську однокласну школу відкрито в селі 1875 року. Взимку школа погано опалювалась, не вистачало меблів, підручників. Того року тут навчалося 53 хлопчики і 11 дівчаток. Першим вчителем у селі був Ф. Корнєв[1].

За вимогою общини земство в 1899 році відкрило в селі ще одну початкову однокласну школу. В обох школах у 1899/1900 навчальному році навчалось 159 дітей. Але школу закінчило лише 13 дітей, решта мусила кинути навчання, бо в господарстві потрібні були робочі руки. Більша частина дітей взагалі залишалася поза школою. Так, у 1913/14 навчальному році з 382 дітей віком від 8 до 12 років зарахували до школи лише 160, закінчила навчальний рік тільки шоста частина.

1898 року земство відкрило в селі невелику бібліотеку, яка налічувала 269 книг, переважно релігійного змісту.

Як тільки почалася перша світова війна, більшість чоловіків призовного віку відправлено на фронт. За час війни в селі реквізували дві третини поголів'я коней, всі придатні брички. Відсутність робочих рук призвела до скорочення посівних площ; бідняцькі господарства занепадали.

Після повалення самодержавства життя селян не поліпшилось. Буржуазно-демократична революція не вирішила земельного питання, не принесла жаданого миру.

Докорінно змінилась обстановка в селі після Великої Жовтневої соціалістичної революції. Наприкінці грудня 1917 року до Гаврилівки прибули представники повітової Ради селянських депутатів з Мелітополя та Веселівського волосного ревкому. На сільській сходці зачитали рішення повітової Ради про встановлення Радянської влади в усіх селах повіту, оголосили декрети Радянського уряду про мир і землю. Гаврилівці одностайно підтримали створення у Веселому волосного ревкому і тут же обрали сільський ревком, головою якого став колишній фронтовик, місцевий селянин С. І. Романенко, членами — селяни Л. І. Міщенко, Г. Г. Чеверда, К. С. Чичкань. Ревком одразу приступив до здійснення ленінського Декрету про землю та організації супряги бідняцьких господарств для проведення сівби.

У квітні 1918 року, коли кайзерівські війська захопили село, ревком пішов у підпілля, звідки керував боротьбою селян проти окупантів та їх буржуазно-націоналістичних найманців. Окупанти чинили грабежі й насильства. Реквізовані у селян хліб, майно і худобу вони відправляли до Німеччини. Невдовзі в Гаврилівці нелегально був створений повстанський загін, якого очолив більшовик Д. С. Кириленко. Начальником штабу загону став комуніст О. Д. Заплюйсвічка[2].

Восени 1918 року австро-німецькі окупанти залишили село. Ревком, вийшовши з підпілля, продовжував формувати партизанський загін. У січні 1919 року, коли село захопили білогвардійські частини генерала Тілло, партизани з'єдналися з Михайлівським та іншими партизанськими загонами і взяли участь у героїчній обороні Михайлівки від білогвардійців.

У середині лютого 1919 року частини Червоної Армії з групи П. Ю. Дибенка визволили село від денікінців. Тоді ж гаврилівський партизанський загін влився до складу Першого українського полку 2-ї бригади Задніпровської радянської дивізії. Члени ревкому, що повернулись до Гаврилівки, займалися поповненням добровільцями Першого українського полку, збиранням продовольства для Червоної Армії і голодуючих міст півночі Росії[3].

Та мирний час тривав недовго. На початку липня Гаврилівку знову захопили денікінці. Вони знущалися над радянськими активістами та сім'ями червоноармійців, намагалися провести мобілізацію до білої армії. Але більшість чоловіків призовного віку втекла до дніпровських плавнів і там переховувалась до визволення

---

[1] Справочная книга Одесского учебного округа, вып. 3. Одесса, 1891, стор. 46, 123.

[2] Запорізький облдержархів, ф. Р-1831, оп. 1, спр. 6, арк. 3, 7; спр. 13, арк. 25; спр. 73, арк. 1—17.

[3] Там же, спр. 6, арк. 2; спр. 73, арк. 1—17.

села. На початку січня 1920 року під ударами частин 46-ї стрілецької дивізії Червоної Армії білогвардійці залишили село[1].

Після визволення села від денікінців Веселівський волревком допоміг створити в Гаврилівці сільревком, який відразу приступив до виконання продрозверстки та організації допомоги червоноармійським і бідняцьким родинам. Але 10 червня село захопили врангелівці. Протягом другої половини серпня частини Другої Кінної армії вели безперервні бої з ворогом в районі села, воно кілька разів переходило з рук у руки[2]; остаточно село визволене від білогвардійців частинами 88-ї бригади 4-ї армії Південного фронту 31 жовтня 1920 року[3].

Багато вихідців з Гаврилівки виявили мужність і героїзм у боях з контрреволюцією на фронтах громадянської війни та в боротьбі за встановлення і зміцнення Радянської влади в рідному селі. Серед тих, хто загинув,— Д. С. Кириленко, О. Д. Заплюйсвічка, Т. П. Клепач, З. М. Бабич, Г. І. Міщенко й інші. В селі свято шанують їх пам'ять. Вони поховані в братській могилі в центрі села, де нині насаджено парк.

Після визволення села від врангелівців Веселівський волревком на початку листопада 1920 року допоміг створити сільревком на чолі з комуністом С. І. Романенком. Ревком допоміг бідноті в організації 25 листопада того ж року комітету незаможних селян, головою якого обрали колишнього партизана А. Ю. Середу[4].

Великою подією в селі стало створення 22 грудня 1920 року партійного осередку, який очолив голова ревкому С. І. Романенко. Партосередок, ревком, КНС організували продовольчу допомогу сім'ям червоноармійців та супрягу бідняцьких господарств для проведення оранки й сівби. Поряд з цим, вони розгорнули підготовку до виборів сільської Ради, які відбулися на початку лютого 1921 року. Головою сільради обрали колишнього члена ревкому Л. І. Міщенка. Невдовзі приступила до виконання своїх обов'язків народна міліція у складі М. Х. Любарського, Є. Г. Шкиндара і П. О. Чуба.

Партосередок, сільрада й КНС повели рішучу боротьбу з куркулями. Вилучивши в них надлишки хліба, село успішно виконало продовольчу розверстку. Одночасно було організовано збирання коштів та продовольства для робітників Донбасу і робітничих центрів півночі країни. Глитаї чинили шалений опір заходам Радянської влади. В серпні 1921 року вони вбили агента веселівського волосного продовольчого комітету Ляха. Зусиллями народної міліції та активу КНС бандитів було знешкоджено[5].

Труднощі відбудовного періоду ускладнились неврожаєм, у селі почався голод. Наприкінці серпня 1921 року на 2-му волосному з'їзді представників комнезамів створено комітет допомоги голодуючим. При допомозі сільських КНС, у т. ч. й гаврилівського, зібрано для голодуючих 110 голів худоби, 14 овець, 32 пуди сала і смальцю, 56 пудів олії, 198 пудів соняшника та борошна. Третину цього продовольства зібрали в Гаврилівці. Партосередок, сільрада та щойно створена комсомольська організація потурбувались також про долю дітей-сиріт. Понад 40 дітей влаштували до сільського дитячого будинку. Для решти — відкрили їдальню, допомогли продуктами[6].

Наприкінці 1921 року з ініціативи КНС у селі створено споживчий кооператив, який надавав селянам кредити і напрокат — сільськогосподарський інвентар[7].

Великі труднощі в селі виникли весною 1922 року. Через нестачу кормів загинула значна кількість коней та іншої худоби, обмаль було посівного матеріалу.

---

[1] Гражданская война на Украине, т. 2, стор. 634.
[2] ЦДАРА, ф. 437, оп. 1, спр. 9, арк. 15; ф. 246, оп. 3, спр. 271, арк. 6, 7.
[3] Гражданская война на Украине, т. 3, стор. 419, 422, 426, 686, 689.
[4] Філіал Запорізького облдержархіву в Мелітополі, ф. Р-58, оп. 1, спр. 60, арк. 16, 23, 36.
[5] ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 2, спр. 325, арк. 57; спр. 318, арк. 6.
[6] Філіал Запорізького облдержархіву в Мелітополі, ф. Р-428, оп. 1, спр. 205, арк. 10, 25.
[7] ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 1, спр. 59, арк. 53.

Комнезам добився державної насіннєвої позички, організував супрягу та комітет взаємодопомоги, якого восени того ж року перетворено в кредитне товариство. Вжиті заходи сприяли тому, що більша частина земель, у т. ч. бідняцьких, була засіяна.

Сільська Рада і комнезам під керівництвом партосередку допомагали біднякам покінчити із залежністю від куркулів. Створений при сільраді земельний комітет провів облік та конфіскацію нетрудових земель у куркулів, відібрав лишки тягла й реманенту. Землю розподілено з розрахунку 1,7 десятини на кожного їдця.

У травні 1922 року з ініціативи партосередку та КНС 22 бідняцьких господарства об'єдналися в сільськогосподарську комуну «Авангард». Її організаторами стали секретар партосередку С. І. Романенко та колишній партизан і червоноармієць Л. Д. Шмиголь. Комунарам виділили 659 десятин колишньої поміщицької землі, в т. ч. 521 десятину орної[1]. Головою комуни селяни обрали С. І. Романенка. У 1924 році комуна закупила у держави трактор та інший інвентар. Селяни часто відвідували комуну, де наочно переконувалися у перевагах колективної праці, вчилися культурі землеробства.

Споживче та кредитне товариства допомогли бідноті придбати худобу й інвентар, розширили прокатний пункт. Бідняцьким господарствам надавалися також пільги при оподаткуванні. Все це сприяло зміцненню їхніх господарств. Парторганізація, сільрада та КНС вели наполегливу роз'яснювальну роботу серед селян про необхідність переходу до колективних форм господарювання, залучали їх до громадського життя. У жовтні того ж року відбулися вибори нового складу сільської Ради. До неї обрали 25 депутатів від бідноти і середняків. За них голосувало 80 проц. виборців, які мали право голосу. На той час в селі налічувалось 576 господарств, мешкало 2900 чоловік. Діяли 2 парові млини, 3 вітряки, олійниця, 8 кузень.

Уже в перші роки Радянської влади в селі відбулися важливі соціальні і культурні зміни. В 1921 році тут споруджено амбулаторію, відкрито медпункт, де працювали лікар, 5 фельдшерів та 7 санітарок, діяло 2 початкові школи. Наприкінці того ж року відкрито сільбуд, у якому під керівництвом завідуючого будинком В. М. Попова працювали хоровий і драматичний гуртки, кілька разів на місяць влаштовували вистави і концерти.

У 1924 році в Гаврилівці ліквідовано неписьменність на 65 проц. Жінки-делегатки шефствували над школами, їх залучали до лікнепів, брали вони участь і у випусках стінгазет. Величезну популярність мав сільськогосподарський гурток, який працював при сільбуді. Селяни вивчали в ньому основи агрономії, знайомилися з новою технікою. Спочатку гурток відвідувало близько 40 чоловік, потім його аудиторія значно розширилась. Лекторів запрошували з райцентру. Особливо популярними були дискусії про кооперативи.

Увага до колективних форм господарювання була не випадковою. Крім гаврилівської, в районі на той час існувало ще кілька комун і кооперативів, розгортали роботу споживча й кредитна кооперації. У серпні 1924 року у Веселому відбувся другий з'їзд кооператорів, на якому ухвалено постанову про створення товариств спільного обробітку землі (ТСОЗів). Для піднесення економіки колективних господарств з'їзд визнав необхідним придбати 18 тракторів та автомашину. Делегати затвердили статут ТСОЗу.

Важливим засобом пропаганди колективних форм господарювання стала районна сільськогосподарська виставка, відкрита у Веселому наприкінці вересня 1925 року, на якій була представлена й гаврилівська комуна «Авангард». Тут демонстрували свої досягнення комуни і ТСОЗи району. З великим інтересом знайомилися селяни з експонатами виставки, особливо з новою технікою, яка випускалася вітчизняними заводами. Люди все більше переконувались у перевагах колективного

---

[1] ЦДАЖР УРСР, ф. 559, оп. 3, спр. 8, арк. 20.

господарювання. Того ж року в Гаврилівці виник перший ТСОЗ «Колективіст»[1], а 1927 року — ТСОЗ «Зірка». На початку наступного року тут організовано ще два ТСОЗи. Того ж року, за прикладом сусідніх сіл, селяни Гаврилівки організували перший колгосп, його головою став бідняк-активіст Ф. С. Стародуб. На кінець року 47 проц. одноосібних господарств Гаврилівки були колективізовані [2]. Наступного року в селі вже існувало шість колгоспів: «П'ятирічка», «Червоний жовтень», «8 березня», «Зірка», «Червоний партизан», «Праця незаможника». Партосередок, члени сільради й комсомольці посилювали роз'яснювальну роботу серед селян. До кінця 1930 року колективізація господарств в основному була завершена.

В селі точилася гостра класова боротьба. Куркулі розгорнули шалену антирадянську агітацію, підбурювали несвідому частину селян до знищення худоби тощо. Але їх підступні дії були викриті на загальних зборах колгоспників, за рішенням яких близько 50 куркульських родин вислали за межі республіки, а їх будівлі та майно передали колгоспам.

Велику допомогу в організаційно-господарському зміцненні артілей подавала МТС, створена на початку 1932 року в Гаврилівці. Вона одержала 20 тракторів, 5 локомобілів, 7 нафтових двигунів тощо. Крім гаврилівських колгоспів, МТС обслуговувала артілі ще семи навколишніх сіл. Політвідділ МТС, очолюваний Т. К. Самохвалом, проводив політичну роботу в колгоспах, тракторних бригадах. Це відіграло велику роль у зміцненні трудової дисципліни членів артілі, в організації соціалістичного змагання, розвиткові стахановського руху. 1935 року при МТС організовано школу механізації, яка протягом одного лише року підготувала 50 трактористів, більша частина їх була з Гаврилівки.

Озброєння артілей технікою, підвищення культури землеробства сприяли піднесенню продуктивності праці та зростанню врожайності сільськогосподарських культур. Якщо збір зернових у гаврилівських колгоспах до 1937 року не перевищував 10 цнт з га, то в 1940 році він досяг 15 цнт. Відповідно збільшувались і прибутки.

На початку 1941 року колгоспи укрупнились, в селі їх стало чотири: «8 березня», «Зірка», «П'ятирічка» та «Червоний Жовтень». Завдяки зусиллям МТС значно зросла їх технічна озброєність.

За визначні успіхи в колгоспному виробництві 1939 року представлено на Всесоюзній сільськогосподарській виставці артілі «Червоний Жовтень» і «8 березня», де зібрали по 18 цнт зернових і бобових культур з гектара. Учасниками ВСГВ стали також трактористи С. М. Григоренко, І. І. Загрудний, Ю. Л. Юхно, які виробили по 700—1500 га умовної оранки на трактор, агроном Ф. Л. Горохівець, голова артілі «Зірка» С. Т. Горянський. Чабан артілі «Жовтень» С. К. Назаренко, який від кожних ста вівцематок одержував щороку по 170 ягнят, був учасником Всесоюзної сільськогосподарської виставки 1940 року.

Зміцнення економіки артілей забезпечувало піднесення матеріального добробуту та культурного рівня хліборобів. У 1940 році в колгоспах села видано на трудодень по 1,5—2 кг хліба і по 1,5—2 крб. грішми [3].

Велику організаторську, політичну та культурно-освітню роботу серед трудівників села провадила партійна організація, яка 1940 року налічувала 7 комуністів. Істотну допомогу їй надавав партосередок МТС. Комуністи й комсомольці, залучаючи інтелігенцію, проводили читки газет, бесіди, лекції, влаштовували вечори трудової слави тощо.

У передвоєнні роки набагато змінився зовнішній вигляд села. Відремонтовано житловий фонд, споруджено десятки нових будинків та громадських приміщень, упорядковано вулиці, насаджено парк. Зникли пошесні хвороби, до послуг трудя-

---

[1] Газ. «Думка», 29 вересня 1925 р.
[2] Газ. «Радянський степ», 17 листопада 1927 р., 8 лютого, 14 червня 1928 р.
[3] Запорізький облдержархів, ф. Р-1236, оп. 1, спр. 156, арк. 2.

Пам'ятник землякам, які загинули на фронтах Великої Вітчизняної війни. Село Чкалове, 1969 р.

щих були амбулаторія, лікарня на 10 ліжок, аптека. В 1938 році, на честь видатного льотчика Героя Радянського Союзу В. Чкалова, село перейменоване на Чкалове.

До 1936 року тут ліквідовано неписьменність серед дорослих. На початку 30-х років початкову школу реорганізовано в семирічну, 1938 року — в середню. Працювали сільський та колгоспні клуби, в яких демонструвались кінофільми, відбувались аматорські вистави та концерти художньої самодіяльності. Молодь брала участь у різних спортивних і оборонних гуртках, складала норми на значки «ГПО», «ГСО», «Ворошиловський стрілець».

Після нападу фашистської Німеччини на Радянську Батьківщину всі чоловіки, здатні носити зброю, пішли на фронт. Старики, жінки, діти, зібравши врожай, допомогли евакуювати в глиб країни машинний парк, обладнання МТС, колгоспну худобу. Комуністи І. С. Кривко, М. Г. Бутко, П. Н. Скороход, Н. П. Мишко організували винищувальний загін, який отримав зброю, організував охорону села. Частину хліба і колгоспного майна, яке не встигли вивезти, роздали на схованку колгоспникам. З наближенням фронту винищувальний загін пішов у підпілля, готувався до партизанської боротьби.

Гітлерівці захопили село 18 вересня 1941 року. Вночі І. С. Кривко скликав членів винищувального загону і запропонував заховати продовольство та зброю поблизу скотомогильника, а бійцям розійтись на деякий час по домівках. Фашисти розмістили в приміщенні середньої школи комендатуру, а з колишніх куркульських прихвоснів створили поліцейську команду. Зрадники видали німцям патріотів. Усіх їх було заарештовано і кинуто до мелітопольської в'язниці, а пізніше розстріляно. Живими пощастило лишитися Г. Х. Галенкові та І. С. Кривкові, які потрапили до фашистських концтаборів. За час окупації гітлерівці й поліцаї не раз проводили облави на молодь, 87 юнаків і дівчат вивезли на каторжні роботи до Німеччини [1].

29 жовтня 1943 року під натиском кінноти 4-го гвардійського Кубанського кавалерійського корпусу генерала М. Я. Кириченка і частин 19-го танкового корпусу загарбники залишили село [2]. У боях за визволення села загинув 21 радянський воїн, героїв поховано в братській могилі, на якій встановлено пам'ятник.

Відступаючи, гітлерівці вивезли до Німеччини 140 коней, 340 голів великої рогатої худоби, 146 овець, 200 свиней, палили хати і громадські будівлі. Збитки, заподіяні окупантами колгоспам села, становили понад 22 млн. карбованців [3].

Відразу ж після визволення колгоспники приступили до відбудови господарства. Не було тягла: на чотири колгоспи лишилось тільки четверо коней. Для відновлення громадського стада колгоспники здавали на ферми уцілілих телят. На польових роботах використовували корів, сіяли вручну. Кожен трудівник намагався внести посильний вклад у справу розгрому фашистських окупантів. До фонду оборони країни зібрали кілька тисяч карбованців, фронтовикам надіслали посилки з сушеними фруктами, тютюном та теплими речами.

У грудні 1943 року до села надійшли з евакуації 10 тракторів та 20 комбайнів

---

[1] Запорізький облдержархів, ф. Р-1675, оп. 1, спр. 14, арк. 22.
[2] Архів МО СРСР, ф. 681, оп. 382 907, спр. 2, арк. 28—30.
[3] Запорізький облпартархів, ф. 102, оп. 31, спр. 20, арк. 49.

Чкаловської МТС, яка майже два роки перебувала в Азербайджанській РСР. Повернення техніки стало справжнім святом для села. Вже весною 1944 року було освоєно близько 90 проц. довоєнних посівних площ, а наступного року вся орна земля — 4580 гектарів [1].

У 1944 році колгоспи пересічно зібрали по 12 цнт озимої пшениці з гектара, а в «Червоному Жовтні» — зокрема по 14 цнт. Завдяки братній допомозі колгоспників Азербайджану, Казахстану та Російської Федерації, які надіслали чкаловцям молодняк великої рогатої худоби, свиней, овець, а також будівельні матеріали, відроджувались тваринницькі ферми; на кінець 1944 року артілі мали 170 голів молодняка великої рогатої худоби, 99 свиней, 40 коней. Загальні прибутки колгоспів того року становили 356 тис. карбованців [2].

Виробничих успіхів досягли артілі завдяки самовідданій праці колгоспників та механізаторів Чкаловської МТС. Особливо відзначилася тракторна бригада, яку очолював М. Ф. Стовбур. Механізатори виробили на 15-сильний трактор понад 500 га умовної оранки.

Після переможного закінчення Великої Вітчизняної війни до села повернулися демобілізовані воїни. 142 з них удостоєно бойових урядових нагород. 150 односельчан віддали життя за свободу й незалежність соціалістичної Батьківщини. Вчорашні солдати стали працювати на найбільш важливих ділянках виробництва, і вже 1945 року справи в колгоспах пішли набагато краще. На 2—3 цнт зросли врожаї ярої пшениці та кукурудзи. Подвоїлося поголів'я худоби, від держави було одержано ще 60 робочих коней. На третину зросли загальні прибутки артілей. У колгоспах були створені партійні та комсомольські організації, які спрямовували зусилля хліборобів на подолання труднощів. Завдяки справжньому героїзму трудящих 1949 року досягнуто довоєнного рівня врожайності зернових і технічних культур. Тракторна бригада Чкаловської МТС, яку очолював комуніст С. М. Марченко, того року виробила по 895 га умовної оранки на кожний 15-сильний трактор, а комбайнери С. Марченко, І. Радченко та М. П. Шкіндер щоденні норми на збиранні врожаю виконували на 250 процентів.

У серпні 1950 року колгоспи села об'єдналися в єдину артіль ім. Чкалова. Укрупнення господарств сприяло кращому використанню техніки, поліпшенню структури посівних площ, піднесенню загальної культури землеробства; більше коштів асигновувалось і на будівництво тваринницьких ферм. В останньому році другої післявоєнної п'ятирічки врожайність зернових становила на всій площі посіву в середньому по 18,6 цнт з га, а загальні прибутки артілі дорівнювали 2 млн. крб. Трудовим успіхам хліборобів і механізаторів сприяло розгортання соціалістичного змагання за піднесення продуктивності праці, зниження собівартості продукції, збільшення виробництва зерна і продуктів тваринництва.

Застрільниками змагання були механізатори. Ветеран Великої Вітчизняної війни, орденоносець М. П. Шкіндер з року в рік на збиранні врожаю перевиконував норми в 3 рази. 1952 року він зібрав 9700 цнт зерна, за що був нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора. Цієї ж нагороди удостоєні комбайнери І. Г. Конюка, Г. Х. Кривко і І. П. Багній.

У 1954 році вжито ряд заходів щодо зміцнення колгоспних кадрів досвідченими працівниками, озброєними агротехнічними знаннями. Головою колгоспу ім. Чкалова став колишній секретар Веселівського райкому партії П. І. Пуляєв. Зоотехнічну справу в артілі очолила посланець МТС зоотехнік С. Я. Бастило, агрономом призначено випускника сільськогосподарського технікуму Ю. М. Ажимова. Багато колгоспників освоїли професії трактористів, комбайнерів, шоферів. Все це сприяло поліпшенню організації праці та культури виробництва. Протягом трьох років

---

[1] Запорізький облдержархів, ф. Р-1217, оп. 7, спр. 2, арк. 26—27; ф. Р-1236, оп. 2, спр. 16, арк. 10, 28, 72, 93, 135.

[2] Там же, ф. Р-1236, оп. 2, спр. 68, арк. 1—4, 10—13, 28—31.

третьої післявоєнної п'ятирічки, незважаючи на несприятливі кліматичні умови, врожайність зернових культур стабілізувалася на рівні попередніх років, врожайність соняшнику зросла до 13,5 цнт. Майже в півтора раза збільшились загальні прибутки.

Значна увага приділялася тваринництву. Споруджувались капітальні, механізовані ферми, здійснювалися заходи щодо оновлення поголів'я великої рогатої худоби племінним молодняком. Партосередок та правління колгоспу запровадили нову систему матеріального заохочення, коли додаткова оплата тваринникам видавалася не в кінці року, а щомісяця. Протягом 1956—1958 рр. поголів'я великої рогатої худоби на фермах артілі збільшилося втричі і становило 1,2 тис. голів, потроїлось і поголів'я свиней. Виробництво молока на 100 га угідь збільшилось за цей час з 47 до 120 центнерів.

В роки семирічки, внаслідок помилок, допущених у керівництві сільським господарством, виявлених жовтневим (1964 р.) Пленумом ЦК КПРС, а також через посуху 1962—1963 рр., врожайність зернових і технічних культур в колгоспі ім. Чкалова значно зменшилась (до 9 цнт з га). Це негативно позначилося і на продуктивності тваринництва.

Виконуючи рішення березневого (1965 р.) Пленуму ЦК КПРС, XXIII з'їзду КПРС і XXIII з'їзду КП України, парторганізація та правління артілі здійснили більш доцільну розстановку кадрів спеціалістів, найважливіші ділянки виробництва очолили комуністи. В колгоспі збільшено машинний парк, поліпшено структуру посівних площ, удосконалено систему морального і матеріального заохочення колгоспників. Провідною культурою стала озима пшениця, маловрожайні сорти її були замінені на високопродуктивні — Безосту-1, Миронівську-264 та Миронівську-808. Рентабельність вирощування пшениці порівняно з 1960 роком збільшилась у 5,5 раза. Середня врожайність зернових з гектара навіть у несприятливих умовах (пилові бурі) 1969 року досягла 20,1 цнт, а кукурудзи — 24,3 центнера.

Значні зрушення відбулися і в тваринництві, цьому сприяло дальше поліпшення кормової бази. Протягом 1959—1969 рр. поголів'я худоби зросло в півтора раза. Порівняно з 1964 роком виробництво тваринницької продукції на 100 га угідь набагато збільшилось: молока — в півтора раза і становило 248 цнт, м'яса — в 1,6 раза і становило 47,9 цнт. Прибутки колгоспу зросли до 800 тис. крб., а неподільний фонд перевищив 1,5 млн. карбованців.

В селі працює відділення «Сільгосптехніки», створене на базі РТС. Тут ремонтуються колісні трактори, комбайни та інша техніка колгоспів. Відділення виконує ряд замовлень колгоспів по транспортуванню добрив, механізації трудомістких процесів у виробництві тощо.

Машинний парк колгоспу ім. Чкалова щороку поповнюється новими потужними машинами: 1969 року він мав 27 тракторів, 15 різних комбайнів, 16 автомашин тощо.

Колгосп у широких масштабах розгорнув нове капітальне будівництво. Збудовано шість корівників на 900 голів худоби, в т. ч. три типові корпуси з водогоном, автопоїнням, механічним доїнням корів, кормозапарниками. Споруджено також два типових свинарники, пташник на 6 тисяч штук птиці, вівчарню, велике зерносховище, склад мінеральних добрив, водонапірну вежу, що постачає водою все село і забезпечує виробничі потреби.

Колгоспні кадри поповнились кваліфікованими механізаторами, рільниками, тваринниками, в артілі з'явилися головний інженер, інженер-механік, технік зв'язку, електротехнік, слюсар, агроном-хімік, зоотехнік тощо. У 1969 році тут працювало 70 механізаторів, 7 спеціалістів сільського господарства з вищою освітою та десятки фахівців — з середньою спеціальною освітою.

У 1969 році три партійні організації — колгоспна, відділення «Сільгосптехніки» та середньої школи — об'єднували 40 комуністів. Вони очолюють найважливіші ділянки виробництва, ведуть широку політично-масову роботу, спрямовують

діяльність комсомольських організацій, що об'єднують 142 юнаків і дівчат. В колгоспі виросли десятки нових передовиків колгоспного виробництва, 18 з них у 1966—1967 рр. відзначені урядовими нагородами. Орденом «Знак Пошани» нагороджені голова колгоспу І. М. Касярум, бригадир комплексної бригади М. В. Климчук і тракторист М. М. Середа.

Неухильне піднесення колгоспної економіки дає можливість постійно збільшувати оплату праці. Середньомісячний заробіток колгоспника 1969 року становив 95 крб., а механізатора і тваринника — 115—120 крб. Того року колгоспники у власному користуванні мали 286 телевізорів, 14 легкових автомашин і 24 мотоцикли. Зростають купівельна спроможність та особисті заощадження трудящих. Протягом 1960—1969 рр. товарооборот сільського споживчого товариства, яке мало три магазини, буфет і їдальню, становив понад 1,5 млн. крб. Поліпшилось пенсійне забезпечення трудящих.

Невпізнанно змінився вигляд села. Зовсім зникли хати під солом'яними стріхами. Більшість будинків колгоспників споруджені з цегли, криті шифером і черепицею. Виросли нові вулиці, центр села прикрасився будівлями середньої школи, спорудженої 1965 року, магазинів та іншими новобудовами. Тільки протягом 1964—1969 рр. 110 родин відзначили новосілля.

У кожній садибі — чудовий фруктовий сад. Усі вулиці Чкалового озеленені, мають тротуари, а центральну вулицю забруковано. Село з 1962 року підключили до державної електромережі. У січні 1970 року стала до ладу велика електропідстанція, завдяки якій село одержало струм Дніпрогесу ім. В. І. Леніна. Жителі користуються послугами поштового відділення та автоматичної телефонної станції.

Сільську лікарню розширено до 25 ліжок. Працюють амбулаторія, аптека. Медичну допомогу трудящим надають 3 лікарі, 13 фельдшерів і акушерок. Особливим піклуванням оточені діти. 50 дошкільнят цілорічно перебувають у дитячому садку і яслах, а в гарячу пору польових робіт діють ще й сезонні ясла та садки. Школярі в період літніх канікул відпочивають у піонерських таборах, десятки трудівників — у санаторіях і будинках відпочинку.

Докорінні зміни відбулись і в системі народної освіти та культурному будівництві. Якщо до Великої Жовтневої соціалістичної революції на 100 чоловік населення в селі припадало 9 письменних, то тепер Чкалове — село суцільної грамотності. Практично вирішується питання про загальну середню освіту. 1969 року 18 спеціалістів різних галузей знань мали вищу освіту, а 500 жителів села — середню. В середній школі, яку закінчило понад 600 юнаків і дівчат,— 30 вчителів, з них 18 — уродженці села. 180 чоловік набули вищу і середню спеціальну освіту, стали інженерами, лікарями, вчителями, спеціалістами сільського господарства тощо.

Добре працює сільський клуб, що має зал на 350 місць; тут демонструються науково-популярні та художні кінофільми, аматори сцени дають вистави й концерти. В клубі провадяться вечори трудової слави, вшанування ветеранів праці, посвячення в хлібороби, вечори трьох поколінь, запитань і відповідей, свята врожаю, весни тощо. В репертуарі драматичного гуртка — п'єси Т. Шевченка, І. Карпенка-Карого, О. Корнійчука.

До послуг сільських трудівників — 2 бібліотеки, в яких 1969 року налічувалось 10 тис. книг. Ними користувались близько 600 читачів. Жителі села передплачували близько 1,5 тис. примірників газет і журналів.

Село — у риштуваннях будов. Завершується спорудження двоповерхового будинку правління колгоспу, яке прикрасить центр села.

Чкаловці докладають всіх зусиль, щоб зробити гідний дарунок Батьківщині, достроково завершивши завдання останнього року поточної п'ятирічки.

Т. Ф. МОЩИЦЬ, І. Г. НОСОВ

16 156

НАСЕЛЕНІ ПУНКТИ, ЦЕНТРИ СІЛЬСЬКИХ РАД ВЕСЕЛІВСЬКОГО РАЙОНУ

БІЛОРЕ́ЦЬКЕ (до 1962 року — Мала Михайлівка) — село, центр сільської Ради, розташоване за 15 км на південь від районного центру і за 18 км від залізничної станції Нововесела. Населення — 285 чоловік. Сільраді підпорядковані села Авангард, Єлизаветівка, Короленка, Озерне, Островське, Стаси.

На території Білорецького знаходиться 5-й відділок радгоспу «Південний», центр якого у смт Веселому. Відділок має 2,9 тис. га земельних угідь, з них орних — 2,7 тис. га. Основний напрям господарства — вирощування зернових культур та м'ясо-молочне тваринництво.

У селі — восьмирічна школа, бібліотека, клуб; є група товариства «Знання», працює лікарня на 25 ліжок.

Засноване село 1879 року вихідцями з Михайлівки Мелітопольського повіту. Перейменоване 1962 року на честь Білорецького полку, який визволяв територію району від інтервентів і білобандитів. У 1929 році заснована комуна «Червона фортеця», головою якої був робітник двадцятип'ятитисячник Р. Д. Хомрай.

В центрі села на братській могилі 173 воїнів, що визволяли село, встановлений пам'ятник. Створено також музей бойової слави.

ЗАПОРІ́ЖЖЯ — село, центр сільської Ради, розташоване за 12 км на південний схід від районного центру і за 7 км від залізничного полустанка Українка Придніпровської залізниці. Населення — 240 чоловік. Сільраді підпорядковані населені пункти Білівське, Братолюбівка, Веселе, Петропавлівка, Таврія, Тарасівка, Трудолюбівка.

В селі — центральна садиба колгоспу «Зоря», який має 4,9 тис. га земельних угідь, з них 4,4 тис. га орної землі, 112 га садів і виноградників. Господарство спеціалізується на виробництві зерна та продуктів тваринництва. Тут вирощують озиму пшеницю, ячмінь, кукурудзу, соняшник. 1969 року було зібрано зернових з га 28,9 цнт, в т. ч. по 30,1 цнт озимої пшениці. Вироблено — 91 цнт м'яса на 100 га угідь.

Є в селі восьмирічна школа, бібліотека, клуб. Працює павільйон побутового обслуговування. В період 1959—69 рр. споруджено 62 житлові будинки.

Запоріжжя засноване у 1924 році переселенцями з с. Малої Білозерки Мелітопольського повіту.

КАЛИ́НІВКА — село, центр сільської Ради, розташована за 38 км на південний захід від районного центру і від залізничної станції Нововесела Придніпровської залізниці. Населення — 410 чоловік. Сільраді підпорядковані населені пункти Добровольчеське, Красноярське, Кругле, Новоолексіївка, Новоукраїнка.

Тут міститься центральна садиба колгоспу ім. Калініна, який має 6,1 тис. га земельних угідь, з них орної землі — 5,4 тис. га. Господарство займається виробництвом зерна і тваринницької продукції.

В селі є восьмирічна школа, бібліотека, клуб, медпункт.

МАТВІ́ЇВКА — село, центр сільської Ради. Розташована за 20 км на схід від районного центру, за 14 км від найближчої залізничної станції Федорівка. За 2 кілометри на південь від села проходить залізнична лінія Федорівка — Каховка Придніпровської залізниці. Населення — 1462 чоловіка. Сільраді підпорядковане село Восход.

У селі міститься центральна садиба колгоспу «Іскра», який має 6,8 тис. га землі, з них орної — 5,8 тис. га, садів і виноградників — 140 га. Напрям господарства — виробництво зерна, м'ясомолочне тваринництво і птахівництво. У 1969 році було зібрано зернових — 25,8 цнт, в т. ч. по 25,2 цнт озимої пшениці і 20,5 цнт соняшнику з га. Тваринники виробили 91 цнт м'яса на 100 га угідь.

Тракторист В. І. Саломасов і бригадир колгоспу Д. Р. Фатєєв нагороджені орденом Леніна. В селі діє механічний цех Мелітопольського заводу ім. Воровського, майстерня побутового обслуговування. Є восьмирічна школа, бібліотека, клуб. Протягом 1962—1969 рр. збудовано понад сто житлових будинків.

Матвіївка заснована 1842 року державними селянами — вихідцями з Курської та Орловської губерній, які спочатку оселилися в с. Тимошівці.

В центрі села на братській могилі воїнів-визволителів встановлено пам'ятник.

МЕНЧИКУ́РИ — село, центр сільської Ради, розташоване за 12 км на північний захід від районного центру і за 10 км від найближчої залізничної станції Нововесела. Через село пролягає шосе, що зв'язує його з автомагістраллю Москва—Сімферополь. Населення — 1400 чоловік. Сільраді підпорядковані населені пункти Зелений Клин та Піскошине.

У Менчикурах — центральні садиби колгоспу ім. Шевченка та радгоспу «Ентузіаст». У колгоспі 4,7 тис. га землі, з них орної — 4,1 тис. га. Виробничий напрям — вирощування зернових культур та тваринництво. Радгосп «Ентузіаст» має 3,6 тис. га землі і спеціалізується на м'ясомолочному тваринництві.

В 1969 році радгосп виробив по 379 цнт молока та по 176,6 цнт м'яса на кожні 100 га угідь. За успіхи у виробництві зерна агроном радгоспу «Ентузіаст» Н. Д. Сергієнко нагороджена орденом Леніна. Уродженець села Піскошиного О. С. Яковенко посмертно удостоєний звання Героя Радянського Союзу.

В селі є початкова і восьмирічна школи, дві бібліотеки, два клуби; працює павільйон побутового обслуговування, профілакторій.

Засноване село 1827 року переселенцями з села Малої Білозерки Мелітопольського повіту Таврійської губернії.

МУСІЇВКА — село, центр сільської Ради. Розташована за 22 км на захід від районного центру і за 2 км на південь від 51-го роз'їзду Одесько-Кишинівської залізниці. Населення — 325 чоловік. Сільраді підпорядковані населені пункти Гоголівка, Зелений Гай, Зелений Луг, Красавич, Пушкіне, Якубинське.

На території села знаходиться друга комплексна бригада колгоспу ім. Горького, центральна садиба якого в с. Гоголівці. Артіль має 4 тис. га земельних угідь, з них 3,9 тис. га орної землі. Господарство спеціалізується на вирощуванні зернових культур — озимої пшениці, ячменю, соняшнику, кукурудзи та м'ясо-молочному тваринництві. Розвинуте також вівчарство. В 1969 році було вироблено по 197 кг вовни на 100 га сільгоспугідь.

В селі — восьмирічна і дві початкові школи, бібліотека, клуб. Працює первинна організація товариства «Знання». Жителі користуються послугами павільйону побутового обслуговування.

Заснована Мусіївка 1925 року. Першими поселенцями були вихідці із сіл Великої Білозерки, Новоолександрівки і Покровки. На братській могилі воїнів-визволителів в центрі села встановлений пам'ятник.

НОВОУСПЕ́НІВКА — село, центр сільської Ради. Розташована за 10 км на схід від районного центру та за 3 км від залізничного полустанка Українка Придніпровської залізниці. Населення — 1065 чоловік. Сільраді підпорядковані населені пункти Новоіванівка і Сірі Хутори.

Центральна садиба колгоспу «Україна», що міститься в селі, має 8,3 тис. га земельних угідь, з них орних — 8,1 тис. га, садів і городів — 181 га. Основний напрям господарства — вирощування зернових культур, м'ясо-молочне тваринництво, садівництво і городництво. Тут розміщене райоб'єднання «Сільгосптехніки».

Село має двоповерхову школу, бібліотеку, медпункт, клуб. За післявоєнні роки в селі збудовано 300 житлових будинків.

За роки Радянської влади з Новоуспенівки вийшло 75 вчителів, 20 лікарів, 16 агрономів, 28 інженерів і техніків та ін. Комбайнери В. Т. Шульженко, І. Я. Проскурін та П. Л. Колісник - удостоєні ордена Леніна.

Новоуспенівка заснована 1861 року вихідцями з села Балок Мелітопольського повіту.

ШИРО́КЕ (до 1958 р. — **Известия**, х. Широкий) — село, центр сільської Ради, розташоване за 10 км від районного центру і за 12 км від залізничної станції Нововесела Придніпровської залізниці. Населення — 1077 чоловік. Сільраді підпорядковані населені пункти Володимирівське, Далеке, Зелене.

Радгосп «Известия» має 10,1 тис. га земельних угідь, з них орної землі 9 тис. га. Головний напрям господарства — м'ясо-молочне тваринництво і рільництво. В 1969 році одержано врожай зернових — по 24,4 цнт з га, в т. ч. озимої пшениці — по 27,4 цнт з га. Тваринники виробили по 107,4 цнт м'яса і по 263 цнт молока на 100 га сільгоспугідь.

В селі є середня школа, бібліотека, клуб.

На братській могилі височить пам'ятник воїнам, що загинули, визволяючи село від фашистських загарбників.

Поблизу села збереглися стародавні кургани. На одному з них була половецька кам'яна скульптура XII—XIII століть.

ВІЛЬНЯНСЬКИЙ РАЙОН

ВІЛЬНЯ́НСЬК

Вільнянськ (до 1935 року — Софіївка, згодом — Червоноармійське) — місто районного підпорядкування, розташоване за 25 км від Запоріжжя. Його перетинає залізниця Москва—Севастополь. У Вільнянську — станція Софіївка. Населення — 12,7 тис. чоловік. Міській Раді підпорядковане с. Смородине.

Вільнянськ — центр району, площа якого близько 1,3 тис. кв. км, населення 51 тис. чоловік (у т. ч. сільського 38,3 тис., міського 12,7 тис.). У районі 134 населені пункти, підпорядковані міській та 13 сільським Радам; 11 колгоспів, 8 радгоспів; орної землі 95,9 тис. га, під садами 3,8 тис. га; 10 промислових підприємств, 3 будівельні організації; 69 шкіл, 52 будинки культури і клуби. У районі споруджується Вільнянська державна зрошувальна система.

Засновано Софіївку 1840 року у верхів'ї річки Вільнянки вихідцями з центральних губерній Росії. У 1859 році в Софіївці, що входила до Наталівської волості Олександрівського повіту, було 30 дворів, проживало 177 чоловік. Відкриті усім вітрам хати-мазанки під солом'яними стріхами тулилися до балки. Взимку їх аж по самі димарі засипало снігом, восени й повесні вони тонули у багнюці. Софіївські селяни, які потрапили в кріпосну залежність від землевласника, жили у жахливих злиднях. Під час реформи 1861 року кріпаки одержали мізерні наділи, близько 1 десятини на душу. Це була в повному розумінні голодна воля. Щоб якось прогодувати свої сім'ї, їм доводилося йти в найми до поміщика і німців-колоністів.

Маючи достатню кількість дешевих робочих рук, багаті землевласники дедалі більше виробляли товарного хліба. Після прокладення Лозово-Севастопольської залізниці (1873—1879 рр.) і спорудження станції Софіївка вони вивозили його до Олександрівська. 1886 року поруч зі станцією німецькі колоністи Классен і Нейфельд збудували завод сільськогосподарських машин.

Прокладення залізниці сприяло пожвавленню господарського життя краю. І навіть маленька, убога Софіївка, в якій за півстоліття так і не збільшилася кількість дворів, а населення зросло лише на 39 чоловік (1899 року — 216 жителів),

поступово втягувалася в товарне виробництво. Селяни мали всього 38 десятин надільної землі, а орендували в 9 разів більше — 340 десятин. Із 30 дворів 3 орендували менше 5 десятин, 16 — від 5 до 15, 7 — від 15 до 25 десятин. Це свідчило про значну майнову нерівність. 1901 року в селищі було 87 коней, 32 корови, 65 свиней. Значна частина худоби належала 13 родинам, які обробляли орендовану землю власним тяглом. Решта селян вдавалася до супряги. Заможні господарства мали можливість продавати більшу частину вироблюваного зерна і поступово багатіли. Інші ж родини не вилазили із злиднів і змушені були посилати працездатних чоловіків і жінок у найми до великих землевласників Аманів, Бабенків, Гаркушівських та ін., які в околицях Софіївки мали 1,5 тис. десятин орної землі[1].

Частина жителів Софіївки працювала на заводі Классена і Нейфельда. Умови життя та праці робітників були такі важкі, що навіть старший фабричний інспектор Катеринославської губернії мусив доповісти про це вищому начальству. Робочий день тривав більше 10 годин. В цехах не було ні опалення, ні вентиляції. Травматизм і каліцтво серед працюючих набрали жахливих розмірів. Робітники забезпечувалися роботою лише протягом 12 днів на місяць. Заробітки їх не перевищували 18 крб. Жили вони в холодних, вогких бараках, голодували, одягалися в лахміття.

Нещадна експлуатація викликала загострення класових суперечностей, які переростали у відкриті виступи робітників проти капіталістів і самодержавства. Цьому сприяла також революційна агітація соціал-демократів. 18 березня 1903 року на заводі була поширена прокламація Катеринославського комітету РСДРП «4 серпня 1789 — 19 лютого 1861», в якій на прикладі розв'язання земельного питання великою французькою революцією викривався антинародний характер селянської реформи в Росії 1861 року[2].

В лютому 1905 року, коли спалахнув страйк на підприємствах Олександрівська, до нього приєдналися робітники заводу Классена і Нейфельда. Вони вимагали 8-годинного робочого дня, підвищення заробітної плати, поліпшення фабричного законодавства, права на створення професійних спілок, організації шкіл для дітей робітників тощо. Про цей страйк, придушений жандармами, повідомляла більшовицька газета «Вперед»[3].

Напередодні першої світової війни Софіївка була невеликим селищем при залізничній станції. Тут працювала пошта, церковнопарафіяльна школа, а на станції Софіївка — фабричне початкове училище (відкрите 1894 року). У 1913 році в селищі налічувалося 235 жителів. Більшість селян остаточно розорилася, кинула хліборобство і перетворилася на пролетарів. Вони працювали на заводі сільськогосподарських машин і на залізниці. На той час завод Классена і Нейфельда став досить великим підприємством. У 1910 році на Південноросійській сільськогосподарській виставці промислових і кустарних виробів він експонував парову, а також десятикінну молотарку з самоподавачем, віялкою та елеватором, молотарку з чотирикінним приводом. Машини були відзначені малою срібною медаллю. Під час імперіалістичної війни завод працював на повну потужність, але характер його продукції змінився. В липні 1916 року він одержав замовлення виготовити 10 тис. гранат[4].

Чимало робітників було мобілізовано до армії. Деякі з них стали більшовиками, брали участь у поваленні самодержавства, у Жовтневому збройному повстанні петроградського пролетаріату, а потім боролися за перемогу соціалістичної революції на Україні.

У Софіївці Радянську владу встановлено в січні 1918 року. За допомогою групи олександрівських більшовиків тоді ж запроваджено робітничий контроль на заводі Нейфельда, де працювало 132 чоловіка, взято на облік майно поміщика Кривошея.

[1] Материалы для оценки земель Екатеринославской губернии, т. 2. Екатеринослав, 1902, стор. 300—309.
[2] ЦДІА УРСР у Києві, ф. 313. оп. 2, спр. 674, арк. 2.
[3] Революция 1905—1907 гг. на Украине. Сборник документов, т. 2. К., 1955, стор. 51, 54.
[4] Запорізький облдержархів, ф. 32, оп. 1, спр. 69, арк. 8.

Коли почалася інтервенція австро-німецьких військ, більшовики провели на заводі мітинг. Його учасники рішуче заявили про свою готовність стати на захист Радянської влади. Але погано озброєні робітники не могли протистояти регулярним військовим частинам окупантів, які наприкінці квітня 1918 року захопили селище. Тільки в листопаді німці пішли з Софіївки. Проте обстановка лишалася напруженою. У волості гасали банди Махна. Влітку 1919 року почався наступ денікінських військ, які наприкінці червня захопили селище.

Радянську владу в Софіївці відновлено в січні 1920 року, коли частини 41-ї дивізії 14-ї армії вибили звідти білогвардійців. Новостворений ревком вживав заходів до відбудови пограбованого німецькими окупантами і денікінцями господарства. Селяни, в яких лишилося 30 коней, змогли засіяти тільки 218 десятин, та зібрати врожай вони не встигли. Влітку того ж року почалася навала врангелівців, і до осені територія навколо селища була ареною запеклих боїв частин Червоної Армії проти білогвардійських військ. Жителі допомагали червоноармійцям продовольством, брали участь у партизанській боротьбі проти врангелівців. У жовтні Софіївку остаточно визволено від ворога[1].

Перехід на рейки мирного будівництва відбувався у складних умовах. Продовольства не вистачало. Населення тероризували бандити. Для боротьби з ними у Софіївці був розквартирований 19-й загін ЧОП. Активну допомогу йому подавали ревком і організований тоді ж комітет незаможних селян. Радянські органи подбали про відновлення роботи заводу. Ще у травні 1920 року постановою обласного бюро Української ради народного господарства софіївський завод Нейфельда було націоналізовано. Підприємство дістало назву сільськогосподарського машинобудівного заводу № 10. Першим його директором став робітник з Михайло-Лукашевого Ф. В. Огнений. На заводі працювало близько 90 робітників та службовців. Не вистачало сировини, інструментів, у робітників не було одягу, взуття. І все ж підприємство діяло. Знайшли старий брезент, зробили з нього черевики та фартухи для ковалів. Наприкінці 1920 року колектив заводу провів «Тиждень допомоги селянинові», під час якого ремонтував різні сільськогосподарські знаряддя, виготовляв необхідні запасні частини[2].

У січні 1921 року трудящі селяни і робітники обрали Раду. Її очолив місцевий активіст В. Квас. Софіївській Раді було передано землі навколишніх економій. Всі 814 жителів одержали по 2 десятини землі. У лютому на загальних зборах хліборобів селища та найближчих до нього хуторів створено сільський посівний комітет, до складу якого ввійшли П. Дяченко, Т. Мирошниченко та інші. Посівком обладнав майстерню для ремонту інвентаря, вилучив у куркулів і передав бідняцьким господарствам зерно. Все це дало змогу софіївцям засіяти 1080 десятин землі. Та весною і влітку не було дощу, більшість посівів вигоріла. Через неврожай почався голод. Наприкінці року голодувала половина населення. На допомогу прийшла Радянська влада. В селищі відкрили пункти громадського харчування, хліборобам надали насіннєву позичку та додаткові пільги по продподатку. Високу свідомість проявили у той важкий час робітники заводу сільськогосподарського машинобудування. На своїх зборах у вересні 1921 року вони вирішили відрахувати до фонду допомоги голодуючим дводенний заробіток і до нового врожаю щомісяця відраховувати по 3 проц. заробітку.

Долаючи труднощі, викликані розрухою, неврожаєм та голодом, Софіївська Рада, спираючись на актив, зробила перші кроки в галузі культурного будівництва. Ще 1920 року в селі відкрили бібліотеку, хату-читальню, наступного року обладнали клуб. Почали заняття трудові залізнична і сільська школи.

---

[1] Запорізький облдержархів, ф. Р-27, оп. 3, спр. 33, арк. 248—259; ф. Р-724, оп. 1, спр. 2, арк. 224, 550.

[2] Запорізький облпартархів, ф. 306, оп. 1, спр. 66, арк. 4; Запорізький облдержархів, ф. Р-564, оп. 1, спр. 378, арк. 35—37; ф. Р-1985, оп. 1, спр. 1, арк. 6.

У зв'язку з проведенням адміністративно-територіальної реформи на Україні 7 березня 1923 року створено Михайло-Лукашівський район, до складу якого ввійшла Софіївка; наприкінці 1924 року вона стала центром району. Тоді ж було створено партійну організацію, яка налічувала 11 комуністів[1]. Відбулися вибори районної Ради депутатів трудящих. До складу райвиконкому обрали членів партії В. Д. Вакуленка, І. С. Залка, І. П. Марченка.

Важко було відбудовувати зруйноване війною господарство. На заводі сільськогосподарського машинобудування, де працювало близько 200 чоловік, не вистачало сировини і палива, внаслідок чого наприкінці 1922 року підприємство законсервували. Робітники змушені були зайнятися сільським господарством. Їм виділили землю, дали трохи насіння, але ні тягла, ні реманенту вони не мали. Не було худоби та інвентаря і в більшості з 129 селянських дворів. Тільки за допомогою державних насіннєвих і грошових позичок та організації супряги з великим напруженням і запізненням софіївці обробляли свої наділи.

Дійову допомогу бідноті подав комнезам, до якого вступило багато нових членів. Тільки з квітня 1923 року по жовтень наступного кількість комнезамівців збільшилася в чотири з лишком рази і становила 136 чоловік. Серед них було 9 комуністів і 12 комсомольців[2].

1925 року в Софіївці виникли перші професійні спілки. Тоді ж відкрито міжспілковий клуб, наступного року — школу профспілкової грамоти. Діти навчалися в опорній трудовій семирічній та початковій школах. Працював сільбудинок.

У розгортанні господарського і культурного будівництва трудівникам села допомагав видатний діяч партії й уряду В. Я. Чубар, якого жителі обрали почесним членом Софіївської Ради. Він листувався з місцевими активістами, роз'яснював їм роль кооперації у піднесенні сільського господарства, подарував сільраді бібліотечку з 100 книжок, серед яких були праці В. І. Леніна з питань кооперування селянських господарств[3].

У березні 1925 року в Софіївці відбулася перша безпартійна районна селянська конференція, учасники якої заявили, що тільки через кооперацію можна вивести сільське господарство на соціалістичний шлях розвитку і здійснити заповіти Ілліча. В селах району почали створюватися товариства спільного обробітку землі. 1926 року в Софіївці організовано ТСОЗ «Червона праця».

Восени 1926 року, після тривалої консервації, знову почав працювати завод сільськогосподарського машинобудування. За проханням робітників йому присвоїли ім'я великого українського поета-демократа Т. Г. Шевченка. Підприємство виготовляло соломорізки різних типів, молотарки, запасні частини для сільськогосподарських машин. Умови праці значно поліпшилися. В цехах обладнали вентиляцію, опалювальну систему, біля верстатів та двигунів встановили огорожу, працювали душові, роздягалки тощо. У 1927 році вперше за час існування заводу 49 його робітників виїжджали до санаторіїв та будинків відпочинку.

Партійна і комсомольська організації, створені на підприємстві, проводили велику масово-політичну роботу. За їх ініціативою восени 1926 року робітники відрахували один процент свого заробітку до фонду допомоги страйкуючим гірникам Англії[4]. Завод ім. Шевченка швидко зростав. У 1929 році на ньому вже працювало 730 чоловік. Поряд з кадровими робітниками тут було й чимало таких, що не поривали зв'язків з сільським господарством. Так, серед 200 робітників, які прийшли на завод, 27 мали по 2—5 десятин землі, 40 — по 5—10, 10 — по 10—15, а 4 — понад 15 десятин кожний. З них десятеро мали наймитів. Отже, до заводського колективу потрапляли й куркулі, які намагалися вести серед робітників антирадян-

[1] Запорізький облпартархів, ф. 220, оп. 1, спр. 21а, арк. 26.
[2] Запорізький облдержархів, ф. Р-752, оп. 1, спр. 5, арк. 16; спр. 26, арк. 148.
[3] Там же, ф. Р-221, оп. 1, спр. 1469, арк. 87; ф. Р-738, оп. 1, спр. 386, арк. 27.
[4] Газ. «Красное Запорожье», 29 вересня 1926 р.

В одному з цехів заводу ім. Шевченка. Вільнянськ, 1969 р.

ську агітацію. Проте партійна та комсомольська організації викрили їх ворожі дії, і вони опинилися поза робітничим колективом.

Завдяки наполегливій роботі комуністів свідомість основної маси робітників невпинно підвищувалася. У грудні 1930 року 19 заводських бригад включилися в соціалістичне змагання, переможцями в якому вийшли колективи ливарного, ремонтного і механоскладального цехів. Завод взяв шефство над сільським господарством району. Робітники створили бригади по ремонту інвентаря. Напередодні весняної посівної кампанії 1931 року вони виїхали до навколишніх сіл. Під час колективізації завод виділив 10 чоловік до загону робітників-двадцятип'ятитисячників[1].

У 1929 році значна частина одноосібних селянських господарств об'єдналася і створила колгосп «Нове життя». Але до нього пролізли куркулі, які розвалили незміцніле молоде господарство. На початку наступного року в артілі залишилося лише 12 дворів. Райком партії, заводський партосередок допомогли селянам викрити підступні дії ворогів і відродити колективне господарство. За рішенням загальних зборів колгоспників глитаї були розкуркулені і вислані за межі України.

Організаторську і технічну допомогу колгоспам району подавала Запорізька МТС, створена в Софіївці наприкінці 1929 року. Тоді ж споруджено і введено в дію Софіївський елеватор місткістю 1,5 тис. тонни зерна.

У зв'язку з тим, що переважна більшість жителів працювала на заводі ім. Шевченка, на залізниці, в державних установах, а сільським господарством займалася незначна кількість населення, у 1931 році орні землі навколо селища передано сусідньому колгоспові ім. Леніна. Софіївку віднесено до розряду залізничних селищ. Окремі родини продовжували працювати в навколишніх колгоспах.

Протягом передвоєнного десятиріччя підприємства Софіївки розвивалися швидкими темпами. З 1937 року завод ім. Шевченка почав виготовляти кормопереробні машини та льонотіпалки. Наступного року підприємство дало продукції на 6 млн. крб. Широкого розмаху набував стахановський рух. Три чверті робітників перевиконували планові завдання, а токар В. Курносик і свердлувальник І. Рудь давали по 300—600 проц. плану. Кращих виробничників приймали до лав ВКП(б). Протягом 1938—1940 рр. до членів і кандидатів у члени партії прийнято 82 робітники[2].

Значних успіхів добились трудівники Запорізької МТС. Кращий тракторист І. І. Сірик 1939 року виорав близько 700 га. Напередодні війни створено райпромкомбінат, до складу якого входили бондарня, різноманітні побутові майстерні, цех газованих вод тощо. Працювали маслозавод, пункт «Заготзерно». Невпинно збільшувався вантажооборот залізничної станції.

Поряд з розвитком господарства зростало і впорядковувалося селище. Ліквідований 1931 року Софіївський район 1935 року було відновлено під назвою Красноармійського. Софіївку перейменовано на Красноармійське, а 1939 року на Червоноармійське (центр Червоноармійського району). У передвоєнні роки в районному центрі спорудили кілька двоповерхових будинків, відкрили амбулаторію, пологовий

---

[1] Запорізький облпартархів, ф. 220, оп. 1, спр. 115 б, арк. 6.

[2] Там же, ф. 218, оп. 1, спр. 3, арк. 24; спр. 5, арк. 7, 40; газ. «Зоря комуни» (Червоноармійське), 1 травня, 22 жовтня 1938 р.

будинок, дитячі ясла. У тінистому парку жителі поставили пам'ятник В. І. Леніну. Навколо нього розбили квітники.

Діти трудящих навчалися в середній та семирічній школах. В життя і побут широко ввійшли газети, журнали, книги. Працювали районна, заводська та шкільна бібліотеки. З 1 лютого 1935 року почала виходити районна газета «Зоря комуни». Червоноармійське було електрифіковане і радіофіковане.

Широкого розвитку набули фізкультура й спорт. У 1935 році тільки на заводі 142 чоловіка успішно закінчили парашутну школу, 182 — навчалися в гуртках топографів і мотористів, а 8 комсомольців — у льотних школах[1].

22 червня 1941 року, дізнавшись по радіо про віроломний напад фашистської Німеччини на СРСР, жителі зібралися на мітинг, де поклялися віддати всі свої сили розгрому ворога. Значна частина чоловіків влилася до лав Червоної Армії. Із складу районної партійної організації на фронт пішло понад 300 комуністів[2]. На заклик райкому партії та райвиконкому мешканці Червоноармійського активно допомагали колгоспам району збирати врожай. Вони відремонтували до жнив лобогрійки, снопов'язалки, молотарки, а також коси, серпи тощо. Було виділено людей для об'їзду й охорони ланів, підготовлено засоби гасіння можливих пожеж. На жнива вийшло все здатне до праці населення.

Постановою бюро Червоноармійського райкому партії 27 червня 1941 року створено винищувальний загін у складі 125 чоловік, а 18 серпня — партизанський загін. На чолі з командиром М. І. Линьковим і комісаром І. Л. Глиняним бійці партизанського загону зробили 8 вилазок у тил ворога, знищили 2 ворожі застави у правобережній частині області, захопленій гітлерівцями, взяли «язиків», які дали цінні розвідувальні відомості. Під час виконання бойових завдань особливу мужність виявили партизани Д. А. Оливсон, П. С. Рудченко, М. В. Мушта[3].

У вересні райком партії, райвиконком, господарчі організації селища провели велику роботу щодо евакуації до східних районів країни найціннішого майна підприємств. Устаткування заводу ім. Шевченка відправлено до м. Свердловська.

6 жовтня 1941 року Червоноармійське захопили німецько-фашистські загарбники. Протягом майже двох років гітлерівці грабували селище, знущалися над мирними жителями, вбивали, розстрілювали тих, хто чинив їм опір. Вони закатували 34 чоловіка, в т. ч. комуніста Х. Д. Абрамова, депутата селищної Ради І. Г. Нікітіна, завідуючого районним відділом охорони здоров'я М. А. Селіванова, лікаря Ю. А. Мосієнка, комсомольця І. А. Салгіра. Замучено 220 радянських військовополонених.

На каторжні роботи до Німеччини гітлерівці вивезли понад 150 юнаків та дівчат. Перед своїм відступом окупанти зруйнували приміщення машинно-тракторної станції, пункту «Заготзерно» з елеватором, залізничну станцію, основні цехи заводу ім. Шевченка, а також школи, клуби, багато житлових будинків[4].

14 вересня 1943 року бійці 59-ї гвардійської стрілецької дивізії Південно-Західного фронту визволили Червоноармійське від німецько-фашистських загарбників.

Багато жителів селища воювало проти ворога в лавах Червоної Армії. 567 чоловік нагороджено орденами і медалями Союзу РСР. У перші дні війни пішов на фронт сержант В. Г. Канареєв. Під час боїв за визволення Білорусії він очолив десант, скинутий поблизу м. Петрикова. Діючи рішуче й сміливо, десантники знищили 2 взводи ворога і прорвалися до переправи на річці Прип'яті, а потім до міста. Тут вони перебили охорону концтабору і визволили 200 радянських військовополонених. За цю операцію В. Г. Канареєву присвоєно звання Героя Радянського Союзу. Нині він продовжує службу в Радянській Армії.

---

[1] Газ. «Зоря комуни», 6 серпня 1938 р., 10 лютого 1939 р.
[2] Запорізький облпартархів, ф. 218, оп. 20, спр. 25, арк. 93.
[3] Нариси історії Запорізької обласної партійної організації, стор. 207, 208.
[4] Запорізький облдержархів, ф. Р-1675, оп. 1, спр. 46, арк. 62; ф. Р-1856, оп. 1, спр. 2, арк. 42.

Після визволення Червоноармійського сюди прибули 50 комуністів з числа 804 партійних, радянських і комсомольських працівників, направлених ЦК КП(б)У для організації швидкої відбудови господарства Запорізької області[1]. Відновили діяльність райком партії, райвиконком, селищна Рада та інші державні й громадські установи.

Важко було піднімати селище з руїн. Бракувало всього і, насамперед, робочих рук. На кінець 1943 року тут проживало всього 1970 чоловік, проти 5840 за переписом 1939 року. Переборюючи величезні труднощі, жителі взялися за відбудову залізниці, промислових підприємств, машинно-тракторної станції. На кінець січня 1944 року в Запорізькій МТС було відремонтовано 12 тракторів, а також чимало плугів, букерів, сівалок. За рішенням бюро райкому партії відкрили курси по підготовці комбайнерів і трактористів. Закінчивши їх, 60 механізаторів подали колгоспникам району значну допомогу в боротьбі за відродження сільського господарства[2].

Трудящі Червоноармійського брали активну участь у відбудові Донбасу і Дніпрогесу. Протягом січня—лютого 1944 року 480 мешканців райцентру та сіл району працювали на відбудові гідростанції і греблі, виробивши понад 9 тис. людино-днів. Зароблені гроші — 128,7 тис. крб.— передано на будівництво ескадрильї «Відбудовник Дніпрогесу». Жителі відправили на фронт воїнам 59-ї гвардійської дивізії, які визволяли селище, 300 посилок.

У вересні почало діяти провідне підприємство Червоноармійського — завод ім. Шевченка, який виготовляв запасні частини для тракторів та інших сільськогосподарських машин. Того ж року завершено відбудову майстерень МТС, маслозаводу і промкомбінату. Комбінат виготовляв речі господарського вжитку — відра, граблі, а також ярма, оскільки в навколишніх колгоспах основною тягловою силою були корови. Успішно відбудовувався житловий фонд. Працювали школа, де навчалося близько 600 учнів, медпункт.

З переможним закінченням Великої Вітчизняної війни та поверненням до селища значної частини фронтовиків, відродження господарства пішло швидкими темпами. За рахунок демобілізованих воїнів зросла також партійна організація. На 1 квітня 1946 року вона мала в своєму складі 140 комуністів[3].

Люди, які знудьгувалися за мирною працею, трудилися з небаченим ентузіазмом. У 1946 році почалася докорінна реконструкція заводу ім. Шевченка, а вже наступного року він перейшов на виробництво нової продукції — високоякісних столових приборів та посуду. Для забезпечення потреб заводу в кваліфікованих кадрах при ньому створено школу фабрично-заводського навчання. Протягом 1957—1960 рр. на підприємстві реконструйовано інструментальний цех, завершено будівництво очисних споруд, створено 4 потокові лінії. Завод освоїв виробництво десяти нових видів продукції, зокрема розпочав випуск деталей для автомобіля «Запорожець» та запчастин для сільськогосподарських машин.

Збільшення виробництва сільськогосподарських продуктів в районі викликало необхідність спорудження заводу продовольчих товарів, який став до ладу 1956 року. Протягом наступних двох років введено в дію цехи ковбасний та безалкогольних напоїв.

Вчасно виконавши завдання трьох післявоєнних п'ятирічок, трудящі Червоноармійського створили міцну базу для дальшого розвитку промислового виробництва. Вже протягом першого року семирічки завод ім. Шевченка реалізував продукції на 3,5 млн. крб., а маслозавод — на 1 млн. 74 тис. карбованців.

Протягом чотирьох років поточної п'ятирічки завод ім. Шевченка після докорінної реконструкції значно збільшив виробництво посуду і столових приборів,

---

[1] Запорізький облпартархів, ф. 218, оп. 1, спр. 1382, арк. 4.
[2] Там же, спр. 124, арк. 10; спр. 2, арк. 4.
[3] Там же, спр. 1497, арк. 26.

Спорудження Вільнянської зрошувальної системи. 1966 р.

а також запасних частин до автомобіля «Запорожець». Продукція з маркою «ЗІШ» надходить тепер до Москви, Ленінграда, Владивостока, Новосибірська та багатьох інших міст Радянського Союзу. 1966 року цех пластмасових виробів став самостійним підприємством. Воно випускає 50 видів пластмасових деталей для запорізького заводу «Комунар» і деяких мелітопольських підприємств. Тут також освоєно виробництво тарілок, тазів, дитячих іграшок тощо.

Значно розширилось районне об'єднання «Сільгосптехніки», де працює близько 500 чоловік. Зросла потужність маслозаводу, високомеханізованого хлібоприймального пункту, заводу продовольчих товарів, побутового комбінату та інших підприємств. У 1969 році вони виробили й реалізували продукції на суму понад 27 млн. карбованців.

Серед 3 тис. робітників, інженерно-технічних працівників, які зайняті в промисловості, є багато відмінних виробничників. У Вільнянському міжколгоспшляхбуді трудиться Герой Соціалістичної Праці К. І. Максименко, якому присвоєно це високе звання у 1957 році за зразкову організацію тракторних робіт в одному з цілинних радгоспів Кустанайської області. В роки семирічки бригадира шліфувальників заводу ім. Шевченка В. П. Федорченко нагороджено орденом Леніна, майстра цеху І. М. Мартиненка — орденом Трудового Червоного Прапора. Ще наполегливіше працюють вільнянці у поточній п'ятирічці. Токарі І. П. Макаренко, М. С. Фатєєв, слюсар С. С. Скорина, довбальник Г. О. Мішаков, а з ними ще 50 робітників заводу на 15 місяців раніше строку виконали свої п'ятирічні завдання. Завдяки зусиллям всього колективу підприємство в середині жовтня 1969 року завершило виконання плану четвертого року п'ятирічки.

За успіхи у всенародному змаганні на честь 100-річчя з дня народження В. І. Леніна завод ім. Шевченка двічі нагороджувався перехідним Червоним прапором Міністерства місцевої промисловості УРСР та Республіканського комітету профспілки працівників місцевої промисловості і комунально-побутових підприємств. 12 бригадам і змінам присвоєно почесне звання імені 50-річчя Великого Жовтня. Комсомольсько-молодіжний колектив цеху № 2, що посів перше місце в районі за підсумками соціалістичного змагання, здобув почесне право в 50-у річницю ВЛКСМ покласти вінки до мавзолею В. І. Леніна.

Великі успіхи колективу заводу — результат наполегливої роботи партійної організації, яка налічує 237 членів і кандидатів у члени КПРС. Понад дві третини комуністів працює безпосередньо в сфері матеріального виробництва, виступає заспівувачами всього нового, прогресивного. Серед них є багато раціоналізаторів і винахідників. На засіданнях партійного бюро, завкому, на зборах цехових партійних і профспілкових організацій систематично розглядаються питання діяльності підприємства в умовах нової економічної реформи, інтенсифікації виробництва, впровадження нової техніки та прогресивної технології.

Плідну роботу по мобілізації трудящих на виконання накреслень XXIII з'їзду КПРС проводять всі 32 партійні організації міста, які об'єднують 870 комуністів. Під їх керівництвом працюють 24 первинні комсомольські організації, що налічують в своїх лавах понад 1 тис. юнаків і дівчат.

Наполеглива праця радянських людей зробила невпізнанним колишнє пристанційне селище. Особливо разючі зміни сталися в післявоєнний час. У зв'язку з швидким зростанням промисловості та кількості населення 1966 року селище Червоноармійське віднесено до розряду міст районного підпорядкування. На клопотання виконкому районної Ради депутатів трудящих його перейменовано на Вільнянськ, за назвою річки Вільнянки.

Міська Рада, громадскість міста повсякденно дбають про його впорядкування, поліпшення побутових і культурних умов життя трудящих. Широкі вулиці забруковано і обсаджено деревами, прокладено тротуари. В північній частині виріс новий житловий мікрорайон, забудований п'ятиповерховими будинками. Житлова площа Вільнянська становить близько 80 тис. кв. метрів. Багато будинків і квартир трудящих газифіковано. Введено в дію автоматичну телефонну станцію на тисячу номерів. До піввікового ювілею Радянської влади жителі посадили 17-гектарний парк, а на вулиці Перемоги — сквер.

Протягом трирічної естафети культури, присвяченої 50-річчю Великого Жовтня, в місті споруджено районний будинок культури, дитячий комбінат, нові корпуси середньої школи, лікарні. У Вільнянську є медичне містечко з клінікою та лікарнею, а на заводах ім. Шевченка, пластмасових виробів і при районному об'єднанні «Сільгосптехніки» — медичні пункти. Їх персонал складається з 140 чоловік.

Діти трудящих навчаються у двох середніх, восьмирічній, школі-інтернаті, вечірній і заочній, а також у музичній школі. Серед 200 педагогів — 20 відмінників народної освіти, два орденоносці. Чимало вчителів працюють лекторами районної організації товариства «Знання».

З кожним роком все більше багатств із скарбниці радянської культури стає надбанням трудящих міста. Перед ними часто виступають артисти із Запоріжжя, Києва, Москви, Ленінграда. Вільнянці охоче відвідують обласний театр, філармонію, цирк. Великий успіх у жителів мають виступи самодіяльних колективів будинку культури: естрадного оркестру, вокального ансамблю «Вільняночка», танцювального ансамблю «Юність», хору ветеранів праці клубу заводу ім. Шевченка та ін. Ці талановиті колективи завоювали призові місця на обласному фестивалі 1967 року.

У міському кінотеатрі трудящі мають можливість дивитися всі нові фільми. Багато жителів є активними читачами 13 бібліотек міста, книжковий фонд яких перевищує 80 тис. томів. Сотні родин робітників, службовців, місцевої інтелігенції мають власні бібліотеки; періодичні видання передплачують усі сім'ї трудящих. З місцевої газети «Дніпровські вогні» вони дізнаються про життя свого району. Ця газета, а також обласна і навіть республіканська преса чимало писали про вільнянський клуб «Пошук», створений 1965 року. При клубі, яким керує технік-технолог заводу ім. Шевченка В. Д. Сердюк, працюють комісії: маршрутно-кваліфікаційна, атестаційна, дитячого туризму; секції — гірничого, лижного та велотуризму й альпінізму. Члени клубу пройшли 3,5 тис. км по дорогах Великої Вітчизняної війни і провели 638 екскурсій. У 1968 році було організовано автомотопробіг по місцях бойової слави радянського народу за маршрутом: Вільнянськ—Брест—Москва—Київ—Вільнянськ. Його учасників нагороджено пам'ятним вимпелом захисників Брестської фортеці.

До послуг любителів спорту — стадіон, 4 спортивні зали і майданчики. 3 тис. вільнянців займаються спортом у секціях на підприємствах. У місті є дитяча спортивна школа, заняття з 450 хлопчиками і дівчатками проводять 6 висококваліфіко-

Дитячий комбінат. Вільнянськ, 1969 р.

Новий житловий квартал у Вільнянську. 1968 р.

ваних тренерів. Силами ентузіастів-краєзнавців створено районний історико-краєзнавчий музей, де трудящі знайомляться з минулим і сучасним міста, з перспективами його розвитку.

Вільнянськ перетворюється на красиве впорядковане місто з новими промисловими підприємствами, житловими масивами. Уже в 1969 році здано в експлуатацію 114-квартирний житловий будинок з магазинами на першому поверсі. У 1970 році споруджується п'ятиповерховий будинок на 100 квартир, приміщення для профтехучилища, диткомбінату, інженерний корпус на заводі ім. Шевченка тощо. До 1980 року місто буде повністю газифіковане, матиме водопровід.

Росте і розквітає Вільнянськ, поліпшується добробут, багатшає духовний світ його трудівників — активних будівників комунізму.

М. К. ПОСТАВНИЙ, С. І. СТРАШНИКОВ

МАТВІЇВКА

Матвіївка — село, центр однойменної сільської Ради. Розташована за 19 км від райцентру, від станції Запоріжжя — 13 км. Через село проходять автотраса Москва—Сімферополь і залізнична колія Запоріжжя—Синельникове. Населення — 2060 чоловік. Матвіївській сільраді підпорядковані населені пункти Безіменне, Богатирівка, Вільногрушівське, Вільноуланівське, Дружелюбівка, Кам'яне, Люцерна, Новоіванівське, Новософіївка, Підпорожнянське, Середнє, Скворцове, Українка.

В степу поблизу Матвіївки височить близько 10 курганів. Біля села Підпорожнянського розкопано понад 50 поховань доби неоліту.

Матвіївку заснували на початку 1918 року 32 бідняцькі родини з села Вознесенки (нині територія м. Запоріжжя). Вони оселилися на землях колишніх німецьких колоністів Маркуса, Реймера, Классена[1]. На згадку про вулицю, на якій раніше мешкали, переселенці назвали свій хутір Матвіївкою. Дещо згодом за версту від нього інша група вознесенських селян заснувала хутір Шовковий (50 дворів).

Важко довелося матвіївцям на новому місці. Вознесенський волвиконком виділив їм землю — по 2,5 десятини на їдця, але переселенці не могли дати їй ради, бо бракувало тягла та реманенту. Погано було із житлом. В ярах серед степу повикопували селяни землянки; спали покотом на соломі, вечорами світили каганці або ж сиділи поночі. Хто мав коней, їздив ночувати до родичів у Вознесенку.

Протягом квітня—жовтня 1918 року на хутори не раз вдиралися німецькі солдати і гетьманці. Навесні 1919 року матвіївців і шовківців тероризували банди Махна, Правди, Коробки та інших «батьків», влітку і восени — денікінці, а з вересня до жовтня 1920 року — врангелівці. Всі вони грабували селян. Чимало жителів загинуло від рук ворога, дехто, не витримавши лихої долі, пішов світ за очі. У Матвіївському хуторі залишилося тільки 17 дворів, а у Шовковому — 30.

[1] Александровская городская ратуша. Александровск, 1858, стор. 23.

Відшуміла громадянська війна. Селяни за допомогою виконкому Вознесенської волосної Ради та волкомнезаму сяк-так засіяли свої ділянки. Але влітку 1921 року вдарила посуха, і збирати на полі було нічого, почався голод. У найтяжчі 1921—1922 роки волосний комітет допомоги голодуючим виділив матвіївцям та шовківцям близько 300 пудів хліба і насіння[1]. Крім того, більше як наполовину зменшено податки, що дало змогу селянським господарствам поступово звестися на ноги. І все ж труднощів лишалося дуже багато. Більшість селян не мала путнього сільськогосподарського реманенту, а третина — ще й тягла. Хліборобам Матвіївки та Шовкового, у яких було 600 десятин землі, доводилося обробляти її здебільшого супрягою, коровами і вручну. Врожаї не перевищували 25—30 пудів з десятини, і селяни майже не мали товарного зерна, яке можна було б продати і поліпшити своє становище.

Матвіївці й далі жили в землянках. Перші справжні хати в селі споруджено тільки 1924 року. Тоді ж громадою збудували невеличку крамницю, яка торгувала цукром, милом, гасом, сірниками, цвяхами та іншими господарчими товарами. У Шовковому відкрили сільбуд і хату-читальню[2]. У жовтні 1924 року на хуторах створено осередки волосного комітету КНС.

Наприкінці 1925 року селяни обрали Матвіївську сільську Раду, якій було підпорядковано 10 хуторів. Її головою став місцевий бідняк М. В. Синько. Рада контролювала виконання селянами продовольчого податку, вживала заходів щодо впорядкування хуторів, допомагала влаштовуватися новим поселенцям. У 1926 році в Матвіївці було відкрито початкову трудову школу, організовано лікнеп. У хаті селянина-активіста П. С. Білецького часто збиралися такі ж незаможники, як і сам господар. Селянин-активіст Т. К. Костомаха читав їм газети. Так виникла на хуторі перша хата-читальня. Обмірковуючи почуте, мудруючи, як підняти врожаї, селяни прийшли до висновку, що поодинці, тримаючись за своє власне господарство, з нужди не вийти. У грудні 1926 року 8 бідняцьких родин вирішили створити товариство спільного обробітку землі. Орну землю усуспільнили, а худоба, тягло, плуги та борони залишилися в кожного господаря на подвір'ї. Разом обробляли і засівали своє поле, разом збирали врожай. До весни 1928 року товариство об'єднувало вже 24 селянські господарства і 487 га землі. У вересні наступного року до нього вступило ще 20 бідняцьких і середняцьких дворів. Тоді ж ТСОЗ був офіційно зареєстрований і дістав назву «Комінтерн». Він мав 1015 га орної землі, 70 голів робочої худоби, 41 плуг, 14 сівалок, 37 жниварок та одну молотарку з локомобілем. Хоча реманенту і тягла було обмаль, члени товариства збирали непогані врожаї — по 8—10 цнт зернових з кожного га посіву.[3]

1930 року ТСОЗ «Комінтерн» об'єднався із садово-городньою артіллю «Січ», яку було переведено з острова Хортиці на хутір Шовковий. До неї вступило і чимало селян-одноосібників. Колгосп «Січ» мав 1,8 тис. га землі, значну частину якої було відведено під зернові культури та городи. Під керівництвом досвідченого садовода І. К. Лотка колгоспники заклали великий сад і парк. Передова на той час організація праці, застосування агрономії сприяли успішному розвиткові господарства.

Того ж 1930 року в артілі створено партійний осередок, до складу якого ввійшли місцевий селянин Й. І. Маковський та робітники-двадцятип'ятитисячники із Запоріжжя С. Юдковський і І. Андрєєв[4]. Комуністи допомогли організувати комсомольський осередок, який став вожаком молоді. Комуністи і комсомольці велику увагу приділяли політичному вихованню і культурно-масовій роботі серед колгоспників,

[1] Годовой отчет Запорожского уездного исполнительного комитета Совета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов 5-му уездному съезду Советов, стор. 74, 77.

[2] Запорізький облдержархів, ф. Р-356, оп. 3, спр. 5, арк. 22—23; ф. Р-860, оп. 1, спр. 3, арк. 17, 30.

[3] Там же, ф. Р-1, оп. 1, спр. 427, арк. 9; ф. Р-356, оп. 1, спр. 417, арк. 1; оп. 3, спр. 5, арк. 23, 106; спр. 48, арк. 16, 53, 55, 137, 241; спр. 566, арк. 64; оп. 7, спр. 115, арк. 4,8.

[4] Запорізький облпартархів, ф. 1, оп. 1, спр. 583, арк. 12; ф. 218, оп. 8, спр. 10, арк. 2—6.

розгортанню соціалістичного змагання. Молодь першою в колгоспі відгукнулася на стахановський рух, що весняною повінню розлився по всій країні. Ланкова М. Скорина, снопов'язальниця К. С. Пархоменко та інші дівчата включилися у змагання під гаслом: «Щодня — тисячу снопів!» і з честю виконували це зобов'язання. Першим трактористом у селі став М. У. Ахинько, механіком-мотористом — С. Л. Карамазь.

Знатний агроном-садівник А. К. Білай. Село Матвіївка, 1955 р.

Велику допомогу колгоспникам у зміцненні артілі, в розкуркулюванні глитайських господарств подала Запорізька МТС, її політвідділ. Пізніше поля артілі «Січ» обробляли механізатори Червоноармійської МТС. У 1939 році колгосп мав понад тисячу га орної землі, 646 га плодового саду, понад 100 га ягідників і виноградників, плодорозсадник. Урожай кісточкових становив пересічно 43 цнт з га, а зернових — 12,4 центнера.

Рясно родили колгоспні сади і в цьому велика заслуга агронома-садівника А. К. Білая, який проводив наполегливу селекційну роботу. За виведення нових високоврожайних сортів яблук і груш виставком ВСГВ у 1940 році нагородив його Великою золотою медаллю. Такою ж медаллю було відзначено і ланкову-садівника Н. С. Пархоменко, яка виростила високий врожай яблук.

Учасниками виставки були і передові тваринники колгоспу — конюх М. С. Стрілець та свинар П. С. Булат. Перед війною тваринництво стало важливою галуззю господарства. На фермах налічувалося 94 голови великої рогатої худоби, 80 свиней, 113 овець, 126 коней.

Про неухильне зміцнення господарства свідчить зростання його доходів. За 7 передвоєнних років вони збільшилися в 4 рази і в 1940 році перевищили 920 тис. крб. Значну частину доходів правління артілі витрачало на капітальне будівництво — спорудження бондарні, переробних овочевих та фруктових пунктів, овочесховища тощо. Рік у рік поліпшувалася оплата праці колгоспників. У 1940 році колгоспники одержали на трудодень по 6 крб. 17 коп. грішми, 2,1 кг хліба та по 3,5 кг фруктів[1].

Достаток прийшов у кожну хату, кожну родину. Зникли землянки, багато сімей колгоспників переселилося в нові будинки, яких ставало дедалі більше. Протягом 1930—1940 рр. хутори Матвіївка і Шовковий настільки розрослися, що злились у єдине село, де 1941 року налічувалось близько 300 дворів. У 1936 році село та колгосп одержали електроенергію від Дніпрогесу ім. В. І. Леніна. На вулицях і в будинках колгоспників засяяло електричне світло. Під час організованих комуністами і комсомольцями недільників жителі посадили великий парк (18 га) і створили розарій. І нині цей чудовий парк є улюбленим місцем відпочинку матвіївців. Сюди на свята та у вихідні дні приїжджають на відпочинок трудівники з м. Вільнянська.

У передвоєнний час в селі збудовано нові корпуси семирічної школи, відкрито клуб з бібліотекою. Жителі щотижня бачили нові кінофільми. Заслуженою популярністю користувалися вистави драматичного гуртка: «Назар Стодоля» Т. Г. Шевченка, «Сватання на Гончарівці» та «Шельменко-денщик» Г. Ф. Квітки-Основ'яненка; з ними гуртківці виїздили і до навколишніх сіл.

Світлі перспективи відкривалися на майбутнє. У 1941 році на ланах і в садах дозрівав багатий урожай. Але збирали його колгоспники вже під гуркіт гармат.

[1] Запорізький облдержархів, ф. Р-1236, оп. 1, спр. 130, арк. 25, 39, 41; спр. 153, арк. 26; спр. 278, арк. 5, 6.

С. Й. Маковський повернувся на аеродром разом з врятованим льотчиком Кузнецовим. 1944 р.

В перші дні Великої Вітчизняної війни 149 матвіївців пішли на фронт. Решта чоловіків, що могли носити зброю, вступила до винищувального загону, якого очолив секретар комсомольської організації колгоспу Ю. Д. Романченко. Разом з частинами Червоної Армії бійці загону обороняли село від гітлерівців. В нерівному бою смертю хоробрих загинули командир загону Ю. Д. Романченко та голова колгоспу «Січ» С. В. Єськін[1].

У вересні 1941 року Матвіївку захопили фашисти. Два роки вони грабували село, вбивали його жителів. За відмову працювати на окупантів і організацію саботажу були розстріляні депутати сільської Ради І. А. Колісниченко, І. Ф. Назаренко, колгоспник Є. П. Христич. Гітлерівці вивезли на каторжні роботи до Німеччини 90 юнаків і дівчат; спалили 24 хати, млин, приміщення переробних пунктів, викорчовували виноградники і ягідники, порізали і вивезли худобу. Тільки господарству артілі було завдано збитків на 21,3 млн. карбованців[2].

14-го жовтня 1943 року після тяжких багатоденних боїв на підступах до Запоріжжя частини Червоної Армії визволили Матвіївку від загарбників. У боях за село загинуло 50 бійців і офіцерів, серед них Герой Радянського Союзу сапер І. В. Скворцов, уродженець м. Тули. Його поховано на сусідньому хуторі Зеленому (нині село), який за клопотанням жителів з 1949 року став називатися за прізвищем героя.

Десятки матвіївців вкрили себе славою в боях проти гітлерівських загарбників. Легендарною людиною став підполковник авіації С. Й. Маковський. Відважний сокіл здійснив 216 бойових вильотів, провів 76 повітряних боїв і збив 37 ворожих літаків. В одному з боїв він, ризикуючи життям, врятував лейтенанта Кузнецова, який на підбитому «ястребку» змушений був приземлитися в розташуванні ворога. С. Й. Маковський посадив свого одномісного літака поруч з підбитим, забрав товариша і, злетівши з-під самого носа фашистів, повернувся на свій аеродром. У 1944 році С. Й. Маковського удостоєно високого звання Героя Радянського Союзу[3].

Нині Маковський працює в Запоріжжі. Він частий гість матвіївської школи-інтернату, учні якої обладнали стенд, присвячений подвигам героя. На вечорах-зустрічах демонструється документальний фільм, що розповідає про С. Й. Маковського і його батька — одного з перших комуністів Матвіївки.

Уславив себе в боях з ворогом і уродженець села генерал-майор артилерії І. П. Діброва. Він нагороджений 10 орденами, в т. ч. двома орденами Леніна, а також — Суворова, Олександра Невського та багатьма медалями. Всю війну з боями пройшов старший агроном-садівник кавалер ордена Червоного Прапора А. К. Білай. Це він колись закладав у Матвіївці парк і розарій. А настав час, одягнув шинелю солдата, щоб захистити від фашистів рідну землю. Орденоносцем і комуністом повернувся з фронту П. Д. Скорина.

Відразу ж після визволення села відновила свою діяльність сільрада, яку очолив комуніст І. П. Шевченко. Створена наприкінці 1943 року територіальна партійна організація разом з Радою очолила боротьбу матвіївців за відбудову господарства колгоспу «Січ». Тяжко було піднімати занехаяні в час окупації, зарослі бур'янами поля. Жителям удалося сховати в плавнях від гітлерівських мародерів 11 голів колгоспної худоби, а також кілька власних корів. Червоноармійські частини виділили для колгоспу 14 коней, але з них лише дві пари були робочими. Орали здебільшого коровами, сіяли вручну зерном з власних запасів. Багато праці вимагали знівечені окупантами колгоспні сади.

[1] Запорізький облдержархів, ф. Р-356, оп. 3, спр. 12, арк. 112, 126.
[2] Запорізький облпартархів, ф. 102, оп. 30, спр. 20, арк. 43.
[3] Подвигом славны твои земляки, стор. 167—168.

Настала весна, а з нею надійшла від держави допомога посівним матеріалом, а також худобою, що прибувала з Азербайджану, Казахстану, РРФСР. На полях працювали по 16—18 годин, орали і сіяли у 2 зміни. Таким чином, вже весною 1944 року колгосп засіяв 40 проц. орних земель, збирання врожаю провів не за 11 робочих днів, як було визначено планом, а за 9. План хлібозаготівель виконав достроково і здав ще кілька тонн хліба до фонду Червоної Армії. Колгоспники зібрали близько сотні подарунків для воїнів, послали на фронт сухофрукти, тютюн, рукавички тощо.

З переможним закінченням Великої Вітчизняної війни до села повернулися десятки демобілізованих бійців, які відразу включилися у відбудовні роботи. На колгоспних ланах вже працювали тракторні бригади відродженої Запорізької МТС. У колгоспі створили партійну і комсомольську організації, комуністи й комсомольці очолили найвідповідальніші ділянки виробництва на фермах і в садах. Внаслідок героїчної праці всіх колгоспників, механізаторів МТС у 1945 році артіль освоїла близько 70 проц. посівних площ, середня врожайність зернових і бобових культур становила 9,4 цнт з га. Протягом цього року поголів'я худоби зросло в півтора раза, а загальний прибуток перевищив 1 млн. карбованців[1].

Великих зусиль доклали трудівники до відродження саду, і вже 1949 року він плодоносив на 500 га. Десятки гектарів займали виноградники. Коваль Г. Н. Омельчак сконструював спеціального плуга, за допомогою якого механізовано одну з найбільш трудомістких робіт — укриття виноградників на зиму. За допомогою цього плуга не 200 чоловік, як раніше, а лише 2, і не за 10 днів, а за 3 виконували цю роботу[2].

1950 року колгосп «Січ» об'єднався з іншими артілями. Укрупнене господарство дістало назву «Зоря комунізму». Завдяки постійному підвищенню рівня механізації та агрокультури рільництва колгоспники артілі протягом другої повоєнної п'ятирічки довели врожайність зернових культур до 22 цнт з кожного га посіву, а основної технічної культури — соняшнику — до 18,2 цнт. Ще значнішими стали ці успіхи після того, як навесні 1958 року до артілі «Зоря комунізму» приєднався колгосп «Більшовик» хутора Зеленого. Об'єднане господарство, яке було назване «Запорізька Січ», мало понад 10,2 тис. га земельних угідь. Його очолив досвідчений керівник комуніст-тридцятитисячник С. К. Антоненко, який раніше був головою артілі «Більшовик». Того року колгоспники зібрали пересічно по 23,4 цнт зернових, зокрема по 36,1 цнт кукурудзи, а також по 20,2 цнт соняшнику з га. Врожай фруктів перевищив 42 цнт з кожного га саду[3].

Успішно розвивалося і тваринництво. Господарство мало 2,2 тис. голів великої рогатої худоби, 3,3 тис. свиней, 1,5 тис. овець і багато птиці. За успішне вирощування племінних телиць, якими було повністю оновлено колгоспне стадо, знатного тваринника І. Д. Терещенка у 1957 році нагороджено орденом Леніна.

Одну з комплексних бригад, яка веде перед у соціалістичному змаганні, очолює Герой Соціалістичної Праці, кавалер двох орденів Леніна М. І. Клименко. Це високе звання він одержав за самовіддану працю на цілинних землях Казахстану, де працював кілька років. 1957 року за 25 робочих днів на комбайні «Комунар» він намолотив 6767 цнт пшениці, а наступного року комбайном «С-6» — вже 12 тис. цнт. зерна. Добре працювали трудівники артілі в роки семирічки. Вони посадили понад 500 га молодого саду, добилися підвищення врожайності зернових у середньому до 22—23 цнт з кожного гектара.

Ще у 1959 році на території колгоспу став до ладу високомеханізований міжколгоспний свиновідгодівельний пункт, розрахований на одночасне утримання по-

---

[1] Запорізький облдержархів, ф. Р-360, оп. 2, спр. 1, арк. 7—8, 13, 22, 24; ф. Р-1236, оп. 2, спр. 152, арк. 167—170, 177—180.

[2] Газ. «Правда Украины», 15 грудня 1949 року.

[3] Запорізький облдержархів, ф. Р-1236, оп. 3, спр. 207, арк. 74—78; спр. 372, арк. 75—79; ф. Р-2515, оп. 1, спр. 361, арк. 45—50.

Кращі виробничники радгоспу «Запорізька Січ», нагороджені орденами і медалями СРСР. Село Матвіївка, 1966 р.

над 7 тис. свиней. Наступного року цей відгодівельник передано артілі «Запорізька Січ», яка поряд з садівництвом почала спеціалізуватися на відгодівлі свиней. Крім того, господарство мало ферми великої рогатої худоби та птиці. Тваринники радгоспу «Запорізька Січ», який утворено в 1965 році на базі колгоспу, виробили на 100 га зернових по 120,6 цнт м'яса. Прибутки господарства за семирічку зросли майже вдвоє.

Уряд високо оцінив трудові успіхи матвіївців. Високі нагороди прикрашають груди 50-ти трудівників села. Звання Героя Соціалістичної Праці присвоєно С. К. Антоненкові — голові колгоспу «Запорізька Січ», під керівництвом якого господарство досягло високого рівня виробництва та значного перевиконання державних заготівель сільськогосподарської продукції. Орденом Леніна нагороджено свинарку А. М. Назаренко, яка щороку відгодовувала 1,5 тис. свиней і добилася щодобового приросту ваги тварин до 450 грамів. Таку ж високу нагороду одержала майстер високих врожаїв технічних культур Г. М. Коломоєць. На площі 40 га вона щороку збирала по 10—11 цнт рицини з га. Нещодавно С. К. Антоненко і Г. М. Коломоєць пішли на заслужений відпочинок.

У квітні 1965 року матвіївці провели в останню путь одного з фундаторів артілі, найстарішого агронома-садівника А. К. Білая. Ця благородна людина, яка все свідоме життя віддала уквітчуванню рідної землі, стала прототипом одного з головних героїв роману Є. Ю. Поповкіна «Сім'я Рубанюків». Мов естафету, передав Білай любов до землі старшому сину Петрові, своїм землякам. Петро закінчив сільськогосподарський технікум, потім, заочно, інститут і нині працює в Матвіївці головним агрономом. У жовтні 1966 року П. А. Білая нагороджено орденом Леніна.

Враховуючи давній напрямок виробництва та приміське розташування господарства, радгосп, за яким закріплено 7,3 тис. га угідь, в т. ч. близько 5,9 тис. га орної землі, продовжує спеціалізуватися на вирощуванні фруктів, овочів і відгодівлі свиней. Партійний комітет, дирекція радгоспу переглянули та упорядкували структуру посівних площ, більш доцільно розставили на виробничих ділянках 80 членів і кандидатів у члени КПРС, а також 30 комсомольців. Партком і робітком профспілки очолили соціалістичне змагання трудівників радгоспу за дострокове виконання завдань нової п'ятирічки, за гідну зустріч 100-річчя з дня народження В. І. Леніна.

З кожним роком все ширше розгортається змагання робітників за право носити почесне звання ударника комуністичної праці. У 1967 році його удостоєні 54 кращі трудівники. Імена трактористів А. І. Шавранського і А. В. Комличенка, робітниці П. М. Бичкової занесено до Книги пошани.

Багато уваги приділяється в радгоспі підвищенню рівня механізації та електрифікації всіх виробничих процесів. У розпорядженні 34 спеціалістів сільського господарства з вищою та середньою спеціальною освітою, а також 200 механізаторів 1969 року було 123 трактори, 26 різних комбайнів, 45 вантажних автомашин та

інша сільськогосподарська техніка, а також понад 400 електромоторів. У радгоспі працює багато таких фахівців, яких не знало старе село, — електротехніків, електрозварювальників, слюсарів-механіків, сантехніків, меліораторів, інженерів, зокрема інженер з питань техніки безпеки тощо.

Наявність потужної техніки і досвідчених кадрів, впровадження досягнень науки і передової агрокультури зумовили високу ефективність виробництва. Робітники радгоспу протягом чотирьох років нової п'ятирічки здобували високі врожаї зернових, технічних і плодових культур. У 1969 році врожай зернових дорівнював 24,6 цнт з га, у т. ч. кукурудзи — 35 цнт; соняшнику — 19 цнт з гектара.

Успішно розвивається садівництво. Площа радгоспного саду дорівнює 544 га. Тут щороку одержують високі врожаї фруктів. Виробничий «секрет» цього полягає в тому, що роботи в саду проводяться протягом усього року. У 1966—1969 рр. врожай ягідних культур становив пересічно 27,5 і фруктів — 43,5 цнт з га. У споживачів великою популярністю користуються такі сорти яблук, як Білий налив, Пепін-литовський, Пепін-китайка, Семеренко, Мліївський та інші. 108 га засаджено грецьким горіхом, який добре плодоносить і дає чималі прибутки. У саду розміщено пасіку на 300 вуликів.

Радгосп постачає населенню Запоріжжя велику кількість овочів. 1968 року розпочато будівництво тепличного комбінату, розрахованого на 5 га зимових теплиць та на 10 га теплиць, вкритих поліетиленовою плівкою. Комбінат має стати до ладу 1970 року.

Колектив радгоспу не тільки вирощує, а й власними силами переробляє чимало своєї продукції. На околиці Матвіївки височать корпуси плодоконсервного заводу, що почав діяти в 1958 році. Його колектив, який складається з 20 чоловік, виготовляє і відправляє споживачам консерви з овочів і фруктів, томати, цукеркове тісто. Виробничі процеси тут автоматизовано. Завод щороку випускає близько 2 млн. банок різних консервів. У 1969 році його валовий прибуток дорівнював 100 тис. крб. А в цілому радгосп щороку одержує близько 3 млн. крб. валового прибутку, в т. ч. чистого доходу понад 500 тис. крб. Доходним стало і тваринництво. У 1969 році в господарстві було 1646 голів великої рогатої худоби, близько 7 тис. свиней і близько 13 тис. штук птиці. У поточній п'ятирічці на 100 га угідь щороку виробляється понад 120 цнт м'яса, головним чином свинини, 250 цнт молока і понад 30 тис. штук яєць на 100 га зернових.

Успіхи в розвитку економіки господарства, його висока прибутковість дають змогу невпинно підвищувати життєвий рівень творців достатку, провадити в широких масштабах капітальне і житлове будівництво. Середньорічний заробіток працівників радгоспу становить 800 крб., а у робітників провідних спеціальностей він значно вищий. Тваринники заробляють за рік пересічно по 1160 крб., механізатори — 1370 карбованців.

Протягом 1964—1969 рр. у радгоспі збудовано 8 корпусів тваринницьких ферм, зокрема вівцеферми; інкубатор, механізований тік, кілька сховищ. Коштом радгоспу споруджено 60 двоквартирних фінських будинків для спеціалістів.

Вівцеферма радгоспу «Запорізька Січ». Село Матвіївка, 1966 р.

Невпізнанно змінився зовнішній вигляд села. Матвіївка забудовується за єдиним планом, на зразок міста. За післявоєнний час тут споруджено близько 300 цегляних або облицьованих будинків, критих шифером, черепицею. Вони потопають у вишневих, черешневих та яблуневих садках. Головна вулиця села забрукована. Прокладено тротуари, діє водогін. Через село проходить автомагістраль Москва—Сімферополь, вздовж якої посаджено 70 га фруктових і декоративних дерев. Біля кожного двору та в палісадниках — квітники, а подвір'я середньої школи прикрашають кримські троянди. Щомісяця, в останній четвер, матвіївці проводять санітарний день: прибирають вулиці, подвір'я, підбілюють будинки, дерева, лагодять тротуари тощо.

У селі є 5 магазинів, які щороку продають товарів майже на 1 млн. крб., чайна, швейна майстерня, перукарня, готель, відділення зв'язку. Медичну допомогу трудящим подають 2 лікарі та фельдшер. Відкрито фельдшерський пункт. У спорудженні лікарні немає потреби, оскільки вони є в сусідніх селах. Щороку в Алуштинському будинку відпочинку зміцнюють своє здоров'я багато сільських трудівників. Для малечі є добре обладнаний садок, школярі відпочивають у піонерських таборах.

Всі діти шкільного віку навчаються в загальній середній та середній школі-інтернаті, де працюють 70 вчителів, з них дві третини — уродженці Матвіївки. Найстаріший учитель (нині пенсіонер) І. Х. Земляний та директор школи-інтернату М. С. Семенченко нагороджені значком «Відмінник народної освіти». За роки Радянської влади 360 вихідців з цього села закінчили вищі та середні спеціальні навчальні заклади і працюють в різних галузях народного господарства країни.

У Матвіївці споруджується чудовий будинок культури на 600 місць. Своє дозвілля трудівники радгоспу проводять у п'яти бригадних клубах. Тут демонструються художні й науково-популярні кінофільми, місцеві аматори виступають з концертами. Велику популярність серед населення мають виступи учасників художньої самодіяльності школи-інтернату: хору, танцювального колективу, духового оркестру. В їх репертуарі — пісні про Леніна, про Батьківщину, українські та російські народні пісні й танці.

Осередками культури на селі є сільська бібліотека, яка налічує понад 5 тис. книг, а також бібліотеки при відділках радгоспу і школах. Тут організовуються цікаві виставки — «Наші знатні земляки», «Наше село за роки Радянської влади», «Подвигом славні твої земляки». Працівники бібліотек прищеплюють жителям села любов до книги, газети. Щороку матвіївці передплачують близько 3 тис. примірників газет і журналів, тобто по 3—4 примірники на кожний двір.

Молодь захоплюється спортом і, перш за все, звичайно, футболом. Радгоспна футбольна команда посідає одне з перших місць серед команд району.

У життя й побут матвіївців увійшли нові радянські звичаї, обряди, свята. Під час свят — Дня механізатора, Дня тваринника, Дня садівника, свята врожаю — привселюдно вшановують кращих виробничників. Їх нагороджують преміями, путівками в санаторії та будинки відпочинку, цінними подарунками. У клубах влаштовуються комсомольські весілля, урочиста реєстрація шлюбів, новонароджених, зустрічі трьох поколінь, проводи до лав Радянської Армії тощо.

Село має давні міцні інтернаціональні зв'язки. Подивитись на господарство радгоспу «Запорізька Січ» та на життя трудівників Матвіївки щороку приїздить близько двадцяти, а то й більше іноземних делегацій. Тут побували болгари, поляки, румуни, угорці, італійці, французи, бірманці, канадські українці та багато інших. Ось два записи з книги почесних гостей радгоспу:

«Ми в захопленні від вашої соціалістичної ферми. Дякуємо вам за товариську гостинність. У вашій боротьбі за мир — ми з вами! Бажаємо всіляких успіхів у роботі по будівництву комунізму.

Альфред Утт, кореспондент газети «Трибюн», Сідней, Австралія,
Рей Утт, подружжя».

«Ми радіємо успіхам наших братів... Будемо вчитися на успіхах наших друзів, зробимо все, щоб зміцнити наше господарство. Це буде запорукою розвитку дружби між народами Болгарії і Радянського Союзу, запорукою зміцнення миру в усьому світі. Ми разом боротимемося проти ворогів соціалізму. Бажаємо всього найкращого нашим товаришам і братам.

Від імені делегації с. Копрівця Русенської округи (Болгарія) голова колгоспу *К. Леонов*».

Піонери Матвіївської середньої школи та школи-інтернату ведуть жваве листування з учнями Болгарії, Угорщини, Румунії, Чехословаччини та інших країн. В школах обладнані куточки інтернаціональної дружби, де виставлені галстуки, значки, сувеніри, одержані від зарубіжних друзів.

Світле, заможне життя трудівників Матвіївки. Ще прекраснішим стане воно завтра. Дальшому підвищенню ефективності виробництва в значній мірі сприятиме спорудження Вільнянської державної зрошувальної системи. Частина її вже введена в експлуатацію. У 1968 році було зрошено 2 тис. га радгоспної землі.

Багато змін станеться і в селі. До кінця 1970 року тут буде споруджено близько 40 житлових будинків, у т. ч. 10 двоквартирних — коштом радгоспу. До Матвіївки із Запоріжжя вже тягнуть лінію газопроводу, і до кінця 1970 року село та господарство радгоспу будуть повністю газифіковані. Проляжуть нові кілометри тротуарів і водопроводу, стануть до ладу нові господарські приміщення.

Впевнено крокують трудівники Матвіївки по накресленому партією шляху.

Т. Ф. МОЩИЦЬ, М. Г. САЄНКО

МИХА́ЙЛО-ЛУКАШЕ́ВЕ

Михайло-Лукашеве — село, центр однойменної сільської Ради. Розташоване за 12 км на південний схід від районного центру. До залізничної станції Софіївка — 12 км. Через село проходить шосе Запоріжжя—Донецьк. Населення — 1138 чоловік. Михайло-Лукашівській сільській Раді підпорядковано населені пункти Затишне, Миролюбівка, Нововасилівське, Новомихайлівське.

В околицях села є 12 курганів, з них найбільші «Бариня» та «Петрашівська висота».

Село засновано 1780 року у верхів'ях річки Мокрої Московки на землях поміщика Михайла Караватки, колишнього коменданта Олександрівської фортеці, який одержав тут понад 6 тис. десятин угідь. У 1793 році частину його землі купив Лукашевич. Першими мешканцями села були кріпаки, перевезені з Курської губернії. Пізніше сюди переселено кріпаків з Полтавської та Харківської губерній[1]. Селяни займалися тут землеробством і тваринництвом. Кожний двір, залежно від наявності тягла та реманенту, одержував у користування від 1 до 4 десятин поміщицької землі. Безтяглим, т. зв. «пішим», поміщик давав мізерні ділянки. Щоб обробити їх, бідняки мусили наймати волів, позичати знаряддя праці у заможних сусідів. Кріпаки відробляли панщину, яка дедалі ставала тяжчою і напередодні скасування кріпосного права досягала 5—6 днів на тиждень. Для свого господарства селянам лишалася неділя та ще іноді — субота. Несвоєчасний і недостатній обробіток землі, відсутність будь-якої агротехніки були причиною низьких врожаїв і майже жебрацького існування більшості кріпаків. Населення зростало дуже повільно. 1859 року тут налічувалось 45 дворів, проживало 242 мешканці, у т. ч. 123 чоловіки[2].

---

[1] Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии, вып. 2. Екатеринослав, 1880, стор. 82, 83; Ученые записки Кишиневского госуниверситета. Гуманитарные науки, т. 2. Кишинев, 1950, стор. 97.

[2] Список населенных мест Александровского уезда Екатеринославской губернии по сведениям 1859 года. Екатеринослав, 1902, стор. 23.

Внаслідок реформи 1861 року розкріпачені селяни Михайло-Лукашевого здобули право на половинні наділи від тих, що їх мали державні селяни, тобто по 4 десятини на ревізьку душу. Проте такі наділи взяли тільки 23 чоловіки, які мали інвентар і тягло. 68 селян взяли т. зв. дарчі наділи в розмірі 1,25 десятини. 32 ревізькі душі зовсім лишилися без землі, бо були дворовими або ж до реформи дістали від поміщика «волю». За уставними грамотами 91 селянинові Лукашевич визначив всього 176 десятин надільної землі[1]. З половинних і особливо дарчих наділів годі було й думати прогодувати сім'ї. Основною формою землекористування для більшості селян стала оренда, що й визначало глибину класового розшарування на селі. За даними перепису 1897 року, в Михайло-Лукашевому було 92 двори, проживало 653 чоловіка. 11 бідняцьких родин зовсім не мали посівів і цілий рік працювали в наймах. 40 господарств орендували по 1—3 десятини й засівали по 2—5 десятин, вдаючись до супряги чи найму тягла. 14 середняцьких дворів мали до 20 десятин посіву. А 27 куркульських господарств орендували у поміщика від 20 до 50 десятин і засівали по 40—80 і більше десятин. Куркулі нещадно визискували незаможних односельчан. Восени, коли селянам потрібні були гроші для оплати податків, глитаї за безцінь скуповували в них хліб, а навесні їм же втроє дорожче продавали зерно на посів. Поступово нагромаджуючи чималі капітали, 18 місцевих багатіїв та німців-колоністів купили в поміщика 2312 десятин землі — по 100 і більше десятин кожний — і оселилися хуторами поблизу Михайло-Лукашевого[2]. 6 заможних родин мали крамниці, торгували мануфактурою, господарчими товарами, хлібом, спиртними напоями.

Михайло-Лукашеве, яке 1880 року стало волосним центром, швидко зростало. В ньому були поштова станція, кілька кам'яних будинків. 1894 року один з місцевих багатіїв Пшеничний спорудив у селі завод сільськогосподарських знарядь, на якому працювало 60 робітників[3]. Робочий день тривав 12—14 годин, а заробітки не перевищували 30—40 копійок.

15 січня 1905 року під впливом революційних подій в країні робітники оголосили страйк. Його очолили ковалі Я. Н. Бабенко і Г. П. Романчук. Страйкарі вимагали підвищити плату, видавати її щосуботи, скасувати грабіжницькі штрафи. Переляканий заводчик викликав козаків, і страйк було придушено.

Становище трудящих дедалі гіршало. Столипінська аграрна реформа, що стимулювала зміцнення куркульства, призвела до ще більшого зубожіння основної маси селян. 1913 року в Михайло-Лукашевому налічувалося 132 двори, проживало 929 мешканців, з яких майже три чверті були бідняками. Значно зріс прошарок багатіїв. Якщо на всі двори села так і залишилося 176 десятин надільної землі, то 36 куркулів мали 933 десятини власної землі. Кількість куркульських господарств, що вийшли на хутори, збільшилася з 18 до 50. Кожний з хуторян мав щонайменше 50 десятин, а 22 — від 500 до 1100 десятин купленої землі[4]. На їх полях гнули спини бідняки, одержуючи за тяжку працю жалюгідні копійки.

Важко жилося трудящим селянам Михайло-Лукашевого. Погано оброблювана через нестачу тягла і реманенту земля давала мізерні врожаї. Протягом 1908—1912 рр. вони не перевищували 30 пудів зернових з десятини, а у посушливі роки — 10 пудів. Біднота голодувала. Смертність була жахлива, особливо серед дітей.

Майже сто років у Михайло-Лукашевому не було навіть фельдшера. Тільки 1873 року земство відкрило лікарню на 20 ліжок, в якій працювали лікар, 2 фельдшери та акушер. Проте вона обслуговувала, передусім, навколишніх німців-колоністів і куркулів, за що лікарня дістала в народі назву «сорокапанська».

---

[1] Запорізький облдержархів, ф. 56, оп. 1, спр. 18, арк 123; спр. 192. арк. 22.

[2] Список земельных владений Александровского уезда Екатеринославской губернии. Екатеринослав, 1901, стор. 58—85, 163.

[3] Запорізький облдержархів, ф. 104, оп. 1, спр. 82, арк. 2.

[4] Вся Екатеринославская губерния. 1913 год, стор. 59—70.

В 1885 році у саманній хаті відкрили земське однокласне початкове училище. 1898 року тут навчалося 10 хлопчиків і одна дівчинка. З усіх жителів села лише 97 чоловіків і 4 жінки вміли читати й писати. На початку XX ст. училище було перетворене на двокласну земську школу, яку 1912 року відвідувало 118 дітей, але закінчили навчальний рік менше половини[1]. Прогресивно настроєні сільські вчителі М. М. Кулябко і П. С. Бальзам проводили серед жителів революційну агітацію. П. С. Бальзам вислали в одну з віддалених губерній Росії.

Лютнева буржуазно-демократична революція пробудила до активного політичного життя найширші трудящі маси. Зростала їх класова свідомість. 22 вересня 1917 року 200 робітників Михайло-Лукашевого підтримали страйкарів Олександрівського заводу сільськогосподарських знарядь Наталенка. Робітники заводу Пшеничного відрахували до фонду допомоги страйкуючим половину денного заробітку, а незабаром і самі кинули роботу. Вони зажадали від адміністрації збільшення плати, безплатної медичної допомоги, компенсації за весь час страйку[2].

Після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції на заводі 14 листопада відбулися збори робітників і службовців, які запровадили контроль над виробництвом. У селі в січні 1918 року був створений ревком, першим головою якого став робітник М. І. Іванов. Навесні селяни під керівництвом ревкому почали розподіляти поміщицьку, а частково і куркульську землю, коней, зерно. Глитаї чинили відчайдушний опір, виказували активістів банді Чалого.

Соціалістичні перетворення на селі були затримані інтервенцією та громадянською війною. На початку квітня 1918 року Михайло-Лукашеве захопили австро-німецькі окупанти. Члени ревкому, які пішли в підпілля, створили невеликий партизанський загін на чолі з Ємократьєвим. Але нечисленні погано озброєні партизани не могли протистояти австрійським регулярним частинам. В одному з боїв загін був розбитий. Більшість його бійців загинула, багатьох схопили і розстріляли окупанти[3]. Загарбники наклали на жителів Михайло-Лукашевого контрибуцію, нещадно грабували село. У листопаді того ж року під натиском частин Червоної Армії окупанти залишили село і відійшли до Олександрівська.

У Михайло-Лукашевому було створено новий волревком. Він продовжив розподіл землі серед бідняків та середняків. Куркулі, у яких забирали надлишки землі, організовували т. зв. загони самоохорони. Це, власне, були бандитські зграї, які зривали всі заходи Радянської влади. Коли наприкінці червня 1919 року до села вдерлися денікінці, куркульня зустріла їх хлібом-сіллю. Вона видала білогвардійцям радянського активіста, робітника С. В. Кобезького, якого вороги по-звірячому вбили.

На початку січня 1920 року частини 2-ї бригади 41-ї дивізії Червоної Армії визволили село від денікінців. Відновив діяльність волосний ревком, почалося господарське будівництво. Було націоналізовано підприємство Пшеничного, що дістало назву державного заводу № 9. Його директором призначено місцевого робітника І. О. Первова. Тут створили профспілкову організацію, яка мала завдання відновити роботу підприємства.

Великі труднощі довелося долати ревкомові під час весняних польових робіт. У більшості селян не було посівного матеріалу, тягла, реманенту. Ревкомівці з допомогою активістів вилучали їх у куркулів і розподіляли між бідняками. Завдяки вжитим заходам весняна сівба пройшла успішно. Проте, як відзначалося на повітовому з'їзді волревкомів, що відбувся в середині липня 1920 року, «через нестачу коней селяни збирають урожай надто повільно, і він майже весь ще у полі. Коней, відібраних у куркулів, захопили махновці. Маючи бази в багатьох навколишніх

[1] Отчет Александровской уездной земской управы за 1912 год. Александровск, 1913, стор. 108—109.
[2] За власть Советов, стор. 11—13.
[3] Журн. «Летопись революции», 1928, № 3 (30), стор. 205.

хуторах, вони звідти нападають на село»[1]. Для боротьби проти бандитів до Михайло-Лукашевого з Олександрівська прибув кінний загін міліції на чолі з С. М. Головисловим. Загін, до якого вступило багато місцевих бідняків-активістів, здійснював успішні бойові операції проти бандитських зграй не тільки в Михайло-Лукашівській, а й Заливнянській та Новомиколаївській волостях.

Але восени 1920 року мешканцям села довелося вести боротьбу з ще грізнішим ворогом. У середині вересня Михайло-Лукашеве захопили врангелівці. А вже 28 вересня частини 23-ї дивізії 13-ї армії розгорнули бої за село. Після запеклої боротьби 22 жовтня червоноармійські частини за допомогою жителів остаточно визволили Михайло-Лукашеве від білогвардійців.

Першого грудня 1920 року розпочав роботу волосний ревком, який очолив Ф. М. Артемченко. Тоді ж створено і сільський ревком. 27 грудня в Михайло-Лукашевому відбувся волосний з'їзд сільревкомів, він ухвалив в усіх селах волості організувати комітети незаможних селян. Вже наступного дня створено волосний комнезам, головою якого обрано місцевого селянина П. Н. Романчука. Через 2 місяці волосний КНС об'єднував уже 322 члени[2]. Комнезамівці були опорою волосного ревкому в розгортанні радянського будівництва, в організації відсічі махновським бандам, які тероризували й грабували населення.

Для боротьби з бандитськими зграями створено Новомиколаївський компактний район, тимчасовим центром якого стало Михайло-Лукашеве. Тут за рішенням Надзвичайної повітової наради наприкінці 1920 року почала працювати Надзвичайна районна військова нарада. Вона організувала в Михайло-Лукашевому та навколишніх селах загони, озброїла їх гвинтівками й наганами. До початку 1922 року військові частини і селянські загони покінчили в окрузі з бандитизмом. Нарада допомогла зміцнити місцеві органи Радянської влади, підготувати й провести 23 січня 1921 року вибори сільської, а 5 лютого — волосної Рад селянських і робітничих депутатів. Новообрані Ради за участю КНС створили кооперативне й позичково-ощадне товариства, які допомагали бідноті зміцнювати господарства.

Земельна комісія волвиконкому остаточно завершила розподіл землі з розрахунку по 2 десятини на кожного члена сім'ї. Родинам червоноармійців і бідноті було подано істотну допомогу продовольством та в обробітку наділів. І все ж більшість селян Михайло-Лукашевого зазнавала нестатків. Адже інтервенти, білогвардійці та махновсько-куркульські банди завдали їм збитків на 92,2 тис. крб. (у золотій валюті мирного часу)[3]. Влітку 1921 року сталося нове лихо — посуха. Селяни залишилися без хліба. У лютому наступного року з 1586 жителів голодувало понад 800 чоловік.

Боротьбу з голодом очолив волосний партосередок, створений у січні 1921 року (секретар М. І. Іванов)[4]. За його ініціативою засновано комітет допомоги голодуючим. Він вилучив у місцевих куркулів 180 пудів борошна, відкрив 2 пункти харчування та їдальню для дітей. Тоді ж у селі створено дитячу колонію на 100 чоловік. Їх забезпечили продовольством, взуттям та одягом. Комітет розподілив серед селян сотні пудів державної насіннєвої позички, і це допомогло хліборобам весною та восени 1922 року засіяти більшу частину ріллі. Врожай зібрали по 35—50 пудів зерна з десятини. Поступово голод подолали. Але його наслідки, а також спустошення, завдані імперіалістичною та громадянською війнами, ще довго давалися взнаки. Навіть на кінець відбудовного періоду з 2180 жителів 1338 лишалися бідняками.

Партосередок, сільрада, КНС всіляко допомагали бідноті піднімати господарство, використовуючи для цього споживчу й кредитну кооперацію. Чималу роль

---

[1] АІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 5, спр. 89, арк. 4; спр. 365, арк. 111.

[2] Запорізький облдержархів, ф. Р-27, оп. 1, спр. 149, арк. 9, 11, 29, 30; спр. 131, арк. 13; ф. Р-73, оп. 1, спр. 41, арк. 3; ф. Р-2, оп. 1, спр. 444, арк. 10; ф. Р-718, оп. 1, спр. 20, арк. 1.

[3] Там же, ф. Р-718, оп. 2, спр. 5, арк. 353.

[4] АІІП ЦК КП України, ф. 32, оп. 1, спр. 831, арк. 1.

відіграв створений 1922 року прокатний пункт, який тоді мав 20 жниварок-лобогрійок, 10 букерів, 7 плугів і 15 залізних борін. На 1926 рік урожайність зернових культур та поголів'я худоби в основному досягли довоєнного рівня[1].

Поряд з сільським господарством місцеві партійні і радянські органи значну увагу приділяли заводу сільськогосподарських знарядь, який став до ладу наприкінці 1922 року. Тут налагоджено виробництво плугів, букерів, сівалок тощо. Сільський партійний осередок проводив на підприємстві велику виховну і масово-політичну роботу. З його ініціативи на заводі 1922 року був створений перший у селі комсомольський осередок, що налічував 16 юнаків і дівчат, засновано добровільні організації сприяння повітряному флотові та допомоги політичним в'язням за кордоном. У фонд МОДРу робітники зібрали сотні карбованців.

Комуністи й комсомольці влаштовували недільники — впорядковували село, залучаючи до цієї справи і жителів. Чимало було зроблено для розвитку освіти й культури. Вже у серпні 1921 року почалися заняття у школі. Навесні наступного року тут навчалося 138 дітей, працювало 3 вчителі. В селі відкрили бібліотеку, книжками якої користувалися читачі всієї волості. Чимало було зроблено і для ліквідації неписьменності серед дорослих. Переписом 1921 року в селі виявлено 128 неписьменних, у т. ч. 114 жінок. Більшість з них відвідувала курси лікнепу, якими керував учитель І. Боярський[2].

Восени 1921 року в Михайло-Лукашевому відкрили клуб. В 4 гуртках художньої самодіяльності, створених ще у 1918 році, молодь розучувала п'єси, пісні. Кожного революційного свята гуртківці виступали перед односельчанами з новою програмою.

У січні 1922 року відновила роботу лікарня. Для хворих з величезними труднощами добували харчі у населення. Та поступово налагоджувалося й медичне обслуговування. Уже 1924 року лікарня мала 25 ліжок і утримувалась за рахунок місцевого бюджету. При ній відкрили амбулаторію, аптеку, працювали лікар, 2 фельдшери, акушерка, 4 санітарки. Тоді ж у селі організували дитячі ясла.

Керували радянським будівництвом в Михайло-Лукашевому сільська Рада і партосередок, який в середині 20-х років налічував 7 членів і 3 кандидати в члени ВКП(б)[3]. Спираючись на бідняцький актив і комсомольців, комуністи вели гостру боротьбу проти куркульства та його спроб пролізти до радянських органів. У січні 1925 року під час підготовки виборів до місцевих Рад глитаї склали свої списки кандидатів у депутати сільради і намагалися протягти їх на сільських сходках. Проте трудящі селяни відмовилися голосувати за ці списки і обрали до Ради комуністів, а також комсомольців і безпартійних активістів-бідняків.

Члени партосередку, депутати Ради вели роз'яснювальну роботу серед бідняцтва, переконували, що лише колективне господарювання — шлях до заможного життя. Ще в лютому 1922 року 10 бідняцьких родин створили перший у Михайло-Лукашевому ТСОЗ. Повітовий земельний відділ надав тсозівцям позичку — 335 пудів насіння, і весняну сівбу вони завершили успішно. При підтримці партосередку, сільради та КНС товариство поступово міцніло, більшала кількість його членів. Протягом 1927—1928 рр. у селі виникло ще понад 10 невеликих колективних господарств. У травні 1929 року вони об'єдналися в комуну, яка дістала назву «Гігант». Спочатку комунари мали 387 десятин землі, 2 трактори — «Інтернаціонал» і «Фордзон», 2 локомобілі, молотарку, 16 коней, 167 корів, 29 свиней, а також майстерню та кузню. Створена в комуні партійна організація запалювала людей на самовіддану працю[4].

[1] Запорізький облдержархів, ф. Р-27, оп. 3, спр. 48, арк. 148; ф. Р-661, оп. 1, спр. 76, арк. 1—2.
[2] Там же, ф. Р-718, оп. 1, спр. 50, арк. 60; спр. 51, арк. 5; ф. Р-27, оп. 1, спр. 137, арк. 47; спр. 149, арк. 8.
[3] АІІП ЦК КП України, ф. 32, оп. 1, спр. 1109, арк. 107.
[4] Запорізький облдержархів, ф. Р-718, оп. 1, спр. 39, арк. 104, 105; ф. Р-740, оп. 1, спр. 58, арк. 1—9.

До комуни вступали нові й нові родини, і на вересень того ж року вона мала вже 1900 га землі, 100 коней. На її ланах працювало 11 тракторів щойно створеної Запорізької МТС. Комунари уклали договір на соціалістичне змагання з комуною «Маяк» Новомиколаївського району. Їхні господарські успіхи переконували селян-одноосібників у перевагах соціалістичного способу господарювання. У червні—серпні 1929 року в Михайло-Лукашевому та навколишніх хуторах і селах виникло ще 3 господарства: комуна «Загроза буржуазії», ТСОЗ «Зірка» і колгосп «Вперед». Згодом вони приєдналися до комуни «Гігант».

З самого початку колективізації на селі точилася гостра класова боротьба. Але, зважаючи на зростаючий вплив комуни, куркулі змушені були змінити тактику і вдатися до прихованих підривних дій. Вони пролазили до складу сільради, правлінь колективних господарств, на завод сільськогосподарських знарядь, підпорядкований комуні, намагалися шкодити «тихою сапою». Але всі їх підступні дії було викрито і знешкоджено. Соціалістичні засади перемагали. Навесні 1930 року комуна «Гігант» мала понад 6,7 тис. га землі. Господарство складалося з 16 філій. Восени наступного року в комуні об'єдналися 273 двори, в яких налічувалося 1178 чоловік. За соціальним станом 166 комунарів належали до наймитських родин, 428 — бідняцьких і 55 — середняцьких, а решта — робітники та службовці заводу сільськогосподарських знарядь. Того року хлібороби засіяли озимими і ярими культурами понад 3,7 тис. га і зібрали зернових пересічно по 15 центнерів[1].

Цементуючою силою в господарстві були 58 членів та кандидатів у члени ВКП(б) і 165 комсомольців. Партійна організація створила вечірній комуністичний університет, що мав загальноосвітню програму та курс основ політграмоти. Тут навчалося понад 100 селян. Працювали курси механізаторів, тваринників, рахівників. У 7 філіях комуни відкрилися червоні кутки, де шефи з Дніпрельстану та запорізькі лікарі читали для комунарів лекції.

Наприкінці 1931 року з ініціативи парторганізації на базі комуни «Гігант» створено кілька колгоспів, у т. ч. безпосередньо в Михайло-Лукашевому — сільськогосподарську артіль «Зоря». В ній об'єдналося 212 дворів, працювало 663 чоловіка. З допомогою тракторної бригади Запорізької МТС вони обробляли 2067 га землі. Очолювали правління артілі і колгоспний партосередок комуністи-двадцятип'ятитисячники робітники із Запоріжжя І. Г. Свинаренко і К. Я. Семеренко[2].

Важливу роль у розвиткові економіки колгоспів відіграла створена 1935 року на базі заводу сільськогосподарських знарядь Михайло-Лукашівська машинно-тракторна станція. Комуністи МТС подали партійному осередку артілі «Зоря» дійову допомогу в організації виховної роботи серед колгоспників. Підвищення агрокультури рільництва забезпечило збільшення врожаїв зернових і бобових культур, які протягом 1938—1940 рр. у колгоспі «Зоря» становили пересічно 16 цнт з га. Ланкові Г. Т. Рубан і Г. П. Туркота вирощували на своїх ділянках понад 50 цнт кукурудзи на кожному гектарі.

Успішно розвивалися в артілі й інші галузі господарства. Тут було створено молочнотоварну, свино-, вівце- і птахоферми, закладено фруктовий сад, культивувалися городні культури. По валовому збору зерна (понад 16 тис. цнт) колгосп посів третє місце в районі, а по прибутках (333,5 тис. крб.) — четверте[3].

Відрадні зміни сталися в селі, в житті його мешканців. Будувалися добротні господарські приміщення; споруджено клуб і сільмаг; розширено лікарню. Десятки колгоспників переселилися до нових будинків. Відмітною рисою побуту селян стали електрика, радіо, кіно. До 1937 року в Михайло-Лукашевому майже не лишилося неписьменних. Всі діти шкільного віку вчилися у семирічній (відкрито 1926 року), а з 1939 року — в середній школах. В селі працювали сільбуд, 4 бібліотеки.

---

[1] ЦДАЖР УРСР, ф. 559, оп. 1, спр. 621, арк. 96, 97.
[2] Запорізький облпартархів, ф. 220, оп. 1, спр. 149, арк. 3.
[3] Запорізький облдержархів, ф. Р-1236, оп. 1, спр. 157, арк. 26.

Успішний розвиток колгоспного господарства був перерваний нападом на нашу країну гітлерівської Німеччини. Жителі села, як і всі радянські люди, піднялися на боротьбу проти ненависного ворога. У перші ж місяці війни до лав Червоної Армії пішло 150 чоловіків. За складних умов наближення фронту колгоспники завершували жнива, евакуювали в тил частину худоби та інші матеріальні цінності.

Фашистські загарбники вдерлися до села 3 жовтня 1941 року. Призначивши старосту, створивши сільську управу і поліцію, окупанти з їх допомогою почали запроваджувати кривавий «новий порядок». Вони заарештували комуністів Ф. С. Кобезького, М. П. П'ятиволову, М. О. Циганка, мешканців села В. С. Ткаченка, Д. О. Камінського, М. І. Бабаригу. Їх було розстріляно в запорізькій комендатурі[1]. У 1942 році фашисти стратили колишніх керівників Миролюбівської сільради та споживчого товариства Х. Г. Незвісного, А. В. Панченка, П. М. Приходько, Д. В. Галушку, які закликали односельчан саботувати розпорядження окупантів.

На початку 1943 року передові танкові частини Червоної Армії прорвалися в район залізничної станції Синельникове. 22 лютого радянські танкісти оволоділи Михайло-Лукашевим та сусідніми селами Дудниковим і Купріянівкою, де визволили з фашистських таборів близько 3 тис. радянських військовополонених. Але, відірвавшись від своїх частин, не маючи пального, танкісти змушені були відступати. До Михайло-Лукашевого прибув каральний загін гітлерівців. За допомогу радянським воїнам фашисти розстріляли 13 патріотів: П. А. Бурку, М. О. і І. О. Слюсів, П. І. і О. І. Жужів та інших.

Чим ближче підходили наші війська, тим більше шаленів ворог. Гітлерівці відправляли на каторжні роботи до Німеччини юнаків і дівчат, заморили голодом 72 селян, зруйнували господарські й культурні споруди, спалили 138 хат колгоспників. Загальні збитки, завдані селу окупантами, обчислювалися в 7,7 млн. карбованців[2].

20 вересня 1943 року частини 59-ї гвардійської стрілецької дивізії Південно-Західного фронту вибили окупантів з Михайло-Лукашевого. У боях за його визволення брав участь і мешканець села старший сержант 172-го окремого протитанкового батальйону Ю. Я. Коновал. По закінченні війни він повернувся додому і нині працює заступником голови артілі «Зоря». 107 жителів Михайло-Лукашевого, які відзначились у боротьбі з ворогом, нагороджені орденами й медалями. Вшановуючи пам'ять земляків, що полягли в грізні роки війни, колгоспники спорудили монумент, на якому викарбувано 106 прізвищ.

Важко доводилося піднімати зруйноване ворогом господарство: не було тракторів, автомашин, коней. Не вистачало робочих рук. Бракувало одягу, взуття. Радянські воїни подарували колгоспникам трьох коней і пару волів. Оце й усе тягло. Люди вручну обробляли поля. Восени 1944 року члени артілі зібрали по 10 цнт зернових з га. Близько 900 цнт зерна здали до фонду Червоної Армії.

Завдяки допомозі держави, трудящих Російської Федерації, Узбекистану, звідки надходили худоба, а також ліс та інші будівельні матеріали, жителі розпочали відбудову села й господарства колгоспу. У роки першої повоєнної п'ятирічки було в основному загоєно рани війни, освоєно всі посівні площі. Кількість великої рогатої худоби за п'ятиріччя зросла в 4 рази, свиней — майже у 8 разів, овець — у 5 разів. Прибутки колгоспу за цей час подвоїлись, а неподільні фонди досягли півмільйона карбованців[3].

Піднесення виробничої дисципліни завдяки добре поставленій роботі партійної організації, дальша механізація виробничих процесів у рільництві й тваринництві

---

[1] Запорізький облдержархів, ф. Р-1675, оп. 1, спр. 48, арк. 2—10.

[2] Запорізький облпартархів, ф. 102, оп. 31, спр. 20, арк. 43; Запорізький облдержархів, ф. Р-1675, оп. 1, спр. 48, арк. 5—6.

[3] Запорізький облдержархів, ф. Р-1236, оп. 2, спр. 153, арк. 53—57; спр. 120, арк. 112, 284—285; оп. 3, спр. 207, арк. 170—174; спр. 543, арк. 52—54, 141, 148.

сприяли значному зростанню економіки артілі. 1958 року колгосп по врожайності зернових, яка досягла 25,7 цнт з га, посів третє місце в районі, а по врожайності кукурудзи — 39 цнт — перше. Парторганізація, правління колгоспу вжили заходів щодо піднесення тваринництва, зокрема, подбали про спорудження капітальних тваринницьких приміщень та їх механізацію. Це дало позитивні наслідки. У четвертому році п'ятирічки на 100 га угідь молока вироблено 300 цнт, м'яса — 55,7 цнт; яєць на 100 га зернових — 20,2 тис. штук.

Вирішальною ланкою колгоспного виробництва є кадри. В 1969 році тут працювало десять спеціалістів сільського господарства, близько ста механізаторів, понад 1 тис. тваринників, рільників тощо. Їх трудові зусилля спрямовувала добре згуртована партійна організація, що об'єднувала 42 комуністи, більшість з них працювала на вирішальних ділянках виробництва.

Всього ж у селі є чотири партійні і стільки ж комсомольських організацій. 74 сільські комуністи мобілізували трудівників на виконання соціалістичних зобов'язань, взятих на честь 100-річчя з дня народження В. І. Леніна. Вони проводять масово-політичну роботу, спрямовують діяльність сільради, комсомольських організацій. У колгоспі видається багатотиражна газета «Зоря», працюють редколегія «Перця», місцеве радіомовлення, які допомагають парторганізаціям усувати недоліки.

Велику повагу односельчан здобули кращі виробничники артілі, її ветерани — коваль П. К. Смола, телятниця Є. Л. Скрипник, які працювали в колгоспі понад 30 років. За визначні успіхи у вирощуванні зернових культур ланкову рільничої бригади Д. Г. Гончарову нагороджено орденом Леніна. Ордена Трудового Червоного Прапора удостоєно головного зоотехніка артілі В. Г. Скрипника.

Рік у рік підвищується життєвий рівень населення, зростає його купівельна спроможність. Середньомісячний заробіток колгоспника у 1969 році становив 92 крб. 480 чоловік одержують пенсії.

Красивішає, впорядковується село. Зникають саманні хатки під солом'яними стріхами. Натомість зводять кам'яні чи облицьовані будинки, криті шифером, черепицею. Головну вулицю заасфальтовано, прокладено тротуари. В ювілейному році при в'їзді до села посаджено вербовий гай — понад 1000 дерев. Обсаджуються деревами всі шляхи й вулиці. Велику організаційну роботу щодо впорядкування Михайло-Лукашевого ведуть депутати сільради.

Добре поставлено медичне обслуговування трудівників. Працюють лікарня з хірургічним і нологовим відділеннями, рентгенкабінетом, а також цілорічний дитячий протитуберкульозний санаторій, що розмістився в колишньому поміщицькому маєтку і двох новозбудованих корпусах. Споруджено новий лікувальний корпус сільської лікарні. 85 медичних працівників обслуговують ці установи. Головний лікар В. Л. Гнаток в 1967 році удостоєний урядової нагороди. Дбаючи про зміцнення здоров'я жителів, лікарі з допомогою правління колгоспу і дирекції місцевого відділення «Сільгосптехніки» щороку направляють в будинки відпочинку і санаторії чимало сільських трудівників.

Підвищується освітній і культурний рівень жителів Михайло-Лукашевого. Діти здобувають знання в середній школі. Тут працює клуб інтернаціональної дружби. Учні підтримують дружні зв'язки й листуються з піонерами Народної Республіки Болгарії, Німецької Демократичної Республіки та інших країн. Після закінчення школи чимало юнаків і дівчат вступає до вищих і середніх спеціальних закладів. 1969 року 7 трудівників колгоспу підвищували свою кваліфікацію на заочних відділеннях вузів і технікумів.

Соціалістичний лад пробудив великі духовні сили, заховані в народі, відкрив шлях для розвитку народних талантів. У клубі, який за підсумками трирічної естафети культури, присвяченої піввіковому ювілею Великого Жовтня, завоював звання клубу відмінної роботи, активно працюють гуртки художньої самодіяльності. В концертних програмах агіткультбригади, яку завжди радо зустрічають на ла-

нах і фермах, пісні, танці, художнє читання. Головне місце в репертуарі посідають твори про Ілліча, Партію, Батьківщину. У сільській бібліотеці до 100-річчя з дня народження В. І. Леніна відбулися читацькі конференції, тематичні вечори, тут влаштовано книжкові виставки: «Ленін — вічно живий», «Завдання спілок молоді», «Будуємо комунізм своїми руками» та інші. Особливо добре пропагують ленінську теоретичну спадщину. За один тільки 1969 рік бібліотека видала близько 250 творів Леніна, з яких понад 200 взяли молоді читачі.

Мешканці Михайло-Лукашевого проявляють високу громадську активність. Вони беруть участь у роботі постійних комісій сільради, в народній дружині, групах народного контролю, групі товариства «Знання».

Все ширше входять у побут населення комсомольські весілля, урочисті проводи до лав Радянської Армії, вечори вшанування ветеранів праці, зустрічі трьох поколінь, свята врожаю. Вони проходять урочисто, цікаво. У Михайло-Лукашевому часто відбуваються спортивні змагання, футбольні матчі. Колгоспна футбольна команда — одна з кращих у районі.

Добре дбають про культурне дозвілля жителів села шефи — колектив Дніпровського титано-магнієвого заводу. Але особливо цінною для колгоспу є їх допомога в капітальному будівництві, електрифікації та механізації трудомістких процесів. Така ділова дружба сприяє дальшому розквітові Михайло-Лукашевого.

Великий Ленін, Комуністична партія дали сільським трударям радість натхненної творчої праці, і колгоспники роблять усе, щоб втілити у життя їх великі ідеї.

Г. М. ГОЛОВЧЕНКО, М. М. МИКИТЕНКО

НАСЕЛЕНІ ПУНКТИ, ЦЕНТРИ СІЛЬСЬКИХ РАД ВІЛЬНЯНСЬКОГО РАЙОНУ

АНТО́НІВКА — село, центр сільської Ради; розташована за 18 км на схід від районного центру і залізничної станції Софіївка Придніпровської залізниці. Населення — 285 чоловік. Сільраді підпорядковані населені пункти Володимирівка, Зелений Гай, Колос, Новомиргородка, Червонокозацьке.

У селі розміщено центральну садибу колгоспу ім. Калініна, який має близько 6,1 тис. га земельних угідь, з них 5,3 тис. га орної землі, 98 га саду. Основний напрям господарства — зернові культури, м'ясо-молочне тваринництво.

Середній врожай у 1969 році становив: зернових культур по 23,5 цнт з га, у т. ч. озимої пшениці — 22,5 цнт, кукурудзи — 33,9 цнт, соняшнику — 20,6 цнт. Тут є клуб на 300 місць, працює група товариства «Знання» та ансамбль сопілкарів. До послуг трудящих — філіал побутового комбінату з шевською та кравецькою майстернями.

Антонівку засновано на початку XIX століття.

ВАСИЛЬКІ́ВСЬКЕ — село, центр сільської Ради; розташоване за 23 км на північний схід від районного центру та залізничної станції Софіївка Придніпровської залізниці. Населення—642 чоловіка. Сільраді підпорядковані населені пункти Богданівка, Думи Хлібороба, Привільне, Терсянка, Трудове.

Тут розміщено третю бригаду колгоспу «Перше Травня», який має 5,8 тис. га земельних угідь, з них 4,5 тис. га орної землі, 170 га саду. Виробничий напрям господарства — зернові культури і м'ясо-молочне тваринництво. Розвинуто також садівництво та городництво. У 1969 році урожай зернових пересічно становив 27 цнт з га, у т. ч. кукурудзи—40,2 цнт, соняшнику—22,7 центнера.

В селі є фельдшерський пункт, дитячі ясла; філіал Привільнянської восьмирічної школи, початкова школа, клуб на 200 місць, бібліотека. Працює група товариства «Знання».

Васильківське засновано в 1927 році переселенцями з Чернігівщини та Сумщини.

Під час окупації гітлерівці спалили багато будинків. За післявоєнні роки село відбудовано.

У центрі села, в парку відпочинку, жителі спорудили пам'ятник радянським воїнам-визволителям.

КІ́РОВА (до 1935 р.— хутір Симоненків) — село, центр сільської Ради, розташоване за 18 км на північний схід від районного центру і за 6 км від залізничної станції Новогупалівка. Населення — 221 чоловік. Сільраді підпорядковані населені пункти Барвінок, Берестове, Василівка, Вівчарне, Любомирівка, Новоукраїнка, Першозванівка, Шевченкове.

Колгосп «Перемога» має 6 тис. га земельних угідь, у т. ч. 4,6 тис. га орної землі, 230 га саду. Артіль займається вирощуванням зернових та м'ясо-молочним тваринництвом; садівництвом, городництвом. Телятниця Г. М. Булах нагороджена орденом Леніна.

У селі — клуб, бібліотека.

Село засноване в 1907 році. В селі Василівці народився П. П. Калюжний — Герой Радянського Союзу.

ЛЮБИ́МІВКА — село, центр сільської Ради; розташована за 7 км на захід від районного центру та залізничної станції Софіївка Придніпровської залізниці. Населення — 417 чоловік. Сільраді підпорядковані населені пункти Веселотернувате, Вишняки, Вільнянка, Гарасівка, Грізне, Дерезівка, Новотроїцьке, Петрівське, Скелювате.

В селі розміщено центральну садибу колгоспу ім. Дзержинського, який має понад 7,7 тис. га земельних угідь, у т. ч. 6,3 тис. га орної землі, 217 га саду. Напрям господарства — зернові культури та м'ясо-молочне тваринництво. Розвинуте садівництво і городництво.

Герой Соціалістичної Праці Г. С. Нікітенкова серед учасників шкільної читацької конференції. Село Любимівка, 1966 р.

За визначні успіхи в розвитку виробництва—колгоспників Г. Г. Павлючкову, П. П. Шевченка, Н. П. Ревчук та завідуючу тваринницькою фермою Г. С. Нікітенкову нагороджено орденом Леніна. У 1966 році Г. С. Нікітенковій присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці. Вона була делегатом XXIII з'їзду КПРС. Трудящі Вільнянського, Запорізького та Новомиколаївського районів утретє обрали її депутатом Верховної Ради УРСР.

В Любимівці працюють восьмирічна школа, бібліотека, клуб, група товариства «Знання».

Засноване село 1898 року жителями придніпровського села Андріївки.

МАКСИ́МІВКА — село, центр сільської Ради; розташована за 25 км на північний схід від районного центру. До залізничної станції Новогупалівка — 15 км. Населення — 663 чоловіка. Сільраді підпорядковані населені пункти Батраки, Голубівка, Диханівське, Козаче, Крутий Яр, Новофедорівка, Трудолюбівка, Уральське.

Колгосп «Авангард» має 9,6 тис. га земельних угідь, у т. ч. орної землі — 7,9 тис. га, 256 га

саду. Основний напрям господарства — вирощування зернових культур, м'ясо-молочне тваринництво. Розвинуто садівництво та городництво.

У селі працюють середня школа, клуб на 350 місць, бібліотека; функціонує дільнична лікарня. Діє філіал побутового комбінату з шевською та кравецькою майстернями.

Село засноване в 1851 році.

На братській могилі, де поховано радянських воїнів, що визволяли село від німецько-фашистських загарбників,встановлено пам'ятник.

За післявоєнні роки з Максимівки вийшли 8 інженерів, 6 агрономів та зоотехніків, 6 економістів, 7 бухгалтерів, 13 вчителів, 2 лікарі, 8 фельдшерів та інші спеціалісти.

МИХА́ЙЛІВКА — село, центр сільської Ради; розташована на березі річки Вільнянки, за 17 км на захід від районного центру, поблизу автотраси Москва—Сімферополь. Тут же міститься туристський кемпінг. До залізничної станції Софіївка Придніпровської залізниці — 17 км. Населення — 881 чоловік. Сільраді підпорядковані населені пункти Андріївка, Василівське, Вільноандріївка, Вільнокур'янівське, Георгіївське, Запорізьке, Криничне, Нагірне, Сергіївка, Соколівка.

У радгоспі «Чапаєвський» — 4,5 тис. га земельних угідь, з них 3,4 тис. га орної землі. Господарство з 1963 року спеціалізується на відгодівлі великої рогатої худоби. В 1969 році на 100 га сільгоспугідь вироблено 194,1 цнт м'яса. Середній урожай зернових — 28,8 цнт з га, в т. ч. озимої пшениці — 21,4 цнт, кукурудзи — 35 цнт, соняшнику — 21,2 цнт з гектара. З допоміжних підприємств є ремонтна майстерня. Бригадир рільничої бригади Г. С. Баштанник за високі врожаї кукурудзи одержав звання Героя Соціалістичної Праці, механіка Г. М. Нікітіна та директора радгоспу Г. С. Марченка удостоєно ордена Леніна.

До 50-річчя Радянської влади в Михайлівці споруджено нову середню школу та будинок культури на 300 місць. Діють бібліотека, група товариства «Знання».

До послуг трудівників — філіал побутового комбінату з шевською, кравецькою та телевізійною майстернями.

У післявоєнні роки 86 місцевих уродженців здобули вищу та середню спеціальну освіту.

Село засновано в середині XIX ст. кріпаками з с. Михайлівки Курської губернії. У 1922 році селянин К. К. Хохлов був делегатом Першого Всесоюзного з'їзду Рад.

В околицях сіл Андріївки та Вільноандріївки виявлено 2 палеолітичні стоянки (понад 12 тис. років тому), 2 могильники доби бронзи (кінець II тисячоліття до н. е.). На одному розкопано близько 10 поховань, на другому знайдено кам'яні скульптури жаби, черепахи та кабана. На могильнику поблизу Михайлівки розкопано 7 курганів доби бронзи (III—I тисячоліття до н. ери).

Уродженцю села О. Т. Слободчикову в роки Великої Вітчизняної війни присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

МОСКО́ВКА — село, центр сільської Ради; розташована на річці Московці, за 22 км на південний схід від районного центру. До залізничної станції Кирпотине — 17 км. Населення — 275 чоловік. Сільраді підпорядковані населені пункти Благовіщенське, Веселівське, Микільське, Райське, Укромне, Юр'ївське.

У селі розташовано колгосп ім. Щорса рослинницько-тваринницького напряму. Він має 7,2 тис. га земельних угідь, з них 5,7 тис. га орної землі. У господарстві в 1969 році на 100 га сільгоспугідь вироблено: молока — 236,2 цнт, вовни — 60,2 кг, яєць по 42,4 тис. штук на 100 га зернових. Кукурудзи зібрано 37,5 цнт з га, соняшнику — 21,2 центнера.

Тут є восьмирічна школа, бібліотека, будинок культури на 250 місць. Працюють група товариства «Знання», профілакторій, швейна майстерня.

Село засновано німцями-колоністами наприкінці XVIII століття. У 1920 році сюди переселилися селяни з сіл Жеребця (нині Кірове Оріхівського району), Комишувахи та інших. У 1943 році, після визволення села від гітлерівців, до нього переїхало багато переселенців із західноукраїнських областей.

НОВОГУ́ПАЛІВКА — село, центр сільської Ради; розташована на річці Вербовій, за 11 км на північний захід від районного центру та за 3 км від залізничної станції Новогупалівка. Населення — 1311 чоловік. Сільраді підпорядковані населені пункти Агрофенівка, Букреївське, Кленове, Козаківське, Олександрівське, Осокорівка, Солоне, Старомикільське, Якимівське.

Артіль «Батьківщина» має 8 тис. га земельних угідь, з них 6,6 тис. га орної землі; спеціалізується на виробництві зернових, м'ясо-молочному тваринництві, садівництві та городництві.

У 1969 році колгосп зібрав пересічно зернових — 22 цнт, кукурудзи — 28,3 цнт, соняшнику — 19,9 цнт з гектара.

У Новогупалівці працюють середня школа. Вчителі С. О. Самійленко та І. А. Самійленко нагороджені орденом Леніна. В селі є бібліотека, клуб; група товариства «Знання». За 1960—1969 рр. споруджено 179 житлових будинків. В центрі села встановлено пам'ятник В. І. Леніну. До послуг жителів швейна та взуттєва майстерні.

Село засноване в 1819 році вихідцями з села Гупалівки Катеринославської губернії.

Під час революції 1905 року селяни виступили проти поміщицького гніту. Виступ жорстоко придушили. Найактивніших учасників—Д. Д. Бута, М. І. Іваницького, М. А. Дворецького ув'язнили.

За успіхи в розвитку зернового господарства і тваринництва артіль була учасницею ВСГВ у 1938—1940 роках.

За Радянської влади з села вийшли 147 учителів, 25 медичних працівників, 13 інженерів, 35 агрономів, 25 зоотехніків, 19 ветеринарів, 2 юристи.

ПА́ВЛІВСЬКЕ — село, центр сільської Ради; розташоване поряд з районним центром і стан-

цією Софіївка Придніпровської залізниці. Населення — 375 чоловік. Сільраді підпорядковані населені пункти Бекарівка, Біляївка, Бородаївка, Вишневе, Задорожне, Зелене, Значкове, Кіровське, Ковильне, Купріянівка, Нововасилівка, Новоселівка, Поди, Резедівка, Роздолля, Спасівка, Троянди, Червоний Кут, Яковлеве.

У селі розміщено центральну садибу колгоспу ім. Ілліча, який має 7,7 тис. га земельних угідь, з них 6,3 тис. га орної землі, 207 га садів. Основний напрям господарства — виробництво зернових культур, м'ясо-молочне тваринництво; розвинуто садівництво і овочівництво. У 1969 році середній урожай становив: зернових 26,7 цнт з га, в т. ч. кукурудзи 37,5 цнт, соняшнику 24,7 центнера.

Партійний і комсомольський осередки виникли в 1920 році.

ПЕТРО́-МИХА́ЙЛІВКА — село, центр сільської Ради; розташована за 4 км від автотраси Москва—Сімферополь і за 30 км на північний захід від районного центру та залізничної станції Софіївка. Населення — 1324 чоловіка. Сільраді підпорядковані населені пункти Варварівка, Гнаровське, Грушівка, Дніпровка, Жовтневе, Круглик, Орлівське, Перун, Петро-Свистунове, Улянівка, Чапаєвка, Ясинувате.

Радгосп «Петро-Михайлівський» має 5,8 тис. га земельних угідь, з яких 4,5 тис. га орної землі, 290 га садів, 165 га городу. Основний напрям господарства — виробництво зернових культур і м'ясо-молочне тваринництво; розвинуто садівництво та овочівництво. Побудовано овочеконсервний завод, який переробляє місцеву продукцію. У селі розміщено майстерню «Сільгосптехніки», яка обслуговує навколишні господарства. У 1955—1957 рр. колишній колгосп «Україна» був учасником Всесоюзної сільськогосподарської виставки; його нагороджено дипломом 1-го ступеня. Тракториста Ф. І. Окселенка відзначено орденом Леніна.

У селі є середня школа, бібліотека, клуб на 250 місць, дільнична лікарня на 25 ліжок. Протягом 1960—1969 рр. споруджено 163 житлові будинки. Працює група товариства «Знання».

Село засновано в 1877 році.

На початку Великої Вітчизняної війни в селі організовано загін народного ополчення, який очолив голова сільради П. Я. Мозговий. Патріоти активно діяли до грудня 1941 року, але гітлерівці схопили їх і стратили. Активно допомагала радянським військам комсомолка К. О. Гарбуз, розвідниця, що передавала цінні відомості командуванню. Її розстріляли фашисти в с. Лукашевому Запорізького району.

У вересні 1943 року медична сестра військової частини комсомолка В. Й. Гнаровська в рішучий момент бою за визволення села Вербового кинулась із зв'язкою гранат під фашистський танк. Їй посмертно присвоєно звання Героя Радянського Союзу, а село Вербове перейменовано на Гнаровське.

Уродженцем села Петро-Свистунового є І. С. Паторжинський, прославлений співак, народний артист Радянського Союзу.

Поблизу сіл Петро-Михайлівки та Петро-Свистунового виявлено близько 10 палеолітичних стоянок (40—15 тис. років тому). Біля сіл Перуна та Варварівки досліджено 2 поселення та могильник (т. зв. Вовніги-2) доби неоліту (IV тисячоліття до н. е.), 2 поселення та могильник доби бронзи (II тисячоліття до н. е.). Неподалік села Грушівки виявлено ранньоскіфське поховання (VI ст. до н. е.) та поблизу села Петро-Свистунового досліджено слов'янське поселення (VI—VIII ст. н. ери).

ТЕРНІ́ВКА — село, центр сільської Ради; розташована за 25 км на північний захід від районного центру, поблизу автомагістралі Москва—Сімферополь. Найближча залізнична станція Славгород — за 16 км. Населення — 367 чоловік. Сільраді підпорядковані населені пункти Великодубове, Вознесенка, Губенське, Капустяне, Куликівське, Малодубове, Поділ, Придолинівка, Славутне, Шевченка, Якимівка.

У селі розміщено центральну садибу колгоспу «Дніпро», який має 8,2 тис. га земельних угідь, з них 6,2 тис. га орної землі, 902 га садів, вирощує зернові культури, розвиває м'ясо-молочне тваринництво.

Тут діють восьмирічна школа, бібліотека, клуб, група товариства «Знання». За 1960—1967 рр. споруджено 116 житлових будинків. Працює швейна майстерня.

Село засновано 1806 року селянами-переселенцями з-за Дунаю та з центральної Росії.

ГУЛЯЙПІЛЬСЬКИЙ РАЙОН

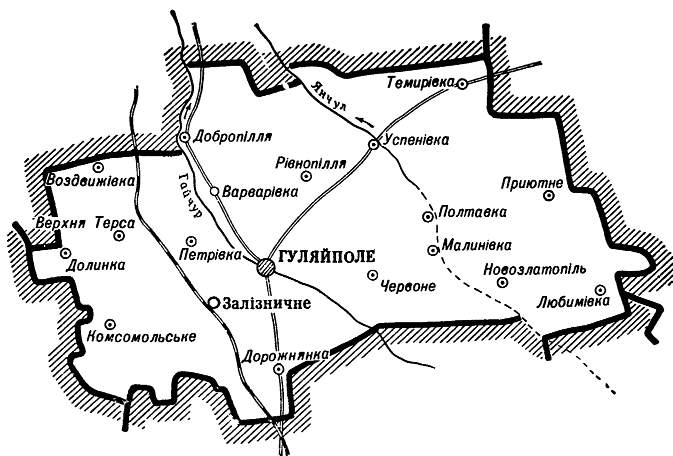

ГУЛЯ́ЙПОЛЕ

Гуляйполе — місто районного підпорядкування, розташоване в долині річки Гайчура, за 99 км на південний схід від Запоріжжя. До найближчої станції Гуляйполе Придніпровської залізниці — 8 км. Населення — 16 200 чоловік. Міській Раді підпорядковані також села Затишшя, Веселе, Зелений Гай, Марфопіль і селище Залізничне.

Гуляйполе — центр району, площа якого 1,3 тис. кв. км, населення 43,9 тис. чоловік (у т. ч. сільського 26,2 тис., міського 17,7 тис.). В районі 75 населених пунктів, підпорядкованих міській і 16 сільським Радам; 16 колгоспів, 2 радгоспи, 100,5 тис. га орної землі; 12 підприємств, 3 будівельні організації; 54 школи, 30 будинків культури і клубів.

Територія Гуляйполя заселена ще з давніх часів. Тут виявлено кургани та залишки поселень доби бронзи (II—I тисячоліття до н. ери).

Сучасне місто виникло після спорудження Дніпровської укріпленої лінії. Під захистом її фортець на річці Гайчур оселялися втікачі з кріпацької неволі та повстанці-гайдамаки. У 1785 році на правому березі річки засновано військову слободу Гуляйполе, названу так першими поселенцями з села Гуляйполя (нині Златопіль Кіровоградської області). Поряд з українцями тут оселилися ще й «зайшлі люди» — поляки, а також волохи з Молдавії. 1794 року в слободі проживало 1298 мешканців. У зв'язку з військовим характером поселення воно поділялося не на вулиці, а на сотні, які поступово перетворилися на адміністративні одиниці — громади на чолі з виборними старостами. Пізніше назва «сотня» зберігалася вже за традицією. Наприклад, 1863 року, після розгрому повстання у Польщі, район мешкання переселених сюди 117 польських сімей назвали Польською сотнею. У 1798 році Гуляйполе стало волосним центром.

В селі розвивалася торгівля. В її інтенсивному розвиткові чималу роль відіграли чумаки, шляхи яких пролягали через село та поблизу нього[1]. 1859 року

[1] Д. И. Эварницкий. Вольности запорожских козаков. СПб., 1898, стор. 249.

в Гуляйполі відбувся перший ярмарок. Згодом їх влаштовували тричі на рік. Торгівля сприяла припливу населення. 1858 року в селі проживало 2733 чоловіка, в т. ч. 1382 ревізькі душі, на які й була поділена земля з розрахунку 8,8 десятини на душу.

Важким тягарем лягли на плечі трудящих численні податки, розміри яких особливо зросли після опублікування царських указів 1866—1867 рр. З ревізької душі щороку стягувалося близько 13 крб., а з десятини землі — 1,2 карбованця.

У пореформений період у Гуляйполі одне за одним виникали промислові підприємства. 1882 року почав працювати завод сільськогосподарських машин, що належав підприємцеві Кригеру. Через 10 років ще один такий завод і паровий млин відкрив капіталіст Кернер. На обох заводах вироблялися жниварки, кінні молотарки, соломорізки тощо. Великий паровий млин мав і поміщик Шредер. У наступні роки стали до ладу обозний і винокурний заводи, кілька олійниць, торговельні склади. В селі працювало 18 крамниць, торгівлею займалося близько трьох десятків купців.

У 1898 році неподалік Гуляйполя пролягла залізниця Чаплине—Бердянськ. Це сприятливо позначилося на економічному розвитку села. На той час тут уже функціонувало 76 торговельно-промислових підприємств. Загальний обсяг торгівлі становив 1 млн. карбованців[1].

На промислових підприємствах Гуляйполя в 1900 році працювало 200 робітників. Робочий день на заводах Кернера і Кригера тривав 12—16 годин. До того ж вимотували численні штрафи. На заводі Кригера, наприклад, залежно від «провини» встановлювалося 12 видів штрафів.

На межі XX ст. чітко визначилося класове розшарування мешканців Гуляйполя. За даними перепису 1899 року тут налічувалося 1048 дворів з населенням 7196 чоловік. Земельні угіддя становили 12 242 десятини. Але земля розподілялася дуже нерівномірно. В селі було 15 дворів т. зв. сторонніх господарств, які зовсім не мали землі, а також 835 бідняцьких і 155 середняцьких родин. Їх становище відзначалося нестійкістю, вони вступали в супрягу або ж наймали тягло чи інвентар, залазячи в борги.

А тим часом кожне з 40 куркульських господарств, маючи по 50 і більше десятин землі, ще й орендували у бідноти і середняків близько 2 тис. десятин. З 1887 року, коли селяни дістали дозвіл викуповувати у казни свої наділи, глитаї вже могли вільно купувати їх ділянки та привласнювати за борги. Куркульські володіння зростали також за рахунок купівлі й оренди землі у поміщиків, колоністів. Обробляючи такі великі ділянки землі, кожне з глитайських господарств застосовувало по 8—10 голів робочої худоби, сівалки, жниварки, молотарки; тут працювало і по кілька наймитів.

Поміщицькі володіння, розташовані за 3—4 км від села і відокремлені від земель селян величезним ровом, міцно, наче кліщами стискували Гуляйполе. У поміщиків Классена і Шредера щороку працювало від 150 до 200 батраків.

Робітники та селяни піднімалися на боротьбу проти безправ'я і експлуатації. Ще напередодні революції 1905 року в Гуляйполі виникла підпільна соціал-демократична група. Найбільш діяльними членами її стали робітники О. К. Білоконов, П. Ю. Сокрута, Ю. М. Ткаченко, Л. І. Шнейдер, П. П. Жуковицький, вчителі А. Г. Нештоян, О. М. Прокоф'єв, службовець нотаріальної контори В. В. Галенко[2].

Соціал-демократи провадили активну агітаційну роботу серед населення. Після «Кривавої неділі» 9 січня 1905 року на вулицях Гуляйполя з'явилися листівки. 22 лютого застрайкували робітники обох заводів. Вони вимагали поліпшення умов праці, скасування надурочних робіт та численних штрафів. Підприємці частково

---

[1] Список населенных мест Александровского уезда Екатеринославской губернии за 1898 г. Александровск, 1899, стор. 40.

[2] Дніпропетровський облдержархів, ф. 11, оп. 1, спр. 464, арк. 58, 197

задовольнили вимоги страйкарів, а невдовзі жорстоко розправилися з ними. Поліція заарештувала і ув'язнила керівників страйку М. С. Шрамка, братів Е. і Ф. Ейзелів та інших. 7 червня на гуляйпільських підприємствах з'явилися листівки РСДРП «Нова бійня на Далекому Сході». У волості і в самому Гуляйполі почалися селянські заворушення. На настрої селян мала великий вплив політична література, що її розповсюджували робітники, зокрема, листівка РСДРП «З ким іти селянам». Під час Жовтневого всеросійського страйку у селі відбувалися політичні демонстрації, мітинги, сходки, збори. У грудні того року трудящі селяни висловлювали свою солідарність із страйкуючими пролетарями Катеринослава та Олександрівська, трудящими Пологів і Федорівки. 29 грудня загін козаків, введений до Гуляйполя, вчинив розправу над революційно настроєними селянами. До в'язниці потрапили А. Г. Нештоян і О. М. Прокоф'єв[1]. Олександрівський повіт, у т. ч. і Гуляйполе, перебували на військовому становищі з грудня 1905 року по січень 1907 року.

У 1905—1910 рр. у Гуляйполі діяла анархістська група «Союз бідних хліборобів». До її складу входило 50 активних членів — «бойовиків», кожен з яких мав зв'язок з чотирма-п'ятьма «масовиками», тобто, співчуваючими. Група підтримувала зв'язок з Олександрівською та Катеринославською організаціями анархістів. Основною метою місцевих анархістів був індивідуальний терор, вбивство царських чиновників. Вони вбили, зокрема, в 1909 році місцевого пристава Караченцева[2].

В результаті проведення столипінської аграрної реформи посилюється вихід куркулів на хутори, яких на 1913 рік у Гуляйпільській волості налічувалося 47. З них 20 належало німцям-колоністам, які мали по 400—1500 десятин землі, заводи для переробки сільськогосподарської сировини тощо. Не поступалися їм і місцеві багатії. Так, хутір Сігор № 1, розташований за 2 км від Гуляйполя, мав 1050 десятин землі, хутір Миколаївський — 420 десятин і т. д. А тим часом сотні селян-бідняків продавали свої наділи й поповнювали лави робітничого класу, або ж наймитували у хуторян.

В 1910—1914 рр. в Гуляйполі створюється півтора десятка кустарних майстерень: олійниць, кузень, столярень тощо. Розширялися старі підприємства.

Роки реакції, занепаду тривали недовго і в революційному русі. У січні 1913 року листівки «До всіх робітників Кернера», розкидані по цехах заводу, закликали до боротьби проти визискувачів. Закінчувалися вони підписом: «Об'єднані робітники». Поліція та жандарми так і не знайшли тих, хто складав, друкував і розповсюджував «злочинні відозви»[3]. Багато зробив для згуртування пролетарів Гуляйполя більшовик В. Я. Чубар, який з осені 1912 року, аж до арешту, працював на заводі Кернера[4]. Він роз'яснював робітникам програму більшовиків, розповсюджував нелегальну літературу. 29 січня 1913 року робітники цього підприємства припинили роботу, вимагаючи підвищення заробітної плати, призначення на заводі старост — представників від робітників, скорочення робочого дня перед святами та неділями, поліпшення санітарних умов і задоволення інших вимог економічного характеру. Страйк тривав шість днів. Підприємець задовольнив частину вимог робітників. Все ж жандарми заарештували організаторів виступу Д. С. Трошкіна, П. Ф. Скоромного та інших, вдалися до масових обшуків.

Напередодні першої світової війни в Гуляйполі налічувалося 1410 дворів, де проживало 16 150 чоловік. Усе тут вражало контрастами. В центрі біліли дві церкви та кам'яні будинки багатіїв, крамниці й торговельні склади, а трохи далі розташувалися мазанки простого люду. Вулиці потопали в куряві чи в багнюці. Лише зрідка обабіч них росли акації або клени.

Злидні, антисанітарія, нестача чистої питної води спричинялися до частих по-

---

[1] Дніпропетровський облдержархів, ф. 11, оп. 1, спр. 486, арк. 21; спр. 570, арк. 23.
[2] ЦДІА УРСР у Києві, ф. 313, оп. 2, спр. 1801, арк. 12, 16; спр. 2579, ч. III, арк. 305.
[3] Там же, спр. 2562, арк. 10, 12.
[4] Т. Кольяк. Комуніст Влас Чубар. К., 1963, стор. 18.

шесних захворювань. Діти гинули від віспи, дифтериту, тифу, дизентерії, цинги та інших хвороб, які особливо лютували в 1881—1884 рр. Лікарня на 25 ліжок і амбулаторія обслуговували 5 волостей з населенням понад 32 тис. чоловік. 1882 року, коли постала загроза епідемії холери, Гуляйпільську лікарняну дільницю розукрупнили, призначили фельдшера, акушерку та чотирьох санітарок. Запобігти епідемії холери цими заходами, звичайно, не вдалося,— адже і далі медичні працівники обслуговували 12 сіл з 19,2 тис. населення. 1911 року тут лютувала епідемія дифтериту. На цей час у Гуляйполі працювали тільки один земський і два приватних лікарі, 3 земських фельдшери, 4 акушерки, з них троє приватних.

Яскраво характеризує стан народної освіти в Гуляйполі той факт, що першу школу тут відкрили тільки через 82 роки після заснування села, та й то після тривалих і настійних клопотань общини. Діти навчалися у трьох тісних класах. Викладання провадилося російською мовою. В 1885/86 навчальному році з 143 дітей, які відвідували школу, курс навчання закінчили одна дівчинка і шестеро хлопчиків. Як свідчать дані перепису, в Гуляйполі 1899 року лише 20 проц. населення вміли читати й писати. У 1900/1901 навчальному році тут відкрили дві земські початкові школи, які охоплювали 294 дітей. 1913 року в селі функціонувало 5 земських початкових шкіл — однокласна, церковнопарафіяльна, фабрична, німецька та дві єврейські.

Передова інтелігенція дбала про підвищення рівня освіченості населення. Завдяки цим турботам 1895 року відкрито невеличку безплатну бібліотеку-читальню[1].

В селі розвивалися різні ремесла. Великим попитом користувалися вироби гуляйпільських гончарів Ф. Білоцерківського, П. Шийки та інших. Зразки цих виробів і тепер можна побачити в місцевому народному історико-краєзнавчому музеї.

Коли стало відомо про повалення самодержавства, робітники гуляйпільського заводу «Богатир» (колишній завод Кригера), солдати кулеметної команди і селяни зібралися на мітинг. Вони позривали в канцелярії пристава і урядника всі царські емблеми, а жандармів розігнали.

У березні 1917 року на гуляйпільських заводах почав діяти робітничий профспілковий комітет, головою якого став Г. Ф. Бобраков. Робітком добився підвищення заробітної плати на 25 проц. Робітники створили також революційний штаб.

Волосну Раду, створену в березні 1917 року, очолив М. С. Шрамко. Штаб і Рада робітничо-селянських депутатів при допомозі революційних робітників відібрали в буржуазії зброю, подали допомогу олександрівським більшовикам у роззброєнні козаків, що поверталися з фронту на Дон, тощо.

До складу гуляйпільської Ради входила значна частина меншовиків та есерів, які підтримували дії представників Тимчасового уряду і волосної управи. Тому між більшовицькою групою та угодовцями весь час точилася вперта боротьба.

Радянську владу в Гуляйполі встановлено у січні 1918 року. В лютому тут створено волосний ревком з 40 чоловік, яким керував місцевий коваль Л. Ф. Коростильов.

Коли стала реальною загроза австро-німецької окупації, більшовики Гуляйполя, щоб згуртувати сили, об'єдналися з лівими есерами, представник яких увійшов до революційного штабу. Волосний ревком почав створювати збройні загони. Протягом двох тижнів сформувався 1-й Гуляйпільський червоний загін чисельністю понад 200 чоловік. Командиром його став матрос-більшовик Ю. М. Ткаченко. У березні 1918 року загін вирушив до Олександрівська. Того ж місяця, під час формування Гуляйпільського робітничо-селянського полку, ревком допустив політичну помилку — не дотримав класового принципу при доборі особового складу полку. Тому значна частина зброї потрапила до рук куркульських, чорносотенних та інших ворожих елементів, які під керівництвом офіцера-кадета Волоха організували виступ проти Радянської влади. Для придушення заколоту ревком викликав з Олек-

[1] Запорізький облдержархів, ф. 56, оп. 1, спр. 11, арк. 159.

сандрівська 1-й Гуляйпільський червоний загін. Контрреволюціонери заарештували його командира і членів ревкому, а загін роззброїли. Врятували заарештованих від розправи бійці самооборони Бочанської, Гурянської та Піщанської сотень.

22 квітня 1918 року до села вдерлися німецькі окупанти. Вони одразу ж запровадили жорстокий режим і терор, розстріляли багатьох самовідданих борців за Радянську владу, в т. ч. П. Д. Коростильова, одного з організаторів січневого страйку 1913 року, активного учасника революційних подій 1917 року.

Л. Ф. Коростильов — перший голова Гуляйпільського ревкому в 1918 р.

У цей час на політичній арені з'явився Н. Махно. Колишній «бойовик» гуляйпільської групи «Союзу бідних хліборобів», він і тепер не порвав зв'язків з анархістами. Влітку 1918 року Махно очолив частину селянських повстанських загонів, що боролися проти окупантів і гетьманців в районі Гуляйполя. Чисельність цих загонів сягала 3 тис. чоловік[1]. До загонів Махна поряд з чесними борцями за Радянську владу прийшло багато куркулів, а також авантюристів, декласованих елементів, які шукали легкої наживи. Враховуючи настрій переважної частини повстанців, прихильників Радянської влади, Махно теж мусив формально визнати її. Його загони, об'єднані в 3-ю бригаду, влилися до складу 1-ї Задніпровської радянської дивізії під командуванням П. Ю. Дибенка, яка діяла на донецькому напрямку. Махно та його анархістське оточення, спираючись на куркульські елементи, які в районі Гуляйполя становили великий прошарок серед селянства (до 20 проц.), розгорнули шалену антирадянську пропаганду під гаслом «вільних Рад» — Рад без комуністів. 12 лютого 1919 року Махно скликав у Гуляйполі т. зв. з'їзд представників своїх загонів та Рад районів, захоплених махновцями (головним чином сіл Олександрівського повіту). Робота з'їзду проходила під лозунгом: «Хай живе вільний, безвладний народ, що будує своє життя без всякої влади та політичних няньок». На з'їзді виступив більшовик Карпенко. У своїй палкій промові він доводив, що тільки диктатура пролетаріату забезпечить справжню волю робітникам і селянам. Його виступ справив велике враження на багатьох селян. Скориставшись своєю більшістю, анархісти та ліві есери протягли антирадянські резолюції, а також постанову про обов'язкову мобілізацію до махновських загонів. На з'їзді обрали і «реввійськраду», головою якої став Махно. Проте, всупереч намаганням махновців, до «реввійськради» ввійшли і прихильники Радянської влади.

Новий з'їзд махновців, не зважаючи на заборону П. Ю. Дибенка, відбувся 10 квітня 1919 року. До Гуляйполя прибули представники заможних верств населення 72 волостей Олександрівського, Бердянського, Бахмутського, Маріупольського і Павлоградського повітів та махновських загонів. Учасники зборища не визнали рішень III Всеукраїнського з'їзду Рад, домоглися прийняття контрреволюційних резолюцій, оголошення нової мобілізації до махновських загонів[2].

В цей час посилився наступ білогвардійців на фронті. 19 травня 1919 року махновці, не витримавши натиску денікінської кінноти, відступили, оголивши правий фланг Червоної Армії, чим фактично сприяли наступові білогвардійців[3]. За кілька днів Махно пішов на відкритий розрив з радянським командуванням.

На початку червня 1919 року Гуляйполе захопили денікінці, але 9-го червня червоноармійські частини 14-ї армії на деякий час потіснили їх. Проте ворог переважаючими силами знову захопив його. Махновці змушені були відступити до

[1] ЦДАРА, ф. 103, оп. 1, спр. 51, арк. 15.

[2] ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 3, спр. 351, арк. 50, 53, 55, 57.

[3] Н. И. Супруненко. Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине (1918—1920), стор. 261.

М. Полонський — командир 3-го Кримського полку 58-ї стрілецької дивізії Червоної Армії. Гуляйполе, 1919 р.

Умані, де незабаром потрапили в оточення білогвардійських частин. Все ж їм вдалося вирватися і повернутися в район Гуляйполя.

На осінь 1919 року загони Махна перетворилися в цілу армію, що налічувала 35 тис. чоловік. Певна популярність махновщини серед селянства пояснюється насамперед наявністю специфічних рис, що відрізняла її від української буржуазно-націоналістичної контрреволюції. Виступаючи з анархістськими лозунгами заперечення будь-якої влади, вони таким чином не визнавали обов'язків перед державою, зокрема,— сплати податків. Це положення співпало з приватно-власницькими настроями заможного селянства. Крім того, українські буржуазні націоналісти, різні «батьки», отамани, дбаючи за збереження буржуазної держави, шукали підтримки у білогвардійців, зовнішньої контрреволюції. Махновці ж не вступали з ними в зговір, навіть боролися з білогвардійщиною, а це давало можливість їм зображати себе борцями за інтереси трудящих.

Залучення обдурених махновською фразеологією селян на бік Радянської влади стояло в центрі уваги більшовиків, які провадили роз'яснювальну роботу в махновських загонах. Підпільники гуртувалися навколо М. Полонського, командира т. зв. сталевого полку, відданого комуніста. Махновській контррозвідці вдалося виявити і розстріляти багатьох більшовиків і серед них М. Полонського з дружиною. Та робота їх дала великі результати.

На початку січня 1920 року червоноармійські частини 14-ї армії визволили Гуляйполе від денікінців.

Після цього командування Червоної Армії кинуло більше сил для ліквідації махновщини. Взимку 1920 року червоноармійці 42-го кавалерійського полку розігнали штаб Махна, захопили чорний штабний прапор, 3 кулемети, 38 гвинтівок, 2 тис. патронів і т. ін.[1]. Сам «батько» переховувався в околицях Гуляйполя. Але Червона Армія, яка ще продовжувала боротьбу з білогвардійщиною, в той час не мала досить сил, щоб остаточно розгромити банду. Навесні Махнові вдалося зібрати уцілілі загони своєї колишньої «армії», які знову сконцентрувалися в районі Гуляйполя. Жорстока і запекла війна махновців з Радянською владою тривала.

26 травня 1920 року до Гуляйполя прибула група працівників політсекції Південно-Західного фронту при 13-й армії у складі Б. Максаковського, М. Бунтаря, О. Петрухіна, А. Шишкіна та ін. Наступного дня утворився районний ревком у складі політпрацівників та двох представників від трудящих Гуляйполя. У першій половині червня засновано партосередок на заводі «Богатир», до складу якого ввійшли 3 комуністи та 5 співчуваючих. Ревком допоміг партійному осередкові створити волосний ревком з представників робітників і селян. 10 червня в Гуляйполі відбувся з'їзд голів сільських ревкомів, який визначив завдання щодо організації боротьби з бандитизмом, виконання продрозверстки[2].

В умовах бандитизму та врангелівської загрози ревкомівці розгорнули енергійну діяльність щодо мобілізації до лав Червоної Армії. Тільки за один день — 20 липня — було мобілізовано 248 гуляйпольців. Члени районного та волосного ревкомів налагодили постачання червоноармійських частин продовольством. Під час наскоків махновців вони відходили до станції Пологи, де постійно перебували радянські війська.

У серпні—жовтні 1920 року Гуляйполе стало ареною кровопролитних боїв

---

[1] ЦДАРА, ф. 102, оп. 3, спр. 123, арк. 11—12; спр. 124, арк. 11—12.

[2] АІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 5, спр. 365, арк. 5, 59, 86, 110, 111; ф. 32, оп. 1, спр. 1109, арк. 8.

між червоноармійськими частинами 13-ї армії та врангелівцями. В результаті білогвардійського наступу основний район, звідки рекрутувалася махновщина, опинився в руках врангелівців. В таких умовах Махнові знову доводилося вибирати між Радянською владою і білогвардійщиною. Боячись втратити підтримку широких верств селянства, яке після усунення помилок у земельній політиці 1920 року пішло за Радянською владою, Махно оголосив себе ворогом «чорного барона». Махновські війська ввійшли до складу Червоної Армії. Звичайно, махновщина не змінила своєї антирадянської суті. Бандити розстріляли волвійськкома Гуляйполя, а райвійськком Бугайов ледве уникнув розправи[1].

Гуляйполе остаточно визволено від врангелівців 24 жовтня 1920 року. Покінчивши з білогвардійцями, молода Країна Рад оголосила рішучу війну махновщині.

Для боротьби з рештками махновських банд та для загального керівництва всім життям округи в січні 1921 року організовано Надзвичайну районну нараду, створено Гуляйпільський районний ревком, який очолив посланець з Олександрівська комуніст І. А. Гаврилов. Нарада утворила в Гуляйполі волосний ревком і комісію для організації КНС. Першим головою волосного комнезаму став селянин І. Домащенко. Через два тижні КНС налічував 56 чоловік.

28 січня відбулася повітова безпартійна робітничо-селянська і червоноармійська конференція, яка визначила найважливіші завдання поточного моменту: боротьба з бандитизмом, виконання продрозверстки, взаємодопомога посівним матеріалом, тяглом і реманентом, засів усіх полів, підготовка до виборів Ради[2]. Вибори до волосної Ради відбулися 3 лютого 1921 року. Трудящі Гуляйполя обрали до неї 6 депутатів.

На початку 1921 року партійна організація налічувала 34 члени і кандидати в члени партії. У лютому тут організувався райпартком. Почесним членом своєї організації гуляйпільські комуністи обрали В. І. Леніна[3]. Перший комсомольський осередок у Гуляйполі виник на початку березня 1921 року. До нього ввійшло 17 юнаків і дівчат.

З червня 1921 року почала виходити щотижнева газета «Известия» — орган повітового парткому та повітревкому, яка стала бойовим помічником комуністів в боротьбі за утвердження Радянської влади.

Наприкінці лютого 1921 року Гуляйполе було віднесено до категорії міст. У зв'язку з підготовкою до створення Гуляйпільського повіту райпартком реорганізувався на повітовий комітет партії, а райревком 15 березня — в повітовий ревком, який, зважаючи на необхідність остаточної ліквідації махновщини, діяв аж до вересня 1921 року. Крім загону самооборони, створеного в січні 1921 року, тут сформувався кавалерійський загін самооборони з 300 бійців. Разом з частинами 30-ї Іркутської дивізії вони вели боротьбу проти бандитських зграй. За активною участю трудового селянства до вересня 1921 року в Гуляйпільському повіті було покінчено з махновщиною[4]. Сам «батько» в серпні 1921 року втік до боярської Румунії, потім перебрався до Франції, де помер 1936 року.

Потреба у надзвичайних органах влади відпала, і 6 ве-

Жертви махновщини. Гуляйполе, 1920 р.

[1] АІІП ЦК КП України, ф. 24, оп. 1, спр. 2, арк. 6, 87.
[2] Запорізький облдержархів, ф. Р-1166, оп. 1, спр. 69, арк. 1—5.
[3] Газ. «Известия» (Гуляйполе), 17 листопада 1921 р.
[4] Запорізький облдержархів. ф. Р-203, оп. 1, спр. 3, арк. 1, 11.

Перші комсомольці Гуляйполя. 1923 р.

ресня 1921 року 1-й повітовий з'їзд Рад обрав повітовий виконавчий комітет, до складу якого ввійшли М. Капранов (голова), О. П. Шукарьов, Є. В. Старшов та інші. З'їзд зосередив увагу трудящих повіту на відбудові народного господарства та боротьбі з голодом, який виник через посуху влітку 1921 року.

До боротьби з розрухою, безробіттям, голодом активно включилися профспілки. Через каси взаємодопомоги робітники відраховували 5 проц. заробітку на утримання дітей і безробітних. Органи Радянської влади організували в місті їдальні, пункти видачі продуктів, для дітей-сиріт створили три дитячі будинки. Під час «тижня захисту дитини» активістки міста зібрали багато одягу, пошили 120 пар дитячої білизни.

Велику допомогу гуляйпільцям подала держава. У грудні 1921 року трудящі міста одержали 2719 пудів хліба, а на початку наступного — губвиконком направив до Гуляйполя 106 вагонів з зерном та продовольством.

Ліквідації голоду в повіті значною мірою сприяв перехід до нової економічної політики, заміна продрозверстки продподатком. Це питання розглядалося на 1-й повітовій партійній конференції в липні 1921 року. Гуляйпільські комуністи добре налагодили партійну роботу серед робітників. На трьох найбільших підприємствах 1922 року виникли партійні осередки, які широко залучали безпартійний актив до участі в громадському житті. На відкритих партійних зборах розглядалися питання дальшого розвитку підприємств та економіки міста. Зростали й партійні лави. Якщо в квітні 1922 року міська парторганізація налічувала 70 комуністів, то наприкінці 1923 року в 5 первинних організаціях перебували на обліку 117 членів і 130 кандидатів у члени партії.

Відроджувалася економіка міста, 1922 року запрацювали заводи сільськогосподарських машин «Богатир» та шкіряний, майстерні, кілька дрібних кооперативних підприємств, а до 1925 — стали до ладу 11 крупорушок, парових млинів і вітряків, 4 олійниці тощо. В цей час відкрилося кілька кооперативних і 38 приватних крамниць. Почала роботу друкарня.

Підвищувалася політична свідомість трудящих. Загальноміські профспілкові збори 17 жовтня 1922 року з великим піднесенням прийняли текст листа В. І. Леніну, в якому вітали вождя з одужанням і заявляли, що будуть стійкими борцями за відбудову народного господарства країни[1]. Зростання авторитету Радянської влади, зокрема, показали вибори до місцевих Рад депутатів трудящих у 1923 році. 80 проц. складу новообраних Рад становили комуністи і незаможні селяни[2].

У березні 1923 року, в зв'язку з новим адміністративно-територіальним поділом Гуляйполе стало районним центром (у 1931—1934 рр. воно входило до Пологівського району).

Комуністи і комсомольці широко пропагували серед незаможного селянства ленінський кооперативний план. У серпні 1923 року 35 сімей комнезамівців об'єдналися в артіль ім. Запорізького парткому. На її базі в колишньому поміщицькому маєтку виникла комуна, очолена комуністом І. М. Андрющенком. Тут утворився партосередок, до якого входило 5 комуністів (секретар — М. Д. Семидочний), а також бойова комсомольська організація в складі 35 юнаків і дівчат[3]. Успіхи комуни

---

[1] ЦДАЖР СРСР, ф. 130, оп. 6, спр. 298, арк. 1.
[2] АІІП ЦК КП України, ф. 32, оп. 1, спр. 884, арк. 13.
[3] Запорізький облпартархів, ф. 1, спр. 638, оп. 1, арк. 246.

наочно показували селянам переваги колективних форм господарювання. Гуляйпільська районна конференція селянської бідноти 28 червня 1925 року одностайно схвалила політику Комуністичної партії на селі. Протягом 1925—1927 рр. у Гуляйполі та селах району організовано 5 артілей та 11 ТСОЗів.

Наприкінці двадцятих років у Гуляйполі розгорнувся масовий вступ селян до колгоспів. На кожній із 13 вулиць-сотень виник колгосп. Ці господарства дістали назви: «Заповіт Леніна», «Плугатар», ім. Будьонного, «Дніпрова хвиля», «Спартак», «Червоне Заріччя» та інші. Величезну роль у розвитку і зміцненні артілей відіграла організована в листопаді 1929 року Гуляйпільська МТС, в якій налічувалося 40 тракторів типу «Інтернаціонал», а також необхідний причіпний інвентар. Першим директором МТС став посланець партії робітник І. І. Ліщина.

В 1931—1932 рр. гуляйпільські колгоспи об'єдналися у три великі: «Заповіт Леніна», «Широкі лани» та «Червоноармієць». Найбільшим господарством стала артіль «Широкі лани», яка мала 6089 га орної землі, об'єднувала 727 дворів, 1,6 тис. працездатних колгоспників. Навесні 1932 року значну організаторську роботу в колгоспах Гуляйполя провела виїзна редакція газети «Правда», яка випускала багатотиражку «Правда» на большевистском севе».

В умовах, коли бракувало досвідчених кадрів, особливо бригадирів, а куркулі ще не відмовилися від ворожої агітації і підривних дій проти колгоспів, великі артілі не давали можливості забезпечити вміле керівництво господарством. Тому 1933 року вони розукрупнилися. В Гуляйполі стало 9 колгоспів. Того року і комуна перейшла на Статут сільськогосподарської артілі.

Політвідділ МТС, створений у січні 1933 року, в центрі уваги поставив питання організаційно-господарського зміцнення, трудової дисципліни. Допомога МТС ставала все відчутнішою. Вже 1935 року в кожному колгоспі працювала тракторна бригада, у 1937 — механізація польових робіт у колгоспах досягла 75 проц. Зростали й врожаї — колгоспи збирали пересічно по 21 цнт озимої пшениці з га. Підвищилася оплата праці колгоспників. Окремі хліборобські родини одержали по 8 тонн зерна і понад 5 тис. крб. грішми [1].

Серед колгоспників і працівників МТС ширився стахановський рух. У 1936 році Гуляйпільська МТС виконала плани тракторних і комбайнових робіт відповідно на 126 і 128 проц. і вийшла переможницею у Всесоюзному соціалістичному змаганні, здобувши перехідний Червоний прапор Наркомзему СРСР. Комбайнер М. А. Лаврик за високі виробничі показники удостоєний ордена Леніна. Свинарка Т. О. Коростильова, чабани П. Н. Вакулинський, І. В. Шамрай стали учасниками Всесоюзної сільськогосподарської виставки 1940 року.

За роки перших п'ятирічок значно зросла промисловість міста. В кілька разів збільшили випуск продукції великі промислові артілі «Червоний металіст» (створена на базі заводу «Богатир»), «Кустпраця», «Харчовик», «Хімік», на початку 30-х років стали до ладу маслозавод та побутовий комбінат. У 1934 році всі ці підприємства випустили продукції на 2,2 млн. карбованців.

Авангардом гуляйпільців у їх трудових звершеннях були комуністи. 1937 року в місті діяло 18 первинних парторганізацій, в яких налічувалося 195 комуністів [2]. Багато з них стали знатними людьми країни, спеціалістами народного господарства. Так, син селянина-бідняка Т. К. Ісаєнко пройшов шлях від батрака до члена ВУЦВКу. Секретар Гуляйпільського райкому комсомолу Д. М. Бугаєвський був делегатом VI з'їзду комсомолу України та VII з'їзду ВЛКСМ.

1938 року Гуляйполе віднесено до категорії міст районного підпорядкування. Воно прикрасилося новими житловими будинками, культурними і побутовими закладами. На цей час завершено електрифікацію і радіофікацію міста. В центрі Гуляйполя зашумів чудовий парк, 1937 року тут споруджено пам'ятник В. І. Леніну.

---

[1] Газ. «Червоне Запоріжжя», 11 липня 1939 р., 22 червня 1940 р.
[2] Запорізький облпартархів, ф. 212, оп. 1, спр. 69, арк. 93—97.

Пам'ятник В. І. Леніну. Гуляйполе, 1967 р.

Належного рівня досягло медичне обслуговування населення. Міська лікарня на 100 ліжок мала поліклінічне відділення, пологовий будинок.

За роки Радянської влади сталися відчутні зрушення в культурному житті міста. 1921 року тут працювало 8 початкових трудових шкіл, наступного — відкрито ще дві — семирічних. Пізніше на базі однієї з семирічних шкіл відкрито десятирічку. Всі діти шкільного віку навчалися, а неписьменність серед дорослих було ліквідовано до 1937 року. Роком раніше в місті виріс триповерховий корпус педагогічного технікуму. На його базі організувався вчительський інститут, заняття в якому розпочалися у вересні 1939 року.

З початку 20-х років у Гуляйполі діяло три клуби — робітничий, профосвіти і червоноармійський. У 1936 році тут відкрили районний клуб. Мали клуби також промартіль «Червоний металіст» та колгоспи. При клубах працювали хорові та драматичні гуртки. Відчинив двері будинок піонерів. У місті діяло кілька бібліотек, книжковий фонд яких становив близько 40 тис. томів.

З перших днів Великої Вітчизняної війни сотні трудящих міста добровільно пішли на фронт. Усі випускники середньої школи № 1 подали заяви до військкомату з проханням зарахувати їх до діючої армії. Колгоспники вчасно зібрали врожай, артіль «Авангард» до 20 липня 1941 року здала державі 1400 цнт зерна і продовжувала хлібоздачу. Коли наблизився ворог, гуляйпільці евакуювали в тил найцінніше устаткування заводів, МТС, майно установ і колгоспів, худобу, виїхало також чимало людей.

5 жовтня 1941 року гітлерівці вдерлися до Гуляйполя. Вони запровадили тут жорстокий режим терору і насильства. Та не скорилися окупантам радянські люди. В перші ж дні окупації у районі Гуляйполя почав діяти партизанський загін[1]. Але фашистам вдалося повністю розгромити його. За час окупації гітлерівці стратили 500 громадян міста. Фашисти завдали Гуляйполю величезних збитків на суму 198,75 млн. крб.[2]. Вони зруйнували всі промислові підприємства, спалили приміщення вчительського інституту, шкіл, сотні господарських і житлових будинків, вивезли 26 тис. голів худоби тощо. На фашистську каторгу вони вивезли понад три тисячі юнаків і дівчат.

Гуляйполе було визволено від німецько-фашистської окупації 14 вересня 1943 року. В боях за місто відзначилися 230-а і 301-а стрілецькі дивізії 5-ї ударної армії, 20-й козачий полк 5-го гвардійського кавалерійського корпусу, 565-й винищувально-протитанковий полк 11-го танкового корпусу та інші військові частини Південного фронту[3]. 130 радянських воїнів 41 національності, загиблих під час визволення міста, поховано на майдані Героїв революції, у братській могилі, на якій встановлено пам'ятник.

Свою частку у перемогу над ворогом внесли і воїни-гуляйпільці. Фронтовий шлях від Волги до Дунаю пройшов комуніст О. К. Булах, учасник боїв за визво-

[1] Запорожская область в годы Великой Отечественной войны, стор. 180.
[2] Запорізький облпартархів, ф. 102, оп. 31, спр. 20, арк. 19.
[3] Архів МО СРСР, ф. 228, оп. 159 984, спр. 2, арк. 188—202.

лення Запоріжжя. Його ратні подвиги відзначено орденами Червоного Прапора та Червоної Зірки. Солдатські ордени Слави трьох ступенів за форсування Дніпра, за бої в Карпатах і штурм Будапешта прикрашають груди гуляйпільця Ф. В. Зінзікова. Учасником французького руху опору став комуніст П. Є. Лущик, пізніше секретар райкому партії. Трудящі міста свято шанують пам'ять про 1800 воїнів-земляків, які не повернулися до рідних осель. Щороку 9 травня гуляйпільці збираються на мітинг, на урочистих лінійках піонери дають клятву бути гідними своїх батьків.

Мешканці міста Г. Г. Шамрай, М. В. Шейко, М. І. Самойлов, Г. С. Бодня, П. Ф. Усатенко та А. М. Семенюта, ризикуючи життям, врятували від наруги пам'ятник В. І. Леніну. Патріоти зберігали його до кінця окупації. Після визволення пам'ятник Іллічу знову встановлено в парку міста. Поет В. М. Сосюра, який побував у Гуляйполі у вересні 1954 року, присвятив цій події вірш «Привіт тобі, зелене Гуляйполе». У ньому є такі рядки:

...І знову сад шумить,
І вилитий з металу
Зійшов Ілліч з вогню на п'єдестал.
На нім ворожі кулі в дні негоди
Лишили слід, але його рука
Все так же путь показує народу
Туди, де даль майбутнього дзвінка.[1]

Після визволення трудящі Гуляйполя одразу взялися відбудовувати промисловість та відроджувати колгоспи. З великими труднощами проходили перші після визволення осіння та весняна посівні кампанії і збирання врожаю. Щоб посіяти озимі, люди запрягали в бункери й сівалки кілька десятків уцілілих власних корів. Насіння носили клунками за 10—15 км в степ. Все ж колгоспи Гуляйполя в 1945 році освоїли 81 проц. довоєнних площ, успішно завершили всі роботи і першими в області виконали план хлібозаготівель, надіслали до фонду Червоної Армії 160 тис. пудів хліба. Велику роль у цьому відіграла МТС, яка відновила роботу 1944 року. Держава подала допомогу гуляйпільцям у відродженні господарства. Вони одержали з братніх республік 1570 коней, 235 голів великої рогатої худоби, 1800 овець, а також 40 тракторів. На кінець 1945 року колгоспи відновили тваринницькі ферми. Всі промислові підприємства на цей час також почали виробляти продукцію.

1200 гуляйпільців працювали на відбудові Дніпрогесу ім. В. І. Леніна. Трудилися ударно, з ентузіазмом, виконуючи норми на 170 процентів[2].

Відбудова народного господарства здійснювалася в умовах нестачі машин, матеріалів, робочих рук та неврожаю 1947 року. Однак гуляйпільці наполегливо долали труднощі післявоєнного періоду. В 1950 році колгоспи досягли довоєнного рівня виробництва.

Чималі зміни у житті колгоспів сталися протягом 1952—1958 рр. З колишніх дев'яти артілей утворилося три: «Заповіт Леніна», ім. Маркса та ім. Енгельса. Вони мали 26,8 тис. га землі. У 1957 році середній урожай зернових становив по 21 цнт з га, озимої пшениці — по 25,5 цнт. Тоді ж було вироблено на 100 га угідь по 33,8 цнт м'яса та по 188,4 цнт молока. Це найвищі на той час показники по області. За високі досягнення в розвитку сільського господарства велику групу працівників Гуляйпільського району нагороджено орденами й медалями, в т. ч. орденом Леніна — 16 чоловік. Бригадира передової в області тракторної бригади І. П. Мартиненка та першого секретаря райкому партії І. Ф. Тарасевича удостоєно звання Героя Соціалістичної Праці. Високих показників добивалися цілі колективи. Артілі ім. Маркса та ім. Енгельса стали учасниками Всесоюзної сільськогосподарської виставки 1957 року, їх нагороджено дипломами II ступеня виставки.

[1] Газ. «Сталінським шляхом» (Гуляйполе), 12 вересня 1954 р.
[2] Газ. «Комсомольская правда», 10 лютого 1945 р.

У наступні роки, особливо після березневого (1965 року) Пленуму ЦК КПРС, в житті гуляйпільських колгоспів відбулися великі зміни. Артілі перетворилися на високомеханізовані господарства. Чітко визначилася спеціалізація колгоспів. Основним напрямом господарства артілі «Заповіт Леніна» ще в роки семирічки стала відгодівля свиней. Її ферми — це справжня фабрика свинини, звідки держава одержала в 1969 році 8,3 тис. цнт м'яса. Колгосп ім. Маркса спеціалізувався на відгодівлі великої рогатої худоби. Він дав державі 16,8 тис. цнт висококондиційної яловичини. Зростала урожайність колгоспних ланів. Колгоспники артілі «Заповіт Леніна» зібрали пересічно по 27,2 цнт зернових з га, артілі ім. Маркса — майже по 30 цнт з га. Загальні прибутки гуляйпільських колгоспів того року становили 6,5 млн. карбованців.

Ці здобутки — результат самовідданої праці колгоспників, високо оціненої Радянською державою: 57 передовиків колгоспного виробництва Гуляйполя відзначені урядовими нагородами. Ордена Леніна, зокрема, удостоїлися чабан М. Д. Мощенко, доярка Т. Я. Пурик, голова артілі «Заповіт Леніна» Г. К. Коровка, секретар райкому партії І. Є. Коломоєць, бригадири тракторних бригад М. М. Будко, В. Є. Шушура, І. П. Мартиненко, тракторист І. М. Бодня, колгоспник М. С. Блажко.

Всій області відома тракторна бригада Героя Соціалістичної Праці заслуженого механізатора УРСР І. П. Мартиненка, яка змагається з тракторною бригадою двічі Героя Соціалістичної Праці О. В. Гіталова. Бригада одна з перших в області завоювала звання колективу комуністичної праці. Добрих показників добилася бригада в 1969 році: урожай кукурудзи становив 35,4, а соняшнику — 25,9 цнт з га. І. П. Мартиненко — депутат Верховної Ради УРСР, делегат XXI з'їзду КП України і XXII з'їзду КПРС.

У перших лавах борців за високі врожаї та продуктивність тваринництва, в боротьбі за перетворення господарств на справжні фабрики зерна, молока, м'яса, овочів і фруктів йдуть 178 комуністів артілей, дві третини яких працюють безпосередньо на виробництві.

Інтенсифікації виробничих процесів як у колгоспах, так і на підприємствах міста сприяло підключення міста з жовтня 1963 року до державної мережі енергопостачання.

За післявоєнні роки значно розширилася сітка промислових підприємств. Наприкінці 1943 року почала діяти взуттєва фабрика, в 1969 році тут трудилося близько 400 робітників. Її корпуси простяглися на цілий квартал. За добу підприємство випускає 1900 пар взуття. Створений у 1956 році на базі промартілі «Червоний металіст» завод сільськогосподарських машин став найбільшим у місті. Тут працює 640 робітників. Провідну роль у колективі відіграє партійна організація, яка налічує понад 80 комуністів. Близько 3-х тисяч тонн різних фарб протягом року виготовляє завод лакофарбових виробів, створений у 1962 році на базі промартілі «Хімік». Гуляйпільський завод побутових товарів випускає дитячі коляски, керогази тощо.

З'явилися і нові заводи — ремонтний, цегельний, продовольчих товарів, маслозавод. Працюють також комбінат побутового обслуговування, ряд комунальних підприємств, районне відділення «Сільгосптехніки», міжколгоспна будівельна організація, пересувна механізована будівельна колона, елеватор, друкарня, інкубаторна станція тощо. В 1969 році тут став до ладу один з найбільших на Україні сирзавод. Всього на підприємствах міста працює близько трьох тисяч робітників і службовців.

Тисячі трудящих міста беруть участь у русі за комуністичне ставлення до праці. Десяткам колективів присвоєно почесне звання комуністичних. 526 чоловік завоювали звання ударника комуністичної праці.

Робітничі колективи міста взяли шефство над багатьма колгоспами і радгоспами району. Завод сільськогосподарських машин спорудив в артілі «Україна» зрошу-

вальну систему на 10 га, побудував лінію високовольтної передачі до механізованого току артілі «Заповіт Леніна».

Змінився зовнішній вигляд міста. Протягом поточної п'ятирічки виросли нові житлові квартали — споруджено 40 багатоповерхових будинків, відкрито їдальню, кафе, нові школи тощо. Житловий фонд за 25 післявоєнних років зріс більш як у два рази. Місто забудовується за генеральним планом. Більш як на 20 км простяглися асфальтові тротуари. Ця робота ведеться особливо швидко, бо став до ладу місцевий асфальто-бетонний завод. Весною й улітку вулиці потопають в зелені фруктових і декоративних дерев. У Гуляйполі три парки, кілька скверів. На семи гектарах розкинувся зелений гай. Зростає добробут гуляйпільців. Про це красномовно свідчать 3,6 млн. карбованців трудових заощаджень, що зберігаються в місцевій ощадній касі. В особистому користуванні трудящих — понад 100 автомашин. До послуг гуляйпільців — пошта, телеграф і телефон з міжміським переговорним пунктом.

Поліпшилося медичне обслуговування населення. В місті працюють районна лікарня на 200 ліжок, психоневрологічна, фтізіатричний диспансер, поліклініка, 3 медичні пункти, аптека. Про здоров'я трудящих турбуються 38 лікарів, 177 працівників з середньою медичною освітою. В 20 дитячих садках і яслах виховуються наймолодші громадяни міста — діти.

Завжди людно на міському стадіоні «Будівельник», розрахованому на спортивні заняття 3 тис. чоловік. Добре обладнані стадіони мають колгоспи ім. К. Маркса та «Заповіт Леніна». У 1967 році спортсмени гуляйпільського ДСТ «Колгоспник» стали чемпіонами області з важкої атлетики.

За післявоєнні роки розширилася мережа шкіл. У 1969/70 навчальному році працювали три середні, дві восьмирічні та чотири початкові школи, дитяча музична, а також вечірня і заочна школи. Щодня в місті сідає за парти понад 4 тис. учнів. Їх навчають 235 учителів.

Заслужену вчительку УРСР Г. І. Руденко нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора, 13 педагогів — значком «Відмінник народної освіти».

На підприємствах, в установах і школах Гуляйполя є 28 бібліотек, книжковий фонд їх становить понад 160 тисяч томів. За активну пропаганду кращих творів літератури районна бібліотека для дорослих, що має звання бібліотеки відмінної роботи, у 1964 році була нагороджена медаллю Т. Г. Шевченка. Велику популярність серед трудящих завоювали районний народний краєзнавчий музей, створений у 1962 році, будинок культури на 300 місць, клуб «Металіст» заводу сільськогосподарських машин, новий кінотеатр «Космос». На підприємствах і в колгоспах у 1969 році працювало 7 клубів на 1800 місць, обладнаних кіноустановками, та 12 червоних кутків.

Трудящі міста мають широкі можливості для розвитку своїх талантів і здібностей — 38 самодіяльних гуртків об'єднують 950 чоловік. Агіткультбригада районного будинку культури у 1967 році була учасницею республіканського огляду художніх колективів, присвяченого 50-річчю Великого Жовтня.

Все, чого досягли гуляйпільці в господарському і культурному будівництві,— наслідок їх самовідданої праці, результат організуючої і керівної ролі партійних організацій, які об'єднують 980 чоловік. Найпершими помічниками комуністів є комсомольці, яких налічується 1,4 тис. чоловік. Комуністи і комсомольці — застрільники соціалістичного змагання, вони йшли в авангарді ювілейної вахти на честь 100-річчя з дня народження В. І. Леніна.

Під зорею Великого Жовтня трудящі Гуляйполя успішно перетворюють своє, колись глухе і занедбане містечко, на місто нового, соціалістичного побуту.

В. І. ЖИЛІНСЬКИЙ, Ф. І. КУЩ, П. П. ТРОЯН

ВЕ́РХНЯ ТЕ́РСА

Верхня Терса — село, центр однойменної сільської Ради. Розташована на берегах річки Терси, за 17 км від районного центру. До найближчої станції Гуляйполе Придніпровської залізниці — 8 км. З районним центром і залізничною станцією село сполучене шосейним шляхом. Населення — 1535 чоловік. Сільській Раді підпорядковані також села Гірке і Цвіткове.

Заснована Верхня Терса в 1868 році 72 родинами з Гуляйполя. Казна надала їм позичку в сумі 3 тис. крб., за яку вони платили 4,5 проц. річних, та земельні наділи у верхів'ях річки Терси. За найменуванням річки село й дістало свою назву.

Оселилися тут переважно бідняцькі родини, які не мали ні худоби, ні реманенту. Низькі врожаї, борги, злидні й темнота — постійні супутники дореволюційної Верхньої Терси.

І все ж село поступово зростало. Через 30 років після заснування тут налічувалося 127 дворів і 793 мешканці, з них 398 чоловіків. Майже половина (59 господарств) становила бідняцьку групу. Через нестачу тягла та інвентаря частина бідняків здавала землю в оренду, решта ж вдавалася до супряги. Середняцька група села — 51 двір, розподілялася на маломіцних і заможних середняків. Маломіцні господарства, як і бідняцькі, в більшості випадків не могли самі обробити землю і вдавалися до супряги. Заможні середняки мали по 2—3 коня чи вола, свої плуги і букери; частково кооперуючись між собою, вони використовували жниварки.

17 куркульських господарств села, маючи власні наділи по 50 і більше десятин землі, розширювали їх за рахунок оренди та купівлі землі. На їх полях застосовувалася сільськогосподарська техніка, робоча худоба, працювали наймити.

Сільська біднота намагалася знайти вихід з тяжкого, безпросвітного становища. Вона прислухалася і до голосу есерів, група яких діяла в селі з початку 1905 року, і до анархістів — членів гуляйпільської організації, які розповсюдили свій вплив і на Верхню Терсу.

Селянська боротьба тут, як і по всій країні, активізувалася з літа 1905 року. 27 липня близько 30 мешканців села організовано прийшли до сусідньої економії, якою володіла колоністка Шперлінг, і зажадали віддати їм в оренду 200—300 десятин землі за доступну плату. Селяни заявили поміщиці, що в разі незадоволення їхніх вимог землю буде відібрано силоміць. Того дня інша група селян Верхньої Терси з цією ж вимогою прийшла до маєтку колоніста Шестопалова, заявивши: «Ми самі тепер господарі!». Очолили ці виступи місцеві селяни А. О. Шаровський, Г. К. Шаповал, С. Я. Семенюта, Н. І. Шрамко та А. І. Домашенко [1].

В один з літніх днів 1905 року з Гуляйполя до Верхньої Терси приїхали члени анархістського «Союзу бідних хліборобів». Вони роздали селянам зброю і підбурили до нападу на поміщика Шестопалова. Зустрівши опір озброєної охорони маєтку, селяни відступили. Гуляйпільські анархісти залишили учасникам виступу револьвери й саморобні гранати з тим, щоб вони повторили напад на поміщика [2].

Селяни на власному досвіді почали переконуватися в хибності політики анархістів. Вони готувалися до організованого, масового виступу. На одному з селянських сходів біднота поставила вимогу розподілити панську землю. Поміщик, наляканий сходом, запропонував селянам взяти у нього в оренду частину землі за доступну плату. Але учасників сходу це не задовольнило — вони почали вимагати передачі їм поміщицької землі безплатно. Становище загострювалося. Повітовий справник негайно звернувся до губернатора по допомогу для приборкання «бунтарів», бо, як він повідомляв, «селяни інших сіл тільки того й чекають, чим закінчиться виступ верхньотерсян проти поміщиків». Було посилено охорону еко-

---

[1] Дніпропетровський облдержархів, ф. 11, оп. 1, спр. 344б, арк. 785, 786, 789.
[2] ЦДІА УРСР у Києві, ф. 313, оп. 2, спр. 316, арк. 38.

номій. 25 серпня 1905 року жандарми заарештували організаторів виступу у Верхній Терсі, але через два тижні, на вимогу робітників гуляйпільських заводів Кригера та Кернера, звільнили їх[1].

З 19 грудня 1905 року до 31 січня 1907 року Верхня Терса, як і інші села Олександрівського повіту, перебувала на військовому становищі. В селі заарештували всіх організаторів революційних виступів селян, а також членів групи соціалістів-революціонерів[2].

В результаті проведення столипінської аграрної реформи у Верхній Терсі значно зросла кількість безземельних та безпосівних родин, наймитів, батраків поміщицьких економій. Крім того, сільська біднота поповнювала лави робітників на заводах Кригера та Кернера в Гуляйполі, підприємствах Мелітополя, Олександрівська, Катеринослава тощо. В умовах нещадної експлуатації, політичного і економічного безправ'я наростала нова хвиля народного гніву.

Напередодні першої світової війни в селі було 137 дворів, проживало 1107 чоловік. Село мало непривабливий вигляд. Біднота тулилася в убогих хатинах. Добротно виглядали лише будинки куркулів. Земська управа не турбувалася про освіту та культуру селян, вважаючи, що для них досить однієї, відкритої 1888 року земської початкової школи, розрахованої на 35—40 учнів, та корчми. Лише окремим щасливцям з бідняцьких родин вдавалося закінчити два класи школи. 1913 року 86 з 173 дітей шкільного віку залишилися поза навчанням. А коли, бувало, занедужає селянин, то хоч помирай — село не мало навіть фельдшера, а найближча лікарня, що в Гуляйполі, обслуговувала п'ять волостей.

8 чоловіків і 1 жінка з Верхньої Терси займалися ковальським, столярним та червонодеревним промислами.

Не діждавшись від Тимчасового уряду землі й миру, селяни все більше почали прислухатися до голосу більшовиків, а після перемоги Жовтневого збройного повстання в Петрограді з задоволенням зустріли перші декрети Радянської влади. Верхньотерсянська біднота взяла активну участь у революційних перетвореннях на селі. До створеного більшовиками Гуляйполя революційного штабу мешканці села направили своїх представників. Сільську Раду у Верхній Терсі обрано в січні 1918 року. Головою її став селянин-бідняк Л. О. Шпундря[3]. Рада вилучила лишки хліба у багатіїв. Було конфісковано всю поміщицьку землю і розподілено між бідняцькими родинами з розрахунку по 2,5 десятини на їдця.

Та недовго довелося господарювати селянам на одержаній від Радянської влади землі. У квітні 1918 року австро-німецькі війська захопили село. Селяни чинили опір окупантам. У відповідь на відозву Олександрівського повітового з'їзду Рад, що відбувся 1 березня 1918 року, вони вступали до загонів селянського самозахисту, які нападали на обози з награбованим майном, одбирали у загарбників зброю. У листопаді окупанти залишили село.

Невдовзі після визволення у Верхній Терсі виник ревком, який найперше організував допомогу Червоній Армії. В селі відкрилися хата-читальня, сільбуд. Ліквідувати неписьменність серед дорослого населення активно допомагала молодь. Проведення радянського будівництва на селі надзвичайно ускладнювалося політичним бандитизмом махновців. Підтримувані ними верхньотерсянські куркулі зривали заходи ревкому, тероризували бідняцьку частину населення. Більшовицькі агітатори, яких надіслав до Верхньої Терси повітовий ревком, на мітингах закликали селянські маси рішуче боротися проти бандитизму, засилля куркулів. Біднота повністю схвалювала політику Радянської влади.

Мирний перепочинок перервав наступ білогвардійських військ Денікіна, які в червні 1919 року окупували село. Разом з ними сюди повернулися поміщики.

---

[1] Дніпропетровський облдержархів, ф. 11, оп. 1, спр. 344б, арк. 785, 786, 789.
[2] ЦДІА УРСР у Києві, ф. 313, оп. 2, спр. 316, арк. 39.
[3] Газ. «Известия» (Гуляйполе), 10 жовтня 1921 р.

Денікін видав «закон», який зобов'язував селян віддавати поміщикові третину зібраного врожаю, крім того, доводилося сплачувати військовий податок хлібом для білогвардійської армії. Землю і худобу, передану Радянською владою селянам, денікінці повернули поміщикам.

Протягом другої половини 1919 року тривали бої в районі села. Визволили Верхню Терсу від денікінців червоні частини 45-ї дивізії 14-ї армії наприкінці грудня.

Утвердженню й зміцненню Радянської влади в селі заважала махновщина. Трудове селянство, остаточно переконавшись у ворожості Махна Радянській владі, активно допомагало Червоній Армії продовольством, кіньми, вступало до червоноармійських частин.

Наприкінці серпня 1920 року до села вдерлися врангелівці. Окупація Верхньої Терси загонами «чорного барона» тривала до жовтня, коли їх вибили з села частини Червоної Армії.

Після закінчення громадянської війни у Верхній Терсі обрано сільську Раду, створено комнезам[1]. Під їх керівництвом у селі організовано майстерню для ремонту сільськогосподарських машин, незаможне селянство успішно провело весняну посівну кампанію, не залишивши жодного клаптика землі незасіяним.

Урожай обіцяв бути багатим, але посуха знищила посіви. Для боротьби з голодом селяни, підтримувані робітниками Гуляйполя й Олександрівська, організували їдальні та пункти харчування, своєчасно засіяли поля, та ще й зібрали до фонду допомоги голодуючим міст і сіл Запоріжжя 49 750 карбованців.

Допомагала боротися з голодом і держава, насамперед цьому сприяла заміна продрозверстки продподатком. У селі відкрився прокатний пункт, був створений державний насіннєвий фонд, незаможникам на пільгових умовах надавалися грошові кредити для придбання інвентаря та робочої худоби. Наслідки голоду ліквідовано протягом 1922—1923 рр. Наступного року селяни освоїли всі посівні площі, поповнилося поголів'я худоби.

1925 року в селі налічувалося 168 дворів, 978 мешканців. Їм належало 2917 десятин землі, в т. ч. 2763 — придатної для обробітку[2].

За своїм соціальним станом населення Верхньої Терси все ще було неоднорідним: понад половину господарств становили бідняки, третину — середняки, решту— куркулі.

Комнезамівці, члени сільської Ради, активісти наполегливо і постійно роз'яснювали селянам, що найвірніший шлях до заможного і світлого життя — це шлях колективного господарювання. Перший ТСОЗ створено у селі 1926 року[3]. А 1927 — незаможні селяни створили 5 товариств спільного обробітку землі. Куркулі намагалися проникати до ТСОЗів, щоб всіляко шкодити їм.

30 листопада 1929 року ТСОЗи Верхньої Терси об'єдналися, прийнявши Статут сільськогосподарської артілі. 1931 року членами артілі стали всі бідняки і середняки Верхньої Терси.

Успішному здійсненню колгоспного будівництва перешкоджав опір куркулів. У Верхній Терсі вони діяли активно і оскаженіло[4] — залякували селян «поверненням батька Махна», ховали хліб, спекулювали ним, труїли насіння, відмовлялися сплачувати податки, псували громадське майно. Оскільки куркулі так і не припинили своєї ворожої діяльності, пізніше, 1932 року, загальні збори колгоспників ухвалили вислати їх за межі села, а майно конфіскувати на користь артілі.

Щороку зростала політична активність селян. Комнезамівці, комсомольці гуртувалися навколо сільської Ради, яка під керівництвом Л. О. Шпундрі ще 1927 року вийшла в число передових по району. До партійного осередку, створеного 1930 року,

[1] Газ. «Известия» (Гуляйполе), 12 лютого 1921 р.
[2] Запорізький облпартархів, ф. 212, оп. 2, спр. 7, арк. 244.
[3] АІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 10, спр. 2252, арк. 182.
[4] Запорізький облпартархів, ф. 212, оп. 2, спр. 20, арк. 155, 156.

спершу входило 3 комуністи: О. М. Бальсанко, секретар осередку, А. М. Троян, в минулому наймичка, яка за Радянської влади в числі перших вступила до ТСОЗу, та Х. О. Бодня, член комнезаму[1].

Через рік членів, кандидатів партії та комсомольців в селі налічувалося вже 24 чоловіки.

Партійна організація артілі розгорнула широку організаторську і масово-політичну роботу. В колгоспі діяли курси хліборобів, двомісячний семінар активістів за участю спеціалістів МТС і вчителів. Плани сівби детально вивчалися й обговорювалися в бригадах. Для оперативного керівництва сівбою створювалася посівна трійка, до якої входили голови сільради, колгоспу і КНС. На її засіданнях звітували бригадири, щоденно підбивалися підсумки роботи. Виробничі трійки створювалися і в кожній бригаді,— з бригадира, члена сільради і колгоспника-ударника. Трійки були також і штабом масово-політичної роботи. Лише під час осінньої сівби 1931 року вони випустили 5 колгоспних і 57 польових бригадних газет. В полі читалися журнали та газети, відбувалися політінформації, підбивалися підсумки соціалістичного змагання.

Того року до колгоспу «Комунар» приєдналася артіль «Червоний хлібороб» сусіднього села Цвіткового. Тепер в «Комунарі» лише пшеницею засівали 1150 га. Восени колгоспники одержали на трудодень по 2,5 кг хліба і по 1 крб. грішми. Вони не тільки забезпечили себе хлібом, засипали насіннєвий фонд, а й виконали план хлібозаготівель на 110 проц. Районна газета назвала цю подію видатною перемогою в боротьбі трудового селянства Верхньої Терси за хліб. А один з комсомольців села В. Л. Приходько у цій же газеті писав: «Здорово ми тоді брали життя за петельки, міцно хапалися за колеса часу... У трудових буднях гартували себе для дальшого походу за соціалізм»[2].

У 1932—1934 рр. Верхня Терса входила до Чубарівського району Дніпропетровської області. Село швидко зростало. У 1933 році тут налічувалося 324 двори, 842 чоловіка працездатного населення. На ланах артілі протягом року працювало 4 трактори, стільки ж молотарок та інша техніка. Я. П. Бондаренко першим у районі повів трактор колгоспними ланами. Він же очолив першу тракторну бригаду, яка мала найвищий в МТС виробіток на машину. 1931 року Я. П. Бондаренка нагороджено орденом Леніна.

Передвоєнне п'ятиріччя характеризувалося в селі не тільки трудовим, а й великим політичним піднесенням, зростанням свідомості, громадської активності селян. Колгоспники на мітингах і зборах висловлювали рішучу підтримку боротьбі іспанських трудящих проти фашизму, зібрали гроші і відрахували в фонд допомоги республіканській Іспанії значну кількість трудоднів.

Самовіддана праця колгоспників сприяла неухильному зростанню багатства артілі. На нараді передовиків сільського господарства району у 1940 році колгоспу було вручено перехідний Червоний прапор, а кращі трудівники артілі одержали премії[3]. Того ж року колгосп «Комунар» зібрав по 18 цнт зернових та бобових культур з га. На фермах налічувалося 330 голів великої рогатої худоби, а також близько 300 свиней, 220 коней тощо. На трудодень припадало по три кг хліба та по 3,2 крб. грішми[4].

Відрадними змінами в житті артілі та села колгоспники зобов'язані вмілому керівництву партійної організації, яка вважалася однією з кращих у районі. Лише за 1939—1940 рр. вона зросла на 12 членів. На районній партійній конференції, яка відбулася в лютому 1940 року, відзначалося, що комуністи Верхньої Терси працюють на відповідальних ділянках виробництва. Комуністи приділяли багато уваги

[1] Газ. «Колективні лани» (Пологи), 13 серпня 1931 р.
[2] Газ. «Колективні лани», 20 січня 1932 р.
[3] Газ. «Сталінським шляхом», 6 лютого, 2 липня 1940 р.
[4] Запорізький облдержархів, ф. Р-1236, оп. 1, спр. 124, арк. 10—16; спр. 157, арк. 3.

політичному вихованню трудівників села. Лише за один рік вони підготували і прочитали близько 30 доповідей про міжнародне становище, внутрішнє життя країни.

У селі з'явилися нові чепурні будинки колгоспників. Вулиці прикрасилися фруктовими і декоративними деревами. Перед війною тут почалося спорудження пам'ятника В. І. Леніну.

Незрівнянно зріс освітній і культурний рівень селян. З перших років Радянської влади розпочалася активна боротьба з неписьменністю серед дорослого населення. Заняття в гуртках лікнепу вели учителі й селяни-активісти. Всі діти відвідували школу. 1929 року відкрилася школа сільської молоді. В 1937/38 навчальному році у семирічній школі вчилося 200 дітей, працювало 16 вчителів.

1927 року в селі відкрився медичний пункт, а в передвоєнні роки — пологовий будинок. Працювало 3 дитячих ясел.

Цікаво і змістовно проводили мешканці села своє дозвілля. З 1925 року завідуючим сільбудинком став П. М. Кущ, кандидат в члени партії, голова КНС. Щонеділі тут виходила світлова газета, яка дуже зацікавила селян. При сільбудинку працювали сільськогосподарський та сількорівський гуртки, драмгурток. Сотні читачів відвідували бібліотеку, книжковий фонд якої налічував понад 2 тис. томів.

З лютого 1940 року партійна організація налагодила випуск щоденної стінної газети «Стахановець», яка широко висвітлювала досвід і методи роботи кращих трудівників колгоспу, подавала різноманітну політичну інформацію.

У передвоєнні роки колгосп «Комунар» був передовим у районі господарством. 1941 року його затвердили учасником Всесоюзної сільськогосподарської виставки.

З початком Великої Вітчизняної війни всі помисли і праця колгоспників скеровувалися на боротьбу проти ворога. 298 жителів села вступили до лав діючої армії. Колгоспники, що залишилися у Верхній Терсі, організували групу сприяння районному винищувальному батальйону на чолі з комуністом О. А. Мелешком[1], збирали кошти до фонду Червоної Армії, посиленими темпами збирали урожай. З наближенням фронту частина людей, колгоспне майно, худоба були евакуйовані у східні райони країни.

5 жовтня 1941 року німецько-фашистські загарбники окупували Верхню Терсу. Вони примушували селян працювати в т. зв. общині від зорі до зорі, прирікаючи їх на напівголодне існування. Але мешканці села не мирилися з становищем рабів — саботували роботи, ховали від окупантів хліб та інші продукти.

Юнаки та дівчата всіляко ухилялися від відправки до Німеччини, вони прищеплювали собі різні захворювання. Все ж 102 чоловіка, головним чином молодь, гітлерівці вивезли на каторжні роботи до Німеччини. Багато з них загинуло. За час окупації гітлерівці вивезли з Верхньої Терси 463 тонни хліба, 103 коней, 195 голів великої рогатої худоби тощо. Відступаючи під натиском частин Червоної Армії, вони знищили всі адміністративні та господарські приміщення, дві школи, близько двох десятків хат колгоспників, завдавши лише колгоспові збитків на 7,8 млн. крб.[2] Залишаючи село, фашисти підпалили його з усіх боків. Колгоспниці Х. І. Сахно та Є. Є. Шаровська, ризикуючи життям, врятували від вогню кілька громадських будівель.

16 вересня 1943 року частини 63-ї кавалерійської дивізії 5-го Донського кавалерійського корпусу 3-ї гвардійської армії визволили Верхню Терсу. У боях віддали своє життя 37 воїнів Червоної Армії, їх поховали в центрі села. Там, над братською могилою, височить монумент Вічної Слави, до підніжжя його 9 травня кожного року мешканці села кладуть вінки живих квітів.

З великим патріотичним піднесенням колгоспники взялися відбудовувати зруйноване господарство. Починали, маючи в колгоспі три корови та четверо подарованих червоноармійцями коней. За допомогою цього «тягла», нечисленного інвентаря,

---

[1] Газ. «Сталінським шляхом», 6 липня 1941 р.
[2] Запорізький облдержархів, ф. Р-1335, оп. 6, спр. 12, арк. 60; ф. Р-182, оп. 4, спр. 7, арк. 300.

Підбирання валків у колгоспі ім. Леніна. Село Верхня Терса, 1964 р.

а переважно вручну, артіль 1944 року все ж виконала план хлібоздачі. Крім того, колгоспники здали до фонду Червоної Армії надплановo 15 820 пудів хліба та з своїх особистих запасів передали ще 290 пудів[1]. Всіма відбудовними роботами керували сільрада і територіальна парторганізація, яка в 1945 році налічувала 5 комуністів[2]. Того року колгосп освоїв 70 проц. довоєнних посівних площ.

Поступово відроджувалося, набирало сил артільне господарство. В 1946 році колгоспники освоїли всі довоєнні посівні площі. 1948 року хлібороби артілі «Комунар» виростили й зібрали пересічно по 17 цнт зернових з га. Самовіддану працю хліборобів високо оцінив Радянський уряд. Ордена Леніна удостоєні ланкові Н. Й. Бардакова, Г. Д. Тимченко, М. С. Шепель, В. Я. Пономаренко, О. Д. Шрамко, М. С. Карпенко, С. М. Гура. Всього 26 колгоспниць нагороджено орденами і медалями.

Важливі організаційно-господарські зміни сталися 1950 року, коли у вересні колгосп «Комунар» об'єднався з артіллю «Переможець» сусіднього села Гіркого. Хлібороби назвали укрупнене багатогалузеве господарство ім'ям В. І. Леніна. Партійна організація колгоспу налічувала тепер 16 комуністів. Артіль мала 4087 га угідь, з них 3162 га орної землі.

Колгосп поповнювався спеціалістами, які вміло впроваджували досягнення науки і передового досвіду у виробництво. З 1951 до 1965 року артіль очолював досвідчений агроном Р. О. Гавриляк. Кваліфіковане керівництво господарством забезпечило неухильне зростання врожайності полів і продуктивності тваринництва. 1955 року колгоспники зібрали пересічно по 27,6 цнт зернових з га. На тваринницьких фермах артілі в цей час налічувалося 650 голів великої рогатої худоби, 555 свиней, 860 овець. Держава гідно відзначила організаторські здібності голови артілі Р. О. Гавриляка, нагородивши його орденом Леніна.

1956—1958 рр. ознаменувалися новими трудовими перемогами трудівників Верхньої Терси. Небувалий у Північній Таврії урожай зернових зібрано 1958 року: озимої пшениці — по 29,5 цнт, кукурудзи — 26,4, соняшнику — по 25 цнт з гектара.

Після реорганізації МТС артіль ім. Леніна, закупивши велику кількість сільськогосподарських машин і створивши потужну технічну базу, дістала змогу значно поліпшити культуру землеробства. 1958 року за одержання високих урожаїв зернових культур і соняшнику бригадирів М. М. Тимченка та М. І. Мофу нагороджено орденом Леніна.

У роки семирічки і, особливо, поточної п'ятирічки колгосп ім. Леніна зробив значний крок вперед у розвитку своєї економіки. Про це яскраво свідчили прибутки артілі 1965 року, які становили понад 5 млн. крб. Середній урожай зернових дорівнював у ці роки 25—30 цнт з га. Збільшувалося поголів'я, підвищувалася продуктивність тваринництва.

За успіхи в розвитку сільськогосподарського виробництва, виконання планів заготівель сільськогосподарських продуктів артіль ім. Леніна в травні 1967 року

[1] Газ. «Сталінським шляхом», 1 грудня 1943 р., 21 грудня 1944 р., 1 січня 1945 р.
[2] Запорізький облпартархів, ф. 212, оп. 1, спр. 62, арк. 179.

На полях колгоспу ім. Леніна (справа наліво: бригадир тракторної бригади Герой Соціалістичної Праці О. О. Зачепило, голова колгоспу І. М. Скоромний, агроном-насіннєвод Р. О. Гавриляк). Село Верхня Терса, 1968 р.

нагороджено орденом Леніна. Це — перший колгосп на Запоріжжі, удостоєний такої високої відзнаки. За успіхи в розвитку тваринництва того ж року артіль завоювала перехідний Червоний прапор обкому КП України і облвиконкому.

Потужна сільськогосподарська техніка, застосування агрономічної науки, наполеглива праця трудівників села — ось фактори, що зробили не страшними для врожаїв навіть посуху і «чорні» бурі. Незважаючи на те, що 1969 року після пилових бур пшеницю довелося пересівати, колгоспники зібрали пересічно по 29 цнт зернових з га, валовий збір зерна досяг 5 тис. тонн.

Високих показників добилася артіль і у підвищенні продуктивності тваринництва. 1969 року на 100 га сільськогосподарських угідь трудівники ферм одержали по 476 цнт молока, 86 цнт м'яса, 122 кг вовни, а на 100 га зернових — по 48,4 тис. штук яєць.

Вчасне виконання складного комплексу сільськогосподарських робіт забезпечується високим рівнем механізації виробничих процесів. Шефи артілі — робітники Запорізького спецуправління № 585 тресту «Гідроспецфундаментбуд» — допомогли колгоспникам налагодити водопостачання ферм, інших господарських приміщень. Ще в липні 1944 року тут пущено колгоспну електростанцію, а 1965 року село підключили до державної електромережі.

Люди — найголовніше багатство артілі, її гордість. Гідно оцінила Батьківщина трудові досягнення колгоспників Верхньої Терси. 1966 року за успіхи в розвитку сільськогосподарського виробництва 21 колгоспника відзначено нагородами, в т. ч. орденом Леніна — головного агронома М. М. Мавроді та тракториста Г. Д. Тимоніна; орденом «Знак Пошани» — І. М. Скоромного, молодого агронома, комуніста, який з 1965 року очолив колгосп. Високого звання Героя Соціалістичної Праці удостоївся бригадир передової тракторної бригади О. О. Зачепило, добрий порадник і вихователь молодих механізаторів. У наступні роки відзначені орденами та медалями ще 59 колгоспників. Ордена Леніна удостоєні 12 чоловік.

Організуючою і спрямовуючою силою колективу колгоспників є партійна організація, в якій 1969 року налічувалося 39 комуністів. 20 з них працювали безпосередньо на виробництві: 6 чоловік — у тракторній бригаді, комуністи М. Т. Ясько, А. Л. Семків (доярки), старший чабан П. П. Сердюк, пташниця Н. З. Тилик та інші стали організаторами соціалістичного змагання за дострокове виконання п'ятирічки.

В господарських успіхах артілі, культурному розвитку села відчутний вклад сільської Ради, 22 депутати якої працюють, спираючись на сільський актив.

Важлива роль у поширенні передових методів виробництва, руху за комуністичне ставлення до праці, вихованні трудівників належить комсомольській, що налічує 60 юнаків і дівчат, та профспілковій організаціям села.

У колгоспі виходить багатотиражна газета «Ленінець», в бригадах артілі випускаються стіннівки, «блискавки», «бойові листки».

У селі діють народна дружина, група народного контролю. У місцевій організації Всесоюзного товариства винахідників і раціоналізаторів — 84 чоловіка. Це справжні народні умільці.

Колгосп ім. Леніна веде широке будівництво громадських об'єктів, житла. Ці роботи здійснюються головним чином силами спеціалізованої будівельної бригади. Протягом 1960—1969 рр. споруджено капітальні тваринницькі ферми, цех по переробці винограду, велике зерносховище тощо. Нещодавно прийняв відвідувачів новий торговельно-побутовий центр. Зведено чудовий палац культури із залом на 450 місць. За післявоєнні роки 95 проц. мешканців села справили новосілля в добротних будинках, критих черепицею чи шифером.

Високі прибутки артілі — запорука зростання добробуту трудівників Верхньої Терси. Середньомісячний заробіток рядового колгоспника нині становить 80 крб., механізатора — 115 крб. До послуг жителів села — 6 крамниць. З фондів соціального забезпечення утримуються 290 пенсіонерів. Функціонує будинок для одиноких людей похилого віку.

Благоустрій села став одним з центральних питань у роботі сільської Ради, правління колгоспу. На 12 км простягся сільський водогін, прокладено 13 км тротуарів, забруковано центральну вулицю, насаджено нові сади — окрасу Верхньої Терси.

У фельдшерсько-акушерському пункті, пологовому будинку на 10 ліжок, аптеці медичну допомогу трудівникам села подають два фельдшери, акушерка, провізор. У роки поточної п'ятирічки розпочато будівництво лікарні на 30 ліжок, працює 3 дитячих ясел. Колгосп має 2 профілакторії для працівників тваринницьких ферм. У планах трудівників артілі — спорудження колгоспного будинку відпочинку на березі Азовського моря.

В селі успішно розвиваються фізкультура і спорт. Є стадіон, бригадні спортивні майданчики, працюють спортивні секції. Підготовлено 15 розрядників з різних видів спорту.

Восьмирічна та початкова школи у 1969/70 навчальному році охопили 230 учнів. Кожен третій мешканець Верхньої Терси має середню освіту. Один з синів колишнього бідняка В. Ф. Шаровського — Борис є аспірантом Київського університету, інший, Віктор, — працівник Гуляйпільського райкому партії; дочки Ніна та Галина — вчителі. Всі восьмеро дітей колишнього батрака, одного з перших комуністів села О. К. Третяка здобули вищу й середню освіту. Неоніла, Раїса та Валентина — лікарі, Зінаїда — агроном, Людмила — інженер-будівельник. Антоніна — студентка Запорізького педінституту, Галина працює швачкою, Віктор закінчив школу і служить у Радянській Армії.

У селі 1969 року працювало 40 спеціалістів, з них 12 з вищою, 28 — з середньою спеціальною освітою. Вільний час колгоспники змістовно проводять у чудовому двоповерховому палаці культури, що міститься в центрі села. Тут є стаціонарна кіноустановка, працюють хоровий, драматичний, вокальний гуртки, струнний і духовий оркестри, в яких беруть участь 78 чоловік. Самодіяльні артисти виїздять з концертами до сусідніх сіл. Крім будинку культури, в селі відкрито два бригадних клуби із залами для глядачів на 250 місць кожний, чотири ленінські кімнати. Колгоспники міцно дружать з книгою — в кожній сім'ї по кілька постійних читачів бібліотеки. Всього у селі працює 4 бібліотеки, в тім числі дитяча, колектив якої у змаганні на честь 50-річчя Радянської влади і 100-річчя з дня народження В. І. Леніна завоював звання «Бібліотеки відмінної роботи». Будинок куль-

Передовики колгоспу ім. Леніна. Село Верхня Терса, 1968 р.

тури, духовий оркестр, кімната юних читачів, бібліотека і колгосп в цілому нагороджені дипломами організаційного комітету трирічної естафети культури. Поширенням знань серед населення займається місцева організація товариства «Знання», 15 лекторів якої прочитали в 1969 році 280 лекцій на різноманітні теми.

Популярність серед населення здобували тематичні вечори: «Зустріч трьох поколінь», «Я славлю тебе, моя Батьківщино», усні журнали «Наше село під зорею Радянської влади», зустрічі з ветеранами революції, громадянської та Великої Вітчизняної воєн, ветеранами праці, вечори запитань і відповідей тощо. За активною допомогою червоних слідопитів — учнів верхньотерсянської восьмирічної школи — колгоспники розшукують рідних тих воїнів, що поховані в селі. На запрошення мешканців села з далекого Омська приїздили дружина і син старшого техніка-лейтенанта О. Т. Тропіна, який загинув в боях за визволення села. Зустріч ця вилилася в яскраву демонстрацію дружби українського і російського народів, скріплену кров'ю кращих її синів у спільній боротьбі. Як священну реліквію повезли гості до далекого Сибіру жменю української землі з братської могили воїнів-визволителів. Цікаво проходять в селі свята врожаю, «Серпа і молота»; в останньому беруть участь добрі друзі колгоспників — металурги заводів «Запоріжсталь» і «Дніпроспецсталь».

Тракторист В. Л. Шрамко — онук Никифора Шрамка, одного з організаторів виступу проти поміщиків в 1905 році — розповідає:

— Тяжко жилося моєму дідові, як і всім селянам-біднякам, за царату. Дуже б хотілося мені, щоб дожив дід до наших днів, побачив щасливе життя онуків на землі, про яку він мріяв, за яку боровся. Я в артілі — тракторист, дружина — рядова колгоспниця. У нас п'ятеро дітей. З нами живе старенька мати. Живемо заможно і щасливо. Мати одержує від держави пенсію. Нещодавно я справив новосілля в новій, гарній хаті, придбав зручні меблі, телевізор, пральну машину. В господарстві маю корову, свиню, курей, гусей, качок. Є що одягнути й узути. Разом з дружиною ми заробляємо за рік близько 3 тис. крб. Ми спокійні за свій завтрашній день. І все це дала нам Радянська влада, наш колгоспний соціалістичний лад, наша Комуністична партія, яка веде людей по єдино вірному, Ленінському шляху».

Кожен крок свого життя трудівники Верхньої Терси звіряють за Іллічем.

Д. А. ЛИТВИНЕНКО, А. С. СТАВНИЧИЙ, В. А. СУДОВИЧ

НАСЕЛЕНІ ПУНКТИ, ЦЕНТРИ СЕЛИЩНИХ І СІЛЬСЬКИХ РАД ГУЛЯЙПІЛЬСЬКОГО РАЙОНУ

ВОЗДВИ́ЖІВКА (до 1894 року — Шелехівка, Гарненьке) — село, центр сільської Ради, розташоване за 24 км на північний захід від районного центру і за 16 км від залізничної станції Гайчур Придніпровської залізниці. Населення — 2176 чоловік. Сільраді підпорядковані населені пункти Новий Світ і Прилуки.

В селі міститься центральна садиба колгоспу ім. Горького, який має 6,6 тис. га земельних угідь, в т. ч. — 5,8 тис. га орної землі. Основний напрям виробництва — зернові культури, м'ясо-молочне тваринництво. Розвинуте садівництво. Є млин, олійниця, цегельний завод. У 1969 році пересічна врожайність озимої пшениці становила — 29 цнт., кукурудзи — 37,4 цнт, соняшнику — 24,2 цнт з га. На 100 га сільськогосподарських угідь вироблено по 409,9 цнт молока.

Працюють середня школа, будинок культури з залом на 450 місць, 2 бібліотеки, дільнича лікарня на 25 ліжок, аптека. Діють комбінат побутового обслуговування, шевська та кравецька майстерні.

Засноване село на початку XIX ст. кріпаками з Полтавщини.

В селі встановлено пам'ятники червоноармійцям, які під час громадянської війни були закатовані махновцями; п'ятьом радянським воїнам, що полягли в битві за визволення Воздвижівки від фашистів. У центрі села — пам'ятник В. І. Леніну.

ДОБРОПІ́ЛЛЯ (до 1958 року — Хвалибогівка) — село, центр сільської Ради. Розташоване за 13 км на північ від районного центру і за 15 км від залізничної станції Гуляйполе Придніпровської залізниці. Населення — 619 чоловік. Сільраді підпорядковані населені пункти Варва́рівка, Добровільне, Нове Запоріжжя.

Колгосп «Перемога» рослинницько-тваринницького напряму має 6,2 тис. га земельних угідь, з них орної землі — 5,4 тис. га, садів — 179 га. В 1969 році пересічна врожайність зернових становила по 23,4 цнт, в т. ч. кукурудзи — 27,1 цнт, соняшнику — 20,2 цнт з га. На кожні 100 га угідь вироблено по 383,7 цнт молока, по 36,3 тис. шт. яєць на 100 га зернових.

Село має восьмирічну школу, клуб, бібліотеку. В багатьох колгоспників є власні бібліотеки. Діє група товариства «Знання». До послуг жителів — кравецька майстерня.

За роки Радянської влади з випускників місцевої школи 21 стали вчителями, 12 інженерами, 4 техніками, 2 агрономами, 10 ветеринарами і зоотехніками, 6 медичними працівниками, 70 механізаторами сільського господарства.

Засноване село на початку XIX століття.

Біля села Варварівки досліджено кургани доби бронзи.

ДОЛИ́НКА — село, центр сільської Ради, розташоване за 23 км на захід від районного центру. До найближчої залізничної станції Гуляйполе — 15 км. Населення — 580 чоловік. Сільраді підпорядковані населені пункти Бабаші, Вітри, Копані, Рівне.

В селі розташована центральна садиба колгоспу ім. Кірова, який має 4 тис. га земельних угідь, з них ріллі — 3,3 тис. га, садів — 210 га. Господарство — рослинницько-тваринницького напряму з розвиненим садівництвом, птахівництвом. З допоміжних підприємств працює млин.

У 1969 році вирощено пересічно з гектара по 27,2 цнт зернових, у т. ч. по 32,7 цнт кукурудзи, 24,4 цнт соняшнику.

Тут є восьмирічна школа, бібліотека, клуб на 300 місць. Жителі мають власні бібліотечки. За останні роки споруджено 116 житлових будинків. За роки Радянської влади з села вийшло 24 вчителі, 11 медичних працівників, 4 інженери, 6 техніків, 5 агрономів, 10 ветеринарів і зоотехніків.

Засноване село в 1922 році.

ДОРОЖНЯ́НКА — село, центр сільської Ради, розташоване за 9 км на південь від районного центру. До залізничної станції Пологи — 9 км. Населення — 510 чоловік. Сільраді підпорядковане село Культурне.

У селі міститься третя бригада колгоспу ім. Карла Маркса, яка має 2,3 тис. га земельних угідь, з них 1,8 тис. га орної землі. Господарство зернового і м'ясного напряму. Тваринники виробили на 100 га сільськогосподарських угідь по 100 цнт м'яса, по 123,8 кг вовни. На 100 га зернових одержано по 37,6 тис. штук яєць. Ордена Леніна удостоєні кращі трудівники А. М. Вербицький, І. П. Молюка, І. І. Силка.

Є восьмирічна школа, клуб на 150 місць, бібліотека. За післявоєнні роки побудовано 93 житлові будинки. За роки Радянської влади значна частина уродженців села здобула вищу освіту (22 вчителі, 8 інженерів і техніків, 6 агрономів, 7 ветеринарів і зоотехніків, 7 медичних працівників).

Засноване село в 1922 році.

КОМСОМО́ЛЬСЬКЕ (до 1958 року — Гуляйпільське) — селище, центр сільської Ради, розташоване за 16 км на захід від районного центру і за 9 км від залізничної станції Гуляйполе. Населення — 1076 чоловік. Сільраді підпорядковані населені пункти Загірне, Мирне, Чарівне.

В селищі розташована гуляйпільська птахофабрика, яка має 10,4 тис. га земельних угідь, з них 9 тис. га орної землі, 170 га садів. Господарство спеціалізується на відгодівлі індиків, займається м'ясо-молочним тваринництвом, а також вирощує зернові.

Тваринники виробили на 100 га сільськогосподарських угідь по 362,7 цнт молока, 113,2 цнт м'яса. На 100 га зернових одержано по 19,2 цнт індичатини.

Працюють середня школа, бібліотека, клуб на 300 місць, група товариства «Знання». Функціонує лікарня на 25 ліжок. Є кравецька майстерня.

За роки Радянської влади серед уродженців села 27 стали вчителями, 10 медичними працівниками, 5 інженерами і техніками, 7 агрономами, 11 зоотехніками.

Село виникло в другій половині XIX століття.

ЛЮБИ́МІВКА (до 1930 року — Святодухівка, до 1958 року — Ворошилівка) — село, центр сільської Ради, розташоване за 35 км на схід від районного центру. До залізничної станції Магедове — 30 км. Населення — 1367 чоловік.

Колгосп ім. Калініна має 6,2 тис. га земельних угідь, з них 4,9 тис. га орної землі, 175 га садів. Основний напрям виробництва — зернові культури і м'ясо-молочне тваринництво. Розвинуте садівництво. Із допоміжних підприємств працює млин.

У 1969 році пересічна врожайність зернових становила 21,8 цнт з га, в т. ч. 27,4 цнт кукурудзи, 24 соняшнику. Тваринники виробили на 100 га сільськогосподарських угідь по 382,8 цнт молока.

Велику допомогу подають трудівникам артілі шефи — робітники Запорізького заводу високовольтної апаратури: спорудили зрошувальну систему.

М. П. Михайлик у 1948 році за трудові успіхи одержала звання Героя Соціалістичної Праці.

Є середня школа, бібліотека, клуб на 225 місць.

Виникло село в другій половині XVIII століття.

МАЛИ́НІВКА (до 1946 року — Туркенівка, до 1963 року — Новоселівка)) — село, центр сільської Ради, розташоване на річці Янчулі за 20 км на схід від районного центру. До залізничної станції Гуляйполе — 27 км. Населення — 1357 чоловік.

У колгоспі «Батьківщина», рослинницько-тваринницького напряму, 6,2 тис. га земельних угідь, з них орної землі — 5,6 тис. га, садів — 63 га. У 1969 році врожайність зернових пересічно становила 22,9 цнт з га, в т. ч. по 17,4 цнт озимої пшениці, 29,4 цнт кукурудзи, 22,8 цнт соняшнику.

Шефи — робітники Запорізького заводу високовольтної апаратури — допомогли колгоспу механізувати тваринницькі ферми.

В селі — восьмирічна школа, бібліотека, палац культури на 500 місць. Діє група товариства «Знання». Функціонує лікарня. Закладений парк відпочинку площею 46 гектарів. За останні роки побудовано 92 житлові будинки. Жителів обслуговують шевська і кравецька майстерні.

За роки Радянської влади з уродженців села 23 стали вчителями, 8 — медичними працівниками, 6 — інженерами, 15 — техніками, 8 — агрономами, 6 — зоотехніками.

Село засноване в 1800 році.

Комсомольська організація створена в 1924 році.

НОВОЗЛА́ТОПІЛЬ — село, центр сільської ади, розташоване за 25 км на схід від районного центру. До залізничної станції Гуляйполе — 32 км. Населення — 1377 чоловік. Сільраді підпорядковані населені пункти Вишневе, Вільне, Новоукраїнське, Радянське, Степове, Ягідне.

Рослинницько-тваринницький колгосп «Авангард» має 7,2 тис. га земельних угідь, з них 6,3 тис. га орної землі. В селі працюють млин, молокоприймальний пункт, є відділення «Сільгосптехніки».

Значну допомогу в механізації трудомістких процесів подали колгоспникам шефи — робітники Запорізького заводу високовольтної апаратури.

Тут є восьмирічна школа, клуб на 400 місць, бібліотека. Функціонує лікарня на 25 ліжок. За післявоєнні роки споруджено 167 житлових будинків. До послуг жителів шевська та кравецька майстерні.

Засноване село в 1846 році євреями-переселенцями з Вітебської, Могилівської та Волинської губерній.

Партійна і комсомольська організації створені в 1924 році.

В 1929 році Новозлатопіль став районним центром. З 1945 року село відійшло до Гуляйпільського району.

Під час гітлерівської окупації в селі діяла група підпільників на чолі з комуністом К. С. Чорним. Підпільники були закатовані фашистами. Окупанти замучили й розстріляли понад 800 жителів колишнього Новозлатопільського району, а село і господарство колгоспу зруйнували.

На братській могилі радянських воїнів встановлено пам'ятник. У післявоєнний час село відбудоване.

Значна частина уродженців села за роки Радянської влади здобула вищу освіту: 28 чоловік стали вчителями, 9 — агрономами, 7 — зоотехніками, 14 — інженерами, 19 — техніками, 42 — медичними працівниками.

ПЕТРІ́ВКА — село, центр сільської Ради, розташоване за 10 км на захід від районного центру. До залізничної станції Гуляйполе — 7 км. Населення — 159 чоловік. Сільраді підпорядковані населені пункти Жовтневе, Зелене, Криничне, Староукраїнка.

В селі розташований колгосп ім. Ватутіна зернового та м'ясо-молочного напряму, який має 2,5 тис. га земельних угідь, з них 2060 га орної землі, 84 га садів. У 1969 році вироблено на 100 га сільськогосподарських угідь по 363,2 цнт молока, 45,5 цнт м'яса, по 150 кг вовни і на 100 га зернових по 35,3 тис. штук яєць.

Є початкова школа, клуб на 250 місць, бібліотека, група товариства «Знання».

Засноване село в 1922 році і назване на честь видатного діяча Комуністичної партії Радянського Союзу Г. І. Петровського.

Поблизу Петрівки, Зеленого, Староукраїнки виявлені поселення та поховання доби пізньої бронзи. В селі Зеленому розкопане поховання кочівника із зброєю. Тут також є половецькі кам'яні баби (XII—XIII ст. ст. н. ери).

ПОЛТА́ВКА (до 1946 року — Санжарівка)— село, центр сільської Ради, розташоване в долині річки Янчулу за 20 км на схід від районного

центру і за 27 км від залізничної станції Гуляйполе. Населення — 1258 чоловік. Сільраді підпорядковані населені пункти Луначарівка, Низове, Нововасилівка, Ольгівське і Охотниче.

В колгоспі ім. Свердлова 7,9 тис. га земельних угідь. Господарство зернового і м'ясо-молочного напряму з розвинутим садівництвом.

Село має восьмирічну школу, середню школу-інтернат, бібліотеку, палац культури на 450 місць. За післявоєнний час збудовано 96 житлових будинків. До послуг жителів побутовий павільйон, кравецька майстерня.

Засноване село на початку XIX ст. вихідцями з містечка Санжар Полтавської губернії (нині — Решетилівка Новосанжарського району).

Комсомольська організація створена в 1924 році. На братській могилі споруджено пам'ятник воїнам, які загинули, визволяючи село від фашистів.

ПРИЮ́ТНЕ — село, центр сільської Ради, розташоване за 35 км на схід від районного центру. До залізничної станції Гуляйполе — 42 км. Населення — 595 чоловік. Сільраді підпорядковані населені пункти Левадне, Новодарівка, Ремівка, Розкішне.

Колгосп ім. Дзержинського рослинницько-тваринницького напряму має 6,8 тис. га земельних угідь, з них 5,8 тис. га орної землі.

За самовіддану працю бригадир тракторної бригади колгоспу В. О. Копшук удостоєний ордена Леніна.

В Приютному є восьмирічна школа, клуб, бібліотека. За післявоєнний час побудовано 167 житлових будинків. Працює швейна майстерня.

За роки радянської влади з уродженців села 38 чоловік стали вчителями, 20 — агрономами, 36 — зоотехніками.

Засноване село в 1848 році євреями-переселенцями з Вітебської та Могилівської губерній.

РІВНОПІ́ЛЛЯ — село, центр сільської Ради. Населення — 344 чоловіка. Розташоване за 11 км на північний схід від районного центру. До залізничної станції Гуляйполе — 18 км. Сільраді підпорядковані населені пункти Грушеве, Роздольне, Яблукове.

В селі розташована четверта комплексна бригада колгоспу ім. Енгельса, яка має 2,1 тис. га земельних угідь, з них 1,9 тис. га орної землі. Господарський напрям — зернові культури та молочне тваринництво. Середня урожайність зернових становить 27,3 цнт з га, в т. ч. 31, 2 цнт кукурудзи.

Працює початкова школа, бібліотека, клуб.

Засноване село в 1928 році вихідцями з сусіднього села Успенівки.

ТЕМИ́РІВКА — село, центр сільської Ради. Розташована за 35 км на північний схід від районного центру. До залізничної станції Гуляйполе — 42 км. Населення — 643 чоловіка. Сільраді підпорядковані населені пункти Крутоярівка, Обратне.

В селі міститься колгосп «Мир», який має 4,1 тис. га земельних угідь, з них 3,7 тис. га орної землі; займається зерновим виробництвом і м'ясо-молочним тваринництвом. У 1969 році трудівники артілі виростили з гектара по 26,6 цнт кукурудзи, 20,6 цнт соняшнику. Тваринники виробили на 100 га сільськогосподарських угідь 377,7 цнт молока, 106 кг вовни.

Є восьмирічна школа, клуб, бібліотека, група товариства «Знання».

Засноване село в 1823—1825 рр. переселенцями з Воронезької губернії.

УСПЕ́НІВКА — село, центр сільської Ради, розташоване на лівому березі річки Янчулу, за 20 км на північ від районного центру. До залізничної станції Гуляйполе — 27 км. Населення — 1753 чоловіка. Сільраді підпорядковані населені пункти Красногірське, Нове, Нововасилівське, Новогригорівка, Новоіванівка, Новомиколаївка, Новоуспенівське, Павлівка, Привільне, Рибне, Солодке, Трудове, Ясне.

Колгосп «Україна» має 8,7 тис. га земельних угідь, з них 7,5 тис. га орної землі, садів — 253 га. Господарство спеціалізується на птахівництві, виробляє зернові культури і продукти м'ясо-молочного тваринництва. Також розвинуте садівництво. У 1969 році зібрано 17 цнт озимої пшениці, 34,8 цнт кукурудзи, 22,1 цнт соняшнику з га. Слюсаря з відділення «Сільгосптехніки» Д. Г. Горпинича удостоєно ордена Леніна. Тут працюють відділення «Сільгосптехвіки», молокоприймальний пункт.

В селі є середня та восьмирічна школи, 2 клуби на 800 місць, 2 бібліотеки, група товариства «Знання». Працює лікарня. До послуг трудівників — шевська та кравецька майстерні.

Виникло село в другій половині XVIII ст. як військова слобода.

Партійна організація створена в 1921, комсомольська — в 1923 роках.

Біля села Новогригорівки виявлені курганні поховання половців XII століття.

ЧЕРВО́НЕ — селище, центр сільської Ради, розташоване за 15 км на південний схід від райцентру. До залізничної станції Гуляйполе — 20 км. Населення — 721 чоловік. Сільраді підпорядковане село Степанівка.

У селі розташований радгосп «Червоний», який має 5,3 тис. га земельних угідь, з них 4,6 тис. га орної землі. Господарство спеціалізується на виробництві зернових культур і м'ясо-молочному тваринництві.

Працівники радгоспу в 1969 році зібрали з га пересічно по 21,2 цнт озимої пшениці, 31 цнт кукурудзи. На 100 га сільськогосподарських угідь вироблено по 362,7 цнт молока, 116,1 цнт м'яса, в т. ч. по 74 цнт свинини.

Працюють восьмирічна школа, бібліотека, клуб на 150 місць, група товариства «Знання». У післявоєнний період споруджено 120 житлових будинків. Є кравецька майстерня.

Село засноване 1930 року. Центром сільської Ради воно стало з 1958 року.

ЗАПОРІЗЬКИЙ РАЙОН

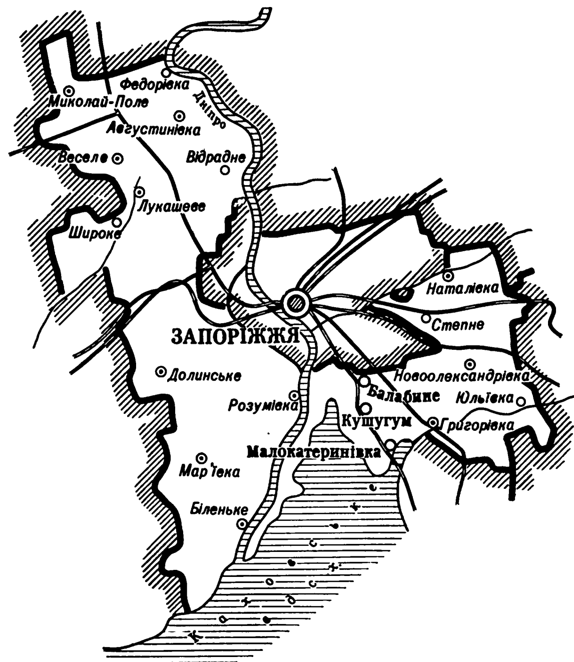

лоща 1,5 тис. кв. км, населення 58,9 тис. чоловік (у т. ч. сільського 41,8 тис., міського 17,1 тис.). У районі 77 населених пунктів, підпорядкованих 3 селищним і 11 сільським Радам; 9 колгоспів, 9 радгоспів, 3 рибоколгоспи; орної землі 84,3 тис. га (в т. ч. зрошуваної 12,3 тис. га); 9 підприємств, 2 будівельні організації; 53 школи, 68 будинків культури і клубів.

БІЛЕ́НЬКЕ

Біленьке — село, центр однойменної сільської Ради. Розташоване на правому березі Дніпра, за 25 км на південь від м. Запоріжжя, сполучене з ним водним шляхом та шосейною дорогою. Населення — 6632 чоловіка. Сільраді підпорядковані села Канівське, Лисогірка та Червонодніпровка.

На околицях села є кілька курганів, в яких виявлено поховання доби бронзи (II — початок I тисячоліття до н. е.), скіфського часу (V—IV ст. ст. до н. е.) та кочівників (X—XII ст. ст. н. е.). В одному з скіфських поховань, в т. зв. Товстій Могилі, знайдено золоті та срібні прикраси, а також бронзові наконечники стріл [1].

Село засноване у другій половині XVIII ст. поблизу річки Біленької, від якої і пішла назва поселення. Вперше воно згадується в документах за 1770 рік, де говориться про розподіл військових повинностей серед запорізького козацтва [2].

У 1780 році землі ліквідованої Запорізької Січі, розташовані навколо Білої гори, Катерина II віддала у рангову дачу генерал-фельдмаршалові графу Каменському. Після розмежування, проведеного 1784 року, за Біленьким записано близько 14 тис. десятин землі. Для їх обробітку потрібна була робоча сила, і поміщик купував кріпаків у північних губерніях, переселяючи їх до Біленького. Водночас він скуповував і освоював нові й нові землі, і невдовзі мав уже 20 тис. десятин [3].

---

[1] Древности Геродотовой Скифии, вып. 2. СПб, 1872, стор. 52—58.

[2] А. А. Скальковский. История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского, ч. 1. Одесса, 1885, стор. 43.

[3] Запорізький облдержархів, ф. 24, оп. 2, спр. 304, арк. 14.

Поблизу села було чимало балок та плавні з густою соковитою травою, що створювало сприятливі умови для розвитку тваринництва, зокрема вівчарства. Зручне розташування Біленького — наявність водного торговельного шляху, що з'єднував село з північними губерніями України і чорноморським узбережжям, великі простори родючих земель сприяли розвиткові рільництва. Були тут зернові склади і пристань. Сюди приїздили численні купці з Олександрівська та Катеринослава.

На початку 1802 року село разом з землями і людьми придбав поміщик Міклашевський. Відчуваючи нестачу робочих рук, він купив 495 кріпаків і перевіз їх з Комишів Полтавської губернії до Біленького. Поміщик оселяв на своїх землях також кріпаків-втікачів та козаків, поступово покріпачуючи їх.

Розташоване на мальовничому березі Дніпра, село швидко розросталося. Замість однієї вулиці, що була на початку XIX ст., у 50-і роки тут з'явилось 3: Старий Базар, Озерка та Козача. На цих вулицях стояли здебільшого бідні хати-мазанки під очеретяними стріхами. А проте хати були старанно побілені, віконниці розмальовані рослинним орнаментом, і село мало більш-менш привабливий вигляд. У кожному дворі — вишневі садочки, над якими високо піднімалися могутні крони диких груш. Характерною оздобою кожної хати були рушники, якими прикрашали ікони, вікна чи просто вішали на стінах. Стіл та вербові лави вздовж стін — оце й уся обстановка. Лави служили водночас і ліжком для дорослих, діти ж спали на печі.

Серед жителів села були поширені різні ремесла: виробляли сукна, жінки до пізньої ночі при світлі каганця займалися вишиванням. У наш час в місцевому музеї зберігаються старовинні майстерно розшиті рушники та жіночі керсети коричневого кольору. Сім'ї Василенків і Хижняків славилися вмінням дубити шкіри, з яких місцеві шевці шили взуття, а лимарі виготовляли збрую.

Після виснажливої праці на поміщицьких ланах старі відпочивали біля хат на колодах, а молодь збиралася на галявинах у плавнях, співала, водила танок. Найпоширенішим музичним інструментом була сопілка, гру якої супроводжував акомпанемент ложкарів.

У 1806 році в селі споруджено дерев'яну церкву, а в 1839 — до неї прибудовано ще два приміщення. В одному з них розташувався фельдшерський пункт, де жив і працював єдиний на великий округ фельдшер. Звичайно, він не встигав обслуговувати всіх хворих, і населення здебільшого лікувалося народними засобами. В іншій прибудові відкрито парафіяльне училище, де навчалося 16 школярів із ста дітей шкільного віку [1].

Після реформи 1861 року селяни Біленького стали особисто вільними, але одержали дуже малі наділи. Близько третини колишніх кріпаків взяли без викупу т. зв. дарчі наділи у розмірі 1,8 десятини на чоловічу душу, інші одержали по 4 десятини з виплатою вартості землі протягом 49 років. У селян стало на 20 проц. землі менше, ніж до реформи. Більшість родючих ділянок і луків у дніпровських плавнях, що використовувалися для випасу худоби, залишилися власністю пана. Тривалий час, аж до закінчення викупної угоди з поміщиком, селяни мусили відбувати панщину — понад два місяці на рік або платити грошовий оброк. Крім викупних платежів, вони сплачували численні податки — подушний, державний, губернський, земський тощо.

Розвиток промисловості у пореформений час, швидке зростання міст викликали збільшення попиту на хліб та інші сільськогосподарські продукти, і більш заможні селяни Біленького розширювали посіви пшениці. На селі поступово виділився прошарок куркулів. Вони брали в довгострокову оренду земельні наділи бідних односельчан і навіть скуповували ділянки поміщицької землі.

---

[1] Списки населенных мест Российской империи, XIII. Екатеринославская губерния, стор. 16.

Класове розшарування в Біленькому особливо поглибилося наприкінці XIX ст. У 1898 році в селі проживало 2986 чоловік. З 433 селянських господарств, які мали 3237 десятин землі, 34 були безземельними, 60 мали по 1—3 десятини, 117 — по 3—5 десятин, 176 — від 5 до 10. Ця сільська біднота становила близько 90 проц. дворів. Середняцьких господарств, що ледве зводили кінці з кінцями і щороку все більше розорялися, налічувалось 28; 10 заможних середняцьких родин обробляли по 15—20 десятин, а 8 багатіїв — понад 25 десятин кожний. Біднота, як правило, не мала тягла й реманенту і наймитувала в поміщика та куркулів, здаючи свої наділи в оренду, або ж наймаючи для їх обробітку коней та інвентар у заможних селян[1]. Понад 500 чоловік щороку вирушало з села на заробітки.

Куркулі почали будувати у селі промислові та торговельні підприємства. У 1902 році тут вже було 4 крамниці, 3 парові млини, 3 млини з дизельними двигунами, вітряк, 4 кузні, 3 олійниці, 2 крупорушки, бондарня та майстерня по виготовленню дрібного сільськогосподарського реманенту.

Злиденне життя більшості трудящих Біленького викликало в них незадоволення і прагнення домогтися кращої долі. Під впливом революційної боротьби міського пролетаріату Олександрівська й Катеринослава у квітні 1905 року сільська біднота піднялася на боротьбу проти куркульства й поміщика. Група селян на чолі з бідняком А. В. Паталахом підпалювала й громила куркульські садиби; інша — в складі С. І. Троценка, П. М. Коваля, А. Н. Важненка — вчинила збройний напад на поміщицький маєток, знищила багато реманенту і підпалила склад з зерном[2].

У червні 1905 року в Біленькому була створена революційна група. Її члени таємно збиралися за селом у балці на березі озера Оситнюватого (звідки й назва групи — «Оситнювате озеро»). Члени її проводили мітинги, на яких виступали олександрівські робітники, в т. ч. робітник Катериринських залізничних майстерень П. Швець, відомий під кличкою Козир, а також вихідці з Біленького, теж залізничники, брати Павло і Порфирій Ковалі та С. І. Троценко. Вони роз'яснювали односельчанам імперіалістичний характер російсько-японської війни і закликали їх підтримувати боротьбу робітників проти царизму.

Робітники-революціонери використовували будь-яку нагоду для агітації. Так, під час проводів рекрутів С. І. Троценко виступив з такою промовою: «Цар Микола II — людоїд, тільки покірні раби гинуть за нього на фронті. Не служіть йому, кровопивцеві!»[3]. Уродженець Біленького П. К. Пазюк брав участь у збройному повстанні на броненосці «Потьомкін». 27 липня 1955 року на честь 50-річчя повстання П. К. Пазюк був удостоєний ордена Червоного Прапора.

У серпні 1905 року олександрівські робітники, в т. ч. виходець з Біленького П. Коваль, організовували кілька сходок жителів села, поширювали серед них революційні прокламації — «Про Державну думу», «До солдатів!» тощо. На одній із сходок виступив олександрівський робітник П. Клочан (партійна кличка Жук), який закликав бідноту до збройного повстання.

Між бідняками і багатіями Біленького точилися збройні сутички, і в одній з них у жовтні 1905 року вбито куркуля. Жандарми жорстоко розправилися з ватажками селян. Брати Ковалі та С. І. Троценко були розстріляні, а М. Т. Білий та А. В. Паталах засуджені на 10 років каторги. Однак це не залякало революційно настроєних селян Біленького. У грудні 1905 року вони прийшли на допомогу олександрівським робітникам. У барикадних боях, що точилися в місті, взяли участь В. А. Тюпа, А. Н. Важненко, П. Х. Гладкий, І. Х. Земляний та Д. М. Коваленко (загинув у бою). Більшість учасників повстання була заарештована, проте боротьба тривала і наступного року. У липні наймити і малоземельні селяни оголосили

---

[1] Материалы для оценки земель Екатеринославской губернии, т. 1. Екатеринослав, 1899, стор. 190—199.
[2] Дніпропетровський облдержархів, ф. 11, оп. 1, спр. 758, арк. 1—4.
[3] Запорізький облдержархів, ф. Р-2630, оп. 1, спр. 11, арк. 1.

страйк, вимагаючи від поміщика підвищення платні, поліпшення умов праці і зниження орендних цін за землю. В гарячу пору жнив жоден селянин не вийшов на поміщицькі лани, і землевласникові довелося задовольнити вимоги селян. Цим страйком керував місцевий вчитель А. О. Лепіхов. Він був заарештовний і помер від тортур у Катеринославській в'язниці [1].

Ще важче стало жити бідноті в роки столипінської аграрної реформи. У 1908 році в селі налічувалося 540 дворів, де проживало 3610 чоловік. Земельні наділи по 4 десятини мали всього 467 душ чоловічої статі, а решта — значно менші. 30 бідняцьких родин не мали землі зовсім і мусили йти в найми до куркулів чи в поміщицьку економію. У 39 господарств не було тягла і вони наймали його у куркулів, за що віддавали їм третину врожаю. 8 родин пішли на заробітки на фабрики і заводи, а 2 сім'ї у пошуках кращої долі виїхали до Сибіру [2]. Користь від реформи мали тільки куркулі, які за безцінь скуповували кращі ділянки бідняків і ще придбали 4 тис. десятин поміщицької землі. Справжню суть столипінської аграрної реформи роз'яснював селянам місцевий вчитель М. Г. Кравченко. У 1907 році за революційну пропаганду його вислано за межі волості.

Під впливом революційної агітації зростала класова свідомість селян. У квітні 1912 року на знак протесту проти кривавого злочину царизму — розстрілу робітників Ленських золотих копалень — наймити Біленького оголосили страйк і на три дні затримали весняну сівбу у поміщицькому маєтку [3].

Про Біленьке до революції говорили: багате село. Прошарок куркульських господарств тут був більшим, ніж в навколишніх селах. Багатії збудували чимало добротних цегляних будинків. У неділю чи в релігійне свято мчали вулицями розцяцьковані таврійські тачанки, запряжені баскими кіньми. Та основній масі трудового селянства було не до веселощів. Бідняки і наймити не мали вдосталь харчів, жили у вбогих хатах-мазанках, користувалися меблями, одягом, взуттям та іншими речами виключно власного виготовлення.

На низькому рівні залишалося медичне обслуговування населення, і смертність була високою, особливо серед дітей. На початку XX ст. земство відкрило невеличку лікарню, де в 1914 році працювали лікар і 2 фельдшери. Вони мусили обслуговувати близько 20 тис. жителів округу.

Не кращим був стан народної освіти. Переважна більшість селян залишалася неписьменною. Тільки 1876 року в Біленькому відкрили міністерське двокласне училище, перетворене в 1903 році на двокласну земську школу. Тут вчилося кілька десятків хлопчиків з родин заможних селян. Дівчаток у цю школу не приймали, їм дозволялося відвідувати лише церковнопарафіяльну школу, де їх навчали читати й писати. Дещо було зроблено в селі в галузі професійної освіти. У 1900 році тут відкрили учбову реміснича майстерню ковалів і столярів, де навчалось 40 учнів, а у 1903 році — невелику школу ткаль для дівчаток [4].

Безземелля змушувало багатьох селян шукати заробітків поза сільським господарством. Багато народних умільців займалося різними хатніми промислами. Особливо широко були відомі в окрузі вироби з червоної лози, глиняний посуд і тачанки, виготовлені у Біленькому. Виключним вмінням робити вози з легкою ходою відзначалися тесляр Г. Хижняк та коваль Є. Явір, а брати Гарнаги чудово фарбували тачанки, меблі, віконниці. До того ж вони були скрипалями. Жодні вечорниці не проходили без цих музикантів.

Початок світової імперіалістичної війни 1914 року куркулі й поміщик використали, щоб позбутися революційно настроєних селян. На фронт в першу чергу були відправлені 245 бідняків і серед них організатори революційних виступів

[1] Дніпропетровський облдержархів, ф. 11, оп. 1, спр. 485, арк. 107; спр. 5211, арк. 6, 14.
[2] Запорізький облдержархів, ф. 262, оп. 1, спр. 73, арк. 32.
[3] Там же, ф. Р-2630, оп. 1, спр. 11, арк. 7,8.
[4] Список учебных заведений и лиц, служащих в учебных заведениях Екатеринославской дирекции народных училищ на 1902—1903 уч. год. Екатеринослав, 1903, стор. 4.

Н. Г. Гладкий та П. Г. Хижняк. Війна лягла важким тягарем на трудове селянство Біленького, їх господарства занепадали через нестачу робочих рук та безперервні реквізиції коней і провіанту для армії. Напівголодні селяни не раз захоплювали поміщицький хліб і худобу. Невтішні вісті надходили і з фронту. Протягом двох років у боях загинуло понад 100 вихідців з села.

Переважна більшість жителів Біленького радо зустріла перемогу Лютневої буржуазно-демократичної революції, сподіваючись на мир та землю. У березні 1917 року в село повернувся учасник революційного руху 1905 року А. Н. Важненко. Він почав агітувати за перерозподіл землі, намагався створити збройний загін з селян. Куркулі, спираючись на місцеві установи Тимчасового уряду й українських буржуазних націоналістів, всіляко цькували революціонера і погрожували вбити. А. Н. Важненкові й іншим революційно настроєним селянам довелося переховуватися в плавнях[1].

У грудні 1917 року, невдовзі після того, як до села надійшла звістка про перемогу Жовтневого збройного повстання в Петрограді, активну участь у якому брав виходець з Біленького солдат Г. Н. Салапай, було створено волосну Раду селянських депутатів. Її головою став делегат І Всеукраїнського з'їзду Рад А. С. Білий.

Наприкінці березня 1918 року Біленьке захопили німецько-австрійські окупанти. Трудове селянство опинилося в дуже важкому становищі. Під захистом іноземних багнетів в село повернувся поміщик, куркулі люто розправилися з революційно настроєними бідняками. Так, П. Г. Хижняка вони порубали на шматки й кинули в Дніпро. Австро-німецькі окупанти наклали на село велику контрибуцію, яку нещадно стягували з жителів.

Трудящі селяни Біленького не підкорилися іноземним грабіжникам. Вони ховали хліб, худобу й майно, хоч окупанти за це жорстоко карали. Багато вихідців з Біленького билося проти інтервентів в лавах молодої Червоної Армії. Так, у Богунському полку 1-ї української дивізії служили М. Ф. Книш та Д. Ф. Хижняк.

Наприкінці 1918 року під натиском частин Червоної Армії австро-німецькі окупанти втекли з Біленького, і в селі було відновлено Радянську владу. Проте становище залишалося тривожним. На село нападали білогвардійські банди, забираючи продовольство і коней.

У березні 1919 року волосна Рада створила земельну комісію, яка приступила до здійснення ленінського Декрету про землю. За рахунок конфіскованих поміщицьких угідь хлібороби Біленького одержали по 2,13 десятини на кожного їдока. Та негайно скористатися здобутками Радянської влади трудящі не змогли через навалу денікінців. Захопивши в червні 1919 року село, білогвардійці відновили старі порядки, жорстоко визискували селян.

6 січня 1920 року частини 3-ї бригади 45-ї стрілецької дивізії визволили Біленьке від денікінців і допомогли створити тут волосний ревком. Наприкінці травня в селі створено комітет незаможних селян, головою якого став П. М. Чобота. Радянські органи організували допомогу Червоній Армії продуктами харчування. Селяни Біленьківської волості заготовили і передали червоноармійським частинам понад 4 тис. пудів хліба[2].

У другій половині вересня 1920 року Біленьке захопили врангелівці, яких у жовтні червоні кіннотники кілька разів вибивали з села. Але й за місяць білогвардійці до нитки пограбували селян, замордували багатьох з них. 26 жовтня частини 8-ї бригади 3-ї Казанської стрілецької дивізії та 2-ї Кінної армії остаточно визволили Біленьке від ворога[3]. У боротьбі за перемогу Радянської влади і захисту її від контрреволюції відзначилося багато уродженців Біленького. На честь 50-річчя Великого Жовтня І. С. Пазюк, Д. Ф. Хижняк, М. М. Мирошниченко, С. І. Романенко та ін. нагороджені орденами і медалями.

---

[1] Запорізький облдержархів, ф. Р-2630, оп. 1, спр. 11, арк. 8, 11.
[2] Там же, ф. Р-262, оп. 1, спр. 69, арк. 7.
[3] ЦДАРА, ф. 246, оп. 3, спр. 84, арк. 23; спр. 104, арк. 3.

Перейти до мирної праці трудящим села заважали бандитські зграї, що нишпорили у волості. Для боротьби з махновцями волосний ревком організував загін. Для його озброєння у населення вилучили 80 гвинтівок, 59 обрізів, 27 револьверів тощо. Ревком і волкомнезам, а потім сільська і волосна Ради, обрані наприкінці січня — на початку лютого 1921 року, вживали заходів до налагодження побутового і культурного обслуговування населення. У кінці 1920 року відкрито лікарню, медперсонал якої складався з двох лікарів, трьох фельдшерів і двох акушерів. У грудні в селі засновано спілку робітничо-селянської освіти і соціалістичної культури. Діяли 4 початкові школи, а також політехнікум. У них 14 вчителів навчали 360 учнів, тобто в 6 разів більше, ніж у 1913 році. З поміщицьких книг вчителі укомплектували громадську бібліотеку. Наступного року розгорнувся широкий наступ на неписьменність — створено 8 шкіл лікнепу, де вчилися грамоти 200 дорослих жителів.

Добрі перспективи відкривав трудящим Біленького 1921 рік. Хлібороби засіяли майже всі 10 тис. десятин приписаної до села землі. Та влітку через посуху повністю загинули посіви, розпочався голод. В цей скрутний час посилилися напади на села волості бандитських зграй, які засіли поблизу Біленького, в дніпровських плавнях. У зв'язку з цим Хортицька Надзвичайна районна нарада в лютому 1922 року запровадила в селі стан облоги і перенесла сюди свій штаб. Спираючись на місцеві Ради і партійний осередок, створений в жовтні 1921 року в складі 5 чоловік (секретар М. Маяковський), Нарада підняла селян на боротьбу проти банд. В цій боротьбі активну участь брали бійці червоноармійської частини, а також комнезамівці і перші комсомольці села — О. Л. Клоков (секретар осередку), М. В. Базалевич, О. А. Бедрик, П. В. Книш і Ф. І. Паталах[1].

Керівництво Надзвичайної районної наради допомагало населенню долати голод. Спеціальна комісія вилучала у куркулів надлишки хліба і передавала голодуючим. Створювалися харчопункти та їдальні для дітей. Через організовані сільськогосподарські кредитне і споживче товариства серед бідняків розподілялися державні і насіннєві позички. У важкий 1922 рік близько 100 дворів незаможників об'єдналися в 4 артілі — «Світло», «Своя праця», «Задніпров'я» та «Борець за правду»[2]. Колективні господарства допомогли бідняцьким родинам протриматися до осені, коли було зібрано непоганий урожай.

У 1923 році економічне становище Біленького значно поліпшилося. Була засіяна майже вся орна земля, добре вродило. Поповнювалося поголів'я коней, свиней, великої рогатої худоби, яке наступного року досягло довоєнного рівня.

21 січня 1924 року Країну Рад спіткало велике горе: помер В. І. Ленін. У відповідь на заклик ЦК РКП(б) про ленінський призов до партії вступили кращі люди села: І. С. Пазюк, Г. Т. Білий, І. П. Беседа, І. Г. Важненко, Х. Ф. Коваль, П. Ф. Троценко та інші. Партійний осередок зріс до 15 членів і двох кандидатів партії. Кількість комсомольців збільшилася до 49 чоловік[3].

Партійний і комсомольський осередки всіляко намагалися піднести культуру селян, розуміючи, що без цього неможливо розгорнути соціалістичну перебудову всього життя. У 1925 році в селі були створені школи наймицької молоді з агрономічним ухилом, педагогічні курси та семирічна школа для дітей. Розширено сільську бібліотеку. У 1926 році в селі діяло 4 хати-читальні. 28 селян особисто передплачували газети й журнали. Активізувала роботу жіноча рада. Члени ради організували швейну майстерню, відкрили дитячі ясла, залучили до лікнепів понад 100 жінок, створили гуртки художньої самодіяльності.

У 1926 році в Біленькому було організовано 3 товариства спільного обробітку

---

[1] Запорізький облдержархів, ф. Р-1115, оп. 1, спр. 13, арк. 3, 4, 26, 27; АІІП ЦК КП України, ф. 32, оп.1, спр. 831, арк. 1; Запорізький облпартархів, ф. 270, оп. 1, спр. 60, арк. 7.

[2] Запорізький облдержархів, ф. Р-176, оп. 1, спр. 44, арк. 6; ф. Р-666, оп. 1, спр. 56, арк. 7, 21.

[3] Запорізький облпартархів, ф. 980, оп. 1, спр. 714, арк. 10; спр. 712, арк. 11.

Члени першого правління та актив колгоспу ім. III Інтернаціоналу. Село Біленьке, 1930 р.

землі. Кожний ТСОЗ мав трактор. Це викликало гостру потребу в механізаторах. Тому в селі були відкриті курси трактористів. Першими трактористами стали І. Т. Коваль, І. М. Кравченко, С. А. Максименко.

1929 року в Біленькому розгорнулася масова колективізація селянських господарств. Влітку на базі колишніх дрібних артілей і ТСОЗів організовано колгосп «Червоний борець», який об'єднав 360 одноосібних господарств, мав 5,3 тис. га угідь, 3 трактори і стільки ж тракторних плугів, а також інші сільськогосподарські знаряддя. Було усуспільнено 649 голів великої рогатої худоби. В організації та зміцненні артілі велику роль відіграли партійний і комсомольський осередки, що на час створення артілі мали відповідно 12 комуністів і 17 комсомольців.

Восени колгоспники засіяли 880 га озимини, а навесні 1930 року — 3 тис. га ярими культурами. Того ж року тут споруджено зрошувальну систему на 100 га. Колгоспники зібрали пересічно по 14 цнт озимої пшениці з гектара.

Успіхи артілі «Червоний борець» остаточно переконали селян у перевагах колективного господарювання, і в 1930 році в Біленькому організувалося ще 2 колгоспи— ім. Шевченка та «Нове життя». Восени в усіх трьох артілях налічувалося 863 селянські господарства. Було усуспільнено 8,7 тис. га землі. Наприкінці того ж року артілі об'єдналися в одну — ім. III Інтернаціоналу. На її ланах працювали трактори Верхньохортицької МТС.

Великої шкоди колгоспному будівництву завдавали куркулі. Вони зривали плани хлібозаготівель, розкрадали і псували майно, підмовляли селян вийти з колгоспу. За рішенням загальних зборів колгоспників понад 20 глитайських родин було розкуркулено. У 1932 році виїзна сесія Запорізького народного суду засудила 4 злісних шкідників-куркулів до різних строків ув'язнення.

Успішне виконання першого п'ятирічного плану окрилило трудящих. Зросла продуктивність праці, зміцніла трудова дисципліна, підвищувалися врожаї. За вмілу організацію виробництва голова правління К. О. Хижняк і агроном Г. П. Пазюк були нагороджені орденами Леніна і Трудового Червоного Прапора. Члени артілі послали К. О. Хижняка своїм делегатом на II Всесоюзний з'їзд колгоспників-ударників, на якому прийнято Статут сільськогосподарської артілі.

Занадто велике господарство у 1934 році було розукрупнене на 3 артілі: ім. Ілліча, ім. Кірова та ім. Куйбишева. Колгосп ім. Куйбишева почав спеціалізуватися на садівництві і рибальстві. 1936 року в Біленькому було створено машинно-тракторну станцію. Дійову допомогу колгоспам у розгортанні масово-політичної роботи серед трудящих подавали комуністи МТС. Завдяки широкому впровадженню передової агротехніки та механізації виробництва у передвоєнні роки в артілях збирали пересічно по 22 цнт пшениці та по 27 цнт кукурудзи а гектара.

Значного розвитку набуло тваринництво. У колгоспах налічувалося близько 800 голів великої рогатої худоби, 6,5 тис. овець і понад тисяча свиней. Молочно-товарна і свиноферми були електрифіковані[1]. За визначні досягнення колгоспи ім. Ілліча та ім. Кірова, а також багато передовиків виробництва кілька років підряд були учасниками Всесоюзної сільськогосподарської виставки.

[1] Запорізький облдержархів, ф. Р-1236, оп. 1, спр. 157, арк. 6; спр. 125, арк. 20—25.

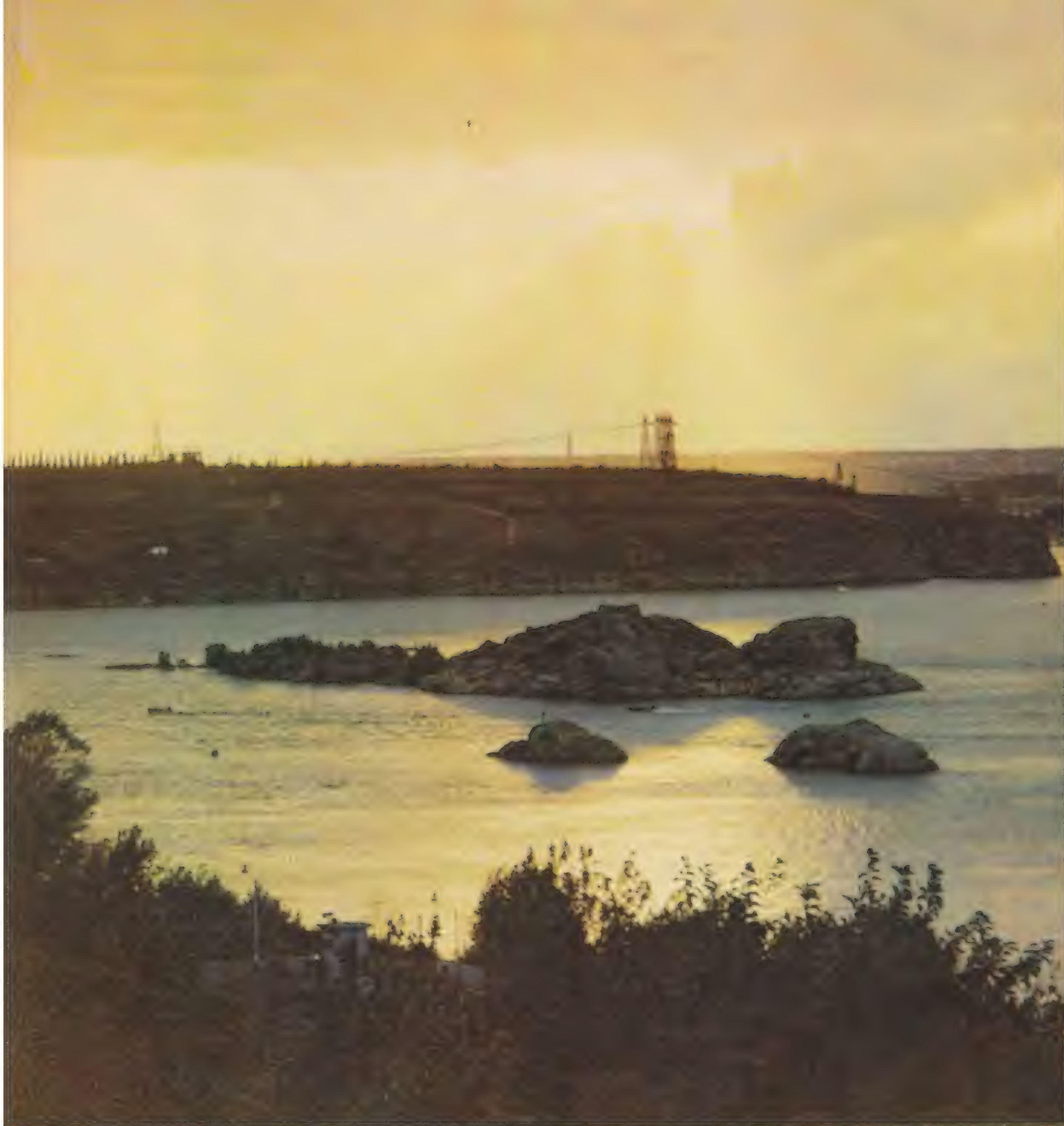

Вечір на Дніпрі.

Санаторій
на острові
Хортиці. 1966 р.

Парусні човни
на Дніпрі. 1966 р.

Вклейка надрукована на Харківській
друкоофсетній фабриці

З перемогою і розвитком колгоспного ладу змінилося все життя в Біленькому. Змінилося і саме село. Набагато підвищився добробут селян. Колгоспники одержували на трудодень по 2—3 кг зерна і по 3—4 крб. грішми. Селяни спорудили близько півсотні цегляних будинків, усі вулиці були впорядковані й озеленені, окрасою села став парк.

Поліпшилося медичне обслуговування трудящих. Діяли лікарня на 45 ліжок і амбулаторія, працювали 3 лікарі. Внаслідок профілактичних заходів зменшилася кількість інфекційних захворювань.

Небачено піднялася культура колгоспного села. Понад 800 дітей навчалося в середній школі. Працював садово-городній технікум. Важливою умовою культурного розвитку села стала його електрифікація, що почалася 1933 року. Лампочки Ілліча з'явилися спочатку в школі, сільраді та клубі, а потім і в оселях мешканців. У колгоспному клубі провадилась велика культурно-масова робота. Особливою популярністю користувався драматичний гурток. Багато читачів налічували 2 бібліотеки. Масового характеру набули спорт і участь молоді в оборонних гуртках.

З початком Великої Вітчизняної війни 660 жителів Біленького стали під бойові прапори Червоної Армії на захист Батьківщини від німецько-фашистських загарбників. Колгоспники успішно завершили жнива. З наближенням фронту багато хліба вивезено на схід. Евакуйовано також найціннішу худобу та сільськогосподарську техніку. В селі було організовано винищувальний загін у складі 140 бійців. Командиром райком партії призначив М. І. Петрова, а комісаром — І. С. Пазюка. В серпні загін увійшов до складу частин Червоної Армії, які обороняли село від ворога.

19 серпня 1941 року гітлерівці окупували Біленьке. Для боротьби проти загарбників в селі створено підпільну групу, яку активно підтримувало населення. Місцевий лікар П. В. Назаренко змонтував радіоприймач і з кількома вірними друзями слухав Москву. Підпільники розповідали односельчанам про повідомлення Радянського інформбюро, допомагали молоді уникати відправлення в неволю. Завдяки їх допомозі врятувалося понад 100 юнаків і дівчат. Взимку 1942 року група випускала антифашистські листівки. Через хворих, які приходили до лікарів, листівки потрапляли і в навколишні села. За доносом провокатора гітлерівці схопили й розстріляли вчителів С. Я. Левченка, С. М. Кравець, С. О. Камерштейн, лікарів Л. С. Коваленко та Є. С. Коваль. Фашисти закатували також старого комуніста І. Г. Важненка та орденоносця комуніста К. О. Хижняка. За відмову їхати на каторжні роботи до Німеччини вороги розстріляли юнаків М. Паталаха і М. Трушенка [1].

Восени 1943 року передові частини 333-ї стрілецької дивізії 3-го Українського фронту вийшли до дніпровських плавнів поблизу Біленького. Підпільна група, створена тут жителем сусіднього с. Розумівки В. С. Кошарним, провадила розвідку і передавала їм дані про розташування ворога. Дізнавшись про це, гітлерівці розстріляли 29 жителів села, велику групу селян під конвоєм погнали на захід. Тільки навальний наступ частин Червоної Армії врятував приречених на знищення людей. 30 грудня 1943 року їх рідне село було визволене від загарбників [2]. Під час боїв за Біленьке загинули 267 радянських бійців, у т. ч. Герой Радянського Союзу І. Ф. Ваксман. Їх поховали в трьох братських могилах. За свободу і незалежність Батьківщини віддали своє життя 343 уродженці села.

517 вихідців із села за бойові заслуги відзначені урядовими нагородами. В числі бійців, які штурмували рейхстаг, був перший голова біленьківського колгоспу І. С. Пазюк. За бойові подвиги він одержав 14 урядових нагород, у т. ч. орден Богдана Хмельницького, 2 ордени Вітчизняної війни, орден Червоної Зірки. Орденами Слави першого та другого ступенів і п'ятьма медалями відзначено бойовий шлях мінера-розвідника гвардії рядового М. С. Микитенка.

Тяжкі наслідки залишила окупація: зруйновані численні громадські будівлі,

---

[1] Запорожская область в годы Великой Отечественной войны, стор. 176.
[2] Архів МО СРСР, оп. 20 900, спр. 106, арк. 101.

ферми, житлові будинки, знищені сади. Тільки колгоспам фашисти заподіяли збитків на суму близько 35 млн. крб.[1] Відразу після визволення села відновили роботу партійна організація, сільрада. Очолювані Д. Ф. Хижняком 12 комуністів підняли людей на боротьбу за відродження колгоспів. Не було техніки, коней, посівного матеріалу, не вистачало робочих рук, бо за роки окупації кількість жителів зменшилася в 4 рази. І все ж завдяки напруженій праці колгоспників у 1944 році засіяно 1200 га, а в 1945 році під зерновими було 1514 га, городиною 113 гектарів.

З переможним завершенням Великої Вітчизняної війни справи пішли на краще. З фронту повернулося багато чоловіків. Приїхав і колишній керівник тракторної бригади С. А. Максименко й заходився по гвинтику збирати та лагодити техніку. Згодом колгоспники обрали його головою правління артілі, і з того часу понад 20 років С. А. Максименко очолював колгосп ім. Ілліча.

У відродженні господарства велику роль відіграла братня допомога трудящих східних областей країни. Вони надіслали колгоспникам Біленького 180 тонн насіння пшениці, понад 200 голів великої рогатої худоби і стільки ж овець. У 1948 році в колгоспі ім. Ілліча налічувалося вже 280 коней, 500 корів, 1000 овець і свиноматок. Закладено новий сад[2].

Протягом наступного десятиріччя колгоспи економічно зміцніли. Врожайність зернових пересічно становила 20 цнт. Поголів'я великої рогатої худоби зросло майже в 5 разів, свиней — в 10 разів, овець — в 4 рази. За успіхи, досягнуті в розвитку громадського господарства, Радянський уряд не раз нагороджував кращих передовиків артілей. Орден Леніна одержали 11 чоловік — С. А. Максименко, Г. Д. Біла, П. А. Коба, Г. Ф. Книш та ін. Звання Героя Соціалістичної Праці присвоєно ланковій К. А. Бугайовій і голові колгоспу ім. Ілліча С. А. Максименку. Його ж нагороджено п'ятьма золотими медалями Виставки досягнень народного господарства СРСР. Згодом орденом Леніна відзначено працю ще 8 передовиків.

На початку 1959 року колгоспи ім. Ілліча та ім. Кірова об'єдналися в одне господарство — ім. Ілліча, за яким закріплено 9,4 тис. га угідь, у т. ч. 340 га саду. Раціонально використовуючи великі земельні площі і техніку, колгоспники добилися добрих показників у всіх галузях виробництва. Значно підвищилися врожаї. У четвертому році п'ятирічки хлібороби зібрали зернових по 30,6 цнт з га, в т. ч. кукурудзи — по 43 цнт. Створення міцної кормової бази дало можливість майже в півтора раза збільшити поголів'я великої рогатої худоби і довести його до 4,5 тис. голів. Чималі прибутки одержує артіль від птахоферми. Тваринництво стало високопродуктивним. 1969 року на 100 га ріллі колгосп виробив по 610 цнт молока і по 50 цнт м'яса. Доходи господарства від рільництва, тваринництва, садівництва та інших галузей сільськогосподарського виробництва перевищили три млн. карбованців.

Ці великі господарські успіхи — результат творчої праці колгоспників, партійної організації колгоспу, в рядах якої є 118 членів КПРС. Під керівництвом комуністів успішно працюють комсомольські організації, що об'єднують понад

Член Президії ЦК КПРС, секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнєв вручає орден Леніна і Золоту Зірку Героя Соціалістичної Праці голові колгоспу ім. Ілліча С. А. Максименку. Запоріжжя, 1958 р.

[1] Запорізький облпартархів, ф. 102, оп. 31, спр. 20, арк. 25, 26.

[2] Запорізький облдержархів, ф. Р-1236, оп. 2, спр. 130, арк. 160—170; оп. 3, спр. 113, арк. 52—63.

Група народного контролю перевіряє готовність збиральної техніки в колгоспі ім. Ілліча. Село Біленьке, 1968 р.

200 юнаків і дівчат. Партійний комітет та правління артілі запровадили на всіх ділянках колгоспного виробництва госпрозрахунок, внутрігосподарську спеціалізацію, розробили і здійснюють чітку систему оплати праці. Партком приділяє велику увагу політичному і виробничому навчанню кадрів. 1969 року діяли політшколи, 7 комуністів заочно навчалися у вузах, 400 чоловік — в сільськогосподарській агротехнічній школі. Частими гостями в Біленькому є викладачі запорізьких інститутів, досвідчені лектори, спеціалісти з промислових підприємств.

Завдяки неухильному піднесенню економіки колгоспу невпинно розширюється капітальне і житлове будівництво. В селі збудовано майстерню з сучасним обладнанням для ремонту сільськогосподарської техніки, а також консервний завод потужністю 50 тис. умовних банок овочевих консервів на рік. Протягом останнього десятиріччя споруджено понад 500 добротних житлових будинків, великий літній кінотеатр, автобусну станцію. Напередодні сторіччя з дня народження В. І. Леніна в селі відкрито середню школу, де за парти сіло близько тисячі учнів. Змонтовано автоматичну телефонну станцію.

Біленьке, особливо його центральна частина, набуває вигляду міста. Тут великі красиві будинки, забруковані і заасфальтовані вулиці, тротуари, стрункі ряди каштанів, тополь, жвавий рух автотранспорту. Культурно і заможно живуть селяни. Середньомісячний заробіток рільників становить понад 100 крб., тваринників і механізаторів — 150. Із збільшенням заробітків невпинно зростає купівельна спроможність населення, а разом з тим розширюється торговельна мережа. До послуг жителів два десятки магазинів, 4 їдальні, хлібопекарня, комбінат побутового обслуговування.

У Біленькому добре організовано медичне обслуговування трудящих. Тут відкрито лікарню на 100 ліжок з інфекційним відділенням, поліклініку з фізіотерапевтичним та рентгенівським кабінетами, аптеку. Працюють 5 дитячих садків і ясел, дитяча молочна кухня.

У боротьбі трудящих за дальший розвиток сільськогосподарського виробництва, впорядкування села, поліпшення побутового обслуговування населення велика роль належить сільраді. На її сесіях обговорювалися питання про виконання трирічного плану розвитку культури, прийнятого на честь піввікового ювілею Великого Жовтня, про гідну зустріч 100-річчя з дня народження В. І. Леніна. При виконкомі сільради створено постійні комісії. Вони працюють в контакті з вуличними комітетами, до роботи в яких залучено колгоспників, домогосподарок, пенсіонерів, молодь. За активною участю членів вуличних комітетів і населення в селі було закладено парк відпочинку, впорядковано й озеленено вулиці, обладнано ігрові майданчики у дитячих садках і яслах.

З 1956 року за зразкову організаційну і виховну роботу Біленьківській сільській Раді щороку присуджувався перехідний Червоний прапор Запорізького облвиконкому і обкому профспілки працівників сільського господарства. Про досвід роботи сільради видано брошуру.

За післявоєнний час незрівнянно піднялася культура колгоспного села. Діти шкільного віку навчаються в середній і 4 початкових школах. Багато молоді підвищує свій освітній рівень без відриву від виробництва у вечірній та заочній десяти-

Збирання яблук в колгоспному саду. Село Біленьке, 1968 р.

річках. 120 дітей оволодівають музичною культурою в сільській музичній школі. На заочних відділеннях вузів країни і в аспірантурі навчається близько 30 чоловік.

1969 року в селі працювало 310 спеціалістів з вищою освітою, в т. ч. 59 вчителів, 11 лікарів, стільки ж агрономів, зоотехніків і ветлікарів. З'явилося чимало людей таких професій, які тут раніше були невідомі: інженери й техніки з питань зрошення, екскаваторники, фрезерувальники, електрозварники, інженер з питань механізації ферм, інженер по техніці безпеки, телевізійні майстри.

За роки Радянської влади село дало країні понад 400 висококваліфікованих спеціалістів. Окремі з них стали відомими людьми. Це — генерал-майор артилерії І. І. Книш; вчений-машинобудівник, автор багатьох наукових праць у галузі конструювання сільськогосподарських машин, лауреат Державної премії, академік АН УРСР А. О. Василенко; лікар і вчений, доктор медичних наук Д. О. Василенко та інші.

Біленьке славиться народними талантами. Драматичний, хоровий, танцювальний колективи, духовий оркестр села не раз виходили переможцями на районних та обласних оглядах і фестивалях, часто виступали по радіо і телебаченню. Всі умови створені тут для розвитку художньої самодіяльності — в колгоспному будинку культури є концертний зал на 500 місць, численні кімнати для репетицій; з самодіяльними акторами провадять заняття артисти обласного театру, Запорізької філармонії.

До 100-річчя з дня народження В. І. Леніна в селі відкрито народний музей. Люблять у Біленькому книгу. Сільська бібліотека має 45 тис. томів політичної, сільськогосподарської та художньої літератури.

Щороку у колгосп ім. Ілліча приїздять численні делегації з усіх кінців країни переймати передовий досвід. За останні роки село відвідали делегації з Польщі, Чехословаччини, ДРВ, НДР, з Франції, Швеції, Канади.

За видатні досягнення в соціалістичному змаганні на честь 50-х роковин Великого Жовтня Центральний Комітет КПРС, Президія Верховної Ради СРСР, Рада Міністрів СРСР та ВЦРПС нагородили колектив передового колгоспу ім. Ілліча пам'ятним Червоним прапором. Він залишений тут на вічне зберігання як символ трудової слави колгоспників Біленького.

П. І. ДАНИЛЮК

МА́Р'ЇВКА

Мар'їівка — село, центр однойменної сільської Ради. Розташована за 25 км від Запоріжжя. До найближчої залізничної станції Канцерівка (електрифікована залізниця Запоріжжя—Кривий Ріг) — 20 км, до дніпровської пристані в с. Біленькому — 10 км. Населення — 1790 чоловік. Сільській Раді підпорядковані населені пункти Гарбузівка, Новосергіївка, Смоляне, Тюльпанівка, Уділенське.

На околицях села розкопано 2 кургани, відомі під назвою «Близнюки». В одному з них виявлено кілька поховань доби бронзи (III—II тисячоліття до н. е.), в іншому — багате скіфське поховання (IV ст. до н. е.), де знайдено золоту бляшку, на якій викарбувано левицю, що годує левеня, і налобник уздечки з зображенням боротьби пішого та кінного воїнів[1].

Мар'ївку засновано наприкінці 70-х років XVIII ст. Вперше вона згадується в плані генерального межування Олександрівського повіту Катеринославської губернії, датованого 1781 роком. Це був невеликий хутір з кількох дворів, в яких мешкали вихідці з ліквідованої царським урядом Запорізької Січі. У 1783 році Катерина II подарувала Мар'ївку разом з іншими селами та навколишніми землями графу Каменському. На початку XIX ст. ці землі купив царський сановник Міклашевський. Він переселив до Мар'ївки понад півтори сотні кріпаків з села Комишів Гадяцького повіту Полтавської губернії. Поміщик виділив кріпакам усього 62 десятини[2] і з кожним роком збільшував розміри панщини.

Перед реформою 1861 року в Мар'ївці налічувалося 65 дворів, проживало 348 мешканців, в т. ч. 166 чоловіків. Внаслідок скасування кріпацтва селяни стали вільними, але на чоловічу душу одержали по 1,25 десятини, т. зв. дарчі наділи. Більшість цієї землі була непридатною для землеробства, оскільки являла собою урвища, піщані та кам'янисті ділянки, вкриті чагарниками. Всі родючі ниви залишилися за поміщиком[3]. Кращу землю він обробляв за допомогою наймитів, а гіршу здавав маленькими клаптиками в оренду колишнім кріпакам, за що здирав з них половину зібраного ними врожаю.

У 1870 році в Мар'ївці налічувалося 235 мешканців чоловічої статі, які мали 940 десятин посівів. Куркульські господарства засівали по 25 і більше десятин, а бідняцькі родини — по 3—4. Врожайність зернових не перевищувала 30—35 пудів з десятини. Отже, бідняк збирав 90—120 пудів зерна, з яких половину віддавав за оренду панської землі. Більшу частину того, що лишалося у хлібороба, він мусив продати, щоб сплатити податки та найняти тягло і реманент для обробітку грунту. Треба було ще на насіння залишити зерно, от і виходило, що бідняцькій родині хліба вистачало тільки до нового року. Переважна більшість селян ніяк не могла звести кінці з кінцями і ставала поденниками-наймитами у заможних господарів і поміщика.

Класове розшарування селян значно поглибилося в кінці XIX ст. За даними перепису 1897 року, у селі проживало 1326 чоловік, налічувалося 201 приписаний до общини двір і 12 дворів т. зв. стороннього населення. Серед 213 дворів 8 зовсім не мали посівів, 49 засівали по 1—3 десятини, 72 — по 3—5, 66 — по 5—10 десятин. Отже, дев'ять десятих родин були бідняцькими. Середняцьких дворів налічувалося 12, куркульських 6[4].

Про велику майнову нерівність селян свідчив розподіл тягла та реманенту. Так, у 32 бідняцьких дворів їх зовсім не було, 97 — мали лише по одному коню, тоді як заможні господарства — по 3—5 пар коней та волів, а також достатню кількість жаток, молотарок тощо. Вони наймали 17 батраків.

З 60 селянських родин чоловіки і жінки мусили працювати на сезонних та цілорічних роботах в поміщицькій економії і у куркулів. Члени 6 родин ходили на заробітки до Олександрівська і навіть до Криму. Крім того, мешканці 20 дворів підробляли різними хатніми промислами: вичинювали шкури, столярували, шевцювали тощо. Були в селі майстри, які обковували брички, скрині, виготовляли з дерева та лози меблі. Дівчата вміли добре мережити й гаптувати рушники, сорочки. Значна частина їх шитва теж йшла на продаж.

---

[1] Древности Геродотовой Скифии, вып. 2, стор. 29—33.

[2] Д. И. Эварницкий. Запорожье в остатках старины и преданиях народа. СПб, 1887, стор. 273, 274.

[3] Запорізький облдержархів, ф. 62, оп. 1, спр. 6, арк. 3—6.

[4] Материалы для оценки земель Екатеринославской губернии, т. 1, стор. 190—199.

В роки здійснення столипінської аграрної реформи посилився процес обезземелення основної маси селянства. Намагаючись знайти вихід із скрутного становища, 68 хліборобів об'єдналися в товариство і в січні 1912 року купили поблизу Дніпра ділянку землі в 306 десятин, за яку мали сплатити 23 670 карбованців. Селяни дали задаток 2367 крб., а решту зобов'язалися виплатити протягом 10 років з доданням 5 проц. річних. Члени товариства залізли в борги, а користі від землі майже не мали, бо вона була заболочена, вкрита чагарниками та лісом, і щоб зробити з неї придатну для хліборобства, потрібні були додаткові витрати, а грошей на це не вистачало[1].

Трудящі Мар'ївки задихалися від податків та нескінченних поборів. У 1893 році, наприклад, вони сплатили 282 крб. 30 коп. губернського податку, 1253 крб. 62 коп. повітового, 144 крб. земського. Крім того, протягом року мар'ївці мусили здати державі 2,4 тис. ховрашиних шкурок або внести грішми 47 крб. 84 коп. У 1903 році лише казенні й земські збори з селян дорівнювали 760 карбованцям.

Жителі сплачували також багато додаткових податків. Так, протягом 1881—1883 рр. населення Хортицької волості, до якої входила і Мар'ївка, мало внести в казну 45 тис. крб. на будівництво 6 казарм. У 1912 році селяни Мар'ївки мусили виплатити казні 5115 крб. для створення хлібних запасів. Волосна управа і сільський староста-багатій брали з жителів все нові і нові побори. Староста і куркулі нав'язали сільському сходу рішення про спорудження церкви коштом громади, причому кожен двір мав внести по 50 крб. Бідняки віддавали на будівництво останні копійки, а у самих не було соломи, щоб залатати прогнилі стріхи на своїх старих хатах-мазанках. З цими жалюгідними домівками контрастували цегляні будинки куркулів. Багатіям належали 3 вітряки, паровий млин, 3 крамниці. Працював тут і шинок. Але ні лікарні, ні навіть фельдшерського пункту в селі не було.

Єдине, на що спромоглося земство, це відкрити 1870 року невеличку однокласну школу, де навчалося 25 дітей. З 2 тис. жителів (у 1913 році) неписьменними були три чверті.

Вчитель Мар'ївської школи Г. М. Поляков, людина твердих революційних переконань, створив 1904 року в селі марксистський гурток. До нього увійшли бідняки П. І. Костюченко, Я. С. Клименко, Г. М. Дорофеєв, М. І. Кришталь та ін. Вони не тільки самі набували політичних знань, а й несли їх селянам. Гуртківці розповсюджували революційну літературу, проводили таємні сходки, на яких викривали антинародну політику царизму і закликали бідняцтво до боротьби проти самодержавства. У вересні 1905 року Г. М. Полякова заарештували жандарми, і гурток розпався. Проте він справив великий революціонізуючий вплив на селян. Мар'ївські бідняки, що наймитували в поміщицькій економії, підтримали страйк батраків сусіднього с. Біленького, які вимагали підвищення заробітної плати, поліпшення умов праці та зниження орендної плати за землю. В гарячу пору жнив 1906 року жодний наймит не вийшов на лани економії, і поміщикові довелося задовольнити вимоги селян. Так само рішуче підтримали мар'ївці триденний страйк наймитів с. Біленького, що відбувся в середині квітня 1912 року. Цей страйк мав політичний характер. Його оголошено на знак солідарності з боротьбою робітничого класу і як протест проти кривавого злочину царизму, вчиненого на Ленських золотих копальнях[2].

Під час першої світової війни серед селян зростав протест проти нескінченних мобілізацій людей, реквізицій тягла та продовольства, що призводило до катастрофічного зубожіння бідняцьких і середняцьких господарств.

Лютнева революція не справдила надій селян на мир та землю, і вони самі взялися за розв'язання земельного питання. При Біленьківській волосній управі було

---

[1] ЦДІА УРСР у Києві, ф. 493, оп. 85, спр. 515, арк. 1—19.

[2] Запорізький облдержархів, ф. 2630, оп. 1, спр. 11, арк. 18; Дніпропетровський облдержархів, ф. 11, оп. 1, спр. 5211, арк. 6—14.

утворено земельну комісію, яка взяла на облік навколишні землі поміщика та німців-колоністів. Спираючись на її підтримку, мар'ївці в серпні 1917 року провели перерозподіл землі, а незабаром захопили лани землевласниці Шишкіної. Жителі Мар'ївки зажадали від земської управи запровадити в школі українську мову[1].

Кожного дня селяни з тривогою чекали, що приїдуть карателі і заберуть у них поміщицьку землю, а їх самих відшмагають різками. Тільки після встановлення в селі на початку січня 1918 року Радянської влади мар'ївські бідняки і середняки полегшено зітхнули. Мар'ївська Рада селянських депутатів, яку очолив місцевий активіст Л. К. Гринь, згідно ленінського Декрету розподілила між ними 1037 десятин землі[2].

З піднесенням почали готуватися хлібороби до весняної сівби, але на початку квітня 1918 року село захопили австро-німецькі загарбники. Під захистом їхніх багнетів до маєтку повернувся поміщик. Сформований з куркульських синків загін тероризував населення, допомагав окупантам чинити розправу над борцями за Радянську владу, полювати на членів сільради, що пішли у підпілля. На село було накладено контрибуцію, яка перевищувала 40 тис. крб. Селяни чинили опір ворогові, ховали від нього хліб, худобу, майно. Цей опір не міг зламати навіть каральний загін окупантів, що двічі побував у Мар'ївці та інших селах Біленьківської волості[3].

Нарешті в листопаді 1918 року мар'ївці позбулися австро-німецьких загарбників. Відновила діяльність сільська Рада, яку очолив С. Книш. Проте не встигли трудівники взятися за відбудову, як наприкінці липня 1919 року в село вдерлися денікінці. Знов почалися розправи над радянськими активістами, грабежі мирного населення. Білогвардійці здирали з жителів величезні податки; тільки т. зв. мирських було стягнуто близько 40,7 тис. крб. За кожну десятину посіву хлібороби мусили сплачувати по 5 крб. 40 коп. Крім того, з кожної десятини землі вони здавали по 5 пудів зерна незалежно від врожаю. Грабежі і насильства денікінців викликали запеклий опір населення. Дехто з жителів вступив до партизанських загонів, які діяли поблизу, а багато з тих, що залишалися в селі, допомагали партизанам кіньми, продовольством тощо. Мар'ївські селяни брати А. і С. Хижняки, Т. Соченко, П. Галочка та ін. боролися проти білогвардійців в лавах Червоної Армії[4].

На початку січня 1920 року червоноармійські частини 1-ї бригади 45-ї стрілецької дивізії 14-ї армії визволили Мар'ївку від білогвардійців. В селі створено ревком у складі І. М. Водяхи (голова), С. І. Гаруса та А. М. Зизкуна. 15 березня ревком передав владу новообраній Раді, головою якої став О. О. Плечун. До складу Ради було обрано 25 депутатів — по одному від кожних 100 жителів. У серпні того ж року в Мар'ївці утворено комітет незаможних селян, який очолив комуніст В. Т. Овсієнко[5]. Та невдовзі радянським органам знов довелося перервати свою роботу.

У другій половині вересня 1920 року село захопили врангелівці. Вони протрималися тут трохи більше як місяць, проте й за цей час встигли до нитки пограбувати населення і вчинити криваву розправу над кількома схопленими ними комнезамівцями.

26 жовтня бійці 8-ї бригади 3-ї дивізії 2-ї Кінної армії остаточно визволили Мар'ївку від білогвардійців. Владу в селі взяв ревком. У січні 1921 року вона перейшла до сільської Ради, головою якої обрали І. К. Коваля. Спираючись на КНС, Рада організувала допомогу сім'ям червоноармійців і бідноті посівним матеріалом і тяглом. З величезними труднощами селяни засіяли свої ділянки, адже

[1] Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні, т. 2, стор. 320; газ. «Народная жизнь» (Катеринослав), 17 вересня 1917 р.

[2] Запорізький облдержархів, ф. Р-95, оп. 1, спр. 33, арк. 51.

[3] Гражданская война на Украине, т. 1, кн. 1, стор. 385.

[4] Запорізький облдержархів, ф. Р-95, оп. 1, спр. 1, арк. 4, 12, 35—56; спр. 5, арк. 3; спр. 6, арк. 86—89; спр. 33, арк. 100.

[5] Там же, спр. 21, арк. 9, 11; ф. Р-262, оп. 1, спр. 3, арк. 21, 22.

в пограбованому інтервентами, білогвардійцями і махновцями селі, якому було завдано збитків на 10 тис. крб. сріблом, майже не лишилося худоби та інвентаря[1].

Але влітку 1921 року майже всі посіви зернових загинули від посухи. Люди лишилися без хліба. З 1137 сільських дітей голодувало 811, серед дорослих — три чверті. Для організації допомоги бідноті 22 серпня 1921 року Біленьківська волосна Рада створила спеціальний комітет на чолі з місцевим селянином П. М. Чоботою. Комітет реквізував у багатіїв харчі, одяг, гроші і видавав селянам, становище яких було особливо скрутним. У грудні 1921 року в селі зібрано 27 тис. крб. і розподілено між голодуючими. Сільбудинок також передав у цей фонд 13,2 тис. крб., зібраних за вистави. Велику допомогу населенню подала Радянська держава: у селі було відкрито їдальню, де харчувалося 100 дітей, для бідняків виділено продовольчий та насіннєвий фонди. Тільки зерна мар'ївці одержали від держави 1172 пуди. Зусиллями Ради і комнезаму в селі створено касу взаємної допомоги. Тільки з січня по травень 1923 року вона видала гроші та продовольство 61 найбіднішій родині. В свою чергу КНС дав по пуду кукурудзи 21 родині, а 33 — допоміг організувати супрягу для обробітку землі[2].

У 1923 році в селі було засіяно три чверті посівних площ, а наступного року освоєно всі посівні площі і відновлено довоєнний рівень поголів'я худоби та птиці. Селянські господарства поступово набиралися сил.

Сільрада і КНС не обмежувалися розв'язанням лише господарських питань і боротьбою з голодом, а займалися також культурним будівництвом, налагодженням медичного обслуговування населення. Уже 1921 року в Мар'ївці було відкрито фельдшерський пункт, хату-читальню, наступного року — сільський будинок культури, де збиралися сходи, селяни слухали лекції, дивилися вистави сільських аматорів. У 1923 році трудящі з великим піднесенням відзначили шосту річницю Великого Жовтня, а через рік — День Конституції. Гуртківці підготували й поставили у святкові дні п'єси: «Жовтневі хвилі», «Листопад», «За волю народу» та інші.

Члени сільради подбали про розширення школи. В її двох приміщеннях 1923 року навчалося 210 дітей і працювало 5 вчителів. Організаторами нової, радянської школи в Мар'ївці були вчителі О. А. Василенко та М. М. Строменко. Багато старань доклали вони для ліквідації неписьменності серед дорослих. У 1924 році в селі відкрили школу лікнепу, де навчалися десятки селян, при сільбуді організували курси української мови та літератури. Працювала і хата-читальня.

Вчителі разом з членами сільської Ради і комнезаму провадили політико-виховну роботу серед трудящих, прищеплювали їм почуття патріотизму та інтернаціоналізму. Із створенням в Мар'ївці на початку 1922 року кандидатської групи, а потім і партосередку, керівником якого став коваль В. Т. Овсієнко, робота ця пожвавилася. За ініціативою вчителів комуністів М. М. Строменко, М. А. Ревенка та селянки комуністки Ф. Кошарної весною 1923 року мар'ївці збирали гроші у фонд допомоги страйкуючим робітникам Руру, а в 1924 році передали 3930 крб., 26 пудів жита та 14 пудів ячменю в фонд Червоного Повітряного Флоту[3].

Комуністам допомагали комсомольці, які наприкінці 1925 року створили свій осередок. Його очолив сільський активіст І. А. Федосенко, що пізніше в лавах Червоної Армії пройшов славний шлях від рядового бійця до генерал-лейтенанта.

Мар'ївським комуністам і комсомольцям доводилося працювати в складних умовах гострої класової боротьби. У середині двадцятих років більше як половина селян Мар'ївки були бідняками. Багато з них не мали власного тягла і мусили по-

[1] ЦДАРА, ф. 246, оп. 3, спр. 104, арк. 3; ф. 1025, оп. 1, спр. 30, арк. 365, 435; Запорізький облдержархів, ф. Р-27, оп. 1, спр. 260, арк. 35; ф. Р-95, оп. 1, спр. 10, арк. 3, 41, 89, 90; спр. 33, арк. 51.

[2] Запорізький облдержархів, ф. Р-95, оп. 1, спр. 16, арк. 39; спр. 60, арк. 2, 4; спр. 37, арк. 23; ф. Р-262, оп. 1, спр. 27, арк. 39; спр. 57, арк. 119; ф. Р-237, оп. 1, спр. 23, арк. 6, 14.

[3] Там же, ф. Р-237, оп. 1, спр. 37, арк. 1, 5, 7; ф. Р-95, оп. 1, спр. 5, арк. 10, 23; ф. Р-235, оп. 1, спр. 456, арк. 21, 200, 202; ф. Р-262, оп. 1, спр. 23, арк. 11; спр. 57, арк. 39.

зичати його у куркулів, потрапляючи до них у залежність. Скориставшись з цього, вороги Радянської влади намагалися всіма засобами перешкодити згуртуванню бідняцтва навколо партосередку та комнезаму. Так, 1925 року церковники включили до складу 2 правлінь релігійних общин і бідняків з тим, щоб їх було позбавлено виборчих прав[1]. Куркулі чинили запеклий опір організації в селі колективних господарств.

Перші колгоспи — «Боротьба» і «Незаможник» виникли в Мар'ївці влітку 1923 року. Через 2 роки на їх базі було створено машинно-тракторне товариство, що об'єднувало 15 бідняцьких родин. Його очолював комуніст К. П. Чобота, який набув досвіду організаційної роботи в КНС. Нелегко господарювалося членам товариства «Мар'ївське». Їхня земля (149 га) була розкидана невеличкими ділянками у 25 місцях, що значно ускладнювало роботу трактора. До того ж куркулі кілька разів виводили його з ладу, а лагодити «Фордзон» селяни не вміли. Товаристо ніяк не могло розрахуватися із Запорізькою кредитною спілкою за трактор, і влітку 1928 року розпалося[2].

Проте через кілька місяців біднота знову вирішила створити колективне господарство. В січні 1929 року 17 родин об'єдналися у ТСОЗ «Українець». Його знову очолив К. П. Чобота. Члени товариства мали 166 десятин землі. На допомогу їм прийшла держава, надавши 5 тис. крб. кредиту на трактор. Наслідки першого року господарювання були непоганими, і в 1930 році в ТСОЗ вступило ще 45 селян. Більшість з них належала до бідноти, але в товариство пролізло і кілька підкуркульників, які спробували розвалити ТСОЗ. Один з них намагався вивести з ладу двигуни та молотарку, інші розкрадали і псували зерно, щоб не здавати державі. Через їх шкідництво в жовтні 1930 року ТСОЗ здав державі тільки чверть запланованого хліба. Знахабнілі вороги вчинили кілька збройних нападів на сільських активістів. 26 листопада 1930 року на лаву підсудних сіли 17 куркулів, з яких 11 засуджено до позбавлення волі, а решту вислано з села[3].

Проте куркульство у Мар'ївці ще не було ліквідоване. Деякі глитаї замаскувалися під середняка і боролися й далі проти суцільної колективізації. Підступні дії куркулів викривав на шпальтах газети «Червоне Запоріжжя» сількор-незаможник Д. Л. Гринь. Влітку 1933 року Д. Л. Гриня, який очолював тоді рільничу бригаду, по-звірячому вбили куркульські прихвостні. Ламаючи опір класових ворогів, долаючи численні труднощі, селянство впевнено ставало на шлях соціалістичної перебудови сільського господарства.

У грудні 1930 року мар'ївський ТСОЗ було перетворено на сільськогосподарську артіль «Колективіст», що об'єднала 213 господарств і мала 1920 га землі та 95 коней. Через кілька місяців артіль перейменували в колгосп «Українець». У 1931 році до нього вступила більшість хліборобів Мар'ївки. Наступного року 8 виробничих бригад артілі засіяли 1,7 тис. га. На збиранні врожаю перед вела друга бригада на чолі з І. І. Макаренком, якій присуджено перехідний Червоний прапор райвиконкому. 20 липня мар'ївці першими в районі почали здавати хліб державі і успішно завершили хлібоздачу.

Застосування тракторів та інших машин дало можливість піднести продуктивність праці в рільництві. Електрифікація села допомогла колгоспові прискорити розвиток і інших галузей виробництва. У 1936 році на молочній фермі було запроваджено електродоїння, для худоби обладнано автопоїлки.

До 1940 року колгосп «Українець» став великим міцним господарством. Воно об'єднувало 500 родин (1,5 тис. працездатних), мало 6,4 тис. га землі, кілька вантажних автомашин. На фермах налічувалося 280 робочих волів і коней, 480 голів

[1] АІІП ЦК КП України, ф. 32, оп. 1, спр. 1109, арк. 106.

[2] Запорізький облдержархів, ф. Р-666, оп. 1, спр. 56, арк. 7; ф. Р-235, оп. 4, спр. 202, арк. 1—11, 30, 43, 45; спр. 272, арк. 1, 7.

[3] Газ. «Червоне Запоріжжя», 28 жовтня, 29 листопада, 4, 18 грудня 1930 р., 28 лютого 1931 р.; Запорізький облдержархів, ф. Р-237, оп. 1, спр. 160, арк. 21.

великої рогатої худоби, 800 овець. Врожай зернових з га протягом передвоєнних років зріс до 22 цнт. У колгоспі був кращий у районі сад, що займав площу в 150 га. Крім двох існуючих, споруджено ще два ставки з водним дзеркалом 6 га. У ставках за рік виловлювали близько 16 цнт риби. Розвивалося і бджільництво. Артільна пасіка давала значний прибуток. В цілому ж доходи артілі перевищили 1 млн. карбованців[1].

Мар'ївський колгосп — неодноразовий учасник ВСГВ. 1939 року за високі урожаї зернових артілі присуджено диплом другого ступеня. Голову колгоспу І. П. Гречку нагороджено двома срібними медалями виставки. А невдовзі Радянський уряд відзначив його працю орденом Трудового Червоного Прапора.

З успішним розвитком колгоспної економіки змінилося все життя мар'ївців. Село набуло нового вигляду. Було капітально відремонтовано весь житловий фонд, прокладено нові красиві вулиці, забудовані добротними будинками й обсаджені деревами. У 1935 році село і колгосп одержали електроенергію від Дніпрогесу. Спочатку лампочки Ілліча засяяли в громадських установах, а потім і в хатах. Достаток прийшов у кожну селянську родину. Колгоспники одержували на трудодень по 2—6 кг зерна і 2—3 крб. грішми[2].

Значно поліпшилося медичне обслуговування трудящих, відкрився фельдшерсько-акушерський пункт.

Ще 1930 року в селі було запроваджено семирічне навчання дітей. До 1937 року ліквідовано неписьменність серед дорослих. Замість колишньої хати-читальні відкрито сільську бібліотеку, що мала близько 2 тис. книг. У сільбуді щотижня демонструвалися кінофільми. Тут же, при сільбуді, працювали драматичний і хоровий самодіяльні гуртки. В життя селян широко увійшли газети й журнали. Якщо в 1929 році на село надходило 40 примірників газет, то в 1940 році газети й журнали передплачувала кожна родина.

Мар'ївська сільрада і колгоспна парторганізація, яка в 1940 році налічувала 23 комуністи, велике значення надавали оборонній роботі, військовій підготовці допризовників. При сільраді працювало кілька оборонних гуртків, де навчалися колгоспна молодь і школярі. Їх успіхи в набутті військових знань висвітлювались в щотижневій стінній газеті «Допризовник». У 1940 році 30 молодих колгоспників та понад 100 учнів старших класів одержали значки ГПО та ГСО[3].

З початком Великої Вітчизняної війни значна частина чоловіків стала до лав Червоної Армії. У важких умовах воєнного часу колгоспники докладали всіх зусиль, щоб швидше зібрати врожай. Не вистачало робочих рук, техніки, тому що більшість тракторів та автомашин було передано військовим частинам або евакуйовано. До пізньої ночі працювали жінки, старі, підлітки на колгоспних ланах. Поспішали здати хліб державі, бо фронт наближався. За завданням райкому партії в селі створено винищувальний загін на чолі з директором школи О. А. Василенком.

Після того як 19 серпня 1941 року в Мар'ївку вдерлися фашистські загарбники, кілька жителів, і зокрема М. К. Пазинич, пішли в партизани і брали участь в боротьбі проти ворога у дніпровських плавнях, а дехто навіть у лісах Білорусії.

Окупанти запровадили в селі рабську працю. Вони примушували селян працювати у т. зв. общинному господарстві, створеному для постачання продовольства німецькій армії. Головою цього господарства та сільської управи гітлерівці призначили німця-колоніста Оленбурга, що допомагав їм грабувати і переслідувати радянських людей.

Напередодні відступу з Мар'ївки вороги зігнали всіх її мешканців, а також селян з інших сіл і примусили споруджувати оборонні укріплення. За ухиляння від робіт фашисти розстріляли і закатували 37 чоловік. Так, за невихід на риття

[1] Запорізький облдержархів, ф. Р-1236, оп. 1, спр. 281, арк. 90, 91; спр. 125, арк. 7, 20—25.
[2] Там же, спр. 157, арк. 6.
[3] Газ. «За більшовицькі колгоспи» (Верхня Хортиця), 2 квітня, 13 серпня, 30 листопада, 5 грудня 1940 р.

окопів гітлерівський офіцер жорстоко побив М. Воловченко, а потім у лютий мороз разом з хворими дітьми замкнув її в сараї. Всі вони замерзли[1].

Відступаючи, ворог лютував. Гітлерівці вщент зруйнували понад 60 житлових будинків колгоспників, розграбували артільне господарство, а будівлі знищили. Загальна сума збитків, заподіяних селу окупантами, становила 27,3 млн. крб.[2]. Ще раніше гітлерівці вивезли на каторжні роботи до Німеччини 72 юнаків і дівчат, 12 з яких там і загинули.

Мар'ївка була визволена від фашистських загарбників частинами 333-ї стрілецької дивізії 3-го Українського фронту 30 грудня 1943 року. В боях за село смертю хоробрих загинуло чимало бійців Червоної Армії, серед них Герой Радянського Союзу сержант М. Г. Макуха[3]. На братській могилі загиблих воїнів-визволителів споруджено пам'ятник.

У лавах Червоної Армії громили ворога 342 уродженці Мар'ївки. За мужність і відвагу більше як половина з них нагороджена орденами і медалями.

Після визволення села мар'ївці, не гаючи часу, почали відбудову господарства. Механізатори із старих, зібраних частин змонтували два трактори, радянські воїни передали артілі 14 коней, і цією тягловою силою колгоспники обробляли артільні лани. Комсомолки-трактористки Т. З.Паталах та Л. П. Книш посіли перші місця серед механізаторів Біленьківської МТС.

Справжній трудовий героїзм проявили мар'ївці під час збирання врожаю 1944 року. Вони завершили його за 12 діб і зібрали пересічно по 12,5 цнт зернових з га. Обмолочували зерно цілодобово, використовуючи, крім молотарки, ціпи та котки. Це дало можливість колгоспові вийти переможцем у районному змаганні по хлібозаготівлі. У битві за врожай брали участь всі — від старих до підлітків. Так, піонери місцевої школи виробили понад 6,1 тис. трудоднів. Прикладом для них були передові колгоспниці Н. А. Водяха, М. А. Тимошенко, Г. Д. Гребенюк.

Розгортаючи боротьбу за хліб, трудящі Мар'ївки водночас відроджували й інші галузі артільного господарства. Для поповнення поголів'я худоби було закуплено близько 300 телят. Колгоспники очистили усі ставки, створили риборозплідник, що забезпечував мальками рибні господарства району. Артіль збудувала великий пташник.

Після закінчення Великої Вітчизняної війни до Мар'ївки повернулося понад 200 воїнів, які негайно включились у відбудову рідного села та колгоспу. Завдяки трудовому героїзмові механізаторів, тваринників, усіх колгоспників, артіль швидко міцніла і до 1949 року відновила довоєнний рівень виробництва. На грудях 35 передовиків засяяли ордени та медалі. За вирощення високого урожаю озимої пшениці — по 30 цнт з га — ланковій З. М. Гречці присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці. Орден Леніна одержала ланкова Є. І. Книш, шість чоловік — орден Трудового Червоного Прапора[4].

Окрилені високою оцінкою їхньої праці, мар'ївці розгорнули соціалістичне змагання за дальше піднесення рільництва і тваринництва. Керувала змаганням колгоспна партійна організація. Комуністи провадили велику організаторську і масово-політичну роботу. У кожній бригаді було відкрито добре обладнані червоні кутки. Вечорами сюди збиралися колгоспники послухати лекції та бесіди, почитати газети і журнали. Вся агітаційно-масова робота була спрямована на дальше зміцнення економіки колгоспу[5].

Артільне господарство розвивалося успішно. 1955 року колгоспники зібрали високий урожай зернових — по 20,6 цнт з га. Зросли надої молока. Проте тваринництво все ще лишалося малорентабельним, і саме воно стало головною турботою

[1] Запорожская область в годы Великой Отечественной войны, стор. 166, 167.
[2] Запорізький облпартархів, ф. 102, оп. 31, спр. 20, арк. 26.
[3] Архів МО СРСР, оп. 1525060, спр. 10, арк. 1.
[4] Газ. «За більшовицькі колгоспи», 14 травня 1944 р., 26 серпня 1945 р.
[5] Запорізький облпартархів, ф. 238, оп. 4, спр. 80, арк. 2.

Сівба в колгоспі «Росія». Село Мар'ївка, 1969 р.

партійної організації. Керівниками ферм було призначено комуністів. Для тваринників організували курси з зоотехмінімуму. Правління артілі, парторганізація, всі колгоспники вишукували резерви для розширення кормової бази, дбали про поліпшення догляду за худобою, збільшення виходу готової продукції. І поступово справи у цій важливій галузі пішли краще. В 1960 році було збережено 92 проц. молодняка.

У наступні роки колгосп «Росія» (перейменований 1962 р.) став одним з передових господарств району. Він має зерново-м'ясо-молочний напрям. Загальна площа земельних угідь перевищує 8 тис. га, з яких близько 5 тис. га зайнято під посівами пшениці і кукурудзи. Врожаї зернових становлять близько 25 цнт з га. Колгосп сіє рицину, горох, ячмінь, просо, висаджує овочі, має великий сад і виноградник.

Успішно розвивається тваринництво. Поголів'я великої рогатої худоби за останнє десятиріччя збільшилося в 4 рази. У четвертому році п'ятирічки на 100 га угідь було вироблено 468 цнт молока, 44 цнт м'яса; на 100 га зернових — 23,5 тис. штук яєць. Нещодавно не було, мабуть, в колгоспі важчої роботи, ніж у доярок, свинарок, пташниць. А нині більшу її частину перекладено на машини і механізми. Ферми обладнано підвісними дорогами, електродоїльними агрегатами, автопоїлками, кормороздавачами. Тепер вже молодь не відмовляється від роботи у тваринництві. Працювати стало легше і приємніше, та й заробітки добрі — пересічно 130 крб. на місяць.

В колгоспі розуміють, що тільки за допомогою раціонального використання машин можна зробити господарство високоприбутковим, що треба поступово переходити до індустріальних методів виробництва сільськогосподарських продуктів. Саме тому тут щороку збільшують машинний парк. Протягом 1959—1969 рр. кількість тракторів зросла втроє, комбайнів — удвоє, автомашин — у 3 рази. Потужна техніка в руках 126 механізаторів колгоспу є величезною силою.

Рік у рік поповнюється новими спеціалістами загін сільської інтелігенції. 1969 року він налічував близько 60 чоловік — агрономів, зоотехніків, вчителів, медпрацівників, культосвітніх працівників тощо.

Зростає виробнича кваліфікація сільських трудівників, збільшуються ряди передовиків колгоспного виробництва. В роки семирічки 12 кращих з них одержали урядові нагороди, а І. Ф. Ревенко — бригадир рільничої бригади, яка вирощує по 30 цнт пшениці на кожному га посіву, удостоєний звання Героя Соціалістичної Праці. Люди є золотим фондом колгоспу. Вони — творці його багатства, яке постійно примножується. Загальні прибутки господарства за останнє десятиріччя зросли в шість разів і 1969 року становили 2,6 млн. карбованців.

Давно минули ті часи, коли колгоспники одержували на трудодень копійки. Нині їхній середньомісячний заробіток дорівнює 80 крб. На продукти харчування витрачають небагато, бо мають і корів, і свиней, птицю, городину. Тому не дивно, що у мар'ївців є чималі заощадження (понад 800 тис. крб.), що в магазинах сільського споживчого товариства вони щороку купують товарів більше ніж на півмільйона карбованців. 90 сімей придбали мотоцикли, 12 — легкові автомашини, майже в кожному домі є велосипед, радіоприймач, пральна машина. Невпинно зростає попит населення на красиві сучасні меблі, телевізори, холодильники кращих марок. За останні п'ятнадцять років близько 200 жителів спорудили будинки.

Велике капітальне будівництво проводять колгосп, сільрада. У центрі села споруджено будинок культури, нові приміщення середньої школи, контори правління колгоспу тощо. Красивішає, впорядковується Мар'ївка. Її центр забруковано, всі вулиці освітлено, прокладаються тротуари. Жителі висаджують на вулицях і подвір'ях дерева, кущі, квіти.

1958 року в селі відкрито дільничну лікарню на 15 ліжок, амбулаторію. Для свинарок і доярок на тваринницьких фермах обладнано профілакторій. У кожній комплексній бригаді працюють дитячі ясла і садки. Їх утримує колгосп.

Народне прислів'я твердить: «Не хлібом єдиним сита людина». Достаток породжує нові запити, посилює потяг до освіти, культури, мистецтва. В селі створено всі умови, щоб молодь могла дістати середню освіту. 1964 року відкрилися двері нової школи-десятирічки. Світлі, просторі класні кімнати заповнили 400 учнів. В школі обладнано кабінети, виробничу майстерню, спортивний зал. Є їдальня. Відкрито інтернат на 35 місць. Досвідчені вчителі, з яких трьом присвоєно звання відмінника народної освіти, дають своїм вихованцям грунтовні знання, які відкривають їм шлях до вузів. Проте дедалі менше випускників залишає село. Вони розуміють, що їхні молоді руки, їхні знання вкрай потрібні колгоспові, що праця хлібороба, тваринника, механізатора не менш почесна, ніж праця шахтаря, металурга, вчителя. Отже наполеглива виховна робота партійної і комсомольської організацій школи, всього загону сільських комуністів, який налічує 80 чоловік, дає відчутні результати.

Сільська Рада, правління колгоспу не шкодують коштів на задоволення культурних потреб населення. Річні відрахування до культфонду значно перевищують 100 тис. крб. Новий будинок культури із залом на 450 місць, просторим фойє, кімнатами для гурткової роботи може позмагатися з будь-яким районним будинком і навіть палацом культури. Тут відкрито ленінську кімнату, краєзнавчий музей, що працює на громадських засадах. Понад 100 юнаків і дівчат, які мають здібності і потяг до музики, танцювального і драматичного мистецтва, беруть участь у роботі самодіяльних гуртків і колективів. Мар'ївські аматори не раз завойовували перші місця на районних і обласних оглядах художньої самодіяльності, а духовий оркестр у березні 1964 року виступив з великим успіхом на республіканському огляді.

В селі люблять і шанують книгу. Понад 1 тис. чоловік є читачами 3 бібліотек — сільської, колгоспної, шкільної,— що мають понад 15 тис. книг. Нема такої родини, яка б не передплачувала газет, журналів. Людей цікавить не тільки стан справ у своєму селі. Вони живуть інтересами всієї країни, всього світу. І це ще одне, досить переконливе свідчення духовного збагачення радянського селянина, що відбувається завдяки піклуванню Радянської влади, ленінської партії про розквіт економіки і культури колгоспного села.

В. В. ЯРОШЕНКО

НАСЕЛЕНІ ПУНКТИ, ЦЕНТРИ СЕЛИЩНИХ І СІЛЬСЬКИХ РАД ЗАПОРІЗЬКОГО РАЙОНУ

АВГУСТИ́НІВКА (до 1929 року — Гнатівка) — село, центр сільської Ради; розташована за 35 км від Запоріжжя. Населення — 535 чоловік. Сільраді підпорядковані населені пункти Відрадне, Івангород, Лемешинське, Новоселище, Привітне, Світанок.

У селі міститься експериментальне господарство Центрального інституту механізації та електрифікації тваринництва Південної зони СРСР (ЦІМЕЖ). Господарство має 5,6 тис. га земельних угідь, з них 4,9 тис. га орної землі. 1969 року врожай зернових становив 25,2 цнт з га, кукурудзи—31,1 цнт, овочів—140 цнт. Урядовими нагородами відзначено 19 трудівників села. Завідуючу свинофермою К. О. Начос удостоєно ордена Леніна.

Тут є восьмирічна школа, бібліотека, клуб. У центрі села встановлено пам'ятник В. І. Леніну. В 1965—1969 рр. споруджено 82 житлові будинки. До послуг населення — медпункт, їдальня, пошта тощо.

Село засноване 1921 року. За ім'ям першого поселенця його названо Гнатівкою. У зв'язку з будівництвом Дніпровської гідроелектростанції 1929 року до Гнатівки переселилися 153 родини з села Августинівки, оскільки воно перебувало в зоні затоплення (звідси і сучасна назва села).

В околицях села виявлено дві палеолітичні стоянки (понад 15 та понад 40 тисяч років тому), досліджено могильник та знайдено 3 скарби доби бронзи (1 тисячоліття до н. е.). У двох з них були знаряддя виробництва (серпи, сокири та бронзові злитки), в третьому — форми для відливання цих знарядь. Досліджено поселення та могильник черняхівської культури (II—VI ст. ст. н. е.).

БАЛА́БИНЕ (до 1777 року — Петрівка) — селище міського типу, центр селищної Ради, розташоване за 4 км від Запоріжжя. Через селище проходять залізнична колія Москва—Севастополь, поблизу — автотраса Москва—Сімферополь. Населення — 6,2 тис. чоловік.

В селищі розташовано відділок овоче-молочного радгоспу «Кушугумський», який має 1,6 тис. га землі, в т. ч. 1,3 тис. га орної.

В Балабиному — дільнична лікарня. Працюють середня школа, бібліотека, група товариства «Знання».

За 1960—1969 рр. споруджено 983 житлові будинки, кінотеатр «Дніпро», будинок механізаторів з їдальнею і книгарнею.

Село засноване наприкінці XVIII ст. на місці запорізького зимівника. Пізніше тут оселилися майстри Хортицької судноверфі та службовці російської прикордонної митниці. В 1905 році балабинці взяли активну участь у збройному виступі олександрівського пролетаріату проти самодержавства.

У жовтні 1942 року за ініціативою комсомолки М. І. Самсики в селищі виникла підпільна

М. І. Самсика — організатор підпільної молодіжної групи у селищі Балабиному в роки Великої Вітчизняної війни. Фото 1965 р.

молодіжна група «За Радянську Україну». До неї входили учні балабинської школи І. Швець, В. Говорун, В. Колядка, А. Рибальченко, А. Самсика. Підпільники поширювали зведення Радянського інформбюро, писали листівки і розповсюджували їх. 25 роковини Жовтня молоді патріоти відзначили пуском під укіс фашистського ешелону з награбованим зерном. 23 лютого 1943 року поблизу с. Сухої Балки підпільники висадили в повітря паровоз і 6 вагонів з військовою технікою, знищили 80 солдатів ворога. У серпні поблизу Балабиного пущено під укіс паровоз і 10 вагонів.

ВЕСЕ́ЛЕ — село, центр сільської Ради; розташоване за 22 км від Запоріжжя і за 20 км від залізничної станції Хортиця Придніпровської залізниці. Населення — 670 чоловік. Сільраді підпорядковані населені пункти Надія, Нововознесенка, Новодніпровка, Петропавлівка, Петропіль, Урицьке, Червоний Яр.

У Веселому розташовано 1-й відділок колгоспу ім. М. Фрунзе, центральна садиба якого міститься у Петрополі. За ним закріплено 6,5 тис. га землі, в т. ч. 5,2 тис. га орної, 215 га садів. Провідні галузі виробництва — рільництво, м'ясо-молочне тваринництво і птахівництво. Значну допомогу в електрифікації і механізації трудомістких процесів на фермах подали шефи — колективи робітників Дніпровського механічного заводу та трамвайно-тролейбусного управління. 1966 року урядовими нагородами відзначено 57 передовиків села.

Тут є восьмирічна школа, серед учителів якої 3 відмінники народної освіти; будинок культури на 200 місць, бібліотека. До послуг трудящих — медпункт, павільйон побутового обслуговування, пошта, дитячий садок на 50 місць.

Село засновано в 1858 році.

Партійний і комсомольський осередки створено 1923 року.

ГРИГО́РІВКА (до 1780 року — Кінсьководівка) — село, центр сільської Ради; розташована на правому березі річки Конки, за 10 км від залізничної станції Мала Катеринівка Придніпровської залізниці і за 30 км від Запоріжжя. Населення — 1353 чоловіка. Сільській Раді підпорядковані населені пункти Веселянка, Запорожець і Річне.

Поблизу села є поклади вапняку, глини й піску.

У Григорівці міститься центральна садиба радгоспу «Шлях Леніна», який має 6,2 тис. га землі, в т. ч. 4,9 тис. га орної. Господарство овочево-молочного напряму.

Григорівка має восьмирічну школу, бібліотеку, клуб. Протягом 1963—1969 рр. споруджено 163 житлові будинки, відкрито дві побутові майстерні; прокладено тротуари, водопровід.

Кінсьководівка заснована після 1775 року козаками Запорізької Січі.

Біля сіл Григорівки та Веселянки розкопано близько 20 курганів з похованнями (понад 40) доби бронзи (III—I тисячоліття до н. е.), скіфського часу (IV ст. до н. е.) та кочівників (X—XII ст. ст. н. е.).

ДОЛИ́НСЬКЕ (кол. Кронсталь, до 1964 року — Павлівка) — село, центр сільської Ради; розташоване за 12 км від Запоріжжя і за 6 км від залізничної станції Канцерівка Придніпровської залізниці. Населення — 930 чоловік. Сільраді підпорядковані населені пункти Бабурка, Високогірне, Канцерівка, Нове Запоріжжя, Новослобідка.

В Долинському — 3-й відділок колгоспу «Дружба», який має 9,7 тис. га землі, в т. ч. 7,5 тис. га орної, садів та городів — 282 га. Господарство спеціалізується на виробництві зерна і продуктів тваринництва. Допоміжні галузі — садівництво і овочівництво. Середня врожайність зернових у 1969 році становила 21,3 цнт, у т. ч. кукурудзи — 30,5 цнт з гектара.

За одержання високих урожаїв орденом Леніна нагороджені колгоспники П. А. Пожар, О. М. Комісаренко, Є. І. Серпокриленко, О. М. Гарус, П. Ф. Омельницький, Н. У. Грюкало, М. І. Бережна. Всього за післявоєнні роки урядовими нагородами відзначено працю 47 передовиків колгоспного виробництва.

В селі є лікарня на 25 ліжок, школа, клуб, бібліотека.

Засноване село в 1809 році німцями-колоністами.

КУШУГУ́М (до 1780 р.— Кушугумівка, до 1920 — Велика Катеринівка) — селище міського типу, центр селищної Ради. Розташований за 15 км на південь від Запоріжжя. До залізничної станції Кушугум Придніпровської залізниці — 1,5 км. Населення — 8,7 тис. чоловік.

В селищі міститься центральна садиба радгоспу «Кушугумський», який має 5,2 тис. га сільгоспугідь, з них — 4,4 тис. га орної землі, під садами 293 га, під городами — 363 га. Основний напрям господарства — овочівництво, виробництво зерна і тваринницької продукції, допоміжна галузь — садівництво. В 1969 році пересічна врожайність озимої пшениці становила 25 цнт з га, кукурудзи — 31,1 цнт, овочів — 148 цнт з га.

В Кушугумі розташована центральна садиба рибоколгоспу «Шлях рибалки», працює вапняний завод.

В селі середня політехнічна школа та школа робітничої молоді. Є клуб, кінотеатр, 3 бібліотеки, лікарня.

Засноване село 1770 року козаками Запорізької Січі як державна слобода. 1780 року Кушугумівку перейменували на Велику Катеринівку.

В грудні 1905 р. разом з робітниками Олександрівська виступили проти гнобителів бідняки Великої Катеринівки. Після розгрому повстання 5 найбільш активних селян було засуджено до 6 років каторги. З нагоди 50-річчя першої російської революції П. Ф. Черевату-Абакумову — учасницю олександрівського грудневого повстання, нагороджено орденом Червоного Прапора.

Уродженка селища Л. С. Кравець за героїчний подвиг в бою на підступах до Берліна в квітні 1945 року удостоєна звання Героя Радянського Союзу.

ЛУКАШЕ́ВЕ — село, центр сільської Ради. Розташоване за 15 км від Запоріжжя, за 12 км від залізничної станції Хортиця Придніпровської залізниці. Поблизу проходить шосе Запоріжжя—Дніпропетровськ, з яким село з'єднане бруківкою. Населення — 1121 чоловік. Сільраді підпорядковані населені пункти Водяне, Володимирівське, Дніпрельстан, Кірове, Малишівка, Петрівське, Придніпровське, Радянське, Ручаївка, Широке.

Артіль ім. Т. Г. Шевченка зерно-м'ясо-молочного напряму з розвинутим овочівництвом і садівництвом. Має 4,8 тис. га землі, в т. ч. 3,8 тис. га орної, 237 га садів. У 1969 році збір зернових дорівнював 21 цнт з га, в т. ч. озимої пшениці 22 цнт, кукурудзи — 35 цнт з гектара.

В селі є школа, бібліотека, палац культури із залом на 400 місць, клуб.

Село виникло наприкінці XVIII ст. на місці зимівника запорізьких козаків.

Поблизу села Придніпровського досліджено дві пізньопалеолітичні стоянки (15—10 тис. років тому), 4 поселення та 2 могильники доби неоліту (V—IV тисячоліття до н. е.), поселення і могильники доби бронзи (II тисячоліття до н. е.) та черняхівської культури (II—VI ст. ст. н. е.).

МАЛОКАТЕРИ́НІВКА (до 1780 року — Краснокутівка) — селище міського типу, центр селищної Ради. Розташована на березі Каховського водоймища, за 20 км від Запоріжжя. В селищі — залізнична станція Канкринівка Придніпровської залізниці. Населення — 3,2 тис. чоловік.

У селищі — відділок овочево-молочного радгоспу «Кушугумський», який має 1,7 тис. га землі, в т. ч.— 1,5 тис. га орної.

У Малокатеринівці є медпункт, середня школа, клуб, бібліотека, павільйон побутового

обслуговування. У післявоєнні роки споруджено 428 житлових будинків.

Село виникло після ліквідації Запорізької Січі як державна слобода Краснокутівка, де осіли колишні запорізькі козаки.

Селяни Малокатеринівки брали активну участь у грудневому збройному повстанні 1905 року в Олександрівську.

МИКОЛА́Й-ПО́ЛЕ — село, центр сільської Ради; розташоване за 25 км від Запоріжжя. Населення — 1040 чоловік. Сільській Раді підпорядковані населені пункти Дніпрові Хвилі, Долинівка, Крилівське, Морозівка, Новопетрівка, Федорівка і Яворницьке.

У селі розташована центральна садиба колгоспу ім. Жданова, який має 4,5 тис. га землі, з них 3,7 тис. га орної. Господарство спеціалізується на виробництві зерна, м'ясо-молочному тваринництві і птахівництві. 10 передовиків відзначено урядовими нагородами.

У Миколай-Полі є середня школа, де працюють 25 вчителів, 6 з них — відмінники народної освіти, а І. М. Клименко — заслужений вчитель школи УРСР; бібліотека, 2 клуби. Діють побутові майстерні, медпункт, будинок культури.

Село засноване наприкінці XIX століття.

У вересні 1922 року мешканці села, дізнавшись про одужання після хвороби В. І. Леніна, надіслали йому телеграму: «Миколайпільський волкомнезам і волвиконком щиро вітають Ваше видужання і вступ до керування Радянською республікою. На перший Ваш заклик ми всі йдемо на захист Жовтневих завоювань. Хай живе Радянська влада! Хай живе Комінтерн! Хай живе світовий вождь товариш Ленін!»

Поблизу села Федорівки виявлено 4 палеолітичні стоянки (40 та 100 тис. років тому), поселення і поховання доби неоліту і бронзи (IV та II тисячоліття до н. е.), поселення та 2 могильники черняхівської культури (II—VI ст. ст. н. е.)

НАТА́ЛІВКА — село, центр сільської Ради. Розташована за 15 км від Запоріжжя. Населення — 1079 чоловік. Сільраді підпорядковані населені пункти Гасанівка, Гранітне, Івано-Ганнівка, Лежене, Новодмитрівка, Новостепнянське, Побєда, Ростуще, Степне, Черепівське.

В селі міститься 3-й відділок радгоспу «Комінтерн», який має 4,4 тис. га землі, з них 3,3 тис. га орної. Основний напрям господарства — виробництво зерна, м'ясо-молочне тваринництво і птахівництво. У 1969 році зібрано 26,2 цнт зернових з гектара. В селі проживає Герой Соціалістичної Праці М. А. Гривцова (нині пенсіонерка). Мешканцю села В. М. Авраменку присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

На місці старого, відкритого ще у 80-і роки XIX ст. кам'яного кар'єру, розробляється новий, добре механізований. Тут добувають високоякісний граніт. Є завод залізобетонних конструкцій.

В 1905—1907 рр. в селі мали місце селянські заворушення. Партійний осередок створено в 1919 році.

Село засноване на початку XIX ст.

Поблизу Наталівки розкопано два кургани з похованнями доби бронзи (III—I тисячоліття до н. е.). На кам'яній стелі одного з курганів зображений воїн з кам'яною булавою, сокирою-молотом та луком.

НОВООЛЕКСА́НДРІВКА (до 1945 року — Поди) — село, центр сільської Ради. Розташована за 26 км на південний схід від Запоріжжя, біля автотраси Запоріжжя—Жданов і за 6 км від залізничної станції Лежене Придніпровської залізниці. Населення — 1322 чоловіка. Сільраді підпорядковані села Новомокрянське, Новоленівка, Шевченківське, Юльївка.

У селі міститься другий відділок Запорізької державної сільськогосподарської дослідної станції, який має 3 тис. га земельних угідь, з них 2 тис. га орної землі, 200 га садів. Господарство виробляє зерно і продукцію тваринництва. В 1968 році пересічна урожайність зернових становила 30,6 цнт з га, в т. ч. озимої пшениці 32,7 цнт. Протягом року було вироблено на 100 га земельних угідь по 480 цнт молока, 173 цнт м'яса. 12 передовиків виробництва відзначено урядовими нагородами.

В Новоолександрівці працюють восьмирічна школа, клуб. За роки семирічки в селі споруджено 40 житлових будинків, інкубаторну станцію, 7 зерносховищ, зерноочисний завод. Є також Запорізьке управління зрошувальної системи.

Засноване село німцями-колоністами в 1869 році.

РОЗУМІ́ВКА — село, центр сільської Ради. Розташована на правому березі Дніпра, за 18 км від Запоріжжя. До залізничної станції Дніпробуд-II Придніпровської залізниці — 13 км. В селі є пристань. Населення — 1465 чоловік. Сільраді підпорядковані села Капустянка, Нижня Хортиця, Удільно-Миколаївське.

Колгосп ім. Орджонікідзе зерно-м'ясо-молочного напряму, має 5,9 тис. га земельних угідь, з них 4,4 тис. га орної землі. Із допоміжних галузей розвинуті овочівництво, садівництво і бджільництво. На 100 га сільськогосподарських угідь вироблено молока 119,6 цнт, м'яса — 98 цнт, а на 100 га зернових одержано по 36,6 тис. яєць.

За високі врожаї соняшнику в 1948 році звання Героя Соціалістичної Праці присвоєно колгоспницям В. Л. Сові, Л. Г. Чорній, В. К. Коваль. Урядовими нагородами відзначені ще 28 трудівників колгоспу.

В селі — середня школа, бібліотека, будинок культури на 400 місць, біля якого встановлено пам'ятники Г. К. Орджонікідзе і Ф. Е. Дзержинському. В братській могилі поховано 214 воїнів, які загинули в боях за Розумівський плацдарм на Дніпрі. Серед них Герої Радянського Союзу К. Т. Великий, П. І. Галяткін, В. І. Істомін, В. Ф. Коноплл і К. Ю. Парамонов.

Розумівка заснована у 1778 році.

У 1923 році виник партійний осередок, в 1925 — комсомольський.

На околиці села Нижньої Хортиці в кургані розкопано 7 поховань доби бронзи (III—I тисячоліття до н. е.). На поселенні ранньослов'янської черняхівської культури досліджено напівземлянку і господарчу яму.

КАМ'ЯНСЬКО-ДНІПРОВСЬКИЙ РАЙОН

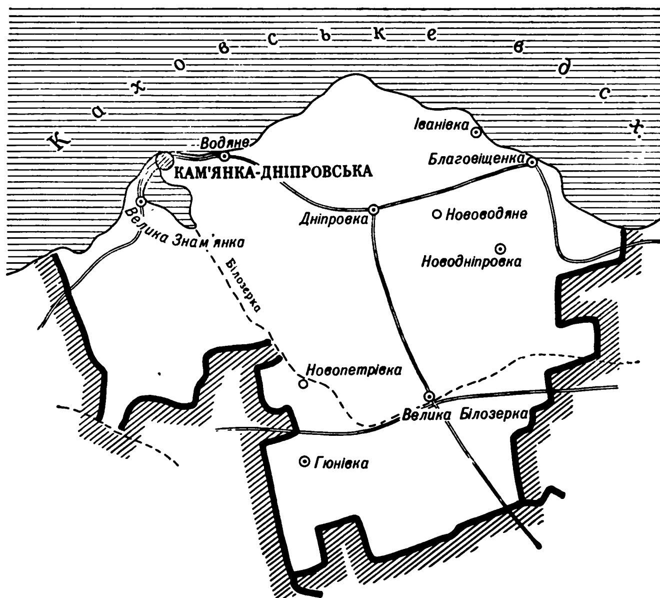

КА́М'ЯНКА-ДНІПРО́ВСЬКА

Кам'янка-Дніпровська (колишня — Мала Знам'янка, Кам'янка, Кам'янка-на-Дніпрі) — місто районного підпорядкування. Розташована на лівому березі Каховського водоймища, за 125 км від Запоріжжя. До найближчої залізничної станції Нікополь — 8 км. Населення — 15,3 тис. чоловік.

Кам'янка-Дніпровська — центр району, площа якого 1,7 тис. кв. км, населення 66,7 тис. чоловік (у т. ч. сільського 50,5 тис., міського 16,2 тис.). В районі 24 населені пункти, підпорядковані міській і 9 сільським Радам; 9 колгоспів, 11 радгоспів та господарство по розведенню норок;орної землі 94,4 тис. га (в т. ч.14,8 тис. га зрошуваної), плодоягідних насаджень і виноградників 6,1 тис. га; 11 підприємств, 3 будівельні організації; 39 шкіл, 28 будинків культури і клубів.

Раніше, до спорудження Каховського водоймища, гранітні масиви Приазовської височини поблизу Кам'янки-Дніпровської виходили на поверхню, утворюючи кам'янистий берег. Звідси назва місцевості — Кам'яний Затон[1] і поселення — Кам'янка, яке виникло в останній чверті XVIII століття.

Територія, де розташоване сучасне місто, була заселена в найдавніші часи, про що свідчать залишки поселення доби бронзи (II—I тисячоліття до н. е.). У V ст. до н. е. на лівому березі Дніпра виникло скіфське укріплене поселення, т. зв. Кам'янське городище, що було металургійним і торговельним центром степової Скіфії. Поблизу Кам'янки-Дніпровської досліджено могильник, у якому виявлено 12 ранньослов'янських поховань черняхівської культури (III—V ст. ст. н. е.) та 81 поховання осілих кочівників X—XII століть[2].

Протягом тривалого часу саме в районі Кам'яного Затону татаро-турецькі орди переправлялися через Дніпро і робили розбійницькі набіги на українські та російські поселення. В кінці XVI ст. в плавнях правого берега Дніпра на о. Чортомлику запорожці збудували Січ, яка понад століття вела жорстоку боротьбу

---

[1] Книга Большому Чертежу. Памятник 17 века. М.—Л., 1950, стор. 111.
[2] Материалы и исследования по археологии СССР, № 82, М., 1960, стор. 29.

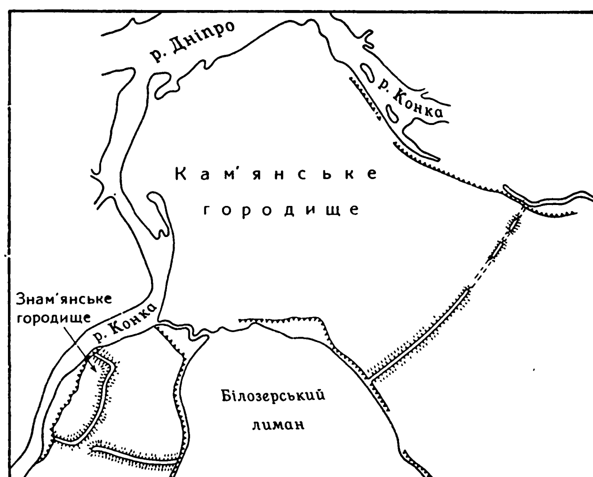

План скіфського Кам'янського городища. IV ст. до н. е.

з загарбниками. У квітні 1648 року в урочищі Кам'яному Затоні на бік війська Богдана Хмельницького перейшов полк реєстрових козаків, що його польська шляхта послала проти Січі водним шляхом[1]. На початку XVIII ст. для оборони від турецької агресії Петро I на місці старовинного городища побудував фортецю, гарнізон якої становив 6 тис. солдатів й офіцерів. У 1736 році, коли російська армія зайняла Крим, в Кам'яному Затоні в спеціально побудованому ретраншементі стояла команда в складі 1000 солдатів і запорожців для охорони комунікацій, які зв'язували російську армію з Україною.

Через Кам'яний Затон проходив чумацький шлях. Звідси почалося заселення Таврії. Кам'янка — одне з перших сіл у цьому краї. Заснували її старообрядці, переселені сюди намісником краю Г. О. Потьомкіним у 1786 році. Більшість з них були державними селянами з села Знам'янки Єлисаветградського повіту Катеринославського намісництва. Наступного року цими місцями збиралась їхати Катерина II, якій намісник жадав показати мирне поселення поблизу руїн петровської фортеці. Щоб прискорити заселення Кам'яного Затону, він наказав не чинити перешкод й іншим поселенцям, які сюди прибуватимуть. За Дніпро попрямували втікачі-кріпаки, відставні солдати й вільні переселенці.

Нове поселення дістало назву Знам'янки — від найменування села, звідки вийшла більшість першопоселенців, а з 1793 року — Малої Знам'янки, на відміну від сусіднього села Великої Знам'янки. Кам'янкою воно називалось у народі за давньою запорізько-чумацькою традицією.

Село входило до Дніпровського повіту з центром в Олешках, а починаючи з 1842 року — до Мелітопольського повіту.

Розорювати цілинні землі, маючи лише примітивне знаряддя, було нелегко. Новосели займалися скотарством, розводили переважно овець, хліб сіяли тільки для власних потреб. Землею користувалися по праву вільної займанщини. У 40-х роках XIX ст. 15 573 десятини закріпленої за общиною землі поділено на ревізькі душі; на кожну з них припало по 11 десятин. Під час наступних переділів внаслідок зростання населення наділи зменшувались. Напередодні реформи 1861 року землю ділили на 1499 ревізьких душ — по 8,2 десятини[2].

Після спаду паводкових вод у Дніпрі всі жителі виходили в плавні на посадку картоплі, капусти та інших овочів, які вирощувались головним чином на продаж. Садівництво стало розвиватись, починаючи з 40-х років XIX ст. Під плодові культури селянам відводилися ділянки землі по річці Білозерці.

Під час селянської реформи 1861 року в селі, що стало волосним центром, налічувалось 500 дворів, де проживало 2,7 тис. чоловік. Забудовувалося воно хатами-мазанками уздовж трьох вулиць, що тягнулися на кілька кілометрів по річці Конці. При впадінні її у Дніпро споруджено пристань, через яку вивозився хліб (у т. ч. й на зовнішній ринок) з більшої частини Мелітопольського повіту. З півночі країни прибували плоти і баржі з лісом. Для обслуговування судноплавства в Малій Знам'янці, як і в інших придніпровських селах, утворилася артіль вільних матросів.

В селі часто спалахували епідемії віспи, тифу й інших пошесних хвороб, але медичних закладів тут не було. Через 60 років після заснування села відкрито

---

[1] С. П. Мышецкий. История о казаках запорожских. Одесса, 1852, стор. 4, 5.

[2] Сборник статистических сведений по Таврической губернии, вып. 1, Симферополь, 1885. Приложение к таблицам, стор. 6, таблица А-8.

перше міністерське однокласне училище, в якому навчалося три десятки хлопчиків переважно із заможних родин.

Посилений розвиток капіталізму внаслідок реформи 1861 року, зростання попиту на хліб змінили характер сільського господарства: переважаючим стало землеробство. Водночас збільшилися поземельний та інші податки. Після реформи селяни мусили через общину викуповувати в казни свої наділи. Поділ землі за ревізькими душами вже не задовольняв селян. Тому з 1873 року община перейшла до розподілу її на наявні чоловічі душі, що призвело до ще більшого роздроблення наділів. У 1884 році на душу припадало по 4,7 десятини орної землі. Це спричинило подальше зубожіння більшої частини селян. Десятки з них, особливо тих, які не мали тягла і реманенту, відмовилися від наділів.

За переписом 1884 року, в селі налічувалось 1069 дворів, проживало 6176 чоловік; з них 1205 вважалися сторонніми і права на наділи не мали. З 810 дворів, що входили до общини, 150 були безпосівними. Через відсутність тягла й реманенту вони здавали наділи в оренду і йшли в найми або вдавались до ремісництва чи підряджалися на роботи в порту. 435 господарств засівали від 1 до 10 десятин кожне. Отже, 70 проц. селянських господарств були бідняцькими. Більше половини з них не мали робочої худоби і реманенту.

191 родина становила середняцьку групу. Кожне з цих господарств засівало від 10 до 25 десятин. 115 дворів обробляли наділи в супрязі або наймали тягло і реманент.

34 куркульські господарства засівали до 50 і більше десятин своєї та орендованої землі. У кожному такому дворі було по 4—6 пар робочої худоби, по 3—5 корів тощо.

У 90-х роках XIX ст. становище основної маси селян Малої Знам'янки ще більше погіршало. Російський економіст В. Постников у книзі «Південноросійське селянське господарство» серед найбідніших сіл Мелітопольського повіту згадує й Кам'янку. Згідно його підрахунків, середню сім'ю можна було прогодувати, засіваючи щонайменше 16—18 десятин. Насправді ж, дві третини господарств засівали менше 5—8 десятин або не сіяли зовсім, бо здавали свої наділи в оренду[1]. 40,4 проц. дворів не мали робочої худоби і об'єднувались у супрягу. На дані з книги В. Постникова про умови супряги в Кам'янці В. І. Ленін посилається у праці «Нові господарські рухи в селянському житті»[2].

Тяжке економічне становище, політичне безправ'я штовхали трудящих на боротьбу проти існуючого ладу. У період першої російської революції робітники й селяни Малої Знам'янки виступили проти царизму. Наприкінці 1905 року представники від трьох волостей, що зібрались тут на сход, з обуренням вказували на те, що в мелітопольських земських зборах з 25 гласних тільки семеро селян, а поміщиків — 18, і, отже, всі справи багатії вирішують на свою користь. Гнівну резолюцію протесту винесла також безземельна голота. «Взимку ми всі без винятку голодуємо, сидимо в холодних хатах і ще платимо великі гроші за проживання, і вважають нас неробами. Купити землі ми не можемо, а заяви, які ми писали до уряду, про те, щоб нам дали наділи, залишилися без відповіді»[3].

Великий мітинг відбувся на волосній сходці селян у Малій Знам'янці 14 вересня 1907 року, коли вони дізнались про розгон царським урядом другої Державної думи. Приїжджий оратор, соціал-демократ, колишній студент В. С. Вовк закликав селян до єднання з робітничим класом, до збройної боротьби з самодержавством. Сходка вирішила не обирати уповноважених для участі у виборах до Державної думи.

До села ввели військо і жандармів. У кайданах відправили до Сибіру селянина

---

[1] В. Постников. Южно-русское крестьянское хозяйство. СПб, 1891, стор. 157.
[2] В. І. Ленін. Твори, т. 1, стор. 42.
[3] Журн. «Вестник Таврического земства» (Симферополь). 1906, №№ 9, 51, 52.

П. А. Васенко — голова першої Кам'янської Ради. 1918 р.

К. С. Биканова[1]. Довелося залишити рідне село й емігрувати за кордон В. М. Усачову, який брав участь у повстанні на броненосці «Потьомкін». Іншого учасника збройного повстання на флоті матроса П. С. Щедріна з крейсера «Пам'ять Меркурія» у 1912 році військово-морський суд у Севастополі засудив до 8 років каторги.

Напередодні першої світової війни у Малій Знам'янці проживало 9702 селянини і 1472 чоловіки т. зв. сторонніх (це були наймити-заробітчани та ремісники)[2]. На той час тут був уже невеликий завод сільськогосподарських машин (випускав жниварки-лобогрійки, віялки), пивоварний і цегельно-черепичний заводи, столярні, чинбарні, стельмашні, бондарні, швейні, шевські, шорні майстерні, кузні. Пристань щороку відвантажувала понад мільйон пудів хліба.

З 1573 селянських господарств 80 проц. були бідняцькими. Вони повністю чи частково здавали землю в оренду і жили за рахунок побічних заробітків.

Злиденне життя, антисанітарні умови в побуті породжували численні пошесні хвороби. Лише наприкінці XIX ст. земство відкрило в селі волосну лікарняну дільницю. У 1913 році тут з'явилась лікарня на 18 ліжок, у якій працювали лікар та фельдшер.

Сумна історія дореволюційної школи. Тривалий час тут не було жодної школи, а через 100 років після заснування села, у 1884 році земську і церковнопарафіяльну відвідувало тільки 100 хлопчиків і 9 дівчаток. У 1900 році в двох земських навчалося 253 дітей, а закінчили навчання лише 26 хлопців і 6 дівчат. Не набагато зросла кількість учнів і в першому десятилітті XX ст. В 1912/13 навчальному році на 11,2 тис. жителів у трьох земських і церковнопарафіяльних школах навчалося 400 дітей[3].

Нове лихоліття принесла трудящим перша світова війна. Близько половини працездатних чоловіків мобілізували на фронт, багато з них загинуло, інші повернулись каліками.

Після повалення самодержавства в селі відбулися мітинги і сходки, на яких більшовики роз'яснювали політику РСДРП(б) з питань землі і миру. Влітку 1917 року в Кам'янці виникла група співчуваючих більшовикам[4]. Під керівництвом робітника Ф. К. Йожикова, члена партії з 1905 року, тут створено штаб Червоної гвардії.

Невдовзі після перемоги Жовтневого збройного повстання в селі під керівництвом Ф. К. Йожикова організовано ревком. 13 лютого 1918 року на центральній площі Кам'янки зібрався багатолюдний сход, на якому проголошено рішення повітового з'їзду Рад про встановлення Радянської влади в повіті. Громада обрала волосну Раду. До її складу увійшло 36 селян і 14 робітників[5]. Головою волвиконкому став колишній матрос з броненосця «Потьомкін» П. А. Васенко, його заступником — матрос Д. Т. Лосєв, членом земельного комітету — матрос Р. Горбунов. Рада встановила робітничий контроль над виробництвом, призначила надзвичайний податок 35 місцевим підприємцям і купцям.

Волвиконком приступив до вирішення земельного питання — бідноті він передав 884 десятини землі з маєтку поміщика-колоніста Шредера. Почалося формування червоногвардійського загону; наприкінці лютого того ж року до нього всту-

---

[1] ЦДІА СРСР, ф. 202, оп. 99, спр. 71, ч. 1, арк. 85; ч. 9, арк. 24.

[2] Статистический справочник Таврической губернии, ч. 2, вып. 3, стор. 52.

[3] Постановления Мелитопольского уездного земского собрания за 1913 год. Симферополь, 1913, стор. 208—212, 220.

[4] Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні, т. 2, стор. 339.

[5] Філіал Запорізького облдержархіву в Мелітополі, ф. Р-701, оп. 1, спр. 1, арк. 1.

пило 108 добровольців[1]. 10 квітня червоногвардійці розгромили гайдамацький загін, який прибув до села і вимагав гроші, продовольство і фураж.

16 травня 1918 року село захопили австро-німецькі інтервенти та їх прислужники — гетьманці. Вони жорстоко розправились над активістом Ф. К. Йожиковим — після катувань його розстріляли. Іменем цього борця за Радянську владу жителі Кам'янки назвали одну з вулиць міста.

Червоногвардійський загін, що переховувався в дніпровських плавнях, вів партизанську боротьбу проти окупантів: знищував патрулів, захоплював обози з награбованим у селян хлібом і майном[2].

Восени 1918 року австро-німецькі окупанти залишили село. Відразу ж сюди ввійшли партизани. Було створено волосний ревком на чолі з місцевим ковалем більшовиком К. X. Жолтоуховим. На початку 1919 року тут виник партійний осередок, до складу якого ввійшли робітники А. Я. Кравченко (голова), О. А. Кравченко, К. О. Усачов, ремісник І. Ф. Гурзов, учителі В. С. Шевченко, С. С. Фадєєв та інші. Під керівництвом партосередку організувалась спілка соціалістичної молоді. Більшість її членів стала бійцями загону ЧОП.

Місцевий червоногвардійський загін, очолюваний К. Овчатовим, об'єднавшись з партизанами Водяного, Балок та інших навколишніх сіл, брав участь в обороні Михайлівки від білогвардійців з корпусу генерала Тілло. У лютому партизанські загони, в т. ч. і Кам'янський, влилися до полків 2-ї бригади Першої Задніпровської радянської дивізії. Пізніше ця бригада стала кістяком 58-ї стрілецької дивізії Червоної Армії. Колишніх бійців цієї дивізії — ветеранів 1-го окремого Кримського полку М. В. Волкова, Я. І. Дунаєва, Й. М. Кобзєва, М. Т. Козакова і Ф. М. Тарасова на честь 50-річчя Радянської влади нагороджено орденами і медалями Радянського Союзу.

У червні 1919 року село захопили денікінці. Вони розправилися з радянським активом — закатували комуніста С. Єрмілова, знущались над дружиною колишнього заступника голови волосної Ради Д. Т. Лосєва, що перебував у лавах Червоної Армії, та інших. Спроба білогвардійців поповнити «добровольчу армію» за рахунок місцевих жителів закінчилась невдачею — майже всі чоловіки, здатні носити зброю, переховувались у плавнях.

У першій половині січня 1920 року частини 45-ї стрілецької дивізії Червоної Армії визволили Кам'янку від денікінців[3]. У селі відновив діяльність ревком. Він поповнив червоноармійські частини селянами-добровольцями, організував допомогу червоноармійським сім'ям, а повесні — супрягу бідняцьких родин під час проведення сівби.

Радянському будівництву, що успішно розгорнулося в Кам'янці, перешкодили врангелівці, які вдерлися в село на початку липня 1920 року. Вони грабували селян, примушували чоловіків вступати до білої армії. Проте більшість їх на цей час переховувалась у плавнях. 26 жовтня 1920 року частини Другої Кінної армії та 46-ї стрілецької дивізії, що переправились на лівобережжя, назавжди визволили Кам'янку (Малу Знам'янку) від білогвардійщини.

При допомозі політвідділу 16-ї кавалерійської дивізії Другої Кінної армії в селі створили волревком, який очолив комуніст В. С. Шевченко. Відновив діяльність партійний осередок. 15 листопада в селі організувався волосний комітет незаможних селян, головою якого обрали селянина-бідняка С. М. Базовкіна (пізніше — комуніста І. Хникіна). На початку 1921 року відновив роботу комсомольський осередок, його секретарем був П. М. Єрмаков[4].

Наприкінці січня 1921 року в селі відбулися вибори до сільської і волосної Рад. До складу волосної Ради селяни обрали 50 чоловік, у т. ч. 2 жінок, 15 робіт-

---

[1] Філіал Запорізького облдержархіву в Мелітополі, ф. Р—701, оп. 1, спр. 1, арк. 44, 45.
[2] Нариси історії Запорізької обласної партійної організації, стор. 69, 70.
[3] Гражданская война на Украине, т. 2, стор. 625, 626, 648.
[4] Запорізький облдержархів, ф. Р-288, оп. 1, спр. 5, арк. 16, 17.

ників-ремісників, 27 селян. Серед депутатів було 5 комуністів. Головою виконкому волосної Ради став К. Х. Жолтоухов, головою сільради — Г. Олійник[1]. Одним з першочергових завдань органів Радянської влади була боротьба проти залишків махновських банд, які тероризували населення. За рішенням Олександрівської губернської Надзвичайної наради утворено Кам'янський (Знам'янський) компактний район[2] та районну Надзвичайну нараду. При допомозі червоноармійських частин 30-ї Іркутської стрілецької дивізії і загону самооборони бандитизм було ліквідовано.

Внаслідок неврожаю 1921 року в селі почався голод. Створений тут волосний комітет допомоги голодуючим організував державні продовольчі та насіннєві позички, а також — їдальні для дітей. Профспілки металістів і деревообробників відкрили майстерню для ремонту сільськогосподарських машин і прокатний пункт, а на зібрані в населення кошти — дитячий будинок. Відновили діяльність споживче і кредитне товариства. З допомогою держави голод було подолано. Та з села виїхало багато сімей. Наприкінці 1922 року населення становило тут 7,5 тис. чоловік проти 11 тис. на початку 1914 року.

Органи Радянської влади, комуністи й комсомольці турбувалися про охорону здоров'я і розвиток освіти та культури в селі. У 1922 році волосна лікарня мала 25 ліжок, в ній працювало 2 лікарі і 7 фельдшерів. Відроджувалися заклади народної освіти. У 1921/22 навчальному році тут було 12 трудових початкових шкіл і професійно-технічне училище. Навчання й виховання дітей здійснювали 27 учителів. На базі дитячого будинку засновано дитячу колонію, в якій навчалося й працювало 192 вихованці.

В селі діяли народний будинок, три клуби, дві хати-читальні. Аматори сцени ставили вистави. Розпочали роботу перші лікнепи[3].

У березні 1923 року створено Кам'янський район Запорізької округи. Перетворення Кам'янки на районний центр сприяло впорядкуванню і розвиткові села, посиленню діяльності партосередку, сільради і комнезаму. Районний земельний відділ допоміг земельній комісії сільради завершити переділ землі з розрахунку 1 десятини на їдця, а також виділити робітникам, ремісникам і службовцям ділянки під городи. При сільраді діяло 5 комісій, у т. ч. по благоустрою, народній освіті та охороні здоров'я[4]. В листопаді того ж року відбувся перший районний з'їзд Рад, що накреслив заходи по відбудові народного господарства району. Делегати з'їзду надіслали В. І. Леніну вітальну телеграму, в якій щиро бажали йому швидкого одужання.

Введення непу сприяло поступовому відродженню селянських господарств. 1927 року тут засівали вже всі площі орних земель, значно зросла кількість поголів'я худоби; в торгівлі провідне місце посіла споживча кооперація. Працювали 2 парових млини і 6 вітряків, 3 олійниці, 4 просорушки, 3 слюсарні, 7 кузень.

Внаслідок наполегливої роз'яснювальної роботи комуністів серед бідноти, 21 серпня 1921 року в селі створено першу сільськогосподарську артіль «Шлях незаможника», яка об'єднала 40 бідняцьких родин. За допомогою прокатного пункту кредитної сільськогосподарської кооперації артіль засіяла 100 га озимини. На початку жовтня 1921 року в Кам'янці виникла ще одна артіль, яка в серпні наступного року об'єдналася з артіллю «Шлях незаможника». Об'єднаний колгосп очолив комуніст А. Я. Кравченко. Господарство за допомогою кредитної кооперації придбало трактори, сівалки, інвентар, спорудило тваринницькі ферми та інші господарські приміщення й житлові будинки для колгоспників.

Перший ТСОЗ у Кам'янці організувався 1927 року, а 1929 року їх було вже 12: ім. Йожикова, «Червоний Жовтень», «Червоний лиман» та інші. Та вони об'єд-

---

[1] Запорізький облдержархів, ф. Р-73, оп. 1, спр. 91, арк. 21; ф. Р-281, оп. 1, спр. 90, арк. 80.
[2] За власть Советов, стор. 196.
[3] Запорізький облдержархів, ф. Р-3, оп. 1, спр. 444, арк. 2.
[4] Там же, ф. Р-290, оп. 1, спр. 3, арк. 172, 184, 185; ф. Р-661, оп. 1, спр. 53, арк. 321.

нували лише незначну кількість найбіднішого селянства; ТСОЗам належало всього 17 проц. угідь[1].

Наприкінці 1929 року створено Кам'янську МТС, яка відіграла вирішальну роль у масовій колективізації села та організаційно-господарському зміцненні колгоспів. У жовтні 1930 року почала виходити районна газета «За колективізацію» (з 1934 р.— «Ударник»). Вона допомагала партійним організаціям виховувати нову соціалістичну свідомість, почуття колективізму.

До кінця 1931 року колективізація в Кам'янці в основному завершилася. На цей час тут організовано рибоколгосп та 6 сільськогосподарських артілей: «Дніпрельстан», ім. Дзержинського, ім. Йожикова, «Іскра», «Рада» і «Червоноармійський». 1930 року в Кам'янці створено електросількомбінат, на базі якого пізніше виник радгосп «Кам'янка».

Колективізація в Кам'янці проходила в умовах запеклої класової боротьби. Куркулі розгорнули шалену агітацію проти колгоспів, вдавалися до терористичних актів. Вони навіть зробили несподіваний напад на районне відділення міліції, вбили вартових та випустили ув'язнених злочинців. Куркулі ховали хліб, підбурювали селян різати худобу, псувати артільне майно. За рішенням загальних зборів колгоспників їх було розкуркулено і вислано за межі республіки.

Піднесенню радгоспного виробництва значною мірою сприяла іригаційна система, яка мала насосну станцію і магістральний канал протяжністю 3,5 км. У спорудженні її взяли участь всі мешканці села. Трудівники радгоспу «Кам'янка» вирощували високі урожаї городніх культур, господарство почало спеціалізуватися на садівництві. Основою господарства стала невелика ділянка колишнього попівського саду. На початку 1941 року господарство мало 900 га саду, в т. ч. 366 га яблунь, 155 га абрикосів, 100 га груш, 17 га виноградників, 30 га ягідників. За визначні успіхи у вирощенні високих врожаїв фруктів та ягід радгосп став учасником Всесоюзної сільськогосподарської виставки 1940 року. Дипломами та медалями ВСГВ удостоєно ланкових М. П. Циплякова, О. Москаленка і Ф. Білоуса.

Значного розвитку набула економіка кам'янських колгоспів протягом передвоєнних років. Якщо 1933 року середня врожайність зернових, головним чином озимої пшениці, становила пересічно 11 цнт з гектара, то в 1939-му вона досягла 18 цнт, а 1941-му — 20 цнт з га[2]. В артілях ім. Йожикова, ім. Дзержинського врожаї були ще вищими. Колгоспи мали молочнотоварні, вівчарські і свинарські ферми, де на початку 1941 року утримувалось 739 голів великої рогатої худоби, в т. ч. 205 корів; 625 коней, 810 свиней, 1755 овець. Прибутки артілей за чотири передвоєнні роки зросли більш як у 3 рази і становили в цілому 2,2 млн. карбованців[3].

Учасниками ВСГВ у 1939—1940 рр. стали колгоспи ім. Дзержинського, ім. Йожикова, «Іскра», «Рада», а також десятки передовиків виробництва — бригадир рільничої бригади артілі «Рада» С. А. Жолтоухов, ланкова колгоспу «Дніпробуд» Г. В. Адамова, виноградарі колгоспів ім. Йожикова, «Червоноармійський», «Дніпробуд», «Іскра» П. З. Загребнєв, В. Ф. Жолтоухов, Ф. М. Зінухов та інші. Учасником виставки була також районна газета «Ударник»[4].

Завдяки зміцненню економіки артілей і радгоспу зростав добробут трудящих. 1939 року колгоспники одержали на трудодень в середньому по 4,3 кг хліба та по 3 крб. 28 коп. грішми.

Успішно розвивалася тут і місцева промисловість. В системі райпромкомбінату діяли: чавуноливарний завод ім. Кірова, що виробляв сільськогосподарський інвентар, запасні частини до машин та здійснював їх ремонт; машинно-тракторна ремонтна майстерня, слюсарна, шорна та інші майстерні промислової кооперації, артіль «Харчовик».

---

[1] Газ. «За колективізацію» (Кам'янка), 10 січня 1931 р.
[2] Газ. «Ударник» (Кам'янка-на-Дніпрі), 19 липня 1941 р.
[3] Запорізький облдержархів, ф. Р-1236, оп. 1, спр. 157, арк. 8.
[4] Газ. «Ударник», 25, 27 липня 1939 р.; 29 квітня 1940 р.

1934 року Кам'янку віднесено до розряду селищ міського типу, названо його Кам'янкою-на-Дніпрі, а район — Кам'янсько-Дніпровським. Споруджувались нові приміщення установ, комунальні та індивідуальні житлові будинки. В центрі Кам'янки, на місці колишніх купецьких торгових рядів закладено парк культури й відпочинку, в якому встановлено пам'ятник В. І. Леніну. Протягом 1935—1940 рр. збудовано райунівермаг, кілька промтоварних, продовольчих та господарчих магазинів. У 1940 році вони продали населенню товарів на 4,5 млн. карбованців.

Значно розширилася мережа лікувальних закладів, діяли районна поліклініка та лікарня, пологовий будинок, фельдшерсько-акушерські пункти, жіноча й дитяча консультації, аптека.

Нового піднесення набули народна освіта і культура. Ще до 1937 року було покінчено з неписьменністю серед дорослих, всіх дітей шкільного віку охоплено семирічним навчанням. У 1940/41 навчальному році в селищі працювали 2 середні, 2 семирічні і 2 початкові школи, розпочалося навчання в школі медичних сестер. За відмінну організацію виховної роботи вчительку Ю. П. Зінухову нагороджено медаллю «За трудову відзнаку». 1940 року її обрано секретарем райкому комсомолу.

Перед молоддю широко відкрилися двері до вузів країни. З кам'янських комсомольців 20-х років Я. І. Фомін став доктором технічних наук, М. П. Галемін — кандидатом технічних наук, М. В. Рукобратська — художницею, колишній секретар сільського комсомольського осередку П. М. Єрмаков — лікарем.

Напередодні Великої Вітчизняної війни у селищі діяли районний будинок культури, профспілкові клуби, кінотеатр, районні бібліотеки — для дорослих і дітей, профспілкові та шкільні бібліотеки, що мали понад 20 тис. книжок. В будинку культури виступали духовий оркестр, агіткультбригади, драматичний, хоровий, танцювальний та інші гуртки художньої самодіяльності. Молодь активно залучалася до фізкультури і спорту, оборонної роботи.

З початком Великої Вітчизняної війни сотні кам'янців призовного віку вступили до лав Червоної Армії. На виробництві чоловіків замінили жінки, старики, підлітки. Колгоспники вчасно зібрали врожай, виконали плани хлібозаготівель. З наближенням ворога з селища було евакуйовано громадську худобу, обладнання МТС і МТМ, промислових артілей, а також значну частину людей. На околиці селища споруджено протитанковий рів. З активістів селища створено винищувальний батальйон, а також партизанський загін в кількості 22 чоловік для бойових дій у тилу ворога. З наближенням фронту більшість бійців батальйону і партизанського загону влилася до лав Червоної Армії[1].

19 вересня 1941 року гітлерівці захопили Кам'янку. Відразу ж почалися арешти і розстріли комуністів, комсомольців, безпартійних радянських активістів, які не встигли евакуюватися. Окупантам вдалося схопити і відправити на каторжні роботи до Німеччини 1476 чоловік. Та люди не мирилися з «новим порядком», запроваджуваним силою зброї. Вони саботували заходи окупантів, не виходили на роботу, ховали продовольство і худобу, інші втекли у плавні до партизанів. 15 лютого 1942 року для подолання опору радянських патріотів гітлерівці ввели до селища каральний загін, який провів масові арешти. 160 чол. фашисти відправили до Нікополя і там розстріляли. Серед них були П. Бутрин, П. Пелицький, П. Чуб[2].

Особливо трагічним для кам'янців був ранок 12 липня 1942 року, коли в протитанковому рову фашисти розстріляли 300 чоловік, серед них депутата першої Кам'янської Ради П. К. Колесникова, першого голову колгоспу «Дніпрельстан» М. П. Семенова[3].

Відступаючи під натиском радянських військ, фашисти зруйнували приміщення МТС і МТМ, чавуноливарного заводу ім. Кірова, причал, склади «Заготзерна»,

[1] Запорожская область в годы Великой Отечественной войны, стор. 197.
[2] Запорізький облдержархів, ф. Р-1675, оп. 1, спр. 17, арк. 68—70.
[3] Газ. «Ударник», 17 березня 1944 р.

адміністративні та господарські установи, а також вивели з ладу електростанцію, пошту, телеграф, зрошувальну систему, пошкодили радгоспний і колгоспний сади. Збитки, завдані лише радгоспові та колгоспам райцентру, становили понад 40 млн. крб.[1] Від рук озвірілих фашистів загинуло 437 місцевих жителів.

8 лютого 1944 року, після запеклих чотириденних боїв, частини 3-ї гвардійської армії генерал-лейтенанта Д. Д. Лелюшенка (4-й Український фронт) завершили ліквідацію Нікопольського плацдарму — останнього ворожого угруповання на лівому березі Дніпра і визволили Кам'янку від ворога.

Хоробро билися кам'янці на фронтах Великої Вітчизняної війни. 2372 жителі селища за мужність і героїзм нагороджено орденами й медалями Союзу РСР, смертю хоробрих загинуло 225 односельців. Полеглим воїнам — уродженцям району — в центрі селища споруджено 15-метровий обеліск Слави. На ньому викарбувано 1492 імені.

Колишній секретар Кам'янсько-Дніпровського райкому ЛКСМУ Ю. П. Зінухова з кінця 1941 року перебувала в партизанському з'єднанні С. А. Ковпака[2].

Партійні та радянські органи, що відновили свою діяльність після визволення Кам'янки, підняли трудящих на відбудову народного господарства. На початку квітня 1944 року стали до ладу окремі цехи чавуноливарного заводу, шкіряний цех, слюсарня, шорня та інші майстерні райпромкомбінату.

Великі зусилля докладалися до відбудови МТС, радгоспу і колгоспів. 1944 року було освоєно близько 30 проц. посівних площ, середня врожайність зернобобових становила пересічно 9,4 цнт, в т. ч. озимої пшениці 14 цнт з га. Колгоспи і радгосп «Кам'янка» здали кілька десятків тисяч пудів хліба понад план до фонду оборони країни. Майже з кожного двору одержали воїни-фронтовики посилки з сухофруктами, тютюном, теплими речами. Завдяки допомозі братніх республік — РРФСР та Середньої Азії відроджувалися колгоспні тваринницькі ферми. Того року в них налічувалось 130 голів великої рогатої худоби, 240 тонкорунних овець, 80 коней. Прибутки артілей дорівнювали 1,2 млн. карбованців[3].

Під час недільників і суботників відбудовувалися громадські приміщення, культосвітні заклади та житлові будинки, впорядковувалися парк культури і відпочинку, вулиці, комунальне господарство. Комсомольці взяли шефство над роботою шкіл і дитячого будинку. У серпні 1944 року селище перейменували на Кам'янку-Дніпровську. До початку весняно-польових робіт наступного року 820 юнаків і дівчат району брали участь у відбудові Дніпрогесу ім. В. І. Леніна. Зароблені гроші вони внесли на будівництво ескадрильї бойових літаків. Комсомолка П. П. Шило з колгоспу ім. Йожикова залишилася там на постійну роботу і невдовзі стала знатним бетонярем країни.[4]

З переможним закінченням Великої Вітчизняної війни до селища повернулися демобілізовані воїни. Значно зросла державна допомога кредитами, будівельними матеріалами, технікою. Комуністи очолили спорудження тимчасової лінії електропередач від Дніпродзержинської ДРЕС, у січні 1946 року в Кам'янці спалахнуло електросвітло. Стали до ладу відбудовані насосна станція та магістральний канал зрошувальної системи. Після пуску Дніпрогесу прокладено постійну кабельну лінію через Дніпро, що створило практичні можливості для суцільної електрифікації всього району.

Протягом першої повоєнної п'ятирічки врожайність зернових у кам'янських колгоспах зросла в півтора раза, в 5 разів збільшилося поголів'я великої рогатої худоби. В радгоспі «Кам'янка» відновлено довоєнні площі під садом. У 1949 році

---

[1] Запорізький облпартархів, ф. 102, оп. 31, спр. 20, арк. 47, 48.

[2] М. Андросов. Хоробрі серця. Запоріжжя, 1960, стор. 8, 62—66, 83—87.

[3] Запорізький облдержархів, ф. Р-1236, оп. 2, спр. 74, арк. 22—26, 45—54, 62—66, 75—79, 89—93.

[4] Б. Зубавин. Полина Шило. М., 1947, стор. 17.

методом народної будови неподалік від селища споруджено Білозерське водосховище обсягом 3 млн. кубометрів.

1950 року з метою кращого використання земельних угідь і техніки колгоспи Кам'янки-Дніпровської об'єдналися в одну артіль ім. Дзержинського. Головою правління обрано досвідченого спеціаліста, агронома К. А. Скрипця.

Восени 1950 року розпочалося спорудження Кам'янської зрошувальної системи. В роботах взяло участь усе працездатне населення селища. 1952 року, в день пам'яті В. І. Леніна, зрошувальна система на площі 2768 га з використанням води з Білозерського водосховища вступила в число діючих. 27 квітня 1954 року стала до ладу найбільша на Кам'янському поді Іванівська зрошувальна система, а 17 серпня того ж року — Благовіщенська. Насосні станції обох систем беруть воду з Каховського моря. Всього зрошується 16 тис. га землі.

Укрупнення колгоспів, запровадження зрошування дало добрі наслідки. Протягом другої повоєнної п'ятирічки врожайність зернових у колгоспі ім. Дзержинського та радгоспі «Кам'янка» зросла до 21 цнт з га, подвоїлось поголів'я худоби, загальні прибутки господарства перевищили 5 млн. карбованців[1].

Перехід на поливне землеробство створив нові передумови для інтенсифікації сільськогосподарського виробництва. Всі артілі Кам'янського поду були перетворені на радгоспи. У 1956 році колгосп ім. Дзержинського об'єднався з радгоспом «Кам'янка». 1957 року селище віднесено до категорії міст районного підпорядкування.

Для забезпечення кадрами зрошувального землеробства Кам'янська дослідно-меліоративна станція, що існувала тут з початку 30-х років, на базі колишніх курсів поливальників створила школу майстрів зрошування. Станція має експериментальне господарство на площі 460 га і забезпечує широке впровадження наукової організації праці в поливних господарствах, де працюють потужні дощувальні агрегати, а весь комплекс робіт механізовано на 90 процентів.

За радгоспом «Кам'янка» закріплено 4063 га землі, з них 1024 га під садами, 1968 га орної землі, 145 га природних пасовищ, 58 га лісових насаджень, інших угідь — 868 га. Сортування, калібрування та упаковка плодів ведеться на спеціальній фабриці, обладнаній холодильниками. Її потужність 100 тонн плодів за зміну. Це дає змогу реалізовувати врожаї фруктів у свіжому вигляді на 80—85 проц. Протягом 1959—1969 рр. збір яблук, груш, абрикосів, винограду і ягід завдяки підвищенню культури садівництва та значному збільшенню садових насаджень збільшився у 2—3 рази.

Працівники радгоспу вирощують високі врожаї зернових культур, особливо озимої пшениці. 1969 року середня врожайність зернових становила 21 цнт з га, на зрошуваних масивах — по 44,2 цнт з гектара. Тваринники того року виробили на 100 га угідь по 300 цнт молока і по 32 цнт м'яса.

В радгоспі працює винообний завод, щорічна продукція якого становить 200 тис. декалітрів плодоягідного вина. Прибуток господарства 1969 року перевищив 1,5 млн. крб., а основні виробничі фонди становили 4,8 млн. карбованців.

Визначних успіхів у виробництві сільськогосподарської продукції колектив радгоспу добився завдяки організаторській і виховній роботі партійної організації, яка 1969 року об'єднувала 123 комуністи, більшість їх працювала на вирішальних ділянках господарства. Під її керівництвом працює комсомольська організація, що налічує 76 чоловік.

За досягнення у розвиткові сільськогосподарського виробництва в роки семирічки 11 трудівників радгоспу «Кам'янка» нагороджено орденами і медалями Союзу РСР. Серед них ордена Леніна удостоєно колишнього директора радгоспу А. П. Женжеру.

Риболовецька артіль «Прибой» виловлює в Каховському морі та Білозерському лимані 5—6 тис. цнт риби щороку. Нерестове господарство провадить роботи по ак-

---

[1] Запорізький облдержархів, ф. Р-1236, оп. 3, спр. 360, арк. 99—104.

Будівництво консервного заводу. Кам'янка-Дніпровська, 1967 р.

ліматизації нових видів риб — білого амура, товстолобика, коропа та інших. Розводиться ондатра, є звіроферма, де вирощується норка.

Специфіка сільськогосподарського виробництва обумовила бурхливий розвиток відповідних галузей промисловості Кам'янки-Дніпровської. Перше місце серед підприємств міста посідає споруджений у 1965—1967 рр. консервний завод з річною потужністю 65 млн. умовних банок овочевих, фруктових і м'ясних консервів. Працює також томатний завод, що виробляє пасту і сік. 2150 тонн тваринного масла, сиру, бринзи, сметани та інших молочних продуктів випускає щороку маслозавод.

На базі колишнього чавуноливарного збудовано механічний завод, який виробляє щороку понад 70 тис. нікельованих ліжок з панцерними сітками. Тут освоєно також виробництво дюралюмінієвих спортивних човнів. Значний обсяг ремонтних та інших робіт виконують Кам'янсько-Дніпровське об'єднання «Сільгосптехніки», міськпобуткомбінат. В цілому підприємства міста протягом 1969 року виробили промислової продукції на 9 млн. карбованців.

Кам'янка-Дніпровська розташована на три метри нижче рівня Каховського моря, і тут споруджено берегову захисну дамбу. Довжина її 13 км, з боку водоймища вона вимощена гранітом. Із захисної дамби відкривається чудовий краєвид на море. Це улюблене місце відпочинку трудящих.

Місто невпинно зростає. За післявоєнні роки майже повністю оновлено його житловий фонд: протягом 1950—1969 рр. тут споруджено 12 багатоквартирних комунальних і 2838 індивідуальних житлових будинків. Упорядковані вулиці потопають у зелені декоративних дерев та кущів. Автобусні маршрути зв'язують центральну частину міста з його околицями. Діє 36 км водогону, вулиці і майдани освітлюються ліхтарями денного світла.

У місті працює 50 магазинів і ларків. 1969 року вони продали населенню продуктів і товарів на 9,5 млн. карбованців.

Невпинно зростає добробут трудящих. Середньомісячний заробіток робітника радгоспу «Кам'янка» становить 95—100 крб., а робітника промислових підприємств — 100—130 карбованців.

Місто має лікарню на 175 ліжок, добре обладнану поліклініку з профілактичними і лікувальними кабінетами. Працюють пологовий будинок, фельдшерсько-акушерські пункти, аптеки, медичні консультації тощо. У них трудиться 166 медичних працівників з вищою та середньою спеціальною освітою.

Докорінно змінились освітній і культурний рівень трудящих. До революції початкові школи охоплювали тільки п'яту частину дітей шкільного віку. В 1969/70 навчальному році загальне обов'язкове навчання здійснювали 3 середні (одна з них школа-інтернат), восьмирічна і 2 початкові школи, а також вечірня школа робітничої молоді, заочна середня та семирічна музична школи. Всього в них працює 165 вчителів, в т. ч. 23 відзначено урядовими нагородами, 19 — відмінники народної освіти. Л. М. Грибачовій, О. І. Шапошниковій та Р. В. Олексенку присвоєно звання заслуженого вчителя школи УРСР.

До послуг кам'янців — будинок культури, кілька клубів, кінотеатр; в бібліотеках міста налічується понад 120 тис. книг. Працює краєзнавчий музей. На 1970 рік трудящі міста передплатили 20,5 тис. примірників газет і журналів.

В місті 35 первинних партійних організацій, в яких налічується 844 комуністи і кандидати у члени КПРС; 27 первинних комсомольських організацій, які об'єднують 948 юнаків та дівчат.

Кам'янка-Дніпровська забудовується за генеральним планом, складеним на 25 років. Споруджуються багатоповерхові житлові будинки, будинок культури на 600 місць, дитячі садки і ясла, автовокзал і ресторан. На честь 50-річчя Радянської влади закладено парк на 42 гектарах. Околиці міста злилися з сусідніми селами — Водяним та Великою Знам'янкою. Сюди щороку приїздить чимало туристів. Тут побували видатні радянські письменники: Ол. Фадєєв, Ол. Корнійчук, Ванда Василевська, Ол. Довженко, Євген Поповкін, Маргарита Алігер та інші.

Трудящі Кам'янки-Дніпровської, яка під зорею Великого Жовтня виросла і перетворилася в одне з красивіших міст на Запоріжжі, впевнено дивляться в майбутнє. Вони докладають зусиль, щоб успішно перетворити в життя рішення XXIII з'їзду партії та гідно зустріти XXIV з'їзд КПРС.

І. П. ГРЯЗНОВ

ВЕЛИ́КА БІЛОЗЕ́РКА

Велика Білозерка — село, центр Червоної та Великобілозерської сільських Рад. Розташована за 38 км на південь від районного центру Кам'янки-Дніпровської і 56 км на захід від залізничної станції Пришиб. Населення — 11,7 тис. чоловік. Сільській Раді підпорядковані також населені пункти Качкарівка і Новопетрівка.

Територія, на якій розташоване сучасне село, була заселена з давніх часів, про що свідчать археологічні знахідки. Понад Білозерською балкою тягнуться кургани, частина яких розкопана. Тут виявлені поховання доби бронзи (III—I тисячоліття до н. е.)[1]. В курганах, відомих під назвами Цимбалка, Мала Цимбалка, Орел, Чмирова могила виявлені багаті скіфські поховання з золотими прикрасами (V—III, а також VIII—VII ст. ст. до н. е.). У Чмировій могилі, в окремій камері, знайдено також поховання коней[2].

Тривалий час у придніпровському степу через спустошливі набіги кочівників-татар постійних поселень не було, за винятком зрідка розкиданих зимівників запорізьких козаків. У 1736 році, під час походу на Крим російської армії під командуванням Мініха, на березі річки Білозерки споруджено кілька тимчасових мостів для переправи військ. Щоб захистити переправи від татар, збудували фортецю з ретраншементом і редутами. Гарнізон, що залишався тут, перебував на утриманні Запорізького кошу[3].

Після приєднання в 1783 році Криму та північної Таврії до Росії в цій місцевості почали виникати поселення. Саме на цей час і припадає заснування Великої Білозерки переселеними сюди державними селянами з Полтавської та Чернігівської губерній, які побудували тут 30 землянок уздовж річки Білозерки. Поселення дістало назву за найменуванням річки. На відміну від сусіднього однойменного села, розташованого вище за течією річки, полтавці та чернігівці почали називати своє село Нижньою або Великою Білозеркою. Згодом за ним остаточно закріпилась ця

---

[1] Известия археологической комиссии, № 19. СПб, 1903, стор. 90—96.

[2] Отчеты археологической комиссии за 1868 г. СПб, 1869, стор. XIV—XVIII; за 1909—1910 гг, СПб, 1911, стор. 127—136.

[3] Сборник военно-исторических материалов, вып. 10. СПб, 1879, стор. 86.

назва. У 1804 році сюди прибула нова група поселенців із Загрудної та інших слобід Зіньківського повіту Полтавської губернії. Село зростало й далі за рахунок нових груп переселенців. У 1845 році тут утворилася сільська община. На початку 70-х років XIX ст. у Великій Білозерці налічувалось 900 дворів, проживало 7513 чоловік[1].

Основним заняттям жителів села було вівчарство. Цьому сприяли безкраї степові простори. Великої рогатої худоби було мало. Хліборобство відігравало тут другорядну роль. Його розвиток значною мірою гальмувався нестачею тягла, що утруднювало розорювання цілини. До того ж внутрішній ринок був ще обмеженим, зернові вирощували головним чином для задоволення власних потреб. Тільки після реформи 1861 року основним напрямком господарства стало хліборобство. Внаслідок щорічного зростання посівних площ під зерновими культурами в селі все гостріше відчувалася нестача землі. У 1881 році сільська сходка запропонувала бажаючим переселитися на віддалені польові смуги: 252 родини того ж року заснували нові села Корніївку і Гаврилівку.

Оскільки Велика Білозерка простягалася майже на 25 км, приписану до сільської общини землю було розподілено за парафіями. З того часу в селі існували самостійні Петропавлівська, Покровська та Преображенська общини. На ревізьку душу припадало по 8 десятин, а не ревізьку (тобто на тих чоловіків, хто народився після ревізького перепису 1858 року) — по 3,1 десятини.

З розвитком капіталізму дедалі посилювалося класове розшарування селянства. Агротехніка землеробства була примітивною, врожаї низькими. У кращі роки з десятини пересічно збирали по 10 чвертей пшениці, а в інші — лише 1—3 чверті. Бідняцькі господарства, які не мали тягла і сільськогосподарського реманенту, розорялися. У 1884 році в селі налічувалося 1510 дворів, проживало 9497 чоловік. З усієї кількості господарств 105 зовсім не мали посівів, 113 — сіяли менше 5 десятин, 302 — засівали до 10 десятин, а 722 — до 25 десятин. В селі виділилася заможна верхівка. По 25—50 десятин землі засівали 234 родини, а 34 мали більш як по 50 десятин і застосовували найману працю.

Про глибоке класове розшарування селян свідчив також нерівномірний розподіл тягла та реманенту. 399 бідняцьких господарств зовсім не мали засобів обробітку землі, а 138 — робочої худоби. Вони змушені були наймати тягло та інвентар або об'єднуватися у супряги. 455 середняцьких господарств були маломіцними і теж об'єднувалися для обробітку своїх наділів. Водночас на кожне з 268 куркульських господарств припадало по 7 коней та волів; сільським багатіям належали всі 72 жниварки, які були в селі, та інший сільськогосподарський реманент.

У 80-х роках XIX ст. Велика Білозерка була одним з трьох сіл у Мелітопольському повіті, які славились садами та городами, що займали тут понад тисячу десятин землі[2].

Селяни Великої Білозерки сплачували велику кількість податків. У 1884 році, наприклад, сума викупних платежів, державних земельних та інших податків становила 42,4 тис. крб. На ревізьку душу припадало 8,8 крб., а з кожної десятини землі — 1,2 крб. На бідноту податки лягали важким тягарем.

Масове зубожіння бідняцьких верств населення, посилення експлуатації були причиною селянських заворушень у роки першої російської революції. Формуванню класової свідомості трудового селянства сприяла більшовицька пропаганда. На початку 1905 року у Великій Білозерці вперше з'явилися більшовицькі прокламації, що закликали селян силою захоплювати поміщицьку землю, готуватися до збройного повстання проти царизму[3]. 23 жовтня 1905 року до села повернувся І. Михало, який до цього працював на чавуноливарному заводі Лібермана в Мелі-

[1] Списки населенных мест Российской империи, т. 41. Таврическая губерния, стор. 66, 67.
[2] Сборник статистических сведений по Таврической губернии, т. 1, вып. 2, ч. 2. М., 1887, стор. 77, 78.
[3] Кримський облдержархів, ф. 26, оп. 3, спр. 271, арк. 5.

тополі. Там він вступив у члени РСДРП. За дорученням Мелітопольської організації РСДРП І. Михало розповсюджував у селі листівки, роз'яснював селянам, якими шляхами потрібно боротися проти самодержавства. 9 грудня 1905 року бідняки Великої Білозерки та сусідніх сіл Іванівки і Кам'янки розгромили економію поміщиці Ковалевської, а 14 грудня 1905 року разом з селянами Новопетрівки — маєток поміщика Шредера. Повсталі поділили хліб і худобу, спалили поміщицькі садиби[1].

Царизм жорстоко придушив селянські виступи. Активних учасників розгрому панських економій заарештували й вислали до Сибіру. Жителя Великої Білозерки О. А. Мироненка засудили на довічну каторгу, тільки після Лютневої революції 1917 року він повернувся до рідного села[2]. Селянські виступи тривали й далі. У березні 1907 року селяни відмовилися дати царським стражникам підводи, за що були піддані екзекуції.

У 1906 році у селі власті почали активно впроваджувати столипінську аграрну реформу. Наслідком її здійснення було ще більше зубожіння бідняків. Тільки 296 господарств закріпили наділи у приватну власність, 838 — мали менше 10 десятин. Хлібороби обробляли землю за правилами і звичаями, наслідуваними від дідів. Через низьку культуру землеробства врожаї були низькими.

В селі існували гончарний, теслярський, ковальський, бондарний, стельмаський та інші промисли.

З початком світової імперіалістичної війни значну кількість чоловіків мобілізували до армії. Понад 200 жителів Великої Білозерки загинуло на фронті, чимало повернулося каліками.

Непривабливий вигляд мала Велика Білозерка. Тільки багатії мали добротні будинки, трудове ж селянство тулилося в землянках та критих соломою або очеретом саманних хатах, безладно розкиданих обабіч брудних вулиць.

Вкрай незадовільним було медичне обслуговування. Тільки на початку XX ст. у Великій Білозерці відкрили амбулаторію. Один лікар, два фельдшери та акушерка обслуговували дільницю, до якої належало 8 населених пунктів з 22,6 тис. чоловік населення[3].

Не краще було і з народною освітою. Лише через 60 років після заснування села тут з'явилося парафіяльне училище[4], а перша земська однокласна школа на 80 дітей була відкрита 1865 року. Через чотири роки відкрито ще одну таку школу. У 1883 році у Великій Білозерці діяли три початкові школи, в яких навчалося 260 учнів, в т. ч. 20 дівчаток. Школи перебували в жалюгідному стані. Взимку класні кімнати не опалювалися, за кожною партою замість 5 сиділо по 8 учнів. Рівень грамотності населення був низьким. У 1884 році з 9,5 тис. жителів села вміли читати й писати 908 чоловіків і 385 жінок. У 1912 році в селі діяло 7 земських народних училищ, в яких навчалось 537 дітей. Завершили ж учбовий рік всього 50 учнів.

Не змінилося становище трудящого селянства і після Лютневої буржуазно-демократичної революції. У період між лютим і листопадом 1917 року більшовики Мелітополя та Олександрівська провадили активну агітаційну роботу серед селян. Влітку 1917 року у Великій Білозерці виникла група співчуваючих більшовикам, до якої входили батраки, селянська біднота і солдати, що повернулися з фронту[5].

Після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції селяни-бідняки О. А. Мироненко, Д. В. Шкурко, М. К. Булах, А. В. Ялівець, К. С. Ємець та інші при підтримці бідняків і наймитів на початку грудня 1917 року створили ревком[6],

---

[1] Г. Н. Губенко. Крестьянское движение в Таврической губернии в период революции 1905—1907 гг. Симферополь, 1961, стор. 38, 39, 47, 48.

[2] Запорізький облдержархів, ф. Р-2630, оп. 1, спр. 6, арк. 1.

[3] Статистический справочник Таврической губернии, ч. 2, вып. 3, стор. 82.

[4] Запорізький облдержархів, ф. 109, оп. 1, спр. 36, арк. 5.

[5] Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні, т. 2, стор. 339.

[6] Запорізький облдержархів, ф. Р-2630, оп. 1, спр. 6, арк. 2.

Д. М. Сахно — голова Великобілозерського ревкому у 1918 р.

який почав запроваджувати в життя декрети Радянської влади, зокрема Декрет про землю. 21—23 січня 1918 року в роботі повітового з'їзду Рад, який проходив у Мелітополі, взяли участь представники і Великої Білозерки. По земельному питанню було ухвалено рішення керуватися інструкцією, затвердженою В. І. Леніним. Ревком, очолений Д. М. Сахном, провів облік поміщицьких і нетрудових куркульських земель та майна, і приступив до розподілу їх серед найбіднішого селянства. Багато уваги приділялося заготівлі хліба для Червоної Армії та промислових міст.

У квітні 1918 року село захопили австро-німецькі війська. Окупанти переслідували борців за перемогу Радянської влади, грабували населення, вивозили продовольство на станцію Пришиб і в порт Кам'янку-на-Дніпрі для відправки до Німеччини. В умовах підпілля Великобілозерський ревком створив для боротьби з німецькими окупантами і гетьманцями партизанський загін. В числі організаторів загону були голова ревкому Д. М. Сахно, член ревкому А. П. Ситий та інші. Партизани підтримували зв'язок з загонами сусідніх сіл, часто нападали на окупантів, відбивали у них валки з награбованим майном[1]. Як тільки окупанти залишили село, партизани одразу ж зайняли його. Волревком організував поповнення загону новими бійцями. На той час Великобілозерський партизанський загін об'єднався з загоном села Верхній Рогачик. Командиром об'єднаного загону став І. С. Мойсеєнко (пізніше генерал Радянської Армії). Штаб загону розташувався у Великій Білозерці. У січні—лютому 1919 року загін разом з партизанами Михайлівки, Балок та інших сіл успішно обороняв Михайлівку від денікінських військ генерала Тілло. З підходом сюди в березні того ж року групи радянських військ під командуванням П. Ю. Дибенка ворог був розгромлений, його рештки відкинуто до Криму. З білозерських партизанів та нових добровольців сформувалось ядро 1-го Українського полку 2-ї бригади щойно створеної 1-ї Задніпровської радянської дивізії, яка уславила себе в боях з денікінцями.

В березні того ж року оформилась Великобілозерська партійна організація, склад якої 24 березня 1919 року затверджено на засіданні Мелітопольського повітового комітету партії[2].

Волревком і партосередок розгорнули роботу по збору продовольства для голодуючих промислових міст півночі країни, знову приступили до вирішення земельного питання, але закінчити цієї роботи не змогли, бо в червні 1919 року село захопили денікінці.

У січні 1920 року, відразу ж після визволення села від білогвардійців, відновилась діяльність волревкому, а потім і партійного осередку, який об'єднував 11 комуністів. До його складу входили Д. В. Шкурко, А. В. Ялівець, І. Е. Лісничий та інші[3]. Ревком та партійний осередок організували комітет бідноти на чолі з С. А. Хорольським. А невдовзі — у лютому 1920 року в селі була створена і комсомольська організація. До її складу ввійшло 17 юнаків і дівчат. Комсомольський осередок очолив С. Г. Максименко. Волревком, комсомольці, комбід організували допомогу продовольством Червоній Армії, сім'ям червоноармійців, а також провели добровільний збір хліба для голодуючих північних районів країни.

Улітку 1920 року село захопили війська Врангеля. Ревком та комуністи, що перебували в підпіллі, активно допомагали загонам Червоної Армії у боротьбі з контрреволюцією. Восени того ж року частини 2-ї Кінної армії, зокрема 2-ї та

---

[1] Запорізький облдержархів, ф. Р-1769, оп. 1, спр. 75, арк. 1; ф. Р-2630, оп. 1, спр. 6, арк. 4.
[2] АІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 4, спр. 37, арк. 3.
[3] Газ. «Думка», 19 червня 1925 р.

Й. Ф. Пархоменко—організатор комуни «Шлях до соціалізму». Село Велика Білозерка, 1922 р.

16-ї кавалерійських дивізій, кілька разів займали Велику Білозерку. 27 жовтня 1920 року червоні кіннотники остаточно визволили село від білогвардійців.

У роки громадянської війни трудящі Великої Білозерки внесли вагомий вклад у розгром сил контрреволюції. За героїзм у боротьбі проти ворогів молодої Радянської республіки бійця 520-го полку 58-ї дивізії, жителя Великої Білозерки А. Л. Сидорця у 1919 році нагороджено орденом Червоного прапора. Мужньо бився з контрреволюцією також М. А. Ткаченко. У 1928 році, в день 10-х роковин Червоної Армії, його нагороджено іменним годинником з написом «Стійкому захисникові пролетарської революції — від РВР СРСР». У боротьбі з ворогами Радянської влади відзначилися також великобілозерці — воїни Червоної Армії Д. М. Сахно, І. П. Тарасенко та інші[1]. Напередодні 50-х роковин Великого Жовтня велика група жителів села за участь у боротьбі за владу Рад була відзначена урядовими нагородами. Орденом Червоної Зірки нагороджені П. М. Дичко, С. Л. Коваль, П. К. Передерій, А. В. Савушкін, А. Ю. Сечін. Двадцять чоловік одержали медалі.

Після закінчення громадянської війни у Великій Білозерці завершили запровадження в життя ленінського Декрету про землю. За рахунок конфіскованих поміщицьких та вилучення нетрудових земель у куркулів, безземельні та малоземельні селяни одержали наділи в розмірі 2 десятин на їдця. В кінці листопада 1920 року тут створено волосний комітет незаможних селян[2], який працював у тісному контакті з партосередком, волосною та чотирма сільськими Радами села, обраними наприкінці січня 1921 року.

З великими труднощами зіткнулись партосередок, Ради та КНС у першу мирну весну: занепаду і руйнації зазнали майже всі селянські господарства, не було посівматеріалу, тягла, реманенту. При волвиконкомі було створено посівний комітет, а при сільрадах — посівні трійки, які мали насінний фонд, видавали селянам позички, організували супрягу тощо. Внаслідок зусиль партійного і радянського активу того року селяни засіяли всю посівну площу. Червоноармійським сім'ям та бідноті ділянки засівали під час недільників. Велась боротьба з куркулями, які саботували виконання продрозверстки, гноїли хліб у ямах[3].

Комуністи з допомогою активу провели велику роботу по перебудові села на новий лад. Протягом 1921 та 1922 рр. тут створено 11 колективних господарств: комуни «Вільна праця», «Шлях до соціалізму», колгоспи «Червона поляна», «Зоря нового життя», «Єдиний труд», «Рівність» та інші. Організаторами їх були Й. Ф. та Є. І. Пархоменки, І. І. Гонтар й інші. Радянський уряд всіляко сприяв зміцненню молодих колгоспів. Так, комуна «Вільна праця», що об'єдналася з артіллю «Рівність», одержала кредит у розмірі 500 крб., інвентар тощо.

У 1923 році Велика Білозерка, де проживало 18,3 тис. чоловік, стала районним центром. Це сприяло подальшому розвиткові села. У 1925 році обсяг сільськогосподарського виробництва у Великій Білозерці перевищив довоєнний рівень. Але перші артілі були ще економічно слабкі, в селі переважали дрібні одноосібні господарства. Розгортали свою роботу споживче та 2 кредитні товариства. В цей час тут працювали 10 парових млинів, 91 вітряк, 3 олійниці, 3 крупорушки, 10 кузень, переважно приватних. Партійний осередок, сільські Ради, КНС надавали велику допомогу бідняцьким господарствам, боролися проти засилля куркулів. До активного громадського життя залучалися жінки.

---

[1] Запорізький облдержархів, ф. Р-1769, оп. 1, спр. 83, арк. 8; спр. 76, арк. 2; спр. 85, арк. 11; спр. 75, арк. 2.

[2] ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 2, спр. 318, арк. 22.

[3] АІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 1—6, спр. 588, арк. 60.

В ці роки зроблено важливі кроки і в галузі охорони здоров'я, народної освіти і культурного будівництва. Відкрито амбулаторію і лікарню на 8 ліжок, де працювали лікар, 5 фельдшерів і 2 санітарки[1], а також 10 шкіл і хату-читальню, організовано гуртки по ліквідації неписьменності серед дорослих.

Колективні господарства Великої Білозерки з кожним роком міцніли, демонструючи переваги колективних форм господарювання над одноосібними. Велике враження справила поява в селі перших двох тракторів, одержаних у 1926 році артіллю «Зоря нового життя» та комуною «Шлях до соціалізму». Першими механізаторами стали В. П. Маловічко та Є. І. Пархоменко[2].

Протягом 1927—1928 рр. в селі виникло кілька ТСОЗів, але масова колективізація одноосібних господарств розпочалася в 1929 році. Весною 1931 року 23 колгоспи об'єднали все трудове селянство. Організаторами артілей стали комуністи та сільські активісти. Велику роль у створенні і зміцненні колгоспів відіграли посланці робітничого класу — двадцятип'ятитисячники шахтарі Донбасу О. Г. Авдєєв, К. Є. Овчаренко, Г. К. Дмитраков, та багато інших[3]. Вони очолили колгоспи та найважливіші ділянки артільного виробництва, сільські культурно-освітні заклади тощо. Того року в селі розгорнула роботу МТС. У 1934 році, крім тракторів, сівалок, жниварок і молотарок, МТС вже мала 42 комбайни.

Куркулі чинили відчайдушний опір колгоспному будівництву, ухилялися від хлібозаготівель, гноїли хліб у ямах. Сільські активісти виявили близько 35 ям з зерном. За рішенням загальних колгоспних зборів куркулів вислали за межі республіки.

Партійна організація багато уваги приділяла підготовці кадрів, поширенню досвіду передовиків, політичній освіті комуністів і безпартійних. Ширилося соціалістичне змагання за високі виробничі показники, з'явилися перші ударники.

Сумлінна праця колгоспників та механізація основних трудомістких процесів виробництва дали змогу підняти врожайність зернових з 8 до 12 цнт з га. Зростало громадське тваринництво. У 1939 році учасниками Всесоюзної сільськогосподарської виставки стали свинар артілі ім. Ворошилова Ф. В. Гусєв, який 1938 року одержав по 18,7 поросят від кожної свиноматки, та доярка колгоспу «Шлях незаможника» Г. І. Жмурко, що надоїла від кожної закріпленої за нею корови по 2840 літрів молока. У 1940 році учасниками ВСГВ були колгоспи «Змичка», «Веселий степ», «Запорожець», «Зоря нового життя», «Радянське село», «Побережжя», «Червона громада», а також ланкова М. Я. Старик, комбайнер Великобілозерської МТС Г. П. Лагода та інші[4].

У передвоєнні роки колгоспи Великої Білозерки стали економічно міцними, прибутковими господарствами. Колгосп «Змичка», за яким було закріплено понад 800 га землі, у 1940 році мав 296 голів робочої великої рогатої худоби та молодняка, 280 свиней. Тут збудовано корівник, свинарник, вівчарник. Значних успіхів було досягнуто і в галузі рільництва: 90 проц. землі оброблялося тракторами. Розвиток колгоспної економіки обумовлював неухильне піднесення добробуту і культури тру-

Група комнезамівців. Село Велика Білозерка, 1922 р.

[1] Філіал Запорізького облдержархіву в Мелітополі, ф. Р-166, оп. 1, спр. 21, арк. 66.
[2] Запорізький облдержархів, ф. Р-41, оп. 2, спр. 242, арк. 2.
[3] Запорізький облпартархів, ф. 209, оп. 1, спр. 231, арк. 8, 10.
[4] Газ. «Червоний степ», 26 квітня, 31 травня, 8 липня 1940 р.

дящих. Члени артілей одержували пересічно по 2 кг хліба на трудодень і по 4 крб. 30 коп. грішми. Сотні трудівників спорудили добротні житлові будинки.

Поліпшилося медичне обслуговування населення. В селі працювали лікарня на 50 ліжок, амбулаторія, аптека, чотири фельдшерські пункти. Велика увага приділялася профілактиці захворювань. Діяли дитячі ясла, піонерські табори.

Великі зміни сталися в культурному житті. До 1936 року було ліквідовано неписьменність. У 1940 році в селі діяло 13 шкіл, де працювало понад 100 вчителів. Багато вихованців середньої школи стали студентами вузів, інші залишилися працювати в колгоспах. У побут селян широко ввійшли книги, газети, кіно, радіо. Працювало 5 бібліотек, колгоспники передплачували понад 1,5 тис. примірників газет і журналів. З 1932 року в селі почала виходити районна газета «Червоний степ».

У кожному колгоспі працював клуб, де щотижня демонструвались художні кінофільми, діяли самодіяльні гуртки, кімнати ігор і відпочинку. Напередодні Великої Вітчизняної війни в селі завершено будівництво двоповерхового районного будинку культури з залом на 400 місць.

Як тільки в селі стало відомо про напад фашистської Німеччини на Радянську країну, понад 1,5 тис. чоловіків призовного віку стали до лав Червоної Армії. На виробничих ділянках їх замінили жінки й підлітки. Незважаючи на нестачу робочих рук, збирання колоскових закінчили вчасно. Колгоспи виконали річний план хлібозаготівель, здали для потреб армії багато худоби і верхових коней. З наближенням фронту, під керівництвом колгоспних парторганізацій створювалися загони народного ополчення. Тільки з артілей «Робітник України» та «Шлях до соціалізму» до них вступило 89 колгоспників. З села були евакуйовані машини, обладнання МТС, колгоспна худоба, багато людей.

19 вересня 1941 року село окупували фашисти. Вони почали грабувати населення, господарства колгоспів, знищувати радянських людей. 29 жовтня загін есесівців розстріляв велику групу патріотів, у т. ч. комуніста Г. І. Мисюру. В ніч на 26 червня 1942 року у протитанковому рові на околиці села фашисти розстріляли 200 колгоспників, серед яких було багато жінок, дітей і літніх людей. Замість колгоспів загарбники створили т. зв. общинні господарства, що мали постачати продовольство для Німеччини. Непосильним тягарем на плечі селян лягли численні побори. Як правило, окупанти повністю забирали хліб.

З перших днів окупації жителі Великої Білозерки всіляко саботували заходи військової адміністрації: псували майно, не виходили на роботу. В селі виникла підпільна група під керівництвом молодої колгоспниці Г. Ф. Сторчило. В день 25-х роковин Червоної Армії та свята 8 березня члени групи написали і розклеїли в центрі села плакати з написами «Хай живе непереможна Червона Армія!», «Геть Гітлера — людожера!» та інші. Члени підпільної групи вели агітацію серед молоді, закликаючи юнаків і дівчат уникати відправки до Німеччини. І це дало наслідки. Окупантам вдалося вивезти з Великої Білозерки лише 190 чоловік, хоч намічалося 500[1].

Відступаючи під ударами Червоної Армії, гітлерівці чинили нові злочини. Вони розстріляли колгоспників П. М. Коломійця і всю його сім'ю, О. І. Назаренка, І. Д. Короля, І. Д. Ткаченка та інших[2]. Окупанти знищили МТС, цегельню, друкарню, вітряки, тваринницькі ферми, понад 500 житлових будинків, а також школи, районний будинок культури, лікарню, бібліотеку, клуби й інше. Загальні збитки, заподіяні лише колгоспам села становили 147,7 млн. карбованців[3].

29 жовтня 1943 року війська 4-го Українського фронту, зокрема, воїни 279-ї стрілецької дивізії визволили село від німецько-фашистських загарбників. В запек-

---

[1] Запорожская область в годы Великой Отечественной войны, стор. 92.
[2] Газ. «Червоний степ», 10 листопада 1943 р.
[3] Запорізький облпартархів, ф. 102, оп. 31, спр. 20, арк. 40.

лих боях за Велику Білозерку загинуло 3233 радянських воїнів. Жителі села свято шанують їх пам'ять, на могилах героїв встановлені пам'ятники.

У лавах Червоної Армії мужньо билося з ворогом понад дві тисячі односельчан. Безсмертний подвиг здійснив С. А. Савушкін, командир стрілецької роти. У критичний момент одного з наступальних боїв він підняв роту в атаку, і це забезпечило радянським частинам успіх всієї операції. За сміливість і відвагу йому присвоєно звання Героя Радянського Союзу[1]. У боях з фашистськими загарбниками на фронтах Великої Вітчизняної війни загинув 591 житель села.

Відразу ж після визволення Великої Білозерки відновили діяльність райком партії та райвиконком, сільські Ради, первинні партійні організації. Було налагоджено роботу крамниць, шевських і кравецьких майстерень, пошти, зв'язку. Почалася відбудова райпромкомбінату. Невдовзі вже працювали ковальсько-слюсарний, шкіряний, теслярський, гончарний та інші цехи. Робітники МТС побудували тимчасові приміщення майстерень, відремонтували 3 трактори, 5 комбайнів, деякий інвентар.

Пам'ятник учням і вчителям Великобілозерської середньої школи, які загинули в боях з фашистами. 1967 р.

Важко було піднімати артільне господарство: в селі залишилося всього 290 голів великої рогатої худоби, в т. ч. 33 пари волів, 7 корів, 137 робочих коней. Держава виділила для МТС 83 трактори, для колгоспів — 298 коней, 600 корів, 1000 овець, 2800 цнт посівного матеріалу, майже на 3 млн. крб. різних промислових товарів і 140 тис. крб. довготермінового кредиту. З РРФСР прибули трактори, з Середньої Азії та Омської області — худоба, з Сибіру — ліс. В свою чергу трудівники села всіляко підтримували Червону Армію продовольством. До фонду постачання армії колгоспи здавали зерно, овочі, м'ясо. З урожаю 1943 року державі було здано 420 тис. пудів хліба. У 1944 році план сівби ярих культур колгоспи виконали на 124,1 проц. У лютому того ж року жителі села зібрали 675 тис. крб. на будівництво ескадрильї «Великобілозерський колгоспник». Артілі взяли також шефство над донецькою шахтою № 9. Вони відправляли гірникам зерно, м'ясо, яйця[2]. Молодь села брала активну участь у відбудові промислових підприємств Запоріжжя. З грудня 1944 року по березень 1945 року 550 колгоспників працювали на відбудові Дніпрогесу, за відмінну працю їм вручили Червоний прапор і третю премію. Із зароблених на відбудовних роботах грошей великобілозерці внесли 200 тис. крб. на будівництво ескадрильї «Відбудовник Дніпрогесу».

Після переможного закінчення Великої Вітчизняної війни до села повернулися демобілізовані воїни. Кількісно зросли партійні організації колгоспів, посилився їх вплив на маси. Широко розгорнулося змагання за дострокову відбудову колгоспів, виконання та перевиконання виробничих завдань. У 1945 році найкращих виробничих показників добилися артілі «Запорожець», «Змичка», «Нове життя», «За урожай», ім. Сєдова, «Борець». Середній урожай кукурудзи тут становив 19,2 цнт. Сотні колгоспників показували зразки героїчної праці. На збиранні першого післявоєнного врожаю особливо відзначилися колгоспниця У. І. Цвілій, яка виконувала норми більш як на 300 проц. У 1946 році ланкова артілі «За урожай» М. Ф. Бойко виростила по 14 цнт проса з гектара. Високопродуктивно працювали механізатори

[1] Подвигом славны твои земляки, стор. 261, 262.
[2] Запорізький облпартархів, ф. 102, оп. 1, спр. 15, арк. 18.

рільничих бригад, які очолювали В. А. Кривко, І. Олійник, В. В. Бехтер. Відзначилися передові трактористи К. О. Тронь, Я. Г. Кривко, О. О. Шкрум, які перевиконували норми і економили пальне. На 140—250 проц. виконували завдання на ремонті техніки робітники МТС А. С. Науменко, П. П. Паневін, М. Я. Цвілій[1].

У 1947 році великобілозерські колгоспи засіяли на 1200 га більше, ніж 1940 року. Наступного року державі було здано на 1 млн. 80 тис. пудів зерна більше, ніж у попередньому. Велику групу передовиків колгоспного виробництва відзначено орденами та медалями СРСР. Орден Трудового Червоного Прапора одержали ланкові колгоспу «Побережжя» П. П. Калюжна і Є. Х. Кириленко.

З 1950 року у Великій Білозерці почалося поступове укрупнення колгоспів, внаслідок чого замість 23 дрібних господарств було утворено 6 великих багатогалузевих механізованих артілей: «Росія», ім. Фрунзе, «Білозерський», «40 років Жовтня», «Правда» та ім. Суворова. Це дало змогу збільшити виробництво сільськогосподарської продукції. У боротьбі за дальше піднесення господарства багато колгоспників активно включилось у соціалістичне змагання. За трудові успіхи в 1951 та 1953 рр. відзначено дипломами обласної сільськогосподарської виставки ланкову М. І. Руденко, комбайнера І. Ф. Собура, бригадирів Т. Д. Данька, М. Г. Нагорного, М. П. Жука, М. І. Маловічка та інших.

Важливою віхою в боротьбі за дальше піднесення колгоспного виробництва став вересневий (1953 року) Пленум ЦК КПРС. У 1955 році великобілозерські артілі виростили по 19,2 цнт зернових з га, по 12,6 цнт кукурудзи і по 10,6 цнт соняшнику. За друге повоєнне п'ятиріччя в півтора-два рази збільшилося поголів'я колгоспної худоби. У 1958 році загальний прибуток і неподільний фонд артілей порівняно з 1955 роком зросли більше ніж у 2 рази[2].

Виробничим успіхам артілей сприяло зміцнення колгоспних партійних організацій, які поліпшили добір і виховання кадрів, посилили політико-виховну роботу серед трудівників села. Активізували свою діяльність сільські Ради та їх постійні комісії. У 1954 році відбулося злиття 4 Рад — Трудової, Робітничо-селянської, Червоної та Шевченківської в одну сільраду — Великобілозерську.

Рішення березневого (1965 р.) Пленуму ЦК КПРС і XXIII з'їзду партії дали білозерським артілям науково обгрунтовану програму для нового піднесення всіх галузей сільськогосподарського виробництва. В структурі посівних площ зернових культур головне місце зайняла озима пшениця, значні площі виділено для забезпечення сталої кормової бази тваринництва. Більше уваги приділено зміцненню технічної бази колгоспів. Це дало змогу провадити польові роботи в стислі строки, значно підвищити культуру землеробства.

У роки поточної п'ятирічки широке впровадження наукової організації праці та здійснення заходів по моральному і матеріальному стимулюванню хліборобів дало можливість значно підвищити продуктивність сільського господарства. Середня урожайність зернових закріпилась на рівні 21 цнт з га. Щороку висівається на значних площах соняшник, який дає великі прибутки. Найкращих урожаїв зернових у 1969 році добилися хлібороби колгоспів «Росія» та «Правда».

Досягненню успіхів у галузі тваринництва сприяло зміцнення кадрів тваринників комуністами і комсомольцями, створення сталої кормової бази. 1968 року у великобілозерських колгоспах виробництво молока на кожні 100 га угідь дорівнювало 203 цнт, м'яса — 42,5 цнт, а на 100 га зернових — по 15,6 тис. шт. яєць.

Велику допомогу колгоспам Великої Білозерки подав робітничий клас. Шефи колгоспу «40 років Жовтня» — колективи заводу «Комунар» та управління № 443 тресту «Запоріжелектромонтаж» — електрифікували кілька ферм і польових станів, побудували 2 зерносховища, проклали двокілометрову лінію водопроводу тощо.

---

[1] Запорізький облдержархів, ф. Р-1236, оп. 2, спр. 120, арк. 2, 3; спр. 125, арк. 18—34.
[2] Там же, оп. 3, спр. 543, арк. 14, 68.

Зростали кадри сільськогосподарського виробництва. На 1 січня 1969 року в селі працювали 646 механізаторів і 82 спеціалісти сільського господарства. Серед них заслужений агроном УРСР Х. М. Шульга.

У Великій Білозерці виросло багато передовиків сільського виробництва, чудових майстрів своєї справи. За досягнуті успіхи у виробництві сільськогосподарської продукції орденом Леніна нагороджено доярку В. С. Глотку, колишню голову колгоспу ім. Фрунзе Д. М. Михеєнко.

У Великій Білозерці працюють відділення районного об'єднання «Сільгосптехніки», «Міжколгоспбуд», «Міжколгосшляхбуд» та підприємства місцевої промисловості: маслозавод, олійниця, металомеханічний завод. У 1968 році вони випустили продукції більш як на 800 тис. карбованців.

В колгоспах, на підприємствах та установах Великої Білозерки активно діють 15 первинних партійних організацій, які об'єднують 417 членів КПРС. В комплексних бригадах та на фермах створено партійні групи. Під керівництвом комуністів працюють 326 комсомольців, серед них 47 спеціалістів сільського господарства. Комуністи та комсомольці виступають організаторами соціалістичного змагання за дострокове виконання завдань п'ятирічки, ведуть велику виховну роботу.

Високі темпи розвитку суспільного виробництва забезпечують неухильне піднесення добробуту і культури трудящих. Невпізнанно змінився зовнішній вигляд села. У 1960—1969 рр. споруджено близько 400 індивідуальних будинків, приміщення лікарні, кінотеатру, школи-інтернату, побутового комбінату, середньої та двох восьмирічних шкіл, культмагу, трьох будинків культури тощо. Продовжувалися роботи по впорядкуванню села. Зросла мережа водопроводу, заасфальтовано тротуари, забруковано головні вулиці. Окрасою села став парк. В селі діють готель, чайна, пошта, телеграф. Село повністю електрифіковане, почалася його газифікація. Збільшуються реальні доходи трудящих. Середньомісячний заробіток рядового колгоспника становить понад 100 крб. Літні колгоспники одержують державні пенсії. Яскравим свідченням піднесення добробуту трудящих є зростання їх купівельної спроможності. В селі працює понад 40 торговельних підприємств. Якщо 1958 року на одного жителя було продано товарів на суму 181 крб., то в 1969 році — в два рази більше.

Розширюється мережа закладів охорони здоров'я трудящих. За останнє десятиліття тут споруджено лікарняне містечко на 125 ліжок, діє 7 медичних пунктів, 3 пологові будинки, де працює 25 лікарів і 72 чоловіка середнього медичного персоналу. В селі функціонують дитячі ясла, два дитячі садки. Щороку в санаторіях і будинках відпочинку лікуються і відпочивають у середньому 120 чоловік. Сотні дітей проводять літні канікули у піонерських таборах.

Разом із зростанням матеріального добробуту підноситься і культура трудящих. У селі працюють 2 середні, 3 восьмирічні і 4 початкові школи, в яких працює 94 вчителі. За успішну багаторічну роботу в галузі народної освіти О. Л. Ткаченко нагороджена орденом Леніна. Великою повагою серед населення користуються педагоги І. Я. Пацьора, делегат Всесоюзного з'їзду вчителів Л. К. Щербина, М. І. Лихо та інші. У селі діє заочна середня школа, де молодь здобуває середню освіту без відриву від виробництва.

Багатою за змістом і різноманітною за формою стала діяльність культурно-освітніх установ. Гордістю села є будинки культури колгоспів «Росія», «Білозерський» та ім. Суворова. Тут створено десятки гуртків художньої самодіяльності, в яких бере участь близько 300 чоловік. Самодіяльні колективи виступають на сцені, в польових таборах та червоних кутках, на тваринницьких фермах. Великою популярністю серед населення користуються аматори сцени колгоспів «Білозерський» та ім. Суворова. В селі діє кінотеатр на 460 місць, 16 стаціонарних та одна пересувна кіноустановка.

Трудівники села міцно подружили з книгою. У Великій Білозерці — 21 бібліотека, загальний книжковий фонд яких перевищує 100 тис. книг. Бібліотеки систе-

матично організовують диспути, читацькі конференції та огляди новинок політичної, сільськогосподарської і художньої літератури. На кожну тисячу чоловік населення в 1968 році передплачено 920 примірників газет і журналів.

У побут трудящих ввійшли нові звичаї і обряди: свята урожаю, посвячення в хлібороби, вечори трудової слави, комсомольські весілля, відзначення повноліття, зорини.

У найближчі роки село прикрасять сотні нових житлових будинків, три колгоспних будинки культури, бібліотека, магазин, нова автоматична телефонна станція, дитячі садок і ясла, 2 стадіони. Продовжується укладка водопроводу, брукування та асфальтування вулиць і тротуарів, озеленення села.

Під зорею Радянської влади здійснилася заповітна мрія селян Великої Білозерки. Натхненні ленінською партією, вони наполегливо борються за перетворення в життя величних планів побудови комунізму.

А. Г. ЩЕРБИНА

ВЕЛИ́КА ЗНА́М'ЯНКА

Велика Знам'янка — село, центр однойменної сільської Ради. Розташована на березі Каховського водоймища, за 9 км на південний захід від райцентру. З районним та обласним центрами має шосейне і водне сполучення. Відстань до найближчої залізничної станції Нікополь — 20 км (через Каховське водоймище). Населення — 11 тис. чоловік. Сільській Раді підпорядковане також с. Новоолексіївка.

Територія, де розташована сучасна Велика Знам'янка, була заселена в давні часи. В північно-західній частині території сучасного села збереглися залишки т. зв. Знам'янського городища, що в V—III ст. ст. до н. е. було центральним укріпленням Кам'янського городища. Тут розміщувався адміністративний центр першої столиці колишньої Скіфії до перенесення її на початку II ст. до н. е. в Крим. Після цього на городищі проживало мішане населення — скіфи, сармати, і частково слов'яни зарубинецької та черняхівської культур (II ст. до н. е.— VI ст. н. е.). Поблизу городища розкопано кілька скіфських курганів і серед них — знамениту Солоху, де виявлено 2 поховання — жіноче та чоловіче, з великою кількістю дорогоцінних речей, як-от меч у піхвах, оздоблених золотом, горіт із стрілами, прикрашений срібними пластинами, та шедеври мистецтва — золоті браслети, гребінь (вагою 293 гр.), посуд, на яких викарбувані сцени битв кінних і піших воїнів, звірі тощо[1].

Сучасна Велика Знам'янка заснована державними селянами із Стародубського повіту Чернігівської губернії, які оселилися тут ще в 1780 році. У квітні 1785 року вони одержали від казни землю по лівобережжю Дніпра і стали розводити худобу та сіяти хліб[2]. Того ж року сюди переселено 40 сімей державних селян із Старої Знам'янки Дмитрівського повіту Херсонської губернії, а з-за Дунаю прибуло кілька сімей колишніх запорізьких козаків. Саме вони почали насаджувати в слободі виноградники. Восени 1786 року до слободи переселились ще 172 сім'ї з села Знам'янки Єлисаветградського повіту Катеринославського намісництва. Осідали тут і служилі та біглі солдати, а також кріпаки — втікачі з Росії. Від найменування сіл, звідки вийшла більшість поселенців, населений пункт дістав назву Великої Знам'янки.

Природні умови — широкі придніпровські степи, багаті на рибу озера та лимани — сприяли розвиткові скотарства і рибальства. Однак у пореформений

---

[1] Материалы и исследования по археологии СССР, вып. 64. М., 1958, стор. 108, 109, 111.
[2] Таврическая епархия, стор. 253, 254.

період основним заняттям населення стало хліборобство, садівництво, городництво та виноградарство. Селяни орендували в Рогачицькій економії поміщицьку землю, відбуваючи панщину — т. зв. місячину, а також «світські» повинності, платили казенний податок — 56 коп. з ревізької душі. Оскільки такі податки для багатьох були непосильними, то борги щороку зростали і напередодні реформи 1861 року становили пересічно 12 крб. 50 коп. з селянина[1]. Особливо тяжким було становище бідноти, яка хоч і користувалася земельними наділами, але не мала ні тягла, ні інвентаря і змушена була повністю або частково здавати свої наділи в оренду заможним селянам і йти в найми.

Село швидко зростало. 1848 року тут налічувалось 597 дворів, проживало 1877 ревізьких душ. Зручне географічне положення, наявність водних та сухопутних шляхів сприяли розвиткові торгівлі. У селі три рази на рік збиралися великі ярмарки. 1848 року сюди було завезено різних товарів на 35 тис. крб. Пожвавлення торгівлі викликало поширення судноплавства на нижньому Дніпрі[2].

Населення зростало й далі. За переписом 1858 року у Великій Знам'янці проживало понад 5 тис. чоловік. В селі переважали низенькі глинобитні халупи під очеретом та соломою, які безладно тулилися вздовж Дніпра. Восени та весною село потопало в грязюці. Антисанітарні умови спричиняли різні епідемічні хвороби. На охорону здоров'я кошти не відпускалися. В селі не було навіть фельдшерського пункту. Не набагато краще було і з народною освітою. Перше початкове училище міністерства державного майна тут відкрито тільки через 64 роки після заснування села. Навчалось у ньому 30 хлопчиків. У 1861 році відкрито й церковнопарафіяльне училище, де розпочали навчання 65 дітей, але навчальний рік закінчили лише 20[3].

В результаті реформи 1861 року державні селяни Великої Знам'янки з 1866 року почали викупати землю, на якій вони до цього господарювали. Спочатку платежі являли собою щорічний безстроковий оброк, а з 1887 року стягалися грішми. За десятину землі селянин мусив щороку (протягом 49 років) сплачувати 1,4 крб. Ці платежі, а також державні, земські, волосні, мирські та інші податки, яких община щороку сплачувала понад 31,7 тис. крб., або 12,2 крб. з ревізької душі, непосильним тягарем лягли на плечі селян, особливо бідноти.

Бурхливий розвиток капіталізму після скасування кріпацтва позначився на характері господарства Великої Знам'янки, посилив класове розшарування села. У 1873 році великознам'янська община перейшла до переділу землі на наявні чоловічі душі, що призвело до подрібнення наділів; через 10 років на душу припадало тільки по 4 десятини землі. Невеликі наділи не давали змоги більшості селян виробляти товарне зерно, і тому значна частина їх займалась садівництвом, городництвом та виноградарством. Так, 1875 року у 1175 великознам'янських господарствах налічувалося близько 500 тис. кущів винограду, 100 тис. плодових дерев тощо. 1884 року в селі під садами, виноградниками та городами знаходилось 2,4 тис. десятин землі. Для місцевих виноградників завозилися чубуки кращих кримських сортів.

У зв'язку з великим попитом на високоякісну вовну на внутрішньому ринку та за кордоном у Великій Знам'янці значного розвитку набуло промислове розведення мериносових овець. У селі почали діяти кілька вовномийок. Працювали також цегельний завод, майстерні для виробництва віялок, бричок, тарантасів, меблів та інших предметів широкого вжитку. 1865 року село стало волосним центром.

В 1884 році у Великій Знам'янці налічувалося 1736 дворів і близько 11 тис. чоловік населення. Але 122 двори, в яких проживало 555 чоловік, не були приписані до сільської общини і права на орну землю чи пасовища не мали. Із 1614 приписа-

[1] Военно-статистическое обозрение Российской империи, т. 11. СПб, 1849, стор. 10, 116, 180.

[2] Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба, стор. 97.

[3] Запорізький облдержархів, ф. 109, оп. 1, спр. 36, арк. 10, 11.

них до общини дворів 114 були безпосівними — здавали наділи в оренду заможним селянам, 269 — засівали менше 5 десятин, а 488 господарств — 5—10 десятин. Це була сільська біднота, яка становила більшість господарств Великої Знам'янки. Четверта частина з них не мала робочої худоби, а восьма — лише по одному коню. Внаслідок цього майже всі бідняцькі господарства для обробітку своїх ділянок вступали в супрягу або наймали тягло та інвентар[1].

Трохи більше третини дворів села становили середняцькі господарства, більшість яких вдавалася до супряги чи здавала землю в оренду. Отже, становище більшої частини середняків було нестійким, вони поступово розорялись.

Зате багатіли куркулі. 160 господарств села засівали від 25 до 100 десятин і більше. 10 таких господарств мали понад 2,9 тис. десятин купленої землі, а ще більше орендували у своїх односільчан та в поміщицьких економіях. Кожне куркульське господарство мало по 6 і більше коней, по 4 корови, багато сільськогосподарських машин. Ці господарства широко застосовували найману працю.

Тяжке становище трудового селянства посилювалось також частими в Таврії неврожаями. Так, із двадцяти років (1866—1886) — 12 були неврожайними. До того ж на початку XX ст. наділ на чоловічу душу зменшився до 2,9 десятини. Це значно погіршило становище основної маси селянства, оскільки земля була головним джерелом їх існування.

Тяжке економічне становище та посилення соціального гніту породжували невдоволення селян існуючим ладом. Під час першої російської революції селяни Великої Знам'янки виступили проти поміщицького свавілля. На початку грудня 1905 року вони спалили шість економій на землях великого князя Михайла Романова, брали активну участь у розгромі економій німців-колоністів А. Шредера, Я. Зудермана та Д. Шредера[2]. Пізніше, 8—15 грудня того ж року, селяни Великої Знам'янки та навколишніх сіл розгромили маєток Майчокрак. Вони розподілили між собою захоплені у поміщиків хліб, худобу, сільськогосподарський інвентар та інше майно[3].

Уродженець села, матрос М. Д. Данилов брав участь у повстанні на броненосці «Потьомкін». У 1955 році з нагоди 50-річчя цього повстання його нагороджено орденом Червоної Зірки.

Царський уряд направив на придушення повсталих селян жандармів і військові частини. Повстанців шмагали різками, а селянина-бідняка К. Кузьмикова кинули до в'язниці і закатували. І все ж селяни Великої Знам'янки не припиняли боротьби. На сільському сході на початку 1907 року вони вимагали відібрати землю у церковного причту, розподілити її серед бідноти, увільнити з посади волосного старшину. За його розпорядженням селяни Ночвинов і Панкеєв як «зачинщики» були кинуті до «холодної» і закатовані. Довідавшись про розправу, селяни схопили старшину, побили і зачинили у ту ж «холодну». Лише за допомогою жандармів повітовим властям вдалось навести у селі «порядок»[4].

Під час столипінської аграрної реформи 19 куркульських господарств, одержавши відруби, заснували 12 хуторів. У той же час 185 бідняцьких господарств продали свої невеликі ділянки і стали наймитами. За 30 років кількість бідняцьких господарств у селі зросла в 2,8 раза і становила 84 проц. усіх селянських господарств Великої Знам'янки. 348 бідняцьких родин постійно перебували на заробітках поза межами села[5].

На початку XX ст. село було досить значним торговельним пунктом північної

---

[1] Сборник статистических сведений по Таврической губернии, вып. 1. Симферополь, 1885, таблицы А8, Б70—72.

[2] Революция 1905—1907 гг. на Украине, т. 2, стор. 701—703.

[3] Кримський облдержархів, ф. 376, оп. 6, спр. 795, арк. 2—4, 7, 27, 31, 34, 37, 40—43, 97, 185, 214—215, 236—238, 256, 291.

[4] ЦДАЖР СРСР, ф. 102, 1907 р. спр. 71, арк. 1—6.

[5] Материалы подворной переписи Мелитопольского уезда, стор. 16, 102, 142, 204, 232.

Таврії. Тут діяло понад 50 торговельних підприємств, загальний товарооборот яких перевищував 0,5 млн. крб. Протягом року збиралося кілька ярмарок, а щонеділі — великі базари. У 1913 році в селі працювало понад 15 різних ремісничих майстерень — кравецьких, шевських, бондарних, стельмаських, а також кузень. Понад двісті дворів виготовляли на продаж льняне полотно, ковдри, взуття, корзини, кошики тощо.

Село, хоч і було волосним центром, але, як і раніше, мало убогий вигляд. Близько 70 проц. осель було вкрито соломою та очеретом. Часто спалахували пожежі. Земська статистика зареєструвала у Великій Знам'янці лише протягом 1896—1906 рр. 250 пожеж, внаслідок яких згоріло 533 будівлі.

Більшість сімей Великої Знам'янки проживала у жахливих побутових умовах. Лише наприкінці 90-х років XIX ст. в селі почав працювати фельдшер, на початку XX ст. відкрито невелику амбулаторію. У 1913 році тут працювали лікар, фельдшер і акушер. Лікарняна дільниця обслуговувала п'ять населених пунктів, де проживало 22,8 тис. чоловік[1].

Не краще було з народною освітою. Крім початкового та церковнопарафіяльного училищ, тут тривалий час не існувало інших навчальних закладів. Лише в 70-х роках XIX ст. відкрито земську однокласну школу. Ці школи в 1883/84 навчальному році відвідували 310 учнів, що становило тільки 14 проц. дітей шкільного віку. Серед дорослого населення письменних налічувалося 984 чоловіка. Наприкінці 90-х років XIX ст. у Великій Знам'янці почала працювати ще одна, а в 1900—1903 рр.— три однокласні початкові земські школи. Для дітей заможних селян та духовенства в 1895 році відкрили двокласне синодальне училище, вихованці якого могли вступати до духовної або ж учительської семінарій[2]. У 1907/08 навчальному році в селі працювало 11 учителів, навчалося 679 хлопчиків і 125 дівчаток. У 1914 році в селі навчанням було охоплено тільки 16 проц. дітей шкільного віку.

За клопотанням учителів у 1903 році тут засновано невеличку народну бібліотеку, що налічувала кількасот книжок переважно релігійного змісту.

Як тільки почалась перша світова імперіалістична війна, майже половину працездатного чоловічого населення мобілізували до армії. Нестача робочих рук призвела насамперед до значного скорочення посівних площ і занепаду селянських господарств.

Наприкінці лютого 1917 року селяни дізнались про повалення царизму. Вони знищили погруддя царя Миколи II, встановлене на ярмарковому майдані, провели мітинг. Але незабаром трудящі переконались, що між політикою царизму і Тимчасового буржуазного уряду різниці, по суті, немає.

З великим піднесенням зустріли вони звістку про перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції в Петрограді. В січні 1918 року в селі проголошено Радянську владу. Волосний ревком організував загін самооборони і провів вибори до сільської Ради. Першим її головою став місцевий селянин З. О. Глазунов[3]. Сільрада почала відбирати нетрудові землі, лишки тягла та реманенту у куркулів і розподіляти між біднотою. Але вже в квітні 1918 року австро-німецькі окупанти захопили село. Волревком, сільрада та її актив пішли у підпілля. В селі почалися грабунки. Так, у липні того року німці перехопили череду, яка поверталася з толоки, і загнали її на подвір'я сільської управи. Виставивши на ганку кулемет, окупанти зажадали викупу по 10 крб. з кожного власника корови.

У листопаді 1918 року окупанти залишили село. Вийшов з підпілля і відновив роботу волосний ревком. Головою його став селянин с. Олексіївки червоноармієць В. П. Тригубов. Ревком створив збройний загін, на чолі якого став місцевий селянин М. Т. Плешивенко[4]. 12 березня 1919 року обрано Великознам'янську Раду робітни-

[1] Статистический справочник Таврической губернии, ч. 2, вып. 3, стор. 81, 84.
[2] Кримський облдержархів, ф. 26, оп. 3, спр. 367, арк. 31, 32.
[3] Філіал Запорізького облдержархіву в Мелітополі, ф. Р-701, оп. 1, спр. 1, арк. 44, 45.
[4] Запорізький облдержархів, ф. Р-2630, оп. 1, спр. 9, арк. 1.

чих і селянських депутатів у складі 30 чоловік. До виконкому увійшло 9 депутатів. При Раді розгорнули діяльність відділи: управління, фінансовий, продовольства та земельний[1]. Волревком і сільрада, керуючись ленінським Декретом про землю, повернулися до вирішення земельного питання, а весною сільська біднота, організувавши супрягу, провела сівбу на одержаних наділах.

На початку липня 1919 року Велику Знам'янку захопили денікінці. Ревком і члени сільвиконкому пішли в підпілля. Переховуючись у плавнях, вони через зв'язкового Я. М. Персидського та інших підтримували зв'язок з селом. Коли денікінці оголосили мобілізацію населення до білої армії, то ревком допоміг більшості молодих селян утекти в плавні. Білогвардійська контррозвідка схопила підпільників Я. Синюкова та М. Слободіну і по-звірячому закатувала їх. Дружину голови волревкому В. П. Тригубова розстріляли.

7 січня 1920 року частини 46-ї стрілецької дивізії 14-ї армії визволили село від денікінців[2]. Вийшов з підпілля ревком. Активну роботу в ревкомі проводив заступник голови матрос односельчанин О. І. Богочаров, у минулому засуджений царськими сатрапами до страти за більшовицьку пропаганду на флоті. Волревком організував допомогу сім'ям червоноармійців, провадив заготівлю продовольства для Червоної Армії. Наприкінці травня він створив комітет незаможних селян, яким керував наймит Ф. К. Приткін. КНС приступив до розподілу землі, реквізовував лишки хліба у куркулів, організував виконання продрозверстки.

Але на початку липня 1920 року село захопили врангелівці. Увесь склад волревкому, а також багато селянської молоді влилося в один з полків 15-ї стрілецької Інзенської дивізії Червоної Армії, яка пізніше брала участь у штурмі Перекопу. Врангелівці грабували селян, били їх різками і шомполами.

28 жовтня 1920 року частини 2-ї кавалерійської дивізії 2-ї Кінної армії та 46-ї стрілецької дивізії з участю партизанів, які діяли в плавнях, назавжди визволили село від білогвардійців. 30 жовтня того ж року відновив роботу волосний ревком, головою якого став О. І. Богочаров. Волревком взяв діяльну участь у розміщенні в селі армійських госпіталів. Селянські обози підвозили фронтовим частинам продовольство, фураж і боєприпаси. Відновив діяльність і волосний комнезам, який активно допомагав у виконанні продрозверстки та організації продовольчої допомоги Червоній Армії. Ревком ужив заходів до забезпечення всіх 8 шкіл паливом, і в них розпочали навчання.

У грудні 1920 року у Великій Знам'янці створено партійний осередок, очолений Д. Я. Зайцевим. Нечисленна спочатку група комуністів стала ініціатором багатьох починань: заготівлі хліба, допомоги бідноті, ліквідації неписьменності тощо. Активними помічниками комуністів стали комсомольці, об'єднані в комсомольський осередок, створений у січні 1921 року. Секретарем осередку був С. Уваров. Комсомольці відкрили народний будинок, у якому члени драмгуртка ставили вистави. Наприкінці січня 1921 року в селі відбулися вибори до волосної і сільської Рад селянських депутатів. Їх очолили В. П. Тригубов і С. Хітайлов (у лютому того ж року він загинув від рук махновських бандитів). Значну організаторську роботу провадили відділи волвиконкому: земельний (завідуючий С. М. Бєлов), військовий (Р. Г. Боренко), народної освіти (Г. В. Негусторов) та інші. Земельний відділ волвиконкому та комнезам розподілили землю з розрахунку понад 1 десятину на кожного члена сім'ї[3].

Селянські господарства Великої Знам'янки, розорені довготривалою громадянською війною, ледве животіли. Не вистачало тягла, реманенту, посівного матеріалу. З представників партосередку, волосного та сільського виконкомів Рад і волком-

[1] ЦДАЖР УРСР, ф. 1308, оп. 1, спр. 4, арк. 25.
[2] Гражданская война на Украине, т. 2, стор. 634.
[3] Філіал Запорізького облдержархіву в Мелітополі, ф. Р-166, оп. 1, спр. 117, арк. 93, 103, 105, 228.

незаму створено волосний посівний комітет. Він організовував супряги бідноти, виявляв схований куркулями хліб, розподіляв державні позички посівного матеріалу. Тільки від повітового посівкому великознам'янці одержали 2400 пудів пшениці, ячменю, кукурудзи, проса та вівса. Завдяки цьому при допомозі червоноармійських частин, майже вся орна земля була засіяна.

Внаслідок посухи 1921 року в селі почався голод. В цей час активізувались куркульські банди. Комуністи, комсомольці та комнезамівці створили для боротьби з бандами загін особливого призначення. Завдяки енергійним діям загону та червоноармійських частин 30-ї Іркутської дивізії бандитські зграї восени 1921 року були розгромлені.

Партосередок, сільрада, КНС проводили велику виховну роботу серед селян. З їх ініціативи восени 1921 року на відібраних у куркулів землях організовано комуну під назвою «Шлях до світлого майбутнього». Згодом комуна одержала від держави перший трактор «Фордзон». За його кермо сів сільський коваль М. Й. Котляров[1].

Господарські успіхи комуни сприяли виникненню нових колективних господарств. У вересні 1922 року в селі організувались колгоспи: «Новий світ», «Своя праця» та «Об'єднана праця». В них налічувалося 170 чоловік працездатних, було 545 десятин орної землі, 39 робочих коней[2].

На початку січня 1923 року село відвідав голова ВУЦВКу Г. І. Петровський. Він побував у комуні, колгоспах, ознайомився з життям села. На загальних зборах селян Григорій Іванович виступив з доповіддю про міжнародне і внутрішнє становище країни Рад, роз'яснив політику уряду щодо селянства, відповів на численні питання трудящих.

В той час партосередок села об'єднував 11 комуністів, комсомольська організація налічувала 32 чоловіка[3]. Партійна організація всіляко сприяла піднесенню економіки бідняцьких і середняцьких господарств. Через створені в селі кооперативні споживче та кредитне товариства сільській бідноті надавалися значні позички. У 1926 році господарство села досягло довоєнного рівня виробництва. Наприкінці відбудовного періоду тут було 3839 дворів, проживало 17,4 тис. чоловік. Діяли 3 державні та кооперативні механічні млини, майстерня для ремонту сільськогосподарського інвентаря, а також приватні підприємства: олійниця, 28 крупорушок, 10 кузень, 5 бондарень тощо.

У тяжких умовах створювалася нова система охорони здоров'я трудящих. У 1920—1922 рр. у селі часто спалахували епідемії тифу, віспи, дизентерії. На початку 1921 року тут відкрили амбулаторію та лікарню, де працювали лікар і 4 фельдшери. Ці працівники виявляли справжній героїзм, рятуючи людей від смерті. Їм допомагали комсомольці й активісти жіночої ради, що подбали про відкриття в селі аптеки та фельдшерського пункту[4].

В роки відбудовного періоду зроблено перші кроки і в галузі народної освіти та культурного будівництва. У 1921 році в селі працювало 6 трудових початкових шкіл, які охоплювали третину дітей шкільного віку. Тоді ж на базі однієї з цих шкіл створено сільськогосподарську профшколу. Поступово шкільна мережа розширювалась. У 1926/27 навчальному році тут працювало кілька початкових та семирічна школи. Активісти організували кілька гуртків лікнепу.

Велику популярність здобув відкритий комсомольцями сільбуд, де читались лекції, відбувались вистави, влаштовувались атеїстичні вечори-диспути, випускались стінгазети тощо. При сільбуді працювала бібліотека.

---

[1] Запорізький облпартархів, ф. 277, оп. 1, спр. 6, арк. 31—35.
[2] Запорізький облдержархів, ф. Р-2, оп. 1, спр. 87, арк. 452.
[3] АІІП ЦК КП України, ф. 32, оп. 1, спр. 1109, арк. 188; спр. 831, арк. 16, 18.
[4] Філіал Запорізького облдержархіву в Мелітополі, ф. Р-166, оп. 1, спр. 21, арк. 66; ф. Р-278, оп. 1, спр. 4, арк. 8.

У 1927 році партійна організація посилила пропаганду колективних форм господарювання. Комуністи й комсомольці знайомили селян з досягненнями комуни та перших колгоспів, роз'яснювали політику партії щодо селянства. Сюди часто приїздили робітничі делегації з Мелітополя та Запоріжжя. Вони допомогли селянам організувати ремонтні майстерні та перші в селі ТСОЗи «Шлях до соціалізму» і «Об'єднана праця».

У 1929 році почався масовий вступ селян до колгоспів. Через рік у Великій Знам'янці їх було 12 — «День праці», «Друга п'ятирічка», «День урожаю», ім. Карла Маркса, «Червоний Жовтень», ім. Будьонного, «Червона праця» та інші. Цінну ініціативу виявили педагоги великознам'янської агротехшколи, які організували збирання коштів на придбання трактора. Вони запропонували передати його тому селу волості, що першим закінчить суцільну колективізацію[1].

Куркулі чинили запеклий опір колгоспному рухові. У 1931 році вони виступали особливо активно: намагалися саботувати хлібоздачу, провадили антирадянську агітацію, погрожували активістам тощо. Сільський актив, очолюваний комуністами, дав рішучу відсіч діям ворога. За рішенням загальних зборів колгоспників, найбільш злісних, ворожо настроєних глитаїв, було розкуркулено і вислано за межі республіки.

Артілі поступово міцніли; у становленні економіки та організаційному їх зміцненні велику роль відіграла Кам'янська МТС та її політвідділ. У колгоспах Великої Знам'янки працювали десятки тракторів, комбайнів та іншої техніки. МТС готувала місцеві кадри механізаторів, рільників, тваринників. Політвідділ допомагав партійній організації села провадити масово-політичну роботу. У 1936—1940 рр. у колгоспах широко розгорнулося соціалістичне змагання за високі виробничі показники, за право участі у Всесоюзній сільськогосподарській виставці. Врожайність зернових у колгоспах Великої Знам'янки в ті роки зросла до 16—20 цнт з га на всіх площах посіву[2].

Зростало колгоспне тваринництво. Наприкінці 1940 року колгосп «Друга п'ятирічка» мав 260 коней, 244 голови великої рогатої худоби. Артілі «Друга п'ятирічка» та «Червона праця» вже у 1939 році стали мільйонерами. У 1939 році прибуток колгоспу «Червона праця» становив 1 млн. 85 тис. крб. Колгоспники одержали на трудодень по 6 кг хліба і по 4 крб. 55 коп. грішми. Члени артілі Н. Курносова, Г. Соловйов і багато інших мали за рік по 2—3 тонни хліба та по 1,5—2 тис. крб. грішми. В артілі «Друга п'ятирічка» того ж року видано на трудодень по 3,8 кг хліба та по 6 крб. 44 коп. грішми.

Колгоспи «Червона праця» та «Друга п'ятирічка», окремі бригади і ланки, стали учасниками Всесоюзної сільськогосподарської виставки 1939—1940 рр. На ВСГВ були представлені також ланки кукурудзоводів Є. М. Гребньової та А. С. Плюти з артілі «Друга п'ятирічка», які у 1939 році зібрали по 44,7 і 39 цнт зерна кукурудзи з га, виноградарі В. Н. Журавльов, К. Й. Антоненко та І. П. Гребнєв, що зібрали 304 цнт винограду з га. Головвиставком ВСГВ нагородив колгосп «Друга п'ятирічка» дипломом першого ступеня, преміював легковим автомобілем і грошовою премією в розмірі 10 тис. карбованців.

Змінився зовнішній вигляд Великої Знам'янки. Тут з'явилися нові кам'яні будинки під черепицею та залізом, загрейдеровані та обсаджені декоративними і фруктовими деревами вулиці, відкрилося три крамниці, кілька кіосків тощо. В селі діяли лікарня на 15 ліжок, амбулаторія, аптека, два медичні пункти, де працювали лікар, п'ять чоловік середнього медичного персоналу.

Великі зміни сталися в культурному житті села. До 1938 року тут ліквідовано неписьменність серед дорослого населення. У 1940/41 навчальному році в селі працювали середня, п'ять семирічних і три початкові школи, де навчались усі діти

[1] Газ. «За колективізацію», 20 січня 1931 р.
[2] Газ. «Ударник», 7 січня 1941 р.

шкільного віку. У трьох бібліотеках налічувалось близько 5 тис. книжок, діяло три клуби. Сільські аматори сцени, крім творів українських драматургів, ставили п'єси «Діти сонця» та «На дні» М. Горького, «Любов Ярова» К. Треньова та інші. Працював самодіяльний струнний оркестр, щотижня демонструвались кінофільми. Майже кожна сім'я передплачувала газети й журнали. Випускалися стінні газети. Так, колгоспи «Червона праця» та ім. Будьонного випускали гарно оформлену стінну газету «Стахановець». Вона мала 59 постійних кореспондентів і широко висвітлювала колгоспне життя. Газета була затверджена учасником ВСГВ[1].

Нове життя породжувало нові звичаї та обряди. Широко відзначались революційні свята, вшановувались передовики і переможці змагання, влаштовувались урочисті проводи до Червоної Армії. По-новому селяни справляли весілля.

Після віроломного нападу гітлерівської Німеччини на Радянську країну переважна більшість чоловіків призовного віку стала до лав Червоної Армії. Самовіддано, під гаслом «Все для фронту, все для перемоги!» працювали колгоспники — жінки, літні люди, підлітки на збиранні врожаю 1941 року. З наближенням фронту проведено евакуацію на схід частини населення, колгоспного майна і техніки.

Пам'ятник членам Добровільної організації патріотів. Село Велика Знам'янка, 1968 р.

18 вересня 1941 року гітлерівці окупували Велику Знам'янку. Невдовзі на околицях села фашисти розстріляли 70 активістів. Та, незважаючи на масові вбивства, і репресії проти місцевого населення, воно всіляко чинило опір ворогові: тут активно діяли партизанський загін, диверсійна та підпільна групи.

У травневу ніч 1942 року над плавнями було скинуто червоноармійський десант. Через кілька днів у селі з'явився незнайомий юнак, якого відразу ж схопили поліцаї. Після допиту і знущань у жандармерії хлопця відпустили. Це був комсомолець Н. К. Тараскін. Незабаром він почав працювати сторожем на баштані. Назвався Д. І. Махіним. Разом з іншими товаришами він створив у Великій Знам'янці Добровільну організацію патріотів — «ДОП», до якої входили Д. Д. Козлова, комсомолки Н. П. Печуріна, Г. К. Стрельцова, вчителька Л. Н. Бєлова, коваль С. І. Беров, З. Д. Приданцева, К. А. Тяжлова, Г. Я. Галунець, О. Г. Маслова та інші — всього понад 40 чоловік. Патріоти розповсюджували антифашистські листівки, перешкоджали вивезенню молоді до Німеччини. Чотири місяці підпільники героїчно боролися проти окупантів. Але внаслідок недостатньої конспірації група була розкрита. Десять її членів, у т. ч. і керівників, фашисти розстріляли 7 січня 1943 року[2].

З березня 1942 року однією з партизанських груп у Великій Знам'янці керував комуніст К. І. Баранов, колишній викладач Бердянського учительського інституту. До його групи входили Г. П. Кузовлєв, Ф. В. Кружнов, М. І. Федорченко, П. П. Федорченко, Н. М. Власенко, О. І. Ясницький, А. І. Точиліна та інші — всього 30 чоловік. Партизани знищили 33 фашисти, 11 ворожих автомашин, танк. Вони всіляко перешкоджали окупантам вивозити молодь до Німеччини[3].

Восени 1943 року в знам'янських плавнях висадилась парашутна диверсійна група в складі В. Лапіна, М. Бєдарєва, М. О. Сухова та О. А. Фільчагіна, яка вли-

[1] Газ. «Ударник», 31 січня, 27 квітня, 5 травня 1940 р.
[2] Запорізький облдержархів, ф. Р-1675, оп. 1, спр. 17, арк. 18.
[3] Запорожская область в годы Великой Отечественной войны, стор. 169, 197.

К. І. Баранов — керівник партизанського загону в роки Великої Вітчизняної війни. Село Велика Знам'янка, 1941 р.

лася до партизанського загону К. І. Баранова. Під час однієї з облав М. Бєдарєв і В. Лапін загинули. Напередодні визволення села гітлерівці схопили і розстріляли командира групи К. І. Баранова. Велику допомогу партизанам та селянам подавали лікар М. М. Молодико та працівниця аптеки Є. О. Шерстюк. Тим, кому загрожувала відправка до Німеччини, вони видавали фіктивні довідки про хворобу, робили щеплення, які штучно викликали захворювання[1].

Відступаючи під натиском Червоної Армії, окупанти пограбували колгоспне майно, спалили виробничі та службові приміщення, три школи, аптеку, 6 житлових будинків. Збитки, заподіяні лише колгоспам села, становили 73,5 млн. карбованців[2].

У сільському сквері височить гранітний монумент. На ньому викарбувано імена героїв-підпільників, які віддали своє життя в боротьбі проти фашистських загарбників.

6 лютого 1944 року частини 243-ї дивізії 3-ї гвардійської армії 4-го Українського фронту визволили Велику Знам'янку від фашистських окупантів[3]. Під час визволення села загинуло 39 бійців і офіцерів Червоної Армії; вони поховані в трьох братських могилах, на яких жителі села спорудили пам'ятники.

Багато жителів Великої Знам'янки проявили велику мужність і героїзм у боях з фашизмом на фронтах Великої Вітчизняної війни. 265 чоловік за бойові подвиги удостоєні урядових нагород, а І. І. Бувіну, К. Є. Ковалю і Г. Є. Ткачову присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

Старший лейтенант, член КПРС І. І. Бувін у роки Великої Вітчизняної війни командував артилерійською батареєю. 23 квітня 1944 року його підрозділ разом із взводом протитанкових рушниць на Варшавському напрямі знищив багато техніки ворога, понад 800 солдатів і офіцерів, відбив вісім контратак. За мужність і відвагу, проявлені в цьому бою, його удостоєно високого звання Героя Радянського Союзу.

К. Є. Коваль 6 листопада 1944 року у числі перших радянських бійців форсував ріку Тису і в бою за плацдарм на протилежному березі проявив виняткову мужність і відвагу. Після поранення він і далі вів бій і знищив понад 20 гітлерівських солдатів і офіцерів. У тому ж бою відважний воїн загинув. Звання Героя йому присвоєно посмертно.

Г. Є. Ткачов, закінчивши перед війною авіаційне училище, в роки Великої Вітчизняної війни здійснив 263 бойові вильоти, в т. ч. 124 — у глибокий ворожий тил. За відвагу, високу бойову майстерність Г. Є. Ткачову присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

Ще за Дніпром гриміли гармати, точилися повітряні бої, а жителі Великої Знам'янки почали відбудовувати зруйноване війною господарство. Повесні 1944 року першим привів свою корову і запріг у плуга 76-річний Т. Ф. Топорков. Його приклад наслідували інші. Посівне зерно в поле носили на плечах клунками. Всі свої сили колгоспники спрямували на те, щоб підняти колгоспне господарство, допомогти воїнам швидше розгромити ворога. Жінки збирали для бійців теплі речі, а також кошти на будівництво літаків і танків.

До 1945 року у Великій Знам'янці відновили роботу всі колгоспи, за кожним з яких було закріплено по 1000—1500 га землі. Велику допомогу дістали колгоспи від держави та братніх республік: сюди прибували худоба, техніка, надходив ліс.

Після закінчення війни повернулися додому воїни Радянської Армії. Фронт відбудовних робіт ширився. Але в колгоспах гостро відчувалася нестача техніки.

[1] Запорожская область в годы Великой Отечественной войны, стор. 197, 200.
[2] Запорізький облпартархів, ф. 102, оп. 31, спр. 20, арк. 47.
[3] Архів МО СРСР, ф. 312, оп. 4245, спр. 221, арк. 216.

Кам'янська МТС могла виділити тільки одну тракторну бригаду на 3—4 колгоспи. Механізатори не завжди мали змогу своєчасно виконати величезний обсяг польових робіт. Тому 1945 року колгоспники обробили тільки дещо більше 60 проц. посівних площ, а врожайність зернових становила 6—7 цнт з гектара. На кінець року в колгоспах було вже 226 робочих коней та 80 волів, 623 голови великої рогатої худоби.

В роки першої післявоєнної п'ятирічки колгоспи села набагато зміцніли, а згодом досягли довоєнного рівня виробництва. В більшості з них працювали партійні організації, які очолили соціалістичне змагання за дострокове відродження економіки артілей. В ті роки артілі збирали пересічно 12 цнт зернових з га, а на парах — до 16 і більше центнерів. Значно зросло поголів'я худоби. Загальні прибутки артілей досягли 2,6 млн. карбованців[1].

Самовідданою працею відзначилися сотні колгоспників і механізаторів, серед них А. М. Гончаров, Т. Т. Павлова, Т. І. Полякова, К. Т. Альошин та інші.

1950 року на базі артілей села утворилося три укрупнені колгоспи — «Друга п'ятирічка», ім. Будьонного та ім. Сталіна. У 1953 році у Великій Знам'янці почала працювати МТС. Завдяки значному підвищенню культури землеробства, самовідданій праці трудівників села в роки другої повоєнної п'ятирічки зросли врожаї, підвищилась продуктивність тваринництва. В останньому році п'ятирічки врожайність зернових становила 18,5 цнт. Значні площі відводились під соняшник, який дав пересічно 11 цнт з гектара. Збільшилось у 1,5—2 рази поголів'я худоби, особливо корів, яких стало близько 800. Загальні прибутки колгоспів майже потроїлись, а неподільні фонди становили 9,1 млн. карбованців[2]. Колгоспи дістали змогу розгорнути будівництво громадських приміщень, шкіл, магазинів, житлових будинків.

У 1957 році на базі колгоспів створено великий радгосп «Знам'янський». Основним напрямом господарства стало виробництво зерна, овочів і продуктів тваринництва. Вже 1958 року середня врожайність зернових досягла тут 20 цнт, а поголів'я худоби, особливо корів, свиней, овець, зросло в 1,5—2 раза. Значно підвищилась продуктивність тваринництва. На кожні 100 га угідь було вироблено по 66,7 цнт м'яса, 182 цнт молока тощо. 1962 року з радгоспу виділилась птахофабрика «Лиманна», що спеціалізується на розведенні качок.

За визначні трудові успіхи 23 передовики виробництва Великої Знам'янки нагороджені 1966 року орденами й медалями СРСР. Ордена Леніна удостоєні свинар А. П. Афанасьєв, овочівник У. Ф. Афанасьєва; ордена Трудового Червоного Прапора — чабан Г. Г. Куксенко, механізатор М. П. Морозов, доярка М. К. Ульянич.

Радгосп «Знам'янський» та птахофабрика «Лиманна» — сучасні, механізовані господарства. За ними закріплено 19,7 тис. га орної землі, 460 га саду та 93 га виноградників. Протягом чотирьох років поточної п'ятирічки середня врожайність зернових становила тут 21 цнт, а озимої пшениці — 23 цнт. У 1968 році в обох господарствах налічувалось понад 7,4 тис. голів великої рогатої худоби. Того ж року в радгоспі «Знам'янський» вироблено на 100 га угідь по 315 цнт молока, 80 цнт м'яса, 85 кг вовни та 11 тис. штук яєць на 100 га зернових, а на птахофабриці «Лиманна» — по 207 цнт молока, 83,3 цнт м'яса, 204 кг вовни та 27,7 тис. яєць. В обох господарствах працювало 350 механізаторів та 67 спеціалістів високої кваліфікації.

У мобілізації трудівників села на піднесення сільськогосподарського виробництва авангардна роль належить комуністам. У 1969 році у Великій Знам'янці працювало 290 членів і кандидатів у члени КПРС. Парторганізація радгоспу «Знам'янський» об'єднувала 142 комуністи. Більшість їх працює безпосередньо в бригадах і на фермах. В центрі уваги партійної організації завжди були корінні питання розвитку економіки, культури, підвищення добробуту трудящих. Партком постійно дбає про поліпшення умов праці в польових таборах і на тваринницьких фермах.

[1] Запорізький облдержархів, ф. Р-1236, оп. 2, спр. 134, арк. 24—135; оп. 3, спр. 194, арк. 38—68.

[2] Там же, оп. 3, спр. 360, арк. 63—91.

Великознам'янська хлібопекарня. 1969 р.

Комсомольців у селі — 242 чоловіка. Вони ведуть перед у соціалістичному змаганні, в організації культурно-виховної та спортивної роботи.

Велику роботу серед населення проводить сільська Рада, яка в своїй діяльності спирається на широкий актив. При сільраді працюють чотири постійні комісії, до яких залучено понад 200 активістів. Сільська Рада велику увагу приділяє впорядкуванню села, організації торгівлі, роботі клубів, бібліотек, шкіл.

Неухильно поліпшується добробут трудящих. Середній заробіток робітників радгоспу та птахофабрики становить 90 крб. на місяць. Протягом 1951—1969 рр. у Великій Знам'янці споруджено 700 житлових будинків. Тут з'явилися нові вулиці, забудовані кам'яними будинками, які стоять серед зелені садів і виноградників.

У селі розгорнуто широку торговельну мережу. Щороку великознам'янці купують тільки в місцевих крамницях товарів більш як на 3 млн. карбованців.

З кожним роком поліпшується медичне обслуговування населення. У 1952 році в селі відкрито фізіотерапевтичний кабінет, а в 1967 — рентгенкабінет; того ж року споруджено нову лікарню на 52 ліжка, амбулаторію, пологовий будинок, три медичні пункти. На виробничих дільницях діють профілакторії. В медичних закладах трудяться 36 кваліфікованих медпрацівників, у т. ч. 5 лікарів. Заслужену повагу здобули відмінник охорони здоров'я лікар М. А. Литвиненко та фельдшер Г. С. Гриценок.

Зростає мережа закладів народної освіти. У 1969 році в селі працювали середня, три восьмирічні і дві початкові школи, при яких є дослідні ділянки, теплиці, майстерні і всі необхідні навчальні кабінети і лабораторії. Функціонує консультаційний пункт районної заочної середньої школи. З 1966 року працює професійно-технічне училище. В селі 97 вчителів; педагоги Н. А. Кіндратенко та М. Я. Самарська нагороджені орденом Леніна, М. Я. Самарська — заслужений вчитель школи УРСР.

В селі трудяться 80 чоловік з вищою освітою; із 1,6 тис. випускників середньої школи 90 стали вчителями, 50 — лікарями і стільки ж — інженерами.

У Великій Знам'янці народилися і починали свій життєвий шлях О. П. Чекмарьов — нині дійсний член АН УРСР, заслужений діяч науки і техніки УРСР, доктор технічних наук, двічі лауреат Державної премії, визначний спеціаліст у галузі чорної металургії; Ф. Д. Білий — учасник Великої Вітчизняної війни, кавалер 16 орденів, тепер генерал-майор; Г. Е. Навроцький — контр-адмірал у відставці. Серед знатних людей, які починали свою діяльність у Великій Знам'янці, також С. О. Бірюков, член КПРС з 1918 року, учасник громадянської війни.

Помітних успіхів досягнуто в галузі культурного будівництва. В селі є будинок культури і три клуби. Популярність серед односельчан здобули сільський хор і танцювальний колектив. До села приїздять мистецькі колективи Запоріжжя, Києва, Москви. У будинку культури та клубах організовуються вечори трудової слави, зустрічі з ветеранами революції, посвячення в хлібороби, комсомольські весілля, урочисті проводи молоді до Радянської Армії.

У чотирьох бібліотеках села 1969 року налічувалося понад 20 тис. книг. Кожна сім'я передплачує газети і журнали. Активно діє місцева організація товариства «Знання». Її члени того року прочитали близько 800 лекцій та доповідей.

Колгоспники Великої Знам'янки докладають усіх зусиль, щоб до 53-ї річниці Великої Жовтневої соціалістичної революції повністю виконати завдання п'ятирічного плану.

О. П. ЗЕТЧЕНКО

ВО́ДЯНЕ

Водяне — село, центр сільської Ради, розташоване на лівому березі Каховського водоймища за 5 км на схід від районного центру м. Кам'янки-Дніпровської. Відстань до найближчої залізничної станції Нікополь, що на протилежному березі водоймища,— 12 км. Населення — 7410 чоловік. Сільській Раді підпорядковано також с. Петровське.

На території сучасного села людина жила з найдавніших часів. Про це свідчать виявлені тут рештки трьох поселень і близько десяти курганів епохи бронзи (III—I тисячоліття до н. е.)[1], поселення скіфсько-сарматського періоду (III ст. до н. е.—II ст. н. е.)[2], а також пам'ятки середньовіччя — кургани та кам'яні баби кочових племен X—XII ст. ст. нашої ери.

До XVIII століття ця місцевість лишалася майже незаселеною. Понад Дніпром тяглися просторі луки та багаті на рибу плавні й лимани. Часто сюди з Приазов'я заходили ногайські татари-кочівники і робили варварські набіги на українські слободи й села. Запоріжці виставляли тут свої дозори, між козаками та кочівниками відбувалися криваві сутички.

Наприкінці XVIII століття тут пролягав торговий шлях з північних губерній Росії на Перекоп і Крим. З 1780 року в місці, де шлях перетинав Дніпро, почали селитися втікачі-кріпаки з північних губерній, солдати-дизертири, козаки, різного роду «відступники», сектанти-духобори. Вони утворили кілька хуторів, розташованих поблизу один одного на лівому березі Дніпра. Хутори незабаром злилися в слобідку. У 1783 році до слобідки прибула велика група вихідців з села Водяного Єлисаветградського повіту Катеринославського намісництва та інших сіл Катеринославщини. Це були кріпаки, яких царський вельможа Потьомкін продав казні для заселення Таврії. За найменуванням місця попереднього проживання більшості селян слобода дістала назву Водяна. Невдовзі вона перетворилася на чимале село, де 1800 року налічувалося понад 200 дворів[3].

Жителі Водяного займалися хліборобством і скотарством. Селяни одержали наділи по 15 десятин на ревізьку душу. Але нові переселенці одержували наполовину менші наділи. Землю здебільшого обробляли примітивними знаряддями: сохами, ралами, дерев'яними боронами. Сприятливі умови для розвитку тваринництва повною мірою не використовувалися, бо селяни не мали коштів на придбання худоби. Щоб прогодувати свої сім'ї, водянці рибалили, кустарювали й чумакували. Багато селян займалося візникуванням — возили хліб до Мелітополя і Бердянська, а звідти — ліс, цеглу, рибу та сіль. Досить розвинутим було гончарне виробництво, яким у 1825 році займалися 52 родини. Великими хурами, навантаженими глечиками, макітрами, мисками, іграшками, розвозили ці вироби по селах Таврії і Катеринославщини.

Село інтенсивно зростало. В середині XIX ст. у Водяному вже налічувалось близько 515 дворів, проживало понад 3 тис. чоловік[4]. Село забудовувалося без плану, мало криві брудні вулички. Виділялися лише кілька куркульських вітряків, церква та шинок.

З 40-х років XIX ст. в селі існувало церковнопарафіяльне училище, яке відвідували 40 учнів; 1859 року відкрилося початкове однокласне училище міністерства державного майна, перетворене пізніше на земську початкову школу[5]. Навчалися тут лише діти заможних селян, а близько 800 дітей шкільного віку залишалися поза школою.

---

[1] Археологічні пам'ятки УРСР, т. 10. К., 1962, стор. 20, 65.
[2] Археологія — 3, стор. 157.
[3] Таврическая епархия, стор. 264.
[4] Списки населенных мест Российской империи, т. 41. Таврическая губерния, стор. 66.
[5] Запорізький облдержархів, ф. 109, оп. 1, спр. 36, арк. 10, 11.

Після реформи 1861 року селяни Водяного відмовилися вносити викупні платежі за землю і вимагали переселення їх на вільні землі. Суперечки тривали кілька років, аж доки міністр внутрішніх справ не дав губернаторові вказівку силою примусити водянців підкоритися[1].

Розвиток капіталістичних відносин поглибив класове розшарування в селі. За даними перепису 1884 року, в Водяному налічувалося 868 дворів, проживало 5046 чоловік. 20 родин не були приписані до общини і права на надільну землю не мали. Таким правом користувалися тільки 1698 ревізьких душ. Земля розподілялася між господарствами нерівномірно — від 7 до 18 десятин. Через відсутність тягла та інвентаря багато сімей частково або повністю здавали свої наділи в оренду сільським багатіям, самі ж йшли в найми. 95 дворів були безпосівними, 138 господарств засівали до 5 десятин, 243 — до 10 десятин посівів. Отже, 56 проц. усіх господарств Водяного були бідняцькими. Три чверті з них не мали ніякого сільськогосподарського реманенту, третина — тягла[2].

Третину господарств села становили середняки. Але кожне третє з них вдавалося до супряги чи найму тягла та реманенту і потрапляло в кабалу до заможних сусідів.

Понад 70 господарств багатіїв зосередили в своїх руках виробництво товарного хліба та іншої сільськогосподарської продукції. Інтенсивно розвивалася торгівля. В селі щороку відбувалися два ярмарки. У 1879 році тут продано товарів на 3,5 тис. крб. У 1884 році звідси через Малознам'янську пристань відправлено 101 тис. пудів пшениці, 272 тис. пудів жита, 140 тис. пудів ячменю, а в 1885 році — понад мільйон пудів зерна.

Наприкінці XIX ст. класове розшарування села посилилося. Зріс процент глитайських господарств. Економічний гніт посилювався політичним безправ'ям бідноти. У Водянській общині верховодили куркулі. За несплату податків, непокору, «винних» шмагали різками, без суду кидали до в'язниці. Все це викликало незадоволення бідноти[3]. Грізного 1905 року в маєтках навколишніх поміщиків почалися пожежі, горіли млини і водянських куркулів[4]. У селянських заворушеннях активну участь брали селяни Водяного Н. М. Покутній, А. В. Чорний, М. І. Маляренко, Д. М. Ященко, брати Федір і Дем'ян Латиші, Петро і Сидір Живогляди. Вони тримали зв'язок з більшовиками с. Балок та м. Нікополя. Організатором селянських виступів був уродженець с. Балок соціал-демократ, колишній студент В. С. Вовк. Він мав зв'язок з нікопольськими та катеринославськими соціал-демократами, привозив до Водяного листівки і розповсюджував їх серед селян. 20 липня 1905 року на ярмарковому майдані Водяного відбувся мітинг, на якому з промовою виступив В. С. Вовк. Мітинг розігнала поліція, промовцеві пощастило втекти. Федора і Дем'яна Латишів заарештували як «підозрілих», Сидір і Петро Живогляди в зв'язку з переслідуванням поліції, виїхали з села[5].

Серед героїчних учасників повстання на броненосці «Потьомкін» був і селянин Водяного Д. Г. Кир'яненко. Після поразки повстання він емігрував до Румунії, повернувся на батьківщину 1916 року. Тоді ж його заарештували і кинули до севастопольської в'язниці, де він перебував до Лютневої революції. У 1955 році, на честь 50-річчя повстання на броненосці, його нагороджено орденом Червоної Зірки. Учасником повстання на крейсері «Очаков» був водянець І. П. Юрченко.

5 грудня на сходці селян Водяного було зачитано царського маніфеста від 17 жовтня. Селяни ухвалили постанову, в якій вимагали запровадити прямі, таємні і рівноправні вибори до Думи, скасувати всі привілеї для багатіїв, безплатно навча-

---

[1] Кримський облдержархів, ф. 49, оп. 1, спр. 127, арк. 128—130.

[2] Сборник статистических сведений по Таврической губернии, вып. 1. Симферополь, 1885, таблицы А 8, Б 70—72.

[3] Газ. «Вестник Таврического земства», 1905, № 16—17, стор. 6, 7, 115.

[4] Н. Г. Губенко. Крестьянское движение в Таврической губернии в период революции 1905—1907 гг., стор. 62.

[5] Кримський облдержархів, ф. 483, оп. 1, спр. 627, арк. 1; оп. 4, спр. 587, арк. 1—36.

ти в школах, перерозподілити землю з урахуванням потреб бідняків, зменшити податки, узаконити збори й спілки. Особливо рішуче вимагали водянці звільнення політичних в'язнів і скасування воєнного становища у містах і селах. Більшість селян Водяного тут же вирішила вступити до Всеросійської селянської спілки і запропонувала негайно звільнити членів правління цієї спілки, заарештованих за наказом московського градоначальника. Водянці попередили власті про те, що продовжуватимуть боротьбу до повного задоволення їх вимог[1].

Революційна хвиля не вщухала і в наступні роки. 16 грудня 1908 року на сільській сходці з промовою виступив місцевий житель С. С. Дорошенко. Прибулі стражники розігнали сходку, а промовця заарештували.

Столипінська аграрна реформа поглибила класове розшарування селян. З кожним роком зростала кількість сільських пролетарів. Із 1481 двора, приписаного до сільської общини в 1914 році, 159 повністю здавали землю в оренду і цілорічно перебували на заробітках за межами села. Десятки сімей спродали свої наділи. У четвертої частини селян наділи не перевищували 5 десятин, половина господарств мала від 6 до 10 десятин. Водночас багатіли куркулі. Вони скупили в сільської бідноти 1215 десятин землі, понад 60 проц.— орендували. Навколо села з'явилися десятки куркульських хуторів[2].

Напередодні першої світової війни у Водяному проживало близько 10 тис. чоловік. Більшість мешканців жило в тяжких побутових умовах. Тільки заможні селяни мали добрі будинки. Три кривих вулиці тяглися понад річкою Конкою. Селяни часто терпіли від неврожаїв, голоду, пошесних хвороб та епідемій. У 1908 році на черевний тиф хворіло 300 чоловік, дифтерією — 211. Медичне обслуговування населення лишалося вкрай незадовільним. У Водяному діяв лише фельдшерсько-акушерський пункт. Лікарня на 18 ліжок знаходилася в сусідньому селі Кам'янці і обслуговувала близько 22 тис. чоловік[3].

Не краще було й з народною освітою. 1875 року в селі замість міністерської відкрили земське початкове однокласне училище, в якому навчалося 75 учнів. У 1884 році з 4846 жителів читати й писати вміли лише 238 чоловіків та 7 жінок. 1896 року засновано друге земське початкове однокласне училище. У 1912/13 навчальному році тут працювали три початкові школи, які відвідувало 208 хлопчиків та 75 дівчаток. З них закінчили навчання тільки 54 учні.

Тривалий час у Водяному не було культурних закладів. У селі височіла церква, діяло 5 шинків. Тільки у 1897 році на кошти земства відкрили невелику бібліотеку. В ній налічувалось 1147 книг, переважно біблейсько-релігійного змісту.

У 1914 році майже половину працездатних чоловіків мобілізували на фронт, багато сімей лишилося без годувальників. У 1915 році незадоволення селян війною вилилося в стихійний виступ мобілізованих до армії, яким не видали грошей на харчі. Підтримані селянами, вони вчинили заколот.

Лютнева революція не виправдала сподівань селян Водяного. Селяни землі не одержали; тривала війна. У квітні 1917 року в селі обрали волосну Раду, але більшість місць у ній захопили місцеві багатії. Поступово селяни починали розуміти антинародну політику Тимчасового уряду. Цьому сприяла роз'яснювальна робота колишніх фронтовиків, що поверталися додому.

За дорученням нікопольських більшовиків столяр К. А. Чорний у липні 1917 року організував у Водяному більшовицький осередок. Головою обрали учасника селянських заворушень 1905—1907 рр. селянина-бідняка Н. М. Покутнього, секретарем — К. А. Чорного. Невдовзі в селі налічувалося близько 500 чоловік співчуваючих більшовикам[4]. Більшовицький осередок організовував мітинги, роз'яснював полі-

[1] Газ. «Вестник Таврического земства», 1909, № 1, стор. 7—9.

[2] Материалы подворной переписи Мелитопольского уезда, вып. 1, стор. 9, 58, 90, 138, 202, 226.

[3] Статистический справочник Таврической губернии, ч. 2, вып. 3, стор. 46, 82.

[4] Газ. «Правда», 14 лютого 1918 р.

тику більшовиків, викривав місцевих есерів та націоналістів. У липні 1917 року в селі відбулися демонстрації та мітинги, спрямовані проти Тимчасового уряду.

Після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції трудящі Водяного обрали нову Раду, головою став М. С. Самарець[1]. В січні 1918 року водянці послали до Петрограда своїх ходаків для одержання інструкцій від Радянського уряду. В листопаді 1917 року більшовики створили волосний ревком, який організував загін самооборони, що охороняв громадський порядок, викривав контрреволюціонерів та спекулянтів. Загін очолив моряк більшовик Н. К. Прокіпець.

Палко вітали водянці ленінські декрети про мир та землю. Не чекаючи додаткових вказівок, бідняки почали одмежовувати надлишки куркульської землі — брали на облік нетрудові землі, лишки реманенту, призначали своїх довірених для охорони майна[2].

Але в першій половині травня 1918 року Водяне окупували австро-німецькі війська. Члени ревкому, комуністи та радянський актив села пішли у підпілля. Для організації боротьби з окупантами та українськими буржуазними націоналістами у травні 1918 року створено підпільний більшовицький комітет, очолюваний М. С. Самарцем. Явочні квартири, де більшовики проводили збори, були у К. А. Чорного, Д. Т. Касая, М. П. Концура. Передові селяни вірили в перемогу Радянської влади, чинили опір окупантам, які грабували населення і вивозили до Німеччини продовольство, худобу, награбоване майно. У серпні 1918 року за завданням підпільного комітету М. С. Самарець виїхав до Кам'янки. Але зрадники видали його петлюрівцям. Водянські червоногвардійці за допомогою коваля — більшовика К. X. Жовтоухова визволили свого керівника з-під варти.

У вересні 1918 року у Водяному створено підпільний військово-революційний штаб, який сформував партизанський загін на чолі з селянином-бідняком М. П. Концуром. Помічником командира загону було призначено колишнього моряка П. А. Шевцова, політичним керівником — М. В. Пархоменка. За короткий час загін зріс до 120 чоловік[3].

Після вигнання окупантів влада у Водяному перейшла до його військово-революційного штабу, який вийшов з підпілля. Штаб, що розмістився в будинку колишнього купця, продовжував формування партизанського загону. Придбати зброю допомогли нікопольські більшовики. Чисельність загону швидко зростала, до нього приєднувалися селяни Кам'янки, Великої Знам'янки, Дніпровки, Великої Білозерки, Верхнього Рогачика. На початку весни 1919 року загін М. П. Концура виступив проти білих у напрямку на Перекоп. Він бився проти дроздовського кавалерійського загону та банд, що діяли в районі Сірогоз, Агайманів, Іванівки, Строганівки, Павлівки, і згодом повернувся до Водяного на переформування. В складі загону налічувалося понад 700 бійців. Було укомплектовано кулеметну команду та кавалерійський ескадрон в 300 шабель, якого очолив матрос Я. Можняк.

У березні 1919 року з Водянського, Лепетиського, Рогачицького і Громовського партизанських загонів сформувався 3-й Таврійський полк Першої Задніпровської радянської дивізії. Командиром полку призначено О. Шикавка. Командиром 3-го батальйону став М. П. Концур, комісаром батальйону — М. В. Пархоменко. У квітні того ж року полк брав участь у штурмі Перекопського валу, визволяв Севастополь і Феодосію[4]. За успішні дії проти ворога командирам та бійцям полку оголошено подяку. Під час штурму Перекопу героїчно загинув М. П. Концур. Командиром батальйону призначили односільчанина Я. Ф. Киву.

---

[1] Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине, т. 3. К., 1957, стор. 735, 736, 751—753.

[2] М. А. Рубач. Очерки по истории революционного преобразования аграрных отношений на Украине в период проведения Октябрьской революции, стор. 278.

[3] Газ. «Красное Запорожье», 4 квітня 1926 р.

[4] ЦДАРА, ф. 3649, оп. 1, спр. 2, арк. 131.

Активні борці за встановлення і зміцнення Радянської влади в с. Водяному (1917—1920 рр.).

М. П. Концур.

М. С. Самарець.

К. А. Чорний.

Жителі Водяного свято шанують пам'ять земляків, які загинули в роки громадянської війни. На братській могилі встановлено пам'ятник, а одна з вулиць села названа Партизанською. У 1967 році 27 водянців учасників боротьби за перемогу Великого Жовтня і громадянської війни відзначені урядовими нагородами.

В середині червня 1919 року Водяне захопили денікінці. Вони жорстоко розправилися з партизанами Н. К. Ященком та М. М. Дорощенком, які залишилися для підпільної роботи. Після знущань стратили також сільського активіста Й. А. Верчича. Допитували й по-звірячому катували членів сім'ї партизанів К. та М. Чорних і Л. Комишнього.

7 січня 1920 року частини 46-ї стрілецької дивізії 14-ї армії визволили Водяне від денікінців. Поновив свою роботу волосний ревком, який очолив К. С. Піскоха. Ревком підтримував громадський порядок, керував заготівлею хліба і продовольства для Червоної Армії та робітників Донбасу.

Але 7 липня 1920 року Водяне захопили врангелівці. В селі знову підняли голову куркулі, почалися грабежі, знущання з селян, переслідування активістів, розстріли. 26 жовтня 1920 року частини 2-ї кавалерійської дивізії 2-ї Кінної армії та 46-ї стрілецької дивізії визволили Водяне від врангелівців[1].

В листопаді 1920 року у Водяному створився партійний осередок, у якому на початку 1921 року налічувалося вже 12 комуністів. Поновив роботу і волосний ревком, головою якого обрали М. С. Самарця[2].

Партійний осередок та сільська Рада очолили боротьбу селян за відродження сільського господарства і ліквідацію бандитизму. Надійною опорою партійного осередку став створений на початку 1921 року волосний комітет незаможних селян, очолюваний О. Ю. Сущенком. У селі був створений і комсомольський осередок, секретарем якого обрали П. Аніканова. Для ліквідації бандитизму організували загін ЧОП, очолений волосним військовим комісаром Г. І. Фоміним. До складу загону увійшли комуністи, комсомольці, члени КНС та добровольці з селян.

У січні того року партосередок і волревком провели вибори до сільської Ради; через тиждень тут зібрався з'їзд Рад Водянської волості, на якому були розглянуті питання про втілення в життя рішень Радянського уряду, обрано виконком волосної Ради та його комісії. З'їзд надіслав вітального листа В. І. Леніну.

Відбувся розподіл нетрудових куркульських земель та реманенту. Крім того, селяни одержали державні наділи. Але через посуху і неврожай 1921 року в селі почався голод. Партійний осередок, сільська Рада, КНС, що об'єднував 130 незаможників, організували комітет допомоги голодуючим, який провів добровільну позичку хліба серед селян, організував громадські їдальні для дітей. Через споживче і кредитне товариства селяни одержали істотну допомогу від держави.

---

[1] Гражданская война на Украине, т. 3, стор. 581, 662, 752, 753.

[2] Запорізький облдержархів, ф. Р-286, оп. 1, спр. 83, арк. 1, 11, 16.

Під керівництвом партосередку були зроблені перші кроки в галузі культурного будівництва. Відкрились три початкові школи, які відвідувало близько 300 учнів. Їх першими вихователями стали С. Ф. Гончаренко та І. Г. Красников. Багато корисного зробили в той час комсомольці. Вони організовували суботники по заготівлі палива для шкіл, відкрили народний будинок та чотири хати-читальні, де почали працювати гуртки художньої самодіяльності.

Вперше до активної громадської діяльності було залучено жінок. Виникла громадська жіноча рада, яку очолила В. І. Маслівець. Активісти створили 4 гуртки ліквідації неписьменності серед дорослих. За допомогою жінок-активістів відкрито дитячий будинок для безпритульних, пізніше перетворений у трудову школу.

У березні 1921 року з ініціативи партійного осередку та КНС створено комуну ім. Т. Г. Шевченка. Вона об'єднала 42 сім'ї. Головою комуни обрали О. Ю. Сущенка. Держава подала комуні допомогу, виділивши трактор «Фордзон» та кредити. Перше колективне господарство Водяного відіграло велику роль у подальшій боротьбі за суцільну колективізацію села.

Здійсненню заходів Радянської влади, спрямованих на загальне піднесення сільського господарства в селі, шалений опір чинили куркулі. Вони вдавались до антирадянської агітації серед несвідомої частини односільчан та тих, які потрапили до них в економічну залежність, чинили терор проти активістів. 1922 року вони вбили голову жіночої ради В. І. Маслівець, в листопаді 1925 року — голову комуни комуніста О. Ю. Сущенка, а в грудні того ж року — голову КНС комуніста І. П. Жінкіна. Внаслідок рішучої боротьби, яку очолили партосередок і сільрада, підступним діям куркулів було покладено кінець.

1926 року сільське господарство Водяного досягло довоєнного рівня виробництва. В селі налічувалося 1662 двори, проживало 8090 чоловік. Працювало 2 вальцьові млини і 6 вітряків, 6 олійниць, 6 крупорушок, 4 кузні, 2 чинбарні, 12 гончарних майстерень. У 1928—1929 рр. розгорнулася масова колективізація одноосібних господарств. До весни 1929 року 170 родин об'єднались у кілька товариств спільного обробітку землі. Восени того року організовано Кам'янську МТС, яка відіграла велику роль у залученні селян до колгоспів. В широкій пропаганді колективних форм праці відіграла важливу роль районна газета «За колективізацію». Суцільна колективізація в селі закінчилася в 1931 році. У Водяному на базі ТСОЗів створили три великі сільськогосподарські артілі: ім. Леніна, ім. Калініна та «Перекоп», за якими закріпили 14,5 тис. га угідь. Водночас відбувалося й об'єднання кустарів, які створили промислову артіль «Перемога» по виготовленню меблів з лози та інших предметів широкого вжитку.

Організаторами колгоспного руху у Водяному стали учасники громадянської війни — комуністи М. С. Самарець, М. В. Пархоменко, Н. К. Прокіпець, дружини загиблих партизанів М. Т. Концур, М. Х. Піскоха. Велику допомогу комуністам подав політвідділ МТС, створений у 1933 році. Серед колгоспників і механізаторів розгорнулося соціалістичне змагання. Артіль ім. Калініна стала ініціатором соціалістичного змагання серед колгоспів району. Велику політичну роботу серед колгоспників вела багатотиражна газета «Калінінець», яка видавалася в цій артілі. В 1934 році у Водяному відбувся районний з'їзд колгоспників, який накреслив шляхи піднесення артільної економіки.

У роки перших п'ятирічок колгоспники Водяного добилися певних успіхів у розвиткові артільного господарства. У 1940 році на колгоспних ланах працювало 32 трактори, 9 комбайнів. У колгоспах з'явилися тваринницькі ферми. Врожайність зернових досягла 20 цнт з гектара на всій площі посіву. Зростали прибутки колгоспів. Так, якщо у 1937 році прибуток артілі ім. Леніна становив 542,5 тис. крб., то у 1940 році — майже 1,5 млн. крб.[1]. Багато водянців стали учасниками Всесоюзної сільськогосподарської виставки. Малу срібну медаль ВСГВ одержав бригадир

[1] Запорізький облдержархів, ф. Р-1236, оп. 1, спр. 271, арк. 21, 22.

колгоспу ім. Калініна Ю. А. Безрідний, який виростив по 23,1 цнт проса з га. Ланка М. Г. Чорного з колгоспу ім. Леніна одержала по 22 цнт вівса з кожного га і по 30 цнт проса.

Перемога колгоспного ладу забезпечила трудящим заможне й культурне життя. На трудодень колгоспникам видано пересічно по 10 кг хліба та понад 5 крб. грішми. У 1939 році, наприклад, колгоспник П. К. Величко одержав 782 пуди хліба та понад 7 тис. крб., колгоспник П. І. Бондаренко — 600 пудів хліба та 5,5 тис. крб. Всі колгоспники мали свої присадибні господарства, утримували корів, свиней, птицю. У жителів Водяного з'явилися трудові заощадження. Сотні колгоспників, замість старих хат, спорудили добротні будинки.

Значно поліпшилося медичне обслуговування — в селі діяли лікарня, амбулаторія та пологовий будинок.

Дальшого розвитку набула народна освіта. В 1927 році початкову школу перетворили на семирічну, у 1934 році — на середню. Тут працювали 29 вчителів. До 1938 року тут ліквідовано неписьменність серед дорослого населення. В селі діяли дві бібліотеки, які мали понад 7 тис. книг.

У 1935 році колгоспники спорудили двоповерховий будинок культури з залом на 600 місць. Тут працювали гуртки: драматичний, хоровий, танцювальний, духовий оркестр. У будинку культури колгоспу ім. Калініна та в клубі колгоспу ім. Леніна двічі на тиждень демонструвалися кінофільми. В багатьох оселях колгоспників з'явилися радіоприймачі.

Після віроломного нападу фашистської Німеччини на Радянський Союз у Водяному більшість чоловіків призовного віку стали воїнами Червоної Армії. Колгоспники відправили для потреб армії багато коней, автомашин і тракторів. Завдяки самовідданій праці жінок, підлітків, літніх людей до 15 липня 1941 року майже весь урожай було зібрано, колгоспники виконали план здачі хліба державі, завершили річний план поставок молока і м'яса.

З наближенням фронту у Водяному створено народне ополчення, до якого першого ж дня записалося понад 200 чоловік. Загін народного ополчення перетворили у винищувальний батальйон, який тримав оборону на р. Конці, де за допомогою місцевого населення підготували оборонні споруди. Водночас з села евакуювали на Схід трактори, комбайни, велику рогату худобу й коней. Виїхала й частина населення.

18 вересня 1941 року Водяне захопили німецько-фашистські загарбники. Для підпільної роботи в тилу ворога було залишено групу в складі 30 чоловік. Її очолив голова колгоспу «Перекоп» — досвідчений підпільник, партизан часів громадянської війни М. С. Самарець[1]. З перших же днів патріоти встановили зв'язок з частинами Червоної Армії, які тримали оборону в сусідньому селі Балках. Партизани здійснили чимало бойових операцій. Разом з групою червоноармійців вони увірвалися до Кам'янки-Дніпровської, знищили фашистських вартових, розгромили комендатуру, вбили 5 солдатів. Після жорстокого бою партизани відступили у плавні. Виняткову мужність в боях з фашистами проявили Г. С. Чорний, М. В. Касай, К. Л. Гура, П. А. Буряк, М. П. Литвиненко та інші.

Невдовзі до Водяного гітлерівці направили загін карателів. Для жителів села настали особливо важкі дні. 24 жовтня 1941 року фашисти схопили у плавнях М. Литвиненка, С. Мороза, К. Гуру, Ф. П. Савченка та інших. Після допиту і нелюдських катувань вони розстріляли спійманих, а поранених Ф. Савченка та К. Гуру живими закопали в землю. У листопаді їм вдалося схопити М. С. Самарця. Після тортур його розстріляли. Гітлерівці розстріляли дочку комуніста М. В. Пархоменка тільки за те, що вона йшла селом під час комендантської години.

8 лютого 1942 року окупанти заарештували 57 комуністів, комсомольців та активістів села. У червні того ж року за зв'язок з партизанами заарештовано ще 85 чоловік. Перед стратою над партизанами-підпільниками жорстоко знущалися. Ще 5 трав-

[1] АІП ЦК КП України, ф. 62, оп. 3, спр. 57, арк. 3—5.

ня того ж року гітлерівці оголосили набір добровольців на роботу до Німеччини. Але на збірний пункт ніхто не з'явився. Розлючені окупанти схопили понад 120 перших-ліпших юнаків і дівчат. Та поблизу переправи через Дніпро багато молоді розбіглося. За зрив «мобілізації» окупанти переслідували Г. О. Рознатовську, а комсомолку, колишнього депутата сільради Г. А. Малу побили мало не до смерті. За три роки й чотири місяці окупації Водяного фашисти стратили понад 200 радянських активістів і вивезли на каторгу до Німеччини 1238 чоловік[1].

Незважаючи на жорстокий терор, патріоти не припиняли боротьби проти окупантів. Так, Т. О. Виблова з 22 листопада 1943 до 22 січня 1944 року допомагала партизанам-парашутистам Г. С. Саркисову і К. Л. Берестову, які мали радіостанцію і проживали на квартирі П. П. Пархоменко. Восени 1943 року молодь Водяного відмовилася працювати на будівництві моста через Дніпро. Зігнані сюди юнаки й дівчата розбіглися. Фашисти протягом місяця шукали учасників цього страйку; М. О. Кириченка, В. Я. Яременка, М. В. Дорошенка, Є. Д. Дулю, П. Я. Концур, М. Й. Оверко та інших їм вдалося схопити. Затриманих привезли до Кам'янки-Дніпровської на місце будови мосту і там прилюдно розстріляли як партизанів. Після визволення Кам'янки-Дніпровської прах загиблих перенесено до рідного села і поховано в парку. На могилі патріотів встановлено пам'ятник.

Водяне визволили від ворога 6 лютого 1944 року бійці 266-ї дивізії 32-го стрілецького корпусу 4-го Українського фронту[2].

Великої шкоди завдали окупанти господарству Водяного. Вони майже повністю знищили все колгоспне майно, зруйнували приміщення сільради, лікарні, пологового будинку, десятки житлових будинків, спалили вальцьовий млин та олійницю. Збитки становили 45,5 млн. карбованців[3].

На фронтах Великої Вітчизняної війни мужньо билися з ворогом багато вихідців з Водяного, 613 з них відзначено бойовими орденами та медалями СРСР. Під час боїв за визволення м. Миколаєва матрос Ф. О. Окатенко виявив виняткову мужність — першим увірвався до опорного пункту фашистів, знищив кілька вогневих точок гітлерівців і близько 30 солдатів. Під час бою Ф. О. Окатенко загинув, йому посмертно присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

І. Г. Білик — кавалер трьох орденів Слави і семи медалей. Він і В. А. Оверко брали участь у штурмі Берліна. 22 червня 1945 року В. А. Оверко разом з односельчанином І. Г. Біликом брали участь у параді Перемоги на Красній площі в Москві.

У перші дні після визволення села відбудова господарства лягла головним чином на плечі жінок та підлітків. В артілях лишилося тільки 4 розбитих трактори, 2 комбайни, 2 молотарки, 7 сівалок, кілька плугів, косарок, віялок. На тваринницьких фермах налічувалося лише 5 коней, 6 волів та 19 корів.

На весняній посівній працювали і старі, і малі. Землю копали лопатами, боронували граблями. На збирання зернових вийшло понад 700 жінок. Незважаючи на труднощі, з жнивами впоралися за 15 діб. Тільки колгосп «Перекоп», який під час окупації потерпів найбільше, вивіз на заготівельний пункт 137 тонн зерна врожаю 1944 року.

820 водянців брали участь у відбудові Дніпрогесу ім. В. І. Леніна. За відмінну працю бригада колгоспу ім. Леніна на чолі з Н. П. Капленко завоювала перехідний Червоний прапор обкому комсомолу та Дніпробуду, 35 чоловік одержали премії. Зароблені гроші трудящі внесли на будівництво ескадрильї військових літаків.

Після закінчення Великої Вітчизняної війни до села повернулися демобілізовані воїни. Держава подавала колгоспам допомогу технікою, будівельними матеріалами та кредитами. У 1948 році артілі вже перевищили довоєнний рівень виробництва. У колгоспі ім. Калініна, наприклад, засіяли того року 3662 га проти 3592 га у 1940 році. Відбудовувалися ферми, польові табори, тік, прокладено високовольтну лінію

[1] Запорізький облдержархів, ф. Р-1675, оп. 1, спр. 17, арк. 2, 38, 39, 42.
[2] Архів МО СРСР, ф. 312, оп. 4245, спр. 221, арк. 216.
[3] Запорізький облпартархів, ф. 102, оп. 31, спр. 20, арк. 77.

електропередач довжиною 9,5 км, відбудовано насосну станцію для зрошення городів. Почали працювати вальцьовий млин, цегельня, промислова артіль «Перемога».

1 вересня 1949 року колгоспові ім. Калініна було повернуто Червоний прапор, вивезений гітлерівцями під час окупації. Віднайшовся він у Чехословаччині в м. Упіце. Чеські друзі вручили прапор власникам. Гостей тепло вітали трудящі Водяного.

У наступні роки колгоспники Водяного добилися значного розширення посівних площ. Тільки під озимою пшеницею у 1950 році було 6072 га. Значні площі виділялися під соняшник. В середньому колгоспи збирали по 18,5 цнт зернових з гектара. Тваринницькі ферми в колгоспах були не тільки відновлені, а й значно розширені.

У 1951 році артіль ім. Леніна об'єдналася з сусіднім колгоспом ім. Чапаєва. Укрупнене господарство очолив тридцятитисячник Г. Т. Клішин. Парторганізація велику увагу приділила доборові та розстановці кадрів, підвищенню ролі спеціалістів, розгортанню соціалістичного змагання. Економіка колгоспів села невпинно зростала. 1952 року водянці виростили по 20,1 цнт зерна з гектара. Прибуток артілей ім. Калініна та ім. Леніна перевищив 2,5 млн. карбованців. У Водяному виросли чудові майстри землеробства й тваринництва. Ланка артілі ім. Леніна, очолювана комсомольцем П. Д. Скупим, у 1953 році виростила по 115 цнт кукурудзи з гектара. Їй вручено перехідний Червоний прапор обкому ЛКСМУ та обласного управління сільського господарства. 12 передовиків колгоспного виробництва відзначено високими урядовими нагородами. Протягом багатьох років високих показників на збиранні врожаю добивався комбайнер М. І. Бова. У 1951 році комбайном «С-6» він намолотив 810 тонн зерна. Йому присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці. Комбайнерів І. С. Кудінця, І. А. Малогота та А. П. Оверка нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора.

Після завершення будівництва групи зрошувальних систем на Кам'янському поді у 1955 році понад 2000 га колгоспної землі почали зрошувати. Це сприяло крутому підвищенню врожайності, зростанню економіки колгоспів. Якщо раніше тут вирощували по 50 цнт овочів, то на поливних землях — 250—300 цнт. Загальні прибутки в артілях села становили 9,4 млн. карбованців[1].

У квітні 1956 року на базі колгоспів села створено радгосп «Водяне». Він мав 14,7 тис. га землі, 45 тракторів, 8 комбайнів та іншу техніку. В господарстві налічувалось 2700 голів великої рогатої худоби, в т. ч. 820 корів. У 1958 році виробництво молока в радгоспі зросло в 1,2, м'яса — в 1,4 раза. Урожайність зернових становила в середньому 20 цнт з гектара.

Авангардну роль у мобілізації працівників радгоспу на виконання завдань семирічного плану відіграв партком, створений у 1958 році. На виробничих ділянках посилено організаторську та виховну роботу серед трудящих. Почала діяти комісія партконтролю. Відділки, бригади, ферми очолили комуністи. При відділках створено первинні парторганізації, а на фермах і в майстернях — партійні групи. Комуністи виступали ініціаторами впровадження у виробництво передових методів праці. Так, П. Я. Оверко, М. О. Чамкін, наприклад, застосували на фермах нову систему доїння корів, що підвищило продуктивність праці доярок, вдвоє знизило собівартість центнера молока.

Партком повсякденно керував роботою комсомольської організації, яка налічувала 137 чоловік. В бригадах та на фермах скомплектовано комсомольсько-молодіжні ланки, молодь поповнила кадри механізаторів.

За визначні успіхи в роки семирічки велику групу працівників радгоспу відзначено урядовими нагородами. Кавалерами ордена Леніна стали трактористка М. І. Кодінцева і бригадир тракторної бригади І. Ф. Живогляд; орденом Трудового Червоного Прапора нагороджено тракториста І. М. Білика і бригадира комплексної бригади Г. Н. Концура.

---

[1] Запорізький облдержархів, ф. Р-1236, оп. 3, спр. 360, арк. 3—35.

Поливання капусти в радгоспі «Водяне». 1967 р.

В тісному контакті з парткомом радгоспу працює сільська Рада. Члени виконкому, депутати систематично звітують про свою роботу перед трудящими. Розширилися громадські засади в роботі Ради. У Водяному створено народні дружини, товариські суди. Сільрада постійну увагу приділяє створенню нормальних побутових умов для трудящих, поліпшенню культурно-освітньої роботи та благоустроєві села.

Втілюючи у життя рішення березневого (1965 р.) Пленуму ЦК КПРС і XXIII з'їзду партії, трудівники радгоспу «Водяне» за чотири роки поточної п'ятирічки добилися нових успіхів на всіх ділянках виробництва. Вже 1966 року у радгоспі вирощено по 28,1 цнт зернових з гектара на площі 1175 га, а на зрошуваних ділянках — по 44 цнт з га.

У 1969 році, незважаючи на несприятливі погодні умови, колектив радгоспу потрудився з особливим напруженням. Ставши на ленінську трудову вахту, водянці виростили й зібрали на круг по 24 цнт зернових, а на зрошуваних ділянках по 42 цнт, виконали два річних плани продажу державі хліба, достроково завершили річні завдання по продажу продукції тваринництва. Виробництво молока на 100 га угідь досягло 562 цнт проти 148,7 цнт у 1959 році, м'яса — 40 цнт, яєць на кожні 100 га зернових — 23 тис. штук.

Того року в радгоспі працювало 192 трактори, 23 комбайни, 64 автомашини, 220 електромоторів та багато іншої сучасної техніки.

Партійний комітет радгоспу об'єднує вісім первинних партійних організацій, в яких у 1969 році налічувалось 149 комуністів. Під керівництвом парторганізацій працює комітет комсомолу і шість його первинних організацій, в них налічується понад 200 комсомольців. Серед них 69 механізаторів і 33 тваринники.

Піднесення економіки радгоспу забезпечило підвищення реальних доходів, матеріального добробуту та піднесення культури трудящих. За післявоєнні роки невпізнанно змінився зовнішній вигляд села. Немає тепер у Водяному хат під соломою та очеретом. Трудящі живуть у добротних будинках під шифером, черепицею або залізом. Протягом 1951—1969 рр. у селі споруджено 1800 будинків. Село прикрасили нові приміщення сільради, бібліотеки, пошти, лікарні, літнього кінотеатру, триповерхової середньої школи, двох їдалень, двох побутових павільйонів тощо. Тут є автоматична телефонна станція, водогін. Село зв'язане з обласним і районним центрами автобусним сполученням.

В селі — 7 крамниць, 8 ларків, сільська, радгоспна і 3 шкільні їдальні. У власному користуванні трудящих Водяного налічувалося 42 легкові автомашини, 830 мотоциклів, 1200 телевізорів тощо.

Певних успіхів досягнуто у дальшому поліпшенні медичної допомоги трудящим. У Водяному функціонують лікарня та амбулаторія, де працюють 4 лікарі та 8 середніх медичних працівників. При амбулаторії діють фізичний, рентгенівський та зубний кабінети, клінічна лабораторія. Крім того, у селі є три фельдшерські пункти, один з яких — на молочно-товарній фермі. Діють також пологовий будинок, аптека, дитячі садки і ясла.

Великі зміни сталися в галузі освіти й культури. Діти трудівників навчаються в середній та восьмирічній школах, в яких працює близько 100 учителів. За післявоєнні роки Водянську середню школу закінчили 650 учнів, 90 з них згодом закінчили вищі

навчальні заклади, 260 — середні спеціальні. Вони працюють у різних галузях народного господарства і культури країни.

Центром культурного життя села став будинок культури, споруджений 1962 року. Тут чотири рази на тиждень демонструються художні кінофільми, відбуваються вечори трудової слави, зустрічі трьох поколінь, вистави й концерти. Кілька клубів та червоних кутків працює у відділках і на фермах радгоспу. Багато жителів Водяного беруть участь у гуртках художньої самодіяльності, серед яких особливою популярністю користується хор, драматичний колектив і духовий оркестр.

У Водяному — дві сільські, профспілкова і дві шкільні бібліотеки. Загальний книжковий фонд їх становив понад 25 тис. томів. Бібліотеки обслуговують 3 тис. читачів.

Жителі Водяного люблять спорт. У селі виросло чимало здібних спортсменів. Чемпіонка області з велоспорту В. М. Єрмак успішно виступала на республіканських змаганнях і в 1956 році стала чемпіонкою України. Її приклад наслідувала Я. Я. Мороз, яка на республіканських змаганнях сільських спортсменів також завоювала звання чемпіонки республіки, а на всесоюзних змаганнях товариства «Колгоспник» посіла п'яте місце.

Роки, що минули після перемоги Великого Жовтня, були для Водяного роками боротьби і титанічної праці. Виросли і змужніли люди, чудовим стало село. Всі ці досягнення — результат перетворення в життя ленінських заповітів, творчої праці колгоспників.

С. І. МАСЛИВЕЦЬ

ДНІПРО́ВКА

Дніпровка — село, центр однойменної сільської Ради; розташована за 19 км на схід від райцентру. До найближчої залізничної станції Нікополь, що на правому березі Каховського водоймища,— 27 км. Населення — 7417 чоловік. Сільській Раді підпорядковано також населені пункти Заповітне і Мічуріне.

Село виникло у 1787 році на лівому березі Дніпра і названо Дніпровкою. Першими тут осіли кріпаки-втікачі з Серпуховського повіту Московської губернії[1]. Наприкінці того ж року тут оселилися ще 60 родин державних селян з Старого Осколу Курської губернії. Пізніше сюди прибули державні селяни з Новгород-Сіверського повіту Чернігівського намісництва. До 1795 року в Дніпровці поселили близько 200 сімей державних селян-старообрядців.

Багато лиха зазнали перші поселенці. Більшість з них не мала худоби та інвентаря і тому потрапляла у залежність до своїх заможних сусідів і казни. У 1795 році селяни заборгували казні понад 2000 крб. Офіціальний обслідувач побутових умов новоселів у 1814 році писав, що навіть найзаможніші переселенці, яких, однак, було не більше 10 проц., перебувають на становищі людей, які щойно потерпіли від пожежі чи навали ворога[2].

У 1796 році село стало центром Дніпровського повіту[3]. Проте через бездоріжжя, що дуже утруднювало зв'язки з ним, шість років по тому повітову управу перевели до села Олешки. На початку 30-х років XIX ст. за рішенням громади село перемістили на 15 верст південніше від попереднього місця, ближче до угідь. Селяни одержали по 8,2 десятини землі на ревізьку душу. Більшість її лишалася під толокою, бо основним для селян до 60-х років XIX ст. було скотарство. Розводили овець і велику рогату худобу. Землеробство відігравало другорядну роль. Врожаї збирали низькі — по 20—30 пудів зерна з десятини. Селяни, які не мали робочої худоби

---

[1] Сборник статистических сведений по Таврической губернии, вып. 1. Симферополь, 1885. Примечания к таблицам, стор. 6.

[2] Записки Одесского общества истории и древностей, т. 33. Одесса, 1919, стор. 25, 29, 32.

[3] А. Терещенко. Очерки Новороссийского края, СПб, 1854, стор. 6, 40.

та реманенту, обробляли не більше 3 десятин, заможні — по 10—15. Щоб прогодувати сім'ю, сільська біднота йшла у найми до глитаїв чи в поміщицькі економії Герценвіца, Ковалевського та Іваненка.

Напередодні реформи 1861 року в Дніпровці було 408 дворів, проживало 2963 чоловіка[1]. Забудовувалося село без плану, мало хоч і широкі, але покручені вулиці, вздовж яких тулилися хати-мазанки, криті соломою та очеретом. Антисанітарні побутові умови призводили до численних захворювань; особливо частими тут були пошесні хвороби, але медичної допомоги селяни не мали. Тільки на початку 40-х років XIX ст. у Дніпровці відкрилася церковнопарафіяльна школа, яку відвідувало 30—40 хлопчиків, переважно із заможних сімей.

Після селянської реформи дніпровці з 1866 року вносили казні викупні платежі в сумі 10,1 тис. крб., а разом з земськими, волосними, мирськими та іншими податками вони становили 15,8 тисяч карбованців. Важким тягарем вони лягали на плечі бідноти.

В пореформений період провідну роль почало відігравати землеробство, значно зріс попит на землю. З 1874 року землю ділили на наявні чоловічі душі, що призвело до зменшення наділів. У 1895 році на чоловічу душу припало по 2,5 десятини. Поглибилося класове розшарування селян. За подвірним переписом 1884 року в Дніпровці налічувалося 808 дворів, проживало 5582 чоловіка. 391 двір належав бідноті. Дві третини з них були безкінними і тільки 10 мали плуги. 139 родин не могли навіть прохарчуватися з власного господарства і тому наймитували[2].

Три чверті з 317 середняцьких господарств були неспроможні обробляти наділи власними силами і вдавалися до супряги.

Водночас 100 куркульських господарств засівали від 25 до 50 десятин на двір, орендуючи понад 1,1 тис. десятин бідняцької і поміщицької землі. Крім того, вони скупили 1127 десятин землі. Глитаї мали по четверо робочих коней, парі волів, достатню кількість інвентаря.

Ще під час заселення Дніпровки, майже сто років тому, поміщик Синельников самовільно захопив понад тисячу десятин землі, що належала общині. 1898 року селяни вирішили порушити перед властями справу проти спадкоємиці Синельникова — поміщиці Герценвіц, сподіваючись повернути громаді одібрану землю. До повітового земства община послала своїх представників А. О. Караманова та С. П. Калугіна. Діставши відмову, селяни спробували силоміць відмежувати незаконно захоплені землі, але виступ їх було придушено. 6 січня 1899 року до Дніпровки прибув таврійський губернатор з полком солдатів. 21 селянина, в т. ч. А. О. Караманова і С. П. Калугіна, заарештували і кинули до в'язниці.

У період першої російської революції бідняки Дніпровки піднялися на боротьбу проти гніту поміщиків та куркулів. Вони захопили урожай з поміщицьких земель[3], брали участь у розгромі Рогачицької економії в грудні 1905 року та маєтку поміщиці Ковалевської в селі Іванівці[4]. Викликані війська вчинили розправу над повсталими, примусили селян Дніпровки повернути поміщикові збіжжя. Активну участь в селянських заворушеннях 1905—1907 рр. брав Г. С. Свободін-Перемишлев — до 1902 року матрос крейсера «Очаков», пізніше робітник Севастопольських корабельних майстерень. Він мав зв'язок з більшовиками Севастопольської організації РСДРП, був учасником повстання на «Очакові». Після розгрому повстання емігрував до Норвегії. Військовий трибунал засудив його заочно до страти. Після повалення царизму Г. С. Свободін-Перемишлев повернувся на батьківщину, був делегатом X з'їзду РКП(б). Багато років життя Г. С. Свободін-Перемишлев присвятив мистецтву, він заслужений артист УРСР.

[1] Списки населенных мест Российской империи, т. 41. Таврическая губерния, стор. 67.
[2] Сборник статистических сведений по Таврической губернии, вып. 1. Симферополь, 1885, таблицы А 8, Б 70—72.
[3] Революционное движение в Таврической губернии 1905—1907 гг., стор. 136.
[4] Кримський облдержархів, ф. 376, оп. 6, спр. 515, арк. 25, 34, 35.

На той час Дніпровка була хоч і великим, але убогим селом. В 1906 році вона стала волосним центром. Тільки куркульські садиби виділялися кам'яними будинками та великими садами. У центрі височіла церква, віддалік — ще одна. Поблизу ярмаркового майдану, де щотижня збиралися базари, розмістилося 10 крамниць, горілчана лавка — «монополька». У Дніпровці діяло 30 вітряків, два парові млини, олійниця та кілька кузень. Розвивалися кустарні промисли, переважно гончарне, та виробництво з лози предметів широкого вжитку.

В селі не було ні амбулаторії, ні аптеки. Тільки 1906 року тут почав працювати фельдшер.

До 1883 року Дніпровка мала тільки церковнопарафіяльну школу. Того року тут відкрилося однокласне земське початкове училище[1]. Всього навчалося 180 дітей, з них 5 дівчаток. Школи ледве животіли, бо земство відпускало на їх утримання мізерні кошти. Тільки 1,3 проц. населення вміло читати й писати. З 1898 по 1907 рік у Дніпровці відкрилося ще чотири земські початкові школи. Їх відвідувало 289 хлопчиків і 93 дівчинки, але через нестатки навчальний рік закінчила тільки сьома частина учнів. Бібліотеки в селі не було. Газети одержували лише піп та урядник.

Після запровадження столипінської аграрної реформи процес класового розшарування поглибився. За даними подвірного перепису 1914 року в Дніпровці налічувалося 1600 дворів, проживало 11 097 чоловік. Тільки половина господарств закріпила за собою наділи, 542 двори були безземельними. За 30 років, що минули між двома подвірними переписами, кількість бідняцьких дворів зросла в 2,4 раза. Куркулі ж за ці роки зміцнили свої позиції. 49 з них скупили 3458 десятин бідняцької та поміщицької землі. Глитаї мали достатньо тягла й інвентаря, в т. ч. жниварки, кінні й парові молотарки тощо. Але спроба куркулів вийти на хутори зірвалася завдяки рішучому опорові більшості селян.

Під час першої світової війни становище селян ще більше погіршало. Близько тисячі жителів Дніпровки мобілізували до царської армії. Наприкінці 1916 року до армії призвали навіть підлітків. Наростало невдоволення політикою самодержавства.

Трудове селянство Дніпровки з надією зустріло звістку про перемогу Лютневої революції. Та марними були його сподівання на припинення війни і справедливий розподіл землі. 1 травня 1917 року в селі відбулася демонстрація, яка пройшла під гаслом: «Геть війну», «Мир без анексій і контрибуцій», «Вся влада Радам!».

Після Великої Жовтневої соціалістичної революції до рідного села повернувся колишній моряк комендор А. Є. Тимофєєв. Навколо нього згуртувалася група селян-бідняків, до якої входили С. Л. і П. С. Іванісови, П. Т. Ястребов, М. А. Тарасов та інші. 7 грудня 1917 року вони зібрали сільський сход і обрали виконком сільської Ради. 11 грудня того ж року почав діяти волосний виконавчий комітет Ради селянських депутатів на чолі з С. Л. Іванісовим[2].

Для захисту Радянської влади в лютому 1918 року при волвиконкомі створено ревком, який організував загін Червоної гвардії[3], очолений А. І. Воронковим. Загін охороняв село від куркульських банд, що орудували в плавнях.

У січні 1918 року в Дніпровці створено партійний осередок; секретарем його став А. Є. Тимофєєв[4]. Партосередок спрямовував роботу волвиконкому та ревкому, провадив підготовку до здійснення ленінського Декрету про землю.

Але в середині квітня 1918 року село окупували австро-німецькі війська. Члени сільського і волосного виконкомів Ради, ревком та радянський актив пішли в підпілля. Ревком сформував у плавнях партизанські загони, які нападали на німецькі обози з награбованим майном і хлібом. Загонами командували А. І. Воронков, М. А. Тарасов, К. Д. Купрін[5].

---

[1] Справочная книга Одесского учебного округа, стор. 124.
[2] Філіал Запорізького облдержархіву в Мелітополі, ф. Р-428, оп. 1, спр. 39, арк. 35, 36.
[3] Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні, т. 2, стор. 347.
[4] Запорізький облдержархів, ф. Р-73, оп. 1, спр. 91, арк. 19.
[5] Філіал Запорізького облдержархіву в Мелітополі, ф. Р-58, оп. 1, спр. 67, арк. 1.

У жовтні 1918 року австро-німецькі війська залишили село. Волревком, який вийшов з підпілля, завершив формування збройних загонів. У грудні того року вони ввійшли до об'єднаного партизанського загону, куди влилися партизани з Верхнього Рогачика, Великої Знам'янки та Великої Білозерки. Очолив його І. С. Мойсеєнко — колишній фронтовик, родом із Верхнього Рогачика. В середині грудня партизани виступили проти білогвардійців з корпусу денікінського генерала Тілло. Водночас дніпровський ревком створив продовольчий комітет, який організував заготівлю хліба для Петрограда і Москви.

10 липня 1919 року Дніпровку захопили денікінці і відразу ж заарештували тих, хто допомагав встановлювати Радянську владу на селі. Серед них був і комуніст А. Є. Тимофеєв. Після допиту та жорстоких тортур його привселюдно стратили. Тієї ж ночі всі чоловіки, яким була дорога Радянська влада, вирушили в плавні до партизанського загону.

На початку січня 1920 року частини 1-ї бригади 45-ї стрілецької дивізії 14-ї армії визволили Дніпровку від денікінців. Ревком налагодив постачання хліба для червоноармійських частин, допомагав селянам у підготовці й проведенні сівби.

Але 12 червня 1920 року в село вдерлися врангелівці. Та вже 26 жовтня радянські війська під командуванням І. Ф. Федька форсували Дніпро в районі Нікополя і, вибивши ворога з села Водяного, розгорнули наступ на Дніпровку. Підрозділи 136-ї та 137-ї бригад 46-ї дивізії, які діяли з флангів, вступили в бій з добірними частинами врангелівської дивізії генерала Маркова і розгромили їх. Наступного дня село було визволено від ворога. В цьому бою мужністю і хоробрістю відзначився видатний син угорського народу, згодом визначний письменник і герой народно-революційної війни проти фашизму в Іспанії Мате Залка. Його нагородили орденом Червоного Прапора[1].

1 листопада 1920 року на сільській сходці обрали волревком, а на початку грудня — волосний комітет незаможних селян; на чолі КНС став комуніст Т. С. Перемишлєв. Тоді ж відновив діяльність партосередок, секретарем якого обрали А. Бикова (пізніше — К. А. Усачова). Наприкінці грудня з ініціативи комуністів організувався комсомольський осередок, секретарем якого був В. Д. Давидченко. З початку 1921 року на сході створено сільський комітет незаможних селян. Під керівництвом партосередку актив села підготував і провів наприкінці січня того ж року вибори до сільської та волосної Рад селянських депутатів. Виконком волосної Ради очолив колишній голова волревкому С. Л. Іванісов.

Партосередок, органи Радянської влади та КНС спрямували свою діяльність на організацію продовольчої допомоги Червоній Армії, трудящим голодуючих робітничих центрів країни, сім'ям червоноармійців. З комуністів, членів КНС та комсомольців створили загін самооборони у складі 50 чоловік, який допомагав червоноармійським частинам у боротьбі з бандитськими зграями.

У січні 1921 року при волземвідділі створено земельну комісію, яка взяла на облік нетрудові куркульські землі, лишки тягла та інвентаря. Представники земвідділів Балківської, Дніпровської та Великобілозерської волостей розподілили між волостями 11 тис. десятин орних земель поміщика Іваненка. Це дало змогу земельній комісії Дніпровки до липня 1921 року виділити на кожного їдця по 2 десятини орної землі, не враховуючи присадибних ділянок. Лишки відібраного у куркулів тягла та реманенту було передано незаможникам. Протягом 1921—1923 рр. на колишні поміщицькі землі переселилося понад 2 тис. чоловік, які заснували села Нововодяне та Новодніпровку.

Ще весною 1919 року в Дніпровці організувалася невелика трудова сільськогосподарська артіль «Зоря майбутнього», статут якої затвердив Наркомзем України. В лютому 1921 року вона відновила свою діяльність. Фундаторами першого колективного господарства були незаможники І. А. та П. Т. Ястребови і О. Г. Сидельников.

[1] Н. Кондратьев. На линии огня. М., 1964, стор. 71, 72.

Головою артілі обрали О. Дудкіна. У вересні — жовтні того ж року в селі утворилось ще дві артілі — «Промінь соціалізму» та «Праця землі», в яких об'єдналися 67 чоловік працездатних; вони мали 11 пар коней, 184 десятини посіву. Господарствам надавалися грошові й насіннєві позички, будівельні матеріали тощо. За прикладом перших у 1922—1923 рр. в селі виникли нові артілі: «Червоний незаможник», «Нове життя», «Юність соціалізму», «Початок», «Розквіт», «Світле життя», «Україна». Їх очолили комуністи та активісти КНС. Активну участь у створенні артілей та їх господарському зміцненні брали комсомольці. Вони створювали молодіжні ланки, обробляли виділені їм ділянки землі, добиваючись високих урожаїв.

У роки непу в Дніпровці розширились торгівля та кустарне виробництво. У 1922—1925 рр. тут працювали бондарні, гончарні, жерстяні, ковальсько-бричкові, швейні та шевські майстерні; діяли 2 парові млини, 21 вітряк, олійниця, 11 кузень тощо.

З перших днів Радянської влади партосередок та сільська Рада виявляли постійну турботу про охорону здоров'я, розвиток освіти і культури трудящих. У 1921 році в Дніпровці відкрили фельдшерський пункт, амбулаторію, аптеку, де працювали лікар, фельдшер, акушерка, фармацевт.

У 1919/20 навчальному році в селі працювало 6 початкових трудових шкіл, в яких навчалося 303 дітей. Їх навчали й виховували 14 учителів, які також брали активну участь у роботі 6 гуртків лікнепу та створених при сільбуді політичному, драматичному, музично-хоровому гуртках. Жіноча рада при сільвиконкомі широко залучала селянок до громадського життя.

У 1924 році за ленінським призовом в селі до лав партії вступили комсомольці В. Д. Давидченко, М. М. Голев, Л. С. Сидельникова, О. С. Мокроусова та інші. Партійна організація зросла до 29 чоловік, у т. ч. 13 членів і 16 кандидатів у члени партії[1].

Комуністи й комсомольці розгорнули широку роз'яснювальну роботу для залучення трудового селянства до ТСОЗів. У сільбуді комуністи влаштовували лекції, доповіді, вечори запитань-відповідей. Внаслідок цієї роботи в 1928—1930 рр. у Дніпровці організувалося 8 великих артілей: «Більшовик», «Вільна праця», «Нове життя», «Перемога», «Правда», «Червонофлотець», ім. Петровського та ім. Тельмана. В 1930 році виникла промислова артіль «Комуніст», що виробляла меблі з лози.

Куркулі чинили запеклий опір колективізації: підбурювали селян не вступати до артілей, поширювали наклепницькі чутки про організаторів колгоспного руху, саботували сплату податків і здачу хліба державі. За рішенням загальних зборів колгоспників близько 50 глитайських родин розкуркулили й вислали за межі республіки.

Велику допомогу в організації колгоспного виробництва подали селянам представники робітничого класу — комуністи 25-тисячники. Один з них — Є. В. Лямін — з 1932 по 1937 рік очолював у Дніпровці колгосп «Нове життя». У 1937 році тут почала діяти МТС. Механізація рільництва сприяла піднесенню врожайності зернових культур. Так, 1939 року колгоспники артілі «Правда» зібрали по 20 цнт озимої пшениці з га, в колгоспі «Більшовик» — по 22 цнт ячменю, артіль «Перемога» — по 18 цнт озимої пшениці, по 35 цнт кукурудзи і по 15 цнт соняшнику. Кожна артіль Дніпровки мала тваринницькі ферми; на трудодень колгоспники одержали пересічно по 4,5 кг хліба та по 3 крб. 70 коп. грішми.

За високі показники у вирощуванні зернових і технічних культур та виробництві продукції тваринництва шість колгоспів, у т. ч. «Більшовик», «Правда», ім. Петровського, а також багато колгоспників і механізаторів МТС були учасниками ВСГВ у 1938—1940 рр. Медалі, грамоти і подарунки Головвиставкому одержали свинарка колгоспу «Перемога» С. Т. Жукова, чабан артілі «Нове життя» І. П. Тиник,

[1] Запорізький облпартархів, ф. 13, оп. 1, спр. 11, арк. 42.

трактористи Дніпровської МТС І. Ф. та В. Г. Сидельникови, Є. Є. Федоренко, агроном МТС Г. А. Кисельов та інші.

Докорінні зміни відбулися в галузі народної освіти. З 1930 року дві початкові школи стали семирічними; одну з них у 1936 році реорганізовано на середню. До 1937 року в селі ліквідовано неписьменність серед дорослих, всіх дітей шкільного віку охоплено семирічним навчанням.

В селі було два сільські й кілька колгоспних клубів, де читалися лекції, демонструвалися художні кінофільми, місцевими аматорами ставилися вистави й концерти. В хорових і драматичних гуртках брали участь близько 300 чоловік. Бібліотеки, створені при клубах, мали понад 3 тис. книг.

У перші ж дні Великої Вітчизняної війни понад тисячу чоловіків призовного віку влилося до лав Червоної Армії. Їх місце на виробничих ділянках заступили жінки, старики, діти. В короткі строки було зібрано врожай, виконано державні поставки.

В міру наближення фронту з Дніпровки вивезли техніку МТС, колгоспну худобу, хліб і евакуювали частину населення. Створений з партійного і радянського активу села винищувальний батальйон забезпечував охорону села, а потім влився до діючої армії.

19 вересня 1941 року після запеклих боїв гітлерівці захопили село. Силою зброї вони насаджували фашистський «новий порядок». Окупанти схопили й закатували багатьох радянських людей, які з різних причин не змогли своєчасно евакуюватися. Загинули Г. М. Воробйов, Л. С. Ясеньов, Х. Н. і Л. Х. Кумейки та інші. Але гестапівцям не вдалося залякати дніпровців. У травні 1942 року в селі створилася підпільна група на чолі з партизанським ватажком часів громадянської війни А. І. Воронковим. Невдовзі гітлерівці вислідили патріотів. Після катувань всіх їх відправили до Бухенвальда.

У травні 1942 року в селі з'явилася парашутистка В. Г. Безсонова — сільська комсомолка, яка напередодні війни вступила до Червоної Армії. Гестапівці схопили її і піддали тортурам. Але мужня патріотка нікого не виказала. 12 липня 1942 року її розстріляно в Кам'янці-Дніпровській. У серпні 1942 року до села прибула, скинута в плавні на парашутах, диверсійна група під керівництвом Ф. І. Трусова і І. К. Супруна — колишнього агронома Дніпровської МТС. Патріоти руйнували лінії зв'язку, знищували автотранспорт, німецьких солдатів і офіцерів. У грудні 1942 року їх вислідили. Сталася сутичка з карателями. Тяжкопораненого І. К. Супруна схопили і пізніше стратили. Решта бійців на чолі з Ф. І. Трусовим вийшла з оточення і продовжувала диверсійну роботу до з'єднання з частинами Червоної Армії[1]. У серпні 1943 року близько тридцяти озброєних активістів села під керівництвом комуніста С. М. Яковлєва вчинили напад на штаб гарнізону окупантів, захопили документи і зброю. У плавнях бійці об'єдналися з іншими загонами і, перейшовши 4 листопада 1943 року лінію фронту поблизу села Балок, влилися в 59-у гвардійську Краматорську Червонопрапорну дивізію 4-го Українського фронту.

Під час окупації 414 жителів Дніпровки, здебільшого молоді, окупанти примусово вивезли до Німеччини.

Наприкінці 1943 року село стало ареною кровопролитних боїв. 1260 солдатів і офіцерів Радянської Армії полягло в боях за визволення Дніпровки. Їх поховано у братській могилі в центрі села, де нині встановлено пам'ятник. У цих боях загинув прославлений льотчик, Герой Радянського Союзу старший лейтенант М. І. Тараканчиков, уродженець Смоленської області.

5 лютого 1944 року Дніпровку визволили частини 61-ї гвардійської, 259-ї та 266-ї стрілецьких дивізій 32-го стрілецького корпусу 4-го Українського фронту.

Багато дніпровців мужньо билося проти ворога на фронтах війни. Серед них полковник М. І. Губарєв, який брав участь у штурмі Берліна. Полковник Я.П. Панов, у минулому учасник громадянської війни, один з перших кремлівських курсан-

[1] Довідка Українського штабу партизанського руху від 13 лютого 1944 р.

тів, у роки Великої Вітчизняної війни захищав Сталінград, учасник прориву блокади Ленінграда та визволення Одеси і Праги. Полковник Ф. Ф. Щетинін, гвардії рядовий І. М. Поляков, старший сержант І. Т. Махов та інші пройшли з боями від Сталінграда до Берліна. Снайпер Ф. В. Аніканов на підступах до рідного села знищив двох німецьких снайперів, чотири кулеметні точки. За час перебування на фронті воїн знищив 217 гітлерівців, у т. ч. 8 снайперів і 19 кулеметних гнізд; він має шість урядових нагород. І. Р. Бочарова за ратні подвиги удостоєно чотирьох орденів і трьох медалей Радянського Союзу. За мужність і героїзм на фронтах орденами й медалями нагороджено 509 дніпровців; 813 чоловік полягли смертю хоробрих.

Величезної шкоди селу і господарству колгоспів завдали окупанти. Вони спалили половину житлових і всі громадські будівлі, лікарню, школи, клуби. Збитки, заподіяні тільки колгоспам, становили 55,2 млн. карбованців[1].

У колгоспах не залишилося ні техніки, ні худоби. У надзвичайно тяжких умовах 1944 року люди освоїли третину довоєнних посівних площ. У середньому в усіх восьми колгоспах було зібрано по 9 цнт зернових, а в «Більшовику», ім. Петровського, «Нове життя», ім. Тельмана — по 11—15 цнт. Того року дніпровці здали державі понад 20 тис. цнт хліба. Кілька тисяч пудів власного зерна внесли селяни у фонд оборони країни. Жінки зібрали й відправили на фронт сотні посилок з сухофруктами, теплими речами, придбали облігації воєнної позики.

До кінця 1944 року артілі Дніпровки одержали від колгоспів РРФСР, зокрема Омської області, а також республік Середньої Азії значну кількість будівельного лісу, 179 голів великої рогатої худоби. Дніпровська МТС одержала кілька потужних тракторів, кілька машин відродили із списаних на брухт. Зростали й грошові кредити держави.

З переможним завершенням Великої Вітчизняної війни до села повернулися фронтовики. Вони сіли за кермо трактора, штурвал комбайна, очолили артілі, бригади, ферми, поповнили колгоспні партійні та комсомольські організації. Зводилися нові виробничі приміщення, тваринницькі ферми, хати колгоспників. 1945 року колгоспи освоїли половину довоєнних посівних площ; подвоїлося поголів'я великої рогатої худоби, а корів і овець — зросло більш як утроє. Прибутки артілей перевищили 1,6 млн. карбованців.

В роки війни 75 жінок і підлітків Дніпровки нагороджено медалями «За доблесну працю у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр.».

В роки першої післявоєнної п'ятирічки колгоспи Дніпровки значно зміцніли. Середня врожайність зернових зросла пересічно на 3—4 цнт з га, поголів'я худоби — вдвоє. З метою поліпшення структури посівних площ, кращого використання засобів виробництва і кадрів, у серпні 1950 року вісім дніпровських артілей об'єднались у дві. 1952 року врожайність озимої пшениці на їх ланах досягла 17—20 цнт, а в бригаді А. М. Сидельникова з 2022 га зібрано по 23,2 цнт. Ще вищого урожаю добилася бригада Н. Г. Юхименка — вона одержала на круг по 31 цнт з га на площі 229 га. Значно зросло поголів'я худоби. Прибутки артілей наприкінці 1955 року перевищили 6,5 млн. карбованців. За визначні успіхи у розвитку колгоспного виробництва обидві артілі того року стали учасниками ВДНГ СРСР.

У серпні 1955 року стала до ладу Іванівська державна зрошувальна система Кам'янського поду, що дало змогу зросити понад 150 га земель.

У квітні 1956 року на базі двох артілей Дніпровки та колгоспу ім. Кірова села Нfree Нововодяного утворено радгосп «Дніпровський». Це — багатогалузеве господарство з розвинутим рільництвом, тваринництвом, птахівництвом, садівництвом та городництвом, має 18 210 га угідь, у т. ч. 14 тис. орної землі; 5 тис. га зрошувалося.

Боротьбу за піднесення економіки радгоспу очолила парторганізація, яка в 1958 році налічувала 180 чоловік. Комуністи працювали на вирішальних ділянках виробництва: у тваринництві — 78, овочівництві — 37, механізаторами — 37, решта

[1] Запорізький облпартархів, ф. 102, оп. 31, спр. 20, арк. 47, 48.

Вирощування ранніх овочів у радгоспі «Дніпровський». Село Дніпровка, 1969 р.

у рільництві та на інших роботах. Партком дбав про механізацію ферм, скорочення строків польових робіт. Велика увага приділялася впровадженню у виробництво досвіду передовиків.

У 1958 році колектив радгоспу зібрав по 21,6 цнт зернових з га, в т. ч. по 21,7 цнт озимої пшениці. На сто гектарів угідь вироблено по 181 цнт молока, 52,8 цнт м'яса та по 14 тис. яєць на 100 га зернових. Прибуток господарства перевищив 1 млн. карбованців. За визначні досягнення у виробництві сільськогосподарських продуктів удостоєно ордена Леніна директора радгоспу О. О. Колесникова. Орденами Радянського Союзу нагороджені свинарка Є. Й. Гринцова, робітник Ф. С. Журба та бригадир птахоферми О. В. Клець.

З метою підвищення ефективності виробництва протягом 1960—1962 рр. частину угідь радгоспу «Дніпровський» передано іншим господарствам. Основним напрямом «Дніпровського» стало виробництво молока, м'яса, овочів та зерна. За ним закріплено 6051 га угідь, у т. ч. 4716 — орної землі. Державна зрошувальна система забезпечує полив 3260 га землі. Це дає змогу вирощувати високі врожаї сільськогосподарських культур. У 1965 році господарство зібрало по 29,4 цнт зернових з гектара на всій площі посіву. Значно зросла продуктивність тваринництва. На 100 га угідь того року вироблено по 545 цнт молока та 51 цнт м'яса.

Визначних виробничих успіхів добилися робітники радгоспу за чотири роки поточної п'ятирічки. Середній врожай зернових становив 33,5 цнт з га, озимої пшениці на зрошуваних землях — 45—48 цнт. Врожаї кукурудзи були ще вищі. Площа саду збільшилася до 300 га. Дві третини поливних земель щороку відводиться під кормові культури, оскільки в роки поточної п'ятирічки дальшого розвитку набуло громадське тваринництво. Наприкінці 1969 року тільки великої рогатої худоби налічувалося 3,5 тис. голів.

Під керівництвом парткому та 6 первинних парторганізацій успішно працює комсомольська організація, яка налічує 65 юнаків і дівчат. У радгоспі — 50 спеціалістів сільського господарства, третина яких має вищу спеціальну освіту. Всі виробничі процеси в рільництві механізовано, у тваринництві рівень механізації становить 75 процентів.

В радгоспі є цегельний завод, що виробляє щорічно 1 млн. штук цегли, обладнані майстерні для ремонту сільськогосподарської техніки. Велику допомогу в механізації та електрифікації господарства подали шефи — робітники запорізьких заводів «Кремнійполімер» та ремонтно-механічного.

Широкого розмаху в колективі набуло змагання за комуністичне ставлення до праці. У 1965 році в ньому брали участь 6 бригад; того року 276 робітників виборювали почесне звання ударників комуністичної праці. 1969 року звання комуністичних здобули три бригади і чотири ланки; ударниками комуністичної праці стали 45 робітників.

В радгоспі виросли чудові люди, новатори виробництва. 15 з них у 1966—1967 рр. удостоєно високих урядових нагород, двом — М. Т. Рекову та М. П. Сюсюковій — присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці. Рік у рік знатний ланковий М. Т. Реков без затрат ручної праці добивається високих урожаїв кукурудзи. В 1965 році він виростив по 86 цнт зерна кукурудзи з га на 100-гектарній ділянці, а в 1969 році — по 52,7 цнт озимої пшениці, по 86 цнт кукурудзи і по 416 цнт зеленої маси з гектара. Серед учнів і послідовників М. Т. Рекова — молодий

комуніст, секретар комсомольської організації І. В. Махов, який у вирощуванні озимої пшениці і кукурудзи майже досяг показників свого вчителя. Його нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора. Члена ланки І. М. Лохматова за самовіддану працю відзначено орденом Леніна. Багатими врожаями овочів прославилася ланка М. П. Сюсюкової. У 1963—1969 рр. вона зібрала понад 300 цнт ранньої, по 250—330 цнт пізньої капусти з гектара та по 280—300 цнт огірків. У 1967 році Марію Петрівну обрано депутатом Верховної Ради УРСР.

Невпізнанним стало село. Назавжди зникли старі селянські хати. За післявоєнні роки в Дніпровці споруджено понад 2 тис. кам'яних чи личкованих будинків, критих шифером і черепицею. Центральна вулиця завдовжки 7 км є продовженням асфальтового шосе, яке з'єднує райцентри Василівку та Кам'янку-Дніпровську. Вулиці села упорядковано. Майже в кожному будинку телевізор, багато сімей користується газовими плитами, холодильниками; працює водогін, довжина якого перевищила 10 км. Село повністю електрифіковано й радіофіковано. До послуг трудящих — 35 магазинів та ларків, товарооборот яких 1969 року становив 2,5 млн. крб.; працюють дві їдальні, два поштові відділення, телефонна станція, радіовузол, телеательє, шевська, швейна та інші майстерні побуткомбінату.

Поліпшується медичне обслуговування населення. У новому будинку лікарні є стаціонарне відділення на 35 ліжок, пологове відділення, поліклініка з хірургічним, терапевтичним і дитячим відділеннями, зуболікарським кабінетом. В медичних закладах — 5 лікарів і 9 медпрацівників з середньою освітою.

Докорінно змінився освітній і культурний рівень трудящих. На початку 60-х років за участю радгоспу споруджено типові приміщення двох середніх шкіл. У 1969/70 навчальному році в них працювало 76 вчителів, 8 з яких відзначено урядовими нагородами.

Свій відпочинок дніпровці проводять у чудовому парку, що розкинувся на десяти гектарах у центрі села; поруч — обладнаний сільський стадіон, новий будинок культури на 500 місць. У драматичному, хоровому і танцювальному гуртках беруть участь понад 150 чоловік. Аматори сцени є учасниками районних і обласних оглядів художньої самодіяльності. У філіалі музичної школи по класу фортепіано та баяну навчаються 23 хлопчики і дівчинки.

При будинку культури працює бібліотека, в якій налічується понад 10 тис. книг. У 7 інших бібліотеках села їх 37 тис. Послугами самої тільки клубної бібліотеки користується 2 тис. читачів.

У Дніпровці відкрито народний краєзнавчий музей, експонати якого розповідають про історію села з часу його заснування й до наших днів.

Про зростання культурних запитів трудящих свідчить швидке збільшення попиту на періодичну літературу. Якщо в 1966 році жителі села передплачували 3042 примірники газет і журналів, то у 1970-му — 8100.

Міцно ввійшли у життя дніпровців нові звичаї і обряди — проводи до Радянської Армії, урочисте посвячення в хлібороби на день свята врожаю, вечори трудової, революційної і бойової слави, вечори тваринників, овочівників тощо.

Втілюючи в життя рішення XXIII з'їзду КПРС, трудівники Дніпровки докладають всіх зусиль, щоб достроково завершити завдання п'ятирічки і гідно зустріти XXIV з'їзд КПРС.

Л. Ю. НЕЧАЄНКО, *З. Ф. РОЗСОХА*

НАСЕЛЕНІ ПУНКТИ, ЦЕНТРИ СІЛЬСЬКИХ РАД КАМ'ЯНСЬКО-ДНІПРОВСЬКОГО РАЙОНУ

БЛАГОВІЩЕНКА — село, центр сільської Ради, розташоване на березі Каховського водоймища, за 37 км на південний схід від районного центру і за 50 км від залізничної станції Пришиб Придніпровської залізниці. Населення — 3619 чоловік. Сільраді підпорядковане село Шлях Ілліча.

Багатогалузевий радгосп ім. Леніна має 4,3 тис. га сільськогосподарських угідь, з них 3,2 тис.— орної землі; 2036 га земельних угідь зрошуються. Господарство займається виробництвом зерна, тваринницької продукції та овочів. У 1969 році врожай зернових становив 27,5 цнт з га, в т. ч. озимої пшениці 26,6 цнт, кукурудзи — 38,5 цнт, овочів 300 цнт з га. На 100 га сільськогосподарських угідь вироблено по 711 цнт молока та 67,6 цнт м'яса. За високі врожаї озимини радгосп одержав перехідний Червоний прапор обкому КП України, облвиконкому та облпрофради. Робітниця радгоспу (нині пенсіонерка) К. М. Соляник — Герой Соціалістичної Праці.

В Благовіщенці є середня школа, дендропарк, будинок культури з залом на 400 місць, бібліотека. Тут працює група товариства «Знання», є лікарня на 28 ліжок.

У селі встановлено пам'ятник В. І. Леніну.

Засноване село в кінці XVIII ст. селянами-кріпаками з слободи Озерна (нині Бобровицький район Чернігівської області).

Партійний та комсомольський осередки створені 1920 року, 1921 року організовувалася комуна ім. Блюхера.

В околицях Благовіщенки виявлено залишки стоянки доби палеоліту (понад 15 тис. років тому), досліджено поселення та могильник доби бронзи (I тисячоліття до н. е.), знайдено амфори IV ст. до н. е., поселення ранньослов'янської черняхівської культури (II—VI ст. н. е.), на могильнику осілих кочовиків (V ст. н. е.) розкопано 5 поховань.

ГЮНІВКА — село, центр сільської Ради, розташоване за 45 км на південний схід від районного центру і за 68 км від залізничної станції Пришиб. Населення 989 чоловік. Сільській Раді підпорядковані села Зелена Балка і Садове.

В селі розташована садиба рослинницько-тваринницького колгоспу «Заповіт Ілліча», який має 6 тис. га земельних угідь, з них 5,4 тис. га орної землі. У 1969 році пересічна врожайність зернових культур становила 21,1 цнт з га. Тваринники виробили 285 цнт молока на 100 га угідь. Із допоміжних підприємств є млин і олійниця.

Тут працюють восьмирічна школа, клуб, бібліотека, група товариства «Знання». За 1959—1969 рр. побудовано 300 житлових будинків. До послуг жителів села — побутові майстерні.

Село засноване у 1861 році вихідцями з Київської та Харківської губерній.

Бійцям, що загинули за визволення села від фашистських окупантів, в селах Гюнівці та Зеленій Балці споруджено пам'ятники.

ІВАНІВКА — село, центр сільської Ради, розташоване за 30 км від районного центру. До залізничної станції Таврічеськ Придніпровської залізниці — 60 км. Населення — 2687 чоловік. Сільраді підпорядковані населені пункти Новоукраїнка та Примірне.

На південному заході села — піщані кучугури площею близько 2260 га, 120 га з них Іванівське лісництво засадило сосною та іншими породами дерев.

В селі — центральна садиба радгоспу «Іванівка», що спеціалізується на виноградарстві та садівництві і має 2377 га земельних угідь, з них 649 га орної землі, 780 га виноградників, 470 га садів. У 1969 році середня врожайність винограду становила 76,5 цнт, фруктів — 274 цнт, зернових — 40,2 цнт з га, в т. ч. озимої пшениці — 38,4 цнт, кукурудзи — 46,6 цнт з кожного га посівів.

Серед передовиків виробництва — свинарка М. П. Солом'яна, удостоєна ордена Леніна.

В селі розташований також рибоколгосп ім. Шевченка. Біля села будується Запорізька ДРЕС потужністю 4,2 млн. квт.

Тут є будинок культури на 400 місць, організація товариства «Знання», бібліотека. Діє побутовий комбінат, дільнична лікарня.

За післявоєнний час в селі споруджено понад 400 житлових будинків.

Село засноване в 90-х роках XVIII ст. запорізькими козаками, які й раніше мали тут зимівники. Деякий час воно називалося Синельниковим, а з 1795 року — Іванівкою.

У 1905 році селяни Іванівки одними з перших у Мелітопольському повіті виступили проти утисків поміщика.

Партійний осередок створено 1921-го, а комсомольський — 1922 року.

На околиці Іванівки виявлено наконечники стріл скіфсько-сарматського часу (III—II ст. до н. е.) та римські амфори (III—IV ст. н. е.).

Знатні люди с. Новодніпровки — Герої Соціалістичної Праці. 1949 р.

НОВОДНІПРО́ВКА — село, центр сільської Ради, розташоване за 35 км від районного центру. До залізничної станції Пришиб — 65 км. Населення — 2080 чоловік, переважно росіяни. Сільраді підпорядковані села Гуртове, Нововодяне, Подове, Цвіткове.

У селі — центральна садиба радгоспу ім. XX партз'їзду, який має 5,9 тис. га земельних угідь, з них — 5,5 тис. га орної землі. 1969 року середня врожайність зернових становила 20,7 цнт з га, в т. ч. озимої пшениці 22,7 цнт, овочів — 220 цнт з га; на 100 га сільськогосподарських угідь вироблено 408 цнт молока.

За післявоєнні роки 223 жителі за трудові успіхи нагороджені орденами і медалями СРСР, 15 з них одержали орден Леніна, 10 — удостоєні звання Героя Соціалістичної Праці — це І. С. Половков, О. Т. Воронкова, М. Ф. та С. Ф. Половкови, М. О. Малахова, Н. Г. Малахова, Г. М. Гончарова, А. М. Денисенко, П. Г. Чередниченко та М Т. Бєліков.

Працюють середня і дві початкові школи, група товариства «Знання», клуб з залом на 350 місць, бібліотека; функціонує лікарня на 25 ліжок. За останні роки побудовано 167 житлових будинків.

Новодніпровка заснована 1920 року.

За роки Радянської влади 400 жителів здобули вищу і середню спеціальну освіту. Уродженцю села І. С. Фурсенку посмертно присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

КУЙБИШЕВСЬКИЙ РАЙОН

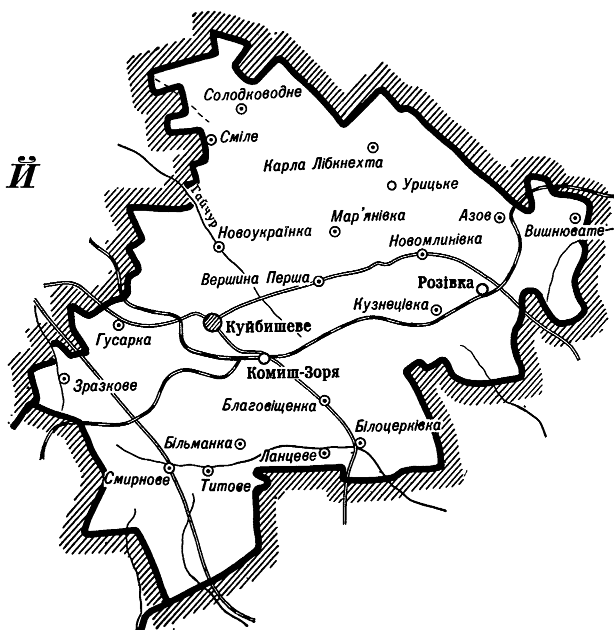

КУ́ЙБИШЕВЕ

Куйбишеве (до 1926 року — Царекостянтинівка) — селище міського типу, центр селищної Ради. Розташоване у верхів'ї річки Кам'янки за 132 км на схід від м. Запоріжжя та за 5 км на північ від залізничної станції Царекостянтинівка. Населення — 6900 чоловік. Селищній Раді підпорядковані села Грузьке, Дубове (колишнє Шевченко), Трудове, Червоне Озеро, Широке.

Куйбишеве — центр району, площа якого 1,9 тис. кв. км, населення — 53,4 тис. чоловік (у т. ч. міського — 15,3 тис., сільського — 38,1 тис.). В районі 85 населених пунктів, підпорядкованих 3 селищним і 18 сільським Радам; 23 колгоспи, 5 радгоспів, Розівська дослідна станція, 144 тис. га орної землі; 9 підприємств, 4 будівельні організації; 69 шкіл, 69 будинків культури і клубів.

Про заселення цієї місцевості в давні часи свідчать знайдені тут знаряддя праці доби палеоліту. Поблизу селища на т. зв. Бельмак-могилі (327 м над рівнем моря) зберігся курган Гостра могила, навколо якого є ще 7 невеликих курганів періоду бронзи.

Близько 1782 року на березі річки Кам'янки переселенці з Полтавської губернії заснували казенну слободу і за назвою річки найменували Кам'янкою[1]. На карті Новоросійського краю, виданій у першій половині XIX ст., село позначене під назвою Бельманка (від Бельмак-могили), пізніше його перейменували на Царекостянтинівку. Населення стало швидко зростати за рахунок переселення державних селян з північних губерній України. 1795 року в селі проживало 159 чоловіків та 130 жінок. За общиною числилося 18 890 десятин землі[2]. Переселенці займалися тваринництвом та землеробством. У 1859 році тут уже налічувалося 605 дворів, де проживало 4451 чоловік. Щільність населення пояснювалася родючістю грунтів, наявністю багатих соковитими травами пасовиськ та достатком прісної води. Притягу-

[1] Центральний державний архів давніх актів (далі ЦДАДА СРСР), ф. 1308, оп. 2, спр. 531, арк. 101.

[2] Я. П. Новицкий. История г. Александровска, стор. 160.

вали селян і відносні вільності, завдяки яким становище селян, хоч і переобтяжених податками, було дещо легшим, ніж покріпачених.

Селянська реформа торкнулась державних селян Царекостянтинівки через п'ять років після її проголошення. З того часу податки, включаючи поземельні, на ревізьку душу значно зросли і становили понад 13 крб.,— по 1,3 крб. з десятини надільної землі[1].

В селі одразу ж виділилася заможна верхівка, яка сконцентрувала в своїх руках більшу частину посівів і стала основним постачальником товарного зерна. Застосовуючи найману працю збіднілих односельчан та сезонних батраків з різних губерній Росії, куркулі з кожним роком розширювали посіви, збагачувалися і починали займатися не тільки виробництвом зерна, а й підприємницькою діяльністю. Наприкінці XIX ст. в селі налічувалося вже 10 торговельно-промислових підприємств — крамниць, гамазеїв, складів тощо.

Яскраву картину класового розшарування села дає перепис 1897 року, час, коли Царекостянтинівка вже була значним населеним пунктом, центром волості. Тут налічувалося 1188 дворів, проживало 8188 мешканців. За общиною числилося 14 050 десятин придатної для обробітку землі. Із загальної кількості приписаних до поземельної общини дворів 60 не мали землі, 143 мали по 3—5 десятин, 310 від 5 до 10 десятин і 268 господарств — по 10—15 десятин на двір. Близько 200 цих господарств не мали робочої худоби, решта мала 1—2 коняки. До того ж три чверті бідняцьких господарств не мали інвентаря. Біднота, не маючи змоги обробити свої мізерні наділи, здавала їх в оренду сільським багатіям[2]. До середняцької групи належало 372 господарства, але інвентар та робочу худобу мали далеко не всі, тому в більшості обробляли поля в супрязі, 130 господарств наймали худобу та інвентар. Отже, становище цієї групи селян було досить нестійким.

35 куркульських господарств мали вдосталь надільної землі, близько 1200 десятин купленої та велику кількість орендної орної, сінокісної тощо. Кожне з цих господарств мало по 6—10 коней і волів, чимало корів та іншої худоби, жниварки, сівалки, молотарки. Це були сільські глитаї, які багатіли на злиднях і горі односельчан. Вони використовували найману працю — близько 150 батраків. Їм також належали парові млини й олійниці. За помел пшениці власники брали чималий мірчук.

Село мало убогий вигляд. Хати селян були розкидані понад річкою Кам'янкою та її притоками серед тернових чагарників і високих степових трав. Будували їх з глини, вкривали соломою, подекуди — очеретом.

Медичного обслуговування майже ніякого не було. Лікар, який жив у Кінських Роздорах, обслуговував 5 волостей і 2 єврейські колонії з населенням 16,5 тис. чоловік. Він, звичайно, не міг охопити кваліфікованою допомогою всіх хворих, тому населення змушене було лікуватися народними засобами[3].

Жителі Царекостянтинівки були поголовно неписьменні. Перше народне початкове училище відкрилось тільки 1847 року. Відвідували його близько 30 учнів.

Ще злиденнішим стало життя більшості селян Царекостянтинівки на початку XX ст. Згідно царського законодавства селяни виконували різні натуральні повинності, а саме: утримували квартири чиновників, ремонтували шляхи, перевозили державні вантажі.

Дедалі зростало невдоволення бідноти існуючим ладом. Коли 15 грудня 1905 року вслід за повсталими робітниками Олександрівська зі зброєю в руках виступили робітники й селяни Пологів та сусідньої Федорівки, їх підтримала біднота Царекостянтинівки. Але проти повсталих були послані козачі частини. Селян розігнали, а Т. І. Чуб, Ф. І. Куян, А. К. Симоненко і М. І. Самбур як організатори виступу царекостянтинівців були заслані на довічну каторгу до Сибіру.

---

[1] Материалы для оценки земель Екатеринославской губернии, т. 2, стор. 18, 19.

[2] Там же, стор. 340—349.

[3] Отчет Александровской уездной земской управы очередному уездному земскому собранию за 1876 г. Екатеринослав, 1876 г., стор. 58.

У роки столипінської реакції становище основної маси селянства ще погіршало. В 1908 році кількість общинної надільної землі зменшилась проти 1795 року на 4,5 тис. десятин, тоді як кількість жителів зросла до 9,4 тис. чоловік. Це було наслідком впровадження столипінської реформи, під час якої багато заможних селян виділилося на хутори. Розмір наділу на чоловічу душу зменшився і становив 3,5 десятини. Десятки бідняцьких родин у пошуках кращого життя переселилися в цей час з села на Урал і до Сибіру, інші, шукаючи виходу з злиденного становища, займалися різними промислами. Так, наприкінці XIX ст. 90 селянських дворів займалися шевським, кравецьким, ковальським, чинбарним, бондарним та іншими промислами. В 1899 році в селі діяло 39 дрібних ремісничих майстерень.

Напередодні першої світової війни Царекостянтинівка була великим волосним селом, що налічувало 1253 двори, де проживало 7571 чоловік[1], але вигляд вона мала убогий — сотні хат і землянок були під солом'яними стріхами та земляною покрівлею, лише третина будинків — під черепицею, хоч в 1913 році тут виготовляли дешеву цементну черепицю три заводи. Та бідняки не мали змоги її придбати.

Вкрай поганим залишалось медичне обслуговування населення. Майже до кінця XIX ст. у селі не було лікаря, тут часто спалахували епідемії дифтерії, черевного тифу тощо. Протягом 1888 року хворіло 673 чоловіка, 286 з них померли. Смертність населення становила 42 проц. Вона була найвищою на Кінсько-Роздорській санітарній дільниці, до якої, крім Царекостянтинівки, входило 17 сіл і хуторів. Тільки в 1889 році земський з'їзд лікарів прийняв рішення створити Царекостянтинівську санітарну дільницю і асигнував для цього тисячу карбованців. У зв'язку з відсутністю медичних працівників, профілактичні заходи, зокрема, щеплення проти віспи у 1888 році провів місцевий селянин. 79 дітей після цього щеплення померло[2]. Лише наприкінці XIX ст. в селі відкрито лікарню на 8 ліжок. У 1904 році тут працював лікар, три фельдшери і акушерка.

Переважна більшість селян не мала змоги вчитись. Церковнопарафіяльна школа та однокласне початкове народне училище — оце й уся шкільна «мережа» села до початку XX віку. Кожний навчальний рік починали ходити до школи 160—170 учнів з 1,2 тис. дітей шкільного віку; протягом навчального року 80 проц. учнів школу залишали. Більшість бідняцьких і середняцьких дітей закінчувала тільки 1—2 класи.

Тільки на початку XX ст. завдяки турботам земства справи з народною освітою в селі дещо поліпшились: були відкриті дві однокласні початкові земські школи, а також школа грамоти. Отже в 1914 році в селі було шість шкіл: чотири земські, церковнопарафіяльна і школа грамоти. Відповідно збільшилась і кількість учнів — близько 500[3].

Певне значення для піднесення культури села мали відкриті в цей час бібліотека-читальня та поштове відділення, де можна було купувати й передплачувати газети. В 1904 році бібліотеку-читальню відвідувало 826 чоловік. Особливо читались книги з історії, географії, гігієни та медицини.

Важким тягарем лягли на плечі селян Царекостянтинівки різні повинності в роки першої світової імперіалістичної війни. Майже половину працездатного чоловічого населення погнали на фронт. Селянські господарства знекровлювалися реквізиціями хліба, коней та возів для потреб армії.

У зв'язку з цим дедалі більше зростала ненависть до існуючого ладу, зріли революційні настрої. Ось чому трудяще селянство Царекостянтинівки радо зустріло звістку про повалення царизму. На початку березня 1917 року тут були ліквідовані старі органи влади. Але селяни швидко зневірилися в обіцянках Тимчасового уряду. Тому на селянських сходках, які відбувалися після перемоги Великого Жовтня в Петрограді, біднота висловлювала всебічну підтримку пролетарській революції.

[1] Вся Екатеринославская губерния. 1913 год, стор. 90.
[2] Протоколы съезда земских врачей Александровского уезда за 1889 год. Александровск, 1890, стор. 54, 55, 254, 260.
[3] Запорізький облдержархів, ф. 56, оп. 1, спр. 77, арк. 8, 9.

У січні 1918 року в селі було проголошено Радянську владу. Ревком, утворений тоді ж, на основі Декрету Радянського уряду про землю, відібрав надлишки землі в куркулів та великих землевласників-колоністів і розподілив між тими, хто десятки років тільки мріяв про неї.

У квітні 1918 року австро-німецькі окупанти та їхні посібники гайдамаки, захопивши село, відновили старі порядки, жорстоко переслідували радянських активістів, грабували населення, через станції Царекостянтинівка та Пологи відправляли до Німеччини хліб, худобу. Після втечі окупантів наприкінці 1918 року селяни провели вибори волосної та сільської Рад. Сільські активісти-бідняки знову приступили до вирішення земельного питання, але куркулі чинили цьому шалений опір. Їм вдалося схопити активістів Є. Р. Зубка, І. С. Гузія, О. М. Самбура і вбити їх[1].

Незважаючи на всю складність обстановки, органи Радянської влади села сприяли народній освіті. В 1918/19 навчальному році у 5 школах розпочались заняття.

У червні 1919 року денікінці захопили село. Вони пограбували населення і оголосили мобілізацію чоловіків у свою «добровольчу» армію. Але мало кого їм вдалося мобілізувати. Селяни тікали в сусідній Кам'янський (Магедівський) ліс.

На початку січня 1920 року кінна група В. Примакова 46-ї дивізії 13-ї армії визволила село від білогвардійців[2]. За допомогою політвідділу дивізії тут утворилися волосний і сільський ревкоми, а також комітет бідноти, який очолив колишній кіннотник П. Г. Шевченко. Ревкоми і комбід організували продовольчу допомогу частинам Червоної Армії, виконання продрозверстки і збирання хліба до фонду допомоги голодуючим робітникам Донбасу, Петрограда і Москви[3].

Та мирний перепочинок знову тривав недовго. Уже 4 серпня село захопили врангелівці. Тривалі кровопролитні бої з невеликими перервами точилися тут майже два місяці, і село кілька разів переходило з рук у руки. 26 жовтня того ж року Царекостянтинівку визволили від білогвардійщини частини 2-ї Донської стрілецької дивізії 13-ї Червоної армії Південного фронту.

Але й після визволення становище в цій місцевості залишалось напруженим — довкола шастали махновські банди. Для ліквідації бандитизму в окрузі тимчасово було створено Царекостянтинівський компактний район, де наприкінці листопада 1920 року розгорнула діяльність Надзвичайна районна військова нарада у складі представників Надзвичайної губернської наради, політвідділів 40-ї та 42-ї стрілецьких дивізій, що перебували в Царекостянтинівці та навколишніх селах. За допомогою політвідділу армії та працівників Надзвичайної наради в середині грудня 1920 року в селі розпочав роботу волосний військово-революційний комітет, головою якого призначили комуніста А. Гальчанського. Водночас тут виник сільський ревком, а наприкінці грудня — волосний комітет незаможних селян, головою якого став бідняк комуніст Г. І. Голдиш[4].

У січні 1921 року організувався перший у селі партійний осередок із 16 чоловік, секретарем якого став місцевий житель, борець за Радянську владу М. Ф. Мановицький[5]. Протягом наступних п'яти місяців до лав партії було прийнято ще 11 чоловік. У квітні того року відбулися збори сільської молоді, на яких оформився комсомольський осередок.

Надзвичайна районна нарада разом з ревкомами, КНС, комуністами, комсомольцями села та військовими частинами вжили рішучих заходів, спрямованих на боротьбу проти бандитизму. У боях з бандитами загинули комсомольці Р. Ф. Гиренко, С. Г. Титаренко та А. Ф. Шишов.

---

[1] Запорізький облдержархів, ф. Р-2120, оп. 1, спр. 7, арк. 3—5; спр. 2, арк. 258; спр. 7, арк. 3.

[2] ЦДАРА, ф. 1402, оп. 1, спр. 107, арк. 33; спр. 108, арк. 4—7, арк. 13—15.

[3] Запорізький облдержархів, ф. Р-1363, оп. 1, спр. 4, арк. 16.

[4] Там же, ф. Р-3008, оп. 1, спр. 1, арк. 26, 27; ф. Р-1363, оп. 1, арк. 131.

[5] Запорізький облпартархів, ф. 216, оп. 1, спр. 396, арк. 1.

Наприкінці січня 1921 року в селі відбулися вибори сільської та волосної Рад селянських депутатів, які очолили селяни-комуністи І. Д. Хвостик і П. Г. Шевченко. Під керівництвом партосередку органи радянської влади забезпечили успішне виконання продрозверстки. Продовольчу допомогу подали червоноармійським родинам, вдовам та незаможникам. Для дітей-сиріт влаштовано притулок, перетворений пізніше в дитячий будинок. Він був забезпечений продовольством, одягом, білизною.

Волосний посівний комітет забезпечив усіх незаможників і середняків насіннєвими позичками, проте проведення весняної сівби було пов'язане з великими труднощами, оскільки в пограбованому білогвардійцями селі лишилося тільки 5 коней та 10 корів. На допомогу селянам прийшли червоноармійці з частин 42-ї стрілецької дивізії. І все ж третина земель не була засіяна. Влітку 1921 року від посухи врожай повністю загинув. Створений для боротьби з голодом спеціальний волосний комітет відібрав лишки хліба у заможних селян, розподіливши його між голодуючими. Для бідняцьких і червоноармійських сімей, які найбільше страждали від голоду, було налагоджене одноразове харчування. В селі, крім діючої з весни лікарні, що мала 28 ліжок, відкрилася ще одна, тимчасова, на 150 ліжок.

4 березня 1922 року в Царекостянтинівці відбулася безпартійна селянська конференція, яка визначила заходи по боротьбі з голодом і по проведенню весняної сівби. Все це, а також значна продовольча допомога, подана державою і трудящими Чернігівської та Подільської губерній влітку та восени 1922 року, дали змогу подолати голод. Незважаючи на складну обстановку, викликану боротьбою з бандитизмом та голодом, сільвиконком у той час здійснив перші заходи в галузі культурного будівництва. В селі працювало 6 початкових шкіл, були відкриті перші хати-читальні, червоні кутки та школи по ліквідації неписьменності.

У березні 1923 року створено Царекостянтинівський район Бердянського округу. Це активізувало діяльність волосного партосередку, який у травні згаданого року об'єднував 9 членів і 52 кандидати у члени партії, та сільського партосередку, до якого входило 4 члени і 13 кандидатів у члени КП(б)У[1].

Того ж року селяни зібрали непоганий урожай, і це мало велике значення для відродження господарства села. Через рік воно досягло 75 проц. довоєнного рівня. Позитивну роль у цьому відіграло підвищення риночних роздрібних цін на сільськогосподарську продукцію і водночас зниження їх на промислові товари. Мала велике значення знижка в оподаткуванні бідняцьких і середняцьких господарств.

Багатії всіляко намагалися обходити закони Радянської влади. Вступаючи в супрягу з бідняками, у яких не було ніякого тягла і реманенту, вони фактично експлуатували бідняків, використовуючи їх як батраків. За відробітки вони засівали бідняцькі поля в останню чергу, що зумовлювало вкрай низькі врожаї на полях бідноти. Куркулі провадили ворожу агітацію, зокрема, намагалися посіяти національну ворожнечу, підбурюючи бідноту вимагати виселення всіх комуністів-росіян. Але партійний осередок за допомогою комсомольців та активістів КНС викривав ворожі дії куркулів. Ці питання ставились на обговорення сільських сходок, що теж сприяло залученню селян до активного політичного життя. Разом з усіма трудящими Радянської країни вони виявили велику політичну свідомість, вирішивши провести збирання коштів на допомогу ленінградцям, яких у 1924 році спіткало тяжке лихо — паводок, що завдав великої матеріальної шкоди[2].

Завдяки турботі партосередку, сільради, КНС про бідняцькі господарства — вони все більше піднімалися до рівня середняцьких. Так, у 1925 році з 991 господарства села більше половини вважалися середняцькими. Кожне з них засівало пересічно по 13,5 десятини землі. На середняцьке господарство припадало 1,2 голови робочої худоби, а 109 бідняцьких господарств не мали її зовсім. Частина бідноти не мала й інвентаря. Комнезам, який об'єднував 170 членів, узяв під контроль і посилив

[1] АІІП ЦК КП України, ф. 32, оп. 1, спр. 1316, арк. 5; ф. 1, оп. 1, спр. 1239, арк. 58.
[2] Запорізький облдержархів, ф. Р-1209, оп. 1, спр. 14, арк. 5, 17, 43, 45.

діяльність створених у 1921 році сільськогосподарських споживчого і кредитного товариств, через які організував державну позичку селянам посівним матеріалом та грошима. За допомогою кооперації селяни придбавали деякий сільськогосподарський інвентар та збували продукцію. На кінець відбудовного періоду в селі, крім кооперативних, діяли також дві приватні крамниці, працювали два механічні млини і 24 вітряки, п'ять олійниць, дві крупорушки, чотири кузні. Медичну допомогу населенню подавали три лікарі та два фельдшери.

Випускники агрозооШколи. Селище Куйбишеве, 1938 р.

Сільська Рада, партосередок виявляли постійну турботу про розвиток освіти і культури. У 1924/25 навчальному році працювало 4 початкові школи соцвиховання та одна трудова семирічна школа, діяла бібліотека, кілька хат-читалень. На цей час у селі вже відкрився сільбуд, при якому працювали драматичний і хоровий гуртки та оркестр народних інструментів.

У січні 1926 року, йдучи назустріч побажанню населення, Царекостянтинівку перейменовано на село Першотравневе, а район — на Першотравневий.

Одноосібні селянські господарства хоч і досягли по урожайності середніх дореволюційних показників, але неспроможні були далі підвищувати їх і в достатній кількості постачати хліб державі. Дорогу з цієї безвиході вказали селянам Комуністична партія, Радянська влада. Вона полягала у колективізації селянських господарств.

Під керівництвом райкому партії, сільського партосередку, сільради і КНС наприкінці тридцятих років у селі було створено близько двох десятків товариств спільного обробітку землі — ТСОЗів, які згодом перейшли на статут сільгоспартілей. Першим прийняв статут артілі ТСОЗ «Вільне життя». Утворений на його базі колгосп дістав назву «Нове життя».

У боротьбі за колективізацію зростали й міцніли сільські територіальні партійна та комсомольська організації. Комуністи й комсомольці працювали на вирішальних ділянках колгоспного будівництва. Велику допомогу в проведенні колективізації сільському активу подавали посланці робітничого класу міст. У 1930 році в колгоспи пішла основна маса середняків. Наступний рік став завершальним для суцільної колективізації села[1].

Куркулі чинили шалений опір колективізації. Вони залякували активістів, палили їхні хати, труїли колгоспну худобу[2]. Цьому було покладено край: глитайські господарства за рішенням загальних зборів колгоспників було розкуркулено, а найбільш злісні куркульські родини вислано за межі республіки.

Незважаючи на труднощі перших кроків колективізації, артілі рік у рік міцніли. Величезну допомогу в становленні та зміцненні колективних господарств подала створена 1930 року Царекостянтинівська МТС, розташована на залізничній станції. Механізований обробіток грунту остаточно переконав селянство в перевагах колгоспного ладу.

Багато допомогли місцевим партійним і радянським органам керівники партії та уряду Радянської України С. В. Косіор і В. Я. Чубар. У січні 1933 року Генеральний секретар ЦК КП(б)У С. В. Косіор побував у колгоспах райцентру. Він виступив

[1] Запорізький облпартархів, ф. 216, оп. 1, спр. 339, арк. 40, 54—57.
[2] Там же, спр. 104, арк. 16.

на нараді партійного та радянського активу, керівників господарств з промовою, у якій намітив шляхи дальшого розвитку колгоспів. У липні 1935 року в колгоспах побував голова Раднаркому України В. Я. Чубар, який вказав на необхідність максимального використання всіх наявних ресурсів для організаційного зміцнення колгоспів.

У квітні 1935 року на вшанування пам'яті видатного діяча Комуністичної партії та Радянської держави В. В. Куйбишева село названо Куйбишевим. Відповідно перейменовано й район.

У цей час і дещо пізніше колгоспи райцентру укрупнилися в шість багатогалузевих господарств, що дістали назви: ім. Леніна, ім. Калініна, ім. 12-річчя Жовтня та ін. 1935 року більшість з них зібрала по 14—16 цнт зернових, а окремі бригади — по 23—28 цнт озимої пшениці та ячменю, що на той час було нечуваним. В артілях широко розгорнулося соціалістичне змагання. Наступного року значних успіхів досягли кукурудзоводи. Так ланки Г. А. Євенко, Г. Г. Титаренко, У. А. Нешко з колгоспу ім. Політвідділу МТС і багато інших зібрали по 60—70 цнт кукурудзи з кожного гектара посіву.

У червні 1939 року в більшості колгоспів були створені парторганізації та партійні групи. Комуністи подавали зразки ударної, стахановської праці. Тоді ж учасниками ВСГВ стали свиноферма колгоспу «Вперед», вівцеферма колгоспу ім. Калініна та десятки колгоспників і механізаторів МТС. Зокрема учасницею виставки стала свинарка Н. М. Голдиш, яка в 1938 і 1939 рр. вирощувала по 23—25 поросят від кожної свиноматки і була нагороджена малою срібною медаллю виставки. У 1940 році учасниками виставки були 12 механізаторів МТС.

У передвоєнний час колгоспи Куйбишевого стали економічно міцними господарствами. Річні грошові прибутки артілей становили близько 2 млн. карбованців. Колгоспники одержували на трудодень по 4—8 кілограмів хліба та по 2—4 крб. грішми[1].

За передвоєнні роки змінився на краще загальний вигляд села. Були загрейдеровані й озеленені центральні вулиці, капітально відремонтовані понад 600 хат, споруджено десятки нових та кілька громадських будинків. Радіофікована і електрифікована центральна частина села. Жителі могли придбати усе для себе необхідне в райунівермазі, чи в 7 промтоварних, продовольчих та господарському магазинах. Працювали їдальня, швейна, шевська і годинникова майстерні.

Поліпшилося й медичне обслуговування. У новоспорудженому будинку працювали лікарня на 30 ліжок, амбулаторія з кількома профілактичними та рентгенівським кабінетами, жіноча й дитяча консультації, пологовий будинок, аптека. Діяв також фельдшерсько-акушерський пункт. У 1940 році в Куйбишевому було 4 лікарі та 15 працівників з середньою медичною освітою[2].

Докорінно змінився світогляд, освітній і культурний рівень селянства. До 1938 року ліквідовано неписьменність серед дорослих. З 1935 року працювали середня денна та вечірня школи робітничої і сільської молоді, де напередодні війни 26 учителів навчали й виховували 700 юнаків та дівчат, а також семирічна і три початкові школи. Наприкінці 1936 року в селі відкрито піонерський клуб, а через три роки споруджено й відкрито палац піонерів.

Приваблював вогнями районний будинок культури, а також колгоспні клуби та червоні кутки, де демонструвалися художні кінофільми, читалися лекції, ставилися п'єси, проводилися літературні вечори. Відчинив двері новозбудований кінотеатр на 500 місць.

До послуг куйбишевців були районні бібліотеки для дорослих, дітей і юнацтва, колгоспні та шкільні з книжковим фондом понад 10,5 тис. томів. Майже кожний двір передплачував по 1—2 примірники газет і журналів. З 1930 року почала вихо-

[1] Запорізький облпартархів, ф. 216, оп. 1, спр. 76, арк. 1—7.
[2] Запорізький облдержархів, ф. Р-1217, оп. 3, спр. 2, арк. 87, 88.

І. П. Голуб — Герой Радянського Союзу, уродженець Куйбишевого. Фото 1943 р.

дити районна газета «Соціалістична перемога» — бойовий помічник районної парторганізації в боротьбі за піднесення економіки колгоспів, культури і добробуту трудящих. У 1940 році газета була учасницею Всесоюзної сільськогосподарської виставки.

22 червня 1941 року в селі відбувся багатолюдний мітинг. Куйбишевці поклялися віддати всі сили для розгрому ворога. Сотні чоловіків стали до лав Червоної Армії.

Колгоспники, які залишилися в селі, за 16 днів зібрали і здали хліб державі. З наближенням фронту багато жителів евакуювалося. У глибокий радянський тил колгоспники вивезли худобу та сільськогосподарську техніку. У селі був створений винищувальний батальйон під командуванням першого секретаря Куйбишевського райкому КП України Ю. Д. Мащенка. За завданням командування Червоної Армії члени винищувального загону проводили розвідувальну роботу в тилу ворога. Частина загону влилася до складу діючої армії.

6 жовтня 1941 року гітлерівці захопили село. На території районної лікарні фашисти створили табір військовополонених. І хоч він пильно охоронявся, жінки передавали полоненим харчі, одяг, взуття, допомагали їм утікати з табору. М. П. Батечко разом з своїм малолітнім сином врятувала з табору пораненого радянського воїна Ю. С. Кольцова і тривалий час переховувала його. Солдат Кольцов, якому вони зберегли життя, бився з ворогом на фронті. М. П. Батечко нагороджена медаллю «За бойові заслуги».

Фашистам вдалося розкрити групу підпільників, членів винищувального батальйону. Їх схопили 25 лютого 1942 року і після жорстоких катувань розстріляли[1]. Десять героїв-підпільників: І. К. і К. І. Батечко, Ф. Є. Верещак, О. Є. Зубко, В. Є. Кадькало, Я. А. Костенко, П. Ф. Муха, Д. І. Самойленко, А. А. Харченко, Т. І. Харченко посмертно нагороджені медалями «За відвагу».

Окупанти схопили колишнього радянського активіста К. Ф. Комченка, його дружину та малолітнього сина і привселюдно, на острах іншим, повісили в центрі села. За підозру в антифашистській діяльності гітлерівці 17 березня 1943 року заарештували жителя села Н. Г. Шевченка і стратили його разом з односельчанином Т. М. Проскурою. За час окупації гітлерівці провели в селі три облави і відправили на каторжні роботи до Німеччини понад 300 юнаків і дівчат[2].

Відступаючи під ударами Червоної Армії, фашисти використали кургани, що панують над місцевістю, і створили за 5—6 км від села укріплений вузол. Місцеві жителі допомогли радянським воїнам вночі тихо пройти оборону неподалік від курганів у місці стику двох німецьких частин і ввійти у село. Червоноармійці несподівано напали на штаб і знищили його. Це дезорганізувало фашистську оборону і ворог не зміг протистояти навальному наступові радянських частин. Завдяки цьому фашисти не встигли повністю знищити селище. 15 вересня 1943 року частини 151-ї, 202-ї та інших стрілецьких механізованих, танкової і кавалерійської частин 2-ї гвардійської армії Південного фронту визволили село[3]. В цій операції загинуло 111 бійців і офіцерів Червоної Армії. Вони поховані в братських могилах, на яких встановлено пам'ятники і обеліски.

Куйбишевці пишаються подвигами своїх земляків, які зробили гідний внесок у здобуття перемоги над фашистами. В одному з боїв при визволенні Житомирщини 5 січня 1944 року командир танка молодший лейтенант І. П. Голуб повів свою машину на артилерійську батарею і розчавив її. За один день його екіпаж знищив

---

[1] Запорізький облдержархів, ф. Р-1853, оп. 1, спр. 1, арк. 1—4.
[2] Там же, арк. 3, 4; ф. Р-1675, оп. 1, спр. 22, арк. 15, 32.
[3] Архів МО СРСР, ф. 228, оп. 505, спр. 205, арк. 80, 85, 87.

2 німецькі танки, 8 гармат, 3 кулемети і понад 50 німецьких солдатів та офіцерів. За цей подвиг І. П. Голубу посмертно присвоєно звання Героя Радянського Союзу. Батьки І. П. Голуба живуть на вулиці, що носить ім'я сина.

Добровольцем пішла в Червону Армію 18-річна комсомолка М. П. Курочка і стала розвідницею. В ніч на 31 липня 1943 року разом з офіцером Червоної Армії І. О. Поповим, приземлившись за 25 км від Куйбишевого, розвідники дісталися до села, звідки по радіо М. Курочка повідомляла радянським частинам про рух ворожих військових ешелонів через залізничну станцію Царекостянтинівка. За мужність і відвагу, виявлені в тилу ворога, М. П. Курочка (Попова) нагороджена орденом Вітчизняної війни II ступеня[1].

Понад 250 куйбишевців за бойові заслуги нагороджено орденами й медалями. Проте не всі повернулися з перемогою додому, 448 односельчан загинуло в боях за Вітчизну.

Під час «господарювання» в селі гітлерівці завдали Куйбишевому великих збитків. Вони спалили 40 проц. житлових будинків, зруйнували паровий млин, олійницю, громадські будівлі, вирубали колгоспні сади, виноградники. Загальні збитки, завдані загарбниками селу та господарствам колгоспів, становили 50,5 млн. карбованців[2].

У перші ж дні після визволення було відновлено діяльність райкому партії, виконкому районної Ради депутатів трудящих та інших громадських організацій і радянських установ. Відновили роботу колгоспи, МТС, школи, магазини, лікарня тощо. Колгоспники зносили на колгоспні подвір'я зерно, плуги, борони, упряж тощо. Землю копали лопатами, орали коровами, засівали вручну. У проведенні осінньої, а потім і весняної посівної кампаній брали участь усі, хто міг працювати: жінки, старики, діти. В МТС відремонтували 6 давно списаних за непридатністю чи виведених з ладу тракторів, а повесні вивели їх на поля. Колгоспи райцентру засіяли половину довоєнних посівних площ. Наприкінці жовтня 1944 року червона валка колгоспників райцентру вивезла на станцію Царекостянтинівка до фонду оборони понад 6 тис. пудів хліба. Того ж року із східних районів країни колгоспи Куйбишевого одержали понад 400 голів великої рогатої худоби, десятки кубометрів лісу та іншого будівельного матеріалу. Сільська Рада організувала ремонт будинків червоноармійських сімей та допомогу їм хлібом і паливом.

По війні до села повернулося 160 демобілізованих воїнів. Серед них було чимало механізаторів, спеціалістів сільського господарства, кваліфікованих робітників. Завдяки цьому справи в колгоспах та на підприємствах райцентру пішли на краще.

МТС, яка наприкінці 1948 року мала вже 130 тракторів, не тільки зорала запущені, зарослі бур'янами в роки окупації землі, але й розширила посівні площі. Наступного року колгоспи освоїли всі орні землі, виробництво зернових загалом досягло довоєнного рівня, а по деяких культурах і перевищило його.

В 1950 році відбулося укрупнення колгоспів, у райцентрі стало дві сільгоспартілі — ім. Леніна та ім. Калініна.

Протягом наступних років у півтора-два рази зросла врожайність зернових і технічних культур. 1958 року вона була найвищою за післявоєнні роки і становила пересічно 22 цнт з га, зокрема озимої пшениці — 27 цнт. Загальні прибутки артілей за ці роки збільшилися у 8 разів і становили 9,6 млн. карбованців. За успіхи у сільськогосподарському виробництві 1958 року 3-х чоловік нагородили орденом «Знак Пошани». 1963 року окремі колгоспи перейменували. З того часу в селищі 2 артілі — «Україна» і «Таврія», за якими закріплено понад 13 тис. га землі.

Загальновідомі недоліки в керівництві сільським господарством дещо загальмували його розвиток і в колгоспах Куйбишевого. Протягом семирічки (1959—1965 рр.) пересічна врожайність зернових в обох господарствах становила 18,4 цнт з га. Не

---

[1] М. Ф. Попова. Прыжок в ночь. Фрунзе, 1969, стор. 26—33.
[2] Запорізький облдержархів, ф. Р-1335, оп. 6, спр. 12, арк. 57.

набагато зросло й виробництво тваринницької продукції. На 100 га угідь було вироблено по 194 цнт молока і 32,5 цнт м'яса.

Рішення березневого (1965 р.) Пленуму ЦК, XXIII з'їзду КПРС і XXIII з'їзду КП України розв'язали творчу ініціативу колгоспників, дали змогу краще планувати виробництво, підвищити агрокультуру рільництва, впровадити прогресивнішу систему морального та матеріального заохочення трудівників. Це одразу позначилося на збільшенні врожайності зернових і технічних культур та піднесенні продуктивності тваринництва. На протязі чотирьох років поточної п'ятирічки обидва колгоспи збирали пересічно по 24 цнт зернових. Досягнуто чималих успіхів і у виробництві тваринницької продукції. В артілі «Таврія», яка спеціалізується на виробництві свинини, на 100 га угідь 1969 року було вироблено по 109 цнт м'яса.

В обох артілях добре плодоносять фруктові сади, які розкинулись на площі 455 га. Особливо високі прибутки від саду має колгосп «Україна». В 1969 році від продажу фруктів у колгоспну касу надійшло 150 тис. карбованців. Артіль закінчує будівництво консервного заводу потужністю 3 млн. умовних банок на рік.

Збільшення прибутків (2,9 млн. крб.) дало змогу спорудити нові механізовані корівники, свинарники, добре обладнаний свиновідгодівельний пункт на 6 тис. голів — справжню фабрику м'яса, а також інші виробничі приміщення — ремонтні майстерні, гаражі тощо.

Зміцнення колгоспної економіки забезпечило постійне зростання добробуту трудівників селища. 1969 року середньомісячний заробіток колгоспників артілі «Таврія» становив 92, а колгоспу «Україна» — 103 крб. Заробітки механізаторів і тваринників на 15 проц. вищі.

У 1969 році в обох артілях трудилися 120 комуністів, 70 проц. яких працювали на вирішальних ділянках колгоспного виробництва. Завдяки широко розгорнутому партійними організаціями соціалістичному змаганню виросло багато чудових майстрів сільськогосподарського виробництва. Трудящим області добре відоме ім'я знатного кукурудзовода з колгоспу «Україна» ланкової М. З. Володової. Керована нею ланка однією з перших у районі виборола звання колективу комуністичної праці. На протязі багатьох років ланка вирощує понад 50 цнт зерна кукурудзи з га на 50-гектарній площі. В 1966 році М. З. Володова удостоєна звання Героя Соціалістичної Праці. Вона була депутатом Верховної Ради СРСР, делегатом XXII з'їзду КПРС. Орденом Леніна нагороджено ланкового механізованої ланки цього ж колгоспу Б. Л. Горбаня (він — делегат Третього Всесоюзного з'їзду колгоспників), агронома колгоспу «Таврія» Д. Г. Брайцару; орденом Трудового Червоного Прапора — тракториста колгоспу «Україна» І. Ю. Вітра, ланкову колгоспу «Таврія» К. Ф. Старикову й комбайнера М. А. Лавріненка, а також секретаря парторганізації цієї артілі Г. Є. Батечка.

Обидва колгоспи райцентру мають добру виробничу базу для подальшого збільшення виробництва сільськогосподарської продукції: 74 трактори, 25 комбайнів, 36 вантажних автомашин, на яких працює понад 150 механізаторів.

Одночасно з піднесенням колгоспного виробництва в післявоєнний час у Куйбишевому розвивалася й місцева промисловість. З 1966 року на базі промкомбінату почав працювати завод «Електроприлад», де зайнято понад 300 робітників. У його цехах виготовляються електричні плитки, металева черепиця, меблі. На північній околиці селища розташований цегельно-черепичний завод потужністю 4 млн. штук цегли на рік, де в 1969 році трудилося 70 робітників. Значним підприємством є Царекостянтинівський щебеневий

Новозбудований мікрорайон. Селище Куйбишеве, 1968 р.

завод, що з невеличкого кар'єру виріс до великого заводу союзного значення, близько 300 робітників якого видобувають і переробляють поклади граніту. Завод щороку постачає новобудовам і залізницям 200 тис. кубометрів щебеню. Поряд з заводом виросло робітниче селище Трудове. За післявоєнні роки в Куйбишевому виріс завод продовольчих товарів. Усі виробничі процеси на заводі механізовані, а хлібозавод є напівавтоматом, який випускає щороку різних виробів на 2 млн. карбованців. У 1959 році став до ладу Куйбишевський маслозавод. Через десять літ він дав на 4,3 млн. крб. річної продукції. Всього на підприємствах селища в 1969 році трудилося понад 1000 робітників та інженерно-технічних працівників.

У селищі діє 26 первинних партійних організацій, які об'єднують 538 членів і кандидатів у члени КПРС. Під керівництвом комуністів активно працюють 22 первинні комсомольські організації — справжні бойові помічники комуністів у боротьбі за піднесення економіки і культури на всіх ділянках виробництва.

Під безпосереднім керівництвом парторганізацій діють і 38 профспілкових організацій райцентру, які налічують близько 3 тис. членів. Почесне звання колективів комуністичної праці у Куйбишевому вибороли 17 змін, бригад і ланок, а 190 чоловік завоювали звання ударника комуністичної праці.

З 1957 року Куйбишеве стало селищем міського типу. За післявоєнні роки тут споруджено тисячу добротних кам'яних індивідуальних будинків, 15 багатоповерхових комунальних на 134 квартири. Введені до ладу готель та будинок піонерів, новий районний будинок культури, двоповерхове приміщення райкому партії, широкоекранний кінотеатр на 500 місць, універмаг, приміщення виконкому районної Ради депутатів трудящих. Ці та інші новобудови прикрасили районний центр. В ньому з'явилося кілька нових вулиць. В селищі прокладено 15 км водопроводу і 22 км тротуарів. Більшість вулиць покрито бруківкою, а центральні — ім. Леніна і Запорізька заасфальтовані та устатковані електролампами денного світла. Всі вулиці селища електрифіковані й радіофіковані, обсаджені декоративними деревами та кущами. В центрі селища, в оточенні зеленої зони, створено штучне озеро з пляжем. До послуг населення — 2 їдальні, майстерні пошиву та ремонту одягу, взуття, ремонту речей домашнього побуту, теле- і радіоательє, райунівермаг, книгарня та 18 інших магазинів. У 1969 році жителі селища придбали тут різних товарів у 2,7 раза більше, ніж десять років тому.

Великі суми асигнуються щороку на розвиток охорони здоров'я трудящих. В селищі виросло лікарняне містечко з 6 корпусами на 215 ліжок. Безплатну медичну допомогу трудящим подають 29 лікарів і 103 чоловіка середнього медперсоналу. Лікарня має 5 автомашин швидкої медичної допомоги. Загальну шану серед людей здобув лікар-хірург, нині — пенсіонер П. М. Євтушенко. За бездоганну багаторічну працю йому присвоєно звання заслуженого лікаря УРСР.

Відкриття нової середньої школи. Селище Куйбишеве, 1965 р.

На небачену ступінь піднялася й народна освіта. В селищі діють середня і три початкові школи, в яких 69 вчителів навчають й виховують 1,2 тис. учнів. Працюють також середня вечірня школа робітничої молоді, заочна середня школа та початкова музична, відкрита в 1965 році. Більшість учителів — уродженці селища, 21 з них працюють у школах селища понад чверть віку, 6 — відмінники народної освіти.

За роки Радянської влади селище дало країні 159 учителів, 175 медичних працівників, 122 інженери і

техніки, 81 агронома, 43 зоотехніки, 35 ветеринарів, 208 механізаторів сільського господарства, офіцерів Радянської Армії. Уродженцем селища є генерал-майор І. П. Міщенко.

У районному будинку культури працюють драматичний і танцювальний гуртки художньої самодіяльності, естрадний і духовий оркестри. Щотижня на сцені будинку культури відбуваються концерти художньої самодіяльності або вистави.

Великої популярності набули в селищі районні свята пісні і танцю, спортивні змагання, в яких беруть участь спортивні колективи колгоспів, підприємств і установ райцентру.

Культурним центром селища є районна бібліотека для дорослих, що налічує 28 тис. книг. Розміщена вона в чудовому новозбудованому будинку з великим світлим читальним залом. Колектив працівників бібліотеки систематично проводить літературні диспути, читацькі конференції, вечори, присвячені видатним діячам науки і культури, влаштовує книжкові виставки. Працюють районна бібліотека для дітей та юнацтва, колгоспні бібліотеки, а також бібліотека середньої школи. Популярним серед мешканців селища є районний історико-краєзнавчий музей, відкритий в 1969 році. В кількох просторих залах зібрано понад 10 тисяч цікавих експонатів.

Про зрослі духовні запити трудівників селища свідчить і те, що на 1970 рік вони передплатили понад 8,1 тис. примірників газет і журналів. Видається районна газета, що з березня 1963 року має назву «Прапор комунізму».

Невелике селище Куйбишеве — тисячі таких населених пунктів у нашій країні. Але історія його відбиває всю велич історичного шляху, пройденого радянським народом під проводом партії.

Л. Ю. НЕЧАЄНКО, І. М. ШТУРМА

РО́ЗІВКА

Розівка — селище міського типу, центр однойменної селищної Ради. Розташована за 35 км на південний схід від районного центру смт Куйбишевого. Через селище пролягли залізниця Пологи—Донецьк та автошлях Запоріжжя—Жданов. Залізнична станція. Населення — 6,8 тис. чоловік. Селищній Раді підпорядковане село Луганське.

Територія сучасної Розівки ще в стародавні часи була заселена землеробськими та скотарськими племенами. Поблизу Розівки в урочищі Кам'яні Могили на річці Калці (тепер Кальчик), що протікає неподалік, в червні 1223 року відбувся перший бій руських князівських дружин і половецького хана Котяна з монголо-татарською ордою Джебе і Субеде. Це підтверджують і археологічні знахідки, зокрема бойова сокира руського воїна XIII ст., викопана поблизу селища в 1968 році.

Царизм, прагнучи якомога швидше освоїти багаті таврійські степи, створити для себе соціальну опору в особі великих землевласників, а водночас і зміцнити південні кордони Росії, поселяв тут на пільгових умовах російських дворян, колишніх запорізьких козаків, запрошував також вихідців з Греції та Пруссії. Серед перших 228 німецьких сімей, які прибули на вільні землі, був і колоніст Розенберг. Спочатку він, як і кожна німецька сім'я, одержав від царського уряду 65 десятин землі, 500 крб. грішми та увільнення від усіх податків і повинностей строком на 10 років, а від рекрутських наборів і постою солдатів — назавжди. Тому вірогідно, що датою заснування селища слід вважати 1788 рік, а назва Розівка — німецького походження. В історичних джерелах першої половини XIX ст. згадується про колонію Розенберг, розташовану неподалік волосної колонії Грунау. Про це ж свідчить карта Маріупольського повіту за 1884 рік та відомості про відстань між населеними пунктами

Місце битви руських дружин з монголо-татарами на річці Калці 16 червня 1223 р. Селище Розівка, фото 1965 р.

в повіті[1]. Наприкінці XIX ст. зникає німецька назва і вперше 1898 року в офіційних документах село іменується Розівкою[2].

Реформа 1861 року не полегшила становища батраків і вільнонайманих селян-росіян та українців, які прибували в колонію Розенберг у пошуках кращої долі. Таким же злиденним було життя багатьох німецьких родин. Наприкінці XIX ст. в Розівці було всього 47 господарств, з них безземельних, які не мали ні тягла, ні інвентаря — 14. В 90-і роки в село прибуло багато заробітчан. Вони наймалися до великих землевласників Розенберга та Грунівського з сусідньої колонії Грунау. Батраки селилися поблизу будинків колоністів, споруджували собі глиняні халупи. Щоб прохарчуватися, вони орендували ділянки землі за половину врожаю[3].

Використовуючи дешеву робочу силу, Розенберг та інші багатії розширювали свої господарства. Серед товарної продукції переважала яра пшениця. Нею засівали щорічно половину орної землі. 25,9 проц. посівних площ займав ячмінь і 15,5 — кукурудза. 420 десятин землі навколо Розівки були під пасовищами.

У 1901 році почалось будівництво залізниці від Дебальцевого до Довгинцевого, яка пролягла через Волноваху, Пологи, Олександрівськ (Запоріжжя), а також через землі Розівки. У 1902 році в селі збудували станцію з такою ж назвою. На багаті розівські землі, як мухи на мед, зліталися іноземні капіталісти. Вони привласнили чимало угідь, що межували з селищем. Найбільшими землевласниками стали Д. Д. фон-Йорк та Газедінов. Комерсанти споруджували вздовж залізниці амбари, склади, за безцінь скуповували хліб та іншу сільськогосподарську продукцію і з цього мали величезні бариші.

Водночас почали розвиватись кустарні промисли і ремесла, насамперед пов'язані з переробкою сільськогосподарської сировини. На початку XX ст. англійський капіталіст Мензон побудував у Розівці миловарний завод, а згодом купив п'ятиповерховий паровий млин. Його співвітчизник Гельферіх-Саде став господарем складу сільськогосподарських машин, олійниці, яких з часом стало в Розівці чотири. Місцеві купці Лівіт та Думбровський відкрили кілька крамниць[4]. Німці-колоністи спорудили невеликий ливарний завод.

Дуже важкою була праця на кустарних підприємствах. Робочий день тривав 12 годин, а штрафи та різні відрахування часто становили половину заробітної плати. Жили робітники надголодь. Аналогічним було становище і селян-батраків, особливо жінок. Їхня праця цінилася дешевше, ніж чоловіків. Так, наприклад, у 1910 році на сівбі чоловік отримував 80 коп., а жінка лише 48 копійок[5].

Про тяжке життя жінки-трудівниці в дореволюційній Розівці розповідає вишитий рушник — чудовий витвір народного мистецтва, який експонується в селищному краєзнавчому музеї. На рушнику з ініціалами «У. С. Л.— 1913» вишито: «Рада б я утопитись». Це відчай уярмленої, безправної людини.

---

[1] А. Скальковский. Опыт статистического описания Новороссийского края, ч. 1, стор. 258; Александрович. Краткий обзор Мариупольского уезда. Мариуполь, 1884, стор. 108, 116.

[2] Протоколы заседания Мариупольского уездного земского собрания. Мариуполь, 1898, стор. 46.

[3] Материалы для оценки земель Екатеринославской губернии, т. 4, ч. 2, стор. 140—141.

[4] Запорізький облдержархів, ф. Р-2630, оп. 1, спр. 3, арк. 3—9, 12, 13.

[5] Отчет Мариупольской уездной земской управы за 1910 г. Мариуполь, 1910, стор. 114.

Події першої російської революції мали великий вплив на Розівку. Під час жовтневого всеросійського страйку половина робітників місцевих підприємств не вийшла на роботу. Їх підтримали залізничники станції Розівка[1]. В роки столипінської реакції посилився терор царизму і чорносотенців. Власники розівських підприємств Мензон і Покровський знизили і без того мізерну заробітну плату, збільшили тривалість робочого дня.

Забудовувалось село хаотично. Німецькі колоністи, власники промислових підприємств, українці-глитаї споруджували собі добротні цегляні будинки під залізом або черепицею, обносили обійстя високими парканами. Цим будівлям контрастували маленькі глиняні хатки під соломою чи очеретом, що були розкидані вздовж брудних вуличок та завулків. Тут мешкала біднота. Але третина робітників не мала змоги стягнутися навіть на такі хатинки і жила в землянках, обмазаних зверху глиною.

Трудове населення Розівки не могло користуватися медичною допомогою. Людей косила чума та інші хвороби. Особливо висока смертність була серед дітей, в окремі роки з кожних трьох немовлят вмирало двоє. Один лікар на п'ять волостей мало чим міг допомогти. На початку XX ст. на всю Олександроневську волость, куди входила Розівка, відкрили один приватний фельдшерсько-акушерський пункт, який обслуговував лише тих, хто міг заплатити.

Єдиним освітнім закладом села була початкова школа, відкрита 1910 року з німецькою мовою викладання. В ній навчалися діти німецьких колоністів. Переважна більшість населення була неписьменною. Наприклад, 1904 року з 313 чоловік читати й писати вміли тільки 83 — вихідці із заможних німецьких сімей.

Під час першої світової війни більшість чоловіків пішла на фронт. Якщо перед війною в селі проживало 1016 чоловіків[2], то 1915 року їх залишилось 415[3]. Бракувало робочих рук, щоб обробляти землю, відтак різко скоротилися посівні площі. Із 1473 десятин землі, яка засівалася до війни, добра половина лежала не займаною. Усе промислове виробництво селища підпорядкували фронту, зокрема, на випуск зброї переключився Розівський ливарний завод.

В цей час у селищі починають з'являтися більшовицькі листівки і прокламації. Їх завозили маріупольські залізничники, солдати-інваліди, що поверталися з фронту.

Після Лютневої буржуазно-демократичної революції розівці відмовились виконувати розпорядження Тимчасового уряду, захоплювали землі багатіїв. Частина заможних колоністів почала виїжджати з селища.

Трудящі селища всім серцем вітали ленінські декрети про мир і землю, прийняті 2 Всеросійським з'їздом Рад. Радянську владу в Розівці допомогли встановити маріупольські більшовики. За їхнім завданням сюди прибув металург більшовик Л. О. Стукалов, який організував тут ревком. До складу комітету ввійшли П. П. Комаров (голова ревкому), Л. О. Стукалов, Р. Кортун, Г. Тертишний, С. Каїра, І. Дерінг. У січні 1918 року ревком конфіскував надлишки землі у багатіїв, наділив нею бідняків. Революційний комітет організував також загін для охорони народного майна.

Але не дрімали й вороги Радянської влади. Навесні 1918 року, коли кайзерівські війська наблизилися до Розівки, місцеві куркулі схопили членів ревкому С. Каїру, І. Дерінга, облили їх гасом і живцем спалили. Г. Тертишного відправили до Маріупольської в'язниці. Там його чекав розстріл. Але робітникові вдалося втекти, і, як член ревкому, він і далі боровся за Радянську владу.

Робітники і селяни Розівки активно боролися проти ворогів Радянської влади. Влітку 1919 року місцеві патріоти висадили в повітря залізничний міст між станціями Розівка та Волноваха і на кілька днів затримали рух білогвардійських ешелонів.

---

[1] Запорізький облдержархів, ф. Р-2630, оп. 1, спр. 3, арк. 13, 14.
[2] Журнал Мариупольского уездного земского собрания. Мариуполь, 1912, стор. 449.
[3] Отчет Мариупольской уездной земской управы за 1915 год. Мариуполь, 1915, стор. 60.

Колишній матрос І. Ф. Ситницький кинув гранату в штаб денікінської військової частини. Він також розібрав рейки на залізниці і ворожий бронепоїзд пішов під укіс.

З жовтня 1919 року після запеклого бою 9-а кавалерійська дивізія 13-ї Армії визволила Розівку від денікінців[1]. Знову почав працювати ревком. На початку 1920 року в Розівці створено партійний осередок, до складу якого ввійшло 10 чоловік. Секретарем першої розівської більшовицької організації став посланець маріупольських більшовиків Л. О. Стукалов[2].

У червні 1920 року Розівку захопили врангелівці. Знову почалися грабежі, знущання над мирними жителями. Так тривало близько чотирьох місяців. З жовтня 1920 року 9-а кавалерійська дивізія, проходячи рейдом по тилах противника, після жорстокого бою з двома бронепоїздами і піхотою противника остаточно визволила Розівку від білогвардійців. В полон потрапив штаб 1-ї Донської дивізії разом з усіма оперативними документами, картами тощо. Перемога радянських частин у районі Розівки відіграла важливу роль у ліквідації наступу Врангеля на Донбас. За успішні бойові дії в цій операції командуючий Південним фронтом М. В. Фрунзе оголосив червоним бійцям подяку[3].

З допомогою політвідділу 9-ї кавдивізії відновив роботу ревком, почав діяти сільський партійний осередок. Він допоміг ревкомові підготувати і провести вибори сільської Ради. 31 жовтня 1920 року відбулося перше засідання сільвиконкому[4]. Найголовнішим своїм завданням сільвиконком вважав боротьбу з бандитизмом та голодом. За рішенням Ради цілодобово охоронялась водокачка. Всіх чоловіків від 18 до 55 років мобілізували на охорону залізничної станції і колії.

У боротьбі з розрухою і голодом великою підмогою для розівців були прислані маріупольськими робітниками на початку 1921 року сіль, борошно, олія, одяг, сірники тощо. Усе це виконком сільради розподілив між бідняками.

Опорою партосередку та сільради у відродженні народного господарства став створений восени 1920 року комітет незаможних селян, головою якого обрали місцевого селянина-бідняка К. Тентлера[5]. Комнезам конфіскував майно багатих колоністів, розподіляв його серед бідняків, наділяв землею і реманентом безземельних і малоземельних селян з розрахунку по 2 десятини на кожного їдця. Активну участь брали члени комнезаму в боротьбі з куркульським бандитизмом, організовували допомогу голодуючим.

Ще в роки громадянської війни найбідніша частина розівських селян об'єдналася в сільгоспартіль і господарювала на землях колишньої колонії «Мала Угорщина». Колектив проіснував недовго. 1922 року комуніст А. Й. Добровольський організував сільгоспартіль «Надія», що об'єднувала 38 чоловік. Водночас була створена артіль «Вперед-2», до якої ввійшло 39 чоловік. У своєму користуванні артілі мали 358 десятин орної землі. Промислові підприємства Розівки подавали новоутвореним господарствам всебічну допомогу: виділяли необхідні матеріали, ремонтували інвентар, будували приміщення, допомагали збирати врожай. Держава виділила артілям трактори, плуги тощо. Незабаром вони стали досить міцними господарствами. Особливо добре господарювала артіль «Вперед-2», якій до 1930 року належала більш ніж половина всіх наявних у селищі коней. На фермах артілі утримувалось 170 голів великої рогатої худоби.

Щороку збільшувався й вантажооборот залізничної станції Розівка. Так, протягом 1925 року тут прийнято 130 тис. пудів вантажів і відвантажено 605 тис. пудів.

У боротьбі за соціалістичну перебудову господарства селища зростав авторитет комуністів, їхні ряди поповнювалися за рахунок передової частини робітників і се-

[1] Гражданская война на Украине, т. 2, стор. 409.
[2] Запорізький облдержархів, ф. Р-2630, оп. 1, спр. 3, арк. 10, 11, 14, 17.
[3] Гражданская война на Украине, т. 3, стор. 582, 696, 800.
[4] Донецький облдержархів, ф. Р-1204, оп. 1, спр. 175, арк. 3.
[5] Донецький облпартархів, ф. 5, оп. 1, спр. 40, арк. 9.

лян-незаможників. Тільки протягом 1921 року Розівський партосередок, який очолював Л. О. Стукалов (працював механіком на олійниці), зріс на 11 чоловік і налічував 15 комуністів[1].

З ініціативи партосередку в 1923 році найбільш активна молодь Розівки об'єдналася в комсомольську організацію. Секретарем її став син місцевого ремісника З. Я. Абрамсон. Комсомольці провадили масово-політичну роботу серед населення, брали участь в упорядкуванні селища тощо.

У 1924 році в Розівці виникли перші профспілки. Робітники млина та олійниці об'єдналися у профспілку «Харчовик», а колишні наймити — у спілку «Робземліс». Очолювані комуністами І. Я. Фурсманом та Й. Ф. Кубраком, профспілки провели значну роботу по відбудові підприємств, ліквідації неписьменності серед населення, вони також захищали права робітників, які працювали у приватних господарствах[2].

Спільними зусиллями партійної і громадських організацій з участю робітників і селян було налагоджено роботу залізниці, побудовано елеватор, швейні та шевські майстерні, відремонтовано торговельні установи, лікарню, споруджено дитячі заклади.

Багато уваги приділялося народній освіті, розвиткові культури та охороні здоров'я трудящих. З ініціативи спілки харчовиків і комсомольської організації в Розівці відкрився робітничий клуб на 150 місць, дві початкові школи, були створені гуртки для ліквідації неписьменності серед дорослих. Перший випуск слухачів лікнепу відбувся весною 1924 року. Комуністи, комсомольці, вчителі місцевої школи виступали перед населенням з антирелігійними доповідями та бесідами. Керувала атеїстичною роботою на селі «Рада безбожників», яка мала свої осередки при школі і хатах-читальнях. У 1924 році на вимогу широкої громадськості закрили церкву в с. Люксембурзі та синагогу в Розівці[3].

Того ж 1924 року в розівських початкових школах з'явились перші піонерські загони.

Партійна організація керувала господарським та громадсько-політичним життям Розівки. Усі 17 комуністів, які перебували на обліку в партійній організації, працювали на важливих ділянках господарської та культурно-масової роботи. Головою селищної Ради обрано М. Ф. Пацулю, районним комітетом незаможників керував колишній батрак німець Ф. А. Бергер, він же очолював парторганізацію. Головою райкому профспілки «Робземліс» був Н. Н. Кудрявцев, сільбудом завідував М. І. Скороходов, у млині трудилися комуністи С. Ф. Артюхов і Г. Я. Грицунов[4].

1924 року сусіднє село Люксембург стало центром однойменного району Донецької області, йому була підпорядкована і Розівка.

В 1929—1930 рр. артілі «Надія» та «Вперед-2» були розформовані, частина їх земель відійшла до сусіднього новоствореного колгоспу ім. Кірова, решта — до державного фонду, з якого виділялись ділянки під забудову, плодорозсадник, дослідне поле тощо. Частина колгоспників перейшла працювати в артіль ім. Кірова, інші — на залізницю, дослідне поле тощо.

В жовтні 1930 року створено Розівську машинно-тракторну станцію. Очолив її комуніст М. К. Дейч. Першими місцевими механізаторами стали колишні бідняки М. П. Налбатова та І. Є. Кротенко[5]. Держава забезпечила МТС новою сільськогосподарською технікою. Вже в 1935 році тут налічувалось 65 тракторів, 38 комбайнів, десятки плугів та сівалок. Це дало можливість краще обробляти землю, вчасно збирати урожай. В 25 колгоспах, які обслуговувала МТС, щорічно вирощували по 12—14 цнт зерна з кожного гектара.

За високі виробничі показники трактористи В. І. Енгольд, С. І. Волосович, стар-

---

[1] Опис округ УРСР. Маріупольська округа. Х., 1926, стор. 30.
[2] Донецький облпартархів, ф. 5, оп. 1, спр. 157, арк. 19.
[3] Запорізький облдержархів, ф. Р-2630, оп. 1, спр. 3, арк. 20.
[4] Донецький облпартархів, ф. 5, оп. 1, спр. 157, арк. 10, 11, 19.
[5] Запорізький облдержархів, ф. Р-1236, оп. 1, спр. 19, арк. 2.

ший агроном МТС І. С. Нор у 1939 році стали учасниками ВСГВ. Великою срібною медаллю головвиставком нагородив комбайнерів І. В. Кінаста та А. І. Рудченка, які за сезон 1938 року зібрали урожай на площі понад 720 гектарів.

У боротьбі за підвищення врожаїв велику допомогу колгоспам району подав колектив Розівського дослідного поля, створеного на 125-гектарній площі в 1932 році. Незабаром дослідне поле включили у науково-дослідну мережу Українського інституту зернового господарства. Тут розробляли агротехніку вирощування високоврожайних сортів озимої пшениці в умовах посушливого Півдня України. Науковці часто виступали в колгоспах з цікавими і корисними лекціями, керували школами передового досвіду.

З утвердженням нових соціалістичних форм господарювання зростала і перебудовувалася Розівка. Значно поліпшився добробут та медичне обслуговування. В 1934 році споруджено лікарню на 65 ліжок.

Докорінно змінився зовнішній вигляд Розівки, зникли саманні хати, криті соломою, з'явились нові цегляні будинки під шифером або черепицею. Відкрились поштове відділення, ощадна каса, радіотрансляційний вузол. Всі діти розівських трударів навчались у двох середніх школах, в яких працювало близько 50 вчителів. Сільська інтелігенція під керівництвом партійної організації провадила значну культурно-освітню роботу серед населення. Центром її став споруджений у 1937 році будинок культури на 400 місць, з чудовим читальним залом.

Добре працював при будинку культури драматичний гурток, яким керував І. Г. Тертишний. З великим успіхом ставили аматори п'єси «Украдене щастя» І. Франка, «Безталанна», «Наймичка» І. Карпенка-Карого, «Назар Стодоля» Т. Г. Шевченка та інші.

В перші місяці Великої Вітчизняної війни понад тисячу чоловік з Розівки пішли захищати Батьківщину. Ті, що залишились, допомагали трудівникам сусідніх колгоспів збирати врожай і відправляти хліб державі. У вересні 1941 року майно і техніка Розівської МТС, Дослідного поля, «Заготзерна» були евакуйовані у східні райони країни. Евакуювалось і чимало населення.

10 жовтня після жорстоких боїв радянські війська залишили селище. Почалась дворічна фашистська неволя. В Розівці був створений концтабір для військовополонених. Фашисти жорстоко знущалися над пораненими бійцями, катували їх, морили голодом.

Мешканці Розівки, ризикуючи життям, таємно збирали продовольство та медикаменти і передавали в табір. Багатьох бійців пощастило визволити. На вулиці Вокзальній патріоти О. А. Озерова, Л. М. Грипак, О. Л. Якименко та ін. створили підпільний госпіталь, в якому лікували тяжкопоранених бійців. Декого з них жінки лікували вдома. Так, політпрацівника М. Ф. Дуркіна вилікувала громадянка О. А. Озерова, капітана К. Чушка — громадянка О. Л. Якименко. Після визволення Розівки від фашистів бійці та офіцери повернулись до лав Червоної Армії і громили ворога.

Фашисти грабували населення, примушували непосильно працювати. Вони розстріляли і замучили сотні людей, в т. ч. сім'ї Добровольського, Гордона, Степанова, Королька та багатьох інших. 140 юнаків і дівчат насильно вивезли на роботи до Німеччини. Гітлерівці зруйнували приміщення Розівської МТС, спалили чи висадили в повітря всі майстерні, адміністративно-господарські установи і культурно-побутові заклади, залізничну станцію, майже повністю знищили житловий фонд. Після визволення в Розівці залишилися непошкодженими лише кілька житлових будинків. Загальна сума збитків становила 40,7 млн. карбованців.

14 вересня 1943 року частини 3-ї гвардійської стрілецької дивізії 1-го гвардійського корпусу під командуванням генерал-майора К. А. Цалікова визволили Розівку.

В рядах Червоної Армії відважно билися з ворогом 1344 воїни з Розівки. Переважна більшість їх нагороджена бойовими орденами й медалями СРСР. Близько

двадцяти мешканців Розівки відзначені медаллю «За доблесну працю у Великій Вітчизняній війні».

Комуністи (територіальна парторганізація в 1945 році налічувала 10 чоловік) підняли жителів Розівки на відбудову народного господарства. Відновили роботу промкомбінат, нафтобаза, заготзерно, МТС. Відкрилися школи та лікарня.

Особливо плідну діяльність розгорнуло Дослідне поле, яке очолив кандидат сільськогосподарських наук І. Я. Федан. За допомогою науковців у колгоспах та радгоспах удосконалювалась агротехніка вирощування озимої пшениці, результати експериментів публікувалися в періодичній пресі.

У червні 1946 року Указом Президії Верховної Ради УРСР Розівка стала центром району. До неї було приєднано села Люксембург і Казеносельське та село Луганське, а саму Розівку віднесено до селищ міського типу. Це позитивно позначилося на розвиткові господарства, поліпшенні культурно-побутових умов трудящих. В селищі збудували нову районну електростанцію, заклали парк на 3 тис. декоративних дерев.

Наполегливо переборювали труднощі колгоспники артілі «Червоний прапор», що містилася в колишньому селі Люксембурзі. Завдяки допомозі держави, трудящих Російської Федерації, республік Середньої Азії, звідки надходили техніка, пальне, різні сільськогосподарські машини, худоба,— поступово налагоджувалось артільне господарство. Уже в 1946 році, коли село злилося з Розівкою, тут освоїли дві третини довоєнних посівних площ[1]. Певних успіхів добилися і тваринники. Колгосп достроково виконав державний план заготівель продуктів тваринництва.

Відроджувалась, упорядковувалась Розівка. В 1948—1950 рр. виросли нові приміщення дитячих ясел, дитсадка, аптеки. Тільки за останній рік першої повоєнної п'ятирічки колгоспники і робітники селища з допомогою держави звели 114 житлових будинків. Повністю відбудували лікарню, поліклініку. Почали працювати відбудовані обидві середні школи, які відвідувало понад 1000 учнів[2].

Велику організаційну і масово-політичну роботу провадили в цей час комуністи Розівської МТС. Вони очолили соціалістичне змагання за максимальне використання машинно-тракторного парку і повели за собою весь колектив. Про успіхи Розівських механізаторів було відомо далеко за межами району.

Значну шефську допомогу розівським колгоспам та МТС подавали робітники заводу «Дніпроспецсталь». Тільки 1950 року підприємство на власній базі підготувало для артілей і МТС 115 спеціалістів різних галузей господарства, а саме: ковалів, слюсарів, теслярів, електромонтерів, десятників-будівельників, мулярів. Шефи відбудували розівцям будинок культури, укомплектували і передали тракторним бригадам бібліотечки. Все це дало позитивні наслідки. Уже 1951 року колгоспи зони діяльності Розівської МТС одержали пересічно по 13,1 цнт зерна з га, проти 9,8 цнт у 1949—1950 роках[3].

За кілька повоєнних років відродилася і зміцніла місцева промисловість. Невелика взуттєва і деревообробна майстерні, кузня — ось з чого починав Розівський райпромкомбінат у 1946—1947 рр. А через три роки він мав 12 різних цехів. Побудовано новий цегельно-черепичний завод. З 1951 року в Розівці почала працювати інкубаторна станція, що мала велике значення для розвитку птахівництва в районі. Щороку колгоспи і радгоспи одержували звідси понад 170 тис. курчат і молодняка водоплавної птиці. Промислова артіль ім. Леніна у 1950 році набагато збільшила випуск продукції порівняно з 1947 роком. Розширився й асортимент товарів. Замість одного працювали чотири цехи. В артілі виготовляли кімнатні доріжки, шили чоловічі і жіночі костюми, білизну тощо.

---

[1] Запорізький облдержархів, ф. Р-2613, оп. 1, спр. 9, арк. 98—99.
[2] Там же, ф. Р-2662, оп. 1, спр. 57, арк. 7.
[3] Запорізький облпартархів, ф. 1113, оп. 1, спр. 8, арк. 53.

Організаторами соціалістичного змагання за зміцнення економіки колгоспів, за розвиток місцевої промисловості, за відбудову селища, поліпшення культурно-побутових умов трудящих були комуністи. Районну партійну організацію очолював у важкі повоєнні роки ініціативний комуніст І. І. Шуліков. Він багато зробив для благоустрою Розівки, піднесення громадського виробництва і в 1948 році був удостоєний ордена Трудового Червоного Прапора.

В лютому 1951 року колгосп «Червоний Прапор» об'єднався з колгоспом «Червоний фронт» (с. Луганське). В об'єднане господарство ввійшли і землі невідновлюваного по війні колгоспу «Червоне поле» (колишнє с. Казеносельське). Отже колгосп «Червоний Прапор» став великим господарством — він мав 3812 га землі. Завдяки кращому використанню землі та техніки, ліпшій організації праці, великий крок уперед зробило зернове господарство — основа сільськогосподарського виробництва. Так, уже наступного року колгосп на всій площі посіву зібрав по 22,8 цнт пшениці. Значних успіхів домоглися і працівники ферм. Порівняно з 1950 роком поголів'я великої рогатої худоби зросло на 17 процентів[1].

Розвиток і зміцнення громадського господарства сприяли поліпшенню матеріального добробуту колгоспників, підвищенню оплати праці. 1952 року на трудодень було видано по 3 кг зерна і 4 крб. грішми.

Озброєні рішеннями вересневого (1953 р.) Пленуму ЦК КПРС, члени артілі взялися за інтенсивний розвиток усіх галузей сільськогосподарського виробництва. Сумлінна праця увінчалась трудовими успіхами. В 1955 році урожай зернових становив 23 цнт з га, кукурудзи — 28 цнт. На фермах утримувалося 400 голів великої рогатої худоби. По надоях молока і по виробництву його на 100 га землі колгоспи зони діяльності Розівської МТС в 1954—1955 рр. посідали перше місце в області[2].

Успішно розвивався колгосп і в роки семирічки. Держава щедро забезпечувала його тракторами, автомашинами, різним сільськогосподарським інвентарем. І люди трудилися з повною віддачею сил. Це забезпечило добрі виробничі показники. Трудівники полів в 1964 році зібрали по 27,1 цнт зернових з га, у т. ч. озимої пшениці по 29,1 цнт. Зросло поголів'я худоби. Це дало можливість виробити на кожні 100 га угідь по 90 цнт м'яса. Грошовий прибуток перевищив півмільйона карбованців[3].

В авангарді боротьби за розвиток усіх галузей господарства йшли комуністи. Партійна організація колгоспу постійно зростала за рахунок передовиків виробництва і в 1965 році налічувала 36 чоловік. Дві третини їх працювали механізаторами в польових бригадах та на фермах. Багато років незмінно очолює парторганізацію вмілий керівник і організатор С. І. Дудка. Водночас він і добрий спеціаліст сільського господарства — без відриву від виробництва закінчив вуз. Зміцнівши економічно, колгосп «Червоний прапор» перейшов наприкінці семирічки на щомісячну гарантовану оплату праці. Так, середній денний заробіток колгоспника у 1966 році становив 3 крб. 12 копійок.

Рішення березневого (1965 р.) Пленуму ЦК КПРС трудівники колгоспу сприйняли як бойову програму дій. Роки поточної п'ятирічки стали сходинками до нових успіхів у всіх галузях господарства. В 1969 році на кожному гектарі зібрано пересічно по 32,6 цнт зернових. Колгосп першим у районі достроково рапортував про виконання п'ятирічного плану продажу хліба державі. В цьому велика заслуга головного агронома, палко закоханої в свою професію людини, І. В. Білого, який двадцять років працює в цьому господарстві.

За чотири роки виконано п'ятирічку і по продажу м'яса державі. Артіль, спеціалізуючись на відгодівлі великої рогатої худоби, домоглася найвищих показників в області. На кожні 100 га угідь щороку виробляється по 170—180 цнт яловичини.

---

[1] Запорізький облдержархів, ф. Р-2662, оп. 1, спр. 57, арк. 5.
[2] Запорізький облпартархів, ф. 1113, оп. 1, спр. 12, арк. 115.
[3] Запорізький облдержархів, ф. Р-2515, оп. 1, спр. 793, арк. 172, 179, 189.

Колгосп «Червоний прапор» має п'ять перехідних Червоних прапорів — всесоюзний, республіканський, два обласних і районний. Напередодні 52-х роковин Великого Жовтня артілі — єдиній в області — надано звання «Колгосп високої культури землеробства». Голова колгоспу І. С. Авраменко брав участь у роботі Третього Всесоюзного з'їзду колгоспників.

У колгоспі працює 14 кваліфікованих спеціалістів. Чотири з них мають вищу освіту, шість навчаються на кошти колгоспу в інститутах і технікумах. Виросла майстерність рядових трудівників. Особливо великим став загін майстрів хліборобської справи. Серед них брати Григорій і Ярослав Бучки — водії Т-74. Нещодавно повернувся з армії і сів за кермо трактора їх наймолодший брат Геннадій. На одному тракторі працюють брати Тарасенки — Іван та Михайло. Всьому району відомі брати-механізатори Жиєнки Іван та Дмитро. Один із них кукурудзовод, другий механік. Тепер в артілі на кожен трактор є два трактористи. Вдосталь комбайнерів, шоферів. Вони вміло використовують механізми: денний виробіток на гусеничний трактор становить 9, а на колісний 6 гектарів. Ланковий механізатор І. Жиєнко зібрав у 1969 році по 47 цнт зерна кукурудзи з га. Ще кращий урожай у ланці І. Тарасенка. Він добився по 57 цнт кукурудзи в зерні на кожному гектарі посіву.

Невпинно зростає прибуток артілі. В 1969 році він перевищив 1,5 млн. крб. Відтак зростають відрахування до неподільного фонду. Це дає можливість широко провадити капітальне будівництво. Останнім часом виросли два тваринницькі містечка, літній табір для худоби, зерносховище, будинок механізаторів, автогараж.

Поряд із сільськогосподарським виробництвом у Розівці розвивалася місцева промисловість — це міжколгоспна шляхова будівельна організація, комбінат комунальних підприємств, відділення «Сільгосптехніки», хлібоприймальний пункт, промкомбінат тощо. Розівське відділення «Сільгосптехніки» у 1968—1969 рр. полагодило понад 300 колгоспних тракторів, 80 комбайнів, 150 автомашин, сотні сівалок, культиваторів, плугів та іншого реманенту. Для термінового ремонту тут обладнані спеціальні пересувні майстерні, які закріплені за кожним колгоспом. Змінив свій зовнішній вигляд, збільшив потужність Розівський хлібоприймальний пункт. Тут стала до ладу потокова лінія для приймання та просушування зерна. Всі виробничі процеси механізовані, споруджується елеватор.

У зв'язку з укрупненням району (1962 року Розівський район ліквідовано, а селище підпорядковано Куйбишевському) харчокомбінат реорганізовано в Розівський цех Куйбишевського заводу продтоварів. Тут працюють млин, відділення цехів — ковбасного, олійного, безалкогольних напоїв та хлібобулочних виробів. Колектив цеху щороку перевиконує виробничі завдання, бореться за звання підприємства комуністичної праці. 1968 року почесне звання ударника комуністичної праці присвоєно працівникам цеху Л. М. Лісовській, М. Д. і Д. Д. Батечкам та ін.

У промартілі ім. Леніна, що теж була 1962 року реорганізована в Розівський цех Куйбишевського побутового комбінату, є відділення масового пошиття одягу та взуттєва майстерня; промкомбінат, реорганізований 1966 року в завод «Металопобут», який має потужний металообробний цех, кузню, пилораму. На заводі працюють 240 робітників. Підприємство випускає 217 найменувань металовиробів для широкого вжитку. За 1969 рік завод «Металопобут» випустив валової продукції на 1 млн. карбованців.

Важливу роль у зміцненні народного господарства та впорядкуванні селища відіграє створена 1956 року міжколгоспна будівельна організація, що відзначається високою якістю виконуваних робіт. Близько 200 об'єктів здала вона з відмінною оцінкою і багаторічною гарантією. 1965 року досвід розівських сільських будівельників був представлений у Києві на республіканській Виставці передового досвіду в народному господарстві. У Розівці з 1966 року працює також міжколгоспна шляхово-будівельна організація, добре оснащена різною технікою.

Один з цехів міжколгоспбуду. Селище Розівка, 1969 р.

Колектив Розівського комбінату комунальних підприємств збудував і увів у дію готель, будинок відділення держбанку, електростанцію, 14 житлових будинків, проклав понад 10 км тротуарів.

Селище Розівка славиться працьовитими людьми. Орден Леніна і 7 інших орденів та медалей має Герой Соціалістичної Праці директор Розівського хлібоприймального пункту Ф. Ф. Ревут. Серед почесних громадян Розівки — учасники громадянської війни будьонівці І. Б. Матюшенко, Г. А. Старков, учасник штурму Зимового палацу, кавалер двох орденів Леніна, зачинатель колгоспного руху на Україні П. Т. Пивоваров, учитель С. Л. Приходченко, педагогічна діяльність якого теж відзначена орденом Леніна.

За 1957—1969 рр. для наукових працівників дослідного поля споруджено понад десять будинків. Зведено нову агрохімлабораторію, двоповерховий науковий корпус. Вздовж центральної садиби зазеленіли сади, а всю її оточують пірамідальні тополі. За житловим масивом — майстерня, тваринницькі ферми, силосні споруди, склади. Дослідне поле має десятки тракторів, комбайнів, автомобілів та інших сільськогосподарських машин.

Величезні соціально-економічні перетворення відбулися в Розівці за роки Радянської влади: з невеличкого пристанційного селища вона виросла в упорядковане селище міського типу. Нині в ньому — понад 1,6 тис. добротних будинків. Рівні, як струна, вулиці тягнуться на 2—3 км. Ще 8—10 років тому вздовж вулиць пролягали земляні насипи — тротуари, тепер вулиці асфальтовані. В Розівці багато зелені. Коли влітку глянеш на селище з літака, то воно видається садом. З якого боку не під'їхав би подорожній, він милується багатою флорою. Всі дороги обсаджені стрункими тополями, кленами. Центральна вулиця, що веде від колишнього села Люксембург до залізничної станції — це суцільний зелений тунель, в якому прохолодно і в літню спеку.

Велику роботу в подальшому впорядкуванні селища проводить місцева Рада. Завдяки турботі депутатів щороку довшають стрічки тротуарів, зводяться нові житлові будинки, крамниці, прокладаються мости і шляхи, створюються сквери та спортивні майданчики. В центрі уваги Розівської селищної Ради все багатогранне життя селища: робота бібліотеки, що має 40 тис. книг, двох кінотеатрів на 600 місць, двох середніх загальноосвітніх шкіл, дитячих садків, медичних закладів. Депутатів селищної Ради можна часто бачити і на колгоспному подвір'ї, і в майстернях «Сільгосптехніки», і в магазинах, і в дитсадку, їдальні, побуткомбінаті.

В соціалістичному змаганні місцевих Рад області за 1968 рік Розівська селищна Рада визнана переможцем. Тут не раз проводились обласні і районні семінари працівників Рад. Душею всіх справ Ради є голова виконкому М. М. Іваненко — людина невичерпної енергії, вміла організаторка. В Розівці її називають господаркою селища.

Щороку поліпшується медичне обслуговування. На околиці селища зведено лікарняне містечко зі стаціонаром на 100 ліжок, поліклінікою,що має всі необхідні кабінети. Про здоров'я трудящих селища турбуються 20 лікарів і 145 молодших медичних працівників. Сотні дошкільнят виховуються в дитячих садках. В тваринницькому містечку обладнано профілакторій, де відпочивають і зміцнюють здоров'я працівники ферм.

Зростання сільськогосподарського і промислового виробництва забезпечує збільшення прибутків кожної сім'ї, середній денний заробіток рядового колгоспника перевищив 4 крб., середньомісячна заробітна плата механізаторів, доярок, свинарок, скотарів становить 135—140 карбованців.

Все це дає змогу трудівникам Розівки мати добре житло, гарно зі смаком одягатися, купувати більше товарів культурно-побутового призначення. Тільки 1969 року шість крамниць селища продали населенню товарів на суму понад 5 млн. крб. У власному користуванні жителів Розівки — 26 легкових автомобілів, 198 мотоциклів, а телевізори, радіоприймачі, пральні машини є майже в кожній сім'ї.

Розівка дала країні близько 200 висококваліфікованих спеціалістів — вчителів, інженерів, лікарів, агрономів — серед них 4 наукових працівники,кандидати наук. В селищі працюють 44 інженери, 7 агрономів, 72 вчителі. У двох середніх школах навчається 1,3 тис. учнів.

У центрі багатогектарного парку височить чудовий будинок культури. В ньому часто відбуваються вистави та концерти сільських аматорів сцени і професіональних колективів, що приїздять на гастролі. Самодіяльні актори ставлять для трудящих Розівки і навколишніх сіл чимало п'єс. При будинку культури діє також агіткультбригада. В її складі 16 робітників, вчителів, сільських механізаторів. Агіткультбригада виїжджає з концертами на ферми, до тракторних бригад і в сусідні села. Рідко бувають вільними місця у двох розівських кінотеатрах. Щовечора їх відвідують сотні людей.

Свято шанують розівці пам'ять тих, хто не шкодував життя заради щасливого сьогодні. В центральному парку споруджено два пам'ятники героям, які полягли в боях за Розівку в 1943 році, і землякам-розівцям, що загинули на фронтах Великої Вітчизняної війни. В місцевому краєзнавчому музеї, що славиться унікальними експонатами, зберігається Книга слави. В ній зібрано 200 фотографій загиблих героїв — уродженців селища.

У побут колгоспних трударів ввійшли нові обряди, яких не знало дореволюційне селище. Цікаво, хвилююче-поетично відбуваються комсомольські весілля. Вони стають радісним святом не лише молодих, а й усього селища.

...Суботній вечір. Будинок культури в сяйві електричних вогнів.Над парадним входом барвисте: «Ласкаво просимо!».

Групами і поодинці сюди простують святково одягнені люди. Багато розівців знали, що Анатолій Бондаренко і Люда Задуміна давно кохають одне одного. Звістка про їх одруження мало кого здивувала.

На сцені клубу, устеленій килимом, святково прикрашений стіл, букети живих квітів, яскраві написи: «Великого щастя молодим!», «Міцна сім'я — міцна держава». Через увесь зал до входу килимові доріжки.

Аж ось весільний поїзд. Під'їжджають легкові автомобілі, прикрашені квітами, дверці автомашин відчиняють боярини. Наречена в білому весільному вбранні. Поруч із сяючим обличчям наречений.

В будинку культури молодих вітають гучними оплесками. Грає оркестр. Піонери підносять їм букети живих квітів. Молодих супроводять боярини, дружки.

З урочистим словом до них звертається голова селищної Ради М. М. Іваненко. Молоді розписуються в реєстраційних бланках.

Будинок культури. Селище Розівка, 1968 р.

Ставлять свої підписи дружки та боярини. Тепло вітає молодих секретар парторганізації міжколгоспбуду І. М. Доля. Оголошуються поздоровчі телеграми. Секретар селищної Ради Г. Й. Дерев'янко підносить обручки. Батьки, друзі, товариші по роботі гаряче вітають подружжя. Заіскрилось у келихах шампанське. В залі залунали вигуки «Гірко!».

Ритуал реєстрації шлюбу закінчено. В фойє естрадний оркестр виконує вальс молодих. Хвилина перепочинку, і новий танок; слідом за молодими закружляли десятки пар. Гуляння тривало до пізньої ночі. Відбувся весільний бенкет.

І свято врожаю, і проводи до Радянської Армії, і реєстрацію новонароджених — всі громадські і сімейні торжества розівці відзначають у будинку культури — улюбленому місці відпочинку.

Люблять своє рідне селище розівці і прикрашають його своєю працею. Партійні і громадські організації, всі трудящі успішно працюють над втіленням у життя заповітів великого Леніна.

І. Ф. БАБИЧ, І. М. ЛУКАШ, А. П. МІЄЛІС, А. С. СТАВНИЧИЙ

СМИРНОВЕ

Смирнове (до 1946 року — Попівка) — село, центр однойменної сільської Ради, розташоване за 21 км на південний схід від районного центру смт Куйбишевого у верхів'ї річки Берди на схилах балки, по якій вона протікає. До найближчої залізничної станції Більманка — 9 км. Населення — 1,7 тис. чоловік. Сільській Раді підпорядковані села Вершина Друга та Олексіївка.

Про заселення території села в давні часи свідчать кілька курганних поховань періоду бронзи та раннього заліза.

Село засноване 1805 року державними селянами — вихідцями з села Попівки Чернігівської губернії (звідки й назва)[1]. 1813 року сюди переселилося ще кілька десятків сімей — потомків колишніх козаків Миргородського полку Полтавської губернії, які прибули за рішенням уряду[2].

Першопоселенці користувалися землею по праву займанщини. В перші роки існування села жителі його займалися переважно вівчарством. Населення швидко зростало за рахунок нових переселенців. 1815 року частина селян перебралася з Попівки за 18—20 км на степові ділянки, заснувавши там хутори Обиточне і Салтичію.

Наприкінці 20-х років XIX ст. у Попівці та навколишніх селах і хуторах перебували на постої ескадрони розташованої вздовж річки Берди 2-ї кирасирської дивізії. Частина відставних солдатів також осіла тут. 1830 року в Попівці було вже 183 двори, проживало 1175 чоловік[3]. Переселенці невпинно прибували, і хоч за сільською общиною числилось 15,5 тис. десятин землі, все ж її ставало обмаль, і 1850 року відбувся перший переділ. Більша частина общинної землі перебувала під толокою. На кожну ревізьку душу її пересічно припало по 9 десятин, але користувалися нею всією общиною, оскільки основним заняттям поселенців було скотарство. Під час переділу поділили й орну землю: її припало по 0,5 десятини на ревізьку душу[4].

Село швидко зростало і напередодні реформи 1861 року простягалося на 18 км вздовж річки Берди. Після X ревізького перепису 1859 року воно розділилось на дві поземельні общини: центральну Попово-Троїцьку і Попово-Вершину Другу. Тоді ж відбувся другий земельний переділ, на кожну ревізьку душу (а їх було 1971) припало

[1] Таврическая епархия, стор. 203.
[2] Ученые записки Кишиневского госуниверситета. Гуманитарные науки, т. 2, стор. 97.
[3] ЦДІА УРСР у Києві, ф. 1353, оп. 1, спр. 241, арк. 15.
[4] Сборник статистических сведений по Таврической губернии, т. 5. Приложения к таблицам, стор. 7—9.

по 7,6 десятини наділу. В середині XIX ст. в центральній частині села поселилася колонія євреїв.

На той час Попівка вже була великим волосним селом, що налічувало 646 дворів, 4,3 тис. чоловік. Забудовувалося воно по схилах балок невеличкими хатами-мазанками, критими соломою, або ж очеретом, а землянки бідноти — глиною. З переселенням сюди євреїв значно пожвавилась торгівля. В селі проводилися щонедільні базари, двічі на рік великі ярмарки, з'явилися ремісничі майстерні, крамниці, два шинки.

Медичної допомоги селяни не одержували, лікувалися від численних пошесних хвороб народними засобами, часто вдаючись до знахарок і шептух. Через 50 років після заснування села (1856 року) тут у звичайній хаті відкрилося однокласне початкове училище, де навчалося близько 40 дітей заможних селян[1].

Державні селяни Попівки селянську реформу відчули на собі тільки з 1866 року, коли уряд значно підвищив викупну ціну за надільну землю. Ці платежі та оброчна подать за рік становили 5,5 тис. крб. Доводилось сплачувати також державні, земські, волосні, мирські податки, які за рік по селу дорівнювали 19,6 тис. крб., або ж 10 крб. з ревізької душі (1,3 крб. з десятини землі)[2].

Зростання попиту на товарне зерно певною мірою відбилось і на господарстві Попівки. Скотарство поступилося місцем землеробству. У зв'язку з цим боротьба за землю загострилася. Оскільки село було перенаселеним, 1861 і 1870 року майже третина селян виїхала на звільнені ногайцями землі та до с. Нововасилівки. Землю, якою вони користувалися, община розподілила між тими селянами, які залишились у селі. Та це не надовго збільшило розмір наділів, бо населення швидко зростало. З 1876 року земля переділялась через кожні три роки вже на наявні чоловічі душі. Внаслідок цього розміри наділу зменшилися за десятиріччя до 3,3 десятини. Значно ускладнювало господарювання, особливо бідноті, те, що кожний селянин мав наділи у восьми різних місцях розміром від 1,2 до 0,5 десятини часто на значній відстані від села.

Малоземелля, великі податки, відсутність чи мала кількість тягла та інвентаря, черезсмужжя спричинили різке класове розшарування Попівки уже в середині другої половини XIX ст., про що свідчать дані подвірного перепису 1886 року. На цей час у селі налічувався 871 двір, проживало 6070 чоловік. З них 33 двори не входили до земельних общин, вважалися сторонніми (ремісники, торговці, батраки) і права на надільну землю не мали. 54 селянські господарства через відсутність тягла й реманенту не могли обробляти свої наділи, здавали їх в оренду заможним односельцям і до них же йшли в найми. Ще 94 господарства з тих же причин засівали частину наділів — 1—5 десятин на двір,— а решту також здавали в оренду. Ще більше господарств — 270 дворів через нестачу робочої худоби та реманенту засівали по 5—10 десятин кожне, а третину наділу чи дещо менше віддавали орендарям. Отже половина господарств Попівки належала до бідноти, четверта частина з них не мала робочої худоби, або ж мала по одному коню, три чверті — ніякого сільськогосподарського реманенту[3].

Середняцька група, що становила 40 проц. усіх господарств, також була не однорідною. Тільки третина з них обробляла наділи власними силами, решта ж — 244 господарства — мусила вдаватися до супряги та найму, засіваючи дещо більше 10 десятин на двір. 87 господарств, які мали достаток інвентаря, по 2—3 пари коней, по 4—5 пар волів, засівали по 25—50 десятин кожне своєї та багато орендованої землі. Більшість з них тримала по 2—3 наймити цілорічно і майже всі наймали на сезон.

Протягом наступних десятиліть класові протиріччя в селянських общинах Попівки загострилися. У 90-х роках їх стало три — від Попово-Троїцької відокре-

[1] Справочная книга Одесского учебного округа, стор. 101.
[2] Сборник статистических сведений по Таврической губернии, т. 5, таблицы А 10, 11.
[3] Там же. Приложения к таблицам, стор., 7 таблица Б 74—81.

милася ще одна, Попово-Водянська поземельна община. За даними подвірного перепису 1904 року кількість дворів загалом зменшилася проти 1886 року на 115, а населення — на 625 чоловік, оскільки виїхали звідси до Бердянська та інших міст єврейські родини та частина знедоленої бідноти. Тільки 180 куркульських і міцних середняцьких господарств обробляли свої наділи власними засобами, решта 450 дворів не мали ніякого сільськогосподарського реманенту, а майже 40 проц. були без робочої худоби і мусили вдаватися до супряги чи найму[1].

Значно зміцніла куркульська верхівка, яка становила 20 проц. господарств Попівки і тримала в своїх руках понад 60 проц. усієї орендної землі. Столипінська аграрна реформа дала можливість куркулям збільшити свої наділи і скупити близько 1 тис. десятин у розореної бідноти. Для цього вони спритно використовували позички заснованого 1902 року позичково-ощадного товариства. Більшість селян, заборгувавши товариству, розраховувати на його допомогу не могла, і десятки сімей продали свої наділи куркулям, залишили Попівку, переселившись хто куди. 15 куркульських господарств одержали у відруби кращу землю і вийшли на хутори[2].

Напередодні першої світової війни в Попівці налічувалося 1225 дворів, проживало 11,2 тис. чоловік. Вона простяглась на 20 км з лишком вздовж річки Берди і, як і півстоліття тому, забудовувалася будь-як. Тут діяли шинки й десятки винних крамниць, але приміщення лікарні чи фельдшерського пункту не було, лікар, фельдшер і акушерка, які з 1914 року проживали в селі, мусили приймати хворих на власних квартирах[3].

Повільно розвивалася народна освіта. Друге земське однокласне початкове училище відкрилося в Попівці 1875 року, а наступного року — таке ж третє училище. В цих трьох школах до початку XX ст. навчалось щороку близько 220 учнів, з них тільки шоста частина дівчаток. Ще через чверть віку після відкриття третього почало діяти четверте, а з 1908 року — п'яте земські однокласні училища. 1901 року відкрилася церковнопарафіяльна школа на 60 дітей, а 1905 року — школа грамоти для 40 дівчат. У всіх цих школах у 1910/11 навчальному році вчилося близько 700 дітей, тобто лише четверта частина дітей шкільного віку. Через відсутність одягу, взуття у бідноти, а також через те, що дитячі руки потрібні були у домашньому господарстві, навчальний рік закінчила тільки сьома частина учнів, у т. ч. 7 дівчаток. 105 дітям було відмовлено у прийнятті до школи за браком місць[4]. Усі шкільні приміщення являли собою сяк-так пристосовані до навчання селянські хати — тісні, темні, вогкі й холодні.

Лютнева буржуазно-демократична революція нічого не дала знедоленому селянству, і воно швидко зневірилось у багатомовних обіцянках Тимчасового уряду. Обрана весною 1917 року Попівська волосна Рада селянських депутатів створила земельний комітет, але куркулі, що верховодили у волосній управі, не допустили справедливого переділу землі. 17—19 вересня 1917 року в Бердянську проходив 2-й повітовий з'їзд Рад, який не виявив довір'я Тимчасовому уряду[5]. В його роботі взяли участь делегати і від Попівки. Проте рішучого перелому ще не відбулося, Рада зайняла вичікувальну позицію.

Після перемоги Жовтневої революції в Петрограді, в Попівці переобрано волосну Раду селянських депутатів, яка розпустила волосну управу, створила новий земельний комітет, доручивши йому взяти на облік землю, тягло і реманент куркулів з тим, щоб вилучити надлишки їх і передати бідноті. На початку квітня 1918 року селяни Попівки разом з червоноармійськими частинами створювали оборонну лінію на річці

[1] Сборник по основной статистике, вып. 1, таблица 1, стор. 10, 11, таблица 5, стор. 80, 81, 270.

[2] Статистический справочник Таврической губернии, ч. 2, вып. 1, стор. 21, 22, 23.

[3] Там же, стор. 46.

[4] Обзор положения начального народного образования в Таврической губернии за 1910/1911 учебный год. Симферополь, 1911, стор. 27—29.

[5] Газ. «Известия» (Бердянск), 30 вересня 1917 р.

Берді проти кайзерівських окупантів, які намагалися захопити Донбас[1]. Наприкінці квітня австро-німецькі загарбники захопили село. Під виглядом стягнення контрибуції вони грабували селян, відбираючи в них хліб і сало, худобу, птицю та інше збіжжя. У листопаді того ж року окупанти покинули село.

У Попівці виник волосний ревком, який налагодив самооборону села і організував продовольчу допомогу бідняцьким сім'ям. Але на початку січня 1919 року село захопили білогвардійські частини денікінського генерала Тілло. Їх спроба провести мобілізацію селян до білої армії провалилася,— і молоді хлопці й літні селяни ховалися в сусідньому Кам'янському лісі. Визволили село від білогвардійців 15 березня 1919 року частини 3-ї бригади Задніпровської дивізії.

У червні 1919 року село захопили денікінці. Вони пограбували його й вирушили далі до центральних районів України. А незабаром тут уже господарювали махновці, які в тилу у білогвардійців створили «повстанські» загони, що «рятували» селян від уцілілої курки та шматка хліба. Розбиті денікінські війська, відкочуючись на південь, знову закріпились у селі. Червоноармійські частини з кінної групи Примакова 7 січня 1920 року визволили село. Через два дні відновилася діяльність волосного ревкому, до складу якого були обрані Д. Д. Саєнко, М. Г. Ванярха, В. І. Білоцицький і С. П. Марочко. Почали діяти земельний, продовольчий та інші відділи ревкому[2]. Велику увагу приділив ревком організації вступу добровольців до лав Червоної Армії, збиранню продовольства та фуражу для її частин, організації допомоги робітникам Донбасу і голодуючим міст півночі країни, розв'язанню земельного питання, підготовці й проведенню весняної сівби.

З червня 1920 року на підступах до Попівки тривалий час точилися бої червоноармійських частин 42-ї стрілецької дивізії 13-ї армії з наступаючими врангелівськими військами. Білогвардійцям вдалось захопити село лише у вересні 1920 року. Та бої тут не припинялися. 12—14 жовтня частини 5-ї Кубанської кавалерійської дивізії під час рейду по тилах врангелівців завдавали їм нищівних ударів, зокрема, в районі села. Остаточно визволили Попівку частини 2-ї Донської стрілецької дивізії 25 жовтня 1920 року[3].

За допомогою політвідділу дивізії в селі було відроджено діяльність волосного ревкому. Працювати йому довелося в надзвичайно складних умовах — у волості та окрузі шастали махновські банди. У грудні 1920 — січні 1921 рр. боротьбу з ними тут вели частини 2-ї Донської стрілецької та 7-ї Самарської кавалерійської дивізій Червоної Армії[4].

Наприкінці січня 1921 року у селі обрали сільську та волосну Ради, створили волосний, а в кожній з трьох колишніх поземельних общин — сільські комітети незаможних селян.

Активними борцями за встановлення й утвердження Радянської влади в Попівці були місцеві селяни-бідняки К. Ф. Чигрин, А. Ю. Киричук, С. Ю. та М. Ф. Пироги, М. І. Чопко і Н. Ф. Пиріг — одна з перших комуністок села.

У серпні 1921 року в кожній з трьох частин Попівки, розмежованих колишніми поземельними общинами, обрали сільські Ради, і з того часу вони стали самостійними селами: Попівка-Троїцька (згодом Попівка), Попівка-Вершина (згодом Вершина Друга) і Попівка-Водяне (згодом Водяне).

Волосна і Попівсько-Троїцька сільська Ради за допомогою активу КНС, серед якого було 22 чоловіки співчуваючих більшовикам (у селі ще не було партосередку), весною 1921 року створили волосний посівний комітет, який організував супрягу бідняцьких господарств, державні насіннєві позички незаможникам та маломіцним середнякам. На цей час волосний земвідділ завершив переділ землі з розрахунку по 1,3 десятини на кожного їдця. У проведенні весняної сівби значну допомогу сіль-

[1] Гражданская война на Украине, т. 1, кн. 1, стор. 111.
[2] Філіал Запорізького облдержархіву в Мелітополі, ф. Р-606, оп. 1, спр. 15, арк. 188, 189.
[3] Гражданская война на Украине, т. 3, стор. 597, 662.
[4] ЦДАРА, ф. 7831, оп. 1, спр. 430, арк. 5—12, 20.

ській бідноті подали червоноармійці однієї з частин Червоної Армії, що перебувала в селі[1].

Восени 1921 року, в зв'язку з нечуваною посухою і неврожаєм, розпочався голод, який весною 1922 року охопив 85 проц. жителів села. Волосний виконком, сільрада і КНС створили комісію по організації допомоги голодуючим. Було відкрито кілька їдалень і пунктів допомоги голодуючим; через створені ще весною 1921 року сільськогосподарські кредитну і споживчу кооперації налагоджено видачу кредитів і насіннєвих позичок. Ці та інші заходи допомогли до осені 1922 року подолати голод.

Долати доводилося в цей час і інші труднощі. Хоча з махновщиною загалом було покінчено, але в окрузі ще бешкетували куркульські банди, тому волосний виконком наприкінці 1921 року змушений був створити загін самооборони у складі 40 незаможників. Тільки восени 1922 року потреба в самообороні села відпала.

Весною 1922 року в Попівці організувалась партійно-кандидатська група у складі 1 комуніста і 8 кандидатів у члени партії[2]. Тоді ж був створений комсомольський осередок. Партосередок організаційно оформився в 1923 році. В ньому налічувалося 3 члени і 5 кандидатів у члени партії. Секретарем осередку обрали О. Яцука[3].

Ще восени 1921 року з ініціативи виконкому та сільського КНС у Попівці-Троїцькій організувалися три невеликі колективні господарства: «Хлібороб», «Ново-Українка» і «Незаможний», що об'єднували 203 чоловіка. Вони мали 209 десятин посіву, 15 пар коней, пару волів, користувалися позичками кредитної і споживчої кооперацій та створеного при споживчому товаристві прокатного пункту, що мав плуги, букери, борони тощо. У 1924 році артіль «Хлібороб» перейшла на статут сільськогосподарської комуни, а колгоспи поповнилися кількома новими сім'ями незаможників і дістали назви «Плугатар» і «Трудовик». Проіснували вони до початку масової колективізації й стали основою створення великих сільськогосподарських артілей.

В ті роки значно зріс авторитет і діяльність КНС. Якщо в 1921 році комнезам об'єднував 30 дворів, то на початку 1925 року — 554 із 620, що були в Попівці-Троїцькій. Завдяки його діяльності основна маса селянських господарств стала середняцькою. В період непу зміцнили свої господарства й куркулі, які становили 6 проц. від загальної кількості дворів[4].

Поряд з господарською діяльністю волвиконком, сільрада, КНС, а після їх створення і партійний та комсомольський осередки систематично займалися питаннями охорони здоров'я, освіти і піднесення культури селянства. Ще 1921 року в Попівці-Троїцькій відкрилася амбулаторія, де працювали лікар, два фельдшери та акушерка, були відремонтовані й працювали дві початкові трудові школи, сільбуд, хата-читальня, кілька лікнепів. До 1925 року торгували 5 приватних крамниць, діяло 18 вітряків, крупорушка, дві олійниці, кравецька і шевська майстерні.

Партосередок активізував роботу серед молоді і жінок. При сільраді була створена громадська жіноча рада, яка брала активну участь в організації лікнепів, у створенні дитячого будинку для безпритульних дітей і налагодженні його роботи, в діяльності сільбуду, де працювали гуртки: політграмоти, сільськогосподарський, драматичний тощо.

Партосередок за допомогою сільради та КНС провадив серед трудового селянства роз'яснювальну роботу про переваги колективного господарювання. Це дало

---

[1] Запорізький облдержархів, ф. Р-2, оп. 1, спр. 379, арк. 62; ф. Р-2, оп. 3, спр. 13, арк. 97; спр. 13, арк. 111; філіал Запорізького облдержархіву в Мелітополі, ф. Р-166, оп. 1, спр. 119, арк. 105—107.

[2] АІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 1, спр. 1239, арк. 73.

[3] Запорізький облпартархів, ф. 216, оп. 1, спр. 252, арк. 1—2,23.

[4] Філіал Запорізького облдержархіву в Мелітополі, ф. Р-605, оп. 1, спр. 19, арк. 112—115; спр. 25, арк. 19.

добрі наслідки. Влітку 1927 року селяни почали об'єднуватися в товариства спільного обробітку землі. До кінця року створилося 5 ТСОЗів. Повесні наступного року виникло ще три товариства, які, крім робочої худоби, почали за допомогою держави придбавати трактори та інші сільськогосподарські машини. Першим трактористом у селі став місцевий селянин Ф. Г. Павленко.

В червні 1928 року ТСОЗ «Пробудження» прийняв статут сільськогосподарської артілі, а в 1929—1930 рр. на базі інших ТСОЗів організувалися колгоспи «Шлях Ілліча», «12-річчя Червоної Армії», «Переможець», «Перше травня» та інші — всього 8 колгоспів[1]. У 1931 році вони об'єдналися в чотири, а згодом у три сільськогосподарські артілі: «Шлях Ілліча», «Переможець» та «Серп і молот».

Колективізація в Попівці відбувалася в умовах запеклої класової боротьби. Глитаї підбурювали селян не вступати до артілей, знищувати худобу, розкрадати усуспільнене колгоспне майно тощо. За рішенням загальних зборів, куркулів було вислано за межі республіки.

Ведучи за собою селянство, піднімаючи його на боротьбу проти куркульства, зростала й міцніла сільська партійна організація, яка лише протягом року (1930—1931), зросла з 8 до 26 чоловік. У кожному колгоспі діяли депутатські групи сільради, а з 1934 року і партійні групи. В 1939—1940 рр. вони перетворилися на партійні організації, кожна з яких мала по 4—6 комуністів. Територіальний партосередок наприкінці 1940 року налічував 8 комуністів[2].

Чимала роль в організаційно-господарському зміцненні колгоспів села належала створеній у січні 1934 року Попівській МТС, її політвідділу і партійній організації. МТС очолив посланець партії ленінградський робітник — двадцятип'ятитисячник С. І. Кондратенко. На початку 1935 року МТС мала 45 тракторів, 6 комбайнів, 39 тракторних плугів, 2 локомобілі, 17 молотарок, 8 автомашин та іншу техніку. Вона обслуговувала 18 колгоспів. За передвоєнні роки тракторний парк МТС збільшився в півтора раза.

Під керівництвом партійної організації МТС стала справжньою кузнею колгоспних кадрів,— на курсах удосконалювали свою кваліфікацію голови колгоспів, бригадири, бухгалтери, набували майстерності трактористи та комбайнери. Тільки 1939 року курси трактористок закінчили 19 дівчат, більшість яких була уродженками Попівки. При МТС працювала машинно-технічна майстерня (МТМ), що ремонтувала сільськогосподарську техніку та виготовляла деякі запасні частини до тракторів, комбайнів, сівалок, плугів тощо[3].

Виховна робота партійних організацій серед колгоспного селянства та допомога МТС дали плідні наслідки. Передовим у селі і в районі був колгосп «Серп і молот». Тут у 1939 році в бригаді І. Д. Самойленка було вирощено по 19 цнт зернових з гектара[4].

Інтенсивно розвивалося в колгоспах села і тваринництво. У кожному з господарств були конеферми, молочно-товарні, вівце-, свино- і птахоферми. В передвоєнні роки славилися високою продуктивністю молочно-товарна ферма колгоспу «Серп і молот», де в 1938 році від кожної з корів було надоєно по 2,7 тис. літрів молока, свиноферми цієї артілі та колгоспу «Переможець», де щороку від кожної свиноматки одержували по 17—26 поросят, та вівцеферма колгоспу «Шлях Ілліча», де 1940 року від кожних 100 вівцематок одержано 155 ягнят. Ці ферми були учасниками ВСГВ 1939—1940 рр., нагороджені срібними медалями, дипломами 2-го ступеня і преміями[5].

В ході соціалістичного змагання, добре налагодженого партійними організа-

[1] Запорізький облдержархів, ф. Р-1198, оп. 3, спр. 110, арк. 89, 110, 118, 155.

[2] Запорізький облпартархів, ф. 216, оп. 1, спр. 29, арк. 9, 10; спр. 253, арк. 1—16, 28—32; спр. 166, арк. 1—20.

[3] Там же, ф. 216, оп. 1, спр. 76, арк. 18.

[4] Там же, ф. 216, оп. 1, спр. 28, арк. 60.

[5] Газ. «Соціалістична перемога», 26 травня, 12 липня 1939 р. 15 серпня 1940 р., 27 липня 1941 р.

Генерал А. К. Смирнов. Фото 1941 р.

ціями в усіх артілях села, виросли десятки ударників праці, стахановців, справжніх майстрів сільськогосподарського виробництва, які відзначені високими урядовими нагородами. Одним із них був свинар М. Г. Куйдич з колгоспу «Переможець», який ще 1933 року в надзвичайно складних умовах (нестача кормів тощо) зумів одержати й виростити на свинофермі від кожної свиноматки по 29 поросят. Пізніше, очоливши ферму, М. Г. Куйдич закріпив цей успіх, за що на початку 1936 року був нагороджений орденом Леніна.

Ударною працею відзначалися й свинарки Є. П. Лагер з цієї артілі та Я. Г. Марченко з колгоспу «Серп і молот», які за вирощування по 22—24 поросят від кожної з закріплених за ними свиноматок були учасницями ВСГВ у 1939—1940 рр. Добре працювали в передвоєнні роки чабани тих же колгоспів Ф. В. Лагер і П. Т. Різун, одержуючи від кожних 100 вівцематок по 136—150 ягнят. Машиніст Попівської МТС Д. К. Ушкало за якісне збирання й обмолот хліба в 1935 році удостоєний ордена Леніна. Визначних успіхів у вирощуванні кукурудзи домоглася ланка стахановок на чолі з П. Г. Рулою з колгоспу «Переможець», яка в 1936 році зібрала по 70 цнт кукурудзи з кожного гектара.

Завдяки неухильному зростанню колгоспної економіки щорічно підвищувалися заробітки колгоспників, їх добробут. У 1939 році колгоспники артілі «Серп і молот» одержали на трудодень по 3 кг хліба і 2 крб. 30 коп. грішми, а наступного року — 6 кг і 2 крб. 75 копійок[1].

Змінився загальний вигляд села. Зникли землянки, з'явилися нові будинки під шифером і черепицею. Були спрофільовані й озеленені вулиці, на присадибних ділянках забуяли яблуневі та вишневі садки.

На початку 30-х років у Попівці відкрилася лікарня на 25 ліжок, працювали аптека, дитяча консультація, дитячі колгоспні ясла.

До 1936 року в селі було покінчено з неписьменністю дорослого населення; всі діти шкільного віку навчалися в початковій та семирічній школах. Семирічку відкрито 1928 року, а через десять років її реорганізовано в середню школу; перед війною відбулося два випуски десятикласників[2].

Змістовно працювали сільський, колгоспні клуби та клуб Попівської МТС. До революції газети в Попівці одержували піп, три вчителі та поліцейський пристав; у 1940 році трудящі села передплачували 510 примірників газет і 150 журналів[3].

З початком Великої Вітчизняної війни двісті односельців пішли на фронт захищати Батьківщину. В поле на збирання врожаю вийшли жінки, старики, діти, які не тільки зібрали але й своєчасно вивезли хліб на державні пункти. Коли наблизився фронт, колгоспники евакуювали з села техніку, худобу, громадське майно. Евакуювалася й частина населення.

На початку жовтня 1941 року частини танкового з'єднання гітлерівського генерала Клейста прорвали на північ від Мелітополя й на південь від Оріхова радянський фронт, внаслідок чого частини 18-ї армії під командуванням генерал-лейтенанта А. К. Смирнова опинилися в оточенні. Знекровлені в нерівних боях війська цієї армії закріпилися за 3 км на південь від Попівки. Численні танкові атаки ворога успіху не мали. Тим часом за наказом командуючого армією основні її сили розірвали вороже кільце і відійшли в район Донбасу. Оперативна ж група штабу армії затрималася в Попівці, оскільки не було повідомлень про долю 6-ї стрілецької дивізії. Це спричинило до того, що оперативна група знову опинилася в оточенні. Штаб

[1] Запорізький облпартархів, ф. 216, оп. 1, спр. 28, арк. 64.
[2] Філіал Запорізького облдержархіву в Мелітополі, ф. Р-68, оп. 1, спр. 6, арк. 231.
[3] Запорізький облпартархів, ф. 216, оп. 1, спр. 28, арк. 23.

армії обороняв виснажений безперервними боями стрілецький батальйон і батарея протитанкових гармат.

7 жовтня до Попівки підійшла очікувана 6-а стрілецька дивізія під командуванням генерал-майора Шепетова. Командарм А. К. Смирнов поставив завдання прорвати вороже кільце в напрямі сусіднього села Олексіївки і дати можливість штабу армії та всім підрозділам вийти з оточення. Прорив було здійснено, але як тільки оперативна група наблизилася до околиць Олексіївки, вороже кільце знову зімкнулось.

Зваживши обстановку, командарм віддав наказ усьому оперативному складу штабу прорвати оточення і сам зі зброєю в руках пішов у шерензі наступаючих. 12 годин тривав жорстокий безперервний бій з ворогом. Після бою біля полезахисної смуги над шляхом між Попівкою та Андріївкою залишилися купи фашистських трупів. Але загинув і генерал А. К. Смирнов. У цьому бою полягли також начальник артилерії 18-ї армії генерал-майор О. С. Титов, комісар військово-повітряних сил цієї армії Н. П. Новохатній, начальник штабу 51-ї Перекопської дивізії полковник Смердов. Жителі Попівки підібрали й поховали в братських могилах тіла 193 радянських воїнів. Після війни на могилах встановлено пам'ятники.

У романі «Людина і зброя» лауреата Ленінської премії О. Т. Гончара так зображено останній бій мужнього генерала А. К. Смирнова і його воїнів:

«Потім настане день, коли в осіннім присмерку в терновому, степовому байраці генерал-командувач армії збере всіх ще живих — їздових, шоферів, штабних офіцерів і навіть поранених з польових госпіталів, всіх, хто ще здатен тримати зброю, збере і скаже:

— Товариші, ми в оточенні. Поки зброя при нас, ми залишаємося бійцями Вітчизни.

Кинувши в балці легкову, відмовившись від літака, яким він міг ще вихопитися звідси, генерал поведе рештки своєї армії на прорив. Цілу ніч точитиметься нерівний бій з ворожими засадами, аренами схваток стануть колгоспні подвір'я, зацьковані червоноармійці відстрілюватимуться з-за сівалок, із садків, із посадок, а на ранок біля вітрозахисної смуги за селом лежатимуть купи трупів німецьких, купи трупів наших, і поміж рядовими лежатиме генерал...».

Захопивши село, фашистські недолюдки обнишпорили всі хати, сараї й погреби, шукаючи поранених червоноармійців, яких відразу ж вбивали. За переховування їх було розстріляно трьох колгоспників. Та, не зважаючи на загрозу смерті, радянські патріотки-жінки Попівки врятували життя багатьом пораненим воїнам Червоної Армії. Від хижого ока загарбників вони ховали худобу й птицю, хліб і майно, зволікали виконання польових робіт у створених гітлерівцями т. зв. сільськогосподарських общинах. Молодь уникала відправлення на каторжні роботи до Німеччини. І все ж окупанти схопили і відправили в гітлерівське рабство 285 чоловік, а відступаючи вони спалили 133 хати, приміщення лікарні, шкіл, сільради, пошти, МТС, громадські й виробничі будівлі колгоспів. Загальні збитки, завдані фашистами селу, перевищили 21 млн. карбованців[1].

Гітлерівці грабують с. Смирнове. Вересень 1943 р.

[1] Запорізький облдержархів, ф. Р-1335, оп. 6, спр. 12, арк. 57.

Після тривалого запеклого бою частини 86-ї гвардійської стрілецької дивізії (командир — полковник В. П. Соколовський) 1-го гвардійського стрілецького корпусу 2-ї гвардійської армії Південного фронту 17 вересня 1943 року визволили село від німецько-фашистських військ[1]. При цьому загинуло 480 бійців і офіцерів, похованих в братській могилі у центрі села, де встановлено пам'ятник.

Багато односельців відзначилися в боях за соціалістичну Батьківщину, 153 з них нагороджено орденами й медалями, 86 чоловік полягли смертю героїв на полях битв.

Важко було колгоспникам Попівки відроджувати з попелища господарство колгоспів і село. З сяк-так засіяної ще при німцях частини ланів зібрали по 4—7 цнт зернових. Окупанти вивезли або знищили всю худобу. Але завдяки братній допомозі колгоспів РРФСР, Казахстану та республік Середньої Азії наприкінці 1943 року колгоспи села вже мали 128 голів великої рогатої худоби. Колгоспниці знесли на громадські подвір'я 280 власних курей. Сільські механізатори відремонтували два піднятих з брухту двигуни.

З цього починали. Восени під озимину орали кіньми, волами, коровами, копали лопатами. Те ж було і весною 1944 року. Завдяки самовідданій праці засіяли й зібрали понад половину довоєнних посівних площ, а врожай озимої пшениці в усіх трьох колгоспах становив пересічно по 14 цнт з гектара. Колгоспи, виконавши державні плани хлібозаготівель, тисячі пудів хліба здали до фонду оборони країни понад план. Багато хліба здали до фонду Червоної Армії й колгоспники. Вони відправили бійцям на фронт сотні посилок.

Набагато краще пішли справи в колгоспах Попівки після переможного закінчення Великої Вітчизняної війни. До села повернулися й приступили до мирної праці демобілізовані воїни, які очолили колгоспи і всі найважливіші ділянки артільного виробництва. Відновили діяльність колгоспні партійні та комсомольські організації. Попівська МТС, що енергійно відбудовувалась, одержала перші десятки тракторів і комбайнів. Трактористи й комбайнери І. О. Чигрин, А. П. Кулага, Є. Москальова, І. Самарін, Г. С. Марочко, М. П. Скрибка на оранці та збиранні врожаю виконували по півтори змінні норми. Це й зумовило зростання обсягу посівних площ, що становили 1945 року понад 60 проц. довоєнних, і збільшення врожайності зернових і бобових культур до 14—15 цнт, особливо в артілі «Шлях Ілліча», що стала однією з передових у районі[2].

У червні 1946 року село на честь загиблого тут у 1941 році генерал-лейтенанта А. К. Смирнова перейменовано на Смирнове, а Попівська сільрада — на Смирновську. Ім'ям відважного генерала було названо й середню школу.

Протягом першої повоєнної п'ятирічки (1946—1950) повністю відбудовано село та господарства артілей, які влітку 1950 року об'єдналися в одну, що мала тепер 7384 га угідь[3]. Допомога колгоспу з боку МТС забезпечила підвищення агротехніки рільництва і більш-менш сталі врожаї зернових і технічних культур. Наприкінці 1950 року колгосп мав уже 700 голів великої рогатої худоби. З усіх видів поголів'я довоєнний 1940 рік було перевищено.

Добре працювала сільрада, очолювана комуністом Г. П. Бойком. На її сесіях заслуховувалися звіти правління колгоспу про готовність господарства до проведення сільськогосподарських кампаній, про розвиток громадського тваринництва, хід соціалістичного змагання тощо. Сільвиконком постійно займався питаннями організаційно-масової, культурно-освітньої роботи, торгівлі та благоустрою.

В один з років другої повоєнної п'ятирічки (1952 р.) врожайність зернових на всій площі посіву досягла 24 цнт з га, а на 375-гектарній ділянці озима пшениця вродила по 32—36 цнт з га, але закріпити це досягнення в наступні роки смирновцям не вдалося.

---

[1] Архів МО СРСР, ф. 228, оп. 505, спр. 205, арк. 80—82.
[2] Запорізький облдержархів, ф. Р-1198, оп. 4, спр. 12, арк. 4, 19.
[3] Там же 185, арк. 1—17, 23.

Весною 1957 року смирновську сільськогосподарську артіль перетворено на радгосп, який дістав назву «40 років Жовтня». До його складу ввійшли ще чотири сусідні колгоспи. Радгосп одержав 25 538 га сільськогосподарських угідь, у т. ч. 19 864 га орної землі, сільськогосподарську техніку з розформованої Попівської МТС. Він мав 4 відділення, а кожне з них — молочно-товарні, вівце,- свино- і птахоферми[1].

Збирання кукурудзи на силос. Село Смирнове, 1969 р.

Завдяки зусиллям партійної організації (секретар Д. П. Бобков) та дирекції радгоспу, яку очолив досвідчений керівник комуніст В. Г. Єременко, що зуміли правильно розставити кадри, передусім механізаторів та тваринників, широко розгорнути соціалістичне змагання, вже в перший рік свого існування радгосп досяг значних виробничих успіхів. Було зібрано по 21,2 цнт зернових з га. Надої молока пересічно становили по 2890 кг від кожної фуражної корови. Набагато зросло виробництво м'яса. На 100 га угідь вироблено по 43 цнт м'яса[2].

Ці успіхи трудівників радгоспу «40 років Жовтня» були гідно відзначені Радянським Урядом. Директор радгоспу В. Г. Єременко та свинарка Р. К. Котова, яка виростила по 24 поросяти від кожної з закріплених за нею свиноматок, були нагороджені орденом Трудового Червоного Прапора, тракторист А. П. Кисунько, телятниці О. С. Пилипенко і М. Н. Свистун, свинарки Т. Д. Коротич і Г. Д. Кочубей, доярка Н. І. Усачова, яка надоїла по 3325 кг молока від кожної корови,— орденом «Знак Пошани».

Надто велике господарство радгоспу «40 років Жовтня» виявилося незручним для управління, тому весною 1962 року з нього виділився новостворений радгосп «Олексіївський» з центром у с. Олексіївці Смирновської сільради, а в радгоспі «40 років Жовтня» залишилося 12 818 га угідь. Протягом семирічки радгосп придбав багато різної техніки. Тут працювала достатня кількість механізаторів, а також 16 кваліфікованих спеціалістів сільського господарства. Це дало змогу закріпити раніше досягнуті виробничі успіхи і домогтися нових. У 1964 році було зібрано по 22,8 цнт зернових і по 18,4 цнт соняшнику. Зросло поголів'я і збільшилась продуктивність тваринництва. Радгосп став рентабельним господарством, одержав 200 тис. крб. прибутку.

За трудові успіхи, досягнуті в роки семирічки, директор радгоспу А. Р. Вязьмітінов нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, бригадир третього відділку І. Ф. Скрипка — орденом «Знак Пошани», а чотири передовики виробництва — медалями «За трудову відзнаку».

Втілюючи в життя рішення березневого (1965 р.) Пленуму ЦК КПРС і XXIII з'їзду партії, партком і дирекція радгоспу здійснили ряд заходів щодо поліпшення структури посівних площ і підвищення агрокультури рільництва, дальшої механізації трудомістких процесів у тваринництві, кращої розстановки кадрів, впровадження більш дійової системи морального й матеріального заохочення, що позитивно позначилося на піднесенні економіки господарства в цілому. Протягом чотирьох років поточної п'ятирічки врожайність зернових закріпилася на рівні

[1] Запорізький облдержархів, ф. Р-2570, оп. 2, спр. 73, арк. 19—82.
[2] Газ. «Соціалістична перемога», 1 січня 1958 р.

22—24 цнт з га. У несприятливому 1969 році (пилові бурі видули майже всю озимину) було зібрано на круг по 24,6 цнт кукурудзи та по 18,1 цнт соняшнику. Валовий збір зернових перевищив 8,7 тис. тонн — на 1 тис. тонн більше, ніж 1966 року. Виробництво ж тваринницької продукції на 100 га угідь, порівняно з 1962 роком, зросло в півтора раза і становило: молока — 254 цнт, м'яса — 67,5 цнт, а яєць на 100 га зернових — по 12 тис. штук. Середньомісячний заробіток робітника перевищив 100 карбованців.

Керівною і спрямовуючою силою трудівників радгоспу є очолювана парткомом партійна організація, до складу якої входить 5 первинних організацій, що об'єднують 92 комуністів. Під керівництвом парткому активно діє комсомольська організація у складі 57 юнаків і дівчат, які разом з комуністами трудяться на провідних ділянках виробництва. Успішно діє й територіальна парторганізація, що налічує 22 члени і кандидати у члени КПРС.

Очолюючи соціалістичне змагання, комуністи проявляють постійну увагу до розвитку його вищої форми — змагання за комуністичне ставлення до праці. Завдяки цьому ще в 1963 році доярки ферми № 4 другого відділку радгоспу завоювали звання колективу комуністичної праці. Це почесне звання вибороли також колективи свиноферми першого відділку та місцевого відділення зв'язку. Виборюють це звання й інші колективи радгоспу.

Невпізнанно змінився за повоєнні роки загальний вигляд села. Тільки за 1959—1969 рр. тут споруджено 142 добротні кам'яні чи личковані житлові будинки. Забруковано частину центральної вулиці, решта вулиць загрейдерована й добре озеленена. Майже в кожному будинку є телевізори, радіоприймачі, в багатьох — газові плити, холодильники. До послуг трудящих — 7 добре обладнаних крамниць, чайна, їдальня, пекарня, поштове відділення, ощадкаса тощо.

У селі працюють: лікарня на 25 та пологовий будинок на 8 ліжок, фельдшерсько-акушерський пункт, аптека. Їх обслуговує два лікарі і шість середніх медичних працівників.

Діти трудящих навчаються в середній та восьмирічній школах. Сотні випускників Смирновської середньої школи закінчили вищі та спеціальні середні учбові заклади. Село пишається колишніми вихованцями школи: генерал-майором Радянської Армії О. М. Дзизою, відомим українським поетом М. Л. Нагнибідою, лауреатом Державної премії 1951 року та Державної премії Української РСР імені Т. Г. Шевченка. В селі живе мати-героїня М. Р. Яресько, яка народила й виховала десять дітей.

Дозвілля своє смирновці проводять у сільському клубі, що має 240 місць, де читаються лекції, демонструються кінофільми, виступають з концертами вчителі та учні. Традиційними тут стали вечори трудової слави, на яких вшановується праця людей роботящих, вручаються цінні подарунки, трударів вітають і славлять представники парткому та дирекції радгоспу, комсомольці й піонери.

Багато жителів села користуються послугами сільської та шкільних бібліотек, що мають у своєму фонді близько 20 тис. книг; кожний двір передплачує по 2 — 4 газети та 1—2 журнали.

Учні середньої школи обладнали музей бойової слави, листуються з сім'єю генерал-лейтенанта А. К. Смирнова, що проживає в Ленінграді. Ця сім'я кілька разів відвідала Смирнове.

Село розквітає на очах — замість зруйнованих німецькими окупантами приміщень красуються нові квартали. Споруджуються багатоповерхові громадські і житлові будинки. Смирновці гідно зустріли і відзначили 100-річчя з дня народження В. І. Леніна, успішно вирішують завдання дострокового завершення п'ятирічки.

Г. В. ЛЕУС, Л. Ю. НЕЧАЄНКО

НАСЕЛЕНІ ПУНКТИ, ЦЕНТРИ СЕЛИЩНИХ І СІЛЬСЬКИХ РАД КУЙБИШЕВСЬКОГО РАЙОНУ

АЗО́В (до 1958 року — Новояси́нівка) — селище, центр селищної Ради, розташоване за 50 км на північний схід від районного центру та за 3 км від залізничного роз'їзду Кіршвальд. Повз село проходить шосе Запоріжжя — Донецьк і Донецька залізниця. Населення — 1 тис. чоловік. Сільраді підпорядковані населені пункти Адамівка, Антонівка і Мирне.

У селі міститься центральна садиба радгоспу «Азов», якому належить 9,2 тис. га землі, з них 7,1 тис. га орної. У господарстві переважають зернові культури, тваринництво м'ясо-молочного напряму.

У 1969 році вирощено по 20,8 цнт зернових з гектара, по 26 цнт зерна кукурудзи і 22,5 цнт соняшнику. На 100 га сільськогосподарських угідь вироблено по 75,6 цнт м'яса, 136 кг вовни.

Є восьмирічна школа, бібліотека, клуб на 250 місць; медичний пункт, швейна майстерня.

Село засноване в 1873 році німцями-колоністами. В 1904 році неподалік від села споруджено залізничний роз'їзд Кіршвальд (тепер 375-й км).

На тимчасово окупованій фашистами території села 1941—1942 рр. діяла підпільна патріотична група, яку очолював К. В. Нагаєв.

На могилі радянських бійців, які загинули під час Великої Вітчизняної війни, встановлено пам'ятник.

БІЛОЦЕРКІ́ВКА — село, центр сільської Ради. Розташована за 20 км на південний схід від районного центру та за 15 км від залізничної станції Царекостянтинівка. Населення — 2050 чоловік. Сільраді підпорядковані села Тихе і Черешневе.

В селі — два колгоспи: ім. Жданова та «Схід», за якими закріплено 12,4 тис. га землі, в т. ч. орної 9,1 тис. га, саду 130 га. Основний напрям господарства — виробництво зерна та м'ясо-молочне тваринництво, зокрема вівчарство. Інкубаторно-птахівнича станція. Колгоспи села мають 20 га дзеркала ставків, де розводять рибу. На базі водоймищ створена система малого зрошення.

В Білоцерківці — середня школа з виробничим навчанням і початкова, 2 бібліотеки, будинок культури з залом на 350 місць; фельдшерсько-акушерський пункт.

Село засноване на початку XIX ст. державними селянами з слободи Білоцерківки Полтавської губернії (звідки й назва).

1905 року на загальній сходці селян білоцерківці висунули вимогу про надання політичної свободи, загального виборчого права, скликання установчих зборів. Вони усунули від влади волосного старшину, заарештували урядника. Керівників селянського виступу було кинуто до в'язниці.

1921 року виникли партійний та комсомольський осередки.

За героїчні подвиги в роки Великої Вітчизняної війни 195 білоцерківців нагороджено орденами і медалями СРСР. Льотчикові-винищувачу І. Д. Підтикану посмертно присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

В селі народився П. Ребро — відомий український поет.

За три кілометри на захід від села по річці Берді є залишки земляних бастіонів колишньої Олексіївської фортеці Дніпровської укріпленої лінії, спорудженої в 1768—1774 роках.

БІЛЬМА́НКА — село, центр сільської Ради, розташоване на річці Берді за 15 км від районного центру, за 10 км від залізничної станції Царекостянтинівка. Населення — 1,3 тис. чоловік. Сільраді підпорядковане село Десятиріччя Жовтня.

На території села міститься третій відділок радгоспу «Олексіївський», який має 4,9 тис. га землі, в т. ч. 4,6 тис. орної. Основний напрям господарства — вирощування зернових культур, тваринництво; допоміжні галузі: садівництво, городництво. 1969 року радгосп зібрав по 23,5 цнт зернових.

Працюють восьмирічна школа, бібліотека, клуб.

Більманка заснована в 1803—1806 рр. селянами-втікачами від панської сваволі з Смоленської, Тамбовської, Курської та інших губерній. Пізніше населення поповнилося поляками, особливо після революційного повстання в Польщі в 1830—1831 роках. Л. Я. Бражник — учасник повстання на броненосці «Потьомкін»—в 1967 році нагороджений орденом Червоного Прапора.

Ім'ям майора М. Л. Глушкова, який поліг смертю хоробрих у 1943 році при визволенні села, названа центральна вулиця.

БЛАГОВІ́ЩЕНКА — село, центр сільської Ради. Розташована за 15 км від районного центру і за 10 км від залізничної станції Царекостянтинівка. Через село проходить шосе Запоріжжя—Бердянськ. Населення — 2157 чоловік. Сільраді підпорядковані села Новокам'янка і Тарасівське.

На території села — центральна садиба колгоспу «Дружба», який має 10 тис. га землі, з них 6,9 тис. га — орної, 207 га садів. Колгосп спеціалізується на птахівництві, вирощує зернові культури, розвинуте м'ясо-молочне тваринництво; з допоміжних галузей — садівництво, бджільництво, городництво. Тут працює відділення «Сільгосптехніки». У 1969 році на 100 га зернових вироблено по 111,7 тис. штук яєць.

В селі є середня школа, палац культури на 350 місць, бібліотека, історико-краєзнавчий музей; діє організація товариства «Знання». Працює дільнична лікарня на 70 ліжок.

Виникло село на початку XIX століття. Першими його жителями були вихідці з Полтавщини і Чернігівщини. У 1920 році створено партійний осередок. За самовіддану працю в роки перших п'ятирічок чабан колгоспу К. О. Рудим і бригадир жіночої тракторної бригади К. О. Саїнська

в 1937 році нагороджені орденом Трудового Червоного Прапора.

ВЕРШИ́НА ПЕ́РША (до 1953 року — Новокам'янка) — село, центр сільської Ради. Розташована за 14 км на південний захід від районного центру і за 20 км від залізничної станції Царекостянтинівка. Через село проходить автострада Запоріжжя—Жданов. Населення — 687 чоловік. Сільраді підпорядковані села Очеретувате, Петрівське, Чистопіль.

На території села розташована центральна садиба колгоспу ім. Карла Маркса, який має 5,4 тис. га земельних угідь, з них 4,8 тис. га орної землі, 125 га саду. Господарство спеціалізується на виробництві зерна, м'ясо-молочному тваринництві.

1968 року трудівники виростили пересічно по 24,2 цнт озимої пшениці з га. На 100 га земельних угідь вироблено по 341 цнт молока, по 44 цнт м'яса.

Тут працюють восьмирічна школа, бібліотека, будинок культури на 350 місць. До послуг колгоспників — побутовий комбінат, медичний пункт. Протягом 1963—1969 рр. споруджено 121 житловий будинок.

Село засноване в 1867 році поселенцями із сусіднього села Царекостянтинівки.

На братській могилі воїнів, що загинули при визволенні села від фашистів, встановлено пам'ятник.

ВИШНЮВА́ТЕ (до 1958 року — Кіршвальд) — село, центр сільської Ради. Розташоване за 50 км на південний захід від районного центру і за 5 км від залізничної станції Зачатівська Донецької залізниці. Населення — 551 чоловік. Сільраді підпорядковані села Біловеж, Вільне, Листвянка.

У селі міститься центральна садиба колгоспу «Росія», який має 7,7 тис. га землі, з них 6,6 тис.— орної. Основним напрямом господарства є виробництво зерна, м'ясо-молочне тваринництво. Колгоспники в 1969 році зібрали по 29,4 цнт озимої пшениці, 33,3 цнт зерна кукурудзи і по 22,8 цнт соняшнику. На 100 га сільгоспугідь виробили 122,3 кг вовни.

Є восьмирічна школа, бібліотека, клуб на 250 місць. За 1960—1969 рр. збудовано 100 житлових будинків. До послуг жителів — медичний пункт, побутовий комбінат.

Засновано село в 1823 році переселенцями з Східної Пруссії й Німеччини.

Поблизу державного заповідника «Кам'яні могили» знайдено давньоруську бойову сокиру (XIII століття).

ГУСА́РКА — село, центр сільської Ради. Розташована на річці Гусарці за 10 км на захід від районного центру і за 8 км від залізничної станції Магедове Придніпровської залізниці. Населення — 2070 чоловік. Сільраді підпорядковане село Ленінське.

Біля села є великі поклади граніту, кварцу, кольорового каоліну, діабазу.

Місцевий колгосп ім. Крупської має 7,4 тис. га землі, з них орної 5,8 тис. га. Напрям господарства — рільництво і м'ясо-молочне тваринництво.

Знаряддя праці людей кам'яного віку знайдені на території с. Гусарки. 1967 р.

В селі є середня школа, палац культури на 540 місць, 2 бібліотеки, народний історико-краєзнавчий музей, стадіон, двогектарний парк. Діє група товариства «Знання».

На місці сучасного села до початку XIX ст. був постій гусарського полку (біля Кирилівської фортеці). Згодом сюди переселились селяни-білоруси з Гжатського повіту Смоленської губернії.

Уродженець села С. М. Гамов, член більшовицького комітету РСДРП, брав участь у повстанні на броненосці «Синоп» у 1906 році, за що його засудили на 10 років каторги.

В 1921 році створено партійний і комсомольський осередки.

Біля села є кілька скіфських курганів.

ЗРАЗКО́ВЕ — село, центр сільської Ради. Розташоване за 23 км на захід від районного центру і за 10 км від залізничної станції Більманка. Населення — 191 чоловік. Сільраді підпорядковані села Верхньодрагунське, Діброва, Зелений Гай, Східне.

На території села — центральна садиба колгоспу «Іскра», який має 4,2 тис. га земельних угідь, з них 3,1 тис. га — орної. В господарстві вирощуються зернові культури, розвинуте м'ясо-молочне тваринництво; допоміжні галузі — птахівництво, бджільництво, городництво. 1969 року колгосп зібрав по 25,1 цнт пшениці з га. 1958 року свинарки М. І. Котко та Г. Г. Шмигля нагороджені орденом Леніна.

В центрі села встановлений пам'ятник В. І. Леніну. Працюють восьмирічна школа, бібліотека, будинок культури на 300 місць.

Засноване село в 1920 році вихідцями з села Кінських Роздорів.

Споруджено пам'ятник воїнам, які загинули, захищаючи село від фашистських окупантів.

Біля села Зразкового виявлене поховання доби бронзи (I тисячоліття до н. ери).

КА́РЛА ЛІ́БКНЕХТА (до 1920 року — Романівка) — село, центр сільської Ради, розташоване за 45 км на північний схід від районного центру та за 25 км від залізничної станції Розівка. Населення — 607 чоловік. Сільраді підпорядковані села Зеленопіль, Надійне, Новгород, Урицьке.

У селі міститься центральна садиба колгоспу «Зоря комунізму», що має 7,2 тис. га землі, з них 5,5 тис. га — орної. Господарство зернового напряму. Розвинуте м'ясо-молочне тваринництво,

а також допоміжні галузі: птахівництво, садівництво, бджільництво, городництво. У колгоспі є ремонтна майстерня, пилорама, млин, кузня.

В селі — восьмирічна школа, будинок культури на 360 місць, бібліотека. Протягом 1963—1969 рр. побудовано 120 житлових будинків.

Село заснували в першій половині XIX століття німці-колоністи.

КОМИ́Ш-ЗО́РЯ — селище міського типу, центр селищної Ради, розташоване за 5 км на схід від районного центру. Через селище проходять залізниці Донецьк—Сімферополь і Донецьк—Запоріжжя, шосе Запоріжжя—Бердянськ. Населення — 2,7 тис. чоловік.

На території селища — залізничний вузол Царекостянтинівка, який зв'язує Донецький басейн з Криворізьким басейном і Кримом.

Царекостянтинівська база хлібопродуктів, побудована в 1925—1928 рр., велике механізоване підприємство, де розміщені калібрувальний цех, елеватор, поточна лінія. Місцева нафтобаза забезпечує всі підприємства, радгоспи і колгоспи району пальним і мастилами. Куйбишевським відділенням «Сільгосптехніки», що розташоване в Комиш-Зорі, за 1969 рік колгоспам і радгоспам району продано машин, хімікатів, добрив на суму 6,3 млн. крб. У 1960 році тут збудовано дизельну електростанцію потужністю 1000 квт, пізніше — підстанцію. 1965 року селище підключене до державної електромережі.

У 1955 році в селищі почав працювати Куйбишевський «Міжколгоспбуд», який має автопарк, цегельний завод, 2 пилорами. 1969 року він спорудив 24 господарські об'єкти. У селищі також розташовані бази Куйбишевського району: харчова, овочева, господарська та інші. За трудові успіхи орденом Леніна нагороджено 4 новатори виробництва.

Тут працюють середня школа та школа робітничої молоді, 3 бібліотеки, широкоекранний кінотеатр. Лише за 1960—1969 рр. збудовано 190 житлових будинків. До послуг жителів 9 крамниць, дві їдальні, дві амбулаторії.

Селище існує з 1905 року, коли поряд із споруджуваною залізницею Олександрівськ (Запоріжжя) — Юзівка (Донецьк) виник населений пункт — станція Царекостянтинівка. У 1909—1910 рр. на південь від станції заснувався хутір Комиш. В роки перших п'ятирічок поблизу станції будувалися елеватор, МТС, нафтобаза, навколо яких виросло селище, трудящі дали йому назву Зоря. Партійний осередок тут створений у 1924, комсомольський — у 1925 році. 1938 року обидва населені пункти були об'єднані в селище міського типу Комиш-Зоря.

Під час тимчасової гітлерівської окупації вороги повністю зруйнували залізничний вузол разом з житловими будинками і господарськими приміщеннями.

У боях з німецько-фашистськими загарбниками прославилися уродженці селища С. Я. Каніболоцький, нагороджений 12 орденами і медалями СРСР, Г. А. Міщенко, кавалер ордена Слави трьох ступенів.

КУЗНЕЦІ́ВКА — село, центр сільської Ради. Розташована за 35 км від районного центру і за 5 км від залізничної станції Розівка. Населення — 496 чоловік. Сільраді підпорядковані села Багатівка, Зоряне, Маринівка, Першотравневе, Руденка, Тернове, Труженка, Шевченківське.

У селі міститься центральна садиба колгоспу «Авангард», який має 4,8 тис. га землі, з них 3,7 тис. га орної. Господарство спеціалізується на птахівництві, зернових культурах, м'ясо-молочному тваринництві, займається садівництвом, бджільництвом, городництвом. Із допоміжних підприємств є ремонтна майстерня, столярня, кузня, пилорама.

У 1968 році колгоспники виростили по 22,6 цнт зернових з га на всій площі посіву, в т. ч. по 35 цнт — озимої пшениці, 37,1 цнт — кукурудзи. На 100 га угідь виробили по 125 кг вовни.

Колишня доярка артілі К. Г. Запорощенко у 1958 році удостоєна звання Героя Соціалістичної Праці. У соціалістичному змаганні на честь 50-річчя Радянської влади вона, працюючи пташницею, виборола першість у районі, одержавши по 230 яєць від курки-несучки. К. Г. Запорощенко — депутат обласної Ради депутатів трудящих. Двома орденами Леніна нагороджена колгоспна доярка комуніст Г. В. Чернова, яка надоювала по 3,5—4 тис. кг молока від корови. Ордена Леніна удостоєно комбайнера Є. Ф. Алексєєва та колишню доярку В. І. Усенко. Орден Трудового Червоного Прапора одержали голова колгоспу Є. Х. Попов і коваль Д. Я. Черіпко.

В селі працюють восьмирічна школа, бібліотека, клуб.

Кузнецівку заснували в 1823 році німці-колоністи як колонію Вікерау. Під час німецько-фашистської окупації село було спалене. За післявоєнні роки воно повністю відбудоване.

Поблизу Шевченківського знайдено кам'яні знаряддя доби бронзи (II тисячоліття до н. ери).

ЛА́НЦЕВЕ — село, центр сільської Ради, розташоване на річці Берді за 20 км на південний схід від районного центру та за 13 км від залізничної станції Царекостянтинівка. Населення — 762 чоловіка.

У селі розташована центральна садиба колгоспу ім. Дзержинського, який має 3,1 тис. га земельних угідь, з них 2 тис. га орної землі. Основна галузь виробництва — рільництво. Розвинуте також м'ясо-молочне тваринництво і птахівництво. Шефи — колектив Запорізького електровозоремонтного заводу — спорудили в колгоспі зрошувальну систему.

У Ланцевому працюють восьмирічна школа, 2 клуби, бібліотека, фельдшерсько-акушерський пункт, дитячі ясла, відділення зв'язку. За 1963—1969 рр. споруджено 60 житлових будинків, прокладено водопровід.

Село засноване в 1814 році вихідцями з сусіднього села Берестового — задунайськими козаками, переселенцями з Полтавщини і Польщі.

МАР'ЯНІ́ВКА (до 1961 року — Кам'янське) — село, центр сільської Ради. Розташована за 19 км на схід від районного центру і за 25 км від залізничної станції Царекостянтинівка. Через село проходить шосе Запоріжжя—Жданов. На-

Й. М. Гонтар — Герой Соціалістичної Праці, заслужений чабан УРСР. Село Мар'янівка, 1964 р.

селення — 608 чоловік. Сільраді підпорядковані села Маринопіль, Мирське, Пробудження і Роза.

Колгосп ім. Чапаєва має 6,8 тис. га землі, з них 5,5 тис. га орної, і спеціалізується на відгодівлі свиней, вирощує зернові культури. З допоміжних галузей розвинуті птахівництво, садівництво, бджільництво, городництво. Працюють ремонтна і столярна майстерні, пилорама, кузня, млин.

Загальною повагою в колективі користуються знатний свинар В. М. Гокчев, майстер вівчарства Герой Соціалістичної Праці Й. М. Гонтар; делегатом XXIII з'їзду КП України була свинарка О. І. Ткачова.

В селі є восьмирічна школа, клуб на 200 місць, бібліотека. За 1963—1969 рр. побудовано 80 житлових будинків. У центрі села розкинулися піонерський і комсомольський парки, височить пам'ятник герою громадянської війни В. І. Чапаєву.

До послуг селян — побутовий комбінат, фельдшерсько-акушерський пункт, дитячі ясла, відділення зв'язку.

Мар'янівка заснована в 1823 році німцями-переселенцями з Східної Пруссії як колонія Кампенау.

НОВОМЛИ́НІВКА (до 1812 року — Керменчик, до 1947 — Новокерменчик) — село, центр сільської Ради, розташоване за 30 км на схід від районного центру та за 11 км від залізничної станції Розівка. Через Новомлинівку проходить автотраса Запоріжжя—Жданов. Населення — 805 чоловік, переважно греки. Сільраді підпорядковане село Новодворівка.

В Новомлинівці міститься центральна садиба колгоспу «Перемога», якому належить 4,4 тис. га землі, з них 3,3 тис.— орної. Основна галузь виробництва — рільництво з розвинутим м'ясо-молочним тваринництвом.

В селі — восьмирічна школа, бібліотека, клуб на 200 місць, споруджений до 50-річчя Радянської влади. Працює організація товариства «Знання». До послуг жителів лікарня на 30 місць, аптека, швейна майстерня. За 1963—1969 рр. збудовано 238 житлових будинків.

Село засноване на початку XIX ст. вихідцями з Криму.

На могилах героїв, що загинули в роки громадянської та Великої Вітчизняної воєн, в селі встановлено пам'ятники.

НОВОУКРАЇ́НКА (до 1946 року — Гайчул) — село, центр сільської Ради. Розташована за 9 км від районного центру і за 15 км від залізничної станції Царекостянтинівка. Через село проходить шосе Куйбишеве—Червоносельськ. Населення — 1715 чоловік. Сільраді підпорядковані села Березівка, Веселоіванівське, Вишневе, Гоголівка, Грушеве, Тополівка.

На території села розташовані центральні садиби колгоспів ім. Суворова та ім. Куйбишева, яким належить 14 тис. га землі, з них 11 тис. га — орної. Господарства вирощують зернові культури, займаються м'ясо-молочним тваринництвом і птахівництвом. У 1969 році на 100 га сільгоспугідь вироблено по 102 цнт м'яса. Ордена Леніна удостоєні 4 новатори колгоспного виробництва.

В селі працюють середня, восьмирічна, три початкові школи, бібліотека, палац культури. При школі створений історико-краєзнавчий музей. Жителів обслуговує дільнична лікарня на 25 ліжок; побутовий комбінат.

Уславили Вітчизну бойовими подвигами вихідці з села В. А. Баранов та І. М. Снітко, яким у 1945 році посмертно присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

Виникло село 1803 року на річці Гайчурі.

СМІ́ЛЕ — село, центр сільської Ради, розташоване за 25 км на південний схід від районного центру та за 33 км від залізничної станції Царекостянтинівка. Населення — 340 чоловік. Сільраді підпорядковані села Велике, Самійлівка, Світле, Хотське, Червоноселівка, Яснопілля.

Колгосп ім. Калініна, центральна садиба якого міститься в селі, має 5 тис. га землі, з них 4 тис. га орної. Спеціалізується на виробництві зерна та м'ясо-молочному тваринництві. Із допоміжних галузей розвинуті птахівництво, садівництво, городництво, бджільництво. В 1967 році колгоспники виростили по 25,8 цнт зернових з га на всій площі посіву.

В селі є восьмирічна школа, бібліотека, клуб, працює організація товариства «Знання».

Мешканець села Червоноселівки В. Й. Степанюченко 1944 року в боях за визволення Білорусії був нагороджений орденом Леніна. 25 років шукала нагорода героя, одержав він її в листопаді 1969 року.

Засноване Сміле в 1924 році вихідцями із села Чубарівки Пологівського району.

СОЛОДКОВО́ДНЕ — село, центр сільської Ради. Розташоване на північному схилі Приазовської височини за 30 км на північний схід від районного центру і за 45 км на північ від залізничної станції Розівка. Населення — 420 чоловік. Сільраді підпорядковані села Верхівка, Горького, Жовтневе, Запорізьке, Іванівка, Кобильне, Полянівка, Пролетарське.

На території села розташована центральна садиба колгоспу ім. Леніна, який має 6,4 тис. га

земельних угідь, з них 5,2 тис. га орної землі. Основним напрямом господарства є вирощування зернових культур, м'ясо-молочне тваринництво. З допоміжних підприємств працюють ремонтна і теслярська майстерні, пилорама, олійниця, млин.

В. М. Захаренко — свинарка радгоспу «Пролетарський» (с. Пролетарське) удостоєна звання Героя Соціалістичної Праці.

Генерал-майор О. С. Титов. Фото 1941 р.

В Солодководному є клуб на 250 місць, бібліотека. Жителів обслуговує побутовий комбінат, збудований напередодні 50-річчя Радянської влади. Протягом 1963—1969 рр. споруджено 60 житлових будинків.

Засноване село в 1810—1813 роках.

ТИТО́ВЕ (до 1963 року — Водяне) — село, центр сільської Ради. Розташоване за 24 км на південь від районного центру і за 16 км від залізничної станції Більманка. Населення — 1085 чоловік.

В селі міститься центральна садиба колгоспу ім. Енгельса, який має 6,4 тис. га земельних угідь, з них 4,4 тис. га орної землі. Господарство спеціалізується на відгодівлі великої рогатої худоби, вирощують також зернові. Трудівники зібрали в 1968 році по 29,8 цнт зернових з га на всій площі посіву, в т. ч. озимої пшениці по 33,4 цнт з га. Голова колгоспу І. І. Кривицький удостоєний ордена Леніна.

Центр села прикрашають будинок культури, восьмирічна школа; є бібліотека. До послуг жителів — швейна майстерня, побутовий комбінат, медичний пункт.

Титове заснували в кінці XVIII ст. переселенці з Полтавської та Чернігівської губерній.

Біля сіл Водяного і Попівки восени 1941 року точилися запеклі бої з гітлерівськими окупантами. У битві героїчно загинув командуючий артилерією 18-ї армії Південного фронту генерал-майор О. С. Титов. На його честь в селі, що 1963 року дістало назву Титове, встановлено пам'ятник.

За героїзм і мужність, проявлені під час Великої Вітчизняної війни, звання Героя Радянського Союзу удостоєні уродженці с. Титового І. М. Рева та К. О. Гришко (посмертно).

МЕЛІТОПОЛЬСЬКИЙ РАЙОН

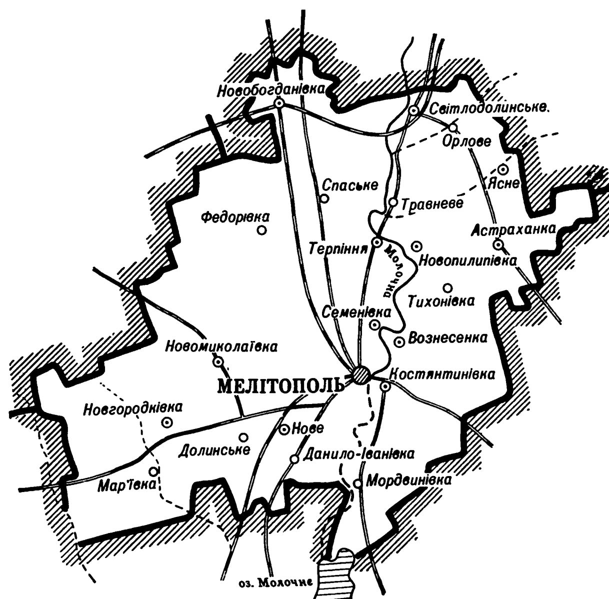

МЕЛІТО́ПОЛЬ

елітополь — місто обласного підпорядкування, розташоване на правому березі річки Молочної, за 120 км від Запоріжжя. Через місто проходить залізниця і шосе Москва—Сімферополь. Населення — 137 тис. чоловік.

Мелітополь — центр району, площа якого 1,8 тис. кв. км, населення 58,3 тис. чоловік (без міста Мелітополя). В районі налічується 66 населених пунктів, підпорядкованих 12 сільським Радам; 18 колгоспів, 4 радгоспи; 133,3 тис. га орної землі, 6,2 тис. га садів; 3 промислові підприємства, 2 будівельні організації; 57 шкіл, 60 будинків культури і клубів.

На околицях міста височить чимало курганів. У т. зв. Мелітопольському кургані виявлено 2 скіфські поховання (IV ст. до н. е.). В них, крім речей побуту (11 амфор), знайдено понад 3,5 тис. прикрас із золота, в т. ч. золоту оббивку сагайдака із зображенням сцен з грецької міфології. В Кизиярській балці виявлено сармато-аланське поховання (IV ст. до н. е.), де знайдено залізні удила, бронзове дзеркало та інкрустовану коштовним камінням золоту діадему[1].

Про місцевість, де розташоване сучасне місто, є відомості в «Книге Большому Чертежу» (1627 рік). В ній згадується, що тут від Муравського шляху, який проходив уздовж правого берега річки Молочної, біля броду відгалужувався Ізюмський шлях. Під час російсько-турецької війни 1735—1739 рр. поблизу цієї переправи (Овечий брід) загін запорізьких козаків курінного отамана Микити Мойсеєва розбив Калмицький улус.

Під час війни з Туреччиною (1768—74 рр.) російське командування в липні 1769 року спорудило тут редут, в якому караульну службу несли запорізькі козаки. На початку січня 1779 року в цій місцевості побував О. В. Суворов.

В середині 80-х років XVIII ст. поблизу Овечого броду почали селитися сім'ї козаків, що перебували в караулі, вільнонаймані, які обслуговували військовий поштовий пост, відставні солдати і переселенці, що прямували до Криму в пошуках

---

[1] Краткие сообщения Института археологии АН УССР, вип. 2. К., 1961, стор. 70—71; вип. 5. К., 1955, стор. 23—34.

кращої долі. Невдовзі тут виникла слобода, названа Новоолександрівською на честь О. В. Суворова[1]. В 1806 році в ній налічувалося 6 хат, а в 1816-му вже проживало близько 200 чоловік. Далі населення зростало тут переважно за рахунок нових переселенців. Так, 1838 року лише державних селян, переселених з різних губерній України і Росії, було 2130 чоловік. Водночас природний приріст населення протягом наступних 10 років становив всього 255 чоловік.

Село Новоолександрівка на початку XIX ст. З картини невідомого художника.

Більшість селян жила убого, прибували вони сюди майже без будь-яких коштів, а податки мусили сплачувати значні. Хоч у наділ й одержували вони по 8 десятин на ревізьку душу[2], але не мали робочої худоби, реманенту.

7 січня 1842 року село Новоолександрівку віднесено до розряду міст і названо Мелітополем — за найменуванням повіту, центром якого він став[3]. Історія цього перейменування така. На думку Катерини II, адміністративним центром створеного в 1784 році Мелітопольського повіту мало стати нове місто, побудоване поблизу Молочного лиману, на місці, де колись буцім-то існувало древньогрецьке місто Мілета (Мелітополь) — місто меляси, меду — місто солодкого життя. Поки міста не збудували, повітові установи тимчасово розміщувалися в Оріхові. У 1842 році Оріхів одійшов до новоутвореного Бердянського повіту, тому центром Мелітопольського повіту стала Новоолександрівка, названа Мелітополем.

31 січня 1845 року затверджено герб Мелітополя: у верхній половині, на золотому полі — російський двоглавий чорний орел, на згадку про приєднання Тавріди до Росії, а в нижній на зеленому полі — золота книга з хрестом, на відзначення поселення тут християн.

Протягом першого десятиліття існування міста тут з'явилося п'ять цегелень і черепичний завод. У 1849 році в Мелітополі з 464 житлових будинків 360 були вже цегляними. На той час у місті значно пожвавилася торгівля, діяло 4 державних і 15 приватних торговельних підприємств, протягом року збиралося три ярмарки[4].

Напередодні реформи 1861 року Мелітополь був типовим провінціальним містечком. Населення його становило 5,3 тис. чоловік, у т. ч. 43 чоловіка належало до дворянського стану, 25 — до духовного, 1346 — купецького; 1008 було міщан, 2474 — державних селян і понад 200 — військовослужбовців[5]. Три п'ятих жителів міста займалися сільським господарством.

В місті не було брукованих вулиць. Базарний майдан потопав у багнюці. На початку 60-х років XIX ст. із загальної кількості витрат для потреб міста в сумі 1922 крб. 41 коп. на впорядкування виділялося лише 48 крб. Тут діяли 67 крамниць, багато товарних складів, 9 винних погребів, горілчані лавки, кофейні, харчевні тощо. Розвивалися кустарні промисли: гончарний, салотопний, миловарний, свічковий та інші. Ремісництвом займалося 35 чоловік.

[1] Таврическая епархия, стор. 229.
[2] Журн. «Киевская старина», 1889, май—июль, стор. 477.
[3] Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе, т. 17, № 15193, 7 января 1842 г.
[4] Военно-статистическое обозрение Российской империи, т. 11, часть 2, стор. 112, 177, 180; раздел 2, стор. 13, таблица № 1.
[5] Экономическое состояние городских поселений Европейской России в 1861—1862 гг., ч. 2. СПб, 1864, разд. XXXVIII, стор. 16—19.

Герб міста Мелітополя. 1845 р.

У 70—80 роках XIX ст. в Мелітополі почало розгортатися виробництво сільськогосподарських машин, розвивалася борошномельна та харчова промисловість. На початку 80-х років брати Классени відкрили невеличкий завод, який випускав жниварки, віялки, букери. Заснований тоді ж завод Голубчина виробляв обладнання для млинів, ремонтував парові двигуни тощо. Став до ладу паровий млин братів Классенів та Нейфельда. Наприкінці XIX ст. в місті налічувалося близько 30 невеличких промислових підприємств, які виробляли продукції на суму понад 2 млн. карбованців[1].

Проте Мелітополь розвивався переважно як торгове місто. Цьому сприяло прокладення в 70-х роках XIX ст. Лозово-Севастопольської залізниці. Найбільшого значення набула торгівля хлібом, шкірою, вовною та іншими продуктами сільського господарства. У Мелітополі укладалися також торговельні угоди про експорт великих партій пшениці; діяли міський громадський банк, товариство взаємного кредиту, відділення Азово-Донського комерційного банку, торговельне кредитно-ощадне товариство, державна скарбниця, багато складів оптової торгівлі.

Наприкінці XIX ст. в Мелітополі налічувалося понад 16 тис. жителів, у т. ч. 410 дворян, 42 особи духовного стану, 368 купців, 8037 міщан, 2763 військовослужбовців і 4136 селян. До числа міщан належали й робітники. На чавуноливарному заводі та заводі сільськогосподарських машин братів Классенів працювало понад 200 робітників, у залізничному депо і майстернях — 700 чоловік. Крім того, в місті налічувалося понад сто дрібних промислових підприємств: 7 млинів, 5 олійниць, 2 миловарні, 12 пекарень, 18 кузень, 4 бондарні, 9 стельмашних, кілька гончарних, швейних, шевських, капелюшних, іконостасних майстерень, а також цегельні, черепичні, салотопні та інші заводи. На кожному з них працювало від 2 до 25 робітників[2].

Умови праці на підприємствах були тяжкими. Робочий день тривав 12—18 годин. Щоб прохарчувати сім'ю, батьки часто посилали на заробітки дітей віком 10—12 років, які одержували по 30 коп. у день. Робітники пекарень протягом доби не залишали робочого місця, тут же й спали, урвавши годину, дихаючи задушливим повітрям. Власники підприємств нерідко пускали в хід палицю.

Жорстока експлуатація і безправ'я штовхали трудящих до активних виступів проти гнобителів. 30 січня 1888 року на заводі братів Классенів спалахнув страйк. Робітники зруйнували вагранку, розбили частину готових виробів, вивезли на тачці за ворота ненависного майстра. Заводчики викликали солдатів: 14 страйкарів заарештували, 11 засудили на різні строки тюремного ув'язнення.

На формування класової свідомості мелітопольського пролетаріату великий вплив мала ленінська газета «Искра». Весною 1901 року в місті виникла соціал-демократична організація, яка прийняла назву «Искорка» і ввійшла до складу Кримського Союзу РСДРП. «Искорка» листувалася з редакцією «Искры»[3], інформуючи її про настрої селянства та визначні політичні події в Мелітопольському повіті. Редакція «Искры», зокрема Н. К. Крупська, допомагала мелітопольцям порадами з найважливіших питань партійної роботи.

На початку 1903 року в місті спалахнули страйки, робітники вимагали підвищення заробітної плати. Члени «Искорки» розповсюджували серед страйкарів листівки із закликом до боротьби з самодержавством[4]. Протягом травня—липня того ж року в депо залізничної станції Мелітополь відбувалися збори та мітинги робітників. Організаторами тих зборів були члени «Искорки» — робітники станції Мелі-

---

[1] Россия. Полное географическое описание нашего отечества, т. 14, стор. 668.

[2] Постановления Мелитопольского земского уездного собрания за 1903 г. Мелитополь, 1903, стор. 126, 127.

[3] ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 24, оп. 9, спр. 28268, арк. 2, 3.

[4] Кримський облдержархів, ф. 70, оп. 4, спр. 275, арк. 14б, 26; ф. 770, оп. 1, спр. 5, арк. 5а.

тополь В. Засоба, П. Матюрин, Ф. Шеховцов, А. Гармаш, В. Красновський, В. Соколов, Г. Засоба.

Влітку 1903 року з Одеси до Мелітополя прибув іскровець Мюллер, який згодом став одним з керівників «Искорки». Він підтримував зв'язки не тільки з газетою «Искра», але й з петербурзькими соціал-демократами.

Велику увагу Мелітопольська організація РСДРП приділяла роботі серед селян. Члени «Искорки» створили в селах гуртки революційно настроєних селян, посилали до них своїх пропагандистів. Редакція «Искры» допомагала порадами та нелегальною літературою. Відповідаючи на листи Мюллера, Н. К. Крупська інформувала членів організації про підсумки роботи II з'їзду партії і, в свою чергу, просила писати якнайдокладніше про те, як іде робота серед селян[1].

Поліції вдалося вистежити «Искорку» і встановити нагляд за діяльністю її членів. У складі організації нараховувалося 48 чоловік, але прізвища 4-х з них поліції були невідомі. 10 серпня 1903 року, за розпорядженням жандармського полковника Зубатова, найбільш активних членів організації заарештували[2]. Решта перейшла на нелегальне становище.

Організація продовжувала свою діяльність. В січні 1904 року на станції Мелітополь з'явилась листівка «До всіх робітників депо станції Мелітополь» за підписом — «Искорка». 15 вересня 1904 року поліція підібрала на вулицях міста 102 примірники прокламацій, надрукованих на гектографі. Восени того ж року багато листівок з'явилося у навколишніх селах. Частина їх доставлялася з Харкова.

Після того, як редакцію газети «Искра» захопили меншовики, з Мелітопольською соціал-демократичною організацією встановила зв'язок більшовицька газета «Вперед», а пізніше — газета «Пролетарий». Ще влітку 1904 року Н. К. Крупська в листі до Р. С. Землячки і катеринославських товаришів повідомила адресу для зв'язку з Мелітополем[3].

У роки першої російської революції Мелітопольська соціал-демократична організація очолила боротьбу трудящих міста і повіту проти самодержавства. 15 січня 1905 року в місті відбувся мітинг робітників, інтелігенції та учнівської молоді з приводу кривавої розправи царизму над петербурзьким пролетаріатом, що відбулась 9 січня. Багатьох осіб затримала поліція, але учасники мітингу добилися звільнення заарештованих товаришів[4].

Під впливом революційних подій соціал-демократична організація Мелітополя швидко зростала і на початку 1905 року об'єднала понад 200 чоловік.

Незважаючи на арешти, виступи робітників тривали й далі. Слідом за робітниками під впливом більшовицької агітації до боротьби за свої права включалися ремісники — ковалі, столяри, шевці, пекарі. На багатолюдній сходці, яка відбулася на околиці міста в квітні 1905 року, розповсюджувалися листівки з політичними закликами до солідарності з революційними виступами російського пролетаріату[5].

Зростання революційного руху в Мелітополі викликало серйозні побоювання уряду, який, за згодою царя, 22 квітня 1905 року оголосив місто в стані «посиленої охорони». Мелітополь був першим містом у губернії, до якого самодержавство вжило таких суворих заходів.

Вплив більшовиків на трудящих невпинно зростав. Політична робота серед мас давала свої наслідки. 1 травня 1905 року за містом відбулася маївка, в якій взяло участь 200 чоловік. На мітингу прийнято резолюцію, в якій говорилося, що робітничий клас повинен відстоювати свої інтереси «зі зброєю в руках і не складати її доти, доки не буде завойовано демократичну республіку»[6].

---

[1] ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 24, оп. 0/2, спр. 9282268, арк. 2, 3; оп. 44, спр. 1421.

[2] Кримський облдержархів, ф. 706, оп. 1, спр. 55, арк. 100—104; ф. 483, оп. 1, спр. 275, арк. 14.

[3] ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 24, оп. 9, спр. 28268, арк. 22, 23.

[4] Революция 1905—1907 гг. на Украине, т. 2, ч. 1, стор. 76, 77.

[5] Кримський облдержархів, ф. 483, оп. 4, спр. 350, арк. 2.

[6] Газ. «Вперед», 5 травня 1905 р.

Після III з'їзду РСДРП більшовики Мелітополя зміцнили свої зв'язки з більшовицькою газетою «Пролетарий», які здебільшого здійснювалися через листування з Н. К. Крупською і М. І. Ульяновою. У місті, в підпільній друкарні соціал-демократичної організації, були надруковані звернення до робітників і селян: «До робітників заводу Классена», «На шляху до соціалізму», «До робітників депо», «Чому ми говоримо: „Геть самодержавство!"» та інші — всього близько 3 тис. примірників. Серед трудящих міста розповсюджено понад 90 брошур; часто відбувалися сходки та збори робітників, наради агітаторських та пропагандистських груп.

12 грудня 1905 року, у зв'язку з рішенням з'їзду робітників Курсько-Харково-Севастопольської залізниці, що відбувся днем раніше на станції Лозова, мелітопольські залізничники оголосили загальний політичний страйк[1]. Страйковий комітет очолив помічник начальника депо інженер В. Мусхелі. До комітету входили токар Г. Горобець, помічники машиністів Дзюба, Безпалов та інші. Страйкарі захопили станцію і протягом п'яти днів тримали її у своїх руках. Та страйк зазнав поразки[2]. 11 січня 1906 року поліція заарештувала його керівників, у т. ч. 23 члени соціал-демократичної організації, яких пізніше було засуджено на різні строки ув'язнення та каторжні роботи.

Мелітопольські соціал-демократи провели велику організаційну роботу по створенню в 1905 році професійних спілок металістів, залізничників, столярів та інших. Того ж року в місті налічувалося 11 профспілок, до яких входило близько 700 чоловік. Вони брали активну участь у підготовці та проведенні масових виступів трудящих, збирали кошти для страйкарів тощо.

У 1906 році створюється Мелітопольський комітет РСДРП, який керував двома районними комітетами (міським і залізничним), що об'єднували 200 чоловік. Організація мала підпільну друкарню[3].

У липні 1906 року від комітету РСДРП на мітингу в депо, де зібралося близько 300 робітників і службовців, соціал-демократ Л. Петров закликав учасників до збройного повстання, щоб скинути «цей проклятий уряд і створити в Росії республіку». Інші оратори, а також учасники мітингу одностайно підтримали заклик комітету РСДРП.

На станції Мелітополь і підприємствах міста створювались збройні дружини. 24 липня одна з них захопила друкарню Лібермана і віддрукувала 2 тис. примірників соціал-демократичних листівок. 25 липня інша бойова дружина захопила міську управу, де вилучила 88 незаповнених бланків паспортів.

Загальне революційне піднесення в місті влітку 1906 року викликало занепокоєння урядових кіл. У липні того ж року помічник начальника Таврійського губернського жандармського управління з тривогою доповідав начальству, що «без козаків у Мелітополі будь-яка боротьба з революцією немислима»[4]. Царизм вживав термінові заходи. Збройне повстання, що готувалося в місті, не відбулося.

Мелітопольський комітет РСДРП став ініціатором організації селянських спілок у повіті. Вже 29 жовтня 1906 року газета «Пролетарий» повідомляла, що в Мелітополі відбулася конференція Північнотаврійської селянської спілки, в складі якої «є робітники соціал-демократи..., організовані селянські комітети, що розкидані повсюдно».

В період спаду революції та посилення реакції у січні 1907 року поліція заарештувала 8 членів комітету РСДРП і захопила підпільну друкарню. Масові арешти продовжувалися і на початку 1908 року. Внаслідок тривалих репресій соціал-демократична організація Мелітополя була розгромлена[5].

---

[1] Кримський облдержархів, ф. 26, оп. 3, спр. 577, арк. 1—2.

[2] Революционное движение в Таврической губернии в 1905—1907 гг., стор. 121—123.

[3] Кримський облдержархів, ф. 280, оп. 1, спр. 28, арк. 1.

[4] ЦДАЖР СРСР, ф. 102, 1906 р., спр. 9, ч. 47, арк. 4.

[5] Большевики Украины между первой и второй буржуазно-демократическими революциями в России. Сборник документов и материалов. К., 1960, стор. 125.

Збирання хліба в радгоспі «Таврія»
Бердянського району. 1968 р.

На колгоспному баштані.
Село Біленьке Запорізького району. 1968 р.

Дощувальна установка. Смт Балабине Запорізького району. 1968 р.

Село Кам'янське Василівського району. 1968 р.

Вклейка надрукована на Харківській друкоофсетній фабриці

У 1908—1910 pp., у зв'язку із зростаючим попитом на сільськогосподарські машини та реманент, у Мелітополі розширилося виробництво на заводах братів Классенів і чавуноливарному — Лібермана. У 1908 році в місті відкрився завод нафтових двигунів підприємця Зафермана. Продукція цього заводу знаходила широкий збут серед великих землевласників і куркулів. Незабаром виробництво двигунів було також збільшено. Дальшого розвитку набула торгівля. У 1910 році в місті діяло близько 350 торговельних підприємств з товарооборотом — 4,5 млн. крб. В той час залізнична станція Мелітополя відправила понад 1,5 млн. пудів вантажів, переважно зерно, борошно, крупу та інші сільськогосподарські продукти; одержала товарів понад 3 млн. пудів, головним чином: вугілля, кокс, метал і металеві вироби, будівельні матеріали тощо.

У 1912 році в Мелітополі налічувалося майже сто підприємств фабрично-заводського типу із загальним обсягом виробництва 3,5 млн. крб. Здебільшого це були погано обладнані підприємства, на яких переважала ручна праця. Тут працювало понад тисячу робітників. Умови праці були тяжкими. В одній із своїх кореспонденцій повітова газета «Мелитопольские ведомости» так описувала робочий день на одному з заводів міста: «Закоптілі, змучені, при сорокаградусній жарі, майже чи не з 9-пудовим ківшем розплавленого чавуну мечуться, як очманілі, ливарники. Вибиваючи 30-фунтовим молотом монотонну пісеньку, цілий день б'є по розжареному залізу молотобоєць»[1].

На початку 1912 року на заводі Зафермана, де працювало вже понад 300 робітників, робочий день збільшили до 12 годин. Процвітали штрафи і рукоприкладство. Протягом року адміністрація заводу тричі знижувала розцінки робіт. Змучені жорстокою капіталістичною експлуатацією, робітники міста піднімалися на боротьбу за своє визволення, за поліпшення умов життя і праці.

У цей час, незважаючи на переслідування царського уряду, в Мелітополі виник і розгорнув діяльність соціал-демократичний гурток[2]. На заклик соціал-демократів робітники заводів Зафермана, Лібермана, Лукіна і залізничних майстерень, протестуючи проти Ленського розстрілу, 13 квітня 1912 року оголосили одноденний страйк[3]. На першотравневому мітингу робітників заводу Зафермана в Олійникових садах промовці закликали до боротьби проти самодержавства[4]. Незабаром поліція заарештувала соціал-демократів К. Є. і М. Є. Пашиних, маляра А. І. Вілінова та ін. організаторів страйку й мітингу. В ніч з 23 на 24 липня поліція повідомила департамент про ліквідацію гуртка РСДРП, але, як виявилось, надто поспішила — підпілля продовжувало боротьбу.

Важливу роль у піднесенні революційного руху в Мелітополі відігравала більшовицька газета «Правда». Серед мелітопольських трудящих вона мала багато кореспондентів і читачів. 12 квітня 1913 року газета опублікувала лист групи робітників, в якому говорилося: «Ми, робітники заводу Зафермана, в кількості 73 чоловіка, зібрали до фонду робітничої газети «Правда» 23 карбованці 65 копійок. Щиро вітаємо тебе, дорога заступнице робітничих інтересів, бажаємо тобі твердо стояти на варті наших інтересів і бути для нас, пролетарів, провідною зіркою до кращого майбутнього».

З розвитком промисловості й торгівлі змінився характер приміського сільського господарства, основними галузями якого стали садівництво і виноградарство. З метою поширення кращих сортів плодоягідних культур та винограду мелітопольське повітове земство в 1912 році виділило поблизу міста 20-гектарну ділянку під плодорозсадник. На базі його згодом виросло дослідне садове господарство.

У той час в Мелітополі проживало близько 18 тис. чоловік. В місті переважали кам'яні будинки, криті черепицею, але на околицях міщани жили в убогих саманних хатах. У гірших житлових умовах мешкали робітники. Залізничники, здебільшого,

---

[1] Газ. «Мелитопольские ведомости», 2 вересня 1910 р.
[2] ЦДАЖР СРСР, ф. 102, ОВ, спр. 5, ч. 75, арк. Б, 27.
[3] Газ. «Правда», 9 травня 1912 р.
[4] ЦДАЖР СРСР, ф. 102, ОВ, 1905 р., спр. 1350, ч. 36, арк. 15.

проживали в непристосованих для житла бараках або в розташованому поблизу станції робітничому виселку Юр'ївці, який весною нерідко затоплявся. Під час великої повені 1912 року до Мелітополя мусив виїхати губернатор Таврії з поїздом човнів. Місцеві власті для захисту міста від паводкових вод розробили план будівництва дамби та відвідного каналу, але далі цього справа не пішла, бракувало коштів[1].

Більшість вулиць міста, зокрема базарний майдан, були небрукованими. Невеличка електростанція і водопровідна мережа обслуговували тільки 3 центральні вулиці, де жила заможна частина населення. Основна маса жителів користувалася колодязями; тільки 3 з них були артезіанськими. Більшість населення жила в антисанітарних умовах. Це спричиняло всілякі пошесні захворювання.

Тільки 1867 року тут відкрито повітову земську лікарню на 20 ліжок, до 1873 року — єдину в повіті. У травні 1910 року в місті спалахнула епідемія холери, від якої загинули сотні людей. Лише напередодні першої світової війни кількість ліжок у повітовій лікарні збільшено до 46. Тут працювало 2 лікарі та 3 фельдшери, які обслуговували населення міста і шести навколишніх сіл.

У 1871 році в місті відкрилося перше повітове земське трикласне училище. Але навчалися в ньому переважно діти заможних міщан, оскільки за навчання треба було платити 10 крб. на рік[2]. Наприкінці XIX — початку XX ст. тут працювали: кілька початкових шкіл, 2 гімназії, 2 училища — реальне і комерційне. У 1914 році в місті діяло чотири початкові і стільки ж середніх шкіл, в яких працювало 20 вчителів. Середні навчальні заклади в 1914 році охоплювали 1250 дітей. В цей час серед дворян налічувалося 20,7 проц. неписьменних, серед духовенства — 21,2, купців — 44,3, а серед трудящих — 67,5 процента[3].

Місто тривалий час не мало жодного культурного закладу. Лише в 1914 році тут відкрито невеличкий приватний театр Стамболі. Єдина земська бібліотека мала всього 1300 книжок. Але в Мелітополі діяло 10 церков, дві синагоги, кірка. Для дворян і сановного купецтва функціонували клуб дворянського зібрання та купецький клуб.

З початком першої світової війни деякі мелітопольські підприємства прийняли воєнні замовлення. Виробництво розширилося, прибутки підприємців збільшилися. Водночас зросли ціни на товари народного споживання. Міська дума змушена була створити спеціальну комісію по боротьбі з дорожнечею, яка намагалася встановити тверді ціни на споживчі товари, але безуспішно. Заробітна плата робітників залишалась незмінною або підвищувалась незначною мірою.

У 1916 році в місті вибухнули страйки. Організовано пройшов страйк на взуттєвій фабриці «Прогрес». Він закінчився перемогою робітників: їм підвищили заробітну плату[4].

Того ж року до Мелітополя прибули вислані з Маріуполя (тепер місто Жданов) як «неблагонадійні» робітники К. І. Бронзос, М. І. Пахомов, О. В. Борисов та інші. Вони влилися до більшовицької групи, яка вела ідейну боротьбу проти меншовиків-оборонців. Наприкінці року ця група вже складалася з 75 членів партії і мала серед робітників близько 100 чоловік співчуваючих. Вплив більшовиків серед трудящих зростав.

Після Лютневої буржуазно-демократичної революції в Мелітополі створено Раду робітничих і солдатських депутатів. Ранком 4 березня на підприємствах відбулися збори робітників, на яких обрано по одному представникові від кожних 50 чоловік. Невдовзі робітничі депутати відвідали військові частини, що дислокувалися в місті і допомогли солдатам обрати до Ради своїх депутатів[5]. Та поряд з Радою існували ще

[1] Газ. «Мелитопольские ведомости», 12 квітня, 21 червня, 10 липня 1912 р.

[2] Постановления Мелитопольского уездного земского собрания за 1871 год. Мелитополь, 1872, стор. 221.

[3] Статистический справочник Таврической губернии, ч. 1, стор. 7.

[4] ЦДІА СРСР, ф. 23, оп. 16, спр. 187, арк. 48.

[5] Революционное движение в России после свержения самодержавия. Документы и материалы. М., 1957, стор. 271, 272.

міська дума і т. зв. громадський комітет. Отже, в Мелітополі, як і в інших містах країни, створилося двовладдя.

Складна політична обстановка, що виникла в місті після встановлення двовладдя, вимагала від більшовиків рішучих дій. Але особливості цього моменту багатьом були незрозумілими. В березні 1917 року Мелітопольська більшовицька група РСДРП відрядила до Петрограда К. І. Бронзоса. На початку квітня він виступив на партійних зборах зі звітом про свою поїздку. Збори постановили утворити більшовицьку фракцію в Раді, де переважали меншовики й есери. На чолі фракції став К. І. Бронзос[1].

У квітні 1917 року більшовики вирішили створити свою фракцію і в міській думі. У Раді робітничих і солдатських депутатів та інших організаціях трудящих більшовики розгорнули рішучу критику політики Тимчасового уряду та угодовської позиції меншовиків, роз'яснювали ленінські Квітневі тези, посилили пропагандистську та агітаційну роботу на селі. На робітничих мітингах і зборах більшовики викривали перед масами справжнє обличчя т. зв. комітету громадських організацій, утвореного міською думою та земською управою.

Велику увагу приділяли більшовики роботі серед молоді. В той час створено першу молодіжну організацію міста — Спілку молоді, яка налічувала 25 юнаків і дівчат[2]. В наступні місяці вона значно зросла і стала надійним помічником більшовицької організації. Спілку молоді очолив Є. Резніков.

Влітку 1917 року більшовиків міста підтримувала більшість робітників, які об'єднувалися у профспілки металістів, залізничників і взуттєвиків. У липні мелітопольські більшовики остаточно порвали з меншовиками і створили міський комітет РСДРП(б), до якого обрали К. І. Бронзоса (голова), М. І. Пахомова, І. Ю. Денисенка та Л. І. Вітхіна. Незабаром первинні більшовицькі організації виникли на заводах Зафермана, Бродського, на залізничному вузлі. Комітет налагодив тісний зв'язок з більшовицькою організацією Харкова, яка надіслала своїх агітаторів, допомогла літературою і зброєю.

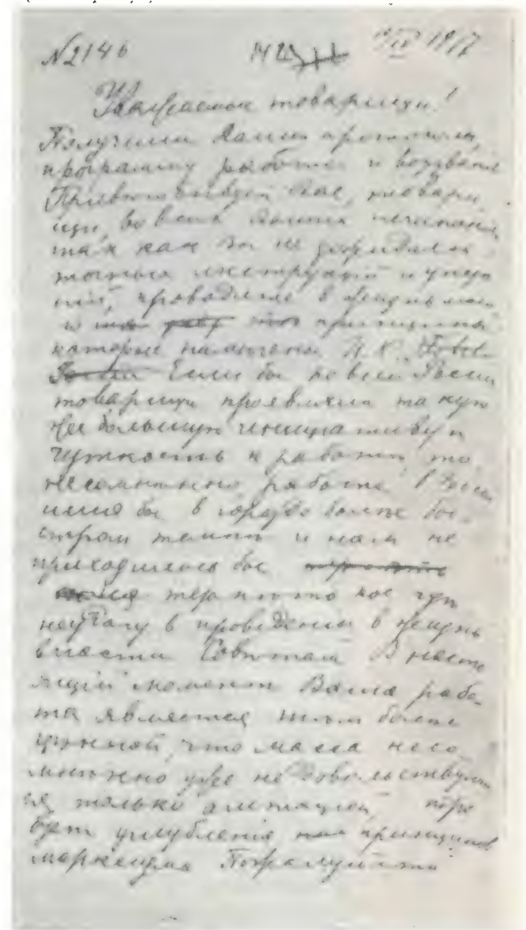
№ 2146

Уважаемые товарищи!

Лист секретаря ЦК РСДРП(б) О. Д. Стасової мелітопольським більшовикам 10 грудня 1917 р.

Невдовзі до Мелітополя з Молдавії прибули 42-й запасний піхотний полк і мотоциклетна частина, солдати яких підтримували більшовиків. Від цих військових частин також обрано депутатів до Ради. Вони створили солдатську секцію на чолі з уральським робітником, членом більшовицької партії з 1906 року К. Д. Єрмаковим. Це змінило співвідношення сил у Раді на користь більшовиків[3].

Керуючись рішеннями VI з'їзду партії, що взяв курс на підготовку збройного повстання, більшовики Мелітополя створили робітничий загін Червоної гвардії. Його командиром було призначено члена партійного комітету І. Ю. Денисенка[4], учасника лютневих подій 1917 року в Петрограді.

---

[1] Л. Волошинов. Октябрь в Крыму и в Северной Таврии. Симферополь, 1960, стор. 27.

[2] Запорізький облпартархів, ф. 337, оп. 1, спр. 101, арк. 1.

[3] Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні, т. 2, стор. 338.

[4] За власть Советов, стор. 260.

П. М. Коровін — активний член підпільної більшовицької групи на станції Мелітополь у 1918 р.

Звістка про перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції викликала велике політичне піднесення трудящих міста, відбувалися демонстрації і мітинги. В ніч з 26 на 27 жовтня в приміщенні театру Стамболі зібралася Рада робітничих і солдатських депутатів. Заступник голови Ради більшовик М. І. Пахомов повідомив про повалення Тимчасового уряду, про перемогу соціалістичної революції і створення Радянського уряду на чолі з В. І. Леніним. Пропозицію більшовиків про підтримку Радянського уряду, передачу всієї влади в Мелітополі Раді робітничих і солдатських депутатів та розпуск міської думи і земства палко схвалила більшість депутатів[1].

Меншовики й есери не наважилися відкрито виступити проти цього рішення. Але вже на другий день, 27 жовтня (9 листопада), вони підтримали повітового комісара Тимчасового уряду і земську управу, які вимагали від губернських установ негайно надіслати до Мелітополя сотню «надійних» солдатів з кулеметами «для ліквідації анархії»[2].

Того ж дня контрреволюційне націоналістичне офіцерство 42-го запасного полку спровокувало солдатів і відсталу частину населення на розгром приватних та державних горілчаних складів і магазинів. Це могло завдати шкоди тут розвиткові революції. 31 жовтня до Мелітополя прибув загін революційних севастопольських матросів у кількості 600 чоловік на чолі з загартованим більшовиксм Н. Пожаровим[3]. Загін приборкав погромників, встановив патрульну службу, допоміг створити революційний комітет, який очолив М. І. Пахомов.

В місті ще залишались старі повітові установи, які люто протидіяли наступові революції. Разом з меншовиками та есерами вони утворили контрреволюційний «комітет боротьби з анархією», який намагався заборонити збори та мітинги трудящих. 2 листопада Мелітопольська Рада під впливом меншовицько-есерівської більшості прийняла резолюцію про невизнання рішень і декретів II Всеросійського з'їзду Рад.

Більшовики посилили роз'яснювальну роботу в масах, намагались завоювати більшість у Раді. 30 листопада відбувся пленум Ради робітничих і солдатських депутатів, на якому за більшовицьку резолюцію про встановлення в місті Радянської влади проголосувало менше половини депутатів. Наслідки голосування показали, що більшовикам доведеться вести вперту боротьбу за владу.

Контрреволюція вживала всіх заходів, щоб перешкодити дальшому розвиткові революційних подій у місті. 25 листопада 1917 року офіцери військових частин таємно зібрали збори георгіївських кавалерів і прийняли рішення про повалення влади Ради. Про це стало відомо партійному комітетові більшовиків і ревкому. За їх дорученням загін Червоної гвардії обеззброїв змовників. Рада робітничих і солдатських депутатів стала єдиною владою в місті.

Діяльність більшовиків Мелітополя була схвалена Центральним Комітетом РСДРП(б). 10 грудня 1917 року секретар ЦК партії О. Д. Стасова писала мелітопольським більшовикам: «Вітаємо Вас, товариші, в усіх ваших починаннях, у тому, що Ви, не чекаючи... інструкцій і вказівок, втілюєте в життя саме ті принципи, які намічені ЦК...»[4].

Протягом наступних трьох тижнів більшовики добилися зміни у співвідношенні політичних сил у Раді. 20 грудня 1917 року до керівництва виконкомом Ради стали більшовики, його головою обрано М. І. Пахомова. Виконком створив революційний штаб для боротьби з контрреволюцією.

---

[1] Жовтень на Запоріжжі. Збірка спогадів... Дніпропетровськ, 1969, стор. 61.
[2] Кримський облдержархів, ф. Р-1694, оп. 1, спр. 67, арк. 22—25.
[3] ЦДАВМФ СРСР, ф. 181, оп. 1, спр. 24, арк. 132.
[4] ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 16, оп. 1, спр. 82, арк. 142.

Спираючись на підтримку більшості членів міської Ради та на сільські партійні організації, більшовики Мелітополя розгорнули роботу по утворенню і більшовизації волосних Рад селянських депутатів. 21—22 січня 1918 року відбувся повітовий з'їзд Рад. Більшість делегацій доповіли про передачу всієї влади Радам. На з'їзді об'єднались Рада робітничих і солдатських депутатів з повітовою Радою селянських депутатів. З'їзд оголосив рішення про встановлення Радянської влади на всій території повіту. Головою виконавчого комітету повітової Ради робітничих, селянських і солдатських депутатів став М. І. Пахомов[1]. Рада призначила своїх перших комісарів. На початку травня 1918 року Мелітополь захопили австро-німецькі окупанти. В місті та на залізничному вузлі залишились підпільні більшовицькі групи, якими керували О. І. Суворін і С. Т. Дзюба. Активними учасниками груп були Л. А. Супоницька, В. І. Соловйов, Д. З. Соколов, П. М. Коровін, Х. Г. Шипов, С. Г. Лобанов та інші. Загальне керівництво роботою підпільних груп здійснював представник Центрального Комітету партії Ключ-Давиденко[2].

Підпільні партійні організації викривали загарбницькі плани окупантів і зрадницьку політику українських буржуазних націоналістів. У другій половині липня 1918 року залізничники Мелітополя приєдналися до Всеукраїнського страйку залізничників. Матеріальну підтримку страйкарям Мелітопольського вузла подали робітники міста та селяни навколишніх сіл. Загальне керівництво страйком здійснював комітет, до складу якого входили більшовики С. Г. Лобанов, машиністи С. Т. Дзюба і М. А. Семенов та інші. Член комітету Ампілогов за допомогою молоді розповсюджував листівки, що закликали до боротьби проти інтервентів. Проводилась також агітаційна робота серед солдатів німецького гарнізону, завдяки чому 6 жовтня 1918 року вони влаштували демонстрацію під гаслом: «Геть чотирирічну світову війну!»[3].

Наприкінці листопада 1918 року частини Червоної Армії визволили Мелітополь від австро-німецьких окупантів. Але в грудні того ж року місто захопили білогвардійці з корпусу генерала Тілло. Під впливом більшовицької агітації населення всіляко чинило опір мобілізації до лав «добровольчої» армії. За відмову від служби у білій армії були страчені помічник машиніста Толмачов, Загуменний, Деркач і Литвинов. Перед стратою Толмачов, звертаючись до вішателів, сказав: «Ви говорите, що ми не хочемо захищати Росію, але хіба Росія — це ви? Ні! Росія повстала проти гнобителів, яких ви захищаєте. Краще тут вмерти, ніж іти проти своїх, проти робітників і селян»[4].

Ця подія стала сигналом до збройних виступів у навколишніх селах. У підготовці їх вирішальну роль відіграли більшовики Мелітополя. 6 січня 1919 року спалахнуло селянське повстання проти білогвардійців у Терпіннівській волості. Більшовики Мелітополя допомагали повстанцям зброєю.

14 березня 1919 року частини 2-ї бригади 1-ї Задніпровської дивізії під командуванням С. І. Петриковського (Петренка), розгромивши офіцерський полк, який утримував місто, визволили Мелітополь, головний опорний пункт білогвардійців у північній Таврії[5]. Відступаючи, ворог зруйнував водонапірну башту, залишивши жителів без води.

Група членів Мелітопольського підпільного ревкому. 1918 р.

[1] За власть Советов, стор. 50—53.
[2] Запорізький облдержархів, ф. Р-2046, оп. 1, спр. 350, арк. 6, 7.
[3] За власть Советов, стор. 66.
[4] Філіал Запорізького облдержархіву в Мелітополі, ф. Р-840, оп. 1, спр. 9, арк. 1, 2, 15.
[5] Гражданская война на Украине, т. 1, кн. 2, стор. XXXVIII, 220.

Перший комуністичний суботник на станції Мелітополь. 1920 р.

Після визволення міста комуністи, що вийшли з підпілля, за допомогою політвідділу 1-ї Задніпровської дивізії створили Мелітопольський повітовий ревком, відновили діяльність багатьох заводських та залізничної первинних партійних організацій, організували відправку кількох ешелонів хліба на північ країни. 16 березня 1919 року вийшов перший номер газети «Южная правда» — органу міської організації більшовиків, а 19 березня обрано новий склад міськкому партії на чолі з К. І. Бронзосом. 15 квітня повітова партійна конференція, а 22 квітня загальні збори міської партійної організації обговорили рішення VIII з'їзду партії і повністю їх підтримали[1].

Водночас відбулися збори членів Спілки молоді, які прийняли рішення про перейменування організації на Комуністичну спілку молоді. Комсомольська організація відкрила клуб, названий іменем К. Лібкнехта[2]. У травні 1919 року конференція міської комсомольської організації обрала міський комітет комсомолу.

Зусиллями відділу народної освіти, комуністів та комсомольців у місті відновили діяльність більшість шкіл, театр, кінотеатр, розгорнули роботу літній театр, міський клуб, названий іменем Карла Маркса, бібліотека. Міський клуб організував народний університет, музичну і художню студії, кілька шкіл грамоти для дорослих.

Тоді ж міська партійна організація, яка об'єднувала понад 100 комуністів і 75 співчуваючих[3], створила 1-й комуністичний батальйон, до якого ввійшли комуністи й комсомольці міста. Командиром батальйону став місцевий комуніст К. С. Пирогов, комісаром — А. Я. Дагін.

У другій половині червня 1919 року денікінці знову захопили Мелітополь. В розпорядження партійного підпілля, яке було залишене в місті, Зафронтбюро ЦК КП(б)У відрядило 11 комуністів. Діяла також підпільна комсомольська організація. Об'єднані єдиним керівництвом, підпільники провадили агітаційну роботу серед населення, здійснювали диверсії на залізниці, допомагали сім'ям червоноармійців[4].

11 січня 1920 року 42-а стрілецька та 46-а Катеринославська стрілецька дивізії визволили Мелітополь від денікінців[5]. За допомогою представників Реввійськради 13-ї армії відновили роботу органи Радянської влади, партійні та комсомольські організації. З фронту надходили ешелони з пораненими та хворими червоноармійцями. Ревком терміново організував госпіталі та забезпечив їх усім необхідним. Було створено надзвичайну комісію по паливу. Населення залучалося до участі в комуністичних суботниках по впорядкуванню міста, боротьбі із сніговими заметами на залізниці тощо.

Повітова партійна конференція, яка відбулась у січні 1920 року, накреслила заходи по боротьбі з розрухою, голодом і висипним тифом. Делегати надіслали листа

---

[1] АІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 4, спр. 37, арк. 1, 4, 14.
[2] Образование и деятельность комсомола Украины в годы гражданской войны, стор. 292.
[3] Газ. «Правда», 29 травня 1919 р.
[4] АІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 3, спр. 25, арк. 36.
[5] Гражданская война на Украине, т. 2, стор. 214, 650.

В. І. Леніну, в якому запевнили, що комуністи Мелітопольщини й далі будуть в авангарді боротьби за виконання його настанов[1].

Під час наступу армії Врангеля в Мелітополі перебували Кримський ревком та Тимчасове бюро Кримського обласного комітету РКП(б), членом яких був брат В. І. Леніна — Д. І. Ульянов. Він керував продовольчою справою і охороною здоров'я трудящих, а під час наступу білогвардійців забезпечував евакуацію поранених та хворих червоноармійців.

З наближенням врангелівців у червні 1920 року міський партійний комітет сформував комуністичний загін під командуванням міськвоєнкома І. С. Йочко-Вакуленка. Загін вирушив на допомогу частинам Червоної Армії і вступив у бій з білогвардійцями поблизу села Мордвинівки. Та сили були нерівні, 9 червня врангелівці захопили Мелітополь[2].

Внаслідок пошкодження залізничного моста на підступах до міста, бронепоїзди «Радянська Росія», «Грім», «Радянська Латвія», «Карл Маркс», «Лейтенант Шмідт» та інші, якими командував А. В. Полупанов, були відрізані від основних частин Червоної Армії й опинилися без продовольства, води та вугілля. Протягом десяти діб загін мелітопольських залізничників, до складу якого входили члени комсомольської організації станції Мелітополь на чолі з більшовиками Х. Г. Шиновим та Г. Г. Шульгою, працював під ворожим вогнем, відбудовуючи залізничний міст. Завдяки героїзму, виявленому комуністами і комсомольцями, бронепоїзди вирвалися з оточення і продовжували бої проти ворога на лінії Мелітополь—Олександрівськ.

У тилу врангелівців діяв партизанський загін під командуванням начальника повітової міліції Ф. П. Хімича. На початку жовтня він налічував близько 250 бійців; базуючись у дніпровських плавнях, партизани завдавали відчутних ударів білогвардійцям[3]. Підпільна більшовицька група, яка діяла на станції Мелітополь, чинила диверсії, виводила з ладу паровози, вагони, руйнувала залізничну колію тощо.

Врангелівці перетворили Мелітополь на один з своїх опорних пунктів. Жорстокі бої за його визволення точилися з середини липня до кінця жовтня. В цих боях були розгромлені найдобірніші частини врангелівської армії. В ніч на 30 жовтня 1920 року 5-а кавалерійська дивізія з групи Н. Д. Каширіна перейшла в рішучий наступ. Вранці вона вела бій безпосередньо за місто. 25-й і 26-й полки 1-ї кавалерійської бригади під командуванням комбрига Воронова та 29-й полк Третьої кавалерійської бригади визволили від ворога передмістя, а 27-й і 28-й полки 2-ї кавалерійської бригади — місто. Вони захопили багато складів з продовольством, зброєю і боєприпасами[4]. 2 листопада у місті відновив роботу повітовий ревком.

Після закінчення громадянської війни перед трудящими Мелітополя постали невідкладні завдання по відбудові зруйнованого господарства. Майже всі промислові підприємства лежали в руїнах. Особливої шкоди зазнала залізниця. Білогвардійці залишили після себе розбиті паровози, обгорілі вагони, захаращені колії. Питанням відбудови народного господарства міста і сіл повіту була присвячена повітова безпартійна робітничо-селянська і червоноармійська конференція, що відбулася 1—6 грудня 1920 року, в її роботі взяло участь 268 делегатів. Гостями мелітопольців були члени виконкому другого конгресу III Комуністичного Інтернаціоналу. З палкими вітальними промовами на конференції виступили тт. Штейнгард, Шеде, Поль Валентин і Беккер — представники комуністичних і робітничих партій Австрії, США, Франції та Швейцарії[5]. В середині лютого 1921 року тут обрано міську Раду робітничих і червоноармійських депутатів. Запровадження 8-годинного робочого дня і робітничого контролю над виробництвом, введення соціального страхування, заборона дитячої

[1] Письма трудящихся В. И. Ленину. М., 1960, стор. 158.
[2] АІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 5, спр. 365, арк. 110.
[3] Харківський облдержархів, ф. Р-1772, оп. 1, спр. 1485, арк. 4; оп. 4, спр. 3, арк. 46.
[4] Гражданская война на Украине, т. 3, стор. 45, 46, 491, 492, 636, 637, 672, 679—680, 726, 728, 730.
[5] Запорізький облдержархів, ф. Р-73, оп. 1, спр. 91. арк. 2—4.

праці, боротьба з голодом, епідеміями та бандитизмом — усі ці питання стали в центрі уваги міської партійної організації та новообраної Ради.

Боротьбу з бандитизмом, зокрема з махновщиною, очолила Надзвичайна повітова нарада, що мала в своєму розпорядженні частини особливого призначення (ЧОП), які складалися з комуністів і комсомольців. Їм допомагали також частини 30-ї Іркутської дивізії. За успішну боротьбу з бандитизмом 5-й з'їзд Рад повіту вручив Надзвичайній повітовій нараді Червоний прапор, її голову В. Т. Семенова нагороджено орденом Червоного Прапора.

Невпинно зростала і зміцнювалась міська партійна організація. Якщо після вигнання білогвардійців вона налічувала лише 50 чоловік, то в серпні 1921 року на обліку в 30 партійних осередках перебувало 240 членів та 112 кандидатів у члени партії[1]. Налагоджувались братні зв'язки міста й села.

Для подолання післявоєнної розрухи велике значення мало запровадження нової економічної політики. Вже 1922 року в місті діяло близько 200 кустарних підприємств, де виготовлялись різноманітні товари для населення. Став до ладу колишній завод Классенів, який дістав назву Першого радянського. Завод почав виробляти косарки, маслоробки тощо. Колишній завод Зафермана (Другий радянський) було віддано в оренду приватним особам. Тут ремонтувались нафтові двигуни, букери та інші сільськогосподарські машини. На залізниці відновився регулярний рух поїздів.

У 1923 році було створено Мелітопольську округу та однойменний район з центром у Мелітополі. Робітничий клас міста надав істотну допомогу селу в організації сільськогосподарських товариств, радгоспів і комун, прокатних технічних пунктів, провадив велику політико-масову роботу серед селянства.

З глибокою скорботою трудящі Мелітополя сприйняли звістку про смерть В. І. Леніна. Вони надіслали до Москви виготовлений місцевими майстрами вінок дубового листя, відлитий з металу. На вшанування пам'яті вождя у Мелітополі встановлено пам'ятник, ім'ям Леніна названо міську лікарню та одну з центральних вулиць. У дні ленінського призову десятки робітників мелітопольських підприємств вступили до лав Комуністичної партії, зокрема на станції Мелітополь — 92 залізничники[2].

Відбудова господарства міста супроводилась витісненням з економіки приватно-капіталістичних елементів. Соціалістичний сектор здобував вирішальну перемогу. Зростала питома вага кооперативної промисловості. Вже в 1924—1925 рр. на кооперативних засадах працювали завод сільськогосподарських машин ім. Воровського, Перший радянський завод (орендований сільськогосподарським кредитним товариством), промислово-кооперативна артіль «Перемога», створена на базі Другого радянського заводу, шкіряний завод (орендований артіллю шкіряників). Державними підприємствами стали млин № 11 (колишній Классенів і Нейфельда), друкарня (колишня Ліфшиця і К°), електростанція та залізнична станція Мелітополь.

Дрібні кустарно-ремісничі майстерні об'єднувались у кооперативні підприємства: ковальсько-слюсарні, хімічні, харчові, тютюнові, шкіряні, текстильні, кравецькі та інші. Тільки деякі з них ще орендували приватні особи. Витіснення приватного сектору відбувалося і в галузі торгівлі, але частка приватного капіталу ще була відчутною. Так, наприклад, товарооборот 167 державних і кооперативних торговельних підприємств Мелітопольського округу в 1926 році становив 6,3 млн. крб., а 383 приватних — 2,6 млн. карбованців.

На 1 січня 1926 року в місті проживало 24 470 чоловік. За соціальним станом населення розподілялося так: робітників — 17,2 проц., службовців — 20,2, селян — 22,1, інших (дрібні промисловці, торгівці) — 40,5 процента.

Після XI з'їзду РКП(б) органи Радянської влади вжили ряд заходів, спрямованих на обмеження непманської буржуазії. Багато робітничих родин переселилось

---

[1] АІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 1—6, спр. 588, арк. 48.
[2] Запорізький облпартархів, ф. 241, оп. 1, спр. 19, арк. 2.

з убогих халуп до будинків багатіїв. З 2960 міських житлових будинків 467 вже належали до комунального фонду.

Великі зміни сталися в охороні здоров'я трудящих. Наприкінці 1925 року в місті діяло 4 лікарні на 135 ліжок, 3 амбулаторії, пологовий будинок. Налагоджувалось і культурне життя. Міська рада і партійна організація піклувалися про розвиток народної освіти та культурно-освітніх закладів. У 1926 році в Мелітополі діяло 2 початкові і 7 семирічних трудових шкіл, педагогічний технікум. В школах працювало 130 педагогів. Розгорнули роботу 8 бібліотек з книжковим фондом 27,8 тис. книжок, 3 клуби, селянський будинок, кінотеатр, музей[1].

Загоював рани і залізничний транспорт. Його відбудові трудящі міста присвятили перші комуністичні суботники.

Розвиток промисловості Мелітополя набув широкого розмаху в роки п'ятирічок. Протягом першої п'ятирічки тут почав працювати насосно-компресорний завод, оснащений новою технікою. У довоєнні роки він перетворився на одне з найбільших підприємств міста. В 1929—30 рр. споруджено основні виробничі цехи м'ясокомбінату, міську електростанцію, томатний завод, кілька артілей промислової кооперації.

Водночас розширювалося виробництво на діючих підприємствах. Завод ім. Воровського почав випускати елеваторне обладнання, завод «Перемога» наприкінці п'ятирічки повністю перейшов на виробництво суднових двигунів потужністю 20 і 25 кінських сил, збільшили випуск продукції швейна і взуттєва фабрики, механічно-чавуноливарний та цегельний заводи міськпромкомбінату.

В роки другої п'ятирічки в місті споруджено маслозавод, великий консервний, а на базі ремонтних майстерень — моторемонтний заводи, значно розширили виробничі площі й випуск продукції заводи: «Перемога», ім. Воровського та насосно-компресорний, швейна фабрика ім. Р. Люксембург, державний млин та інші підприємства.

Протягом 1938—1941 рр. тут з'явилися нові підприємства: верстатобудівний завод ім. ОДПУ, потужний елеватор, хлібозавод, ряд підприємств місцевої промисловості і промислової кооперації: заводи «Ковкий чавун», «Металонікель», «Металооб'єднання», крупорушка, меблева, макаронна, лакофарбова фабрики тощо.

Якщо в 1934 році на 16 підприємствах міста працювало понад 6 тис. робітників, то напередодні Великої Вітчизняної війни на 39 підприємствах, у т. ч. 7 — союзного і десяти — республіканського підпорядкування, їх було понад 11 тис. чоловік[2]. Загальний обсяг промислового виробництва у 1940 році становив понад 166 млн. крб., а це в 55 разів перевищувало рівень 1913 року[3]. Мелітополь ставав значним машинобудівним центром на Запоріжжі.

Партійні, профспілкові та комсомольські організації в довоєнні роки широко розгорнули соціалістичне змагання за виконання і перевиконання виробничих завдань, всіляко заохочувався рух раціоналізаторів і винахідників. Завдяки цьому протягом 1930—1940 рр. продуктивність праці на підприємствах міста зросла в 4,5 раза, виробничі плани перевиконувались на 15—25 проц. На підприємствах виросли сотні передовиків виробництва. Серед них були добре відомі: стругальник-багатоверстатник М. Г. Крайній, формувальник І. Апачанський, слюсарі С. Г. Драгун, В. А. Москаль та інші. В лютому 1940 року відбулася перша міська партійна конференція. Секретарем міського комітету КП(б)У було обрано В. П. Романова, який очолював його і в перші післявоєнні роки.

Одночасно з розвитком економіки зростало й саме місто, яке 1939 року віднесено до розряду міст обласного підпорядкування. У 1941 році населення міста становило 85 тис. чоловік. Тут виросли нові житлові і громадські будинки. Житлова площа на початку того року порівняно з 1925 зросла майже вдвоє і становила

[1] Матеріали до опису округ УРСР. Мелітопольська округа, стор. 4, 5, 6, 8, 11, 12.
[2] Філіал Запорізького облдержархіву в Мелітополі, ф. Р-4, оп. 53, спр. 46, арк. 47.
[3] Запорізький облпартархів, ф. 3, оп. 1, спр 14, арк. 46.

В. П. Романов — секретар першого міськкому КП України, почесний громадянин Мелітополя. Фото 1967 р.

277,2 тис. кв. м. Довжина електроосвітлювальної мережі дорівнювала майже 80 км. До половини житлових будинків було підведено водопровід. Збільшилась загальна площа парків і скверів, уздовж вулиць проведено деревонасадження.

Значно зросла на той час мережа лікувально-профілактичних закладів. В місті працювали 5 лікарень на 420 місць, 7 поліклінік, 11 медичних пунктів, 2 пологові будинки, водолікарня, грязелікарня, санітарно-епідемічна та протималярійна станції, діяло кілька клінічних лабораторій і рентгенкабінетів. У медичних закладах працювало 105 лікарів та 145 чоловік середнього медичного персоналу.

Багато робилось в місті і в галузі народної освіти та культури. Ще у 1931 році тут здійснено загальну семирічну освіту, а до 1938 року повністю ліквідовано неписьменність серед дорослого населення. У 1940 році в Мелітополі працювало 11 середніх, 5 неповних середніх і 7 початкових шкіл, діяли палац піонерів, дитяча бібліотека з фондом 13 тис. книг, дитяча технічна станція тощо.

З 1922 року в Мелітополі працювали Вищі трирічні педагогічні курси, реорганізовані 1933 року в державний педагогічний інститут з стаціонарним та заочним відділеннями.

На базі технікуму індустріалізації сільського господарства створено заводвтуз ім. ОДПУ, якого пізніше перетворено на інститут механізації сільського господарства. У 1939 році на Всесоюзній сільськогосподарській виставці він удостоєний диплома Першого ступеня. Працювали сільськогосподарський і бібліотечний технікуми, фельдшерсько-акушерська школа.

Зростання культурних запитів трудящих зумовило розширення мережі культурно-освітніх закладів. В місті діяло 5 центральних, 60 профспілкових клубів і червоних кутків на підприємствах, установах та учбових закладах; на початку 30-х років у Мелітополі відремонтували, а потім значно розширили приміщення місцевого театру, в ньому не раз виступали театральні колективи Запоріжжя, Дніпропетровська, Києва та інших міст.

1939 року в Мелітополі створено театральну трупу, яка підготувала і поставила спектаклі «Загибель ескадри» О. Корнійчука, «Весілля в Малинівці» Л. Юхвіда, «Безталанна» І. К. Карпенка-Карого.

Збагачувались і розширялись бібліотеки. У 1940 році центральна міська бібліотека налічувала понад 200 тис. книжок, мала добре обладнаний читальний зал. Клуби, школи, інститути мали власні бібліотеки. В місті працював краєзнавчий музей.

Після закінчення громадянської війни в Мелітополі почала виходити газета «Думка» (пізніше — «Радянський степ»).

Улюбленим місцем відпочинку трудящих став центральний міський парк, закладений 1927 року комсомольцями. Тут спорудили стадіон, літній кінотеатр, бібліотеку з читальним залом, дитячу залізницю.

Партійні і радянські органи міста велику увагу приділяли фізкультурній та оборонній роботі. Тут діяли добровільні спортивні товариства «Авангард», «Буревісник», «Динамо», «Іскра», «Спартак», які об'єднували понад 2 тис. спортсменів. При клубах працювали стрілецькі та інші оборонні гуртки. У 1939 році обласна рада Тсоавіахіму на виділені заводами кошти придбала кілька гвинтівок, протигазів, кулеметів тощо.

Як тільки почалася Велика Вітчизняна війна, міськком партії і міськвиконком розробили заходи по перебудові економіки міста на воєнний лад. На заклик партійних організацій до загонів народного ополчення вступило 3477 чоловік[1]. З їх числа

[1] Запорожская область в годы Великой Отечественной войны, стор. 50.

створено 1-й зведений стрілецький і 2-й залізничний полки народного ополчення. Сотні молодих мелітопольців пішли на фронт добровольцями і ввійшли до складу сформованого в перші місяці війни 38-го комсомольського інженерно-саперного полку[1].

5 вересня 1941 року спеціально сформований міськкомом КП(б)У авіадесантний загін, що складався з 35 мелітопольських комуністів і 36 комсомольців, висадився в героїчній Одесі і взяв участь в обороні міста[2].

О. О. Костенко — керівник підпільно-диверсійної групи в Мелітополі у 1941—1942 рр. Фото 1941 р.

Коли наблизився фронт, з Мелітополя було вивезено в глибокий тил 2 тис. вагонів з верстатами, готовою продукцією, сировиною та матеріалами. Виїхало близько 30 тис. чоловік кваліфікованих робітників, інженерно-технічних працівників і службовців з сім'ями. З елеватора відправлено на схід понад 18 тис. тонн зерна.

5 жовтня 1941 року німецько-фашистські загарбники захопили Мелітополь, установивши жорстокий окупаційний режим. За два роки окупації фашисти розстріляли у протитанковому рові на околиці міста понад 14 тисяч радянських громадян. 13 жовтня 1943 року вони підпалили в'язницю, де живцем згоріло 250 жінок і дітей. Багато юнаків і дівчат насильно вивезено на каторжні роботи до Німеччини. За час окупації населення Мелітополя зменшилося на 23 тис. чоловік[3].

В Мелітополі діяло кілька підпільних груп, що налічували 26 чоловік. Групу О. П. Чугунова гестапо незабаром вислідило, її керівників — О. П. Чугунова і Ю. Г. Петрухіна — розстріляли. Шість чоловік цієї групи пізніше приєдналися до групи О. О. Костенка, чисельність якої в березні 1942 року зросла до 20 чоловік. Патріоти пускали під укіс ворожі ешелони з танками і автомашинами, провадили антифашистську пропаганду серед населення, розповсюджували зведення Радянського інформбюро. У квітні 1942 року фашисти заарештували і розстріляли активних членів цієї групи: Є. П. Плахотнікову (Балкіну), Т. І. Шавріна, Н. Ф. Прокоповича, В. Ф. Місюрина. О. О. Костенко під час арешту вчинив збройний опір і загинув смертю героя[4].

Група К. Ф. Хилько, до складу якої входили комсомольці Ліда і Микола Хилько, О. Коленко, К. Тиркіна та прикомандирована розвідвідділом 9-ої армії радистка Т. Васильєва, збирала розвідувальні дані про розташування ворожих частин і воєнних об'єктів та передавала їх командуванню радянських військ[5]. Члени цієї групи також загинули у боротьбі з ворогом.

Ризикуючи життям, мелітопольці передавали військовополоненим продовольство і медикаменти, а тим, хто міг тікати,— одяг. У грудні 1941 року виникла нова підпільна патріотична група, до якої ввійшли вчителька В. Д. Земцева, дружини радянських офіцерів М. А. Кутасевич, Л. Г. Яценко та інші патріотки. Пізніше до них приєдналося кілька визволених з лазарету полонених. Крім систематичної допомоги військовополоненим, члени підпільної групи розповсюджували антифашистські листівки, добували зброю, яку використали проти фашистів під час наступу Радянської Армії на Мелітополь. На час визволення міста в групі налічувалось 29 чоловік[6].

У березні 1942 року в місті виникла ще одна підпільна група на чолі з М. М. Харченком. Більшість її учасників становили радянські бійці, які втекли з табору поло-

[1] Архів МО СРСР, оп. 388 916, спр. 1, арк. 1.
[2] Запорізький облпартархів, ф. 102, оп. 43, спр. 26, арк. 9—15.
[3] Філіал Запорізького облдержархіву в Мелітополі, ф. Р-14, оп. 2, спр. 451, арк. 2.
[4] Запорізький облпартархів, ф. 102, оп. 1, спр. 929, арк. 3—30; спр. 92, арк. 29—30.
[5] Запорожская область в годы Великой Отечественной войны, стор. 74, 189—191.
[6] Запорізький облпартархів, ф. 102, оп. 30, спр. 5, арк. 13.

Група бійців партизанського загону «За Батьківщину». Мелітополь, 1943 р.

нених. Напередодні визволення міста в групі було 23 чоловіка. Вони розповсюдили 70 листівок, а здобувши зброю, знищували живу силу і техніку ворога, порушували лінії зв'язку тощо. В жовтні 1943 року, разом з військами Червоної Армії, група М. М. Харченка брала активну участь у боях за визволення міста[1].

У лютому 1942 року К. В. Махонько, М. Т. Матюхін і В. К. Щербаков організували комсомольсько-молодіжний загін «За Батьківщину», до якого входило 15 чоловік. Бійці загону знищили 60 гітлерівських солдатів, 8 офіцерів, кілька автомашин, мотоциклів, кулеметів тощо. У боях з ворогами загинули М. Т. Матюхін, В. К. Щербаков, К. П. Щедрін, В. П. Макаров, В. І. Ширкін, О. М. Мисягін[2].

Під час окупації Мелітополя фашисти зруйнували пам'ятник В. І. Леніну. Бюст Володимира Ілліча вони відправили на завод (тепер ім. 23-го жовтня) на переплавку. Але майстер ливарного цеху О. С. Заплесвичко, робітники Г. Д. Луньов і П. О. Барсов, ризикуючи життям, надійно його сховали, а після вигнання гітлерівців з міста встановили у сквері на території заводу. Бюст В. І. Леніна стоїть там і тепер.

В березні 1943 року ворог розгорнув великі фортифікаційні роботи по створенню потужної довготривалої лінії оборони вздовж річки Молочної (лінія «Вотан»), маючи намір перетворити Мелітополь на міцний вузол опору. Тут він зосередив частини 6-ї і 17-ї німецьких армій у складі 10 піхотних, 3 гірськострілецьких і 2 танкових дивізій.

Вранці 26 вересня 1943 року війська Південного фронту розпочали бойові дії по прориву ворожої оборони. Гітлерівці чинили відчайдушний опір. 12 жовтня частини Червоної Армії вийшли на південну околицю Мелітополя. Розпочалися кровопролитні бої за оволодіння містом. Їх вели частини 54-го стрілецького корпусу 51-ї армії, яким командував генерал-лейтенант Т. К. Коломієць. Окремі будинки і квартали по кілька разів переходили з рук в руки. Тільки 17 і 19 жовтня воїни 126-ї стрілецької дивізії відбили 70 контратак ворога[3]. За 7 днів бойових дій частини цієї дивізії знищили 5,5 тис. ворожих солдатів і офіцерів та кілька десятків танків[4].

Мелітополь повністю визволено від ворога ранком 23 жовтня. За успішні дії по здійсненню цієї операції 91-й, 118-й, 315-й, 347-й стрілецьким дивізіям та багатьом іншим військовим частинам присвоєно звання Мелітопольських. 126-у Горлівську і 416-у Таганрозьку стрілецькі дивізії та 1-у гвардійську Сталінградську штурмову авіаційну дивізію нагороджено орденом Червоного Прапора[5].

Тисячі бійців і командирів Червоної Армії за мужність і героїзм, виявлені в боях за визволення міста, нагороджено орденами і медалями, 70 чоловік удостоєно високого звання Героя Радянського Союзу.

У боях за місто віддали своє життя воїни багатьох народів Радянського Союзу. Серед них Герої Радянського Союзу росіянин С. Т. Новиков, калмик І. А. Бейбулатов, українець І. К. Нестеренко та інші. На братській могилі мелітопольці спорудили меморіал — ансамбль пам'ятних скульптурних груп.

Мелітопольці завжди пишаються подвигами своїх земляків, які внесли гідний вклад у загальнонародну боротьбу за перемогу над фашистською Німеччиною.

---

[1] Герои подполья, стор. 226.
[2] Запорізький облпартархів, ф. 102, оп. 30, спр. 33, арк. 2.
[3] Г. М. Уткин. Штурм «Восточного вала», стор. 320—335.
[4] Архів МО СРСР, ф. 406, оп. 9844, спр. 10, арк. 798, 799.
[5] Газ. «Правда», 24 жовтня 1943 р.

В боях за м. Єльню відзначився 38-й комсомольський добровольчий полк, сформований з комсомольців і молоді Мелітополя.

Мелітополь — місто, яке дало країні 13 Героїв Радянського Союзу. Серед них П. С. Середа, передовий токар дизелебудівного заводу, в роки війни капітан. Командуючи авіаескадрильєю, він здійснив 270 бойових вильотів, провів 60 повітряних боїв. Особисто збив 7 літаків і знищив 65 автомашин, 6 гармат, 10 зенітних установок, танк, переправу, 400 ворожих солдатів й офіцерів. Колишній слюсар заводу ім. Воровського Л. П. Кальян у повітряних боях особисто знищив 5 ворожих бомбардувальників і розвідувальних літаків. 12 березня 1943 року його ескадрилья вступила в бій з 84 гітлерівськими літаками над станцією Валуйки, де зосередилось багато радянської військової техніки. Шість радянських асів збили 9, розсіявши решту ворожих літаків. Колишній слюсар депо станції Мелітополь М. Г. Лисконоженко в одному з повітряних боїв знищив три ворожих літаки, з них два — тараном. Останнього, винищувача, він таранив, будучи сам тяжко пораненим. Лейтенант М. Г. Лисконоженко благополучно приземлився на своїй території, але від одержаних у бою ран помер. Молодший лейтенант О. І. Перепелиця, який до початку війни був робітником залізничної станції Мелітополь, повторив безсмертний подвиг капітана М. Ф. Гастелло.

Високе звання Героя Радянського Союзу присвоєно також уродженцям з Мелітополя — полковнику І. Н. Панченкові, майору Ф. В. Хімичу, капітану С. А. Безчасному, старшим лейтенантам М. Н. Кияшку, М. П. Кравцю і М. С. Малюзі, лейтенантам В. С. Лещенку і В. В. Смазнову, старшині С. А. Хазаряну, їх славні імена, їх відвага і мужність у битвах проти ворога назавжди ввійшли до літопису бойових подвигів Радянської Армії.

Відступаючи з Мелітополя, фашистські загарбники підірвали електростанцію, 10 найбільших заводів і фабрик, обидва інститути, технікум, міську бібліотеку, кінотеатр, зруйнували залізничний вузол. Із всієї кількості житлових будинків, які виявилися придатними для відбудови, залишилось 34 проц., з 16 великих промислових підприємств — лише 6, з 23 шкіл можна було відбудувати тільки 4. В місті знищено водопровідну мережу, 2 лікарні, 2 поліклініки, багато інших закладів і установ. Збитки, заподіяні німецько-фашистськими загарбниками, становили 340 млн. карбованців[1].

Після визволення Мелітополя почалися роботи по відбудові підприємств, установ, житлового фонду. 200 комсомольців працювали на відбудові залізниці, 100 — на відбудові дизелебудівного заводу. Комсомольці відремонтували кінотеатр «Червоний факел», радіотрансляційну мережу, лінії електропередач, 2 хлібопекарні, 3 їдальні. В листопаді 1943 року в місті вже діяли 4 середні та 3 семирічні школи[2].

На окремих об'єктах міста розгорнулося змагання за почесне звання фронтових бригад. Особливо відзначилася бригада ім. Зої Космодем'янської, яка, відбудовуючи консервний завод, виконувала по 2—3 денних норми. До початку 1945 року відремонтовано 7250 державних, відомчих і приватних будинків, 60 тис. кв. м виробничих площ, кілька їдалень, магазинів, більше половини мережі водопроводу. За відмінну роботу на відродженні велетня вітчизняної енергетики Дніпро-

Сапери розміновують вулицю ім. К. Лібкнехта. Мелітополь, жовтень 1943 р.

[1] Філіал Запорізького облдержархіву в Мелітополі, ф. Р-14, оп. 2, спр. 8а, арк. 1—39; спр. 9, арк. 1—16; спр. 13, арк. 1—7.

[2] Запорожская область в годы Великой Отечественной войны, стор. 283.

Герої Радянського Союзу — уродженці Мелітополя. 1941—1945 рр.

Л. П. Кальян. М. П. Кравець. В. С. Лещенко.

гесу ім. В. І. Леніна комсомольській організації Мелітопольського педагогічного інституту у квітні 1945 року вручено Червоний прапор[1].

Мелітополь тривалий час був базою Четвертого українського фронту. Тут розташовувалося 20 військових госпіталів. Населення міста надіслало фронтовикам сотні посилок-подарунків. Із своїх трудових заощаджень лише протягом лютого — березня 1944 року мелітопольці відрахували 2 млн. 850 тис. крб. на будівництво авіаескадрильї ім. Героя Радянського Союзу Г. К. Нестеренка.

Повесні 1944 року з евакуації повернулися до міста робітники та інженерно-технічні працівники дизелебудівного заводу, водночас надійшла частина верстатів. У рекордно короткий строк завод було відбудовано. 29 серпня випущено перший післявоєнний дизель[2]. Протягом того ж року стали до ладу верстатобудівний, чавуноливарний, консервний, спиртогорілчаний, олійноекстракційний заводи, електростанція, млинокомбінат та 12 промислових артілей[3].

Після переможного закінчення Великої Вітчизняної війни багато воїнів Радянської Армії повернулося до мирної праці. Зросли асигнування держави на відбудову міста та його підприємств. У 1945 році стали до ладу головні цехи м'ясокомбінату, який уже 18 грудня виконав річне завдання. У червні того ж року почав випускати млино-елеваторне устаткування завод ім. Воровського, а в жовтні приступив до серійного випуску продукції насосно-компресорний завод.

На відбудовних роботах ширилося соціалістичне змагання, ініціаторами якого були комуністи. Завдяки нечуваному ентузіазму і самовідданості населення народне господарство Мелітополя швидко відроджувалося. За трудові подвиги під час Великої Вітчизняної війни 2430 мелітопольців нагороджено медалями «За доблесну працю у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр.».

Починали працювати торговельні підприємства, заклади охорони здоров'я.

Велика увага приділялася відновленню діяльності вищих, середніх навчальних та культурно-освітніх закладів. 1 січня 1944 року розпочалися заняття в педінституті, в інституті механізації сільського господарства, а також у 4 початкових, 6 семирічних і 5 середніх школах. Відновили роботу палац піонерів, дитяча технічна станція, 15 дитячих ясел і садків. Після капітального ремонту розгортали роботу міський театр і кінотеатр, більшість заводських клубів та червоних кутків, бібліотеки.

Протягом 1946—1947 рр. тривала відбудова підприємств союзного, республіканського та місцевого підпорядкування. На цей час більшість їх досягла або перевершила обсяг довоєнного виробництва. У березні 1947 року почала випускати продукцію трикотажна фабрика, а насосно-компресорний завод виробив того року в чотири рази більше компресорів, ніж у 1940 році. На 10 проц. добився зниження собівартості продукції дизелебудівний завод, що випустив понад план десятки дизелів та

[1] Газ. «Радянський степ», 12 квітня, 1 травня, 21 жовтня 1945 р.
[2] История родного завода. Сборник документов. Мелитополь, 1958, стор. 47, 48.
[3] Філіал Запорізького облдержархіву в Мелітополі, ф. Р-824, оп. 1, спр. 1, арк. 3—5.

М. Г. Лисконоженко.

М. С. Малюга.

О. І. Перепелиця.

П. С. Середа.

насосів; завод ім. Воровського видав понадпланової продукції на 1 млн. крб., а консервний завод на 1 грудня 1947 року виробив понад план 1 млн. банок консервів. Значно розширились виробничі потужності міськпромкомбінату, в системі якого діяли такі підприємства як заводи «Універсал», металоширвжитку, деревообробний тощо[1]. Довоєнного рівня виробництва електроенергії досягла міська електростанція, а залізнична станція зайняла перше місце у перевезенні вантажів по відділенню Придніпровської залізниці.

Промисловість міста успішно виконала завдання першої післявоєнної п'ятирічки, а колективи заводів ім. 23-го жовтня, ім. 30-річчя ВЛКСМ (колишній «Ковкий чавун»), міськпромкомбінату завершили п'ятирічку за чотири роки. На ряді підприємств освоєно випуск нової продукції.

У відбудові промисловості мелітопольці виявляли справжній героїзм і творчу ініціативу. Працювали, не знаючи втоми, не рахуючись з часом. Повсюдно розгорталось соціалістичне змагання за дострокове виконання виробничих планів. Наприкінці 1947 року на підприємствах міста працювало 2630 ударників. Завдяки раціоналізації та винахідництву, передовики виробництва — слюсарі-котельники заводу ім. Воровського І. О. Костенко і К. П. Фільчагін та слюсарі насосно-компресорного заводу М. Я. Романюта і В. Ю. Черненко виробили по шість річних норм. У 1950 році на підприємствах Мелітополя працювало 4 тис. передовиків виробництва, близько половини з них завершили п'ятирічку за чотири роки.

Зразки ударної праці подавали комуністи. У 1948 році міська партійна організація об'єднувала 2738 членів і кандидатів у члени КПРС, три чверті яких працювало на вирішальних ділянках виробництва. Партійні організації керували соціалістичним змаганням, контролювали господарчу діяльність підприємств, вміло спрямовували ініціативу молоді. На підприємствах і транспорті 1948 року трудилося 1878 комсомольців, 840 з них були передовиками виробництва. За дев'ять місяців того ж року 48 комсомольсько-молодіжних бригад виконали річні виробничі плани.

У роки другої і третьої післявоєнних п'ятирічок відбулась докорінна модернізація діючих підприємств. Протягом 1951—1954 рр. завод «Універсал» перетворено на зразкове підприємство гідравлічного машинобудування республіканського підпорядкування. 1963 року його перейменовано на «Гідромаш». Невдовзі одне з провідних місць у вітчизняному виробництві швидкісних малопотужних дизелів зайняв дизелебудівний завод. У 1955 році дизелі цього заводу експортувались до 30 зарубіжних країн. За роки п'ятої п'ятирічки завдяки впровадженню нової техніки продуктивність праці на цьому підприємстві зросла у 3,7 раза. Докорінно реконструйовано верстатобудівний завод ім. 23-го жовтня та компресорний завод, який у 1955 році в чотири рази перевершив довоєнний рівень виробництва.

[1] Філіал Запорізького облдержархіву в Мелітополі, ф. Р-14, оп. 2, арк. 2—4, 7—38; ф. Р-827, оп. 1, спр. 263, арк. 1—10.

В. В. Смазнов.

С. А. Хазарян.

Ф. В. Хімич.

План другої післявоєнної п'ятирічки достроково завершили 30 підприємств міста. З 1951 по 1955 рік вони збільшили випуск продукції більш як удвічі. За високі виробничі показники 80 кращих залізничників удостоєно високих урядових нагород, у т. ч. 24 чоловіки — ордена Леніна, 23 чоловіки — ордена Трудового Червоного Прапора.

Зростання промислового виробництва міста, освоєння серійного випуску нових типів машин і обладнання вимагало дальшого розвитку спеціалізації. З 1959 року дизелебудівний завод спеціалізується на виробництві моторів для мікролітражного автомобіля «Запорожець», завод ім. 30-річчя ВЛКСМ — на виробництві промислових холодильників, на заводі «Побутмаш» налагоджено випуск побутових холодильників і пральних машин.

У роки семирічки в Мелітополі стали до ладу завод кольорового литва, найбільший на Україні, та агрегатний. Підприємства обладнані новітнім устаткуванням, на багатьох з них введено в дію потокові автоматичні лінії. За цей час вони освоїли виробництво понад 60 нових видів машин і механізмів. Обсяг промислового виробництва міста в роки семирічки зріс більше як у 2,3 раза, а в провідній галузі — машинобудуванні — більш як у 4 рази.

Подальшого розвитку набула промисловість у роки поточної п'ятирічки. В 1969 році в Мелітополі працювало 40 підприємств, з них 10 машинобудівних заводів союзного значення. Приріст продукції на всіх промислових підприємствах міста протягом 4 років п'ятирічки становив 40 проц., а на підприємствах машинобудування — 70 проц.

Постійно збільшується виробництво товарів народного споживання. Тут працюють трикотажна, швейна і меблева фабрики, десятки різноманітних майстерень та ательє. Найбільшими підприємствами харчової промисловості є м'ясний, хлібопекарський, харчовий і консервний комбінати та маслоекстракційний, молочний, пивоварний, лікеро-горілчаний заводи. Протягом 1966—1969 рр. обсяг випуску продукції легкої та харчової промисловості збільшився на 30 млн. карбованців.

Міська партійна організація, яка 1969 року об'єднувала близько 8 тис. комуністів, очолила боротьбу трудящих за підвищення якості промислової продукції. На виконання постанови вересневого (1965 р.) Пленуму ЦК КПРС міський комітет партії накреслив конкретні заходи для втілення їх у життя. Здійснення цих заходів вже через рік дало позитивні результати. Так, колектив моторного заводу добився збільшення потужності двигуна автомобіля «Запорожець» з 27 до 40 кінських сил та продовження строку його експлуатації без капітального ремонту — з 50 тис. км пробігу до 100 тис. км. Моторесурс холодильників заводу ім. 30-річчя ВЛКСМ збільшено з 8 до 10 тис. годин.

В піднесенні економіки Мелітополя велику роль відіграють новатори виробництва. Тільки протягом 1965 року кількість впроваджених винаходів і пропозицій порівняно з минулим роком зросла майже втроє, а річна економія від їх застосуван-

ня — з 800 тис. до 3 млн. крб. Мелітопольські новатори на Всесоюзній виставці досягнень народного господарства завоювали 12 золотих,срібних і бронзових медалей.

У 1958 році в місті розгорнулось змагання за комуністичне ставлення до праці. Через два роки почесне звання колективу комуністичної праці завоювали трудівники 3-х підприємств, а 1969 року тільки на підприємствах машинобудування працювало кілька тисяч ударників і 150 колективів комуністичної праці. Багато передовиків виробництва за визначні виробничі успіхи, досягнуті в роки семирічки нагороджено орденами і медалями Союзу РСР. Ордена Леніна удостоєні шліфувальниця компресорного заводу, депутат обласної Ради депутатів трудящих М. П. Брусенська, наладчик моторного заводу П. М. Стицин і багато інших.

З розвитком промисловості далі зростало і впорядковувалося місто. У березні 1948 року міська Рада депутатів трудящих затвердила генеральний план забудови Мелітополя. Нове житлове будівництво розгорнулося головним чином в нагірній його частині, недоступній для весняних паводків. За останні роки тут виросло нове місто з асфальтованими вулицями і тротуарами, кварталами багатоповерхових будинків. Інтенсивно велося державне, кооперативне та індивідуальне житлове будівництво. Якщо в 1950 році в місті налічувалося 13 тис. житлових будинків, з яких лише близько сотні було дво- і чотириповерхових, то в 1969 році кількість їх збільшилася до 26 тис., в т. ч. понад 600 — багатоповерхових. Загальна житлова площа становила понад 900 тис. кв. м, з яких 416 тис. кв. м, тобто вдвічі більше, ніж за всю попередню історію міста, введено в експлуатацію протягом останнього десятиріччя. На центральних вулицях встановлено тепер люмінісцентне освітлення.

Значно поліпшилось побутове і комунальне обслуговування трудящих. В місті діють побуткомбінат, який об'єднує понад 100 різноманітних майстерень, ательє та пунктів побутового обслуговування, велика фабрика індивідуального пошиття та ремонту одягу, комбінат комунальних підприємств. Мережа водопроводу в 1969 році перевищила 100 км. Прокладено десятки кілометрів каналізації.

У 1961 році в місті зведено телевізійний ретранслятор, що дає змогу приймати передачі центрального телебачення. Споруджено будинок зв'язку, автоматичну телефонну станцію.

До Великої Вітчизняної війни у Мелітополі не було міського пасажирського транспорту. В 1950 році тут курсувало всього кілька автобусів і легкових таксі; зараз міський автопарк налічує 216 автобусів і 46 таксі. Добре розвинуте внутрірайонне та міжміське автобусне сполучення. З Мелітополя тепер можна поїхати автобусом до Москви, Києва, Одеси, Криму, Донецька, Запоріжжя, Сімферополя та в десятки інших міст і сіл.

Велика увага приділяється дальшому розвиткові мережі закладів охорони здоров'я трудящих. У 1969 році

Меморіальний комплекс на кладовищі загиблих під час визволення Мелітополя в жовтні 1943 р.

На відбудову Дніпрогесу. Мелітополь, 1945 р.

Будинок культури заводу ім. 30-річчя ВЛКСМ. Мелітополь, 1965 р.

в місті діяли 2 лікарні і 2 диспансери на 1260 ліжок, 36 медичних пунктів на підприємствах. Трудящим подають медичну допомогу 1473 медичні працівники, в т. ч. 326 лікарів. Велику пошану серед населення здобув заслужений лікар республіки кандидат медичних наук С. І. Лиходід, 20 медичних працівників є відмінниками охорони здоров'я.

Улюбленим заняттям молоді є фізкультура і спорт. В місті діють палац спорту, 2 стадіони, 5 спортивних товариств, які об'єднують близько 16 тис. членів.

Великі зміни відбулися в галузі народної освіти та культури. У 1969 році в місті працювало 24 загальноосвітні школи, 2 школи-інтернати, 7 вечірніх шкіл робітничої молоді, 4 середні спеціальні учбові заклади (машинобудівний та сільськогосподарський технікуми, медичне і культурно-освітнє училища), 5 професійно-технічних училищ, 2 інститути (педагогічний і механізації сільського господарства). У 1969 році в школах, технікумах і вузах міста працювало 2726 вчителів і викладачів, у т. ч. 70 кандидатів наук.

Серед уродженців Мелітополя — Я. М. Збарж, доктор медичних наук, завідує кафедрою ортопедичної стоматології Львівського медінституту; Є. Х. Капленко, професор, завідує кафедрою Харківського інституту залізничного транспорту; Б. І. Коган, доктор технічних наук, професор кафедри теоретичної механіки Харківського інституту комунального будівництва; В. І. Мосаковський, доктор фізико-математичних наук, член-кореспондент АН УРСР; Г. Н. Чухрай, визначний радянський кінорежисер, постановник багатьох фільмів, відзначених на міжнародних кінофестивалях, лауреат Ленінської премії 1961 року.

У 1969 році в місті діяло 9 кінотеатрів, багато стаціонарних кіноустановок, кілька палаців культури та 12 робітничих клубів. У міському палаці культури ім. Т. Г. Шевченка колективи художньої самодіяльності об'єднували 524 чоловіка, в палаці культури залізничників — близько 500 чоловік. Зростає майстерність аматорів сцени. Колективу співаків палацу культури ім. Т. Г. Шевченка у 1962 році присвоєно звання народної хорової капели. У 1967 році вокально-музичний ансамбль «Дзвіночок», народна хорова капела та квартет «Ритм» палацу культури залізничників брали участь в обласному і республіканському оглядах самодіяльного мистецтва. Нагороджений золотою медаллю ансамбль «Дзвіночок» та квартет «Ритм» були учасниками огляду художньої самодіяльності народів СРСР у Москві.

Місто має 99 бібліотек з книжковим фондом 1,5 млн. примірників. Тільки бібліотека ім. Лермонтова обслуговує 3200 читачів. Кожна тисяча жителів міста у 1970 році передплачувала 1408 примірників газет і журналів. З 1925 року тут видається газета «Серп і Молот». В місті є державний історико-краєзнавчий музей, що має близько 15 тис. експонатів.

У Мелітополі створено відділення товариства «СРСР — Франція», до якого входять кілька колективних членів. Підтримуються дружні стосунки мелітопільців з громадянами французького міста Брив-ля-Гайярда. Муніципалітет цього міста і Мелітопольська міська Рада регулярно листуються. Діє також міське відділення товариства польсько-радянської дружби.

У невпинній творчій праці, з новими успіхами впевнено йдуть трудящі Мелітополя в комуністичне майбутнє.

Г. О. БАРКОВ, Л. Ю. НЕЧАЄНКО

ВОЗНЕСЕ́НКА

Вознесенка — село, центр однойменної сільської Ради, розташоване на лівому березі річки Молочної, за 7 км на схід від Мелітополя. З районним центром сполучена асфальтованим шосе. Населення — 4,5 тис. чоловік.

Територія сучасного села була заселена ще в стародавні часи. Про це свідчать археологічні знахідки: поблизу Вознесенки виявлено рештки поселень доби неоліту (IV тисячоліття до н. е.)[1].

Вознесенка виникла у 1861 році на місці ногайського аулу Боурдек Ессебей, населення якого виїхало до Туреччини. Засновниками села були державні селяни, переселені сюди царським урядом з Полтавської, Харківської, Чернігівської, Курської і Рязанської губерній. Оскільки перші поселенці прибули в день релігійного свята Вознесіння, то й назвали село Вознесенкою. Заселення її тривало і в наступні роки: в 1865 році тут налічувалося 234 двори, проживало 2090 чоловік[2]. Того ж року Вознесенка стала волосним центром. Селяни займалися переважно хліборобством. На ревізьку душу, за переписом населення 1858 року, припадало 9 десятин.

1886 року в селі було 600 дворів; до общини входило 546, з яких 32, маючи пересічно по 7,7 десятини надільної землі, за браком тягла й інвентаря мусили здавати свою землю в оренду, а самі йшли в найми. 68 господарств засівали до 5 десятин, 145 — від 5 до 10. Отже, 245 дворів, тобто майже половина селянських дворів, були бідняцькими. 46 родин щороку посилали чоловіків і жінок на сезонні заробітки до Криму і Мелітополя[3].

З 233 середняцьких дворів, на кожен з яких припадало по 14 десятин, лише 52 обробляли землю своїм тяглом та інвентарем. Решта ж вдавалася до супряги чи найму.

Водночас 70 куркулів, що мали на двір близько 25 десятин надільної землі, орендували у бідноти, казни й поміщика майже 2 тис. десятин і засівали по 25—100 десятин. У них було по 7—8 коней та по три пари волів, достатня кількість інвентаря; вони постійно застосовували найману працю. Куркулі стали основними виробниками товарного зерна і швидко багатіли.

Основна ж маса селян, придушена тяжкими поборами і платежами, розорялася. Не бажаючи миритися з своєю гіркою долею, селянство боролося за справедливий розподіл землі. При черговому переділі 1889 року общинну землю розподілено з розрахунку по 4 десятини на ревізьку душу і по 3 десятини на наявну чоловічу душу[4]. Проте це привело лише до подрібнення наділів і не поліпшило становища більшості селянських господарств.

Весною, влітку і восени 1905 року у Вознесенці відбулися бурхливі сходки, маївки, розповсюджувалися революційні прокламації. Виступами селян керували їх односельчани А. П. Лихач, В. І. Синявський, П. П. Строкань, що мали тісні зв'язки з робітниками Мелітополя. Щоб запобігти збройному виступу селян, поліція змушена була викликати до села військові частини[5].

Запровадження столипінської аграрної реформи значно поглибило класове розшарування села. 1912 року понад 60 проц. дворів були бідняцькими. Кількість середняцьких господарств зменшилась з 39 до 29 проц. Середняки засівали тільки 30,8 проц. від усієї орної землі. Водночас 15 куркульських господарств закріпили за собою кращі землі общини і вийшли на хутори. Крім того, куркулі скупили значну частину землі у бідноти своєї та сусідніх волостей. Так, три господарства мали від 100 до 150 десятин землі, інші два — 302 і 715 десятин.

---

[1] Краткие сообщения Института истории материальной культуры, вып. 26. М., 1950, стор. 174.
[2] Списки населенных мест Российской империи, т. XLI. Таврическая губерния, стор. 31.
[3] Сборник статистических сведений по Таврической губернии, т. 5, таблица Б 86—89.
[4] А. Е. Арина и др. Социально-экономические изменения в деревне, стор. 31, 32.
[5] Філіал Запорізького облдержархіву в Мелітополі, ф. 606, оп. 1, спр. 5, арк. 3.

Напередодні першої світової війни у Вознесенці проживало 2776 чоловік. У селі було три вулиці, що тягнулися майже на 6 км вздовж річки Молочної. Забудувалося воно невеликими хатами-мазанками під соломою та очеретом. Лише наприкінці 90-х років XIX ст. на присадибних ділянках почали насаджувати фруктові дерева. У заможних селян були великі сади, з яких вони одержували значні прибутки. Крім землеробства, 1202 чоловіки займалися промислами (торгівлею, візникуванням, ковальством, столярством, бондарством тощо). 14 куркульських дворів мали торговельно-промислові підприємства, де використовувалась праця найманих робітників[1].

Селянська біднота жила у злиднях. Про тяжке становище вознесенських селян свідчить їх скарга до Державної думи, в якій вказувалося на те, що жебрацтво серед них породжується малоземеллям і занадто високою орендною платою (близько 30 крб. за десятину). «Для піднесення селянського добробуту,— писали вони,— бажано, щоб усі казенні, монастирські, церковні, поміщицькі... землі були взяті до державної казни для негайної передачі в общинне користування без права продажу, і друге — дати можливість селянам здобувати освіту в середніх і вищих учбових закладах за рахунок держави»[2].

Майже півстоліття населення Вознесенки було позбавлене медичної допомоги. Невелику дільничну амбулаторію відкрито лише на початку XX ст. У 1914 році тут працював один лікар, фельдшер і акушерка.

Більшість дітей бідноти не мала змоги вчитись. Через вісім років після заснування села тут відкрили земське однокласне училище, де 1868 року навчалось 82 учні. Друге училище почало працювати в 1889 році, а наступного року — двокласне церковнопарафіяльне. Ними було охоплено лише п'яту частину дітей шкільного віку. В 1907 році відкрито ще одну земську школу. Загальна кількість учнів досягла 440. Але тільки шоста частина з них закінчувала навчання[3].

Великого лиха селянам завдала перша імперіалістична війна. З її початком половину працездатних чоловіків мобілізовано до армії, реквізовано значну частину коней, возів. Майже на 11 проц. зменшилися посівні площі, значно зросла кількість безпосівних і малопосівних господарств (з 32,5 проц. у 1912 р. до 41,2 в 1917 р.). Скориставшись з скрутного становища бідноти, куркулі інтенсивно скуповували її землі. Напередодні Лютневої буржуазно-демократичної революції в руках куркулів було зосереджено половину посівних площ, 44 проц. робочої худоби. В той же час 80 проц. безземельних і 67 проц. малоземельних селян мусили наймитувати у місцевих куркулів або йти на підприємства Мелітополя[4].

Після повалення самодержавства надії селянства на землю й припинення війни не здійснились. Зростало незадоволення політикою Тимчасового уряду. Жителі Вознесенки, які працювали в Мелітополі, розповсюджували серед односельчан більшовицькі ідеї щодо революційного розв'язання земельного питання і боротьби за владу Рад.

Після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції в Петрограді в с. Пологах 5 листопада 1917 року відбувся з'їзд представників чотирьох волосних центрів, у т. ч. і Вознесенки. З'їзд ухвалив резолюцію, в якій, зокрема, вказувалося: «Врятувати країну в такий тяжкий момент може тільки перехід влади до рук Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів»[5].

Радянську владу в селі проголошено в січні 1918 року. Створений волосний ревком став активно впроваджувати у життя перші декрети Радянського уряду. Земельна комісія приступила до перерозподілу землі на основі ленінського Декрету. Але завершити цю роботу не вдалося.

---

[1] Сборник по основной статистике, вып. 1, стор. 50, 457.

[2] Філіал Запорізького облдержархіву в Мелітополі, ф. 93, оп. 1, спр. 229, арк. 8.

[3] Справочная книга Одесского учебного округа, стор. 83; Обзор положения начального образования в Таврической губернии в 1906/1907 учебном году. Симферополь, 1907, стор. 6, 7.

[4] А. Е. Арина и др. Социально-экономические изменения в деревне, стор. 72, 73.

[5] Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні, т. 2, стор. 321.

Наприкінці квітня 1918 року Вознесенку захопили австро-німецькі окупанти. В селі почалися реквізиції хліба, худоби. Але вже у другій половині листопада розгорнувся наступ Червоної Армії та українських повстанських військ, і окупанти залишили село. Волревком вийшов з підпілля й відновив роботу. Та в середині грудня Вознесенку захопили білогвардійські частини експедиційного корпусу генерала Тілло. Невдовзі білогвардійці оголосили мобілізацію до білої армії. Але чоловіки не з'явилися на призовні пункти. У січні 1919 року селяни під керівництвом активістів П. І. Перемета та Ю. А. Помаза створили партизанський загін, який, базуючись у дніпровських плавнях, завдавав ударів білогвардійським гарнізонам, розташованим у селах повіту.

17 березня частини 2-ї бригади Першої Задніпровської радянської дивізії визволили Вознесенку. До лав бригади влилося близько 300 жителів села. Волревком організував збирання продовольства для Червоної Армії та голодуючого населення промислових міст. Кілька тисяч пудів хліба було відправлено для робітників Петрограда і Москви.

Та мирний перепочинок тривав недовго. На початку липня 1919 року село захопили денікінці. Знову почалися реквізиції продовольства, коней, возів, мобілізація селян у «добровольчу» армію. Але жителі всіляко саботували заходи денікінців: ховали хліб, худобу, а ті, хто підлягав мобілізації, пішли в дніпровські плавні. Білогвардійці заарештували близько двох десятків селян. Серед них денікінський офіцер впізнав колишнього солдата І. К. Товчигречка, який під час Жовтневого повстання в Петрограді разом з іншими солдатами зривав з офіцерів погони. Білогвардійці привселюдно розстріляли І. К. Товчигречка, І. А. Міняйла та М. Л. Стицина[1].

На початку січня 1920 року, після визволення села від денікінців, тут створено волревком, куди увійшли селяни П. М. Головін, Ф. І. Дяков, О. С. Браташ і В. І. Синявський. Тоді ж створено і сільський ревком на чолі з бідняком К. І. Морозом. Ревкоми організували допомогу частинам Червоної Армії продовольством. У лютому за рішенням сільського сходу 1-му кавалерійському Латиському полку передано чимало хліба, фуражу і м'яса, а 411-му полку — 65 пудів печеного хліба, 22 пуди м'яса, 3 пуди сала і 100 пудів ячменю. На сільському сході 28 березня селяни схвалили текст листа радянським частинам, де, зокрема, говорилось: «Ми, громадяни села Вознесенки, шлемо палкий привіт нашій доблесній Червоній Армії і зобов'язуємось підтримувати її постачанням продовольства, а також добровільним вступом до її лав»[2]. Особливо багато жителів вступило до 30-ї Іркутської стрілецької дивізії, частини якої перебували в той час у селі.

9 червня 1920 року Вознесенку захопили врангелівці. Грабунки, насильства і катування під час перебування в селі «воїнства чорного барона» стали повсякденним явищем. У серпні і вересні радянські частини, ведучи запеклі бої за важливий стратегічний пункт — Мелітополь, кілька разів проривалися до річки Молочної й зав'язували бої на околицях Вознесенки. Лише ввечері 30 жовтня село остаточно було визволено від врангелівців частинами 7-ї Самарської кавалерійської дивізії[3].

Німецькі окупанти і білогвардійці розорили населення Вознесенки. Наприкінці 1920 року в селі налічувалось 1100 дворів, проживало 7975 чоловік. Більшість хат стояла напівзруйнованою, без покрівель. Дві третини селян не мали ні інвентаря, ні худоби. 15 грудня волревком скликав загальні збори жителів, на яких обговорено питання про відбудову господарства. Тоді ж обрано комітет незаможних селян у складі К. Д. Мордвинова, О. Л. Зінченка, Л. Я. Горди та ін. Збори прийняли вітального листа В. І. Леніну: «Ми, вся біднота, хлібороби села Вознесенки,— говорилося в ньому,— зобов'язуємось всемірно зміцнювати дорогу нам Радянську владу і шлемо гарячий привіт дорогому вождю соціалістичної революції тов. Леніну і гаряче лю-

---

[1] Філіал Запорізького облдержархіву в Мелітополі, ф. Р-606, оп. 1, спр. 6, арк. 12—15.
[2] Там же, арк 21, 33, 38.
[3] Гражданская война на Украине, т. 3, стор. 419, 443, 508, 680.

бимій нашій героїчній Червоній Армії — захисниці трудящих усього світу. Зобов'язуємося всіма силами допомагати робітничому класові вести найзапеклішу боротьбу з проявами махновщини та куркулями — ворогами Радянської влади і трудового народу»[1].

У січні 1921 року відбулися вибори до сільської та волосної Рад селянських депутатів. Волвиконком з участю комнезаму створив волосний посівний комітет, який доклав багато зусиль, щоб забезпечити бідняків і середняків насінням, організувати супрягу і засіяти всі орні землі.

У травні в селі створено партійний осередок, до складу якого ввійшли А. П. Веточкін (секретар), Ф. М. Миронов, Д. Ф. Габов, М. П. Щукін та Ф. Д. Дмитрієв. Комуністи зосередили свою увагу на організації політико-масової роботи насамперед серед незаможників і молоді. У липні сількомнезам об'єднував вже 96 чоловік. У серпні створено комсомольський осередок[2]. Комуністи з допомогою членів сільради та комсомольців відкрили хату-читальню, організували роботу драматичного і хорового гуртків, які щонеділі влаштовували концерти або ж вистави; тут провадились бесіди й доповіді на суспільно-політичні теми, з питань атеїзму. Було відремонтовано школи.

Створена при сільраді земельна комісія під керівництвом партосередку та КНС провела перерозподіл землі з розрахунку 1,6 десятини на їдця; 70 господарств, які мали понад 60 десятин землі кожне, розкуркулено. Відібрані у них нетрудові землі, худобу та реманент передано бідноті. На сільському сході, що відбувся 25 вересня, прийнято рішення про створення сільськогосподарського кооперативного товариства, до якого вступило 800 чоловік. Відновило діяльність сільськогосподарське кредитне товариство, організовано прокатний і ремонтний пункти[3].

Того року внаслідок посухи посіви зернових загинули. Населення голодувало. Партійні і радянські органи мобілізували незаможників, комсомольців, молодь на пошуки захованого куркулями хліба. Створено комісію по боротьбі з голодом, яка організувала збирання пожертвувань, патронаж, їдальні та харчопункти для дітей і бідноти; були вилучені на користь голодуючим церковні цінності. Але становище лишалося дуже тяжким. Голод породив епідемії хвороб, від яких загинуло кількасот людей. Багато селян, в пошуках порятунку, залишили село[4].

1922 року через гостру нестачу насіння, тягла, інвентаря значна частина землі лишилася незасіяною. До того ж близько 10 проц. озимини вимерзло, решта дала мізерний урожай. Та в цей час державна допомога селу значно збільшилась, оскільки в багатьох районах України одержано добрі врожаї. З 1 вересня вознесенський фельдшерський пункт було взято на утримання Червоного Хреста, проведено протиепідемічні прищеплення. Набагато зменшилася смертність від пошесних хвороб. У 1923 році хліба вродили добрі. Держава надала податкові пільги маломіцним та середняцьким господарствам, а понад 30 проц. бідняцьких дворів зовсім звільнено від податків.

У березні 1923 року Вознесенка стала центром однойменного району, до якого ввійшло сім сільських Рад, що об'єднували понад два десятки населених пунктів[5]. Під керівництвом новостворених райкому партії та райвиконкому активізували роботу сільський партосередок, сільрада, КНС, що забезпечило дальше піднесення економіки і культури села. Було відкрито 2 кооперативні крамниці, працювали 6 швейних, шевських і столярних майстерень, 11 кузень, 9 вітряків і 6 парових млинів. Фельдшерський пункт перетворено на лікарню. Селяни відремонтували чо-

---

[1] Філіал Запорізького облдержархіву в Мелітополі, ф. Р-382, оп. 1, спр. 1, арк. 115; ф. Р-606, оп. 1, спр. 6, арк. 90—94.

[2] Запорізький облпартархів, ф. 264, оп. 1, спр. 11, арк. 38; ЦДАЖР УРСР, ф. 257, оп. 1, спр. 34, арк. 80.

[3] Філіал Запорізького облдержархіву в Мелітополі, ф. Р-20, оп. 1, спр. 4, арк. 30—38; ф. Р-41, оп. 2, спр. 228, арк. 1—2.

[4] Материалы VI Мелитопольского уездного съезда Советов. Мелитополь, 1922, стор. 25, 26.

[5] У вересні 1930 року Вознесенський район було ліквідовано, а Вознесенку віднесено до Мелітопольського району.

тири сільські школи, забезпечили їх паливом. В цей час у школах навчалось 336 дітей. За допомогою вчителів організовано кілька гуртків по ліквідації неписьменності. В одній з колишніх куркульських хат відкрито сільбуд[1].

Справжній перелом у житті селян Вознесенки стався в роки колективізації сільського господарства. Провідниками її були партійний та комсомольський осередки; значну організаційну роботу проводили сільрада і КНС. У 1928 році створено ТСОЗ «Перемога», садово-городні товариства «Зелений гай» та «Добрий шлях», а також ремісничу артіль «Шубник». Наступного — організовано колгосп «Перемога», до якого наприкінці 1930 — на початку 1931 року вступили всі одноосібні господарства. За рішенням загальних зборів колгоспників було розкуркулено і вислано за межі села 63 куркульські родини, багатьох підкуркульників позбавлено виборчих прав[2].

Завдяки зусиллям партосередку в колгоспі «Перемога» успішно проведено першу більшовицьку весну. Наприкінці 1930 року артіль виконала план хлібозаготівель на 141 проц., перевиконала план осінньої сівби. В організаційно-господарському зміцненні колгоспу велику роль відіграв політвідділ Мелітопольської МТС, створеної того ж року. Самовіддано працювали комсомольці. Комсомольсько-молодіжні бригади І. Корнієнка, М. Зінченка, М. М. Міняйло, П. Ф. Деркаченко та ін. показували приклад на сівбі і збиранні врожаю 1931 року.

Колгосп «Перемога» був найбільшим в районі. Але відсутність досвіду керівництва великим господарством породжувала значні труднощі в організації артільного виробництва. У 1934 році на базі колгоспу-гіганта створено чотири артілі — «Колос», «Перемога», «Повстанець» і «Хлібороб». У кожній з них були партійні й комсомольські організації. Колгоспи Вознесенки активно включились у соціалістичне змагання артілей області за високі врожаї сільськогосподарських культур та підвищення продуктивності худоби. У 1936—1940 рр. колгоспи збирали пересічно по 20 цнт пшениці та 22 цнт ячменю з га[3]. Окремі бригади і ланки мали ще вищі показники. Так, ланка Ф. Поволоцького з колгоспу «Перемога» 1937 року виростила по 38 цнт озимої пшениці на кожному з 30 гектарів.

Успішно розвивалося громадське тваринництво. В усіх колгоспах були конеферми, ферми великої рогатої худоби, свино- і вівцеферми, а в артілі «Перемога» — і птахоферма. Артіль «Повстанець» 1939 року одержала від тваринництва 50,5 тис. крб. прибутку. Значні прибутки давали баштани, сади. Колгоспи «Перемога» і «Повстанець» мали по 40—80 га садових насаджень — черешень, вишень, яблунь, абрикос, груш. За визначні успіхи у вирощуванні високих врожаїв зернових і технічних культур та виробництві продуктів тваринництва артілі, а також багато колгоспників не раз були учасниками Всесоюзної сільськогосподарської виставки. Голова колгоспу «Колос» І. В. Баляба, зоотехнік В. С. Лень, доярка Є. К. Ємець нагороджені дипломами ВСГВ[4].

На основі піднесення усіх галузей колгоспного виробництва загальні прибутки господарств протягом 1936—1940 рр. зросли в чотири рази і становили 2,3 млн. крб. Колгоспи одержували значні грошові премії за надплановий продаж державі продуктів сільського господарства. Так, у 1936 році артілі «Перемога» видано 44 тис. крб. премії. Підвищилась оплата праці трудівників села. У 1936—1940 рр. колгоспники одержували на трудодень по 2—3 кг хліба і 1,2—5 крб. грішми. Більша частина витрат колгоспника (близько 80 проц.) припадала на його культурно-побутові потреби, в т. ч. третина — на мануфактуру, одяг, взуття тощо[5].

---

[1] Філіал Запорізького облдержархіву в Мелітополі, ф. Р-98, оп. 1, спр. 11—27, арк. 1, 75; ф. Р-429, оп. 1, спр. 6, арк. 3, 14, 28.
[2] Газ. «Радянський степ», 17 лютого 1929 р.; Філіал Запорізького облдержархіву в Мелітополі, ф. Р-17, оп. 1, спр. 12, арк. 33; оп. 2, спр. 17, арк. 9.
[3] Філіал Запорізького облдержархіву в Мелітополі, ф. Р-503, оп. 1, спр. 124, арк. 259.
[4] Там же, арк. 305—315.
[5] Запорізький облдержархів, ф. Р-1236, оп. 1, спр. 158, арк. 9.

Селяни стали жити заможно і культурно. У передвоєнні роки в селі капітально відремонтовано житловий фонд, споруджено десятки нових добротних будинків. На присадибних ділянках зеленіли сади. Упорядковано вулиці. Вознесенку було радіофіковано й електрифіковано.

Поліпшилася охорона здоров'я жителів. Працювали лікарня на 15 ліжок, пологовий будинок, дитяча консультація, аптека. У кожному колгоспі були дитячі ясла й садки.

До 1938 року в селі покінчено з неписьменністю. Неухильно здійснювався закон про загальну початкову, а потім і семирічну освіту. У 30-і роки організовано семирічну школу. 1938 року її перетворено на середню, а одну початкову — на неповну середню. В них працювало 50 вчителів[1].

Своє дозвілля вознесенці проводили в сільбуді, що мав зал на 400 місць, стаціонарну кіноустановку. При ньому працював драматичний гурток, який поставив близько двох десятків п'єс. Полюбили вознесенці й свою хорову капелу, струнний та духовий оркестри, останнім керував колгоспник Г. Г. Монахов. Діяли колгоспні клуби, хати-читальні й червоні кутки. При клубах були стаціонарні й пересувні бібліотеки. Кожна сім'я передплачувала один—два примірники газет і журналів.

Коли почалася Велика Вітчизняна війна, понад дві тисячі жителів Вознесенки зі зброєю в руках стали на захист соціалістичної Вітчизни. З наближенням фронту в селі створено винищувальний загін, який потім влився до лав Червоної Армії. У серпні було евакуйовано 250 механізаторів і тваринників, вивезено 42 трактори, 6 комбайнів, 1,2 тис. голів великої рогатої худоби, хліб.

5 жовтня 1941 року гітлерівські загарбники захопили село. За час окупації фашисти розстріляли і закатували 234 жителі, в т. ч. учасників боротьби за встановлення Радянської влади, членів колишнього комнезаму Г. Д. Бондаренка, М. А. Мордвінова, Ю. Юрченка та його 15-річного сина. На каторжні роботи до Німеччини вивезено 345 юнаків і дівчат. Ліквідувавши колгоспи, окупанти під загрозою зброї примушували селян працювати в «общинах». Патріоти всіляко чинили опір окупантам. У Вознесенці діяла підпільна патріотична група, яка мала радіостанцію і збирала розвідувальні дані для передачі командуванню Червоної Армії. Наприкінці 1941 року фашисти схопили підпільників Ф. Є. Козакова, П. Я. Коломійця і С. С. Юрченка і привселюдно розстріляли[2].

Ще задовго до вирішального наступу радянських військ на півдні України гітлерівці створили на річці Молочній потужний оборонний рубіж з центром у Мелітополі. У Вознесенці споруджено глибоко ешелоновану оборону, що закривала підступ до Криму та пониззя Дніпра.

Понад місяць точилися бої на річці Молочній. 14 жовтня 1943 року частини 126-ї Горлівської, 416-ї Таганрозької та 347-ї стрілецької дивізій 51-ї армії визволили Вознесенку від німецько-фашистських загарбників[3]. В запеклих боях загинуло 163 радянські воїни, які поховані в братській могилі в центрі села, де пізніше встановлено пам'ятник. У 1970 році завершено спорудження меморіального комплексу загиблим воїнам-визволителям.

2760 жителів Вознесенки мужньо билися з ворогом на фронтах Великої Вітчизняної війни. З них 1686 чоловік нагороджено орденами й медалями Союзу РСР.

Після відступу окупантів в селі уціліло тільки 15 хат і приміщення початкової школи. Загальні збитки, заподіяні фашистами, становили 151,5 млн. крб.[4] Бойовим штабом відбудови села і артільного господарства стали партійні та комсомольські організації, створені в усіх чотирьох колгоспах. Комуністи очолили найважливіші ділянки громадського виробництва: В. С. Леня, І. М. Щербину, Г. П. Данильченка

---

[1] Запорізький облдержархів, ф. Р-1675, оп. 1, спр. 23, арк. 6, 7.
[2] Там же.
[3] Г. М. Уткин. Штурм «Восточного вала», стор. 312—314, 326, 327.
[4] Запорізький облдержархів, ф. Р-1675, оп. 1, спр. 23, арк. 7.

і М. Л. Рябця обрано головами колгоспів, Г. О. Лютого, В. І. Рудченка призначено бригадирами. Держава подала допомогу артілям насінням та худобою. Навесні 1944 року всю скопану вручну й зорану землю було засіяно. Восени в село прибуло кілька тракторів Мелітопольської МТС. Було зорано й засіяно близько половини посівних площ. Врожай зернових того року становив пересічно 8,4 цнт з гектара[1].

Мінометники ведуть бій за визволення с. Вознесенки. Жовтень 1943 р.

Після закінчення Великої Вітчизняної війни до села повернулося понад тисячу демобілізованих воїнів. З братніх республік надходила допомога — машини, худоба, будівельні матеріали. До 1950 року було відбудовано близько половини житлового фонду Вознесенки, освоєно довоєнні посівні площі. В колгоспах вже налічувалося 1100 голів великої рогатої худоби, 1129 овець, 830 свиней.

Того ж року всі чотири колгоспи — «Перемога», «Колос», ім. 30-річчя ВЛКСМ та «Хлібороб» — об'єдналися в одну артіль, якій було присвоєно ім'я С. М. Кірова. За колгоспом закріплено 10,8 тис. га землі, в т. ч. 224 га фруктових садів. Колгосп очолив колишній офіцер-фронтовик, кавалер багатьох орденів і медалей комуніст Г. М. Зубенко. Протягом наступних восьми років завдяки зміцненню виробничо-технічної бази та поліпшенню організації праці колгоспники добилися дальшого зростання економіки артілі. 1958 року середня врожайність озимої пшениці становила вже 19 цнт з га. Виробництво молока збільшилося вп'ятеро, а м'яса — майже у вісім разів. Прибуток артілі 1958 року становив 1,1 млн. карбованців. В роки семирічки прибуток господарства зріс майже вдвоє.

Виконуючи рішення березневого (1965 р.) Пленуму ЦК КПРС, XXIII з'їзду КПРС та XXIII з'їзду Компартії України, партійний комітет, правління артілі вжили ряд заходів щодо поліпшення агротехніки сільськогосподарських культур, удосконалення системи морального і матеріального заохочення колгоспників. Це забезпечило значне піднесення економіки колгоспу. 1969 року врожайність зернових становила пересічно 23 цнт з га, соняшнику — 17 цнт з га. Неподільний фонд господарства перевищив три млн. крб. Збільшилася й оплата праці. Колгоспники одержували на людино-день близько 4 карбованців.

У колгоспі трудилося 20 спеціалістів сільського господарства і понад сто механізаторів. Почесне звання колективів комуністичної праці вибороли друга і третя комплексні бригади, працівники тваринницьких ферм; близько 300 колгоспників змагалися за звання ударників комуністичної праці. Одними з перших одержали це почесне звання знатний механізатор колгоспу М. В. Яценко, що сів за кермо трактора ще в перші роки колективізації, та доярка комсомолка Н. Я. Дубина, яка прийшла працювати на ферму після закінчення школи. За визначні успіхи у виробництві сільськогосподарської продукції 11 колгоспників нагороджено орденами і медалями Союзу РСР.

Заспівувачем всіх передових починань у колгоспі є партійна організація, яка налічує 92 комуністи. Під її керівництвом активно працює комсомольська організація, що об'єднує 138 юнаків і дівчат.

Щасливо й заможно живуть колгоспники Вознесенки. Вони мають в особистому

[1] Запорізький облдержархів, ф. Р-1236, оп. 2, спр. 79, арк. 72, 104, 151.

Виступ агіткультбригади. Село Вознесенка, 1966 р.

користуванні 60 легкових автомашин, 400 мотоциклів, 755 телевізорів. За післявоєнний час в селі споруджено 1,2 тис. добротних будинків, критих шифером або ж черепицею. Всі вулиці забруковано, обсаджено декоративними деревами. В центрі села на восьмигектарній ділянці насаджено парк. Навколо нього розташувалися двоповерхові приміщення правління колгоспу, школи, колгоспний будинок культури. Споруджуються сільський будинок культури із залом на 650 місць, будинок тваринника, що матиме їдальню, профілакторій, червоний куток, кімнату відпочинку. В селі діє водопровід, вздовж головних вулиць прокладено тротуари.

У Вознесенці працюють відділення пошти й телеграфу, автоматична телефонна станція, колгоспний радіовузол, майстерні побутового комбінату тощо.

До послуг трудящих — лікарня на 25 ліжок, пологовий будинок, четверо дитячих ясел і садків. На тваринницьких фермах діють профілакторії. Щороку багато колгоспників зміцнюють здоров'я в санаторіях і будинках відпочинку, а учні — в піонерському таборі на узбережжі Азовського моря.

У Вознесенці працюють середня та восьмирічна школи; перша розміщується в типовому двоповерховому будинку, має виробничі майстерні. Понад 200 випускників середньої школи залишилися працювати в рідному колгоспі. З них 12 чоловік, закінчивши заочно вузи й технікуми, трудяться бригадирами, агрономами, зоотехніками й ветеринарами.

Розквітає культура оновленого села. Мистецтво, радіо, кіно, телебачення, преса міцно ввійшли в життя і побут колгоспників. Художня самодіяльність, яка створює умови для всебічного розвитку народних талантів, охоплює дедалі більшу кількість трудівників Вознесенки. За успішну діяльність колгоспному будинку культури присвоєно звання закладу відмінної роботи. Хор та вокально-хореографічний колектив «Веснянка» посіли перші місця на районному та обласному оглядах художньої самодіяльності, присвячених 50-річчю Радянської влади. Колектив «Веснянки» успішно виступав на ювілейному республіканському фестивалі самодіяльного мистецтва в Києві.

У будинку культури відбуваються вистави і концерти місцевих аматорів сцени, вечори трудової слави, зустрічі трьох поколінь тощо. Тут виступають колективи професіональних театрів і філармоній Запоріжжя, Києва, Москви та інших міст країни. В селі є літній кінотеатр.

Вознесенці подружили з книгою, яка стала і порадником у праці, і супутником в години відпочинку. В колгоспній та шкільних бібліотеках налічується понад 25 тис. книг. Багато сімей мають власні бібліотеки. В селі любовно оформляються стінні газети, бойові листки «блискавки», «їжаки», які гострим більшовицьким словом допомагають викорінювати недоліки, кличуть до нових трудових звершень.

Жителі Вознесенки доклали багато зусиль, щоб гідно зустріти знаменну дату — 100-річчя з дня народження В. І. Леніна.

Г. В. ТОВЧИГРЕЧКО

СЕМЕ́НІВКА

Семенівка (до 1870 року — Сорокове) — село, центр однойменної сільської Ради. Розташована на правому березі річки Молочної, за 7 км від районного центру. До найближчої залізничної станції Мелітополь — 5 км. Населення — 2060 чоловік. Сільській Раді підпорядковано села Тамбовку, Рівне та Обільне.

Сорокове засноване 1813 року переселенцями із сіл Чернігівки і Андріївки Бердянського повіту[1]. Згодом сюди прибуло кілька сімей з Дніпровського повіту, а також з Малої Білозерки Мелітопольського повіту. Протягом 1830—1832 рр. тут поселилися державні селяни з Миргородського повіту Полтавської та Білгородського повіту Харківської губерній, а в 50-х роках — з Курської та Орловської губерній. За народними переказами, назва села Сорокове походить від назви місця заснування — сорокової дільниці. З 50-х років переселенці з Орловської губернії стали називати його Семенівкою в пам'ять про рідне село на батьківщині. Ця назва й була офіційно затверджена у 1870 році[2].

Спочатку землею користувалися за правом займанщини. Вирощували пшеницю, коноплі та льон, але здебільшого займалися тваринництвом — розводили коней, овець і велику рогату худобу. Жителі, які оселилися тут пізніше, вже не мали достатньої кількості землі. У 1826 році заможні сім'ї почали виходити на хутори. Першим засновано хутір Федорівку.

У 1834 році в селі здійснено перший переділ землі на 493 ревізькі душі, на кожну з них припало по 11,5 десятини (з врахуванням садиби, ріллі і толоки). В наступні роки, зі збільшенням кількості населення, розміри наділів зменшувалися, тому доводилося використовувати частину толоки. Культура землеробства на той час була низькою. Селяни в середньому збирали по 16—20 пудів зерна з десятини.

Після царських указів про поземельний устрій державних селян мешканці Семенівки почали сплачувати казні щорічний внесок — «державну оброчну подать» — в сумі 2432 крб. Крім того, з них стягали ще й інші податки — подушний, земський, волосний і мирський[3]

Поступово змінювався профіль господарства села у зв'язку із зростанням попиту на хліб. Збільшувалася кількість населення. 1884 року тут проживало 1886 чоловік. За сільською общиною було закріплено 5664 десятини землі. Община в 70-х роках перейшла на переділ землі на наявні чоловічі душі; до 1884 року наділи зменшилися до 5,8 десятини.

Через подрібнення наділів, брак тягла й реманенту, непосильні податки, чимало селян швидко зубожіло. За даними перепису 1884 року із 289 дворів 6 не були приписані до общини і права на надільну землю не мали. Понад 140 господарств були бідняцькими, половина з них не мала тягла, третина — корів, дві третини — інвентаря. Середняцьку групу становили 112 господарств, з яких лише 30 обробляли землю власними силами, решта мусила вдаватися до супряги. Водночас 25 заможних господарств засівали 25—50 і більше десятин землі, мали достатню кількість робочої худоби, інвентаря тощо. Один з глитаїв володів 375 десятинами купленої землі. Крім надільної, куркулі засівали 650 десятин орендованої землі. Вони експлуатували 35 батраків.

Процес класового розшарування селян поглиблювався, на початку XX ст. в Семенівці було 26,9 проц. вкрай зубожілих господарств. Рятуючись від голоду й злиднів, селянська біднота залишала рідне село і в пошуках заробітків переселялася до Мелітополя та інших міст країни, поповнюючи лави міського пролетаріату.

Серед селян зростало незадоволення існуючим ладом, яке посилювала непопу-

---

[1] А. Е. Арина и др. Социально-экономические изменения в деревне, стор. 11.

[2] Сборник статистических сведений по Таврической губернии, т. 1, вып. 2, ч. 2. М., 1887, стор. 29—30.

[3] Сборник статистических сведений по Таврической губернии, вып. 1. Симферополь, 1885, таблица А 4.

лярна в народі російсько-японська війна. 1904 року в Семенівці з'явилася прокламація «До всіх робітників депо ст. Мелітополь», підписана «Іскоркою». Цю прокламацію приніс у село службовець залізничної станції М. І. Дерка[1]. У роки першої російської революції члени мелітопольської соціал-демократичної організації «Іскорка» вели широку політичну агітацію серед селян повіту, в т. ч. й у Семенівці. Активно допомагали їм місцеві селяни К. Хилько й О. Литовченко, в минулому моряки Чорноморського флоту, М. Корзун, пізніше член «Іскорки», а також М. Картишов, який працював залізничником у Мелітополі[2].

Внаслідок впровадження столипінської аграрної реформи 86 родин Семенівки спродали свої наділи й стали батраками, частина їх виїхала до Мелітополя на заробітки. Протягом 1909—1913 рр. сільські куркулі загарбали майже 2 тис. десятин бідняцької та середняцької землі. 15 заможних господарств вийшли на хутори. Глитаї прибрали до своїх рук понад 60 проц. орендних земель, майже половину всієї робочої худоби, весь складний реманент[3].

Напередодні першої світової війни в Семенівці налічувалося 400 дворів, проживало 3652 чоловіка. Село забудовувалося вздовж річки Молочної і мало подовжню та дві поперечні вулиці. За житла селянам правили переважно хати-мазанки під соломою та очеретом. Лише в центрі височіли церква та цегляні будинки куркулів. У селі було з десяток дрібних лавок, шинок, винні погреби, кілька кузень, шевські та інші майстерні. Більшість селян одягалась у домоткані сіряки та свитки, носила саморобне взуття. Через систематичне недоїдання та антисанітарні побутові умови населення часто хворіло, але лікарської допомоги не мало — в селі не було навіть фельдшерського пункту.

Населення не знало грамоти. Тільки через 30 років після заснування села тут відкрили першу парафіяльну школу. В 1875/76 навчальному році її відвідували 47 хлопчиків і дві дівчинки. Тоді ж тут почала працювати невелика бібліотека. У 1884 році лише 495 з 1886 жителів села, в т. ч. 44 жінки, сяк-так вміли читати й писати. На початку XX ст. почала працювати земська однокласна початкова школа та школа грамоти.

У роки світової імперіалістичної війни в Семенівці значно зросла кількість бідняцьких господарств. Бідноті належало лише 8,9 проц. посівних площ, 9,6 проц. реманенту, 10,2 проц. тягла. Невдоволення селян зростало. З фронту повернулися до Семенівки М. Я. Ганзін, Ф. М. Шпак, О. П. Корнієнко, Д. С. Кашкарьов, Є. Ф. Індик та інші. Вони розповідали селянам правду про війну, про боротьбу більшовиків за припинення кривавої бойні.

Коли стало відомо про повалення самодержавства, зміцнилися надії семенівських селян на мир і землю. Але Тимчасовий уряд не задовольнив основних вимог селянства. Революційно настроєна біднота прислухалася до голосу фронтовиків, залізничників, які, підтримуючи зв'язки з мелітопольськими більшовиками, провадили агітаційну роботу на сходках і мітингах селян.

Радісно зустріла біднота звістку про перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції. Мелітопольський повітовий з'їзд Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів, що відбувся 21—22 січня 1918 року, проголосив встановлення влади Рад у всьому повіті. До Семенівки прибули представники повітової Ради і допомогли створити сільський ревком, членами якого стали бідняки С. Н. Антонов, П. Ф. Красніков, М. А. Корзун, І. І. Порибко. Ревком почав здійснювати декрети Радянського уряду: облікував нетрудові землі у куркулів, конфіскував лишки інвентаря і тягла, провадив заготівлю хліба. Багато уваги довелося приділити організації поповнення частин Червоної Армії, налагодженню роботи шкіл тощо.

---

[1] Кримський облдержархів, ф. 26, оп. 2, спр. 269, арк. 7.

[2] Революционное движение в Таврической губернии в 1905—1907 гг., стор. 5, 7.

[3] Материалы подворной переписи Мелитопольского уезда, вып. 1, стор. 20, 42, 43, 118, 214, 232—235, 248, 249.

Наприкінці квітня 1918 року Семенівку захопили австро-німецькі окупанти. Вони примусили селян сплатити велику контрибуцію, вивезли до Німеччини багато тисяч пудів хліба, сотні голів великої рогатої худоби й коней[1]. Трудящі Семенівки під керівництвом більшовиків чинили опір окупантам. Влітку 1918 року вони підтримали страйк мелітопольських залізничників, доставляли їм продовольство.

В другій половині листопада 1918 року окупанти залишили село. Відновив роботу ревком, який організував допомогу сім'ям червоноармійців та бідняцьким родинам. В середині грудня того ж року село захопили білогвардійські частини з корпусу генерала Тілло. Коли оголосили мобілізацію до білої армії, біднота Семенівки пішла до партизанських загонів сусідніх сіл Терпіння та Спаського і зі зброєю в руках виступила на боротьбу з білогвардійцями. За спробу уникнути мобілізації денікінці привселюдно стратили селян І. С. Григорова та М. Івлєва.

15 березня 1919 року частини 2-ї бригади 1-ї Задніпровської радянської дивізії визволили село від білогвардійців. До лав бригади вступило багато жителів Семенівки. Вийшов з підпілля ревком, якому довелося працювати в складних умовах боротьби з бандою Коваля. Наприкінці травня банду знешкодили бійці мелітопольського комуністичного батальйону[2]. Але безчинства тривали. Влітку почастішали напади махновців, які грабували населення, вбивали радянських активістів.

У другій половині червня 1919 року Семенівку захопили денікінці. Частина активу села поповнила партизанський загін Ф. П. Хімича, який діяв у дніпровських плавнях. Восени, коли почалися запеклі бої за Мелітополь, село кілька разів переходило з рук у руки. 11 січня 1920 року його визволили від білогвардійців бійці 42-ї стрілецької дивізії Червоної Армії. Відразу ж відновив роботу ревком, до складу якого увійшли селяни П. І. Шевцов (голова), С. Н. Антонов, М. І. Кидалов[3]. Ревком насамперед організував допомогу родинам червоноармійців, подбав про виконання продрозверстки, провадив збирання хліба для голодуючих робітників промислових центрів Росії.

Після захоплення 9 червня 1920 року Мелітополя врангелівцями мелітопольський комуністичний батальйон передислокувався до Семенівки. Близько трьох тижнів батальйон та червоні партизани, серед яких були й семенівці, вдало маневруючи, сковували дії ворога. Коли сюди підійшли частини 46-ї дивізії Червоної Армії, загони влилися до її складу, створивши ядро розвідувальної групи. Після кривавих боїв з переважаючими силами ворога червоні бійці змушені були відійти, врангелівці захопили село. В тилу білогвардійців діяв партизанський загін Ф. П. Хімича, серед месників було чимало семенівців[4].

Тяжкі бої за Мелітополь тривали протягом липня—жовтня 1920 року. Семенівка знову стала ареною кровопролитних битв. В ніч на 30 жовтня 25-й і 26-й кавалерійський полки Першої бригади 5-ї кавалерійської дивізії 13-ї армії назавжди визволили село від білогвардійців[5]. Ревком, який негайно відновив роботу, налагодив постачання червоноармійських частин продовольством і фуражем, організував допомогу транспортом. У грудні 1920 року в селі створено комітет незаможних селян, його головою обрано Є. Ф. Індика.

У січні 1921 року в Семенівці відбулися вибори до сільської Ради, її очолив колишній фронтовик П. Д. Індик. Сільська Рада і КНС мобілізували актив села на боротьбу з куркульським бандитизмом, керували розподілом землі (з розрахунку по 2 десятини на їдця), організували виконання продрозверстки, конфіскували у багатіїв і передали бідноті лишки худоби та реманенту[6]. Взимку 1920—1921 рр. відновили

---

[1] Запорізький облдержархів, ф. Р-2046, оп. 1, спр. 350, арк. 45; спр. 352, арк. 1.
[2] Под знаменем Великого Октября. Документы и материалы. Мелитополь, 1957, стор. 120, 121.
[3] Філіал Запорізького облдержархіву в Мелітополі, ф. Р-58, оп. 1, спр. 66, арк. 1, 11.
[4] Харківський облдержархів, ф. Р-1772, оп. 1, спр. 1485, арк. 4; оп. 4, спр. 3, арк. 46; ЦДАРА, ф. 7949, оп. 1, спр. 7, арк. 64.
[5] Гражданская война на Украине, т. 3, стор. 184, 185, 678.
[6] Філіал Запорізького облдержархіву в Мелітополі, ф. Р-166, оп. 1, спр. 117, арк. 249.

роботу школи, відкрилися хата-читальня, бібліотека, сільбуд, де виступали лектори та культармійці. Жінки взяли шефство над дитячим будинком.

Створений навесні 1921 року партійний осередок, до якого увійшли П. М. Ганзін, М. А. Корзун, Г. Д. Лук'янов, разом з сільрадою і КНС вжили заходи, спрямовані на боротьбу з голодом. Активісти села виявляли прихований куркулями хліб, організували громадське харчування дітей та сільської бідноти. Незаможним сім'ям подано допомогу реманентом, тяглом та насінням, вилученими у куркулів. Значну допомогу дістали голодуючі від держави через щойно створені кооперативні споживче та кредитне товариства. Завдяки цим заходам наступного року селяни засіяли три чверті посівних площ, зібрали непоганий урожай. Голод було подолано.

Перші кроки зроблено також і в напрямку кооперування селян. В листопаді 1922 року комнезамівці організували комуну «Зелена поляна», яку очолив Н. А. Король. Через рік створено комуну «Незаможник», якій передано вилучені в куркулів худобу, реманент і зерно. Це були ще невеликі господарства. Так, у 1925 році комунари «Зеленої поляни» обробляли лише 100 десятин землі, мали 9 коней і 5 корів[1]. Комунарівці придбали тягло, косарки, віялки та інший інвентар, розвивали тваринництво.

За рішенням загальних зборів селян, на базі комун у 1927 році було засновано три ТСОЗи, які наступного року об'єдналися в одне господарство «Незаможник». 1929 року ТСОЗ перетворено в артіль, її очолив комуніст Г. Д. Лук'янов. У вересні того року в колгоспі створено партійний осередок, секретарем якого обрали Я. І. Сидоренка. Комуністи керували виробничими бригадами артілі. Пізніше партійний осередок колгоспу поповнився посланцями робітничого класу Донбасу двадцятип'ятитисячниками Я. І. Чемутенком та М. К. Шабановим.

Активну участь у колективізації села брав комсомольський осередок, утворений ще 1924 року. Через чотири роки в Семенівці налічувалося 11 комсомольців. Секретарем осередку був спочатку П. Устинський, а згодом М. П. Дерко.

1930 року в Семенівці засновано колгоспи «Вільний труд» і «Червоний Жовтень», а через три роки — «Ударник». Поступово зміцнювалася економіка колективних господарств, зростали врожаї. У 1933 році на колгоспних ланах працювало сім тракторів. Першу борозну проклав тракторист В. А. Разумов.

Соціалістичній перебудові села чинили шалений опір куркулі. Вони труїли худобу, псували громадське майно, вели ворожу агітацію серед нестійких селян. За рішенням загальних зборів колгоспників майно 14 куркулів конфіскували, а їх з сім'ями вислали за межі району.

Міцною опорою колгоспів Семенівки стала Терпіннівська МТС, створена 1931 року. Тут відкрилися курси трактористів, рільників, бухгалтерів. Велику роботу в селі вів політвідділ МТС. На сторінках багатотиражної газети політвідділу «За більшовицький колгосп» розповідалося про переваги колективних форм господарювання. Політвідділ організовував соціалістичне змагання колгоспників, розгорнув масово-політичну та культурно-виховну роботу.

В 1936—1937 рр. у колгоспах Семенівки працювали десятки тракторів, вийшли в поле перші вітчизняні комбайни. Основні виробничі процеси було механізовано. Широко відомим в області стало ім'я трактористки Тосі Бондаренко, яка 1937 року на своєму «Універсалі» засівала в день по 23 га замість 10.

Зростала урожайність сільськогосподарських культур. В передвоєнні роки колгоспники одержували по 15—17 цнт зернових з га. Члени городньої ланки Г. П. Новах з артілі «Червоний Жовтень» зібрали в середньому по 150 цнт картоплі та по 350 цнт капусти з га[2]. Протягом 1936—1940 рр. в артілях «Більшовик» та «Червоний Жовтень» створено високопродуктивні молочнотоварні та свиноферми. Четверо колгоспників

[1] Філіал Запорізького облдержархіву в Мелітополі, ф. Р-372, оп. 1, спр. 1, арк. 1—5; спр. 53, арк. 1—12; ф. Р-21, оп. 1, спр. 317.

[2] Газ. «Радянський степ», 7 листопада, 5 грудня 1937 р.

Семенівки — тракторист Ф. Г. Латишев, тваринник О. М. Кирсанов, бригадир рільничої бригади О. Шамко та ланкова О. Жирова стали учасниками Всесоюзної сільськогосподарської виставки.

Драмгурток сільбуду с. Семенівки. 1924 р.

Напередодні Великої Вітчизняної війни колгоспи Семенівки перетворилися на зразкові й високопродуктивні господарства. В 1940 році прибутки артілей становили 1,8 млн. крб. Колгоспники одержали на трудодень по 3 кг хліба і по 3 крб. 50 коп. грішми[1].

Значна частина жителів села спорудила добротні будинки. В селі працювали дві крамниці, пекарня, їдальня. Будинки по вулицях Жовтневій та Першотравневій було радіофіковано.

З 1925 року в селі працював медично-консультаційний пункт. Було налагоджено санітарний контроль за водопостачанням, постійне медичне обстеження населення, особливо учнів, консультування вагітних жінок. Систематично читалися лекції на медико-санітарні теми.

До 1937 року в Семенівці ліквідували неписьменність серед дорослого населення. У 1939/40 навчальному році працювала семирічна школа, в якій здобували знання всі діти шкільного віку.

При сільському клубі організували драматичний, хоровий та інші гуртки художньої самодіяльності. Великою популярністю серед односельчан користувався хор, яким керував Н. К. Харламов. В клубі демонструвалися кінофільми, відбувалися лекції й бесіди. Відкрилася сільська бібліотека. Культурне шефство над селом здійснювали залізничники станції Мелітополь[2].

Коли почалася Велика Вітчизняна війна, до лав Червоної Армії стали 384 жителі Семенівки, серед них — чимало добровольців. Для потреб фронту було мобілізовано автомашини й кілька тракторів. На виробничих ділянках чоловіків замінили жінки, підлітки, старики. Наблизився фронт, і з села евакуювали частину громадської худоби та колгоспного майна, а зерно та реманент роздали колгоспникам на збереження.

6 жовтня 1941 року Семенівка була окупована гітлерівцями. Силою зброї вони примушували селян коритися «новому порядку», забирали худобу, хліб та інші продукти, 110 юнаків та дівчат силоміць вивезли на каторжні роботи до Німеччини. Грабунки й насильства тривали два роки. Та не скорилися ворогові радянські люди. Патріоти всіляко саботували заходи окупантів. Щоб не працювати на ворога, селяни переховувалися в лісі, прищеплювали собі хвороби; худобу виганяли в степ. Фашисти жорстоко розправилися з багатьма патріотами. Від тортур померла одна з перших комсомолок Т. Д. Богатирьова, сільських комуністів Ю. Г. Ігнатова, В. П. Кидалова і Н. К. Харламова розстріляно.

У 1943 році в районі Семенівки протягом місяця точилися запеклі бої з гітлерівцями, що намагалися будь-що утримати глибоко ешелоновану оборонну лінію по річці Молочній. 23 жовтня 1943 року радянські війська вибили фашистських окупантів з села. У визволенні Семенівки брали участь підрозділи 5-ї та 51-ї ударних

[1] Запорізький облдержархів, ф. Р-1236, оп. 1, спр. 158, арк. 7, 8.

[2] Філіал Запорізького облдержархіву в Мелітополі, ф. Р-46, оп. 1, спр. 2, арк. 8; ф. Р-429, оп. 1, спр. 77, арк. 77; оп. 3, спр. 128, арк. 77.

армій 4-го Українського фронту[1]. Смертю хоробрих загинули 300 радянських воїнів. Семенівці свято шанують пам'ять героїв. У центрі села на братській могилі височить пам'ятник мужнім.

Жителі Семенівки внесли гідний вклад у загальнонародну справу перемоги над ворогом. 245 односільчан смертю хоробрих полягли в боях на фронтах Вітчизняної війни. 36 чоловік нагороджено орденами й медалями Радянського Союзу. Мужністю й відвагою уславив себе лейтенант І. М. М'якотін. У лютому 1945 року фашисти оточили його підрозділ. Радянські воїни хоробро захищали важливу висоту, відбиваючи численні атаки противника. Вони відстояли свої позиції, але загинув парторг М'якотін. За стійкість і самовідданість у бою з ворогом І. М. М'якотіну посмертно присвоєно звання Героя Радянського Союзу[2].

Окупанти дощенту зруйнували село. Вони спалили школу, клуб, крамниці, приміщення сільської Ради, будинки колгоспників. Загальні збитки, заподіяні гітлерівцями, становили 37,6 млн. карбованців[3].

Відразу після визволення трудящі Семенівки почали відбудову жител і господарства колгоспів. Сіяли вручну, садили під лопату. Тяжкою видалася весна того року. Не вистачало тягла, реманенту. Долаючи труднощі, семенівці все ж освоїли більшу частину посівних площ.

Трудящі Семенівки активно допомагали фронтові, постачаючи хліб та інші продукти. За ініціативою сільських комуністів було надіслано подарунки для бійців Червоної Армії; збиралися кошти на будівництво літаків.

Після переможного завершення Великої Вітчизняної війни до рідного села повернулися демобілізовані воїни. Зростали темпи відбудовних робіт, душею всіх корисних починань стала парторганізація села, де 1945 року налічувалося 6 комуністів. Того року колгоспи Семенівки освоїли довоєнні посівні площі. Семенівці брали активну участь у відбудові шахт Донбасу й Дніпрогесу ім. Леніна. На Дніпробуді комсомольсько-молодіжна бригада будівельників з Семенівки щодня виконувала норми виробітку на 160—170 процентів[4].

На кінець першої післявоєнної п'ятирічки основні роботи відбудови села та колгоспного господарства було завершено. Середня урожайність озимої пшениці становила тоді 13 цнт з га. За цей час поголів'я великої рогатої худоби зросло до 1300 голів. Прибутки артілей перевищили 1 млн. карбованців[5]. За трудові подвиги в роки Великої Вітчизняної війни та досягнення в перші повоєнні роки передовиків колгоспного виробництва В. В. Ганківську, О. Т. Залату, Є. Г. Індик, П. Д. Івлєву, П. А. Синьогубову та інших нагороджено орденами й медалями СРСР.

З метою подальшого організаційного і господарського зміцнення колгоспів улітку 1950 року на базі чотирьох артілей створено дві. Протягом другої післявоєнної п'ятирічки врожайність зернових зросла до 17 цнт з га, соняшнику — до 13 цнт; поголів'я корів збільшилося в 3,7 раза; прибутки артілей становили 3,4 млн. карбованців[6].

У 1956 році семенівські артілі об'єдналися в одне господарство. Партійна організація колгоспу зосередила головну увагу на поліпшенні технічної озброєності господарства, підвищенні агротехніки, впровадженні передового досвіду. Вже 1958 року урожайність зернових становила 19,6 цнт з га. Підвищилася продуктивність тваринництва. Від кожної фуражної корови надоєно по 2284 кг молока, настриг вовни з вівці становив 2,5 кг.

На початку семирічки семенівський колгосп об'єднався з артілями двох сусідніх сіл і дістав назву «Шлях Леніна». Господарство мало 9652 га угідь, у т. ч. 8475 га

---

[1] Сообщения Советского Информбюро, т. 5. М., 1944, стор. 81.
[2] Газ. «Червоне Запоріжжя», 6 липня 1945 р.
[3] Запорізький облдержархів, ф. Р-1675, оп. 1, спр. 24, арк. 50.
[4] Газ. «Радянський степ», 4 грудня 1945 р.
[5] Запорізький облдержархів, ф. Р-1236, оп. 3, спр. 197, арк. 156—162, 280—294.
[6] Там же, спр. 363, арк. 183—188.

орної землі. В період реорганізації МТС артіль придбала достатню кількість техніки, що дало можливість істотно поліпшити культуру землеробства, добитися підвищення врожайності зернових. Провідне місце серед сільськогосподарських культур посіла озима пшениця, яку вирощували на площі 5 тис. гектарів.

Збирання озимої пшениці в колгоспі «Шлях Леніна». Село Семенівка, 1967 р.

Помітні зрушення сталися в тваринництві. Збільшилося поголів'я худоби й птиці, вищою стала їх продуктивність. У 1965 році середні надої молока дорівнювали 3200 кг від корови. Річне виробництво яєць перевищило 1 млн. штук. Трудівникам птахоферми присвоєно почесне звання колективу комуністичної праці. Прибутковими галузями господарства стали також садівництво, городництво й баштанництво. 1965 року під садами було 645 га. Відзначилася в праці городня бригада, очолювана М. І. Гаркушею, яка зібрала по 276 цнт овочів та по 192 цнт баштанних культур з га. За високі виробничі досягнення М. І. Гаркушу нагороджено орденом Леніна.

Визначні зміни сталися в Семенівці за чотири роки поточної п'ятирічки. Артіль «Шлях Леніна» перетворилася на одне з передових господарств області. Партком і правління колгоспу постійну увагу приділяють впровадженню наукових методів господарювання, доцільному використанню кадрів, удосконаленню форм морального та матеріального стимулювання праці колгоспників. Завдяки цьому, незважаючи на несприятливі погодні умови, 1969 року тут зібрано по 21,5 цнт озимої пшениці з га, по 36,1 цнт зерна кукурудзи, а також по 24,6 цнт соняшнику. Артіль спеціалізується на виробництві свинини та іншої продукції тваринництва. Свиновідгодівельна ферма розмістилась в п'яти великих корпусах. 1969 року тваринники виробили по 110 цнт м'яса на 100 га угідь. Трудівникам свиноферми присвоєно звання колективу комуністичної праці, ферма стала школою передового досвіду області. Колектив свинарок двічі був учасником ВДНГ, у 1965 році їх нагороджено медалями виставки та цінними подарунками. Понад двадцять років сумлінно трудиться тут К. І. Омелянова, яка одержує по 29 поросят від кожної свиноматки, вирощуючи за рік до 600 поросят. Уряд високо оцінив працю знатної свинарки, у 1966 році її удостоєно звання Героя Соціалістичної Праці.

Рух за комуністичне ставлення до праці набрав широкого розмаху серед колгоспників всієї артілі. У 1969 році звання ударників комуністичної праці вибороли понад 200 колгоспників. За визначні успіхи в розвитку колгоспного виробництва 22 трудівники нагороджено орденами й медалями Союзу РСР. Ордена Леніна удостоєно головного агронома колгоспу Г. О. Глухенького та бригадира комплексної бригади О. А. Калініну. Г. О. Глухенький працював головним агрономом артілі з 1956 року. За його участю здійснено агрохімічні дослідження грунтів, розроблено агротехнічні заходи щодо піднесення їх родючості, впроваджено чітку систему сівозмін та високоурожайні сорти зернових і технічних культур. Г. О. Глухенький керував агрошколою, слухачами якої були 120 виробничників. Йому присвоєно почесне звання заслуженого агронома Української РСР, він — неодноразовий учасник ВДНГ. З 1948 року добра слава йде про тракториста Д. І. Кашкарьова — одного з найкращих і найдосвідченіших механізаторів району. Комбайнера І. І. Катанчика, який самовіддано працює протягом двох десятиріч, за визначні успіхи нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора.

Г. О. Глухенький — заслужений агроном УРСР. Село Семенівка, 1968 р.

Колгосп «Шлях Леніна» відомий на Запоріжжі як школа передового досвіду сільського господарства. Його відвідують численні делегації трудящих з інших областей Союзу РСР та братніх соціалістичних країн, а також спеціалісти з капіталістичних країн. Протягом 1960—1969 рр. тут побували делегації з НДР, Індії, Канади, Франції, США, Угорщини, Чехословаччини тощо. А трудящі Семенівки відвідують зарубіжні країни, щоб перейняти досвід у галузі сільськогосподарського виробництва. Вони побували в Болгарії, НДР, Польщі, Румунії, Чехословаччині, Марокко.

Перед у боротьбі за зростання економіки, підвищення урожайності колгоспних полів ведуть комуністи. З 105 членів партії 65 працюють у рільництві, а 22 — в тваринництві. Під керівництвом комуністів трудяться 134 комсомольці — ініціатори багатьох корисних справ. Вони періодично провадять рейди «Комсомольського прожектора», випускають світлові газети, організовують виступи агіткультбригад.

У Семенівці широко здійснюється господарське, культурно-побутове й житлове будівництво. Протягом 1966—1969 рр. споруджено механічну майстерню з сучасним обладнанням, гараж, 8 типових механізованих корівників на тисячу голів, стільки ж телятників, 7 свинарників тощо. На кошти колгоспу зведено будинок правління артілі, триповерхове приміщення середньої школи, літній кінотеатр, магазин продовольчих товарів, павільйон побутового обслуговування з швейною та шевською майстернями, перукарню. Прикрашають село добротні будівлі відділення зв'язку та ощадкаси, трьох магазинів та будинок культури. За цей час колгоспники спорудили 133 житлові будинки.

Зростання колгоспної економіки забезпечує заможне життя сільських трудівників. Середньомісячний заробіток рядового колгоспника у 1969 році становив 95 крб., тваринника — 120, механізатора — 150 крб. 650 колгоспних ветеранів праці одержують пенсії. Зростає купівельна спроможність трудящих села. Тільки 1969 року 4 сільські магазини продали населенню різних товарів на суму 850 тис. крб. Майже в кожній хаті — телевізори, в багатьох — холодильники, в особистому користуванні колгоспників 23 автомобілі.

Семенівська сільська Рада творчо вникає в усі ділянки виробничого й культурного життя, допомагає виконувати народногосподарські завдання. За організаторську роботу по впорядкуванню села сільську Раду 1967 року удостоєно пам'ятного Червоного прапора РК КП України та районної Ради депутатів трудящих.

Сьогодні Семенівка — заможне, красиве, впорядковане село. Добротні цегляні будинки вишикувалися рівними рядами понад річкою Молочною, утворюючи чотири основні вулиці: Першотравневу, Червонофлотську, Жовтневу і Пролетарську. Вулиці й тротуари одяглися в брук і асфальт, прикрасилися декоративними деревами. Діє 15 км водопроводу. Село потопає в зелені садів. У центрі його комсомольці та піонери розбили 5-гектарний парк. Тут на честь 50-річчя Радянської влади зведено меморіальний комплекс загиблим бійцям революції, громадянської та Великої Вітчизняної воєн.

За роки Радянської влади докорінні зміни сталися в охороні здоров'я трудящих, у розвиткові освіти та культури села. В Семенівці — два фельдшерсько-акушерські пункти. На основних виробничих ділянках працюють профілакторії. Кожний колгоспник щороку користується відпусткою. Колгосп забезпечує кращих трудівників безплатними путівками до будинків відпочинку та санаторіїв.

Всі діти трудівників Семенівки вчаться. Середня школа має просторі, світлі кімнати для занять, навчальні кабінети й лабораторії, виробничі майстерні, спортивний зал та спортивні майданчики. У 1969/70 навчальному році в школі працю-

вало 30 учителів. Крім середньої, працюють дві початкові школи. Чимало колишніх вихованців місцевої середньої школи закінчили вищі або спеціальні середні навчальні заклади країни і працюють у різних галузях народного господарства: 30 — вчителями, 18 — агрономами, 12 — лікарями, 15 — інженерами, 7 — зоотехніками тощо. Набагато підвищився за роки Радянської влади і культурний рівень селян. Сьогодні у них є умови для корисного й розумного відпочинку. В селі працює будинок культури із залом для глядачів на 400 місць, є три бібліотеки з загальним книжковим фондом 14 500 примірників, літній кінотеатр, парк відпочинку, колгоспні спортивні майданчики.

Опускається вечір, яскравим сяйвом спалахують ліхтарі — і лине над селом пісня. Учасники колективів художньої самодіяльності збираються до будинку культури. Тут працюють 8 гуртків: хоровий, хореографічний, драматичний, художнього читання, музичний та інші. Виступають вокальний і естрадний ансамблі. В гуртках беруть участь близько двохсот чоловік. Часті гості в сільському будинку культури професіональні артисти Києва, Запоріжжя, Ленінграда, Львова та інших міст країни.

Традиційними в селі стали проводи юнаків до Радянської Армії, комсомольські весілля, урочисті реєстрації шлюбів та новонароджених. Щороку семенівці відзначають свято «Серпа і молота», влаштовують вечори трудової та бойової слави.

Книги, газети й журнали — постійні супутники трудівників. Мешканці села на 1970 рік передплатили понад 3,5 тис. примірників періодичних видань. Велику агітаційно-пропагандистську та культурно-освітню роботу на селі здійснює первинна організація товариства «Знання», яка налічує 23 члени. Протягом року прочитано понад 350 лекцій і доповідей на різні теми.

Під життєстверджуючою зорею Великого Жовтня розквітло село, люди його — невтомні трудівники — живуть щасливим вільним життям на оновленій Радянській землі.

Н. В. БОГАТИРЬОВА, В. І. ЖУК, Н. В. ТУРКІНА

ТЕРПІ́ННЯ

Терпіння — село, центр сільської Ради, розташоване на правому березі річки Молочної, за 20 км на північ від районного центру. Населення — 5,6 тис. чоловік. Сільській раді підпорядковані населені пункти Зарічне, Лугове, Мирне, Північне, Спаське, Федорівка.

На території, де розташоване село, людина жила з давніх часів. Про це свідчать залишки поселення доби неоліту, яке існувало і в період бронзи (V та II—I тисячоліття до н. е.). Поблизу поселення — визначна археологічна пам'ятка Кам'яна могила — святилище V—I тисячоліть до н. е., нині заповідник Інституту археології АН УРСР. Кам'яна могила, що міститься в широкій степовій долині, являє собою пагорб з пісковикових брил площею близько 3 га. Під навісами брил та на стелях гротів збереглися вибиті зображення чаклуна, тварин (зокрема биків і коней), риболовецьких сіток, ступні людських ніг тощо. На деяких брилах збереглися позначки, які, можливо, фіксують зародження писемності. Подекуди на поверхні зустрічаються шліфувадла для обробки кам'яних знарядь праці[1].

Село Терпіння засноване 1802 року. Тут поселилися державні селяни з Тамбовської та Воронезької губерній, сектанти-духобори, виселені сюди примусово. Для переселенців уряд виділив землі вздовж правого берега річки Молочної. Вони одержали наділи по 15 десятин на ревізьку душу та грошову позичку в розмірі

[1] Краткие сообщения Института археологии АН УССР, вып. 1. К., 1952, стор. 21—31.

Грот бика у Кам'яній могилі. Село Терпіння, фото 1967 р.

100 крб. на сім'ю[1]. З шести духоборських поселень, які виникли тут, верхівка секти визначила центром і місцем молільні саме це село, розташоване на мальовничих схилах річки. «Апостоли» секти назвали його Терпінням, підкресливши цим всетерплячу покору насильству. Насправді духобори терпіли від царизму менше, ніж православні селяни, які не одержали ні грошової допомоги, ні пільг для переселення до Таврії[2].

З розширенням колонізації Таврії зростала й можливість впливу духоборів на православних переселенців сусідніх сіл, що викликало протест православного духівництва. Тому протягом 1843—1845 рр. за рішенням царського уряду сектантів-духоборів (понад 900 чоловік) переселили на Кавказ. У 1845 році тут поселилися державні селяни з північних районів Мелітопольського повіту (Михайлівки, Балок та ін.), пізніше — з Катеринославської, Курської, Орловської і Тамбовської губерній. Українці становили 63 проц. жителів, решту — росіяни. Заселення йшло повільно, уряд ніяких пільг переселенцям не надавав. Через п'ять років після виселення духоборів тут осіло всього 112 сімей[3].

До 60-х років XIX ст. селяни займалися переважно скотарством, використовуючи під пасовиська цілинні землі.

М'ясо і вовну вони збували в Мелітополі. Цілину освоювали під посіви повільно — не вистачало тягла та реманенту. Починаючи з 1849 року землю поділено на т. зв. подвірні круги — по 15,5 десятини на двір. У 1858 році, згідно з проведеною тоді X ревізією, відбувся переділ землі з розрахунку 15 десятин на ревізьку душу.

Проте такі наділи були нарізані далеко не всім. Переселенці з Курської та Орловської губерній, що становили понад третину населення і переїхали сюди за власним бажанням, одержали замість 15 обіцяних лише по 8 десятин на ревізьку душу. На цей час у селі налічувалося 260 дворів, проживало 2,2 тис. жителів. Крім того, тут мешкало близько 80 сімей, що не мали ні землі, ні власної оселі і змушені були наймитувати[4].

Село забудовувалося невеликими хатами-мазанками та землянками вздовж вулиць, що тяглися по стрімкому узбережжі річки Молочної. В селі часто виникали епідемічні хвороби, оскільки медичної допомоги селяни не мали. Першу початкову школу тут відкрило відомство державних маєтностей у березні 1845 року. Для неї найняли селянську хату, де вчилося близько 30 учнів. Єдиним учителем до 1867 року був сільський священик[5].

Після реформи 1861 року селяни сплачували за надільну землю оброк, який з 1-го січня 1887 року замінили викупом, розрахованим майже на півстоліття. У зв'язку зі збільшенням попиту на хліб, особливо пшеницю, зернове господарство ставало прибутковішим. Земля набувала великої цінності. Це впливало на напрям сільського господарства в Терпінні — на зміну скотарству прийшло землеробство.

---

[1] Географическо-статистический словарь Российской империи, т. 4. СПб, 1883, стор. 705.

[2] Статистико-хронологико-историческое описание Таврической епархии, стор. 203.

[3] Военно-статистическое обозрение Российской империи, т. 11, часть 2, стор. 15.

[4] Сборник статистических сведений по Таврической губернии, т. 1, вып. 2. Москва, 1887, стор. 47.

[5] Общий очерк состояния народных училищ Таврической губернии за 1885 год. Приложение, стор. 39.

Посіви зернових займали 95 проц. орної землі. У першому десятилітті XX ст. значної ваги набуло також м'ясо-молочне тваринництво[1].

Швидке зростання населення Терпіння призводило до зменшення наділів, оскільки загальна кількість приписаної до сільської общини землі — 7,9 тис. десятин — лишалася незмінною. При останньому переділі, проведеному 1906 року, на наявну чоловічу душу припало тільки 2,6 десятини[2].

Малоземелля, непосильні податки, низька культура землеробства, часті посухи знекровлювали більшу частину господарств, поглиблювали класове розшарування селянства. Так, за даними подвірного перепису 1884 року, з 434 дворів 44 права на надільну землю не мали. 42,3 проц. господарств села були бідняцькими, в т. ч. 27 дворів — безпосівними; свої наділи вони здавали в оренду заможним селянам і йшли до них же на заробітки. Близько 60 проц. бідняків не мали робочої худоби, тільки шоста частина мала деякий інвентар. Становище 158 середняцьких господарств було нестійким, оскільки лише 41 господарство могло самостійно обробляти свої наділи, решта вдавалася до супряги та найму тягла і реманенту. 67 родин належали до заможної групи селян. Вже 1884 року в руках сільських мироїдів зосередилось 40,6 проц. всієї землі, 48 проц. посівів і 42 проц. великої рогатої худоби. Багатими землевласниками були також німецькі колоністи, що володіли надільною землею подвірно, спадкоємно. Вони скупили в окрузі великі земельні ділянки і фактично стали власниками поміщицьких економій. Злиденне становище основної маси селян, особливо бідноти, посилювалося частими посухами та неврожаями.

Вчителі І. Аврутін і О. Бражников 1905 року організували в Терпінні селянську спілку, яка розповсюджувала відозви й літературу, що надходили з Мелітополя. У 1906 році в селі відбулися три сходки, на яких місцеві вчителі та мелітопольські соціал-демократи читали «Відозву» про скликання Установчих зборів на підставі загального, рівного, прямого і таємного голосування, про передачу селянам поміщицьких земель, ліквідацію викупних платежів за землю тощо[3]. За допомогою мелітопольських робітників терпіннівська біднота восени 1906 року силоміць захопила церковні землі[4].

Внаслідок столипінської аграрної реформи 75 проц. дворів у Терпінні закріпили за собою землю. Але 114 бідняцьких господарств і шоста частина середняків змушені були продати землю глитаям. Сьома частина всіх господарств, позбувшись земельних наділів, виїхала з села. Водночас 108 куркулів збільшили наділи в 1,5—2 рази[5].

У 1914 році з 781 приписаних до Терпіннівської общини господарств 28 були безземельними, 395 не мали реманенту. Куркулі мали жатки, снопов'язалки, молотарки та інші машини і реманент. За 1906—1914 рр. на чверть зменшилася кількість робочої худоби у бідноти і середняків.

Довгий час піщані береги річки Молочної вважалися непридатними для господарського використання. Але насадження червоної лози-ше-

Гончарі біля печі. Село Терпіння, 1904 р.

[1] А. Е. Арина и др. Социально-экономические изменения в деревне, стор. 37, 39.

[2] М. В. Неручев. Очерк поземельных отношений в Таврической губернии, стор. 188.

[3] Кримський облдержархів, ф. 706, оп. 1, спр. 157, арк. 13.

[4] ЦДАЖР СРСР, ф. 102, 1907, спр. 71, ч. 1, арк. 17, 32.

[5] Материалы подворной переписи Мелитопольского уезда, вып. 1, стор. 240, 241.

люги, проведене місцевим учителем О. І. Сергєєвим, дало позитивні наслідки. Це наштовхнуло на думку про можливість посадки тут фруктових дерев. Незабаром на піщаних землях почали вирощувати фруктові та плодоягідні насадження. У 1912 році в селі вже було понад 40 десятин садів і виноградників. Культивувались абрикоси, сливи, черешні, вишні, груші, яблуні, а також шовковиця, малина, смородина, агрус.

Напередодні першої світової війни село, що було центром Терпіннівської волості, мало 6,6 тис. жителів. Забудовувалося воно вздовж двох поздовжніх і шести поперечних вулиць — здебільшого невеликими хатами-мазанками, критими соломою. В центрі села, на великому ярмарковому майдані, височіла кам'яна церква, поряд розмістилося близько шести десятків крамниць, ремісничих майстерень (кравецьких, шевських, столярних, бондарня, чимбарня тощо), а також шинків та монопольок. Два рази на рік — у березні і листопаді — в селі збиралися кількаденні ярмарки, на яких торгували зерном, городиною, худобою, мануфактурою, бакалією, посудом та різними ремісничими виробами.

У дореволюційний час у Терпінні функціонувала тільки дільнична амбулаторія та аптека, у яких працювали лікар, два фельдшери й аптекар. Вони обслуговували жителів десяти сіл волості — понад 21 тис. чоловік.

Дещо краще було з народною освітою. У 1875 році для Терпіннівської школи спорудили кам'яне приміщення. У 1881 році цю школу перетворено в однокласне міністерське училище (з дворічним навчанням), де навчалося 80 учнів. З 1873 року в селі почало працювати перше земське однокласне училище, а через 11 років відкрилося ще одне земське училище. В усіх цих школах навчалося 220 школярів, що становило 42,2 проц. дітей шкільного віку. На початку XX ст. в селі відкрито ще чотири земські однокласні училища. Крім того, тут працювало п'ять шкіл грамоти, міністерське училище стало двокласним з чотирирічним строком навчання. 1916 року в селі вчилося 47 проц. дітей. Але закінчувала навчання лише шоста-сьома частина. За вимогою місцевих учителів 1898 року відкрили тут невеличку бібліотеку, в якій налічувалось кількасот книжок. Недоступною для селянства була періодична преса: газети передплачували лише піп, кілька вчителів.

Здавна в селі розвивалося ужиткове мистецтво: різьблення по дереву, художня кераміка. Побутовий посуд, виготовлений народними умільцями, відзначався самобутністю оздоби та закінченністю форм. Великі полив'яні глеки, макітри, корчаги були чудовими зразками художньої кераміки. Славилися також різьблені тарелі, меблі та інші речі домашнього вжитку.

Напередодні Великої Жовтневої соціалістичної революції кількість малоземельних господарств зросла до 52 проц., 77 проц. бідняків не мали тягла. Куркулі засівали 45 проц. всієї землі, що була в селі; крім того, вони скупили продані біднотою наділи. Понад половина всіх селянських дворів мала лише 9 проц. посівних площ, 10 проц. інвентаря і стільки ж робочої худоби[1].

З великими сподіваннями зустріло терпіннівське селянство звістку про повалення царизму. Під впливом більшовицької агітації влітку 1917 року в селі виникла група співчуваючих більшовикам, якою керували Ф. П. Хімич та Т. В. Пузанов[2]. Після перемоги Великого Жовтня тут утворюється партійна група в складі місцевих селян — колишніх солдатів-фронтовиків братів С. Ф. і Т. Ф. Луценків, П. П. Шеховцова, І. Т. Бабаніна, С. В. Андрющенка та інших. 28 жовтня вони скликали мітинг і розповіли про перемогу збройного повстання в Петрограді.

На початку січня 1918 року в селі створено ревком, а наприкінці того ж місяця обирається волосна Рада селянських і солдатських депутатів. Першим її головою став місцевий селянин-бідняк Р. К. Стрюков. Рада розпустила земську управу і приступила до обліку нетрудових земель у куркулів і колоністів, робочої худоби й

[1] А. Е. Арина и др. Социально-экономические изменения в деревне, стор. 69—74.
[2] Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні, т. 2, стор. 339.

реманенту, а також розподілу землі між безземельними і малоземельними селянами.

Під час австро-німецької окупації комуністам та активістам села довелося перейти на підпільне становище. Окупанти пограбували село: вивезли звідси близько 5 тис. возів хліба, понад 400 голів великої рогатої худоби, 500 кращих коней, майже всіх овець. У селян відібрали землю, якою Радянська влада наділила бідноту. Було залишено тільки по 1—2 десятини на двір.

Наприкінці листопада 1918 року, як тільки окупанти залишили село, відновили роботу волосна Рада, ревком. Було створено партосередок на чолі з Ф. П. Хімичем. Але наприкінці року село захопили білогвардійці з корпусу генерала Тілло. Вони оголосили мобілізацію до білої армії, але з цього нічого не вийшло, бо волосний партосередок та представники підпільної партійної організації Мелітопольської залізничної станції приступили до формування партизанського загону. На початку січня 1919 року загін налічував 150 бійців. Очолив його місцевий комуніст-фронтовик П. П. Шеховцов, якого згодом було обрано командиром з'єднання, що мало близько 3-х тис. бійців, понад 2 тис. гвинтівок. Значну частину зброї партизанам передали підпільники Мелітополя. Партизанський штаб, до якого входили комуніст М. М. Павленко (Терпіння), В. Полянський і Шипов, розробили план визволення сіл волості[1].

У першому бою партизани змусили білогвардійців відступити. Перегрупувавши сили і підтягнувши резерви, білогвардійці розпочали широкий наступ проти повстанців. 6-го січня 1919 року ворог кинув у бій козачу кінноту та піхотні частини. Їх підтримувала артилерія трьох бронепоїздів. На допомогу партизанським загонам піднялося майже все населення Терпіння і навколишніх сіл. Озброївшись дробовиками, списами, вилами та кілками, селяни разом з партизанськими загонами того ж дня розгромили білогвардійців.

Денікінці стягнули сюди нові, добре озброєні каральні частини. Після запеклих кровопролитних боїв повстання придушили. Партизани з боями відступили до села Михайлівки і майже протягом місяця утримували його. З підходом червоних частин групи П. Ю. Дибенка та партизанських загонів Михайлівської, Білозерської, Терпіннівської й інших волостей створено 5-й Задніпровський полк 2-ї бригади 1-ї Задніпровської дивізії Червоної Армії. 11 березня 1919 року частини цієї бригади визволили Терпіння від білогвардійців. Волвиконком, очолений місцевим селянином-активістом Ф. О. Хребтовим, і партосередок провели ряд заходів по зміцненню органів Радянської влади в Терпінні і селах волості. Тут формувалось поповнення до лав Червоної Армії, подавалась всебічна допомога посланцям пітерських робітників, які прибули до села, щоб одержати допомогу продовольством. Та наприкінці червня Терпіння знову захопили денікінці. Почалися грабежі і розправи над трудовим селянством.

11 січня 1920 року частини 46-ї стрілецької дивізії 13-ї армії визволили Терпіння від ворога. Волревком на чолі з місцевим селянином, комуністом Т. В. Пузановим організував допомогу родинам червоноармійців, вживав рішучих заходів щодо виконання продрозверстки[2]. Протягом січня терпіннівські селяни вивезли на державний заготівельний пункт понад 7,3 тис. пудів пшениці, ячменю і проса.

Наприкінці травня в селі розпочав роботу волосний комітет незаможних селян, на чолі якого став С. А. Панков. КНС здійснив ряд заходів, спрямованих на зміцнення Радянської влади в Терпінні та інших селах волості. Зокрема, було взято на облік землю поміщика Классена, щоб розподілити її серед бідноти. Але в середині червня 1920 року село захопили врангелівці. Розпочалися грабунки, гвалтування жінок і дівчат, знущання над членами родин комуністів і червоноармійців.

Боротьба продовжувалась. 30 жовтня 1920 року частини 1-ї бригади 5-ї кавалерійської дивізії 13-ї Армії вигнали з Терпіння білогвардійців. 9 листопада в селі

[1] Запорізький облдержархів, ф. Р-2046, оп. 1, спр. 350, арк. 1—6.
[2] Філіал Запорізького облдержархіву в Мелітополі, ф. Р-58, оп. 1, спр. 61, арк. 9.

відновив роботу волревком, працював місцевий партосередок, який об'єднав 18 комуністів; секретарем його став місцевий комуніст М. Ю. Стреляєв. Відновили діяльність волосний і сільський комітети незаможних селян[1], які організували збирання продовольства і фуражу для 8-ї і 90-ї стрілецьких бригад та інших частин 3-ї стрілецької дивізії, що перебувала в селі.

Незважаючи на труднощі воєнного часу, в селі діяло кілька шкіл. У 1920 році тут було 7 початкових та семирічна школи, в яких працювало 18 вчителів. Весною 1919 року в селі відкрилась хата-читальня, де влаштовувалися голосні читання політичної літератури; армійські агіткультбригади виступали з доповідями та концертами художньої самодіяльності.

На початку 20-х років на Мелітопольщині ще діяли махновські та інші банди, які тероризували населення. Тому наприкінці листопада 1920 року було утворено Надзвичайну районну нараду у складі уповноваженого повітової Надзвичайної комісії, голови Терпіннівського волвиконкому, секретаря партосередку, начальника волосної міліції, завідуючого агітпропом та інших. В січні 1921 року Надзвичайна нарада, розміщена у с. Терпінні, організувала загін самооборони, до якого ввійшло 156 комуністів та членів КНС. Загін, очолений А. К. Філіп'євим[2], боровся проти бандитських зграй.

Наприкінці 1920 та на початку 1921 року волвиконком і волкомнезам конфіскували землі та маєток Классена, відібрали нетрудові землі і реманент у куркулів. 19 січня 1921 року на загальних зборах жителів села було вирішено негайно виконати продрозверстку та організувати додаткове збирання хліба до фонду допомоги робітникам Донбасу. Тоді ж терпіннівці обрали сільську Раду, а в лютому — волосну Раду депутатів трудящих. Волвиконком очолив комуніст, член колегії Мелітопольського повітового земвідділу К. П. Лисяк[3].

Розгортали свою роботу партійні організації. На початку березня 1921 року секретарем сільського партосередку обрано А. Лідіна, новостворене бюро волосного партосередку очолив М. Ю. Стреляєв. У травні того ж року в селі виник комсомольський осередок, секретарем якого обрали І. Я. Семенова. Згуртувавши навколо себе молодь села, комсомольці допомагали комуністам у боротьбі проти куркульського бандитизму, у виконанні продрозверстки, провадили антирелігійну роботу і політичні заняття з молоддю, створили гурток художньої самодіяльності. Партосередок широко залучав жінок до громадського життя[4].

У березні 1921 року волземвідділ організував сівбу на ділянках, що належали родинам червоноармійців, а також супрягу бідняцьких господарств. Була засіяна вся площа орних земель. 338 червоноармійських родин одержали пайки. Та внаслідок посухи посіви на полях загинули. Насувався голод. Сільська Рада і партосередок ввели спеціальний продовольчий податок на користь голодуючих, вилучили церковні цінності, провели реквізицію прихованого куркулями хліба. Значну грошову допомогу подали робітники Мелітополя. Наприкінці грудня 1921 року надійшла державна допомога — понад 230 пудів борошна; з першого січня 1922 року на кожного їдця видавалося по чверті фунта хліба. У березні село додатково одержало близько тисячі пудів зерна, крупи та макухи. Крім допомоги продовольством та посівним матеріалом, надісланим з центру, багатьох голодуючих сільрада прикріпила для харчування до заможних господарів. В селі відкрилось дві їдальні, кілька пекарень і пунктів харчування, дитячий будинок на 50 дітей[5]. І все ж наслідки голоду виявились досить відчутними. Повесні 1922 року, навіть після одержання насіннєвої позички від держави, селяни змогли засіяти лише шосту частину орної землі[6]. В на-

---

[1] Філіал Запорізького облдержархіву в Мелітополі, ф. Р-66, оп. 1, спр. 2, арк. 152.
[2] Запорізький облдержархів, ф. Р-1113, оп. 1, спр. 21, арк. 11, 13, 16, 21.
[3] Запорізький облпартархів, ф. 264, оп. 1, спр. 12, арк. 38.
[4] Там же, спр. 10, арк. 47; спр. 4, арк. 63, 93.
[5] Там же, спр. 4, арк. 47.
[6] Запорізький облдержархів, ф. Р-28, оп. 1, спр. 6, арк. 45, 430, 431.

ступні роки допомога подавалася переважно грішми, через кредитну, а також і споживчу кооперацію. Крім того, маломіцні господарства і середняки користувалися значними податковими пільгами.

В червні 1924 року утворено Терпіннівський район, до якого належало сім сільрад, що об'єднували 20 населених пунктів (проіснував до червня 1933 року). Створення в селі районних державних і громадських установ та організацій сприяло значному піднесенню діяльності партосередку, сільради, КНС, зростанню та впорядкуванню села.

Внаслідок здійснення ряду заходів, спрямованих на обмеження куркулів і всебічну допомогу бідняцько-середняцьким господарствам, відбувалося поступове піднесення економіки села. У 1925 році в Терпінні досягнуто довоєнного рівня поголів'я великої рогатої худоби, а у 1927 році — посівних площ. Було повністю ліквідоване безземелля селян. Значного розвитку набуло садівництво. Цьому сприяв спеціалізований радгосп «Садове», який тільки в 1926 році відпустив 21,4 тис. саджанців. Селяни заклали кілька колективних садів, а 1925 року організували кооперативне товариство садоводів «Вишневе», яке постачало своїм членам необхідний реманент, організовувало переробку та збут продуктів садівництва, кредитування пайовиків тощо. Та, незважаючи на ліквідацію безземелля, все ще була велика різниця в господарському стані окремих груп селян.

Шлях до піднесення сільськогосподарського виробництва лежав через здійснення ленінського кооперативного плану. Ще в перші роки Радянської влади значного поширення набули тут прості форми кооперування — кредитні і споживчі товариства. На початку жовтня 1921 року відновило свою роботу кредитне товариство. Наприкінці 1929 року воно охоплювало понад дві третини всіх господарств. Товариство мало великий вальцювальний млин, олійницю та підприємство по випалюванню вапна. Розширило діяльність і сільськогосподарське кооперативне товариство, створене в 1923 році. Споживче товариство, яке в червні 1924 року об'єднувало 16 проц. селян, у загальному товарообороті сільських торговельних підприємств становило 53 проценти.

Водночас розвивалося і сільськогосподарське кооперування. У 1922 році кілька десятків бідняцьких господарств об'єдналися в комуну «Червоний воїн». Її землі, близько 300 десятин, у 1923 році зведено в єдиний клин. Комуна одержувала державні кредити і допомогу прокатного пункту, і вже 1924 року добилася успіхів у своєму господарюванні. Якщо одноосібні господарства одержували по 4,5—6 цнт хліба з десятини, то в комуні — 13,8 цнт. За ударну працю Раднарком УРСР присудив комуні премію розміром 1 тис. крб.

З ініціативи партосередку, КНС та сільради 1927 року організувалось перше товариство спільного обробітку землі — «Пробудження», куди вступило 17 бідняцьких родин. Першим його головою став місцевий бідняк, голова сільського КНС комуніст І. В. Преліпов. Того ж року виникли ТСОЗи: «Новий світ», «Соцземлеробство» та «8-е Березня».

В період весняної сівби 1929 року КНС під керівництвом партосередку організував у селі колгосп ім. Сталіна. Фундатори його — члени комуни «Червоний воїн» і ТСОЗів «Пробудження» та «8-е Березня» І. Т. Махонько, М. К. Калашников і М. М. Павленко. Очолив артіль донецький шахтар двадцятип'ятитисячник П. Д. Руднєв. В артілі створили партійну організацію, секретарем якої обрали місцевого бідняка П. М. Лихачова. Протягом 1930—1931 рр. було організовано колгоспи «П'ятирічка» і «Червоний садовод»[1]. Діяльність їх спрямовувала сільська парторганізація, яку з 1930 року очолював С. А. Панков[2].

Колективізація відбувалася в умовах запеклої класової боротьби. Куркулі розгорнули шалену антирадянську агітацію, погрожували членам комнезаму, кому-

[1] Філіал Запорізького облдержархіву в Мелітополі, ф. Р-98, оп. 1, спр. 1124, арк. 204; ф. Р-93, оп. 1, спр. 229, арк. 7.

[2] АІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 1, спр. 500, арк. 4.

ністам і комсомольцям розправою, відмовлялися здавати хліб державі. Взимку 1930 року місцевих глитаїв було розкуркулено і вислано за межі села.

У 1931 році в селі розгорнула роботу Терпіннівська МТС, яка протягом першого року свого існування мала лише 20 малопотужних тракторів. Згодом політвідділ Терпіннівської МТС, широко використовуючи районну газету «Вперед» та багатотиражну газету «За більшовицький колгосп», провадив велику пропагандистську роботу серед селян. У 1933 році вперше на колгоспних ланах з'явилися комбайни, молотарки, локомобілі тощо. Зростання технічної озброєності колгоспного виробництва та поліпшення організації праці сприяли підвищенню культури землеробства, врожайності зернових і технічних культур. Протягом 1933—1939 рр. площа під чистими парами зросла втроє, 85 проц. посівних площ озимих культур було засіяно здебільшого сортовим, протруєним насінням. Широко застосовувалося підживлення озимини. Завдяки цьому 1940 року всі колгоспи села зібрали пересічно по 18 цнт зернових.

Разом з тим інтенсивно розвивалось садівництво, баштанництво і тваринництво. На базі садових масивів, які з 1921 року належали плодоягідному радгоспові «Садове», у 1934 році утворився садовий радгосп «Терпіннівський», що мав 1080 га землі. Тут щороку на десятках гектарів висаджувалися саджанці черешні, абрикоса, яблуні, вишні, сливи тощо. Порівняно з 1914 роком площа під садами зросла більше як у 5 разів. У 1940 році вона займала 600 га, в т. ч. черешня — близько половини. У передвоєнні роки колгоспи села приділяли чимало уваги баштанництву й овочівництву, що давали 10 проц. прибутку. З року в рік зростала продуктивність громадського тваринництва. Були створені молочнотоварні, свино- і вівцеферми. Середній надій від корови в усіх колгоспах у 1940 році становив 2500 кг.

Колгоспи села стали багатогалузевими господарствами з високим рівнем механізації виробничих процесів у рільництві і тваринництві. За високі показники у виробництві зернових і технічних культур та визначні успіхи в розвитку садівництва, баштанництва і громадського тваринництва колгоспи і радгосп «Терпіннівський» в 1939—1940 рр. були учасниками ВСГВ. Учасниками виставки стали також окремі бригади, ланки, ферми, десятки передовиків колгоспного і радгоспного виробництва.

Колгоспний лад забезпечив неухильне зростання добробуту трудящих. У 1938 році на трудодень видано по 3—5 кг зерна і 3—6 крб. грішми. Напередодні Великої Вітчизняної війни два колгоспи села спорудили електростанції. Лампочки Ілліча спалахнули в багатьох хатах трудівників. Виростали нові добротні будинки. Вулиці обсаджувались декоративними деревами.

Поліпшилось медичне обслуговування населення. На початку 1929 року в селі відкрилась лікарня на 25 ліжок, у якій працювали лікар і три фельдшери. В 1938 році її розширили ще на 17 ліжок. Лікарня мала добре обладнане хірургічне відділення, де робилися складні операції, пологове відділення, рентгенівський кабінет, клінічну лабораторію, пункт швидкої допомоги, діяли також протитуберкульозний диспансер і протималярійна станція, працівники яких провадили профілактичні огляди населення. Кожний колгосп мав дитячі ясла, садок, а на період польових робіт — сезонні ясла.

Докорінно змінився освітній і культурний рівень трудівників села. До 1936 року ліквідовано неписьменність серед дорослого населення. Крім діючих шести початкових шкіл, у 1932 році почала працювати середня школа, створена на базі семирічки. Водночас одну з початкових шкіл реорганізували на семирічну. Взимку 1936 року тут відкрито першу в районі вечірню середню школу сільської молоді.

Ще 1924 року комсомольці переобладнали сільську церкву на клуб, організували драматичний і музичний гуртки. У 1926 році молодь села власними силами спорудила клуб із залом на 300 глядачів. При клубі працювали драматичний гурток, хорова капела, струнний і духовий оркестри, читались лекції, проводились доповіді. Сільська бібліотека налічувала близько 30 тис. книжок. Рік у рік зростали витрати

колгоспів на культурні потреби. В 1936 році вони становили 5 проц. від загальних прибутків. Того ж року в селі спорудили стаціонарний кінотеатр.

Значного розвитку набули в селі художні промисли. До 1927 року гончарним промислом займалися кустарі, які потім організували промислову артіль «Вапно». Тут виготовляли полив'яний посуд, банки для соління, декоративні речі тощо. Артіль об'єднала всіх майстрів гончарного та керамічного промислів. Серед них був і відомий гончар Х. І. Пацюк, який навчив багатьох односельчан свого ремесла. Його учень Я. М. Зікрань став досвідченим майстром і викладачем організованої при артілі спеціальної школи.

Більш поширеним, ніж у дореволюційний час, стало різьблення по дереву та деякі інші художні промисли.

Одним з найтяжчих періодів в історії села, що тривав понад два роки, був час фашистської окупації, яка почалась 6 жовтня 1941 року. Жителі села не корились окупантам. Через місяць тут з'явилися листівки, в яких викривалась суть т. зв. «нового порядку». Жінки-патріотки передавали продукти і медикаменти військовополоненим концтабору, розташованого на території колишньої промартілі «Вапно». В роки окупації гітлерівці розстріляли в Терпінні шість мирних громадян, у т. ч. найстарішого сільського вчителя О. А. Куракова — за відмову виховувати дітей в дусі гітлерівського «нового порядку». Окупанти вивезли на каторжні роботи до Німеччини 183 мешканці села[1].

Відступаючи під ударами Червоної Армії, фашистські загарбники знищили приміщення МТС, електростанцій, олійниці, двоповерхового державного та трьох колгоспних млинів, а також школи, лікарні, аптеки, клуби, 200 хат колгоспників. Вони вивезли до Німеччини 2,2 тис. голів худоби, вирубали більшу частину колгоспних садів. Збитки, заподіяні колгоспам, радгоспам і мешканцям села, становили 45,6 млн. карбованців[2]. Гітлерівське командування створило вздовж річки Молочної укріплену оборонну лінію, одним з опорних пунктів якої виявилось Терпіння. Всіх жителів фашисти виселили; протягом місяця вони ховалися в ярах та полезахисних лісосмугах.

Бої за село точилися з середини вересня до другої половини жовтня 1943 року. 23 жовтня частини 44-ї армії генерал-майора В. А. Хоменка визволили Терпіння. В боях за визволення Терпіння та навколишніх сіл загинуло близько 300 радянських воїнів, похованих у братській могилі в центрі села. На ній встановлено пам'ятник. Червоні слідопити восьмирічної школи встановили імена 44 воїнів.

Воїни з Терпіння внесли гідний вклад у справу перемоги над ворогом. Багато їх уславилося бойовими подвигами. Серед них Герой Радянського Союзу П. І. Сизов. 21 жовтня 1944 року в бою на річці Німані капітан П. І. Сизов особисто знищив кілька десятків ворожих солдатів і офіцерів, але й сам загинув. Звання Героя Радянського Союзу йому присвоєно посмертно. Ім'ям П. І. Сизова названо Терпіннівську середню школу та одну з головних вулиць села. Звання Героя Радянського Союзу (також посмертно) присвоєно старшому сержантові Є. М. Гребенюку — у передвоєнні роки голові колгоспу з села Федорівки. 20 серпня 1944 року під час напруженого бою з ворожими танками він із зв'язкою гранат кинувся під «тигра» і підірвав його.

Після визволення села терпіннівці приступили до відбудови колгоспів, підприємств, громадських установ і житла. Головою колгоспу ім.Сталіна став комуніст С. Г. Бесєдін, секретарем партійної організації — С. А. Кушнирьов.

Майже всі польові роботи виконувалися вручну, як тягло використовували також корів. Колгоспники віддавали всі сили, щоб якомога більше допомогти фронтові. До фонду оборони вони здали кілька десятків тисяч карбованців, надіслали фронтовикам багато посилок-подарунків.

---

[1] Запорізький облдержархів, ф. Р-1675, оп. 1, спр. 25, арк. 13, 16.
[2] Там же, арк. 11, 16.

Сівачі читають свіжий номер газети. Село Терпіння, 1956 р.

Відновила свою діяльність МТС. Механізатори склали з деталей старих тракторів кілька машин, які вийшли на колгоспні лани. Держава надавала артілям кредити, надходила допомога від колгоспів РРФСР, Казахстану та інших республік країни. Завдяки цьому вже 1948 року колгосп ім. Сталіна досяг довоєнного рівня виробництва: тут зібрали по 17 цнт зернових з га на всій площі посіву, в т. ч. по 23,6 цнт озимої пшениці. Ланки О. Жабкіної і П. Беркут виростили по 26—30,6 цнт озимої пшениці, а ланки Н. Плехової, К. Шеховцової, М. Пасічної — по 28—31 цнт зерна кукурудзи з гектара[1]. 1950 року всі колгоспи досягли рівня виробництва 1940 року. Того ж року артілі «П'ятирічка» та ім. Сталіна об'єдналися в одну — ім. Сталіна, а «Новий світ» і «Червоний садовод» — в «Новий світ».

У 1951 році відбулося подальше укрупнення колективних господарств: артілі села об'єдналися в єдиний колгосп ім. Сталіна, що сприяло зростанню сільськогосподарського виробництва. З року в рік ланки ветеранів колгоспного руху Р. Т. Буцького та О. І. Погожого одержували пересічно по 70 цнт зерна кукурудзи з га, ланка М. Т. Пузанової — до 250 цнт городніх культур, садова бригада В. І. Куртова — до 55 цнт черешні. Більш ніж подвоїлись врожаї основної технічної культури — соняшнику, що в 1955 році становили близько 20 цнт з гектара.

У січні 1952 року механізаторів Терпіннівської МТС відзначено високими урядовими нагородами. Ордена Леніна удостоєно комбайнера В. Т. Жданова, який зчепом двох комбайнів «С-6» за 24 робочі дні зібрав понад тисячу тонн хліба, орденом Трудового Червоного Прапора нагороджено комбайнера І. Р. Чуприну, який комбайном «С-6» намолотив 515 тонн зерна.

За роки п'ятої п'ятирічки значно зросло поголів'я худоби. Наприкінці 1955 року артіль мала понад тисячу голів великої рогатої худоби, 1,6 тис. овець тощо. Загальний прибуток артілі збільшився до 6,6 млн. карбованців[2]. У 1956 році колгосп дістав назву — «Новий світ». Внаслідок поліпшення організації праці та впровадження передової агротехніки, середній урожай озимої пшениці становив 17 цнт з га, зерна кукурудзи по 27,7 цнт, соняшнику — 23,1. Вдвоє збільшилося виробництво молока, м'яса, вовни. Площа плодоносного саду зросла до 360 га. У 1959 році колгоспи, що входили до Терпіннівської сільської Ради, об'єдналися в один під назвою ім. XXI з'їзду КПРС. За ним закріплено понад 12 тис. га угідь, у т. ч. 8 тис. га орної землі, 833 га фруктового саду. Колгосп і село підключені до державної енергосистеми.

Визначних успіхів добилися колгоспники в 1966 році, першому році поточної п'ятирічки. На всій площі посіву артіль зібрала пересічно по 27 цнт зернових з га, в т. ч. по 29,3 — озимої пшениці. У 1969 році, незважаючи на несприятливі погодні умови, терпіннівці зібрали по 24,3 цнт зернових з га, в т. ч. по 34,2 цнт зерна кукурудзи. Добре вродив і соняшник.

---

[1] Газ. «Радянський степ», 31 грудня 1948 р., 14 січня 1949 р.
[2] Запорізький облдержархів, ф. Р-1236, оп. 3, спр. 363, арк. 51—56.

Славиться Терпіння своїми садами і баштанами. Колгоспний сад розкинувся на 840 га. Третину саду займає черешня, вишня, абрикос, слива. У 1966—1969 рр. сад дав колгоспові близько 600 тис. крб. прибутку, близько 300 тис. крб. щорічно має колгосп від баштанництва і городництва. Високопродуктивними галузями сільськогосподарського виробництва стали також шовківництво і бджільництво.

Велика увага приділяється розвиткові громадського тваринництва. На початку 1969 року колгосп мав 11 тваринницьких ферм, де утримувалося понад 10 тис. голів худоби.

Невпинне зростання прибутків колгоспу обумовлене великим рівнем механізації трудомістких робіт, яка в рослинництві становить 99,5, а в тваринництві — близько 75 процентів.

У колгоспі працює понад 30 спеціалістів сільського господарства, серед них 6 агрономів, 4 інженери і техніки, 4 ветеринари та зоотехнік. Широко розгорнувся рух за комуністичне ставлення до праці. Близько 120 чоловік вибороли звання ударника комуністичної праці. З 1957 року тут виходить багатотиражна газета «Колгоспна правда».

Виробниче і громадське життя спрямовують партком та 7 партійних організацій, в яких на обліку перебуває 189 чоловік. Дві третини комуністів безпосередньо працює на вирішальних ділянках виробництва: механізаторами, тваринниками, рільниками тощо.

Багато передовиків виробництва за багаторічну самовіддану працю удостоєно високих урядових нагород. Орденом Леніна нагороджено комбайнера Б. Б. Химича, який кілька років очолює тракторну бригаду, та колгоспницю, ветерана колгоспу О. Я. Маринову. Орденом «Знак Пошани» нагороджені голова колгоспу А. Ю. Сушко, головний агроном В. Н. Позняков, бригадир городньої бригади Я. В. Мартинова, ветерани артілі шофер М. С. Рязанов та коваль І. І. Бойко.

Зміцнення колгоспної економіки стало основою постійного зростання добробуту трудівників села. Так, середня оплата людино-дня становить 4 крб. Колгоспники мають забезпечену старість: літні люди одержують пенсії.

У післявоєнні роки в Терпінні споруджено сотні нових кам'яних, критих шифером, залізом або черепицею будинків, які потопають у зелені садів. Вздовж широких вулиць посаджено декоративні дерева. Центральні вулиці — ім. Леніна та ім. Сизова — є продовженням асфальтованого шосе, що зв'язує село з Мелітополем. Більшість вулиць забруковано.

Велику роботу по впорядкуванню села проводить сільська Рада. В центрі уваги її постійних комісій — робота шкіл, культурно-освітніх і медичних закладів, торговельних підприємств тощо. Значно поліпшилося побутове обслуговування трудівників села. Тут працює хлібозавод, поштово-телеграфне відділення, побуткомбінат з кравецькою і шевською майстернями, 24 магазини споживчого товариства.

Колгоспний сад. Село Терпіння, 1967 р.

Поліпшилось медичне обслуговування трудящих. В селі є лікарня на 130 ліжок, нові корпуси якої стали до ладу в 1955—1960 рр. При лікарні є амбулаторія, що має 12 добре обладнаних кабінетів: рентгенівський, хірургічний, терапевтичний тощо. Поруч розташовані аптека, пологовий будинок і дитяча консультація. Лікарняну та профілактичну допомогу населенню подають 30 лікарів і 80 чоловік середнього медперсоналу. На фермах для тваринників створено профілакторії. Чимало колгоспників щороку відпочиває у міжколгоспному санаторії «Колос» на узбережжі Чорного моря та в інших оздоровчих закладах, а діти — в міжколгоспному піонерському таборі.

У Терпінні дві середні, дві восьмирічні (одна — інтернат) та дві початкові школи. В них працює 102 вчителі, з яких 80 — уродженці села.

В селі є будинок культури із залом на 600 місць та кімнатами для роботи гуртків художньої самодіяльності, чотири бригадних клуби і літній кінотеатр. Тут демонструються художні і науково-популярні кінофільми, влаштовуються вистави й концерти самодіяльних митців, виступають приїжджі артисти. Відкрито історико-краєзнавчий музей. Будується колгоспний палац культури з залом на 600 глядачів та спортивним залом. Діє філіал музичної школи.

При будинку культури, клубах та школах працюють бібліотеки, що мають загальний книжковий фонд понад 30 тис. примірників. У Терпінні знаходиться районна бібліотека, де зосереджено 20 тис. книжок.

В селі дедалі більше утверджуються нові радянські свята, звичаї і традиції. Крім революційних свят, тут урочисто відзначаються свята врожаю, дні тваринника і механізатора, вечори трудової слави, зустрічі поколінь, комсомольські весілля, проводи до Радянської Армії, посвячення в хлібороби тощо.

Високий рівень розвитку колгоспного виробництва, самовіддана праця трудівників оновленого села є надійною основою його дальшого економічного і культурного зростання на шляху будівництва комуністичного суспільства.

Л. Ю. НЕЧАЄНКО, І. І. ХРЕБТОВ

НАСЕЛЕНІ ПУНКТИ, ЦЕНТРИ СЕЛИЩНИХ І СІЛЬСЬКИХ РАД МЕЛІТОПОЛЬСЬКОГО РАЙОНУ

АСТРАХА́НКА — село, центр сільської Ради. Розташована від районного центру та залізничної станції Мелітополь за 30 км. Населення 2,9 тис. чоловік. Сільській Раді підпорядковані населені пункти Арабка, Борисівка, Свободне.

В селі розташована центральна садиба багатогалузевого колгоспу ім. Горького, який має 10,6 тис. га земельних угідь, в т. ч. 8,8 тис. га орної землі, 89 га саду та виноградників. Урожай зернових становить 23 цнт, в т. ч. озимої пшениці — 22 цнт, кукурудзи — 28 цнт.

В селі працює один з цехів Мелітопольського заводу «Хімпобут», що випускає чавунне литво і металовироби, та цегельний завод.

В Астраханці середня школа, будинок культури з залом на 450 місць, лікарня, пологовий будинок, діє група товариства «Знання».

Протягом 1950—1969 рр. в селі споруджено понад 500 індивідуальних будинків.

За мужність і відвагу, виявлені в боях з гітлерівськими окупантами, уродженцям села полковнику С. В. Деменкову і С. К. Тимофєєву присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

Партійний осередок було створено у 1921 році.

Село засноване 1825 року.

КОСТЯНТИ́НІВКА — село, центр сільської Ради. Розташована на лівому березі річки Молочної, заплава якої відокремлює село від районного центру і залізничної станції Мелітополь. Населення — 10 185 чоловік. Сільраді підпорядковане село Мордвинівка.

На території села містяться центральні садиби двох колгоспів — ім. Леніна та ім. Фрунзе, які мають разом 11 тис. га сільгоспугідь, з них орної землі — 9,5 тис. га. Колгосп ім. Леніна спеціалізується на виробництві молока та яєць. В 1969 р. одержано по 84,5 тис. штук яєць на кожні 100 га зернових. Працівники птахоферми цього колгоспу завоювали звання колективу комуністичної праці. Колгосп ім. Фрунзе — м'ясо-молочного напряму.

За сумлінну працю і високі показники у виробництві сільськогосподарської продукції 20 передовиків нагороджені орденами й медалями.

У Костянтинівці є середня, восьмирічна й початкова школи, 2 колгоспні будинки культури з залами на 830 місць, 4 бібліотеки, стадіон і спортивні зали. Виходить колгоспна багатотиражна газета «Ленінець».

У центрі села — парк площею 5 га. Є лікарня на 50 ліжок.

За післявоєнний час збудовано 2,5 тис. індивідуальних житлових будинків. Прокладено 48 км водогону, заасфальтовано 15 км вулиць.

Засноване село в 1861 році державними селянами з с. Андріївки Бердянського повіту. Поблизу села розкопано 3 кургани з похованнями різних часів. Являє інтерес раннє скіфське поховання (VII—VI ст. ст. до н. е.), де були бронзові удила, бляшка та інші речі.

В листопаді 1905 року в селі Мордвинівці цієї волості селяни відібрали землю у церкви і користувались нею до 1907 року. В 1906 році тут відбувся масовий виступ селян проти поміщика Корніса.

1918 року дроздовці розстріляли в Костянтинівці дев'ять радянських активістів, серед них матросів І. Меркулова і Д. І. Падалку, селянина З. Д. Коваленка.

Уродженцю села П. Т. Одинцю за мужність і героїзм, виявлені в роки Великої Вітчизняної війни, присвоєно звання Героя Радянського Союзу. В 1942 році в селі діяла підпільна група патріотів на чолі з вчителем Н. Ф. Красуцьким. У березні 1943 року фашисти розстріляли більшість членів групи і її керівника.

В селі є пам'ятник загиблим воїнам.

НОВГОРОДКІ́ВКА (до 1946 року — Чехоград) — село, центр сільської Ради. Розташована за 25 км на захід від районного центру. Населення — 1155 чоловік. Сільраді підпорядковані населені пункти Верховина, Високе, Золота Долина, Малий Утлюг, Новоякимівка, Полянівка, Степне, Мар'ївка.

В селі міститься центральна садиба колгоспу «Україна», який має 15 тис. га земельних угідь, в т. ч. 14 тис. га орної землі і 180 га садів і виноградників.

Виробничий напрям — вирощування зернових, м'ясо-молочне тваринництво і птахівництво, садівництво і городництво. Є ремонтна майстерня.

В 1969 році середня врожайність озимої пшениці становила 29,5 цнт, соняшнику — 20,2 цнт з га.

Передовики виробництва, комбайнери П. І. Кралічек та О. В. Вагнер удостоєні звання Героя Соціалістичної Праці, 26 передовиків нагороджено орденами і медалями Союзу РСР. Серед них — кавалер двох орденів Леніна комбайнер С. П. Дзюба.

В Новгородківці є середня і музична школи, бібліотека, Палац культури з залом на 480 місць. Працює комбінат побутового обслуговування.

Засноване село 1869 року чехами-вихідцями з Богемії.

При визволенні села в жовтні 1943 року льотчик Г. К. Нестеренко повторив подвиг М. Гастелло, знищивши ворожу батарею, за що був удостоєний звання Героя Радянського Союзу.

В парку на братській могилі воїнів, що загинули за визволення села, встановлено пам'ятник.

НОВЕ́ — селище, центр селищної Ради. Розташоване за 9 км на південь від районного центру і за 2 км від залізничної станції Тащенак Придніпровської залізниці. Поблизу села проходить автотраса Москва—Сімферополь. Населення — 338 чоловік. Селищній Раді підпорядковані населені пункти Данило-Іванівка, Долинське, Зелене, Кирпичне, Ромашки, Садове, Тащенак, Удачне.

Місцевий колгосп «Зоря» має 9,8 тис. га земельних угідь, з них 6 тис. га орної землі, 636 га

Механізований тік колгоспу «Зоря». Селище Нове, 1967 р.

садів і виноградників. Господарство займається вирощуванням зернових, м'ясо-молочним тваринництвом, садівництвом, виноградарством. Є ремонтна майстерня.

В 1969 році було зібрано озимої пшениці по 20,9 цнт і кукурудзи по 26,4 цнт з га.

Свинарка П. С. Єгорова удостоєна звання Героя Соціалістичної Праці.

В селі є початкова школа, бібліотека, клуб. Працює група товариства «Знання». За останні десять років збудовано 103 житлові будинки.

Уродженець села, молодший лейтенант танкіст К. Н. Семибратов в роки Великої Вітчизняної війни разом з екіпажем свого підбитого танка створив партизанський загін в лісах Смоленщини і боровся проти фашистів. Взимку 1942 року, дізнавшись, що гітлерівці розстріляли в селі Свиридовому всіх чоловіків і дітей і збираються знищити жінок, загін К. Н. Семибратова раптово напав на карателів, фашисти були розбиті, але загинув і хоробрий офіцер. Нині колгосп і школа в цьому смоленському селі носять ім'я Семибратова.

На околиці села Долинського розкопано курган, в якому виявлено 8 поховань доби бронзи (III—I тисячоліття до н. е.) та два сарматських поховання (II ст. до н. е.). Біля селища Садового знайдено 2 монети Боспорського царства (I століття до н. е.).

НОВОБОГДА́НІВКА (кол. Богданівка) — село, центр сільської Ради. Розташована за 25 км від районного центру. На околиці села — залізнична станція Федорівка Придніпровської залізниці. Населення — 4380 чоловік. Сільраді підпорядковані населені пункти — Відродження, Глибоке, Першостепанівка, Привільне, Троїцьке. і Тихомирівка.

Місцевий колгосп «Авангард» має 8,5 тис. га земельних угідь, в т. ч. орної землі — 5,4 тис. га, садів та городу — 704 га.

Господарство спеціалізується на вирощуванні зернових, м'ясо-молочному тваринництві і птахівництві. Розвинуте садівництво і городництво. В 1969 році було зібрано озимої пшениці — 28,5 цнт, кукурудзи — 41,5 цнт, соняшнику — 22,9 цнт з га.

Допоміжні підприємства — млин, олійня. Є консервний завод.

В селі — середня, музична і початкова школи, бібліотека, будинок культури на 650 місць. Працює група товариства «Знання». Функціонує лікарня на 35 ліжок. До послуг мешканців — побутовий комбінат.

За післявоєнні роки зведено понад 600 житлових будинків.

За роки Радянської влади понад 200 уродженців села дістали вищу і середню спеціальну освіту. Серед них — 58 вчителів, 36 медичних працівників, 12 агрономів, 13 зоотехніків, 9 ветеринарів, 19 інженерів. В селищі Відродженні живе Герой Соціалістичної Праці М. А. Дуброва.

Засноване село у 1862 році переселенцями з Полтавської та Чернігівської губерній. В січні 1918 року представники Новобогданівки брали участь у повітовому з'їзді Рад селянських депутатів, що проходив у Мелітополі. У березні 1920 року в селі створено партійний осередок і комітет незаможних селян.

У боях за визволення села від фашистських загарбників загинуло близько 260 солдатів і офіцерів Радянської Армії. На їх братській могилі споруджено пам'ятник.

Біля села Троїцького розкопано 10 курганів, в яких виявлено 89 поховань, в т. ч. поховання доби бронзи (III—I тисячоліття до н. е.), скіфських та сарматських часів (IV та II століття до н. е.), а також поховання кочовиків (X — XII століття н. ери).

НОВОМИКОЛА́ЇВКА (кол. Шульгівка) — село, центр сільської Ради. Розташована за 12 км на північний захід від районного центру і залізничної станції Мелітополь. Населення — 3279 чоловік. Сільраді підпорядковані населені пункти Зеленчук, Маяк, Першотравневе, Південне, Східне і Трудове.

На території села — колгосп «Таврія», який має 12,5 тис. га земельних угідь, з них 11,9 тис. га орної землі, 227 га садів і виноградників. Це багатогалузеве господарство спеціалізується на тваринництві і вирощуванні зернових культур: озимої пшениці, ячменю, кукурудзи, проса, а також виноградарстві. Понад 200 колгоспників — ударники комуністичної праці, а молочно-товарна ферма першої бригади носить звання колективу комуністичної праці.

Значну допомогу подають колгоспові шефи — робітники Мелітопольського заводу «Автозапчастина». Вони побудували лінію електропередачі, встановили трансформатор, механізували тваринницькі ферми.

В Новомиколаївці є дві початкові, середня школа та школа-інтернат, бібліотека, 2 клуби, палац культури на 450 місць. Функціонує лікарня. Працює група товариства «Знання». Жителі користуються послугами комбінату побутового обслуговування. Лише протягом 1958—1969 рр. 310 колгоспних сімей переселилися в нові будинки.

В Трудовому мешкають Герої Соціалістичної Праці М. П. Морсіна, Л. Ф. Платонова і Л. В. Шевченко.

За роки Радянської влади близько 500 уродженців села здобули вищу і спеціальну середню освіту.

Село засноване 1818 року вихідцями з Катеринославської і Таврійської губерній.

Партійний осередок створено в 1921 році.

Уродженець села дев'ятнадцятирічний юнак В. К. Загной брав участь у штурмі Берліна, йому посмертно присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

В околицях села розкопано скіфський курган IV століття до н. ери.

НОВОПИЛИ́ПІВКА (до 1914 р.— Акнокас) — село, центр сільської Ради. Розташована на лівому березі річки Молочної. За 9 км проходить автотраса Москва—Сімферополь. Населення — 747 чоловік. Сільраді підпорядковані населені пункти Оленівка, Соснівка і Тихонівка.

Місцевий колгосп «Заповіт Ілліча» володіє 6 тис. га земельних угідь, з них 5,3 тис. га орної землі, 67 га садів. Господарство зернового напряму з розвиненим тваринництвом, садівництвом.

Бригадир комплексної бригади А. А. Атанов нагороджений орденом Леніна.

В Новопилипівці є восьмирічна школа, бібліотека, палац культури на 400 місць. До послуг населення — комбінат побутового обслуговування.

Село засноване в 1859 році на місці ногайського поселення.

Біля села Тихонівки знайдено кам'яний шліфований сошник доби бронзи (І тисячоліття до н. е.). Поблизу Новопилипівки розкопані кургани доби бронзи (III—І тисячоліття до н. е.). Досліджено також 2 сарматські могильники (І—II століття н. е.).

СВІТЛОДОЛИ́НСЬКЕ (до 1914 р.— Ліхтенау) — село, центр сільської Ради. Розташоване за 35 км на північ від районного центру, залізнична станція. Населення — 1818 чоловік. Сільраді підпорядковані населені пункти Кам'янське, Орлове, Прилуківка, Травневе.

Колгосп «Победа» має 4,2 тис. га земельних угідь, в т. ч. орної землі — 2,8 тис. га, садів і городу — 120 га. Напрям господарства — вирощування зернових, м'ясо-молочне тваринництво і птахівництво, а також садівництво й городництво. Тваринники артілі в 1969 році виробили на 100 га земельних угідь по 448 цнт молока, по 57,8 цнт м'яса. За вирощування високих врожаїв бавовнику в 50-х роках колгоспниці — новатори Л. З. Коновалова, В. Ф. Мишакова та Н. О. Шульга були удостоєні звання Героя Соціалістичної Праці.

У селі — восьмирічна та початкова школи, бібліотека, клуб.

Засноване село в 1804 році німецькими переселенцями.

ЯСНЕ́ — село, центр сільської Ради. Розташоване за 39 км на північний схід від районного центру. До залізничної станції Світлодолинська— 12 км. Населення — 905 чоловік. Сільраді підпорядковані села Берегове, Відра́дне, Приві́льне, Про́мінь, Сове́тське, Українське і Широ́кий Лан.

У селі — центральна садиба колгоспу «Могучий», який володіє 3,6 тис. га землі, з них орної — 2,7 тис. га, садів — 29 і виноградників — 11 гектарів. Господарство зернового і м'ясо-молочного напряму. Сільськогосподарська артіль спеціалізується на вирощуванні племінного молодняка великої рогатої худоби. Тваринники артілі виробили на 100 га угідь по 382 цнт молока.

40 передовиків виробництва нагороджені орденами і медалями. Телятниця Г. О. Залата нагороджена орденом Леніна. Цієї ж відзнаки удостоєна доярка Г. Д. Бєлікова, яка щороку надоює понад 4000—4100 кг молока від кожної корови.

У Ясному є восьмирічна школа, бібліотека, клуб. Функціонує лікарня на 15 ліжок.

Село засноване у 1921 році на місці трьох хуторів німців-колоністів.

За часи окупації фашистські загарбники зруйнували село, вирубали 20 га саду, відправили на примусові роботи до Німеччини 63 юнаків і дівчат.

19 вересня 1943 року в бою за визволення села загинули, виконуючи бойове завдання, піонери Геннадій Кобіцький, Семен Бабенко і Стась Паєвський, які допомагали воїнам-розвідникам. Біля клубу височить монумент на честь солдатів і піонерів, які принесли трудящим свободу. Багатьма бойовими нагородами відзначені жителі села, що боролись за визволення Батьківщини: генерал-майор Я. Н. Іщенко, бійці і командири Г. В. Щербаха, І. С. Жолудь, Я. П. Кишко та інші воїни.

МИХАЙЛІВСЬКИЙ РАЙОН

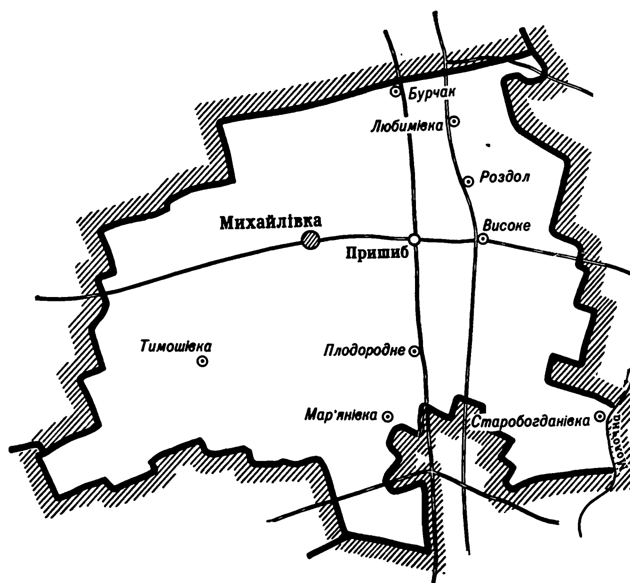

МИХА́ЙЛІВКА

Михайлівка — селище міського типу, розташоване за 70 км на південь від Запоріжжя і за 7 км на захід від станції Пришиб Придніпровської залізниці. З населеними пунктами району Михайлівка сполучається трьома автошляхами. Населення — 15,2 тис. чоловік. Селищній Раді підпорядковані населені пункти Вовківка, Жовтневе, Нововолодимирівка, Першотравневе, Петрівка, Плодородівське і Тернівка.

Михайлівка — центр району, площа якого 1,1 тис. кв. км, населення — 41,9 тис. чоловік (у т. ч. сільського — 22,4 тис., міського — 19,5 тис.). В районі 53 населені пункти, підпорядковані 2 селищним і 8 сільським Радам; 15 колгоспів, 87,2 тис. га орної землі; 10 підприємств, 3 будівельні організації, 46 шкіл, 37 будинків культури й клубів.

Михайлівка виникла на початку XIX ст. внаслідок злиття кількох хуторських поселень, заснованих державними селянами та кріпаками-втікачами з різних місць України та центральних губерній Росії. Перший такий хутір заснував у 1805 році нащадок запорізького козака, виходець з Полтавщини Михайло Чудновський. Ім'ям його пізніше й названо слободу. 1809 року поряд з хутором Чудновського поселилися окремими хуторами ще 10 родин, що прибули сюди з Великого Токмака. Селяни переважно займалися скотарством. Більшість з них мала близько тисячі овець і по сотні голів великої рогатої худоби. Землею спочатку володіли за правом вільної займанщини, але без реманенту піднімати цілину було важко, тому засівали лише невеликі ділянки для власних потреб. У 1810—1814 рр. прибуло ще кілька родин з Курської губернії, і в слободі вже проживало 75 сімей[1].

Слобода почала швидко зростати і протягом двох наступних років перетворилася на велике село, де проживало 1,7 тис. чоловік. Нові переселенці — державні селяни з Курської та Полтавської губерній — їхали сюди добровільно, отже ніякими піль-

[1] Сборник статистических сведений по Таврической губернии, т. 1, вып. 2, ч. 2, стор. 6, 13, 29.

гами не користувались. У 1816 році, після ревізького перепису, на них накладено податок по 2 крб. з ревізької душі. Село зростало й далі за рахунок нових переселенців. Через чверть століття Михайлівка стала волосним центром. У 1838 році тут проживало близько 5 тис. жителів. Дедалі більше виявлялась майнова нерівність: 65 господарств не мали тягла, у третини дворів було лише по одному коню[1].

У 30-і роки XIX ст. в Михайлівці стало переважати землеробство. Всі землі, відмежовані сільській общині, зорали. Немало було й таких господарств, що володіли не тільки землями общини, але й ділянками на віддалених хуторах.

Наприкінці 40-х років XIX ст. виявилось, що значну частину розташованих навколо Михайлівки земель, де селяни заснували хутори, ще за Катерини II призначено для поселень німецьких колоністів. У 1847 році селянам запропонували оформити оренду самовільно захоплених ними казенних земель — по карбованцю за десятину. Частину цієї землі уряд передав в оренду поміщикові-колоністу Фальц-Фейну саме за такою ціною. Селяни заявили, що землю нікому не віддадуть, оскільки «казна не вправі здавати в оренду стороннім особам землю», за яку вони багато років сплачували подесятинний оброк. Опір хуторян власті жорстоко придушили. Посланий сюди кавалерійський ескадрон знищив близько 40 дворів, селян шмагали різками.

Восени 1849 року за розпорядженням міністерства державних маєтностей від земель михайлівської общини відрізали 5,8 тис. десятин для передачі Фальц-Фейну та колонії Кронсфельд. Але селяни вважали цю землю своєю. Весною 1850 року 258 господарств засіяли її та відмовилися покинути хутори. Викликаний з Сімферополя каральний загін заарештував 27 селян. Коли спробували заарештувати представників общини, то селяни вчинили опір. Виступ придушили. Організатори його Є. Довгань і М. Титаренко змушені були назавжди піти з рідного села[2].

Після відмежування частини площі, якою володіла сільська община, в тому ж 1850 році на вимогу сходу проведено перший переділ землі, за яким селяни одержали наділи по 9,1 десятини на ревізьку душу.Наступний переділ відбувся через 10 років, під час якого, крім орної землі, в наділи включили й толоку та присадибні ділянки.

Напередодні реформи 1861 року в Михайлівці налічувалося понад тисячу дворів і близько 10 тис. жителів. Саманні хати та землянки під солом'яними стріхами були жалюгідними. Навесні і восени стояла непролазна багнюка. В селі щонеділі збиралися базари, а двічі на рік — великі ярмарки, на яких торгували хлібом, худобою, мануфактурою, шкіряними та іншими товарами; було 5 трактирів, десяток монопольок, понад три десятки хлібних лабазів (складів) тощо.

Закладів охорони здоров'я і шкіл тривалий час не було. Тільки 1845 року в селі з'явилось міністерське початкове училище, в якому навчалося 126 дітей, переважно заможних селян. Три чверті чоловіків і майже всі жінки були неписьменні[3].

Починаючи з 1873 року, в Михайлівці розподіляли землю на наявні чоловічі душі, що спричиняло значне подрібнення селянських наділів. Так, 1879 року на душу припадало близько 4-х десятин землі.

У другій половині XIX ст. посилилось класове розшарування селян Михайлівки. Так, за даними 1884 року з 1731 приписаних до общини селянських господарств 140 були безпосівними. Вони здавали свої наділи в оренду і йшли в найми. 684 двори засівали від 1 до 10 десятин. Це — бідняцький прошарок, що становив близько половини усіх господарств. З них лише 48 дворів мали плуги та деякий інший інвентар, майже половина дворів не мала тягла. З усієї кількості дворів тільки 10 обробляли землю своїм тяглом та інвентарем, 340 господарств для обробітку своїх наділів вступали у супрягу, а 298 мусили позичати за відробіток чи плату коней та інвентар у заможних селян.

---

[1] Кримський облдержархів, ф. 26, оп. 8, спр. 27, арк. 47.
[2] Там же, ф. 27, оп. 1, спр. 5862, арк. 1, 2, 9—12.
[3] Справочная книга Одесского учебного округа, стор. 127.

Понад третину дворів становили середняки, значна частина яких теж не мала плугів та інших знарядь землеробства, тому мусила вступати в супряги або наймати тягло й інвентар.

Сільські багатії прибрали до рук понад 3 тис. десятин землі, яку здавали в оренду сільська біднота й середняки. Крім того, вони орендували ще 2035 десятин казенних та поміщицьких земель. Кожен з куркулів мав по 16—25 голів великої рогатої худоби та чимало сільськогосподарських знарядь і машин.

Прокладення в 70-х роках XIX ст. Лозово-Севастопольської залізниці, що пролягла за 7 км від села, сприяло розвиткові торгівлі. У цей час тут були десятки торговельних підприємств, оптових складів, близько 20 хлібних амбарів тощо. Їх товарооборот у 1900 році становив 750 тис. крб. Наприкінці XIX ст. почали працювати кілька парових млинів.

Швидке зростання населення зумовлювало зменшення наділів. Так, у 1907 році на чоловічу душу припадало лише по 3,7 десятини. Якщо земельні ділянки основної маси селян подрібнювались, то у куркулів вони збільшувались. Голод і злидні гнали бідноту, що розорилась, на заробітки у Донбас і Крим. Декотрі з них повертались до рідного села, провадили агітаційну роботу, спрямовану проти самодержавства. Напередодні першої російської революції в Михайлівці діяли дві підпільні соціал-демократичні групи, очолювані місцевим селянином М. Ф. Малаховим і вчителем І. С. Опанасенком. До пропагандистської роботи залучалися довірені люди, які влаштовували таємні збори, організовували читання революційної літератури, розповсюджували листівки і брошури. В ніч на 6 листопада 1904 року в Михайлівці поширено 126 примірників прокламацій: «Геть царя!», «Воля царська і воля народна», «Бесіди про землю» та інші. Влітку 1905 року до села приїхали у відпустку матроси Чорноморського флоту С. Широчкін і К. Гнідий. Вони розповсюджували відозву потьомкінців «До всього цивілізованого світу» і прокламації Севастопольського комітету РСДРП: «До всіх»; «Про погроми», «До громадян», «Хто за самодержавство царя». Лише 17 серпня поліція виявила 83 примірники листівки «З ким іти селянам». Восени того ж року на вулицях Михайлівки з'явилися прокламації «Програма РСДРП», «Про царський маніфест 18 лютого» та інші соціал-демократичні листівки, які закликали до повалення самодержавства і встановлення влади народу[1].

Під час арешту члена РСДРП михайлівського ремісника М. С. Манжоли поліція знайшла рукописи підготовлених ним до випуску листівок, в одній з яких говорилось: «Скинемо владу катів. Хай живе соціалізм! Геть сваволля! Хай живе РСДРП!».

У 1905 році помічник начальника Таврійського жандармського управління доповідав у Петербург, що в Мелітопольському повіті селянські заворушення з найбільшою силою виявилися в селах Михайлівці, Великій Білозерці і Терпінні. Наприкінці того ж року до Михайлівки прибув каральний загін. Незважаючи на це, у червні 1906 року в Михайлівці відбулася велика селянська сходка, що схвалила петицію до Державної думи з вимогою передати всю казенну, поміщицьку, монастирську і церковну землю тим, хто її обробляє. Селяни відрядили з нею до Петербурга учителя земської школи В. Т. Бакуту, який, повернувшись до села, розповів, що його вислухали члени фракції більшовиків і що вони передали листа Думі[2].

Після поразки революції влітку 1907 року більшість членів соціал-демократичної групи М. Ф. Малахова заарештували.

Згодом поліція викрила на квартирі селянина А. Ф. Барабаша і підпільну групу вчителя І. С. Опанасенка. Члени групи вчинили збройний опір, вбили урядника, поранили пристава і стражника. Керівникові та його товаришам пощастило уникнути арешту, а А. Ф. Барабаш загинув. Пізніше І. С. Опанасенка було заарештовано[3].

---

[1] Г. И Губенко. Революционное движение в Таврической губернии в 1905—1907 гг., стор. 45.

[2] ЦДІА УРСР у Києві, ф. 483, оп. 1, спр. 363, арк. 3, 4.

[3] Там же, ф. 429, оп. 1, спр. 6261, арк. 2—3.

Та селянські виступи й далі не вщухали. У вересні сюди послали жандармів та війська. Царське самодержавство жорстоко розправилось з борцями за щастя народу. Багатьох з них було засуджено до різних строків ув'язнення, заслання, а В. Т. Бакуту, І. С. Опанасенка та В. М. Гасана — на довічну каторгу[1].

У 1911—1912 рр., внаслідок здійснення проголошеної ще 1906 року столипінської аграрної реформи, понад 100 куркульських господарств вийшли на відруби. Водночас близько 300 бідняцьких господарств змушені були продати свої наділи. 713 господарств повністю або частково здавали свої наділи в оренду. Третина господарств не мала ні тягла, ні реманенту.

У 1913 році в Михайлівці налічувалось 3,7 тис. дворів. Але, як і раніше, село забудовувалося без плану. Стороннього вражали покручені затоплені багнюкою вулиці, низькі саманні хати з маленькими вікнами, лише зрідка стояли під залізом або черепицею кам'яні будинки багатіїв.

У селі часто спалахували пошесні хвороби, але медична допомога була вкрай незадовільною. Лікарня на 10 ліжок обслуговувала 50 тис. населення, тут працювали тільки два лікарі, два фельдшери та акушерка[2].

Про стан освіти на селі свідчить той факт, що 1883 року у чотирьох початкових школах села навчалась тільки сьома частина дітей шкільного віку, переважно із заможних родин. З 13,3 тис. населення читати й писати вміли 980 чоловіків і 29 жінок. А потяг трудящих до знань був великий. На початку XX ст. у Михайлівці відкрили 10 шкіл грамоти, що існували на добровільні внески селян. На кошти общин утримувались дві земські школи. У 1906 році в селі працювало 8 земських і 8 церковнопарафіяльних шкіл, і все ж вони не охоплювали навчанням і третини дітей шкільного віку. Того року в прийомі до школи було відмовлено 183 хлопчикам і 146 дівчаткам. Понад 60 проц. учнів не могли закінчувати школи через матеріальну скруту.

Завдяки зусиллям сільських вчителів наприкінці XIX — початку XX ст. в Михайлівці відкрилось три земські бібліотеки, в яких налічувалося 3250 книг переважно релігійного та пригодницького змісту.

Після повалення царизму селяни чекали жаданого кінця війни, розподілу поміщицьких земель, але сподівання виявились марними. Наростала нова хвиля народного невдоволення. Влітку 1917 року в селі виникла група співчуваючих більшовикам під керівництвом М. П. Барабаша[3].

Звістка про перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції в Петрограді оживила надії бідноти на краще майбутнє. На початку 1918 року в Михайлівці утворилось два партійні осередки[4], обрано Раду селянських та солдатських депутатів, першим головою якої став місцевий коваль В. І. Бруньковський. Рада сформувала червоногвардійський загін на чолі з В. Л. Малаховим і Ф. Я. Мінаковим. У березні того ж року створено волосний ревком (голова — комуніст М. П. Барабаш)[5]. Але наприкінці квітня 1918 року австро-німецькі війська захопили село.

Боротьбу трудящих проти окупантів і гетьманців у Михайлівці очолив підпільний більшовицький осередок, керований М. С. Манжолою і В. Ф. Єременком, якого влітку 1918 року окупанти відправили до мелітопольської в'язниці. Більшовицька організація діяла й далі. Комуністи-підпільники створили партизанський загін, який увійшов до складу іншого загону — І. С. Опанасенка, що базувався у плавнях поблизу села Балок. У жовтні 1918 року загін дістав назву «За владу Рад» і об'єднався з іншим загоном, в якому бились за Радянську владу жителі Верхньої Білозерки, Матвіївки, Тимошівки, Великої Білозерки, Верхнього Рогачика. Об'єднаними сила-

[1] Кримський облдержархів, ф. 483, оп. 4, спр. 674, арк. 21—27, 42, 43.
[2] Статистический справочник Таврической губернии, вып. 3, ч. 2, стор. 52, 82.
[3] Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні, т. 2, стор. 339.
[4] Гражданская война на Украине, т. 1, кн. 2, стор. XXXVIII.
[5] Запорізький облдержархів, ф. Р-1833, оп. 1, спр. 74, арк. 3, 4

І. С. Опанасенко — командир партизанського загону в 1918—1919 рр. Село Михайлівка.

ми під керівництвом заступника командира загону «За владу Рад» С. П. Пожидаєва, а також Т. П. Бенди, М. П. Барабаша, І. Н. Коноваленка партизани 25—26 жовтня визволили Михайлівку від ворога. Було відновлено діяльність органів Радянської влади. Волревком (голова Шабельников) створив земельну комісію, яка приступила до запровадження в життя ленінського Декрету про землю, організувала виконання продрозверстки.

Та мирний перепочинок тривав недовго. 8 січня 1919 року білогвардійські частини генерала Тілло, захопивши Мелітополь, почали наступ на Михайлівку. Майже протягом місяця загін «За владу Рад», що налічував тоді 2250 бійців, стримував натиск ворога. Але сили були нерівні. 3 лютого денікінці вдерлися в село, захопивши в полон групу партизанів, — М. Ф. Коптєва, Я. С. Баландіна, Д. С. Довженка, Я. І. Хорошуна, які прикривали відступ основних сил загону[1]. Ранком наступного дня після нелюдських катувань їх розстріляли. 5 лютого, коли партизани знову оволоділи Михайлівкою, над могилою розстріляних пролунав салют.

15 лютого 1919 року білогвардійці після артилерійського обстрілу розпочали наступ на Михайлівку. Ранком наступного дня партизани за участю всього населення завдали білим контрудару. Ворог змушений був відступити, залишивши на полі бою близько трьохсот убитих. Але невдовзі білогвардійці знову повели наступ. Натиск ворога було паралізовано контрнаступом групи військ під командуванням П. Ю. Дибенка, яка 16 лютого оволоділа станцією Пришиб. Білогвардійці, втративши убитими багато солдатів і офіцерів, відступили.

В лютому 1919 року партизанський загін «За владу Рад» увійшов до складу щойно сформованої 2-ї бригади Задніпровської української радянської дивізії під командуванням П. Ю. Дибенка під назвою 5-го Задніпровського полку[2]. Його очолив О. Г. Луньов, уславлений герой громадянської війни. Невдовзі цей полк брав участь у боях за Перекоп.

В середині травня 1919 року волосний партійний осередок провів відкриті партійні збори, в роботі яких взяли активну участь члени сільських Рад (у Михайлівці їх було три), представники сільської інтелігенції, профспілок, а також робітники продовольчих загонів. Збори вітали роботу першого повітового з'їзду Рад, що проходив у Мелітополі, і прийняли рішення «... виконувати резолюції, прийняті на з'їзді, ... підтримувати Радянську владу, боротися проти контрреволюції та придушувати її всіма можливими засобами»[3].

На початку липня 1919 року до Михайлівки знову вдерлися денікінці. Жорстоко розправилися вони з активістами. Батька партизана, старого С. Голобородька закололи багнетом, Г. І. Магденка і Т. Ф. Глущенка прив'язали до тачанок і гнали коней, аж доки не розтерзали їх тіла. Багатьох насмерть закатували шомполами. Загинув тоді і старий більшовик-підпільник М. С. Манжола[4].

30 грудня 1919 року Михайлівку визволили частини 403-го полку 45-ї стрілецької дивізії 14-ї армії. Політвідділ дивізії допоміг створити ревком. Відновив діяльність і партійний осередок. 28 квітня 1920 року тут виник комсомольський осередок. Та мирне життя тривало недовго. Наприкінці червня село захопили врангелівці. Знову почалися грабежі та розправи. Протягом серпня та жовтня 1920 року село перебувало в прифронтовій смузі, воно кілька разів переходило з рук у руки. Бої

---

[1] Запорізький облдержархів, ф. Р-1833, оп. 1, спр. 18, арк. 1, 2, 3; спр. 75, арк. 3—4.
[2] Гражданская война на Украине, т. 1, кн. 2, стор. XXXVIII, 100.
[3] Запорізький облдержархів, ф. Р-2046, оп. 1, спр. 524, арк. 3, 4.
[4] Газ. «Думка», 30 квітня 1925 р.

вели частини 2-ї Кінної армії, 1-ї, 3-ї та 40-ї стрілецьких дивізій 13-ї армії. 26 жовтня частини 4-ї армії прорвали фронт на ділянці Михайлівка—Орлянське. 29 жовтня 89-а бригада після запеклих боїв визволила село.

У листопаді 1920 року за допомогою політвідділу 23-ї стрілецької дивізії тут створено тимчасовий ревком на чолі з місцевим селянином Г. Ф. Кириченком. Невдовзі в усіх трьох частинах села організовано сільревкоми, очолені селянами-активістами А. М. Заськом, С. І. Шульгою та Я. Барабашем. Головою волревкому селяни обрали комуніста І. А. Пригоду.

Відновив роботу і партійний осередок, який разом з волревкомом наприкінці листопада 1920 року організував волосний та сільські КНС. Головою волкомнезаму став демобілізований червоноармієць, комуніст М. А. Барабаш[1]. Земельний відділ волревкому взяв на облік посіви, худобу та інвентар, а також налагодив роботу ремонтних майстерень (токарно — слюсарної, ковальської та теслярської). Відділ соціального забезпечення організував допомогу сім'ям червоноармійців. Було націоналізовано паровий вальцьовий млин та олійницю. Відділ народної освіти провів ремонт шкіл, забезпечивши їх паливом. У 1920/21 навчальному році тут було 15 трудових початкових шкіл, в яких працювало 44 вчителі. 2 січня 1921 року партосередок і волревком провели в Михайлівці недільник по упорядкуванню села. Політпрацівники розташованих тут армійських частин допомогли створити сільбуд та налагодити його роботу.

Наприкінці січня 1921 року в Михайлівці відбулися вибори до волосної та трьох сільських Рад. Головою виконкому волосної Ради обрали колишнього голову ревкому І. А. Пригоду. Волосна та сільські Ради приступили до здійснення ленінського Декрету про землю. Було взято на облік і розподілено між біднотою (по 2 десятини на їдця) землі поміщика-колоніста Фальц-Фейна та двох інших німецьких економій, а також нетрудові землі куркулів. В селі організувались кооперативне та кредитне товариства, відновив роботу створений ще 1919 року прокатний пункт, який мав сільськогосподарські машини та ремонтні майстерні. Для допомоги бідноті створили волосний посівний комітет. Частину збіжжя надав їм Мелітопольський повітовий посівний комітет, значну кількість зерна комсомольці виявили у схованках куркулів. У проведенні сівби взяли активну участь і частини 30-ї Іркутської дивізії, які в той час проводили на Мелітопольщині операції по ліквідації решток махновських банд.

У лютому 1921 року, незважаючи на продовольчі труднощі, михайлівці відрахували до фонду допомоги голодуючому населенню Донбасу триденний заробіток і частину хлібного пайка. Зібрані запаси було негайно відправлено за призначенням.

У 1921 році внаслідок посухи почався голод. Тяжке становище трудящих намагалися використати вороги. Поблизу Михайлівки з'явилася махновська банда — близько 100 шабель. Комуністи організували загони самооборони. Під час нападу банди загинули комуністи Д. І. Палюченко, І. П. Шевченко, М. К. Здор, О.М. Левченко. З допомогою бійців 30-ї Іркутської дивізії бандитів було знешкоджено[2].

Для боротьби з голодом створено волосний комітет допомоги голодуючим. У жовтні 1921 року на об'єднаному засіданні волвиконкому, сільвиконкому і партосередку прийнято рішення запровадити продовольчий податок на користь голодуючих, вилучити церковні цінності тощо. Для дітей, а також бідноти відкрились і пункти харчування. Через голод поширилися шлункові

Червоні командири періоду громадянської війни (зліва направо): С. П. Пожидаєв, М. П. Барабаш, К. Н. Рубель, О. Г. Луньов (у центрі). Село Михайлівка, фото 1936 р.

[1] Філіал Запорізького облдержархіву в Мелітополі, ф. Р-58, оп. 1, спр. 48, арк. 21, 24.

[2] Запорізький облпартархів, ф. 217, оп. 1, спр. 158, арк. 13, 14, 19.

та інші епідемічні захворювання. Волвиконком налагодив роботу амбулаторії, лікарні на 35 ліжок, а також санітарного бараку, де розміщували хворих.

Завдяки державній позичці та наданню біднякам і середнякам додаткових пільг селяни Михайлівки подолали голод.

У жовтні 1922 року 12 наймитських родин створили перший в селі ТСОЗ «Єрмак», головою якого став комуніст Л. Глива. Пізніше до нього вступило кілька батрацьких родин. Виробниче та кредитне товариства подавали артілі всіляку допомогу.

У березні 1923 року в складі Мелітопольського округу було утворено Михайлівський район. Створення райпарткому, секретарем якого став О. П. Макаров, сприяло пожвавленню діяльності партійної організації села, яка 1924 року налічувала 18 комуністів[1]. Того року тут відкрили райсільбуд, три хати-читальні, бібліотеку; при них діяли 4 лікнепи, політикоосвітній гурток, колективи художньої самодіяльності.

Партійний осередок і волкомнезам провадили роз'яснювальну роботу серед селян, навертаючи їх на шлях колективного господарювання. Вони домоглися значного розширення діяльності сільськогосподарського кооперативного товариства, яке наприкінці 1924 року об'єднувало близько тисячі пайовиків.

Запровадження нової економічної політики допомогло переважній більшості бідняків піднятись до рівня середняків. Але пожвавили свою діяльність і куркулі, дрібні торговці. В 1925 році у Михайлівці було 36 приватних крамниць, рундуків, винних погребків, працювали просорушка, олійниця, вальцьовий млин, 27 вітряків, дві пекарні, а також 7 кузень, 6 швейних, 4 шевські, жерстяна, годинникова та інші майстерні, бондарня, стельмашня тощо.

У 1928 році за допомогою робітників шефської бригади, що прибула із Запоріжжя, на основі ТСОЗу «Єрмак» утворився перший колгосп «Червоний куток». Керівниками артілі, яка об'єднала 60 господарств, стали колишній партизан І. Є. Бут та селяни-бідняки В. П. Моряхін і С. І. Дудченко. Наприкінці 1928 та на початку 1929 року тут організувалось кілька ТСОЗів, до яких вступили переважно бідняки та батраки. У жовтні 1929 року в Михайлівці почала працювати одна з перших на Мелітопольщині МТС, директором якої призначили колишнього червоного партизана С. П. Білого. Вона подала велику допомогу артілям села, особливо в механізації оранки на зяб та сівбі. 1930 року вона налічувала 43 трактори, 40 плугів, 28 сівалок, 35 культиваторів тощо.

На початку 1930 року почався масовий вступ селян у колгоспи. Протягом двох років їх було створено 18, зокрема «Пам'ять Леніна», ім. Карла Маркса, ім. Будьонного, ім. 8-го Березня, «Червоний партизан», «Комінтерн» та інші. МТС допомогла господарствам провести першу колгоспну весну. Значну допомогу в організаційному зміцненні артілей подали робітники Мелітополя та Донбасу. Головами колгоспів та членами правлінь у 1930 році стали робітники-двадцятип'ятитисячники, комуністи з Мелітополя та шахтарі, металурги і залізничники з Донбасу. В процесі боротьби за суцільну колективізацію села надійним помічником сільської парторганізації, яка об'єднувала 27 комуністів[2], стали районна комсомольська організація, яку очолював М. Н. Лещенко, та районна газета «Колгоспник».

Куркульські елементи, що пролазили до колгоспів, саботували заходи по зміцненню господарств, розкрадали зерно й майно. Восени 1930 року було викрито кількох куркулів та підкуркульників. За рішенням загальних зборів колгоспників понад 30 куркульських родин вислано за межі республіки.

Держава надавала колгоспам села чималу грошову допомогу на придбання техніки, худоби, спорудження господарських приміщень тощо. Це сприяло невпинному зростанню економіки колгоспів. У 1931 році прибутки кожного колгоспу в середньому становили 105 тис. крб. 19 січня 1933 року Михайлівку відвідав генераль-

---

[1] Запорізький облпартархів, ф. 217, оп. 1, спр. 116, арк. 1; спр. 152, арк. 191.

[2] Там же, спр. 230, арк. 62.

ний секретар ЦК КП(б)У С. В. Косіор, який провів наради з представниками сільрад, колгоспів і уповноважених по заготівлях, дав ряд порад і вказівок. Того ж року в селі побували В. Я. Чубар, В. П. Затонський, Ю. М. Коцюбинський, К. Є. Ворошилов. Їх приїзд сприяв організаційно-господарському зміцненню колгоспів села.

Для забезпечення колгоспів керівними кадрами та спеціалістами парторганізація села за допомогою райкому партії організувала курси для підготовки бригадирів-рільників, рахівників, завідуючих молочнотоварними фермами, трактористів, шоферів. Курси закінчило 122 чоловіка.

1936 рік став роком масового розгортання стахановського руху в михайлівських колгоспах. Серед перших стахановців був бригадир колгоспу ім. Будьонного О. О. Здорик, бригада якого зібрала близько 25 цнт зернових з кожного гектара; 26 квітня в селі відбувся перший районний зліт стахановців. Змагання сприяло значному піднесенню колгоспного виробництва. В 1936 році колгосп «Пам'ять Леніна» зібрав пересічно по 16,3 цнт зернових з гектара, ім. Будьонного — 19,2 цнт. Бригада, яку очолював В. С. Яковлєв, виростила на дослідних ділянках по 44 цнт зерна озимої пшениці з гектара. Розповісти про свій досвід Яковлєва запросили на пленум Всесоюзної академії сільськогосподарських наук.

Зміцнення економіки забезпечило неухильне піднесення добробуту колгоспників. У 1936 році артіль «Пам'ять Леніна» видала на трудодень по 9 кг зерна, ім. Будьонного — по 11, «Червоний партизан» — по 14 кілограмів.

Хлібороби Михайлівки стали заспівувачами змагання трудівників району за високі врожаї сільськогосподарських культур, піднесення продуктивності громадського тваринництва та раціональне використання техніки. В 1938—1940 рр. колгоспи виростили пересічно по 16—22 цнт зернових з га. Значних успіхів добивалися тваринники. Доярка колгоспу «Червоний партизан» Т. Г. Пересипкіна надоїла в 1938 році по 3,7 тис. літрів молока від кожної закріпленої за нею корови, а К. П. Слободченко з артілі ім. Будьонного — по 3,5 тис. літрів. Чабан колгоспу «Червоний партизан» З. А. Кобзар одержав від кожних 100 вівцематок по 143 ягнят. У 1938—1940 рр. учасниками Всесоюзної сільськогосподарської виставки стали колгоспи ім. Карла Маркса, «Пам'ять Леніна», «П'ятирічка», «Боротьба», «Ударна», ім. Будьонного. Колгосп «Пам'ять Леніна» був нагороджений дипломом 1-го ступеня, ім. Будьонного — 2-го ступеня.

Заможно стали жити колгоспники Михайлівки. За передвоєнні роки капітально відремонтовано майже весь житловий фонд, третину його перебудовано наново. На присадибних ділянках колгоспників зеленіли фруктові сади, більшість вулиць було обсаджено декоративними деревами. Село прикрасили кінотеатр, районний будинок культури, нові шкільні приміщення, державні та кооперативні магазини тощо. У Михайлівці працював райпромкомбінат з цехами — жерстяним, слюсарним, ковальським і бондарним, два колгоспні цегельно-черепичні заводи, ремонтна майстерня, а також підприємство побутового обслуговування.

Дальшого розвитку набули освіта й культура. До 1932 року було покінчено з неписьменністю серед дорослих. У 1935 році на базі семирічки відкрилась перша середня, а також три семирічні школи, 1939 року — друга середня школа. Всі діти шкільного віку були охоплені обов'язковим семирічним навчанням.

У селі діяли районний будинок культури і колгоспні клуби, де щотижня влаштовувалися вистави, концерти, демонструвалися кінофільми. Напередодні Великої Вітчизняної війни у двох районних та клубних бібліотеках налічувалося понад 50 тис. книг.

Весною 1941 року в Михайлівці діяло понад 30 первинних партійних організацій, які об'єднували близько 280 комуністів. Більшість з них працювала в колгоспах.

Коли почалася Велика Вітчизняна війна, понад 2 тис. чоловік призовного віку з села влилося до лав Червоної Армії. З наближенням ворога жителі зробили все, щоб вчасно евакуювати у східні райони країни устаткування підприємств і МТС, колгоспне майно, хліб та худобу.

М. М. Доліна — Герой Радянського Союзу. Село Михайлівка. Фото 1943 р.

4 жовтня 1941 року Михайлівку захопили фашисти. І одразу ж в селі почав діяти підпільний райком партії, під керівництвом якого розповсюджувалися зведення Радянського інформбюро, добувалася зброя для боротьби проти окупантів. В умовах терору і переслідування підпільників в листопаді 1941 року було заарештовано і розстріляно. Загинули комуніст Є. М. Артеменко та колишні радянські активісти Д. С. Цапко, С. О. Єрмолаш, І. С. Іванников, М. З. Артеменко, М. М. Сташко та інші[1].

За час окупації в шовковичних насадженнях колгоспу ім. Мічуріна вороги закатували і розстріляли близько 800 мирних жителів села. На цьому місці михайлівці побудували пам'ятник жертвам фашизму. Близько 1,6 тис. жителів Михайлівки гітлерівці відправили на каторгу до Німеччини[2].

Багато михайлівців боролися з ворогом на фронтах Великої Вітчизняної війни. Ратними подвигами прославили Батьківщину Герої Радянського Союзу льотчиця М. М. Доліна, командир партизанського з'єднання Ф. І. Павловський, командири партизанських загонів Ф. Т. Брусенський, М. Г. Холод; генерал М. П. Лебедєв, полковник Г. Ф. Водяха та інші. Сотні з них за мужність і відвагу нагороджені орденами і медалями Радянського Союзу.

27 жовтня 1943 року війська 4-го Українського фронту, зломивши опір ворога на широкому фронті від Дніпра до Азовського моря і переслідуючи його, визволили понад 90 населених пунктів, у т. ч. й Михайлівку. Село було взято частинами 109-ї гвардійської стрілецької дивізії та 92-го винищувально-протитанкового полку резерву Верховного Головнокомандування.

Вже наступного дня після визволення села тут почали працювати радянські і партійні установи. Відступаючи під ударами Червоної Армії, гітлерівці спалили 168 житлових будинків, зруйнували районну лікарню, школи, магазини, кінотеатр, вальцьовий млин і більшість колгоспних будівель. За два роки окупації загарбники зруйнували приміщення МТС, пограбували господарства колгоспів.

Хоч і нечисленні ще, партійні організації очолили патріотичний рух хліборобів та робітників Михайлівки за швидку відбудову МТС, колгоспів, місцевої промисловості. До початку весняної сівби 1944 року робітники МТС відремонтували 23 трактори, 22 комбайни, причіпний інвентар. План посіву зернових колгоспи перевиконали на 1,7 тис. гектара.

У патріотичний рух за надпланову здачу хліба до фонду Червоної Армії активно включилися артілі Михайлівки. Так, колгосп ім. Будьонного того року здав до фонду оборони 8,3 тис. пудів, ім. Карла Маркса — 2,4 тис., «Заможний колгоспник» — 1,9 тис. пудів.

На початку 1947 року в колгоспах, установах і на підприємствах Михайлівки було 20 партійних організацій, які об'єднували 187 комуністів. Вони мобілізовували трудівників села на завершення відбудовних робіт. 1950 року економіка артілей досягла довоєнного рівня. Відбулося укрупнення господарств. З 15 невеликих колгоспів організувалося 6 — «Пам'ять Леніна», ім. Будьонного, ім. Мічуріна, «Червоний партизан», «Перше травня» та ім. Чкалова. Це сприяло поліпшенню організації праці, а отже й збільшенню виробництва сільськогосподарської продукції, особливо зерна; пересічно в усіх артілях того року було зібрано по 14—17 цнт з гектара. За високі досягнення у вирощуванні високих урожаїв зернових та олійних культур групу михайлівських механізаторів у 1950 році нагороджено орденами і медалями

[1] Запорізький облдержархів, ф. Р-1675, оп. 1, спр. 26, арк. 25.
[2] Запорізький облпартархів, ф. 217, оп. 2, спр. 91, арк. 1—4, 7, 13.

СРСР. Ордена Леніна удостоєно комбайнерів В. М. Куліша та П. Н. Хорольця. Комбайном С-1 — перший з них намолотив 6,2 тис. цнт, другий — 7,9 тис. цнт зерна за 25 робочих днів.

У 1955 році Головний комітет ВСГВ нагородив дипломом першого ступеня та преміював легковою і вантажною автомашинами колгосп ім. Мічуріна, де було зібрано пересічно по 28 цнт зерна з гектара на всій площі посівів; колгосп «Пам'ять Леніна» (25 цнт) одержав диплом другого ступеня.

Досить інтенсивно розвивалося молочне тваринництво. Протягом 1950—1955 рр. на фермах подвоїлося поголів'я корів. Значно збільшилося виробництво молока: у колгоспі «Пам'ять Леніна» на 100 га угідь, наприклад, воно зросло до 163,3 цнт, в колгоспі ім. Мічуріна — до 128,2 центнера. Прибутки артілей у роки другої післявоєнної п'ятирічки зросли більш як удвоє і в 1955 році становили 21,5 млн. крб. Це дало змогу розгорнути капітальне будівництво, збільшити оплату праці колгоспників. Так, лише 1956 року витрати колгоспу «Ленінська правда» (колишній ім. Будьонного) на будівництво об'єктів громадського призначення становили 3 млн. крб., що в 10 разів перевищували витрати цієї артілі за всі післявоєнні роки. Того ж року на трудодень у колгоспі «Пам'ять Леніна» видано по 3 кг хліба і 9 крб., в колгоспі «Ленінська правда» — по 3 кг зерна і 6 крб. грішми.

За визначні успіхи в розвитку колгоспного будівництва групу передовиків сільського господарства нагороджено орденами й медалями. Зокрема, орден Леніна одержали голова колгоспу «Ленінська правда» В. І. Красников і доярка цієї артілі П. С. Голобородько, комбайнер МТС М. Г. Масловець, свинарка колгоспу ім. Мічуріна О. Ф. Устабаші.

У 1960 році відбулося дальше укрупнення артілей села. З шести колгоспів Михайлівки та двох сусідніх створено п'ять. За кожним було закріплено пересічно від 5 до 8 тис. га сільськогосподарських угідь.

У роки семирічки колгоспи Михайлівки перетворились на великі багатогалузеві господарства, в яких, крім рільництва, розвинутими галузями були м'ясо-молочне тваринництво, садівництво та городництво. Середня врожайність зернових культур становила 22—26 цнт з га; виробництво молока на 100 га угідь зросло з 215 цнт у 1959 році до 325 цнт у 1965 році. Зросли й грошові прибутки. Колгоспи спорудили багато тваринницьких ферм за типовими проектами, ремонтних майстерень тощо.

Піднесенню колгоспного виробництва сприяло розгортання соціалістичного змагання за комуністичне ставлення до праці. У 1965 році в боротьбу за звання колективів комуністичної праці включились артілі «Ленінська правда» та «Пам'ять Леніна», окремі бригади, ланки і ферми. Почесне звання колективу комуністичної праці першою виборола тракторна бригада колгоспу «Ленінська правда», що без затрат ручної праці виростила по 51,3 цнт зерна кукурудзи з га на площі 100 га та по 25 цнт з га соняшнику на площі 86 га. Керівникові бригади, комуністові Г. С. Сарбашу присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці. Він був делегатом XXIII з'їзду КПРС та III Всесоюзного з'їзду колгоспників.

Визначних успіхів добилися комплексні бригади колгоспів «Пам'ять Леніна» та ім. Мічуріна, очолювані комуністами В. І. Мартиненком та Г. Л. Колоколом. На великих площах рік у рік вони вирощували по 25—30 цнт хліба і до 37 цнт зерна кукурудзи

Відправка молока з польового табору. Смт Михайлівка, 1969 р.

з гектара. Найвищих показників добивалися ланкова Т. Х. Заставська та тракторист І. В. Медведєв, які збирали по 50 і більше цнт кукурудзи з гектара. Всіх їх удостоєно високої нагороди — ордена Леніна.

На освоєнні цілинних земель у Казахській РСР разом з іншими михайлівцями працював і механізатор Ф. В. Левченко. За визначні трудові успіхи йому в лютому 1957 року присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці. Повернувшись до рідного села, Ф. В. Левченко працює бригадиром тракторної бригади колгоспу ім. Мічуріна.

Застрільниками соціалістичного змагання, ініціаторами всіх прогресивних починань завжди виступають комуністи. У 1969 році в Михайлівці діяли 33 первинні партійні організації, що об'єднують 850 членів і кандидатів у члени КПРС. Під їх керівництвом працювало 26 первинних комсомольських організацій, на обліку в яких перебувало 960 комсомольців.

Перетворюючи в життя настанови партії та уряду про впровадження науково обгрунтованих методів ведення сільського господарства, михайлівські хлібороби у 1966—1969 рр. добилися значного підвищення інтенсивності колгоспного виробництва. Так, середня врожайність зернових з гектара становила тепер 30,5 цнт, у т. ч. по 29—32 цнт озимої пшениці, 28—36 цнт кукурудзи і до 22 цнт соняшнику. Високоприбутковим стало тваринництво. У 1969 році на 100 га угідь було вироблено по 248 цнт молока, 55 цнт м'яса, 65 кг вовни.

З кожним роком міцніла технічна база колгоспів, зростали кадри сільськогосподарського виробництва. В 1969 році в колгоспах працювало 67 спеціалістів сільського господарства та 430 механізаторів. Тут було 215 тракторів, 132 зернові, кукурудзозбиральні і силосозбиральні комбайни, 400 електромоторів тощо.

У Михайлівці працюють побуткомбінат, завод продтоварів, маслозавод, Міжколгоспбуд, шляхобудівельна організація, об'єднання «Сільгосптехніки» та інші підприємства, що налічують понад тисячу робітників та інженерно-технічних працівників. Загальний обсяг промислової продукції у 1969 році становив 6 млн. карбованців.

На основі піднесення сільськогосподарського і промислового виробництва невпинно поліпшувався добробут трудящих. У 1969 році середньомісячний заробіток колгоспника становив 97 крб., тваринника — до 150 крб., механізатора — 100—175 крб. Лише протягом 1959—1969 рр. колгоспники, робітники і службовці за допомогою артілей і держави капітально відремонтували старі і спорудили 560 нових житлових будинків. Зведено 5 шістнадцятиквартирних, 22 восьмиквартирних комунальних житлових будинків загальною площею понад 7 тис. кв. метрів. Центральна вулиця забудовується багатоповерховими будинками.

Протягом післявоєнних років зникли покручені вулички й хати під солом'яними стріхами. Село повністю електрифіковане й радіофіковане; є водогін. Широкі озеленені вулиці забруковані, уздовж них прокладено тротуари. Наприкінці 1965 року Михайлівка стала селищем міського типу.

До 50-річчя Великого Жовтня за рахунок державних капіталовкладень споруджено приміщення районного будинку культури із залом на 450 місць, дитячої бібліотеки, дитячого комбінату на 140 місць, два корпуси районної лікарні, побуткомбінат, райунівермаг і 5 магазинів, музичну школу, друкарню. Колгоспи побудували шкільний корпус, відкрили дитячий садок, двоє ясел на 125 місць, два клуби, приміщення для бібліотеки, фельдшерсько-акушерського пункту тощо.

Населення користується послугами близько 40 промтоварних і продовольчих магазинів та кіосків, 15 різних майстерень місцевого побуткомбінату.

Поліпшилася медична допомога. Тут є лікарняне містечко з поліклінікою та лікарнею на 25 місць, дитяче, невропатологічне, терапевтичне, пологове, травматологічне, хірургічне та інфекційне відділення, пункт швидкої допомоги, аптека. На території центральних колгоспних садиб діють 5 медичних пунктів. Медичне обслуговування забезпечують 33 лікарі і 90 працівників з середньою медичною освітою, з них 3 — відмінники охорони здоров'я.

За Радянської влади докорінно змінилися світогляд, освіта і культура трудящих Михайлівки. Близько 1200 уродженців селища здобули вищу та спеціальну освіту, з них 65 чоловік стали інженерами і техніками, 60 — агрономами, 26 — зоотехніками, 170 — учителями, 32 — лікарями тощо. В Михайлівці — 13 загальноосвітніх шкіл, з них 5 середніх, в т. ч. вечірня та заочна школи сільської молоді, восьмирічна і 7 початкових, також семирічна музична школа. Навчання провадять 184 учителі, половина їх родом із селища; 11 є відмінниками народної освіти, 7 мають урядові нагороди. Почесного звання заслуженого вчителя школи УРСР удостоєно В. П. Захарову, П. М. Дяченко і Н. К. Левченко.

З 1953 року в Михайлівці працює професійно-технічне училище, створене на базі школи механізації. За час існування воно підготовило понад 12 тис. трактористів, комбайнерів, шоферів та електриків.

В Михайлівці є районний будинок культури, 3 селищні й 2 колгоспні клуби. В кожному — стаціонарні кіноустановки; працюють гуртки художньої самодіяльності, які ставлять п'єси з класичного репертуару та радянських драматургів, влаштовують концерти тощо. На сцені будинку культури часто виступають колективи обласного драматичного театру ім. М. О. Щорса, обласної філармонії, а також гастрольні групи з Києва, Москви, Ленінграда та інших міст.

У 1964 році в селищі засновано районний історико-краєзнавчий музей, в якому зібрано близько 4 тис. експонатів.

До послуг трудящих — 26 бібліотек з книжковим фондом понад 145 тис. примірників. Щороку вони обслуговують близько 7 тис. читачів.

Друге півстоліття Радянської влади михайлівці зустріли новим розгортанням соціалістичного змагання за дострокове завершення завдань п'ятирічного плану. Вони докладають усіх зусиль, щоб добитися нових успіхів у господарському і культурному будівництві.

В. П. ГУЗЬ, Л. Ю. НЕЧАЄНКО

ПРИ́ШИБ

Пришиб — селище міського типу, центр однойменної селищної Ради, розташоване поблизу станції з тією ж назвою, за 7 км на схід від районного центру — смт Михайлівки. За 7 км на схід від селища проходить асфальтована магістраль Москва—Сімферополь. Населення — 4,3 тис. чоловік. Селищній Раді підпорядковано також населені пункти Розівка, Слов'янка, Смиренівка і Цвіткове.

Виникнення селища пов'язано з спорудженням у другій половині XIX ст. Лозово-Севастопольської залізниці. У 1874 році на місці, де новозбудована колія перетинала грунтовий шлях Нікополь—Великий Токмак, поблизу волосного центру села Михайлівки споруджено станцію, що теж дістала назву Михайлівки[1]. Навколо неї почали селитися спочатку її будівельники, а згодом — залізничники.

Розташування станції в центрі великого сільськогосподарського району з численними господарствами капіталістичного типу сприяло швидкому зростанню вантажообороту. На початку 90-х років станція розширилася ще на дві колії, спорудили водокачку, вантажні майданчики. Однак маневрування поїздів здійснювалося за допомогою кінної тяги. На той час у селищі поблизу станції проживало 250 чоловік, з них 230 — робітники.

1894 року Лозово-Севастопольську залізницю об'єднали з Курсько-Харково-Азовською. На відрізку останньої вже була станція з такою ж назвою — Михайлівка. Отже, щоб уникнути плутанини, таврійську станцію й селище при ній перейменовано на Пришиб[2]. Назва ця походить від старослов'янського «пришибь», що озна-

---

[1] Кримський облдержархів, ф. 198, оп. 1, спр. 69, арк. 10.
[2] Там же, арк. 9—10.

чає — яр при крутому повороті річки. Назву перенесли сюди селяни Кобеляцького повіту Полтавської губернії, які до переселення в Таврію жили в слободі Пришиб поблизу містечка Келеберди[1].

Господарське значення нової станції швидко зростало, невпинно збільшувалася кількість вантажів. Поруч будували нові підприємства, зокрема,— базу нафтопромислового й торговельного товариства «Мазут», вугільний та лісовий склади, грецьку контору для заготівлі хліба «Луї Дрейфус» та інші контори й склади, кустарні підприємства.

Поступово зростало і пристанційне селище — головним чином за рахунок селян, що розорялися й ставали до роботи на залізниці та приватних підприємствах. На початку XX сторіччя населення Пришиба становило близько 300 чоловік.

Умови праці й життя робітників на залізниці були дуже важкі. Як зазначалося в акті Олександрівського повітового комітету громадського здоров'я, робітники жили в холодних землянках. Приміщення не мали вікон і нагадували овечі кошари. Тут же були й хворі[2]. Всі роботи на залізниці виконувалися вручну. У майстерні при лісоскладі, де виготовлялися також вози й тачанки, люди працювали на морозі — власник побоювався пожежі. Робочий день тривав 12—14 годин, а денний заробіток становив 40—45 копійок.

Особливо ж скрутно жилося безземельним селянам, які мешкали в робітничому селищі й не мали постійних заробітків на станції. Злидні часто змушували їх віддавати в найми до німецьких колоністів і куркулів навіть дітей. Глитаї примушували працювати наймитів з ранку й до пізнього вечора.

Нещадна капіталістична експлуатація, тягар феодально-кріпосницьких пережитків викликали обурення робітників.

Після кривавого 9 січня 1905 року тут з'являються соціал-демократичні прокламації, які розповсюджував робітник залізниці Григорій Тарасенко. На таємних сходках робітники ознайомилися з листівками «До громадян», «Про погроми», «Царський мир», «Піднімайтеся, солдати!»[3].

Організатором сходок був табельник П. Г. Костогризов, який підтримував зв'язки з олександрівськими соціал-демократами, зокрема,— з робітниками залізничних майстерень. Коли залізничники Олександрівська оголосили страйк, пришибські робітники зібрали кошти, щоб допомогти страйкуючим. У вересні того року працівники станції Пришиб одержали листівку Мелітопольської соціал-демократичної організації «Чому ми говоримо: „Геть самодержавство!“».

З розвитком капіталізму Пришиб набував все більшого значення, як залізнична станція, через яку вивозилася сільськогосподарська продукція майже всієї півночі Мелітопольського повіту. Найбільше вивозили зерно, пшеничне борошно, крохмаль, вовну тощо. У 1910 році вантажооборот станції становив близько 2 млн. пудів[4]. Селище ж Пришиб ще й напередодні першої світової війни лишалося невеликим пристанційним поселенням, в якому проживало 400 чоловік. Більшість робітників тулилися в бараках. Антисанітарні умови в побуті призводили до частих захворювань, але медичної допомоги населенню не подавали. Лікарні селище не мало.

Не краще було і з народною освітою. Тільки у 1908 році в селищі відкрили школу. Вона почала працювати після тривалого клопотання керівників залізниці: потрібні були робітники, які вміли б читати й писати. Школу розмістили в кімнаті одного з бараків. Єдиний учитель навчав грамоти 17 хлопчиків — дітей залізничників. Шкільна бібліотека мала всього кілька десятків книжок. У селищі лише начальник станції передплачував газету.

Коли на станцію прибував пасажирський поїзд, тут збирався натовп. Жінки

---

[1] В. Г. Фоменко. Звідки ця назва. Дніпропетровськ, 1969, стор. 83.

[2] О. А. Парасунько. Положение и борьба рабочего класса Украины (60—90-е годы XIX в.), стор. 166.

[3] Кримський облдержархів, ф. 706, оп. 1, спр. 122, арк. 173, 316.

[4] Россия. Полное географическое описание нашего отечества, т. 14, стор. 664.

виносили продавати насіння, дерев'яні ложки та іграшки, гаптовані рушники. Продаж кустарних виробів був додатковим заробітком для сімей робітників.

З самого початку першої світової війни станція Пришиб перетворилася на базу постачання армії продовольством, реквізованим у навколишніх селах. Тут виготовляли також вози й тачанки для війська. Всіх працездатних чоловіків призовного віку, за винятком залізничників, мобілізували на фронт. Підприємці, користуючись воєнним часом, збільшували робочий день, знижували розцінки.

Трудящі радо зустріли повідомлення про повалення самодержавства. Але невдовзі залізничники та наймити Пришиба переконалися, що політика Тимчасового уряду не має нічого спільного з інтересами трудящих. Роз'яснювальну роботу серед населення провадила група співчуваючих більшовикам під керівництвом учителя П. І. Попова. Ця група виникла в Пришибі навесні 1917 року. Її члени розповсюджували в селищі прокламації, влаштовували збори робітників[1].

П. Д. Ломейко — учасник Жовтневого повстання в Петрограді, голова ревкому на станції Пришиб. 1917 р.

Після перемоги Жовтневого збройного повстання у Петрограді в Пришибі відбулася демонстрація на підтримку Радянського уряду. Прибулого сюди агітатора з Василівської націоналістичної організації «Просвіти» зустріли свистом і вигуками: «Геть зрадників!», «Хай живуть Ради»[2].

15 лютого 1918 року Мелітопольський повітовий комітет РСДРП(б) призначив учасника Жовтневого повстання у Петрограді, більшовика П. Д. Ломейка комісаром на ст. Пришиб. На загальних зборах він зачитав декрети Радянської влади про мир і землю. Тут же було обрано ревком, до якого ввійшли П. Д. Ломейко (голова), місцеві жителі М. І. Ляхно, В. Л. Малахов, С. Ф. Бєліков, Й. П. Альтман, Й. П. та І. О. Хом'якови. Ревком сформував збройний загін з колишніх фронтовиків, націоналізував склади, майстерні та паровий млин, що належав німецьким колоністам, допоміг голодуючим біднякам, реквізував частину нетрудових земель у куркулів і наділив нею безземельних селян.

У березні 1918 року на станцію Пришиб раптово напала куркульська банда. Сили були нерівні, члени ревкому разом зі збройним загоном відступили. Бандити закатували захопленого зненацька Й. П. Альтмана, побили шомполами жителів, які дістали допомогу від ревкому. Через кілька днів члени ревкому разом із загоном повернулися до Пришиба. За короткий час після нападу банди число бійців його зросло до 300 чоловік. Очолив загін колишній унтер-офіцер Ф. Щербаков, комісаром став комуніст В. Л. Малахов.

У квітні 1918 року Пришиб захопили австро-німецькі війська. Загін Ф. Щербакова з боєм відступив до Дніпровських плавнів. Окупанти стратили П. Г. Костогризова, який, допомагаючи партизанам, затримав німецький бронепоїзд поблизу станції Пришиб.

Разом з партизанами сіл Михайлівки і Балок загін Ф. Щербакова брав участь у боротьбі проти австро-німецьких окупантів та їх посіпак — гетьманців на території Михайлівської волості.

Наприкінці грудня 1918 року Пришиб визволив загін моряків під командуванням більшовика О. Б. Мокроусова[3].

Але вже 8 січня 1919 року білогвардійські частини з корпусу генерала Тілло захопили селище. Колишніх членів Пришибського ревкому залишено в тилу ворога

---

[1] Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні, т. 2, стор. 339.
[2] Запорізький облпартархів, ф. 337, оп. 1, спр. 1, арк. 51, 52.
[3] Запорізький облдержархів, ф. Р-1833, оп. 1, спр. 1, арк. 1.

для організації підпільної та партизанської боротьби. Двох з них—К. Д. Щербака й Д. Р. Скляренка за доносом зрадника було схоплено й страчено[1].

Жителі Михайлівської волості, керовані більшовиками, чинили активний опір денікінцям. До партизанських загонів, які діяли на території волості, вступило понад 2 тис. чоловік. До них приєднався і пришибський партизанський загін.

5 лютого група радянських військ під командуванням П. Ю. Дибенка, підтримана партизанами, змусила ворога залишити Пришиб. На полі бою захоплено 2 гармати, броньовик, багато кулеметів і гвинтівок.

Запеклі бої тривали. 16 лютого особлива група військ завдала в районі станції Пришиб нового удару білогвардійцям, що готувалися до наступу. Ворог зазнав великих втрат — близько 600 вбитих, багато поранених. Наші війська захопили чимало зброї. 50 чоловік перейшло на бік радянських військ.

Після визволення Пришиба відновив діяльність ревком. Було створено комітет бідноти, його очолив робітник млина Ф. Здор. Ревком організував робітничі загони, які заготовляли хліб для голодуючого населення півночі країни. Часто ревкомівцям доводилося брати зброю і вести бої з куркульськими бандами, що шастали в повіті.

На початку липня 1919 року денікінці знову захопили Пришиб. Білогвардійці відновили старі порядки, запровадили режим терору. Масове насильство, арешти, розстріли стали звичайним явищем.

У січні 1920 року Пришиб визволили від денікінців частини 46 дивізії 14 армії радянських збройних сил. Новостворений ревком подавав допомогу найбіднішим верствам населення, вилучав продовольчі лишки для промислових центрів країни. Завдяки оперативній роботі Пришибського ревкому заготовлений у повіті хліб був швидко доставлений залізницею за призначенням. В ті дні газета «Звезда» від 24 квітня 1920 року повідомляла, що протягом «тижня фронту», який тут проведено, трудящі Мелітопольського повіту зібрали 20 вагонів продовольства.

Період мирного будівництва й цього разу був короткий. 6 червня 1920 року до Пришиба вдерлися врангелівці. Протягом тривалого часу селище перебувало у прифронтовій смузі. В липні 1920 року укріплені позиції врангелівських військ проходили по лінії Михайлівка—Пришиб—Орлянка[2]. Лише 30 жовтня частини 30 стрілецької дивізії остаточно визволили Пришиб від білогвардійців.

В листопаді того ж року Пришиб, як центр однойменної волості, включено до складу новоутвореного Василівського району. У грудні відбулися вибори сільської Ради. Головою виконкому став П. Д. Ломейко, секретарем — М. В. Жуков. Тоді ж було організовано і комітет незаможних селян, який очолив С. О. Бородін[3].

Сільська Рада й комнезам негайно почали розподіляти надлишки землі, вилучені у куркулів. Під час весняної сівби 1921 року у багатіїв вилучали лишки зерна і передавали незаможникам як посівний матеріал. Відкрили кузню. На той час у Пришибі налічувалось 183 господарства, проживало понад 700 чоловік.

Внаслідок посухи того року в Пришибі почався голод. Поширювалася епідемія тифу. Великої шкоди жителям завдавали рештки куркульських банд, що грабували селян, вбивали активістів.

На боротьбу з бандитизмом сюди відряджено частини 30-ї Іркутської дивізії. Активну допомогу воїнам подавали місцеві робітники й селяни. У серпні з бандами в основному було покінчено. Під час операції загинув колишній партизан — комуніст В. Д. Щербак.

До весняної сівби 1922 року держава подала допомогу селянам посівним матеріалом і продовольством. Наприкінці жовтня того ж року група колишніх партизанів та демобілізованих червоноармійців створює першу в Пришибі сільськогосподарську артіль, яка дістала назву «Маяк». Вона об'єднала 12 бідняцьких родин. В госпо-

---

[1] Запорізький облпартархів, ф. 337, оп. 1, спр. 1, арк. 51.
[2] ЦДАРА, ф. 246, оп. 3, спр. 244, арк. 3.
[3] Філіал Запорізького облдержархіву в Мелітополі, ф. Р-58, оп. 1, спр. 78, арк. 1.

дарстві налічувалося 5 коней, 8 корів, плуг, сівалка, три борони й чотири косарки. Артілі виділили 107 десятин землі в єдиному масиві[1]. Але через нерентабельність артіль невдовзі ліквідували.

Протягом 1924—1926 рр. до Пришиба переселилось багато сімей з Чернігівської і Полтавської губерній, Північного Кавказу, а також з сусідніх сіл Михайлівки, Тимошівки та Білозерки. Кількість дворів у селищі зросла до 300, чисельність жителів збільшилася до 1280 чоловік. Навкруги виросли нові населені пункти — Слов'янка, Смиренівка, Розівка, Цвіткове, які увійшли до складу Пришибської сільської Ради. На той час у Пришибі працювали паровий млин, кузня. Відбудовано пристанційні споруди. Відкрилося сім приватних магазинів.

21 грудня 1925 року в Пришибі створено партійний осередок, який об'єднував 12 комуністів[2]. Секретарем його обрано І. Г. Польченка. Парторганізація поступово зростала. Тільки в січні 1926 року прийнято кандидатами у члени ВКП(б) 4 чоловіки.

Головну увагу комуністи приділяли політичному вихованню трудящих. З їх ініціативи відкрито хату-читальню, організовано політичну школу, в якій навчалися члени й кандидати партії, комсомольці, члени комнезаму, активісти жінвідділу, профспілкової організації, сільської Ради тощо. На всіх підприємствах працювали гуртки лікнепу.

Помічником комуністів став комсомольський осередок, створений у 1924 році. Секретарем обрали І. К. Шершньова. В липні 1925 року осередок налічував 19 членів ЛКСМУ. Того ж року в школі виникла піонерська організація. Вожатою стала комсомолка Н. М. Губарева. Разом з учителями комсомольці організували драмгурток, який ставив на самодіяльній сцені п'єси Т. Шевченка й М. Кропивницького. Перед виставами комуністи й комсомольці виступали з доповідями на політичні теми. Створений при сільській Раді жінвідділ, який очолила вчителька Є. І. Семендяєва, відіграв значну роль у залученні робітниць і селянок до активної участі в громадському житті.

Комуністи виступили ініціаторами організації споживчого кооперативу «Змичка», який відпускав у кредит місцевим жителям промислові товари, видавав на прокат сільськогосподарський реманент, одночасно скуповуючи у населення лишки сільськогосподарської продукції. Нова форма торгівлі швидко здобула популярність і невдовзі витіснила приватний сектор із сфери обслуговування.

Партійна і комсомольська організації відіграли велику роль у здійсненні політики партії щодо підготовки селян до колективного господарювання. На початку 1927 року засновано артіль «Бідняк», яка об'єднала 52 родини. Мелітопольський окрземвідділ виділив артілі трактор та сільськогосподарський реманент. Невдовзі колективне господарство перейшло на статут ТСОЗу. В липні 1929 року воно уже об'єднувало 141 селянське господарство і дістало назву «Шлях Ілліча».Тоді ж в с. Смиренівці члени Пришибського КНС П. П. Сухоруков та І. О. Сапунов організували ТСОЗ «Перше Закавказьке», куди увійшло 35 господарств; у с. Слов'янці створюється ТСОЗ «Безвірник» (згодом ім. Нариманова), а в с. Розівка — «Україна».

У лютому 1930 року ТСОЗи «Шлях Ілліча», «Україна» та «Перше Закавказьке» об'єдналися в колгосп «Шлях Ілліча», за яким закріпили 1881 га угідь. Головою правління обрали колишнього партизана — комуніста І. О. Хом'якова[3].

Важливою подією в житті трудящих Пришиба було створення у жовтні 1929 року однієї з перших в окрузі машинно-тракторної станції. Пришибська МТС відіграла важливу роль у дальшому зміцненні колгоспів. 1939 року вона обслуговувала 36 артілей — 33 300 гектарів орних земель, мала 55 тракторів «ХТЗ», 65 комбайнів[4]. На курсах при МТС навчалися голови колгоспів, бригадири, завідуючі фермами,

---

[1] Філіал Запорізького облдержархіву в Мелітополі, ф. Р-66, оп. 1, спр. 373, арк. 73.
[2] Запорізький облпартархів, ф. 217, оп. 1, спр. 224, арк. 3.
[3] Запорізький облдержархів, ф. Р-1833, оп. 1, спр. 1, арк. 15.
[4] Там же, ф. Р-1236, оп. 1, спр. 26, арк. 43, 45.

ветеринари, рахівники, трактористи, шофери. Політвідділ МТС з участю комуністів артілі вів політико-масову роботу серед населення, очолив соціалістичне змагання, поширював передовий досвід виробництва. Партійну організацію в колгоспі створено у 1932 році; до її складу ввійшло троє комуністів і п'ять кандидатів у члени партії. Того ж року в артілі створено і комсомольську організацію.

Згодом трудівники артілі «Шлях Ілліча» добилися чималих успіхів у виробництві сільськогосподарської продукції. Підвищилась урожайність зернових культур, 1940 року вона становила близько 14,2 цнт з гектара.

Успішно розвивалися й інші галузі виробництва. У колгоспі споруджено молочнотоварну, свиновідгодівельну, вівчарську та птахівничу ферми. В 1940 році від кожної корови одержано по 2294 кг молока, а від кожної вівці — по 5,4 кг вовни, по 20 поросят від свиноматки, по 123 ягнят на кожні 100 вівцематок.

Прибуток артілі становив 974 тис. крб. На трудодень колгоспникам видано по 2 кг хліба і по 2 крб. 30 коп. грішми.

За досягнуті виробничі успіхи артіль «Шлях Ілліча» затверджено учасником Всесоюзної сільськогосподарської виставки і удостоєно диплома II ступеня. Персональними учасниками ВСГВ були тракторист М. Ф. Шахов, комбайнер М. Н. Пустовіт, свинарі Ю. І. Чибіков та Г. П. Мосіна, доярки Є. А. Шкарбет та М. О. Капелюш[1].

Напередодні Великої Вітчизняної війни колгосп став економічно міцним, багатогалузевим господарством. Швидкими темпами розвивалася місцева промисловість Пришиба, зростав товарооборот залізничної станції. Збудовано нові під'їзні колії, вантажні майданчики, складські приміщення. На місці спаленого білогвардійцями вокзалу у 1937 році спорудили новий. 1 грудня 1938 року на станції створено первинну партійну організацію, яка складалася з 5 членів і кандидатів у члени партії.

Найбільшим підприємством у Пришибі став збудований 1928 року елеватор. У 1940 році тут працювало близько 200 чоловік. Елеватор приймав зерно від багатьох колгоспів Михайлівського та сусідніх районів.

У 1934 році Пришибську МТС переведено до с. Михайлівки. В колишньому приміщенні машинно-тракторної станції створили майстерню, де ремонтували трактори та інші сільськогосподарські машини. Тут працювало 111 робітників і 12 інженерів та техніків[2]. Докорінну реконструкцію здійснено на паровому млині, якого оснастили новітнім устаткуванням. Працювали нафтобаза та кілька пунктів для заготівлі сільськогосподарської продукції.

Невпізнанним стало й селище, в якому налічувалось 14 добре спланованих і озеленених вулиць. Зникли брудні бараки, виросли квартали нових житлових будинків. Головні вулиці почали брукувати. В Пришибі проживало 2650 чоловік. Дві третини з них були робітниками місцевих підприємств, решта — колгоспники.

Невпинно підвищувалися добробут та культурний рівень трудящих. Зникли епідемії. З 1925 року тут працює амбулаторія. У 1930 році відкрито пологовий будинок.

В середині 30-х років у селищі було ліквідовано неписьменність серед дорослого населення. Осередком культурного життя став клуб, збудований у 1940 році. Він мав зал для глядачів на 350 місць, бібліотеку, приміщення для музичної школи та гуртків художньої самодіяльності. Щотижня демонструвалися кінофільми. Виступав духовий оркестр. На стадіоні відбувалися змагання з різних видів спорту. Працювало кілька спортивних секцій.

Коли в Пришибі стало відомо про віроломний напад гітлерівської Німеччини на нашу Батьківщину, тут відбувся багатолюдний мітинг, на якому трудящі висловили свою рішучість стати на захист рідної землі. Від Пришибської сільради добровільно вступило до лав Червоної Армії близько 800 чоловік. Тих, хто пішов на фронт,

[1] Центральний державний архів народного господарства СРСР (далі ЦДАНГ СРСР), ф. 7858, оп. 1, спр. 97, арк. 18.

[2] Запорізький облдержархів, ф. Р-1236, оп. 1, спр. 106, арк. 19.

замінили жінки, підлітки, літні люди. Чимало колгоспниць сіло за кермо трактора, очолили ланки та ферми.

4 вересня 1941 року німецько-фашистська авіація бомбардувала Пришиб, було зруйновано станцію, елеватор, приміщення шкіл, МТМ, ферм, чимало житлових будинків; загинуло багато мирних жителів.

Коли наблизився фронт, на Схід евакуювали значну кількість колгоспного добра, худоби й устаткування, створили винищувальний батальйон.

Гітлерівці захопили Пришиб 4 жовтня 1941 року. Відразу ж почалися арешти й розстріли комуністів, комсомольців, безпартійних радянських активістів, які не встигли евакуюватися. Окупанти стратили учасника Жовтневого збройного повстання в Петербурзі Н. Д. Обрізана, колишнього заступника голови сільради Д. О. Лібця, активістів Й. Х. Халоту, Т. М. Гореліка, колишнього партизана, одного з перших голів Пришибської сільради, а згодом заступника голови Михайлівського райвиконкому М. І. Бурсевича, бійців винищувального батальйону З. М. Криворучка та І. М. Момота, які не встигли відійти з радянськими військами.

Окупанти грабували населення, понад 120 юнаків і дівчат примусово відправлено на каторжні роботи до Німеччини.

Жителі Пришиба чинили опір загарбникам: саботували заходи військової адміністрації, ховали хліб і теплі речі, якими окупанти хотіли постачити своїх солдатів.

В перші ж дні фашистської неволі почала діяти підпільна патріотична група, очолювана учителем І. І. Першиним. Разом з своєю помічницею З. П. Коробко вчитель розповсюджував зведення Радянського інформбюро та листівки під назвою «Правда про війну»[1].

27 жовтня 1943 року воїни 823-го полку 301-ї гірничо-стрілецької дивізії 5-ї ударної армії визволили Пришиб від фашистів[2]. В бою за селище загинуло 137 бійців Червоної Армії.

Жителі селища свято шанують пам'ять про воїнів-визволителів. На братській могилі встановлено пам'ятник. Юні слідопити місцевої школи листуються з рідними й земляками героїв.

На багатьох фронтах Великої Вітчизняної війни мужньо билися з ворогом жителі Пришиба. У битвах на білоруській і литовській землі відзначився вихованець місцевої комсомольської організації К. Я. Гнатенко, якого удостоєно орденів Слави двох ступенів і медалі «За відвагу». Кавалери двох орденів Слави В. І. Рикун і О. Д. Агафонкін брали участь у штурмі Берліна. Високі урядові нагороди мають колгоспники Я. М. Сторчило, Д. М. Подорога та інші. Близько 300 чоловік віддали своє життя в боях за свободу й незалежність Батьківщини.

Тільки руїни залишили гітлерівці після втечі з Пришиба. Вони спалили десятки промислових підприємств та складів, пограбували колгосп. Загальна сума збитків досягла 73 млн. карбованців.

Велику допомогу у відбудові господарства Пришиба подала держава. Після визволення артіль «Шлях Ілліча» мала лише 7 голів великої рогатої худоби. Колгосп одержав довгострокову позику на суму 730 тис. крб., посівний матеріал, інвентар, будматеріали. Весною 1944 року колгоспники засіяли 1,2 тис. га орної землі. Того року колгосп одним з перших у районі здав державі тисячу тонн хліба понад план, до фонду оборони — 6560 пудів зерна.

Партійна організація колгоспу, що на той час налічувала три комуністи, згуртувала навколо себе активістів, очолила боротьбу трудящих за відродження артілі. Активними помічниками комуністів були комсомольці. Вони допомагали впроваджувати передові методи праці, боролися за скорочення строків і підвищення якості польових робіт.

Вже 1948 року колгосп «Шлях Ілліча» досяг довоєнного рівня виробництва зер-

---

[1] Запорізький облпартархів, ф. 102, оп. 31, спр. 3, арк. 21.
[2] Архів МО СРСР, оп. 3000, спр. 308, арк. 1—10.

на. а невдовзі і значно перевершив його. 1955 року тут зібрано по 24,1 цнт зернових з га, у 1958 році по 26 цнт з га[1]. У 1955 році в артілі налічувалося 240 корів, що більш як утроє перевищувало число корів у довоєнному 1940 році.

У той час самовідданою працею прославили себе багато механізаторів Пришибської МТС, яка відновила свою роботу невдовзі після визволення селища. В числі передових були комсомольсько-молодіжна тракторна бригада М. Я. Мартиненка та бригада Г. І. Назаренка.

В 1956 році колгосп «Шлях Ілліча» став учасником Всесоюзної сільськогосподарської виставки, його нагороджено срібною медаллю і премійовано вантажною автомашиною.

Нового піднесення в економіці господарства добилися колгоспники протягом семирічки. Валовий збір зерна в 1965 році становив 2,4 тис. тонн, м'яса на кожні 100 га земельних угідь вироблено по 30,8 цнт, молока — по 276 цнт.

У 1966 році за визначні показники у вирощуванні високих врожаїв сільськогосподарських культур велику групу передовиків колгоспного виробництва відзначено урядовими нагородами. В їх числі — ланкова Н. І. Глазунова, яка зібрала по 41 цнт зерна кукурудзи з га, комбайнер І. І. Стадниченко, керівник тракторної бригади Ф. І. Безуглий, пташниця Н. І. Кабатова та інші.

Значних виробничих успіхів досягли колгоспники в перші роки поточної п'ятирічки. Провідна роль серед сільськогосподарських культур належала озимій пшениці. У 1966 році пересічна врожайність її становила 31 цнт з гектара. Того ж року Головний комітет ВДНГ удостоїв колгосп «Шлях Ілліча» диплома II ступеня.

Здійснюючи рішення XXIII з'їзду КПРС і XXIII з'їзду Компартії України, трудівники артілі «Шлях Ілліча» зробили дальші кроки в підвищенні культури сільськогосподарського виробництва та його економічної ефективності. Виробництво зерна в 1969 році збільшилось порівняно з останнім роком семирічки у півтора, а м'яса в 2,3 раза. Прибуток артілі становив 899 тис. крб., а неподільні фонди досягли 1 млн. 630 тис. карбованців.

Успіхи колгоспного виробництва були досягнуті значною мірою завдяки високій технічній озброєності господарства. В колгоспі налічуються: 21 трактор, 14 комбайнів, 14 вантажних автомашин, 57 електромоторів. Широко використовується сільськогосподарська авіація. Лише у 1969 році підживлено посіви літаками на площі 1120 гектарів.

Керівною силою в артілі є її партійна організація, яка 1969 року об'єднувала 50 комуністів. Комсомольська організація колгоспу налічує 35 членів ЛКСМУ. Комуністи й комсомольці ведуть перед у змаганні. В артілі широко практикують заходи морального й матеріального заохочення. Щороку відбуваються артільні свята трудової слави, де обговорюють наслідки змагання, кращим передовикам вручають нагороди.

У Пришибі успішно розвивається місцева промисловість. На базі елеватора створено комбінат хлібопродуктів, який має млин, комбікормовий цех та калібрувальний завод обробки гібридного і сортового насіння кукурудзи. Це сучасне високомеханізоване підприємство. Продукцію комбінату одержують майже всі союзні республіки та кілька зарубіжних соціалістичних країн. На комбінаті працюють 500 робітників і службовців, в т. ч. 13 інженерів, агроном та 15 лаборантів з вищою і спеціальною середньою освітою.

Партійна організація підприємства налічує 69 комуністів. Під її керівництвом працюють профспілкова та комсомольська організації, жіноча рада. Комуністи приділяють велику увагу удосконаленню виробничих процесів, підвищенню продуктивності праці. У чотирьох цехах комбінату вже змонтовано стаціонарні транспортери, авторозвантажувач для великовагових машин та механізми для завантаження вагонів. Для робітників створено курси, їх слухачі оволодівають суміжними

[1] Запорізький облдержархів, ф. Р-2515, оп. 1, спр. 353, арк. 364.

професіями. Колектив комбінату у 1968 році став переможцем Всесоюзного соціалістичного змагання і виборов перехідний Червоний прапор та першу премію. Десять бригад комбінату завоювали почесне звання колективів комуністичної праці; 200 робітників — ударники комуністичної праці.

З 1961 року на базі колишньої машинно-тракторної майстерні працює Пришибський ремонтний завод. У 1967 році став до ладу його головний корпус, оснащений найновішою технікою. Тепер завод — підприємство республіканського підпорядкування. Тут працює 9 інженерів, 15 техніків, понад 200 робітників. У заводських цехах ремонтують автомобілі та двигуни для радгоспів і колгоспів Запорізької, Дніпропетровської, Херсонської, Миколаївської, Одеської та Кіровоградської областей.

Овочева перевалочна й заготівельно-збутова бази заготовляють сільськогосподарські продукти. Звідси вони надходять до багатьох міст країни. Десятки тисяч тонн картоплі, кавунів, овочів, фруктів, м'яса та олії одержують трудящі.

В селищі є міжрайонна нафтобаза, крамниця-склад, де реалізують лісоматеріали, вугілля, цемент, покрівельне залізо тощо. У 1969 році в Пришибі став до ладу невеликий асфальтовий завод. Того ж року розпочато будівництво підприємства залізобетонних конструкцій, труб та жолобів для зрошувальних систем.

Залізнична станція Пришиб стала важливим перевалочним пунктом Михайлівського, Кам'янсько-Дніпровського та Василівського районів області. В 1969 році закінчено монтажні роботи і стала до ладу електрифікована дільниця залізниці Запоріжжя — Мелітополь. В порівнянні з 1940 роком вантажооборот станції зріс удвоє.

Завдяки розвиткові економіки зростало й селище. Тут з'явилися нові вулиці, обсаджені декоративними деревами, з добротними цегляними та личкованими будинками, критими шифером або черепицею, споруджено 1530 нових будинків, прокладено більше як 10 км тротуарів, понад 14 км водогону. На площі 4,2 га посаджено парк. У селищі споруджено будинок механізатора, дитячий комбінат, павільйон побутового обслуговування, який проводить пошив одягу, взуття, лагодить побутову техніку; працюють телевізійне ательє, відділок зв'язку, кілька магазинів.

У травні 1957 року Пришиб віднесено до категорії селищ міського типу. Пришибська селищна Рада, до складу якої обрано 61 депутата, в т. ч. 25 жінок, веде чималу роботу щодо благоустрою селища. Активно діють 7 депутатських комісій, громадські вуличні комітети.

Кращим стає життя трудящих. З кожним роком збільшується продаж населенню Пришиба найрізноманітніших товарів, у т. ч. речей культурно-побутового призначення. Трудящі мають у власному користуванні 30 легкових автомашин, 250 мотоциклів, 1150 телевізорів, холодильники, пральні машини. У багатьох оселях є газові плити; газифікація квартир продовжується. У 1969 році вкладниками місцевої ощадної каси було 2250 жителів селища, сума їх вкладів становила понад 1 млн. карбованців.

За післявоєнний час у селищі поліпшилася медична служба. Ще в 1955 році було споруджено нове приміщення лікарні, в 1963 році став до ладу ще один її корпус. 1967 року тут налічувалося 40 ліжок, працювали 3 лікарі, 16 чоловік середнього медперсоналу, є відділення швидкої допомоги.

Держава, адміністрація підприємств й правління колгоспів асигнують значні кошти на охорону здоров'я трудящих і пенсійне забезпечення ветеранів праці. Протягом 1969 року лише з числа колгоспників 19 чоловік провели свої відпустки в санаторіях та будинках відпочинку, 430 чоловік одержують пенсії. У 1965 році для дітей робітників, службовців і колгоспників відкрито комбінат на 240 місць.

З 1954 року в селищі працює середня школа. У головному шкільному корпусі — просторі й затишні кімнати, актовий зал, бібліотека з книжковим фондом 8 тис. примірників, фізичний, хімічний, біологічний, технічний та інші кабінети. Юні краєзнавці організували при школі історико-краєзнавчий музей. При середній школі відкрито вечірню школу робітничої молоді та консультаційний пункт заочної середньої школи. Створено філіал районної музичної школи на 45 дітей.

Сотні випускників Пришибської середньої школи здобули вищу й середню спеціальну освіту, працюють у різних галузях народного господарства. П'ять колишніх випускників стали кандидатами наук. Одного з них — А. І. Гудименка удостоєно звання лауреата Ленінської премії за наукову роботу в галузі літакобудування.

У Пришибі — великий загін інтелігенції: 50 вчителів, 19 медичних працівників, 33 інженери й техніки, 10 спеціалістів сільського господарства.

У Пришибі є робітничий та селищний клуби, які мають зали для глядачів на 250 місць кожний. Тут щодня демонструють художні та науково-популярні фільми, влаштовують вистави й концерти аматорів самодіяльного мистецтва. Пришибці полюбили свої бібліотеки, фонд яких налічує 15 тисяч книг. У 1969 році жителі передплачували 4500 примірників газет та журналів.

У трудівників Пришиба в пошані нові обряди: вечори трудової, революційної і бойової слави, урочисті реєстрації шлюбу, комсомольські весілля, проводи до Радянської Армії, свято «Серпа і молота» тощо.

Всім громадським життям у Пришибі керують вісім первинних парторганізацій (колгоспу, залізничної станції, комбінату хлібопродуктів, авторемзаводу, нафтобази, сільського споживчого товариства, середньої школи і територіальна). 225 комуністів і 250 комсомольців — актив селища.

За самовіддану працю колишній начальник станції І. З. Піпенко та працівник зв'язку Н. Д. Драган нагороджені орденом Леніна.

Ще кращим стане селище в майбутньому. За генеральним планом забудови, розрахованим на 20—25 років, у центральній частині селища буде споруджено кілька багатоповерхових будинків, промкомбінат, нові магазини, ресторан, їдальню, кафе, театр, будинок культури, середню школу, вузол зв'язку, спортивний комплекс тощо.

Жителі селища — трудівники колгоспу «Шлях Ілліча», робітники залізниці й підприємств успішно перетворюють в життя рішення XXIII з'їзду КПРС.

В. Х. БІБРО

ТИМОШІ́ВКА

Тимошівка — село, центр однойменної сільської Ради. Розташована за 10 км на південний захід від районного центру Михайлівки. До залізничної станції Пришиб — 20 км. Населення 4,3 тис. чоловік. Сільській Раді підпорядковано село Переверзівка.

Тимошівку засновано наприкінці 1809 року як слободу державних селян в урочищі Матогай однодвірцями з солдатських поселень старої Дніпровської лінії і названо за прізвищем першого поселенця Тимофія Тимошенка[1]. Водночас сюди прибули селяни з Курської, пізніше — з Полтавської, Чернігівської та Харківської губерній, яких царський уряд примусово переселив на необжиті землі. Переселенці прибували до слободи щороку. У 1814 році тут налічувалося 2,7 тис. жителів[2]. Спочатку землею користувалися за правом вільної займанщини. Селяни переважно займалися скотарством, головним чином вівчарством, оскільки більшості з них піднімати цілину не було чим: значна частина поселенців мала лише одну-дві конячини. Щоб виростити хліб для власних потреб, селяни вступали в супрягу.

1814 року Тимошівській общині відмежували понад 18 тис. десятин землі. Населення її швидко зростало, в 1839 році тут проживало 3388 жителів, у т. ч. 1760 чоловіків. Наступного року вперше проведено розподіл наділів з розрахунку 9 десятин на ревізьку душу. Напередодні селянської реформи в зв'язку з зростанням попиту на зерно в селі стало переважати хліборобство, тваринництво мало допоміжний

---

[1] Справочная книга о приходах и храмах Таврической епархии. Псков, 1886, стор. 51, 268.
[2] Кримський облдержархів, ф. 26, оп. 1, спр. 1063, арк. 27.

характер. 1861 року Тимошівка стала волосним центром. Село забудовувалося хатами-мазанками та землянками, критими здебільшого соломою; виглядали вони убого. Впадали в око лише церква та кілька куркульських садиб. Антисанітарні побутові умови спричинялися до виникнення пошесних хвороб, але медичної допомоги населення не мало.

Не дбали власті і про народну освіту. З 1842 року в селі діяло однокласне з дворічним строком навчання міністерське початкове училище, в якому навчалися 123 хлопчики — головним чином з заможних сімей[1]. Чотири п'ятих чоловічого населення і всі жінки були неписьменними.

Після реформи 1861 року державні селяни Тимошівки мусили сплачувати казні оброчний податок, що був на третину вищим від попередніх, а з січня 1887 року — викупні платежі, розраховані на 50 років. Щорічні державні поземельні, земські волосні та мирські податки общини становили 23 тис. крб. В середньому на ревізьку душу припадало 11 крб. 50 коп., за одну десятину землі — 1 крб. 30 копійок.

У 1872 році селяни Тимошівки, за прикладом сусідніх сіл, вперше здійснили розподіл землі за наявними чоловічими душами, припало по 6,1 десятини. Нестача землі, тягла й реманенту зумовлювала зубожіння основної маси селянства. За даними подвірного перепису 1884 року, в селі налічувалось 934 двори, проживало 6267 чоловік. 74 двори не були приписані до сільської общини і, як сторонні, правом на надільну землю не користувалися. Вони займалися ремісництвом або батракували. 79 не мали посівів, 180 засівали до 5 десятин і 168 — від 5 до 10 десятин. Отже, половину господарств становила сільська біднота. Понад 60 проц. з них були без робочої худоби, і тільки 11 дворів мали плуги та деякий інший інвентар[2].

Середняцька група становила третину дворів села. Але тільки 27 господарств обробляли землю своїм тяглом та інвентарем, 234 — вдавалися до супряги. Частина середняцтва поступово розорялася і поповнювала ряди бідноти. 17 проц. господарств села становили куркулі. Вони зосередили в своїх руках майже всю орендну землю. Якщо середняцька група господарств орендувала в сільської бідноти 909 десятин, то куркулі — 3108 десятин. У 43 куркульських господарствах постійно працювали наймити.

Щоб якось прохарчувати сім'ї, 181 бідняцька родина мусила вдаватися до побічних заробітків — йти в найми до куркулів чи в поміщицькі економії; багато селян займалося ремісництвом. У селі з'явилися кравці, шевці, шорники, булочники, дрібні торговці.

Важке економічне становище і політичне безправ'я породжували незадоволення сільської бідноти існуючим ладом, штовхали її на боротьбу проти царизму та місцевих багатіїв. Революційні події 1905—1907 рр. мали відгомін і в Тимошівці. Місцеві селяни Ф. М. Пучков (Безродний), М. А. Хадєєв та П. Н. Бородавка підтримували тісний зв'язок з соціал-демократами Михайлівки та Балок. Вони розповсюдили в селі прокламацію ЦК РСДРП «Селяни, до вас наше слово», в якій закликали селян не сплачувати податків, чинити опір мобілізації до армії, захоплювати поміщицькі землі і готуватися до збройного повстання проти самодержавства. За більшовицьку агітацію та підбурювання селян до виступів проти царизму Ф. М. Пучкова у жовтні 1907 року засуджено до ув'язнення. Повернувшись з в'язниці, він не припинив революційної діяльності. В червні 1909 року його було знову заарештовано і за вироком суду заслано на каторгу, звідки він повернувся тільки після Лютневої революції[3].

Столипінська аграрна реформа поглибила класове розшарування селян, спричинила остаточне розорення багатьох бідняцьких родин. Напередодні першої світової війни в селі налічувалось 1369 дворів, з них понад 60 проц. були бідняцькими.

---

[1] Справочная книга Одесского учебного округа, стор. 132.

[2] Сборник статистических сведений по Таврической губернии, вып. 1. Симферополь, 1885, таблицы А6, Б58—60.

[3] Кримський облдержархів, ф. 26, оп. 3, спр. 671, арк. 78; ф. 706, оп. 1, спр. 121, арк. 193.

Безземельні селяни поповнили лави сільських пролетарів, які в пошуках заробітків йшли в найми до німецьких колоністів, або виїжджали до інших губерній в надії на кращу долю.

На той час Тимошівка була вже великим селом, де проживало 10,2 тис. чоловік. Проте будь-яких змін тут не сталося. Невеликі хати-мазанки, покручені брудні вулиці. На околицях села височіло 18 вітряків, якими володіли куркулі, а в центрі — три церкви і єврейський молитовний будинок та кілька цегляних лабазів і крамниць.

Тільки на початку XX ст. в селі відкрили медичний пункт, де працювали фельдшер та акушерка.

Наприкінці XIX ст. в Тимошівці, крім колишнього міністерського училища, перетвореного на земську початкову школу, відкрили ще дві церковнопарафіяльні. У 1907/1908 навчальному році однокласну земську школу реорганізовано на двокласну, працювало 4 школи грамоти, що утримувались на кошти сільської общини[1]. Але більше половини дітей шкільного віку все ще залишалося поза школою. У 1909/1910 навчальному році 105 дітей «нижчого стану» не були прийняті до школи.

Після перемоги Лютневої буржуазно-демократичної революції в Тимошівці було обрано волосну Раду. Проте верховодили в селі куркулі, які підтримували політику Тимчасового уряду.

Звістка про перемогу Жовтневого збройного повстання 1917 року в Петрограді швидко дійшла до Тимошівки. Трудове селянство повело рішучу боротьбу проти глитаїв. На початку 1918 року тут обрано нову Раду селянських депутатів, створено ревком[2], який розпочав підготовку до проведення в життя ленінського Декрету про землю.

Під час австро-німецької окупації значна частина тимошівців, головним чином з колишніх фронтовиків, вступила до Михайлівського партизанського загону М. П. Барабаша. Партизани вели боротьбу проти загарбників і їх посібників із т. зв. гетьманської варти.

Після вигнання окупантів наприкінці 1918 року в селі поновив роботу ревком, виник комітет селянської бідноти (комбід), яким керував селянин І. Я. Титов.

На початку січня 1919 року до села наблизилися денікінські частини з корпусу генерала Тілло. Партизани деякий час тримали оборону Тимошівки, але під тиском переважаючих сил ворога 11 січня 1919 року відійшли до Михайлівки, де з'єдналися з місцевим загоном. Населення саботувало проголошену тут мобілізацію до білої армії, ховало продовольство. Наприкінці січня — початку лютого 1919 року з'єднані партизанські загони вели запеклі бої за визволення Тимошівки, Михайлівки та інших навколишніх сіл. Тимошівка кілька разів переходила з рук в руки. Партизани розгромили в Тимошівці штаб білих, знищили багатьох солдатів і офіцерів, а кількох з них захопили в полон. У цій операції брало участь близько 100 партизанів, понад половина з них були тимошівці. Загін очолював Н. Д. Обрізан.

У лютому 1919 року в район Михайлівки прибула група бійців загону П. Ю. Дибенка, в яку влилося партизанське з'єднання І. С. Опанасенка. В березні 1919 року село визволили від ворога[3].

Тут створили ревком, який забезпечив виконання плану продрозверстки, збір хліба для робітничих міст півночі країни, організував супрягу бідноти для проведення весняної сівби. Після перебування білогвардійців у селі не вистачало насіння, майже 30 проц. орної землі лишилося незасіяною.

У червні 1919 року Тимошівку знову захопили денікінці. Довгий час в селі не вщухав білогвардійський терор, грабунки і насильства. Лише 8 січня 1920 року частини 46-ї дивізії визволили село від ворога. Політвідділ дивізії допоміг створити

[1] Обзор положения начального народного образования в Таврической губернии за 1907/1908 учебный год, стор. 8, 9.

[2] Запорізький облпартархів, ф. 337, оп. 2, спр. 35, арк. 1.

[3] Запорізький облдержархів, ф. Р-1833, оп. 1, спр. 29, арк. 2, 5, 16; спр. 11, арк. 1, 3; спр. 150, арк. 3; спр. 17, арк. 1.

ревком, який організував поповнення червоноармійських частин, а також подбав про виконання продовольчої розверстки. Наприкінці січня того ж року в селі виникла комсомольська організація. Невдовзі в ній налічувалося близько 30 комсомольців. Секретарем осередку був О. О. Свиридов. Комсомольці допомагали ревкому здійснювати директиви та розпорядження Радянського уряду. На початку червня тут створено комітет незаможних селян, його очолив активіст бідняк О. Є. Ігнатенко.

Але вже в середині червня 1920 року на околицях Тимошівки розпочалися бої з врангелівцями, які точилися до кінця місяця. Під натиском переважаючих сил ворога, частини Червоної Армії змушені були відійти. Захопивши село, врангелівці жорстоко розправилися з активістами. Від рук білогвардійців загинули члени комнезаму: О. Є. Ігнатенко, Ф. Л. Черняков, І. О. Гордієнко, І. В. Головін, А. Л. Єськов, Д. Борисенко. Стратили вони й трьох поранених у боях червоноармійців.

Протягом липня, серпня, вересня село перебувало у прифронтовій смузі. 30 жовтня 1920 року частини 94-го кавалерійського полку Другої Кінної армії та 264-го стрілецького полку 30-ї Іркутської дивізії 13-ї армії назавжди визволили Тимошівку від білогвардійців[1].

Через кілька днів після визволення села односільчани, вчорашні бійці Червоної Армії, організували партійний осередок у складі 6 чоловік[2]. Його очолив М. А. Чаусов. Партосередок відновив роботу ревкому, створив волосний комітет незаможних селян, який відразу ж очолив боротьбу з куркульством, приступив до вирішення земельного питання. У грудні того року відновлено діяльність комсомольської організації.

Активну участь у боротьбі з контрреволюцією на фронтах громадянської війни брав уродженець Тимошівки більшовик Ф. М. Пучков. З 1918 по 1921 рік він був комісаром і заступником інспектора піхоти 12-ї армії, головою трибуналу армії та членом військової ради. Пізніше він працював на керівній партійно-радянській та господарській роботі, а з серпня 1924 по січень 1927 року — у Наркоматі закордонних справ СРСР.

Після закінчення громадянської війни тривала боротьба з залишками куркульських банд. 1 грудня 1920 року на Тимошівку зробили несподіваний напад махновці. Бандити вбили секретаря партосередку М. А. Чаусова, а також працівників міліції В. М. Россолова, Т. В. Свідовського та В. М. Ольховського. На допомогу тимошівцям прийшли частини 4-ї кавалерійської дивізії 1-ї Кінної армії. У Тимошівці та її околицях було знищено понад 700 махновців, решту розсіяно[3].

Перед партійним осередком та обраними наприкінці січня 1921 року волосною і сільською Радами, які очолювали В. І. Чуйков і М. В. Переверзєв, постали невідкладні завдання по ліквідації післявоєнної розрухи. У більшості селян не було коней, реманенту, члени 792 бідняцьких родин батракували у куркулів.

Під час весняної сівби волвиконком створив посівний комітет, який організував супрягу незаможних господарств, надавав насіннєві позички, залучив до проведення польових робіт червоноармійців військової частини, що перебувала в селі.

Активізував діяльність комнезам. Члени КНС при допомозі комсомольців вилучали у куркулів лишки хліба, нетрудові землі, тягло й реманент, брали участь у переділі землі згідно ленінського Декрету; на кожного їдця нарізувалось по 2,5 десятини орної землі.

З ініціативи партосередку та КНС того ж року в селі створено кооперативні споживче та кредитне товариства, які при допомозі держави надавали відчутну допомогу сільській бідноті. Через три роки ці товариства об'єднували вже понад 500 селян.

---

[1] Гражданская война на Украине, т. 3, стор. 680.
[2] ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 2, спр. 318, арк. 22.
[3] АІІП ЦК КП України, ф. 24, оп. 1, спр. 1, арк. 26.

Улітку 1921 року внаслідок посухи майже повністю загинули посіви зернових. Почався голод. Створена при волвиконкомі комісія організувала допомогу голодуючим. Для 800 дітей відкрили кілька їдалень, іншим надавалася допомога через харчопункти. Весною і влітку 1922 року тимошівці одержали близько 5 тис. пудів державних позичок продовольством і посівматеріалом. Поступово з голодом було покінчено. 1924 року тимошівці вже освоїли довоєнні посівні площі. Відроджувалося поголів'я худоби. Внаслідок спустошливих імперіалістичної та громадянської воєн, а також голоду, населення Тимошівки значно скоротилося. В 1924 році тут налічувалося 1315 дворів, проживало 5893 чоловіка.

Впроваджена партією і Радянською владою нова економічна політика сприяла зміцненню селянських господарств; відродилися кустарні промисли, поряд з кооперативними крамницями діяли десятки дрібних приватних лавок.

Організаційно зміцніли партійний і комсомольський осередки. Секретарем партосередку, який об'єднував 5 комуністів, став колишній червоноармієць І. Д. Почернін. Секретарем комсомольської організації обрано О. В. Обрізана[1]. Вони згуртували міцний актив. Вже 1921 року розпочали роботу 6 трудових початкових шкіл, у яких працювало 15 вчителів, навчалося близько 600 дітей. Для неписьменних селян відкрито кілька гуртків лікнепу. Відновив роботу і фельдшерський пункт.

Завдяки зусиллям комсомольців у вересні 1924 року в Тимошівці відкрився сільський будинок. Тут працювали політичний, сільськогосподарський і драматичний гуртки, діяла бібліотека, що мала 500 книг і 44 постійних читачі. До активної громадської роботи залучалися жінки. Щороку тут обиралися делегатські жіночі збори; сільських трудівниць залучали до участі в роботі гуртків художньої самодіяльності, добровільних громадських організацій — МОДРу, Тсоавіахіму.

Партійний осередок та сільрада постійно роз'яснювали політику Комуністичної партії щодо селянства, закликали бідноту до об'єднання в сільськогосподарські кооперативи. 1926 року в селі організувалося три ТСОЗи: «Дружба», «Нове життя» і «Прогрес». У наступному році виникло ще два таких господарства — ім. Красіна та «Пам'ять Леніна». Держава надавала їм кредити на придбання реманенту і сільськогосподарської техніки. У 1927 році ТСОЗ ім. Красіна придбав трактор, згодом трактори придбали й інші господарства.

Після XV з'їзду ВКП(б) партійний осередок, в якому налічувалося 11 комуністів, спрямував радянський актив села на створення колгоспів. Протягом 1929—1930 рр. на базі ТСОЗів організовано артілі «Біднота» (пізніше — ім. Петровського), ім. Калініна, ім. Клари Цеткін, «Великий кут», «Дружба», «Вільна праця» і «Червоний прапор», а наступного року — «Більшовик», ім. Кірова та ім. XVII партз'їзду[2]. Активну участь у колгоспному будівництві взяли комуністи і комсомольці В. В. Єськов, Г. К. Полятов, М. Ф. Чуркін та інші.

Перехід до колективних форм господарювання відбувався в умовах запеклої класової боротьби. Намагаючись підірвати у селян віру в колгоспи, куркулі посилили наклепницьку, антирадянську пропаганду, знищували артільне майно. Комуністи викрили їх злочинницькі дії. За рішенням загальних зборів глитаї були розкуркулені і разом з сім'ями вислані за межі республіки.

Організаційному та господарському зміцненню колгоспів сприяв прийнятий у 1935 році Примірний статут сільськогосподарської артілі, а також оснащення сільського господарства новими машинами та механізмами. Колгоспи Тимошівки обслуговувала Пришибська, а з 1 січня 1934 року — Тимошівська МТС, які відіграли важливу роль у піднесенні економіки артілей. Політвідділ МТС проводив політико-виховну роботу серед хліборобів, сприяв формуванню у них нової соціалістичної свідомості, розвиткові їх творчої ініціативи.

Рік у рік зростали врожаї на колгоспних ланах, підвищувалась продуктивність

[1] АІІП ЦК КП України, ф. 32, оп. 1, спр. 831, арк. 16.
[2] Газ. «Колгоспник» (Михайлівка), 28 квітня, 13 жовтня, 30 листопада 1931 р.

громадського тваринництва. У 1938 році передовиків тимошівських артілей і машинно-тракторної станції за високі виробничі показники представлено до участі у Всесоюзній сільськогосподарській виставці наступного року. В їх числі були бригадир тракторної бригади А. П. Переверзєв, трактористи П. Г. Гостищев, М. І. Єлізаров, Ф. В. Озеров і І. П. Меснянкін, комбайнери В. К. Мінаков, Ф. Г. Роботягов, Ф. М. Струков, Г. П. Гулевський, коваль МТС Й. М. Грушко та інші. Свої досягнення на ВСГВ демонстрували трудівники молочнотоварної ферми колгоспу ім. Калініна, які в 1937—1938 рр. надоїли по 2327 літрів молока від кожної корови. Персональною учасницею Виставки була доярка цієї ферми Н. М. Борисенко, яка надоїла по 3483 літри молока від кожної корови, та інші.

1940 рік став для тимошівців роком ще вищих досягнень у розвиткові сільського господарства. Артілі мали вже по 3—4 тваринницькі ферми. Весь Михайлівський район боровся за право участі у Виставці, за успіхи в громадському тваринництві. Представником від Тимошівки була Н. М. Борисенко, яка надоювала від кожної корови своєї групи по 4088 літрів молока.В 1940 році великою золотою медаллю ВСГВ нагороджено комбайнера Г. П. Гулевського, великою срібною медаллю — коваля Й. М. Грушка, бригадира тракторної бригади Г. Т. Дяченка, старшого агронома МТС В. П. Болдирєва, малої срібної медалі удостоєно тракториста І. М. Григоренка, агронома Ю. П. Найдьонова.

Середня урожайність зернобобових в колгоспах села того року досягла 16 цнт з га. Прибуток артілей становив 1,7 млн. крб. Підвищився добробут трудящих. На трудодень членам артілей видано по 1,5 кг хліба і 1—2 крб. грішми.

У Тимошівці широко розгорнулося будівництво громадських споруд, значні кошти виділялися на розвиток освіти й культури. Напередодні Вітчизняної війни майже весь житловий фонд села було капітально відремонтовано, з'явилися нові вулиці, забудовані добротними хатами. На присадибних ділянках колгоспників зеленіли сади. Відкрилося кілька державних і кооперативних крамниць та ларків. В селі працювали поштове відділення, ощадкаса, амбулаторія, лікарня на 20 ліжок, пологовий будинок.

До 1940 року в Тимошівці ліквідували неписьменність, здійснювався закон про загальне обов'язкове семирічне навчання. Середню школу тут відкрито у 1938 році. Село було повністю електрифіковане і радіофіковане. Своє дозвілля колгоспники проводили в сільському клубі, де аматори сцени ставили п'єси Т. Г. Шевченка, І. К. Карпенка-Карого, М. Кропивницького, влаштовувалися концерти художньої самодіяльності, а раз на тиждень демонструвалися кінофільми. В сільській бібліотеці налічувалося понад 8 тис. книг.

Коли почалася Велика Вітчизняна війна, багато тимошівців стали на захист Батьківщини. З наближенням фронту з села вивезли на схід зерно, худобу, значну частину техніки, обладнання МТС та частину людей. 4 жовтня 1941 року після двотижневих боїв гітлерівці захопили село. Фашисти грабували селян, чинили розправу над радянськими патріотами. На каторжні роботи до Німеччини вивезено понад 200 юнаків і дівчат.

В чорні дні окупації в Тимошівці розповсюджувалися переписані від руки листівки під назвою «Правда про війну». В них розповідалося про бойові дії Червоної Армії на фронтах Вітчизняної війни.

Тимошівку визволено від німецьких загарбників 27 жовтня 1943 року частинами 320-ї стрілецької дивізії 44-ї армії 4-го Українського фронту[1]. Під час боїв загинуло 70 радянських солдатів і офіцерів, які поховані в 4 братських могилах, де зараз встановлено пам'ятники та обеліски.

У лавах Червоної Армії хоробро билося з ворогом багато тимошівців. Чимало їх віддали своє життя за незалежність Батьківщини, а 238 воїнів після переможного закінчення війни не повернулися до рідного села.

[1] Архів МО СРСР, ф. 500, оп. 3000, спр. 308, арк. 402, 403.

І. А. Найдьонов — Герой Радянського Союзу. Село Тимошівка, 1943 р.

Були серед односельців і такі, що уславили свої імена безсмертними подвигами. Весною 1944 року при визволенні Севастополя батарея під командуванням І. А. Найдьонова знищила 9 ворожих танків, 5 гармат і 120 гітлерівців. Того ж року, під час одного з боїв за гірський перевал у Карпатах, І. А. Найдьонов особисто знищив 27 ворожих солдатів. У боях за м. Ужгород відважний воїн загинув. Йому посмертно присвоєно звання Героя Радянського Союзу. Бойовими орденами Союзу РСР нагороджено М. П. Зимницького, В. Є. Паршакова, І. О. Ситнікова, Я. Д. Тимошева та інших.

Нелегкими були роки відбудови народного господарства села. Відступаючи, окупанти зруйнували громадські будівлі, садибу МТС, культурно-освітні заклади, багато жител колгоспників. Збитки, заподіяні тільки колгоспам, становили 28,8 млн. карбованців[1].

Відразу ж після визволення у Тимошівці відновили діяльність парторганізації МТС, колгоспів, а також сільська Рада, які підняли населення на відбудовні роботи. В колгоспах не було тягла та реманенту. Допомогли військові частини, що виділили артілям 20 пар коней. Пізніше надійшла допомога від трудящих РРФСР і республік Середньої Азії; вони надіслали 86 голів великої рогатої худоби, в т. ч. 62 корови.

Відроджувалася Тимошівська МТС. Для забезпечення її кадрами 1 грудня 1943 року 50 юнаків і дівчат пішли навчатися на курси механізаторів. Наприкінці того ж року до Тимошівки прибули кілька механізаторів МТС. На подвір'ї МТС вони виявили 15 напівзруйнованих тракторів, 10 з яких відремонтували; полагодили також кілька комбайнів, молотарок і тракторних плугів.

Під час весняної посівної кампанії 1944 року колгоспники зорали й засіяли близько 40 проц. посівних площ. Зібрали пересічно по 8—10 цнт з гектара. Колгоспники виконали план хлібозаготівель, здали 23 тис. пудів хліба понад план у фонд Червоної Армії. Крім того, із особистих запасів тимошівці у фонд оборони країни здали понад 10 тис. пудів зерна. Понад 120 чоловік брали участь у відбудові Дніпрогесу та відродженні шахт Донбасу.

Застрільниками соціалістичного змагання за якнайшвидшу відбудову колгоспного господарства виступили комуністи. Парторганізації МТС і колгоспів поповнили демобілізовані воїни, які після переможного закінчення Великої Вітчизняної війни повернулися до рідного села.

Значно зросла допомога від держави кредитами і технікою. У роки першої повоєнної п'ятирічки завдяки неухильному зростанню обсягу тракторних робіт (наприкінці 1948 року МТС мала вже 84 трактори) колгоспи освоїли довоєнні посівні площі. Окремі передовики виробництва добились високої врожайності. Так, ланка Л. І. Уськової з колгоспу «Вільна праця» 1948 року зібрала по 30,4 цнт пшениці з гектара[2].

Подвоїлось поголів'я великої рогатої худоби, в т. ч. число корів зросло в чотири рази; поголів'я овець збільшилось у три, свиней — у десять разів. Підвищилася продуктивність тваринництва. Передові доярки Г. Я. Переверзєва, О. М. Воробйова, Н. В. Біляєва і М. П. Черняєва надоювали від кожної корови в середньому по 2500 літрів молока. Свинарі Д. Д. Меснянкін і Ф. Г. Єропудов у 1950 році одержали по 15—16 поросят від кожної свиноматки.

Влітку 1950 року відбулося укрупнення тимошівських артілей, тепер їх стало 4. Це зробило можливим краще планувати сівозміни та доцільніше використовувати сільськогосподарську техніку. Завдяки поліпшенню агротехніки в роки другої

[1] Запорізький облпартархів, ф. 217, оп. 2, спр. 95, арк. 2—3; ф. 102, оп. 31, спр. 20, арк. 30.
[2] Запорізький облдержархів, ф. Р-1236, оп. 3, спр. 198, арк. 101—117, 234—238, 306—310.

післявоєнної п'ятирічки середня врожайність зернових у колгоспах становила 21 цнт з га, а на окремих ділянках вона була значно вищою. Так, комбайнери П. Г. Гостищев і І. І. Мазін в 1952—1954 рр. на площі 900 га збирали в середньому по 26 цнт озимої пшениці з гектара. На значних площах колгоспи сіяли соняшник, врожайність якого досягла 15 цнт з гектара. Поголів'я великої рогатої худоби зросло до 1,7 тис., свиней — 1,9 тис., овець — 2,2 тис. Поліпшилась породність тварин і їх продуктивність. Середні надої молока перевищили 2 тис. кг від корови. Прибутки артілей 1955 року становили 6,2 млн. карбованців.

За високі досягнення в розвитку тваринництва та високі врожаї озимої пшениці групу колгоспників і механізаторів МТС, зокрема доярку М. П. Черняєву, свинарку М. Г. Немикіну, бригадира рільничої бригади О. О. Россолова, бригадира тракторної бригади П. М. Гостищева та інших нагороджено великими і малими срібними медалями ВДНГ та цінними подарунками[1].

В роки семирічки відбулося подальше укрупнення артілей Тимошівки. У 1962 році на базі чотирьох колгоспів створено два — «Росія» та ім. Горького (з 1963 року — колгосп «Батьківщина»). Артілі стали великими багатогалузевими господарствами, що мали відповідно 9658 і 8850 га угідь.

В наступні роки колгоспи добилися високих врожаїв зернових і технічних культур. Так, пересічна врожайність зернових у 1962—1964 рр. становила 23 цнт з гектара; підвищилася продуктивність тваринництва. Протягом 1959—1964 рр. прибутки артілей подвоїлися.

Березневий (1965 р.) Пленум ЦК КПРС, XXIII з'їзд КПРС та XXIII з'їзд Компартії України дали наукову програму дальшого піднесення сільськогосподарського виробництва. Партійна організація та правління колгоспів переглянули структуру посівних площ, поліпшили культуру землеробства. Питома вага зернових культур в артілі « Росія» становила 46 проц. З 1961 року господарство спеціалізується на відгодівлі великої рогатої худоби. У колгоспі «Батьківщина» питома вага зернових становить 54 проц., а технічних культур —11 проц. Оскільки в колгоспах широкого розвитку набуло м'ясо-молочне тваринництво, під кормовими культурами зайнято 30 проц. посівних площ.

Парторганізації та правління артілей велику увагу приділяли поліпшенню методів морального та матеріального заохочення колгоспників, добилися дієвості соціалістичного змагання, зміцнили кадри механізаторів і тваринників спеціалістами, подбали про посилення матеріально-технічної бази господарств. Найвідповідальніші ділянки колгоспного виробництва очолили комуністи. 1969 року в артілях працювало 354 механізатори, з них 48 були комуністами. Серед спеціалістів сільського господарства налічувалося 25 комуністів; 30 членів і кандидатів у члени партії трудилися в тваринництві. На цей час обидва колгоспи мали 143 трактори, 70 різних комбайнів і стільки ж вантажних автомашин, екскаватор, грейдер та іншу потужну техніку. Дійову допомогу артілям подавало розташоване в селі відділення «Сільгосптехніки», яке мало 26 автомобілів, 4 трактори, добре обладнану ремонтну майстерню.

Над колгоспами шефствували робітники запорізьких моторобудівного заводу та автозаводу «Комунар». З їх допомогою завершено електрифікацію Тимошівки, прокладено водогін, механізовано всі трудомісткі виробничі процеси на тваринницьких фермах.

Під керівництвом партійних організацій хлібороби і тваринники Тимошівки розгорнули соціалістичне змагання на честь 100-річного ювілею В. І. Леніна. В 1969 році вони виростили в середньому по 25,3 цнт зернових, у т. ч. 28,5 цнт озимої пшениці з гектара на всій площі посіву, а також по 17 цнт соняшнику. Добрі врожаї дали кукурудза, ячмінь і просо.

Значних успіхів добилися тваринники. Того ж року обидва колгоспи мали 8,5 тис. голів великої рогатої худоби, в т. ч. 533 корови; 9,5 тис. овець, 900 свиней,

---

[1] Запорізький облпартархів, ф. 217, оп. 8, спр. 4, арк. 42; оп. 10, спр. 61, арк. 36—39.

Середня школа с. Тимошівки. 1968 р.

4,5 тис. птиці. Механізований відгодівельний пункт колгоспу «Росія» протягом року виробив по 80 цнт яловичини на 100 га угідь. Собівартість центнера м'яса становила 94 крб. (вдвічі менше, ніж 1964 року). Надої молока в цій артілі також були високими і становили в середньому по 3230 кг від кожної корови. Порівняно з 1964 роком виробництво молока збільшилось у два рази, вдвоє знизилась його собівартість. Протягом 1957—1969 рр. трудівники вівцеферми колгоспу «Батьківщина» посідали перше місце в районі по виробництву вовни.

В обох артілях добре розвинуто садівництво та виноградарство. Під колгоспними садами і виноградниками зайнято 250 гектарів.

Все вагомішу роль у господарському й культурному житті села відіграють комуністи. У 1969 році в селі діяло 5 первинних парторганізацій, які об'єднували 150 членів і кандидатів у члени КПРС. Більшість з них трудилася безпосередньо в сфері виробництва, виступала застрільником у соціалістичному змаганні за комуністичне ставлення до праці. У 1967 ювілейному році тракторна бригада № 3 колгоспу «Батьківщина» здобула звання колективу комуністичної праці, а понад 100 колгоспників стали ударниками комуністичної праці. В час підготовки до 100-річчя з дня народження В. І. Леніна цей рух серед тимошівських колгоспників набув масового характеру.

Під керівництвом комуністів працюють комсомольські організації, які об'єднують 190 юнаків і дівчат. Вони становлять понад половину всього колективу механізаторів, чимало їх і на тваринницьких фермах, у будівельних бригадах. Комсомольці — ініціатори впорядкування та озеленення вулиць, а в колгоспі «Росія» вони чимало потрудилися над спорудженням механізованого відгодівельника для великої рогатої худоби.

Тимошівці беруть активну участь у громадському житті села. 44 депутати сільської Ради працюють у її постійних комісіях, сміливо втручаються у всі сфери виробництва, допомагають культурно-освітнім закладам, дбають про поліпшення побутових умов трудящих. Загальну пошану односельчан завоювали депутати сільради — доярка М. Д. Пекарчик, бригадир тракторної бригади Г. І. Гостищев, лікар В. Т. Красніков, учитель З. І. Терехов.

Багатьма чудовими трударями пишаються односельчани. За визначні успіхи в розвитку сільськогосподарського виробництва в роки семирічки орденами і медалями СРСР нагороджено 15 механізаторів і рільників. Ордена Трудового Червоного Прапора удостоєно ланкову кукурудзовода артілі «Росія» Р. О. Гостищеву, ордена «Знак Пошани» — головного агронома цього ж колгоспу О. П. Тупицю та комбайнера І. О. Зимницького. Цього ж ордена удостоєно комбайнера П. П. Кізілова з артілі «Батьківщина» та бригадира цього ж господарства І. П. Чаусова.

Вісім тимошівських тваринників відзначено урядовими нагородами за багаторічну сумлінну працю. Понад 10 років працює дояркою в колгоспі «Росія» Р. Д. Самченко — депутат районної Ради депутатів трудящих. Вона надоювала від кожної із закріплених за нею корів по 3500—4000 кг молока; її нагороджено орденом Леніна. Протягом післявоєнних років в артілі «Батьківщина» працює У. М. Пузанова, за цей час вона виростила 727 корів; її удостоєно ордена «Знак Пошани».

Піднесення врожайності зернових і технічних культур, збільшення виробни-

цтва тваринницької продукції забезпечують неухильне піднесення економіки обох артілей. Протягом 1959—1969 рр. їх прибутки потроїлися, а неподільні фонди зросли вчетверо. У 1969 році вони становили відповідно 2,9 млн. і 5,75 млн. карбованців.

Дедалі підвищується оплата праці трудящих. Середньомісячний заробіток рядового колгоспника у 1969 році становив 100 крб., механізатора і тваринника — 130 карбованців. В особистому користуванні жителів Тимошівки — 900 телевізорів, 9 автомобілів, 148 мотоциклів, близько 1000 пральних і понад тисячу швейних машин, 100 холодильників. До послуг трудівників — два колгоспні парові млини, олійниця, майстерня для пошиву та ремонту одягу. Протягом 1960—1969 рр. в селі збудовано 207 кам'яних, критих шифером, житлових будинків з усіма комунальними вигодами; з'явилися нові упорядковані вулиці, працює 78 км водогону.

У Тимошівці споруджено новий будинок культури із залом на 400 місць і кімнатами для роботи самодіяльних гуртків, триповерхове приміщення середньої школи і двоповерхове — правління колгоспу «Росія», аптеку, пологовий будинок на 30 місць, будинки тваринників та механізаторів, 2 дитячих ясел, їдальні, 2 магазини, телевізійне ательє. На честь 50-річчя Радянської влади в центрі села закладено великий парк, обладнано спортивний майданчик.

Медичну допомогу трудящим подають поліклініка з рентгенівським та іншими спеціальними кабінетами, лікарня на 50 ліжок, пологовий будинок, профілакторій для тваринників.

Вищим став освітній і культурний рівень селян. З уродженців Тимошівки у вузах і спеціальних середніх учбових закладах підготовлено 36 учителів, 21 медичний працівник, 67 інженерів і техніків, 10 агрономів і стільки ж зоотехніків та ветеринарів, 330 механізаторів. За роки Радянської влади Тимошівка дала країні понад тисячу дипломованих спеціалістів різних галузей народного господарства.

Сьогоднішня Тимошівка — село суцільної грамотності. Тут працюють середня та 2 початкові школи; в них — 32 вчителі, половина їх — уродженці села. Понад 25 років викладають у школі педагоги З. І. Терехов, нагороджений значком «Відмінник народної освіти», К. О. Свиридова, К. В. Першина, А. І. Гулевська.

Набагато зросли культурні запити тимошівців. На 1969 рік вони передплатили 4,6 тис. примірників газет та журналів, в той час як у 1913 році на все село надходило тільки 4 газети. Своє дозвілля колгоспники проводять у будинку культури, сільському та двох бригадних клубах, де можна послухати лекцію, подивитися виставу або виступ учасників художньої самодіяльності; чотири рази на тиждень демонструються кінофільми. До послуг тимошівців — 4 бібліотеки, загальний книжковий фонд яких у 1969 році становив 28 тис. книг. Бібліотеки обслуговують щороку понад тисячу читачів. У бібліотеках відбуваються читацькі конференції, літературні вечори й диспути, ленінські читання.

В життя й побут трудівників села владно ввійшли нові, радянські звичаї та обряди: свята врожаю, «Серпа і молота», комсомольські весілля, проводи до Радянської Армії, вечори трудової слави, вечори зустрічей трьох поколінь тощо.

Втілюючи у життя історичні рішення XXIII з'їзду КПРС та XXIII з'їзду КП України, тимошівські трудівники докладають всіх зусиль, щоб успішно виконати завдання поточної п'ятирічки.

А. Я. МІНАКОВА

НАСЕЛЕНІ ПУНКТИ, ЦЕНТРИ СІЛЬСЬКИХ РАД МИХАЙЛІВСЬКОГО РАЙОНУ

БУРЧА́К — село, центр сільської Ради. Розташований за 18 км на північний схід від районного центру. В селі — залізнична станція Бурчацьк на лінії Москва—Сімферополь. За 3 км проходить автотраса Москва—Сімферополь. Населення — 1765 чоловік.

Тут розташовано колгосп «Червоний фронт», який має 3200 га орної землі, 243 га садів; вирощує зернові культури, веде м'ясо-молочне тваринництво і птахівництво. В 1969 році врожайність зернових пересічно становила 28,3 цнт з га, в т. ч. 33,4 цнт озимої пшениці, 23 цнт соняшнику.

Протягом 1966—1967 рр. колгосп був учасником Виставки досягнень народного господарства, нагороджений дипломом 2-го ступеня.

Є восьмирічна школа, клуб на 350 місць, бібліотека. До послуг жителів — побутовий комбінат, шевська та кравецька майстерні. За 1950—1969 рр. споруджено 449 житлових будинків. Поставлено пам'ятник В. І. Леніну.

Засновано Бурчак у 1814 році вихідцями з сусіднього села Михайлівки. На місці теперішнього села колись були сторожові вежі ногайських поселень Карачекрак і Самис.

У 1874 році повз хутір пролягла залізнична колія, в 1876 році тут виник полустанок, що дістав назву Бурчацьк.

Є. І. Носаль — Герой Радянського Союзу. Село Бурчак, 1943 р.

У жовтні 1918 року в селі організовано партизанський загін під командуванням В. А. Гармаша, який згодом влився у партизанське з'єднання І. С. Опанасенка.

В 1924 році створено комсомольську організацію.

За Радянської влади понад 150 громадян села здобули вищу і середню спеціальну освіту.

В селі народилася льотчиця Є. І. Носаль (1918—1943), якій за бойові подвиги в роки Вітчизняної війни посмертно присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

Уродженцем села є М. Н. Лещенко — доктор історичних наук.

ВИСО́КЕ (до 1945 року — Гохштадт) — село, центр сільської Ради. Розташоване за 14 км на схід від районного центру, на автомагістралі Москва—Сімферополь, за 6 км від залізничної станції Пришиб на лінії Москва—Сімферополь. Населення — 610 чоловік. Сільраді підпорядковано населені пункти Во́дне, Рівне, Солов'ївка, Суво́ре, Тра́кторне і Трудолюби́мівка.

В селі розташовано колгосп «Мир», провідні галузі якого — рільництво та м'ясо-молочне тваринництво; має 7800 га земельних угідь. Це високомеханізоване господарство, одне з чільних у районі. В 1969 році урожай зернових у середньому становив по 32,9 цнт, в т. ч. озимої пшениці — 36 цнт, кукурудзи — 30 цнт з га, соняшнику — 28,4 цнт з гектара.

Тут працюють середня школа, бібліотека, клуб. Протягом 1966—1969 рр. споруджено 40 житлових будинків.

Трудівники артілі зміцнюють інтернаціональну дружбу з трудящими соціалістичних країн. Колгосп у 1960—1967 рр. відвідали делегації Угорщини і Болгарії, а також Нігерії та Швеції. Артіль «Мир» — колективний член Товариства радянсько-румунської дружби.

Село засноване в 1809 році німцями-колоністами.

Після Великої Вітчизняної війни Високе заселили переселенці із західних областей України.

ЛЮБИ́МІВКА — село, центр сільської Ради. Розташована поблизу автостради Москва—Сімферополь, за 4 км від залізничної станції Бурчацьк і за 18 км на північний схід від районного центру. Населення — 1176 чоловік. Сільраді підпорядковано населені пункти Барві́нівку, Володими́рівку, Дніпро́вку, Дуна́ївку, Лима́нівку, Садо́ве, Украї́нку.

Артіль ім. Чапаєва має 7 тис. га земельних угідь, в т. ч. 5700 га орної землі і займається вирощуванням зернових культур і тваринництвом м'ясо-молочного напряму. З 1964 року тракторна бригада колгоспу щорічно вирощує по 25—26 цнт зернових з гектара. В 1969 році тваринники виробили на кожні 100 га угідь 62,2 цнт м'яса, 316,6 цнт молока, 91 кг вовни і по 21,1 тис. шт. яєць на 100 га зернових.

Село — одне з найбільш мальовничих у районі, озеленене. Має середню школу, бібліотеку, клуб. Створено історико-краєзнавчий музей. За 1960—1969 рр. споруджено 65 житлових будинків, прокладено 30 км водогону. До послуг жителів — лікарня на 35 ліжок, аптека; павільйон побутового обслуговування.

Любимівку в 1921 році заснували переселенці з села Михайлівки.

Під час визволення сіл від німецько-фашистських окупантів на території Любимівської сільради точилися запеклі бої. Села Українку і Лиманівку майже повністю зруйновано. Після війни їх відбудовано. На братській могилі полеглих радянських воїнів встановлено пам'ятник.

МАР'Я́НІВКА (до 1945 року — Кронсфельд) — село, центр сільської Ради. Розташована за 25 км від районного центру і за 5 км на північний захід від залізничної станції Федорівка на лінії Москва—Сімферополь. Населення — 590 чоловік. Сільраді підпорядковано населені пункти Микола́ївку, Моло́діжне, Новомикола́ївку, Олекса́ндрівку, Підгі́рне і Соло́дке.

Колгосп ім. Свердлова має 7300 га земельних угідь, з них — 6 тис. га орної землі. Це високомеханізоване господарство, одне з передових у районі. Вирощує зернові й технічні культури, веде молочно-м'ясне тваринництво.

В 1969 р. середня врожайність зернових становила 28,7 цнт з гектара, у т. ч. озимої пшениці — 31 цнт, кукурудзи — 30,5 цнт.

Колгоспові як переможцеві в соціалістичному змаганні на честь 50-річчя Великого Жовтня вручено пам'ятний Червоний прапор райкому КП України і райвиконкому. За трудові успіхи 17 колгоспників удостоєно орденів і медалей.

Село має бібліотеку, клуб, павільйон побутового обслуговування. Працює група товариства «Знання». Протягом 1960—1968 рр. тут споруджено 80 житлових будинків, які влітку потопають у зелені садів. Прокладено 32 км водогону. Центр села прикрашають пам'ятники В. І. Леніну та Я. М. Свердлову. Шефи артілі — робітники Запорізького електродного заводу — допомогли електрифікувати Мар'янівку та села сільради, виготовили для тваринницьких ферм кормоподрібнювачі, механізували на фермах ряд виробничих процесів.

За Радянської влади з села вийшли 20 спеціалістів народного господарства з вищою освітою.

Мар'янівку засновано в 1825 році німцями-колоністами.

На братській могилі радянських воїнів, що загинули у Великій Вітчизняній війні, встановлено пам'ятник.

ПЛОДОРО́ДНЕ (до 1945 року — Райхенфельд, до 1963 року — Широке) — село і залізнична станція Плодородне, центр сільської Ради; розташоване за 18 км на південний схід від районного центру. Через село проходить залізниця Москва—Сімферополь, за 4 км на схід — автомагістраль Москва—Сімферополь. Населення — 1596 чоловік, переважно росіяни. Сільраді підпорядковано населені пункти Бра́тське, Зразко́ве, Показне́, Ра́дісне.

У Плодородному розташовано центральну садибу колгоспу «Плодородне», інкубаторну станцію, завод лакофарбових виробів, цегельний завод. Колгосп має 7 тис. га земельних угідь, з них орної землі — 6397 га; спеціалізується на виробництві сортового насіння овочевих, кормових і баштанних культур. Розвинуте також садівництво.

За успіхи у соціалістичному змаганні понад 100 хліборобам присвоєно звання ударників комуністичної праці, 15 передовиків нагороджено орденами й медалями. Колгоспному агрономові Л. Б. Шугаєвій у 1965 році присвоєно звання заслуженого агронома Української РСР, в 1967 році її обрано депутатом обласної Ради депутатів трудящих. Колишній голова колгоспу В. Я. Сардак — кавалер двох орденів Леніна.

Працюють середня школа, бібліотека. За зразкову культосвітню роботу колективові будинку культури присуджено пам'ятний Червоний прапор райкому партії та райвиконкому. Тут же створено народний історико-краєзнавчий музей. Закладено 2,5 га парку. Відкрито спортивний зал, стадіон. Протягом 1957—1968 рр. споруджено 170 житлових будинків. Є павільйон побутового обслуговування.

Колгоспники зміцнюють інтернаціональну дружбу з трудящими Угорської Народної Республіки. Представники артілі в 1964—1965 рр. відвідали Угорщину і Чехословаччину в складі делегації від Запорізької області.

Село засноване в 1810 р. німцями-переселенцями.

У центрі села, на братській могилі, споруджено пам'ятник радянським воїнам, які полягли в боях за визволення села від фашистів у роки Великої Вітчизняної війни.

За Радянської влади з села вийшло понад 200 спеціалістів з вищою і спеціальною середньою освітою.

РОЗДО́Л (до 1945 року — Фрідріхсфельд) — село, центр сільської Ради; розташований за 2 км від автотраси Москва—Сімферополь, за 20 км на північний схід від районного центру. Населення — 1037 чоловік. Сільраді підпорядковано населені пункти Абрико́сівку, Виногра́дівку, Вишні́вку, Заві́тне, Кавуні́вку, Нове́ По́ле, Трудови́к і Шевче́нка.

Тут розташовано центральну садибу колгоспу «Таврія», який має 7 тис. га земельних угідь, в т. ч. 6600 га орної землі. Основна галузь виробництва — рільництво, розвинуте також молочно-м'ясне тваринництво і птахівництво. Середній урожай озимої пшениці в 1969 році становив 35,3 цнт з га, кукурудзи — 22,7 цнт, соняшнику — по 22 цнт. Артіль щороку збирає найвищі у районі врожаї овочів і баштанних культур. У 1968 році пересічно вирощено овочів 185 цнт з га. Із допоміжних підприємств працює млин.

В селі є восьмирічна школа, будинок культури на 450 місць, бібліотека, стадіон. В ювілейний 1967 рік закладено сільський парк. Прокладено 35 км водогону. Діє група товариства «Знання».

За 1958—1969 рр. споруджено 192 житлові будинки. Є шевська та кравецька майстерні.

Село засноване в 1810 році німцями-колоністами.

У Велику Вітчизняну війну за село точилися запеклі бої. На братській могилі полеглих радянських воїнів встановлено пам'ятник.

СТАРОБОГДА́НІВКА — село, центр сільської Ради; розташована на правому березі річки Молочної, за 5 км на захід від залізничної станції Світлодолинськ Придніпровської залізниці і за 42 км на південний схід від районного центру. Населення 1454 чоловіка.

У селі розташовано колгосп ім. Леніна, який має 6 тис. га земельних угідь, в т. ч. 5,5 тис. га орної землі, і спеціалізується на виробництві зерна і м'ясо-молочному тваринництві.

Голова колгоспу І. А. Катунін удостоєний ордена Леніна.

Працюють восьмирічна школа, будинок культури, клуб, бібліотека. Діє група товариства «Знання». До послуг трудящих — медичний пункт, ательє пошиття одягу. Село озеленено, є 10 км водогону.

За Радянської влади з села вийшло 40 спеціалістів з вищою освітою.

Село засноване в 1809 році державними селянами-духоборами з Катеринославської, Курської, Орловської і Таврійської губерній.

В 1919 році у селі створено партизанський загін, бійцями якого стали селяни навколишніх сіл.

Під час Великої Вітчизняної війни на території села точилися запеклі бої з фашистами. У післявоєнні роки село відбудовано.

Воїнам, загиблим у громадянську та Велику Вітчизняну війни, у центрі села встановлено пам'ятники. Місцевого уродженця В. Т. Полякова за бойові подвиги удостоєно звання Героя Радянського Союзу.

НОВОМИКОЛАЇВСЬКИЙ РАЙОН

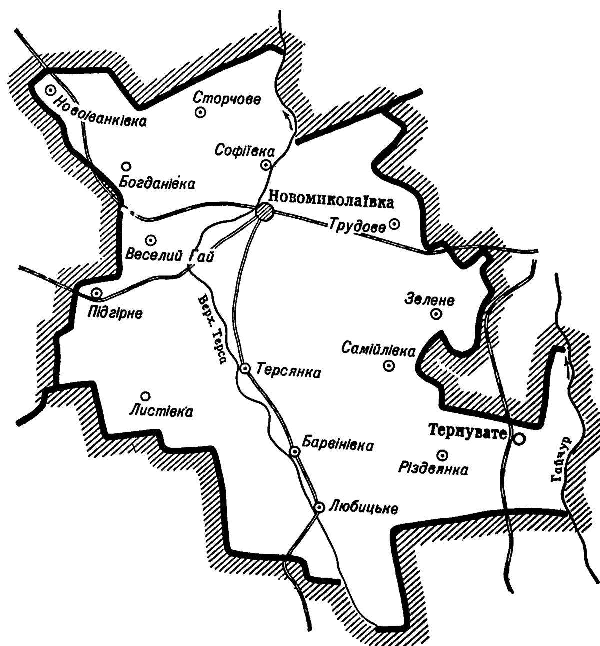

НОВОМИКОЛА́ЇВКА

Новомиколаївка (кол. Кочережки) — селище міського типу, центр селищної Ради. Розташована на правому березі річки Верхньої Терси, за 60 км на північний схід від Запоріжжя і за 27 км на захід від залізничної станції Гайчур Придніпровської залізниці. Через селище пролягає шосе Запоріжжя—Донецьк. Населення — 4,8 тис. чоловік. Селищній Раді підпорядковані населені пункти Братерське, Михайлівське, Островське.

Новомиколаївка — центр району, площа якого 915 кв. км, населення — 26,9 тис. чоловік (у т. ч. міського — 6,9 тис., сільського — 20 тис.). В районі 82 населені пункти, підпорядковані 2 селищним і 12 сільським Радам; 14 колгоспів, радгосп, лісорозсадник, 69,2 тис. га орної землі, 3,2 тис. га — під садами і виноградниками; 6 підприємств і 2 будівельні організації, 51 школа, 50 будинків культури і клубів.

Засноване селище в останню чверть XVIII ст. державними селянами, вихідцями з села Кочережок Павлоградського повіту Катеринославської губернії. З 1813 року населений пункт почав називатися Новомиколаївкою. За даними перепису 1858 року, в Новомиколаївці налічувалось 208 дворів, де проживало 1435 мешканців, з них 755 ревізьких душ. За сільською общиною було закріплено 6400 десятин землі[1].

Більшість переселенців сподівалася на краще життя тут, на родючих землях. Та надії виявились марними. Через примітивні знаряддя праці, погане угноєння та обробіток землі врожаї були низькими. Біднота додатково займалася ремеслами — чинбарством, чоботарством, ткацтвом, гончарною і теслярською справами. Ремісничі вироби збувалися на сільських базарах і ярмарках.

Державні селяни Новомиколаївки одержали на ревізьку душу по 8,2 десятини землі. Щорічно вони сплачували в казну оброчний податок, який збільшувався «особливим додатковим збором» до 15 проц. Багатьом селянським господарствам це було не під силу. Поступово в селі утворився прошарок заможних селян-куркулів, які орендували, а фактично привласнювали бідняцькі наділи й примушували збіднілих селян працювати на себе. З 70-х років XIX ст. земля ділилася на наявні чоло-

[1] Материалы для оценки земель Екатеринославской губернии, т. 2, стор. 330, 331.

вічі душі. При швидкому зростанні населення це призвело до зменшення наділу. В 1900 році на чоловічу душу припадало по 2,7 десятини землі.

Зростання попиту на товарне зерно, особливо у післяреформений період, пожвавило економічне життя і в Новомиколаївці. У 80-х роках тут щорічно відбувалося по три ярмарки, щоденно — базари, постійно торгували 5 крамниць, шинки. У 1886 році в селі налічувалося 362 двори і 2390 мешканців[1].

Збільшення виробництва сільськогосподарської продукції викликало потребу не тільки збувати, а й частково переробляти її на місці. У 90-х роках XIX ст. місцеві багатії почали будувати парові млини, олійницю тощо. Наявність дешевої робочої сили давала їм великі вигоди. У 1880 році наймит заробляв за рік 60 крб., а наймичка за таку ж роботу одержувала вдвічі менше[2].

На початку XX ст. становище новомиколаївських селян значно погіршилося. З 504 приписаних до общини дворів 64 не мали землі. Вони жили за рахунок побічних заробітків. Крім того, в селі проживало 47 не приписаних до сільської общини родин, які не мали права на надільну землю. Частина з них займалася ремісництвом або торгівлею, переважна більшість наймитувала.

125 господарств мали від 1 до 5 десятин землі. З них 57 дворів орендували від 1 до 3 десятин, засіваючи кожен до 8 десятин. Ще 121 господарство мало від 5 до 10 десятин. Ці селяни брали землю в оренду і засівали по 13—14 десятин. Отже, 310 господарств належали до бідноти. Більш як половина з них не мала тягла й інвентаря. Тому наділи 152 дворів частково чи повністю здавалися в оренду, а їх власники йшли у найми. Решта бідноти обробляла свої ділянки супрягою, здаючи також частину землі в оренду[3]. 90 чоловік з бідняцьких сімей ішли на заробітки до поміщицьких економій, 34 — наймитували у своєму селі.

104 господарства, що засівали від 10 до 25 десятин на двір, вважалися середняцькими. Але половина з них через нестачу тягла й інвентаря змушена була вдаватися до супряги. В той же час 90 заможним господарствам належало по 25—50 десятин надільної землі, понад 300 десятин вони орендували у своїх односельчан та в сусідній общині і понад 1 тис. десятин у поміщиків. Куркульські господарства мали по 2—3 пари коней, волів, реманент та дешеву робочу силу.

В серцях селян зростала люта ненависть до гнобителів. Свідченням крайнього обурення новомиколаївців проти глитаїв були переписані від руки прокламації, в яких закликалося знищити попів, урядника, багатія-мірошника[4].

У роки столипінської аграрної реформи кількість дворів у селі значно зменшилася за рахунок бідняцьких родин, які, продавши свої наділи, виїхали з села. Внаслідок виділення на хутори на 700 десятин урізалася земля в общині. 60 куркулів, скупивши землі у навколишніх поміщиків та сільської бідноти, заснували 5 хуторів, де зосередили 4636 десятин землі. Селянські ж господарства убожіли. Внаслідок проведених переділів у 1911 році наділи зменшилися до 2,6 десятини[5].

Напередодні першої світової війни Новомиколаївка була великим, але невпорядкованим волосним селом. У 575 дворах проживало 3128 чоловік. Тільки куркулі мали кам'яні будинки, криті залізом або черепицею. У центрі села, поряд з церквою, розміщувалось 8 крамниць і шинків; діяли два парові млини, олійниця, чинбарня, бондарня, столярня. Працювали поштово-телеграфне відділення і телефонна станція[6].

Майже протягом 70-річного періоду існування села його жителі були позбавлені медичної допомоги, користувалися послугами знахарок і шептух. Тільки в крайніх

---

[1] Волости и важнейшие селения Европейской России. СПб, 1886, стор. 24.

[2] Отчет Александровской уездной земской управы очередному уездному земскому собранию за 1880 г. Екатеринослав, 1880, стор. 46, 47.

[3] Материалы для оценки земель Екатеринославской губернии, т. 2, стор. 332—339.

[4] Газ. «Искра», 15 липня 1903 р.

[5] Список населенных мест Александровского уезда Екатеринославской губернии. Екатеринослав, 1911, стор. 20, 21.

[6] Вся Екатеринославская губерния. 1913 год, стор. 74, 75.

випадках зверталися до лікаря у с. Покровське, за 25 км від Новомиколаївки. У 1880 році на кошти земства у Новомиколаївці відкрили фельдшерський пункт. Лише напередодні першої світової війни тут відкрилась невелика лікарня, де працювали лікар, 2 фельдшери та акушерка.

Тривалий час, аж до реформи 1861 року, в селі не було жодного навчального закладу. Тільки 1865 року тут відкрили початкову земську однокласну школу в приміщенні... церковної сторожки. Один учитель навчав понад 50 селянських дітей. 1871 року в Новомиколаївці відкрилась приватна початкова школа, в якій за досить високу плату навчалося 20 дітей заможних селян. Про рівень знань, що їх набували діти в школах, можна судити хоча б з того, що випускні екзамени в земській школі витримали тільки 7, а в приватній — 9 учнів. Навчали дітей малоосвічена вчителька та піп.

Після інспекторської перевірки результатів 1885/86 навчального року попечитель доповідав училищній раді: «Я вже вказував на „просвітительську" діяльність отця Стефановського, а таких батюшок дев'ять десятих на Русі. Додайте тепер сюди ще напівписьменного ремісника-вчителя і погляньте на них з усіх боків — які вони насправді просвітителі?»[1].

1896 року в селі замість приватної школи відкрили друге земське однокласне початкове училище. В кожній школі працював учитель та його помічник. У 1898 році інспектор, який перевіряв першу школу, записав, що шкільне приміщення старе, забруднене, підлога від вогкості прогнила. Вчительська квартира ось-ось розвалиться[2]. На початку 1900 року в селі відкрилася початкова церковнопарафіяльна школа. Разом у трьох закладах навчалось 74 хлопчики та 18 дівчаток — сьома частина дітей шкільного віку[3]. В першому десятиріччі XX ст. кількість учнів у школах зросла вдвічі, проте закінчувала їх, як і раніше, незначна частина. Так, у 1913/14 навчальному році в першій сільській школі налічувалося 195 учнів. До кінця року третина їх залишила навчання. Другу школу із 116 учнів закінчило дещо більше половини. Більшість населення залишалась неписьменною. Проте скарби культури жили в народі. Місцеві майстри славилися своїми гончарними виробами. Наприкінці XIX ст. в селі виявили одну з копій рукопису листа-відповіді запорізьких козаків турецькому султанові.

Велике горе принесла світова війна. Серед бідняцтва зростало обурення політикою царизму. Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції окрилила селян.

У січні 1918 року створено Новомиколаївський волосний ревком, першим головою якого призначили солдата-фронтовика С. К. Третинка. Селяни обрали волосну Раду на чолі з місцевим жителем О. Р. Сиротою. Нові органи місцевої влади приступили до здійснення ленінського Декрету про землю, вилучення лишків хліба у куркулів і відправлення його трудящим промислових центрів країни.

Але в квітні 1918 року село окупували австро-німецькі війська. Члени волревкому та волосної Ради перейшли у підпілля, частина активу вступила до партизанського загону, що діяв у районі Новомиколаївки — залізничної станції Софіївка.

У листопаді 1918 року окупанти залишили село. Відновив діяльність волревком під керівництвом Д. Д. Бочковського. Ревком розподіляв землю, забезпечував продовольством і паливом родини бідняків, а повесні 1919 року подавав допомогу біднякам і середнякам на сівбі, зайнявся виконанням продрозверстки[4].

Та мирному будівництву стала на перешкоді денікінська навала. В середині червня 1919 року частини 14-ї армії, що захищали Новомиколаївку та навколишні

---

[1] Отчет Александровского уездного училищного совета за 1885/1886 учебный год, стор. 237—239.

[2] Запорізький облдержархів, ф. 56, оп. 1, спр. 186, арк. 24—33; спр. 213, арк. 87.

[3] Материалы для оценки земель Екатеринославской губернии, т. 2, стор. 330—333.

[4] Запорізький облдержархів, ф. Р-455, оп. 1, спр. 261, арк. 53.

села, змушені були відійти. Денікінці пограбували село. Їхні спроби провести мобілізацію до своєї армії виявилися марними. Селяни ховали хліб, теплий одяг, фураж.

31 грудня 1919 року частини 41-ї та 54-ї дивізій 14-ї армії, якою командував І. П. Уборевич, визволили село від ворогів[1].

Про повну рішучість новомиколаївців відстоювати завоювання Радянської влади і підтримувати всі її заходи свідчить резолюція селянської сходки 28 травня 1920 року: «Населення Новомиколаївської волості... вирішило всіма силами, не шкодуючи життя свого і майна, стати на захист Радянської влади — влади робітників і селян, для досягнення повної перемоги над власником і експлуататором. Ми рішуче заявляємо, що дамо хліб і все інше, потрібне для Червоної Армії та робітників, а також будемо боротися проти ... ворогів робітничо-селянської влади»[2].

Оголошена у зв'язку з врангелівським наступом мобілізація до Червоної Армії успішно завершилася в селі 13 червня 1920 року[3].

На початку серпня 1920 року Корніловська дивізія врангелівців захопила Новомиколаївку, але вже 28 серпня була вибита червоними частинами. Бої точилися з перемінним успіхом від вересня і до жовтня, коли село назавжди визволили від білогвардійців частини 46-ї дивізії 13-ї армії під командуванням І. П. Уборевича.

За допомогою політвідділу 46-ї дивізії був створений волосний ревком, до складу якого ввійшло 26 чоловік. Очолив його М. Ф. Криволап. Ревком, поряд з вирішенням продовольчого та інших питань, наділив бідняцькі сім'ї землею з розрахунку 2 десятини на кожного їдця, а також худобою та інвентарем. При підтримці волревкому та сільревкому (голова Д. Д. Бочковський) в селі створений комітет незаможних селян на чолі з І. Заїченком. Волосний та сільський ревкоми і КНС вжили рішучих заходів до відродження господарства. Незабаром тут організували споживче кооперативне товариство, спорудили невеличку електростанцію, на базі чинбарні відкрили шкіряний завод. Водночас поновили заняття в усіх школах, роботу лікарні, налагодили виконання продрозверстки та подали допомогу сім'ям червоноармійців і бідноти. Навіть листівка була випущена із зверненням «Засівайте ниви родин червоноармійців!»[4].

Але діяльність ревкомівців і активістів КНС проходила в умовах розгулу махновського бандитизму. Ще в червні 1920 року від рук бандитів загинули працівники політсекції при 13-й армії Андріянов — голова, Бахарєв і Катаєв — члени ревкому, які провадили в селі пропагандистську роботу. Спроби махновців обманом і залякуванням привернути населення на свій бік провалились. Незабаром до Новомиколаївки прибув червоний ескадрон разом з новою групою політпрацівників армії, які розгорнули широку роз'яснювальну роботу. Червоним бійцям не раз доводилося вступати в бій з махновцями. В одному з них у січні 1921 року особливо відзначився 368-й полк 41-ї стрілецької дивізії, розбивши зграю бандитів наголову[5].

Для рішучої боротьби з бандитизмом в Олександрівській губернії в листопаді 1920 року було створено кілька компактних районів, у т. ч. і Новомиколаївський[6], де розміщувалися червоноармійські частини і була створена Надзвичайна районна нарада. Збройну боротьбу проти махновських банд вели місцевий загін самооборони та 270-й полк 30-ї Іркутської дивізії, який наприкінці листопада 1920 року прибув до села.

У грудні 1920 року в Новомиколаївці виник сільський партійний осередок. В той складний і тривожний час свою долю з партією зв'язали місцеві селяни-бід-

---

[1] Гражданская война на Украине, т. 2, стор. 131—132, 605.
[2] АІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 5, спр. 365, арк. 61.
[3] За власть Советов, стор. 146.
[4] Запорізький облдержархів, ф. Р-456, оп. 1, спр. 33, арк. 133; спр. 8, арк. 105; спр. 17, арк. 12—25; ф. Р-169, оп. 1, спр. 452, арк. 1; ф. Р-455, оп. 1, спр. 263, арк. 14; ф. Р-450, оп. 1, спр. 4, арк. 59, ф. Р-202, оп. 1, спр. 14, арк. 41—54.
[5] АІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 5, спр. 365, арк. 5, 104, 111; ЦДАРА, ф. 1402, оп. 1, спр. 107, арк. 11, 142; спр. 108, арк. 1.
[6] АІІП ЦК КП України, ф. 24, оп. 1, спр. 365, арк. 16—17.

няки Д. Д. Дудниченко, В. П. Мосейко та інші. В організаційному оформленні партійного осередку велика роль належала комуністам 270-го полку та членам Надзвичайної наради. Вони ж допомогли провести наприкінці січня наступного року вибори сільської та волосної Рад селянських депутатів. Головою волвиконкому став місцевий селянин-комуніст О. Р. Сирота, головою сільради — комуніст М. Соха[1].

9 травня 1921 року великий махновський загін налетів на Новомиколаївку, порубав керівників волвиконкому та сільради, зруйнував приміщення шкіл, хати родин червоноармійців, мости, колодязі тощо. Але при підході червоноармійських частин бандити втекли з села. Новостворений 18 червня волревком діяв до 29 серпня 1921 року. Ревком збільшив загін самооборони. До нього ввійшли комуністи та комнезамівці. Крім того, був створений загін народної міліції.

Завдяки рішучим діям Надзвичайної районної наради, частин 30-ї Іркутської дивізії та загону самооборони у вересні 1921 року з бандитизмом в окрузі загалом було покінчено. Новообраний склад волосної та сільської Рад, партосередок і КНС приступили до вирішення господарських завдань, піднесення культури і освіти на селі. Господарство Новомиколаївки було вщент зруйнованим. З трьох парових млинів працював лише один, у волосному центрі налічувалось 92 плуги і 100 кінних упряжок. І все ж у жовтні 1921 року тут відбувся місячник продовольчої допомоги робітникам Донбасу, а на початку листопада — тиждень допомоги голодуючим Поволжя, під час якого селяни зібрали 85 пудів хліба та 478 тис. крб. грішми[2].

В усіх важливих справах комуністам активно допомагала молодь, особливо біднядька. Вона й стала ядром комсомольського осередку, заснованого наприкінці грудня 1920 року. Першими комсомольцями села були П. Г. Руденко, Л. П. Іванченко, М. Н. Коваленко та інші. Вони брали активну участь у виконанні продподатку, діяльності лікнепу, пропагували декрети Радянської влади тощо.

Основну увагу сільські активісти зосередили на проведенні сівби. Весною 1921 року селяни засіяли через нестачу тягла і реманенту тільки 60 проц. орної землі. Та посуха майже повністю згубила врожай — вони зібрали з гектара пересічно по 2 пуди жита, ячменю, вівса. Насувався голод. У зв'язку з цим комуністи, комсомольці та комнезамівці виявляли лишки хліба в куркулів, організовували їдальні для дітей та селян-незаможників, збирали кошти. Держава подала селянам велику допомогу продовольством та посівним матеріалом. Це дало змогу восени 1922 року в основному подолати продовольчі труднощі, хоча ще в січні того року волость голодувала.

У березні наступного року Новомиколаївка стала центром новоствореного району Запорізького округу. На той час тут налічувалось 639 дворів, проживало 3939 чоловік. Понад 60 проц. дворів було бідняцьких, близько 20 проц.— куркульських. Селянські господарства засівали 4452 десятини ріллі, що становило 67 проц. орної землі[3].

Такі заходи, як заміна продрозверстки продподатком, державні позички, організація споживчої та сільськогосподарської кредитної кооперацій, прокатного пункту сільськогосподарського інвентаря допомогли селянам Новомиколаївки відновити у 1925—1926 рр. довоєнні посівні площі, значно зміцнити бідняцькі господарства. Здебільшого вони ставали середняцькими. Сільрада та КНС вживали рішучих заходів, щоб обмежити куркулів. У 15 глитаїв комнезам конфіскував значну кількість майна, інвентаря та худоби, придбаних в сільської бідноти та середняків за безцінь неврожайного року.

В процесі соціалістичної перебудови села зростали партійна та комсомольська

---

[1] Запорізький облдержархів, ф. Р-456, оп. 1, спр. 26, арк. 3, 36, 393, 400, 456; спр. 33, арк. 174; ф. Р- 449, оп. 1, спр. 36, арк. 45; ф. Р-1115, оп. 1, спр. 7, арк. 28.

[2] За власть Советов, стор. 195—197; Запорізький облдержархів, ф. Р-456, оп. 1, спр. 26, арк. 401, 413, 443, 457; спр. 39, арк. 137—139.

[3] Запорізький облдержархів, ф. Р-455, оп. 1, спр. 24, арк. 13, 87; спр. 140, арк. 42; ф. Р-456, оп. 1, спр. 1, арк. 349; спр. 17, арк. 12—20, 33.

організації. У 1925 році партійний осередок налічував 15 членів і 13 кандидатів у члени партії. 8 комуністів з них були направлені сюди Запорізьким окружкомом та Катеринославським губкомом КП України. На початку 1923 року Запорізький окружком комсомолу відрядив до Новомиколаївки В. Стрюкова, який став справжнім ватажком сільської молоді і був обраний секретарем райкому комсомолу. Комсомольці налагодили навчання молоді військовій справі. У день 5-х роковин Всевобучу Республіки Рад новомиколаївці надіслали вітальну телеграму В. І. Леніну, бажаючи йому якнайшвидшого видужання. Великим горем була для них смерть В. І. Леніна. В час ленінського призову 1924 року комсомольський осередок зріс до 70, а наступного року — до 100 чоловік.

Комуністи, комсомольці, сільська Рада постійно дбали про розвиток освіти й культури на селі. Вже в 1920/21 навчальному році в Новомиколаївці діяли 4 початкові трудові школи, де навчалося 529 дітей. Одна з них незабаром стала семирічною. 1921 року відкрилась сільськогосподарська профшкола, перетворена 1930 року на зоотехнікум. 1925 року в селі працювало 14 учителів, діяли 2 бібліотеки, 15 хатчиталень, а також кілька шкіл лікнепу. У народному будинку, крім вистав і концертів, почалось демонстрування кінофільмів.

Радянська влада виявляла турботу про охорону здоров'я трудящих. У селі наприкінці 1920 року почали функціонувати амбулаторія, лікарня на 15 ліжок, аптека, медична консультація[1]. Тут працювали лікар, фельдшер та акушерка.

Поступово налагоджувалося господарське життя села. Це були роки непу, тому поряд з державними і кооперативними підприємствами як млин, олійниця, крупорушка — діяли також приватні — вітряк, олійниця, 5 кузень, кілька чинбарень, цегельня. У селі було 3 крамниці споживчої кооперації та 10 приватних ларків. Але на початку 30-х років кооперативна торгівля повністю витіснила приватний сектор.

Партійно-комсомольський актив провадив велику роботу серед бідноти, щоб залучити її до кооперативних форм господарювання. Ще в березні 1924 року за 7 км від Новомиколаївки організувалася комуна ім. Ілліча, яка об'єднала 28 комунарів і мала близько 300 га землі, трактор, локомобіль, робочу худобу тощо. У 1926 році до неї приєдналася сусідня комуна «Червоний шлях» та 18 чоловік із комуни «Маяк» цього ж району. Об'єднаній комуні присвоїли ім'я В. Я. Чубаря. В її господарстві було 2 трактори, сівалки, плуги, молотарки, коні, кілька корів[2].

На початку вересня 1929 року новомиколаївські незаможники створили перше, а восени — друге товариства спільного обробітку землі. До них вступило 367 чоловік. Через рік тут виникла перша сільськогосподарська артіль ім. Сталіна, яка об'єднала 152 господарства бідняків і середняків. Головою її колективісти обрали комуніста П. І. Феня. Члени колгоспу усуспільнили 1216 га землі, 52 коней, 25 сівалок, 16 парокінних плугів та інший сільськогосподарський інвентар. Того ж року в селі організувалися артілі «Серп», «Червона агрономія», «Долина праці»[3]. Куркулі чинили шалений опір колективізації. Після того як основна маса бідняків і середняків вступила до колгоспів, вони псували артільне майно, отруювали худобу, палили посіви, стріляли з-за рогу в активістів. Класових ворогів було викрито і вислано з села.

У лютому 1934 року створено Новомиколаївську МТС. До 1940 року її тракторний парк збільшився від 24 до 60, а комбайнів — до 38. Щоб задовольнити потребу в кадрах, МТС створила курси механізаторів. Слухачами їх стали переважно місцеві юнаки і дівчата. Першого ж року механізатори МТС виробили в обслуговуваних колгоспах по 500 га умовної оранки на 15-сильний трактор. Політвідділ МТС роз'яснював селянам постанови ЦК партії та уряду, організував соціалістичне змагання,

---

[1] Описание населенных мест Екатеринославской губернии, стор. 214—217.

[2] Запорізький облдержархів, ф. Р-450, оп. 1, спр. 3, арк. 158; ф. Р-661, оп. 1, спр. 47, арк. 28, 36, 115; спр. 89, арк. 18—19.

[3] Там же, ф. Р-1074, оп. 1, спр. 4, арк. 7—9; спр. 5, арк. 6.

лекційну пропаганду, допомагав зміцнювати трудову дисципліну. В роки боротьби за піднесення сільського господарства надійним помічником комуністів Новомиколаївки стала районна газета «За більшовицький колгосп», що почала виходити з травня 1935 року (з 1939 року — «Прапор комунізму»).

Організоване комуністами соціалістичне змагання та участь у стахановському русі дали хороші наслідки. На районну Дошку пошани в 1936 році були занесені імена багатьох трудівників Новомиколаївки: П. П. Татарка — комсомольця, тракторна бригада якого виконувала норми на 175—200 проц.; В. Д. Логійко—телятниці, що зберегла і виростила 76 телят; Д. К. Писанка — завідуючого молочнотваринницькою фермою, колектив якої виконав виробничий план на 132 проц. та інших.

Керуючись почуттям пролетарського інтернаціоналізму, колгоспники артілі «Долина праці», учні та викладачі Новомиколаївського зоотехнікуму зібрали кошти до фонду допомоги іспанським борцям проти фашизму.

1939 року в бою з японськими самураями в районі озера Хасан загинув уродженець Новомиколаївки прикордонник П. П. Маленко. Подвигу героя М. П. Бажан присвятив поему «Мати». Брат прикордонника М. П. Маленко пішов служити на ту ж заставу, одержав зброю і коня свого брата. Ордени і медалі прикрашають груди майора у відставці М. П. Маленка.

Новомиколаївські хлібороби стали майстрами високих урожаїв, розвивалось і тваринництво. В 1939 році колгосп ім. Сталіна був учасником Всесоюзної сільськогосподарської виставки. Учасниками ВСГВ були й Новомиколаївська МТС, механізатори якої виробили по 707,5 га умовної оранки з розрахунку на 15-сильний трактор; свинарки колгоспу «Серп» К. М. Соха та Г. Я. Крамаренко, які одержали по 22 ділових поросят від свиноматки; колектив працівників вівцеферми колгоспу ім. Сталіна, що виростив по 143 ягняти від кожних 100 вівцематок[1]. Того року артіль одержала 1,3 млн. крб. прибутку. На трудодень колгоспники мали по 5 кг хліба та по 3 крб. грішми.

Заможно жили колгоспники Новомиколаївки. Замість старих хат під соломою чи очеретом трудівники спорудили нові будинки під залізом, шифером. В кожний дім прийшов достаток. Сім'я колгоспника Г. І. Дранка, що виробила за рік 1552 трудодні, одержала 419 пудів пшениці, 62 пуди фуражу, 5280 крб. грішми. І таких колгоспних родин у селі налічувалось чимало.

Окрилені високою оцінкою їхньої праці, колгоспники наступного року домоглися ще кращих наслідків. Загальні прибутки колгоспів досягли 1 млн. 638 тис. карбованців[2].

З місцевих підприємств тут діяли млин, ремонтна майстерня і невелика електростанція, на яких разом працювало 40 робітників.

Дедалі ширше розгортала свою діяльність сільська Рада, у складі якої було 56 депутатів. З її ініціативи в селі заклали фруктові сади, впорядкували вулиці та центральний майдан, розбили парк відпочинку, де встановили пам'ятник В. І. Леніну і монумент на честь героїв громадянської війни. Велика увага приділялася будівництву і зразковому утриманню шляхів. У 1935 році за цю роботу ВУЦВК преміював Новомиколаївську сільраду.

Вибори до місцевих Рад 1939 року виявили високу політичну активність селян Новомиколаївки. До сільради були обрані колгоспники Г. П. Бобко, Я. П. Каплун, К. І. Котелевська та інші, члени партії і безпартійні.

Всіма здобутими у передвоєнні роки успіхами трудівники Новомиколаївки завдячували керівній і спрямовуючій ролі партійних організацій, яких у селі було 6. Вони об'єднували понад 50 комуністів. Однією з головних турбот комуністів села, як і раніше, було піклування про розвиток народної освіти. До 1937 року в основному ліквідували неписьменність і малописьменність серед дорослого населення, а всі

[1] Газ. «Прапор комунізму» (Новомиколаївка), 30 січня 1940 р.
[2] Запорізький облдержархів, ф. Р-1236, оп. 1, спр. 157, арк. 18.

Колгоспний хор — учасник ВСГВ. Селище Новомиколаївка, 1939 р.

діти шкільного віку відвідували школу. У 1939/40 навчальному році в селі працювали середня школа, в якій 23 вчителі навчали 800 учнів, вечірня та дві початкові школи, зоотехнікум.

При відкритому в 1935 році районному будинку культури працювали хоровий та драматичний гуртки, діяла стаціонарна кіноустановка. Місцеві ентузіасти організували духовий і струнний оркестри. Хоровий колектив, яким керував учитель місцевої школи М. Х. Коваль, був учасником і переможцем республіканського огляду художньої самодіяльності, виступав з концертом на ВСГВ. В селі діяли 3 бібліотеки, будинок піонерів. Молодь з охотою відвідувала гуртки Тсоавіахіму, складала норми ГСО, ПВХО, ГПО, вчилася влучно стріляти. У 1938—1939 рр. був споруджений стадіон, на якому влаштовувались районні спортивні змагання.

У Новомиколаївці народилися влучні прислів'я, приказки, що характеризували докорінні соціальні зміни в житті селянства, а саме: «Де оре сошка, там хліба трошки, де трактор оре, там хліба — море», «У колгоспному гурті й каша добре їсться», «Газета для людини, що вікно для хатини».

По-новому жили, працювали і мислили селяни. І коли новомиколаївці довідались про початок війни, нав'язаної фашистською Німеччиною, вони на сільському мітингу рішуче заявили, що не пошкодують життя для захисту соціалістичної Батьківщини. Уже наступного дня 300 колгоспників, робітників і службовців добровільно з'явились до військового комісаріату і вступили до Червоної Армії. Серед них — багато комуністів.

З перших днів війни партійні осередки села провадили велику роботу по організації допомоги фронтові. При МТС були створені курси жінок-механізаторів. І хоч більшість працездатних чоловіків пішла на фронт, урожай було зібрано вчасно, план хлібоздачі перевиконано. З наближенням фронту колгоспи відправили в глибокий тил 700 голів великої рогатої худоби, 1500 свиней, машинно-тракторний парк МТС. Евакуювалась і частина населення.

Райком партії та райвиконком створили в райцентрі винищувальний батальйон у складі 300 чоловік. Він пізніше тримав оборону в районі Дніпровської ГЕС і відійшов разом з 12-ю армією. Частину бійців батальйону, що потрапили в оточення, в 1942 році розстріляли окупанти[1].

4 жовтня 1941 року ворог увірвався в Новомиколаївку. Але радянські люди не скорилися фашистам. В селі весь час з'являлися зведення про бойові дії радянських військ на фронті. Почав діяти партизанський загін у складі 18 чоловік, взявши під контроль шляхи в напрямі Михайло-Лукашевого, Гуляйполя та Оріхова[2]. Загоном командував Д. І. Швидкий. В одному з боїв з карателями партизани були розбиті. 1943 року на східній околиці Новомиколаївки фашисти розстріляли вісім відважних патріотів, серед них — учительку М. І. Дятлову. На каторжні роботи до Німеччини гітлерівці відправили 268 юнаків і дівчат[3].

Окупанти пограбували село і колгоспи, спалили МТС, приміщення шкіл, зоотехнікуму. Загальна сума збитків становила 27,9 млн. крб.

---

[1] Запорізький облдержархів, ф. Р-455, оп. 6, спр. 1, арк. 1—3, 5; ф. Р-1675, оп. 1, спр. 34, арк. 10—12.

[2] Архів МО СРСР, ф. 359, оп. 6015, спр. 12, арк. 12.

[3] Запорізький облдержархів, ф. Р-1675, оп. 1, спр. 34, арк. 21, 39—43.

18 вересня 1943 року частини 216-ї стрілецької дивізії 54-го стрілецького корпусу визволили Новомиколаївку від фашистських загарбників.

З великим трудовим піднесенням приступили новомиколаївці до відбудови господарства. Водночас вони робили все залежне від них, щоб прискорити розгром ворога. Колгоспники передали 2 млн. 25 тис. крб. особистих заощаджень на побудову авіаескадрильї ім. Поліни Осипенко та здали понад план 327 648 пудів хліба. За це вони одержали подяку Верховного Головнокомандуючого[1].

Піднімати з руїн артільне господарство було важко. В селі збереглося 10 коней і 3 пари волів. Наприкінці 1943 року з уламків старої техніки колгоспники зібрали 2 трактори, 2 комбайни, 8 лобогрійок та 10 кінних плугів. Незабаром надійшло ще 13 тракторів. Так було відновлено МТС. Колгоспниці, підлітки й літні жителі села щодня перевиконували норми на збиранні врожаю.

Завдяки братній допомозі колгоспників Казахстану, Азербайджану, Російської Федерації артілі Новомиколаївки вже наприкінці року мали 117 голів великої рогатої худоби, 40 коней, 68 свиней та 39 овець[2].

Організатором і керівником трудящих у виконанні всіх планів по відбудові господарств була партійна організація, відновлена в райцентрі в грудні 1943 року[3]. Наступного року відновили роботу школа, а згодом — клуб і бібліотека.

З переможним закінченням Великої Вітчизняної війни до села повернулось багато воїнів. Та не всіх дочекались рідні оселі. У боях з гітлерівцями на фронтах Великої Вітчизняної війни смертю героїв загинуло 274 новомиколаївці. Високими урядовими нагородами відзначила Батьківщина бойові подвиги 480 воїнів. Майор М. П. Маленко удостоєний ордена Червоного Прапора, майор Г. Ф. Соболь — ордена Вітчизняної війни II-го ступеня та Червоної Зірки, медсестра Л. І. Коряка — двох орденів Червоної Зірки.

Вчорашні воїни включилися в мирну працю. Вже до 1947 року колгоспники відбудували значну частину колгоспних споруд, МТС, млин. І хоч загалом справи пішли на краще, урожайність полів, занедбаних у роки окупації і оброблюваних запряженими в плуги коровами, була низькою. Урожай зернових у всіх сільгоспартілях райцентру не перевищував у цей час 10 цнт з га. Повільно відроджувалося тваринництво.

У серпні 1950 року місцеві сільгоспартілі об'єдналися в 2 колгоспи. Це дало змогу раціональніше планувати сівозміни і використовувати техніку та працю колгоспників, укрупнити тваринницькі ферми. Того ж року обидва колгоспи на площі 3,6 тис. га зібрали пересічно з гектара по 13 цнт озимої пшениці. Наприкінці першої післявоєнної п'ятирічки артілі вже мали близько 1 тис. голів великої рогатої худоби, у т. ч. 200 корів; 850 свиней, понад 1 тис. овець. Загальні прибутки колгоспів становили 1,2 млн. крб., а неподільні фонди — 1,5 млн. крб. Збільшенню виробництва зернових і технічних культур та продуктивності тваринництва у роки другої післявоєнної п'ятирічки сприяло оснащення сільського господарства новою технікою. У 1953 році Новомиколаївська МТС мала вже 74 трактори, 34 зернові комбайни та багато інших машин і механізмів. На 90 проц. поля оброблялися машинами. До кінця п'ятирічки врожайність зернових і бобових культур у новомиколаївських артілях зросла до 18,3 цнт з га на площі 4335 га, в т. ч. до 20 цнт озимої пшениці на 1635 га. У 2,3 раза підвищилася врожайність основної технічної культури — соняшнику; поголів'я худоби подвоїлося, а загальні прибутки та неподільні фонди зросли майже вчетверо[4].

З метою дальшого організаційно-господарського зміцнення артілей господарства села у 1957 році об'єдналися в одну артіль «40 років Жовтня» (з 1965 року — «Росія»).

[1] Запорізький облпартархів, ф. 237, оп. 1, спр. 172, арк. 2—5.
[2] Запорізький облдержархів, ф. Р-1236, оп. 2, спр. 34, арк. 9—12, 95—98, 129—132.
[3] Запорізький облпартархів, ф. 1, оп. 1, спр. 291, арк. 12—15.
[4] Запорізький облдержархів, ф. Р-1236, оп. 3, спр. 200, арк. 206—212, 230—236; спр. 364, арк. 39—55.

Учасники громадянської та Великої Вітчизняної воєн, відзначені урядовими нагородами в зв'язку з 50-річчям Великого Жовтня. Селище Новомиколаївка, 1967 р.

1958 року врожайність зернових тут становила 22,4 цнт з га, у т. ч. кукурудзи — 27 цнт. Загальні прибутки колгоспу зросли в 2,4 раза.

За роки семирічки артіль стала розвинутим багатогалузевим господарством. Тут з'явились 3 ферми великої рогатої худоби, 2 свиноферми, 2 вівцеферми та 2 птахоферми. На 100 га сільгоспугідь тваринники колгоспу виробили по 257 цнт молока, 67 цнт м'яса; понад 12 тис. штук яєць на 100 га зернових.

Особливо значні зрушення відбулись в артілі «Росія» після березневого (1965 р.) Пленуму ЦК КПРС та XXIII з'їзду партії. Партійна організація та правління колгоспу переглянули і поліпшили структуру посівних площ, запровадили новий принцип морального та матеріального стимулювання праці, домоглися значного підвищення агрокультури та повнішої механізації трудомістких процесів у тваринництві. Зміцніла матеріально-технічна база. В 1969 році тут налічувалося 50 тракторів, 22 комбайни і стільки ж вантажних автомашин, 175 потужних електродвигунів та багато іншої техніки. В артілях трудяться 86 механізаторів та 20 спеціалістів сільського господарства.

У соціалістичному змаганні на честь 50-річчя Великого Жовтня хлібороби колгоспу досягли нових відрадних наслідків. Тільки понад план вони продали державі 3600 тонн зерна. Загальна сума прибутків колгоспу в 1967 році досягла 1,7 млн. крб. Середньомісячна заробітна плата колгоспника — 95 карбованців. У 1968—1969 рр. пересічна врожайність озимої пшениці з гектара зросла до 22,7 цнт, збільшилось поголів'я худоби, а виробництво яєць на 100 га зернових досягло 21 тис. штук.

Керівна роль у господарському і громадському житті артілі належить партійній організації, яка налічує 50 членів і кандидатів у члени КПРС. Комсомольська організація складається з 23 членів ВЛКСМ. Під керівництвом партійної організації в колгоспі розгорнувся рух за комуністичне ставлення до праці. Високе звання ударника комуністичної праці присвоєно 14 трудівникам, звання колективу комуністичної праці — одній з комплексних бригад.

Кращі передовики виробництва відзначені високими урядовими нагородами. Доярка Г. Я. Рудик, яка надоїла по 4087 кг молока від кожної корови, удостоєна ордена Леніна, комбайнер В. Л. Лобода за високі намолоти зернових нагороджений також орденом Леніна, доярка Л. Г. Баля за надої молока понад 4 тис. кг від корови — орденом Трудового Червоного Прапора; голова колгоспу С. Х. Заболотний, бригадир першої комплексної бригади О. Г. Скляр, бригадир городньої бригади І. Н. Шкребтан, а також тракторист О. Ф. Марченко, який без затрат ручної праці виростив по 30 цнт соняшнику з га, свинарка Г. І. Загорій, що виростила по 21 поросяті від кожної свиноматки — нагороджені орденом «Знак Пошани».

Крім колгоспу, в райцентрі є ще кілька трудових колективів. Об'єднання «Сільгосптехніки» 1969 року мало 40 автомашин, 17 тракторів, десятки різних верстатів. Як і в колгоспі «Росія» тут широко розгорнулось соціалістичне змагання за успішне завершення п'ятирічного плану та за гідну зустріч 100-річчя з дня народження В. І. Леніна. Перед вели комуністи. Токар І. В. Підлявський за виконання норм на 130—140 проц. і високу якість продукції нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора. Він — активний раціоналізатор і винахідник, депутат селищної Ради.

Широкий обсяг будівельно-монтажних робіт веде колектив Новомиколаївського міжколгоспбуду — великої будівельної організації, цехи якої: залізобетонних виробів, слюсарний і ковальський — обладнані сучасним устаткуванням. За високопродуктивну працю уряд нагородив бригадира мулярів В. Ф. Пивовара орденом «Знак Пошани».

Новомиколаївський завод продовольчих товарів, створений 1954 року, має цехи: консервний — потужністю 1 млн. банок на рік, розмелювальний, безалкогольних напоїв, ковбасний та олійницю. Шанують і поважають у колективі робітницю Н. М. Поставну, нагороджену медаллю «За трудову доблесть». Вона — депутат районної Ради депутатів трудящих. Маслозавод забезпечує селище і район молочною продукцією. Його маслоцех переробляє за зміну 9,4 тонни молока, виробляє 4 тонни масла першого сорту та «Екстра». А загалом на харчових підприємствах селища виготовляють борошно, олію, масло, кефір, сметану, ковбаси, консерви, ситро, коптять окости, випікають смачний хліб.

Заснований 1959 року Новомиколаївський плодорозсадницький радгосп спеціалізується на вирощуванні тутових шовкопрядів. Із 200 га землі, що має господарство, 70 — під шовковицею, на якій двічі в рік вигодовуються шовкопряди. Це високоприбуткове господарство.

Побутовий комбінат має шевські, кравецькі майстерні, хімчистку, теле- і фотоательє, майстерні по ремонту годинників, побутових машин і електроприладів. На підприємствах селища широко розгорнулося соціалістичне змагання за гідну зустріч знаменного ленінського ювілею.

У селищі є 22 первинні партійні організації, які об'єднують 318 комуністів. Вони спрямовують діяльність 20 комсомольських організацій селища, що налічують близько 450 членів ВЛКСМ.

Невпізнанно змінилася Новомиколаївка за роки Радянської влади. У 1957 році село віднесене до категорії селищ міського типу. Протягом останніх років споруджено і капітально відремонтовано понад 70 проц. усього житлового фонду. Стали до ладу приміщення двох шкіл, трьох дитячих ясел, чотирьох магазинів. Споруджується колгоспний палац культури з залом на 650 місць, кімнатами для гуртків художньої самодіяльності та спортивним комплексом. Трудящі селища одержали 174 нові комунальні квартири, 340 родин за допомогою державного кредиту спорудили індивідуальні будинки.

До 1950 року був забрукований та освітлений лише центр селища. Нині тут уже є понад 13 км заасфальтованих чи забрукованих озеленених вулиць, електрифіковані будинки, готель, 12 магазинів. До 1957 року селище користувалося електроенергією кількох місцевих електростанцій. 1957 року тут споруджено електропідстанцію, через яку Новомиколаївка одержує енергію Дніпрогесу ім. В. І. Леніна.

Спортивна молодь на першотравневій демонстрації. Селище Новомиколаївка, 1968 р.

Селище будується. Новомиколаївка, 1968 р.

Про зростання добробуту трудящих свідчить обсяг їх купівельної спроможності. Якщо в 1961 році жителі купили різних товарів на 1,5 млн. крб., то 1969 року — на 3,5 млн. карбованців.

У 1967 році в Новомиколаївці відкрито нову лікарню на 135 ліжок та поліклінічне відділення, а також фельдшерсько-акушерський пункт. Тут працює 20 лікарів, 60 чоловік середнього медичного персоналу. Для малят гостинно відчиняють двері чотири дитсадки.

За післявоєнний час зроблено значні кроки в розвитку освіти. Вже в 1945/46 навчальному році в Новомиколаївці працювали середня та початкова школи, в яких 30 учителів навчали 520 дітей. 1958 року початкову школу перетворено на восьмирічну, а в 1961 році відкрито восьмирічну школу-інтернат. У 1969/70 навчальному році 84 вчителі навчали в школах райцентру 1187 учнів. Крім денних, тут працює школа робітничої й сільської молоді, діє консультаційний пункт заочної школи.

Багато працівників освіти стали майстрами педагогічної справи. 8 з них відзначені високими урядовими нагородами. Це вчителі Г. Г. Аксютіна та І. С. Ломоть, нагороджені орденом Леніна, директор середньої школи Й. Г. Лежинський — удостоєний ордена Трудового Червоного Прапора. 12 вчителів селища — відмінники народної освіти УРСР.

У години відпочинку новомиколаївці охоче відвідують районний будинок культури, широкоекранний кінотеатр «Дружба» (750 місць), селищний клуб, бібліотеки, народний історико-краєзнавчий музей, а юні мешканці селища — будинок піонерів. У місцевих бібліотеках за участю читацького активу, комсомольців провадяться конференції, літературні диспути, тематичні вечори. Славу довоєнного хорового колективу наслідує хор районного будинку культури. 1951 року він успішно виступив на Декаді української літератури та мистецтва в Москві. У Новомиколаївці нині є 3 великі хорові колективи. Добре працюють 11 різних гуртків художньої самодіяльності. При будинку культури та селищному клубі організовані агіткультбригади.

Цікаво проводяться в селищі нові, радянські свята і обряди: посвячення в хлібороби та робітники, вечори трудової слави, свята врожаю тощо. Під час урочистих проводів до лав Радянської Армії сотні новомиколаївців кладуть квіти до підніжжя пам'ятника героям. Притихлі юнаки слухають розповіді ветеранів про подвиги земляків на фронтах, про те, як несуть службу в армії новомиколаївці. Представники партійних і радянських організацій, господарств наказують молодим бути гідними слави батьків і братів, як зіницю ока берегти найдорожче в світі — рідну Батьківщину.

У Новомиколаївці два стадіони, два баскетбольні і 6 волейбольних майданчиків. Різними видами спорту охоплено близько тисячі чоловік.

Успішно здійснюється генеральний план реконструкції селища. Тут споруджуються багатоповерхові будинки, готель, нові магазини, будинок культури, побуткомбінат. Прокладаються нові кілометри впорядкованих вулиць.

Натхненні історичними рішеннями XXIII з'їзду КПРС і XXIII з'їзду КП України, трудящі Новомиколаївки впевнено йдуть по шляху, вказаному В. І. Леніним.

П. В. МАЛЕНКО, Л. Я. НАТАНЗОН, Л. Ю. НЕЧАЄНКО

ТЕРНУВА́ТЕ

Тернувате (до червня 1946 року — Гайчур) — селище міського типу, центр однойменної селищної Ради. Розташоване на річці Гайчурі за 30 км на північний захід від райцентру. Через Тернувате проходить залізнична лінія Чаплине—Пологи—Бердянськ. У селищі є залізнична станція Гайчур Придніпровської залізниці. Населення — 2,1 тис. чоловік. Селищній Раді підпорядковані населені пункти Зарічне (колишнє Косівцеве-2), Зелений Яр, Косівцеве (колишнє Косівцеве-1), Миколаївка, Мирополь та Придорожне.

Виникнення селища пов'язане з прокладенням наприкінці 90-х років XIX ст. залізничної колії Чаплине—Бердянськ. 1898 року почала діяти станція Гайчур. Спочатку тут оселилися будівельники станції. Збільшення кількості населення відбувалося як за рахунок природного приросту, так і за рахунок переселення сюди безземельних селян з Орловської, Тамбовської, Курської губерній.

Через станцію Гайчур вивозилася товарна пшениця на північ — у промислові центри і на південь — в азовські та чорноморські порти. Місцеву експортну пшеницю виробляли розташовані поблизу станції кілька десятків великих господарств капіталістичного типу, що належали здебільшого німцям-колоністам та кільком куркульським господарствам. Вони мали від 150 до 1400 десятин землі кожне і наймали на сезон близько 200 робітників[1]. Що являли собою господарства місцевих багатіїв і колоністів, можна уявити хоча б з того, що володар хутора Йоганносталь мав 650 десятин землі, а на двох господарів хутора Гейна припадало 960 десятин. У них були локомобілі, молотарки, снопов'язалки, плуги, букери, багато робочої худоби. Крім цієї землі на хуторі німцеві-колоністу Гейну належали розташовані поблизу станції пивоварний і цегельний заводи та триповерховий паровий млин на самій станції. У пристанційному ж селищі 1913 року налічувалося 12 будинків, 263 жителі. Крім приміщення станції та млина, тут же були склад лісоматеріалів, приватна аптека, колодязь[2].

Варто вдуматися в ці дві цифри: 12 будинків і 263 жителі. 7 будинків займали родини службовців млина, складу, заводів і лікар — він же провізор. Частина залізничників, разом з сім'ями, жила в двох бараках-казармах, а більшість робітників — в землянках. Працювали робітники в тісних, задушливих приміщеннях. Всі роботи і, зокрема, на залізниці, виконувалися вручну. Виснажливий робочий день тривав по 12—14 годин, а заробіток за день становив 20—30 копійок.

Але в особливо тяжке становище потрапляли селяни, що прибували сюди в пошуках заробітку. Не знайшовши для себе роботи на станції, вони йшли в найми на сезон до навколишніх багатіїв-землевласників за кілька карбованців і харчі.

Нещадна експлуатація, тяжкі умови праці та життя викликали обурення робітників і селян. У роки першої російської революції великий революціонізуючий вплив на них мали листівки та відозви Мелітопольської, Олександрівської і Сімферопольської організацій РСДРП: «До громадян», «До рекрутів», «Про погроми», «Царський мир», що закінчувалися словами: «Геть самодержавство!». Налякані антиурядовими настроями трудящих, власті встановили військову охорону станції та підприємств, призначили урядника. За найменші провини робітників виганяли з роботи, а за будь-яке виявлення «крамоли» заарештовували. Не зважаючи на це, то в одній, то в іншій економії селяни пускали багатіям «червоного півня». Напередодні першої імперіалістичної війни Гайчур все ще залишався невеликим пристанційним селищем, де налічувалося близько 50 дворів. Тут не було вулиць, бараки й халупи тулилися до станції, поблизу якої біліли кілька цегляних будинків місцевого «начальства». В селищі не було школи, а тому майже всі робітники та їхні діти залишалися неписьменними. Зате на станції були шинок і пивна.

[1] Вся Екатеринославская губерния. 1913 год, стор. 44, 52, 53.
[2] Там же, стор. 46.

Перемога збройного Жовтневого повстання в Петрограді зміцнила надії робітників і селян на кращу долю. Коли в сусідньому селі Різдв'янці в січні 1918 року організувався ревком, гайчурці послали й свого представника, колишнього батрака С. А. Кочета. За рішенням ревкому в Гайчурі було націоналізовано склади, млин, майстерні, подано допомогу сім'ям фронтовиків. Але незабаром територія повіту, в т. ч. і станція Гайчур, стала ареною жорстоких боїв. У квітні 1918 року її окупували австро-німецькі війська. Вони повернули власникам їхні підприємства і запровадили режим жорстокого терору. У грудні 1918 року червоноармійські частини групи військ П. Ю. Дибенка визволили Гайчур від окупантів та гайдамаків і відновили в селищі Радянську владу. Почалося будівництво нового життя. Та нетривалим виявився мирний перепочинок. На початку літа 1919 року червоноармійські частини 14-ї армії вже вели поблизу станції запеклі бої з переважаючими силами денікінців. 12 червня червоні бійці змушені були відступити, але після контратаки їм вдалося знову відбити станцію в білогвардійців. Бої в цій місцевості тривали зі змінним успіхом. У грудні того ж року частини 46-ї стрілецької дивізії 14-ї армії, якою командував І. П. Уборевич, вибили денікінців із селища. В Гайчурі відновилася Радянська влада.

Проте з ворогами трудового народу остаточно ще не покінчили. З Криму насувалися війська чорного барона Врангеля. Протягом липня—жовтня 1920 року станція Гайчур знову кілька разів переходила з рук у руки. В липні бої проти ворога тут вела кавалерійська дивізія Д. П. Жлоби, а у вересні — 2-й кавалерійський полк 2-ї кінної армії і частини 40-ї стрілецької дивізії 13-ї армії[1].

Наприкінці жовтня 1920 року частини 13-ї армії назавжди визволили Гайчур від білогвардійців.

Після завершення громадянської війни в Гайчурі оселилося багато колишніх батраків з куркульських хуторів і колоністських маєтків. Свого часу вони брали участь у боротьбі з білогвардійцями та бандитами, а в перші роки Радянської влади разом з робітниками відбудовували майстерні, станцію, млин. Населення Гайчура значно збільшилося. До початку 1921 року Гайчур був підпорядкований Покровському волревкомові тієї ж волості. Наприкінці січня 1921 року місцеві жителі Гайчура обрали сільську Раду, на чолі якої став колишній наймит М. Г. Міхно. У березні село відійшло до Гуляйпільського повіту. На початку 1921 року в Гайчурі виник комітет незаможних селян. Комнезам за допомогою сільської Ради навесні того ж року наділив усіх гайчурських селян землею з розрахунку по 2 десятини на їдця. Незаможникам і родинам червоноармійців надавалась насіннєва позичка.

Одним із перших заходів Радянської влади в селі було відкриття початкової школи. Спочатку в ній навчалося 42 учні. У 1921/22 навчальному році в школі було вже 60 учнів[2].

Весняна сівба 1921 року пройшла успішно. Але посуха знищила посіви. Почався голод. На допомогу селянам прийшли робітники Запоріжжя. За рахунок державних фондів вони організували пункти харчування, їдальню, насамперед — для голодуючих селянських дітей. Допомога держави значно посилилася влітку 1922 року. Та й урожай був непоганий. На кінець року з голодом було покінчено. Державні позички насінням, грошима не припинялися і в наступні роки.

1923 року в Гайчурі налічувалося 56 селянських господарств, які мали 53 коней, 113 голів великої рогатої худоби. Отже, ні тягла, ні реманенту селяни майже не мали. Щоб вчасно обробити наділену Радянською владою землю, треба було об'єднати трудові зусилля, робочу худобу, реманент — на цю думку наштовхували гайчурських селян активісти. У червні 1923 року 29 бідняцьких родин об'єдналися в комуну «Червоний орач». Головою її обрали місцевого селянина-незаможника С. Д. Яриза[3].

[1] ЦДАРА, ф. 246, оп. 3, спр. 106, арк. 73; спр. 98, арк. 17—19; спр. 222, арк. 1.
[2] Запорізький облдержархів, ф. Р-455, оп. 1, спр. 8, арк. 61.
[3] Там же, спр. 24, арк. 16: спр. 22, арк. 30.

Але чи не найстарішим колективом в усій Таврії стала комуна «Маяк», створена найбіднішими селянами і червоноармійцями — вихідцями з України — ще 1920 року недалеко від Кустаная. 1922 року комунари вирішили повернутися на Україну, обравши місцем проживання Гайчур. Важким був шлях комунарів у Таврію. Дорогою із 120 чоловік 40 померли від голоду. Оселившись у колишній зруйнованій економії, комунари за два роки відбудувалися, зразково повели господарство. Це був невеликий, але дружний колектив, що наочно показував навколишнім селянам приклад колективного господарювання. Протягом близько 10 років комуну «Маяк» очолював колишній наймит С. Шульга. Ще в 1925 році за зразкове ведення господарства комуну «Маяк» водночас з відомою комуною «Авангард» ВУЦВК нагородив Червоним прапором.

У 1923 році в Гайчурі організаційно оформився партійний осередок, який спочатку об'єднував 6 комуністів[1]. До 1925 року осередок зріс на 3 чоловіка за рахунок місцевих активістів. Секретарем партосередку комуністи обрали вчительку К. І. Карасьову. Партійний осередок займався питаннями безперебійної діяльності станції та підприємств, залученням одноосібних селян до колективного господарювання. Комуністи провадили наполегливу виховну роботу серед жінок, залучали їх до активної участі в громадському і господарському житті. Багато жінок входило до складу КНС. Перша на селі вчителька В. П. Сосновська керувала жіночим відділом при сільській Раді, в двадцяті роки вона очолювала місцеву організацію Червоного Хреста.

1923 року молодь села створила комсомольський осередок, що спочатку об'єднував 12 комсомольців. Оскільки в 1923 році в Гайчурі налічувалося 223 неписьменних[2], що становило більшу частину дорослого населення, комуністи спрямовували енергію молоді на ліквідацію неписьменності. За допомогою вчителів комсомольці провадили заняття з дорослими в гуртках лікнепу. В одному з цегляних будинків, що належав до революції місцевому багатієві, молодь в серпні 1922 року обладнала сільбуд, організувала при ньому співочий та драматичний гуртки. Починаючи з з 1925 року, в сільбуді кожного 22 квітня урочисто відзначався день народження В. І. Леніна. Організаторами цих вечорів також були комсомольці. В 1924 році вони ж створили з учнів перший загін юних піонерів-ленінців. Активна робота бібліотеки, хати-читальні, войовнича атеїстична пропаганда — все це дало добрі наслідки. Минуло всього тільки 10 років після встановлення в Гайчурі Радянської влади, а скільки відбулося тут відрадних змін!

1927 року в селі налічувалося 160 дворів і близько 600 мешканців. Існували приватні крамниці, але водночас все помітнішу роль відігравало сільське споживче товариство. Воно регулювало ціни на хліб, подавало допомогу незаможникам насінням, реманентом, займалося збутом сільськогосподарської продукції. В селі працювали три приватні млини та олійниця, але поряд з ними ударною працею відзначався колектив Гайчурського елеватора, спорудженого в 1926 році. Він безперебійно відвантажував очищене зерно для Донбасу і Поволжя.

Завдяки наполегливій і цілеспрямованій виховній роботі комуністів, селян все владніше опановувала ідея колективізації. КНС 1926 року об'єднував 2225 хліборобів Гайчура, навколишніх сіл і хуторів, що входили до Гайчурської сільради. Його очолював комуніст М. Є. Доля. Агітуючи за колгоспи, комнезамівці брали за зразок діяльність комуни «Маяк». У 1928 році гайчурці створили перше товариство спільного обробітку землі, яке очолив селянин О. М. Омельченко. Наступного року гайчурські селяни організували ще 3 ТСОЗи, один з них — тваринницько-молочного напряму.

Куркулі чинили шалений опір колективізації, всіляко відраджували селян вступати до колективних господарств, псували знаряддя, різали худобу. Щоб

[1] АІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 1, спр. 1239, арк. 59.
[2] Запорізький облдержархів, ф. Р-455, оп. 1, спр. 8, арк. 61; спр. 140, арк. 193.

запобігти ворожим діям, комуністи та активісти села встановили цілодобове чергування конюхів і чабанів біля громадської худоби. За рішенням загальних зборів селян 5 куркулів і їхні родини були вислані з села. Наприкінці 1929 року всі ТСОЗи та комуна «Маяк» об'єдналися в одну сільськогосподарську артіль «Червоний путіловець». Крім коней та дрібного інвентаря, що були раніше в ТСОЗах і комуні, сільрада передала артілі вилучені у куркулів снопов'язалки, молотарки, локомобілі.

Проте об'єднувати в одній артілі понад 6 тис. десятин землі, не маючи ні достатнього досвіду керівництва багатьма бригадами на хуторах, ні відповідної кількості техніки, було, звичайно, помилкою. Гайчурці швидко зрозуміли це, і 1930 року велику артіль розукрупнили на 3 колгоспи. Один — ім. III-го Інтернаціоналу розташовувався в Гайчурі, другий — ім. Будьонного — поряд, на хуторі Косівцеве-2, а «Комунар» об'єднував селян Мирополя і Миколаївки.

Могутнім важелем для піднесення колективних господарств стала техніка створеної 15 листопада 1930 року Гайчурської МТС[1]. Вчасно і якісно оброблені тракторами лани, дружні сходи радували серця хліборобів. Колгосп побудував зерносховище, корівники, свинарники. 1934 року при МТС відкрилися курси трактористів, де навчалося кілька десятків юнаків і дівчат. 1940 року МТС мала 87 тракторів і 56 комбайнів, вона обслуговувала 28 колгоспів Новомиколаївського району. Якщо 1937 року рівень механізації польових робіт становив 65 проц., то 1940 року його було доведено до 87 проц. Завдяки великій організаторській роботі політвідділу МТС, гайчурські колгоспники, починаючи з 1932 року, кожен довоєнний рік виконували державні плани хлібоздачі.

Колгоспний лад сприяв духовному зростанню селян, розвиткові їхніх талантів і здібностей. На курсах трактористів, що відкрилися при МТС, навчалося багато колгоспників, які згодом стали хорошими трактористами, бригадирами тракторних бригад. Дехто з них був учасником Всесоюзної сільськогосподарської виставки. Учасниками ВСГВ 1940 року були дільничний агроном Т. М. Аксютин, трактористи П. М. Горбань, І. К. Фрей та інші. За високоефективне використання техніки колектив Гайчурської МТС (директор М. І. Швидкий) нагородили Дипломом 2-го ступеня, грошовою премією в 5 тис. крб. та мотоциклом.

Завдяки натхненній праці колгоспників і вмілому керівництву партійної організації, яка налічувала 1939 року 10 комуністів, невпинно зростало й міцніло господарство артілі. Внаслідок піднесення культури землеробства колгоспники артілі ім. III-го Інтернаціоналу, за якою було закріплено 2750 га землі, 1940 року з площі 1,4 тис. га зібрали 24,2 тис. цнт зернових та бобових культур. Артіль мала 5 тваринницьких ферм, 300 голів великої рогатої худоби, 350 коней[2].

Добре трудилися гайчурські хлібороби — добре й заробляли. У 1939—1940 рр. вони одержували на трудодень по 3 кг хліба і по 2 крб. 50 коп. грішми. У кожну селянську хату прийшов достаток. Гайчурські колгоспники купували в крамницях кооперації добротні одяг та взуття, меблі й радіоприймачі.

Ударною працею славилися колективи залізничної станції, Гайчурського елеватора, електростанції, ремонтно-механічних майстерень. Враховуючи зростаючий потік зерна, що йшов через Гайчур, тут збільшили потужність елеватора. Напередодні Великої Вітчизняної війни місткість його сховищ становила 1,7 тис. тонн. В селі працювали поштове відділення, кілька крамниць. У передвоєнні роки жителі Гайчура за допомогою держави не тільки капітально відремонтували весь житловий фонд, а й спорудили понад 150 нових будинків. Колись невеличке пристанційне селище стало великим красивим селом з прямими вулицями, що забудовувалися за єдиним планом.

---

[1] ЦДАЖР УРСР, ф. Р-27, оп. 12, спр. 522, арк. 23.

[2] Запорізький облдержархів, ф. Р-1236, оп. 1, спр. 157, арк 19; спр. 137, арк. 41—47; спр. 16, арк. 4.

Селище Тернувате. Загальний вигляд. 1968 р.

Сільрада і партійна організація піклувалися про поліпшення медичного обслуговування населення, про розвиток культури та здійснення всеобучу. 1939 року в селі відкрили фельдшерсько-акушерський пункт, 2 фельдшери та акушерка обслуговували населення.

1935 року на базі початкової школи тут розгорнула роботу семирічка, в якій навчалося 210 учнів. 1937/38 навчального року сіли за парти 325 учнів. Всі діти шкільного віку вчилися. В школі працювали 8 учителів. Напередодні війни Гайчур став селом суцільної письменності.

У сільському будинку культури, що став центром масово-політичної роботи серед трудящих, двічі на місяць відбувалися вистави. Драмгуртківці поставили чимало п'єс українських класиків та радянських драматургів. Регулярно демонструвалися художні та документальні кінофільми. Сільська бібліотека налічувала близько 3 тис. книг, кількасот трудівників села були її активними читачами.

У перші ж дні Великої Вітчизняної війни близько 400 чоловіків з Гайчура пішли на фронт. Чітко діяла залізнична станція, пропускаючи військові ешелони. Багато допомагали жінки, підлітки, літні люди. Вони збирали врожай, допомагали червоноармійським частинам будувати укріплення, а коли наблизився фронт вантажили на платформи і відправляли на схід хліб, техніку МТС; збирали гроші до фонду оборони та посуд для госпіталів.

6 жовтня 1941 року німецько-фашистські окупанти захопили Гайчур. На станції розмістилась військова комендатура і польова жандармерія. Фашисти запровадили режим терору і насильства над мирним населенням. Окупанти по-звірячому вбили сільських активістів: голову сільської Ради Н. М. Єрмака, а також І. А. Кочета, М. В. Безкубського і комсомолку Н. П. В'ялу. Протягом 2 років вороги вивезли на каторжні роботи до Німеччини 345 чоловік, у т. ч. 106 колгоспників артілі ім. III-го Інтернаціоналу[1]. Багато з тих, кого вивозили до німецької неволі, тікали з дороги, як наприклад, Х. І. Курилова, І. С. Дегтярьов, Н. С. Шевченко. Населення саботувало накази окупантів, намагалося не виходити на сільськогосподарські роботи.

З 17 на 18 вересня 1943 року частини 126-ї стрілецької дивізії 55-го стрілецького корпусу 12-ї армії Південно-Західного фронту визволили Гайчур від гітлерівських загарбників[2]. У боях за визволення села загинули 56 радянських воїнів. Нині в центрі селища, в парку колгоспу ім. Мічуріна на братській могилі воїнів височить величний пам'ятник. Його урочисто відкрито 9 травня 1967 року. На іншому пам'ятнику викарбовано імена 214 воїнів-односельчан, які полягли смертю хоробрих у боях за свободу і незалежність Батьківщини. Всього на фронтах Великої Вітчизняної війни билися з ворогом 506 громадян Гайчура. 320 з них за мужність і відвагу, виявлені в боях з фашистськими загарбниками, відзначені високими урядовими нагородами.

Серед імен багатьох воїнів, які особливо відзначилися на фронтах Великої Вітчизняної війни, першим стоїть ім'я Героя Радянського Союзу М. А. Плакси. Високе звання присвоєно йому за зразкове виконання бойових завдань командування при форсуванні Дніпра і виявлені при цьому відвагу і героїзм. До війни М. А. Плакса працював бухгалтером місцевого колгоспу «Комунар». 1936 року його

---

[1] Запорізький облдержархів, ф. Р-1675, оп. 1, спр. 32, арк. 54, 66.
[2] Архів МО СРСР, ф. 407, оп. 9837, спр. 416, арк. 104, 107; спр. 504, 505.

Меморіальний комплекс на могилі воїнів, що загинули у Велику Вітчизняну війну. Селище Тернувате, 1968 р.

призвали до Червоної Армії і він залишився на надстрокову службу. На фронті М. А. Плакса в званні капітана командував дивізіоном гвардійських мінометів «Катюш». Він загинув смертю хоробрих у боях за визволення Румунії. На вулиці Тернуватого, що носить ім'я М. А. Плакси, в листопаді 1967 року встановлено бюст Героя.

Жителі селища пишаються ратними подвигами й інших своїх земляків: І. Г. Фоміна, мінометника, кавалера 2 орденів Слави. Орден Слави 3-го ступеня він одержав за мужність, виявлену в боях при форсуванні р. Вісли, і орден Слави 2-го ступеня — при форсуванні Одеру; орденами Радянського Союзу нагороджено М. І. Беха — командира танкової роти, С. О. Хлівного — командира артилерійської батареї, учасника штурму рейхстагу та багатьох інших.

Відступаючи під натиском Радянських військ, фашисти спалили станцію, елеватор, складські приміщення, колгоспні споруди, клуб, школу, бібліотеку, багато житлових будинків. Сума збитків, завданих гітлерівцями колгоспу і селу, становила 83,4 млн. карбованців[1].

Після визволення села населення з величезним ентузіазмом взялося за відбудову зруйнованого господарства. Насамперед відновили діяльність фельдшерського пункту і школи.

У надзвичайно важких умовах відбудовувалось господарство колгоспу. Не вистачало ні робочих рук, ні техніки, ні коштів. На допомогу прийшли трудящі братніх республік. До кінця 1943 року колгосп мав 25 голів великої рогатої худоби, 7 коней, кілька плугів, сівалок. І хоч запізно, але орали, впрягши в плуги корів, засівали озимину. Щоб допомогти швидше підняти господарство, держава надала кредити для придбання худоби, реманенту. 23 жовтня відновила роботу Гайчурська МТС. Поступово відбудовувалися станція, елеватор.

Урожай у 1944—1945 рр. був невисокий — всього 5—7 цнт з га, бо позначалися недостатність техніки, відсутність сортового насіння, порушення строків польових робіт. У 1945 році повернулося чимало фронтовиків, і справи пішли на краще.

1946 року село Гайчур перейменовано на Тернувате,— відновлено стародавню народну назву села, що походила від назви місцевої балки Тернуватої, схили якої в давнину були вкриті густими заростями дикого терну. За станцією залишилася стара назва Гайчур. В селі працювали елеватор, обозомеханічний завод, де виготовлялися брички для колгоспів. Головна увага приділялася розвиткові сільськогосподарського виробництва. В 1950 році відбулося об'єднання колгоспів ім. Будьонного, ім. III-го Інтернаціоналу та «Комунар». За новою, укрупненою артіллю ім. Будьонного закріпили 4670 га земельних угідь. Головою обрали С. Г. Кікотя — досвідченого організатора колгоспного виробництва. Він очолював артіль протягом наступних 15 років.

Починаючи з 1955 року, коли тут зібрали на круг по 20 цнт зернових з га, колгосп ім. Будьонного за високі показники не раз був занесений на обласну Дошку пошани. Колгосп почав славитись садами і виноградниками. За методом видатного вченого-селекціонера І. В. Мічуріна тут щороку вирощувалися високоврожайні

[1] Запорізький облдержархів, ф. Р-1675, оп. 1, спр. 32, арк. 54, 56.

сорти плодів кісточкових, винограду, що давало артілі чималі прибутки. З 1957 року колгосп одержав назву ім. Мічуріна.

Завдяки невпинному зростанню технічної оснащеності господарства, поліпшенню агрономічної культури і невтомній праці колгоспників тут рік у рік підвищуються врожаї. Так, протягом 1955—1958 рр. врожайність зернових становила 23,8 цнт з га. Вдвічі збільшилося поголів'я худоби. Загальні валові прибутки колгоспу дорівнювали 7 млн. карбованців[1].

За успіхи, досягнуті в збільшенні виробництва продукції сільського господарства група трудівників артілі була удостоєна високих урядових нагород. Орденом Трудового Червоного Прапора нагороджено голову колгоспу С. Г. Кікотя, майстрів — золоті руки: Г. А. Кагадій, ланка якої виростила і зібрала на площі 65 га по 20,5 цнт соняшнику з га; М. Ф. Авдєєву і Н. М. Кучеренко, які домоглися щодобового приросту телят на 850—900 г; Д. О. Шумакову, що надоїла від кожної з закріплених за нею корів по 4200 кг молока. Орденом «Знак Пошани» нагороджено ланкових О. С. Семенюту і Ф. Ю. Онушко.

Протягом семирічки врожайність зернових у колгоспі зросла в 1,3 раза, поголів'я худоби — в 1,2 раза, набагато збільшилося виробництво тваринницької продукції. 1965 року в артілі на 100 га угідь виробили по 389 цнт молока, 56,5 цнт м'яса.

У боротьбі за перетворення в життя рішень березневого (1965 р.) Пленуму ЦК КПРС і XXIII з'їзду партії, партійна організація і правління колгоспу постійно піклуються про дальше удосконалення артільного виробництва. У роки поточної п'ятирічки переглянуто структуру посівних площ, серед яких провідне місце посіла озима пшениця; багато уваги приділяється розстановці кадрів спеціалістів. Між виробничими колективами широко розгорнулося соціалістичне змагання, розроблено чітку систему морального і матеріального заохочення. Все це дало відрадні наслідки. Досягнуто нових успіхів у всіх галузях виробництва. Зокрема, в 1969 році, незважаючи на несприятливі погодні умови, тут зібрали по 21 цнт зернових. На третину збільшилося виробництво тваринницької продукції. Загальні прибутки артілі порівняно з 1965 роком зросли в 1,2 раза.

Організатором усіх починань є партійна організація, що 1969 року налічувала 35 членів і кандидатів у члени КПРС. Комуністи спрямовують діяльність комсомольської організації, що об'єднує 20 членів ВЛКСМ. Комуністи і комсомольці працюють на важливих ділянках колгоспного виробництва. Багато з них показують зразок трудової дисципліни і громадської активності.

Комуніст І. Г. Михайлик, бригадир передової рільничої бригади, коли треба було, перейшов працювати у відстаючу садову бригаду. Щоб уміло керувати дорученою справою, він вступив на заочне відділення Мелітопольського сільськогосподарського технікуму. В бригаді зміцніла трудова дисципліна, почали впроваджуватися досягнення науки і практики. 2 роки наполегливої роботи дали позитивні наслідки. У 1968/1969 рр. тільки від саду колгосп одержав прибутку 100 тис. карбованців.

Високопродуктивно трудиться і колектив овочівницької бригади, очолюваний комуністом М. В. Василейком, і колектив птахоферми, удостоєний звання бригади комуністичної праці. Всі галузі колгоспного виробництва прибуткові.

Великі кошти колгосп вкладає в капітальне будівництво, зокрема, в спорудження тваринницьких приміщень. Це дає змогу збільшувати поголів'я худоби. У спорудженому тваринницькому містечку є 2 шестирядні корівники, 3 свинарники, 3 телятники, широкогабаритний пташник.

Колгосп має 3 зерносховища, холодильник для зберігання фруктів і винограду, в якому управління охолоджувальним процесом здійснюється з пульту машинного

---

[1] Запорізький облдержархів, ф. Р-1236, оп. 3, спр. 364, арк. 207, 215; ф. Р-2515, оп. 1, спр. 355, арк. 84—95.

залу; майстерню для ремонту сільськогосподарських машин, теслярню, гараж, пилораму, вальцьовий млин, олійницю, 3 кукурудзосховища. Повністю електрифіковані всі виробничі ділянки господарства.

Колгосп ім. Мічуріна розширює площі під садами та виноградниками. Але провідною галуззю господарства є виробництво зерна та продукції тваринництва. 1969 року на ланах колгоспу працювало 27 тракторів, 12 комбайнів, 14 вантажних автомашин. Є тут також десятки інших машин і сільськогосподарських знарядь, 140 електродвигунів. У колгоспному виробництві зайнято 15 спеціалістів сільського господарства з вищою і середньою спеціальною освітою, 55 механізаторів.

З 1959 року колгосп перейшов на гарантовану грошову оплату праці. Витрати на заробітну плату колгоспників весь час зростають. Середньомісячний заробіток колгоспника в 1968—1969 рр. становив 90—95 карбованців.

У піднесенні колгоспної економіки велику допомогу подають робітники Запорізького управління «Південдомнаремонт». До 50-річчя Радянської влади вони допомогли спорудити зрошувальну систему на площі близько 90 га. Полита земля щедро віддячує дорідним урожаєм.

Головною рушійною силою в піднесенні колгоспного виробництва є соціалістичне змагання. Почесні звання колективів комуністичної праці присвоєно 4 механізованим ланкам та садовій бригаді, звання ударника комуністичної праці вибороли 35 колгоспників.

В економічному і культурному житті селища (з 1957 року Тернувате стало селищем міського типу) місцеві підприємства відіграють велику роль. Поступово розширювалося виробництво на обозомеханічному заводі, створеному після війни (на території колишнього млина), 1964 року завод реорганізовано на меблеву фабрику. В 1968 році колектив фабрики освоїв виробництво наборів кухонних меблів, що користуються великим попитом у населення. Передовою на фабриці є бригада механічної обробки деревини, яку очолює І. Г. Балагура, нагороджений за високі трудові показники в праці орденом «Знак Пошани».

Великим підприємством є і Гайчурський елеватор. У роки окупації гітлерівці спалили приміщення, а механізми знищили. Спорудження нового, потужнішого елеватора завершилося в 1955 році. Колектив підприємства розгорнув змагання за високопродуктивне використання всіх місткостей та механізмів. 1962 року за чітку організацію поточного обробітку зерна і підвищення продуктивності праці колектив елеватора став учасником ВДНГ і одержав диплом 1-го ступеня, а троє працівників підприємства — М. Д. Брацило, Х. П. Гладкий та О. А. Рябуха — удостоєні медалей ВДНГ і цінних подарунків. У ювілейному змаганні на честь 50-річчя Великого Жовтня колектив посів 3-є місце в республіці.

Збирання винограду в колгоспі ім. Мічуріна. Селище Тернувате, 1968 р.

Багато технічних новин впроваджено на станції Гайчур. Замість семафорів тут встановлено світлофори, здійснено дистанційне управління, диспетчеризацію. Завдяки впровадженню нової техніки, прогресивних методів обробки вантажів, залізничники скоротили простої вагонів. Вони економлять державі сотні тисяч карбованців. Одна з бригад станції носить звання бригади комуністичної праці.

По-ударному працюють трудівники місцевого плодоовочевого перевального пункту. В змаганні споріднених підприємств області в юві-

лейному 1967 році цей колектив виборов першість. Хоч і небагато працює тут людей, але за сезон вони обробляють тисячі тонн плодоовочевої продукції. Цього досягнуто завдяки механізації основних виробничих процесів. Тут діє сортувальний конвейєр, виготовлений місцевими умільцями; з конвейєра в найбільшому — тарному цеху сходить щодня тисяча ящиків. Вантажно-розвантажні роботи теж механізовані. Машини виготовляють і розсоли. Механізація дала змогу підвищити продуктивність праці в 4—5 разів.

Нова техніка прибула в Тернуватське відділення «Сільгосптехніки». 1969 р.

У селищі міститься відділення районного об'єднання «Сільгосптехніки», яке крім колгоспу ім. Мічуріна обслуговує ще 3 господарства. Відділення спеціалізується, головним чином, на ремонті гусеничних тракторів.

Успіхи, досягнуті колективами артілі ім. Мічуріна та підприємств селища, стали можливі, насамперед, завдяки наполегливій праці його трудівників, керованих партійними організаціями, яких у Тернуватому 7. 1969 року вони об'єднували 123 членів і кандидатів у члени КПРС. Спрямовувані ними 5 комсомольських організацій селища налічують 135 членів ВЛКСМ. У русі за комуністичну працю беруть участь, крім трудівників колгоспу ім. Мічуріна, десятки бригад і робітників підприємств селища. 80 передовиків підприємств завоювали почесне звання ударників комуністичної праці. Звання колективу комуністичної праці вибороли також працівники місцевого відділення зв'язку.

1969 року в селищі працювало понад 100 фахівців з вищою і середньою спеціальною освітою, в т. ч. 5 інженерів, 25 техніків, 50 учителів, 30 медпрацівників, 7 агрономів і зоотехніків.

Красивим і впорядкованим стало Тернувате в післявоєнний час. Його впорядкуванням наполегливо займались селищна Рада, її депутати, постійні комісії. Уже до 1951 року тут були повністю відремонтовані та відбудовані зруйновані окупантами господарські і житлові приміщення; споруджено сотні нових будинків, приміщення середньої школи, лікарню з поліклінікою, нову колгоспну контору. За післявоєнні роки в селищі споруджено понад 200 житлових будинків.

У 1969 році жителів села обслуговували 5 магазинів, чайна. В особистому користуванні тернуватських трудівників 14 легкових автомобілів, багато мотоциклів, телевізорів, пральних машин, холодильників.

В селищі діють поштове відділення, радіовузол, автоматична телефонна станція, ощадкаса. Побутове обслуговування населення здійснюють пекарня, швейна та шевська майстерні. Тернувате повністю радіофіковане й електрифіковане.

Щасливо живуть трудівники Тернуватого. Завітаємо до родини колгоспника Я. Г. Третинка. Сам він з дружиною до похилого віку трудився в колгоспі. Нині обоє вони одержують пенсію. Син Микола працює на меблевій фабриці. Його дружина — вчителька середньої школи. Родина має два будинки: один — для батьків, другий — для молодого подружжя. В будинках обладнано парове опалення. В кімнатах — сучасні меблі. Є в Третинків автомобіль «Москвич-408», телевізор, пральна та швейна машини, різні електропобутові прилади. Обидві родини передплачують по кілька газет і журналів, зокрема, «Правду», «Запорізьку правду», «Радянську освіту», «Радянську жінку», районну газету «Ленінським шляхом». Молоде подружжя бере активну участь у сільській художній самодіяльності.

У селищі, де ще 1939 року був тільки фельдшерсько-акушерський пункт, діє лікарня на 50 ліжок, в якій працюють 4 лікарі та понад 20 медпрацівників з серед-

Засідання селищної Ради депутатів трудящих. Селище Тернувате, 1968 р.

ньою освітою. У місцевій поліклініці 17 кабінетів: терапевтичний, хірургічний, рентгенівський, стоматологічний та інші, лабораторія, жіноча і дитяча консультації, обладнані сучасною апаратурою. Цілодобово працює машина пункту швидкої медичної допомоги. Є в селищі дитячий садок на 80 місць і двоє дитячих ясел на 120 місць.

В Тернуватому працюють 3 школи. Середня школа вважається однією з кращих у районі. В 1968/69 навчальному році тут навчалося понад 650 учнів. При школі є інтернат. Учителі беруть активну участь у роботі місцевої організації товариства «Знання», очолюваної директором середньої школи І. І. Шаховським. За 1969 рік лектори прочитали в селищі 300 лекцій про життя і діяльність В. І. Леніна, міжнародне становище тощо.

Різноманітне культурне життя в Тернуватому. Крім колгоспного будинку культури, працює клуб на елеваторі. В гості до жителів селища приїздять артисти Запорізького музично-драматичного театру ім. Щорса, обласної філармонії та багатьох інших творчих колективів, що гастролюють в області. В будинку культури є кілька гуртків художньої самодіяльності, духовий оркестр. Цікаво й змістовно проходили тут тематичні вечори: до 100-річчя з дня народження В. І. Леніна, «Історія нашого селища», «Хвала рукам, що пахнуть хлібом».

Великим успіхом у тернуватців користуються заняття в кінолекторії, де відбуваються лекції та демонструються фільми про великого вождя трудящих В. І. Леніна. В будинку культури є Ленінська кімната, де численні відвідувачі знайомляться з фотовиставкою «Вічно живий в пам'яті народній», альбомами, фотомонтажами, стендами, а ілюстрації і документи розповідають про здійснення Ілліčевих заповітів. Тут приймають до лав піонерів юних тернуватців, а в комсомол — юнаків і дівчат.

В селищі 4 бібліотеки, на виробничих дільницях діють 6 пересувних бібліотек. Загальний книжковий фонд бібліотек налічує понад 20 тис. томів. Працівники та активісти тернуватських бібліотек і книгарні включилися в похід під девізом: «Твори В. І. Леніна — в кожну родину!».

Сотні трудівників селища наполегливо оволодівають марксистсько-ленінською наукою в гуртках і школах партійної та комсомольської політосвіти, десятки — навчаються заочно в інститутах і технікумах. Кожна родина в селищі передплачує газети і журнали.

В побут жителів селища міцно ввійшли нові обряди. Тернуватці відзначають свята весни, врожаю, Серпа і молота; урочисто проводжають юнаків до лав Радянської Армії.

Випускників місцевої школи у велике трудове життя проводжають не тільки педагоги, а й всі трудівники, громадськість. Випускникам урочисто вручають їхні перші контрольні роботи, їх вітають ветерани праці та герої війни. Під оплески присутніх директор школи вручає юнакам і дівчатам атестати зрілості, з теплим словом до них звертаються представники громадськості та батьки, а потім, за традицією, звучить «Тернуватський вальс», написаний колишнім випускником школи.

Люблять у селищі фізкультуру і спорт. Тут є стадіон, спортивний зал, де в секціях молодь займається волейболом, баскетболом, акробатикою. Провадяться змагання з різних видів спорту.

Передовики виробництва Гайчурського елеватора, Тернуватського відділення «Сільгосптехніки» меблевої фабрики, колгоспу ім. Мічуріна, споживчого товариства є членами народної дружини. Діяльністю дружини керує комуніст Д. Т. Сабодаш, в минулому — кращий працівник міліції району.

Тернувате по праву вважається селищем високої культури і зразкового громадського порядку. До ленінського сторіччя тернуватці здійснили великий обсяг робіт по дальшому благоустрою селища. Своєю невтомною працею на всіх ділянках виробництва, новими успіхами в господарському і культурному будівництві трудівники селища вносять свій гідний вклад у створення комуністичного майбуття.

С. Л. КИРИЧЕНКО, Л. Я. НАТАНЗОН

НАСЕЛЕНІ ПУНКТИ, ЦЕНТРИ СЕЛИЩНИХ І СІЛЬСЬКИХ РАД НОВОМИКОЛАЇВСЬКОГО РАЙОНУ

БАРВІ́НІВКА (до 1830 року — Ханюкове, до 1921 року — Краснополь) — село, центр сільської Ради, розташоване за 20 км від районного центру. До залізничної станції Гайчур Придніпровської залізниці — 18 км. Населення — 440 чоловік. Сільраді підпорядковані населені пункти Васильковe, Зірниця, Чорноморське.

У селі розташована центральна садиба колгоспу ім. Енгельса, який має 4 тис. га земельних угідь, з них 3,3 тис. га орної землі. Господарський напрям — зернові культури, м'ясо-молочне тваринництво, овочівництво, садівництво. Допоміжні галузі — бджільництво і розведення дзеркального коропа. В 1969 році врожай зернових становив 22,5 цнт, в т. ч. озимої пшениці — 20,9 цнт. На 100 га сільськогосподарських угідь вироблено по 309,5 цнт молока.

За високі виробничі досягнення 17 передовиків у 1966 році відзначені урядовими нагородами. Орденом Леніна нагороджена ланкова М. Г. Муковська.

Колгоспники Барвінівки після визволення села від фашистських окупантів здали до фонду Червоної Армії 10 тис. цнт пшениці, а також зібрали кошти на побудову літака. Комсомольці Барвінівки за ударну роботу на відбудові Дніпрогесу у 1947 році були відзначені Червоним прапором Дніпробуду, який зберігається нині в обласному краєзнавчому музеї.

В селі є восьмирічна школа, будинок культури з залом на 350 місць. Діє група товариства «Знання». За післявоєнний час тут збудовано понад 100 житлових будинків. До 100-річчя з дня народження В. І. Леніна в селі відкрито кімнату-музей Ілліча.

Засновано село близько 1850 року.

ВЕСЕ́ЛИЙ ГА́Й — село, центр сільської Ради, розташоване за 9 км на захід від районного центру і за 32 км від станції Софіївка Придніпровської залізниці. Населення — 398 чоловік. Сільраді підпорядковані населені пункти Ганнівка, Гончарі, Нововолодимирівка, Першотравневе.

У селі центральна садиба колгоспу ім. Котовського, який має 4,3 тис. га земельних угідь, з них 3,2 тис. га орної землі, 150 га садів. Основний напрям господарства — виробництво зернових культур, м'ясо-молочне тваринництво та птахівництво. Розвинуте також садівництво і городництво.

У 1969 році середня врожайність зернових становила 23,1 цнт, в т. ч озимої пшениці — 29,6 цнт, 20,7 цнт соняшнику.

В селі є початкова і восьмирічна школи з інтернатом, клуб, бібліотека, медпункт, пошта. За 1964—1969 рр. споруджено 217 житлових будинків.

Село засноване 1921 року переселенцями з Полтавської і Чернігівської губерній.

На братській могилі воїнів, що загинули, визволяючи село від фашистів, встановлено пам'ятник.

ЗЕЛЕ́НЕ — село, центр сільської Ради, розташоване за 17 км від районного центру. До залізничної станції Гайчур Придніпровської залізниці — 12 км. Населення — 317 чоловік. Сільраді підпорядковані населені пункти Благодатне, Надія-Слов'янка, Нове Поле, Новокасянівка, Рибальське, Шевченківське.

Колгосп «Дружба», центральна садиба якого розташована в селі, має 4,1 тис. га земельних угідь, з них орної землі — 3,7 тис. га, 116 га садів. Господарство займається виробництвом зернових, м'ясо-молочним тваринництвом та садівництвом.

В селі діють бібліотека, будинок культури на 450 місць, працює група товариства «Знання». До послуг населення побутовий павільйон.

Село засноване в 1925 році вихідцями з сіл Покровки і Романків Дніпропетровської області.

Радянським воїнам, які визволяли село від фашистів, на братській могилі встановлено пам'ятник.

За роки Радянської влади 140 жителів села здобули вищу і середню спеціальну освіту.

ЛЮБИЦЬКЕ́ — село, центр сільської Ради, розташоване за 25 км на північний захід від районного центру. До залізничної станції Гайчур Придніпровської залізниці — 18 км. Населення — 846 чоловік. Сільраді підпорядковані населені пункти Данилівка, Лісне, Мирівка.

В Любицькому міститься центральна садиба колгоспу ім. Кірова, якому належить 5,4 тис. га земельних угідь, з них — 4,2 тис. га орної землі, 132 га садів. В господарстві переважають зернові, тваринництво м'ясо-молочного напряму. Розвинуте також птахівництво, городництво і садівництво. В 1969 році середня врожайність зернових становила 24,4 цнт. На 100 га зернових вироблено по 38,1 тис. яєць. Десять кращих трудівників артілі відзначено урядовими нагородами. Орденом Леніна нагороджено бригадира комплексної бригади О. П Калюжного.

В селі восьмирічна школа, будинок культури на 350 місць, бібліотека, літній кінотеатр на 400 місць. Закладено парк на 4 га. Протягом 1963—1969 рр. побудовано 60 житлових будинків.

Засноване село в 1856 році вихідцями з Курської губернії.

За роки Радянської влади 142 уродженці села здобули вищу і середню спеціальну освіту.

НОВОІВА́НКІВКА (кол. Вільна Слобода)— село, центр сільської Ради, розташоване за 20 км від районного центру і за 23 км від залізничної станції Письменна Придніпровської залізниці. Населення — 405 чоловік. Сільраді підпорядковані населені пункти Богунівка, Вільне, Граничне, Дудникове, Каштанівка, Олексіївка та Петропавлівське.

Колгосп «Україна», центральна садиба якого міститься у селі, має 4,8 тис. га земельних

угідь, з них — 3,7 тис. га орної землі. Господарство займається виробництвом зерна, м'ясо-молочним тваринництвом. Розвинуті також садівництво і городництво. В 1968 році тут одержано 23,6 цнт зернових з га, виробили на 100 га сільськогосподарських угідь по 238,1 цнт молока, 96,6 кг вовни. 15 трудівників колгоспу за високі виробничі успіхи відзначені урядовими нагородами. Ордена Леніна удостоєні комбайнер М. М. Швидкий, агроном Ф. Я. Андрієць, ланкова Н. Т. Сукач. Колгосп 1969 року занесено на обласну Дошку пошани.

В селі є восьмирічна школа, будинок культури з залом на 400 місць, бібліотека. Діє група товариства «Знання». За післявоєнний час у селі збудовано 120 житлових будинків.

За роки Радянської влади багато жителів дістали вищу і спеціальну середню освіту. Один з перших вчителів села Я. Я. Іванченко — нині доктор технічних наук, професор Харківського інституту гірничого машинобудування, автоматики та обчислювальної техніки.

Уродженець села В. Т. Гриценко — кавалер ордена Слави трьох ступенів. Новоіванківка заснована на початку XIX ст. Біля села виявлено аланське поховання IV—VI ст. н. ери, в якому знайдено залізний меч та 2 золоті пряжки з коштовним камінням.

ПІДГІ́РНЕ — село, центр сільської Ради. Розташоване за 12 км на захід від районного центру, за 22 км від станції Софіївка Придніпровської залізниці. Населення — 413 чоловік. Сільраді підпорядковані населені пункти Дубовий Гай, Листівка, Миколаївка Друга, Новосергіївка, Новосолоне, Петропавлівка, Родинське, Сергіївка.

У колгоспі ім. Свердлова, центральна садиба якого розташована в селі, 8,7 тис. га земельних угідь, з них — 7,4 тис. га орної землі, 324 га садів. У господарстві вирощують зернові культури, розвинуте м'ясо-молочне тваринництво і птахівництво, також садівництво. Середня врожайність зернових у 1969 році становила 22,8 цнт, в т. ч. 20,7 цнт озимої пшениці. На 100 га сільськогосподарських угідь вироблено по 262 цнт молока, 74,4 цнт м'яса.

Є восьмирічна школа, будинок культури на 400 місць, бібліотека. Працює група товариства «Знання».

Село засноване в 1921 році вихідцями з навколишніх сіл.

РІЗДВ'Я́НКА — село, центр сільської Ради. Розташована за 23 км на південний схід від районного центру і за 8 км від залізничної станції Гайчур Придніпровської залізниці. Населення — 1445 чоловік.

У селі — багатогалузевий колгосп імені 8-го Березня, який має 5,3 тис. га землі, з них 4,1 тис. га орної, займається вирощуванням зернових культур, м'ясо-молочним тваринництвом, птахівництвом, садівництвом і городництвом. У 1969 році середній урожай зернових становив 23 цнт з га на всій площі посіву, кукурудзи 27,5 цнт і соняшнику — 20,5 цнт.

За успіхи у виробництві зерна і продуктів тваринництва в 1956 році колгосп був учасником ВСГВ. Його 20 передовиків за 1958—1965 рр. нагороджені орденами й медалями СРСР. Ордена Леніна удостоєний бригадир комплексної бригади Я. І. Білик, який керує нею вже понад 20 років.

Діє загальноосвітня середня школа, палац культури на 500 місць, бібліотека, група товариства «Знання». В селі є лікарня на 25 ліжок; побутові майстерні. За 1963—1969 рр. тут збудовано понад 200 житлових будинків.

Село засноване в 1799 році. Першими його поселенцями були вихідці з північних губерній України, Польщі й Литви.

За роки Радянської влади 250 жителів села одержали вищу й середню спеціальну освіту. Серед них — 10 інженерів, 45 вчителів, 20 лікарів, 7 агрономів та інші фахівці.

Уродженцю села льотчику І. А. Манойлу, який загинув у повітряних боях під Сталінградом, посмертно присвоєне звання Героя Радянського Союзу. Воїнам, що загинули, визволяючи село від фашистських окупантів, в колгоспному парку на братській могилі встановлено пам'ятник. В центрі села І. А. Манойлу встановлено бронзовий бюст.

САМІ́ЙЛІВКА — село, центр сільської Ради, розташоване за 18 км від районного центру і за 12 км від станції Гайчур Придніпровської залізниці. Населення — 637 чоловік. Сільраді підпорядковані населені пункти Бойкове, Зорівка, Світла Долина.

Колгоспу ім. Карла Лібкнехта, зерно-м'ясо-молочного напряму належить 4,7 тис. га земельних угідь, з них 3,6 тис. га орної землі, 153 га садів, 252 га пасовищ. В 1969 році врожай зернових становив по 22,6 цнт з гектара.

За успіхи в виробництві сільськогосподарської продукції нагороджені орденами і медалями Радянського Союзу 78 трудівників колгоспних ланів.

В селі восьмирічна школа, будинок культури, бібліотека, працює група товариства «Знання». До послуг жителів майстерні побутового обслуговування, універмаг, їдальня. Побудовано багато житлових будинків. В центрі села парк, де встановлено пам'ятник В. І. Леніну.

Село засноване в 1879 році переселенцями з Новомиколаївки.

Радянським воїнам, які загинули, визволяючи село від гітлерівців, на братських могилах встановлено пам'ятники.

СОФІ́ЇВКА (Вигодна) — село, центр сільської Ради. Розташована на березі Верхньої Терси, за 10 км на схід від районного центру, за 18 км від станції Чаплине Придніпровської залізниці. Населення — 897 чоловік. Сільраді підпорядковані населені пункти Кам'янка, Кам'янувате, Миколай-Поле, Новогригорівка, Садове і Шамрайка.

На території села міститься центральна садиба колгоспу ім. Леніна, що займається рільництвом, м'ясо-молочним тваринництвом, городництвом і має 6,7 тис. га земельних угідь, з них 5,2 тис. га орної землі. У 1969 році врожайність зернових становила 23,6 цнт з га. На 100 га сільськогосподарських угідь вироблено по 239,2 цнт

«Правда» принесла радісну звістку про політ В. В. Терешкової. Село Софіївка, 1963 р.

молока, 70 кг вовни, на 100 га зернових — по 32,8 тис. штук яєць.

За визначні трудові успіхи в 1966 році 15 передовиків виробництва відзначені орденами й медалями СРСР, в т. ч. свинарка В. М. Перець — орденом Леніна.

В селі — середня школа, будинок культури з залом на 500 місць, бібліотека, пошта, універмаг. В центрі села розкинувся парк, де встановлено пам'ятник В. І. Леніну.

Засноване село в другій половині XIX століття.

Житель села пасічник В. А. Виноградчий на власні кошти придбав у 1944 році літак-винищувач і передав його бойовій частині.

За роки Радянської влади близько 180 жителів села здобули вищу і середню спеціальну освіту.

СТОРЧОВЕ́ — село, центр сільської Ради. Розташоване за 10 км на північ від районного центру. До залізничної станції Письменна — 21 км. Населення — 385 чоловік. Сільраді підпорядковані населені пункти Берестове, Богданівка, Іванівське.

Зернового і тваринницького напряму колгосп «Заповіт Ілліча» володіє 4,2 тис. га земельних угідь, з них — 3,3 тис. га орної землі. У 1969 році урожайність зернових з 1 га становила 23,2 цнт. Тваринники виробили на 100 га сільськогосподарських угідь по 285,3 цнт молока, 89,7 кг вовни. За успіхи в розвитку рільництва і тваринництва 16 передовиків відзначені урядовими нагородами. Бригадир комплексної бригади Я. Я. Козаков удостоєний ордена Леніна.

В селі восьмирічна школа, будинок культури з залом на 450 місць, бібліотека. Працює група товариства «Знання». До послуг жителів села павільйон побутового обслуговування, їдальня, фельдшерський пункт.

Засноване село в 1922 році.

ТЕРСЯ́НКА — село, центр сільської Ради. Розташована на річці Верхній Терсі, за 10 км на південь від районного центру. До залізничної станції Гайчур Придніпровської залізниці — 17 км. Населення — 555 чоловік. Сільраді підпорядковані населені пункти Вікторівка, Воскресенка, Заливне, Зелена Діброва, Кринівка, Литовка, Мар'янівка, Ніженка, Нововікторівка, Розівка, Тернівка.

В селі розташована центральна садиба колгоспу ім. Жданова, який має 6,7 тис. га земельних угідь, з них — 5,7 тис. га орної землі, садів — 170 га. Основний напрям господарства — виробництво зернових, м'ясо-молочне тваринництво та овочівництво.

Бригадир колгоспу В. Л. Андрієвський удостоєний ордена Леніна.

Тут є середня школа, будинок культури з залом на 400 місць, бібліотека. Діє група товариства «Знання». Працює лікарня на 25 ліжок. До послуг трудящих побутові майстерні, пошта. Лише за 1963—1969 рр. побудовано 150 житлових будинків.

Терсянка заснована 1782 року кріпаками-переселенцями з Полтавщини.

За роки Радянської влади понад 120 мешканців села здобули вищу і середню спеціальну освіту.

ТРУДОВЕ́ — селище, центр сільської Ради, розташоване за 10 км від районного центру і за 1,5 км від автомагістралі Запоріжжя—Донецьк. До залізничної станції Гайчур — 25 км. Населення — 402 чоловіка. Сільській Раді підпорядковані населені пункти Голубкове, Київське, Новоукраїнка, Сорочине та Червоне.

У селищі розташований Запорізький конезавод, створений 1945 року, який має 9,2 тис. га земельних угідь, з них 7,5 тис. га — орної землі. Основний напрям господарства — розведення племінних коней, а також м'ясо-молочне тваринництво та виробництво зерна.

За визначні успіхи у розведенні племінного тваринництва та вирощуванні зернових 27 передовиків виробництва відзначені урядовими нагородами, а 5 чоловік удостоєні найвищої нагороди — ордена Леніна. У 1954, 1957 рр. конезавод був учасником ВСГВ, а у 1959, 1966, 1967 рр.— ВДНГ СРСР та Виставки передового досвіду в народному господарстві Української РСР. Його відзначено дипломом II ступеня.

У 1951 році кінний завод відвідав Маршал Радянського Союзу С. М. Будьонний.

В селищі є бібліотека, клуб, діє група товариства «Знання». В центрі 13-гектарний парк Слави. До послуг населення павільйон побутового обслуговування, їдальня, пошта, ощадкаса.

ОРІХІВСЬКИЙ РАЙОН

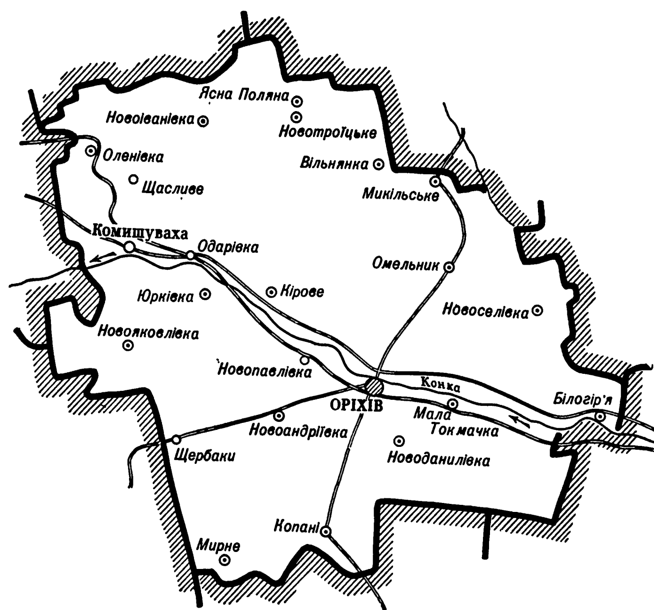

ОРІХІВ

Оріхів — місто районного підпорядкування, розташоване на лівому березі річки Конки, за 60 км від обласного центру. Через нього проходить залізниця Запоріжжя—Донецьк, а також автомагістраль Запоріжжя—Жданов. Населення — 16,8 тис. чоловік. Міській Раді підпорядковані населені пункти Преображенка, Червона Криниця.

Оріхів — центр району, площа якого 1,6 тис. кв. км, населення 61,7 тис. чоловік (у т. ч. сільського 39,4 тис., міського 22,3 тис.). У районі 71 населений пункт, підпорядкований міській, селищній та 17 сільським Радам; 18 колгоспів, 4 радгоспи і держлісорозсадник; 120 тис. га орної землі; 15 промислових підприємств, 5 будівельних організацій; 64 школи, 60 будинків культури і клубів.

Місцевість навколо Оріхова має вигляд великої улоговини. Тут височить кілька груп курганів; поблизу однієї з них — т. зв. Кисілівських могил — знайдено знаряддя праці доби бронзи (I тисячоліття до н. е.): серпи, кельти, долота тощо.

За часів Запорізької Січі козак Лиско поставив на правому березі Конки великий зимівник. Конка була тоді повноводною річкою, обабіч якої простягалися чудові пасовища, а навколо розкинулися дніпровські плавні. Наприкінці XVIII ст. збіглі селяни, козаки і солдати заснували тут кілька поселень. Так близько 1783 року виник і Оріхів[1]. За народними переказами, першим осадчим (переселенцем) був І. Юшка, виходець з села Обмачевого, що біля Батурина. Слідом за ним тут оселилися селяни з Чернігівщини та колишні запорізькі козаки, які раніше жили в зимівнику Лиска. 1786 року поселення мало 20—30 дворів[2]. Землі було багато. Проте біднота не могла брати великі ділянки, бо не мала чим сплачувати оброк. Землю не орали, а використовували під випас овець. Лише згодом стало переважати землеробство.

[1] Записки Одесского общества истории и древностей, т. 1. Одесса, 1844, стор. 203.
[2] Таврическая епархия, стор. 190—193.

1787 року сюди переселилася велика група селян з Полтавщини. Про це свідчать численні записи в церковних метричних книгах, що збереглися до наших днів. Свою назву — Оріхове — село дістало від полтавців, серед яких були і жителі Миргородського повіту, де є село Оріхівка[1]. Проте народні легенди пов'язують назву села із заростями ліщини і навіть водяними чи земляними горіхами, яких ніби безліч росло на мілководних плесах Конки та по її берегах.

У 1799 році центр Маріупольського повіту з Великого Токмака перенесено до Оріхового. Тут розмістилися канцелярія маріупольського городничого, повітовий (дворянський) суд, нижчий земський суд, повітове казначейство, поштова експедиція та духовне управління. А на початку 1801 року село було переведене до розряду міст і перейменоване на Оріхів. Через 3 роки воно стало центром новоутвореного Мелітопольського повіту (до 1842 року)[2]. Після переведення села до розряду міст повітова влада відчужила у селян 2,6 тис. десятин землі з умовою, що вони залишаться жити на міських землях, не сплачуючи податків за садиби, а новим селянським сім'ям нарізатиметься земля з міського вигону. Невдовзі ці умови було порушено — припинено нарізання присадибних ділянок і введено двопроцентний прибутковий податок зі всіх селянських будівель і присадибних земель. Це викликало загальне обурення. Багато селян виселилося з міста на хутори, ближче до наділів, де утворили самостійні общини[3].

А проте місто продовжувало швидко зростати. Однією з причин цього було його вигідне географічне розташування. В середині XIX ст. через Оріхів проходило 8 важливих шляхів, які сходилися на переправі через річку Конку: чумацький Кримський шлях, що йшов від Дніпра до Перекопа; тут від нього відділявся Старий чумацький шлях через село Аул (Юрківку) на північний захід до Великого Лугу; старий поштовий тракт, який ішов з Павлограда на Мелітополь, новий поштовий шлях — з Катеринослава на Мелітополь через Великий Токмак, від якого відокремлювався шлях на Бердянськ; старий шлях з села Малої Токмачки, що йшов до міста з півдня та ін. До побудови мостів у 40—60 роках XIX ст. ходив паром, хоч багато селян користувалося бродом. Чумацькі валки з сіллю, рибою та інші обози, що зупинялися біля переправи через річку, влаштовували тут торги і обмін продуктами. Сюди сходилися селяни з багатьох навколишніх сіл.

Більша частина міського населення займалася землеробством. Але розвивалися й ремесла. 1837 року в Оріхові було 12 майстерень для пошиття кожухів.

Селянська біднота терпіла від частих неврожаїв, які були наслідком посух, примітивного обробітку грунту. Від голоду й епідемій та інших хвороб умирало багато жителів, особливо дітей. Так, серед тих, що померли 1810 року, 82,7 проц. були малята до 5 років. У зв'язку з періодичними посухами і голодом в Оріхові збудовано запасну хлібну крамницю. Але її запасів не вистачало на всіх голодуючих.

Великого лиха місту і його мешканцям завдавали пожежі. Влітку 1842 року згоріла половина міських будівель. Всі повітові установи мусили переїхати до Великого Токмака. Того ж року Оріхів було переведено до розряду заштатних міст новоствореного Бердянського повіту[4]. 21 квітня 1844 року в місті знову спалахнула пожежа, яка перетворила на попіл ще понад 30 будинків, у т. ч. приміщення суду. Всі судові справи згоріли. Тоді ж натовп знищив всі папери поліцейської дільниці.

Внаслідок пожеж населення міста значно зменшилося. Якщо 1838 року тут проживало 5750 мешканців[5], то в 1844-му їх залишилося 3195. Під час Кримської

---

[1] Більшість сіл навколо Оріхова дістала назви від сіл Миргородського повіту (Записки історично-філологічного відділу УАН, т. 24. К., 1929, стор. 221).

[2] Городские поселения в Российской империи, т. 4. СПб, 1864, стор. 739.

[3] Сборник статистических сведений по Таврической губернии, т. 5, примечания к таблицам, стор. 17.

[4] Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе, № 15193, 7 января 1842 г.

[5] «Журнал Министерства внутренних дел», 1839, ч. 31, стор. 319.

війни кількість жителів дещо зросла за рахунок біженців і 1855 року становила близько 5 тис. чоловік. Але потім знову почалося зменшення населення.

На початку 60-х років XIX ст. в Оріхові налічувалося 817 саманних, дерев'яних і цегляних будинків, проживало 4,1 тис. мешканців. Серед них було 2666 селян, 860 міщан, 119 німців-колоністів, 105 купців, 88 дворян, 32 особи духовного звання та ін. 107 жителів займалися ремісництвом: ковальством, швацтвом, пошиттям кожухів тощо. У місті вже були зачатки промисловості. Працювало 19 кустарних підприємств по переробці місцевої сировини, серед них — 2 парові вальцьові млини, 4 олійниці, салотопний, цегельний і свічковий заводи та ін.[1] Торговці мали 50 дрібних торговельних закладів — крамнички, винарні, шинки тощо. 4 рази на рік влаштовувалися ярмарки, де продавалося сільськогосподарських продуктів майже на 100 тис. карбованців.

У 70-х роках із спорудженням Лозово-Севастопольської залізниці, що пройшла через Олександрівськ, Оріхів втрачає своє значення важливого торговельного пункту на шляху з Росії до Криму. Проте в місті, як і по всій країні, досить інтенсивно розвивалася промисловість. У 1874 році тут налічувалося вже 30 невеликих підприємств, у т. ч. 5 цегельних, 2 черепичні, 2 шкіряні, 6 гончарних заводів, 6 олійниць, 16 млинів.

Та, як і раніше, більшість населення займалася хліборобством. Тяжким було становище міського і приміського селянства. З кожним роком зменшувалися наділи землі. Якщо за переділом общинної землі 1848 року на ревізьку душу припало по 10 десятин, то через 10 років тільки по 5,5 десятини. Наділи нарізалися з основного земельного масиву, а 3350 десятин вважалися запасними і використовувалися під луки. Проте вже наступного десятиріччя через нестачу землі ця ділянка степу була також переділена з розрахунку 3 десятини на ревізьку душу.

Після реформи 1861 року хліборобів Оріхова, що за своїм станом належали до державних селян, примусили викуповувати землю, яку вони поливали своїм потом майже протягом століття. Дедалі збільшувалися податки. 1886 року Андріївська і Данилівська селянські общини міста, що мали 1077 наявних чоловічих душ і 13,4 тис. десятин придатної та 350 десятин непридатної землі, мусили сплатити понад 13 тис. крб. платежів. Річні платежі на ревізьку душу становили 13,1 карбованця. Наприкінці XIX ст. земська управа заявила селянам, що їхні землі належать не поземельним общинам, а міській управі, і під загрозою виселення примусила сплачувати т. зв. квартирний податок, а також по 3 копійки за 5 відер води[2].

Серед міської частини селян різко проявлялося класове розшарування. За даними перепису 1886 року, із 365 господарств 41 зовсім не мали посівів, 66 засівали від 1 до 5 десятин, 95 — від 5 до 10. Отже, 60 проц. дворів були бідняцькими. 38 родин не мали робочої худоби, а близько 100 — сільськогосподарського інвентаря. Вони мусили здавати свої наділи повністю або частково в оренду куркулям, працездатні чоловіки йшли до них у найми або на сезонні, а то й постійні роботи в промисловості[3].

Не набагато кращою була й доля середняка. 131 господарство засівало від 10 до 25 десятин. Переважна більшість з них мала по 1—2 голови робочої худоби, 72 господарства обробляли землю, вдаючись до супряги або найму тягла і реманенту.

35 куркульських господарств (разом з Новоадріївськими хуторами) засівали кожне від 25 до 200, а деякі і більше десятин землі, мало по дві-чотири пари коней, жниварки, по 2—3 плуги та інший інвентар. Вони орендували значно більше землі, ніж мали надільної.

За наступні 20 років внаслідок кількох переділів наділи на наявну чоловічу

---

[1] Географическо-статистический словарь Российской империи, т. 3, стор. 710.

[2] В. Д. Соколов. Описание отдельных селений Бердянского уезда, стор. 218, 224.

[3] Сборник статистических сведений по Таврической губернии, т. 5. Дополнение к таблицам, стор. 18; таблицы А 8—9, Б 70—73.

душу зменшилися до 3,7 десятини[1]. Через нестачу землі, брак тягла та реманенту, а також часті неврожаї ще більше зубожіли бідняки, перетворившись у сільськогосподарських і міських пролетарів; значна частина середняцьких господарств перейшла до розряду бідняцьких; зміцніла куркульська верхівка.

У 1902 році закінчено будівництво Катерининської залізниці. Вона пройшла через Оріхів, з'єднавши міста Олександрівськ і Пологи. Спорудження залізниці сприяло дальшому розвиткові міста. Поступово воно знову стало значним перевалочним пунктом. Сюди з навколишніх сіл звозили зерно, що йшло на продаж.

На початку XX ст. в Оріхові споруджено завод сільськогосподарських машин, який був філією підприємства Крігера в Гуляйполі. На ньому виготовляли жаткилобогрійки. Збільшили виробництво 6 цегельно-черепичних, 2 шкіряні заводи та інші підприємства міста, де 1905 року працювало понад 1 тис. робітників. Робочий день тривав 14 годин, зарплата була низькою, видавалась несвоєчасно, переполовинювалася штрафами[2].

На початку 1905 року оріхівські робітники, за прикладом пітерських, московських, а також олександрівських пролетарів, стали під прапор революції. 14 лютого вони залишили роботу і вийшли на демонстрацію з вимогами політичних свобод, 8-годинного робочого дня, скасування штрафів. Страйком, який тривав 2 тижні, керували робітники заводу Крігера С. Василина, І. Пашко та кілька інших. Багато страйкарів було заарештовано й кинуто до в'язниці. У червні 1905 року в Оріхові створено соціал-демократичну організацію, а восени того ж року — легальну професійну спілку. Вони очолили боротьбу робітників за політичні свободи та поліпшення економічного становища. Серед селянської бідноти революційну роботу проводили місцеві соціал-демократи, а також Оріхівська організація Мелітопольської селянської спілки. У 1908 році міська організація РСДРП і селянська спілка були розгромлені. При обшуках поліція вилучила печатку Оріхівської організації РСДРП та близько 250 примірників брошур і листівок. Заарештованих революціонерів засудили до різних строків ув'язнення чи каторги. Революційний рух у місті було придушено[3].

Напередодні першої світової війни в Оріхові проживало 8,4 тис. чоловік. Він мав вигляд великого села, а не міста. З 870 житлових будинків кам'яних було близько 40, дерев'яних — 22, решта — саманні. Крім того, налічувалось понад 1,5 тис. господарських та інших будівель. Протяжність 24 вулиць і провулків становила 37 км, з них лише 20 проц. забрукованих. Освітлювалася гасовими ліхтарями тільки центральна, купецько-дворянська частина міста. Тут діяло 70 крамниць та інших торговельних закладів з річним оборотом понад 600 тис. крб., а також кілька промислових підприємств, що за рік виробляли продукції на 200 тис. карбованців[4].

Лише в 80-х роках XIX ст. відкрилася дільнична лікарня на 20 ліжок з невеличкою амбулаторією. Вона обслуговувала місто і 6 сіл (майже 27 тис. жителів), працювали в ній (у 1913 році) один лікар, два фельдшери, акушерка та повивальна бабка. Була також невеличка залізнична лікарня з двома фельдшерами.

В Оріхові налічувалося чимало навчальних закладів для дітей привілейованих класів: реальне, двокласне і трьохкласне училища, жіноча гімназія та ін. 70 проц. дітей незаможних верств населення не мали можливості навчатися, а 30 проц. відвідували земську двокласну і церковнопарафіяльну школи. 1913 року на кожних 100 жителів 64 не вміли читати і писати[5].

---

[1] М. В. Неручев. Очерк поземельных отношений в Таврической губернии, стор. 80.

[2] Кримський облдержархів, ф. 26, оп. 3, спр. 813, арк. 49; Сборник по текущей статистике на 1887—1888 годы, стор. 28, 29.

[3] Революционное движение в Таврической губернии в 1905—1907 гг., стор. 158, 159; Кримський облдержархів, ф. 575, оп. 1, спр. 73, арк. 1; ф. 706, оп. 1, спр. 157, арк. 13; спр. 237, арк. 23, 24.

[4] Россия. Полное географическое описание нашего отечества, т. 14, стор. 660.

[5] Справочная книга Одесского учебного округа, стор. 83; Запорізький облдержархів, ф. 108, оп. 1, спр. 3, арк. 1; спр. 4, арк. 75; ф. 109, оп. 1. спр. 20, арк. 1.

У перші роки XX ст. в місті відкрився літній театр, у якому іноді виступали приїжджі артисти. Спроби місцевих українських аматорів з учителів і гімназистів орендувати приміщення театру не мали успіху. Міський голова заявив, що «ніколи не дозволить ставити малоросійські п'єси».

Коли почалася імперіалістична війна, міська буржуазія, дворянство, чиновники організували маніфестацію, виступали з ультрапатріотичними промовами. Але на фронт вони не поспішали. Туди відправляли одягнених у сірі шинелі селян і робітників. У 1915—1916 рр. в Оріхові був розквартирований 48-й запасний полк, сформований з сербів, що перейшли на бік Росії з австро-угорської армії. Пізніше значна частина солдатів цього полку взяла активну участь у боротьбі за Радянську владу.

Дізнавшись про перемогу Лютневої буржуазно-демократичної революції і повалення самодержавства, робітники і селяни Оріхова вийшли на демонстрації, вимагаючи припинення війни, передачі підприємств і землі в руки народу. Але буржуазія, яка захопила владу і створила т. зв. громадський комітет, повністю підтримувала політику антинародного Тимчасового уряду. Поряд з комітетом продовжували діяти міська дума і всі волосні земські установи. Навіть міліція, організована замість ліквідованої поліції, комплектувалася з поліцаїв[1].

У середині березня трудящі обрали міську Раду робітничих депутатів. Та класовий склад її виявився строкатим. Крім робітників, до неї ввійшло по 2 представники від ремісників, прикажчиків і навіть купців. Селяни ж не представлені зовсім. Тільки 2 депутати були більшовиками. Верховодили в Раді меншовики і есери[2].

Під керівництвом більшовиків найбільш свідомі робітники і селяни-бідняки згуртовували сили для боротьби за ліквідацію влади буржуазії. Цю боротьбу очолило революційне ядро робітників заводу Крігера в складі ливарників С. Василини, І. Пашка, П. Селезньова та інших.

Через кілька днів після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції в Петрограді до Оріхова повернувся колишній місцевий робітник, більшовик С. І. Овчаренко. Наприкінці листопада 1917 року він організував комуністичний осередок, до складу якого ввійшли робітники Єгоров, Волков і Куликов[3].

У грудні створено революційний комітет. Проте до нього потрапило чимало есерів. Прикриваючись гучними фразами, вони не тільки нічого не робили для зміцнення молодої Радянської влади, але й намагалися шкодити їй. Тому за вимогою робітників і селянської бідноти склад ревкому 1 лютого 1918 року оновлено. Його ядром стали робітники С. І. Овчаренко, С. Василина, Г. Зубков, М. Коба, Г. Чухрій, а також селяни-бідняки Л. Робота, П. Пушкар й інші. Головою обрано чорноморського матроса-революціонера В. А. Вакуленка, який щойно прибув до міста. Ревком почав активно проводити в життя декрети Радянського уряду: ліквідував буржуазну управу, конфіскував у багатіїв підприємства; лишки землі і майна у куркулів і розподіляв їх серед бідноти[4].

Більшовики за допомогою робітників-активістів вели роз'яснювальну роботу серед солдатів 48-го запасного полку, розквартированого в місті. Ревком зв'язався з революційною організацією полку, і спільними зусиллями їм вдалося залучити більшість солдатів на бік революції. Решту було роззброєно і розпущено.

18 березня 1918 року трудящі міста обрали Раду робітничих, селянських і солдатських депутатів. Для захисту революційних завоювань створено червоногвардійський загін. До нього увійшли передові робітники, селяни і частина солдатів розформованого 48-го полку, зокрема чимало сербів. Оріхівський загін, яким команду-

---

[1] Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні, т. 2, стор. 332.
[2] Газ. «Ореховское свободное слово», 17 березня 1917 р.
[3] ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 70, оп. 3, спр. 31, арк. 91.
[4] Запорізький облдержархів, ф. Р-1831, оп. 1, спр. 18, арк. 10—15; ф. Р-483, оп. 1, спр. 7, арк. 18—19.

вав С. І. Овчаренко, з'єднався з революційними загонами Мелітополя і разом з частинами Червоної гвардії вирушив на Царицин. У боях під Царицином, на Дону та на інших фронтах громадянської війни невмирущою славою вкрили себе бійці Оріхівського червоного полку. Багато з них загинули смертю хоробрих, у т. ч. І. Будников, Т. Костенко, С. Широконос, Я. Гайдай та інші.

8 квітня 1918 року Оріхів захопили австро-німецькі війська. Разом з гайдамаками вони пограбували населення, заарештували 14 членів ревкому (його створено наприкінці березня) і відправили до табору для полонених. Ревкомівці повернулися лише наприкінці 1918 року, коли в місті було відновлено Радянську владу.

У другій половині січня 1919 року в Оріхів вдерлися білогвардійці з денікінського корпусу генерала Тілло. Але вже 4 лютого червоноармійці з групи П. Ю. Дибенка після 6-годинного бою визволили місто[1]. Вийшов з підпілля ревком. У середині лютого відновила діяльність більшовицька партійна організація, що складалася з 15 комуністів. Було обрано партійний комітет з 4 чоловік. Парторганізація швидко зростала і через місяць налічувала вже 32 комуністи та 46 співчуваючих. Партійний комітет і ревком створили загін самооборони, який захищав місто від махновців; вилучали зброю у населення, організували продовольчу допомогу частинам Червоної Армії, а також промисловим центрам країни. На початку березня 1919 року ЦК КП(б)У направив до Оріхова свого представника Я. А. Давидовича. Він виступив на кількох робітничих зборах і мітингах з доповідями про політичне становище, про завдання щодо зміцнення Радянської влади і боротьби проти контрреволюції[2].

В середині червня 1919 року Оріхів захопили денікінці. Знову почалися жорстокі розправи над мирним населенням, грабежі, мобілізації чоловіків до білої армії. На початку січня 1920 року бійці 46-ї стрілецької дивізії 14-ї армії визволили Оріхів від ворога. Представники 2-ї бригади 3-ї стрілецької дивізії допомогли створити ревком і відновити діяльність партійного осередку. У лютому з представників політсекції тилу Південно-Західного фронту та з місцевих активістів було організовано районний ревком. Спираючись на військові частини 2-ї бригади Естонської дивізії, ревком очистив навколишні села від бандитів і створив кілька сільських ревкомів. Він допоміг селянам провести весняні польові роботи, організував колективне збирання врожаю, яке пройшло успішно. Жителі, особливо бідняки, були дуже задоволені. «Якщо така комуна,— говорили вони,— то комуністи праві, що в комуні легше жити... Підемо до комуни»[3].

Влітку становище у волості загострилося. Махновці, які зовсім знахабніли, посилили наскоки не тільки на села, а й на Оріхів. Наприкінці червня райревком оголосив у місті облоговий стан. З членів політсекції було створено Надзвичайну трійку на чолі з І. Богачовим, яка взяла владу в свої руки. Всім комуністам, членам ревкому, міліції, а також членам створеного у травні волкомнезаму видали зброю. Проводилася мобілізація до лав Червоної Армії, що вела тяжкі бої з врангелівцями.

У липні 1920 року воєнні дії точилися вже в районі міста. Проти знекровлених частин 13-ї стрілецької та 2-ї Кінної армій Врангель кинув свіжі сили: кінну дивізію з корпусу генерала Бабієва, Дроздовську піхотну дивізію, яка наполовину складалася з офіцерів, багато броньовиків, гармат, кулеметів. Вночі 26 липня ворог захопив місто. Зважаючи на загрозливу обстановку, що склалася на оріхово-олександрівському напрямі, командування Південно-Західного фронту дало наказ 13-й і 2-й Кінній арміям будь-що завдати нищівного удару врангелівцям. Виконуючи наказ, 46-а радянська дивізія під командуванням І. Ф. Федька наступала на Оріхів з північного сходу, а Петроградський та Московський полки курсантів — з південного сходу. З доби точилися безперервні бої. 28 липня червоноармійські час-

[1] Гражданская война на Украине, т. 1, кн. 2, стор. 95.
[2] АІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 4, спр. 129, арк. 4; спр. 280, арк. 1—9.
[3] Там же, оп. 5, спр. 365, арк. 5, 87, 90.

тини пішли на вирішальний штурм. Всю ніч на міських вулицях йшли бої за кожний дім, двір. На світанку розтрощені дроздовці відступили на південь.

Але 29 липня врангелівці стягнули великі сили і знов захопили Оріхів. Багато поранених червоноармійців жителі врятували, а 16 курсантів потрапили до рук білогвардійців. Після жорстоких катувань вранці 30 липня їх розстріляли. Йдучи на страту, курсанти співали «Інтернаціонал»[1]. За героїзм, проявлений у цих боях, орденом Червоного Прапора було нагороджено 5 бійців і командирів Петроградсько-Московської бригади. На території Кремля в Москві встановлено гранітний обеліск, на якому золотими буквами написано: «Слава командирам і курсантам, які загинули в боях проти контрреволюції під Оріховом і Синельниковим!». За рішенням Оріхівської міської Ради останки загиблих курсантів перенесено до братської могили у міському парку. Головну вулицю міста названо іменем ленінградських курсантів.

4 серпня частини 46-ї та 42-ї стрілецьких дивізій при підтримці кінноти, артилерії та бронемашин перейшли в наступ і 7 серпня вибили ворога з Оріхова. Майже 2 місяці місто залишалося у прифронтовій зоні. Наприкінці вересня радянські війська змушені були відійти. Та вже з середини жовтня знову точилися запеклі бої за місто. Нарешті 27 жовтня частини 4-ї армії остаточно визволили його від білогвардійців[2].

Проте становище залишалося напруженим — активізувався махновський бандитизм. За рішенням Олександрівської надзвичайної губернської наради було створено Оріхівський компактний район, а 29 жовтня — районний ревком. Відновила діяльність і партійна організація, яка поповнилася надісланими Олександрівським губпарткомом робітниками-комуністами М. Капрановим, Д. О. Вагоновим, Ф. А. Цигановським та ін. 7 листопада почав працювати райпартком, який об'єднав 17 членів і 5 кандидатів у члени партії[3].

Однак через напади махновців проводити організаційну та політично-масову роботу було надзвичайно важко. Для боротьби з бандитизмом і зміцнення Радянської влади створено Оріхівську надзвичайну районну нараду, яка взяла керівництво всім життям району в свої руки. Вона допомогла організувати волосний і сільські комітети незаможних селян. Одночасно з ініціативи комуністів у Оріхові засновано комсомольську організацію. Першими комсомольцями міста були М. Голод, А. Гнєвишев, В. Гнєвишева, О. Пелешко, Д. В. Михайлевич. Вони разом з комуністами брали активну участь у боротьбі з бандитизмом[4].

У першій половині грудня 1920 року частини Червоної Армії в районі Гуляйполя—Оріхова—Пологів вели бойові дії по знищенню численних банд. Основні сили махновців були розгромлені, але їх залишки все ще грабували селян, вбивали комуністів, комсомольців і радянських працівників. Загін самооборони, що складався з 100 бійців, ще протягом півтора року виловлював і обеззброював бандитів. Та навіть у такій важкій обстановці партійні і радянські органи до кінця 1920 року зуміли організувати виконання продрозверстки, забезпечити родини червоноармійців і незаможників продовольством, надати бідноті грошову допомогу в розмірі 645 тис. карбованців[5].

До середини 1922 року з бандитизмом у районі було покінчено. Партійна організація і міська Рада, обрана на початку лютого 1921 року, очолили боротьбу трудящих за відбудову сільського господарства і промисловості. Рішенням міськвиконкому місто поділено на 3 адміністративні райони в межах колишніх селянських

[1] Москвичи на фронтах гражданской войны. М., 1960, стор. 402, 403.

[2] Гражданская война на Украине, т. 3, стор. 338, 342, 344, 467. ЦДАРА, ф. 7949, оп. 1 сп . 7, арк. 13; ф. 1025, оп. 1, спр. 30, арк. 435.

[3] АІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 6, спр. 58, арк. 59—60, 6 .

[4] За власть Советов, стор. 194—196; Запорізький облдержархів, ф. Р-482, оп. 1, спр. 1, арк. 186; ф. Р-486, оп. 1, спр. 3, арк. 68; спр. 18, арк. 37—38, 209; ф. Р-520, оп. 1, спр. 1, арк. 5.

[5] Запорізький облдержархів, ф. Р-477, оп. 1, спр. 41, арк. 53.

общин. Комнезами, які працювали в кожному районі, вилучали у куркулів і торговців зерно, яке розподіляли серед селянської бідноти, сімей червоноармійців та вдів, організовували супрягу. Весняна сівба пройшла більш-менш задовільно. Але через посуху майже весь хліб згорів на корню. Основна маса населення, за винятком куркулів, не мала ніяких продовольчих запасів, і до початку 1922 року в Оріхові голодувало вже близько 2,5 тис. чоловік. Створений навесні 1922 року комітет допомоги голодуючим організував збір коштів, вилучення хліба в куркулів. Було відкрито 2 дитячі будинки на 120 дітей, 3 їдальні, хлібопекарню з щодобовою випічкою 40 пудів хліба, десяток харчопунктів. У їдальнях та харчопунктах харчувалося 1,5 тис. дітей і 500 чоловік дорослих[1]. Селяни одержали від держави кілька тисяч пудів хліба.

Зосереджуючи максимум зусиль на боротьбі з голодом, райпартком і міськрада водночас турбувалися про відродження промисловості. Наприкінці 1921 року відбудовано й пущено завод сільськогосподарських машин (колишній Крігера) та борошномельний, а також кілька дрібних ремісничих підприємств. Було організовано єдину профспілку робітників і службовців, відкрито будинок спілок, профспілковий клуб, де читались лекції та доповіді. Робітники і службовці відчисляли частку свого заробітку в фонд голодуючим, допомагали незаможникам в обробітку землі. Комуністи, комсомольці, члени КНС докладали всіх зусиль, щоб селяни засіяли якнайбільше землі. Сільськогосподарські кредитне та споживче товариства допомагали бідноті зерном, реманентом, худобою, грішми. Державна насіннєва позичка восени 1922 року становила близько 3 тис. пудів, а весною наступного року вона майже подвоїлася, завдяки чому було засіяно три чверті орної землі. 1923 року селяни зібрали непоганий врожай, і голод було подолано. Та розруха ще тривала. Промислові підприємства, не маючи сировини, ледве працювали, населення скоротилося до 2,1 тис. чоловік. У зв'язку з цим в березні 1923 року місто віднесено до розряду селищ міського типу. З утворенням Оріхівського району воно стало районним центром. Новостворені райком партії і райвиконком докладали багато сил до відродження сільського господарства, активізації роботи КНС, організації колективних господарств. Протягом 1923—1925 рр. в Оріхові селяни-незаможники створили 2 невеликі сільськогосподарські артілі «Свідомість» і «Зоря нового життя», а також 2 товариства по спільному обробітку землі[2]. Вони проклали шлях до суцільної колективізації селянських господарств.

Партійна організація Оріхова, яка 1925 року об'єднувала 19 членів та 33 кандидати у члени ВКП(б)[3], спрямувала зусилля трудящих на відродження промислових підприємств. На кінець відбудовного періоду вже стали до ладу електростанція, 2 цегельні заводи, 9 вітряків і механічний млин, олійниця і 2 маслозаводи, швейні і шевські майстерні. На базі кустарних ремісничих підприємств були створені промислові артілі «Червоний будівельник», «Червоний партизан» і «Ударник».

Активну участь у відбудові господарства брали комсомольці. Друга районна партійна конференція в листопаді 1922 року вирішила створити у районі первинні організації КСМУ, і 20 комсомольців Оріхова пішли в села, де протягом 1923 року створили комсомольські осередки. Весною того ж року в селищі організовано загін юних спартаківців, як тоді називали піонерів.

Наприкінці відбудовного періоду в Оріхові налічувалося вже 7,4 тис. жителів. Діяли поштове відділення і телеграф, 5 державних, 4 кооперативні та 78 приватних крамниць. Працювали амбулаторія, лікарня на 15 ліжок, пологовий будинок, жіноча й дитяча консультації, сезонні ясла[4].

---

[1] Запорізький облдержархів, ф. Р-477, оп. 1, спр. 3, арк. 2—3, 68—69; спр. 41, арк. 44; ф. Р-520, оп. 1, спр. 24, арк. 138; оп. 2, спр. 8, арк. 2, 96.

[2] Там же, ф. Р-488, оп. 5, спр. 2, арк. 39; спр. 36, арк. 5—6, 14—15; ф. Р-666, оп. 1, спр. 56, арк. 7, 21.

[3] Запорізький облпартархів, ф. 240, оп. 1, спр. 10, арк. 170.

[4] Довідник по населених пунктах Запорізької округи, стор. 192, 193; Статистико-економічний довідник по Запорізькій окрузі. Запоріжжя, 1929, стор. 98—100.

На Оріхівському зерноприймальному пункті. 1967 р.

Значну роль у підготовці кадрів відіграли профшколи. Техніко-агрономічна школа готувала механізаторів і агрономів, педагогічна — вчителів для молодших класів (пізніше її реорганізовано в педагогічні курси). У селищі працювали 3 початкові школи соцвиховання та семирічна, де 22 вчителі навчали 767 дітей. Для неписьменних жителів, яких було близько тисячі чоловік, створено кілька шкіл лікнепу.

Ще наприкінці 1920 року до Оріхова переїхала Олександрівська пересувна драматична трупа, що заснувала тут театр ім. Луначарського. В його репертуарі були російські класичні п'єси і тогочасні радянські — «Червоний шквал», «Червоний генерал», «Степовий гість» та ін. У важкому 1922 році драматичний колектив розпався, а замість нього відділ народної освіти організував українську трупу. Крім неї, працювали хоровий гурток та оркестр народних інструментів. Перед початком вистави чи концерту, як правило, читалися доповіді та лекції на міжнародні теми, про завдання комсомолу тощо. Проводилися вечори запитань і відповідей. У 1926 році в селищі діяв кінотеатр, який набув великої популярності серед усіх верств населення. За рік фільми переглянуло 60,8 тис. чоловік.

У період першої і наступних п'ятирічок в Оріхові дальшого розвитку набули місцева промисловість, сільське господарство, освіта і культура. У 1929 році почала працювати майстерня по ремонту сільськогосподарської техніки. 1937 року на її базі створено завод, який ремонтував мотори тракторів, виготовляв запасні деталі для сільськогосподарських машин. За чотири передвоєнні роки обсяг робіт підприємства зріс у п'ять разів, а чисельність робітників (318 чоловік) дорівнювала їх кількості у всьому Оріхові в 1927 році. По-ударному працювали активісти О. П. Борисенко, А. І. Житков, Л. М. Шкроботько, які майже втроє перевиконували змінні завдання.

Невпинно зміцнювалася виробничо-технічна база промислових артілей: харчової — «Червоний партизан», черепичної — «Червоний будівельник», керамічно-вапнякової — «Вапняк», цвяхової — «Зоря» та інших. Кількість робітників зросла до 980, а обсяг виробництва подвоївся. Було споруджено новий маслозавод, елеватор, швейну фабрику індивідуального пошиття, райпромкомбінат, харчокомбінат, комбінат хлібопродуктів. Діяли 3 електростанції.

Величезні зрушення сталися в сільському господарстві. 1929 року в Оріхові організовано колгосп «Червоний сівач», а в наступному — сільськогосподарську артіль ім. 12-річчя Жовтня. На весну 1932 року в селищі колективізовано 92 проц. селянських господарств[1]. Створення в колгоспах партійних і комсомольських осередків забезпечило піднесення трудової дисципліни і зразкову організацію праці. Вже 1935 року ці артілі стали кращими в районі і були занесені на обласну Дошку пошани.

Велику роль у зміцненні матеріально-технічної бази колгоспів відіграла Оріхівська МТС. За одинадцять років її тракторний парк майже подвоївся і 1940 року становив 70 машин. Кількість комбайнів за цей час зросла з 5 до 58, що дало змогу майже повністю механізувати збирання врожаю. В останньому передвоєнному році колгоспи зібрали по 18 цнт озимої пшениці з га. Обидві артілі мали ферми великої рогатої худоби, а також свино- і вівцеферми. Були й невеликі пасіки.

У передвоєнні роки в Оріхові виросло багато ударників праці, стахановців.

[1] ЦДАЖР УРСР, ф. 257, оп. 1, спр. 1235, арк. 153.

Пам'ятник В. І. Леніну. Оріхів, 1967 р.

За високі виробничі показники комбайнера Оріхівської МТС О. А. Пирожкову нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора. Колгоспники стали жити заможно. Вони одержували на трудодень пересічно по 5 кг хліба і 1,5 крб. грішми.

За роки передвоєнних п'ятирічок Оріхів перетворився на значний промисловий і культурний центр з майже десятитисячним населенням. Тому в травні 1938 року його було віднесено до категорії міст районного підпорядкування. Наприкінці грудня 1939 року за новою Конституцією СРСР відбулися вибори до міської Ради депутатів трудящих, що перетворилися на справжнє свято. Серед обраних депутатів було більше половини комуністів[1].

Міська Рада спрямувала зусилля трудящих на благоустрій Оріхова. Тут з'явилися нові красиві вулиці, споруджено близько 200 нових і капітально відремонтовано три чверті старих житлових будинків, збудовано приміщення середньої школи, дитячих ясел, кількох магазинів. За ініціативою робітників авторемонтного заводу організовано бригади, які відремонтували бруківку на чотирьох центральних вулицях, проклали тротуари, розбили сквери, обсадили вулиці деревами та кущами. На південно-західній околиці міста закладено парк. У 1939 році в місті встановлено пам'ятник В. І. Леніну.

У передвоєнні роки в Оріхові створено лікарняне містечко, відкрито поліклініку. Їх персонал складався з 11 лікарів і 50 чоловік середнього медперсоналу.

Дальшого розвитку набула народна освіта. 1935 року відкрито середню школу, а через чотири роки — ще одну. Працювали середня вечірня школа робітничої молоді, три семирічні і дві початкові, а також агротехнікум, школа медсестер та ін. Завдяки плодотворній роботі лікнепів і шкіл малописьменних до 1936 року в основному ліквідовано неписьменність серед дорослого населення.

Велика увага приділялася задоволенню зрослих культурних потреб населення. На сцені будинку культури виступали місцеві аматори, театральні колективи Запоріжжя, Дніпропетровська, Києва. У кінотеатрі демонструвалися нові кінофільми. У місті діяли дві бібліотеки (для дорослих і дітей), дитяча технічна станція. На добре обладнаному міському стадіоні часто влаштовувалися змагання з різних видів спорту, проводилися матчі футбольних, волейбольних і гандбольних команд. Багато юнаків і дівчат навчалося в оборонних гуртках.

У перші ж дні Великої Вітчизняної війни близько 2 тис. оріхівців зі зброєю в руках стали на захист Радянської Вітчизни. Промислові підприємства міста почали працювати на оборону. Але з наближенням фронту найцінніше устаткування і техніку МТС було евакуйовано в глиб країни, зокрема машини і верстати авторемонтного заводу — до Саратова та Уральська. На схід виїхали сотні робітників і службовців.

4 жовтня 1941 року гітлерівці вдерлися до Оріхова. Того ж дня відважний сокіл О. І. Покришкін вів над містом повітряний бій з чотирма «мессершмідтами». Один з них, прошитий кулеметною чергою, загорівся і впав. У цьому бою літака

[1] Газ. «Ленінським шляхом» (Оріхів), 1 січня 1940 р.

Покришкіна було підбито, а його самого поранено. Та радянський льотчик зумів посадити машину за лінією фронту, поблизу Малої Токмачки[1].

Захопивши місто, фашисти вдалися до арештів і розстрілу мирних жителів. Вони стратили братів Біланів і Кобів, вчительку Є. Х. Білан, її сина комсомольця Л. Білана, а також А. З. Бут, К. І. Ломаченка, І. П. Шкрьобу. Але ні катування, ні розстріли не залякали радянських людей. Ще у вересні 1941 року в Оріхівському районі було створено партизанський загін із 76 чоловік, до якого входили й мешканці міста. На початку жовтня частина бійців пішла до Червоної Армії, а решта, залишившись на окупованій території, розгорнула серед населення антифашистську агітацію. Та наприкінці 1941 — на початку 1942 року багатьох з них фашисти схопили і розстріляли, в т. ч. оріхівців С. І. Свєрлікова, Ф. О. Білана, Л. І. Герігея, В. Г. Коряку, І. І. Мочаліна та інших[2]. Жителі міста саботували розпорядження німецької комендатури, ховали від окупантів хліб, теплі речі тощо.

19 вересня 1943 року частини 31-го гвардійського стрілецького корпусу 5-ї ударної армії Південного фронту визволили місто від окупантів[3]. Серед воїнів цього з'єднання були й оріхівці — офіцери І. І. Костенко та Д. Ф. Чаричанський. В бою за місто, що точився цілу добу, загинуло понад 600 бійців і офіцерів Червоної Армії, серед них Герой Радянського Союзу лейтенант Я. Тютюнник. Вони поховані в братських могилах, на яких встановлено обеліски і пам'ятники. Від рук гітлерівців за час окупації загинуло 1138 мирних громадян і військовополонених, яких також поховано в братських могилах.

Відступаючи, фашисти зруйнували корпуси промислових підприємств, всі приміщення державних та громадських установ, колгоспів, школи, лікарняне містечко, культурно-освітні заклади, багато житлових будинків. Заподіяні ворогом збитки перевищували 75 млн. карбованців[4].

Після визволення Оріхова ще півтори тисячі чоловік пішли на фронт. Всього в лавах Червоної Армії воювали проти німецько-фашистських загарбників понад 3,5 тис. жителів міста. Три чверті з них нагороджено орденами й медалями СРСР, а командиру гарматної обслуги І. П. Приходьку присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

Наприкінці вересня 1943 року відновили роботу райком партії, райвиконком та міська Рада. Під їх керівництвом трудящі, долаючи труднощі, взялися за відродження господарства міста. Вже 1944 року стали до ладу механічний (колишній авторемонтний) завод, що випускав гільзи та колектори; електростанція, державний млин, кілька промислових артілей[5]. Зусиллями комуністів Оріхівської МТС відбудовано майстерні, а частково й тракторний парк станції, і вже 1944 року вона зуміла обробити три чверті посівних площ колгоспів району. Оріхівські артілі зібрали пересічно по 9,6 цнт зернових з га, виконали плани державних поставок. Майже 600 робітників і службовців допомагали колгоспникам району в проведенні польових робіт.

Значно швидше пішла відбудова міста, його господарства після переможного завершення Великої Вітчизняної війни, коли посилилася допомога держави та повернулися з армії вчорашні воїни. Багато фронтовиків, як і інших оріхівців, поїхало до Запоріжжя і взяло участь у відродженні Дніпрогесу. В Оріхові до кінця 1947 року стали до ладу майже всі промислові підприємства, з них чотири — союзно-республіканського підпорядкування — механічний завод, маслозавод, олійниця, вальцьовий млин. До 1950 року підприємства значно перевершили довоєнний рівень виробництва[6].

[1] Журн. «Сибирские огни», 1964, № 12, стор. 43—45.
[2] Запорізький облдержархів, ф. Р-1675, оп. 1, спр. 37, арк. 43; Запорізький облпартархів, ф. 102, оп. 31, спр. 39, арк. 144.
[3] Архів МО СРСР, ф. 244, оп. 3000, спр. 300, арк. 484; ф. 333, оп. 4885, спр. 60, арк. 129.
[4] Запорізький облдержархів, ф. Р-2580, оп. 1, спр. 10, арк. 1—4, 47.
[5] Запорізький облпартархів, ф. 240, оп. 1, спр. 29, арк. 2—5.
[6] Запорізький облдержархів, ф. Р-488, оп. 6, спр. 36, арк. 15—16; спр. 81, арк. 222—225.

Моряки та колишні й теперішні курсанти училища ім. Верховної Ради РРФСР в гостях у оріхівців. 1968 р.

За той час колгоспи освоїли всі посівні площі, а врожайність зернових досягла 15—17 цнт з га. В 1950 році відбулося укрупнення артілей; приміські колгоспи ім. 12-річчя Жовтня та «Червоний сівач» об'єдналися з артілями сіл Новоандріївки та Новоданилівки і відійшли від міста.

Швидко зростала потужність державного механічного заводу. Якщо 1945 року підприємство випустило продукції на 80 тис. крб., то в 1951-му — на 1,1 млн. крб. (у новому масштабі цін). В роки п'ятої п'ятирічки завод виготовляв підвісні дороги для тваринницьких ферм, запарники-кормозмішувачі, дезинфекційні установки тощо, а в 1956—1959 рр.— саморозвантажувальні тракторні причепи, чавунне кровельне литво та ін. У наступні роки споруджено кілька нових потужних цехів, встановлено нове устаткування; кількість робітників зросла з 776 до 2,4 тис. чол., а виробництво продукції — з 5 млн. до 20 млн. крб. З квітня 1961 року почалася докорінна реконструкція, спрямована на перехід до виготовлення різних типів кормороздавачів і тракторних причепів. Тоді ж підприємство дістало назву «Орсільмаш». Оріхівські кормороздавачі мають широкий попит не лише в колгоспах і радгоспах нашої країни, їх закуповують кооперативи країн соціалістичного табору, вони експортуються і до Індії. Колектив «Орсільмашу» шефствує над колгоспом «Перемога», якому допомагає ремонтувати техніку, обладнання тощо.

Заслужений лікар УРСР В. М. Лукашевич під час операції. Оріхів, 1965 р.

Поряд з швидким розвитком головного підприємства міста — «Орсільмашу», зростають й інші заводи: металовиробів, будівельних матеріалів, нестандартного обладнання, маслоробний, овочеконсервний, комбінат хлібопродуктів, швейна фабрика тощо. Цьому сприяло, зокрема, те, що 1955 року місто підключене до державної електромережі «Дніпроенерго». Комбінат хлібопродуктів став великим добре механізованим підприємством. Він випускає каліброване насіння кукурудзи та комбікорм, які відправляються в усі кінці Радянського Союзу і навіть країни соціалістичного табору. На заводі продтоварів, що об'єднує цехи безалкогольних напоїв та ковбасний, дві хлібопекарні, вальцьовий млин, олійницю, механізовано всі трудомісткі процеси. Це дало можливість в чотири рази збільшити випуск продукції і в 1969 році довести його до 2 млн. крб. Реконструйовано і маслозавод. Тут щогодини виробляється 600 кг вершкового масла. Всі підприємства міста протягом

1969 року виробили продукції на 44,1 млн. крб.— втричі більше, ніж десять років тому.

За повоєнні роки десятки кращих виробничників удостоєно високих урядових нагород. Орденом Леніна нагороджено слюсаря заводу «Орсільмаш» комуніста О. О. Петрушенка — заспівувача соціалістичного змагання колективу в роки семирічки, депутата Запорізької обласної Ради.

Трудящих міста в їх наполегливій боротьбі за перетворення в життя рішень XXIII з'їзду КПРС та XXIII з'їзду КП України очолюють райком КП України і 42 первинні партійні організації. На початку 1970 року в них налічувалося 1272 комуністи, переважна більшість з яких трудилася в сфері матеріального виробництва. Під їх безпосереднім керівництвом працювало 37 первинних комсомольських організацій, що об'єднували 2 тис. юнаків і дівчат.

Активну роботу по забудові і впорядкуванню міста проводить міська Рада депутатів трудящих та її комісії. Завдяки їх зусиллям Оріхів став невпізнанним. Подвоїлася його житлова площа, а державний житловий фонд зріс більше як у п'ять разів. Центр міста прикрасився 24 чотири- і п'ятиповерховими будинками. Три чверті вулиць забруковано, а центр — заасфальтовано. Прокладено чимало кілометрів водопроводу і каналізації. Оріхів потопає в зелені садів та декоративних дерев. На честь 50-річчя Радянської влади на одній з його околиць закладено 15-гектарний парк.

З кожним роком розширюється сітка торговельних підприємств. Річний товарооборот 54 магазинів перевищує 11 млн. крб. Працюють ресторан, кафе, 7 їдалень. Населення широко користується послугами побутового комбінату, що має павільйони пошиття одягу, майстерні хімчистки, шевську, по ремонту побутових машин і приладів та інші. По вулицях курсують автобуси.

Споруджено нову лікарню на 150 ліжок, розширено поліклініку. На великих підприємствах та в районному відділенні «Сільгосптехніки» діють медичні пункти. 1969 року тут працювало 32 лікарі.

Для дошкільнят відкрито 4 садки і стільки ж ясел, а також дитячий комбінат. В них виховувалося 660 дітей. На узбережжі Азовського моря завод «Орсільмаш» спорудив піонерський табір і базу відпочинку для трудівників.

Набагато зросла шкільна мережа. Нині вона складається з 4 середніх і стількох же восьмирічних шкіл. В них навчається понад 3 тис. учнів. Серед 174 вчителів, з яких майже половина — уродженці Оріхова, 34 нагороджені орденами й медалями, з них С. Ю. Бражник, Ю. Д. Любарська, Г. П. Переверзєва — орденом Леніна.

Оріхівський сільськогосподарський технікум випустив за післявоєнні роки понад п'ять тис. фахівців: механіків, бухгалтерів, агрономів і зоотехніків. У місті працює музична школа з класами фортепіано, баяна, бандури, скрипки.

Капела бандуристок Оріхівського районного будинку культури. 1967 р.

Багато жителів, зокрема молоді, бере участь у численних гуртках художньої самодіяльності районного будинку культури, клубів заводу «Орсільмаш» і комбінату хлібопродуктів. Крім виступів місцевих аматорів, оріхівці щороку дивляться постановки театральних колективів, слухають концерти акторів Запоріжжя, Києва та інших міст країни. Методична рада районного будинку культури подає всебічну допомогу самодіяльним колективам сільських клубів. Агіткультбригада систематично виїжджає в села району з лекціями та концертами. Велику культурно-освітню роботу провадять бібліотеки: районні — для дорослих і дитяча, а також профспілкові і шкільні. Трудящі мають змогу придбати необхідну літературу в міській книгарні, книжковому відділі універмагу, кіосках «Союздруку». В 1969 році населенню продано книг майже на 108 тис. крб. Кожна сім'я передплачує газети і журнали. З 1931 року видається районна газета «Трудова слава» (колишня назва — «Ленінським шляхом»). Вагомий вклад у справу комуністичного виховання трудящих вносять районна та первинні організації товариства «Знання».

Молодь Оріхова захоплюється спортом. Серед таких його видів, як ручний м'яч, баскетбол, класична боротьба і футбол, оріхівці кілька років посідали друге місце в області, а команда баскетболістів 1964 року стала чемпіоном України, завоювавши золоті медалі. Спортсмени Оріхова не раз входили до складу збірних команд республіки з легкої атлетики, класичної боротьби, футболу, а А. Ф. Невинський є членом збірної СРСР з ручного м'яча. Тренер районної ради ДСТ «Колос» майстер спорту В. Д. Залозний — учасник міжнародних зустрічей з класичної боротьби з спортсменами Болгарії, Чехословаччини, Угорщини, Ірану. О. Д. Залозний став володарем всесоюзного приза ім. Піддубного, а Д. Д. Залозний — чемпіоном України по класичній боротьбі серед сільської молоді.

З нових звичаїв, обрядів найбільшого поширення набули комсомольсько-молодіжні весілля, урочисте відзначення днів пам'яті загиблих у громадянській та Великій Вітчизняній війнах. Спочатку в Оріхові, а потім і в селах району стали відзначатися свята трудової весни, зими, врожаю, посвячення в хлібороби; вечори трудової слави тощо.

Місто перебудовується за розробленим у 1958 році перспективним планом, розрахованим на 25 років. До кінця п'ятирічки буде споруджено школу, готель, близько 100 індивідуальних житлових будинків та кілька багатоповерхових комунальних. Завершено прокладання водопроводу і каналізації, а також забруковування усіх вулиць. Значно зросте промислове виробництво, особливо заводу «Орсільмаш». Своєю працею оріхівці перетворюють цей план у реальну дійсність.

А. С. ДИМИТРОВ, Л. Ю. НЕЧАЄНКО

КІ́РОВЕ

Кірове (до 1939 року — Жеребець) — село, центр однойменної сільської Ради. Розташоване за 12 км від районного центру, відстань від найближчої залізничної станції Обща — 3 км. Через село проходить шосе Запоріжжя—Жданов. Населення— 4,8 тис. чоловік. Сільській Раді підпорядковані населені пункти Васинівка і Любимівка.

На околицях села та на берегах річок Конки і Жеребця є поклади граніту, будівельного піску, білої і гончарної глини, а також сланців, багатих на алебастр. Навколо Кірового чимало курганів, збереглося кілька кам'яних половецьких баб XII—XIII століть.

На березі колись повноводної річки Жеребця, на місці, де нині розташоване село, в 1745—1765 рр. існував великий запорізький зимівник. В 1770 році тут розпочато будівництво Кряжевої фортеці, що входила до складу Дніпровської укріпленої лінії. Залишки п'яти редутів цієї фортеці збереглися до нашого часу. Поблизу фортеці засновано хутір Жеребець, де мешкали відставні солдати та будівельники.

За даними перепису 1782 року, тут налічувалося 79 дворів, проживало 639 чоловік. Невдовзі хутір став військовою слободою. 1798 року її перетворено на село[1]. Відставні солдати одержали земельні наділи і урядову позичку для купівлі тягла та реманенту. Згодом сюди переселено кілька десятків сімей державних селян з Полтавської губернії.

Близько 10 тис. десятин землі навколо Жеребця були передані царським урядом «в ранговую дачу і по чину особо» майору Кадуліну, підпоручику Буракову, титулярному раднику Булицькому[2]. Між 1839 і 1844 рр. поблизу села оселилося чимало однодворців і чиншової шляхти, які теж одержали великі земельні наділи. Багато землі міністерство державного майна віддавало і новим переселенцям — державним селянам з сусідньої Катеринославщини, колоністам з Бессарабії. У 1859 році в Жеребці вже налічувалося 764 двори, проживало 4650 чоловік. Земельний наділ на ревізьку душу дорівнював 8 десятинам[3]. Через п'ять років після реформи 1861 року державних селян Жеребця примусили сплачувати надзвичайно високі викупні поземельні платежі, а також великі державні, земські, волосні, мирські податки, що разом становили 10,4 крб. на ревізьку душу.

Оскільки значна частина закріпленої за Жеребецькою общиною землі (14,7 тис. десятин) була далеко від села, селяни почали переселятися на хутори. 1865—1867 рр. засновано Ново-Іванівку, Копані, а потім і Ново-Троїцьке. Та населення Жеребця продовжувало швидко зростати. Наприкінці XIX ст. тут було 1136 дворів і 8126 жителів. З 70-х років землю ділили вже не на ревізькі, а на наявні чоловічі душі, на кожну з яких припадало по 4,4 десятини орної і 0,16 десятини присадибної землі. 1891 року селяни перейшли на подвірно-спадкоємне володіння землею. Подвірними господарями вважалися чоловіки, яких внесено до реєстрових списків 1870 року. Їм нарізали по 5 десятин землі. Решта ж чоловічого населення, яка народилася після 1870 року, не мала права на подвірний наділ і одержала лише по 1 десятині на душу. 1897 року відбувся ще один переділ землі серед селян, які не вважалися спадкоємними господарями, а таких було 2605 душ. На кожну з них припав клаптик землі розміром 15×120 сажнів.

Нерівномірний розподіл землі, а також тягла й реманенту свідчив про глибоке класове розшарування селян. За подвірним переписом 1899 року, в Жеребці налічувалося 55 безземельних дворів, 86 мали від 0,5 до 5 десятин і 497— від 5 до 10 десятин. У третини з них не було тягла, три чверті не мали інвентаря. Значна частина цих господарств здавала свої наділи в оренду куркулям, а решта обробляла землю, вдаючись до супряги. Отже, близько 60 проц. селянських господарств Жеребця були бідняцькими[4].

Із 428 середняцьких господарств більшість теж обробляла наділи супрягою або наймала тягло і реманент у багатіїв. Тільки 70 куркульських дворів, що крім надільної мали понад 2 тис. десятин купленої і 1,8 тис. десятин орендованої землі, а також багато волів, коней та інвентаря, засівали по 25—100 і більше десятин. На них працювало 286 наймитів. Вироблюваний хліб куркулі відправляли залізницею, прокладеною 1900 року поблизу Жеребця, до Олександрівська і навіть на Донбас. Найбагатші з них мали також 23 крамниці і 8 майстерень — столярних, шорних, бондарню, стельмашню, чинбарню та ін. Домашніми промислами займалися 193 двори, що не могли прожити з сільського господарства.

Біднота, яка терпіла від темряви, злиднів, безправ'я, не хотіла миритися з тяжкою долею. На початку XX ст. революційну роботу серед селян провадили місцевий житель І. В. Сокіл і вчитель О. Н. Ковтун. Наприкінці листопада 1906 року

---

[1] Запорізький облдержархів, ф. 56, оп. 1, спр. 57, арк. 106.
[2] Д. П. Миллер. Заселение Новороссийского края и Потемкин. X., 1901, стор. 37.
[3] Список населенных мест Александровского уезда Екатеринославской губернии по сведениям 1859 года, стор. 10.
[4] Материалы для оценки земель Екатеринославской губернии, т. 2, стор. 125, 260—269.

близько 300 чоловік зібралися на мітинг. Селяни вимагали розподілу землі й майна куркулів, скасування податків. Для упокорення «бунтівників» в село прибули козаки. Почалися арешти. О. Н. Ковтуна, О. Й. Волосатого, П. І. Свириденка й інших активних учасників селянського виступу було засуджено до різних строків тюремного ув'язнення.

Та боротьба тривала. В 1907 році місцевий селянин П. К. Овсянников організував підпільний революційний гурток, до якого увійшли П. В. Сокіл, О. П. Чернов, М. О. Сердюк та інші. Вони мали зв'язок з більшовиками Т. О. Дудником із Комишувахи та І. С. Опанасенком з Михайлівки. Члени гуртка збирали гроші для придбання революційної літератури, яку поширювали серед населення. Невдовзі найбільш активних з них було заарештовано і в кайданах відправлено на каторгу, а решта потрапила під вплив т. зв. анархістів-комуністів. Створена ними організація встановила зв'язки з центрами анархістів у Парижі і Женеві. Вона займалася експропріацією коштів у багатіїв, індивідуальним терором. Усі її члени опинилися за гратами[1].

Після придушення революції 1905—1907 рр. гніт глитаїв дедалі посилювався. Внаслідок здійснення столипінської аграрної реформи збільшилася кількість безземельних та малоземельних селян. Продавши свої невеличкі наділи куркулям, 107 родин виїхали до Сибіру шукати кращої долі. Чимало бідняків працювало на машинобудівному заводі, спорудженому 1908 року місцевим багатієм Заславським. Тут виготовляли брички, борони, сівалки, косарки і молотарки[2].

Напередодні першої світової війни в Жеребці проживало близько 12 тис. чоловік. Село мало дуже непривабливий вигляд: низенькі хати-мазанки з маленькими віконцями, вкриті очеретом або соломою, вузькі криві вулиці з загатами. Відсутність протягом сторіччя медичної допомоги спричиняла масові захворювання. Частими були епідемії цинги, холери. У 80-х роках XIX ст. у селі працював один фельдшер, а лікарню відкрито лише 1912 року.

Не кращим було становище і в галузі народної освіти. Тільки через 60 років після заснування села в ньому відкрили парафіяльну школу. Наприкінці XIX ст. тут діяли 3 земські школи, які відвідувало 180 хлопчиків і 6 дівчаток, а понад тисячу дітей залишалося поза школою. 1913 року в 4 земських школах навчалося всього чверть дітей шкільного віку.

Селяни свято зберігали і передавали з покоління в покоління скарбницю вічно живої народної культури — пісні, думи, танці, прислів'я. В селі здавна були поширені різні промисли. Вироби столяра М. Сакви, коваля К. Жидкова, гончарів Т. Старосвітського та К. Балакшія, бондаря В. Мороза мали великий попит не тільки як речі вжитку, а і як зразки народного мистецтва. У 1913 році в селі працювало 17 кузень, 3 гончарні, 2 бондарні, 2 чинбарні.

Під час імперіалістичної війни близько тисячі чоловіків було мобілізовано у царську армію. Зменшилися посівні площі, поголів'я худоби. Десятки сімей втратили своїх годувальників.

Лютнева буржуазно-демократична революція не принесла селянам очікуваних миру і землі, і їх виступи набирали дедалі більшої політичної гостроти. У червні 1917 року в Жеребці відбувся багатолюдний мітинг. Виступаючи на ньому, матрос Шрамко закликав односельчан захоплювати землю, не чекаючи Установчих зборів[3]. Тоді ж створено земельний комітет, який взяв на облік поміщицьку і частково колоністську та куркульську землю. Проте її було розподілено серед трудящих селян тільки після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції.

У січні 1918 року в селі організовано ревком на чолі з місцевим селянином З. Кучугурним, а трохи пізніше — волревком, який очолив бідняк І. С. Дробний.

[1] ЦДІА УРСР у Києві, ф. 313, оп. 2, спр. 2579, арк. 156.

[2] Список населенных мест Александровского уезда Екатеринославской губернии. Екатеринослав, 1911, стор. 24, 25; Запорізький облдержархів, ф. 32, оп. 1, спр. 32, арк. 11.

[3] Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні, т. 2, стор. 318.

Спираючись на бідняцький актив, вони приступили до наділення хліборобів землею. Та селяни не встигли скористатися першими здобутками революції. У квітні Жеребець захопили австро-німецькі війська, які понад 7 місяців грабували село.

У червні 1919 року в Жеребець вдерлися денікінці. Почалися жорстокі розправи над мирним населенням. Від рук карателів загинули селяни-активісти Н. Мозгін, А. Іллянцев та чимало інших. Але незважаючи на репресії, жителі села активно підтримували партизанський загін Шульженка, що діяв у дніпровських плавнях. 6 січня 1920 року частини 46-ї радянської стрілецької дивізії вигнали білогвардійців з Жеребця.

Новоствореному ревкому довелося працювати у тяжких умовах. Селянські господарства, пограбовані німецькими окупантами і денікінцями, занепали. Лютував тиф. Навколо села нишпорили махновці. 31 січня вони напали на розміщений у Жеребці підрозділ 3-ї бригади 41-ї стрілецької дивізії і порубали багатьох бійців та командирів[1]. Куркульство чинило жорстокий опір всім заходам Радянської влади. Долаючи перешкоди, ревком при активній підтримці населення подавав допомогу Червоній Армії людьми та продовольством. Було зібрано і здано державі хліб по продрозверстці. За це Жеребецьку волость занесено на Червону дошку і видано премію — 250 метрів мануфактури, 125 пудів цукру і 200 тис. коробок сірників.

Наприкінці травня 1920 року в селі організовано комітет незаможних селян на чолі з Н. Фидрею. Комнезамівці допомагали ревкому наділяти селян землею. Кожен житель, включаючи жінок і дітей, одержав по 2,1 десятини.

Та й на цей раз мирний перепочинок був недовгим. Наприкінці червня Жеребець захопили врангелівці. Протягом липня—вересня частини 2-ї Кінної армії, полк червоних курсантів в районі села вели запеклі бої проти переважаючих сил ворога. 24 жовтня червоноармійці 23-ї дивізії 4-ї радянської армії остаточно визволили Жеребець від білогвардійців[2].

Після закінчення громадянської війни волосний ревком, який очолив селянин І. С. Мацюра, а також сільревком і комнезам приступили до землевпорядкування, допомагали бідноті піднімати господарства. Для зручнішого користування землею, що знаходилася за 7—20 км від села, засновано 14 хуторів: Жовта Круча, Ключі, Тарасівка та інші. Сюди переселилося понад 220 родин.

Наприкінці січня 1921 року були обрані сільська і волосна Ради. Швидко зростав комнезам. У жовтні він об'єднував 109 членів. Тривалий час радянським органам довелося вести боротьбу з тяжкими наслідками неврожаїв 1921—1922 рр. і голодом. На допомогу жителям прийшли розквартировані у селі частини 30-ї Іркутської дивізії. Вони відкрили харчувальний пункт на 100 чоловік. Кожний червоноармієць виділяв з свого пайка голодуючим по 50 грамів хліба, 5 грамів круп щодня. Жеребецький волосний комітет по боротьбі з голодом на початку 1922 року відкрив у селі 5 харчувальних пунктів на 1100 чоловік. Держава виділила 1,1 тис. пудів продовольства і на кожний двір по 3—5 пудів зерна кукурудзи[3]. Поступово з голодом було покінчено.

Чималий вклад у справу подолання розрухи, а потім і соціалістичну перебудову села вніс комсомольський осередок, організований 1920 року. Його секретарем був робітник Т. Кривич. Комсомольці допомагали органам Радянської влади боротися з бандитизмом, займалися комуністичним вихованням молоді. Вони були ініціаторами і організаторами будівництва клубу на залізничній станції Обща. Тут читалися лекції й доповіді на революційні і антирелігійні теми, працювали гуртки художньої самодіяльності.

[1] ЦДАРА, ф. 1402, оп. 1, спр. 107, арк. 8, 33, 40, 93, 113.

[2] Там же, ф. 246, оп. 3, спр. 76, арк. 30, 31; спр. 98, арк. 14; спр. 106, арк. 21, 31, 81; ф. 1084, оп. 2, спр. 2, арк. 13, 20.

[3] Запорізький облдержархів, ф. Р-29, оп. 1, спр. 29, арк. 8, 9; ф. Р-27, оп. 1, спр. 180, арк. 43.

17 березня 1923 року на зборах комуністів Жеребецької, Комишуваської та Юрківської волостей обрано волосний комітет партії. Його секретарем був активний учасник боротьби за владу Рад М. І. Касаткін. З утворенням 23 березня Жеребецького району, до складу якого ввійшло 46 населених пунктів, волосний партійний комітет перетворено на райком КП(б)У. 23 квітня відбулися збори членів і кандидатів у члени партії с. Жеребця, на яких організаційно оформився партійний осередок. Секретарем обрано місцевого селянина М. М. Царьова[1]. Навесні організовано і районний комітет незаможних селян. Протягом року він розглянув понад сто заяв по землевпорядкуванню. Два його представники входили до судово-земельної комісії, де відстоювали інтереси незаможників.

Місцеві радянські органи приділяли багато уваги розвиткові освіти. 1922 року в селі працювало 5 початкових і одна семирічна школи. Тоді ж відкрито сільськогосподарську школу. Найбільш підготовлених селян посилали вчитися на робітфаки, медичні курси.

Істотні зміни сталися і в охороні здоров'я трудящих. Відкрито районну лікарню, персонал якої складався з 6 лікарів і акушерки; аптеку.

Дедалі більший авторитет завойовували комуністи і комсомольці — організатори нового життя на селі. 1924 року партійний осередок об'єднував 5 членів і 4 кандидати у члени партії, а комсомольська організація — 40 юнаків і дівчат. Найпершою їх турботою був господарський розвиток села. В період непу в Жеребці працювало кілька державних підприємств — паровий млин, олійниця, завод сільськогосподарських машин (1933 р. перетворено на майстерні МТС), цегельний завод. Проте приватних було значно більше — 27 вітряків і один паровий млин, 17 кузень, 2 цегельні заводи, 4 чинбарні і бондарні[2]. Радянські і партійні органи проводили політику обмеження приватника, захисту бідняків, звільнення їх від куркульської кабали.

У 1923—1924 рр. в селі створено артіль «Самодопомогу» і комуну «Перемога над розрухою». В комуні, що об'єднувала 32 господарства, було усуспільнено понад 200 десятин землі. Пізніше організовано ще кілька артілей і ТСОЗів — «Вільний селянин», ім. Шевченка та ін. Куркулі всіляко протидіяли зміцненню колективних господарств. Так, в колгоспі «Комунар» куркулі отруїли і покалічили 40 коней[3]. За рішенням загальних зборів селян найбільш вороже настроєні куркульські родини було вислано за межі району.

Наприкінці 1929 року, коли почалася масова колективізація одноосібних селянських господарств, в селі на базі ТСОЗів і артілей утворено 6 колгоспів — «Прогрес», «Комунар», ім. 30-ї Іркутської дивізії та ін. Серед їх організаторів були місцеві комуністи С. Х. Михайличенко і А. Г. Федоров. Тоді ж частина ремісників об'єдналася у промислову артіль «Керамік», що виготовляла алебастр, гончарний посуд, каналізаційні труби.

Велику роль в розвитку колгоспів відіграла Жеребецька МТС, створена в липні 1933 року. Її машинний парк швидко зростав. Напередодні війни механізатори МТС обробляли понад 80 проц. земельної площі колгоспів району. Комбайнера комуніста О. М. Демченка, що виконував норми виробітку на 400 проц., нагороджено орденом Леніна, а тракториста Г. А. Сушка — орденом Трудового Червоного Прапора.

З кожним роком міцніли колгоспи, зростала врожайність. 1940 року валовий збір зернових і бобових в артілях села перевищив 64 тис. цнт; зернових вродило по 18 цнт з га[4]. Колгоспники мали добрі заробітки. У передвоєнні роки вони одержували на трудодень по 8 кг хліба і близько 5 крб. грішми. Чимало заробляли і ро-

[1] Запорізький облпартархів, ф. 12, оп. 1, спр. 3, арк. 98; спр. 12, арк. 2; спр. 28, арк. 61.

[2] Довідник по населених пунктах Запорізької округи, стор. 86—87.

[3] ЦДАЖР УРСР, ф. 27, оп. 7, спр. 393, арк. 83; газ. «Радянський степ», спец. випуск «Жовтнева молодь», 18 жовтня 1929 р.

[4] Запорізький облдержархів, ф. Р-1236, оп. 1, спр. 157, арк. 21.

бітники новозбудованого сироварного заводу, а також працівники промислової артілі «Керамік».

Підвищення добробуту населення відбилося і на загальному вигляді села, яке 1939 року було перейменовано на Кірове. Багато жителів збудувало нові просторі оселі, посадило садки. Працювали лікарня на 55 ліжок, дитяча консультація. З дореволюційного часу і до початку Великої Вітчизняної війни у селі трудився лікар-хірург Г. П. Сорочинський, який здобув загальну повагу.

Діти колгоспників, робітників і службовців навчалися в середній, семирічній і 4 початкових школах. За передвоєнні роки середню школу закінчили понад 100 чоловік. З ліквідацією в селі неписьменності з кожним роком збільшувалася кількість читачів сільської бібліотеки, пожвавлювалася робота будинку культури. На його сцені виступали місцеві самодіяльні колективи — хор, драматичний гурток, струнний оркестр, а іноді й артисти з Мелітополя та Запоріжжя. Керували господарським і культурним будівництвом на селі партійна організація і сільська Рада.

Коли почалася Велика Вітчизняна війна, партійна організація, що налічувала тоді 15 членів і 6 кандидатів у члени ВКП(б), очолила патріотичний рух за всебічну допомогу фронту, Червоній Армії. Захищати Радянську Батьківщину від німецько-фашистських загарбників пішли 1,4 тис. жителів Кірового. Жінки, старі, підлітки поспішали збирати врожай, щоб вчасно здати хліб державі. З наближенням фронту почалася евакуація техніки, худоби. Місцеву лікарню пристосували під госпіталь.

3 жовтня в село увірвалися фашисти. За заздалегідь розробленою програмою вони приступили до знищення радянських людей, планомірних грабежів. Гітлерівці закатували організатора перших колгоспів комуніста С. Х. Михайличенка, розстріляли активістів А. П. Гавриленка, М. М. Наумова, П. О. Вітра, близько 10 чоловік відправили до концентраційних таборів, зокрема ветлікаря А. Т. Тройку, секретаря сільради О. Й. Зотова, директора будинку культури І. Г. Гармаша, які відмовилися працювати на окупантів. Понад 500 юнаків і дівчат було примусово вивезено до Німеччини.

Протягом усього часу окупації радянські патріоти чинили опір ворогові. Активно діяла підпільна група, що складалася з 12 чоловік — Б. Ф. Васюти, А. Я. Лихолати, Г. М. Скрипки, О. Х. Бубенця та ін.[1] Підпільники змонтували радіоприймач і слухали повідомлення Радянського інформбюро, а потім поширювали їх серед населення. Після розгрому фашистських військ під Сталінградом Б. Ф. Васюта написав про це в листівках, які розклеїв у різних кінцях села. Один примірник він причепив на дверях поліції, приписавши: «Вас чекає така ж доля!». Підпільники не раз обстрілювали німецькі ешелони, відкривали крани в цистернах з пальним. Завдяки хорошій конспірації патріотична група вдало діяла аж до визволення села. Потім її члени боролися з ворогом в лавах Червоної Армії. О. Х. Бубенець загинув під Лібавою, а Б. Ф. Васюта, М. М. Назаренко та інші воювали до кінця війни. Кіровчани пишаються своїм односельчанином командиром авіаескадрильї В. С. Левітаном, якому присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

Після запеклих боїв в ніч на 19 вересня 1943 року бійці 127-ї стрілецької дивізії 51-ї армії Південного фронту визволили Кірове від ворога. В цих боях брав участь начальник зв'язку однієї з частин дивізії кіровчанин М. О. Шуст.

Відступаючи з села, фашисти спалили 39 хат колгоспників, 25 громадських будівель, в т. ч. залізничну станцію, сироварний завод, лікарню, будинок культури, 2 школи. Гітлерівці пограбували колгоспи, забравши 540 коней, 445 корів, 243 свині, понад 35 тис. цнт зерна. Матеріальні збитки становили 87,8 млн. карбованців[2].

Відбудова зруйнованого окупантами господарства проходила з великими труднощами. Навесні 1944 року було засіяно лише одну третину довоєнних посівних

[1] Запорізький облпартархів, ф. 102, оп. 16, спр. 64, арк. 35.

[2] Там же, оп. 31, спр. 20, арк. 29, 30; Запорізький облдержархів, ф. Р-2520, оп. 1, спр. 5, арк. 1—2.

Населення зустрічає радянських воїнів-визволителів. Село Кірове, вересень 1943 р.

площ, бо не вистачало техніки, тягла. В колгоспі ім. 30-ї Іркутської дивізії, наприклад, залишилися 2 рядкові сівалки і 3 косарки. Хліб косили косами, возили на коровах. Люди трудилися самовіддано. 188 колгоспників і робітників були нагороджені медалями «За доблесну працю у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр.» Успішно відбудовувалася Жеребецька МТС. Відновили роботу силовий, токарний, моторний, інструментальний цехи. Працівники МТС зібрали і відремонтували 56 тракторів. Восени було піднято зябу в півтора раза більше, ніж заплановано.

Після закінчення війни до села повернулися 978 демобілізованих воїнів. Партійна, комсомольська організації, сільська Рада очолили наполегливу боротьбу трудівників села за хліб, молоко, м'ясо, в яких країна відчувала найгострішу потребу. Комуністів було розставлено на найважчих ділянках. Вони стали застрільниками і організаторами змагання за піднесення всіх галузей господарства. Уже в 1946 році порівняно з попереднім роком артілі вдвічі збільшили виробництво зерна. Самовідданою працею уславили себе десятки механізаторів Жеребецької МТС. Молодіжна тракторна бригада І. О. Кулика виборола першість в обласному змаганні[1]. 1949 року колгоспи досягли довоєнного рівня виробництва. Були відбудовані всі господарські, громадські та житлові приміщення, промислові підприємства.

У червні наступного року з шести було створено два колгоспи — ім. Димитрова та ім. Воровського. Це позитивно позначилося на господарстві. За 5 років виробництво зерна збільшилося в півтора раза, значно зросло поголів'я худоби. У квітні 1958 року обидва колгоспи об'єдналися в одне велике багатогалузеве господарство, що дістало назву «Ленінським шляхом». До нього приєдналася і артіль ім. 40-річчя Жовтня, розташована в сусідньому селі Васинівці. Об'єднаний колгосп мав близько 10 тис. га орної землі. Вже перший рік господарювання відзначився добрими виробничими показниками. Було одержано по 20 цнт зернових з га. За семирічку доход колгоспу виріс більш як на півмільйона крб. Великі прибутки дали змогу розгорнути капітальне будівництво. За цей час побудовано чимало корівників, свинарників і пташників.

Завдяки цілеспрямованій виховній роботі парторганізації невпинно зростали ряди передовиків і новаторів виробництва. У роки семирічки золотими та срібними медалями, а також дипломами ВДНГ СРСР було відзначено працю 67 колгоспників, 14 з них удостоєні високих урядових нагород. На всю республіку лине слава Г. П. Ададурової, ланка якої, вирощуючи кукурудзу на силос, збирала на зрошуваній ділянці близько тисячі цнт зеленої маси з га. Г. П. Ададуровій присвоєно

[1] Запорізький облдержархів, ф. Р-1236, оп. 2, спр. 120, арк. 23, 117.

звання Героя Соціалістичної Праці. Трудящі області обрали її депутатом Верховної Ради України. Велику пошану серед колгоспників здобула депутат районної Ради Є. К. Авраменко. Понад чверть віку працює вона на тваринницьких фермах. За семирічку загальний прибуток колгоспу від вирощеного Є. К. Авраменко молодняка великої рогатої худоби становив 1,8 млн. крб. За досягнуті успіхи передовій телятниці присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці.

Нових успіхів добилися колгоспники в поточній п'ятирічці. 1969 року, незважаючи на несприятливі погодні умови, вони зібрали пересічно по 22 цнт зернових з га. Добре вродили кукурудза, соняшник, ячмінь, горох, буряки. Великий прибуток дав двохсотгектарний сад і виноградник (64 га).

Успішно розвивається і тваринництво. На фермах налічується понад 3 тис. голів великої рогатої худоби. Внаслідок спорудження двох типових механізованих пташників, поліпшення догляду за поголів'ям, птахівництво стало високоприбутковою галуззю господарства. Загальний прибуток колгоспу у четвертому році п'ятирічки перевищив 2,1 млн. карбованців.

Великі кошти витрачаються на електрифікацію всіх виробничих ділянок і механізацію найбільш трудомістких процесів в тваринництві та рільництві. Професія механізатора стала провідною. 123 члени колгоспу водять в полі трактори й комбайни, ремонтують техніку, обслуговують складні механізми ферм і системи зрошення. В господарстві працюють 29 спеціалістів з вищою та середньою спеціальною освітою — інженери, агрономи, зоотехніки, ветеринари.

Успішно розвиваються в селі і підприємства місцевої промисловості. На заводі «Керамік», де трудяться 52 робітники, виготовляються каналізаційні труби, ізолятори. Виробничий план 1969 року його колектив значно перевиконав. Завод по виробництву сирів того ж року дав споживачам сотні тонн продукції. Понад десять тонн хлібобулочних виробів випікає за добу хлібокомбінат.

Усіма своїми успіхами трудівники села зобов'язані повсякденному керівництву 4 партійних організацій. 87 комуністів об'єднує одна лише колгоспна парторганізація. В центрі її уваги — питання економіки, культури виробництва, впровадження досягнень науки, передового досвіду. Вірними помічниками комуністів показали себе комсомольські організації, які об'єднують 134 члени ВЛКСМ. Не раз на районну Дошку пошани заносили прізвища комсомольців: доярок В. Г. Склярової та Н. В. Кравцової, механізаторів В. С. Суботи, О. О. Щербини, О. А. Корнієнка.

Велику роль у житті села відіграє місцева Рада, до складу якої входять 55 депутатів. Її виконком разом з комісією по впорядкуванню і шляховому будівництву склав план роботи квартальних і вуличних комітетів. Було вирішено мобілізувати громадськість для закладки парку культури і відпочинку, впорядкування і озеленення вулиць та садиб. Нині вже можна бачити чудові наслідки діяльності ентузіастів. У центрі села, біля середньої і восьмирічної шкіл, будинку культури зеленіють тінисті сквери і парки. Тут споруджено пам'ятники загиблим радянським воїнам. 1968 року встановлено 20 меморіальних дощок, на яких викарбувано прізвища односельчан, які загинули на фронтах Великої Вітчизняної війни. В центрі села височить 8-метровий пам'ятник С. М. Кірову.

З кожним роком розквітає село. З'являються нові вулиці, забудовані цегляними та облицьованими будинками, критими шифером, черепицею, залізом. У післявоєнний час за допомогою колгоспів і держави спо-

Група школярів Азербайджанської РСР у гостях в учнів Кіровської середньої школи. 1967 р.

руджено близько тисячі житлових будинків, корпус восьмирічної школи, приміщення дитячого будинку-інтернату, мости через річки Конку та Жеребець тощо. До послуг трудящих — відділення зв'язку, телефонна станція, радіовузол, майстерні побутового комбінату.

Добре організовано службу охорони здоров'я. Дільнична лікарня має сто ліжок. Тут працюють понад 50 чоловік з вищою і середньою медичною освітою. Щороку чимало трудівників села зміцнюють здоров'я в санаторіях і будинках відпочинку; в піонерських таборах за рахунок колгоспу і по путівках профспілок відпочиває близько ста дітей.

Понад 1,2 тис. дітей і підлітків навчаються в 7 школах. За зразкову багаторічну педагогічну роботу і активну громадську діяльність директор середньої школи села Кірового В. Й. Ковтуненко нагороджений орденом «Знак Пошани», чотирьох вчителів відзначено значками «Відмінник народної освіти», а трьох — Почесними грамотами Міністерства освіти Української РСР. З часу заснування Кіровську середню школу закінчило півтори тисячі учнів, 670 з них здобули вищу освіту, стали агрономами, зоотехніками, інженерами, діячами культури та ін. Уродженцями села є український радянський письменник О. Є. Носенко, генерал-майор Радянської Армії Є. В. Гринько, кілька кандидатів наук.

Громадськість села дбає про найповніше задоволення культурних запитів трудящих, розвиток народних талантів. При будинку культури працюють численні гуртки художньої самодіяльності, які добре відомі в районі. Артисти-аматори — бажані гості на фермах і польових станах, в сусідніх селах. Вони не раз посідали перші місця на районних оглядах самодіяльного мистецтва. На сцені будинку культури часто виступають актори Запорізького театру ім. Щорса, обласної філармонії, мистецькі колективи інших міст країни.

На вечори трудової, революційної і бойової слави збирається майже все село. Особливо урочисто і зворушливо проходять посвячення випускників шкіл у хлібороби. Їм вручають посвідчення членів колгоспу, до них із словом-наказом звертаються ветерани праці, передовики виробництва. Перед трудящими часто виступають члени лекторських груп товариства «Знання» — вчителі, лікарі, спеціалісти сільського господарства.

Мешканці Кірового пишаються своєю бібліотекою, якій присвоєно звання культурно-освітньої установи відмінної роботи. В цьому велика заслуга завідуючої Ю. С. Головкіної, яку нагороджено медаллю «За трудову доблесть».

Колгоспники, робітники, службовці, примножуючи доробок у господарському і культурному будівництві, прагнуть бути гідними незабутньої пам'яті С. М. Кірова, ім'ям якого названо село.

І. К. КРАСНОСЕЛЬСЬКИЙ

КОМИШУВА́ХА

Комишуваха — селище міського типу, центр однойменної селищної Ради. Розташована в глибокій долині, по обидва береги річки Конки та її притоки Комишуватки (звідси і назва населеного пункту). Відстань від районного центру — 31 км. На околиці селища є залізнична станція Фісаки (на лінії Запоріжжя—Пологи). Комишуваху перетинає шосейний шлях. Населення — 5,5 тис. чоловік. Комишуваській селищній Раді підпорядковано населені пункти Григорівське, Димитрове, Одарівка, Червоний Жовтень.

Поблизу селища виявлено чимало корисних копалин, які мають промислове значення. Зокрема, тут залягають великі шари залізної руди, а також марганцеві руди, буре вугілля, каоліни, білі кварцові піски, вапняки й граніти.

Навколо Комишувахи розташовано багато курганів — свідків давнього заселення людиною придніпровських степів. Біля одного з них знайдено кам'яну со-

киру-молот доби бронзи (II тисячоліття до н. е.). Збереглися руїни Микитської фортеці, яка належала до Дніпровської укріпленої лінії.

У 1770 році, під час будівництва цієї фортеці, за 4 версти від неї засновано солдатську слобідку Павлівку (вона ж Комишуваха)[1]. Спочатку тут спорудили казарми, а потім — землянки, де мешкали майстрові та рекрутські сім'ї. Уже в перший рік поселяни пережили жахливу моровицю, а через 3 роки — епідемію чуми, занесену сюди з Туреччини. Населення слобідки, рятуючись від наглої смерті, залишало свої домівки і тікало в степ.

Після ліквідації 1775 року Запорізької Січі в Комишувасі оселилося кілька сімей запорізьких козаків. Згодом сюди почали прибувати кріпаки-втікачі, а також державні селяни. Уже з самого початку давалася взнаки значна майнова нерівність: у бідняків були самі землянка та робочі руки, а багатії зводили добрі оселі, мали худобу й реманент. Голота змушена була наймитувати в багатіїв. Хліборобство тут розвивалося повільно, переважало скотарство. Жителі розводили худобу і коней, займалися різними промислами, серед яких найпоширенішим був каменотесний.

У 1777 році до Микитської фортеці було приписано 13 970 десятин, в т. ч. 6908 десятин до поселення Комишувахи, де проживало 307 чоловік[2]. Становище більшості населення, особливо незаможного прошарку, було нелегким. Не маючи тягла й інвентаря, бідняки мусили віддавати свої наділи в оренду заможним господарям.

Бідування селян-бідняків посилювалися частими неврожаями, яких з 1799 по 1856 рік було 20, непосильними податками. На початку XIX ст. вони дорівнювали на рік 12—15 крб. з ревізької душі та 1,5—2 крб. за десятину надільної землі. Селяни терпіли також від військового постою та різного роду повинностей і поборів. Особливо ж великих збитків зазнали вони під час російсько-турецьких війн, а також Кримської війни 1853—1856 рр. Жителів примушували за безцінь здавати армійським інтендантам продовольство і фураж.

Після реформи 1861 року державні селяни Комишувахи мали сплачувати за землю оброчний податок, який перевищував старі оброчні платежі майже на 15 процентів.

Із зростанням населення (у 1859 році в селі проживало 1660 чоловік, а 1899 року — 4,2 тис. чоловік) наділи селян дедалі зменшувалися. Внаслідок трьох земельних переділів, проведених до 1891 року, наділ на ревізьку душу скоротився з 12,1 до 3,5 десятини[3]. Та не всі родини мали й такий мізерний клаптик землі. Напередодні XX ст. із 630 общинних дворів 37 зовсім не мали землі, у 10 було менше ніж по одній десятині, у 79 — від 3 до 5 десятин, а в 309 дворів — від 5 до 10 десятин. Всі ці господарства або зовсім не мали робочої худоби і реманенту, або мали їх обмаль. Отже близько 70 проц. дворів були бідняцькими. На кожне з 138 середняцьких господарств припадало по 10—25 десятин посіву. Але у значної їх частини теж не вистачало тягла та інвентаря. Про це свідчить той факт, що 488 бідняцьких і середняцьких дворів обробляли свої наділи, вдаючись до супряги. 60 господарств не мали навіть і цієї можливості, вони зовсім не засівали своїх наділів, а здавали їх в оренду багатіям. В селі налічувалося 57 куркульських і заможних родин, кожна з них засівала по 25—50 і більше десятин. Всі вони орендували землю у місцевих бідняків, а також у навколишніх поміщиків.

Багатії мали промислові підприємства — каменоломні, млини, олійниці, повстяну, бондарну і колісну майстерні тощо. Глитай Рутберг захопив у свої руки видобуток вапняку. Маючи 4 випалювальні печі, він експлуатував понад 100 робітників з місцевої бідноти. За 14-годинний робочий день Рутберг платив їм по 30—40 копійок. Понад 350 бідняцьких родин відривали працездатних чоловіків і жінок від сільськогосподарських робіт і посилали на заробітки в каменоломні, на

---

[1] Списки населенных мест Российской империи, XIII. Екатеринославская губерния, стор. XIX.
[2] Я. П. Новицкий. История города Александровска..., стор. 140.
[3] Материалы для оценки земель Екатеринославской губернии, т. 2, ч. 2, стор. 260—269.

споруджения залізниці Довгинцеве — Волноваха, яку прокладали у 1885—1900 рр.[1]

Чимало вихідців з села працювали на підприємствах Олександрівська і Катеринослава. Через них до Комишувахи потрапляла революційна література: листівки, прокламації тощо. Соціал-демократи Олександрівська вели пропагандистську роботу серед селянства. У Комишувасі був створений політичний гурток, до якого входили місцеві бідняки К. К. Грушецький, Т. О. Дудник, Ю. М. Андрющенко, П. Д. Бирюк та інші. Цей гурток став ядром місцевої соціал-демократичної групи, яка підтримувала зв'язок з Олександрівською соціал-демократичною організацією, а через неї і з Катеринославським комітетом РСДРП[2].

У 1905 році під час страйків у Олександрівську і особливо збройного повстання, що почалося 12 грудня, члени Комишуваської соціал-демократичної групи збирали гроші для закупівлі зброї, допомагали повсталим робітникам продовольством. Кілька чоловік виїхали до міста, щоб взяти безпосередню участь у збройній боротьбі пролетарів проти самодержавства. В грудні 1905 року на станції Фісаки відбувся мітинг залізничників, які гаряче підтримали революційні виступи робітників Петрограда, Москви й Олександрівська[3]. Активну участь у цьому мітингу брали селяни. Вони всіма засобами підтримували боротьбу робітників. Наприклад, селянин Л. Василенко розповсюджував антиурядові прокламації, переховував революціонерів, яких розшукувала поліція.

Після поразки Олександрівського збройного повстання його учасники — К. К. Грушецький, Т. О. Дудник, Ю. М. Андрющенко емігрували до Америки, звідки повернулися лише після перемоги Лютневої буржуазно-демократичної революції. П. Д. Бирюк наприкінці 1905 року був схоплений жандармами і засуджений до довічної каторги. Телеграфіст станції Фісаки О. Коломієць теж був висланий до Сибіру. О. Гончаренко, О. Борисенко, П. Барабаш, уникнувши арешту, продовжували революційну роботу в селах Олександрівського, Мелітопольського і Бахмутського повітів. Поліція довго вистежувала їх і, нарешті, схопила в Новоросійську. 1912 року їх було засуджено до довічної каторги[4].

Революція 1905—1907 рр. зазнала поразки, але більшовицькі ідеї конфіскації поміщицьких земель та розподілу їх серед бідняків жили в свідомості селян. Столипінська аграрна реформа ще більш посилила класові суперечності на селі. У 1911 році в Комишувасі з 712 дворів 60 проц. були малоземельними, близько 100 родин зовсім не мали наділів. Зосередивши в своїх руках через оренду 65 проц. землі і маючи вдосталь робочої худоби та сільськогосподарського інвентаря, куркулі дедалі багатіли. Майже половина мешканців села була їхніми боржниками.

У 1913 році в Комишувасі налічувалося 5177 жителів. З часу заснування село дуже змінилося. В центрі у цегляних будинках жили багатії. Тут же височіла церква, було відкрито 15 крамниць та магазин сільськогосподарських машин. Основна маса селян мешкала в убогих хатинах. Чимало бідняків працювало на 2 великих парових млинах, споруджених німцями І. Классеном і Г. Герцем, на цегельному і черепично-цементному заводах, в каменоломнях та каменотесних майстернях. В них трудилося близько 700 робітників. У Комишувасі було також 8 вітряків, гончарні, бондарні, повстяні та колісні майстерні. З 1878 року в селі діяла кінна станція поштового тракту Катеринослав—Оріхів[5].

Напередодні першої світової війни на станції Фісаки було відкрито фельдшерський пункт, де працювали фельдшер і акушерка. Вони обслуговували переважно залізничників. А селянська біднота, як і раніше, мусила звертатися до знахарок.

---

[1] Список населенных мест Александровского уезда Екатеринославской губернии. Екатеринослав, 1902, стор. 10—15.

[2] ЦДІА УРСР у Києві, ф. 313, оп. 2, спр. 1, арк. 1—5.

[3] Славная страница в истории Александровска, стор. 26, 29, 30, 39.

[4] ЦДІА УРСР у Києві, ф. 313, оп. 2, спр. 2579, арк. 316; оп. 1, спр. 1, арк. 1942.

[5] Запорізький облдержархів, ф. 32, оп. 1, спр. 298, арк. 1; Россия. Полное географическое описание нашего отечества, т. 14, стор. 388.

Більшість жителів Комишувахи не мала доступу і до освіти. Наприкінці XIX ст. тільки шоста частина наявних у селі дворів посилала дітей до школи. З 612 хлопчиків та дівчаток земську однокласну початкову школу, відкриту в 1871 році замість церковнопарафіяльної, відвідувало всього 140 дітей. У 1912 році в селі працювало 4 земські початкові школи, в яких навчалося 326 учнів, тобто п'ята частина всіх дітей шкільного віку. Понад 60 проц. мешканців Комишувахи були зовсім неписьменними, а решта ледь-ледь могла читати і писати. Однак жадоба знань серед селян була великою. Книжки невеличкої народної бібліотеки, створеної у 1908 році з ініціативи вчителів, зачитувалися до дірок[1].

Всупереч переслідуванням української мови та культури в селі старанно зберігалися кращі національні звичаї, обряди, розвивалося самобутнє народне мистецтво. Чудові витвори місцевих умільців Н. І. Пацюка, С. С. Пустовіта та інших з каменю й глини за мотивами народних легенд і пісень славилися по всій губернії.

Перша світова війна згубно вплинула на селянські господарства. З Комишувахи до армії було мобілізовано 48 проц. працездатних чоловіків. Кількість коней та робочої худоби внаслідок реквізицій скоротилася майже наполовину. Селяни все менше засівали землі. Набагато важчими, ніж у мирний час, стали натуральні повинності, особливо гужова та шляхова, зростала дорожнеча. Все це призводило до розорення і зубожіння не тільки бідняків, а й середняків.

Під впливом революційної агітації олександрівських та катеринославських більшовиків, які час від часу приїздили до Комишувахи, трудящі переконувалися, що головним винуватцем народних бідувань є царизм. Вони палко вітали повалення самодержавства і проголошення в Росії республіки. Народні маси чекали від Тимчасового уряду миру і землі. Та дарма. І вже у травні—червні 1917 року селяни почали самовільно косити поміщицькі луки.

Особливо посилилися революційні настрої трудящих, коли до Комишувахи повернулися політичні емігранти — К. К. Грушецький, Ю. М. Андрющенко, Т. О. Дудник. З сибірського заслання приїхав П. Д. Бирюк. Було створено партійний осередок. У серпні 1917 року в Комишувасі відбувся підпільний селянський з'їзд, організований більшовиками Олександрівська. У ньому взяв участь 61 делегат від 11 волостей повіту. З'їзд засудив антинародну політику Тимчасового уряду, закликав селян почати на місцях конфіскацію поміщицьких земель і майна, формувати бойові дружини на випадок опору поміщиків та їх прислужників[2]. Після перемоги Жовтневого збройного повстання петроградського пролетаріату в Комишувасі в листопаді 1917 року було обрано спеціальний комітет для переділу землі.

Радянську владу в селі встановлено на початку січня 1918 року. Тут був створений волосний ревком (його очолив К. К. Грушецький), а у березні — земельний комітет (голова К. І. Троян)[3]. Радянські органи приступили до втілення в життя ленінського Декрету про землю. Вони вилучали у куркулів надлишки землі і розподіляли їх між бідняками. Класові вороги чинили жорстокий опір цим заходам, вдаючись до терору. Від їх рук загинув активний борець за владу Рад П. Д. Бирюк. Для боротьби проти контрреволюційних елементів і захисту завоювань Жовтня ревком створив червоногвардійський загін. Він брав участь в боях проти австро-німецьких загарбників, а після того, як у квітні 1918 року вони захопили Комишуваху, приєднався до регулярних частин Червоної Армії.

Майже 8 місяців грабували окупанти село. Вони вивезли з Комишувахи понад 200 коней, багато худоби, кілька вагонів хліба. Тільки в грудні 1918 року під натиском Червоної Армії загарбники залишили село.

У Комишувасі відновив діяльність ревком. З бідноти та активістів сформовано загін для охорони села від куркульських банд. Волревком і партосередок продовжили розподіл землі з розрахунку 2,25 десятини на кожного члена родини. Вони також

[1] Справочная книга Екатеринославской епархии за 1913 г. Екатеринослав, 1914, стор. 31.
[2] За власть Советов, стор. 267, 268.
[3] Дніпропетровський облдержархів, ф. 11, оп. 1, спр. 1085, арк. 1, 7, 10, 64.

організували збирання хліба для населення промислових міст, набирали добровольців до Червоної Армії. Але у червні 1919 року денікінці, захопивши Оріхів, рушили на Комишуваху і далі — на Олександрівськ. З боями відступили за Дніпро радянські військові частини і разом з ними створені ревкомом червоногвардійські загони. В село вдерлися білогвардійці. Тільки на початку січня 1920 року частини 45-ї дивізії 14-ї армії визволили Комишуваху від ворога[1]. Діяльність відновлених органів Радянської влади проходила в умовах відчайдушного опору куркульства, боротьби з бандитизмом. Однак партосередок і ревком добилися виконання плану продрозверстки. Комишуваську волость було занесено на Червону дошку. Жителі села одержали мануфактуру, цукор, сірники та інші товари[2].

Влітку 1920 року становище ускладнилося: почався наступ врангелівських військ. У другій половині липня ворог оволодів залізницею в районі Оріхів — Комишуваха. На станції Фісаки стояв бронепоїзд, навівши гармати на село. Повсюди нишпорили карателі, грабуючи і вбиваючи селян. Та пануванню білих швидко настав кінець. У жовтні бійці 16-ї кавалерійської бригади 2-ї Кінної армії визволили село від врангелівців. В бою під Новояковлівкою загинув командир цієї бригади П. П. Костін. Його поховано на станції Фісаки, на могилі встановлено гранітний пам'ятник.

Після переможного закінчення громадянської війни трудящі почали боротьбу за відродження зруйнованого господарства. Її очолили волосний ревком, партійний осередок (секретар Н. Жилін), що відновили діяльність наприкінці жовтня. Активну допомогу їм подавали сільський ревком і комітет незаможних селян, організовані протягом листопада—грудня 1920 року.

17 грудня у селі відбулися загальні збори громадян, які ухвалили провести підготовку до першої мирної весни. Найближчого часу сотні людей вийшли засипати окопи, прибирати з полів колючий дріт тощо. Мирній праці людей перешкоджали часті напади на село бандитських зграй. Так, вночі 23 листопада бандити вчинили наскок на волосний ревком, а в грудні Комишуваху захопили махновці. Вони вщент пограбували село, вбили голову ревкому К. К. Грушецького[3]. У боротьбі з бандитами загинули також сільські активісти Д. А. Чорнявський, К. К. Просяний, М. О. Темний, слідчий Олександрівського губревкому Б. Ю. Вишневецький.

Та, незважаючи на куркульський терор, в селі й далі здійснювалося соціалістичне будівництво. 24 січня 1921 року на загальних зборах громадян Комишувахи було обрано сільську, а 27 січня — волосну Ради. Головою сільвиконкому став П. О. Табарний. Депутати Ради організували виконання продрозверстки, обладнали і відкрили бібліотеку з читальнею. Було створено сільське споживче товариство, яке постачало біднякам потрібні товари за зниженими цінами. Товариству виділили 90 десятин землі під оранку і 30 — під городи[4]. Партосередок і Рада вели підготовку до весняних польових робіт. Проте через нестачу тягла, реманенту і зерна хлібороби змогли зорати і засіяти менше половини орної землі. Влітку 1921 року через посуху посіви майже повністю загинули. Почався голод.

У липні Комишуваська сільська Рада намітила заходи щодо боротьби з голодом. В селі було відкрито 6 їдалень і кілька продовольчих пунктів, де харчувалися бідняцькі родини. У жовтні відбулася волосна безпартійна жіноча конференція, яка закликала жінок взяти активну участь у врятуванні дітей, у створенні дитячих будинків та ясел. Держава виділила населенню Комишувахи 300 пудів хліба і 10 тис. пудів насіння[5].

[1] Гражданская война на Украине, т. 2, стор. 629, 692.
[2] Нариси історії Запорізької обласної партійної організації, стор. 87.
[3] Запорізький облдержархів, ф. Р-169, оп. 1, спр. 76, арк. 1, 12; ф. Р-73, оп. 1, спр. 89, арк. 17.
[4] Там же, ф. Р-391, оп. 1, спр. 1, арк. 14, 397, 398, 408; ф. Р-27, оп. 3, спр. 38, арк. 207.
[5] Годовой отчет Запорожского уездного исполкома Совета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов V съезду Советов, стор. 9—17, 72, 77.

Тяжкою була весна 1922 року, але на посівну вийшли всі працездатні. Рік видався дещо кращим. Врожай зернових не перевищував 25—30 пудів з десятини, але з голодом було покінчено.

Ще однією важливою перемогою трудящих була ліквідація бандитизму, якою керував волревком, створений в липні замість волвиконкому. Він спирався на загін самооборони на чолі з Г. Вівденком.

Того ж року з ініціативи партійної організації на хуторі поруч з селом було організовано перше колективне господарство — комуну «Червоний Жовтень», в якій об'єдналися 15 бідняцьких родин (через 3 роки на її базі створено ТСОЗ). В селі відкрито прокатну станцію, де бідняки могли за невеликі кошти брати в оренду сільськогосподарські знаряддя, а пізніше — сільський комітет взаємодопомоги. У наступні роки було відновлено довоєнні посівні площі, зросли врожаї. Розвивалися кустарні промисли, особливо на базі місцевих покладів вапняку. У Комишувасі почали працювати цегельно-черепичний завод, 3 вапнярні, 4 кузні, бондарна, гончарна і повстяна майстерні, 4 кооперативні та 1 державний вітряні млини, 10 крамниць (переважно приватні)[1].

Поряд з відродженням і дальшим розвитком господарства партійна організація, сільрада приділяли багато уваги культурному будівництву. 1921 року в Комишувасі було вже 4 школи, де навчалося 340 дітей. Розгортався наступ на неписьменність: в чотирьох гуртках лікнепу селяни вчилися грамоти. Комсомольці обладнали сільбуд. Тут працювали гурток політграмоти та драматичний гурток художньої самодіяльності.

Значно поліпшилося медичне обслуговування населення. При фельдшерському пункті відкрили амбулаторію і аптеку.

У жовтні 1923 року відбулися вибори нового складу сільської Ради. На засіданнях обговорювалися питання впровадження сівозмін, ремонту шляхів, ліквідації неписьменності тощо. Комуністи і члени сільради вели активну політико-виховну роботу серед трудящих. За їх ініціативою населення зібрало близько 10 тис. крб. на будівництво повітряного флоту Країни Рад.

Як найважчу втрату пережили трудящі Комишувахи смерть вождя революції В. І. Леніна. 23 січня 1924 року відбулися траурне засідання сільради і селянські збори. В ухваленій постанові говорилося: «Даємо клятву тісніше згуртувати свої лави для боротьби з міжнародною контрреволюцією. Спи, дорогий наш вождь, розпочату тобою справу ми доведемо до кінця»[2].

У жовтні 1928 року проїздом на Дніпрогес в Комишуваху завітали голова ВУЦВКу Г. І. Петровський, Максим Горький та журналіст Михайло Кольцов. На мітингу, що відбувся у селі, великий пролетарський письменник закликав трудящих до культурної революції, до активної участі в індустріалізації країни. Селяни гаряче відгукнулися на цей заклик. Протягом 1928—1930 рр. понад 300 мешканців Комишувахи працювало на Дніпрельстані.

Переломним у житті селян став 1929 рік. В селі організовано 2 колгоспи — ім. Ворошилова та ім. Сталіна. Їх очолили бідняки-комуністи С. Ф. Рудченко та П. Т. Дуб. Зміцнювати і розвивати молоді артілі допомагали посланці робітничого класу Запоріжжя комуністи двадцятип'ятитисячники І. І. Мінаєв, О. Сазонов, М. П. Бєліков, Л. Я. Зотов[3].

Куркулі чинили шалений опір колективізації. Переконавшись, що їм не залякати селян примарою голоду і зубожіння, вони вдалися до підпалювання артільних скирт хліба, стаєнь, отруєння худоби. За рішенням колгоспних зборів наприкінці 1930 року два десятки господарств сільських багатіїв було розкуркулено, а самих глитаїв виселено. Незабаром виявилося, що не всіх ворогів колгоспного

[1] Довідник по населених пунктах Запорізької округи, стор. 40—41.

[2] Запорізький облдержархів, ф. Р-391, оп. 1, спр. 6, арк. 94; спр. 24, арк. 1.

[3] Б. Сатановский, Л. Кириллова. Запорожский электровозоремонтный завод. Днепропетровск, 1965, стор. 107.

Культивація посівів кукурудзи на полях колгоспу «Радянська Україна». Селище Комишуваха, 1967 р.

ладу викрито і знешкоджено. 19 жовтня 1933 року пострілом з обріза вбито комсомольця-механізатора А. Ф. Короля. Цим підлим вбивством куркулі і їх прибічники намагалися зірвати осінні польові роботи. Та дарма! За кермо трактора сів інший комсомолець, і підняття зябу було успішно завершено[1].

Колгоспний лад рік у рік зміцнювався. Цьому сприяло створення в 1933 році Жеребецької МТС, що обслуговувала також артілі Комишувахи. Того ж року на колгоспних ланах з'явилися перші радянські комбайни, надіслані для випробування запорізьким заводом «Комунар». Незабаром сталася ще одна важлива подія. Лінія електропередачі від Дніпрогесу дійшла до Комишувахи, і лампочки Ілліча засвітилися в хатах колгоспників. Невдовзі село було повністю електрифіковане.

Провідну роль у господарському і культурному будівництві на селі відігравала партійна організація, яка 1933 року налічувала 35 комуністів і мала партійні групи в колгоспах. Комуністи керували роботою комсомольської організації, що об'єднувала у своїх лавах 120 юнаків та дівчат. Члени партії і комсомольці спрямовували зусилля колгоспників на підвищення врожайності зернових і технічних культур, на розвиток тваринництва. І ці зусилля не були марними. Якщо до 1936 року артілі збирали зернових пересічно по 7—8 цнт з га, то в передвоєнні роки вже до 18 цнт. Партійні групи добилися організації в колгоспах зразкових тваринницьких ферм. Перед війною громадське тваринництво налічувало 620 голів великої рогатої худоби, майже 4 тис. овець. За визначні успіхи в розвитку господарства обидві комишуваські артілі 1940 року стали учасниками Всесоюзної сільськогосподарської виставки.

Колгоспи добре оплачували працю своїх членів. Колгоспники одержували на трудодень до 5 кг хліба і 6 крб. грішми. Наприклад, селянин І. Я. Мащенко разом з сином на вироблені трудодні отримав 5,2 тис. крб. грішми і 3,9 тонни хліба[2]. Достаток прийшов у кожну родину. На нових широких і прямих вулицях села з'явилося чимало добротних кам'яних будинків. Перед війною житловий фонд Комишувахи був капітально відремонтований, багато хат обличковано цеглою і покрито черепицею. Село, яке до революції не мало садків, тепер потопало в зелені.

Жителі забули про домотканий одяг і саморобне взуття. До їх послуг були шевська і кравецька майстерні. Промислові і продуктові товари вони купували в магазинах і крамницях. Великий попит мав вироблюваний місцевою промисловою артіллю полив'яний посуд: глечики, макітри, горщики, миски тощо. Ця артіль об'єднувала близько півсотні родин потомствених гончарів. Очолював її колишній червоний партизан Н. І. Пацюк.

Дедалі поліпшувалося медичне обслуговування трудящих. 1937 року було відкрито лікарню. До Комишувахи приїздили лікарі із Запоріжжя, давали медичні консультації, обстежували населення.

---

[1] Газ. «Ленінським шляхом», 24 жовтня 1933 р.
[2] Газ. «Ленінським шляхом», 22 січня 1939 р.

Багато уваги приділялося розвиткові культури і, зокрема, освіти. У 1927 році в селі відкрито першу, а згодом і другу семирічні школи. Через десять років тут працювали середня, 4 семирічні і початкові школи. Завдяки наполегливій праці педагогічного колективу, що складався з 40 учителів, до 1936 року було повністю ліквідовано неписьменність. Вчителі виступали з лекціями, влаштовували літературні вечори. Драматичні колективи ставили п'єси Т. Г. Шевченка, М. Л. Кропивницького, а 1939 року показали глядачам оперу М. В. Лисенка «Наталка Полтавка». В цій виставі взяли участь майже всі самодіяльні гуртки, що працювали у двох будинках культури,— хорові, танцювальні, а також струнний оркестр. У сільбудах демонструвалися кінофільми; працювали бібліотеки, які разом з шкільними мали понад 20 тис. примірників книг.

Війна обірвала щасливе життя людей. 22 червня 1941 року до військкомату надійшли сотні заяв від жителів з проханням негайно відправити їх на фронт. Близько 400 мешканців села із зброєю в руках пішли захищати соціалістичну Вітчизну. Незважаючи на нестачу робочих рук, колгоспники вчасно зібрали і обмолотили хліб, виконали державні хлібопоставки. У глиб країни було евакуйовано найціннішу техніку, худобу. На початку липня в селі організовано загін народного ополчення. З наближенням фронту ополченці влилися до лав Червоної Армії.

Гітлерівці захопили Комишуваху 3 жовтня 1941 року. У центрі села, на подвір'ї колгоспу, вони створили концтабір, де тримали близько 12 тис. полонених червоноармійців. Фашистські кати цілими партіями розстрілювали поранених, знесилених голодом людей. Місцеві жителі всіляко допомагали радянським воїнам. Ризикуючи життям, вони передавали до табору продукти, переховували червоноармійців, яким щастило втекти з полону.

Мешканці села чинили опір фашистам: саботували сільськогосподарські роботи, ховали від ворога хліб, худобу, уникали німецької каторги. Організатором опору була підпільна група, залишена в Комишувасі Оріхівським райкомом партії. До неї входили комуністи І. Т. Калашников, М. Г. Пенечко, Ф. Ф. Сизоненко та ін. Та група діяла лише кілька місяців. На початку 1942 року фашисти напали на її слід. Частину підпільників було розстріляно, а Ф. Ф. Сизоненка — закатовано. Підпільника М. Г. Пенечка гестапівці відправили до Бухенвальда, де він і загинув. За саботаж і антифашистську агітацію вороги розстріляли мешканців села Ф. Т. Братченка, В. М. Курінного, М. і Н. Соколів[1]. Проте терор не зламав патріотичного духу населення, яке й далі боролося проти окупантів.

Відступаючи, гітлерівці спалили або зруйнували приміщення шкіл, лікарні, клубів, колгоспні громадські і господарські будівлі, близько 300 хат. Повністю спустошити село їм перешкодив стрімкий наступ Червоної Армії.

19 вересня 1943 року частини 126-ї стрілецької дивізії (командир дивізії — генерал-майор О. Г. Казарцев) 55-го стрілецького корпусу 51-ї армії Південного фронту визволили Комишуваху від окупантів[2]. Під час кровопролитного бою наші війська знищили сотні гітлерівців, але загинуло немало і радянських солдатів та офіцерів. Військкомат за допомогою червоних слідопитів з'ясував прізвища 123 загиблих радянських воїнів. Їх імена викарбувані на меморіальній дошці обеліска, встановленого на братській могилі.

Великих збитків завдали фашисти Комишувасі. В селі лишилася пара коней та кілька десятків корів колгоспників, схованих ними у плавнях. Однак люди не розгубилися. Почалася відбудова жител, шкіл, господарства колгоспів. Прагнучи допомогти Червоній Армії швидше добити ворога, трудівники села внесли до фонду оборони 6 тис. пудів хліба, зібрали на будівництво ескадрильї імені Поліни Осипенко 65 тис. крб. Селяни передали для поранених радянських воїнів багато овочів, фруктів, теплих речей тощо.

---

[1] Запорожская область в годы Великой Отечественной войны, стор. 73; Запорізький облпартархів, ф. 102, оп. 1, спр. 44, арк. 1—2.

[2] Архів МО СРСР, ф. 55, оп. 30789, спр. 1, арк. 97.

Поступово життя в селі налагоджувалося. Держава надіслала кілька тракторів, плуги, сівалки. Із східних районів країни поверталася колгоспна худоба. Значну увагу було приділено підготовці трактористів, комбайнерів, працівників ферм. Завдяки самовідданій праці трудівників села восени 1943 року їм вдалося засіяти озиминою майже половину всієї орної землі, відремонтувати тваринницькі приміщення.

З великим патріотичним піднесенням трудилися колгоспники і в наступні два роки. 15 колгоспників було нагороджено медалями «За доблесну працю v Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр.». Близько двохсот жителів Комишувахи на заклик партії вирушили до Запоріжжя на відбудову Дніпрогесу ім. Леніна та заводів-гігантів.

У березні 1945 року село стало центром новоутвореного Комишуваського району. Райком партії та райвиконком очолили боротьбу трудівників за найшвидшу відбудову і дальший розвиток господарства. На кінець першої післявоєнної п'ятирічки колгоспи Комишувахи досягли довоєнного рівня виробництва. З 1944 по 1950 рік врожайність зернових майже подвоїлася, а кількість великої рогатої худоби зросла уп'ятеро[1].

У 1950 році здійснено укрупнення колгоспів сільради: 4 артілі об'єдналися в 2. За ними залишили назви — ім. Сталіна та ім. Ворошилова. Господарства економічно міцніли. За високі виробничі показники чимало колгоспників удостоєно урядових нагород, зокрема бригадирів комплексних бригад М. Ю. Гуляєва і П. І. Шахова, що виростили по 30 і більше цнт озимої пшениці на кожному га, відзначено орденом Леніна.

На цей час майже повністю було відроджене і село. Споруджений цегельний завод давав для будівництва цеглу. Почав діяти райпромкомбінат, який мав швейну, взуттєву, гончарну, слюсарну та інші майстерні.

У 1958 році комишуваські артілі об'єдналися в одно велике господарство, що дістало назву «Радянська Україна». За ним закріплено понад 8 тис. га землі, в т. ч. 7,6 тис.— орної. Воно спеціалізується на відгодівлі свиней. Їх кількість перевищує 4,5 тис. голів. Колгосп «Радянська Україна» — одне з найкращих свиновідгодівельних господарств України. У вересні 1967 року в Комишувасі відбувся республіканський семінар з питань комплексної механізації тваринницьких ферм. У четвертому році п'ятирічки на 100 га угідь вироблено по 90 цнт м'яса.

Застосування передових методів агротехніки, широкі іригаційні роботи (1967—1969 рр. зрошено 800 га), раціональне використання потужного машинного парку забезпечують сталі урожаї. 1969 року, незважаючи на «чорні» бурі, колгоспники зібрали пересічно по 20 цнт зернових з га. Добре вродив сад і виноградник.

На основі зростання і розвитку всіх галузей громадського виробництва невпинно підвищуються доходи господарства. За останнє десятиріччя вони збільшилися вдвоє і досягли 1,9 млн. крб. Колгоспники Комишувахи заробляють пересічно по 100 крб. на місяць.

Свиновідгодівельник колгоспу «Радянська Україна». Селище Комишуваха, 1962 р.

Партійна організація колгоспу «Радянська Україна», що об'єднує 45 комуністів, та її бойові помічники — комсомольці (понад сто чоловік), велику увагу приділяють вивченню й поширенню досвіду передовиків, організації соціалістичного змагання. В колгоспі часто відбуваються районні, обласні і республіканські

[1] Запорізький облдержархів, ф. Р-1236, оп. 2, спр. 133, арк. 184, 358; оп. 3, спр. 196, арк. 206, 218.

семінари з питань раціонального господарювання. На них виступають спеціалісти і передові механізатори. Кращі виробничники навіть їздять передавати свій досвід трудівникам інших країн. Механізатор В. М. Курінний навчав передових методів праці кубинських друзів. У 1967 році він побував в Афганістані. На Кубі і в Алжірі працював шофером І. І. Антоненко.

Вулиця Річна в селищі Комишувасі. 1968 р.

Хлібороби Комишувахи гаряче підтримали ініціативу трудящих Бершадського району Вінниччини щодо збільшення виробництва зерна. Трудівники одностайно схвалили новий статут колгоспного життя і послідовно його здійснюють.

У Комишувасі є ще одне сільськогосподарське підприємство — птахофабрика «Дмитрівська». На її фермах налічується 75 тис. штук курей і качок, а також 640 голів великої рогатої худоби.

За останні роки у Комишувасі дальшого розвитку набули підприємства місцевої промисловості. Невпинно зростає видобуток каменю з діючого кар'єру, де застосовується сучасна техніка. У четвертому році п'ятирічки він дав продукції більше як на 150 тис. крб. За останні десять років вдвоє зросла потужність цехів і майстерень побутового комбінату. У селі працюють також база «Заготзерно», «Міжколгоспбуд». Велику допомогу колгоспу «Радянська Україна» та іншим господарствам району подає відділення «Сільгосптехніки». Створена 1955 року інкубаторна станція щороку вирощує півмільйона штук молодняка курей, качок, індиків. Споруджуються й нові підприємства: завод залізобетонних конструкцій та колгоспний овочеконсервний завод. На кожному промисловому підприємстві і птахофабриці є партійні організації. Вони об'єднують 218 комуністів. У десяти комсомольських організаціях налічується 250 членів ВЛКСМ.

Поряд з партійними організаціями велику роль в господарсько-політичному житті відіграє Рада депутатів трудящих. Вона ж дбає про благоустрій Комишувахи, яка у 1957 році стала селищем міського типу. У 1963 році, після ліквідації Комишуваського району, селище увійшло до складу Оріхівського району. За післявоєнний час в Комишувасі оновлено житловий фонд. Лише протягом 1960—1969 рр. споруджено понад три тис. кв. м житла, в т. ч. 8 двоповерхових багатоквартирних будинків.

У центрі селища розташовані палац культури, середня і музична школи, лікарня, магазини тощо. Центральну вулицю заасфальтовано. Вздовж усіх вулиць, обсаджених декоративними й фруктовими деревами, прокладено тротуари. У Комишувасі є три парки, добре обладнаний стадіон. Поблизу будинку правління колгоспу встановлено пам'ятники К. Марксу і В. І. Леніну.

Невпинно поліпшується побутове обслуговування населення. Відкрито швейну і шевську майстерні, радіотелевізійне ательє, готель, їдальні тощо. У магазинах жителі можуть купити всі необхідні товари від хліба, який випікає місцева пекарня, до пральних машин і газових плиток. Протягом останнього десятиріччя трудящі Комишувахи придбали 12 автомашин, сотні мотоциклів, телевізорів, радіоприймачів та багато інших промислових товарів.

У післявоєнні роки значно розширено мережу медичних закладів. Створено лікарняне містечко з амбулаторією, лікарнею на 125 ліжок, пологовим будинком, аптекою. Крім того, в селищі є 4 фельдшерські пункти, а на тваринницьких фермах — профілакторії. Медичну допомогу жителям подають 65 медичних працівників з вищою і середньою спеціальною освітою. Під їх постійним наглядом працюють дитячий садок і ясла, колгоспний дитячий комбінат санаторного типу на сто місць, 5 бригадних ясел.

Зустріч поколінь в Комишуваській середній школі. 1968 р.

Безперервно підвищується освітній і культурний рівень населення Комишувахи. За роки Радянської влади багато уродженців села здобуло середню, середню спеціальну та вищу освіту. Чимало з них стали інженерами, вчителями, лікарями, науковцями, державними і партійними працівниками. Наприклад, І. С. Грушецький—член ЦК КПРС, кандидат у члени Політбюро ЦК КП України, голова Партійної Комісії ЦК КП України.

Нині в селищі працюють 7 шкіл, у т. ч. 2 середні (денна і вечірня). В них навчаються понад 1,3 тис. дітей. Є музична школа. Серед вчителів — 15 відмінників народної освіти. Чудовим педагогом і вдумливим вихователем молодого покоління зарекомендувала себе заслужена вчителька УРСР Є. П. Куваєва. Силами учнів і вчителів у школах створено музеї, відкрито кімнати пам'яті В. І. Леніна, а також революційної, бойової і трудової слави. Працює будинок піонерів.

Увечері багато людей збирається в палаці культури, і кожний знаходить собі заняття до душі. Любителі музики і співів беруть участь в духовому, домровому і естрадному оркестрах, у хоровому гуртку, прихильники хореографічного мистецтва — у танцювальному колективі. Є і драматичний гурток. Самодіяльні колективи виступають з цікавими концертами, виставами. До Комишувахи часто приїздять артисти із Запоріжжя, Одеси, Києва, Москви та інших міст. У палаці культури відбуваються вечори трудової і революційної слави, комсомольські весілля, молодіжні вечори відпочинку тощо.

Крім палацу культури, в селищі є бригадні клуби, літній кінотеатр, що розташований в чудовому парку, кілька бібліотек. До піввікового ювілею Радянської влади в селищі відкрито історико-краєзнавчий музей, а до 100-річчя з дня народження вождя — музей В. І. Леніна. Відвідувачів особливо цікавлять експозиції, що висвітлюють боротьбу трудящих за встановлення влади Рад, за соціалістичну перебудову села, їх участь у Великій Вітчизняній війні. Численні діаграми і фотографії розповідають про трудові звершення робітників, колгоспників Комишувахи.

Багатим і змістовним стало життя трудящих Комишувахи. Вони пишаються тим, що це щасливе життя вони створили своїми власними руками під керівництвом ленінської партії комуністів. На турботу партії вони відповідають, як і всі радянські люди, новими патріотичними справами, за що 453 з них відзначено урядовими нагородами. Кожен трудівник своєю звитяжною працею звеличує рідну землю, віддає всі сили комуністичному будівництву.

А. М. ВОРОБЙОВ, Г. Т. ЗАБІЯКА

ЮРКІ́ВКА

Юрківка (з 1862 по 1921 рік — Білицьке) — село, центр однойменної сільської Ради. Розташована на річці Конці, за 12 км від районного центру. Відстань від найближчої залізничної станції Обща 1 км. Населення — 3127 чоловік.

Численні археологічні знахідки свідчать про те, що в сиву давнину на території нинішньої Юрківки жили люди. На північній околиці села височить група курганів, з яких найбільші — Мечеть-могила і Шаврова могила. У Юрківців збереглося кілька кам'яних половецьких баб — мовчазних свідків далекого минулого[1].

[1] П. А. Заболотский. Старейший запорожский уезд. Нежин, 1903, стор. 60.

У XVI ст. річка Конка була кордоном між «козачою республікою», як називав Запорізьку Січ Карл Маркс, і татарськими володіннями. На Шавровій могилі, найвищій точці лівого берега Конки, татари збудували фортецю, біля якої виріс аул з мечеттю. Навколо цієї могили місцеві жителі не раз знаходили чавунні та свинцеві ядра, що свідчили про запеклі бої запорізьких козаків з татарами.

Після приєднання до Росії південних приморських степів на місці татарської фортеці виникло невелике поселення, яке певний час називалось Аулом. Його засновниками були біглі кріпаки з північних губерній. За іменем одного з перших поселенців — Юрка воно в народі дістало назву Юрківки[1]. Нове село поступово зростало, в перші роки — за рахунок кріпаків-втікачів, а наприкінці XVIII — на початку XIX ст.— державних селян з Волині, Уманщини, яких царський уряд переселяв на береги Конки. Окремі частини села (кутки) місцеві жителі так і називали «Уманщиною», «Волинню» тощо. У 30-х роках XIX ст. в Юрківці оселилося кілька козацьких сімей із Задунайської Січі — Галушків, Чорноморців, Лисенків, Таранів та ін., яким уряд дозволив повернутися на батьківщину.

Тривалий час мешканці Юрківки, які належали до категорії державних селян, використовували великі простори родючого цілинного степу здебільшого як пасовиська. Зерно вирощували лише для власних потреб. Але вже з 40-х років землеробство стає основним заняттям населення, і напередодні реформи 1861 року в селі не залишилось вільних, нерозораних земель. В той час у Юрківці налічувалось 356 дворів, проживало 2569 чоловік[2]. 1862 року село стало волосним центром і на вимогу багатіїв було перейменоване на Білицьке (за прізвищем попа).

У другій половині XIX ст. у Білицькому, як і в інших південних селах, основним напрямом господарства стало виробництво пшениці на продаж. Земля набула великої цінності. Все гостріше відчувалась її нестача, бо населення невпинно зростало, а земельний масив юрківської общини — 10,5 тис. десятин,— з усіх боків затиснутий володіннями великих поміщиків: Попова, Скавронської, Буралова та ін., залишався незмінним. За першим переділом землі, що стався в 1862 році, на кожну з 1386 ревізьких душ припало по 6 десятин орної землі та по 2 десятини під садибу і толоку. З кожним наступним переділом (уже на наявні чоловічі душі) земельні ділянки значно зменшувались.

1886 року в Білицькому проживало 4137 чоловік. З 617 селянських дворів 25 зовсім не мали посівів, 76 — засівали менше 5 десятин, а 165 — від 5 до 10 десятин. Отже 43 проц. родин були бідняцькими, що не могли прогодуватися з власного господарства і мусили шукати додаткових заробітків наймитуванням. До середняцьких належало 286 родин, які сяк-так зводили кінці з кінцями. 65 заможних дворів, крім надільної, мали 572 десятини купленої землі, а також щороку орендували 1,5 тис. десятин. У них було багато робочої худоби, плугів, букерів, сівалок, косарок тощо, тоді як 212 бідняцьких родин або мали по одному коню, а то і зовсім були безтяглими. Чотири п'ятих середняцьких родин теж мусили наймати худобу й інвентар у куркулів, вдаватися до супряги[3].

Заможні селяни возили продавати зерно до Олександрівська й Оріхова, а біднота свій хліб, вирощений ціною тяжкої праці, віддавала за копійки перекупникам, бо мусила сплачувати податки. У 1886 році сума викупних та інших поземельних платежів, а також земських, волосних і мирських податків, що сплачувала селянська община, дорівнювала 12 420 крб. На ревізьку душу припадало 9,8 крб., а з кожної десятини — 1,2 крб. Ці податки лягали важким тягарем на плечі бідняків і середняків. Шукаючи засобів до існування, чимало селян виготовляло на продаж вироби з лози та рогози, вичинювало шкури, 16 селян займалися ковальством,

---

[1] Журн. «Краєзнавство», 1929 р., № 1—2, стор. 31—36.
[2] Географическо-статистический словарь Российской империи, т. 1. СПб, 1863, стор. 161.
[3] Сборник статистических сведений по Таврической губернии, т. 5, таблица Б 74—77.

3 родини — гончарним промислом, одна — колісним. В селі було 4 олійниці, 21 вітряк, 3 хлібні склади, 9 крамниць, що належали куркулям, купцям і торговцям.

Розвиток капіталізму ще більше посилив зубожіння трудящого селянства. На початку XX ст. розмір наділу на чоловічу душу зменшився до 2,6 десятини. З 766 родин 363, тобто майже половина, були бідняцькими[1]. 246 дворів щороку посилали 500 чоловіків, жінок та підлітків в найми до куркулів або на заробітки до Катеринослава, Олександрівська, у Донбас. Спільна праця з робітниками великих промислових центрів сприяла пробудженню політичної свідомості цих селян, поширенню серед них революційних ідей.

У 1905 році до Білицького прибув один з керівників Олександрівського комітету РСДРП Й. Т. Леппік. Разом з соціал-демократами із сусіднього села Комишувахи К. К. Грушецьким та Т. О. Дудником він організував революційний гурток. За доносом провокатора членів гуртка було засуджено до різних строків ув'язнення[2].

У 1907 році царський уряд почав проводити в життя столипінську аграрну реформу, яка призвела до дальшої пролетаризації селянства. Виходячи з общини, безкінні та безреманентні селяни продавали свої ділянки за безцінь — по 30 крб. за десятину, тоді як її ринкова ціна дорівнювала 250 крб. Скуповуючи їх, куркулі зводили землі у відруби. 1913 року 90 глитайських родин мали понад 4 тис. десятин, тоді як 517 бідняцьких і середняцьких господарств — тільки 1040 десятин, а 120 були безземельними.

Напередодні першої світової війни у Білицькому налічувалось 832 двори, проживало близько 10 тис. чоловік[3]. Село забудовувалось за планом, мало широкі, обсаджені деревами вулиці. Біля кам'яних, критих черепицею або бляхою будинків куркулів, торговців зеленіли фруктові садки. Та переважна більшість селян тулилася в убогих хатах-мазанках під солом'яними стріхами.

Протягом сторіччя у селі не було ні медичних, ні навчальних закладів. Лише 1914 року Бердянське повітове земство відкрило тут фельдшерський пункт та аптеку.

В 1873 році перші 30 учнів сіли за парти однокласної школи. На початку XX ст. у Білицькому діяло вже 4 земські школи, де навчалось 120 дітей. Містилися вони у звичайних селянських хатах. Одну з шкіл навіть довелося закрити через цілковиту непридатність приміщення[4]. Кожної весни більше половини учнів залишало навчання, бо мусило допомагати батькам у польових роботах. Взимку дівчатка разом з матерями ткали на продаж килими, доріжки. Часто ці яскраві, барвисті килими, так само як і вироби сільських гончарів, були справжніми витворами народного мистецтва. Село мало своїх талановитих співаків, музикантів — бажаних гостей на всіх сільських святах і весіллях.

Восени 1914 року не справляли весіль. Лемент і плач стояли в селі. Молодих хлопців і дорослих чоловіків зганяли на військово-збірні пункти та відправляли на фронт. Чимало з них загинуло, багато поверталося каліками, хворими. За традицією до «служилого» сходилося мало не все село. Солдати І. Чудновець, Ф. Павленко, М. Назаренко та інші читали селянам привезені з фронту більшовицькі прокламації, окремі примірники «Правды», «Окопной Правды», «Пролетария» тощо. Газета «Солдатская Правда» з статтею В. І. Леніна «Солдати і земля» обійшла всі бідняцькі двори і була зачитана до дірок[5].

Після перемоги Лютневої буржуазно-демократичної революції велику пропагандистську роботу серед селян Білицького провадили більшовики Т. О. Дудник і К. К. Грушецький. Вони викривали антинародну політику Тимчасового уряду

---

[1] Сборник по основной статистике, вып. 1, стор. 44, 52, 410.
[2] Запорізький облдержархів, ф. 2630, оп. 1, спр. 1, арк. 2.
[3] Статистический справочник Таврической губернии, вып. 1, ч. 2, стор. 4—5.
[4] Отчет Бердянской уездной земской управы о народном образовании за 1909/1910 учебный год. Бердянск, 1911, стор. 10.
[5] Запорізький облдержархів, ф. 2630, оп. 1, спр. 1, арк. 3.

Члени першого ревкому с. Білицького. 1918 р.

і закликали бідноту, не чекаючи Установчих зборів, силою захоплювати землю поміщиків і багатіїв.

Дізнавшись про перемогу Жовтневого збройного повстання пролетаріату Петрограда і Москви, селяни Білицького створили в кінці листопада 1917 року волосний ревком у складі 6 чоловік — М. Л. Кохацького, А. М. Дяченка, М. М. Дем'яненка та ін. Волревком передусім подбав про здійснення віковічної мрії селянської бідноти про землю. Безземельні і малоземельні хлібороби одержували по 2,5 десятини на кожного члена сім'ї.

Для зміцнення революційного порядку ревком створив загін народної міліції з 17 чоловік. Велика увага приділялася народній освіті. Ремонтувалися шкільні приміщення, виділялись кошти на придбання палива, на утримання вчителів та ремонт їхніх квартир.

Наприкінці квітня 1918 року Білицьке захопили німецько-австрійські окупанти, які грабували й катували жителів. Із села вивезли 20 тис. пудів зерна, 300 корів і стільки ж коней, багато свиней та ін. Селяни піднімалися на боротьбу проти іноземних загарбників. Близько 200 чоловік вступило до збройного загону, якого очолив голова ревкому М. Л. Кохацький. У жовтні загін вигнав з села австрійського коменданта, а в грудні окупанти втекли з усієї Білицької волості.

Відновив діяльність ревком. На початку 1919 року комуністи та революційна молодь Білицького організували комуну «Незаможник», до якої вступило 30 чоловік. Комунари прагнули довести односельчанам переваги колективного господарювання, залучити їх до соціалістичного будівництва. Та влітку, коли почався наступ полчищ Денікіна, всі члени комуни, а з ними і значна частина бідноти вступили до лав Червоної Армії.

У червні село захопили денікінці. Непосильними податками і численними поборами вони за 7 місяців довели селянські господарства до цілковитого розорення. На початку січня 1920 року червоноармійці 46-ї дивізії 14-ї армії вибили ворога з села. Комунари повернулися до мирної праці і розгорнули підготовку до сівби: ремонтували інвентар, вивозили на поля гній. Політвідділ 46-ї стрілецької дивізії, що був розташований у сусідньому селі Жеребці, видав комуні «Незаможник» насіння пшениці, ячменю, кукурудзи. Червоноармійці допомогли зорати і засіяти значну частину землі[1].

Але вже у липні селяни знову взялися за зброю. Вони допомагали бригаді червоних петроградських курсантів, а потім частинам 2-ї Кінної армії під командуванням О. І. Городовикова захищати село від військ «чорного барона» Врангеля. 25 липня дроздовська дивізія прорвала фронт і захопила Білицьке. Та кровопролитні бої тривали, село кілька разів переходило з рук в руки. Нарешті, 6 серпня бійці 42-ї стрілецької дивізії зламали шалений опір білогвардійців і примусили їх відступити. Майже 2 місяці село було радянським. Саме в цей час тут створено волосний комітет незаможних селян на чолі з місцевим бідняком Н. А. Дейкуном. КНС допомагав ревкому в охороні революційного порядку, відбирав у куркулів лишки хліба й худоби та розподіляв між біднотою, забезпечував незаможних селян реманентом, тяглом, хлібом тощо.

Наприкінці вересня село знову захопили врангелівці, але вже 24 жовтня червоноармійці 13-ї армії остаточно визволили Білицьке від ворога. Відновили роботу

[1] АІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 4, спр. 1, арк. 4.

ревком і волосний КНС. Було створено сільський комітет незаможних селян, а в січні 1921 року — партійний та комсомольський осередки. До складу партосередку входило 7 комуністів. Своїм секретарем вони обрали І. І. Ліщину. Комсомольський осередок, в якому було 25 юнаків і дівчат, очолив П. А. Дейкун. З комуністів і комсомольців складалося ядро бойового загону, що охороняв село від нападів махновських банд. Це вони, комуністи й комсомольці, завдяки наполегливій роботі серед селян добились наприкінці січня — початку лютого успішного проведення виборів до сільської та волосної Рад. Було виконано і навіть перевиконано продрозверстку. Крім того, додатково зібрано 86 пудів м'яса та 6 пудів ячменю і передано розташованому поблизу 50-у кавалерійському полку 9-ї кавалерійської дивізії. За ініціативою комуністів селяни внесли до фонду допомоги робітникам Донбасу 84 пуди пшениці, 56 пудів ячменю, 17 пудів пшона та 1085 крб. грішми. За успіхи в соціалістичному будівництві і високу революційну свідомість 5-й Всеукраїнський з'їзд Рад 3 березня 1921 року нагородив трудящих Білицького Червоним прапором праці[1]. Жителі, не бажаючи залишати за селом попівську назву, порушили клопотання про повернення йому давньої народної назви. 12 липня 1921 року за рішенням ВУЦВКу Білицьке перейменовано на Юрківку.

Переможно закінчилась громадянська війна, в якій брало участь понад 200 юрківчан. Уродженця села С. Х. Гаврика за мужність і відвагу нагороджено орденом Червоного Прапора. Після демобілізації повернулися члени комуни «Незаможник» і швидко відновили її діяльність. До комуни вступили 50 бідняцьких родин. Їй було виділено 250 десятин землі. Запорізький губвиконком і військові частини передали комунарам 16 коней, 6 верблюдів, 8 волів, 10 корів, а також інвентар та посівний матеріал. Велике значення для піднесення господарства мала чітка організація праці, створення рільничих бригад. По-новому організували комунари і свій побут. Харчувалися вони в їдальні, мали громадську лазню, перукарню, пральню тощо[2].

Влітку 1921 року селян спіткало страшне лихо — посуха, яка повторилася і наступного року. 80 проц. населення голодувало. Партосередок, сільська Рада створили комітет допомоги голодуючим, відкрили громадські їдальні, перш за все для дітей, 4 дитячі будинки, організували вилучення хліба у куркулів. Восени 1922 року, діставши від держави близько 6 тис. пудів насіння, селяни засіяли половину орної землі. І нарешті урожай порадував хліборобів.

Загартований в боротьбі з труднощами Юрківський партійний осередок, що налічував 8 комуністів і стільки ж співчуваючих, був одним з найбільш дійових серед сільських партосередків Запорізької губернії[3]. Особливу увагу він приділяв комуні «Незаможник». 1923 року вона мала 190 працездатних, які обробляли 380 га землі. Держава виділила комуні 2 трактори, 4 молотарки і снопов'язалки та інший інвентар, а потім передала 1,5 тис. га землі і будівлі колишнього поміщика Попова у Василівці. Комунари спорудили корівник, свинарник, пташник. Почали працювати вальцьовий млин, сироварня, кузня, слюсарна майстерня, кравецький цех.

Відбудовувалося і зростало село. Наприкінці 1926 року тут проживало 4,5 тис. мешканців. У період непу в Юрківці діяли 4 кооперативні крамниці, державний цегельний завод. Проте переважали приватні підприємства і ремісничі майстерні. З 7 парових млинів державним був лише один. Працювали 2 приватні кузні та 2 чинбарні[4].

Волосна і сільська Ради, комуністи й комсомольці докладали багато зусиль для розгортання культурного будівництва. В чотирьох початкових школах у 1924

---

[1] Запорізький облдержархів, ф. Р-27, оп. 3, спр. 4, арк. 7, 64; ф. Р-2630, оп. 1, спр. 1, арк. 9, 14.

[2] А. С. Чмыга. Очерки по истории колхозного строительства на Украине (1921—1925 гг.). М., 1959, стор. 161; журн. «Нова громада», 1923, № 3, стор. 30.

[3] АІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 1—7, спр. 106, арк. 20.

[4] Довідник по населених пунктах Запорізької округи, стор. 102—103.

році навчалося 500 дітей, працювало 16 вчителів. Діяло 10 шкіл лікнепу для дорослих. На кошти комуни відкрили дитячий будинок для 200 сиріт. Комунари придбали для них музичні інструменти, і вихованці дитбудинку виходили на святкові демонстрації з власним духовим оркестром. У 1926 році комсомольці спорудили новий клуб, а комунари подбали про його електрифікацію. Молодь охоче брала участь в гуртках художньої самодіяльності. За зразкову роботу клубу Запорізька окружна кооперативна спілка преміювала його проекційним кіноапаратом і детекторним радіоприймачем. Подивитися вистави гуртківців, «чарівні» картини, послухати радіопередачі юрківчани йшли цілими сім'ями[1].

Значно підвищився життєвий рівень селян. Наприкінці 20-х років з 1200 дворів 828 були середняцькими. Проте в Юрківці все ще лишалося 360 бідняцьких родин, члени яких ніяк не могли вирватись з куркульської кабали. Бідняки й середняки, спостерігаючи успіхи комуни «Незаможник», дедалі більше переконувалися в перевагах колективного господарювання. Якщо комунари пересічно збирали з га по 15 цнт пшениці, 24 цнт кукурудзи, то одноосібники — відповідно 5 і 7 центнерів.

Велику роз'яснювальну й організаторську роботу серед хліборобів проводили сільські комуністи, доводячи, що тільки колективна праця принесе селянам справжній достаток. У 1929 році створено перший колгосп, в якому об'єдналось 30 бідняцьких господарств. Було усуспільнено 200 га землі, 30 коней. Протягом наступного року виникло більше двох десятків ТСОЗів, які незабаром перейшли на статут сільськогосподарської артілі. Всього в селі організовано 32 невеликі колгоспи.

12 куркульських господарств теж об'єдналися в «товариство», щоб, прикриваючись його вивіскою, шкодити колективізації. Та дарма! Лжетовариство було розпущено, а його тягло і реманент передано комуні і ТСОЗам. Найбагатших куркулів виселено з села.

На початку 1931 року юрківчани вирішили об'єднати дрібні колгоспи в єдину комуну — «Червоний незаможник». Її головою обрали комуніста двадцятип'ятитисячника із Запоріжжя І. Рубана. Ця комуна-гігант проіснувала тільки 3 місяці, бо не було ні матеріальних умов для успішної роботи такого великого господарства, ні досвіду керівництва ним. Замість комуни створили 4 колгоспи.

Куркулі, які ще залишалися в селі, всіляко шкодили зміцненню колективних господарств. Вони вбили комуніста двадцятип'ятитисячника О. Медведєва, спалили 200 гарб соломи та 260 га озимої пшениці, отруїли 12 найкращих коней. Ворогів було викрито і притягнуто до судової відповідальності.

З 1933 року колгоспи села почала обслуговувати Жеребецька МТС. На їх ланах з'явилися трактори, а потім і комбайни. Механізація допомогла артілям швидкими темпами розвивати рільництво, врожаї досягли 13 цнт з гектара. У лютому 1935 року в Москві відбувся II Всесоюзний з'їзд колгоспників-ударників. Хлібороби Оріхівського району послали на нього кращого ударника юрківського колгоспу ім. Орджонікідзе І. Г. Рогізного[2].

Наступного року комуну «Незаможник» було реорганізовано в сільськогосподарську артіль «Спартак». Крім неї в селі було ще 3 колгоспи: ім. Орджонікідзе, «Соцзмагання», ім. Чкалова. Вони швидко міцніли. Урожаї зернових зросли до 15 цнт з га. Артілі мали 620 голів великої рогатої худоби, близько трьох тис. овець, чимало свиней і птиці.

Завдяки господарським успіхам колгоспів дедалі заможнішим і культурнішим ставало життя трудівників села. Напередодні війни в Юрківці було споруджено багато добротних житлових будинків. Чимало сімей придбало нові меблі, мотоцикли і радіоприймачі. Вулиці села впорядкували, обсадили декоративними деревами. Працював медичний пункт з п'ятьма спеціалістами.

Близько тисячі дітей селян навчалося в семирічній і початкових школах. До

[1] Журн. «Краєзнавство», 1929 р., № 1—2, стор. 31.
[2] Газ. «Ленінським шляхом», 9 березня 1935 р.

1936 року серед дорослого населення майже не лишилося неписьменних. Сільські вчителі проводили велику навчальну та політико-виховну роботу серед трудящих. Вони допомагали самодіяльним артистам ставити на сцені сільського клубу п'єси Т. Шевченка, І. Карпенка-Карого, М. Старицького, радянських драматургів. З виставами «В степах України» О. Корнійчука, «Комуна в степу» М. Куліша, «Дівчата нашої країни» І. Микитенка юрківчани виїздили і до навколишніх сіл. Велику культурно-освітню роботу проводили бібліотеки і хати-читальні.

Юнаки й дівчата захоплювалися спортом і не раз виходили переможцями на районних спартакіадах та атлетичних змаганнях. Фізичне загартування стало в пригоді багатьом юрківчанам у воєнні роки.

22 червня 1941 року, коли німецько-фашистські загарбники напали на нашу країну, в селі відбулися мітинги і збори. На них трудящі одностайно висловили свою непохитну рішучість боротися до повного розгрому підступного ворога. На фронт вирушило близько тисячі чоловіків. 50 жителів вступили до винищувального загону, створеного для боротьби проти німецьких парашутистів. Очолив його І. К. Сердюк. Колгоспники передали військовим частинам більшість вантажних автомашин і тракторів. Умови праці ускладнилися, але трудівники села, щодня виконуючи по 2—3 норми, вчасно завершили жнива.

Фронт швидко наближався. Коли бій вже гуркотів на підступах до села, секретар сільради І. М. Кармазь зібрав у простирадло списки депутатів, активу, бюст Леніна, почесну нагороду — Прапор праці, печатку і сховав на горищі школи, старанно замаскувавши поламаними стільцями та іншим мотлохом. 4 жовтня у Юрківку увірвалися фашистські мотоциклісти. А через кілька днів в приміщенні школи розташувалася поліцейська дільниця. Поліцаї і в думці не мали, що протягом усього періоду окупації «охороняли» важливі документи, реліквію села.

Майже 2 роки лютували гітлерівці в Юрківці. Депутатів сільради С. Г. та А. М. Дяченків вони відправили до Бухенвальду, на каторжні роботи до Німеччини вивезли 180 юнаків і дівчат. Земля і майно колгоспів були оголошені власністю німецької держави. Фашисти створили т. зв. общинні господарства. Під загрозою смерті селян примушували працювати в них по 18 годин на добу. Окупанти відібрали у жителів понад тисячу корів, вдирались до хат і забирали майно, хатні речі[1].

У спорожнілих тваринницьких фермах гітлерівці влаштували пересильні табори для військовополонених. Селяни, ризикуючи життям, всіляко допомагали радянським воїнам. Є. В. Петренко, Г. І. Ярошенко та інші жінки давали хабаря охоронцям і визволяли червоноармійців, видаючи їх за своїх чоловіків або братів. Колгоспник В. І. Харцій вивіз з таборів чимало полонених у гарбі під сіном. Визволених воїнів переховували, переодягали в цивільний одяг і таємно переправляли ближче до лінії фронту.

Незважаючи на всі зусилля, окупантам не вдалося зламати моральний дух радянських людей. Через комсомольців М. Назаренка, Б. Васюту, В. Шеремета, які мали радіоприймач і таємно слухали Москву, юрківчани дізнавались про події на фронтах. В селі поширювалися листівки. Одну з них — про розгром гітлерівської армії під Сталінградом, написану комсомольцями,— піонер М. Дев'ятко наклеїв навіть на дверях квартири німецького коменданта.

Протягом першого місяця окупації в селі діяла партизанська група, створена Оріхівським райкомом партії. До неї входили 8 місцевих жителів: Я. М. Притула, М. І. Йовпак, І. С. Дем'яненко й інші. Та розгорнути роботу вони не встигли. Видані зрадником, члени групи були розстріляні гітлерівцями.

У червні 1942 року командування Червоної Армії направило в дніпровські плавні десантну групу на чолі з В. Г. Проскурою, яка мала організувати в цьому районі партизанську боротьбу. Група висадила в повітря залізничний міст біля

[1] Запорізький облдержархів, ф. Р-1851, оп. 1, спр. 2, арк. 85—89.

Доярки передової ферми колгоспу «Зоря комунізму». Село Юрківка, 1969 р.

с. Кам'янського і вбила німецького коменданта. 4 липня 1942 року вона дісталася до Юрківки. Тут фашисти оточили десантників. В. Г. Проскура та автоматник О. І. Бондаренко вступили в бій, щоб дати можливість врятуватись трьом іншим членам групи, у т. ч. двом дівчатам. Бій тривав 8 годин. Було вбито 19 гітлерівців. О. І. Бондаренко загинув, а поранений в руку В. Г. Проскура відстрілювався, поки були патрони. Останній він залишив для себе. Окупанти під страхом смертної кари заборонили жителям ховати тіла героїв. Та це не спинило відважних патріотів. Першої ж ночі О. І. Бондаренко і В. Г. Проскура були поховані недалеко від місця бою. Після визволення Юрківки останки героїв урочисто перенесено до могили в центрі села.

На початку вересня 1943 року війська Червоної Армії наблизилися до Запорізької області. Вранці 8 вересня фашисти під загрозою розстрілу наказали жителям Юрківки з'явитись до поліцейської дільниці для евакуації. Та марно вони чекали. Ніхто не прийшов. Розлючені гітлерівці кинулись палити село. Люди сховались по ярах, в степу. Щоб підтримати бойовий дух селян, комсомолець В. Шеремет почав випускати рукописний журнал-листівку «Їжак» з малюнками. «Їжак» висміював фашистів, закликав селян триматися стійко, чекати свою визволительку — Червону Армію. І вона прийшла. Вночі 20 вересня воїни 259-ї стрілецької дивізії 51-ї армії Південного фронту вигнали з села гітлерівських загарбників[1].

Окупанти заподіяли Юрківці великих руйнувань: знищили вальцьовий млин, міст через річку Конку, клуб, спалили ферми, 47 житлових будинків тощо. Загальні збитки, заподіяні лише колгоспам, становили 20,2 млн. карбованців[2].

Незабаром після визволення села відновили діяльність партійна організація і сільська Рада, які очолили боротьбу трудящих за відбудову господарства. Щоб засіяти озимий клин, кожна сім'я виділила з своїх мізерних запасів по кілька кілограмів зерна. Для збереження худоби (13 корів, 200 телят і 2 свиноматки) нашвидкуруч відбудовували ферми.

Через відсутність техніки та нестачу робочої худоби в 1944 році значна частина орної землі лишилась під толокою та перелогами. Врожай зібрали низький: пересічно по 5 цнт зернових та 7 цнт соняшнику з гектара.

Після закінчення Великої Вітчизняної війни справи пішли набагато краще. З фронту повернулося понад 300 чоловіків. Держава збільшила допомогу технікою. Було освоєно понад 60 проц. посівних площ. Врожай зернових підвищився вдвоє. Завдяки допомозі колгоспів Російської Федерації та інших братніх республік на кінець року сільськогосподарські артілі мали 412 голів великої рогатої худоби, кілька десятків коней, близько 400 свиней і овець. Влітку 1950 року проведено укрупнення колгоспів: замість чотирьох створено два — ім. Орджонікідзе та ім. Чкалова. Вони почали краще використовувати техніку, підвищили культуру

---

[1] Запорожская область в годы Великой Отечественной войны, стор. 111—116; Архів МО СРСР, ф. 333, оп. 4885, спр. 60, арк. 125—129.

[2] Запорізький облдержархів, ф. Р-2580, оп. 1, спр. 9, арк. 1, 44.

М. Ф. Богуславський — контр-адмірал Військово-Морського Флоту СРСР, уродженець с. Юрківки. 1968 р.

землеробства. Врожаї зернових зросли до 18 цнт з га, подвоїлося поголів'я корів[1]. Через 8 років ці артілі об'єдналися в одне велике господарство, що дістало назву «Зоря комунізму». Того ж року колгосп придбав у розформованої Жеребецької МТС багато сільськогосподарської техніки. Енергоозброєність господарства зросла майже удвічі. Партійна організація добивалася підвищення ділової кваліфікації кадрів. Кожну галузь виробництва — рільництво, тваринництво, городництво, садівництво, виноградарство тощо — очолили фахівці з вищою або середньою спеціальною освітою. В артілі організовано агрономічні та зоотехнічні школи, які щороку закінчувало близько 50 колгоспників. Бригадири комплексних і тракторних бригад, керівники ферм навчалися за своїм фахом у районних школах.

Економіка господарства дедалі міцніла. Було розширено посівні площі під кормовими культурами. 1960 року колгоспники зібрали майже по півсотні цнт зерна кукурудзи з га. Розгорнуто будівництво капітальних тваринницьких ферм і їх механізацію. Все це забезпечило дальший розвиток тваринництва, яке поряд з рільництвом стало прибутковою галуззю господарства.

У 1969 році колгосп «Зоря комунізму» мав 7,4 тис. га сільськогосподарських угідь, у т. ч. 6,4 тис. га орної землі. Урожай зернових становив близько 20 цнт з га. На фермах великої рогатої худоби, свино- і вівцефермах налічувалося понад 7 тис. голів худоби. Прибутки господарства перевищили два млн. крб. У першому році п'ятирічки колгосп перейшов на грошову оплату праці. На людино-день трудівники одержують понад три крб. Широко застосовується принцип морального і матеріального стимулювання праці.

23 колгоспних передовиків відзначено високими урядовими нагородами, у т. ч. тракториста О. Т. Хрипуна, комбайнера О. В. Ковальського і ланкову Г. П. Криворучко — орденом Леніна. 23 роки тому О. В. Ковальський вперше сів за кермо степового корабля, а 1954 року по комсомольській путівці виїхав до радгоспу ім. Тельмана Кустанайської області. Український посланець добре попрацював на освоєнні цілинних земель Казахстану. З 900 га він зібрав понад 16 тис. цнт ярої пшениці, за що був удостоєний урядової нагороди. З 1957 року О. В. Ковальський знову працює у своєму селі, нагороджений ще трьома медалями.

За післявоєнний час працьовиті руки трудівників Юрківки зробили невпізнанним село. Воно перебудоване за генеральним планом. Тут споруджено близько 600 добротних цегляних будинків міського типу на 4—5 кімнат. Під час трирічної естафети культури, присвяченої піввіковому ювілею Радянської влади, збудовано палац культури, кінотеатр, бригадний клуб, медичну дільницю. Шефи колгоспу — учні Запорізького професійно-технічного училища № 1 — звели двоповерховий будинок, у якому розмістилися готель, їдальня, магазин продовольчих товарів, бібліотека.

Велику роль у впорядкуванні села відіграє Юрківська сільська Рада. Її виконком у своїй діяльності спирається на широкий актив. Завдяки їх турботам село тепер потопає в зелені садків і парків, тут прокладено 600 кв. метрів тротуарів, забруковано багато вулиць. У Юрківці відкрито взуттєву та кравецьку майстерні, близько десятка крамниць та кіосків, магазин напівфабрикатів.

Серйозну увагу приділяють у селі поліпшенню медичного та культурного обслуговування трудящих. Працюють 2 амбулаторії, пологовий будинок, аптека. Для малюків організовано дитячий садок і ясла. Понад 1000 дітей і підлітків навчається у середній та 2-х початкових школах. Працююча молодь здобуває

[1] Запорізький облдержархів, ф. Р-1236, оп. 3, спр. 202, арк. 169—174, 181—186.

освіту у вечірній школі. Навчання провадиться в одну зміну. Для школярів створено добре обладнані кабінети, майстерні, спортзали, стадіон. Силами учнів і вчителів у середній школі організовано музей В. І. Леніна та краєзнавчий музей.

Навчанням і вихованням дітей займаються досвідчені педагоги. Близько сорока років працювала на ниві народної освіти юрківська вчителька П. Г. Іваненко, нагороджена орденом «Знак Пошани» і значком «Відмінник народної освіти». 35 років віддала школі вчителька Є. П. Юдіна. Вони дали путівку в життя і науку багатьом юнакам і дівчатам села. За роки Радянської влади 120 жителів Юрківки здобули вищу освіту. Серед них — 5 кандидатів наук, М. Ф. Богуславський став контрадміралом Військово-Морського Флоту. Чимало молодих юрківчан навчається в інститутах і технікумах на кошти артілі, здобуває професію механізаторів широкого профілю.

У Юрківці трудиться понад 50 фахівців — вчителів, агрономів, зоотехніків, інженерів, бібліотечних працівників тощо. Інтелігенція села виступає з цікавими лекціями, організує тематичні вечори, читацькі конференції, вечори відпочинку, що систематично проводяться в палаці культури. Разом з комітетом комсомолу вона керує художньою самодіяльністю. Танцювальний ансамбль «Юрківчанка», хор і вокалісти посіли перші місця на районному фестивалі художньої самодіяльності, присвяченому 50-річчю Великого Жовтня. У ювілейному році палац культури завоював перехідний Червоний прапор райкому партії та райвиконкому.

Доброю традицією всіх радянських людей стало відзначення знаменних дат новими досягненнями в галузі господарства і культури. Юрківчани гідно зустріли сторіччя з дня народження великого вождя революції В. І. Леніна.

Ф. А. ШЕПЕЛЬ

НАСЕЛЕНІ ПУНКТИ, ЦЕНТРИ СІЛЬСЬКИХ РАД ОРІХІВСЬКОГО РАЙОНУ

БІЛОГІ́Р'Я — село, центр сільської Ради. Розташоване на лівому березі річки Конки, за 20 км від районного центру. Поблизу села проходить залізниця Запоріжжя—Донецьк і шосе Запоріжжя—Жданов. Населення — 553 чоловіка. Сільраді підпорядковані населені пункти Лугівське та Новопокровка.

На території села міститься центральна садиба колгоспу «Схід», який має 5 тис. га земельних угідь, з них 3,9 тис. га орної землі. В колгоспі вирощуються зернові культури, розвинуте м'ясо-молочне тваринництво, садівництво і городництво.

За високі виробничі показники в галузі тваринництва у 1966 році колгоспу вручено перехідний Червоний прапор райкому КПУ і райвиконкому.

В селі працюють восьмирічна школа, палац культури на 350 місць, бібліотека. До послуг жителів комбінат побутового обслуговування, фельдшерсько-акушерський пункт. За 1965—1969 рр. споруджено 44 житлові будинки.

Білогір'я вперше згадується в історичних документах за 1779 рік.

Біля села Новопокровки виявлено поховання III—IV ст. н. е., в якому знайдено 5 черепів зі слідами обпалення і жорна.

В одному з курганів, що розташовані навколо Білогір'я, виявлено поховання кочівника з конем (X—XIII ст. н. ери).

ВІЛЬНЯ́НКА — село, центр сільської Ради, розташоване за 25 км на північний схід від районного центру. Через село проходить шосе Оріхів—Новомиколаївка. До залізничної станції Гайчур Придніпровської залізниці — 18 км. Населення 241 чоловік. Сільраді підпорядковані населені пункти Василівське, Обще, Пустоцвітне.

Тваринницьке містечко колгоспу «Перемога». Село Мала Токмачка, 1969 р.

Колгосп «Запорожець» має 4,5 тис. га земельних угідь, з них 3,6 тис. га орної землі, спеціалізується на виробництві зернових культур і м'ясо-молочному тваринництві, також розвинуте садівництво.

Є восьмирічна школа, будинок культури, бібліотека. Протягом 1963—1969 рр. споруджено 50 житлових будинків.

Вільнянку заснували в 1810 році колишні запорізькі козаки.

КОПАНІ́ — село, центр сільської Ради, розташоване на вододілі річок Оріхівки та Куркулака, за 15 км від районного центру. До залізничної станції Оріхівська — 13 км. Населення — 1071 чоловік.

В селі міститься центральна садиба колгоспу ім. Ілліча, який має 5,7 тис. га земельних угідь, в т. ч. 5,4 тис. га орної землі. У господарстві переважають зернові культури та м'ясо-молочне тваринництво. Розвинуте садівництво, городництво.

Тут є восьмирічна школа, бібліотека, клуб.

Виникло село в 1851 році. Перші поселенці були вихідцями з м. Оріхова.

В центрі села на братській могилі встановлено пам'ятник воїнам, які загинули в боях за визволення села від фашистів.

МАЛА́ ТОКМА́ЧКА — село, центр сільської Ради, розташоване на річці Конці за 12 км від районного центру і залізничної станції Оріхівська. Населення — 4406 чоловік.

У селі — колгосп «Перемога», який має біля 12 тис. га землі, в т. ч. орної — 9 тис. га, садів — 273 га, виноградників — 70 га. Господарство займається вирощуванням зернових, тваринництвом, а також овочівництвом на поливних ділянках. Шефи — робітники Запорізького заводу металовиробів допомогли колгоспникам спорудити зрошувальну систему.

У Малій Токмачці є ресорний цех і цегельний завод.

Село має середню, восьмирічну, початкову школи, школу сільської молоді, палац культури на 400 місць, 2 клуби на 650 місць, бібліотеку, лікарню на 25 ліжок.

Працює відділення товариства «Знання». До послуг трудящих — побутовий комбінат.

Засноване село в 1783 році державними селянами-переселенцями з Чернігівщини на місці колишнього ногайського аулу.

В 1920 році створено партійний, а в 1921 — комсомольський осередки.

1922 року виникло перше колективне господарство. У 1924 році колгосп реорганізувався в комуну «Могутня».

В роки Великої Вітчизняної війни уродженець села В. Г. Денисенко удостоєний звання Героя Радянського Союзу.

В центрі села — монумент з меморіальною дошкою, на якій викарбувані імена 203 жителів

Малої Токмачки, що загинули на фронтах Великої Вітчизняної війни.

Уродженцем села є Герой Соціалістичної Праці, депутат Верховної Ради СРСР, знатний сталевар запорізького заводу «Дніпроспецсталь» Д. Ф. Галушка.

На території села є кілька курганів, з яких особливо великий Червона могила.

МИКІ́ЛЬСЬКЕ — село, центр сільської Ради. Розташоване за 25 км від районного центру і залізничної станції Оріхівська. Населення — 326 чоловік. Сільраді підпорядковані населені пункти Валентинівське, Новобілики, Новосолошине і Тимошівка.

Колгосп «Таврія» має 5,1 тис. га землі, з них 4 тис. га орної, 149 га садів і виноградників.

Провідні галузі виробництва — рільництво і м'ясо-молочне тваринництво.

В селі — восьмирічна та початкова школи, будинок культури, дві бібліотеки. Діє лікарня на 25 ліжок.

МИ́РНЕ (до 1961 року х. Ясени) — село, центр сільської Ради. Розташоване за 25 км на південний захід від районного центру. До залізничної станції Оріхівська. Придніпровської залізниці — 25 км. Населення — 708 чоловік. Сільраді підпорядковане село Нестерянка.

Тут розташована центральна садиба птахофабрики «Оріхівська», яка має 7,2 тис. га земельних угідь, з них 6,6 тис. га орної землі. Господарство спеціалізується на птахівництві, а також займається зерновими культурами, м'ясо-молочним тваринництвом. Розвинуте садівництво, виноградарство і овочівництво. У 1969 році на 100 га зернових вироблено 235 тис. штук яєць. 12 передовиків нагороджені орденами і медалями СРСР.

В селі — восьмирічна школа, будинок культури, бібліотека. За 1960—1969 рр. збудовано 116 житлових будинків. Функціонує лікарня на 27 ліжок, є побутові майстерні. Діє лекторська група товариства «Знання».

Засноване Мирне в 1928 році переселенцями з навколишніх сіл, як один з відділків радгоспу «Оріхівський». Того ж року виникла партійна організація і комсомольський осередок. Радянським воїнам, що загинули в боях за визволення села в роки Великої Вітчизняної війни, встановлено пам'ятник.

НОВОАНДРІ́ЇВКА — село, центр сільської Ради, розташоване за 10 км на південний захід від районного центру і за 7 км від залізничної станції Оріхівська. Населення — 932 чоловіка. Сільраді підпорядковані населені пункти Буряківка, Новопавлівка, Щербаки.

На території села міститься садиба колгоспу ім. XXII партз'їзду, який має 11,5 тис. га земельних угідь, в т. ч. 9,9 тис. га орної землі, 553 га садів та виноградників. Основний напрям виробництва — зернові культури, м'ясо-молочне тваринництво. Розвинуте також садівництво, виноградарство, овочівництво. Ланкову В. П. Трофимову удостоєно ордена Леніна.

У селі є восьмирічна школа, клуб на 250 місць, бібліотека. Побудовано за 1963—1969 рр. 58 житлових будинків.

Новоандріївка заснована в 1873 році переселенцями з міста Оріхова.

За післявоєнні роки 140 мешканців села здобули вищу та середню освіту. В роки Великої Вітчизняної війни уродженці села М. М. Любименко та І. І. Клименко удостоєні звання Героя Радянського Союзу.

НОВОДАНИ́ЛІВКА — село, центр сільської Ради, розташоване за 7 км від районного центру і залізничної станції Оріхівська. Населення — 1070 чоловік. Сільраді підпорядковане с. Яблуневе.

Артіль ім. Чапаєва рослинницько-тваринницького напряму має 4,8 тис. га земельних угідь, в т. ч. 4 тис. га орної землі.

В селі — восьмирічна школа, будинок культури на 360 місць, бібліотека. За 1960—1969 рр. було споруджено 165 житлових будинків.

Село засноване в 1879 році переселенцями з Оріхова. У 1920 році був створений комсомольський осередок.

У квітні 1943 року біля села висадилась розвідувально-диверсійна група на чолі з О. В. Хрустальковим, яка героїчно загинула в нерівних боях з фашистськими загарбниками.

Поблизу Новоданилівки розкопано поховання ранньої бронзи (III тисячоліття до н. е.) з посудом, кремневим ножем, намистом із перламутрових черепашок та мідним браслетом в кілька витків. Збереглось ще 20 курганів, розташованих навколо села.

НОВОІВА́НІВКА — село, центр сільської Ради, розташоване за 33 км на північ від районного центру. До залізничної станції Фісаки — 13 км. Населення — 1031 чоловік. Сільраді підпорядковані населені пункти Дружне, Дудникове, Єлизаветівка, Кущове, Щасливе.

Колгосп ім. Леніна спеціалізується в рослинницько-тваринницькому напрямі і має 7,5 тис. га земельних угідь, в т. ч. 6,3 тис. га орної землі. В артілі — 16 колгоспників, удостоєних за трудову діяльність урядових нагород. Серед них — колишній голова колгоспу П. С. Різниченко і доярка О. А. Вакуленко нагороджені орденом Леніна.

Тут працюють середня школа, будинок культури на 400 місць, бібліотека. Функціонує лікарня. Господарство обслуговує розміщена в селі ветеринарна дільниця. Діють майстерні побутового обслуговування. Тільки за 1965—1969 рр. споруджено 137 житлових будинків.

Засноване село в 1869 році вихідцями з села Жеребця Оріхівського району.

НОВОСЕ́ЛІВКА (до 1861 року — Крейцеве) — село, центр сільської Ради, розташоване за 22 км на північний схід від районного центру. До залізничної станції — Гуляйполе — 12 км. Населення — 774 чоловіка. Сільраді підпорядковане с. Єгорівка.

Колгосп ім. Карла Маркса, рослинницько-тваринницького напряму, з розвинутим садівництвом і городництвом, має 7 тис. га земельних угідь, з них 5,4 тис. га орної землі.

Діють восьмирічна школа, дві бібліотеки. Лише за 1963—1969 рр. в селі побудовано понад 80 житлових будинків.

Засноване село на початку XIX століття.

НОВОТРО́ЇЦЬКЕ — село, центр сільської Ради, розташоване за 30 км на північ від районного центру. За 3 км від села проходить шосе Комишуваха—Запоріжжя. До залізничної станції Фісаки Придніпровської залізниці — 16 км. Населення — 515 чоловік. Сільраді підпорядковані населені пункти Блакитне, Веселе, Жовта Круча, Ключі, Новорозівка, Славне.

В селі міститься центральна садиба колгоспу ім. Кірова, що спеціалізується на відгодівлі великої рогатої худоби і має 4,4 тис. га земельних угідь, з них 3,8 тис. га орної землі. Розвинуте зернове господарство, садівництво, городництво. В селі працює завод по виготовленню лаків.

До послуг трудівників 8-річна та початкова школи, клуб на 230 місць, бібліотека. Діє група товариства «Знання».

Засноване село в 1870 році вихідцями з села Жеребця (нині Кірове Оріхівського району). В роки громадянської війни тут точилися жорстокі бої з білогвардійцями. В 1925 році створено партійну організацію і комсомольський осередок.

НОВОЯ́КОВЛІВКА — село, центр сільської Ради, розташоване за 42 км від районного центру. До залізничної станції Фісаки — 15 км. Населення — 506 чоловік. Сільраді підпорядковані населені пункти Запасне, Магдалинівка, Новобойківське.

У селі міститься центральна садиба колгоспу ім. Шевченка, який має 5,9 тис. га землі, в т. ч. 4,8 тис. га орної, 110 га садів та виноградників. Основний напрям виробництва — зернові культури і м'ясо-молочне тваринництво. Розвинуте також садівництво, виноградарство і овочівництво. В 1969 році пересічна врожайність озимої пшениці становила з кожного га по 21,2 цнт, кукурудзи — по 33,6 цнт. Доярку Н. В. Богуславську 1966 року нагороджено орденом Леніна.

Є восьмирічна школа, будинок культури, дві бібліотеки. У 1960—1969 рр. споруджено 135 житлових будинків.

Село виникло в 1862 році. Заселене вихідцями з села Жеребця.

Поблизу села Новояковлівки є кілька курганів, серед яких великий під назвою Галинська могила.

ОЛЕ́НІВКА — село, центр сільської Ради. Розташована за 45 км на північний захід від районного центру. Населення — 816 чоловік. Сільраді підпорядковані населені пункти Вільне, Калініна, Кирпотине, Нерозлучне, Новомихайлівка, Новотавричеське, Тарасівка, Трудолюбівка. За відділенням рослинницько-тваринницького радгоспу ім. Калініна закріплено 4,4 тис. га земельних угідь, з них 3,9 тис. га орної землі, 339 га саду. Побудовано склад мінеральних добрив на 400 тонн. В 1969 році тваринники виробили на кожні 100 га угідь молока 359 цнт, м'яса — 54,6 цнт.

В селі — восьмирічна школа, клуб, бібліотека. Працює група товариства «Знання».

ОМЕ́ЛЬНИК — село, центр сільської Ради, розташоване за 11 км на північний схід від районного центру і за 14 км від залізничної станції Оріхівська. Через село проходить автомагістраль Оріхів—Новомиколаївка. Населення — 738 чоловік. Сільраді підпорядковані населені пункти Панютине, Свобода, Червоний Яр, Широке.

В селі — центральна садиба колгоспу ім. Куйбишева, зернового та м'ясо-молочного напряму з розвинутим садівництвом та городництвом. У господарстві — 6,9 тис. га земельних угідь, з них 5,6 тис. га орної землі, 320 га саду.

Працюють восьмирічна школа, будинок культури на 350 місць, бібліотека. За 1963—1969 рр. споруджено 208 житлових будинків. Активно діє група товариства «Знання».

Село виникло наприкінці XVIII ст., коли оселилися в цій місцевості жителі полтавського села Омельника.

Я́СНА ПОЛЯ́НА (до 1964 року Копані) — село, центр сільської Ради, розташоване за 48 км від районного центру і за 25 км від залізничної станції Фісаки Придніпровської залізниці. Населення — 851 чоловік. Сільраді підпорядковані населені пункти Отришки, Рясне, Трудооленівка.

На території села розташована центральна садиба колгоспу ім. Ватутіна, який має 5,7 тис. га земельних угідь, з них 5 тис. га орної землі. Господарство вирощує зернові культури і займається м'ясо-молочним тваринництвом. Розвинуте садівництво та городництво.

В селі — середня школа, будинок культури, бібліотека. Працює група товариства «Знання». За 1960—1969 рр. побудовано 140 житлових будинків.

Виникло село в 1869 році на чумацькому шляху. Перші поселенці були вихідці з с. Жеребця (нині Кірове Оріхівського району).

ПОЛОГІВСЬКИЙ РАЙОН

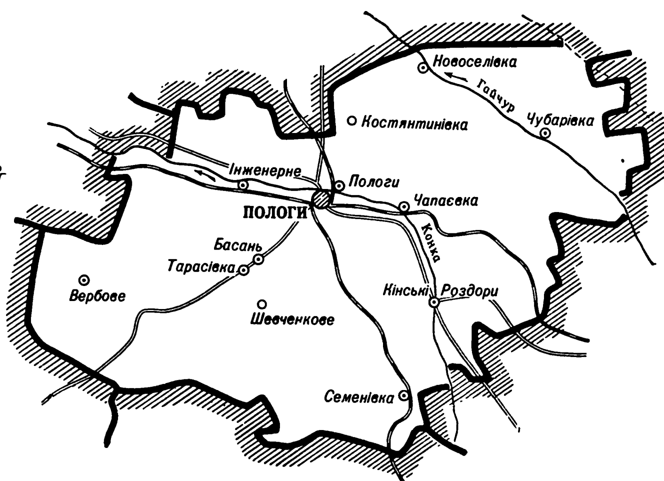

ПОЛО́ГИ

Пологи (1928—1937 рр.— Чубарівка) — місто районного підпорядкування, розташоване на лівому березі річки Конки, на перехресті залізниць Запоріжжя—Волноваха, Харків—Бердянськ, за 98 км на південний схід від Запоріжжя. Великий залізничний вузол. Населення — 19 900 чоловік.

Пологи — центр району, площа якого 1,3 тис. кв. км., населення 57,3 тис. чоловік (у т. ч. сільського 37,4 тис., міського 19,9 тис.). В районі 46 населених пунктів, підпорядкованих міській і 10 сільським Радам; 18 колгоспів, 1 плодорозсадницький радгосп, 97,6 тис. га орної землі; 16 підприємств, 5 будівельних організацій; 63 школи, 40 будинків культури і клубів.

Виникли Пологи наприкінці XIX ст. під час спорудження залізниці, що з'єднала морський порт Бердянськ з Донбасом і Харковом. Спочатку тут у 1887 році виник грабарський пункт. З 1890 року між ним і річкою Конкою з'явилося кілька хат, де жили будівельники й залізничні робітники. 1894 року запрацювали ремонтні залізничні майстерні, споруджено залізничну станцію, що сприяло зростанню селища. Назву воно дістало від розташованої за 3 км слободи Нові Пологи, заселеної вихідцями з сіл Пологи-Вергуни, Пологи-Яненки Київської губернії. В 1904 році тут пролягла друга залізнична лінія Олександрівськ—Волноваха. Пологи стали залізничним вузлом.

У 1905 році на північній околиці станції збудували нове депо, що мало 24 ремонтні канави, підйомний і промивний цехи. Протягом місяця тут ремонтувалося 2—3 паровози. Всі роботи виконували вручну 65 чоловік. За десятигодинний робочий день робітник одержував 40 копійок. Жінок на роботу не приймали, а підліткам платили по 15—20 коп. за день.

У 1905 році в селищі вже налічувалося близько сотні критих соломою хат і землянок, проживало 700 чоловік. Низька заробітна плата, політичне безправ'я, утиски адміністрації викликали невдоволення робітників, штовхали їх на боротьбу за кращу долю.

У піднесенні пролетарської свідомості пологівських залізничників важливу роль відіграла революційна діяльність Ф. А. Сергєєва (Артема), зокрема, створений з його участю 1902 року соціал-демократичний гурток у сусідньому селі Федорівці[1]. Передові робітники депо встановили також зв'язок з Олександрівською організацією РСДРП. 1903 року залізничники провели таємну сходку біля пристанційної водокачки, де обговорювали питання боротьби за поліпшення умов життя. В селищі поширювалися прокламації, які надсилалися сюди Маріупольською організацією РСДРП через слюсаря депо В. В. Тоцького[2].

З початком революції 1905—1907 рр. активізувалася революційна діяльність пологівських залізничників. На зборах в депо 25 травня, а потім на станції — 5 червня 1905 року робітники вимагали від керівництва залізниці скоротити робочий день, підвищити заробітну плату, скасувати штрафи тощо. Не діставши відповіді, вони 26 червня направили своїх уповноважених до начальника управління залізниці, але їхні вимоги начальство відхилило. На знак протесту 5 липня залізничники оголосили страйк. Для придушення його у Пологи прибув козачий каральний загін. Були заарештовані керівники страйку Я. Н. Скиба, Ю. С. Павлюченко, В. О. Єжков, В. В. Тоцький та інші — всього 9 чоловік. Хоч виступ і зазнав поразки, адміністрація все ж змушена була задовольнити ряд вимог робітників, зокрема, підвищила оплату чорноробам до 60 коп. за день, встановила куб для кип'ятіння води, відкрила бібліотеку.

Під час грудневих подій 1905 року оформилася революційна група робітників депо, які, збираючись на квартирі у слюсарів М. Ф. Тюхтєнєва і М. О. Меркуленцева, обговорювали події в країні, читали листівки, співали революційних пісень[3].

8 грудня 1905 року в Пологи надійшла телеграма від залізничників Катеринослава з закликом підтримати Всеросійський політичний страйк[4]. Наступного дня робітники й службовці станції та депо Пологи припинили роботу, зібралися на мітинг. Перед його учасниками виступили слюсарі-залізничники М. В. Складнєв, Н. Г. Шуляков. Учасники мітингу вирішили підтримати Всеросійський страйк. Боротьбою робітників керував страйковий комітет, який очолив конторник 24-ї дільниці служби руху Г. Ф. Пирогов. Комітет управляв відправленням поїздів, контролював телеграф і телефон. Його члени виїздили в села, де виголошували революційні промови, закликали селян включитися у боротьбу робітників. Г. Ф. Пирогов зв'язався із страйковим комітетом станції Гришине. Гришинські залізничники направили в Пологи двох членів свого комітету — «Михайла» і «Сергія». Сформована з їх допомогою робітнича бойова дружина у складі 60 чоловік на чолі з М. Ф. Тюхтєнєвим охороняла станцію, депо і селище, обеззброювала жандармів на інших станціях. Особливу активність проявили дружинники В. Ф. Мурашов, Н. С. Меркуленцев, П. С. Бевко та інші.

На кошти, виручені від продажу залізничних квитків, на заощадження робітників і пологівських селян, що надходили до страйкової каси, комітет закуповував зброю в Бердянську, Оріхові, на станції Гришине.

Велику революційну роботу провадили члени комітету і в населених пунктах. Так, 19 грудня М. Ф. Тюхтєнєв, М. В. Коржкевич і О. П. Гусєв затримали на станції Великий Токмак ешелон з новобранцями і провели мітинг, закликаючи солдатів до боротьби з царизмом. Члени бойового страйкового комітету допомогли створити протягом грудня 1905 року революційні повстанські комітети в навколишніх селах. Для об'єднання революційних сил на станцію Пологи почали прибувати озброєні загони федорівських і пологівських селян[5].

На допомогу повсталому пролетаріатові м. Олександрівська було послано ро-

---

[1] Т. Кольяк. Влас Якович Чубар, К., 1967, стор. 9—10.
[2] Дніпропетровський облдержархів, ф. 11, оп. 1, спр. 486, арк. 36.
[3] ЦДІА СРСР, ф. 273, оп. 12, спр. 350, арк. 224—234.
[4] Революция 1905—1907 гг. на Украине, т. 2, ч. 1, стор. 517.
[5] Дніпропетровський облдержархів, ф. 11, оп. 1, спр. 452, арк. 71—74; спр. 486, арк. 46—47.

бітничу дружину Пологів, але вона спізнилася і потрапила в оточення козаків, які роззброїли і заарештували повстанців. Каральний козачий загін ранком 27 грудня 1905 року прибув на станцію Пологи і заарештував 17 залізничників, яких пізніше засудили на різні строки ув'язнення і каторгу.

Навіть в'язниці і заслання у Сибір не залякали робітників,— єдиний шлях до кращого життя вони вбачали в революційній боротьбі. Кілька десятків залізничників зібралися 19 січня 1907 року послухати приїжджих агітаторів, які закликали продовжувати боротьбу з самодержавством[1].

У 1909 році в депо виник соціал-демократичний гурток, до складу якого ввійшли токар А. П. Білецький, бригадир слюсарів В. В. Тоцький, слюсар Ф. І. Теряєв, машиніст електростанції М. Х. Галич, мідник П. С. Моргуненко, машиністи паровозів І. В. Малик і П. В. Пипенко та стрілочник Ф. М. Липський. Агітаційна робота гуртка особливо посилилась під час першої світової війни.

У 1907 році неподалік робітничого селища поселилося 140 бідняцьких родин із сусіднього села Басані, нове поселення назвали Новоолексіївкою. Переважна більшість селян шукала постійну та сезонну роботу на залізниці. Робочих рук потребували також 4 парові млини, цегельний завод та невеликий напівкустарного типу завод по виробництву скла. Всі ці підприємства, споруджені на початку XX ст., належали німецьким колоністам, тут працювало близько 200 робітників. У Пологах діяло також кілька шевських та швейних майстерень, близько десятка крамниць та шинків. Напередодні першої світової війни в селищі проживало 800 чоловік, з них в депо та на станції працювало понад 300.

Дореволюційне селище забудовувалося безладно, мало вузькі, криві вулички. Серед землянок, критих соломою або очеретом, виділялося кілька кам'яних споруд. Тривалий час у Пологах не було закладів охорони здоров'я. Лише 1914 року тут відкрилася невеличка амбулаторія, де працював фельдшер, і при ній — перев'язочний пункт та аптека.

Не краще було й з народною освітою. У залізничному селищі лише на початку XX ст. відкрито початкову школу, а в 1907/1908 навчальному році — церковнопарафіяльну, які охопили 105 хлопчиків і 35 дівчаток. 1911 року розпочалися заняття у двокомплектній школі с. Новоолексіївки.

Внаслідок мобілізацій на фронт і арештів у дні Лютневої буржуазно-демократичної революції в Пологах залишилося тільки 4 члени робітничого гуртка: машиніст П. В. Пипенко, робітники П. С. Моргуненко, Ф. В. Теряєв і С. М. Петренко. На початку березня 1917 року в Пологах обрали Раду робітничих і селянських депутатів, більшість в якій спочатку належала меншовикам. У квітні 1917 року на залізничному вузлі створено більшовицький осередок на чолі з П. С. Моргуненком. Осередок провадив роботу по згуртуванню мас, роз'ясненню політики більшовицької партії[2].

Особливо швидко зростав вплив більшовиків після розгрому корніловщини. 30 серпня 1917 року робітники і селяни Пологів, зібравшись на мітинг, гнівно засудили Корнілова та його прихильників як ворогів революції. Учасники мітингу постановили обрати «комітет врятування революції з диктаторськими повноваженнями», доручити йому організацію бойової дружини, роззброєння ворогів революції, встановлення контролю над телеграфом, телефоном і поштою. Порятунок революції вони вбачали лише в передачі влади до рук більшовицьких Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів[3].

Для об'єднання сил і координації дій залізничники запропонували ревкому сусіднього села Пологів, створеному 5 серпня, організувати об'єднаний робітничо-селянський революційний комітет. Цю думку селяни зустріли зі схваленням. Голо-

---

[1] ЦДІА УРСР у Києві, ф. 313, оп. 2, спр. 1700, арк. 70.

[2] Запорізький облпартархів, ф. 102, оп. 1, спр. 20, арк. 2.

[3] Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні, т. 1, стор. 145; т. 2, стор. 318.

вою ревкому призначили машиніста Є. Н. Свистуна. Об'єднаний революційний комітет організував групу соціалістичної оборони, яка згодом перетворилася на загін Червоної гвардії. До штабу загону входили робітники депо С. М. Петренко і М. Х. Галич, селянин С. Ф. Курилов. Червоногвардійці роззброїли міліцію, яка підтримувала Тимчасовий уряд, контролювали проходження військових ешелонів, охороняли майно, запроваджували революційний порядок[1]. Роботу об'єднаного ревкому та червоногвардійського загону спрямовував більшовицький осередок.

Радянська влада в Пологах була встановлена в січні 1918 року. Рада робітничих і селянських депутатів конфіскувала у власників парові млини, цегельню та склозавод, допомогла селянам розподілити поміщицьку та надлишки куркульської землі, вела боротьбу зі спекуляцією хлібом. Партосередок і Рада домоглися відновлення роботи шкіл у селищі, в Новоолексіївці і Пологах.

З наближенням австро-німецьких окупантів член об'єднаного ревкому комуніст Ф. М. Липський та командир червоногвардійського загону П. Г. Наумов у березні 1918 року провели в селі Пологах збори, закликавши селян вступати до Червоної Армії, чинити опір загарбникам. На станцію Пологи для оборони прибув червоноармійський заслон.

Наприкінці квітня 1918 року австро-німецькі війська переважаючими силами захопили залізничний вузол. Боротьбу проти окупаційного режиму очолили більшовики. У травні 1918 року в депо створилася підпільна більшовицька група, до складу якої увійшли: Ф. М. Липський (керівник групи), Л. П. Хижній, П. С. Куранда, О. Г. Гончаренко, Ф. П. Лісогор, М. Х. Галич, Г. С. Шамота. Трудящі Пологів підтримали липневий страйк залізничників України. Страйковий комітет випустив листівку із закликом чинити опір австро-німецьким військам. Окупантам 26 липня вдалося частково відновити рух на залізниці та роботу в депо[2]. Але вже 3 серпня на заклик комітету включилися в страйк всі паровозні бригади. Протримавшись до 6 серпня, страйкарі під багнетами загарбників приступили до роботи[3].

Страйковий комітет у липні 1918 року почав формувати партизанський загін, який разом з селянськими загонами вже через місяць налічував близько тисячі чоловік. Загін вів активну боротьбу з окупантами. Австро-німецькі війська залишили Пологи в листопаді 1918 року. А наприкінці грудня Пологи захопили білогвардійці з корпусу генерала Тілло. Їх спроба провести мобілізацію трудящих до своєї армії провалилася. 5 лютого 1919 року частини Червоної Армії після запеклого бою визволили селище від білогвардійців. Відновили роботу ревком, партосередок, які спрямували всі зусилля на допомогу Червоній Армії, налагодження роботи депо та залізничного вузла.

Тривожним був 1919 рік для селища. Часто наскакували сюди махновські бандити, в травні 1919 року вони майже на місяць паралізували роботу залізничного вузла. Лише на початку червня червоноармійський автобронезагін під командуванням О. П. Рябцева, розгромивши махновський бронепоїзд, вигнав бандитів з Пологів. Це дало змогу відновити рух на залізниці. А через кілька днів в окрузі з'явилися денікінці. Кровопролитні бої за залізничний вузол тривали протягом усього червня. Пологи захищали червоноармійські частини 14-ї армії та пологівський партизанський загін, який, діючи в тилу ворога, здійснив ряд великих диверсій на залізниці. Станція кілька разів переходила з рук у руки. На кінець місяця денікінці, відтіснивши червоноармійців, захопили селище. Білогвардійський режим існував тут до 7 січня 1920 року,— до визволення Пологів червоноармійцями 46-ї дивізії. Кілька місяців тут перебували частини Естонської і Латиської стрілецьких дивізій, завдяки чому Пологівський ревком мав змогу нормально працювати. Як тільки червоноармійські частини залишили станцію, її відразу (14 квітня) захопили

---

[1] Запорізький облпартархів, ф. 102, оп. 1, спр. 20, арк. 4, 5.
[2] Гражданская война на Украине, т. 1, кн. 1, стор. 357, 360.
[3] Газ. «Приднепровский край» (Екатеринослав), 6 серпня 1918 р.

махновці. Дезорганізувати роботу вузла бандитам не вдалося — вже на другий день регулярні частини Червоної Армії очистили Пологи від махновців.

Небувалого розмаху трудовий ентузіазм охопив залізничників. Робітники депо у травні—червні 1920 року прискорили середній і потоковий ремонт паровозів. Якість ремонту значно перевищила довоєнний рівень. 5 і 12 червня робітники, підтримуючи почин московських залізничників, організували комуністичні суботники. У першому з них взяло участь 52, у другому — 110 робітників. Під час цих суботників вони відремонтували кілька вагонів, паровозів, очистили територію станції, депо і колій[1].

У липні 1920 року врангелівці повели широкий наступ у напрямі Олександрівська і наприкінці місяця захопили Пологи. На початку серпня червоноармійські частини 46-ї стрілецької дивізії 13-ї армії з приданими їм трьома бронепоїздами вели важкі бої за Пологівський залізничний вузол. 8 серпня вони вибили звідти ворога. Наприкінці вересня врангелівці знову захопили Пологи. Та бої за залізничний вузол не припинялися. 26 жовтня частини 13-ї армії назавжди визволили Пологи від білогвардійців. Жертви врангелівського терору — більшовики В. В. Тоцький, Д. Т. Кравченко та І. Крайній[2] — поховані робітниками біля клубу залізничників. Пізніше, 1924 року, тут встановлено пам'ятник.

Після визволення Пологів політвідділ 42-ї стрілецької дивізії призначив свого працівника А. П. Шаригіна головою селищного ревкому.

27 жовтня 1920 року на мітингу молоді в клубі залізничників з доповіддю про завдання комсомолу виступив представник партосередку депо Р. Я. Гуржій, який запропонував організувати комсомольський осередок. Своїм ватажком комсомольці обрали Р. Я. Гуржія.Осередок швидко зростав і вже наприкінці 1920 року налічував 35 чоловік. Його члени під керівництвом комуністів провадили культосвітню роботу, охороняли залізничні мости на лінії Бердянськ—Чаплине, брали активну участь у боротьбі з бандитизмом та у виконанні продрозверстки.

В кінці листопада 1920 року селище Пологи стало центром району для боротьби з бандитизмом. Було створено райком партії[3], першим секретарем якого став Р. Я. Гуржій, секретарем свого райкому комсомольці обрали Ф. Ф. Погребняка.

Починати відбудову зруйнованого господарства трудящим Пологів доводилося в надзвичайно тяжких умовах. Вибуло з ладу 57 проц. паровозів і вагонів, підприємствам не вистачало сировини, кваліфікованих кадрів. Робітники не мали хліба, солі, сірників, гасу. Через посуху і неврожай 1921 року населення голодувало. Трудноші посилювались і тим, що в окрузі все ще лютували бандити і з ними доводилося вести запеклу боротьбу.

Комуністи, комсомольці, всі робітники докладали багато зусиль для виконання невідкладних завдань, насамперед, відбудови транспорту. Великою радістю для всіх був перший відремонтований паровоз — «Комунар». Стало традицією проведення масових суботників і недільників. В одному з них — 12 лютого 1921 року — взяли участь сотні комсомольців селища і 300 селян з підводами. Вони рубали й возили лід для районної лікарні, ремонтували народний будинок, заготовляли паливо. Для дітей-сиріт радянська влада організувала дитячий будинок. Відновилася робота шкіл. 1 лютого 1921 року почалися заняття у новоствореній педагогічній школі. 4 травня того ж року Пологівський волосний відділ народної освіти відкрив курси підготовки секретарів-діловодів для радянських установ.

Добрий урожай 1922 року дав змогу ліквідувати наслідки голоду. Поступово налагоджувалися і господарські справи. 1924 року почав випускати продукцію цегельний завод. Через рік у Пологах вже діяли залізнична станція, депо, державний елеватор, два млини та олійниця. Існували також приватні майстерні: 2 кузні, 2 бондарні, 8 стельмашень тощо. Працювали 12 державних крамниць, 13 коопера-

[1] За власть Советов, стор. 147, 148.
[2] Запорізький облдержархів, ф. Р-1671, оп. 1, спр. 2, арк. 5—6.
[3] АІІП ЦК КП України, ф. 24, оп. 1, спр. 1, арк. 16, 17.

тивних, 133 дрібні приватні. Населення Пологів в цей час становило 3 тисячі чоловік.

На околицях селища були поклади каоліну, гончарної глини, піску. 1924 року геологи Харківського тресту «Союзкаолін» провели розвідку покладів. Виявилося, що запаси каоліну становлять приблизно 7 млн. тонн. Навесні 1929 року почалася розробка його покладів. Спочатку видобуток становив 5—6 тис. тонн, а в 1931 році збільшився до 30 тис. тонн. Питання розвитку каолінових підприємств детально обговорювалося на засіданнях райкому КП(б)У, який послав на каолінові розробки 400 робітників, у т. ч. 100 юнаків і дівчат. В цей час тут прокладено вузькоколійку, встановлено нове обладнання [1].

В жовтні 1928 року Пологи стали селищем міського типу [2]. Водночас його перейменували на Чубарівку. Ця назва зберігалася за ним до 1937 року, коли селищу повернули стару назву.

Велику роль у зміцненні колективних господарств відіграла створена в липні 1929 року машинно-тракторна станція, очолена членом партії з 1919 року Л. Д. Денисовим. У рік створення МТС мала 25 тракторів, 6 молотарок, автомашину.

Селищна партійна організація, яка налічувала на 1 травня 1932 року 200 комуністів, спрямувала свою діяльність насамперед на піднесення рівня роботи транспорту і промисловості. З кожним роком розширювалося локомотивне депо. 1932 року 48 паровозних і 19 ремонтних бригад перейшли на господарський розрахунок, це одразу ж забезпечило значну економію коштів. 1934 року в паровозному депо налічувалося 989 робітників і службовців.

Зростала трудова активність залізничників. Всій області стали відомі імена славних пологівських трудівників: машиніста-орденоносця Д. І. Тоцького — одного з організаторів колони паровозів ім. 8-го з'їзду Рад; машиніста В. Г. Маяцького, який при значній економії пального домігся технічної швидкості локомотиву 40 км на годину замість 32 — за нормою; раціоналізаторів депо І. Я. Вороніна, П. О. Пащенка та ін. Робітники вагонного депо з річного ремонту 1936 року випустили 32 вагони замість 30 і 24 холодильники замість 15. Протягом 1939 року по кільцю Пологи—Царекостянтинівка—Запоріжжя—Пологи перевезено понад план 471 тис. тонн вантажів, заощаджено палива на суму 106 тис. крб. Цього року в депо налічувалося 427 стахановців і 130 ударників. Технічна швидкість великовагових поїздів досягала 40—45 км на годину. Втричі скоротились строки ремонту локомотивів.

Великі зміни сталися у Приазовському рудоуправлінні, яке 1933 року віднесено до тресту «Союзкаолін». У травні 1935 року тут працювало 1000 робітників. Широкого застосування набула техніка — екскаватори, транспортери, мотовози тощо. В роки перших п'ятирічок у Пологах виникло нове підприємство по переробці місцевих каолінів — завод «Коагулянт». На підприємствах місцевої промисловості селища виготовлялися цегла, черепиця, посуд, швейні вироби, харчові продукти.

Значних успіхів досягли хлібороби колгоспу «Аврора», створеного ще 1929 року. Вони виростили в 1940 році по 23,3 цнт озимої пшениці з га. Кращі доярки Г. П. Маслюк і Д. В. Лобода надоїли того року від закріплених за ними корів по 2,2—2,3 тис. літрів молока. Вівцеферма артілі була учасником Всесоюзної сільськогосподарської виставки.

Мешканців селища обслуговували універмаг, книжковий, мануфактурний, трикотажний, галантерейний, взуттєвий, господарчий та інші магазини, численні побутові підприємства.

З грудня 1938 року Пологи віднесено до категорії міст районного підпорядкування. Ця подія ніби підсумувала великі соціалістичні перетворення, які сталися не лише в галузі економіки, а й у розвитку культури, благоустрою міста за роки

[1] АІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 10, спр. 2252, арк. 59; спр. 500, арк. 5.
[2] Запорізький облдержархів, ф. Р-1, оп. 1, спр. 1049, арк. 250.

Радянської влади. Його прикрасили нові будинки, у т. ч. багатоповерхові. У 1938 році забруковано центральну вулицю, решту — впорядковано і озеленено. Діяв водопровід.

Медичну допомогу населенню подавали районна поліклініка, розташована у двоповерховому, добре обладнаному приміщенні, районна, а також залізнична лікарні, кілька фельдшерських пунктів на промислових підприємствах. В кінці 1935 року відкрився зубопротезний кабінет, а незабаром став до ладу новий пологовий будинок на 35 ліжок. В місті працювали дитячий садок, ясла, молочна кухня.

Розширювалася мережа навчальних закладів. В жовтні 1935 року відчинили двері дві новозбудовані школи, став до ладу районний піонерський клуб. Навчання близько 3 тис. дітей забезпечували міська та залізнична середні школи, неповна середня та шість початкових. В Пологах діяли також курси підвищення кваліфікації паровозних машиністів, курси медичних сестер, а також швачок для підприємств місцевої промисловості.

Любили пологівці своє дозвілля проводити в районному будинку культури, де були бібліотека з залом для читачів, кімната для занять гуртків художньої самодіяльності тощо. Одним з найкращих на залізниці вважався станційний клуб. Районна бібліотека перед війною мала 12 тис. томів, нею користувалося 2500 читачів. В побут мешканців міцно увійшло кіно. В місті часто відбувалися вистави Запорізького театру ім. Заньковецької та інших театральних колективів країни.

Дізнавшись про напад фашистської Німеччини на Радянський Союз, трудящі Пологів висловили готовність стати на захист завоювань Жовтня. На підприємствах і в установах міста відбулися мітинги. Машиніст-інструктор І. П. Баркалов заявив на мітингу залізничників:

«Мені 52 роки. Я в громадянську війну водив бронепоїзди і зараз... готовий обрушити їх нищівний удар на кровожерливих фашистів»[1].

У перші ж місяці війни до лав Червоної Армії вступило понад 2 тис. мешканців міста. Велику допомогу армії подав і винищувальний загін, створений у місті.

Трудящі Пологів допомагали колгоспникам району зібрати багатий урожай 1941 року. З наближенням фронту проведено евакуацію техніки, колгоспної худоби. Евакуювалася також частина жителів.

Німецько-фашистські війська окупували місто 5 жовтня 1941 року. Загарбники оголосили всі підприємства своєю власністю. Щоб залякати радянських людей, фашистські варвари вже в перші дні провели масові арешти. На околиці Пологів вони розстріляли і кинули в яму салотопки 66 радянських громадян, у т. ч. 20 дітей[2].

Після жорстоких тортур гітлерівці розстріляли старого машиніста паровоза Ф. К. Кубаху та члена сільради приміського села активістку Н. М. Кубаху за переховування рації, залишеної однією з відступаючих радянських частин. Рація призначалася для зв'язку з Червоною Армією[3]. Ф. К. Кубаху посмертно нагороджено медаллю «За відвагу».

Відступаючи під ударами радянських військ, окупанти знищили залізничний вузол, завод «Коагулянт», рудник, маслозавод, млин, десятки приміщень установ, організацій, школи, лікарні, житлові будинки тощо. Збитки, заподіяні ними, становили 14,5 млн. крб. За час окупації фашисти вивезли до Німеччини 966 жителів міста[4].

Війська Південного фронту 17 вересня 1943 року визволили Пологи від німецько-фашистських окупантів. Безпосередньо за місто вели бої 50-а гвардійська і 230-а стрілецькі дивізії, якими командували полковник А. С. Владиченський та полковник А. А. Український. Під час боїв за Пологи загинуло 95 радянських

[1] Запорожская область в годы Великой Отечественной войны, стор. 30.
[2] Запорізький облдержархів, ф. Р-419, оп. 4, спр. 99, арк. 3, 4.
[3] Там же, ф. Р-1675, оп. 1, спр. 1, арк. 75—77.
[4] Там же, ф. Р-419, оп. 4, спр. 15, арк. 18; спр. 99, арк. 1.

Підполковник М. Ф. Пуговський, який загинув у боях за визволення міста від німецько-фашистських загарбників. Фото 1941 р.

воїнів, у т. ч. командир 487-го мінометного полку 156-ї стрілецької дивізії М. Ф. Пуговський. Після закінчення війни на братських могилах встановлено пам'ятники.

Фронт просувався на захід. Червона Армія громила фашистів. Десятки воїнів-пологівців за мужність, виявлену в боях проти фашистських загарбників, нагороджені орденами і медалями Радянського Союзу. 450 жителів міста полягли в боях за свободу і незалежність Батьківщини. Залізничник Я. Я. Швачко службу у Військово-Морському Флоті почав ще 1936 року. З жовтня 1941 року і до закінчення війни був командиром відділення мотористів. Груди Я. Я. Швачка прикрасили багато орденів і медалей та Золота Зірка Героя Радянського Союзу. Цього ж високого звання удостоєно І. І. Чеберка.

Зразу після визволення в Пологах відновили роботу райком партії і райвиконком. У місті до визволення Запоріжжя перебували обласний комітет партії та облвиконком. Постачання наступаючих частин Червоної Армії вимагало насамперед безперебійної роботи залізничного вузла. Пологівці вручну очистили територію станції та депо від завалів цегли, розібрали понівечені рейки та пошкоджені шпали. Робітники проклали нові колії, підготували до дії депо, водокачку. 7 жовтня 1943 року станція прийняла перший поїзд.

Наступного року колектив вагонного депо відбудував парову магістраль опалення, стенд для випробувань повітророзподілювачів, верстати та обладнання. Колектив відділення служби руху та паровозного депо станції за високі виробничі показники у квітні й травні 1944 року удостоївся перехідного Червоного прапора Народного комісаріату шляхів СРСР і ВЦРПС, три місяці утримував перехідний Червоний прапор Сталінської залізниці[1]. У січні 1945 року робітники Пологівського вагонного депо вибороли перше місце у змаганні серед колективів залізниці. За успішне виконання урядових завдань по перевезенню військових та народногосподарських вантажів у роки Великої Вітчизняної війни 7 пологівських залізничників нагороджено орденами й медалями, а машиніста-інструктора І. П. Баркалова удостоєно ордена Леніна.

Війна ще не закінчилася і трудящі міста всім, чим могли, допомагали фронту. Вони разом з колгоспниками району з власних заощаджень внесли у фонд будівництва ескадрильї винищувачів 1,8 млн. крб. А житель Пологів М. Т. Леонов, двоє синів якого були радянськими офіцерами, передав для Червоної Армії збережені ним коштовні речі і 1 тис. крб. грішми.

Відроджувалася промисловість міста. Вже у грудні 1943 року почав працювати місцевий молокозавод. Для відбудови й розширення рудника держава асигнувала 16 млн. крб. В кар'єрі з'явився перший паровий екскаватор «Ковровец», а незабаром — дизельні екскаватори. Здійснивши великі відбудовні роботи, колектив рудоуправління уже 1944 року вдвічі перевиконав державний план видобутку каоліну та вогнетривкої глини. В квітні 1945 року став до ладу завод «Коагулянт». Країна знову одержала цінну продукцію.

Життя міста входило в нормальну колію. Уже в листопаді 1943 року були відкриті 2 лікарні, поліклініка, пологовий будинок. На кінець 1945 року відчинили двері клуб залізничників на 500 місць з стаціонарною кіноустановкою, 3 клуби промислових підприємств і 15 червоних кутків.

Зусилля партійних, радянських і громадських органів, спрямовані на подолання наслідків руйнівної війни, піднесення промислового і сільськогосподарського виробництва, поліпшення роботи залізничного вузла увінчалися першими

---

[1] Газ. «Колективні лани», 1 січня 1945 р.

успіхами. Більшість підприємств міста достроково виконала план четвертої п'ятирічки. Колгосп «Аврора» 1950 року за своїми економічними показниками досяг довоєнного рівня.

Дальший розвиток економіки вимагав дедалі більшої кількості спеціалістів. За 1944—1953 рр. на вузлі було підготовлено близько трьох тисяч машиністів паровозів. Чимало робітників, переважно молодих, опанувало різні спеціальності в школах, створених на руднику й заводі «Коагулянт» та на підприємствах місцевої промисловості.

У соціалістичному змаганні брало участь близько півтори тисячі робітників, у т. ч. понад 700 комсомольців. Паровозний машиніст Я. Д. Гороховський зі своєю бригадою протягом першої післявоєнної п'ятирічки перевіз 108 тис. тонн вантажів понад план і зекономив 2612 тонн пального. Він завоював першість у Всесоюзному змаганні. За п'ятирічку токар О. О. Пастухов та слюсар М. К. Басараб виконали по 7,5 річної норми. У 1951 році до Дня залізничника 117 робітників вузла були нагороджені орденами і медалями Союзу РСР.

Паровозна бригада Я. Д. Гороховського протягом п'ятої п'ятирічки перевезла 1700 тонн вантажів понад план, зекономивши 5932 тонни палива. Її почин підтримало багато залізничників. Завдяки цьому надпланові нагромадження депо у 1953 році становили 1 млн. 600 тис. крб. і далі безперервно зростали.

Колектив локомотивного депо до 1969 року успішно впорався зі складним завданням — переходом до обслуговування тепловозів замість паровозів. Роки семирічки та поточної п'ятирічки ознаменувалися масовим рухом за комуністичне ставлення до праці. Понад 200 раціоналізаторів депо запровадили за 1967—1968 рр. 260 новаторських пропозицій, які дали 60 тис. крб. річної економії. Наступного року машиністи перевезли понад план 2,2 млн. тонн народногосподарських вантажів. 387 робітників стали ударниками комуністичної праці. Звання колективу комуністичної праці присвоїли залізничникам станції Пологи. За багаторічну бездоганну роботу на транспорті високого звання Героя Соціалістичної Праці удостоєно котельного майстра локомотивного депо І. Я. Вороніна. Орденом Леніна нагороджено машиністів В. В. Авчухова, Т. М. Андрієнка, М. В. Бобиря, братів В. С., С. С. та І. С. Волковинських та інших — всього 22 чоловіки.

Виробнича діяльність Приазовського рудоуправління за останні роки характеризується високим ступенем технічної оснащеності, розширенням масштабу робіт. 1969 року тут працювало 6 крокуючих і роторних екскаваторів, самохідний перевантажувач, залізничний кран, 50 вантажних автомашин. Видобуток каоліну і вогнетривкої глини 1969 року порівняно з 1950 зріс у 7 разів.

До числа передових підприємств міста належить завод «Коагулянт». 1969 року повністю механізовано весь виробничий процес — від завантаження сировини до вивантаження готової продукції безпосередньо у вагони. Високий рівень механізації дає змогу невпинно збільшувати випуск цінної сировини— сірчанокислого глинозему, який використовується у багатьох галузях народного господарства, зокрема для коагулювання (очищення) питної води в більшості міст європейської частини СРСР.

Чимало підприємств міста зв'язані з сільським господарством. Місцеве об'єднання «Сільгосптехніки» обслуговує велику групу колгоспів. Об'єднання має майстерні з 14 верстатами, цехи по ремонту вагів, гу-

Залізнична станція Пологи. 1967 р.

Передові залізничники — брати І. С., В. С., С. С. Волковинські (зліва направо), нагороджені орденом Леніна. Пологи, 1957 р.

мових виробів та обладнання тваринницьких ферм і цех шліфування колінчастих валів.

У Пологах діє реалізаційна база хлібопродуктів — добре обладнане сучасною технікою підприємство, яке приймає, просушує, сортує і перевантажує зерно, здане колгоспами. Тут споруджені просушувальний та механічний цехи, два зерносховища на 53 і 88 тис. тонн зерна.

Значним підприємством став Пологівський маслозавод. У 1952—1953 рр. тут почався швидкий процес механізації виробничих процесів. 1958 року змонтовано потокову лінію по виробництву масла, сучасне обладнання одержав також цех по виготовленню сирів.

Переробкою сільськогосподарської продукції займається також відкритий у 1967 році Пологівський консервний завод. У перший рік експлуатації підприємство випустило 2,9 млн. банок овочевих та м'ясних консервів, у 1969 році — понад 4 млн. 1970 року почне діяти друга черга заводу, і тоді повна потужність його становитиме 11 млн. умовних банок консервів на рік.

Продукцією заводів металоштампувального та продовольчих товарів задовольняються потреби трудящих Пологів і району.

За післявоєнні роки в місті великого розмаху набуло капітальне будівництво, спорудження культурно-побутових та житлових приміщень. 1956 року створено районну організацію «Міжколгоспбуд», введено в дію завод будівельних матеріалів, де виробляють цеглу і шлакоблоки. Працюють також «Міжколгоспшляхобуд», шляхо-експлуатаційна дільниця та автотранспортне підприємство.

Значних успіхів за роки семирічки й нової п'ятирічки домоглися колгоспники розташованої у передмісті Пологів сільськогосподарської артілі «Аврора». Господарство спеціалізується на відгодівлі великої рогатої худоби, якої 1969 року тут налічувалося 5280 голів. Прибуток артілі перевищив 1 млн. 240 тис. крб. В колгоспі «Аврора» десятки чудових трудівників, справжніх майстрів своєї справи. За успіхи, досягнуті у розвитку господарства, голову колгоспу І. І. Тарана в 1966 році нагороджено другим орденом Леніна. Цієї урядової відзнаки удостоїлись також агроном К. Д. Назаров, доярка Н. М. Глушко. І. І. Таран був делегатом 3-го Всесоюзного з'їзду колгоспників.

Керівною, організуючою силою трудящих Пологів є партійна організація, яка в 1969 році налічувала 1700 комуністів, об'єднаних у 56 первинних партійних організаціях. Під керівництвом партійної організації активно працювали 1289 комсомольців міста.

Плідна і всебічна діяльність міської Ради, на її сесіях обговорювалися актуальні питання міського життя — діяльність культурно-освітніх закладів в умовах п'ятиденного робочого тижня, розвиток житлового та комунально-побутового будівництва, торгівля і громадське харчування тощо. При виконкомі міськради працювали постійні комісії — мандатна, бюджетно-фінансова тощо.

Великою турботою оточені ветерани праці. 1969 року в місті налічувалося 3525 пенсіонерів.

Водночас з піднесенням виробництва невпинно зростала культура, змінювався зовнішній вигляд міста. За післявоєнні роки пологівці повністю відбудували житловий фонд і з 1955 року перейшли до багатоповерхового будівництва. Проведено реконструкцію вулиць. Лише за останні роки місто прикрасилося багатьма адміністративними, культурно-побутовими та іншого призначення спорудами — зведено будинок Рад, приміщення райкому партії, будинок культури на 400 місць, широкоекранний кінотеатр, музичну школу, автовокзал, кілька магазинів тощо.

Вулиця ім. Горького. Пологи, 1968 р.

Зводиться будинок середньої школи, де незабаром навчатиметься близько 1000 дітей, універсальний магазин, дитячий комбінат. Протягом 1968—1969 рр. трудящі міста одержали понад 5 тис. кв. метрів житлової площі. Ведуться великі роботи по впорядкуванню міста. Розбито парк, названий «Ювілейним». Центральні вулиці міста заасфальтовані, озеленені. Місто повністю електрифіковане. Пробурено дві артезіанські свердловини, прокладено 35 км водопроводу.

Дедалі більше задовольняються потреби трудящих у промислових та продовольчих товарах. Населення міста обслуговують 46 магазинів.

На новий, вищий рівень піднялася служба охорони здоров'я трудящих. В місті працюють районна лікарня на 235 ліжок, залізнична лікарня на 125 ліжок, 2 поліклініки, 4 жіночі й дитячі консультації, пологовий будинок, 2 аптеки, дитяча молочна кухня, санепідстанція, станція швидкої допомоги, медпункти на підприємствах і в установах. Ці медичні заклади 1969 року обслуговували 66 лікарів, 182 середні медичні працівники. За багаторічну плідну діяльність в галузі охорони здоров'я лікар-хірург районної лікарні Г. С. Кропивко нагороджений орденом Леніна. Головному лікарю цієї лікарні П. Т. Кравченку присвоєно звання заслуженого лікаря Української РСР.

У 1969/70 навчальному році в Пологах діяли 8 загальноосвітніх шкіл, у т. ч. 3 середні, заочна та школа робітничої молоді. В них працювали 81 педагог, навчалося 3200 чоловік. Працюють професійно-технічне училище, дитяча музична школа.

В місті діють 2 міські клуби, районний будинок культури, колгоспний та залізничний клуби.

Майже 200 тис. томів становив 1969 року книжковий фонд 24 бібліотек міста. У побут пологівців міцно увійшли радіо, кіно і телебачення. В місті видається районна газета «Радянське село». У Пологах працює районне відділення товариства «Знання».

Прекрасне сьогодні, ще чудовіше майбутнє міста Пологів — міста багатих революційних і трудових традицій.

І. Ф. БОРИСОВ, А. О. ЗАЙЧЕНКО, О. В. ЧУДНОВСЬКИЙ

ЧУ́БАРІВКА

Чубарівка (до 1925 року Федорівка, до 1938 Власівка, до 1960 знову Федорівка) — село, центр сільської Ради. Розташована по обидва береги річки Гайчура, за 30 км на північний схід від районного центру і за 12 км від найближчої залізничної станції Магедове. Населення 3,6 тис. чоловік. Сільській Раді підпорядковані населені пункти Балочки, Бурлацьке, Золота Поляна, Красноселівка, Кременчук, Спільне, Тернове, Хліборобне, Чкалова.

Заснували Чубарівку 1779 року на лівому березі річки Гайчура колишні запорізькі козаки, відставні солдати і кріпаки-втікачі. Спочатку це поселення мало назву Крута. Після приєднання Північної Таврії Катерина II подарувала 4650 десятин землі, в т. ч. й слободу Круту, прапорщикові Федорові Костянтинову. За ім'ям власника її стали називати Федорівкою. У 1805 році тут проживало 108 чоловіків і 53 жінки.

На незайнятих землях правого берега річки Гайчура осідали державні селяни з Полтавської, Харківської і Київської губерній, а також кріпаки-втікачі, які називали себе бурлаками. Тому й заснована ними слобідка називалася Бурлацькою. Згодом вона злилася з Федорівкою.

Поміщицькі селяни від зорі до зорі гнули спину на панській землі, зазнаючи знущань від прикажчиків за «непослух» чи «невправність у роботі». Не краще приходилося і переселенцям — державним селянам. Через брак коштів вони не могли придбати тягло і реманент, тому, обробляючи землю вручну, освоювали не більш як 2—3 десятини на двір.

В 50-х роках XIX ст. царський уряд віддав землі поблизу Федорівки німецьким колоністам, економії яких поступово розрослися і перетворилися на села — Улянівку, Малу Родзянку та Велику Родзянку. Сюди наймалися на роботу державні селяни Федорівки.

Напередодні скасування кріпацтва у селі було 285 дворів, проживало 2,3 тис. мешканців. На лівому березі річки Гайчура, серед безладно розкиданих убогих глиняних хат, виділялися кам'яні будинки поміщиків Костянтинова, Куща, Слоновської, Лагермарка.

Під час реформи 1861 року розмір земельного наділу для поміщицьких селян Федорівки встановлено лише по 2 десятини на ревізьку душу при викупній ціні по 60 крб. за кожну десятину. Не маючи коштів на викуп землі, а також щоб позбутися поміщицької залежності, колишні кріпаки погодились одержати т. зв. дарчі наділи, розміром півтори десятини кожний. Внаслідок цього майже чотири п'ятих землі залишилось у колишніх власників. Більшості селян доводилось орендувати землю у багатіїв або йти до них у найми.

На початок XX ст. близько половини селян Федорівки дуже збідніли і мусили цілорічно наймитувати. Зрозуміла річ — незадоволення селянства дедалі зростало, поступово зріла їхня класова свідомість, цьому сприяла і агітаційна робота соціал-демократів.

1902 року завідуючим щойно відкритої земської двокласної школи ім. Корфа призначили М. М. Лямцева, вчителем цієї школи почав працювати О. І. Сенін; обидва вони були членами РСДРП. Налагоджуючи політичну пропаганду серед селян, М. М. Лямцев і О. І. Сенін розповідали їм про події в країні. Погляди членів РСДРП поділяли місцева вчителька О. Шматало та фельдшери Мозжухін і Неділько. Поступово при школі створилася група однодумців з кількох місцевих селян і робітників-будівельників, що споруджували церкву та великий кам'яний міст через річку Гайчур.

Влітку 1902 року, після звільнення з воронезької в'язниці, до села приїхав Ф. А. Сергєєв (Артем), щоб зустрітися з своїм батьком, який працював тут на будівництві. Професійний революціонер-ленінець Артем швидко зблизився з М. М. Лямцевим і О. І. Сеніним, провадив бесіди на політичні теми у створеному при школі гуртку грамоти, серед робітників-будівельників та селян. Послухати захоплюючі розповіді Артема збиралася навіть біднота навколишніх сіл.

Артем разом з М. М. Лямцевим і О. І. Сеніним у грудні 1902 року заснували у Федорівці один із перших на Україні селянський соціал-демократичний гурток[1], який поширив свій вплив на сусідні села: Кінські Роздори, Воскресенку, Царекостянтинівку та інші.

---

[1] Нариси історії Запорізької обласної партійної організації, стор. 9—10.

Наприкінці 1902 року Артем виїхав з Федорівки, але й далі підтримував зв'язок з гуртківцями. Члени гуртка через Н. Д. Семененка налагодили зв'язок з соціал-демократами Олександрівська, а за допомогою майстрового М. О. Шведова — з Катеринославським комітетом РСДРП. З цих міст в село надходила політична література. У Г. Й. Нижниковського, якого гуртківці називали «бібліотекарем», зберігалася нелегальна література. Зростання революційних настроїв серед селян привернуло увагу властей. В одному з поліцейських повідомлень зазначалося, що революційну агітацію провадять учителі двокласної школи М. М. Лямцев і О. І. Сенін[1]. Поліцейський пристав доповів начальству, що «селяни ведуть розмови про переділ землі», збираються громити поміщицькі економії. Губернські власті почали стежити за діяльністю соціал-демократичної групи. Про це стало відомо Кримському комітетові РСДРП, який 28 квітня 1904 року повідомив федорівських соціал-демократів, що за керівниками гуртка встановлено посилений нагляд, є намір закрити школу.

Незабаром у Федорівці почалися масові обшуки, під час яких у підпільників М. Куліша і М. І. Бондаренка знайшли прокламації Катеринославського комітету РСДРП «Ко всем учителям». У селян Д. Хорсуна і Я. В. Чубаря виявили революційні вірші, переписані 13-річним сином Я. В. Чубаря — Власом, учнем двокласної земської школи. Хлопця захопили полум'яні бесіди Артема, він часто читав неписьменному батькові революційні брошури і листівки. З часом Влас став членом підпільної соціал-демократичної групи.

На початку 1905 року були заарештовані керівники гуртка М. М. Лямцев, О. І. Сенін, О. Шматало, Мозжухін і Неділько, а згодом — кілька активних його членів. Арешти не змогли припинити дальший розвиток революційних подій у Федорівці. В перші дні січня 1905 року до села приїхав В. Я. Чубар, на той час учень Олександрівського механіко-технічного училища. Разом з кількома товаришами він організував бойову дружину, яка, роззброївши поліцаїв, стежила за порядком у селі. Дізнавшись про початок революції в Петербурзі, федорівська біднота вирушила на поміщицькі поля ділити землю. Та вже за селом селян зустріли козаки. Пішли в дію нагаї, багатьох учасників «бунту» заарештували[2].

Восени 1905 року в селі утворився революційний комітет, яким керував Г. Нижниковський. У рапорті Катеринославському жандармському управлінню Олександрівський повітовий справник повідомляв, що озброєна федорівська біднота тримає в острасі куркулів, наказала їм не давати фуражу козакам, коли ті прибудуть до села[3].

У грудні 1905 року, в період найвищого революційного підйому, Федорівський комітет у числі перших відгукнувся на заклик Пологівського страйкового комітету про об'єднання революційних сил. Вже 15 грудня в Пологи прибули озброєні федорівці. Їх радісно зустріли робітники депо залізничної станції Пологи і місцеві селяни. Чутка про виступ федорівців швидко облетіла навколишні села. Почалися заворушення в селах Воскресенці, Кінських Роздорах, Царекостянтинівці. В цей час у Федорівці розповсюджувалися революційні листівки «З ким іти селянам»[4].

Царизм вжив термінових заходів. В рапорті Катеринославському губернаторові повідомлялося, що з села Пологи війська 28 грудня 1905 року вирушили в бунтівне село Федорівку, де після обстрілу й спалення двох дворів схоплені головні «винуватці, і порядок відновлено»[5]. За участь у революційних виступах в Олександрівську та Катеринославську тюрми кинуто П. Чумаченка, а також М. М. Чубаря, І. Г. Барахова, В. Кулика, Ф. А. Кравченка, Є. М. Усатенка, Г. Й. Нижниковського, О. М. Бернадського та інших. Одного з керівників селянського виступу, С. С. Гаври-

---

[1] П. Загорський. Революційна діяльність Артема (Ф. А. Сергєєва). К., 1957, стор. 6, 65.
[2] Т. Кольяк. Влас Якович Чубар, стор. 28.
[3] Дніпропетровський облдержархів, ф. 11, оп. 1, спр. 486, арк. 50.
[4] Славная страница в истории Александровска, стор. 38—39.
[5] Дніпропетровський облдержархів, ф. 9, оп. 1, спр. 452, арк. 71—74.

лова, після річного ув'язнення в адміністративному порядку відправили на 7-річне поселення в Усть-Сисольськ Вологодської губернії.

Інтерес селян до революційних подій у країні зростав, боротьба не припинялася. Брат учасника виступу М. О. Денисенка — С. О. Денисенко, член революційного комітету на повсталому броненосці «Потьомкін», який після поразки повстання перебував у Румунії, підтримував зв'язок з рідним селом. Він надсилав сюди листівки, прокламації, а також брошуру «Революційні дії на Чорноморському флоті», присвячену повстанню на «Потьомкіні». В 1906 році до Федорівки повернулися учасники грудневого 1905 року виступу. З їх ініціативи відновив роботу сільський соціал-демократичний гурток. Та в зв'язку зі спадом революції посилилися репресії. В жовтні власті заарештували й вислали до Тобольської губернії Г. Й. Нижниковського за виступ на селянській сходці з закликом роззброювати стражників, вигнати поліцію з села, поділити поміщицькі землі. Федорівські соціал-демократи перейшли на нелегальне становище, не припиняючи поширювати серед населення революційні листівки і брошури. В квітні 1907 року жандарми захопили і знищили бібліотеку революційної літератури гуртківців, а багатьох пропагандистів кинули до в'язниці[1].

Під час проведення столипінської аграрної реформи община виділила по 13 десятин землі суцільним масивом тим, хто виходив на хутори. Однак скористалися цим лише два десятки заможних господарств, вони швидко розширили свої земельні площі, скуповуючи за дешевими цінами землю бідноти, яка в пошуках кращої долі залишала село, та за рахунок оренди землі у незаможних селян. Ті господарства, що залишалися в общині, одержали наділи від 2 до 6 десятин. В результаті «упорядкування» землеволодіння поміщикам, що мали маєтки навколо Федорівки, належало 7,2 тис. десятин землі, куркулям — близько 700, церкві — 120, а на 900 з лишком селянських дворів, з яких 60 проц. становили бідняки, припадало 2,9 тис. десятин землі.

В період першої світової війни біднота Федорівки ще більше зубожіла. Неодноразові мобілізації, реквізиції позбавили господарства робочих рук, тягла. Незадоволення селян війною мало стихійний характер: діяльність соціал-демократичного гуртка через відправку на фронт більшості його членів майже припинилася.

На цей час у Федорівці проживало 6,5 тис. чоловік. Забудовувалося село без певного плану.

Висока смертність серед населення, особливо під час епідемій, пояснювалася відсутністю належної медичної допомоги. Фельдшер у селі почав працювати з 1880 року, лікарняну дільницю тут відкрито тільки в 1911 році.

Справа охоплення дітей шкільним навчанням залишалася також не вирішеною. У відкритій 1852 року парафіяльній школі, а 1866 — земському однокласному училищі навчалося не більше 30 учнів. Згодом кількість місць у школах збільшилася, але й тоді діти бідняків не завжди закінчували повний курс навчання. Так, за даними 1888 року, з 912 дітей віком від 8 до 15 років навчалося 236, а закінчили курс початкової школи всього 14 учнів. Ті зусилля, яких докладали прогресивні представники суспільства на шляху народної освіти, в умовах царської дійсності не могли змінити становища. 1902 року на власні кошти відомого земського діяча і педагога М. О. Корфа в селі відкрито земську двокласну школу (1916 року на базі «школи Корфа» створено гімназію); в 1909 і 1913 роках почали працювати дві земські однокласні школи. Незважаючи на це, 65 проц. дорослого населення Федорівки до Великої Жовтневої соціалістичної революції було неписьменним.

Нові надії у селян викликала Лютнева революція 1917 року. Бурхливі мітинги, сходки відбувалися в селі майже щодня. До села поверталися фронтовики, що не бажали далі приймати участь у кривавій бойні, затіяній багатіями. Лише дехто

[1] Дніпропетровський облдержархів, ф. 9, оп. 1, спр. 521, арк. 19; ф. 11, оп. 1, спр. 570, арк. 26—30.

вірив обіцянкам Тимчасового уряду. Більшість з них, в першу чергу С. Ф. Клочан, М. В. Коваленко і Н. Р. Коваленко, колишній член полкового революційного комітету, принесли в село більшовицькі настрої. Під впливом їх агітації федорівська біднота зрозуміла, чиї інтереси захищає Тимчасовий уряд. Тому трудящі села з піднесенням зустріли встановлення влади Рад у Петрограді, Декрети II Всеросійського з'їзду Рад про мир і землю.

Вже в грудні 1917 року федорівці створили земельний комітет, який провів підготовчу роботу до розподілу поміщицької землі. В січні 1918 року трудящі встановили в селі Радянську владу, обрали виконком сільської Ради, ліквідували земство, переобрали земельний комітет. На початку лютого В. Д. Калашник, С. Ф. Клочан і П. Ф. Жебеленко, які щойно повернулися з фронту, утворили сільський революційний комітет. Створена при ревкомі земельна комісія на чолі з П. Ф. Жебеленком взяла на облік поміщицькі та нетрудові куркульські землі, склала списки бідноти і в березні 1918 року розподілила землі між селянами.

Наприкінці квітня 1918 року село окупували австро-німецькі війська. Вони разом з гайдамаками грабували населення і жорстоко знущалися з нього. З Федорівки вивезли багато зерна, худоби, майна. Частина членів ревкому влилася до лав Червоної Армії, інші стали організаторами підпільної боротьби проти окупантів. Коваль А. Р. Коваленко виготовляв саморобні гранати. Але за доносом куркулів його та ще кількох селян, сини яких були в Червоній Армії, загарбники піддали жорстоким тортурам.

У грудні 1918 року частини Червоної Армії визволили Федорівку від окупантів. Проте на початку січня 1919 року село захопили денікінці з корпусу генерала Тілло. 4 лютого 1919 року Федорівку визволили частини 3-ї бригади Задніпровської дивізії Червоної Армії[1]. Все ж становище тут, як і в навколишніх селах, лишалося напруженим, нерідко сюди наскакували махновські банди, які чинили розправу над активістами. 9 червня 1919 року село знову захопили денікінці. Боротьба проти білогвардійців продовжувалася до 7 січня 1920 року, коли Федорівку визволили червоноармійські частини 41-ї дивізії 14-ї армії. Знову почав працювати волревком, який під час короткої мирної передишки доклав багато зусиль для допомоги Червоній Армії та зміцнення Радянської влади.

З кінця липня розпочалася 3-місячна окупація Федорівки врангелівськими військами. Наступ червоноармійців розпочався 24 вересня. Село кілька разів переходило з рук в руки. Остаточно Федорівку визволили від білогвардійців 27 жовтня 1920 року. Та залишався ще один ворог — махновці, наскоки яких припинилися лише наступного року.

Багато федорівців боролися за встановлення і зміцнення Радянської влади. У збройному повстанні і в придушенні контрреволюційного заколоту Керенського — Краснова 1917 року брав участь разом з командою крейсера «Аврора» житель села, матрос першої статті А. С. Махиня. Завоювання Жовтня на фронтах громадянської війни захищали М. Я. Козлов, С. Ф. Клочан та інші.

Волревком Федорівки, керований І. Годлевським, відновив діяльність у листопаді 1920 року. Земельний відділ волревкому, облікувавши посіви під урожай 1921 року, встановив, що лише незначна частина землі — 313 десятин — залишилася незасіяною. Він організував у селі 4 майстерні по ремонту сільськогосподарського реманенту.

Відділ народної освіти ревкому в січні 1921 року реорганізував гімназію у педагогічну школу. Колишні земські початкові школи перетворено в єдині трудові школи. В 6 сільських і педагогічній школах, що охоплювали 730 учнів, у т. ч. 287 дівчат, працювало 15 вчителів. Тоді ж відкрили 16 хат-читалень для дорослого населення, а в квітні 1921 року організовано спеціальну комісію по ліквідації неписьменності, відкрито бібліотеку. Для дітей-сиріт організували дитячий будинок.

[1] Гражданская война на Украине, т. 1, кн. 2, стор. 95.

Діяльність волревкому повністю підтримувала федорівська біднота. З грудня 1921 року загальне керівництво життям села перейшло до рук волосної Ради.

Наприкінці червня 1921 року в селі створено партійний осередок, секретарем якого обрали Т. Я. Чубаря. Комсомольський — виник навесні 1921 року. Його ядром стала ініціативна група молоді з 12 осіб, створена дещо раніше. Першим секретарем молодь обрала сина місцевого селянина-бідняка Т. В. Олійника. З вересня 1922 року комсомольську організацію очолив О. С. Чумаченко. У лютому 1923 року осередок налічував 18 юнаків і дівчат, а наприкінці 1925 року він став одним з найбільших у Пологівському районі.

Ліквідація наслідків розрухи, голоду 1921 року, питання дальшого розвитку господарства стояли в центрі уваги партійного осередку, сільської Ради і КНС. 1921 року з ініціативи комуністів у селі створили комісію по боротьбі з голодом. Організувалися супряги для обробітку землі, подавалася допомога сім'ям загиблих червоноармійців і бідноті тощо. Бідняки стали активніше вступати до КНС. Якщо на 1 грудня 1921 року в його складі було 49 осіб, у т. ч. 26 чоловіків і 23 жінки, то в березні 1923 кількість членів зросла втроє. Комнезамівці активно включилися у виконання продподатку. Вони становили більшість і в правлінні споживчої кооперації села[1].

В березні 1923 року головою виконкому переобраної федорівської сільської Ради став комуніст Т. Я. Чубар. Навколо Ради згуртувався актив з числа комуністів та незаможників. В ці роки багато сил віддали зміцненню Радянської влади на селі активісти А. Н. Семененко, І. Й. Отрішко, І. П. Бабенко, О. М. Плотник, В. Т. Кейда та інші.

Запровадження продподатку, краще задоволення потреб селян сільськогосподарським реманентом, коштами, пільги незаможним господарствам сприяли відродженню економіки села. Зменшилася кількість бідняцьких господарств. Але куркулі й далі таємно купували землю, застосовували найману працю.

Передове селянство Федорівки тяглося до нових, колективних форм господарювання. У серпні 1922 року частина незаможних селян об'єдналася в колективне трудове господарство. Це була перша спроба спільними зусиллями перебороти господарські труднощі відбудовного періоду.

Восени 1923 року секретар партосередку голова КНС С. Ф. Клочан виступив на зборах бідноти з доповіддю про кооперативний план В. І. Леніна. На цих зборах незаможники створили ініціативну групу для організації комуни, яку очолив С. Ф. Клочан. Комуна «Іскра» виникла у березні 1924 року. 337 га землі, пара коней, 6 корів, 2 борони, букер з сівалкою, 3 брички — з цього починали комунари.

В ці дні до рідного села завітав В. Я. Чубар, Голова Раднаркому УРСР та Голова Української Економічної Ради. Він докладно розпитав земляків про справи комуни. Пізніше В. Я. Чубар допоміг комуні в одержанні 2,5 тис. крб. довготермінового державного кредиту; за ці гроші вона придбала трактор, молотарку, двох коней та сільськогосподарський реманент. Зміцніла економічна база й авторитет комуни. Вона допомагала сільській бідноті обробляти трактором землю, позичала зерно на посів.

У 1925 році комуна зібрала добрий врожай, подекуди — по 20 цнт з га. Зросли прибутки. Успіхи комунарів викликали лють у куркулів. Пізньої осені 1926 року вони спалили скирти сіна, соломи і полови. Та ніщо вже не могло підірвати віру бідняків в нову форму господарювання. У 1926 році вони створили другу комуну — «Могутня Україна». Головою її обрали М. П. Бабенка. З ініціативи селянина Х. І. Петруні в 1927 році організовано ТСОЗ «Перше травня», який з 1929 року перейшов на статут сільськогосподарської артілі.

Комуни «Іскра», «Могутня Україна» і ТСОЗ «Перше травня» наочно показали селянам переваги колективного господарювання над одноосібним. В січні 1930 року

---

[1] Запорізький облдержархів, ф. Р-202, оп. 1, спр. 34, арк. 13; спр. 48, арк. 24.

утворилося 8 колгоспів у Федорівці та 2 — на хуторах. Наприкінці року колективізація в селі завершилася. Активними організаторами колгоспів були Н. Р. Коваленко, К. В. Миколаєнко, Т. І. Підставний, І. Й. Отрішко, брати Григорій і Мелентій Бабенки, П. Д. Нестеренко, В. Т. Кейда, Л. К. Каряка та інші.

Куркулі чинили шалений опір проведенню колективізації. Вони підбурювали і залякували місцеву бідноту. Глитаї вдавалися і до активних ворожих дій — спалили хату комуніста Г. Ю. Сліпченка, першого голови колгоспу «Квітень», вчинили замах на депутата сільради К. В. Миколаєнка. Саме напередодні весняної сівби 1930 року вони отруїли коней в одному з колгоспів. Партійна організація і сільська Рада повели боротьбу проти куркульства. 1930 року глитаїв та їх сім'ї вислали за межі села.

В наступні роки економіка колгоспів зміцнювалася. Цьому великою мірою сприяло зростання технічної оснащеності, особливо після створення в липні 1933 року Федорівської МТС, першим директором якої став комуніст П. С. Мудрак. Політвідділ МТС видавав газету «Соціалістичний наступ», що відіграла важливу роль у вихованні людей, організації соціалістичного змагання. При МТС працювали курси трактористів, де навчалося 56 курсантів з числа місцевої сільської молоді, в т. ч. 28 дівчат. Хорошими трактористками стали члени першої жіночої тракторної бригади колгоспу ім. Будьоного О. Я. Сарана, З. П. Бугаєнко, К. П. Гаврис і М. І. Дерев'янко.

Машинно-тракторний парк МТС зростав досить швидко — 1940 року він налічував 57 тракторів, 28 комбайнів, 25 автомашин. Завдяки широкому впровадженню техніки, досягнень агрономії підвищувалися врожаї. Якщо до колективізації селяни збирали по 10—12 цнт зернових з га, то в 1940 році — по 17 цнт. Тваринництво зростало повільніше, проте на 1 січня 1941 року в колгоспах уже налічувалося 1408 голів великої рогатої худоби, 848 коней, 1,7 тис. овець, 1,4 тис. свиней та більше 10 тис. шт. птиці. Зросли й прибутки колгоспників, повноціннішим став трудодень.

У 1939—1940 рр. були учасниками Всесоюзної сільськогосподарської виставки в Москві трактористи М. Г. Ткаченко, М. Т. Межевич і С. К. Павленко, завідуючий вівцефермою колгоспу «Могутня Україна» Я. К. Верба, садівник колгоспу «Червоний пролетар» Т. І. Підставний та інші. Учасником виставки 1940 року була також Федорівська МТС, яку на той час очолював М. П. Оноприєнко.

За роки п'ятирічок у селі відбулося багато змін. У 1938 році тут збудували електростанцію потужністю 140 квт. В усіх господарських громадських приміщеннях та у 800 будинках колгоспників засвітилися лампочки Ілліча. Того року спорудили двоповерхову середню школу, клуб, капітально відремонтували більшість житлових будинків, впорядкували вулиці, прикрасили їх декоративними деревами. Люди краще харчувалися, замість домотканих свит та пофарбованих бузиною полотняних сорочок колгоспники одягалися в пальта, костюми, носили фабричне взуття. В селі працювало 8 крамниць.

В селі 1940 року відкрито лікарню на 28 ліжок. Її обслуговувало 7 медичних працівників.

У Федорівці до 1936 року повністю ліквідовано неписьменність. В селі працювали середня, 2 неповні середні, 4 початкові школи та сільськогосподарський технікум, в яких 1941 року навчалося 1,7 тис. дітей колгоспників, робітників і службовців. Директором технікуму став С. С. Кочубей — активний учасник громадянської війни, комуніст з 1918 року. Близько 700 агрономів-рільників випустив цей навчальний заклад.

Багато зроблено в піднесенні культурного рівня села. Тут діяли центральний сільбуд, 6 колгоспних клубів, 5 бібліотек з книжковим фондом 5,7 тис. томів, стаціонарна звукова кіноустановка. При сільбуді працювали гуртки художньої самодіяльності. Особливу популярність здобув драматичний гурток, яким керував місцевий житель, колишній учасник будівництва Дніпрогесу Ф. Н. Сушко.

22 червня 1941 року розпочалася Велика Вітчизняна війна. Понад 600 федорівців стали в ряди Червоної Армії, частина сільчан пішла в загони народного ополчення. До початку липня жителі внесли у фонд оборони 7 тис. крб. Коли фронт наблизився до Федорівки, понад 350 жінок, дівчат, підлітків працювали на спорудженні оборонних укріплень. У вересні 1941 року колгоспи почали евакуацію худоби, майна. МТС евакуювала більшість комбайнів і тракторів. Чимало колгоспників також переїхало в радянський тил.

7 жовтня 1941 року німецько-фашистські війська захопили Федорівку. Окупанти забирали в населення корів, свиней, птицю, теплий одяг тощо. Вони насильно вивезли на каторжні роботи до Німеччини 725 юнаків і дівчат.

Жителі Федорівки чинили опір поневолювачам. Комуністи і комсомольці разом з активістами провадили серед населення антифашистську агітацію, саботували заходи окупантів. Фашисти жорстоко розправлялися з патріотами. Вони розстріляли 13 січня 1942 року В. Я. Бугаєнка та О. Я. Чубаря за відмову перевозити снаряди, 22 жовтня розстріляли комуніста Г. С. Веремієнка, сільського активіста П. М. Жабаленка, а в 1943 році — П. А. Ляшенка.

Визволили Федорівку від окупантів 14 вересня 1943 року частини 50-ї гвардійської стрілецької дивізії під командуванням полковника А. В. Владиченського, а також 150-й артилерійський полк, яким командував підполковник І. М. Чижевський. Під час визволення Федорівки полягло 94 солдати і офіцери Радянської Армії[1]. Поховані вони в центрі села. На братській могилі встановлено пам'ятник загиблим героям.

Мужньо захищали завоювання Великого Жовтня на фронтах Великої Вітчизняної війни воїни з Федорівки. 530 з них нагороджені орденами і медалями Радянського Союзу. В численних боях з ворогом уславився І. А. Тернавський, який пройшов шлях від командира батареї до заступника командира артилерійської бригади. Під час форсування Вісли дивізіон під командуванням І. А. Тернавського за 18 днів знищив 3 мінометні батареї, 23 кулеметні точки, 5 спостережних пунктів, 2 протитанкові гармати, знешкодив багато вогневих засобів ворога і тим самим забезпечив просування радянських військ. За цей подвиг І. А. Тернавському присвоєно звання Героя Радянського Союзу. Кулеметник гвардії рядовий Д. Т. Лук'яненко в одному з боїв знищив 110 фашистів[2] і був нагороджений орденом Червоної Зірки.

Після визволення трудящим Федорівки довелося докласти багато зусиль для відродження зруйнованого господарства. Під час весняної сівби 1944 року люди застосовували давно забуті плуги та букери, в які запрягали корів. Жінки на плечах носили клунки з насінням зі станції Магедове. Напружена праця дала результати — колгоспники засіяли 4579 га землі.

Після переможного закінчення Великої Вітчизняної війни в село повернулися демобілізовані воїни. Технікою, будівельними матеріалами, худобою допомагали колгоспам села трудящі братніх республік. На колгоспних ланах з кожним роком збільшувалася кількість сільськогосподарських машин. На весну 1949 року на полях колгоспів працювало 55 тракторів, 52 тракторні сівалки тощо. Курси трактористів до весни 1946 року закінчило 62 чоловіки.

Комуністи та комсомольці виступали організаторами боротьби за високі врожаї, підвищення продуктивності тваринництва. До 1947 року освоєно всі довоєнні посівні площі. 1949 року валовий збір зернових у колгоспах села становив майже 9 тис. тонн.

Ширилося соціалістичне змагання між колгоспами, окремими трудівниками. Федорівська МТС 1947 року зайняла одне з перших місць у Всесоюзному соціалістичному змаганні, і постановою Колегії Міністерства сільського господарства

---

[1] Архів МО СРСР, ф. 228, оп. 505, спр. 196, арк. 80—103.
[2] Газ. «Защитник Родины», 21 вересня 1944 р.

СРСР і ВЦРПС її нагородили Червоним прапором та грошовою премією в розмірі 20 тис. крб. Колгосп «Червоний пролетар» став передовим у районі. Прославилася в боротьбі за високий урожай ланка М. Й. Маленко з колгоспу «Могутня Україна», яка виростила по 28 цнт озимої пшениці, ланкова колгоспу «Червоний пролетар» М. П. Жабаленко домоглася врожаю соняшнику по 17,9 цнт з гектара.

У краєзнавчому музеї с. Чубарівки. 1966 р.

1950 року в результаті укрупнення колгоспів в селі з 9 артілей створено 4, а в 1958 році на їх базі виникло два господарства — ім. Чубаря та «Зоря комунізму». Перевага укрупнених господарств була очевидною. Вони мали 16 914 га землі, в т. ч. орної 13,1 тис. га. Врожайність зернових 1964 року становила 24,3 цнт з гектара.

Рішення березневого (1965 року) Пленуму ЦК КПРС викликали нове трудове піднесення серед колгоспників. Зміцненню економіки сприяло дальше технічне оснащення артілей. 1969 року колгоспи мали 81 трактор, 49 різних комбайнів, 52 вантажні автомашини та іншу потужну сільськогосподарську техніку. Парторганізації стали конкретніше займатися питаннями господарського і культурного будівництва, поліпшенням умов праці колгоспників тощо. На початку 1968 року в колгоспах налічувалося 1,5 тис. корів, 3,8 тис. свиней, понад 4 тис. овець та 11,4 тис. штук птиці. За досягнуті успіхи 37 колгоспників відзначені урядовими нагородами. Ордена Леніна удостоєний бригадир тракторної бригади № 3 колгоспу ім. Чубаря М. А. Фощан, який щорічно вирощував врожаї зернових до 36 цнт на площі 100 га, а бригаді присвоєно звання колективу комуністичної праці. Орденом Трудового Червоного Прапора нагороджені ланковий В. А. Заборський, головний агроном В. П. Чумаченко з колгоспу ім. Чубаря та доярка колгоспу «Зоря комунізму» Н. М. Шамрай.

Беручи активну участь у піднесенні колгоспного виробництва та поліпшенні благоустрою села, Чубарівська сільська Рада завоювала першість у соціалістичному змаганні на честь 50-річчя Радянської влади. Їй вручено на вічне зберігання пам'ятний Червоний Прапор Пологівського райкому партії та райвиконкому. Число депутатів сільської Ради в останні роки зросло до 65 чоловік. При Раді працюють постійні комісії: сільськогосподарська, фінансово-бюджетна, культурно-освітня та охорони здоров'я. У віддалених населених пунктах, підпорядкованих сільраді,— Чкаловому і Красноселівці — створені на громадських засадах сільські комітети, які підтримують тісний зв'язок з виборцями.

Зміцнилися колгоспи, зріс добробут селян. Грошовий прибуток обох артілей у 1969 році становив 2,6 млн. крб., неподільні фонди — понад 5 млн., а річні відрахування до культфонду — 166 тис. крб. Місячна оплата праці рядових колгоспників зросла до 80 крб., механізаторів — до 120, доярок — до 135 крб. В 1965 році село одержало електроенергію від державної мережі і було повністю електрифіковане.

Зникли хати під солом'яними стріхами. Лише протягом 1957—1969 рр. в Чубарівці зведено понад 450 добротних критих шифером будинків. Посаджено багато фруктових дерев, забруковано центральну вулицю, прокладено 11 км водогону. В селі працюють 2 їдальні, 13 крамниць, павільйон побутового обслуговування, механізована пекарня, поштово-телеграфне відділення, ощадна каса тощо.

Сільська лікарня на 35 ліжок з пологовим відділенням і амбулаторія розташовані в новому будинку. Тут працює 2 фельдшерські і 2 фельдшерсько-акушерські пункти, аптека. Трудящих обслуговують 2 лікарі і 9 чоловік середнього медичного персоналу.

За роки Радянської влади докорінно змінився культурно-освітній рівень населення. У Чубарівці є денна і вечірня середні школи, восьмирічна та дві початкові, які охоплюють понад 1060 учнів. Крім того, в селі діє сільськогосподарське професійно-технічне училище, в якому 420 слухачів набувають фаху машиністів-трактористів широкого профілю та шоферів. В школах працюють 57 вчителів, дві третини яких — уродженці села.

З села за роки Радянської влади вийшло понад 500 спеціалістів народного господарства, в т. ч. 85 учителів, 49 медичних працівників, 73 інженери і техніки, 37 ветлікарів і зоотехніків, 96 агрономів тощо, з них працюють в Чубарівці 129 чоловік.

В селі є бібліотека, книжковий фонд якої налічує 25 тис. томів. Щороку бібліотекою користується близько 1,8 тис. читачів. Чубарівці передплачують на кожну тисячу жителів 1407 примірників газет і журналів. Тут створено народний краєзнавчий музей, який працює на громадських засадах. Найбільша експозиція відведена показові життя і діяльності В. Я. Чубаря. В центрі села зводяться приміщення двоповерхового палацу культури, краєзнавчого музею і бібліотеки.

За роки Радянської влади стали традиційними нові звичаї та обряди: проводи в Радянську Армію, вшанування ветеранів колгоспної праці, день механізатора, день тваринника, комсомольсько-молодіжні весілля, урочиста реєстрація шлюбів і новонароджених тощо.

Будні чубарівців сповнені цікавими творчими справами. На прикладі села видно, які величезні економічні й культурні перетворення принесла українському селу Радянська влада.

Г. М. КНИШ, В. І. ШИНГУР

НАСЕЛЕНІ ПУНКТИ, ЦЕНТРИ СІЛЬСЬКИХ РАД ПОЛОГІВСЬКОГО РАЙОНУ

БАСА́НЬ — село, центр сільської Ради, розташоване на річці Токмачці, за 12 км від районного центру. Населення — 1975 чоловік. Сільраді підпорядковане с. Ульяновка.

На території села — два колгоспи: ім. Ульянова та ім. Щорса. Ці господарства мають 10,5 тис. га земельних угідь, з них орної землі — 8 тис. га, садів — 398, городів 44 га. Основний напрям господарства — виробництво зерна, м'ясо-молочне тваринництво і птахівництво, а також садівництво і городництво.

У селі є середня і дві початкові школи, будинок культури, колгоспний клуб, дві бібліотеки. Директору середньої школи М. М. Рижову присвоєно звання заслуженого вчителя школи УРСР. Працює група товариства «Знання».

Протягом 1947—1969 рр. споруджено 272 житлові будинки. До послуг населення побутові майстерні.

Басань заснована в 1790 році переселенцями з Старої Басані Бобровицького району Чернігівської області.

Наприкінці 1920 року створено комнезам, в 1921 році — партійний і комсомольський осередки.

В 1922 році організовано комуну «Авангард», яка стала зразковим колективним господарством в області. До неї приїздили письменники М. Горький, Ф. Гладков, Ф. Панфьоров, К. Сторчак та інші. Комуну неодноразово відвідував В. Я. Чубар.

192 радянські солдати та офіцери полягли в бою за визволення села від фашистів. На братській могилі воїнів споруджено монумент слави.

ВЕРБО́ВЕ — село, центр сільської Ради, розташоване на річці Вербовій за 30 км від районного центру і за 13 км від залізничної станції Новокарлівка Придніпровської залізниці. Населення — 2342 чоловіка.

Місцевий колгосп «Шлях Леніна» має понад 10 тис. га землі, з них орної — 8,2 тис. га і садів — 180 га. Господарство зернового та м'ясомолочного напряму.

У селі — восьмирічна і середня школи, бібліотека, клуб, працює відділення товариства «Знання». Діє лікарня на 35 ліжок. Є комбінат побутового обслуговування.

У післявоєнні роки споруджено 171 житловий будинок.

Вербове засноване переселенцями з Полтавщини в 1790 році.

В грудні 1921 року утворився партійний, а в лютому 1922 року — комсомольський осередки.

На 3 братських могилах воїнів, що визволили село від фашистів, встановлено пам'ятники.

В селі народилися письменники М. Д. Гайдабура і В. А. Лісняк.

ІНЖЕНЕ́РНЕ — село, центр сільської Ради, розташоване на лівому березі річки Конки. Відстань до районного центру і залізничної станції Пологи 18 км. Населення 1215 чоловік. Сільській Раді підпорядковані села Багате, Новосілка, Новофедорівка, Павлівське, Українське.

В селі міститься центральна садиба колгоспу «Шлях до комунізму», який має 6 тис. га землі, в т. ч. 4,1 тис. га орної, 430 га сінокосів, 156 га садів. Господарство рільничого і м'ясо-молочного напряму. В 1969 році тваринники виробили на 100 га сільськогосподарських угідь по 73,9 цнт м'яса, по 378 цнт молока, по 25,9 тис. штук яєць на кожні 100 га зернових.

За високі показники у виробництві сільськогосподарської продукції П. І. Гонтар, К. Н. Харитонова, М. П. Вольвач, Г. А. Солоха, Л. Ф. Жукова нагороджені орденом Леніна, а Н. П. Галюку присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці.

Колгосп був учасником Всесоюзної сільськогосподарської виставки у 1955—1957 рр. В 1955 році йому було присуджено диплом І ступеня ВСГВ.

Село має восьмирічну та початкову школи, 2 клуби, 2 бібліотеки, стадіон. Активно діє група товариства «Знання».

Інженерне засноване в 1921 році вихідцями з села Басані.

КІ́НСЬКІ РОЗДО́РИ — село, центр сільської Ради, розташоване на річці Конці за 18 км від районного центру і за 8 км від залізничної станції Магедове. Населення — 4490 чоловік. Сільраді підпорядковані населені пункти Лозове і Магедове.

У селі два колгоспи: ім. Жданова та ім. Чапаєва, які мають 13,1 тисяч га земельних угідь, з них орної землі — 10 тис. га, садів — 370, виноградників — 40 га. Колгоспи вирощують зернові і технічні культури, овочі, мають розвинуте м'ясо-молочне тваринництво. У селі працює цегельний завод, який виробляє за рік 1,5 млн. штук цегли; відділення «Сільгосптехніки». 13 трудівників села відзначені урядовими нагородами, колишній голова колгоспу ім. Чапаєва О. М. Мостовий — орденом Леніна.

Політзаняття у польовому стані. Село Інженерне, 1931 р.

В Кінських Роздорах є середня, восьмирічна і три початкові школи, клуб, 6 бібліотек, працює група товариства «Знання». Діють дві лікарні на 50 ліжок. Тільки за 1960—1969 рр. збудовано 440 житлових будинків.

Засноване село в 1771 році як солдатська слобода. Населення зростало за рахунок переселенців з інших місцевостей України, які тікали на вільні землі від кріпацької залежності.

У 1920 році створено комнезам і комсомольський осередок.

На братській могилі 267 воїнів, які загинули в бою за визволення села від фашистів, встановлено монумент слави.

Жителі села пишаються своїм земляком офіцером Л. С. Мережком, який відзначився при форсуванні Дніпра, в Корсунь-Шевченківській операції та при прориві ворожого кільця під Яссами, за що йому присвоєно звання Героя Радянського Союзу. Зараз Л. С. Мережко — викладач Дніпропетровського сільськогосподарського інституту.

Поблизу села є багато курганів, в т. ч. Соєва, Рясна, Шмигіна, Гудзійна та Лиса могили. Виявлено могильник сарматських часів (II ст. до н. е.— II ст. н. ери).

НОВОСЕ́ЛІВКА — село, центр сільської Ради. Розташована на лівому березі річки Гайчура за 25 км від районного центру і за 22 км від залізничної станції Магедове. Населення — 750 чоловік. Сільраді підпорядковані населені пункти: Костянтинівка, Межиріч, Мистюківське, Решетилівське, Ставкове, Чумацьке і Шевченка.

У селі міститься центральна садиба колгоспу ім. Шевченка, що має 6,6 тис. га земельних угідь, з них орної землі — 5,4 тис. га, садів — 130, городу — 106 та виноградників — 31 га. Це багатогалузеве господарство зернового і м'ясо-молочного напряму, з розвиненим птахівництвом. Допоміжні галузі — садівництво і городництво.

У селі є восьмирічна школа, бібліотека, будинок культури. Протягом 1958—1969 рр. споруджено 103 житлові будинки.

Засноване село в 60-х рр. XIX століття.

На братській могилі, де поховані воїни, що визволяли село від німецько-фашистських загарбників, встановлено монумент слави.

За роки Радянської влади близько 200 жителів села дістали вищу і середню спеціальну освіту. Серед них — 18 вчителів, 7 лікарів, 12 інженерів і техніків, 3 агрономи, 11 зоотехніків, 94 механізатори, 24 офіцери Радянської Армії. Уродженець села В. М. Борщевський — професор Вінницького педінституту.

ПОЛО́ГИ — село, центр сільської Ради, розташоване за 3 км від районного центру і залізничної станції Пологи. Населення — 3400 чоловік. Сільраді підпорядковані населені пункти Вишнево-Петрівське, Івана Франка і Червоне.

Колгосп ім. XXI з'їзду КПРС, який має 7,4 тис. га земельних угідь, з них орної землі — 5,1 тис. га, садів і виноградників — 216 га. В 1968 році пересічна врожайність озимої пшениці становила 23,3 цнт, кукурудзи — 20,8 цнт з га. Господарство спеціалізується на виробництві продуктів м'ясо-молочного тваринництва, насамперед свинини. 1969 року вироблено по 166 цнт м'яса на 100 га угідь, колгосп посів перше місце в області і завоював перехідний Червоний прапор обкому КП України, облвиконкому і облпрофради.

Пологи мають 8-річну і початкову школи, сільський клуб, бібліотеку. Лише за 1963—1969 рр. збудовано 149 житлових будинків.

Село засноване в 1795 році вихідцями з сіл Пологи-Вергуни, Пологи-Яненки Переяславського повіту Київської губернії.

На братській могилі воїнів — визволителів села, які загинули під час Великої Вітчизняної війни, височить монумент вічної слави.

СЕМЕ́НІВКА — село, центр сільської Ради. Розташована на правому березі річки Токмачки за 23 км від районного центру і за 3 км від залізничної станції Кирилівка. Через село проходить залізниця Пологи — Бердянськ. Населення — 2106 чоловік. Сільраді підпорядковані населені пункти Григорівка, Дмитрівське і Нова Дача.

У Семенівці розташована центральна садиба колгоспу ім. Леніна, який володіє 8,1 тис. га земельних угідь, в т. ч. орної землі — 6,4 тис. га, садів і виноградників — 171 га. Господарство спеціалізується на вирощуванні зернових, м'ясо-молочному тваринництві, зокрема птахівництві. Розвинуті також садівництво і городництво.

В селі — восьмирічна школа, бібліотека, клуб, лікарня на 35 ліжок. До послуг мешканців — павільйон побутового обслуговування. За 1958—1969 рр. споруджено 181 житловий будинок. Працює організація товариства «Знання».

Засноване село в 1799 році переселенцями з Семенівки Полтавської губернії.

Перший партійний осередок створено у вересні 1918 року, комсомольський — у 1925 році.

У центрі села — пам'ятники Леніну та героям громадянської війни.

ТАРА́СІВКА (до 1922 року — Петропавлівка) — село, центр сільської Ради. Розташована на річці Токмачці, за 14 км від районного центру і залізничної станції Пологи. Населення — 1800 чоловік. Сільраді підпорядковані населені пункти Андріївське, Романівське й Шевченкове.

Місцевий колгосп «Росія» має 10,9 тис. га земельних угідь, з них орної землі — 8,2 тис. га, садів і городів — 104 га. Господарство зернового і м'ясо-молочного напряму.

За трудові успіхи 28 хліборобів нагороджені орденами і медалями СРСР, бригадира тракторної бригади В. Й. Шерстюка нагороджено орденом Леніна.

Село має восьмирічну школу, бібліотеку, клуб, лікарню на 35 ліжок. Працюють дві побутові майстерні. Протягом 1947—1969 рр. споруджено 274 житлові будинки.

Тарасівку засновано в другій половині XVIII ст. вихідцями з Полтавської губернії.

Перший партійний осередок створено у 1918 році, комсомольський — у 1920 році.

В селі народився О. З. Жмудський — професор, проректор Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка.

ЧАПА́ЄВКА (до 1934 року — Воскресенка) — село, центр сільської Ради. Розташована у верхів'ї річки Конки, за 9 км від районного центру. В селі — залізнична станція Гусарка на лінії Пологи — Донецьк. Населення — 4925 чоловік. Сільраді підпорядковані населені пункти Гильці і Любокут.

У селі — багатогалузевий колгосп «Дружба», який має 9,7 тисяч га землі, з них орної — 6,9 тис. га, садів — 221 га.

У Чапаєвці — середня, дві восьмирічні та початкова школи, 3 бібліотеки, клуб, будинок культури. Працює лікарня на 35 ліжок. До послуг жителів — побутовий комбінат.

У 1920 році створено комітет незаможних селян, а в 1922 — партійний і комсомольський осередки.

Жителі Чапаєвки пишаються своїм земляком льотчиком М. О. Навроцьким, який у грізний 1941 рік знищив важливу переправу через Дністер, за що йому було присвоєне звання Героя Радянського Союзу.

ПРИАЗОВСЬКИЙ РАЙОН

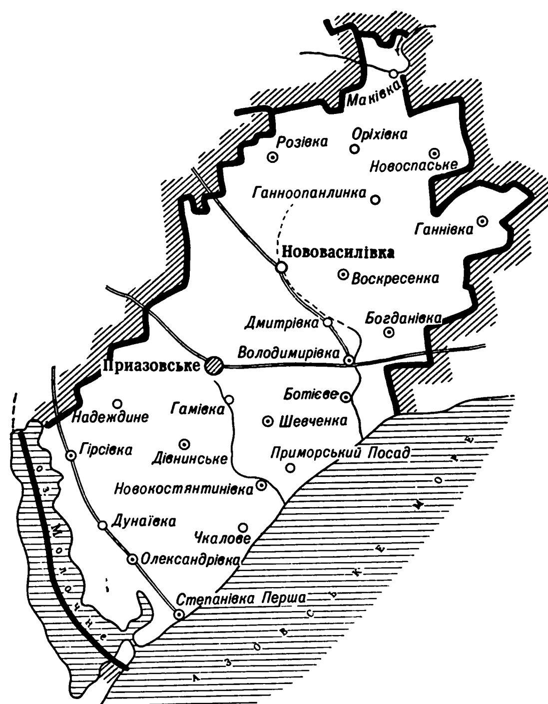

ПРИАЗО́ВСЬКЕ

Приазовське (до 1935 р.— Покровка Друга) — селище міського типу, центр селищної Ради. Розташоване за 135 км від Запоріжжя на автошляху Ростов—Одеса—Рені. До найближчої залізничної станції Мелітополь Придніпровської залізниці 26 км. Населення 5,7 тис. чоловік. Селищній Раді підпорядковані населені пункти Білорічанське, Вишневе, Гамівка, Новоіванівка і Таврійське.

Приазовське — центр району, площа якого 1,9 тис. кв. км, населення — 42,2 тис. чоловік (у т. ч. міського — 9,4 тис., сільського — 32,8 тис.). В районі 58 населених пунктів, підпорядкованих 2 селищним і 13 сільським Радам; 24 колгоспи, 2 радгоспи, 145,5 тис. га орної землі; 6 підприємств, 3 будівельні організації, 53 школи, 44 будинки культури і клуби.

До III ст. н. е. у навколишніх степах кочували скіфи, про що свідчать знайдені у селищі скіфські бляхи IV—III ст. до н. е. Пізніше і до середини XIX ст. на місці сучасного Приазовського були ногайські аули Ессабей — 2, Аккую і Шуют Джурет. Після переселення ногайців до Туреччини сюди 1860 року прибуло близько 80 сімей державних селян з Андріївки Бердянського повіту. Вони й поклали початок Покровці Другій. До осені того року кількість переселенців збільшилася за рахунок малоземельних селян, які прибули сюди з різних місць. Усім їм було нарізано на ревізьку душу по 6 десятин орної землі, крім присадибної, та по 3 десятини толоки[1]. У 1861 році до села прибули ще 80 сімей переселенців з Тамбовської та Чернігівської губерній. Їм, як і першопоселенцям, було нарізано однакову кількість орної землі та толоки. В тому ж і в 1862 рр. сюди почали прибувати колишні кріпаки з Чернігівської, Полтавської, Харківської, Курської, Тамбовської та інших

[1] Сборник статистических сведений по Таврической губернии, т. 5. Дополнение к таблицам, стор. 37.

губерній. Село назвали Покровкою, але на відміну від Покровки, що вже існувала в повіті, воно стало зватися Покровкою Другою[1].

Закріплена за общиною земля (11,7 тис. десятин) періодично переділялася. До 1878 року її ділили лише на 908 ревізьких душ (згідно X перепису 1858 року), хоч насправді чоловічого населення в селі було вдвічі більше. Між селянами весь час точилися суперечки про те, як ділити землю, і лише 23 липня 1878 року сільська сходка вирішила ділити на наявні душі чоловічої статі по 6,5 десятини вже з толокою.

Село швидко зростало за рахунок природного приросту населення та нових переселенців, і земельні наділи подрібнювалися. Тому сільська община в середині 80-х років XIX ст. взяла з торгів в оренду кілька великих державних ділянок землі (загальною площею понад 2 тис. десятин), і при черговому переділі додала на душу ще по 1 десятині. Отже середній земельний наділ на наявну чоловічу душу у 1884 році становив 7,5 десятини з присадибною ділянкою.

Через 6 років після поселення селяни викуповували землю в казни. Платили вони за десятину по 1,3 крб. з розстрочкою на 49 років. Разом з державними, губернськими, земськими, мирськими та іншими податками, з кожної ревізької душі брали по 16,5 крб. за рік.

Протягом кількох пореформених років віками незаймані степи навколо села були розорані. Покровка Друга в ці роки швидко зростала і незабаром стала одним з великих волосних центрів Бердянського повіту. За переписом 1886 року тут налічувалося 582 двори, проживало 3,6 тис. населення. 90 дворів — 450 жителів — торговці, ремісники та ін. не були членами сільської общини, тому не мали надільної землі. У селі працював цегельний завод, десять вітряків, поштова станція, 9 крамниць промислових і продуктових товарів та 7 шинків; регулярно, два рази на рік, відбувалися ярмарки. Хліб та інші сільськогосподарські продукти вивозилися заможними селянами для продажу в Мелітополь, Цареводарівку (нині Ботєве), у Бердянськ, звідки експортувалися за кордон. За майновим станом склад населення був неоднорідним. З 492 дворів 19 не мали посівів, 28 — засівали по 5 десятин, 116 господарств — від 5 до 10 десятин, отже, 34 проц. дворів, що мали близько 10 десятин надільної землі кожний, половину якої здавали в оренду, становили бідняцьку групу. Дві третини з них не мали корів, тягла й інвентаря, землю обробляли супрягою, чи наймом вже після того, як з польовими роботами управилися заможні селяни[2]. Середняки (близько 40 проц.) теж здавали частину землі в оренду або вдавалися до супряги і найму. Частина їх розорялася й поповнювала ряди сільської бідноти.

Верховодили в селі куркулі. Їх налічувалося 132 господарства, 5 господарств з них — крім надільної землі — володіли ще й 550 десятинами купленої. Вони мали багато робочої худоби, плуги, букери, косарки, жниварки; використовували робочу силу— близько 100 наймитів.

Село й далі зростало й наприкінці XIX ст. вже мало понад 800 дворів. Поглибилось класове розшарування. Із загальної кількості господарств 180 були бідняцькими, 350 — середняцькими, 280 — куркульськими. Багатії засівали від 40 до 300 десятин кожен. На початку XX ст. вони скупили й орендували велику кількість общинної землі, широко застосовуючи кінні та парові молотарки, локомобілі та інші сільськогосподарські машини. Наймитів-односельчан вони експлуатували протягом усього року, а під час весняних і осінніх польових робіт наймали, крім того, сезонних робітників, заробітна плата яких не перевищувала 10 крб. на місяць[3]. (Для порівняння варто відзначити, що середня заробітна плата робітника-металіста на початку XX ст. становила 28,4 крб. на місяць).

---

[1] Таврическая епархия, стор, 213.
[2] Сборник статистических сведений по Таврической губернии, т. 5, таблицы А 2—3, Б 155—157.
[3] Філіал Запорізького облдержархіву в Мелітополі, ф. Р-840, оп. 1, спр. 6, арк. 3—6.

Під час столипінської аграрної реформи понад 100 бідняцьких дворів продали свої наділи. Частина селян виїхала до промислових міст, поповнивши лави робітників, інші переселилися до Сибіру. Куркулі, широко використовуючи допомогу і підтримку т. зв. Селянського земельного банку і повітової землевпорядної комісії, скуповували землю і так розбагатіли, що за розмірами землекористування, кількістю техніки і експлуатованої робочої сили наближались до поміщиків — власників економій.

Перед початком першої світової війни Покровка Друга була великим селом, що мало 903 двори, де проживало 7,3 тис. чоловік. Але воно було непривабливим, забудовувалося без плану. Криві вулички влітку потопали в пилюці, а весною та восени — в непролазній грязі. Тільки куркульські будинки були здебільшого кам'яні, криті залізом або черепицею. Більшість сільських будівель становили бідняцькі хати-мазанки. В центрі села височіла церква і поряд півтора десятка крамниць, шинків.

Дільнична лікарня у Покровці Другій відкрилася лише на початку XX ст. і мала 23 ліжка. Тут працював лікар, два фельдшери і акушерка. Вони обслуговували 8 населених пунктів.

Майже до кінця XIX ст. в Покровці Другій існували дві початкові школи — церковнопарафіяльна та однокласна земська, в яких у 1886/87 навчальному році навчалося 103 хлопчики і 10 дівчаток. У 1907—1912 рр. у селі відкрилися ще три початкові земські школи (в т. ч. двокласна), але вони охоплювали лише 45 проц. дітей шкільного віку, з яких тільки шоста частина закінчувала навчання. Напередодні першої світової війни 40 проц. чоловіків і 90 проц. жінок села були неписьменнними.

Новим лихом для селян Покровки Другої, особливо бідноти, стала перша світова війна. Майже половину працездатних чоловіків було взято до царської армії, в результаті чого близько третини господарств залишились без годувальників. Масові реквізиції коней, волів для армії позбавили більшість господарств тягла. Посівні площі в селі зменшилися на 25 проц., зменшився й обсяг виробництва пшениці, ячменю. Життєвий рівень селян катастрофічно падав[1].

Жителі Покровки Другої з великою радістю зустріли звістку про перемогу збройного Жовтневого повстання у Петрограді, ленінські Декрети про мир і землю. На заклик більшовиків Бердянська вони активно включились у боротьбу за перемогу влади Рад.

У Жовтневому збройному повстанні у Петрограді брав участь приазовець Ф. К. Антипенко. В той час він служив кочегаром на лінкорі «Імператор Павло І» і разом з частиною особового складу корабля 25 жовтня штурмував Зимовий. На початку січня 1918 року в Покровці Другій встановилась Радянська влада. Обрані волосна і сільська Ради організували збирання і відправку хліба робітникам Москви і Петрограда, набір добровольців до Червоної Армії та розподіл землі згідно ленінського Декрету про землю. Але мирне будівництво тривало недовго. Наприкінці квітня 1918 року Покровку Другу захопили дроздовці. Пограбувавши село, вони вирушили на Ногайськ. Незабаром село захопили австро-німецькі війська й гайдамаки. Понад півроку окупанти грабували селян. Радянська влада була відновлена в листопаді, але не надовго. В січні 1919 року його захопили білогвардійці з корпусу генерала Тілло. У другій половині березня частини 2-ї бригади Першої Задніпровської радянської дивізії вибили з Покровки Другої білогвардійців. До першого полку цієї бригади, що пізніше називався особливим Кримським радянським полком, влилося багато жителів села.

За допомогою представників політвідділу бригади у Покровці Другій утворився волосний ревком, який проводив мобілізацію селян до Червоної Армії, займався виконанням продрозверстки. Дальшому розгортанню радянського будівни-

---

[1] Філіал Запорізького облдержархіву в Мелітополі, ф. 840, оп. 1, спр. 6, арк. 5, 6.

цтва перешкодили денікінці, які в червні 1919 року захопили село. Знову розпочався білий терор[1]. Трудове населення Покровки Другої всіляко ухилялося від мобілізацій у денікінську армію. А як тільки в районі Другопокровської та інших волостей Бердянського повіту розгорнув дії партизанський загін Г. З. Голика, чимало жителів села пішло в партизани. Серед них — П. З. Ковальов, М. П. Данченко, Я. Т. Самохвалов (розстріляний білогвардійцями) та інші.

2 січня 1920 року частини 8-ї Червоної козачої дивізії вибили денікінців з Покровки Другої. Трудове селянство з радістю зустріло визволителів. 5 січня 1920 року відбулися загальні збори жителів села, на яких вони затвердили волосний і сільський революційний комітети. Ревкоми спрямовували зусилля активістів на зміцнення революційного порядку в селі і організацію допомоги Червоній Армії, якій посилали нових бійців, а також продовольство. Ревкоми вирішували питання народної освіти, охорони здоров'я. В березні того ж року було створено відділ народної освіти, а трохи пізніше представники ревкомів на своїх зборах затвердили склад волревкому, сформували волвійськкомат, обрали кандидатів у народні судді та народні засідателі. Але головним питанням залишилось постачання продовольством бійців Червоної Армії. 8 квітня 1920 року Другопокровський волревком повідомляв Бердянський повітовий ревком про виконання цього завдання. Тоді ж в селі був створений партійний осередок, один з перших в селах Приазов'я. Першими комуністами в Покровці Другій стали бідняки К. І. Прокопов, П. К. Коноваленко і Г. А. Федорець (командир Червоної Армії в роки громадянської війни)[2].

У липні 1920 року Приазов'я захопили війська Врангеля.

В другій половині жовтня 1920 року почався наступ військ Південного фронту під командуванням М. В. Фрунзе. 30 жовтня частини 2-ї бригади 5-ї кавдивізії 13-ї армії назавжди визволили Покровку Другу від білогвардійців.

Другопокровський волревком, до складу якого ввійшли Є. Самохвалов — голова, Ф. Астахов — заступник голови і військовий комісар, С. Блинов — завідуючий земвідділом, В. Проскурня та М. Курочкін, ухвалив організувати в усіх населених пунктах волості комітети незаможних селян та, в зв'язку з посиленням бандитизму, зміцнити міліцію. Волосний КНС очолив селянин комуніст К. І. Прокопов[3].

Для зміцнення Радянської влади та викорінення бандитизму створено Другопокровський компактний район з центром у Покровці Другій і районну Надзвичайну нараду в складі представників Бердянської повітової Надзвичайної наради, командира одного з полків 30-ї Іркутської дивізії, що тут перебував, а також голів партосередку, волревкому та волкомнезаму. З місцевих активістів організовано загін самооборони. До осені 1921 року з бандитизмом було покінчено остаточно.

На початку 1921 року Другопокровська волость була виділена з Бердянського повіту і ввійшла до складу Мелітопольського повіту Олександрівської губернії. Партосередок, до якого входили 7 членів партії, мав великий вплив на економічне життя села і волості, на роботу комнезаму[4].

Земельна комісія волвиконкому разом з КНС наділила селян землею з розрахунку по 2 десятини на кожного члена сім'ї. Комнезам конфіскував хлібні надлишки у куркулів, а також тяглову силу та сільськогосподарський реманент на користь бідняків. У лютому 1921 року волвиконком і КНС вирішили питання про мобілізацію коштів і хліба робітникам Донбасу[5].

Велику роль у зміцненні Радянської влади у Покровці Другій відіграли також волосна, створена в червні 1921 року, та сільська робітничо-селянські інспекції.

Нелегкими виявилися перші кроки у відбудові господарства села. Не вистачало

---

[1] За власть Советов, стор. 274.

[2] Філіал Запорізького облдержархіву в Мелітополі, ф. Р-606, оп. 1, спр. 9, арк. 1, 10, 31.

[3] Там же, арк. 33.

[4] Там же.

[5] Там же, спр. 194, арк. 2—7.

робочої худоби, сільськогосподарського реманенту. Другопокровський прокатний пункт, створений на базі сільськогосподарського кредитного товариства, на початку 1921 року мав у своєму розпорядженні лише 4 букери, 6 плугів, трієр, 3 борони та невелику кількість іншого знаряддя. Ремонтні майстерні і сільські кузні потребували палива, металу, мастил для коліс тощо. Зацікавленість селянства в розвитку свого господарства дещо сковувала політика «воєнного комунізму». Тому рішення X з'їзду партії про перехід до непу і заміну продрозверстки продподатком селяни Покровки Другої зустріли з великим задоволенням.

Не припинялася боротьба з куркульським саботажем. У березні 1921 року визнано нетрудовими і націоналізовано великі господарства глитаїв.

На початку 20-х років у Покровці Другій почали виникати сільськогосподарські артілі. Але посуха 1921 року і спричинений нею голод призвели до загального занепаду господарства села, де голодувало 90 проц. жителів. Партосередок, КНС, волосна і сільська Ради, комсомольці організували допомогу голодуючим, насамперед вони влаштували громадське харчування для дітей. 8 лютого 1923 року безпартійна волосна конференція вітала рішення з'їзду Рад про об'єднання республік. «...Ми ще міцніше триматимемо прапор боротьби проти капіталу..., — заявили учасники конференції — представники численних національностей Приазов'я.— Ми всі як один будемо боротися за відбудову сільського господарства і зміцнення Радянської влади на місцях»[1].

Весною 1923 року Покровка Друга стала центром новоствореного Другопокровського району, що увійшов до складу Мелітопольського округу Катеринославської губернії. Органи радянської влади виявили піклування про здоров'я трудящих. Уже з 1921 року у Покровці Другій працювали амбулаторія та лікарня. Кваліфіковану медичну допомогу хворим подавали лікар, фельдшер та молодші медичні працівники.

Партосередок і сільрада розгорнули освітню і культурно-виховну роботу. У 1924/25 навчальному році у трьох сільських школах 11 учителів навчали 236 учнів. Дорослі відвідували гуртки по ліквідації неписьменності. Крім відкритого комсомольцями ще 1921 року сільбуду, двох хат-читалень і невеликої бібліотеки з 1924 року почав працювати районний сільбуд, який керував роботою сільських будинків.

Успішне запровадження в життя нової економічної політики, перетворення Покровки Другої на районний центр сприяли дальшому розвиткові торгівлі. В перші роки непу в селі відкрилось близько 20 крамниць, 3 рази на тиждень — в неділю, середу і п'ятницю — збиралися великі базари, а з 10 по 12 жовтня кожного року — ярмарки. На базарах, крім збіжжя та інших сільськогосподарських продуктів тут можна було придбати промислові товари.

На кінець непу в Покровці Другій розширились посівні площі, збільшився обсяг виробництва.

Після XV з'їзду партії комуністи повели серед селян широку роз'яснювальну роботу про переваги колективного господарювання над одноосібним. Це дало позитивні наслідки. 1928 року в Покровці Другій організувався перший в селі ТСОЗ, головою якого став комуніст М. І. Шеренін. До кінця 1929 року в селі діяло чотири ТСОЗи і дві сільгоспартілі. Але особливо швидкими темпами колективізація проходила в першій половині 1930 року, коли в колгоспи суцільною масою пішли не тільки бідняки, а й середняки. У Покровці Другій організувалося 6 колгоспів: «Прогрес», «Гігант», «Шлях до соціалізму» та інші, які об'єднали близько 80 проц. дворів. До кінця 1930 року усі господарства в селі були колективізовані.

Колгоспне будівництво в перший свій період зустрічалося зі значними труднощами. Економіка артілей була ще слабкою. Не вистачало тягла і сільськогосподар-

[1] Коммунистическая партия — вдохновитель и организатор объединительного движения украинского народа за образование СССР. Сборник документов. К., 1962, стор. 363.

ського реманенту. Селяни не мали досвіду колективного господарювання. Заважала зрівнялівка у розподілі прибутків між членами сільгоспартілей, слабка трудова дисципліна.

В селі знайшлися сили, здатні подолати труднощі, перебороти відчайдушний опір куркулів та індивідуалістичні тенденції селянства. Визначну роль у цьому відіграли комуністи-двадцятип'ятитисячники — посланці робітничого класу Донбасу А. І. Пручковський, П. М. Грєшников, А. Г. Носикова[1]. Справжніми колгоспними ватажками, активними провідниками політики партії показали себе в цей період голова першого в селі ТСОЗу М. І. Шеренін, голова районного комітету незаможників К. І. Прокопов, голова районного земельного відділу П. К. Коноваленко, голова першого колгоспу у Покровці Другій Г. А. Федорець та ще багато активістів колгоспного руху.

Важливим фактором організаційно-господарського зміцнення колгоспів було утворення 1 жовтня 1930 року Другопокровської МТС, якій спочатку було передано 26 тракторів, 4 комбайни та іншу сільськогосподарську техніку. 1933 року при МТС розгорнув роботу політвідділ. З того часу МТС стала центром не тільки господарсько-технічного, а й організаційно-політичного керівництва колгоспами. 1939 року МТС мала вже 115 тракторів і 54 комбайни. Вона обслуговувала 17 колгоспів. Крім трактористів і комбайнерів тут працювали 8 агрономів, 5 інженерів і техніків.

Відзначаючи докорінні перетворення, що відбулися в усіх галузях економічного і суспільно-політичного життя села, ВУЦВК постановою від 31 липня 1935 року перейменував село Покровку Другу, яка вже тривалий час була центром Приазовського району, в село Приазовське.

Заспівувачами усіх добрих справ на селі були комуністи й комсомольці. Вони підтримали й очолили стахановський рух, спрямований на збільшення виробництва зерна, зростання продуктивності тваринництва. У жовтні 1936 року райком партії та райвиконком зробили перші підсумки цього руху, визначили переможців. Серед них — бригадир рільничої бригади колгоспу «Ударник» М. М. Мозговий, бригада якого виростила на площі 253 га пересічно по 18 цнт зернових з га, а на площі 50 га по 26 цнт озимої пшениці. Комбайнер МТС М. П. Слесь за 30 робочих днів зібрав хліб на площі 570 га, а його колега Г. П. Васильєв — за 28 робочих днів — з площі 715 га. Визначних успіхів добилися й інші трудівники МТС і колгоспів[2].

Самовіддана праця механізаторів гідно відзначена партією й урядом. Трактористи Д. Т. Матвєєв та В. Ф. Пантов 1936 року першими в районі нагороджені орденом Трудового Червоного Прапора.

У передвоєнні роки усі 6 колгоспів Приазовського домоглися чималих успіхів у своєму господарюванні. Колгосп «Прогрес» зібрав по 21,6 цнт зернових за га, «Шлях до соціалізму» — по 29,7 цнт. Помітного розвитку набуло тваринництво. 1940 року артіль «Прогрес» мала 4,7 тис. голів великої рогатої худоби, 1700 свиней, близько 2,5 тис. овець, понад 4,5 тис. штук птиці[3]. Трудовим успіхам колгоспів Приазовського сприяло створення у більшості з них у 1939—1941 рр. партійних і комсомольських організацій, що стали застрільниками соціалістичного змагання та стахановського руху.

Зміцнення економіки артілей сприяло поліпшенню добробуту та культурного рівня життя трудящих. 1940 року колгоспи райцентру одержали 1,7 млн. крб. загального прибутку. Вартість трудодня становила 2,3 кг хліба, та 1,3—2 крб. грішми.

Протягом тридцятих років у селі з'явилась і місцева промисловість — тут працювали харчокомбінат, маслозавод, побутовий комбінат.

---

[1] Філіал Запорізького облдержархіву в Мелітополі, ф. Р-369, оп. 1, спр. 69, арк. 17, 23; спр. 80, арк. 68—79, 102—103; спр. 156, арк. 30.

[2] Запорізький облпартархів, ф. Р-230, оп. 1, спр. 11, арк. 31—37.

[3] Філіал Запорізького облдержархіву в Мелітополі, ф. Р-840, оп. 1, спр. 6, арк. 7—11.

Відрадні зміни сталися в медичному обслуговуванні селян Приазовського за два радянські десятиліття. Безплатну кваліфіковану медичну допомогу одержували колгоспники в добре обладнаній амбулаторії та лікарні на 70 ліжок, працював пологовий будинок.

Небувалого злету досягла народна освіта. До 1937 року тут ліквідували неписьменність серед дорослих. Діти навчалися спочатку в десяти початкових школах, одна з яких ще 1925 року стала семирічною, а з 1936 — середньою, інша — семирічною. Працювали і сім початкових шкіл. Навчалося в них близько 2 тис. дітей.

Велику культурно-освітню роботу та науково-атеїстичну пропаганду провадили районний будинок культури і 3 колгоспні клуби, що разом могли розмістити близько 3 тис. глядачів. При клубах працювали хорові, драматичні, танцювальні та інші гуртки художньої самодіяльності. Кіно і радіо широко ввійшли в життя і побут села, наблизили до людей світ, розширили їх інформованість.

Значну допомогу партійній організації району в комуністичному вихованні трудящих подавала районна газета «Більшовик Приазов'я», що виходила з 1934 року тиражем 2 тис. примірників.

Люди, пізнавши радість письменності, потяглися до книги. У вільний від роботи час вони відвідували бібліотеки, що працювали при колгоспних клубах та районному будинку культури і налічували близько 20 тис. книг.

Понад 1,2 тис. приазовців у перші ж дні Великої Вітчизняної війни зі зброєю в руках пішли на фронт. Їхні робочі місця зайняли жінки, старики та підлітки. У селі створено бойову дружину, що згодом була перетворена на загін народного ополчення, працювали курси медсестер[1]. Пізніше, з наближенням фронту, організовано Приазовський винищувальний батальйон, бійці якого засилалися в тил ворога. Матеріали їхньої розвідки були використані Червоною Армією[2].

Незважаючи на воєнний стан, збирання врожаю 1941 року пройшло організовано. Запаси колгоспного хліба, худоба, техніка МТС були або вчасно евакуйовані у східні райони країни, або передані військовим частинам. І коли 7 жовтня село окупували фашисти, вони не знайшли там того, на що сподівалися.

У Приазовській школі працював учителем В. Симоненко (підпільна кличка — Севастопольський). На уроках історії він виховував у своїх учнів ненависть до німецько-фашистських загарбників. Дізнавшись про це, гітлерівці заарештували його й по дорозі в поліцію вбили[3].

З 1942 року у Приазовському та в сусідніх селах діяла підпільна група під керівництвом Мурашова. До її складу входили Д. Мандрика, Є. Я. Моспан, О. Д. Вороніна, В. Носковський. Підпільники за завданням Мелітопольського партизанського загону провадили агітаційну роботу: розмножували і поширювали листівки, які інформували населення про успішні бойові дії Червоної Армії, закликали чинити опір[4]. Близько двох років тривала окупація Приазовського. Гітлерівці під загрозою розстрілу вивезли в концтабори та на каторгу до Німеччини 150 чоловік, кілька десятків чоловік вони розстріляли[5].

Відступаючи, фашистські варвари проводили «тактику спустошеної землі», знищували все на шляху відступу. Село Приазовське майже повністю було спалене. Гітлерівці знищили електростанцію, МТС, 9 шкіл, лікарню, пошту, спалили 836 житлових будинків. За відмову евакуюватись фашистські кати схопили багато жителів села і готували над ними розправу, але цьому перешкодив стрімкий наступ радянських військ.

Село визволили 20 вересня 1943 року 664-й, 1175-й, 1179-й стрілецькі полки, 10-та гвардійська окрема протитанкова артилерійська бригада та інші частини.

---

[1] Запорізький облпартархів, ф. 230, оп. 1, спр. 71, арк. 38—39; спр. 73, арк. 4.
[2] Запорожская область в годы Великой Отечественной войны, стор. 55.
[3] Філіал Запорізького облдержархіву в Мелітополі, ф. Р-840, оп. 1, спр. 6, арк. 2.
[4] Запорожская область в годы Великой Отечественной войны, стор. 92—93.
[5] Запорізький облдержархів, ф. Р-1901, оп. 7, спр. 1, арк. 1.

В бою за Приазовське загинули смертю хоробрих 15 радянських офіцерів, 90 сержантів і солдатів. У центрі села споруджено пам'ятник загиблим воїнам, на якому золотими літерами написані імена героїв-визволителів. Біля пам'ятника та на могилах воїнів не в'януть квіти.

Я. К. Лайкін, кавалер трьох орденів Слави, серед учнів. Селище Приазовське, 1968 р.

Мужньо билися на фронтах Великої Вітчизняної війни приазовці. М. І. Фурманов один з перших у своїй військовій частині у боях за Донбас був нагороджений орденом Червоної Зірки. Такої ж нагороди удостоєний Л. Т. Лобода.

Натхнені великими перемогами Червоної Армії, мешканці села гаряче взялись за відбудову зруйнованого фашистами села і господарства колгоспів. Цю роботу довелося проводити в умовах небачених труднощів. Фашистські варвари завдали селу збитків на суму 355 млн. карбованців.

У перші ж дні після визволення відновили свою діяльність райком партії, райвиконком. Первинні партійні та комсомольські організації МТС і колгоспів мобілізували трудівників села на його відбудову.

Важкою була осінь 1943 року для колгоспників Приазовського. Копали землю лопатами, орали коровами, які уціліли. В МТС нашвидкуруч зібрали з деталей, викинутих у брухт, кілька тракторів. Завдяки героїчним зусиллям колгоспників восени 1943 — весною 1944 року засіяли близько 30 проц. посівних площ і зібрали всього по 5—8 цнт зернових і бобових культур. Все ж артілі змогли відправити понад план до фонду оборони 20 тис. пудів хліба [1]. Одночасно з цим жителі ремонтували школи, виробничі приміщення, хати колгоспників. Відбудовні роботи значно прискорилися, коли наприкінці 1943 року у Приазовське почали надходити будівельні матеріали.

Завдяки братній допомозі колгоспів Російської Федерації та республік Середньої Азії наприкінці 1944 року в артілях райцентру було вже близько 400 голів великої рогатої худоби.

Значно прискорилась відбудова громадського господарства, коли до села повернулися фронтовики. Вони гаряче взялися за роботу. Кавалер трьох орденів Слави Я. К. Лайкін знову став будівельником, офіцери Ф. І. Дольніков, С. М. Кудар, В. І. Башкатов та інші пішли працювати на головні ділянки виробництва.

Боротьба за виконання першого повоєнного п'ятирічного плану, мобілізація колгоспників, робітників та інтелігенції на відбудову господарства становили в цей період основний зміст діяльності комуністів, які йшли в авангарді соціалістичного змагання. Зразки самовідданої праці показували механізатор В. Лазаренко, доярка І. С. Тихонська, тракторист В. Є. Родіонов — з артілі «Прогрес», секретар парторганізації колгоспу ім. Кірова М. П. Коробов, механізатори і рільники І. Г. Гомзиков, С. І. Попазов та інші [2].

За першу післявоєнну п'ятирічку колгоспи села відновили посівні площі і впорядкували сівозміни. Врожайність зернових і бобових з гектара на всіх площах посіву збільшилась до 10—14 цнт. Поголів'я великої рогатої худоби зросло втричі. Подвоїлися й колгоспні прибутки, які в 1950 році досягли 1,7 млн. карбованців.

[1] Запорізький облдержархів, ф. Р-1236, оп. 2, спр. 89, арк. 78—123; спр. 90, арк. 116—121.
[2] Запорізький облпартархів, ф. 659, оп. 1, спр. 1, арк. 15.

Колектив районного відділення міліції, нагороджений пам'ятним Червоним прапором обкому КП України та виконкому обласної Ради депутатів трудящих. Селище Приазовське, 1967 р.

За п'ятирічку значно поліпшилася технічна оснащеність колгоспного виробництва. В МТС було 80 тракторів, їх потужність зросла проти довоєнної з 1260 до 1850 кінських сил. Кількість комбайнів збільшилась до 40 і перевершила їхню довоєнну чисельність приблизно на 25 процентів.

Партійні організації здійснили ряд заходів, спрямованих на подальше організаційно-господарське зміцнення колгоспів. Насамперед протягом 1950—1951 рр. відбулося укрупнення сільгоспартілей. Замість шести економічно слабких в Приазовському утворилось три великі артілі — «Прогрес», ім. Кірова та «Гігант». За ними закріпили 18,9 тис. га землі.

Після вересневого (1953 р.) Пленуму ЦК КПРС партійні організації провели значну організаційну і масово-політичну роботу. Її результати виявилися досить відчутними, зокрема, підвищилася продуктивність тваринництва. Протягом другої повоєнної п'ятирічки надій молока від кожної корови зріс удвічі. Кількість поголів'я корів майже потроїлась і досягла 700 голів. 1955 року у трьох колгоспах вродило по 13—15 цнт з га, зокрема, в артілі ім. Кірова кожен гектар ярої пшениці дав по 19,2 цнт зерна[1].

В наступні роки (1956—1958) економіка колгоспів і далі зміцнювалась. Урожайність зернових збільшилась до 18 цнт з га, а озимої пшениці — до 20. Певних успіхів добились колгоспи у розвиткові тваринництва.

Держава гідно відзначила плідну працю ударників села. За одержання високих урожаїв зернових культур і збільшення виробництва тваринницької продукції 1958 року 9 колгоспників нагороджено орденами і медалями Радянського Союзу.

Село незрівнянно виросло, прикрасилось новими будинками житлового та культурно-побутового призначення, вулиці й тротуари його одягалися в асфальт. З травня 1957 року Приазовське — селище міського типу.

З великим трудовим і політичним піднесенням приазовці боролися за здійснення завдань семирічки (1959—1965 рр.). Незважаючи на часті посухи, а також труднощі, зумовлені недоліками в плануванні та економічному стимулюванні виробництва, вони добилися певних успіхів. Середньорічне виробництво важливих видів продукції у трьох колгоспах селища за 1961—1965 рр. порівняно з 1956—1960 рр. значно зросло, зокрема зернових на 115 проц. Важливу роль у розвитку господарства відіграла спеціалізація. Починаючи з 1962 року колгосп «Прогрес» став спеціалізуватись на відгодівлі великої рогатої худоби м'ясних порід, артіль ім. Кірова — на відгодівлі свиней. Лише колгосп «Гігант» залишився багатогалузевим господарством.

За самовіддану працю 1966 року ордена Леніна удостоєні бригадир комплексної бригади колгоспу «Гігант» В. А. Бакланов, ланкова артілі ім. Кірова К. І. Шеставіна, слюсар районного об'єднання «Сільгосптехніки» М. А. Душин. Орденами й медалями відзначені також голова колгоспу «Прогрес» Г. А. Дрокіна, скотар цього ж колгоспу І. І. Букрєєв, свинарка колгоспу ім. Кірова В. Г. Редько, доярка колгоспу «Гігант» Д. К. Бородіна та інші.

---

[1] Запорізький облдержархів, ф. Р-1236, оп. 3, спр. 368, арк. 49—81.

Підвищенню виробництва зернових і технічних культур сприяло зростання технічної оснащеності сільгоспартілей. У 1969 році на полях і фермах колгоспів селища працювали 30 тракторів, 27 зернових комбайнів, 53 вантажні автомобілі, багато інших машин і механізмів.

Визначну роль у піднесенні і зміцненні колгоспної економіки в роки поточної п'ятирічки відіграли рішення березневого (1965 р.) Пленуму ЦК КПРС, XXIII з'їзду КПРС і XXIII з'їзду КП України. Партійні організації артілей провели велику роботу по роз'ясненню цих рішень. Науково обгрунтована система ведення сільського господарства, підвищення закупівельних цін на сільськогосподарську продукцію і матеріальна заінтересованість колгоспників в результатах своєї праці дали позитивні наслідки. Протягом трьох років (1966—1968) колгосп «Прогрес» збирав на всій площі посіву пересічно по 20,2 цнт зернових з гектара. Врожайність озимої пшениці по трьох артілях становила 1968 року 20—25 цнт з гектара. Наступного року, незважаючи на «чорні бурі», що змусило колгоспників пересівати озимі, господарства Приазовського зібрали небувалий у цих краях урожай — 14 тис. тонн хліба.

На полях і фермах колгоспів селища 1969 року працювали сотні рільників, тваринників, механізаторів. Своєю самовідданою працею вони забезпечили значне зростання економіки колгоспів. Успіхові сприяло й те, що колгоспи добре забезпечені висококваліфікованими кадрами. 1969 року тут працювало 35 спеціалістів сільського господарства. В авангарді боротьби за збільшення виробництва сільськогосподарської продукції ідуть комуністи, яких у селищі 112 чоловік. Переважна більшість комуністів працює механізаторами, тваринниками, рільниками. Справжніми помічниками партійних організацій є комсомольці.

У післявоєнний час значних успіхів добились робітники місцевої промисловості. Валова продукція Приазовського райпромкомбінату збільшилась у два рази, в т. ч. з основного виду продукції — металевої черепиці — в 3,5 раза. Маслозавод збільшив виробництво цільномолочної продукції з 829 цнт у 1959 році до 4,5 тис. цнт у 1969. Значно зріс обсяг послуг, поданих населенню райпобуткомбінатом. Перевиконали виробничі плани працівники районного об'єднання «Сільгосптехніки». Протягом 1969 року підприємства райцентру, на яких працювали 750 робітників, виробили валової продукції на 6 млн. крб. Успішно справився із завданням і Приазовський міжколгоспбуд. За рік силами цієї організації тільки в артілях були побудовані корівник на 100 голів, 4 телятники на 900 голів, 2 свинарники на 200 голів, два пташники на 6 тис. голів, зерносховище тощо.

Зростання сільськогосподарського і промислового виробництва забезпечило дальше підвищення добробуту трудящих. Пересічний денний заробіток трудівника артілі дорівнює 3,5 крб. Це без врахування прибутків від особистого господарства, в кожному з яких по одній — дві корови, по кілька десятків штук птиці, вівці, свині тощо. Значно зросла купівельна спроможність колгоспного селянства. Про це свідчить і обсяг товарообороту Приазовського сільського споживчого товариства, який перевищив 1969 року 2,5 млн. крб. Нині в кожній колгоспній хаті гарні сучасні меблі, телевізор, радіоприймач, домогосподарки користуються газовими плитами, пральними машинами. 50 приазовців мають власні автомашини, понад 300 — мотоцикли та мопеди.

Невпізнанним стало тепер селище Приазовське. Починаючи з 1959 року тут побудовано 25 комунальних двоповерхових житлових будинків на 200 квартир і понад 400 індивідуальних. Широкі прямі вулиці озеленені й забруковані, вздовж них пролягли тротуари. Водогінна лінія селища дорівнює 14 км і з кожним роком збільшується. Центр Приазовського прикрашають нові магазини, готель, чайна, будинок культури, універмаг. До послуг трудящих — 10 промтоварних, продовольчих і господарських крамниць, книгарня, магазин культтоварів, швейні, шевські та інші майстерні, відділення зв'язку, автоматична телефонна станція, радіовузол, автобусна станція тощо.

Охорону здоров'я трудящих забезпечують 19 лікарів і 70 чоловік середнього медичного персоналу. Заслужену шану приазовців здобули лікар-терапевт Н. І. Шакун, медсестра М. А. Шереніна, акушерка Л. Г. Аненко та інші. Медики працюють у лікарняному містечку, що має амбулаторію з усіма необхідними і добре обладнаними профілактичними кабінетами, чотири лікарняні корпуси на 125 ліжок, пологовий будинок, дитяча консультація, лабораторії тощо. У колгоспах селища для тваринників створені профілакторії, десятки колгоспників щороку відпочивають у санаторіях і будинках відпочинку, а піонери — в таборах на узбережжі Азовського моря.

У селищі працюють середня та восьмирічна школи, які в 1969/70 навчальному році відвідувало 1250 учнів. Їх навчають і виховують 60 педагогів. Двадцять з них — відмінники народної освіти, удостоєні урядових нагород. Понад 30 літ віддали почесній справі народного вчителя М. В. Слесь, Л. М. Гук та інші. У Приазовському є також вечірня й заочна школи робітничої молоді, в яких навчаються понад тисячу юнаків та дівчат.

Є в селищі де відпочити, цікаво, з користю для себе провести вільний час. Працюють дві бібліотеки, щовечора гостинно розчиняє двері широкоекранний кінотеатр. При районному будинку культури є естрадний ансамбль, хоровий, танцювальний, драматичний та інші самодіяльні гуртки, в яких беруть участь близько 100 чоловік. У гості до приазовців приїжджають митці Запоріжжя, Києва, Харкова, Москви, Ленінграда та інших міст країни. Великий інтерес у трудящих до подій в нашій країні та в міжнародному житті. Завжди широку аудиторію збирають лекції та доповіді, з якими виступають члени місцевої організації товариства «Знання».

У життя приазовців все ширше входять нові звичаї та обряди. Цікаво проходять комсомольські весілля в районному будинку культури, вечори трудової слави, вечори-зустрічі трьох поколінь, свята «Серпа і молота», проводи на службу до Радянської Армії тощо.

Багате життя буяє нині у Приазовському, дедалі кращим стає селище. Колгоспники, трудова інтелігенція селища гідно несуть трудову вахту на честь Ленінського ювілею.

Л. М. ВОЛКОВ, А. С. СТАВНИЧИЙ, Ю. З. ТКАЧЕНКО

НОВОВАСИ́ЛІВКА

Нововасилівка — селище міського типу, центр однойменної селищної Ради. Розташована по обидва боки балки Опанли, що простяглася до невеличкої степової річки Корсака. До районного центру 15 км, до найближчої залізничної станції Мелітополь — 35 км. Населення 3,6 тис. чоловік. Селищній Раді підпорядковані села Жовтневе, Новоолександрівка, Південне і Федорівка.

Нововасилівка заснована 1823 року. Першими поселенцями були 15 родин державних селян-молокан із Тамбовської губернії, переселених сюди царським урядом. Протягом наступних 20 років у ці місця переїхало чимало державних селян з Володимирської та інших губерній Росії[1].

Спочатку Нововасилівка входила до складу Мелітопольського повіту, а 1842 року відійшла до щойно створеного Бердянського. На початку другої половини XIX ст. вона стала центром волості[2].

Землекористуванням відала община. Перші наділи нарізалися на ревізькі душі. За даними IX ревізького перепису 1850 року Нововасилівська община мала

[1] Сборник статистических сведений по Таврической губернии, т. 5. Приложение к таблицам, стор. 33—34.

[2] В. Д. Соколов. Описание отдельных селений Бердянского уезда, стор. 376, 377.

8,9 тис. десятин, з яких 400 десятин розораної ногайцями землі було розподілено під садиби на ревізькі душі, решта цілини залишалася під толокою, на якій випасали отари овець. Напередодні реформи 1861 року відбувся другий переділ. І цього разу орну землю поділили за кількістю ревізьких душ, зареєстрованих X ревізією 1859 року.

У Нововасилівці у цей час налічувалося близько 200 дворів, проживало понад 2 тис. чоловік, у т. ч. 939 ревізьких душ. На відміну від інших сусідніх сіл воно забудовувалося за планом. Заможні молокани споруджували облицьовані цеглою будинки. Цеглу вивозили за 30—40 км з німецьких колоній. На початку 50-х років в селі відкрився власний цегельний завод. Жодного медичного закладу тут не було. Неписьменних, затурканих селян неважко було залякати верховодам молоканської секти.

Згідно положення 1866 року державні селяни Нововасилівки мали викупити землю у казни. В цей час на ревізьку душу припадало по 9,1 десятини[1]. За десятину землі селяни щорічно сплачували 1,2 карбованця.

Зростання попиту на товарне зерно у пореформений період призвело до того, що цілинні масиви розорювалися, вівчарство поступалося перед хліборобством. Власники великих отар брати Мазаєви перекочовували на Північний Кавказ і Ставропільщину. Виведена ними мазаєвська порода овець набула світову славу. Мазаєви орендували поблизу Нововасилівки 20 тис. десятин землі, на яких випасали 200 тис. овець.

З розвитком рільництва значно зросли ціни на землю, піднялася й орендна плата. Більшість селян стояла за переділ на наявні чоловічі душі. За цим принципом і відбувся у Нововасилівській общині третій (1877 року) переділ землі, на кожну з 1703 наявних чоловічих душ припало по 4 десятини ріллі. Під садибу виділялося півдесятини на двір.

Посилилося класове розшарування селян. За переписом 1886 року в селі налічувалося 423 двори, проживало 3095 чоловік. З цієї кількості не мали наділів 72 двори: ремісники, наймити, торговці тощо. З 351 господарства 23 не сіяли, 53 засівали від 1 до 5 десятин, 52 господарства — від 5 до 10 десятин, вдаючись до супряги чи найму тягла і реманенту. Це була сільська біднота, яка становила 37 проц. загальної кількості дворів[2].

Середняцька група налічувала 103 господарства. Вони мали наділи до 12 десятин. Більшість цих господарств вдавалася до супряги. 120 заможних господарств засівали від 25 до 100 десятин надільної і орендної землі. Крім того, 6 з них ще купили 6784 десятини землі. Вони мали 127 косарок і жниварок, по 4—8 коней; на кожне куркульське господарство припадало по 41,5 голови великої рогатої худоби. Сільські глитаї займалися також торгівлею, мали ремісничі майстерні з найманими робітниками.

Наприкінці XIX — початку XX ст. у Нововасилівці почали споруджуватися промислові підприємства. Зокрема, цегельний завод Євстратова, шкіряний завод Петракова, великий млин з газогенераторним двигуном Калмикова, кустарні майстерні. У сусідньому маєтку поміщика Д. Діка також працювали паровий млин та механічні майстерні. У зв'язку з цим у селі проживало близько 100 робітничих сімей.

Столипінська аграрна реформа, спрямована на руйнування сільської общини, внесла чималі зміни в життя Нововасилівки. У 1911—1914 рр. близько 100 бідняцьких і середняцьких господарств продали свою землю і стали сільськими пролетарями. Понад 200 бідняцьких господарств здавали дві третини землі в оренду. Середняцька група у 1914 році становила лише 32 проц. Куркулів же збільшилося ще на 30 господарств, їхня група становила близько 25 проц. усіх господарств — більше

[1] Сборник статистических сведений по Таврической губернии, т. 5, таблица А 2—3.
[2] Там же, таблицы А 2—3, Б 162—165.

ніж у будь-якому з сусідніх сіл. 10 куркулів стали великими землевласниками, мали десятки найманих батраків.

Напередодні першої світової війни в Нововасилівці проживало 7 тис. мешканців. У центрі села розташувались кам'яні будинки багатіїв, торговельні склади та промислові підприємства, а на околицях тулилися бідняцькі саманні хати та землянки. Куркульські садиби були обнесені цегляними, залізними чи дерев'яними парканами.

У селі до 1908 року не було питної води, населення користувалося дощовою. Воду завозили в бочках з віддалених місць і продавали по 1—3 копійки за відро. Тільки 1908 року був споруджений артезіанський колодязь, який частково забезпечив жителів питною водою. В кінці XIX ст. в селі з'явився фельдшерський пункт та невеличка аптека, а 1910 року — амбулаторія. Але один лікар та фельдшер не могли подати кваліфіковану медичну допомогу дільниці, що налічувала 15 тис. мешканців, і селяни лікувалися народними методами або зверталися за допомогою до знахарок.

Безпросвітним було життя селянської бідноти. Дві третини чоловіків і 80 проц. жінок Нововасилівки були неписьменними. Перша земська однокласна початкова школа в селі відкрилася 1864 року — через 41 рік після його заснування. В 1873/74 навчальному році відкрилося друге земське однокласне училище. Тоді в обох школах навчалося 84 хлопчики і 34 дівчинки — восьма частина дітей шкільного віку. На початку XX ст. відкрилося ще одне, третє земське двокласне училище, у 1905/1906 навчальному році в школах села вчилось 223 учні[1]. Понад 40 років навчав дітей Ф. С. Тищенко. Це була людина прогресивна, з широким кругозором. Чимало зробив він, щоб діти бідняків одержали хоча б початкову освіту. Проте, більшість бідняцьких дітей залишала школу вже після першого року навчання: у сім'ях потрібні були робочі руки, та й грошей для оплати навчання не було. Навчальний рік, як правило, закінчувало в кожному з класів по 5—7 учнів. Куркулі ж посилали своїх синів і дочок вчитися до Мелітополя, Бердянська та інших міст.

Національна культура виявлялася в народних звичаях, піснях, ремеслах. У селі діяло два десятки шевських, швейних, теслярських, бондарних, чинбарних майстерень, стельмашень, кузень тощо. Вироби народних умільців збувалися на місцевому базарі та в Мелітополі.

В роки першої світової війни становище бідноти ще погіршало. Посівні площі зменшилися майже вдвічі, зате куркульські господарства міцніли. Струков, наприклад, спорудив майстерні, де виготовлялися вози для потреб армії. Шкіряний завод Петракових збільшив випуск продукції, зокрема кінної збруї. Протягом 1915—1916 рр. куркулі захопили в свої руки майже 75 проц. всієї орної землі, зосередили в себе 80 проц. тягла і реманенту[2].

Після Лютневої революції у Нововасилівці діяло волосне земство, до якого входили переважно багатії. Головою земства був власник вальцьового млина Калмиков, який намагався згладити протиріччя між бідняками і куркулями. Не маючи власної землі, Калмиков підтримав було вимогу селян про розподіл поміщицької землі, але як тільки проти цього виступили багатії, відмовився від свого наміру. Отже, земельного питання земство не вирішило.

Після липневих подій у Петрограді вимогу бідняків щодо наділення землею підтримав земельний комітет. 6 серпня 1917 року він постановив розподілити між солдатами-бідняками і сиротами землі місцевої церкви[3].

В цей час посилився вплив більшовиків серед селянства. До села приїздили представники більшовицьких організацій Мелітополя та Бердянська, які роз'яснювали ленінську політику у питаннях аграрної реформи, війни і миру.

[1] Постановления Бердянского уездного земского собрания за 1906 год. Бердянск, 1907, стор. 230.

[2] Філіал Запорізького облдержархіву в Мелітополі, ф. Р-840, оп. 1, спр. 1, арк. 5.

[3] Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні, т. 2, стор. 341.

З радістю зустріли трудящі Нововасилівки звістку про перемогу Жовтневого збройного повстання в Петрограді. У грудні 1917 року в селі була створена Рада робітничих і селянських депутатів. До неї ввійшли місцеві робітники і селяни-бідняки П. М. Голубєв, С. С. Вихляєв, Я. Т. Лєженкін та інші. На виконання ленінського Декрету про землю, Рада при підтримці більшості селян почала розподіл між бідняками землі по 2 десятини на члена сім'ї [1]. Рада конфіскувала в економіях хліб, худобу, інвентар, виділила продовольство для промислових районів країни, організувала допомогу бідняцьким господарствам.

Однак австро-німецькі окупанти, які захопили Нововасилівку наприкінці квітня 1918 року, перешкодили радянському будівництву. Окупанти вивозили хліб, худобу й майно. На початку листопада 1918 року вони залишили село.

У Нововасилівці виник волревком, який на початку 1919 року сформував два загони добровольців для боротьби проти білогвардійців з корпусу генерала Тілло. Один із загонів очолював місцевий бідняк М. С. Попов — активний організатор Радянської влади на селі. Пізніше він став командиром однієї з частин Червоної Армії і героїчно загинув під час громадянської війни. Іншим загоном, що налічував понад 300 чоловік, командував місцевий селянин-бідняк С. В. Колодін, колишній унтер-офіцер, що з перших днів Жовтневої революції став бійцем за Радянську владу. Але на початку січня 1919 року білогвардійці захопили Нововасилівку. 8 січня тут пройшов один з терпіннівських партизанських загонів під командуванням Храпова, до якого влилося багато місцевих селян-добровольців. Поблизу Корсак-могили і села Новоспаського загін вступив у нерівний бій з переважаючим ворогом. Багато бійців загону, в т. ч. і його командир загинули. Білогвардійці влаштували в селі терор і знущання над активістами Радянської влади та родинами партизанів. Незважаючи на це, населення саботувало намагання білогвардійців провести мобілізацію до своєї армії. 14 березня 1919 року частини 2-ї бригади Першої Задніпровської радянської дивізії визволили село. Був створений ревком, який організував продовольчу допомогу Червоній Армії. Велику організаторську роботу проводив партосередок, створений у березні 1919 року. Вже 15 березня того ж року на повітовій партконференції, що відбулася в Мелітополі, брав участь делегат від Нововасилівки [2].

Але перепочинок був недовгим. 9 липня 1919 року село захопили денікінці. Пограбувавши населення, вони теж вирішили провести мобілізацію до «добровольчої армії», але й їх спроба провалилася. 9 січня 1920 року радянські частини кінної групи В. М. Примакова визволили Нововасилівку. Ще під час денікінської окупації з ініціативи колишнього червоноармійця, сільського кравця Я. Я. Корпусова та ветеринара В. Я. Гравшина в селі організувалась партизанська група з 25 чоловік. В одному з боїв героїчно загинув командир загону Я. Я. Корпусов.

Біднота Нововасилівки під керівництвом партосередку і волревкому, що вийшли з підпілля, організувала збирання хліба для Червоної Армії, допомогу родинам червоноармійців тощо.

26 березня 1920 року відбулося об'єднане засідання волземвідділів Нововасилівки, Новоспасівки та Астраханки, на якому вирішено «всю наявну вільну незасіяну землю колишніх економій передати Нововасилівському та Воскресенському земвідділам для розподілу між малоземельними і безземельними селянами» [3].

На початку червня 1920 року Нововасилівку захопили врангелівці. Члени партосередку та ревкому залишили село разом з червоноармійськими частинами. 8 жовтня 1920 року кавалерійська група під командуванням Федотова визволила село від врангелівців. Але збройна боротьба за утвердження Радянської влади тривала, бо в окрузі ще бешкетували махновські банди. Нововасилівський ревком,

---

[1] Філіал Запорізького облдержархіву в Мелітополі, ф. Р-840, оп. 1, спр. 1, арк. 12; ф. Р-597, оп. 1, спр. 5, арк. 44.

[2] АІІП при ЦК КП України, ф. 1, оп. 4, спр. 37, арк. 14.

[3] Філіал Запорізького облдержархіву в Мелітополі, ф. Р-610, оп. 1, спр. 142, арк. 19.

партосередок багато зробили, щоб виконати заклик партії: «Незаможник — на коня!» Створений у листопаді 1920 року волосний КНС став ядром загону самооборони села від бандитів. За торжество нової робітничо-селянської влади в роки громадянської війни віддали своє життя понад 100 односельчан[1]. Наприкінці 1920 року організувалась сільськогосподарська комуна «Труд незаможника». Комуна передала голодуючим Москви і Петрограда усі свої запаси зерна, врятувала від голодної смерті 185 дітей[2].

Волревком і партосередок організували і провели наприкінці січня — початку лютого 1921 року вибори до сільської та волосної Рад робітничих і селянських депутатів[3].

Важкими були перші мирні кроки у селі, коли не вистачало найнеобхіднішого, а куркулі та їх поплічники чинили шалений опір заходам Радянської влади. Партосередок, волвиконком, сільрада, КНС подавали допомогу бідняцьким господарствам: розподілили серед них коней, що надійшли з демобілізованих військових частин, створили прокатний пункт та ремонтну майстерню, насіннєвий фонд[4]. В лютому 1921 року в селі почав працювати посівний комітет. Протягом 1920—1922 рр. у селі було проведено в життя Декрет про землю. На кожного їдця припало по 2 десятини землі.

Партосередок, волвиконком, КНС багато зробили для подання допомоги робітникам Донбасу і міст півночі країни, які голодували. З цією метою у Нововасилівці у січні—лютому 1921 року проводився місячник допомоги робітникам Донбасу, Москви і Петрограда. Відбулося 8 мітингів, пройшли недільники, в яких взяли участь селяни, службовці, воїни 270-го полку 30-ї Іркутської дивізії. Селяни зібрали 70 032 пуди хліба.

Незабаром питання з продовольством значно ускладнилося. Куркулі ховали хліб, посуха, що вдарила влітку 1921 року, майже повністю згубила посіви, спричинила голод.

У цей час особливо виявилася організаторська діяльність комуністів. У партосередку на початку 1921 року працювали три комуністи: М. С. Терехов — голова виконкому волосної Ради, І. А. Трифонов — голова комнезаму та В. Ф. Єременко, який очолював партійний осередок. Навколо осередку гуртувався міцний актив з селян-бідняків, учасників громадянської війни. Серед активістів були й жінки. Багато зусиль докладав КНС, щоб забезпечити селян посівним матеріалом, знаряддям, робочою худобою. Щоб більше засіяти ріллі, організувалась супряга. Завдяки допомозі держави, від якої селяни одержали 1,5 тис. пудів посівного матеріалу та грошові кредити, до 1923 року з голодом було покінчено.

1921 року в Нововасилівці виник комсомольський осередок. Він став бойовим помічником партосередку в боротьбі за соціалістичну перебудову села. Очолив його молодий робітник М. І. Кашаєв[5].

Чимало уваги приділялось організації культурно-освітньої роботи. Ще в жовтні 1920 року відкрилося три початкові школи, сільбуд, дві хати-читальні. У 1922 році прийняв перших відвідувачів народний будинок. Молодь готувала концерти художньої самодіяльності. На той час у селі було 7 молоканських і баптистських молитовних будинків, 3 тис. віруючих. Тому партосередок та комсомольці приділяли багато уваги антирелігійній роботі. Весною 1922 року в Нововасилівці вже діяли 5 трудових початкових шкіл,в яких навчалося понад 700 дітей, відкрилося кілька гуртків лікнепу.

Комуністи повели селян по шляху будівництва нового життя, вказаного В. І. Леніним. У вересні 1922 року 18 бідняків і середняків Нововасилівки об'єдналися

---

[1] Філіал Запорізького облдержархіву в Мелітополі, ф. Р-840, оп. 1, спр. 1, арк. 9, 10, 13.
[2] ЦДАЖР УРСР, ф. 27, оп. 5, спр. 181, арк. 114.
[3] АІІП при ЦК КП України, ф. 1, оп. 6, спр. 58, арк. 1.
[4] Запорізький облдержархів, ф. Р-2, оп. 1, спр. 20, арк. 289.
[5] Філіал Запорізького облдержархіву в Мелітополі, ф. Р-840, оп. 1, спр. 1, арк. 8.

в сільськогосподарську артіль. Її організатором був В. І. Вихляєв, учасник громадянської війни. Селяни об'єднали земельні наділи, худобу, реманент. Господарство було дуже бідним — мало одного коня, кілька плугів, сівалку. Але люди працювали завзято, дружно. У жовтні 1922 року повітовий земельний відділ затвердив положення про артіль, присвоївши їй ім'я професора І. І. Вихляєва, уродженця села, видатного радянського вченого в галузі видобутку і використання торфу, брата першого голови артілі. І. І. Вихляєв зустрічався з В. І. Леніним, брав активну участь у розробці і здійсненні плану ГОЕЛРО. Він подав велику допомогу землякам, які ставали на шлях кооперування. Під його впливом наприкінці 1922 року в Нововасилівці виникли сільгоспартілі ім. Введенського, «Хлібороб», «Згода» і ТСОЗ «Ясний ранок». Однак, господарства розвивалися повільно, хліба виробляли мало.

Партійна організація, яка в січні 1924 року значно зросла після вступу до партії селян-активістів під час Ленінського призову, сільська Рада, комнезам провадили копітку роботу, роз'яснюючи селянам ленінський кооперативний план. Протягом 1925—1929 рр. у Нововасилівці виникли нові ТСОЗ'и, зокрема, «Привілля», «Світанок», «Культурний землероб» та ін. У 1929—1930 рр. в селі здійснилася масова колективізація. На базі ТСОЗів було створено понад 10 сільгоспартілей. На 20 січня 1931 року 71 проц. господарств Нововасилівки вступили в колгоспи[1]. Широко використовувався досвід раніше створених артілей ім. І. І. Вихляєва, ім. Введенського, зокрема, в питаннях організації праці, усуспільнення землі, худоби та інвентаря. Новим колгоспам були присвоєні імена М. І. Калініна, чекіста В. Ф. Попова, який героїчно загинув 1929 року при охороні державного кордону.

Колективізація проходила в умовах гострої класової боротьби. Куркулі шкодили колгоспам, провадили антирадянську агітацію, вдавалися до терористичних актів. Партійні та радянські органи вжили рішучих заходів до приборкання куркулів. За рішенням загальних зборів колгоспників десятки сімей були розкуркулені й вислані за межі села. Активну участь у колгоспному будівництві взяв двадцятип'ятитисячник комуніст В. Д. Іванов, який 1930 року прибув у Нововасилівку з шахти № 5, що у с. Будьонівці на Донбасі, і очолив одну з новостворених сільгоспартілей.

Визначну роль в організаційно-економічному зміцненні колгоспів села відіграла Нововасилівська МТС, створена 1931 року. Вона мала 30 тракторів, 15 комбайнів, іншу техніку. При МТС працювали курси трактористів, бригадирів-рільників, бухгалтерів. Для організаційно-політичного зміцнення колгоспів багато зробив політвідділ МТС.

У травні 1932 року організовуються партійні осередки в 3 колгоспах села. Діяли також осередки: територіальний при сільраді, при МТС і при маслозаводі. Партосередки приділяли велику увагу зміцненню економіки сільгоспартілей, організації соціалістичного змагання. Наприкінці 1932 року до Нововасилівки приїздив Голова Ради Народних Комісарів України В. Я. Чубар, він ознайомився зі станом роботи артілей, ходом виконання хлібозаготівель, подав практичну допомогу в роботі господарств.

До громадсько-політичного життя все більше залучалися жінки. Так, П. Н. Андрієнко з 1938 по 1941 рік очолювала Нововасилівську сільську Раду. Першою з місцевих жінок сіла за кермо трактора К. І. Пельтик. 1936 року з дівчат комсомолок при МТС була створена жіноча тракторна бригада.

З кожним роком міцніли колгоспи, яких у Нововасилівці після укрупнення в 1933—1935 рр. стало 4 — «Шлях Леніна», ім. Ілліча, ім. Сталіна та ім. Калініна. За ними було закріплено 7,3 тис. га землі. Завдяки підвищенню культури землеробства, застосуванню нової техніки зростала врожайність. Якщо в перші роки свого

[1] Запорізький облпартархів, ф. 232, оп. 1, спр. 3, арк. 6—12.

існування колгоспи збирали по 6—8 цнт зерна з га, то в 1936 році і 1937 вони виростили по 16—18 цнт. Артілі достроково виконували плани хлібозаготівель, споруджували громадські приміщення.

Швидко розвивалося й громадське тваринництво. В усіх артілях села в 1934—1935 рр. були створені ферми, прибутки від яких з року в рік зростали. За вирощування високих урожаїв зернових і технічних культур, зокрема бавовнику та успішний розвиток тваринництва колгосп ім. Сталіна був учасником ВСГВ 1939 року.

До 1941 року в артілях села завдяки щорічному посиленню механізованої допомоги з боку МТС, що на цей час вже мала 88 тракторів і понад 30 комбайнів, у рільництві тракторами й комбайнами оброблялось понад 80 проц. ріллі.

Підвищення врожайності та зростання продуктивності тваринництва забезпечили збільшення колгоспних прибутків, які за три передвоєнні роки подвоїлись і 1940 року дорівнювали близько 1 млн. крб. Відповідно збагатився й колгоспний трудодень, що того року становив 2—3 кг хліба і 1,5—3 крб. грошима[1].

Маслозавод, що почав діяти ще в 20-х роках, щодоби виробляв понад 1 тонну тваринного масла. Працювала також олійниця.

В колективній праці виростали нові люди, виховані Комуністичною партією. Птахар І. В. Колодін за високі трудові досягнення нагороджений медаллю «За трудову відзнаку», був учасником ВСГВ. Учасниками виставки були також ланкова бавовнярської ланки Л. С. Головльова, механізатори МТС К. З. Стойков, П. О. Стрюков, Н. Т. Перепелиця та інші.

Відчутні зміни відбулися в культурі й побуті нововасилівців. Селяни будували школу-десятирічку, в колгоспах виростали просторі громадські споруди. Змінився і зовнішній вигляд села. Поступово зникали саманні хати. На їх місці з'являлися добротні кам'яні будинки. Нововасилівка була електрифікована та радіофікована. На початку 30-х років у селі, що стало районним центром, побудували електростанцію потужністю 100 квт, яка працювала на місцевому паливі — газі. Багато уваги приділялось благоустрою села. Повсюдно були споруджені тротуари, подекуди з твердим покриттям. Молодь посадила парк, розбила сквери і квітники.

Підвищився добробут людей, зросла їх купівельна спроможність. До послуг нововасилівців було 5 крамниць. Люди купували велосипеди, радіоприймачі, патефони. Вони краще одягалися, добре харчувалися. У цей період стала до ладу лікарня на 30 ліжок, в якій працювали три лікарі та понад 15 чоловік молодшого медичного персоналу.

До 1937 року у Нововасилівці була ліквідована неписьменність. В селищі працювало чотири школи, в т. ч. з 1931 року — середня. У 1940 році стало до ладу нове приміщення школи-десятирічки, яку відвідували понад 800 дітей. Їх навчали й виховували 30 учителів. Добра слава йшла про педагогів подружжя С. С. та О. З. Кабанцових, М. М. Павленко, Т. І. Бутенка.

Починаючи з 1936 року, в селі працювала дитяча технічна станція. Протягом 1939/40 навчального року станція підготувала 20 юних натуралістів, які стали учасниками ВСГВ. Серед них — учениця 8-го класу Л. Пеліпас, занесена в Книгу пошани виставки[2].

В тридцятих роках значно пожвавилося культурне життя села. До послуг трудівників було кілька колгоспних клубів, кінотеатр на 150 місць. Великою популярністю користувалися драматичний і хоровий колективи райсільбуду, які не раз виступали на обласних оглядах художньої самодіяльності. Значну роботу проводила культсекція Нововасилівської сільської Ради, яка організовувала вечори художнього читання, лекції та доповіді.

Культурно-освітню роботу розгорнула і Нововасилівська бібліотека, що мала на початку 1941 року 15 тис. томів.

[1] Запорізький облдержархів, ф. Р-1236, оп. 1, спр. 158, арк. 11.
[2] Газ. «Колгоспна правда» (Нововасилівка), 4 лютого, 12 березня 1940 р.

Нове життя, виховна робота парторганізацій зумовили масовий відхід трудящих від релігійних сект. Партійні та громадські організації Нововасилівки провадили велику роботу по патріотичному вихованню трудящих.

Високий патріотизм і відданість ленінській партії виявили трудящі Нововасилівки в роки Великої Вітчизняної війни. У перші дні пішли на фронт понад 1 тис. жителів села. Влилася в діючу армію більша частина комуністів та комсомольців. Для потреб армії були мобілізовані автомашини, трактори. Трудящі працювали, не покладаючи рук, щоб забезпечити всім необхідним Червону Армію. Вони зібрали всі колоскові, розрахувалися хлібом з державою. Коли фронт наблизився, колгоспники евакуювали майно, худобу і техніку в глибокий тил. Були вивезені трактори, сівалки, плуги, значна частина худоби. Люди працювали на спорудженні протитанкових ровів і траншей.

6 жовтня 1941 року під натиском переважаючих сил ворога підрозділи Червоної Армії, які обороняли Нововасилівку, відступили. Почалися чорні дні фашистської окупації. Гітлерівці силою насаджували свій «новий порядок». Всіма справами вершили воєнна комендатура та жандармерія. Старостами і поліцаями стали репресовані в минулому куркулі. Навчання в школах припинилося. Підняли голови ватажки молоканської та баптистської сект, які робили все, щоб підірвати віру людей в перемогу Червоної Армії. Кінотеатр і клуб були перетворені в молитовні будинки. Книги в бібліотеках знищені. Силою зброї окупанти примушували людей працювати у т. зв. общинах, створених на базі колгоспів.

Та населення не підкорялося гітлерівцям, чинило опір їхнім заходам. У селі розгорнули діяльність патріотичні групи, які розповсюджували листівки, провадили політичну агітацію. Весною 1942 року більшість членів підпільної групи, сформованої райкомом партії, була заарештована і вивезена до Мелітополя. Тут після звірячих катувань і допитів були страчені М. В. Тамбовцев, колишній учасник громадянської війни, радянський активіст П. Є. Юрченко та інші. Деякі патріоти врятувалися і, перейшовши лінію фронту, влилися в ряди Червоної Армії[1].

На околиці Нововасилівки часто ночами збиралася молодь, читала знайдені радянські листівки, зведення Радянського інформбюро, а також патріотичні вірші комсомольця П. В. Попова. У чорні години фашистської окупації, коли за найменшу підозру можна було чекати смертного вироку, патріот закликав: «Народе мій! Вітчизно! Повстань, піднімися. Ланцюг окупантів в боях розірви!».[2]

Розстріли й катування супроводжували кожний крок фашистів. Від їх рук загинули 1942 року комуніст М. Ф. Димитров, комсомолка Г. С. Стоянова. За час окупації було страчено понад 100 жителів села. 200 чоловік примусово вивезено на каторжні роботи до Німеччини. Особливо лютували фашистські недолюдки, коли фронт почав наближатися до Нововасилівки. Вони вивезли всю худобу, багато різного майна. Гітлерівці спалили 700 житлових будинків, 5 млинів, маслозавод і олійницю; електростанцію, МТС, районну лікарню, амбулаторію, п'ять шкіл і інші споруди[3].

19 вересня 1943 року частини 28-ї армії Південного фронту, якою командував генерал-лейтенант В. Ф. Герасименко, визволили Нововасилівку від фашистських окупантів. У боях за село смертю героїв загинуло 251 чоловік. Вони поховані в трьох братських могилах, на яких встановлені пам'ятники.

Хоробро билися на різних фронтах понад 1100 воїнів з Нововасилівки, більш як 350 з них віддали своє життя за Батьківщину. Серед полеглих багато комуністів, зокрема секретар партійної організації Нововасилівської МТС П. Я. Городов, голова райспоживспілки І. Д. Пасков. У боях під Ленінградом загинув командир мінометної роти М. І. Степанов, у ворожому тилу при виконанні бойового завдання — радянська розвідниця Н. Ф. Долгова. Трудящі свято шанують пам'ять героїв.

[1] Запорізький облдержархів, ф. Р-1675, оп. 1, спр. 29, арк. 7, 9, 11, 14, 33.
[2] Запорожская область в годы Великой Отечественной войны, стор. 161.
[3] Там же.

Біля зруйнованої німецько-фашистськими загарбниками школи. Селище Нововасилівка, 1943 р.

1965 року в центрі селища споруджено пам'ятник, на якому викарбувані імена загиблих односельців.

Понад 500 нововасилівців нагороджені бойовими орденами та медалями. І. П. Кузьменкові присвоєно звання Героя Радянського Союзу. Великий подвиг він здійснив у бою на берегах Вісли. Артилерійська батарея, якою він командував, забезпечила захоплення нашою піхотою плацдарму на західному березі річки. У цьому бою артилеристи знищили ворожий мінометний підрозділ, гармату, два кулемети і роту фашистів. У найскрутнішу хвилину бою офіцер Кузьменко викликав на себе вогонь наших батарей, щоб ворог не захопив плацдарм.

Важким був період після визволення села. Загальні збитки, завдані Нововасилівці гітлерівцями, становили 78,8 млн. карбованців. Наприкінці 1943 року на все село було 26 голів великої рогатої худоби, 65 коней, в т. ч. тільки 47 робочих. Зібравши зерно по дворах, колгоспники засіяли понад 200 га озимини. Зимою почали надходити до місцевої МТС з евакуації техніка, а в колгоспи — худоба. Зі східних районів, зокрема Омської області та республік Середньої Азії, до Нововасилівки надійшло 50 корів і 200 овець[1].

В авангарді відбудовників ішли комуністи. В перші місяці після визволення відновили свою діяльність райком КП(б)У та виконком районної Ради. Парторганізація Нововасилівки налічувала тоді 30 комуністів. Одним з перших завдань, які вирішувала парторганізація селища, виконком Ради, було відродження колгоспів, налагодження роботи промислових підприємств, шкіл, культурно-освітніх і медичних закладів. З чотирьох довоєнних сільгоспартілей було створено три: ім. Ілліча, ім. Сталіна, ім. Калініна. На початку 1944 року райком партії рекомендував головою правління колгоспу ім. Ілліча комуністку І. І. Медведєву. Гаряче взялася вона за нелегку справу. Колгосп вчасно впорався з весняними роботами, виконавши план посіву ярових на 120 проц., і зібрав 1944 року непоганий урожай хліба.

Одночасно відроджувалися й інші артілі. Колгоспники Нововасилівки подавали велику допомогу наступаючій Червоній Армії. Протягом 1943—1944 років вони здали до фонду оборони понад 10 тис. цнт хліба. Активно проходили передплата на воєнну позику та збирання коштів серед населення на будівництво бойових літаків.

З переможним завершенням Великої Вітчизняної війни до села повернулися сотні демобілізованих воїнів, і справи колгоспні пішли веселіше. Вже 1945 року було освоєно понад 60 проц. посівних площ. Через несвоєчасний обробіток грунту врожайність зернових і бобових культур була ще низькою, не перевищувала 5—6 цнт. Але поголів'я худоби значно зросло. На фермах колгоспів вже було 211 голів великої рогатої худоби[2].

Протягом першої повоєнної п'ятирічки (1946—1950) трудівники села завдяки все зростаючій допомозі держави кредитами, посівним матеріалом, технікою добилися зміцнення економіки колгоспів, які наприкінці 1952 року об'єдналися в одну артіль ім. Калініна, що мала 12 462 га землі.

Партія й уряд вжили ряд важливих заходів, спрямованих на піднесення сільськогосподарського виробництва. На кінець другої повоєнної п'ятирічки (1955 р.) колгоспники зібрали по 15 цнт зернових з га. В господарстві було 764 голови вели-

[1] Запорізький облпартархів, ф. 232, оп. 1, спр. 38, арк. 1.
[2] Запорізький облдержархів, ф. Р-1236, оп. 2, спр. 141, арк. 2—6, 345—354.

кої рогатої худоби. Прибутки артілі на цей час збільшилися у 4,3 раза. Протягом наступних років господарство не знижувало темпів свого розвитку. 1958 року, завдяки зрослій технічній озброєності, поліпшенню агротехніки рільництва в колгоспі ім. Калініна врожайність озимої пшениці досягла 21 цнт, а основної технічної культури — соняшнику — 15,5 цнт з га. Значного розвитку набуло громадське тваринництво. У 1958 році стадо великої рогатої худоби налічувало близько 1,3 тис. голів.

Самовіддану працю трудівників Нововасилівки відзначено високими урядовими нагородами. Два чоловіка були удостоєні ордена Трудового Червоного Прапора, п'ять — ордена «Знак Пошани».

У роки семирічки, а особливо поточної п'ятирічки, артіль ім. Калініна економічно зміцнювалась. Цьому у вирішальній мірі сприяли постанови партії про поліпшення керівництва сільським господарством, оснащення артілі новітньою технікою, постійна турбота про кадри, підвищення заготівельних цін на сільськогосподарську продукцію та ряд інших заходів. З 1961 року колгосп спеціалізується на відгодівлі великої рогатої худоби та свиней; розширено посіви технічних культур. Тому площі під зерновими дещо зменшилися — з 4202 га у 1958 році до 3686 га у 1965 році. Незважаючи на це, валовий збір зерна збільшився і 1965 року становив 71,1 тис. цнт, з них 27,2 тис. цнт озимої пшениці було продано державі. Колгоспники зібрали зернових по 19,3 цнт з гектара.

Батьківщина відзначила ударну працю нововасилівських хліборобів і тваринників. 1966 року орденом Трудового Червоного Прапора нагороджено бригадира М. В. Алексєєва та ланкового механізованої ланки В. Л. Соснова, який виростив без застосування ручної праці по 36,8 цнт кукурудзи (на зерно) на площі 110 га, Т. Т. Вихляєв, який очолює колгосп з 1959 року, та ланкова К. П. Коваленко удостоєні ордена «Знак Пошани».

Трудовими досягненнями відзначені роки поточної п'ятирічки. Середній урожай зернових у колгоспі протягом 1966—1969 років становив 21 цнт з га. У 1967—1968 рр. артіль збирала по 27—28 цнт озимої пшениці на кожному гектарі. 1969 року, незважаючи на «чорні бурі», артіль зібрала по 23 цнт зернових з га, а рільнича бригада В. Л. Соснова — по 31,6 цнт озимої пшениці з га. Державі продано 5,4 тис. тонн пшениці. Значно підвищилася продуктивність тваринництва. 1969 року артіль мала понад 5 тис. голів великої рогатої худоби.

Успіхів у розвитку і зміцненні економіки артіль ім. Калініна досягла завдяки високій технічній озброєності, забезпеченню необхідними кадрами механізаторів та спеціалістів сільського господарства. 1969 року колгосп мав 53 трактори, 18 зернових комбайнів, 34 автомашини. В артілі працювали близько 200 механізаторів та 20 спеціалістів з вищою і середньою спеціальною освітою.

Трудові зусилля колгоспників, їх соціалістичне змагання за дострокове виконання завдань п'ятирічки, за гідну зустріч 100-річчя з дня народження В. І. Леніна спрямовує партійна організація артілі, яка 1969 року об'єднувала 70 комуністів. Активну участь в її роботі беруть ветерани колгоспу, серед них — комуніст, учасник боїв за Радянську владу, персональний пенсіонер В. В. Колодін. Бойовою помічницею комуністів є комсомольська організація колгоспу, яка об'єднує 50 юнаків і дівчат. Це — переважно механізатори й тваринники.

У краєзнавчому музеї. Селище Нововасилівка, 1969 р.

Близько 160 фахівців і механізаторів колгоспу є членами профспілки, яка зосереджує свою увагу на підвищенні культури землеробства, вивченні й використанні передового досвіду.

1961 року створено нововасилівське відділення «Сільгосптехніки», у ньому працюють висококваліфіковані трудівники — механізатори, які показують зразки праці, перевиконують виробничі плани.

Немалі зрушення сталися в розвиткові місцевої промисловості. Відразу ж після війни став до ладу завод продовольчих товарів. З року в рік зростала його потужність. Трудящим Нововасилівки він постачає олію, борошно, хлібобулочні вироби, безалкогольні напої. Успішно працюють також маслозавод, комбінат комунальних підприємств, міжколгоспне будівельне об'єднання. З 1962 року Нововасилівка одержує струм від державної енергосистеми, що позитивно позначилося на підвищенні рівня механізації сільськогосподарських робіт, поліпшенні культурно-побутових умов населення тощо.

Невпізнанною стала Нововасилівка за післявоєнний час. Селище забудовується за генеральним планом, впорядковується, розширюється. За післявоєнні роки близько 1000 трудящих Нововасилівки справили новосілля. З'явилось 16 будинків державного житлового фонду, чотири з них двоповерхові. Споруджено водогін протяжністю понад 12 км, а також насосну станцію з водонапірною баштою. Чепурні будинки, рівні, широкі вулиці потопають у зелені декоративних дерев і кущів. Починаючи з 1960 року у селищі забруковано 7 км вулиць, 8 тис. погонних метрів тротуарів, закладено парк та кілька скверів. Тільки артіль ім. Калініна у роки поточної п'ятирічки спорудила будинок тваринника, в якому є червоний куток, їдальня, крамниця, душова, кімнати для відпочинку людей, а також приміщення крамниці, фельдшерсько-акушерського пункту, трьох дитячих ясел тощо.

З року в рік поліпшується добробут трудящих. Середньомісячний заробіток колгоспника у 1968 році зріс до 105 крб., а тваринників і механізаторів — до 120 крб. У Нововасилівці є 11 крамниць. Їх річний товарооборот у 1968 році перевершив 1.5 млн. крб. У багатьох будинках колгоспників, робітників і сільської інтелігенції встановлені газові плити, є пральні машини, холодильники.

У двоповерховому красивому приміщенні розташувалися поліклініка, лікувальні кабінети, лікарня на 180 ліжок. Крім того, відкрито 4 медичні пункти. 1969 року у селищі працювали 25 лікарів, 60 медичних працівників з середньою освітою. Найменші мешканці виховуються в дитячому комбінаті та в 5 дитяслах. Щороку близько 60 колгоспників артілі ім. Калініна відпочивають у здравницях країни, понад 50 — у колгоспному будинку відпочинку. Діти проводять літні канікули в піонерських таборах, розташованих на березі Азовського моря.

За роки Радянської влади, особливо у післявоєнний час, у Нововасилівці сталися визначні зміни в галузі освіти і культури. У 1969/70 навчальному році в селі працювали середні — масова та вечірня школи, а також восьмирічна і чотири початкові, в яких 58 вчителів навчали і виховували понад 1 тис. дітей. 50 дітей відвідують дитячу спортивну школу. Юні ленінці мають добре обладнаний будинок піонерів. 1969 року в селищі понад 100 фахівців мали вищу, а переважна більшість населення — середню та незакінчену середню освіту.

До послуг трудящих п'ять клубів, у яких одночасно можуть розміститися 790 чоловік, та будинок культури на 240 місць. У 1962 році відчинив двері широкоекранний кінотеатр на 450 місць. Доброю славою користуються місцеві аматори сцени. В селищі 1969 року працювало 6 гуртків художньої самодіяльності, виступають мистецькі колективи міст. Тільки в 1967—1969 рр. тут побували митці Запорізької, Житомирської і Пензенської філармоній, Київського естрадного ансамблю, Воронезького драматичного театру ім. Кольцова.

У двох бібліотеках селища 1969 року було 72 тис. томів. Щороку читачі одержують тут 100—110 тисяч книг. Працівники бібліотек влаштовують читацькі кон-

ференції, диспути, книжкові виставки. На фермах, у польових таборах створені спеціальні книгопересувки. Є бібліотеки і в школах.

У життя і побут села міцно ввійшли нові радянські звичаї та обряди. Цікаво проходять свято врожаю, День механізатора, День тваринника, урочиста реєстрація шлюбів, реєстрація новонароджених, проводи юнаків на службу до Радянської Армії. Формування матеріалістичного світогляду, підвищення культурного рівня, посилення атеїстичної пропаганди зумовили відхід віруючих від релігії. Активну атеїстичну роботу проводять педагоги шкіл, особливо заслужений вчитель школи УРСР Д. Л. Островський.

Велику роль в усіх галузях життя відіграє селищна Рада. До її складу трудящі обрали своїх кращих представників. При Раді працюють постійні комісії: сільськогосподарська, по благоустрою, народній освіті, охороні здоров'я, торгівлі та побуту. Навколо них згуртувався великий громадський актив.

Нововасилівка у нинішній п'ятирічці виходить на нові рубежі, накреслені XXIII з'їздом КПРС. Її трудівники гідно несуть трудову вахту на честь 100-річчя з дня народження В. І. Леніна. Стрімкий зліт селища. Прекрасне його сьогодні, ще більш захоплююче майбутнє.

Г. В. КАНІБОЛОЦЬКИЙ, А. С. СТАВНИЧИЙ

НАСЕЛЕНІ ПУНКТИ, ЦЕНТРИ СІЛЬСЬКИХ РАД ПРИАЗОВСЬКОГО РАЙОНУ

БОГДА́НІВКА — село, центр сільської Ради, розташоване за 22 км на схід від районного центру і за 55 км від залізничної станції Мелітополь. Населення — 1452 чоловіка, переважно болгари. Сільраді підпорядковане село Степанівка Друга.

Тут розміщено комплексну бригаду колгоспу ім. Жданова, який має 7,1 тис. га земельних угідь, з них орної землі — 6,2 тис. га, садів — 110 га, виноградників 100 га. У господарстві переважають зернові культури; тваринництво м'ясо-молочного напряму, птахівництво. Розвинуто садівництво і виноградарство. Працює колгоспний консервний завод для переробки овочів і фруктів.

У селі є восьмирічна школа, клуб, бібліотека. Діє група товариства «Знання». Богданівський вокально-інструментальний ансамбль відзначено на районному фестивалі самодіяльного мистецтва на честь 100-річчя з дня народження В. І. Леніна. До послуг жителів — кравецька майстерня. За 1965—1969 рр. тут споруджено 74 житлові будинки.

Засновано Богданівку в 1861 році болгарами з бессарабського села Чемше-Варуїт, на місці колишнього татарського аулу Асан-Ходжа.

БО́ТЄВЕ (до 1927 року — Цареводарівка) — село, центр сільської Ради; розташоване за 20 км на південний схід від районного центру та за 50 км від залізничної станції Мелітополь. На відстані 4 км від села проходить автотраса Ростов—Одеса. До узбережжя Азовського моря— 3 км. Населення — 2283 чоловіка. Сільраді підпорядковані населені пункти Бабанівка і Строганівка.

В селі розташовано центральну садибу колгоспу «Азовець», який спеціалізується на виробництві зернових культур і м'ясо-молочному тваринництві, має 10,5 тис. га земельних угідь, з них 8,5 тис. га орної землі. У господарстві розвинуто допоміжні галузі — садівництво, виноградарство й городництво. Працюють відділення «Сільгосптехніки», хлібоприймальний пункт.

У 1968 році врожайність озимої пшениці пересічно становила 28,1 цнт, кукурудзи — 36,5 цнт.

Є середня і восьмирічна школи, Будинок культури на 650 місць, бібліотека. Жителі користуються комбінатом побутового обслуговування; є хлібоприймальний пункт. Функціонує дільнична лікарня на 45 ліжок. Лише за 1963—1967 рр. споруджено 160 житлових будинків. Тут розміщено 4 піонерські табори, 2 будинки відпочинку. Проведено 18 км водогону, пробурено 6 артезіанських свердловин. В селі працює група товариства «Знання». З села вийшли 45 вчителів, 16 лікарів, 29 зоотехніків та ветлікарів, 40 інженерів і техніків та інші.

Заснували село в 1862 році на місці колишнього аулу Улькен-Сасик-Богун болгари з хутора Дермень-Дере. Свою назву дістало на честь революціонера-демократа і поета Христо Ботєва.

Під час громадянської війни на території району діяв партизанський загін під командуванням Г. З. Голика, де комісаром був житель Ботєвого О. Д. Леванісов. Загиблим учасникам громадянської та Вітчизняної воєн споруджено пам'ятник. У 1919 році в селі сформувався партійний осередок.

Поблизу Ботєвого виявлено 2 поселення доби пізньої бронзи (І тисячоліття до н. е.). В одному знайдено рештки поселення скіфських часів (IV ст. до н. е.). Тут же розташовано 10 курганів, найбільший з них — висотою до 3 метрів.

ВОЛОДИ́МИРІВКА — село, центр сільської Ради. Розташована на березі річки Корсака, на автотрасі Мелітополь — Бердянськ, за 18 км на схід від районного центру і за 43 км від залізничної станції Мелітополь. Населення — 718 чоловік. Сільраді підпорядковане село Дмитрівка.

Генерал - лейтенант В. С. Петров, двічі Герой Радянського Союзу, уродженець с. Дмитрівки. Фото 1958 р.

В селі розміщено першу комплексну бригаду колгоспу «Жовтень», який має 6,4 тис. га земельних угідь, в т. ч. 6 тис. га орної землі. Основний напрям виробництва — зернові культури, м'ясо-молочне тваринництво. Розвинуто садівництво і виноградарство.

За успіхи в розвитку артільного господарства 12 трудівників нагороджено орденами та медалями.

Тут є клуб на 200 місць, восьмирічна школа, бібліотека. Працює група товариства «Знання». За 1963—1969 рр. споруджено понад 70 житлових будинків.

Засновано Володимирівку в 1862 році українськими переселенцями з Бессарабії, на місці колишнього татарського аулу Алшин. Поблизу села досліджено курган доби бронзи. Колгоспний тракторист Д. Т. Матвєєв і чабан М. Л. Лященко були учасниками ВСГВ 1939—1940 рр., їх відзначено орденом Трудового Червоного Прапора та великими срібними медалями.

В селі Дмитрівці народився В. С. Петров, нині генерал-лейтенант, який здобув звання двічі Героя Радянського Союзу за особистий героїзм, виявлений ним у боях за Дніпро і на Одері в роки Великої Вітчизняної війни.

ВОСКРЕСЕ́НКА — село, центр сільської Ради. Розташована за 24 км на північний схід від

районного центру і за 50 км від залізничної станції Мелітополь. Населення — 1047 чоловік. Сільраді підпорядковані населені пункти Іванівка та Новомиколаївка.

У колгоспі «Україна»,— 9,8 тис. га земельних угідь, в т. ч. 7,3 тис. га орної землі, 222 га садів й виноградників. У 1967 році середня врожайність зернових становила 21,1 цнт з га, в т. ч. 25,9 цнт озимої пшениці, 23,4 — кукурудзи.

В селі — середня школа, бібліотека, клуб на 350 місць. Діє група товариства «Знання». За 1957—1969 рр. споруджено 143 житлові будинки. Є комбінат побутового обслуговування.

Село заснували в 1860 році на місці колишнього татарського аулу Кизлик вихідці з Миколаївки Бердянського повіту, а також Полтавської, Курської та Харківської губерній.

За Радянської влади з села вийшли 36 учителів, 12 лікарів, 6 інженерів, 12 агрономів, 16 зоотехніків.

Встановлено пам'ятник воїнам, загиблим у роки Великої Вітчизняної війни.

ГА́ННІВКА — село, центр сільської Ради. Розташована в долині річки Корсака, за 45 км на північний схід від районного центру. До залізничної станції Мелітополь — 75 км. Населення — 1017 чоловік, переважно болгари. Сільраді підпорядковані населені пункти Миколаївка і Прудентове.

Багатогалузевий колгосп «Дружба» володіє 5,7 тис. га земельних угідь, з яких 4,6 тис. га орної землі.

За успіхи в розвитку колгоспного господарства 17 трудівників нагороджено орденами та медалями.

Є середня школа, клуб на 320 місць, бібліотека. Функціонує група товариства «Знання».

Засновано Ганнівку в 1860 році переселенцями-болгарами з Бессарабії.

ГІ́РСІВКА — село, центр сільської Ради, розташоване поблизу річки Джекенли і Молочного озера, за 25 км на південний захід від районного центру і за 35 км від залізничної станції Мелітополь. Населення — 1739 чоловік. Сільраді підпорядковані населені пункти Волна й Надеждине.

Рослинницько-тваринницький колгосп «Іскра» має 8 тис. га земельних угідь, з них 6,1 тис. га орної землі. З допоміжних галузей розвинуто вівчарство, садівництво й виноградарство. Працює млин.

За виробничі успіхи 14 передовиків господарства нагороджено орденами та медалями.

В селі зведено будинок культури на 350 місць, бібліотеку, літній кінотеатр, середню школу. Діє павільйон побутового обслуговування з шевською та кравецькою майстернями. За 1963—1969 рр. індивідуальні забудовники спорудили 84 житлові будинки.

Засновано Гірсівку в 1862 році болгарами з бессарабського села Треновки Ізмаїльського округу. У 1920 році виникли партійний та комсомольський осередки.

У селі встановлено пам'ятник на братській могилі воїнів, що полягли, визволяючи село від фашистів.

За післявоєнні роки з села вийшло 16 учителів, 7 агрономів, 8 зоотехніків, 6 інженерів.

Поблизу Гірсівки виявлено поселення скіфських часів (IV ст. до н. ери).

ДІВНИ́НСЬКЕ — село, центр сільської Ради; розташоване за 10 км на південь від районного центру і за 40 км від залізничної станції Мелітополь. Населення — 894 чоловіка. Сільраді підпорядковані населені пункти Георгіївка, Добрівка, Малинівка, Новопокровка.

Багатогалузевий колгосп ім. Свердлова, центральна садиба якого розташована в селі, має 4 тис. га земельних угідь, з них 3,7 тис. га орної землі. Спеціалізується на виробництві зернових культур, м'ясо-молочному тваринництві; розвинуто садівництво й виноградарство.

За виробничі успіхи орденами та медалями нагороджено 25 передовиків артілі. Серед них — комбайнер М. Г. Динчев, удостоєний звання Героя Соціалістичної Праці.

Працюють восьмирічна школа, клуб на 320 місць, бібліотека; група товариства «Знання». За післявоєнні роки споруджено 220 житлових будинків. Діє кравецька майстерня.

Засновано Дівнинське в 1861 році арнаутами — переселенцями з бессарабського села Кара-Курт.

НОВОКОСТЯНТИ́НІВКА — село, центр сільської Ради. Розташована за 18 км на південь від районного центру і за 40 км від залізничної станції Мелітополь. Населення — 950 чоловік. Сільраді підпорядковані населені пункти Ігорівка, Чкалове.

Є. О. Горіна — Герой Соціалістичної Праці — розмовляє з піонерами. Село Чкалове, 1967 р.

В селі розміщено центральну садибу колгоспу «Дума Леніна», який має 3,7 тис. га земельних угідь, з них 3 тис. га орної землі; вирощує зернові культури, розвинуто м'ясо-молочне тваринництво.

За успіхи в розвитку артільного господарства орденами та медалями нагороджено 12 передовиків; всього за післявоєнні роки — 86 чоловік. Ланкових колгоспу ім. Чапаєва (с. Чкалове) Є. О. Горіну та Є. К. Івасенко удостоєно звання Героя Соціалістичної Праці.

Тут працюють восьмирічна школа, клуб, бібліотека, група товариства «Знання». За 1963—1969 рр. споруджено 150 житлових будинків.

Першими поселенцями Новокостянтинівки, заснованої в 1862 році на місці колишнього татарського аулу Великий Тобол, були біженці-українці з-за Дунаю та арнаути з-під Ізмаїла.

Партійний осередок виник у 1918 році.

НОВОСПА́СЬКЕ — село, центр сільської Ради; розташоване за 40 км на північний схід від районного центру і за 50 км від залізничної станції Мелітополь. На південній околиці села — гора Корсак. Населення — 1256 чоловік. Сільраді підпорядковані населені пункти Громівка, Маківка, Мар'янівка, Оріхівка, Сергіївка, Тихий Гай, Червоний Яр.

У селі розташована центральна садиба радгоспу «Приазовський», який має 15,3 тис. га земельних угідь, з яких 15 тис. га орної землі. Радгосп спеціалізується на вирощуванні зернових культур, має розвинуте м'ясо-молочне тваринництво. У 1968 році на 100 га сільгоспугідь вироблено 44,9 цнт м'яса, 150 кг вовни.

Тут є середня школа, клуб на 180 місць, бібліотека. Діють лікарня на 25 ліжок, амбулаторія, аптека. Працює група товариства «Знання». За 1963—1969 рр. споруджено 80 житлових будинків. Жителів обслуговує кравецька майстерня.

Засноване Новоспаське в 1822 році переселенцями з Тамбовської і Оренбурзької губерній.

Загиблим у роки Великої Вітчизняної війни воїнам-визволителям встановлено пам'ятник.

Навколо Новоспаського розташовано багато курганів, в т. ч. Кам'яний і Тупий, висотою 7—10 метрів.

ОЛЕКСА́НДРІВКА — село, центр сільської Ради; розташована за 24 км на південь від районного центру. До залізничної станції Мелітополь — 45 км. Населення — 1875 чоловік. Сільраді підпорядковані населені пункти Вікторівка, Дунаївка, Нечкине.

В селі розміщено центральну садибу колгоспу «40 років Жовтня», який має 11 тис. га земельних угідь, з них 9,4 тис. га орної землі. В господарстві переважають зернові культури; тваринництво м'ясо-молочного напряму. Також розвинуто садівництво і виноградарство.

Тут розташовано відділення «Сільгосптехніки». Працює млин. У 1969 році середня урожайність зернових становила 22,7 цнт з кожного гектара посіву, в т. ч. 24,6 цнт озимої пшениці. Вироблено на 100 га сільгоспугідь по 107 кг вовни.

Є середня школа, бібліотека, клуб на 250 місць. Функціонує дільнична лікарня на 25 ліжок. Діє група товариства «Знання».

За 1963—1968 рр. споруджено 89 житлових будинків.

Олександрівку засновано в 1861 році переселенцями з Полтавщини, Київщини, Бердянського повіту на місці колишнього татарського аулу Татли-Кулак.

У 1920 році створено партійний осередок.

Воїнам, що полягли в боях проти гітлерівців за свободу й незалежність Батьківщини, встановлено пам'ятник.

За післявоєнні роки з жителів села 5 стали лікарями, 15 учителями, 6 агрономами, 7 інженерами, 5 зоотехніками.

РОЗІ́ВКА (кол. Рози Люксембург) — село, центр сільської Ради. Розташована за 25 км на північний схід від районного центру. До залізничної станції Світлодолинська 35 км. Населення — 709 чоловік. Сільраді підпорядковані населені пункти Бесідівка, Ганноопанлинка, Калинівка, Ульянівське.

Радгосп «Розівка», центральну садибу якого розміщено в селі, має 8,8 тис. га земельних угідь, з них 7,2 тис. га орної землі. Основна галузь виробництва — рільництво. Розвинуто м'ясо-молочне тваринництво і птахівництво; з допоміжних галузей — садівництво й виноградарство.

У селі є школа, клуб на 200 місць, бібліотека. Працює група товариства «Знання».

Засновано Розівку в 1925 році жителями навколишніх сіл та переселенцями з різних областей України.

В селі встановлено пам'ятник воїнам, що загинули, визволяючи село від німецько-фашистських окупантів.

СТЕПА́НІВКА ПЕ́РША — село, центр сільської Ради. Розташована на узбережжі Азовського моря, за 35 км від районного центру. До залізничної станції Мелітополь — 55 км. Населення — 1894 чоловіка. Сільраді підпорядковано село Миронівку.

У селі розміщено центральну садибу колгоспу «Більшовик», який має 5,1 тис. га земельних угідь, в т. ч. 4,2 тис. га орної землі. Основний напрям виробництва артілі — зернові культури та м'ясо-молочне тваринництво; з допоміжних галузей — садівництво та виноградарство. У Миронівці міститься правління риболовецького колгоспу «Перемога».

Урожай зернових у 1968 році в артілі пересічно становив 23,1 цнт з га, в т. ч. 23,4 цнт кукурудзи, 21,6 цнт соняшнику. На 100 га сільгоспугідь вироблено по 58,9 цнт м'яса, 180 кг вовни.

За високі виробничі досягнення 18 трудівників нагороджено орденами та медалями. Голова артілі Р. В. Серемова була делегатом XXIII з'їзду КПРС; делегатом III Всесоюзного з'їзду колгоспників.

Тут працюють середня школа, клуб на 300 місць, бібліотека До послуг жителів — комбінат побутового обслуговування. За 1963—1968 рр. споруджено 135 житлових будинків.

Засновано Степанівку Першу в 1862 році на місці колишнього татарського поселення Сарлар селянами з Київської, Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній.

Уродженці Степанівки Першої брали участь у революційних подіях 1905 і 1917 рр. І. К. Литвиненко служив матросом на повсталому броненосці «Потьомкін», Г. М. Перехрест був делегатом III Всеросійського з'їзду Рад.

В селі встановлено пам'ятник радянським воїнам, що загинули в боях за село у роки Великої Вітчизняної війни.

За Радянської влади з села вийшли 15 учителів, 7 медичних працівників, 5 агрономів, 6 зоотехніків. В селі народився письменник Д. О. Міщенко, вчений І. М. Галь.

ШЕВЧЕ́НКА (до 1966 року — Новотроїцьке) — село, центр сільської Ради, розташоване за 8 км на південь від районного центру і за 38 км від залізничної станції Мелітополь. Населення — 362 чоловіка. Сільраді підпорядковано населені пункти Новотроїцьке, Петрівка, Приморський Посад.

Колгосп «Комунар», центральна садиба якого міститься в селі, має 6,7 тис. га земельних угідь, в т. ч. 5,7 тис. га орної землі. Господарство виробляє зернові культури, веде м'ясо-молочне тваринництво. У 1968 році урожай озимої пшениці пересічно становив 22,3 цнт. Кукурудзи 23,5 цнт з гектара. На 100 га сільгоспугідь вироблено 110 кг вовни.

За 1963—1968 рр. споруджено 90 житлових будинків.

У селі є восьмирічна та початкова школи, бібліотека, будинок культури на 250 місць. Діють майстерні побутового обслуговування.

Село виникло в 1856 році.

ПРИМОРСЬКИЙ РАЙОН

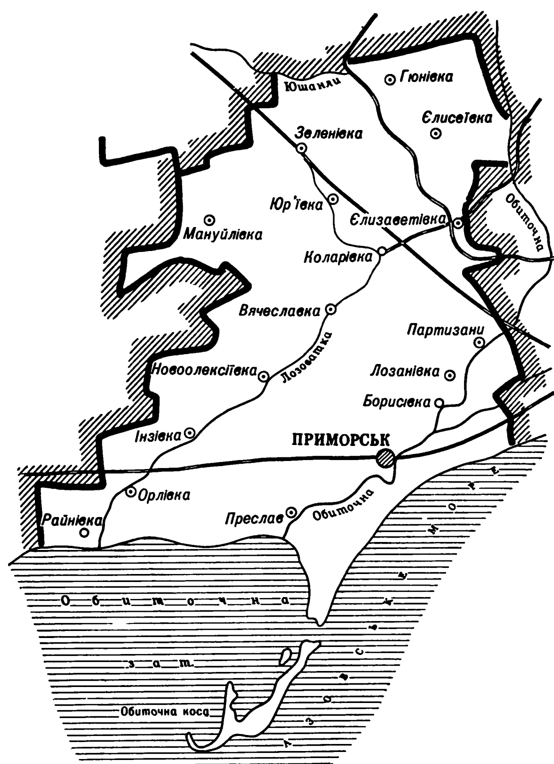

ПРИМО́РСЬК

риморськ (до 1964 року — Ногайськ) — місто районного підпорядкування. Розташований за 3 км від Азовського моря і за 211 км від м. Запоріжжя. До найближчої станції Єлизаветівка Придніпровської залізниці — 32 км. Через місто протікає річка Обиточна, що впадає в Азовське море. Населення — 10 тис. чоловік. Міській Раді підпорядковані населені пункти Банівка, Комишуватка, Набережне, Нове, Обиточна Коса, Подспор'є.

Приморськ — центр району, площа якого 1,4 тис. кв. км, населення 41,9 тис. чоловік (у т. ч. сільського — 31,9 тис., міського — 10 тис.). В районі 36 населених пунктів, підпорядкованих міській і 13 сільським Радам; 19 колгоспів, 3 радгоспи та радгосп-технікум, 104,7 тис. га орної землі, 4,3 тис. га садів; 7 підприємств, 3 будівельні організації; 37 шкіл, 36 будинків культури і клубів.

Територія сучасного міста та його околиць була заселена людьми в глибоку давнину. Поблизу Приморська та Комишуватки розкопано 8 курганів і виявлено залишки 5 поселень доби бронзи (III—I тисячоліття до н. е.)[1]. Досліджено також поселення і курган скіфського часу (IV ст. до н. е.), що має назву Гостра Могила. У цьому кургані знайдено золоту оббивку сагайдака, наконечники бронзових стріл і бронзовий перстень.

У 1800 році граф Орлов-Денисов, який одержав від царя на узбережжі Азовського моря 11,3 тис. десятин землі, привіз із Рязанської губернії кілька сімей і поселив їх на лівому березі річки Обиточної. За найменуванням цієї річки було названо й село[2].

---

[1] Записки Русского археологического общества, т. 9. СПб., 1899, стор. 1—2.
[2] Россия. Полное географическое описание нашего отечества, т. 14, стор. 623.

Переселенці, не маючи засобів для обробітку землі, деякий час займалися скотарством, переважно дрібним. Заможні мешканці почали розводити велику рогату худобу та коней.

Через Обиточне в першій половині XIX ст. проходив торговельний шлях з Криму до Таганрога. Там, де цей шлях перетинав річку Обиточну, оселилося немало шинкарів, власників заїжджих дворів, купців. До села переїхало також багато родин з Петрівської та Захарівської фортець. Колишні солдати займалися здебільшого візникуванням та різними ремеслами. Крім того, в Обиточному проживало 24 сім'ї ногайських татар. Заможні ногайці торгували маслом, овечим лоєм, худобою, кіньми, хлібом. У 1808 році тут розмістилося управління в справах ногайців. Багатії почали споруджувати собі кам'яні будинки на правому березі річки, слідом за ними сюди переселилися й родини з меншим достатком. З ініціативи і при безпосередній участі садівника Клерфона, який працював у графа Орлова-Денисова, 1811 року вздовж лівого берега річки Обиточної посаджено великий сад фруктових і декоративних дерев. Незабаром він став своєрідною школою садівництва для всієї округи.

У 1814 році генерал-губернатор Новоросійського краю Рішельє порушив перед урядом клопотання про спорудження в гирлі річки Обиточної морської пристані. Будівництво її розпочалося при новому правителеві краю Ланжероні[1]. 18 січня 1821 року було видано указ про заснування міста на правому березі річки Обиточної[2] напроти села, де вже стояло кілька кам'яних будинків. У 1822 році губернський архітектор розробив план забудови нового міста, яке назвали Ногайськом[3]. Відповідно до положення про заснування міст, поселенці, які були приписані до міщан, звільнялися на 10 років від державних податків. Це приваблювало багатьох, і в Ногайську почали оселятися міщани з Херсонської губернії, а також кріпаки-втікачі з різних місць України і Росії, вірмени з Нахічевані тощо.

Сталося так, що плани перетворення Ногайська в адміністративний, торговельний і транспортний центр не здійснилися. Генерал-губернатор краю Воронцов у 1825 році домігся скасування указу про будівництво ногайської пристані. Замість неї через два роки відкрився морський порт Бердянськ, де й почала концентруватися торгівля. Це негативно вплинуло на розвиток Ногайська. Кількість населення тут почала зменшуватися, обсяг торгівлі скоротився, незначними стали асигнування на міські потреби. Та все ж місцеві власті в 1832 році домоглися затвердження штатів міської поліції. 1835 року місто, де налічувалося 2927 жителів, було віднесено до числа заштатних містечок Таврійської губернії. Ногайськ втратив значення адміністративного центру і почав занепадати.

Під час Кримської війни 1853—1856 рр. жителі Ногайська допомагали російським солдатам переправлятися через річку Обиточну, яка навесні широко розливалася. В місті перебував шпиталь для поранених солдатів, який утримувався переважно на кошти місцевого населення.

Напередодні реформи 1861 року в Ногайську налічувалося 3248 жителів, у т. ч. понад 2 тис. міщан. Чимало з них наймитувало в селах повіту, інші візникували або займалися ремісництвом. Деякі міщани займалися сільським господарством. Кілька десятків жителів були спадкоємними дворянами, священнослужителями, іноземними колоністами. В місті налічувалося багато купців та дрібних торговців, бо в економіці переважала торгівля. Тут діяло 36 крамниць, 3 заїжджі двори тощо. Щотижня збиралися базари, а двічі на рік — 24 липня і 14 жовтня — ярмарки.

Село Обиточне, утворюючи з Ногайськом фактично єдиний населений пункт, до 1861 року було кріпацьким. Ним володіла дочка засновника села графа Орлова-Денисова поміщиця Толстая, якій належало 1367 кріпаків. Основним напрямом

[1] Городские поселения в Российской империи, т. 4, стор. 736.
[2] А. А. Скальковский. Ногайские колонии. Симферополь, 1867, стор. 407.
[3] Кримський облдержархів, ф. 26, оп. 1, спр. 5055, арк. 1, 29.

господарства економії стало виробництво товарної пшениці. Крім того, графині належали великі отари овець, винний і цегельно-черепичний заводи тощо.

Влітку 1861 року, дізнавшись, що при одержанні т. зв. волі доведеться сплатити поміщиці великий викуп за землю, кріпаки Обиточного відмовилися вийти на панщину, вимагаючи безплатної передачі їм наділів. Активну участь у виступі прийняли селяни В. Голик, В. Баклажков, Г. Гиренко, А. Улазко, Т. Мамонов, А. Єременко і О. Мельников. Для придушення «бунту» 26 липня 1861 року губернатор направив до Обиточного 155 солдатів, 100 козаків, потім ще одну роту солдатів. Вони зігнали селян на майдан і вчинили над ними розправу: 30 селян побили різками, решту примусили стати на коліна, зректися своїх вимог і просити «пробачення» у поміщиці. Графиня зажадала, щоб селяни відробили пропущені дні. Витрати на утримання солдатів і козаків віднесли теж за їх рахунок[1].

Та боротьба не припинилася. 19 лютого 1863 року селяни знову не вийшли на поміщицький лан. Щоб привести їх до покори, за наказом губернатора чиновники описали селянське майно і оголосили торги. Але ніхто не став купувати майна знедолених людей. Жорстокість карателів переповнила чашу терпіння селян, і вони зруйнували поміщицький маєток, захопивши майно та 12 тис. крб. грішми. Для придушення повстання в червні 1863 року до села прибула рота солдатів на чолі з віце-губернатором. Карателі заарештували 8 селянських ватажків, жорстоко побили їх і кинули до бердянської в'язниці[2]. Незважаючи на розправи і залякування, селяни не скорилися. Вони не засівали поміщицької землі, аж поки не домоглися відміни недоїмки та штрафів за «прогуляні» дні. Після цього селяни погодилися одержати «дарчі» наділи, аби позбутися будь-якої залежності від поміщиці.

В пореформений період у Ногайську швидко розвивалася торгівля, насамперед хлібом та худобою. Тут виникли контори Дрейфуса, Гуревича й Шашкіна, пивоварний завод, олійниця та інші підприємства харчової промисловості, що належали місцевим багатіям. 1895 року в місті проживало 4140 мешканців. Міщани сплачували численні податки і побори, платили навіть за проїзд до моря, за право ловити рибу тощо. Ремісники через низьку купівельну спроможність населення не мали де збувати свої вироби. Лихварі міцно тримали в своїх пазурах значну частину міщан. Сільським господарством жителі Ногайська займатися не могли — керуючий поміщицькою економією в Обиточному відмовляв їм у оренді. Щоб одержати більші прибутки, він здавав землю в оренду куркулям великими масивами, часто до 150 десятин. Знедолені жителі наймитували у куркулів та поміщиці. Толстая карбувала навіть свої «гроші» і знеціненими мідяками платила заробітчанам, змушуючи їх купувати потрібні товари в поміщицькій крамниці, ціни на крам вона встановлювала сама.

Важкий соціальний гніт викликав гостре незадоволення трудящих, вони активно включилися в загальноросійську боротьбу. У березні 1905 року в Ногайську з'явилися революційні прокламації РСДРП. Частину з них розклеїли навіть на стінах міської управи. 16 серпня 1905 року візники і вантажники, які перевозили пшеницю і вантажили баржі, оголосили страйк, вимагаючи від представників хлібних контор «Тубіно» і «Дрейфус» підвищення платні. Страйкарі повернулися до роботи лише після задоволення їхніх вимог. Наприкінці серпня у місті знову появилися листівки, які закликали до активної боротьби проти царизму, зокрема, соціал-демократична відозва «До всього цивілізованого світу!». В середині листопада 1905 року біля воріт ремісничого училища було знайдено прокламацію «З ким йти селянам?», а в міському саду — прокламацію «Про погроми». Наступного року застрайкували наймити в поміщицькому маєткові. Вони не допустили штрейкбрехерів до роботи, вигнали з села старосту та поліцаїв, вирішили розгромити економію[3].

Напередодні війни в Ногайську було відкрито 3 приватні контори по закупівлі

[1] Отмена крепостного права на Украине. Сборник материалов. К., 1961, стор. 217—220.
[2] Известия Таврической ученой архивной комиссии, № 47. Симферополь, 1912, стор. 56.
[3] Кримський облдержархів, ф. 26, оп. 3, спр. 434, арк. 125.

зерна, відділення Азово-Чорноморського банку — Бердянське товариство кредиту. Місцевим власникам 1914 року належало 3 цегельні заводи, 2 парові млини та 4 вітряки, пивоварний завод, підприємство по виготовленню безалкогольних напоїв, 2 пекарні тощо. Кількісно зростав, формувався загін міського пролетаріату.

Все ж Ногайськ залишився глухим провінціальним містечком, в якому проживало 5,6 тис. чоловік. В центрі міста височів православний собор. Від нього в усі боки розходилися небруковані й неосвітлені вулиці, обабіч яких тулилися глиняні хатини бідняків, криті очеретом чи соломою. Лише в торговельній частині стояли магазини і розкішні особняки міської буржуазії.

Переважна більшість населення не одержувала кваліфікованої медичної допомоги. 1876 року земство відкрило в Ногайську лікарню на 15 ліжок, яка обслуговувала хворих міста та навколишніх сіл. Працювали тут 1 лікар, 1 фельдшер і 4 санітарки. На березі Азовського моря у дерев'яному будинку діяла грязелікарня, але лікувалися тут представники заможних кіл населення.

Повільно розвивалася у Ногайську народна освіта. 1826 року для дітей заможних міщан відкрили російсько-татарську школу. Спочатку її відвідувало 10, а в 1832 році — 33 учні. З 1849 року тут діяло вже 2 парафіяльні училища, де навчалося 47 дітей, а з 1872 року — 2 однокласні училища. Засноване 1884 року ремісниче училище на 20 місць весь час перебувало в стані фінансової скрути. У 1892 році на його утримання було асигновано лише 500 крб., тоді як на поліцію та тюрму — 950 крб. 1900 року в Ногайську відкрилося двокласне училище, реорганізоване через 4 роки в жіночу гімназію, а з 1905 року почало працювати реальне училище. В гімназії та реальному училищі навчалися переважно діти дворян, купців, власників підприємств та куркулів. 5 початкових шкіл, де працювало 10 вчителів, охоплювали трохи більше 500 учнів.

Багатії відвідували приватний кінематограф, відкритий у Ногайську 1908 року, а також заснований місцевими купцями клуб та інші розважальні заклади, недоступні для трудящого населення. Вільним був тільки вхід до духовних закладів. На початку XX ст. в місті діяли собор, дві російські та вірменська православні церкви, синагога та німецька кірка.

Як тільки стало відомо про лютневі 1917 року події в Петрограді, у Ногайську відбулася демонстрація трудящих, які вийшли на вулиці з червоними прапорами.

Трудящі міста гаряче вітали перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції. Наприкінці грудня 1917 року було обрано першу Раду робітничих, солдатських і селянських депутатів. До її складу ввійшли Г. Ф. Кокошко, І. Я. Поляцький, В. П. Гарбузов, С. А. Новицький, Ю. А. Голубенко, І. І. Єчин, П. У. Шутенко, І. П. Глинський, І. Є. Пупкін та інші, головою обрано А. А. Новицького. Коли в січні 1918 року було скликано повітовий з'їзд Рад у Бердянську, від Ногайської Ради для участі в його роботі делегували 10 депутатів.

Проводячи в життя рішення з'їзду про зміцнення влади Рад на місцях, Ногайська Рада розгорнула активну діяльність. Протягом січня 1918 року націоналізовано банк, лісні й хлібні склади, паровий млин, цегельні заводи. Члени Ради на чолі з Г. Ф. Кокошком встановили контроль над поміщицькою економією, взявши на облік 12 тис. десятин землі, 10 тисяч овець, багато свиней, тягла тощо[1]. Члени Ради організували допомогу інвалідам війни та родинам загиблих. Було відкрито будинок притулку для сиріт. Голова Ради А. А. Новицький очолив відділ народної освіти, який приступив до ліквідації неписьменності. За вимогою Ради в усіх школах ліквідували посади почесних попечителів, попечительниць та наглядачок. До складу педагогічних рад жіночої гімназії та реального училища Рада направила своїх представників. Вона звільнила дітей бідноти від оплати за навчання, припинила викладання «закону божого», ввела в програму історію України й українську мову і літературу. Для навчання дорослих було відкрито вечірню школу.

---

[1] За власть Советов, стор. 261, 262.

Радянське будівництво проходило в складних умовах іноземної інтервенції та громадянської війни. Коли на Україну почали наступ австро-німецькі війська, підняла голову контрреволюція. В квітні 1918 року місто захопив загін полковника Дроздовського. Білогвардійці заарештували й розстріляли членів Ради. Врятувався лише І. І. Єчин, якого бандити вважали за вбитого (він був лише поранений), інші 16 — загинули[1]. Пам'ять про перших борців за Радянську владу в Ногайську свято зберігається. На братській могилі 1957 року встановлено кам'яний монумент, іменами А. А. Новицького та Ю. А. Голубенка названо вулиці міста.

Наприкінці квітня 1918 року Ногайськ захопили австро-німецькі війська. Окупанти грабували населення, вивозили хліб і худобу. В грудні 1918 року, вони відступили, а в місто вдерлися денікінські частини з корпусу генерала Тілло. На початку березня 1919 року Ногайськ визволили частини 2-ї бригади 1-ї Задніпровської дивізії Червоної Армії; тут відновилася Радянська влада. Міську Раду очолив більшовик С. І. Кара.

Та в червні 1919 року Ногайськ знову захопили денікінці. Їм вдалося схопити і стратити радянських активістів І. Я. Поляцького та В. П. Кривицького. У відповідь на грабежі й терор денікінців трудящі почали збройну боротьбу. Бідняк Г. З. Голик разом з своєю дружиною та двома синами організував партизанський загін, комісаром у ньому став бердянський робітник О. Д. Леванісов. Згодом до цього загону увійшло багато жителів Ногайська та навколишніх сіл. Партизани вели активні бойові дії у ворожому тилу. Так, поблизу села Чумаків Херсонської губернії у серпні 1919 року ногайський партизанський загін розгромив одну з частин групи генерала Шкуро, за що командира загону Г. З. Голика було нагороджено орденом Червоного Прапора.

Ногайськ визволено від денікінців 10 січня 1920 року кіннотниками 8-ї дивізії червоного козацтва. Був створений ревком, який одразу організував збирання продовольства для Червоної Армії — того місяця радянським бійцям відправлено 1829 пудів пшениці. Відновив свою роботу і партійний осередок, секретарем якого став М. М. Сопільник[2]. 20 травня 1920 року в Ногайську відбулися збори молоді, на яких створено міський комсомольський осередок на чолі з Н. Кошкарьовою.

Пам'ятник членам 1-ї Ногайської Ради робітничих, селянських і солдатських депутатів, які загинули від рук білогвардійців 23 квітня 1918 р. Фото 1966 р.

У зв'язку з наступом врангелівців у першій половині червня 1920 року більшість радянських установ довелося евакувати з міста. Після захоплення білогвардійцями Ногайська Г. З. Голик і О. Д. Леванісов знову сформували партизанський загін, який мужньо боровся проти ворога аж до повної перемоги над ним[3]. Під час морського бою 15 вересня Азовська червона флотилія розгромила врангелівців біля Обиточної коси. 29 жовтня 1920 року червоноармійські частини 13-ї армії визволили Ногайськ.

Та залишалася ще одна перешкода мирному радянському будівництву — бандитизм. Рештки махновських загонів на початку грудня 1920 року захопили Ногайськ. Притиснуті частинами Червоної Армії до моря, вони чинили відчайдушний опір, доки 16 грудня їх не розбила 9-а радянська стрілецька дивізія під командуванням Карташова.

Після визволення міста відновили свою діяльність

[1] Газ. «Правда», 25 червня 1918 р.
[2] Запорізький облпартархів, ф. 338, оп. 1, спр. 2, арк. 101.
[3] За власть Советов, стор. 94, 101, 167, 256—258.

Керівники Ногайського партизанського загону. 1919 р.

Г. З. Голик — командир. О. Д. Леванісов—комісар.

ревком, партійний і комсомольський осередки. Всі 60 комсомольців стали бійцями загону особливого призначення, очолюваного начальником міліції П. П. Єрьоміним. На початку 1921 року в Ногайську створено комнезам.

Вибори до міської Ради відбулися у січні. 13 з 50 депутатів Ради були комуністами. Водночас відбулися вибори до волосної Ради, головою волвиконкому обрали Д. Я. Поляцького[1].

Незважаючи на труднощі, викликані громадянською війною та голодом, в Ногайську активізувалося громадське життя, розгорнулося культурне будівництво. Колишню жіночу гімназію було реорганізовано в єдину трудову семирічну школу, на базі реального училища 23 січня 1921 року урочисто відкрито сільськогосподарську школу. У квітні 1921 року в Ногайську організовано перші профспілки, які об'єднали близько 400 працівників будівельних організацій, харчових підприємств, міських установ. В траурні січневі дні 1924 року трудящі Ногайська на багатолюдних мітингах поклялися довести справу В. І. Леніна до повної перемоги. Під час ленінського призову лави комуністів поповнили багато місцевих активістів, і серед них А. Волков, В. Шакула та інші.

1923 року створено Ногайський район. На цей час населення міста через розруху та голод зменшилося порівняно з 1914 роком на 1,8 тис. чоловік. Тому в жовтні 1924 року центр району Ногайськ став селом, до нього було прописано 1,3 тис. га землі[2].

Запровадження непу сприяло відродженню господарства Ногайська. Наприкінці 1924 року тут діяло 28 приватних крамниць і 3 кооперативні. Крім того, працювали 8 невеликих підприємств — цегельні, олійниці, крупорушки тощо. Серед них тільки пивоварний та цегельний заводи належали державі. Наприкінці 1925 року рівень промислово-кустарного виробництва у селі досяг 88 проц. рівня 1913 року. У боротьбі за дальше піднесення сільського господарства сільрада та партійний осередок організували допомогу найбіднішим селянам грішми і продовольством[3], провели місячник по залученню трудящих до споживчої кооперації, роз'яснювали переваги колективних методів господарювання. Визначну роль в пропаганді соціалістичної перебудови сільського господарства відіграло створення на околиці селища першого в республіці радгоспу по вирощуванню насіння овочевих культур. Всеукраїнський староста Г. І. Петровський назвав його надією республіки, і робітники радгоспу вирішили дати йому саме таку назву. Спочатку радгосп «Надія республіки» був невеликий, економічно слабкий. Та поступово господарство перетворювалося в справжню агрономічну школу насінництва. Крім радгоспу, 1923 року в Ногайську створено сільськогосподарську артіль «Червоний стяг», яка об'єднала 30 бідняцьких родин.

Влітку 1927 року 31 родина села об'єдналася в сільськогосподарську артіль «Незаможник», яку очолив І. І. Єчин. Колгосп мав 300 га землі, в т. ч. 100 га орної. Завдяки піклуванню держави «Незаможник» у 1928 році вже мав трактора, 28 коней, 2 лобогрійки і самоскидку. Того року було організовано й риболовецьку артіль «Ударники моря», яка одержала від держави кредити для закупівлі човнів та інвентаря.

---

[1] Філіал Запорізького облдержархіву в Мелітополі, ф. Р-2, оп. 2, спр. 1, арк. 151, 171; ф. Р-585, оп. 1, спр. 12, арк. 29.

[2] Народное хозяйство Екатеринославской губернии. Перепись 15 марта 1923 г., вып. III. Екатеринослав, 1923, стор. 45.

[3] Запорізький облпартархів, ф. 336, оп. 1, спр. 1, арк. 52; ф. 468, оп. 1, спр. 7, арк. 5, 47.

Приклад перших колективних господарств та наполеглива роз'яснювальна робота сільських активістів мали великий вплив на одноосібників. Наприкінці 1929 року колективізація в селі була завершена. Крім артілі «Незаможник» створено ще 3 колгоспи: «Червоний стяг», «Вільна праця» і «Партизан». Велику допомогу артілям подавала Троянівська МТС. Врожайність зернових і бобових культур у колгоспах Ногайська 1940 року становила пересічно 16 цнт з га, в т. ч. озимої пшениці — майже 18 цнт. Артілі почали використовувати заплавні землі річки Обиточної, закладали сади й виноградники. Виникли нові галузі виробництва — городництво, шовківництво, насінництво.

Багато уваги приділялося розвиткові громадського тваринництва. 1940 року колгоспи мали 200 робочих коней, 302 голови великої рогатої худоби тощо. Середньорічні надої молока від корови перевищили 1,5 тис. літрів. Вівчар П. А. Тодоров 1940 року одержав від 100 ярок по 152 ягняти.

З кожним роком все більшого розмаху набувало соціалістичне змагання трудящих. У 1939 році близько 30 колгоспників і робітників радгоспу стали учасниками Всесоюзної сільськогосподарської виставки. За вирощення 17,9 цнт зернових та по 2,7 цнт насіння кавунів і динь з га Головний виставочний комітет нагородив радгосп «Надія республіки» дипломом першого ступеня, легковою автомашиною та грішми. Колгосп «Вільна праця», члени якого вирощували по 132 цнт кісточкових і по 8,3 цнт бавовни-сирцю з га, нагороджено дипломом другого ступеня і премійовано грішми і мотоциклом.

Вживалися заходи для розвитку місцевої промисловості. 1930 року став до ладу рибозавод, що мав виробничу потужність близько 40 тис. цнт солоної, маринованої та в'яленої риби. Стала до ладу фабрика по виготовленню перламутрових гудзиків з річкових черепашок. Для задоволення потреб трудящих було створено промисловий, харчовий комбінати та інші підприємства.

У 1938 році Ногайськ віднесено до категорії селищ міського типу. На той час тут замість старих глиняних хат виросло чимало кам'яних будинків. Невелика електростанція потужністю 50 квт подавала струм для громадських та житлових будинків. У центрі селища на 2 га закладено чудовий парк, забруковувалися вулиці. Підвищувалася оплата трудодня в колгоспах, яка 1940 року становила 2,3 кг хлібом і 1,5 крб. грішми.

Велика увага приділялася розвиткові системи охорони здоров'я трудящих. Було споруджено лікарняне містечко, відкрито поліклініку, дитячу консультацію, санітарну і протималярійну станції. 1 грудня 1939 року при лікарні відкрили пологове відділення на 16 ліжок.

У 1936 році семирічну школу реорганізовано в середню. В кінці 30-х років у Ногайську діяли кінотеатр із залом на 400 місць, два клуби та бібліотека, в якій налічувалося 6,5 тис. томів. При клубах, зокрема піонерському, працювали гуртки художньої самодіяльності.

Група членів профспілки «Всеробітземлісу». Ногайськ, 1923 р.

Театр ім. Щорса. Запоріжжя. 1968.
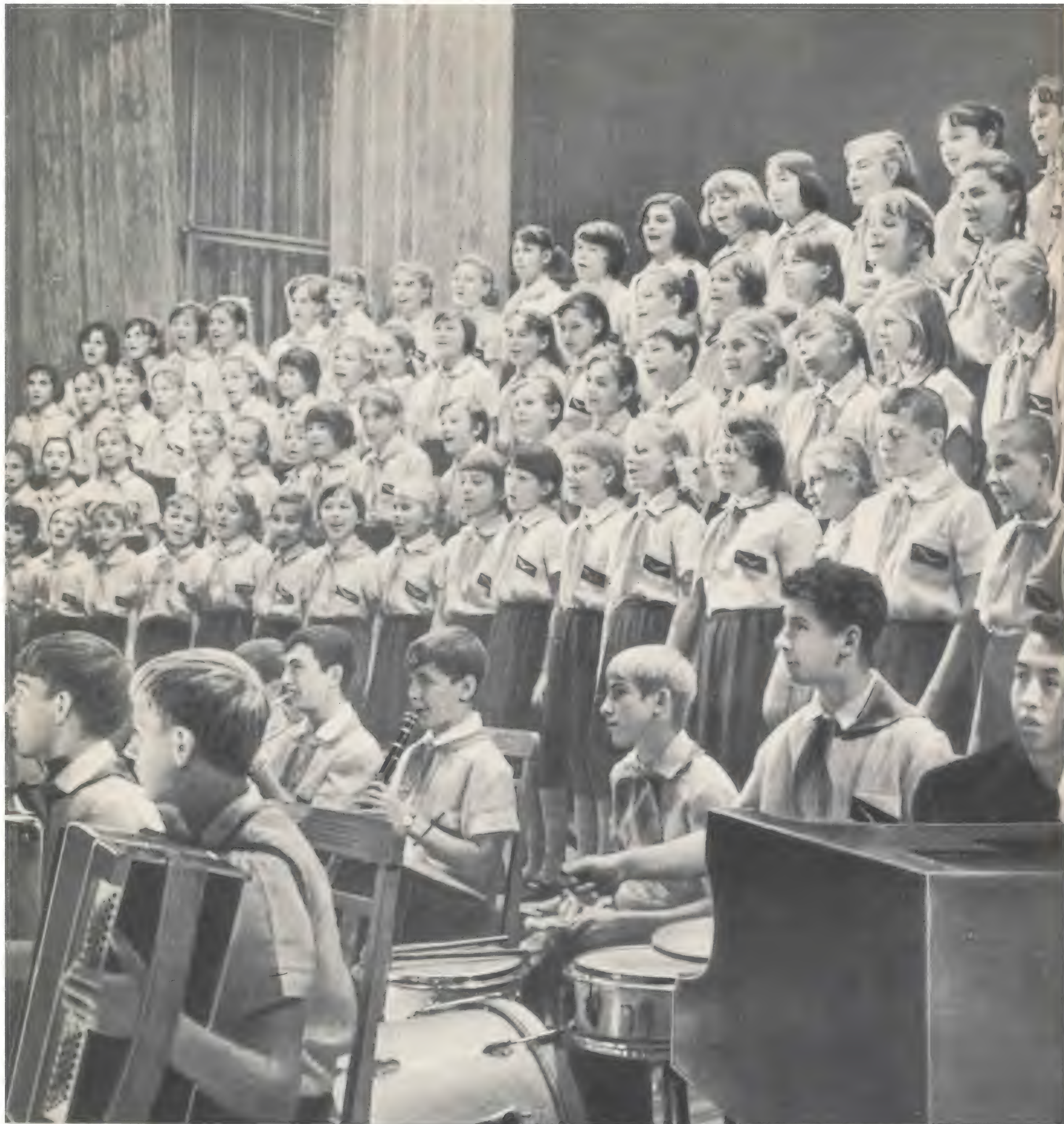
Піонерський ансамбль «Чайка». Запоріжжя. 1968 р.

Вклейка надрукована на Харківській друкоофсетній фабриці

С. А. Ліпченко — керівник патріотичної групи, розстріляний гітлерівцями. Ногайськ, фото 1941 р.

Коли радіо повідомило про віроломний напад фашистської Німеччини на СРСР, того ж дня після мітингу понад 40 жителів добровільно стали до лав Червоної Армії. На захист Вітчизни пішло близько тисячі чоловік, з яких 200 стали бійцями місцевого винищувального загону. Коли наблизився фронт, колгоспники здали державі хліб, а також провели евакуацію артільного майна і худоби.

6 жовтня 1941 року гітлерівські війська окупували Ногайськ. Одразу ж почалися облави на комуністів. Фашисти заарештували і розстріляли 117 жителів, у т. ч. кількох комуністів.

Майно радгоспу і колгоспів окупанти оголосили своєю власністю, створили т. зв. общини, примушуючи жителів безплатно працювати на ланах. На каторгу до фашистської Німеччини гітлерівці вивезли з Ногайська 227 жителів. Це були переважно юнаки і дівчата.

Та трудящі не корились окупантам. Члени підпільної групи, очолюваної директором місцевої школи С. А. Ліпченком, поширювали серед населення антифашистські листівки, переховували червоноармійців, що тікали з полону, виготовляли для них документи. Гестапівці заарештували багатьох народних месників і в 1943 році на околиці Бердянська розстріляли Є. М. Барановського, О. І. Гуленську, І. М. Галигузова, В. І. Бредихіна, А. Ф. Власова, В. Г. Голубова, С. О. Гусинського, М. І. Захарова, І. І. Лазаренка, Ф. В. Ліпаткіна, С. А. Ліпченка, Т. Т. Позднякова, І. І. Прядка, О. Ю. Рослякова, Ф. І. Сочинського, І. М. Тисленка, А. П. Шипанова, П. І. Заболотного[1]. Тільки деяким підпільникам пощастило врятуватися: К. І. Ліпаткіна й Л. Ф. Ліпаткіна втекли з Бердянської тюрми, М. Р. Корнієнка поліцаї жорстоко побили, а потім звільнили. В. П. Супрун і С. П. Шутенко уникнули арешту й переховувалися до визволення Ногайська Червоною Армією.

18 вересня 1943 року воїни 130-ї стрілецької дивізії під командуванням полковника К. В. Сичова визволили Ногайськ від окупантів. Відступаючи, фашисти зруйнували вальцьовий млин, цегельний, пивоварний і рибний заводи, будівлі МТС, електростанцію, друкарню, школу, лікарняне містечко, 75-метровий міст через річку Обиточну, морську пристань, 130 житлових будинків та інші споруди. Загальна сума збитків, заподіяних ворогом, становила 42,4 млн. карбованців[2].

Сотні вихідців з Ногайська продовжували далі громити фашистів. І. Т. Шаповалов, пішовши добровільно на фронт, захищав Донбас, брав участь у боях за Ростов у 1941 році. Під час боїв на Кубані в січні 1943 року сержант І. Т. Шаповалов під щільним кулеметним вогнем ворога розмінував проходи і відкрив шлях наступаючим радянським танкам, за що був відзначений урядовою нагородою. Комуніст Ф. О. Панченко, потрапивши після поранення у полон, не припинив боротьби з фашистами. Після втечі з концентраційного табору він разом з польськими партизанами громив гітлерівців, за що нагороджений орденом «За свободу польського народу». Старшина 1-ї статті В. М. Долганов, захищаючи Ленінград, брав участь у сміливих рейдах моряків на бронепоїзді «За батьківщину!». Залишивши мирну професію агронома, лейтенант артилерії І. Г. Босенко бився з фашистами на Калінінському і Ленінградському фронтах, потім брав участь у визволенні багатьох країн Західної Європи. Крім інших нагород, лейтенант І. Г. Босенко відзначений медаллю «За визволення Праги». Воїнам-землякам, які не повернулися з фронтів Вітчизняної війни, у місті встановлено монумент.

Відроджувати зруйноване ворогом господарство було дуже важко. Не вистачало техніки й тягла, робочих рук, транспортних засобів. Колгоспники змогли

[1] Запорізький облпартархів, ф. 102, оп. 31, спр. 3, арк. 2—5, 9, 12, 15, 18.
[2] Там же, оп. 31, спр. 20, арк. 102.

зберегти тільки 39 голів артільної худоби. Від частин Червоної Армії колгоспи одержали 26 робочих коней[1]. Механізатори Троянівської МТС відшукували в металобрухті старі частини і ладнали трактори, щоб допомогти колгоспникам та робітникам радгоспу. Проте восени 1943 року жінкам і підліткам довелося обробляти землю майже повністю вручну та своїми уцілілими коровами. З такими ж труднощами провели сівбу і жнива 1944 року. Натхнені перемогами Червоної Армії на фронтах, люди працювали з величезним піднесенням. Вже того року майже наполовину збільшилося поголів'я худоби, а грошові прибутки становили 370 тис. крб. Колгоспники допомагали фронтові хлібом, здавали до фонду перемоги облігації державних позик, грошові заощадження, збирали теплі речі і подарунки для радянських воїнів.

Поступово відновлювали роботу промислові підприємства. Влітку 1944 року почала працювати артіль «Червоний цегельник». Майже водночас було створено промисловий комбінат у складі деревообробного, ковальського та механоскладального цехів, відновилася робота шевської та кравецької майстерень. Згодом запрацювала невелика електростанція.

1946 року хлібороби освоїли довоєнні посівні площі. Серед трудящих розгорнулося змагання за кращі показники у підвищенні культури виробництва і високу врожайність. Щоб поширити передовий досвід у господарствах району, з жовтня 1950 року в Ногайську щорічно проводилися сільськогосподарські виставки[2].

Протягом першої повоєнної п'ятирічки колгоспи селища добилися підвищення урожайності зернових і бобових культур до 10—12 цнт з га. В 1950 році 4 ногайські артілі об'єдналися в дві. В роки другої повоєнної п'ятирічки в артілях ім. Сталіна та ім. Калініна, а також в радгоспі «Надія республіки» пересічна врожайність зернових зросла до 14, а соняшнику — до 12 цнт з га. Навесні 1957 року артіль ім. Калініна приєднали до радгоспу «Надія республіки». На початку 1958 року на базі навчально-дослідного господарства сільськогосподарського технікуму створено плодорозсадницький радгосп «Приморський». Через два роки він задовольняв потреби господарств і трудящих у фруктових та декоративних саджанцях не тільки свого, а й сусідніх районів. Тут було закладено 219 га садів та 117 га виноградників. За роки семирічки це господарство розширилося і зміцніло. У 1964 році сюди приєднано землі першої бригади колгоспу ім. Димитрова (села Банівка). Загальна площа угідь становила 3244 га. У 1968 році хлібороби виростили по 28 цнт озимої пшениці з га, по 39 цнт кукурудзи. Господарство було добре оснащене технікою.

Значних досягнень добилися і працівники радгоспу «Надія республіки». Протягом семирічки вони збирали пересічно по 25 цнт озимої пшениці з га. Збільшилася площа під садами та виноградниками, господарство спеціалізувалося на виробництві насіння овочевих культур. 1964 року радгосп став навчально-дослідною базою сільськогосподарського технікуму; новий заклад дістав назву Ногайський радгосп-технікум. Він посів перше місце у ювілейному соціалістичному змаганні (1967 рік) і одержав пам'ятний Червоний прапор обкому партії, облвиконкому, облпрофради та обкому комсомолу.

У Ногайську виросло чимало досвідчених майстрів сільськогосподарського виробництва. Тракторист радгоспу «Приморський» В. С. Фрікін та робітниця М. О. Вельєва протягом кількох років збирали по 20 цнт насіння соняшнику з га. Їх, а також ланкову О. І. Ткаченко за високі врожаї винограду нагороджено орденом «Знак Пошани». У радгоспі-технікумі урядовими нагородами відзначено 17 чоловік.

Багато мужності й наполегливості проявляють рибалки артілі «Ударники моря». Артіль має два судна і мотобот. У 1969 році рибалки виловили 7 тис. цнт риби.

Успішно розвивалася місцева промисловість. В 1965 році на базі колишнього

---

[1] Запорізький облдержархів, ф. Р-1236, оп. 2, спр. 39, арк. 146—149, 177—180.
[2] Газ. «Красное Приморье» (Ногайск), 15 жовтня 1950 р.

промислового комбінату створено завод металовиробів, який виготовляє тарні ящики для транспортування пляшок, бляшанки для фарб, а також залізну черепицю, використовуючи відходи виробництва заводу «Запоріжсталь». У 1967 році окремий цех освоїв виробництво сувенірів.

Завод продовольчих товарів створено на базі харчового комбінату. Його продукція — борошно, олія, безалкогольні напої та хлібний квас. Олія місцевого виробництва — завжди високої якості. Її експортують до багатьох країн.

У місті працюють міжколгоспбуд, а також хлібо- та побутовий комбінати, телевізійне ательє, районний вузол зв'язку, радіовузол тощо. Значну допомогу хліборобам і тваринникам району подає колектив місцевого об'єднання «Сільгосптехніки». У 1969 році підприємство продало колгоспам машин і запчастин до них на 6,1 млн. крб. За трудові досягнення 19 працівників міжколгоспбуду і «Сільгосптехніки» відзначено урядовими нагородами.

З розвитком народного господарства і культури змінився і виріс Ногайськ. Ще у 1964 році його перейменовано на Приморськ, а 1967 — віднесено до категорії міст районного підпорядкування. Широкого розмаху набуло у Приморську капітальне будівництво. На проспекті ім. Леніна, на вулицях ім. Голубенка, ім. Голика, Пролетарській виросли багатоповерхові будинки з центральним опаленням, каналізацією. В центрі міста виріс чотириповерховий будинок, в якому містяться райком партії і райвиконком; став до ладу новий аеропорт. Заплановано спорудити будинок культури на 600 місць, лікарню, стадіон тощо. За допомогою державних кредитів та на власні заощадження трудящі побудували понад 500 індивідуальних житлових будинків, багато з них газифіковано.

У місті вже заасфальтовано 26,5 тис. кв. м. вулиць і майданів, прокладено 6 тис. кв. м. тротуарів, багато вулиць забруковано. Асфальтована дорога, що проходить через лиман, з'єднує місто з берегом моря. В невеликому парку 1965 року встановлено пам'ятник членам першої Ногайської Ради. Поблизу радгоспу-технікуму закладено ювілейний парк, на північно-західній околиці міста виростає великий фруктовий сад, насаджений трудівниками радгоспу «Приморського». Всі перетворення в Приморську здійснювалися за активною участю міської Ради, до якої обрано 110 депутатів, та її широкого активу.

В районній лікарні на 175 ліжок працює 27 лікарів і 70 працівників середнього медичного персоналу. При ній створено хірургічне, терапевтичне, педіатричне, фізіотерапевтичне і пологове відділення, клінічну лабораторію. Закінчується також будівництво обласної міжколгоспної грязелікарні на 200 місць. У місті є багато досвідчених фахівців-медиків. Багато років віддав охороні здоров'я трудящих учасник Великої Вітчизняної війни заслужений лікар УРСР хірург О. М. Грибанов. Педіатр В. О. Серьогіна, лікар з багаторічним стажем, нагороджена орденом «Знак Пошани». Школярі влітку відпочивають на березі моря в 3 піонерських таборах. Малюки виховуються в 3 дошкільних дитячих закладах. Згідно з генеральним планом Приморськ має стати здравницею республіки. Чудові піщані пляжі Азовського моря будуть використані і для розташування 16 баз відпочинку трудящих багатьох підприємств області (зараз вже діє 3). Центр курортної зони розміститься напроти Малого лиману.

1,7 тис. учнів відвідували 1969/70 навчального року денну та вечірню середні школи, дві восьми-

Школярі на першотравневій демонстрації. Приморськ, 1967 р.

річні. У місті працює дитяча музична школа на 100 учнів. Понад 40 років у Приморську діє сільськогосподарський технікум. Тільки за післявоєнний період він підготував 1112 агрономів, 193 зоотехніки, 67 гідромеліораторів. У районі немає жодного господарства, де б не працювали випускники технікуму. Всі навчальні заклади міста забезпечено кваліфікованими кадрами. Вчителям середньої школи К. І. Неусихіній та Н. С. Поповій, нині пенсіонерам, присвоєно звання заслуженого вчителя школи УРСР.

При будинку культури працюють драматичний, хоровий, танцювальний та інші гуртки художньої самодіяльності, дитяча балетна студія. Жіночий вокальний ансамбль «Приморочка», чоловічий хор і хор хлопчиків, ляльковий дитячий театр користуються популярністю серед трудящих міста і району. При будинку культури працює також районний краєзнавчий музей, в якому зібрано чимало документів та експонатів з історії міста і району. До послуг мешканців районні бібліотеки для дітей та дорослих, в яких 1969 року налічувалося понад 24 тис. книг. Працює також будинок піонерів.

У квітні 1967 року відзначила свій 25-річний ювілей районна газета «Приморская степь». Багатотиражні газети виходять у районному відділенні «Сільгосптехніки» («Механізатор») і в радгоспі-технікумі («Совхозная правда»).

Боротьбу трудящих за дальший розвиток економіки й культури міста очолює численний загін комуністів (650 чоловік), об'єднаних у 29 первинних організаціях. Вони спрямовують діяльність профспілкових організацій, які в 1969 році об'єднували 6 тис. членів, та керують роботою комсомольської організації, яка налічувала тоді ж близько 960 юнаків і дівчат. Комуністи велику увагу приділяють пропаганді передового досвіду, розвиткові масового соціалістичного змагання. Переможцям вручаються перехідні червоні вимпели і прапори, їх імена значаться на Дошці пошани. Почесні звання колективів комуністичної праці вибороли десятки бригад, близько 400 передовиків виробництва стали ударниками комуністичної праці.

Трудівники міста натхненно працюють на славу і могутність соціалістичної Батьківщини.

М. С. ШАТАЛІНСЬКИЙ

ПРЕСЛА́В

Преслав — село, центр однойменної сільської Ради. Розташований в гирлі річки Обиточної за 12 км від районного центру. До найближчої залізничної станції Єлизаветівка на лінії Пологи—Бердянськ — 39 км. Населення — 2772 чоловіки.

Місцевість, де розташований Преслав, була заселеною ще в давні часи. В околицях села виявлено 4 поселення, а також кургани з похованнями доби бронзи (III—I тисячоліття до н. е.) та поселення скіфських часів (IV—III ст. ст. до н. ери)[1].

Починаючи з XIII ст. тут кочували ногайські татари. В 60-х роках XIX ст. ногайці виїхали до Туреччини. На спустілі землі царський уряд переселив у 1861 році македонських болгар (403 ревізькі душі), які після втечі з-під турецького іга тимчасово проживали в бессарабському селі Ташбунарі (тепер с. Кам'янка Ізмаїльського району Одеської області). На місці залишеного ногайцями аулу Шекли-2 вони заснували колонію, назвавши її на честь стародавньої столиці Болгарії Преславом[2].

Колонії, що мала 171 двір, було виділено 8874 десятини землі. Від загальної її кількості 60 десятин відрізали для церкви. Переселенці дістали деякі пільги: вони на 8 років звільнялися від сплати податків, а чоловіки, які народжувалися

[1] Материалы и исследования по археологии СССР, № 46. М., 1955, стор. 110, 151—155.
[2] Таврическая епархия, стор. 197.

після 1863 року,— від рекрутчини. Для спорудження житла кожна сім'я одержала по 125 карбованців[1].

Протягом першого року поселенці землю не ділили, а обробляли й засівали, хто скільки міг. Восени наступного року наділено по 12 десятин орної землі на двір, решта її залишалася під толокою. Надалі кількість розорюваної землі на двір щороку збільшувалася на 2—3 десятини і вже 1886 року її припадало по 30 десятин. Кожний двір мав наділи в 15 різних місцях. Повним господарем землі був голова сім'ї, сини до його смерті права на землю не мали, хоч при виділенні самостійного господарства батько нарізав синові (а то й кільком) частину землі в тимчасове користування. Жінки права на землю не мали. Продати землю господар міг лише комусь з членів болгарської общини.

Оскільки сім'ї колоністів зростали й ділилися, незабаром надільні господарства села мали далеко не однакову кількість землі. Проникнення торговельного капіталу в сільське господарство прискорювало класове розшарування села. За переписом 1886 року в Преславі, який був центром правління болгар у Приазов'ї, налічувалося 267 дворів, проживало 1701 чоловік. 19 дворів вважалися посторонніми і права на землю не мали. Це були торговці, ремісники, наймити. 60 господарств села були бідняцькими, 86 — середняцькими. Більшість з них через брак реманенту і тягла обробляли землю у супрязі чи наймом. Значну частину — 101 господарство колонії становили заможні двори. Вони разом з орендною засівали по 25—50 десятин, а ще кілька господарств — по 70 десятин землі. Всі куркульські господарства мали по 4—6 робочих коней, по 12—17 голів великої рогатої худоби, отари овець, а також по кілька плугів, букерів, жаток, машин для поливання городів тощо. Ці багатії експлуатували 23 наймити з бідняцьких родин. В Преславі культивувалися яра пшениця-арнаутка, а також озима пшениця, ячмінь, овочі. В Преславі почали розводити й виноград, головним чином займалися цим куркульські господарства. Частину врожаю, насамперед хліб, заможні господарі збували приїжджим купцям або у Бердянську.

На початку XX ст. диференціація на селі ще більше посилилася. Це, зокрема, підтверджується відомостями про наявність тягла, інвентаря, про способи обробітку землі. 1906 року з 350 дворів понад 100 відносилися до бідняцьких, половина яких не мала ніякої худоби, решта — по одному, зрідка — двоє коней. На 131 середняцьке господарство припадало 359 коней, в той час як на 116 заможних господарств — 605 коней. 93 господарства не мали ніякого сільськогосподарського інвентаря, зате куркулі мали не тільки простий інвентар, але й складні машини. Половина господарств села змушена була обробляти землю супрягою чи наймом.

Використовуючи найману працю, куркулі експлуатували місцевих бідняків, а також сезонних наймитів, що приходили сюди з Полтавської, Харківської, Курської та Орловської губерній. Деякі з них через рік-два привозили до Преслава свої сім'ї. Наживаючись за рахунок експлуатації чужої праці, куркулі скуповували землі навіть за межами повіту[2], перетворюючись у справжніх сільських капіталістичних хижаків.

Революційна хвиля 1905—1907 рр. докотилася й до Преслава. Доведені до відчаю, бідняки виступали проти існуючого ладу. В червні 1905 року за відкрите висловлення незадоволення царською політикою був заарештований селянин М. С. Главчев[3]. Агітаційну роботу серед селян провадили вчителі О. В. Варбанський та Д. І. Ганєв. На сільському сході восени того ж року вони закликали бідноту боротися за землю. Коли куркулі викликали загін поліції, бідняки, щоб перепинити карателям шлях, загородили вулиці боронами. Але поліцаям вдалося заарештувати обох агітаторів-учителів та відправити їх до таганрозької в'язниці. Наймити з Преслава,

[1] Сборник статистических сведений по Таврической губернии, т. 5. Приложения к таблицам, стор. 68—70.

[2] М. В. Неручев. Очерк поземельных отношений в Таврической губернии, стор. 92.

[3] Г. Н. Губенко. Революционное движение в Таврической губернии в 1905—1907 гг., стор. 63.

Будинок болгарина-колоніста. Село Преслав, 1904 р.

що працювали в поміщицькому маєтку в Обиточному, у липні 1906 року брали участь у розгромі того маєтку. Боротьба селян проти гнобителів не припинялася й після придушення заворушень. Преславські вчителі І. Ніколаєв, П. Ф. Фуклєв, М. М. Тодоров організували сходки бідноти, закликали до боротьби проти царизму, розповсюджували революційну літературу[1].

Напередодні першої світової війни Преслав виріс у велике село, де вже було 460 дворів, проживало 3512 чоловік. Село мало 4 широкі подовжні та 8 поперечних вулиць. Там, де жили багатії, вулиці були обсаджені декоративними деревами, тротуарні доріжки посипані піском. Будинки куркулі будували з цегли і покривали черепицею виробництва місцевого заводу, який належав одному з глитаїв. Біднота ж тулилася в халупах або землянках. Ще в гірших умовах перебували наймити, особливо ті, що прийшли з інших місць. Виснажені тяжкою працею, вони влітку спали просто неба, а взимку — на горищах стаєнь чи сараїв.

У селі діяло понад 30 різних торговельних закладів — крамничок, винних лавок і погребів, шинків тощо. Належали вони дрібним торговцям або ж куркулям. Ширилися різні пошесні хвороби. Єдиний фельдшер, що був у селі, не міг подати хворим медичної допомоги. Касторове масло та йод були основними засобами лікування, що їх мала місцева аптека.

Не набагато кращим був і стан народної освіти. Лише в 1873/74 навчальному році у Преславі відкрито земське однокласне початкове училище, де навчалося 89 хлопчиків і 14 дівчаток. Через два роки на його базі створено два — чоловіче і жіноче початкові училища, які відвідувало 100 хлопчиків і 38 дівчаток. У 90-х роках XIX ст. тут відкрилося ще одно земське однокласне училище. Але цими школами охоплювалася тільки п'ята частина дітей шкільного віку.

В 1875 році в Преславі, як центрі управління болгар у Таврії, відкрито особливе вище училище для підготовки вчителів болгарських початкових шкіл і писарів управ. Згодом його реорганізовано в учительську семінарію, в якій навчалися діти із заможних родин з болгарських колоній Бердянського і Мелітопольського повітів. При семінарії діяло однокласне училище, в якому майбутні вчителі набували педагогічної практики.

Третина дворів села займалася народними промислами, славилися своїми майстерними виробами ковалі, бондарі, стельмахи, чинбарі, кравці, шевці, вишивальниці. Болгарське населення Преслава зберігало давні національні обряди і звичаї: вважалося гріхом проклинати худобу, щоб вона не перевелася; після косовиці на лузі залишали клаптик «бороди», щоб заручитися добрим урожаєм наступного року. Збирачем усної народної творчості в селі був революціонер і прогресивний діяч О. В. Варбанський, 1910 року він надрукував у Ногайську збірку болгарських пісень.

Під час імперіалістичної війни близько половини працездатного чоловічого населення відправлено на російсько-турецький фронт. Багато родин залишилося без годувальників. Часті реквізиції коней, возів, худоби і хліба для армії розорювали селянські господарства. Це викликало гострі протести. Доведена до повного зубожіння і відчаю біднота розгромила кілька куркульських садиб, висловлювала своє гостре незадоволення політикою царизму.

Після Лютневої буржуазно-демократичної революції з фронту повернулося до села кілька десятків солдатів, у тому числі селяни-бідняки О. А. Григоров,

[1] Кримський облдержархів, ф. 26, оп. 3, спр. 500, арк. 27; ф. 706, оп. 1, спр. 309, арк. 3.

П. Н. Курлов та інші. Вони роз'яснювали селянам більшовицькі ідеї про мир і землю, закликали бідноту підтримувати революційну боротьбу пролетаріату.

Перемогу Жовтневого збройного повстання в Петрограді бідняцькі маси зустріли з радістю. На мітингах трудящі села висловлювали свою солідарність з пролетаріатом Петрограда. В лютому 1918 року, після мітингу, на якому виступили представники Бердянської повітової Ради та революційно настроєні семінаристи, в Преславі обрано волосну Раду селянських і батрацьких депутатів, головою якої став К. І. Рупчев. При волвиконкомі організували земельний комітет на чолі з місцевим селянином-бідняком К. І. Марковим. Комітет відібрав лишки землі у куркулів та розподілив її між бідняками по дві десятини на кожного члена сім'ї. Крім того, комітет готував бійців для Червоної Армії, а також збирав для неї продовольство, виділяв коней[1].

У квітні 1918 року Преслав захопив білогвардійський загін полковника Дроздовського. Білогвардійці закатували активних борців за Радянську владу семінаристів Д. Д. Димитрова, Лебедя, Расихіна та інших[2]. Підтримані білогвардійцями, активізували контрреволюційну діяльність болгарські буржуазні націоналісти. Вони агітували за відокремлення болгар від Радянської України, домагалися екстериторіальності. Але ця агітація не знайшла підтримки серед болгар-трудящих[3]. У червні 1918 року село окупували австро-німецькі війська. Разом з ними з'явилися українські буржуазні націоналісти — гетьманці. Окупаційний режим супроводжувався пограбуванням населення і розправою над активістами. В жовтні 1918 року окупанти залишили село і згрупувалися у Бердянську, звідки незабаром їх вигнала Червона Армія.

В Преславі відновилася Радянська влада. На заклик Бердянської повітової Ради Преславський волвиконком розпочав збирання хліба для голодуючих робітників промислових центрів країни, організував поповнення лав Червоної Армії.

Та контрреволюція не складала зброї. В червні 1919 року Преслав захопили денікінські війська. За допомогою місцевих куркулів вони заарештовували співчуваючих Радянській владі і жорстоко з ними розправлялися[4].

10 січня 1920 року 8-а дивізія Червоного козацтва, що входила до складу 13-ї армії, визволила Преслав від денікінців. Відновив роботу ревком, головою якого став К. І. Марков[5].

У червні 1920 року село захопили врангелівці. Знову почалися грабування, арешти й розстріли активістів, знущання над біднотою. В жовтні частини 13-ї армії під командуванням І. П. Уборевича остаточно визволили Преслав від білогвардійців. Трудящі села палко відгукнулися на звернення Центрального комітету РКП(б) взяти участь у створенні інтернаціональної бригади для штурму Перекопу. З Преслава до тієї бригади влилися десятки бійців.

Багато лиха заподіяли селянам наскоки махновців. Вони грабували й розстрілювали жителів. На початку грудня 1920 року червоноармійські частини 9-ї дивізії 4-ї армії розгромили бандитів і вигнали з села.

Вийшов з підпілля ревком. Ревкомівці створили волосний комітет незаможних селян, головою якого був І. Ф. Соломонов. Вони організували збирання продовольства для Червоної Армії, а в другій половині січня 1921 року підготували й провели вибори сільської та волосної Рад селянських і червоноармійських депутатів. Головою волвиконкому обрали К. І. Маркова[6].

Після важких років громадянської війни більша частина селянських господарств зовсім занепала. Посуха 1921 року згубила майже весь урожай, почався голод.

---

[1] Газ. «Известия» (Бердянск), 19 лютого 1918 р.
[2] Запорізький облпартархів, ф. 102, оп. 7, спр. 1, арк. 1, 3.
[3] Газ. «Коллективист» (на болгарском и русском языках), 11 березня 1934 р.
[4] Запорізький облпартархів, ф. 40, оп. 1, спр. 12, арк. 4.
[5] І. Дубинський, Г. Шевчук. Червоне козацтво, стор. 97.
[6] Філіал Запорізького облдержархіву в Мелітополі, ф. Р-2, оп. 2, спр. 1, арк. 171.

Волвиконком, сільрада, КНС організували в селі сільськогосподарські кредитну і споживчу спілки, створили фонд допомоги голодуючим. Повітовий виконком виділив хліборобам Преслава 2 тис. пудів зерна для посіву озимих та ярих культур наступного року.

Ще в липні 1920 року молодь Преслава в підпіллі створила ініціативну групу, що мала підготувати організацію комсомольського осередку. Але він оформився лише 3 лютого 1921 року у складі 12 юнаків і дівчат. У квітні 1922 року в Преславі створено партійний осередок, що налічував 4 члени. Комуністи і комсомольці роз'яснювали населенню суть щойно введеного продовольчого податку, вели боротьбу з куркулями, залучали до громадської діяльності жінок, створили комсомольсько-молодіжний клуб, де для неписьменних читали газети. При 2-х семирічних школах, створених на базі початкових, відкрилися бібліотеки. Разом з учителями молодь організувала кілька гуртків художньої самодіяльності, активно боролася з неписьменністю. 1923 року преславська комсомольська організація була визнана кращою в районі[1].

У березні 1923 року Преслав увійшов до складу новоствореного Ногайського району. На той час у селі налічувалося 556 дворів, де проживало 3477 мешканців.

Сільське господарство до 1925 року було повністю відбудоване. У тому році в селі працювало 2 парові млини, 5 вітряків, олійниця, крупорушка, бондарня, 9 кравецьких, 6 шевських і 11 теслярських майстерень, 6 кузень. Значну допомогу подавали селянам споживче та кредитне кооперативні товариства. З липня 1925 року Преслав ввійшов до новоствореного Романівського району,згодом перейменованого на честь видатного діяча міжнародного робітничого руху В. П. Коларова у Коларівський.

Проводячи в життя ленінську політику колективізації сільського господарства, партійний і комсомольський осередки, сільрада, комнезам наполегливо переконували хліборобів у перевагах колективної праці. Перша спроба створення в Преславі колгоспу була в серпні 1922 року, коли 25 господарств бідноти об'єднали 185 десятин землі і створили артіль ім. Фрунзе. До неї вступили 5 комуністів — С. М. Вітанов, С. М. Рупчев, В. І. Соломонов, І. Н. Курлов, О. М. Іванов, а також 5 комсомольців та 13 членів КНС. Артіль була тоді економічно слабкою. В господарстві налічувалося 10 коней, 8 корів, 74 вівці, невелика кількість реманенту: 2 плуги, 3 букери, сівалка, борона, жниварка, молотарка, віялка, двигун тощо. Артіль одержала насіннєву позичку від держави. У травні 1923 року артіль перетворилася в комуну ім. КІМу, яка проіснувала до вересня 1927 року і була реорганізована на товариство спільного обробітку землі ім. Благоєва. ТСОЗ вступив до Бердянської кредитної спілки, взяв позичку на купівлю кількох коней, снопов'язалки і трактора, послав М. А. Терехова на курси трактористів. Зміцнення матеріальної бази сприяло ростові економіки й авторитету ТСОЗу. Весною 1930 року в селі виникло ще два ТСОЗи — ім. Леніна та «Прогрес».

Куркулі залякували сільську бідноту і середняків, розпускали ворожі плітки, погрожували розправою активістам колгоспного руху. Але партійний осередок і комсомольці викрили підступні дії класових ворогів, і наприкінці 1930 року більшість селян пішла до артілей, що створювалися на базі ТСОЗів. Їх виникло шість. На початку 1931 року відбулися загальні збори колгоспників і одноосібників Преслава, де було прийнято рішення про організовану підготовку і проведення першої колгоспної весни. До кінця року колективізацію в селі було завершено[2].

Становлення колгоспів відбувалося в тяжких умовах: мало було досвіду, не вистачало кадрів, техніки, врожаї залишалися низькими. Щоб організаційно та економічно зміцнити дрібні артілі, весною 1932 року на їх основі створено дві великі — ім. Леніна та ім. Комінтерну. Того року в селі організовано невелику риболовецьку артіль «Голос рибака». Для зміцнення молодих господарств на заклик партії до села

[1] Запорізький облпартархів, ф. 338, оп. 1, спр. 4, арк. 267; спр. 2, арк. 102.
[2] Газ. «Коллективист», 6 лютого, 11 березня 1931 р.

прибули комуністи — двадцятип'ятитисячники. Головою колгоспу ім. Леніна обрали робітника Макіївського металургійного заводу М. Д. Мелентьєва[1].

Значну допомогу в утвердженні колгоспного ладу, зміцненні виробничої дисципліни та політичної свідомості колгоспників відіграла створена 1930 року Ботєвська МТС. Вже 1934 року на ланах преславських артілей працювало 20 тракторів.

Зазнавши невдач у спробах відвернути селян Преслава від колгоспного руху, куркулі змінили тактику. Щоб шкодити колгоспам, вони пробиралися на керівні посади, розкрадали посівний матеріал, зривали плани хлібоздачі, ховали зерно в ямах і криницях. Ворожі дії куркульства були викриті. Лише протягом кількох днів січня 1932 року активісти знайшли 38 ям, де виявили понад 600 пудів пшениці. Незабаром над куркулями Преслава відбувся відкритий судовий процес, злочинці були суворо покарані, а їх родини вислані з села[2].

З перемогою колективізації в Преславі сталися великі зміни в громадському житті, зросла свідомість трудящих селян. Зміцнював свій вплив на маси партійний осередок. У березні 1931 року до лав партії вступило ще 8 чоловік, серед них одна жінка. Значну роль відігравала жіноча рада, члени якої читали колгоспницям лекції, збирали кошти на допомогу безробітним капіталістичних країн, проводили атеїстичну пропаганду.

Колгоспна молодь створила ударні бригади і вперше розгорнула соціалістичне змагання. Люди працювали із завзяттям, перевиконуючи норми виробітку. Високопродуктивною працею відзначилися ударники городньої бригади І. Г. Каліцев, Ф. І. Главчев, Ф. І. Степанов, І. В. Нейковський, які премійовані екскурсійними путівками до Асканії-Нова.

У 1934 році селяни Преслава почали сіяти бавовну, розширяти площі під садами і виноградниками, завели пасіку. Налагоджувалися справи і в тваринництві. У колгоспі ім. Леніна 1941 року налічувалося 520 голів великої рогатої худоби, 15 тис. овець, 200 свиней. Збільшувалися врожаї зернових культур. Їх врожайність у передвоєнні роки пересічно становила 18 цнт з га. У 1940 році прибуток артілей села становив 993,5 тис. крб. Колгоспники одержали на трудодень по 2 кг хліба та по 1 крб. 35 коп. грішми.

Поліпшувався добробут, зростав культурний рівень трудящих. Змінився й загальний вигляд села. Замість похнюплених убогих хатинок споруджувалися добротні будинки. В селі діяв фельдшерський, а з 1938 року — медичний пункт з лікарем.

Партійна організація Преслава надавала великого значення підвищенню загальноосвітнього рівня трудящих, їх ділової кваліфікації. Десятки жителів навчались у політгуртках, рільники — в агрошколі. Взимку починалися заняття в школі тваринників. До 1937 року в Преславі працював болгарський педагогічний технікум, що мав заочне відділення. У 1937/38 навчальному році на базі педагогічного технікуму та семирічки створено середню школу. В селі діяв також сільськогосподарський технікум, що мав денне і вечірнє відділення. У 1936 році технікум перевели до м. Ногайська.

У квітні 1936 року в селі відкрито будинок піонерів, а на березі моря — піонерський табір, де щороку відпочивало понад 1 тис. дітей району.

Центром культурно-масової роботи серед трудящих став споруджений комсомольцями та молоддю в 1927—1928 рр. двоповерховий будинок культури. При ньому працювали драматичний, музичний, хоровий та інші гуртки художньої самодіяльності. Колгоспники широко користувалися послугами місцевої бібліотеки, передплачували багато газет.

Мирне будівництво в Преславі зупинив віроломний напад на СРСР фашистської Німеччини. Коли фронт наблизився, в селі почали евакуацію техніки та худоби за річку Дон. Колгоспники шили кожухи, плели шкарпетки та рукавиці для радянських

---

[1] Філіал Запорізького облдержархіву в Мелітополі, ф. Р-369, оп. 1, спр. 156, арк. 14.
[2] Газ. «Коллективист», 7 лютого 1932 р.

Збирання соняшнику в колгоспі ім. Комінтерну. Село Преслав, 1969 р.

воїнів, брали активну участь у спорудженні оборонних укріплень під селами Михайлівкою та Іванівкою[1].

4 жовтня 1941 року німецько-фашистські загарбники окупували Преслав. Вони встановили режим терору і насильства, примушуючи місцевих жителів під нагайками працювати на ланах. Багато патріотів села розпочали активну боротьбу з фашистами. Особливою сміливістю відзначилися вчителька В. С. Машньова, бухгалтер П. Т. Савенко, колгоспники О. І. Панасюк, сестри Г. Г. та М. Г. Терехови, Л. М. Машньова та інші. Вони розповсюджували антифашистські листівки в Преславі та сусідніх селах Дмитрівці й Партизанах, таємно збирали одяг і пересилали його до Бердянська для радянських військовополонених, роздобували для них документи, допомагали тікати з полону. Штабом підпільників була квартира В. С. Машньової. Вони мали радіоприймач, слухали зведення Радянського інформбюро. Фашисти натрапили на слід підпільників, заарештували їх і кинули до бердянської в'язниці. Після допитів і звірячого катування всіх патріотів розстріляли в Мерликовій балці[2].

За час окупації Преслава гітлерівці насильно відправили на каторгу 302 жителів села.

Відступаючи під ударами Червоної Армії, фашисти чинили нечувані злочини. Вони розстріляли 157 дітей, які виховувалися в Преславському дитячому будинку, зруйнували будинок культури, школу, амбари, багато житлових будівель. Матеріальні збитки, заподіяні селу, перевищили 107 млн. карбованців[3].

18 вересня 1943 року 130-а стрілецька дивізія під командуванням полковника К. В. Сичова визволила Преслав.

У боротьбі за перемогу над фашистами брало участь понад 100 жителів села. 46 з них загинули на фронті.

Після визволення Преслава від окупантів одразу відновили роботу сільрада і партійна організація, яка спочатку об'єднувала 3 комуністи. Трудящі приступили до відродження зруйнованого господарства. В селі не залишилося ні тракторів, ні автомашин, доводилося обробляти землю лопатами і сапками, сіяти і збирати врожай вручну. На колгоспних фермах майже не залишилося худоби. Незважаючи на виключно тяжкі умови, справжній трудовий героїзм виявляли жінки, підлітки, літні колгоспники. Вони засіяли майже 40 проц. посівної площі. За самовіддану працю 11 хліборобів Преслава нагородили медалями «За доблесну працю в роки Великої Вітчизняної війни».

З переможним закінченням історичної битви проти фашизму відродження господарства Преслава пішло швидшими темпами. Цьому в першу чергу сприяло повернення воїнів до мирної праці. Хоч тракторів та іншої техніки в селі ще не було, хлібороби освоїли близько 60 проц. посівної площі. 1945 року в артілях було 224 голови великої рогатої худоби, 108 коней, 393 вівці тощо.

Дальшим успіхам у відродженні господарства Преслава сприяло зміцнення технічної бази артілей. У 1949 році на ланах артілей працювало вже по 16 тракторів. В червні наступного року обидва колгоспи об'єдналися в артіль ім. Комінтерну. До її складу ввійшли 4 рільничі бригади, 2 овочеві, кормодобувна, садова й буді-

[1] Запорізький облпартархів, ф. 102, оп. 1, спр. 11, арк. 151, 152.
[2] Там же, оп. 31, спр. 39, арк. 195, 196.
[3] Там же, спр. 20, арк. 39.

вельна. На кінець першої повоєнної п'ятирічки в господарстві потроїлось поголів'я великої рогатої худоби і овець. Загальний прибуток колгоспу досяг 1 млн. карбованців[1].

За роки другої повоєнної п'ятирічки врожайність зернових зросла в 2,5 раза і в 1955 році пересічно становила 17,7 цнт. Подвоївся прибуток артілі. За три наступні роки досягнуто нових успіхів. Хлібороби Преслава довели середню врожайність озимої пшениці в 1958 році до 19,3 цнт з га, а кукурудзи та соняшнику — до 17,3 цнт. Тваринники збільшили поголів'я великої рогатої худоби до 1450 голів.

Протягом семирічки колгоспне виробництво набуло подальшого піднесення. З метою спеціалізації виробництва наприкінці 1962 року колгосп ім. Комінтерну поділили на два. За першим залишилося 6,5 тис. га землі. Землі новоствореної артілі «Азов» відійшли до с. Комишуватки. Основним виробничим напрямком преславської артілі стало зернове господарство та молочне тваринництво. Більше половини орної землі відведено тепер під посіви головної культури — озимої пшениці. Значні площі займали і посіви соняшнику. Важливі кроки зроблено в галузі тваринництва. Поряд з поліпшенням кормової бази впроваджувалася в широких масштабах механізація трудомістких робіт на фермах. Протягом 1963—1965 рр. споруджено 5 корівників, 4 свинарники, 3 вівчарні, 2 кормокухні тощо. Зміцнення економіки артілі забезпечило зростання прибутків. В 1965 році вони становили 1,2 млн. карбованців.

Самовіддану працю багатьох колгоспників Преслава у роки семирічки відзначено урядовими нагородами. Орден Леніна одержала ланкова В. П. Гогунська, а також керівник механізованої ланки П. М. Рупчев, який 20 років беззмінно працював трактористом. Його ланка вирощувала на значній площі по 35—38 цнт зерна кукурудзи з га без застосування ручної праці. За багаторічну сумлінну працю нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора голову колгоспу К. Г. Полукчі та комбайнера І. М. Мільчева.

Виконуючи рішення березневого (1965 року) Пленуму ЦК, XXIII з'їзду КПРС і XXIII з'їзду Компартії України, керівництво та партійна організація колгоспу вжили заходи щодо впорядкування посівних площ та підвищення агрокультури землеробства, кращої розстановки кадрів, моральної та матеріальної заінтересованості колгоспників. Це відразу дало відчутні наслідки. За три роки нової п'ятирічки значно зросла врожайність зернових і технічних культур. 1968 року середній врожай озимої пшениці становив 29,7 цнт з га, кукурудзи — 34,3 цнт, соняшнику — 20,4 цнт з га. В артілі налічувалося 3 тис. голів великої рогатої худоби, близько 5 тис. овець. Грошовий прибуток артілі зріс до 1,35 млн. крб. Місячна оплата праці колгоспників пересічно становила 100 крб. Виробничі процеси в рільництві артілі механізовано на 98 проц., у тваринництві — на 60—75 проц. Артіль у 1969 році мала 46 тракторів, 13 зернових комбайнів, 20 автомашин та багато іншої техніки. В колгоспі працює понад сто механізаторів.

Значну допомогу артілі в механізації виробництва подали шефи — робітники бер-

---

[1] Запорізький облдержархів, ф. Р-1236, оп. 3, спр. 205, арк. 14—20.

Колгоспна отара. Село Преслав, 1969 р.

На дозвіллі. Село Преслав, 1969 р.

дянського заводу «Азовкабель». Вони електрифікували багато виробничих ділянок, обладнали тваринницькі кормокухні, спорудили під'їзні шляхи до ферм, виділили колгоспові металообробні верстати. Зусиллями колгоспників та шефів на околиці Преслава виросло тваринницьке містечко, сполучене з селом бетонованими доріжками.

Провідну роль в господарському і культурному житті Преслава відіграють комуністи. Первинні організації колгоспу і школи налічують в своїх лавах 55 членів партії. Партійний комітет артілі розставив комуністів на вирішальних ділянках виробництва: 9 працюють у рільництві, 8 — у тваринництві, 11 — механізаторами. Комуністам допомагає комсомольська організація, яка об'єднує 68 юнаків і дівчат. Всі вони, здебільшого, передовики виробництва.

Багато питань господарського і культурно-побутового характеру вирішує сільська Рада, при якій працює 6 постійних комісій: сільськогосподарська, бюджетно-фінансова, культурно-освітня, з питань побуту і впорядкування села, торгівлі і мандатна. При сільраді діють також жіноча рада, батьківський комітет, товариський суд, народна дружина, вулично-квартальні комітети.

Змінився зовнішній вигляд Преслава. В селі 5 рівних брукованих вулиць, обсаджених деревами. В центрі — новий будинок культури, навколо нього чудовий парк. Тут же й фонтан, біля якого завжди людно. Поруч з парком — стадіон. Далі — двоповерхові будинки правління колгоспу і сільради, корпуси школи. У Преславі є 9 крамниць, поштове відділення, майстерні побутового обслуговування. Протягом останніх п'яти років тут споруджено 260 і капітально відремонтовано 280 житлових будинків.

Добре налагоджена медична служба. В дільничній лікарні на 25 ліжок працює 50 медичних працівників, у т. ч. 3 лікарі. При лікарні є лабораторія, фізіотерапевтичний, зубний та рентгенівський кабінети. В 1964 році споруджено приміщення дитячої консультації та пункту для проведення щеплення. На тваринницькій фермі першої бригади колгоспу відкрито профілакторій. Працює аптека.

Багато років у Преславі діє обласний будинок для людей похилого віку на 250 місць з їдальнею, фізіотерапевтичним кабінетом, клубом з кіноустановкою, бібліотекою. У кімнатах — парове опалення, радіоприймачі, телевізори. Будинок розташований на березі моря в оточенні зелені. При ньому створене невелике підсобне господарство, що має своїх корів, свиней, птицю, а також сад і виноградник.

Усі діти навчаються в середній школі, де у 1969/70 навчальному році працювало 34 вчителі. За роки Радянської влади з цього села вийшло понад 400 фахівців з вищою і середньою спеціальною освітою. 242 вихованці середньої школи стали механізаторами.

Уродженцем Преслава був видатний радянський філолог та історик-словіст М. С. Державін (1877—1953), дійсний член Академії Наук СРСР, почесний член АН БРСР і Болгарської Академії Наук. Його перу належить понад 500 наукових праць, більшість яких присвячена історії Болгарії та болгарської літератури. М. С. Державіна нагороджено двома орденами Леніна, а в 1948 році він став лауреатом Державної премії. Д. Ф. Марков (народився 1913 року), доктор філологічних наук, професор, нині працює в Інституті слов'янознавства Академії наук

СРСР. Його перу належать праці «Про естетичні погляди Благоєва», «Маяковський і болгарська революційна поезія», «Горький і болгарська література» тощо. Один з перших комсомольців села М. П. Фуклєв (1905—1942) був відповідальним секретарем болгарської газети «Серп і Чук» — органу ЦК КП(б)У. 1934 року він став членом Спілки письменників України.

У Преславі відкрито новий будинок культури. Тут влаштовуються концерти художньої самодіяльності, лекції, демонструються кінофільми. Значне місце в репертуарі гуртків художньої самодіяльності відводиться болгарським пісням і танцям. Тут можна побачити виконання під акомпанемент старовинних скрипок такі народні танці як хуро, рученицю, подарець. До цього часу зберігся і давній струнний музичний інструмент — киминге. Сільська і шкільна бібліотеки налічують 18 тис. книг, при сільській є 4 пересувки. У селі створено на громадських засадах історико-краєзнавчий музей.

Жителі Преслава зберігають чимало національних болгарських традицій, які найбільше виявляються в їхньому побуті. Типове житлове приміщення тут — будинок на 4 кімнати. Кожна з них оббита килимами, долівки застелені доріжками, на вікнах занавіски. Найвишуканішими і найсмачнішими стравами вважають тут яхнію (печеню) та різноманітні пироги: млін, тутменек, тиквиник тощо. Ще й зараз у святкові дні біля чиїх-небудь воріт збираються жінки на «урата» — збори.Такі збори тут багатолюдні. Сучасні весілля також зберегли багато давніх рис. Сватання (гудеж) супроводяться взаємними дарунками. Весілля починається в оселі нареченої і закінчується у нареченого. Міцно входять у культуру й побут нові радянські звичаї — проводи до Радянської Армії, комсомольські весілля, проводи ветеранів праці на пенсію та інші.

Преслав і далі впорядковується. Тут намічено до кінця п'ятирічки ввести в дію 40—50 нових житлових будинків, побутові майстерні, корпус середньої школи на 320 місць тощо. Заплановано збудувати 12 км дороги з твердим покриттям, яка сполучатиме село з районним центром, прокласти 4 км тротуарів з бетонних плит. Трудящі села вирішили закласти на площі 2 га новий парк, а біля будинку культури до 100-річчя з дня народження В. І. Леніна відкрили пам'ятник геніальному вождю революції і Радянської держави.

О. С. ГЕШЕВА, Н. С. ФРІДКІН

НАСЕЛЕНІ ПУНКТИ, ЦЕНТРИ СЕЛИЩНИХ І СІЛЬСЬКИХ РАД ПРИМОРСЬКОГО РАЙОНУ

ВЯЧЕСЛА́ВКА — село, центр сільської Ради, розташоване на річці Лозуватці, за 20 км від районного центру і за 15 км від залізничної станції Єлизаветівка на лінії Пологи—Бердянськ Придніпровської залізниці. Населення — 1524 чоловіка, переважно болгари. Сільраді підпорядковані населені пункти Коларівка, Маринівка.

У селі міститься центральна садиба колгоспу ім. 1-го Травня, який має 5,3 тис. га земельних угідь, з яких 4 тис. га орної землі. Це багатогалузеве господарство, що займається виробництвом зерна та відгодівлею великої рогатої худоби і розведенням овець. У 1968 році на 100 га сільськогосподарських угідь було вироблено по 131,6 цнт м'яса, 190 кг вовни, а на 100 га зернових — по 48,5 тис. яєць, вирощено з га по 27,7 цнт озимої пшениці і 30 цнт кукурудзи.

С. І. Кара — активний учасник боротьби за встановлення Радянської влади в Приморському повіті (уродженець с. Вячеславки). Фото 1937 р.

Є середня школа, бібліотека, будинок культури. Протягом 1961—1969 рр. у селі зведено 68 житлових будинків.

За роки Радянської влади з села вийшло 35 вчителів, 17 медичних працівників, 19 агрономів, 8 інженерів, 163 механізатори.

Вячеславка заснована у 1862 році болгарами — переселенцями з бессарабського села Єнікой.

В селі народився С. І. Кара (1896—1945) — активний учасник боротьби за встановлення Радянської влади, делегат IV Надзвичайного та V Всеросійського з'їздів Рад. У березні 1919 року його було обрано головою виконкому Ногайської міської Ради, а в квітні — членом виконкому Бердянської повітової Ради. У зв'язку з наступом врангелівців С. І. Кару призначено у жовтні 1920 року начальником гарнізону м. Бердянська. Він брав активну участь у боротьбі з бандами Махна. У 1921 році був обраний членом ВУЦВКу.

ГЮ́НІВКА — село, центр сільської Ради, розташоване на річці Чокраку за 52 км від районного центру і за 5 км від залізничної станції Нельгівка на лінії Пологи-Бердянськ Придніпровської залізниці. Населення — 908 чоловік, переважно болгари. Сільраді підпорядковане село Радолівка.

Колгосп ім. Енгельса, центральна садиба якого розташована у селі, має 2,7 тис. га землі, в т. ч. 2,2 тис. га — орної. Основний напрям господарства — виробництво зерна і продукції м'ясо-молочного тваринництва. У 1968 році колгоспники виростили з га по 24,4 цнт озимої пшениці, 29,4 цнт кукурудзи та 21,6 цнт соняшнику і виробили на 100 га сільськогосподарських угідь 297 цнт молока, 52,6 цнт м'яса. Розвинуте садівництво.Працюють ремонтні майстерні.

У Гюнівці є восьмирічна школа, бібліотека, клуб, літній кінотеатр. Діє група товариста «Знання».

З жителів села за роки Радянської влади підготовлено 12 вчителів, 15 медичних працівників, 9 інженерів, 8 агрономів та інших спеціалістів. Тракторист М. І. Пройчев нагороджений орденом Леніна.

Село заснували в 1862 році болгари-переселенці. У 1923 році виникли партійний та комсомольський осередки.

ЄЛИЗАВЕ́ТІВКА — селище, центр сільської Ради. Розташована на північному сході району за 35 км від районного центру і за 3 км від залізничної станції Єлизаветівка. Населення — 625 чоловік. Сільраді підпорядковані населені пункти Підгі́рне і Єлизаве́тівка, село і залізнична станція.

Тут розташована Приморська птахофабрика, яка має 3,2 тис. га земельних угідь. 1969 року трудівники виробили на 100 га зернових по 152 тис. яєць, а від курки-несучки — по 195 яєць. Розвинуте також м'ясо-молочне тваринництво.

В селі є восьмирічна школа, бібліотека, клуб на 300 місць. За 1960-1967 рр. споруджено 160 житлових будинків, павільйон побутового обслуговування. За роки Радянської влади село дало 15 вчителів, 18 медичних працівників, 10 агрономів, 8 зоотехніків.

Єлизаветівка заснована в 1862 році на місці аулу Каракурсак селянами з села Шульгівки Мелітопольського повіту.

ЄЛИСЕ́ЇВКА — село, центр сільської Ради, розташоване за 40 км на північ від районного центру і за 10 км від станції Єлизаветівка Придніпровської залізниці. Біля села протікає річка Чокрак. Населення — 2623 чоловіки.

Місцевий колгосп ім. Мічуріна, який має 8 тис. га земельних угідь, в т. ч. 6,8 тис. га — орних, займається рослинництвом і м'ясо-молочним тваринництвом. Допоміжні підприємства: млин, олійня і механічна майстерня.

Середня врожайність озимої пшениці у 1969 році дорівнювала 22,1 цнт, кукурудзи — 26,4 цнт, соняшнику — 19,1 цнт з гектара.

За високі виробничі показники в 1966 році доярка М. І. Мураш нагороджена орденом Леніна.

Шефи колгоспу — колективи Бердянського заводу будівельних матеріалів, Запорізького трансформаторного заводу та заводу «Кремнійполімер» — допомогли в механізації тваринницьких ферм.

В селі — середня школа; вчителі К. К. Дума, І. А. Назаренко, І. В. Нікітенко, М. М. Назаренко

нагороджені орденом Леніна. Є будинок культури на 500 місць, бібліотека, лікарня на 25 ліжок. За 1965—69 рр. споруджено 142 житлові будинки.

Єлисеївка заснована на місці ногайського аулу Шекли в 1861 році вихідцями з Салтичії, Попівки і державними селянами з Херсонської, Полтавської та Курської губерній.

В роки громадянської війни в селі відбулися жорстокі бої. Єлисеївка була опорним районом по боротьбі з махновщиною. Її визволили остаточно від білогвардійців частини 30-ї Іркутської стрілецької дивізії в жовтні 1920 року.

У 1920 році було створено партосередок на чолі з селянином-комуністом Г. Шевченком, а 1922 — комсомольський осередок на чолі з Г. К. Савощенком.

1923 року виник перший ТСОЗ «Червона Україна», який в 1924 році прийняв статут сільгоспартілі.

Мешканець села Д. Д. Іщенко під час боїв за Мелітополь у 1941 році кинувся з низкою гранат під ворожий танк. П. Н. Анонченко захищав Брестську фортецю, пережив Бухенвальд. Моряк О. І. Нікітенко, учасник руху опору у Франції, очолював партизанський загін. І. П. Дейнега обороняв Ленінград, був тяжко поранений під Берліном, нагороджений 12 орденами і медалями.

Близько 400 мешканців села закінчили вищі та середні учбові заклади, а П. М. Білаш став професором, доктором технічних наук.

ЗЕЛЕНІ́ВКА (до 1918 року — Зелене) — село, центр сільської Ради, розташоване поблизу річки Лозуватки, за 36 км на північ від районного центру. До залізничної станції Нельгівка на лінії Пологи-Бердянськ — 12 км. Село перетинає автомагістраль Бердянськ-Токмак. Населення — 1420 чоловік, переважно болгари. Сільраді підпорядковані село Нельгівка та селище Нельгівка.

В Зеленівці розташована центральна садиба колгоспу ім. 50-річчя Жовтня і відділення районного об'єднання «Сільгосптехніки», підстанція Приморської РЕС. Сільгоспартіль — багатогалузеве господарство, що має 6,9 тис. га земельних угідь, з яких — 5,9 тис. га — ріллі; вирощує пшеницю, ячмінь, кукурудзу, соняшник, просо, фрукти, овочі, виноград. Розвинуте тваринництво м'ясо-молочного напряму. В господарстві є маслобійний та борошномельний цехи.

У дитячому садку колгоспу ім. 50-річчя Жовтня. Село Зеленівка, 1967 р .

В селі працюють середня школа, бібліотека, будинок культури на 400 місць, спортивний зал. Є лікарня на 25 ліжок, аптека, амбулаторія, профілакторій для тваринників. До послуг трудящих павільйон побутового обслуговування, шевська майстерня. За 1965-1969 рр. побудовано 182 будинки. В центрі села — пам'ятник В. І. Леніну.

За роки Радянської влади з Зеленівки вийшло понад 300 спеціалістів з вищою та середньою спеціальною освітою.

Засноване село 1862 року болгарами-переселенцями з бессарабського села Імпуціта. В 1921 році було створено сільськогосподарське товариство, оформилась партійна організація, комсомольський осередок — у 1922 році.

Тут встановлено монумент воїнам-землякам, які загинули при визволенні села від фашистських ворогів.

І́НЗІВКА — село, центр сільської Ради, розташоване на річці Лозуватці, за 8 км від Азовського моря та за 35 км від станції Єлизаветівка на Придніпровській залізниці. Від Інзівки до районного центру 22 км. Населення — 2 тис. чоловік, переважно болгари. Сільраді підпорядковані населені пункти Вільне і Первомайське.

На території села міститься центральна садиба радгоспу «Вільний», який має 12,5 тис. га землі, з них 9,8 тис. га орної, 1,9 тис. га пасовищ. Основний напрям господарства — виробництво зерна та вівчарство. Крім зернових вирощують соняшник та рицину. Є ремонтна майстерня. З кожного га посівів у 1968 році пересічно зібрано по 21 цнт зернових, в т. ч. озимої пшениці — по 24 цнт. На 100 га сільськогосподарських угідь у 1967 році було вироблено по 5,2 цнт вовни. В радгоспі працюють майстри вівчарства республіки чабани І. І. Генов, П. П. Колісник. 12 передовиків нагороджені орденами і медалями СРСР. За виробничі досягнення (по 120—130 ягнят щорічно від 100 вівцематок і по 4—5 кг вовни з кожної вівці) в 1966 році чабану О. А. Чипчеву присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці.

У селі працюють восьмирічна школа, клуб на 450 місць, літній кінотеатр на 300 місць, бібліотека. Діє група товариства «Знання». Функціонує лікарня на 50 ліжок з протитуберкульозним відділенням, амбулаторією. За 1965-1969 рр. тут побудовано 84 житлові будинки, прокладено 12 км водопроводу. До послуг трудящих побутовий комбінат.

За роки Радянської влади з села вийшло 28 вчителів, 26 агрономів, 9 інженерів, 37 медичних працівників, 27 зоотехніків, 14 ветеринарів. З 1959 року в радгоспі видається багатотиражна газета «Вівцевод» тиражем 700 примірників.

Заснували Інзівку в 1861 році переселенці з бессарабського села Ташбунар на місці татарського аулу Орманчи.

Партійний осередок створено в 1921, комсомольський — у 1922 році.

ЛОЗА́НІВКА — село, центр сільської Ради, розташоване на правому березі річки Обиточної,

за 12 км від районного центру та за 25 км від залізничної станції Трояни Придніпровської залізниці. Населення — 735 чоловік. Сільраді підпорядковані населені пункти Азов і Борисівка.

В селі — третя комплексна бригада колгоспу ім. Куйбишева, багатогалузевого господарства, який має 7,4 тис. га земельних угідь, з них 6,2 тис. га орної землі. Спеціалізується на виробництві зерна, молока і м'яса. Із допоміжних галузей розвинуті садівництво і виноградарство. Третя бригада вирощує кормові культури. Працює маслозавод.

Село має клуб, бібліотеку. Протягом 1961-1967 рр. побудовано 40 нових будинків.

За роки Радянської влади з села вийшло 22 вчителі, 27 медичних працівників, 17 агрономів, 15 зоотехніків, 7 інженерів, 87 механізаторів та інших спеціалістів народного господарства.

Село засноване у 1862 році на місці ногайського поселення переселенцями з міста Тульчи.

МАНУ́ЙЛІВКА — село, центр сільської Ради, розташоване на заході району, біля річки Корсака, за 37 км від районного центру і за 22 км від залізничної станції Нельгівка на лінії Пологи-Бердянськ. Населення — 776 чоловік, переважно болгари. Сільраді підпорядковані населені пункти Калинівка і Петрівка.

Біля села зосереджені значні поклади залізних руд, знайдених тут ще наприкінці XVIII ст.

Колгоспу «Аврора» належить 5070 га землі, з яких 4,5 тис. орної. Основний напрям господарства — виробництво зерна і продуктів тваринництва.

В селі є восьмирічна школа, клуб, бібліотека. Працює група товариства «Знання». У післявоєнні роки побудовано 80 житлових будинків. Діє кравецька майстерня. За роки Радянської влади з села вийшло 18 вчителів, 12 медичних працівників, 16 агрономів, 9 зоотехніків та інших.

Мануйлівка заснована в 1861 році переселенцями-болгарами з бессарабського села Імпутіца.

Партійний осередок виник у 1922 році.

В селі споруджений пам'ятник на честь радянських воїнів, які загинули, визволяючи село від фашистських загарбників.

НОВООЛЕКСІ́ЇВКА — село, центр сільської Ради, розташоване на середній течії річки Лозуватки, за 18 км від райцентру і за 17 км від залізничної станції Єлизаветівка на лінії Пологи — Бердянськ. Населення — 1285 чоловік. Сільраді підпорядковане село Лозуватка.

В селі — центральна садиба колгоспу ім. Шевченка, площа земельних угідь якого — 5,9 тис. га, з них 4,8 тис. га орної. Господарство займається виробництвом зерна, молока, м'яса. Допоміжні галузі: садівництво і виноградарство. Працює сепараторний пункт Лозанівського маслозаводу.

У Новоолексіївці є середня школа, 2 бібліотеки, 2 клуби на 250 місць кожний. За 1961-1967 рр. в селі побудовано понад 100 будинків. До послуг жителів шевська та кравецька майстерні.

За роки Радянської влади з уродженців села 18 стали вчителями, 20 медичними працівниками, 14 агрономами, 9 зоотехніками, 18 інженерами.

П. С. Кудар — військовий пілот, Герой Радянського Союзу. Село Новоолексіївка, фото 1941 р.

Новоолексіївка заснована в 1861 році на місці колишнього татарського аулу Бескекли переселенцями з Миколаївки Бердянського повіту, а також сіл Харківської, Воронезької та Чернігівської губерній. У 1921 році були створені партійний та комсомольський осередки.

Уродженцю села, старшому лейтенантові П. С. Кударю (1913—1941) за успішне виконання бойових завдань посмертно присвоєно звання Героя Радянського Союзу. Бригадир тракторної бригади М. І. Перегудов — кавалер ордена Слави трьох ступенів. Орденом Червоного Прапора нагороджено односельця І. Г. Громаку, який знищив ката Зої Космодем'янської. Захоплені ним матеріали були використані для кінофільму «Зоя».

У 1965 році на вшанування пам'яті воїнів-земляків, які загинули під час Великої Вітчизняної війни, в селі споруджено пам'ятник.

ОРЛІ́ВКА — село, центр сільської Ради. Розташована на лівому березі річки Лозуватки за 24 км від районного центру і за 46 км від залізничної станції Єлизаветівка на лінії Пологи — Бердянськ. Населення — 2,6 тис. чоловік. Сільській Раді підпорядковано село Райнівку.

В селі розташована центральна садиба колгоспу ім. Леніна, який має землі 5,2 тис. га, в т. ч. 4,6 тис. га — орної. Напрямок господарства — зернові культури. Розвинуто вівчарство. Основною зерновою культурою є озима пшениця, якою щороку засівається понад 3 тис. га. 1968 року її зібрано 26 цнт з гектара.

На заклик С. М. Будьонного орлівці в 1934 році створили племінну конеферму, на якій вирощували коней для потреб Червоної Армії. За успішну роботу ферми її завідуючого О. М. Сисоєва нагороджено орденом Леніна.

В селі є середня школа, 2 бібліотеки, будинок культури, стадіон, поштове відділення, лікарня, пологовий будинок, аптека. На березі Азовського моря споруджено колгоспний будинок відпочинку.

Село засновано 1860 року на місці колишнього ногайського аулу Сосикана переселенцями з села Попівки Бердянського повіту.

У роки громадянської війни в селі організувався партизанський загін, який під час денікінщини злився з партизанським загоном Г. З. Голика.

Партійний і комсомольський осередки виникли в січні 1921 року. Поблизу села розкопано курган з похованням доби бронзи (II тисячоліття до н. е.). Біля кургану знайдено кинджал з кремінної пластинки. Відомі також рештки 5 поселень скіфо-сарматських часів (IV—II ст. до н. ери).

ПАРТИЗА́НИ (до 1938 року — Новопавлів-

ка) — село, центр сільської Ради, розташоване на березі річки Обиточної, за 15 км від районного центру і за 22 км від залізничної станції Трояни на лінії Пологи—Бердянськ. Населення — 2123 чоловіка.

В Партизанах міститься центральна садиба колгоспу ім. Кірова, земельний фонд якого 8,9 тис га, з яких 7,7 тис. га — орної землі. Основним напрямом господарства є виробництво зерна, продукції м'ясо-молочного тваринництва та садівництва.

За успіхи в розвитку рослинництва і тваринництва 47 колгоспників удостоєні урядових нагород, а механізатор В. М. Бізеньков нагороджений орденом Леніна.

У селі працюють середня і початкова школи, 2 клуби, 2 бібліотеки. Діє група товариства «Знання». Створений духовий оркестр. За 1961—1969 рр. збудовано 228 житлових будинків. Функціонують дільнична лікарня на 25 ліжок, дитяча консультація. До послуг трудівників села шевська та кравецька майстерні. За роки Радянської влади з числа жителів села 29 стали вчителями, 18 медичними працівниками, 8 інженерами, 11 агрономами, 12 зоотехніками.

Село заснували у 1891 році переселенці з Полтавської, Курської та Воронезької губерній.

Партійний та комсомольський осередки виникли у 1921 році. За бажанням громадськості, на знак вшанування пам'яті загиблих партизанів під час громадянської війни село було перейменоване на Партизани.

У 1965 році на могилі воїнів, які загинули в бою з фашистськими загарбниками при визволенні села, споруджено монумент.

ЮР'ЇВКА — село, центр сільської Ради, розташоване на річці Лозоватці в північно-східній частині Приморського району, за 33 км від районного центру і за 13 км від залізничної станції Єлизаветівка Придніпровської залізниці. Через село протікає річка Ердель. Населення — 1815 чоловік. Сільраді підпорядковане село Зелений Гай.

Ф. Г. Нестеренко — Герой Радянського Союзу. Село Юр'ївка, 1941 р.

В Юр'ївці розташована центральна садиба колгоспу «Пам'ять Ілліча», що має 8,3 тис. га землі, в т. ч. 6,9 тис.— орної, 1500 — пасовищ. Тут вирощуються зернові культури, розвинуте тваринництво м'ясо-молочного напряму. В колгоспі працюють борошномельний та маслоробний цехи, млин.

В селі діють 2 восьмирічні школи, будинок культури та бригадний клуб; група товариства «Знання». За 1961—1969 рр. зведено 165 житлових будинків. Є кравецька майстерня.

За роки Радянської влади Юр'ївка дала країні 26 вчителів, 37 медичних працівників, 18 агрономів, 20 ветеринарів і зоотехніків.

Засноване село в 1860 році на місці ногайського поселення Беш-Аул державними селянами з села Миколаївки Бердянського повіту, переселенцями з Ахтирського повіту Харківської губернії та з Дніпровського повіту Таврійської губернії.

Партійна та комсомольська організації виникли в 1921 році.

Уродженцю села Ф. Г. Нестеренку (1920—1945) за бойові подвиги посмертно присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

ТОКМАЦЬКИЙ РАЙОН

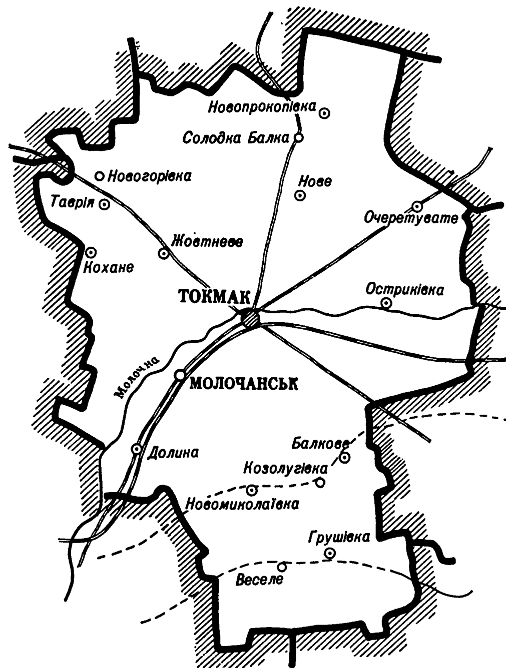

ТОКМА́К

Токмак (1861—1962 рр. — Великий Токмак) — місто обласного підпорядкування, розташоване за 84 км від Запоріжжя. Тут знаходиться станція Придніпровської залізниці — Великий Токмак. Населення — 36,4 тис. чоловік. Міській Раді підпорядковане м. Молочанськ.

Токмак — центр району, площа якого 1,4 тис. кв. км, населення 34,6 тис. чоловік (у т. ч. міського 10,1 тис., сільського 24,5 тис.). У районі 60 населених пунктів, підпорядкованих міській і 11 сільським Радам; 13 колгоспів, 6 радгоспів; 110,3 тис. га орної землі; 2 промислові підприємства, 2 будівельні організації; 49 шкіл, 41 будинок культури і клуб.

Територія навколо міста була заселена ще в глибоку давнину. В кількох десятках курганів розкопано поховання доби бронзи (III—I тисячоліття до н. е.), скіфів (IV ст. до н. е.), сарматів (рубіж III—II ст. ст. до н. е.) та пізніх кочівників (X—XII ст. ст. н. е.). Про цю місцевість неодноразово згадують літописці як про арену кривавих битв руських дружин з половцями. Навесні 1103 року в балці Різаній, розташованій за 8 км від сучасного Токмака, руські дружинники розгромили половецьку орду[1]. Через нескінченні набіги кочівників, а потім кримських татар край майже зовсім збезлюднів. Тільки в 70—80 роках XVIII ст. тут з'являються численні поселення.

У 1784 році переселенці — державні селяни з с. Комарівки і містечка Санжарів Полтавської губернії — заснували на березі річки Токмака (токмак — по-татарськи ситі, нагодовані) село під однойменною назвою; невдовзі стало центром новоутвореного Маріупольського повіту. У селі перебували дворянський і нижній земський суди, казначейство, поштова експедиція тощо. 1798 року від Токмака прокладено поштовий тракт до Олександрівська. Але начальники повітових установ скаржилися губернаторові на те, що через напади розбійників цей тракт був не-

[1] Повесть временных лет, ч. 1. М.—Л., 1950, стор. 185.

безпечний для перевезення грошей, листів та ін. Крім того, вони повідомляли, що в Токмаку не вистачає приміщень та мало продовольства. Тому в 1799 році повітові установи переведено до Оріхова.

Токмак став звичайним селом. Його жителі займалися землеробством. До села було приписано близько 39,3 тис. десятин землі, з них 1000 десятин була непридатна для рільництва, 120 — належало церкві. У 1844 році на кожну з 2319 ревізьких душ припадало пересічно по 11 десятин. Однак земля розподілялася нерівномірно. Чимало родин зовсім її не мали або мали обмаль, а у 20 родин було по 60 десятин. Один з багатіїв орендував у сусіднього поміщика 1 тис. десятин землі, яку використовував для випасу великої отари овець. У 50 заможних селян були чималі сади. Вони ж володіли 15 вітряками, 2 водяними млинами і 3 олійницями. Частина населення займалася тваринництвом і ремеслами. Жителі розводили велику рогату худобу сірої степової породи і грубошерстих овець. В середині XIX ст. у Токмаку налічувалося близько 20 видів ремесел. Тут працювали 124 ремісники — ковалі, чоботарі, шевці, ткачі, кравці, гончарі та ін. Деякі жителі займалися чумацьким промислом, торгівлею. Тричі на рік — у січні, травні й вересні в Токмаку відбувалися великі ярмарки. Наприклад, у травні 1845 року сюди прибули купці з 20 міст, зокрема з Москви, Курська, Харкова тощо. Самі тільки купці з Курської губернії щороку скуповували на ярмарках 80 тис. пудів вовни[1].

В середині XIX ст. Токмак став великим селом, що простяглося понад річкою на 6 верст. У ньому налічувалося 850 дворів, проживало 3 тис. чоловік. Заможні селяни виходили на хутори, ближче до своєї землі. Там же будували своє житло і їхні наймити. Так навколо Токмака виникло 7 невеличких сіл.

Указом урядового сенату від 28 серпня 1861 року село було перейменоване на Великий Токмак і віднесене до розряду містечок. Воно входило до складу Бердянського повіту Таврійської губернії. 1864 року у Великому Токмаку налічувалося 1008 дворів, де проживало 7970 чоловік — українців, росіян, євреїв, німців тощо[2]. Переважна більшість населення продовжувала займатися сільським господарством. Хлібороби були об'єднані у 2 сільські общини — Успенівську і Троїцьку.

За законом 1866 року, державні селяни одержали в особисте користування земельні наділи. За них вони мали сплачувати оброчний податок — 1,5—2 крб. за кожну десятину. Крім того, вони вносили подушний, земський та інші податки, які становили 10—12 крб. на душу чоловічої статі. Ці податки важким тягарем лягали на найбідніші верстви населення, призводили до їх зубожіння.

У 1886 році розмір земельного наділу на ревізьку душу становив пересічно 8,3 десятини. Проте за середніми показниками приховувалася майнова нерівність селян: із загальної кількості 1658 селянських дворів 178 зовсім не мали посівів, 373 — засівали менше, ніж по 5 десятин, 429 — по 5—10 десятин. Ці господарства, що не тільки не виробляли товарного зерна, а навіть не могли забезпечити напівголодного існування селянської родини, становили понад половину загальної кількості дворів. 504 середняцькі родини засівали по 10—25 десятин. 138 заможних господарів мали по 25—50 десятин посівів, а 36 — понад 50 десятин кожний. Куркулі купували землю у держави, орендували чимало ділянок бідняків і застосовували найману працю[3].

Вкрай нерівномірно розподілялися між селянами тягло, реманент, худоба. 551 бідняцьке господарство мало лише 131 коня і 69 волів, тоді як у 174 господарствах з посівами понад 25 десятин було 730 коней і 370 волів. 512 дворів зовсім не мали тягла, 716 — реманенту. Тільки 27 бідняцьких господарств обробляли землю власним тяглом. Решта вдавалася до супряги, найму робочої худоби і реманенту в куркулів.

---

[1] «Журнал Министерства государственных имуществ», 1848, ч. 26. раздел 4, стор. 3—7.

[2] Городские поселения в Российской империи, т. 4, стор. 747.

[3] Сборник статистических сведений по Таврической губернии, т. 5, таблицы А 6—7, Б 50—51, Б 54—55.

Багатії Великого Токмака і навколишніх німецьких колоній — Фюрстенау, Гальбштадта, Ріккенау та інших — застосовували машини. Попит на них дедалі зростав. У 1882 році німець Фукс відкрив у Великому Токмаку ковальсько-слюсарну майстерню. Згодом він об'єднав свій капітал з іншим підприємцем — австрійцем Клейнером. Нещадно визискуючи робітників, вони багатіли і розширювали виробництво. Майстерня випускала сівалки, косарки, плуги та інше знаряддя. Згодом підприємці розділилися і заснували 2 заводи, які в 1900 році мали вже ливарні, слюсарно-механічні, ковальські, деревообробні і малярні цехи. На кожному підприємстві працювало по 200 робітників. 1886 року у Великому Токмаку діяли 2 парові млини, майстерня по виробництву возів, 4 шкіряні, салотопний, цегельний та черепичний заводи[1]. На базі місцевих покладів високоякісної глини засновано гончарне виробництво.

Дальшому економічному розвиткові Великого Токмака сприяло спорудження на початку XX ст. під'їзної колії, що з'єднала містечко із станцією Пришиб на залізниці Харків—Севастополь. Швидко розвивалася торгівля. За 15 років (1886—1900) кількість крамниць зросла з 44 до 130. Їх річний товарооборот перевищував 1 млн. карбованців[2].

Підприємці і торговці наживали чималі капітали шляхом нещадної експлуатації і пограбування трудящих мас. Незважаючи на те, що законом 1897 року робочий день був обмежений 11,5 годинами, виснажлива праця токмацьких робітників тривала фактично 12—16 годин на добу. Власники підприємств охоче приймали хлопчиків 13—15-річного віку. Вони працювали нарівні з дорослими, а одержували у півтора — два рази менше. І без того мізерні заробітки робітників переполовинювалися штрафами.

Робітники намагалися скаржитися властям. У 1902 році ковалі майстерні, що виробляла вози, подали заяву до фабричного інспектора Київського округу, в якій писали, що їхній хазяїн Краснокутський примушує працювати робітників по 16 годин без відпочинку. На свою скаргу ковалі не одержали відповіді.

Злиденне життя трудівників Великого Токмака штовхало їх на боротьбу проти гнобителів. Серед робітників і селян розгортала революційну роботу місцева соціал-демократична організація, створена напередодні революції 1905—1907 рр. Її члени закликали трудящих не платити податків, відмовлятися від служби в армії і готуватися до збройної боротьби проти царизму. 11 лютого 1905 року в містечку були розкидані прокламації, що викривали загарбницьку суть російсько-японської війни. Невдовзі на вулицях, біля заводів, на подвір'ях селян та поблизу квартир робітників знайдено листівки севастопольських більшовиків, а в серпні — прокламації Великотокмацької організації РСДРП. Вони розповідали про повстання на броненосці «Потьомкін» і закликали до повалення царизму[3].

На заклик соціал-демократів 5 березня 1905 року застрайкували 250 робітників заводу Фукса. Вони вимагали підвищення заробітної плати, скасування штрафів, скорочення робочого дня до 10 годин, запровадження безкоштовного лікування при нещасних випадках, поліпшення санітарно-гігієнічних умов праці в цехах, ввічливого ставлення адміністрації до робітників тощо. Страйкарі були одностайні, і підприємцеві довелося задовольнити деякі їхні вимоги. Перемога ковалів надихнула й інших трудівників. 29 жовтня 1905 року застрайкували 85 робітників казенного винного складу № 13, які теж добилися підвищення заробітної плати[4]. Великотокмацькі робітники гаряче відгукнулися на заклик соціал-демократичної організації

---

[1] Большетокмакскому дизелестроительному заводу им. С. М. Кирова 75 лет. Запорожье, 1957, стор. 5; Волости и важнейшие селения европейской России, вып. 8, стор. 85.

[2] Россия. Полное географическое описание нашего Отечества, т. 14, стор. 447, 665.

[3] Г. Н. Губенко. Революционное движение в Таврической губернии в 1905—1907 гг., стор. 98—99; Кримський облдержархів, ф. 26, оп. 1, спр. 429, арк. 53.

[4] ЦДІА УРСР у Києві, ф. 575, оп. 1, спр. 371, арк. 21—25; Кримський облдержархів, ф. 26, оп. 3, спр. 434, арк. 21, 114.

допомогти керченським портовикам, яким після тривалого страйку загрожував голод. У березні 1906 року разом з одеситами вони зібрали 5 тис. крб. і надіслали їх до Керчі. Окрилені підтримкою, керченські робітники продовжували страйк[1].

24 червня 1906 року токмацькі соціал-демократи скликали мітинг, на який зібралося більше тисячі робітників і селян. З революційними промовами виступило кілька ораторів, у т. ч. вчитель місцевої земської школи К. Попов. 25 січня 1907 року почався страйк на заводах Фукса і Клейнера. Приводом до нього стало звільнення заводчиками керівників об'єднаного профспілкового товариства. Був обраний страйковий комітет. Біля прохідної виставили пікети проти штрейкбрехерів. 27 січня 1907 року Фукс і Клейнер оголосили про закриття заводів на невизначений час. Але локаут не залякав робітників. Страйк тривав до 13 березня 1907 року, і тільки цілковите виснаження примусило людей вийти на роботу[2].

Того року поліції вдалося розгромити місцеву організацію РСДРП. На волі залишилося лише 7 соціал-демократів. Але пролетарі не припинили революційної боротьби. 14 вересня 1907 року сталася сутичка між поліцією і робітниками. Озброєні камінням, кілками, дишлами, вони примусили козаків та поліцаїв відступити. На честь цієї перемоги робітників одна з вулиць Токмака названа іменем 14 вересня.

Наприкінці 1907 року Севастопольський комітет РСДРП відрядив до Великого Токмака більшовика П. М. Никифорова, який сприяв пожвавленню діяльності партійного осередку. Наступного року сюди приїхав відомий російський робітник-революціонер П. О. Мойсеєнко — один з організаторів Морозовського страйку. Для маскування революційної роботи він разом з більшовиком І. Ю. Захаренком та ще кількома робітниками організував слюсарно-механічну майстерню. Та поліція почала стежити за «майстернею», і, щоб не потрапити в її лабети, П. О. Мойсеєнко 1909 року виїхав до Горлівки[3].

Пізніше, в роки нового революційного піднесення, керівником великотокмацьких соціал-демократів став член Олександрівської більшовицької організації Й. Т. Леппік. Після шестимісячного перебування у в'язниці він приїхав до Великого Токмака і влаштувався робітником на заводі Фукса. Керуючись настановами ленінської партії та її органу «Правды» (великотокмацькі більшовики одержували 10 примірників газети), Й. Т. Леппік та його однодумці закликали трудящі маси до нових класових битв[4].

Соціал-демократична організація спиралася на місцевих робітників, кількість яких невпинно зростала. Тільки на заводах Фукса і Клейнера у першому десятиріччі XX ст. працювало 1,5 тис. робітників. Це були одні з найбільших підприємств північної Таврії.

Завдяки спорудженню 1910 року залізничної лінії Великий Токмак — Федорівка виробництво сільськогосподарських машин на заводах швидко зростало. 1913 року вони випустили 5 тис. букерів і стільки ж жниварок-лобогрійок та сівалок. Крім того, на одному з підприємств було освоєно виробництво молотарок (до 500 на рік). Набагато збільшилася кількість робітників і на інших промислових підприємствах — заводі газованих вод та горілчаному, у ремісничих майстернях тощо. У 1908 році 722 родини займалися промислами.

Проте значна кількість жителів продовжувала працювати в сільському господарстві. Серед хліборобів у зв'язку з проведенням столипінської аграрної реформи дедалі більше поглиблювалося класове розшарування. В 1908 році з 2299 господарств безземельних було 8, засівали менше десятини — 17, від 1 до 5 десятин — 414. Ці 439 селянських родин не могли існувати за рахунок своїх господарств і поступово перетворилися у напівпролетарів. Ще 113 господарів, які здавали свої наділи в орен-

[1] П. Н. Никифоров. Муравьи революции. М., 1958, стор. 84.
[2] Кримський облдержархів, ф. 26, оп. 3, спр. 5, арк. 259; ЦДІА УРСР у Києві, ф. 575, оп. 1, спр. 13, арк. 371.
[3] П. А. Мойсеенко. Воспоминания старого революционера. М., 1966, стор. 203.
[4] Запорізький облпартархів, ф. 337, оп. 1, спр. 46, арк. 1—2.

ду, постійно ходили на заробітки до Криму та інших місць. Це вже були сільські пролетарі. Кількість дворів, що засівали менше 10 десятин, також зростала і 1908 року становила 1015 господарств. Таким чином, переважна більшість великотокмацьких селян була бідняцькою. 827 середняцьких господарств, що засівали від 10 до 25 десятин, ледь-ледь зводили кінці з кінцями. І тільки 18 куркулів, що мали по 25—50 і більше десятин посіву, витримували конкуренцію великих капіталістичних господарств за рахунок жорстокої експлуатації дешевої праці наймитів[1].

У цей час Великий Токмак за своїм виглядом був звичайним селом. Тут переважали хатини із саману або сплетені з лози, обмазані глиною. В них жила біднота. Вулиці були курні, майже без зелені. В центрі — брудний майдан, де височів собор. Навколо нього розташувалися численні крамниці і десяток шинків, власниками яких були місцеві купці. Їм же належали заїжджий двір і готель. Містечко мало лікарню на 15 ліжок з одним лікарем, двома фельдшерами та акушеркою, а також приватну аптеку, які обслуговували 2 населені пункти, де проживало 29,5 тис. чоловік[2].

Населення Великого Токмака у переважній більшості було неписьменним. Перший навчальний заклад — парафіяльну школу — тут було відкрито у 1836 році. Її відвідувало близько 50 дітей. В середині XIX ст. кількість учнів зросла до 90. У 80-х роках у містечку налічувалося 5 початкових шкіл. Проте загальний рівень письменності, особливо серед селянства, майже не підвищився. У 1886 році з 5818 селян вміли читати й писати лише 615, у т. ч. тільки 67 жінок. У першому десятиріччі XX ст. кількість початкових шкіл збільшилася до 19. Але знов таки в них навчалися переважно діти місцевої буржуазії, ремісників і значно менше — селян. З 1950 селянських родин Успенівської і Троїцької общин відвідували школи лише 598 хлопчиків та 235 дівчаток[3]. Це була незначна частка дітей шкільного віку.

У Великому Токмаку налічувалося 4 церкви, а культурних закладів було дуже мало. Діяла відкрита в 90-х роках XIX ст. маленька земська бібліотека. 1913 року споруджено кінотеатр, невелику друкарню.

З початком першої світової війни заводи, які належали німцям, було секвестровано і передано в розпорядження Південно-Західного фронту. Тут для потреб армії почали виготовляти тачанки, похідні кухні та камери для дезинфекції солдатського одягу. Частину цехів пристосовано для ремонту автомобілів. Крім того, в 1915 році командування фронтом організувало у Великому Токмаку автомобільні ремонтні майстерні, де працювало 200 військовослужбовців.

Чим далі затягувалася війна, тим більше гіршало становище трудящих через дорожнечу, зростання податків, реквізиції коней та продовольства. Значну частину чоловіків мобілізовано на фронт. Чимало з них загинуло або було покалічено. Після перемоги Лютневої буржуазно-демократичної революції і повалення царизму з'явилася надія на швидке закінчення кривавої бойні. З березня 1917 року у Великому Токмаку відбулася багатолюдна демонстрація, її учасники співали революційних пісень, які вперше тут відкрито лунали на вулицях. Увечері проведено загальноміський мітинг робітників і солдатів, на якому вирішено роззброїти поліцію і створити народну міліцію, негайно звільнити політичних в'язнів.

5 березня 1917 року було обрано Великотокмацьку Раду робітничих, селянських і солдатських депутатів. Проте, меншовики й есери, які верховодили в Раді, всупереч більшовицькій фракції проводили політику угодовства з т. зв. громадським комітетом, який був органом місцевої буржуазії[4].

У цей час об'єднана соціал-демократична організація Великого Токмака налічувала понад 60 чоловік. Більшовики в ній становили окрему групу. Вони активізу-

[1] Сборник по основной статистике, вып. 1, стор. 94, 124—140.

[2] Статистический справочник Таврической губернии, ч. 2, вып. 1, стор. 44.

[3] «Журнал Министерства государственных имуществ», 1847, ч. 25, разд. 4, стор. 9; Обзор положения начального народного образования в Таврической губернии за 1907/08 у. г., стор. 6.

[4] Журнал-газета «Радянський степ», спеціальний випуск, присвячений історії встановлення Радянської влади на Мелітопольщині з нагоди 10-річчя Великого Жовтня. Мелітополь, 1927, стор. 34.

вали роботу в профспілках, що їх у квітні—травні організовано на місцевих заводах, а також серед селян. Дійову допомогу їм подавав Центральний Комітет РСДРП(б). У травні 1917 року до Великого Токмака прибув з Москви комуніст Н. Сватковський. Більшовицьку агітацію серед трудящих міста розгорнули електротехнік військової частини Матвєєв, робітники Ленжен і Тимофєєв, що приїхали з Олександрівська, одеський робітник Таран, працівники місцевих заводів Пред, Скориченко, Залозний та ін.[1] З липня більшовики встановили постійний зв'язок з Центральним Комітетом РСДРП(б).

Вплив більшовиків на трудящих Великого Токмака і солдатів значно посилився після липневих подій в Петрограді та розгрому корніловщини. 4 вересня відбувся солдатський мітинг, який підтримав більшовиків. Вони керували вересневими страйками великотокмацьких робітників і залізничників. У жовтні 1917 року більшовики виділилися в самостійну більшовицьку організацію.

Звістка про перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції в Петрограді і Москві викликала у трудящих Великого Токмака величезне політичне піднесення. Кілька днів підряд тут проходили демонстрації. Наприкінці листопада 1917 року відбувся II з'їзд більшовиків Таврійської губернії. В його роботі взяв участь представник від 109 комуністів Великого Токмака[2].

У січні 1918 року проголошено Радянську владу і ліквідовано буржуазні органи Тимчасового уряду. Трудящі переобрали Раду робітничих, селянських і солдатських депутатів, а наступного місяця — обрали волосну Раду. Вона запровадила на підприємствах робітничий контроль, 8-годинний робочий день. Було націоналізовано великі крамниці, для підтримання революційного порядку організовано загони народної міліції.

Згідно з ленінським декретом земвідділ волосної Ради на своєму першому засіданні ухвалив відібрати у багатіїв лишки землі і роздати її найбіднішим селянам. Крім того, їм допомогли тяглом і зерном, конфіскованим у куркулів[3].

Навала на Україну австро-німецьких загарбників, яким допомагали націоналістичні прихвосні з Центральної Ради, перервала соціалістичне будівництво. Наприкінці квітня 1918 року до Великого Токмака вдерлися війська окупантів і гайдамаків. Більшовики пішли у підпілля, щоб організувати боротьбу трудящих проти ворога. У листопаді 1918 року під ударами Червоної Армії з фронту і партизанів з тилу австро-німецькі загарбники залишили Великий Токмак. Влада перейшла до ревкому, який негайно взявся за встановлення революційного порядку і налагодження роботи промислових підприємств. Робітники заводу сільськогосподарських машин наприкінці 1918 року ухвалили націоналізувати підприємство і приступили до організації виробництва.

Невдовзі почалася підготовка виборів до місцевих Рад. Більшовицький комітет і ревком повели широку роз'яснювальну роботу серед населення. Було надруковано звернення, яке закликало трудящих проявити політичну зрілість, не допустити обрання до Рад меншовиків, есерів, буржуазних націоналістів, віддати свої голоси за комуністів[4].

Вибори до волосної Ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів відбулися у січні 1919 року. Проте Рада практично нічого не встигла зробити, бо в тому ж місяці містечко захопили війська білогвардійського корпусу генерала Тілло. У Великому Токмаку і Гальбштадті (нині Молочанськ) вони розстріляли близько тисячі робітників, селян і солдатів[5]. У цій звірячій розправі контрреволюціонерам допомагали німецькі колоністи. Але білогвардійці протрималися недовго. Почався наступ червоних військ. Великий Токмак кілька разів переходив з рук у руки.

---

[1] Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні, т. 2, стор. 334, 335.
[2] ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 1, спр. 268, арк. 11.
[3] Філіал Запорізького облдержархіву в Мелітополі, ф. Р-690, оп. 1, спр. 1, арк. 7.
[4] ЦДАЖР УРСР, ф. 1337, оп. 1, спр. 1, арк. 1.
[5] Гражданская война на Украине, т. 1, кн. 2, стор. 234.

10 березня 1919 року 2-а бригада 1-ї Задніпровської радянської дивізії під командуванням П. Ю. Дибенка визволила його від ворога.

Наступного дня тут було створено тимчасовий волосний ревком на чолі з М.М. Бабенком, а невдовзі відновила діяльність і партійна організація. На перших її зборах 20 березня 1919 року обрано комітет на чолі з робітником К. Г. Скориченком. 6 квітня 1919 року трудящі обрали новий склад Ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, а 11 квітня виконком Ради прийняв справи від ревкому. За ініціативою виконкому селяни волості зібрали і надіслали кілька вагонів хліба для робітників Москви й Петрограда. Народний комісаріат постачання РРФСР 12 квітня 1919 року висловив трудящим Великого Токмака щиру подяку. Жителі палко відгукнулися на заклик більшовиків вступати до Червоної Армії. На 16 квітня 1919 року до її лав записалося близько тисячі добровольців[1].

Плідну роботу проводила Великотокмацька Рада щодо реорганізації профспілок і створення їх на кожному підприємстві. Великотокмацькі профспілки відіграли важливу роль у зміцненні органів Радянської влади, налагодженні виробництва. З їх допомогою проведено націоналізацію електростанції та млина, реквізовано будинки багатіїв, що втекли з білогвардійцями. В них поселилися родини червоноармійців і безробітних. У травні 1919 року на місцеву буржуазію накладено податок у сумі 4 млн. крб., запроваджено для неї трудову повинність. Встановлювався контроль за приватною торгівлею продуктами. Та продовольства все ж не вистачало, з 30 травня його відпускали по картках. Комітети бідноти, створені для згуртування навколо Радянської влади найбіднішого селянства, а також для боротьби з куркулями, провадили реквізиції продовольства у багатіїв, відбирали у них надлишки землі і реманенту.

Незважаючи на великі господарські труднощі, Великотокмацька Рада не забувала про налагодження культурного і побутового обслуговування населення. Вона відкрила курси лікнепу для дорослих і школу для дітей. Почали працювати інфекційна лікарня, 2 націоналізовані аптеки[2].

Радянське будівництво в місті відбувалося в дуже складній обстановці. В травні 1919 року почала наступ армія Денікіна. 7 червня робітники сформували збройний загін, який допомагав бійцям 14-ї армії захищати містечко від ворога. Однак 12 червня 1919 року під натиском переважаючих сил денікінців радянські частини залишили Великий Токмак. Зафронтбюро ЦК КП(б)У на початку липня 1919 року відрядило до Великого Токмака 10 партійних працівників для організації більшовицького підпілля у тилу білогвардійських військ. Вони проводили велику роботу по створенню повстанських загонів, розкладу армії Денікіна[3].

Наприкінці грудня 1919 року 42-а стрілецька дивізія і 3-й кінний корпус радянських військ після запеклого бою визволили від ворога Великий Токмак. Олексіївський білогвардійський полк було розгромлено, генерал Кутепов ледве втік.

У січні 1920 року відновила діяльність парторганізація. Політвідділ дивізії допоміг створити ревком, його очолив робітник П. Г. Діденко. Ревком займався заготівлею хліба, забезпеченням продовольством найбіднішого населення та військових госпіталів. Було відкрито їдальню, дитячий садок, кінотеатр.

Парторганізація, яка наприкінці квітня 1920 року налічувала 45 членів і 30 кандидатів у члени партії, періодично організовувала суботники, в яких брало участь також багато безпартійних. Особливо масовим був суботник, що відбувся 1 травня 1920 року[4].

На початку літа 1920 року Великий Токмак знов опинився у прифронтовій зоні. 10—12 червня тут йшли запеклі бої між червоноармійськими частинами і врангелів-

[1] За власть Советов, стор. 80; Кримський облпартархів, ф. 1, оп. 3, спр. 8, арк. 4.
[2] Філіал Запорізького облдержархіву в Мелітополі, ф. Р-707, оп. 1, спр. 27, арк. 3, 5.
[3] Гражданская война на Украине, т. 2, стор. 139, 216, 724.
[4] Нариси історії Запорізької обласної партійної організації, стор. 85, 88; газ. «Звезда», 30 квітня 1920 р.

ськими військами. Завдяки перевазі в живій силі і техніці ворогу вдалося захопити містечко. Вздовж річки Куркулака врангелівці створили міцний плацдарм. Тут були зосереджені 2-й армійський корпус генерала Слащова, кінна група генерала Шифнер-Маркевича, Дроздовська піхотна та 2-а кавалерійська дивізії 1-го армійського корпусу. Наприкінці липня — на початку серпня 1920 року в районі містечка бої проти білогвардійців вели частини 2-ї Кінної армії та військова група в складі 46-ї і 42-ї стрілецьких дивізій на чолі з І. Ф. Федьком. До цієї ж групи входила Петроградська бригада червоних курсантів. Героїчно бився проти ворога інтернаціональний батальйон під командуванням угорського комуніста, пізніше відомого революційного письменника Мате Залки (в майбутньому, в роки визвольної боротьби в Іспанії,— генерала Лукача)[1].

14 жовтня 1920 року командуючий Південним фронтом М. В. Фрунзе направив у тил білих 5-ту кавалерійську дивізію під командуванням Я. П. Балахонова. 16 жовтня під час сміливого рейду на станції Великий Токмак червоні кіннотники знищили склад боєприпасів, спалили 6 аеропланів і 3 бронемашини. Був зарубаний отаман донських білокозаків генерал Богаєвський, а на зворотному марші бійці захопили в полон генерала Топіліна. Для боротьби з 5-ю дивізією ворог змушений був відкликати з фронту чимало піхоти й кінноти, що полегшило наступ основних сил Червоної Армії[2].

Остаточно Великий Токмак визволено від білих 28 жовтня 1920 року. Це здійснили воїни 42-ї дивізії 13-ї армії. Було відновлено органи Радянської влади. В листопаді розгорнув роботу партійний комітет, на допомогу якому ЦК КП(б)У відрядив 8 комуністів. Партком і ревком очолили боротьбу населення проти махновських банд, які тероризували всю округу. В боротьбі з бандитами Великотокмацька парторганізація втратила майже 150 своїх членів[3]. Проте, незважаючи на труднощі, партком і волревком дедалі посилювали організаційну роботу як у Великому Токмаку, що в березні став повітовим центром, так і в повіті. Наприкінці 1920— на початку 1921 року в 6 навколишніх селах вони організували комнезами, провели «Тиждень селянина», під час якого до сіл було направлено похідні кузні, шевські та швацькі майстерні, а також агіт- і культбригади.

Для боротьби з голодом, який у 1921—1922 рр. спіткав Великотокмацький повіт, створювалися селянські комітети взаємодопомоги. Парторганізація провадила збирання коштів і продовольства, розповсюдила тисячу квитків спеціальної лотереї. Всього зібрали 25 млн. крб. і 100 пудів продуктів. Крім того, трудящі Полтавщини надіслали 150 млн. крб. Високу свідомість виявили великотокмацькі робітники. Вони відрахували до фонду допомоги голодуючим 2 проц. заробітку, а також гроші, одержані за понаднормову роботу, збирали продовольство, одяг тощо[4]. Все це дало можливість налагодити харчування дітей, організувати допомогу родинам червоноармійців та інвалідів громадянської війни. На підприємствах і в установах відкрили їдальні.

Влітку 1922 року становище в повіті лишалося ще тяжким, оскільки середній врожай не перевищував 15 пудів з десятини. Але дедалі зростаюча допомога держави дала можливість до середини 1923 року остаточно подолати голод.

Величезна робота, яку проводили члени повітової парторганізації по боротьбі з голодом і розрухою, ще більше підняла авторитет комуністів. Про це свідчать наслідки виборів до місцевих Рад, які відбулися влітку 1922 року. Всіх членів і кандидатів у члени РКП(б), що проживали в селах, обрано до сільських Рад. Серед депутатів Великотокмацької Ради теж переважали комуністи. На кінець 1922 року партійна організація складалася з 6 партосередків, що мали 78 членів і кандидатів

[1] Гражданская война на Украине, т. 3, стор. 184—185; Я. Гордон. Матэ Залка. М., 1956, стор. 24.
[2] ЦДАРА, ф. 1025, оп. 1, спр. 30, арк. 415.
[3] АІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 6, спр. 58, арк. 4, 59; оп. 1—5, спр. 630, арк. 2.
[4] Запорізький облдержархів, ф. Р-564, оп. 1, спр. 451, арк. 125.

Лікнеп у ливарному цеху заводу ім. Кірова. Великий Токмак, 1932 р.

у члени партії. Комуністи, зокрема Й. Т. Леппік, Г. Я. Суботін, К. Щеглов регулярно виїжджали в села з доповідями на політичні теми, а також для проведення посівних і збиральних кампаній. Щомісяця для роботи на селі виїздило від 12 до 28 чоловік[1].

У вересні 1922 року відбулася повітова партійна конференція, яка обговорила питання організації культурно-масової роботи серед жінок, дальшого розвитку народної освіти. Та основну увагу конференція приділила відбудові й розвитку промислових підприємств. Ще 1921 року заводи сільськогосподарських машин об'єднано в одне підприємство — «Червоний прогрес». В той час на заводі почав свою трудову діяльність О. Г. Івченко (1903—1968) — в майбутньому видатний конструктор авіаційних двигунів, дійсний член АН УРСР, лауреат Ленінської і Державної премій, Герой Соціалістичної Праці. В 1921 році він був одним з ініціаторів створення комсомольської організації Великого Токмака, яку очолив тоді колишній червоногвардієць О. Саєнко[2]. За ініціативою комсомольців, що брали найактивнішу участь у відродженні промисловості міста, при заводі «Червоний прогрес» відкрили школу фабрично-заводського учнівства. Підлітки поєднували тут працю на виробництві із загальноосвітньою підготовкою та набуттям технічних знань за фахом токарів, слюсарів і фрезерувальників. Комсомольці самі обладнали майстерню для занять молоді.

У 1922 році завод «Червоний прогрес» почав випуск сівалок, букерів, косарок і віялок. Невдовзі підприємство перейшло до виробництва двигунів внутрішнього згоряння потужністю від 10 до 35 кінських сил. 1923 року колектив заводу в співдружності з машинобудівниками Кічкаського заводу № 14 виготовив перший радянський трактор «Запорожець». Випробування показали, що він має кращі якості, ніж американський «Фордзон». Того ж року «Запорожець» експонувався на сільськогосподарській виставці в Москві і йому присуджено золоту медаль[3]. 1923 рік відзначився ще одною подією — Великий Токмак став селищем міського типу, центром Великотокмацького району Мелітопольської округи.

До 1926 року трудящі Великого Токмака в основному відбудували промислові підприємства. Тут діяли млин, олійня та невелика електростанція. Найбільшим підприємством був завод сільськогосподарського машинобудування «Червоний прогрес», на якому працювало понад 1,2 тис. робітників. У 1925 році тут виготовили 282 трактори «Запорожець», понад 10 тис. букерів, 1465 двигунів тощо. Продукція заводу була відома не тільки в Радянському Союзі, а й за рубежем. Того року до Ірану відправлено 1 тис. віялок, до Туреччини — 3 тис. букерів[4].

Велику роль відігравала заводська партійна організація. Вона стала опорою райкому партії в проведенні найважливіших політичних кампаній. Під час масової колективізації селянських господарств комуністи послали на село кращих виробничників — Вінвітіна, Кривошея, Коржа, а також Завгороднього. Протягом 1929—1931 рр. селяни Великого Токмака за допомогою селищної партійної організації створили три колективні господарства — ім. Калініна, ім. Сталіна і «Колгоспна

---

[1] АІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 1—8, спр. 2, арк. 5.
[2] Газ. «Правда», 3 липня 1968 р.
[3] Чарівними стежками. Запоріжжя, 1962, стор. 73.
[4] Запорізький облдержархів, ф. Р-564, оп. 1, спр. 1123, арк. 17, 77; газ. «Радянський степ», 1 травня, 12 грудня 1926 р.

перемога». З 1931 року почала працювати Великотокмацька МТС. Того ж року на заводі «Червоний прогрес» створено курси ремонтників сільськогосподарських машин[1].

Селищна партійна організація, що 1935 року налічувала 336 членів і 156 кандидатів у члени ВКП(б), повсякденно дбала про добір і виховання кадрів, розгортання соціалістичного змагання, збільшення потужності дизелебудівного підприємства, якого 1934 року перейменовано на завод ім. Кірова. Тут збудовано механоскладальний, компресорний, бронзоливарний та ін. цехи, пущено другу чергу електростанції, обладнано центральну лабораторію. Колектив заводу (близько 4 тис. чоловік), працюючи по-ударному, невпинно удосконалював вироблювану продукцію. За освоєння нових видів двигунів для оборонної промисловості велику групу робітників та інженерно-технічних працівників нагороджено орденами і медалями. 1934 року завод випустив продукції на 13 млн. карбованців.

Розвивалися й інші підприємства Великого Токмака. На 280 тис. крб. щороку видавав будівельних матеріалів цегельно-черепичний завод № 4, більше як на 3 млн. крб.— артіль «Колективіст», яка виготовляла циліндри та поршні для двигунів внутрішнього згоряння. Різні сорти хліба, фруктові води випускала артіль «Серп і молот», гончарні вироби — артіль «Зоря»[2].

Великі зрушення сталися і в сільському господарстві. Напередодні Вітчизняної війни великотокмацькі колгоспи об'єднували 503 двори хліборобів і мали близько 2,4 тис. га орної землі. Їх валовий прибуток перевищував 1,3 млн. крб. На трудодень колгоспники одержували пересічно по 4 крб. і 2 кг хліба[3].

Водночас з розвитком народного господарства зростало населення. За шість передвоєнних років воно збільшилося з 8,1 тис. до 29,7 тис. чоловік. 1938 року Великий Токмак віднесено до категорії міст районного підпорядкування. Тут з'явилися нові квартали і вулиці. Для трудівників заводу ім. Кірова споруджено 20 чотириповерхових житлових будинків. Шосейний шлях з'єднав Великий Токмак з Молочанськом. Працювали електростанція, пошта, багато магазинів. Трудящі чимало зробили для озеленення міста. Його окрасою став парк.

Значно поліпшилося медичне обслуговування трудящих. У новозбудованій лікарні на 200 ліжок працювали 13 лікарів.

Багато зроблено і в галузі культури та освіти. Напередодні Вітчизняної війни у Великому Токмаку було 13 загальноосвітніх шкіл, а також механічний технікум, школа медичних сестер і обласна школа колгоспних бухгалтерів.

Тут відкрили 8 клубів, 2 кінотеатри, бібліотеки. З січня 1931 року почала виходити районна газета «Більшовицьким шляхом» перейменована пізніше на «Комуністичним шляхом»; життя колективу заводу ім. Кірова всебічно висвітлювала багатотиражка «Червоний двигун».

З натхненням працювали трудящі міста, щоб зробити свою соціалістичну Батьківщину ще сильнішою, могутнішою, зміцнити її обороноздатність. Коли почалася Вітчизняна війна, вони всі стали на захист Вітчизни. На багатолюдному мітингу 24 червня 1941 року жителі міста запевнили Радянський уряд і Комуністичну партію, що віддадуть усі сили для розгрому ворога. До лав Червоної Армії пішли сотні громадян. 90 проц. робітників заводу вступило до народного ополчення. Незважаючи на нестачу робочих рук, дизелебудівники перевиконали виробничу програму червня. Кожний, хто лишився біля верстата, працював за двох і трьох. Знатний стахановець заводу Ф. К. Яковенко винайшов і впровадив у виробництво ефективне пристосування, завдяки якому продуктивність праці зросла в сто разів[4].

У серпні почалася евакуація підприємств і установ міста. В глиб країни було

---

[1] Газ. «Більшовицьким шляхом» (Токмак), 11 вересня 1931 р., 21 червня 1932 р.; Запорізький облдержархів, ф. Р-1236, оп. 4, спр. 12, арк. 2.

[2] Запорізький облдержархів, ф. Р-1217, оп. 1, спр. 13, арк. 74, 75.

[3] Там же, ф. Р-1236, оп. 1, спр. 158, арк. 14; оп. 4, спр. 12, арк. 2, 8.

[4] Там же, ф. Р-1217; оп. 3, спр. 2, арк. 70, 71.

І. К. Щава — комісар партизанського загону, що діяв у Токмацькому районі в 1941—1943 рр. Фото 1941 р.

вивезено обладнання заводу ім. Кірова та промислових артілей, а також 10 тис. тонн хліба, тисячу голів худоби, багато сільськогосподарської техніки тощо. Туди ж виїхали і основні кадри робітників й службовців.

Для боротьби проти ворога у Великому Токмаку створили підпільний райком партії, невеликий партизанський загін та диверсійну групу з 20 чоловік. Члени диверсійної групи пройшли підготовку в спеціальній школі. Проте, обстановка склалася так, що частина підпільників змушена була залишити район разом з частинами Червоної Армії.

7 жовтня 1941 року гітлерівці захопили місто. Вони вишукували і знищували усіх активістів Радянської влади. За два роки окупації фашисти стратили 164 жителі, близько 3 тис. чоловік вивезли на німецьку каторгу[1]. Але трудящі не скорилися і вели боротьбу з ворогом не на життя, а на смерть.

З членів загону і диверсійної групи, які залишилися в місті, комуністи Г. П. Буркут, В. В. Веретенников і В. О. Федюшин організували у жовтні 1941 року підпільну групу. До її складу ввійшли також П. П. Буркут, А. А. Жуков, А. М. Рябушко й інші. Пізніше до групи вступили диспетчер Мелітопольського відділку залізниці О. Т. Вересович, колишній політрук винищувального батальйону робітник дизельного заводу І. П. Колоколов, партизан часів громадянської війни колгоспник О. С. Буркут, учитель М. К. Шматченко, радянський офіцер Ю. Г. Полковников та інші[2]. Наприкінці 1941 року у місті створено партизанський загін, командиром якого став В. Г. (І. К.) Акулов, а комісаром— колишній голова міськради І. К. Щава. Партизани підтримували зв'язок з членами диверсійної групи. Вже пізніше, в останній період війни, у Великому Токмаку діяла група розвідників Червоної Армії, що складалась з херсонських комсомолок О. Зубко-Бойко, Д. Василенко, В. Калачової і Л. Лиховод. Ця група мала широку підтримку серед місцевих жителів[3].

Народні месники насамперед намагалися паралізувати або ж принаймні порушити рух на залізничних лініях, які окупанти використовували для транспортування військ і зброї на фронт та вивезення награбованого майна до Німеччини. Кожна диверсійна операція старанно готувалась. У листопаді 1942 року на перегоні Чокрак — Плавні підпільники пустили під укіс ешелон із зерном, рух на дільниці припинено на 2 доби. Взимку 1943 року партизани розібрали залізничну колію на 68-му кілометрі перегону Стульневе — Великий Токмак, внаслідок чого під укіс пішов ешелон з фашистськими солдатами. З грудня 1942 по березень 1943 року на залізничних станціях Великий Токмак, Світлодолинська та Полугород було проведено понад 80 диверсій.

Підпільники та партизани здійснювали й інші бойові операції. В. Г. Акулов і Ю. Г. Полковников знищили двох поліцаїв і німецького унтер-офіцера. В лютому 1943 року партизанові І. П. Колоколову вдалося здобути у міській управі анкети на фашистських посібників і таким чином викрити ворожу агентуру. Під час виконання одного із завдань по врятуванню товаришів від переслідувань ворога гітлерівці схопили В. В. Веретенникова і П. П. Буркута. Після жорстоких катувань патріотів розстріляли на околиці міста.

За допомогою поліцаїв гестапівцям вдалося вислідити радянських підпільників. У березні 1943 року почалися масові арешти, під час яких загинули І. К. Щава та В. Г. Акулов. Гітлерівці схопили І. І. Кирюшина, В. Т. Мащенка, П. Д. Щуся, О. О. Дзюбу. Їх жорстоко катували, але підпільники не виказали решту товаришів.

[1] Запорізький облдержархів, ф. Р-2931, оп. 1, спр. 19, арк. 5, 6.
[2] Запорізький облпартархів, ф. 102, оп. 1, спр. 20, арк. 1, 30, 31.
[3] Газ. «Наддніпрянська правда» (Херсон), 15 грудня 1965 р.

Виняткову мужність проявив О. С. Буркут. Гестапівці намагалися довідатися від нього, де партизани сховали зброю. О. С. Буркут повів їх до колодязя і кинувся в нього, намагаючись потягти за собою одного з поліцаїв[1].

За героїзм, виявлений в боротьбі проти німецько-фашистських загарбників, великотокмацьких партизанів нагороджено медалями «За відвагу» і «За бойові заслуги».

Герої Радянського Союзу уродженці Токмака. Фото 1945 р.

Г. У. Охай. П. І. Матюх.

Червона Армія, долаючи опір німецько-фашистських військ, успішно просувалася на захід. Щоб затримати переможний наступ радянських воїнів, гітлерівці спорудили вздовж річки Молочної та Пришибських висот міцно укріплений рубіж оборони[2]. Під Великим Токмаком в середині вересня 1943 року почалися запеклі бої. 20 вересня воїни 3-ї гвардійської Волноваської, 109-ї гвардійської, 151-ї і 302-ї стрілецьких дивізій при підтримці 305-ї Павлоградської штурмової авіаційної дивізії визволили місто від окупантів.

У битві за Великий Токмак загинуло близько 500 радянських воїнів. Чотирьом з них посмертно присвоєно звання Героя Радянського Союзу: командирові артилерійського полку майорові Є. М. Гришунову, гвардії лейтенанту М. І. Москаленкові, гвардії капітану І. М. Нестеренкові, уродженцю Грузії ст. сержанту Л. І. Аваліані[3]. Після війни на могилах загиблих воїнів і партизанів жителі міста встановили пам'ятники, на вулиці Революційній споруджено обеліск.

Чимало подвигів на фронтах Вітчизняної війни здійснили і воїни-великотокмачани. Уродженець міста Г. У. Охай в роки війни підготував близько 300 льотчиків-винищувачів, брав участь у 22 повітряних боях, під час яких знищив чимало німецьких літаків. За ратні подвиги Г. У. Охаю присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

З першого і до останнього дня війни бився з ворогом у лавах Червоної Армії слюсар П. І. Матюх. 1943 року, коли радянські воїни штурмували оборонні укріплення фашистів під Мелітополем, він замінив тяжкопораненого командира підрозділу. В цьому бою старшина П. І. Матюх особисто знищив 19 ворожих солдатів і 2 кулеметні точки. За мужність, вміле командування підрозділом йому присвоєно звання Героя Радянського Союзу[4]. Батьківщина високо оцінила ратні подвиги жителів Великого Токмака. 1,5 тис. з них нагороджено орденами і медалями.

Не менший подвиг здійснювали і ті великотокмачани, які в дуже тяжких умовах відбудовували місто. Після вигнання окупантів воно являло собою купу руїн. Над згарищами куріли хмари чорного диму. Гітлерівці зруйнували промислові споруди, спалили близько 1,6 тис. житлових будинків, знищили дитячі садки, клуби. Школи, лікувальні заклади були перетворені на склади і конюшні, а подекуди спалені. Фашисти розграбували колгоспи. За неповними даними, загальна сума збитків, завданих місту, становила 95 млн. карбованців[5].

Після визволення міста велика відбудовча робота розгорнулася передусім на заводі ім. Кірова, куди невдовзі повернулася з евакуації значна частина працівників. Вже в 1944 році тут були відбудовані механічний та інструментальний цехи,

---

[1] Запорожская область в годы Великой Отечественной войны, стор. 98—104, 195—197.
[2] Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу, т. 2, стор. 310.
[3] Газ. «Запорізька правда», 30 березня 1965 р.
[4] Подвигом славны твои земляки, стор. 188—190, 303, 304.
[5] Запорізький облпартархів, ф. 102, оп. 30, спр. 20, арк. 19; Запорізький облдержархів, ф. Р-1236, оп. 2, спр. 12, арк. 222, 300, 328.

Руїни механічного цеху заводу ім. Кірова. Великий Токмак, 1943 р.

частково ливарний і механоскладальний. Підприємство почало випускати продукцію для фронту. Із своїх особистих заощаджень працівники заводу передали до фонду оборони 132 тис. крб. з проханням побудувати літак ім. Героя Радянського Союзу Є. М. Гришунова.

Того ж року в місті здано в експлуатацію перші 2,8 тис. кв. м житла, розпочато спорудження залізничного мосту через річку Токмак. Методом народної будови відновлено шкільні і клубні приміщення; налагоджено роботу закладів охорони здоров'я, відкрито крамниці, їдальні.

Паралельно йшло відродження сільськогосподарських артілей. У 1945 році в жодному з трьох колгоспів не було тракторів, автомашин, обробляти землю та перевозити зерно доводилося здебільшого вручну. Занедбані поля дали невисокий врожай: зернових — 7,4 цнт з га, соняшнику — 5,5 центнера[1].

З переможним закінченням Великої Вітчизняної війни сотні воїнів повернулися до міста. Завдяки самовідданій праці трудящих 1948 року повністю відбудовано завод ім. Кірова. За обсягом вироблюваної продукції він перевершив довоєнний рівень. Було відроджено й інші промислові та господарчі підприємства міста. Великотокмацька МТС 1949 року обслуговувала 25 колгоспів району. 1956 року стала до ладу швейна фабрика, де працює понад 400 робітників. Її продукцію можна побачити на прилавках магазинів не тільки в Запорізькій, а й Дніпропетровській, Черкаській областях, у Донбасі. 1958 року в місті пущено хлібозавод. На базі невеликих промислових артілей виросли заводи: цегельно-черепичний, продовольчих товарів і металогосподарчих виробів. Розширено міський побутовий комбінат.

Невпинно зростала потужність заводу ім. Кірова. У 1959 році сюди перевезено обладнання з Мелітопольського дизелебудівного заводу, і підприємство почало спеціалізуватися на виробництві дизелів потужністю 150 кінських сил для нафтодобувної і лісової промисловості, зв'язку, сільського господарства, морського і річкового флоту. За роки семирічки виробництво продукції зросло більше, як у два рази. Місцеві конструктори вперше в країні створили дизелі, що діють на природному газі, і вибухобезпечні двигуни для сільського господарства та вугільної промисловості. Підприємство перейшло на нові умови планування та економічного стимулювання. Заводська партійна організація, яка 1969 року налічувала 1165 комуністів, здійснила підготовчу роботу по підвищенню ефективності виробництва, поліпшенню якості продукції. Активну участь у виробничому і громадсько-політичному житті підприємства бере й комсомольська організація, яка налічує у своїх лавах близько 1,3 тис. юнаків і дівчат. Славу й гордість підприємства становлять новатори. Близько 200 виробничників виконали завдання поточної п'ятирічки за три роки. Шану й повагу своїх товаришів здобули ветерани праці В. М. Товкач, І. Т. Тимощенко і багато інших.

Двигуни заводу ім. Кірова мають великий попит не тільки в радянських республіках, а й за рубежем. Вони експортуються до країн соціалістичного табору, Близького Сходу, Азії та Африки.

Для дальшого промислового розвитку міста велике значення мало спорудження ковальсько-штампувального заводу. Це — передове підприємство з найновішою тех-

[1] Запорізький облдержархів, ф. Р-1236, оп. 2, спр. 123, арк. 156—184.

нологією. У цехах немає молотів, вогнедихаючих печей, ручної праці, метал розігрівається струмами високої частоти. Завод виготовляє велику кількість різноманітних поковок для автомобільних, тракторних, дизелебудівних та інших заводів. Загальна потужність підприємства — 90 тис. поковок на рік. Освоювати нове виробництво допомагали фахівці з Харкова, Дніпропетровська, Челябінська, Куйбишева. У соціалістичному змаганні високих трудових показників добилися сотні передовиків. Бригада, яку очолював ударник комуністичної праці М. В. Володін, виконувала річні завдання на 140 проц., їй присвоєно звання бригади ім. XXIII з'їзду КПРС.

Всього в місті розташовано 17 промислових підприємств, на яких працює понад 18 тис. чоловік.

Певна частина жителів продовжує займатися сільським господарством. Колгоспи міста після об'єднання з артілями сусідніх сіл Лугівки, Заможного, Кутузівки і неодноразового укрупнення стали великими, досить міцними господарствами. Нині колгоспи «Батьківщина» та ім. Калініна щороку збирають по 20—21 цнт зернових з га і навіть у несприятливому за погодними умовами 1969 році вирощено непоганий врожай — по 18,6 цнт зернових на кожному га, по 25,5 цнт кукурудзи.

За останнє десятиріччя поголів'я великої рогатої худоби і свиней майже подвоїлося. Крім того, колгосп «Батьківщина» спеціалізується на розведенні птиці і овець. Грошові прибутки обох господарств перевищують 2 млн. крб. Оплата людино-дня становить пересічно 3 крб. 80 копійок. Протягом останніх трьох років колгоспи побудували корівник, свинарник-маточник, свиновідгодівельник, кормокухню, спорудили криті токи, зерносховище, ремонтну майстерню, артезіанську свердловину тощо.

Боротьбу трудівників колгоспів, промислових підприємств за гідну зустріч 100-річчя з дня народження В. І. Леніна і успішне виконання п'ятирічного плану очолювали первинні партійні організації. Вони об'єднані у міську партійну організацію, що налічує понад 2,7 тис. членів і кандидатів у члени КПРС. Велику роль в господарському житті міста, поліпшенні культурно-побутових умов населення відіграє міська Рада депутатів трудящих. Активізували роботу депутатські групи на підприємствах, будовах, установах. При виконкомі створено позаштатні відділи торгівлі, благоустрою і т. д. З участю депутатів Ради розроблено план забудови міста, яке у грудні 1962 року віднесене до категорії міст обласного підпорядкування, перейменоване на Токмак. Тут створено спеціальне будівельне управління тресту «Мелітопольмашбуд», що виконує значний обсяг житлового і культурно-побутового будівництва. Щороку мешканці одержують по-

Складальний цех заводу ім. Кірова. Токмак, 1968 р.

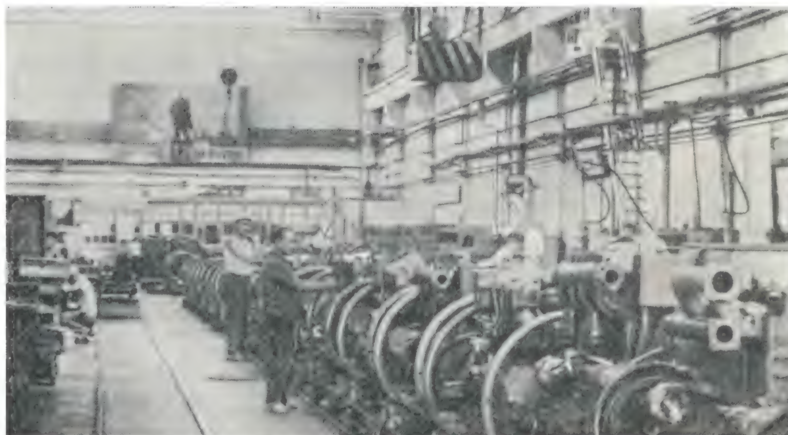

Центральна вулиця м. Токмака. 1968 р.

Г. Г. Чечет — один з перших конструкторів вітчизняних літаків. Великий Токмак, 1911 р.

над 5 тис. кв. м нового житла. У Токмаку налічується 8,3 тис. будинків, в т. ч. близько 140 багатоповерхових. Споруджено залізничний і автовокзал. Місто підключено до системи «Дніпроенерго». Почалася газифікація підприємств і житлових будинків. Прокладаються водопровід, каналізація. На заклик Ради у 1967 році жителі відпрацювали на впорядкуванні міста понад 600 тис. годин. Вони забрукували і заасфальтували 9 км доріг і тротуарів, висадили багато тисяч дерев тощо. Нині довжина вулиць з твердим покриттям і тротуарів становить близько 100 км. Біля річки шумить кронами молодих дерев парк, посаджений комсомольцями, а на південній і західній околицях — лісопарки. В місті багато скверів, садів. Токмак має понад 100 торговельних закладів та їдалень, готель, міськпобуткомбінат тощо.

Жителі широко користуються безплатною медичною допомогою. Міська, дитяча і протитуберкульозна лікарні налічують загалом понад 500 ліжок. На заводах ім. Кірова і ковальсько-штампувальному відкрито медпункти. Є поліклініка, станція переливання крові. Для малюків організовано близько 20 дитячих комбінатів, садків і ясел.

Діти шкільного віку навчаються у 18 загальноосвітніх школах, серед яких є 6 середніх. Працює музична семирічка з класами фортепіано, скрипки, віолончелі, баяна.

Токмацький механічний технікум має два відділення — денне і вечірнє, на яких вчиться понад 1 тис. юнаків і дівчат. При технікумі діють курси підвищення економічних знань інженерно-технічних працівників заводу ім. Кірова. Токарів, слюсарів, ковалів та робітників інших спеціальностей готує Токмацьке державне професійно-технічне училище.

Токмак здавна славився майстрами гончарної справи. Наприклад, у родині Г. П. Пальчика ще діди і прадіди були відомими умільцями. Чудові вироби з кераміки виготовляв старий майстер О. К. Саранча. Нині їх нащадки не лише зберігають, а й розвивають кращі традиції народного мистецтва. Вони виготовляють справжні художні витвори — вази, куманці, баранці, що мають великий попит не тільки в Запорізькій, а й в інших областях України.

Трудящі міста розвивають свої здібності і таланти у численних гуртках художньої самодіяльності 11 клубів. Молодіжний ансамбль пісні і танцю брав участь у республіканському огляді самодіяльних колективів і здобув схвальну оцінку глядачів та жюрі. Велику популярність мають хорова капела і чоловічий хор клубу заводу ім. Кірова. На цьому підприємстві доброю традицією стало щороку проводити огляди-конкурси цехової художньої самодіяльності.

У літньому театрі заводу часто виступають мистецькі колективи Запоріжжя, Києва, Москви і Ленінграда. У червні 1965 року сюди приїжджав прославлений народний хор ім. П'ятницького. Майже все населення міста прийшло на місцевий стадіон спортивного товариства «Авангард», який вміщує 10 тис. глядачів, слухати його концерт. На цьому стадіоні відбуваються свята мистецтва і спортивні змагання, на які теж збирається багато жителів, особливо молоді. Цікава культурно-освітня і масово-політична робота провадиться на агітмайданчиках. У теплу пору року тут відбуваються лекції, проводяться вечори запитань і відповідей, демонструються кінофільми, виступають учасники художньої самодіяльності.

На громадських засадах працює народний університет культури з факультетами

технічного прогресу, радянського права, народних контролерів. В місті діють широкоекранний кінотеатр, палац спорту, 6 бібліотек. Добре дбають тут і про дозвілля дітей. За рахунок дизелебудівного заводу споруджено міський палац піонерів. Є також станції юних натуралістів, юних техніків і дитяча спортивна школа.

Завданню патріотичного виховання трудящих підпорядкована робота народного історико-краєзнавчого музею, а також музею бойової і трудової слави при заводі ім. Кірова. В експозиціях краєзнавчого музею є цікаві матеріали про одного з перших конструкторів вітчизняних літаків Г. Г. Чечета, який тривалий час жив і працював у Токмаку. У 1910—1912 рр., незважаючи на заборону поліції, переборюючи силу-силенну труднощів, він збудував і здійснив випробування аероплана, названного ним «Чур». Відвідувачі музею знайомляться з матеріалами про життя знатних земляків — видатного радянського конструктора авіаційних двигунів О. Г. Івченка, генерала авіації П. Д. Невинного, Героя Соціалістичної Праці П. Х. Різчика та інших.

Оглядаючи музейні експозиції, молодь може наочно порівняти тяжке дореволюційне минуле трудящих з їх щасливим сучасним.

Г. Ф. ДМИТРІЄВ, В. Л. ПАЛЬОХА, С. І. СТРАШНИКОВ

МОЛОЧА́НСЬК

Молочанськ (до 1915 року — Гальбштадт) — місто районного підпорядкування. Розташований на річці Молочній. Відстань до райцентру — 12 км. З ним місто зв'язане шосейним шляхом. На околиці Молочанська є залізнична станція Полугород. Населення — 10,1 тис. чоловік.

З давніх часів на степових просторах Приазов'я кочували численні племена. Поблизу Молочанська розкопано 42 кургани, в яких виявлено 434 поховання: доби бронзи (III—I тисячоліття до н. е.), скіфські (IV—III ст. ст. до н. е.), сарматські (II ст. до н. е.— II ст. н. е.) та пізніх кочівників (X—XIII ст. ст. н. е.)[1].

Наприкінці XVIII ст. уряд Катерини II дозволив переселятися у Північну Таврію німцям-меннонітам[2]. Так у 1803 році поряд з іншими меннонітськими поселеннями виникла і колонія Гальбштадт (Півмісто).

Царизм надавав німцям кращі землі й великі пільги. Кожний двір в Гальбштадті мав 60—65 десятин. Колоністи звільнялися від військової повинності, протягом 30 років не платили податків, діставали від держави на пільгових умовах будівельні матеріали для спорудження житла. Їм надавалося право розвивати торгівлю і промисли. Німці-колоністи жорстоко експлуатували українських і російських наймитів. У першій половині XIX ст. найважливішою галуззю господарства було вівчарство, яке потім поступилося місцем хліборобству. Колоністи займалися також садівництвом і шовківництвом. Щорічне виробництво шовку-сирцю в Гальбштадті становило близько 200 пудів.

1832 року місцевий багатій Нейфельд спорудив пивоварний і оцтовий заводи. Трохи пізніше було засновано гуральню, суконну і шовкомотальну фабрики, різні ремісничі майстерні. Особливо інтенсивний розвиток промисловості в Гальбштадті почався після 1861 року. У 60-х роках купці Франц і Шредер відкрили завод, що виробляв косарки, молотарки, сівалки, плуги, а також цегельно-черепичні преси. Він щороку давав продукції на 260 тис. крб.[3]. Згодом тут відкрито чавуноливарний цех,

---

[1] Археологічні пам'ятки УРСР, т. 8. К., 1960, стор. 3, 16.

[2] Менноніти — релігійна секта, що виникла у XVI ст. в Нідерландах. Особливого поширення набула в Німеччині.

[3] Географическо-статистический словарь Российской империи,т. 1, стор. 612; Кримський облдержархів, ф. 27, оп. 15, спр. 5089, арк. 7.

який випускав литво, поршні, циліндри тощо. На заводі працювало близько 200 робітників. 1880 року збудовано невеликий крохмальний завод, який виготовляв ще й декстрин та рисову пудру. Всі підприємства були кустарного і напівкустарного типу з примітивною технікою.

На початку 80-х років від Гальбштадта відокремився виселок Ней-Гальбштадт (Нове Півмісто). Тут побудували свої житла власники гальбштадтських підприємств, містилося волосне управління, якому були підпорядковані 32 німецькі колонії з населенням 16,7 тис. чоловік, розташувалися заводи фірми «Франц і Шредер». Невдовзі від Ней-Гальбштадта через Гальбштадт до Пришибського мосту було прокладено шосейний шлях. Це сприяло інтенсивному збуту виробів місцевих промислових підприємств.

З розвитком промисловості зростала і кількість робітників, посилювалася їх експлуатація. Заробітна плата була дуже низькою — 20—30 коп. за 12-годинний робочий день. Повна відсутність техніки безпеки призводила до масового каліцтва. Штрафи, жахливі побутові умови, повне політичне безправ'я доповнювали страхітливу картину їхнього життя.

Одночасно поглиблювалося класове розшарування селянства, зокрема німецького. У 1886 році в селищі налічувалося 51 селянське господарство, з яких 18 були безпосівними, 2 засівали менше ніж по 10 десятин, 11 — від 10 до 25 десятин, стільки ж — близько 50 і 9 дворів — понад 50 десятин. Якщо в групі безпосівних дворів 12 були безземельними, а решта здавала свою землю в оренду глитаям, то 26 куркульських господарств орендували 80 десятин в Гальбштадті і 3 тис. десятин у Бердянському, Мелітопольському та інших повітах, навіть на Кубані. Крім того, 2 господарства мали 1700 десятин купленої землі[1]. На багатіїв працювали наймити з 20 місцевих родин і прийшлі.

Революційну роботу серед робітників та селян-наймитів проводила місцева група соціал-демократів, що утворилася 1903 року. Згодом активним її членом став ливарник більшовик В. Г. Писклов, який здобув революційний гарт на флоті під час російсько-японської війни[2]. Соціал-демократи Гальбштадта мали постійні зв'язки з Мелітопольською, Бердянською та Великотокмацькою організаціями РСДРП. Вони поширювали нелегальну літературу, листівки, закликали робітників підтримати боротьбу пролетаріату Росії і України проти самодержавства.

Першою визначною революційною подією в Гальбштадті був страйк 200 робітників чавуноливарного заводу Франца і Шредера, який почався 12 березня 1905 року. Страйкарі зажадали від власників підприємства скорочення робочого дня до 9 годин, підвищення заробітної плати на 30 проц., надання безкоштовної медичної допомоги робітникам та їхнім сім'ям, а також звільнення особливо ненависних майстрів. 17 березня адміністрація підприємства змушена була піти на поступки. Запалена перемогою чавуноливарників, 19 березня застрайкувала більшість працівників парового млина, вимагаючи підвищення заробітної плати. Організатором страйків була соціал-демократична група. Її члени брали участь у розробці вимог робітників, поширювали революційні прокламації. Наприкінці серпня 1905 року в сусідньому селі Мунтау (тепер злилося з містом) поліція виявила 18 примірників відозви «До всіх токмацьких робітників!» і по одному — два примірники листівок «Чому ми говоримо: «Геть самодержавство!»?», «Що таке політична свобода?», «До всього цивілізованого людства!»[3].

27 листопада 1905 року відбулися масові збори робітників Гальбштадта і сіл Пришиба та Альт-Нассау. 10 липня 1906 року на таємній робітничій сходці приїжджі оратори — 2 чоловіки і жінка — закликали до повалення самодержавства і боротьби проти експлуататорів. 28 липня відбулися ще одні збори, на які зійшлося близько

---

[1] Сборник статистических сведений по Таврической губернии, т. 5, таблицы Б 2—5.

[2] Запорізький облдержархів, ф. 1842, оп. 1, спр. 115, арк. 15.

[3] Кримський облдержархів, ф. 26, оп. 1, спр. 434, арк. 19—22, 37, 38; спр. 3, арк. 360; спр. 8212, оп. 1, арк. 436.

200 чоловік: чавуноливарники, робітники цегельного заводу, чорнороби з навколишніх сіл[1].

Революційні події в країні, страйки в Гальбштадті налякали німецьких заводчиків і куркулів. Вони посилили охорону своїх підприємств і господарств, готуючись силою зброї захищати награбовані багатства.

У період спаду революції соціал-демократи Гальбштадта продовжували наполегливу роботу серед мас. Про зростання їхнього впливу на трудящих свідчить той факт, що під час виборів до III Державної думи в 1907 році виборщиком від робітників заводу Франца і Шредера було обрано більшовика В. Г. Писклова — керівника профспілки металістів.

Невпинно підвищувалася класова свідомість місцевих пролетарів. 13 березня 1913 року «Правда» вмістила кореспонденцію з Гальбштадта, в якій повідомлялося, що, усвідомлюючи важливість пролетарської солідарності, гальбштадтські і великотокмацькі робітники в лютому того ж року проводили грошові збори на підтримку страйкарів Харкова. У другу річницю виходу в світ першого номера газети (22 квітня 1913 року) робітники надіслали на адресу редакції привітання та 17 крб. 4 коп. грошей. З цього приводу «Правда» писала, що пролетарі ясно розуміють своє класове становище і прагнуть підтримати свою газету. Під впливом більшовиків робітники гальбштадтських підприємств — українці, росіяни, німці — виступали єдиним фронтом проти своїх експлуататорів.

Напередодні першої світової війни в Гальбштадті налічувалося близько тисячі жителів, з них половина — німці, решта — представники корінної національності[2]. Під час проведення столипінської аграрної реформи чимало німців-колоністів ще більше розбагатіло, а бідняцькі господарства зовсім занепали. 39 куркулів Гальбштадта скупили у розорених селян Бердянського, Мелітопольського, Феодосійського повітів, а також на Кубані і в Терській області 56,3 тис. десятин землі, майже по 1,5 тис. десятин на двір. 40 господарств володіли тільки надільною землею, з них 23 були безпосівні, 13 мали менше 1 десятини; у 7 родин зовсім не було землі. Всі працездатні з 12 бідняцьких дворів мусили на 6—8 місяців виїздити на заробітки до Криму та в інші місця[3].

Робітники, селянська біднота, наймити мешкали в бараках або в сяк-так зліплених саманних хатинах, розташованих на околицях. У центрі в кам'яних двоповерхових будинках, оточених садками і виноградниками, жили багаті німці-колоністи. В селищі було близько десятка невеликих промислових підприємств, кілька крамниць, діяло товариство взаємного кредиту (банк). Працювали аптека і невеличка амбулаторія. Лікар, фельдшер та акушерка обслуговували 30 сіл волості з 16,3 тис. населення.

Одразу після заснування Гальбштадта для німців було відкрито перше, а потім і друге двокласні міністерські училища, у 1882 році — центральне волосне училище, яке готувало вчителів для німецьких колоній. На початку XX ст. засновано комерційне училище. Для російського і українського населення першу школу — парафіяльну — було відкрито в 1882 році і тільки через 28 років ще одну — однокласну початкову[4].

У 1915 році в зв'язку з війною проти Німеччини Гальбштадт перейменовано на Молочанськ (за назвою річки). Багаті колоністи довели своєю поведінкою, що для них Росія не стала другою батьківщиною. Уряд кайзера використовував їх як свою агентуру. Німецькі капіталісти і куркулі були найзапеклішими ворогами революційно настроєних трудящих Росії. Зовсім інакше поводила себе німецька біднота. Вона

[1] Кримський облдержархів, ф. 26, оп. 1, спр. 3, арк. 256.

[2] Статистический справочник Таврической губернии, ч. 2, вып. 1, стор. 6, 45.

[3] М. В. Неручев. Очерк поземельных отношений в Таврической губернии, стор. 88—89; Сборник по основной статистике, вып. 1, стор. 94, 124—140, 206.

[4] Протоколы заседания Бердянского земского уездного собрания за 1910 год. Бердянск, 1911, стор. 172.

солідаризувалася з російськими і українськими робітниками та селянами, які боролися проти самодержавства.

Про Лютневу буржуазно-демократичну революцію 1917 року трудівники чавуноливарного заводу довідалися від більшовиків В. Г. Писклова і колишнього петроградського робітника А. І. Масленникова. 28 лютого вони організували велику демонстрацію. Колона демонстрантів з революційними піснями пройшла через все селище до с. Пришиб, а там до неї приєдналися робітники з місцевих заводів і майстерень.

З перших днів після повалення самодержавства в Молочанську, як і всюди в країні, розгорнулася гостра боротьба між силами революції і реакції. Останні групувалися навколо земської управи. Свідомі робітники і наймити йшли за більшовиками, які у березні 1917 року розмежувалися з меншовиками і організували окрему групу. 20 березня трудящі обрали Раду робітничих і солдатських депутатів. Спочатку її депутати перебували під впливом меншовиків і есерів та поступово більшовицька фракція, очолювана В. Г. Пискловим, добилася революціонізації Ради. 5 вересня вона ухвалила постанову, в якій засудила контрреволюційний заколот Корнілова і зажадала від Всеросійського з'їзду Рад «неухильно йти до поглиблення і розширення російської революції... переходу всієї влади до рук Рад»[1]. У вересні більшовицька група оформилася в самостійну організацію[2]. Було обрано комітет, який разом з Радою створив червоногвардійський загін, очолив боротьбу трудящих за скинення влади експлуататорів.

Як тільки в Молочанську стало відомо про перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції в Петрограді, депутати місцевої Ради зібралися на екстрене засідання. Головував на ньому робітник М. Іржавський. На доповідь В. Г. Писклова Рада ухвалила взяти владу в свої руки. Червоногвардійському загонові наказано захопити земську управу, пошту, банк. В останніх числах листопада 1917 року наказ було виконано. Тоді ж створено ревком, до складу якого ввійшли найактивніші учасники боротьби за встановлення Радянської влади в Молочанську. Головою ревкому став В. Г. Писклов, його заступником — місцевий робітник більшовик В. Швальбе. Командиром загону Червоної гвардії призначено більшовика О. І. Говорова, а пізніше — робітника-ливарника Д. Г. Колосова[3].

Партійна організація і ревком вживали енергійних заходів до створення радянського апарату, налагодження господарського життя. На підприємствах запроваджено 8-годинний робочий день, на деяких з них встановлено робітничий контроль. Ревком проводив облік усіх земель та реманенту, почав наділяти селян землею, а робітників — городами (в с. Мунтау).

Радянська влада зміцнювалася з кожним днем. Але територію України вже топтали кайзерівські і цісарські солдати. Наприкінці квітня 1918 року частини австро-німецьких загарбників наблизилися до Молочанська. Вони швидко зламали опір слабо озброєного червоногвардійського загону і захопили селище. Червоногвардійці з боями відходили у напрямі Бердянська. В одному з них до рук ворога потрапили М. Іржавський, О. Назаров, В. Швальбе й чимало інших радянських активістів. Всі вони зазнали тортур і знущань. Швальбе був розстріляний в колонії Тігенгаген[4]. Іржавському та Назарову за допомогою друзів вдалося втекти. Частина членів ревкому пішла в підпілля, решта — вирушила на північ і вступила до лав Червоної Армії.

Колоністи-багатії з розкритими обіймами зустріли окупантів. Вони виказували комуністів, сім'ї червоноармійців, забирали у бідноти землю, яку вона одержала від Радянської влади, допомагали австрійському командуванню грабувати

[1] ЦДАЖР СРСР, ф. 6978, оп. 1, спр. 262, арк. 20.
[2] Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні, т. 2, стор. 339.
[3] Запорізький облдержархів, ф. Р-1842, оп. 1, спр. 93, арк. 4; спр. 115, арк. 13, 14; спр. 83, арк. 1; спр. 62, арк. 5, 7; спр. 39, арк. 8.
[4] Там же, спр. 99, арк. 1—2.

населення. 8 місяців знущалися окупанти та їх пособники з мирних жителів. Тільки у листопаді 1918 року австрійські війська залишили Молочанськ. Проте Радянську владу тут було відновлено лише на початку 1919 року, бо після відступу загарбників селище захопили петлюрівці.

З визволенням Молочанська частинами Червоної Армії в ньому створено ревком, який очолив місцевий вчитель І. Є. Володкович, а пізніше — М. Іржавський. У згуртуванні бідноти, боротьбі проти куркульства важливу роль відіграв комбід, організований наприкінці листопада. Ревком і комбід займалися вилученням лишків зерна у глитаїв і відправкою хліба голодуючим робітникам Москви і Петрограда. Продовжувалося наділення селян землею.

В. Швальбе — заступник голови Молочанського ревкому, розстріляний 1918 року німецькими окупантами. Фото 1917 р.

Та мирне будівництво було перерване наступом денікінських армій. З червня по грудень в селищі лютували загони білогвардійського генерала Дроздовського. Чимало жителів пішло до Червоної Армії. У боях проти денікінців особливо відзначився М. Л. Полонський, член більшовицької партії з 1917 року. Він командував 3-м Кримським полком 58-ї дивізії, що діяла на території Катеринославської і Таврійської губерній. Наприкінці грудня частини Червоної Армії вигнали білогвардійців з Молочанська. Але вже у червні 1920 року його захопив Донський корпус врангелівського генерала Абрамова. 29 жовтня після запеклих боїв частини 42-ї дивізії 13-ї радянської армії остаточно визволили селище від ворога[1].

Новостворений волосний ревком, головою якого став І. Багон, провів підготовку до виборів Ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, яку обрано у січні наступного року. Рада, партійний осередок, а також щойно створені КНС і комсомольський осередок вирішували складні питання землевпорядкування, проведення весняних польових робіт, збирання продрозверстки. У куркулів було відібрано лишки землі, тягла та реманенту і розподілено між трудівниками селища. Кожний член селянської родини одержав по 2 десятини землі, а робітникам нарізали городи. З великими труднощами засіяли значну частину землі. Але через посуху поля не вродили. Жителі голодували. Їм видавали по чверть фунта хліба на день. Було відкрито кілька їдалень, селяни одержали позичку зерном. Для боротьби з черевним тифом та іншими хворобами, породженими голодом, волвиконком налагодив роботу лікарні на 50 ліжок з амбулаторією.

Незважаючи на тяжкий час, значна увага приділялася народній освіті. Крім загальноосвітніх початкових, у Молочанську працювали агрономічна, педагогічна і медична школи. Для дошкільнят створено два дитячі садки на 108 місць. Комсомольці відкрили робітничий і червоноармійський клуби[2].

Життя трудящих поступово нормалізувалося. У 1923 році хлібороби зібрали непоганий врожай. Селянські господарства пішли вгору. Тепер можна було серйозно зайнятися промисловістю, яка в громадянську війну зовсім занепала. Відновило роботу одне з найстаріших молочанських підприємств — пивоварний завод; діяли кустарні майстерні. Проте кілька найбільших підприємств, зокрема завод Шредера, виявилися настільки зруйнованими, що не могло бути й мови про їх негайну відбудову. Завод Франца і Шредера, націоналізований ще 1918 року, тривалий час перебував на консервації і лише на початку 1927 року видав першу продукцію. Тоді на ньому працювало понад 200 робітників. У роки першої п'ятирічки завод освоїв виробництво тачанок, парокінних возів, таврійської брички тощо.

Колектив цього підприємства, яке з 1930 року називалося обозобудівним заводом ім. Лепсе, відзначався своєю організованістю і високою свідомістю. У роки колек-

---

[1] Гражданская война на Украине, т. 3, стор. 670; ЦДАРА, ф. 1407, оп. 1, спр. 584, арк. 306.
[2] Запорізький облдержархів, ф. Р-2, оп. 1, спр. 541, арк. 184, 350; спр. 367, арк. 81, 100.

тивізації обозобудівники за ініціативою партійної організації подавали шефську допомогу селянам навколишніх сіл. Навесні 1929 року бригади ковалів і слюсарів лагодили інвентар у с. Широкому Яру. На початку наступного року кілька робітників заводу в числі двадцятип'ятитисячників виїхали працювати на село. У гарячу пору сівби та жнив обозобудівники, передусім комуністи, комсомольці, всіляко допомагали колгоспникам, конкретно втілюючи в життя ленінський заповіт — зміцнювати союз робітничого класу і селянства.

Авангардна роль комуністів заводу ім. Лепсе проявлялася всюди. Заводська парторганізація, яка 1934 року налічувала 29 членів і кандидатів у члени ВКП(б), багато уваги приділяла пропаганді технічних знань, освоєнню нової техніки, підготовці кадрів, організації соціалістичного змагання[1]. Протягом другої п'ятирічки підприємство, на якому вже працювало понад 1 тис. робітників, виробило продукції на 11,8 млн. карбованців.

У 1927 році організовано кооперативну промислову артіль «Технік», яка виготовляла токарно-гвинторізні верстати двох типів, котли для водяного опалення, пароводяну апаратуру, запасні частини для тракторів тощо. Ця продукція йшла до багатьох міст нашої країни. В артілі трудилося близько 900 робітників. Крім неї, діяло ще 3 артілі промислової кооперації. Одна з них виробляла цеглу та гончарний посуд, дві інші — харчові продукти.

На початку другої п'ятирічки на базі «Міжрайшовку», що займався заготівлею промислових коконів, в Молочанську створено перший на Україні гренажний завод. Він став базою для організації шовківництва на півдні республіки. У передвоєнні роки завод давав близько 6 тис. коробок грени і заготовляв до 9 тис. кг коконів[2]. Навесні 1941 року розпочалося спорудження нового гренажного підприємства, яке мало бути обладнане за останнім словом техніки. Та війна перешкодила завершенню цього будівництва.

Наприкінці 20-х і протягом 30-х років сталися величезні перетворення і в сільському господарстві. Було створено три колгоспи — ім. Дзержинського, ім. Ворошилова та «Червона нива». За допомогою Молочанської МТС вони добилися значних успіхів у розвитку рільництва і тваринництва. 1940 року артілі зібрали пересічно по 19 цнт зернових і бобових культур з га. На трудодень колгоспники одержували в середньому по 3 крб. грішми та по 4 кг хліба[3].

1932 року з Гуляйполя до Молочанська переведено державну племінну конюшню, яка займалася поліпшенням поголів'я коней як на племінних, так і на товарних фермах області. В селищі було засновано також державний племінний розплідник великої рогатої худоби — один з 17-ти, створених в країні на здійснення постанови Пленуму ЦК ВКП(б) 1934 року «Про поліпшення і розвиток тваринництва». Тут проводилася селекційно-племінна робота по вдосконаленню червоної степової породи великої рогатої худоби. Племінних теличок і бичків передавали колгоспам і радгоспам. Багато з них було представлено на Всесоюзній сільськогосподарській виставці. З Молочанського плодорозсадника колективні господарства Запорізької області, населення міст і сіл Токмацького та сусідніх районів одержували нові сорти плодових дерев та декоративних рослин.

Розширення в роки довоєнних п'ятирічок старих підприємств, заснування нових обумовило зростання селища, поліпшення його благоустрою, розвиток культури. Цьому значною мірою сприяло й те, що з 1924 по 1939 рік Молочанськ був центром великого району, до складу якого входило 200 населених пунктів. У 1938 році Молочанськ віднесено до розряду міст районного підпорядкування. Напередодні Великої Вітчизняної війни тут проживало 12 тис. чоловік. Центр міста прикрашали будівлі кінотеатру, клубу обозного заводу, палацу піонерів, районного універмагу тощо.

---

[1] Запорізький облпартархів, ф. 286, оп. 1, спр. 216, арк. 21.
[2] Газ. «Більшовицьким шляхом», 11 серпня 1940 р.
[3] Запорізький облдержархів, ф. Р-1236 оп. 1, спр. 158, арк. 14.

Тут же розкинулися мальовниче озеро, яке взимку правило за каток, і впорядкований парк. У двоповерховому будинку, оточеному фруктовим садом, розміщувалися дитячі ясла. Молочанськ електрифіковано і радіофіковано. В ньому діяло три порівняно невеликі електростанції і потужний радіовузол.

Працювали медичні заклади — районна лікарня на 82 ліжка, а також поліклініка і дитяча консультація. Серед 20 лікарів було чимало чудових спеціалістів, зокрема окуліст кандидат медичних наук Б. Л. Радзіховський(нині відомий учений).

Партійна організація, місцева Рада неослабну увагу приділяли культурному будівництву. Завдяки зусиллям учителів, партійного і радянського активу до 1935 року було ліквідовано неписьменність серед дорослого населення. Напередодні війни працювали 4 середні і 3 семирічні школи, в яких навчалося близько 6 тис. дітей, а також ветеринарний і зоотехнічний технікуми, медична школа і школа механізації сільського господарства.

Трудящі проводили своє дозвілля у 5 профспілкових і 2 колгоспних клубах, де щотижня виступали з виставами і концертами місцеві аматори, а також на стадіоні. Футбольна команда, яка в основному складалася з молоді обозного заводу, вважалася однією з найсильніших не лише в районі, а й в області. Неабияку популярність у жителів Молочанська, Великого Токмака і навколишніх сіл мали кінно-спортивні змагання, що проводилися на іподромі.

В неділю 22 червня 1941 року чимало поклонників місцевої футбольної команди і любителів кінного спорту з нетерпінням чекали початку змагань. Багато з них завчасно придбало квитки. Настрій був святковий. І раптом — страшна звістка про напад на нашу країну гітлерівської Німеччини. У Молочанську почалася мобілізація призовників і запис добровольців до лав Червоної Армії. З наближенням фронту місто раз у раз зазнавало бомбардувань. Робітничі колективи і промислові підприємства евакуювалися в глиб країни. Найцінніші машини й механізми обозного заводу ім. Лепсе вивезено до станції Котлубанка Оренбурзької області, де продовжувався випуск продукції для потреб фронту.

Винищувальний батальйон, створений за рішенням райкому партії, 5 жовтня відійшов разом з частинами Червоної Армії. Того ж дня фашисти окупували Молочанськ. Завмерло наполовину спустіле місто. Лише невеличка купка зрадників, переважно з колишніх заможних німців-колоністів, зустріла гітлерівців хлібом-сіллю. Вони ж пішли служити до міської управи та біржі праці. У Молочанську зосереджувалися значні сили есесівців і поліції, які проводили каральні експедиції у навколишні села. З допомогою зрадників вони схопили і розстріляли кілька комуністів і радянських працівників, що проводили антифашистську пропаганду серед населення. Від рук ворога загинули Д. Г. Колосов — колишній член Молочанського ревкому, І. В. Кирєєв — перший голова комітету бідноти, комсомолець В. І. Клещуков та інші. За роки окупації гітлерівські кати залили місто кров'ю радянських людей. Вони розстріляли 1413 мирних жителів[1].

Окупанти намагалися налагодити роботу промисловості. Через кілька днів після захоплення Молочанська вони зібрали всіх робітників і наказали з'явитися на підприємства. За невиконання наказу загрожував розстріл. І все ж переважна більшість жителів всіляко відмовлялася працювати на ворога, саботувала заходи окупаційних властей. Гітлерівцям вдалося налагодити виробництво тільки на пивоварному та у двох цехах обозного заводу. Українське і російське населення голодувало. Не було палива, гасу. Люди взимку замерзали. Але їх підтримувала надія на те, що час визволення не за горами.

У вересні 1943 року наступаючі радянські війська підійшли до Молочанська. Фашисти закріпилися на західних околицях міста і на Пришибських висотах, прикритих крутими урвистими берегами річки Молочної. Міцно укріплений рубіж

---

[1] Запорізький облдержархів, ф. Р-1662, оп. 1, спр. 1, арк. 3, 4; ф. Р-1974, оп. 2, спр. 2, арк. 5; ф. Р-2619, оп. 1, спр. 17, арк. 4.

обороняла 6-а німецька армія. Але ніщо не могло зупинити навальний наступ частин 2-ї гвардійської армії під командуванням генерал-лейтенанта Г. Ф. Захарова. Винятковий героїзм проявили підрозділи і частини 3-ї гвардійської Волноваської дивізії, командиром якої був генерал К. О. Цаліков. Вони зламали укріплену лінію на річці Молочній, знищивши при цьому понад 10 тис. гітлерівців, і погнали рештки військ ворога до Дніпра[1].

20 вересня Молочанськ було очищено від окупантів. За мужність і героїзм, проявлені при його визволенні, звання Героя Радянського Союзу присвоєно командирові розвідників гвардії молодшому лейтенанту Ф. Т. Антонову і командиру батареї 22-го гвардійського червонопрапорного артилерійського полку гвардії старшому лейтенантові О. А. Барауліну. В боях загинуло багато солдатів і офіцерів Червоної Армії, у т. ч. безстрашний розвідник М. Й. Рогачов, якому посмертно присвоєно звання Героя Радянського Союзу[2]. Його ім'ям названо Молочанську середню школу № 2 і піонерську дружину, а також одну з вулиць міста.

На фронтах Великої Вітчизняної війни відважно билися воїни-молочанці. Так, О. М. Орєхов лише в одному з боїв знищив 25 гітлерівців, за що удостоєний ордена Вітчизняної війни I ступеня. Солдат-десантник, учасниця штурму Новоросійська М. П. Педенко пройшла бойовий шлях від Кавказу до Варшави. У короткі хвилини відпочинку вона писала про солдатське життя, друзів-фронтовиків, з якими йшла до Перемоги. Так з'явився її фронтовий щоденник. Залитий кров'ю комсомольський квиток Марії Педенко разом з щоденником зберігаються в історичному музеї Новоросійська.

До початку війни Н. Й. Кочерга працювала на Молочанському обозному заводі. 1942 року вона стала розвідницею і була відправлена у тил ворога, в Мінську область. Там Надія потрапила до партизанської бригади, якою командував Р. Н. Мачульський, нині Герой Радянського Союзу. Вона брала участь у боях з карателями, разом з диверсійною групою пустила під укіс 5 ворожих ешелонів. За мужність і відвагу Н. Й. Кочергу відзначено орденом Вітчизняної війни I ступеня та медаллю «Партизанові Вітчизняної війни» I ступеня. Нині вона персональна пенсіонерка.

Руїни і згарища залишили після себе гітлерівці у Молочанську. З 1200 житлових будинків уціліло 36. Було зруйновано всі підприємства, приміщення установ і культурно-освітніх закладів. Загальні збитки, заподіяні місту окупантами, становили 47 млн. карбованців[3]. Відразу ж після визволення молочанці взялися за відбудову житлового фонду та шкільних приміщень. Вже наприкінці вересня учні сіли за парти. Спочатку діти навчалися в пристосованому приміщенні, потім їх переведено до нових корпусів шкіл. Радянський уряд асигнував значні кошти на відродження міста. Зі східних районів надходили будівельні матеріали. 1946 року розгорнулися відбудовні роботи на обозному заводі, і вже через кілька місяців він дав першу продукцію. Партійна організація, дирекція зайнялися добором кадрів, їх навчанням. Комуністи були розставлені на найважчих ділянках виробництва.

Потужність підприємства зростала. З 1954 року тут налагоджено випуск меблів. Протягом наступного десятиріччя валова продукція меблевого комбінату (так став називатися завод) зросла більш як у 2 рази. Нині це велике підприємство з новітнім обладнанням і високою культурою праці. Вироби молочанських меблярів мають великий попит серед населення. 1950 року став до ладу молочноконсервний завод. Під керівництвом парторганізації було проведено модернізацію устаткування, що забезпечило збільшення випуску продукції і розширення її асортименту. Підприємство виробляє сухе молоко, вершки, сметану, масло, молоко для дитячого харчування тощо. Сухі молочні продукти завод надсилає трудящим Москви, Ленінграда та інших міст Радянського Союзу.

---

[1] С. С. Бирюзов. Когда гремели пушки. М., 1962, стор. 203—204.
[2] Архів МО СРСР, ф. 33, оп. 793756, спр. 4, арк. 15; спр. 46, арк. 159; спр. 146, арк. 156.
[3] Запорізький облдержархів, ф. Р-2619, оп. 1, спр. 17, арк. 3—4.

Молочанський молочноконсервний завод. 1968 р.

Пивоварний завод досяг довоєнного рівня виробництва лише 1962 року. У першому році п'ятирічки тут змонтовано автоматичну лінію продуктивністю три тис. пляшок на годину. Завод виробляє щороку близько півмільйона декалітрів пива, безалкогольних напоїв та фруктових соків.

За післявоєнний час майже в 3,5 раза зросла потужність Молочанського гренажного заводу. Тут споруджено 4 нові корпуси. Підприємство забезпечує греною шовкотрести 6 областей України. Заморені кокони надсилають до Запорізької шовкомотальної фабрики, а гренажні — до Московської фабрики «Пролетарский труд». Колектив гренажників наполегливо бореться за звання підприємства комуністичної праці. Змінився і зовнішній вигляд заводу: подвір'я заасфальтоване, посаджені декоративні дерева, кущі троянд, багаторічні квіти.

Поряд з промисловістю важливу роль в економіці Молочанська продовжує відігравати сільське господарство. Протягом 1950—1959 рр. внаслідок неодноразового укрупнення дрібних артілей було створено один великий колгосп, названий ім'ям Г. І. Котовського. Він має близько 8,6 тис. га землі, у т. ч. 5,8 тис. га орної, 244 га саду та виноградників. Завдяки зусиллям колгоспників, які з ініціативи парторганізації активно включилися у всенародний рух за комуністичну працю, економіка господарства невпинно міцніє. В ньому збирають пересічно по 22 цнт зернових і 21 цнт соняшнику з га. Важливою галуззю є тваринництво. На фермах переважає велика рогата худоба червоної степової породи. Високопродуктивних племінних корів, від кожної з яких протягом року надоюють по 3—6 тис. кг молока, колгосп придбав у Молочанському державному племрозпліднику.

У післявоєнні роки колектив розплідника багато зробив для відновлення племінного тваринництва в колгоспах Мелітопольського, Токмацького та Чернігівського районів. Через Молочанську заготконтору велика кількість чистопородного молодняка вивозиться до інших областей і республік країни. 1958 року держплемрозплідник і держконюшню злито в одне господарство — Молочанську обласну держплемстанцію, яка має 16 кваліфікованих спеціалістів.

Визначні успіхи, що їх добилися молочанці в розвитку економіки, стали можливими завдяки їх самовідданій праці. Близько 60 чоловік відзначено високими урядовими нагородами, з них 6 — орденом Леніна. Це — комбайнери комуністи Л. Г. Ромас і Є. С. Чуйко, бригадир тракторної бригади І. Я. Блудов та інші. Поборниками усього нового, прогресивного виступають 370 комуністів і 480 комсомольців міста. Це — велика сила, здатна вирішувати будь-які завдання.

Велику роботу проводить Молочанська міська Рада. Її депутати, постійні комісії та численний актив розв'язують багато важливих питань життя трудящих. Вони спрямовують діяльність квартальних комітетів, товариських судів, добровільних народних дружин, батьківських комітетів тощо. Рада докладає багато зусиль щодо поліпшення благоустрою Молочанська. Це добре впорядковане, затишне місто з широкими забрукованими вулицями, обсадженими декоративними і фруктовими деревами. Тут щороку споруджується близько 70 нових житлових будинків. Лише про-

Корови червоної степової породи, яку розводять у Молочанській держплемстанції. 1966 р.

тягом 1966—1969 рр. новосілля справили понад 300 сімей.

У місті створено широку сітку медичних закладів, яка об'єднує поліклініку, міську і дитячу лікарні, три заводські медпункти. Крім того, в Молочанську є філіал обласної психіатричної лікарні, а також обласний дитячий ревмокардіологічний санаторій. Одним з найдосвідченіших і найшанованіших лікарів міста був хірург Л. Л. Ляшенко, який 35 років життя віддав благородній справі охорони здоров'я трудящих. Постійним піклуванням оточено малюків. У 1965 році меблевики подарували дітям чудовий комбінат на 130 місць. Мають свої ясла та садки й інші підприємства.

Для дітей і підлітків відкрито 2 десятирічні і 2 восьмирічні школи. Працююча молодь здобуває середню освіту у вечірній школі. Чимало юнаків і дівчат набувають спеціальності в однорічній обласній школі тваринників та училищі механізації сільського господарства. Майже кожний шостий мешканець міста — учень. Їх навчанням і вихованням займаються 142 вчителі. Серед них є чимало молодих, які переймають багаторічний досвід у майстрів педагогічної справи — заслуженої вчительки школи УРСР О. І. Сич, директора школи орденоносця Ф. Г. Семенова та інших.

Інтелігенція, передусім — вчителі, проводять в Молочанську велику культурно-освітню роботу. Так, завуч середньої школи № 2 П. І. Павелко — невтомний пропагандист образотворчого мистецтва, самобутній художник, полотна якого не раз демонструвалися на обласних виставках. Активно популяризує класичну і радянську драму самодіяльний актор і режисер-постановник О. М. Орєхов. У палаці культури меблевиків місцеві аматори виступають з концертами і виставами. В гості до молочанців приїздять театральні колективи Запоріжжя, Києва та інших міст. Протягом 1966—1969 рр. жителі бачили в їх виконанні вистави: «Сторінка щоденника» О. Корнійчука, «Шануй батька свого» В. Лаврентьєва, «Сині роси» М. Зарудного та інші.

Трудівники міста охоче відвідують тематичні вечори, беруть участь у святах «Серпа і молота», зустрічаються з новаторами виробництва, героями Великого Жовтня і Вітчизняної війни. Молочанці мають можливість дивитись всі нові кінокартини. До їх послуг — широкоекранний кінотеатр на 300 місць, а також кінозали кількох клубів.

Чимало часу, особливо влітку, молодь проводить на стадіоні «Колос», у чудовому парку, який вона посадила своїми руками. Серед молочанців — багато любителів і шанувальників книги. Майже кожний другий мешканець є активним читачем бібліотек (їх в Молочанську 12). Дві міські книгарні щороку продають книг майже на 20 тис. крб. Невпинно зростає попит на періодичну пресу.

Отже, хоч Молочанськ і невелике місто, але в ньому буяє справді цікаве і різноманітне творче життя.

С. А. ВОВК, М. П. ГОРЛАЧ

ЖОВТНЕ́ВЕ

Жовтневе (старі назви — Нижній Куркулак, Гаврилівка, Ворошилівка) — село, центр однойменної сільської Ради. Розташоване за 9 км від Токмака і 11 км від залізничної станції Великий Токмак. Населення — 1 тис. чоловік. Жовтневій сільській Раді підпорядковані населені пункти Заможне, Кутузівка, Садове, Червоногірка, Шевченкове.

Біля села, в урочищі Макартеті, археологи виявили жертовні місця алано-гунських часів (IV—V ст. ст. н. е.). Тут знайдено посуд, вудила, наконечники стріл, бронзові бляшки, пряжки з гемами, на яких зображено постаті людей, дерева. Поблизу сіл Заможного і Садового розкопано 6 курганів, в яких виявлено багато поховань доби бронзи (III—I тисячоліття до н. е.), скіфів (IV ст. до н. е.), сарматів (II ст. до н. е.) та пізніх кочівників[1].

Село засноване в 1797 році[2]. За переказами, його першим жителем був полтавець С. Юхименко, який утік з кріпацької неволі. Деякий час він гайдамакував, а потім оселився поблизу балки Куркулака (у перекладі з тюркської — Вовчий Яр). Приваблені чутками про вільне життя на нових землях, сюди на початку XIX ст. переселилося чимало жителів з сіл Комарового та Санжарів Полтавської губернії, а також хуторян з Великого Токмака. Нове поселення дістало назву Нижній Куркулак. Переселенці займалися переважно скотарством. Згодом почало розвиватися й рільництво. Землі було багато, і селяни брали стільки, скільки могли обробити. Та у зв'язку з інтенсивним заселенням Нижнього Куркулака вільних ділянок ставало менше, і нарешті вони зовсім зникли. Були розорані навіть найвіддаленіші від села поля.

1852 року Нижньокуркулацька земельна община виділилась із Великотокмацької і одержала 1760 десятин переважно родючого чорнозему. Тоді ж відбувся перший земельний переділ. На кожну ревізьку душу (за 9-ю ревізією) в середньому припало по 8,5 десятини землі[3]. Але розподілялася вона нерівномірно, оскільки в сім'ях була неоднакова кількість ревізьких душ. Значна частина селян, не маючи робочої худоби і реманенту, здавала свої наділи в оренду заможним господарям, які засівали по 50 і більше десятин. Таким чином, уже напередодні реформи 1861 року в селі йшла класова диференціація селян, яка з роками дедалі посилювалася. Великі податки, а також численні повинності (гужова, шляхова, постоєва, рекрутська) розоряли бідняцькі і маломіцні середняцькі господарства. Особливо посилилися рекрутські набори та реквізиції коней під час Кримської війни 1853—1856 рр. Жителі Нижнього Куркулака постачали російській армії також продовольство, передусім хліб, який везли до Криму на своїх волах.

У наступні роки царизм значно підвищив оподаткування державних селян. Щорічні викупні земельні платежі общини, а також державні, земські, волосні, мирські та інші податки становили понад 3,3 тис. крб., тобто в півтора раза більше, ніж до реформи 1861 року.

Податки зростали, а наділи дедалі зменшувалися. Під час переділу 1874 року на кожного з наявних чоловіків припало близько трьох десятин орної землі і по півдесятини толоки. Переділи тривали й далі. Та як не ділили землю, гостра її нестача давалася взнаки. Всі колись вільні масиви на протилежному боці балки царський уряд віддав німцям-колоністам. Тому община Нижнього Куркулака в 1886 році купила 1800 десятин в селі Золотих Ставках Харківської губернії. Але переїхало туди лише 14 заможних родин.

Дані подворного перепису 1886 р. свідчать про глибоке класове розшарування у

---

[1] Археологічні пам'ятки УРСР, т. 8, стор. 164—169, 177—189.

[2] Філіал Запорізького облдержархіву в Мелітополі, ф. 99, оп. 1, спр. 1121, арк. 47, 48.

[3] Сборник статистических сведений по Таврической губернии, т. 5. Приложение к таблицам. стор. 22.

селі. Із 110 дворів 47,3 проц. були бідняцькими. Вони або зовсім не мали посівів, або ж засівали менше 10 десятин. В їх користуванні була лише сьома частина общинної землі. Проте й ту вони не могли обробити як слід, бо не мали достатньо тягла й реманенту. Їм доводилося здавати чверть землі в оренду місцевим куркулям і німецьким колоністам, а самим йти до них у найми[1].

Не набагато кращим було становище середняцьких господарств, яких у селі налічувалося 37,3 проц. Вони засівали третину общинної землі (по 10—25 десятин). Та через нестачу робочої худоби й інвентаря 29 дворів мусили вдаватися до супряги. Середняки поступово біднішали і розорялися. Заможні господарства, які засівали по 25—50 і більше десятин і використовували найману працю, становили 15,4 проц. від усієї кількості дворів. На 17 куркульських господарств припадало 51,7 проц. робочих коней і 38,5 проц. плугів. Вони мали 46,9 проц. усіх посівів.

Дедалі зростаюче розшарування селян Нижнього Куркулака спричинилося до загострення класової боротьби. Під час революції 1905—1907 рр. тут неодноразово проводилися сходки, на яких соціал-демократи Великого Токмака закликали трудящих до боротьби проти царизму. Великої популярності набула пісня, в якій були такі слова:

«А для батьки-царя та для інших панів
Відшукаєм дубину міцнішу!».

У селі поширювалися соціал-демократичні листівки «Що таке політична свобода?», «Хто повинен перемогти?» та інші[2]. Вони надходили до кравця О. Д. Антипенка, який передавав їх громадському чередникові М. О. Лісняку, а той уже підкидав їх у селянські двори. У розповсюдженні революційних листівок брали участь бідняки П. Ф. та Н. Л. Юхименки, а також Карпо і Митрофан Лісняки. В січні 1907 року у М. О. Лісняка протягом трьох діб переховувалися 9 членів Великотокмацької групи РСДРП. Того ж року до села прибули стражники, які вчинили обшук у всіх «підозрілих». У хаті О. Д. Антипенка вони знайшли зброю. Відважного революціонера було арештовано і засуджено[3].

Намагаючись будь-що приборкати селянство, царизм вдавався до жорстоких репресій і одночасно шукав засоби для зміцнення позицій куркульства як своєї соціальної опори на селі. В процесі проведення столипінської аграрної реформи глитаї значно розширили свої земельні масиви. У 1907 році п'ятеро з них, скупивши землю у бідняків, мали по 200 і більше десятин. 4 куркульські господарства володіли від 80 до 200 десятин кожне. Всі вони мали багато тягла і реманенту. В той же час бідняки й середняки все більше убожіли і розорялися. 1908 року 18 дворів мали від 1 до 5 десятин, 70 — від 5 до 10 десятин. З цих 88 господарств у 7 зовсім не було посівів, 45 засівали від 1 до 5 десятин, 35 — від 5 до 10 десятин. Більшість цих бідняцьких родин наймитувала у куркулів, а члени 18 сімей виїздили майже на весь рік на заробітки до Криму та в інші місця[4].

Бідняки жили в злиденних халупах, вкритих соломою чи очеретом. Спали покотом на дерев'яних помостах, застелених рогожами, матами і рядном. Вкривалися ліжниками або ковдрами, витканими з конопляних відходів. Їли з череп'яних мисок.

Переважна більшість селян була неписьменною. Першу школу — парафіяльну — відкрито тільки 1873 року, майже через сто років після заснування села. Її відвідувало 15 хлопчиків. Навчали учнів грамоти по церковних книгах піп і дяк. У 1876 році земство відкрило однокласне училище. На утримання школи і училища на рік відпускалося 610 крб. Четверту частину цих коштів сплачувала громада. Їх не вистачало навіть на оплату 2 вчителів та придбання найнеобхідніших посібників. У 1886 ро-

[1] Сборник статистических сведений по Таврической губернии, т. 5. Приложение к таблицам, стор. 22, таблицы А 6—7, Б 54—57.
[2] Кримський облдержархів, ф. 26, оп. 1, спр. 429, арк. 53.
[3] М. О. Антипенко. Во имя победы. М., 1964, стор. 6, 15.
[4] М. В. Неручев. Очерк поземельных отношений Таврической губернии, стор. 72; Сборник по основной статистике, вып. 1, ч. 2, стор. 84, 94, 120, 126, 134, 186, 492.

ці з 114 дітей шкільного віку навчалося лише 30. Не дивно, що з 409 чоловіків, які мешкали в селі, вміли читати й писати лише 73, а з 380 жінок — жодна не могла навіть розписатися[1]. На початку XX ст. земське училище відвідували 23 хлопчики і 3 дівчинки, а церковнопарафіяльне — 50. Діти з бідняцьких і навіть середняцьких родин мали жалюгідний вигляд. На плечах — ватяна латана одежина, на ногах — старі батькові або материні чоботи-шкарбуни з солом'яною устілкою на босу ногу, через плече 2 торбинки: одна з книгами, інша — з харчами. Більшість дітей зовсім не навчалася, бо мусила допомагати батькам у господарстві.

Під час першої світової війни чимало родин втратило своїх годувальників. З села було взято на фронт 142 чоловіки, з яких 15 загинуло в перший рік війни, половина була поранена або контужена. У своїх листах на фронт до чоловіків і синів селянки повідомляли, що у них забирають коней, худобу, обкладають великими податками. Господарства занепадали. Серед селян і солдатів зріло обурення проти царського уряду, який втягнув країну у криваву бойню.

Учасник першої світової війни Д. М. Юхименко згадував, як в окопах під Ковелем у лютому 1917 року солдати вперше почули про скинення царя. Та зміна влади, яка перейшла до буржуазного Тимчасового уряду, не змінила становища селян. Війна продовжувалася, земля залишалася в руках поміщиків і куркулів. Д. М. Юхименко, як мав одну десятину і 14 кв. сажнів орної землі на шість душ сім'ї, так з ними лишився аж до встановлення Радянської влади.

З радістю і надією на кращу долю зустріла сільська біднота звістку про перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції. Наприкінці 1917 року в селі було створено ревком, на чолі з О. Д. Антипенком, організовано земельний комітет[2]. Почався перерозподіл орної землі. Куркулям і німецьким колоністам залишили трудову норму, а решту землі розподілили між бідняками. Селяни почали готуватися до весняної сівби. Але 10 квітня 1918 року Нижній Куркулак захопили частини австро-німецьких окупантів і загони контрреволюційної Центральної ради. Почалися грабежі, реквізиції. У жителів забирали продовольство, худобу, коней і відправляли до Німеччини. Населення чинило запеклий опір грабіжникам: ховало хліб, а подекуди спалювало його, щоб не дістався ворогові. В середині листопада 1918 року окупанти залишили село. Але через 2 місяці, у січні 1919 року, сюди вдерлися війська експедиційного корпусу білогвардійського генерала Тілло. Білогвардійці розстрілювали революційно настроєних селян, робітників, а також солдатів, що повернулися з німецького полону. Карателям допомагали колоністи. Та на цей раз ворог лютував не довго. У березні червоноармійські частини з групи П. Ю. Дибенка вибили денікінців з села.

Було відновлено ревком, а 6 квітня 1919 року обрано сільську Раду. До її складу ввійшли комуніст Г. Л. Федан (голова), селяни-бідняки І. З. Щусь, П. Г. Куліш та інші. Делегатом на волосний з'їзд надіслано члена Ради С. Є. Васильченка. Сільрада разом з новоутвореним комітетом бідноти проводили в життя закони Радянської влади і допомагали трудящим селянам боротися проти куркульства. Під час проведення весняних польових робіт вони організували допомогу 31 бідняцькому господарству кіньми, а 19 господарствам — реманентом. За ініціативою Ради та комбіду трудящі зібрали й надіслали голодуючим робітникам Москви і Петрограда 1 тис. пудів хліба[3].

Радянські органи дбали і про народну освіту. Земське училище і церковнопарафіяльну школу було перетворено в трудові початкові школи, до яких у першу чергу залучалися діти бідноти. Рада проводила велику роботу щодо мобілізації жителів

[1] Протоколы Бердянского очередного уездного земского собрания 25 сессии. Бердянск, 1900, стор. 130—131; Статистические сведения земской управы Бердянского уезда. Симферополь, 1890, стор. 131.

[2] Філіал Запорізького облдержархіву в Мелітополі, ф. Р-707, оп. 1, спр. 53, арк. 2.

[3] Філіал Запорізького облдержархіву в Мелітополі, ф. Р-707, оп. 1, спр. 53, арк. 3, 23; ф. Р-40, оп. 1, спр. 5, арк. 3, 4, 60, 61.

до Червоної Армії, яка вела боротьбу проти денікінських військ. На фронт пішло 96 чоловік. У кровопролитних боях з білогвардійцями і бандитами загинули В. П. Куліш, Ю. Ф. Шостак, Г. П. Лісняк та чимало інших.

У середині червня 1919 року село захопили денікінці. Білогвардійські кати вчинили жорстоку розправу над родинами червоноармійців, а також бідняків, які брали участь у боротьбі за встановлення Радянської влади. Денікінці забрали у жителів дві третини коней, гужовий транспорт, хліб. У грудні 1919 року в районі села точилися запеклі бої, але тільки в січні 1920 року червоноармійські частини визволили його від ворога.

11 березня 1920 року жителі обрали новий склад Ради і висунули делегата на повітову селянську конференцію. Виконуючи рішення конференції, трудівники села приступили до вилучення лишків хліба у куркулів і збирання продовольства для Червоної Армії. 13 квітня 1920 року вони відправили 9-му Латиському стрілецькому полку тисячу пудів пшениці, 300 пудів картоплі, 5 голів великої рогатої худоби, 100 пудів овочів[1].

Та невдовзі селянам знову довелося взятися за зброю. 6 червня 1920 року війська Врангеля висадилися на узбережжі Азовського моря і в липні захопили Нижній Куркулак. Врангелівці наклали на село непосильну контрибуцію, взяли заложників. Жертвами білогвардійців стали борці за Радянську владу Д. А. Куліш та І. П. Іщенко. Протягом п'яти місяців Нижній Куркулак був ареною запеклих боїв. Село кілька разів переходило з рук у руки. В останніх числах жовтня 1920 року під натиском частин 42-ї дивізії 13-ї радянської армії врангелівці залишили село. У Нижньому Куркулаці було остаточно відновлено Радянську владу.

Ревком організував допомогу родинам червоноармійців і виконання продрозверстки. З допомогою Великотокмацького партосередку у грудні в селі створено комітет незаможних селян, який очолив учасник громадянської війни Г. Ф. Кременчуцький. Ці органи підготували й провели наприкінці січня 1921 року вибори сільської Ради. Вона разом з КНС продовжила роботу по здійсненню ленінського Декрету про землю. У навколишніх німецьких хуторян-колоністів було відібрано 1700 десятин і розподілено між малоземельними селянами. Створений 1922 року комсомольський осередок активно допомагав сільраді у відновленні роботи школи, організації лікнепів для неписьменних, у боротьбі проти куркулів.

Сільська рада, комнезам подавали всіляку допомогу біднякам: організували супряги, добивалися позичок для придбання інвентаря і посівного матеріалу. Важко було долати наслідки голоду, який охопив село в 1921—1922 рр. Але вже через 4 роки селянські господарства досягли довоєнного рівня виробництва зерна. Урожайність полів за період з 1924 по 1927 рік зросла з 5—6 до 12—13 цнт з га. За перше пожовтневе десятиріччя сталося осереднячення села. Зменшилася кількість малоземельних родин. Однак у руках куркулів все ще лишалося до 20 проц. землі, частину якої вони орендували у бідноти. Незважаючи на постійну допомогу держави, середняцькі та бідняцькі одноосібні господарства мало виробляли товарної продукції, що стримувало розвиток сільськогосподарського виробництва.

У жовтні 1929 року, на виконання рішень XV з'їзду ВКП(б) і X з'їзду КП(б)У, сільрада, а також партосередок сусіднього села Солодкої Балки організували в Нижньому Куркулаці ТСОЗи «Наймит» і «Нижній». Перше товариство об'єднувало 35 бідняцьких господарств. Було усуспільнено 309 га землі, 12 робочих коней, кілька плугів, 3 букери, 6 косарок-лобогрійок, 2 віялки. До ТСОЗу «Нижній» вступило 24 родини, які мали 13 коней, 24 корови. Вони обробляли 323 га землі. Сільськогосподарського реманенту теж було обмаль — 3 плуги і 4 букери, жниварка, віялка і сівалка. Обом товариствам держава виділила кредити на придбання тракторів та інвентаря. Того ж року ТСОЗи об'єдналися в сільгоспартіль «На варті», яку очолив комуніст Г. Л. Федан.

---

[1] Філіал Запорізького облдержархіву в Мелітополі, ф. Р-606, оп. 1, спр. 18, арк. 28.

Колективізація одноосібних селянських господарств відбувалася в умовах гострої класової боротьби. Куркулі скорочували посіви, різали худобу, ухилялись від хлібозаготівель і підмовляли на це нестійких селян. В одного з глитаїв сільські активісти виявили 100 пудів ячменю і 70 пудів пшениці, які він сховав, щоб не здати державі. Навіть після розкуркулення, під час весняної сівби 1933 року, в селі знайдено 26 ям із захованим зерном. За рішенням загальних зборів колгоспників вислано 7 найбільш вороже настроєних куркульських родин. Їх хлібні запаси, худобу і реманент передано артілі.

Завдання успішного завершення колективізації вимагали посилення політичної та організаторської роботи в селі. 5 червня 1932 року за рішенням Великотокмацького райкому партії створено територіальну партійну організацію, яку очолив М. Ю. Шмалько. Вона налічувала 3 члени ВКП(б) і 7 кандидатів у члени партії[1]. Раніше комуністи, які працювали в селі, були на обліку в партійній організації Великого Токмака.

Парторганізація доклала багато зусиль щодо розвитку економіки колгоспу, організації соціалістичного змагання, підготовки механізаторських кадрів. На курси до Великотокмацької МТС відрядили 10 колгоспників. Набули поширення агротехнічні гуртки. У зміцненні артілі велику роль відіграла МТС. Обробіток землі в колгоспі провадила її третя тракторна колона. Вона виконувала до 80 проц. робіт на оранці, понад 50 — на жнивах.

У березні 1934 року село відвідав секретар Дніпропетровського обкому партії М. М. Хатаєвич. Він ознайомився з роботою трактористів, розмовляв з жителями, цікавився тим, як ідуть справи в колгоспі. Члени артілі обіцяли йому працювати ще краще, зібрати врожай за 10 днів[2]. Свого слова вони дотримали. За успіхи у виконанні польових робіт колгосп було занесено на районну Дошку пошани.

На початку 1935 року відбулося розукрупнення артілі. Утворення 2-х колгоспів позитивно відбилося на сільськогосподарському виробництві. Якщо на початку 30-х років колгоспники збирали пересічно по 10 цнт зернових, то перед війною — по 18 цнт з га. Поряд із землеробством велику увагу приділяли громадському тваринництву. У колгоспах було створено молочнотоварні, свино- і птахоферми. Річні надої молока зросли з 1,2 тис. до 2 тис. літрів від корови.

У 1938 році в колгоспах, які мали назву ім. Кірова та ім. Горького, створено первинні партійні організації. Вони очолили боротьбу трудівників села за дальше зростання сільськогосподарського виробництва, всебічно підтримували стахановський рух. Велику увагу комуністи приділяли підвищенню добробуту колгоспників. 1940 року артілі видавали на трудодень по 3—3,3 кг хліба та по 2 крб. грішми[3]. На зароблені в артілі гроші чимало селян збудувало нові добротні хати під черепицею і бляхою.

Село, яке в 1933 році було перейменоване на Гаврилівку, а 1938 року — на Ворошилівку, не тільки міняло свою назву, а й зовнішній вигляд. Напередодні війни тут налічувалося 208 садиб, які потопали в густій зелені вишневих садків. Вечорами з вікон чепурненьких білих хат привітно лилося електричне світло, лунали музика й пісні, що транслювалися по радіо. Серед селян розгорнулося змагання за чистоту й красу кожної садиби. Вздовж вулиць посаджено акації. Молодь спорудила стадіон.

У 1927 році початкову школу було реорганізовано в семирічку, всі діти шкільного віку вчилися. До 1937 року серед жителів майже не лишилося неписьменних. Кожний двір передплачував газети. Трудящим полюбилося кіно. Фільми демонструвалися в приміщенні колишньої церкви, переобладнаному під клуб. Працювали гуртки художньої самодіяльності, керівником яких був місцевий учитель Л. О. Дідович.

---

[1] Запорізький облпартархів, ф. 213, оп. 1, спр. 15, арк. 1.
[2] Газ. «Більшовицьким шляхом», 23 березня 1934 р.
[3] Запорізький облдержархів, ф. Р-1236, оп. 1, спр. 158, арк. 14.

Добре жили мешканці Ворошилівки. Але їх, як і всіх радянських людей, чекали суворі випробування. Коли на нашу країну напали гітлерівські орди, понад 100 жителів села пішло на фронт. Юнаки допризовного віку і дівчата працювали на спорудженні оборонних укріплень за Дніпром. На колгоспних ланах їх замінили жінки, старі, підлітки. Артілі вчасно розрахувалися з державою по хлібозаготівлях, виконали план здачі м'яса. Згодом почалася евакуація машин і худоби на схід. З наближенням фронту в селі було створено винищувальний загін на чолі з І. Ю. Хільком. На початку жовтня його бійці влилися до частин Червоної Армії.

7 жовтня 1941 року село захопили фашистські загарбники. Вони вдиралися до хат, забирали продукти, різали свиней, птицю. Через кілька днів перша зграя окупантів посунула далі, а на їх місце прийшли зондеркоманди. Призначений гітлерівцями комендант-фольксдойч, житель сусіднього села Вальдорфа, разом зі старостою, колишнім куркулем, допомагали окупантам чинити жорстоку розправу над радянськими людьми, нещадно грабувати село. Протягом двох років фашисти вивезли звідси 149 корів, 166 голів молодняка, 255 свиней, 320 овець, 6 тис. штук птиці, 120 вуликів, 205 тонн зерна тощо. Понад 50 юнаків і дівчат відправлено на каторжні роботи до Німеччини.

Серця радянських людей переповняла жагуча ненависть до ворога. Вони дедалі рішучіше включалися в боротьбу проти фашистських катів: саботували заходи окупаційних властей, відмовлялися працювати у створених гітлерівцями «общинних» господарствах. Через односельця комуніста К. А. Юхименка, який був членом диверсійної підпільної групи, жителі села дізнавалися про події на фронтах, про розгром гітлерівської армії під Москвою, а потім і Сталінградом. 23 березня 1943 року окупанти схопили К. А. Юхименка і після жорстоких катувань розстріляли[1]. Посилилися репресії, але радянські патріоти Ф. М. і П. Ф. Юхименки та К. С. Лісняк продовжували серед жителів антифашистську пропаганду.

У середині вересня 1943 року фронт наблизився до села. Відчуваючи, що їх пануванню прийшов кінець, вороги виганяли жителів, а тих, хто залишався, розстрілювали на місці. Від рук фашистських виродків загинуло тоді чимало мешканців, зокрема 30 стариків та дітей. Напередодні відступу гітлерівці спалили або висадили в повітря майже всі громадські і житлові будинки, вирубали садки. З дерев на шляхах було зроблено завали, щоб перешкодити просуванню радянської піхоти і танків. Та даремними були зусилля ворога. У ніч з 19 на 20 вересня 1943 року бійці 302-ї стрілецької дивізії 2-ї гвардійської армії вибили фашистів з Ворошилівки[2].

Трудівники села відразу ж взялися за відродження господарства. Незважаючи на дуже складну прифронтову обстановку, на нестачу тягла (в артілях залишилося 3 корови та 7 робочих волів, прихованих колгоспниками від окупантів), восени було посіяно кілька сот гектарів озимини. Колгоспники поспішали відбудовувати ферми, бо з східних районів країни прибувала худоба.

Весняна сівба 1944 року проходила у більш спокійних умовах, бо у квітні Червона Армія розгромила останні бастіони фашистів на Дніпрі і в Криму. І все ж труднощів було багато. Чоловіки воювали. В селі майже не лишилося машин, не вистачало насіння. 10 лютого 1944 року парторганізація Ворошилівської сільради, яка налічувала 3 члени і 2 кандидати в члени ВКП(б), закликала населення поповнити насіннєвий фонд з власних запасів. В артілях створювалися виробничі ланки. Завдяки великій організаторській роботі комуністів і самовідданій праці колгоспників сівба і жнива пройшли успішно. Наприкінці червня на токмацький елеватор відправлено перші 13 цнт зерна нового врожаю. До річниці визволення села члени артілі ім. Горького здали державі 377 цнт зерна, 224 цнт овочів і фруктів. Комсомольці зібрали і передали у фонд Червоної Армії 26 цнт хліба[3].

---

[1] Запорізький облпартархів, ф. 102, оп. 53, спр. 20, арк. 23—27.
[2] Газ. «Правда», 21 вересня 1943 р.
[3] Газ. «Більшовицьким шляхом», 21 вересня 1944 р.

Після закінчення Великої Вітчизняної війни відбудова господарства і самого села прискорилася. З 170 жителів Ворошилівки, що воювали проти фашистів, повернулося до рідного села близько 50 чоловік, 103 воїни загинули у боях за соціалістичну Вітчизну. Багато фронтовиків удостоєно бойових нагород, зокрема Ф. М. Юхименка нагороджено орденом Слави II і III ступенів та кількома медалями. Колишній житель села М. О. Антипенко став генерал-лейтенантом.

Ветерани колгоспу ім. Кірова на засіданні пенсійної ради. Село Жовтневе, 1969 р.

Демобілізовані воїни працювали в полі, сідали за кермо тракторів і автомашин, які присилали робітники Челябінська. З Азербайджану і Башкирії до села надходило пальне, з республік Середньої Азії — худоба. Допомагали відроджувати господарство і військові частини. Від них жителі одержали 5 тракторів і автомашин, а для відбудови семирічної школи — кілька вагонів лісу. 1945 року колгоспи вже мали 130 голів великої рогатої худоби, 66 коней тощо.

В 1950 році відбулося об'єднання двох артілей в одну — ім. Кірова. Районна парторганізація направила сюди спеціалістів, які стали організаторами боротьби за піднесення економіки села. Уже наступного року колгосп ім. Кірова зібрав 2,8 тис. тонн пшениці, виростив добрий врожай ячменю, вівса, кукурудзи.

Із зростанням грошових прибутків артіль здобула можливість розгорнути капітальне будівництво. В Криму було закуплено 50 тис. черепашкових блоків, у Москві придбано обладнання для невеликого цегельно-черепичного заводу, а також 9 тис. кубометрів лісоматеріалів. Колгосп спорудив кілька тваринницьких ферм, двоповерховий будинок для спеціалістів сільського господарства, типовий універмаг, будинок для приїжджих. У виготовленні документації для новобудов села велику допомогу подали архітектор М. І. Гайгаров, працівники будівельних організацій Радянської Армії.

Озброєні рішеннями вересневого (1953 р.) Пленуму ЦК КПРС, члени артілі ім. Кірова добилися дальшого зміцнення економіки. В останньому році п'ятої п'ятирічки колгоспники зібрали вже по 17,5 цнт зернових з га, і по 18 цнт соняшнику. Поголів'я худоби за роки п'ятирічки збільшилося в 2,5 раза, а загальні прибутки — в 4 рази.

В роки семирічки артіль стала великим багатогалузевим господарством, яке мало понад 7 тис. га землі. Колгоспники вирощували озиму пшеницю, ячмінь, овес, кукурудзу та соняшник. Чималі площі були засаджені картоплею й овочами. Успішно розвивалося тваринництво. За семирічку виробництво тваринницької продукції зросло майже удвоє.

Навесні 1961 року село одержало електроенергію від державної енергосистеми. Це дало можливість широко застосовувати її у виробництві та побуті. Лише в кормоцеху третьої бригади складну техніку приводять у дію 13 електромоторів. За їх допомогою тут подрібнюють і пропарюють корми, виготовляють дріжджі, штучне молоко для відгодівлі телят.

Ще більших виробничих успіхів досягли трудящі Жовтневого (село було перейменоване у 1958 р.) за перші чотири роки нової п'ятирічки. Цьому у вирішальній мірі сприяли рішення XXIII з'їзду партії та березневого (1965 р.) Пленуму ЦК КПРС. Виконуючи їх, парторганізація та правління колгоспу краще розставили кадри, зміцнили матеріально-технічну базу господарства, поліпшили структуру посівних

Гараж колгоспу ім. Кірова. Село Жовтневе, 1969 р.

площ і агрокультуру рільництва тощо. Значно зросли площі під основною зерновою культурою — озимою пшеницею, а врожаї збільшилися до 19 цнт з га. 1969 року артіль мала 2,6 тис. голів великої рогатої худоби, 5,5 тис. овець, багато свиней, а також птиці. Прибутки перевищили 1,3 млн. крб. Великі кошти витрачаються на придбання та оновлення техніки, яку обслуговує понад сто механізаторів. Працюють 18 висококваліфікованих спеціалістів — агрономів, зоотехніків, інженерів.

У селі виросли досвідчені майстри сільськогосподарського виробництва. 1936 року вперше сів за кермо трактора Г. С. Васильченко. Після війни він очолив комплексну бригаду, яка систематично вирощує високі врожаї зернових і технічних культур. За це її керівника нагороджено орденом Леніна. Всього в селі працює 17 орденоносців.

Керівною й спрямовуючою силою в колгоспі є партійна організація, що налічує 56 комуністів. Більшість їх трудиться безпосередньо на виробництві: механізаторами, тваринниками, рільниками та ін. Під керівництвом партійної організації працюють 42 комсомольці. Комуністи і комсомольці мобілізовують колгоспників на боротьбу за підвищення культури землеробства, зниження собівартості продукції.

Велику допомогу господарству подають шефи — робітники Токмацького ковальсько-штампувального заводу. За їх допомогою та при безпосередній участі механізовано тваринницькі ферми, споруджено зрошувальну систему на площі 60 га, де тепер вирощується городина. Завод виготовив проектно-кошторисну документацію по розчищенню річки Чунгул. Закінчення робіт дасть можливість додатково зрошувати 200 га землі.

Водночас з розвитком економіки колгоспу невпинно підвищується оплата праці його трудівників. Їх середньомісячні заробітки перевищують сто крб. Чималі прибутки мають вони і від особистого господарства. 454 ветерани праці одержують пенсії.

Про зростання добробуту селян красномовно свідчить приклад сім'ї М. Й. Шаповала. Близько сорока років працює Михайло Йосипович у колгоспі. За цей час всяко бувало в його житті. В перший рік становлення артілі було важко, але він глибоко вірив, що тільки колгосп дасть достаток. І не помилився. У грізні роки війни Шаповал був артилеристом, захищав Москву, брав участь в боях за Кенігсберг. За мужність його нагороджено орденом Червоної Зірки і трьома медалями. Дружина Шаповала Марія Дмитрівна має медаль «За доблесну працю у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр». Вони піднімали артільне господарство з руїн, працювали, не покладаючи рук. Тепер сім'я живе в достатку. Син Віктор закінчив школу механізаторів, працює трактористом. Його місячний заробіток становить 150 крб. Дочка Валентина за рахунок артілі закінчила балетну школу. Нині вона — балетмейстер колгоспного клубу. Усі члени сім'ї М. Й. Шаповала разом заробляють 450 крб. на місяць. Вони живуть у добротному будинку під черепицею, мають корову, теличку, свиней, птицю. Придбали телевізор, радіоприймач, пральну машину. У 1968—1969 рр. на 3 тис. крб. купили одягу та взуття. Не гірше живуть й інші сім'ї. Мешканці Жовтневого мають 12 легкових автомашин, 150 мотоциклів, 230 телевізорів і стільки ж радіоприймачів, 60 газових плит. Майже у кожної господарки є швейна та пральна машини. За післявоєнний час колгоспники спорудили 220 нових добротних будинків. Розпочато будівництво типового житла за кошти артілі з довгостроковою виплатою.

Село зростає і впорядковується. З кожним роком збільшуються асигнування на капітальне будівництво. У 1969 році вони перевищили півмільйона карбованців. До 50-річчя Радянської влади в центрі села споруджено чудовий будинок культури із залом на 450 місць, прокладено 13 км дороги з твердим покриттям, 19 км водопроводу. Готуючись гідно зустріти знаменний ленінський ювілей, трудящі села з ініціативи сільської Ради провели конкурс на кращий щодо чистоти, впорядкованості та озеленення колгоспний двір. В Жовтневому створено вуличні комітети, членами яких є депутати Ради та її активісти.

Мабуть, немає жодного важливого питання в господарському і культурному житті мешканців села, в розв'язанні якого не брала б участі місцева Рада. Її депутати багато уваги приділяють поліпшенню побутового, медичного і культурного обслуговування трудящих. Відкрито універмаг, кілька магазинів, крамницю господарчих товарів, побутову майстерню, відділок зв'язку.

У селі діють медичний пункт з пологовим відділенням, дитячі ясла, на фермах — 3 профілакторії. Щороку правління артілі закуповує для колгоспників десятки путівок до санаторіїв та будинків відпочинку. За рахунок колгоспу чимало школярів щороку їде до піонерських таборів.

Невпинно зростає культурний і освітній рівень трудящих. У селі є восьмирічна школа. При ній працює консультаційний пункт районної заочної середньої школи. Шестеро жителів Жовтневого вчаться заочно в інститутах, 38 — у технікумах, училищах та на різноманітних курсах.

Плідну роботу проводить місцеве відділення товариства «Знання», яке об'єднує 18 лекторів. Гордістю партійної організації є кабінет політичної освіти, що має свою громадську методичну раду. Громадські засади все ширше входять у життя села. Тут працюють комісія народного контролю, жіноча рада, 3 народні дружини, товариські суди.

У Жовтневому систематично проводяться вечори трудової слави, вечори-зустрічі поколінь. Традиційними стали свята врожаю, день тваринника. Здебільшого ці вечори і свята відбуваються у сільському будинку культури, іноді — в бригадних клубах. Там же трудящі дивляться кінофільми і вистави, слухають концерти самодіяльних колективів. Вечорами багато любителів книги збирається в сільській бібліотеці.

У Жовтневому буяє повнокровне трудове життя, сповнене радості і боротьби, захоплюючих мрій і дерзань.

А. М. ЛАЗЬКО

НАСЕЛЕНІ ПУНКТИ, ЦЕНТРИ СІЛЬСЬКИХ РАД ТОКМАЦЬКОГО РАЙОНУ

БАЛКОВЕ́ — село, центр сільської Ради. Розташоване за 22 км на південний схід від районного центру і залізничної станції Великий Токмак Придніпровської залізниці. Населення — 358 чоловік. Сільраді підпорядковані села Гришине, Козолугівка і Світле.

В селі міститься центральна садиба колгоспу «Шлях до комунізму», який має 5,7 тис. га земельних угідь, з них 5,4 тис. га орної землі, 185 га саду. Основний напрям господарства — зернові культури, м'ясо-молочне тваринництво, овочівництво. У 1969 році одержано урожай озимої пшениці — 24,9 цнт з кожного га посівів. Тваринники виробили на 100 га сільськогосподарських угідь по 42 цнт м'яса і по 267 цнт молока. Будується цех по переробці овочів, яких одержано по 179 цнт з гектара.

Є початкова школа, клуб на 250 місць.

ГРУ́ШІВКА (до 1945 р. — Ліхтфельд) — село, центр сільської Ради, розташоване на річці Юшанли, за 29 км на південь від районного центру. До залізничної станції Світлодолинська Придніпровської залізниці — 25 км. Населення — 505 чоловік. Сільраді підпорядковані населені пункти Кірова, Могутнє, Розкішне, Ударник, Ювілейне.

О. Т. Хаустова — доярка, Герой Соціалістичної Праці. Село Кірова, 1968 р.

Тут розташований 4-й відділок племзаводу ім. Кірова, центральна садиба якого знаходиться в с. Кірова. Господарство має 3,4 тис. га землі, з них орної — 2,8 тис. га, займається тваринництвом — вирощуванням української червоної степової породи корів. Розвинуте також рільництво.

У 1969 році тваринники виробили на 100 га сільськогосподарських угідь 315 цнт молока, 60 цнт м'яса.

За трудові досягнення доярки О. Т. Хаустова і О. П. Хільченко (с. Кірова), які щороку надоювали від кожної з закріплених за ними корів по 5,5 тис. кг молока, удостоєні звання Героя Соціалістичної Праці.

В селі — восьмирічна школа, клуб на 350 місць, бібліотека, працює лікарня, швейна майстерня.

Грушівка заснована в 1819 році як німецька колонія.

Під час окупації фашисти спалили село. В 1966 році відбудована Грушівка стала центром сільської Ради.

ДОЛИ́НА (до 1945 року — Шенау) — село, центр сільської Ради, розташоване поблизу річки Молочної, за 18 км від районного центру і за 8 км від залізничної станції Полугород Придніпровської залізниці. Через село проходить шосе Токмак—Мелітополь. Населення — 318 чоловік. Сільраді підпорядковані населені пункти Виноградне, Левадне, Любимівка, Рибалівка і Чапаєвка.

В селі міститься третя бригада колгоспу ім. Котовського, центр якого в Молочанську. Господарство має 8,7 тис. га землі, з них орної 5,7 тис. га, займається рільництвом, племінним та молочним тваринництвом — вирощує червону степову породу корів.

В соціалістичному змаганні на честь 50-річчя Великого Жовтня колгосп посів перше місце в районі, йому вручено Червоний прапор райкому КП України та райвиконкому.

Тут працюють початкова школа, клуб на 250 місць, бібліотека. До послуг жителів шевська та кравецька майстерні.

У Виноградному народився І. Т. Гришин, якому присвоєно звання Героя Радянського Союзу (посмертно).

Засноване село на початку XIX ст. німцями-колоністами.

В околицях села розкопані кургани з похованнями доби бронзи (II тисячоліття до н. е.), сарматськими (II ст. до н. е. II ст н. е.) та пізньокочівницькими половецькими (X—XII ст. ст. н. ери).

КОХА́НЕ — село, центр сільської Ради, розташоване за 20 км від районного центру. До залізничної станції Полугород Придніпровської залізниці — 15 км. Населення — 530 чоловік.

Сільраді підпорядковані села Вишневе, Новолюбимівка, Показне.

В Коханому міститься садиба артілі ім. Леніна, що має 6 тис. га земельних угідь, з них 4 тис. га ріллі, садів — 147 га. Господарство виробляє зерно, займається м'ясо-молочним та племінним тваринництвом, городництвом. Урожайність зернових з гектара в колгоспі у 1969 році становила 21,7 цнт, в т. ч. озимої пшениці 22,1 цнт, кукурудзи — 24,8 цнт, соняшнику — 21,1 цнт. Вироблено на 100 га сільськогосподарських угідь 63,5 цнт м'яса, 422 цнт молока; на 100 га зернових одержано по 26,7 тис. яєць. Шефи — робітники Токмацького ковальсько-штампувального заводу допомогли в будівництві тваринницьких ферм та механізації виробничих процесів на фермах.

Голова колгоспу А. П. Шкода і доярка В. К. Кононенко — депутат Верховної Ради СРСР — нагороджені орденом Леніна.

В селі — середня школа, при якій створено університет педагогічних знань, діє група товариства «Знання». При палаці культури працює дитяча музична школа.

Засноване село в 1921—1922 рр. переселенцями з В. Токмака. В 1925 році виник комсомольський, в 1926 — партійний осередки.

Уродженцю села сержанту І. В. Ткаченку за героїзм, виявлений у боях на Дунаї в Угорщині, посмертно присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

НОВЕ́ — село, центр сільської Ради, розташоване за 13 км на північний схід від районного центру і залізничної станції Великий Токмак Придніпровської залізниці. Населення — 795 чоловік. Сільраді підпорядковані села Мирне, Пшеничне, Рівне, Харкове, Чистопілля.

У селі — центральна садиба радгоспу «Великотокмацький» рільничо-тваринницького напряму, шість відділків якого мають 8,1 тис. га земельних угідь, у т. ч. 5,9 тис. га орної землі.

1969 року урожай кукурудзи становив 32,4 цнт з га. Тваринники виробили на 100 га сільгоспугідь 93 цнт м'яса, 403 цнт молока.

В селі проживає Герой Соціалістичної Праці свинарка, нині пенсіонерка, Г. В. Рудик. За перемогу в соціалістичному змаганні на честь 50-річчя Великого Жовтня радгоспу на вічне зберігання вручено пам'ятний Червоний прапор Запорізького обкому КП України, облвиконкому, облпрофради та обкому комсомолу, а також грамоту Міністерства сільського господарства УРСР і республіканської Ради профспілок на честь 50-річчя встановлення Радянської влади на Україні.

Нове має середню школу, при якій є університет педагогічних знань, бібліотеку, споруджено будинок культури на 500 місць. Працює група товариства «Знання».

Біля центральної садиби радгоспу «Великотокмацький» 1932 року виникло село, яке у 1958 році дістало назву Нове.

НОВОМИКОЛА́ЇВКА — село, центр сільської Ради, розташоване за 17 км від районного центру. Населення — 830 чоловік. Сільраді підпорядковані населені пункти Веселе, Запоріжжя, Курошани, Мостове, Українка.

В селі — центральна садиба колгоспу ім. XXI з'їзду КПРС, багатогалузевого господарства зерно-м'ясо-молочного напряму, що має 7,7 тис. га земельних угідь, з яких орної землі — 6,5 тис. га, садів — 173 га.

О. М. Кот — Герой Радянського Союзу, уродженець с. Новомиколаївки. Фото 1945 р.

За великі досягнення в роботі комбайнер М. І. Скворок 1958 року удостоєний звання Героя Соціалістичної Праці. Він був депутатом Верховної Ради УРСР 5-го скликання.

У селі Курошанах живе Герой Соціалістичної Праці Х. Я. Головатюк (нині пенсіонерка).

В Новомиколаївці — восьмирічна школа, працює група товариства «Знання». Діють швейна та шевська майстерні.

Засноване село в 1922 році переселенцями з Новомихайлівки Чернігівського району.

Уродженець села О. М. Кот за проявлену під час Великої Вітчизняної війни відвагу удостоєний звання Героя Радянського Союзу.

НОВОПРОКО́ПІВКА (до 1882 р.— Вершина) — село, центр однойменної сільської Ради. Розташована поблизу водорозділу річок Конки і Молочної на відстані 25 км від районного центру. До найближчої залізничної станції Великий Токмак — 30 км. Населення — 1041 чоловік. Сільраді підпорядковані села Ільченкове, Роботине, Солодка Балка, Успенівка.

На території села міститься центральна садиба колгоспу ім. Ілліча, який має 8,1 тис. га земельних угідь, в т. ч. 6,1 тис. га орної землі, 248 га саду і виноградника.

В селі є середня школа, бібліотека, клуб, дитячий садок.

Засноване село в середині XIX ст. вихідцями з Малої Токмачки. Кілька десятків сімей оселилося у верхів'ї балки Куркулака, назвавши свій хутір Вершиною.

ОСТРИКІ́ВКА — село, центр сільської Ради, розташоване на річці Токмачці, за 15 км на схід від районного центру. До залізничної станції — роз'їзд «80-й кілометр» Придніпровської залізниці — 12 км. Населення — 566 чоловік. Сільраді підпорядковані населені пункти Іванівка, Лугівка (до 1945 р.—Фірстенау), Майське, Прибережне, Снігурівка (до 1945 р.— Шанзе), Трудове, Урожайне, Фабричне.

Багатогалузевому господарству «Червоний прапор» рільничо-тваринницького напряму належить 7,6 тис. га землі, з них орної — 6,4 тис. га. Господарство має ветеринарну лікарню.

Є середня школа, в якій працює заслужена вчителька школи УРСР О. О. Козаченко, бібліотека, будинок культури на 500 місць, група товариства «Знання». При школі діє університет педагогічних знань. Функціонує лікарня.

Головою створеного в 1929 році колгоспу «Червоний клин» був обраний А. Г. Куц — перший секретар партосередку, учасник штурму Зимового палацу, делегат II з'їзду Рад.

Остриківка виникла у 1842 році, відокремившись від Великого Токмака.

Поблизу села Лугівки знайдено кістки південного слона.

ОЧЕРЕТУВА́ТЕ — село, центр сільської Ради. Розташоване за 18 км на північний схід від районного центру, за 23 км від залізничної станції Великий Токмак. Через село проходить автотраса Токмак—Пологи. Населення —865 чоловік. Сільраді підпорядковане село Скелювате.

Рільничо-тваринницький колгосп «Україна» має 6,9 тис. га земельних угідь, з них 6,1 тис. га орної землі. Розвинуте садівництво й городництво.

В селі є восьмирічна школа, бібліотека, будинок культури на 450 місць. Діє група товариства «Знання».

До послуг жителів шевська та кравецька майстерні.

Село засноване в 1848 році переселенцями з слободи Очеретуватої, нині Семенівського району Полтавської області. У 1922 році місцеві бідняки організували комуну «Прогрес».

ТА́ВРІЯ — село, центр сільської Ради. Розташована за 16 км на північний захід від районного центру, за 21 км від залізничної станції Великий Токмак. Поблизу села проходить автотраса Запоріжжя—Бердянськ. Населення — 172 чоловіка. Сільраді підпорядковані села Зелений Гай, Новогорівка, Переможне, Чорноземне.

У селі міститься центральна садиба колгоспу «Таврія», який має 4,4 тис. га земельних угідь, з них — 3,6 тис га орної землі. Основний напрям господарства — виробництво зернових культур, м'ясо-молочне тваринництво і птахівництво. Розвивається садівництво та городництво. Збір зернових з га становив 22,5 цнт. На 100 га сільськогосподарських угідь вироблено 176 цнт м'яса, 441 цнт молока, на 100 га зернових 20,8 тис. яєць.

Є восьмирічна школа. Клуб та бібліотека — у Чорноземному.

Село засноване в 1952 році будівельниками Південно-Українського каналу.

ЧЕРНІГІВСЬКИЙ РАЙОН

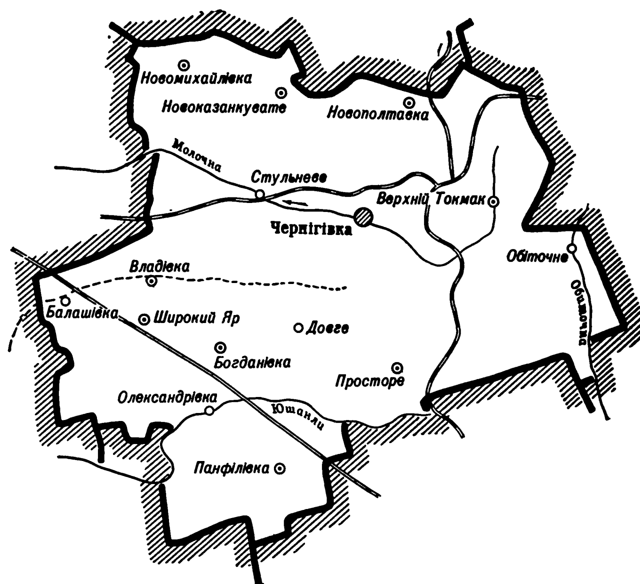

ЧЕРНІГІВКА

Чернігівка — селище міського типу, центр селищної Ради. Розташована на західному відрозі Приазовської височини, в долині річки Токмака та її притоки Сисикулака, за 150 км на південний схід від Запоріжжя. До залізничної станції Верхній Токмак — 9 км. Населення — 7400 чоловік. Селищній Раді підпорядковані населені пункти Верхній Токмак Перший і Верхній Токмак Другий, Зубів, Котлярівка, Могиляни, Пірчине, Чернігово-Токмачанськ.

Чернігівка — центр району, площа якого 1,2 тис. кв. км, населення — 28,2 тис. чоловік (в т. ч. міського — 7,4 тис., сільського — 20,8 тис.). В районі 45 населених пунктів, підпорядкованих селищній та 9 сільським Радам; 11 колгоспів, 2 радгоспи, 91,3 тис. га орної землі; 6 підприємств, 3 будівельні організації, 36 шкіл, 45 будинків культури і клубів.

Чернігівку заснували 1783 року державні селяни з Чернігівської губернії (звідси й назва). У 1806 році в селі проживало 2078 мешканців. Незважаючи на те, що навколо було багато незайманої землі, селянські двори тулилися один до одного — напади кочівних ногайців примушували триматися гурту.

Чернігівка виявилася на поштовому шляху, що вів од Мелітополя через Великий Токмак до Таганрога і далі підходив до кавказького тракту. Через село пролягав також шлях від Оріхова до гирла річки Берди, де тоді була пристань. Отже вигідне географічне положення сприяло швидкому зростанню Чернігівки. У 1838 році тут уже налічувалось 656 дворів, діяв 31 вітряк, водяний млин[1].

До середини XIX ст. селяни розводили, головним чином, велику рогату худобу та овець, реалізуючи продукцію тваринництва на ринках Мелітополя та місцевих ярмарках. В ті роки хліборобство мало ще другорядне значення, зерно вирощували здебільшого для власних потреб.

---

[1] Журнал Министерства внутренних дел, 1839, № 2, стор. 315.

На початку 50-х років внаслідок швидкого зростання населення Чернігівки землекористування селян обмежили 15 десятинами наділу на ревізьку душу. Решта приписаної до Чернігівки землі відрізалась як «зайва», щоправда, її дозволялося використовувати під сінокіс та пасовиська, але розорювати заборонялось.

В 40-х роках XIX ст. чернігівці почали виходити з села на хутори, кількість яких внаслідок переселення ногайців до Туреччини швидко зростала. Окремі хуторяни майже повністю відмежувались від села і створили самостійні поземельні общини: Стульневе, Бегім Чокрак, Верхній Токмак і Зубів. У 1862 році на приписаній до Чернігівки «зайвій» землі полтавські переселенці заснували села Новополтавку та Семенівку.

Чернігівці користувались землею на общинних засадах. При відмежуванні від общин «зайвої» землі жителі нижньої частини села відокремились від верхньої і створили нову поземельну общину. У 1854 році в селі відбувся перший переділ землі з розрахунку 8 десятин на ревізьку душу. Решта землі відійшла під толоку.

Після першого земельного переділу верхня земельна община, щоб зручніше користуватися землею, розділилася на дві. Отже, з 1873 року в селі існували три самостійні земельні общини: Токмачанська, Низянська та Сисикулацька. За ними числилось 19,7 тис. десятин землі, включаючи і непридатну для обробітку.

Напередодні реформи 1861 року Чернігівка була великим селом, у якому налічувалось понад 700 дворів, де проживало близько 5 тис. жителів. Ніякої медичної допомоги населення не мало. Тому різні пошесні хвороби були постійними супутниками селянського життя. Протягом 50 років після заснування села тут не було жодної школи. Перше церковнопарафіяльне училище відкрилося у 1833 році. Грамоті 70 дітей навчали вчитель та сільський священик[1].

Розвиток капіталізму в Росії, бурхливе зростання промислових міст у післяреформений час збільшили попит на сільськогосподарську продукцію, насамперед на хліб. У Чернігівці тваринництво теж втратило провідне значення, а виробництво товарної пшениці стало панівним. У зв'язку з цим земля набула великої цінності, особливо коли на т. зв. зайву землю прийшли нові поселенці. Кількість толоки значно зменшилася. Почались суперечки за кожний клапоть землі, справа доходила до бійок, судів. Інтенсивне зростання населення спричинило значне зменшення наділів, якими з 1873 року наділялися наявні чоловічі душі. Якщо 1865 року в Чернігівці було 732 двори, в яких проживало 2636 ревізьких душ, то через 15—20 років кількість дворів зросла до 1148, а наявного чоловічого населення — до 4205. В наступні роки земельний наділ на наявну душу зменшився до 4 десятин. І це при тому, що за переписом 1886 року в Чернігівці проживало 8187 чоловік, з яких 479 (86 дворів) стороннього, тобто не приписаного до земельних общин населення, яке права на надільну землю не мало[2].

Через неоднакову кількість чоловіків у різних сім'ях земля розподілялася між селянськими господарствами нерівномірно. Неоднаковою була й кількість тягла та інвентаря. Все це призводило до глибокого класового розшарування села. У 1886 році з 1062 дворів, що входили до трьох общин Чернігівки і володіли землею, 92 господарства зовсім не мали посіву і наймитували у сільських глитаїв, 115 родин засівали менше 5 десятин, зібраного хліба їм не вистачало навіть до зими. Щоб прохарчувати сім'ю, вони здавали більшу частину наділів в оренду, а самі теж наймалися до багатіїв. До 10 десятин на двір засівали 276 господарств. Але й вони ледве зводили кінці з кінцями, віддаючи частину землі в оренду і посилаючи одного чи двох членів сім'ї у найми. Отже для 45 проц. селянських господарств Чернігівки надільна земля не була основним джерелом існування. Це була бідняцька частина села. 460 господарств вважалися середняцькими. Але 122 з них не мали змоги повністю обробляти свої наділи і здавали 537 десятин в оренду куркулям. Близько 65 проц.

---

[1] Учебные заведения Одесского округа. Одесса, 1891, стор. 104, 106.
[2] Сборник статистических сведений по Таврической губернии, т. 5, таблица А 6—7.

цих господарств через відсутність потрібної кількості тягла й інвентаря обробляли наділи супрягою та наймом. В той час у селі налічувалось 119 господарств, кожне з яких мало пересічно 20 десятин надільної землі на двір, багатії орендували у бідняків та середняків 1720 десятин, або в середньому до 14 десятин на двір. 8 дворів до того ж мали 685 десятин купленої землі. Кожне куркульське господарство засівало по 50—100 десятин, виробляючи чималу кількість товарного зерна[1].

Класове розшарування селян Чернігівки характеризувалося вкрай нерівномірним розподілом основних засобів виробництва. З 483 бідняцьких родин 192 взагалі не мали робочої худоби, 78 мали по одному коню. В той же час на кожне з 119 куркульських господарств припадало по 2 пари робочих коней. Понад 40 проц. усіх селянських господарств не мали навіть плугів, тоді як куркульські двори мали їх по 2 і більше, також букери, сівалки та інші сільськогосподарські знаряддя, а 14 — і жниварки.

Важким тягарем лягали на плечі селян численні податки: казенні, земські, мирські та ін. У 1886 році чернігівці сплатили понад 28 тис. крб. викупних та оброчних платежів.

Часті неврожаї через посухи, чорні бурі та низький агротехнічний рівень посилювали селянські злидні. Безсоромно грабували селян перекупники хліба, які встановлювали дуже низькі ціни на зерно: за пуд озимої пшениці платили 89 коп., ячменю — 64 коп. В окремі роки ціни були вдвоє нижчі[2].

Серед селянства зріло невдоволення існуючим ладом, прагнення домогтися кращої долі. У січні 1905 року член Бердянської організації РСДРП В. Г. Годін розповсюджував у селі листівки, що закликали до боротьби з самодержавством. Місцеві жителі і після його від'їзду поширювали листівки. Бойові заклики соціал-демократів мали великий вплив на селян. Місцевого жителя Б. Я. Киселенка не раз карали жандарми за антиурядові висловлювання[3].

Під час столипінської реформи у 1907—1908 рр. чернігівські куркулі скупили близько 1400 десятин бідняцької землі.

Розорені селяни поповнювали лави пролетарів. У 1907 році у багатіїв наймитували 733 чоловіки, 242 жінки та 284 підлітки віком від 12 до 14 років. Заробітна плата не перевищувала 2—3 крб. на місяць для чоловіків і 1—1,5 крб. для жінок. Дешеву наймитську працю з великою вигодою використовували сільські глитаї. Загалом по селу третину посівних площ становила орендована куркулями земля, 44 глитаї засівали пересічно по 70 десятин на двір, 27 — по 115, 11 — по 240 десятин[4].

Збіднілі господарства намагались вибитися із злиднів, займаючись домашніми промислами. У другій половині XIX ст. в Чернігівці діяло 45 кустарних майстерень, а 1908 року в 385 селянських дворах були умільці, що займались різними промислами.

У селі розвивалась торгівля, особливо після спорудження в 1898 році залізниці Чаплине—Бердянськ, що пролягла недалеко від села. Ще в 80-х роках XIX ст. у Чернігівці відкрилось 13 крамниць і 10 винних погребів та шинків, а 1910 року тут вже діяло 30 торговельних підприємств з оборотом 210 тис. крб. Двічі на рік відбувалися кількаденні ярмарки; працювало 4 вальцьові млини німців-колоністів, 2 олійниці, колісна майстерня, бондарня[5].

Перед початком імперіалістичної війни 1914 року Чернігівка стала одним з найбільших сіл у Бердянському повіті Таврійської губернії. В ньому налічувалось понад 1,5 тис. дворів з населенням 16 348 чоловік. Тут було 6 вулиць у 12 м і 34 близько 8 м завширшки, небрукованих і майже неозеленених, які в негоду втопали в багні. Забудовувалась Чернігівка хатами-мазанками, критими соломою або очеретом. Тіль-

---

[1] Сборник статистических сведений по Таврической губернии, т. 5, таблица Б 90—97.

[2] Сборник по текущей статистике за 1905—1908 годы. Симферополь, 1910, стор. 10, 96, 112.

[3] Кримський облдержархів, ф. 706, оп. 1, спр. 1, арк. 6; спр. 217, арк. 58.

[4] Сборник по основной статистике, вып. 1, стор. 45, 56, 57, 124—140.

[5] Россия. Полное географическое описание нашего отечества, т. 14, стор. 620.

ки чотири десятки куркульських будинків-кам'яниць виділялися своєю добротністю. Питна вода у дворових колодязях була недоброякісною.

Відкрита в 1875 році Чернігівська земська дільнична лікарня в 1914 році обслуговувала 70 сіл і 2 хутори, де проживало близько 26 тис. чоловік. Лікарня мала 15 ліжок, на дільниці працювало 5 медичних працівників, у т. ч. лікар, 3 фельдшери та акушерка[1]. Багато людей, особливо дітей, вмирали від різних пошесних хвороб.

До 1868 року діти здобували освіту в церковнопарафіяльній школі. Через 35 років після відкриття цієї школи в селі з'явилося перше земське початкове училище, в якому в 1868/69 рр. навчалося 50 хлопчиків і 13 дівчаток. У цей час із загальної кількості дітей вчилися тільки кожний 46-й хлопчик і кожна 167-а дівчинка шкільного віку[2]. З 1880 по 1885 рік були відкриті ще 2 земські початкові школи. На 1903 рік у початкових школах кількість учнів зросла до 445. Але тільки 37 учнів закінчило навчання, бо матеріальні нестатки передчасно відривали дітей бідняків від школи. В той час у чернігівських школах працювали 10 вчителів і стільки ж попів. Через 5 років у селі виникли ще дві школи — церковнопарафіяльна і т. зв. школа грамоти.

Велику радість принесла хліборобам перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції. В січні 1918 року влада в селі перейшла до рук народу. Були створені три сільревкоми: Сисикулацький, Низянський, Токмачанський. Перші два очолили місцеві селяни-бідняки М. Є. Грицун та О. К. Хлепітько[3]. В лютому того ж року організувався партійний осередок, до складу якого увійшли комуністи: Д. Ф. Логвиненко, І. С. Вербополь, Т. Г. Дєнєжний, П. С. Костенко, Я. А. Мелешко, Л. О. Мілов та інші. Очолив партійний осередок місцевий житель, колишній матрос Ю. Прокопенко. Партійний осередок і ревкоми розгорнули діяльну роботу. Одним з перших заходів було вилучення земельних надлишків у куркулів. 203 родини, які до революції не мали землі, одержали її від нової влади. З 100 тис. крб., вилучених у місцевих багатіїв, 14 тис. нові органи влади витратили на купівлю хліба для незаможного населення, 8 тис.— на утримання лікарні та шкіл волості, решту — на допомогу солдаткам.

Дальшому розгортанню радянського будівництва перешкодили австро-німецькі окупанти, які в квітні 1918 року захопили село і під приводом контрибуції грабували його жителів. Наприкінці грудня селу почало загрожувати вторгнення білогвардійців з корпусу денікінського генерала Тілло. Для боротьби з ворогом чернігівські комуністи організували під командуванням місцевого жителя К. М. Кавуна червоноармійський загін, який згодом влився до лав Червоної Армії. Від білогвардійців Тілло Чернігівку визволили червоноармійські частини 15 березня 1919 року[4].

В середині червня 1919 року село захопили денікінці і пограбували його. Але мобілізувати до своєї грабармії чернігівських селян їм не вдалося.

Наприкінці 1919 року бійці 46-ї дивізії 14-ї армії визволили село від денікінців. Зразу ж був створений волревком. На його заклик селяни Чернігівки охоче вступали до лав Червоної Армії. Ревком організував виконання продрозверстки та заготівлю хліба до фонду допомоги голодуючому населенню міст Росії.

Через те, що поблизу орудували махновські бандити і часто наскакували на село, щоб грабувати населення і розправлятися з місцевими активістами, ревкому часом доводилось йти в підпілля. У липні 1920 року в Чернігівку вдерся врангелівський Гундорівський 7-й козацький полк. Тут він протримався кілька днів і був розгромлений червоними кіннотниками Д. П. Жлоби, які захопили 500 полонених. Однак кілька врангелівських частин, що мали на озброєнні навіть літаки, вперто

---

[1] Статистический справочник Таврической губернии, ч. 2, вып. 1, стор. 48.

[2] О народном образовании в Бердянском уезде Таврической губернии за 1866—1877 гг., стор. 88.

[3] Запорізький облдержархів, ф. Р-432, оп. 16, спр. 54, арк. 7.

[4] Гражданская война на Украине, т. 1, кн. 1, стор. 679.

насідали на село. Тому кіннотникам Жлоби довелося відступити[1]. У жовтні того ж року частини 5-ї кавдивізії Червоної Армії остаточно оволоділи Чернігівкою[2].

Одразу після визволення села були створені в усіх трьох частинах Чернігівки — Низянах, Токмачанах, Сисикулаці сільські ревкоми. Їх очолили О. Березовський, Й. Молод і П. Шейко. 24 листопада відбулася чернігівська волосна безпартійна конференція. На ній обрали волосний ревком, головою якого став комуніст Н. О. Череп, та делегатів на губернський з'їзд.

Ревкоми провадили облік землі, сільськогосподарського інвентаря. У листопаді 1920 року Низянський ревком здав державі для потреб Червоної Армії 140 голів великої рогатої худоби, 10 свиней, 300 овець, 670 пудів пшениці, 5 тис. пудів сіна. Такі ж завдання вирішували й інші ревкоми села. З ініціативи ревкомів протягом листопада були створені комітети незаможних селян. 27 листопада 1920 року на загальних зборах селяни обрали волосний КНС, головою якого став колишній наймит П. Калюжний[3].

Ревкомам і комітетам незаможних селян доводилося працювати в надзвичайно важких умовах ще не ліквідованої махновщини. Бандитські загони час від часу налітали на село і намагалися зірвати заходи молодої Радянської влади, вбивали її активістів, грабували селян. Волревком створив загін самооборони і за допомогою частин 30-ї Іркутської дивізії вів боротьбу з бандитськими зграями. Завдяки цьому до осені 1921 року банди були розгромлені остаточно. Значну роль у зміцненні в селі Радянської влади відіграло створення наприкінці 1920 року т. зв. компактного Чернігівського району з центром у с. Чернігівці та Надзвичайної районної наради по боротьбі з бандитизмом[4].

Надзвичайна районна нарада допомогла відновити на початку 1921 року діяльність партійного осередку у складі комуністів Ягорова (секретаря), Дудки, Багона, Литвиненка і Мостового. Комуністи згуртували навколо себе сільську молодь, залучаючи найбільш активну до громадської роботи. Це дало змогу весною того року створити комсомольський осередок. Першими комсомольцями села стали 11 сільських активістів. Комсомольці входили до загону самооборони, виявляли прихований куркулями хліб, займалися культосвітньою роботою.

У серпні 1921 року загальні збори селян, робітників та службовців села обрали сільські Ради. 3 вересня відбувся волосний з'їзд Рад, який обрав виконком на чолі з М. А. Повчуном. До виборів не були допущені нетрудові елементи — куркулі, торговці[5].

Під час імперіалістичної і громадянської воєн число бідняцьких дворів збільшилося до 60 проц., наполовину менше стало коней, а великої рогатої худоби — на 70 проц. Майже вдвоє зменшилася площа посівів.

Партійний осередок, волвиконком, сільради та КНС докладали багато зусиль, щоб селяни, особливо біднота, засіяли свої землі. За допомогою створених навесні 1921 року сільськогосподарських споживчого та кредитного товариств селяни одержували насіннєві та грошові позички, вступали у супрягу. Посуха і неврожай 1921 року спричинили значні продовольчі труднощі в Чернігівці, де на той час налічувалось 11 660 жителів. Волосний виконком організував насіннєву й продовольчу допомогу населенню, створив їдальні для дітей[6].

Весною і влітку 1921 року земельна комісія практично здійснила ленінський Декрет про землю. За рахунок конфіскованої церковної та відібраних надлишків куркульської землі безземельні та малоземельні селяни одержали з розрахунку по 3 десятини на їдця. Вперше за всю історію села землю одержали не тільки чоловіки,

---

[1] Гражданская война на Украине, т. 3, стор. 230, 388, 667, 686.
[2] ЦДАРА, ф. 7949, оп. 1, спр. 7, арк. 22.
[3] Запорізький облдержархів, ф. Р-73, оп. 1, спр. 2, арк. 192; спр. 35, арк. 25.
[4] За власть Советов, стор. 194—197.
[5] Запорізький облдержархів, ф. Р-27, оп. 3, спр. 26, арк. 3, 4, 25, 26.
[6] Там же, ф. Р-73, оп. 1, спр. 2, арк. 192; ф. Р-28, оп. 1, спр. 92, арк. 2.

а й жінки та діти. Комнезами обстежили стан бідняцьких родин, і за їх пропозицією багатьох тимчасово звільнили від оподаткування, декому суму платежів набагато зменшили. Це сприяло відродженню бідняцьких господарств. До 1925 року відновились довоєнні площі посіву, а також загальна кількість поголів'я худоби.

У тяжких умовах післявоєнної розрухи партійно-комсомольський та радянський актив села налагоджував медичне обслуговування, народну освіту та культурно-масову роботу. В лікарні на той час хворих обслуговували тільки фельдшер і акушерка. 800 дітей залишалися поза школою, 75 проц. жителів виявились неписьменними. Завдяки зусиллям партосередку і волвиконкому відремонтували лікарню, відновили роботу аптека фельдшерський пункт. У 1920/21 навчальному році в селі працювали 5 початкових шкіл, з 1925 року на базі однієї з них створено семирічку. Комуністи за допомогою вчителів організували гуртки по ліквідації неписьменності серед дорослого населення, а комсомольці відкрили загальносільський клуб, бібліотеку, сільбуди і хати-читальні на всіх трьох кутках села. Тут розпочали роботу гуртки художньої самодіяльності та агрогуртки. Відновило роботу поштове відділення, що мало телеграф і телефон.

В березні 1923 року утворено Чернігівський район, а в грудні того ж року відбулася перша районна партійна конференція, яка підвела підсумки роботи комуністів по залученню бідноти до комнезамів і зміцненню союзу бідноти з середняком. Конференція загострила увагу комуністів на посилення боротьби з антирадянськими вилазками куркулів[1].

Введення нової економічної політики сприяло пожвавленню в Чернігівці торгівлі, розвиткові ремісництва, споживчої кооперації. Відновили роботу парові млини, олійниці, крупорушки, приватні та кооперативні крамниці. Почали працювати майстерні по виготовленню сільськогосподарських знарядь, гончарний завод, а також конезавод.

Партійний осередок і КНС розгорнули серед селян широку роз'яснювальну роботу про переваги колективних форм господарювання над одноосібним. Завдяки цьому весною 1924 року в селі організувалась сільськогосподарська комуна ім. Леніна, яка пізніше вже під назвою «Авангард» прийняла Статут сільгоспартілі. Протягом 1927—1929 рр. у селі виникло 14 ТСОЗів, активними організаторами яких були місцеві селяни-незаможники, члени КНС К. П. Богдан, Т. Є. Запорожець, М. О. Левченко, О. П. Полулях, В. Прокопенко, К. С. Рибас, І. Л. Савченко, Н. В. Сова та ін. Держава всіляко допомагала колективістам зміцнювати господарства. Так, ТСОЗ «Вільна праця» завдяки державним кредитам у 1928 році придбав трактор, молотарку, 3 жниварки. Таку ж техніку придбали ТСОЗи ім. Х-річчя Жовтня, «Заповіт Ілліча» та інші.

Вже 1930 року в Чернігівці розгорнулась масова колективізація. Наступного, 1931, року колективізація одноосібних селянських господарств повністю завершилася. Було створено 9 колгоспів: «Заповіт Леніна», ім. Калініна, ім. Тельмана та ін. Кожен з колгоспів мав понад 2 тис. га землі[2].

Колгоспне життя будувалося в запеклій боротьбі з куркульством. Глитаї підбурювали селян не вступати до колгоспів, вдаючись до погроз, розкрадали і знищували громадське майно, саботували хлібозаготівлі. За антирадянські дії, терор проти сільських активістів куркуль Зима був засуджений до страти, решту за рішенням загальних зборів колгоспників вислано за межі республіки.

Велику роль в організаційно-господарському зміцненні колгоспів села відіграла створена в 1930 році Чернігівська МТС та її політвідділ, який провадив широку виховну і роз'яснювальну роботу, сприяючи зміцненню трудової дисципліни в колгоспах, кращій організації праці тощо. За перші два роки існування МТС підготувала з числа місцевої молоді 160 механізаторів. У червні 1932 року в створе-

[1] Запорізький облпартархів, ф. 225, оп. 1, спр. 1, арк. 1, 91, 92.
[2] Дніпропетровський облпартархів, ф. 19, оп. 1, спр. 1, арк. 4, 123.

ній при МТС фабрично-заводській школі навчалося 200 юнаків і дівчат. 1939 року МТС мала 76 тракторів, 51 комбайн і 5 вантажних машин. Рівень механізації польових робіт досяг 80 процентів[1].

Лікарня. Селище Чернігівка, 1968 р.

Протягом 1932 року в усіх колгоспах виникли партійні організації, які об'єднували 60 комуністів, та комсомольські організації. Розгорнута ними політично-масова робота, соціалістичне змагання за ударну стахановську працю сприяли розвиткові у передвоєнні роки економіки колгоспів села. 8 сільгоспартілей господарювали на 17,2 тис. га землі. Врожайність зернових і бобових культур у 1937—1940 рр. становила 12—14 цнт, у т. ч. озимої пшениці 16 цнт, основної технічної культури — соняшнику — 11 цнт. Кожна артіль мала по 100—120 коней, по 15—20 сівалок та інший сільгоспінвентар і обслуговувалась однією з тракторних бригад МТС. Створені в 1933—1934 рр. у сільгоспартілях тваринницькі ферми наприкінці 1940 року мали 810 голів великої рогатої худоби, 763 свиней, 2370 овець. Середньорічний надій молока від корови становив близько 1700 літрів, а в колгоспі ім. Тельмана — 3120 літрів. Кожний колгосп мав пасіки, на яких налічувалось 242 бджолосім'ї. Колгоспники одержали на трудодень 1,5—2,5 кг хліба та 1 крб. 50 коп. грішми[2].

Трудовими ділами уславилися чернігівські майстри сільськогосподарського виробництва. Добра слава линула в районі і області про завідуючу тваринницькою фермою артілі «Заповіт Ілліча» О. В. Бондаренко — учасницю організованого в 1934 році республіканського конкурсу на кращу, показову тваринницьку ферму[3]. Уславили себе й доярки ферми колгоспу ім. Тельмана О. П. Хайлова, І. Панасенко та М. Ярощенко, які 1940 року надоїли від кожної з закріплених за ними корів по 3—3,5 тис. літрів молока і були учасницями Всесоюзної сільськогосподарської виставки. Учасниками виставки 1939—1941 рр. були скотар колгоспу ім. Калініна С. Я. Сулименко, телятниці артілі ім. Шевченка Є. І. Сідаш і О. І. Рябченко, механізатори Чернігівської МТС П. П. Доценко та І. П. Худич, які перевиконували виробничі норми при значній економії пального[4].

Розвивалися в Чернігівці і промислові підприємства. На початку 1941 року тут працювали маслозавод, олійниця, паровий млин, пекарня, цех безалкогольних напоїв. З побутових підприємств діяла кооперативна артіль по ремонту одягу і взуття.

У передвоєнні роки значно змінився зовнішній вигляд села. Воно прикрасилося садами та декоративними деревами. На місці старих хат-мазанок виросли десятки цегляних будинків. У центрі села споруджено двоповерхову школу, будинок культури, бібліотеку, приміщення районних установ, магазинів, електростанцію.

Набагато поліпшилось медичне обслуговування населення. У Чернігівці працювала районна лікарня на 55 ліжок, амбулаторія, три медичні пункти, пологовий будинок, аптека. Про здоров'я трудящих турбувались 8 лікарів і 44 працівники середнього медичного персоналу.

До 1935 року в Чернігівці була в основному ліквідована неписьменність населення. З 1935 року в селі на базі семирічки відкрилась середня школа, працювали

---

[1] Запорізький облдержархів, ф. Р-1236, оп. 1, спр. 25, арк. 1—14.
[2] Там же, спр. 144, арк. 1—9, 14, 28а.
[3] Газ. «Більшовицьким шляхом», 15 вересня 1934 р.
[4] Газ. «Ленінська зірка» (Чернігівка), 9 березня 1940 р.; 16 травня 1941 р.

чотири початкові школи. 1938 року відчинили двері дві нові семирічні школи — Токмачанська та Низянська. Дітей навчали 45 вчителів.

В селі діяли будинок культури та три колгоспні клуби, де працювали гуртки художньої самодіяльності — драматичний, танцювальний, оркестр духових інструментів. Двічі на тиждень демонструвалися кінофільми. В 1932 році Чернігівка була радіофікована. Мешканців обслуговували районна бібліотека з книжковим фондом на 35 тис. томів та дитяча бібліотека на 15 тис. книжок.

Значну роль у культурно-освітній роботі відігравали комсомольці Чернігівки. На 1940 рік комсомольські організації районного центру об'єднували 239 юнаків та дівчат. Комсомольці налагодили роботу гуртків художньої самодіяльності, провадили літературні вечори. Велику увагу вони приділяли фізичному та військовому вихованню молоді. При клубі колгоспу ім. Будьонного організували кімнату оборони. Під час Всесоюзних оборонних змагань 1940 року Чернігівська районна комсомольська організація виборола перше місце в області по оборонній роботі, їй було вручено перехідний Червоний прапор[1].

В перші ж дні Великої Вітчизняної війни 850 чернігівців вступили до лав Червоної Армії. Жінки і підлітки замінили чоловіків, які пішли на фронт. В ці дні самовіддано трудилися колгоспниці та механізатори, виконуючи норми на 200—400 проц. З наближенням фронту чернігівці евакуювали людей, громадське майно, худобу, сільськогосподарську техніку.

7 жовтня 1941 року німецько-фашистські загарбники окупували село і завдали його жителям багато лиха. 500 юнаків і дівчат фашисти примусово вивезли на каторгу до Німеччини.

Але радянські люди не скорилися окупантам. У Чернігівці виникла патріотична група з 13 чоловік, душею якої були комуністи К. Я. Мізін, І. І. Богдан, М. П. Лола, І. П. Яценко, П. О. Кузьменко. Готуючись до збройного виступу проти окупантів, патріоти збирали та переховували зброю. В травні 1943 року групу розкрило гестапо. Усіх її учасників розстріляно[2].

У вересні 1943 року в районі Чернігівки точилися запеклі бої. Відступаючи, фашистські бандити спалили село. Коли вранці 18 вересня 1943 року воїни 301-ї та 302-ї стрілецьких дивізій 51-ї армії визволили Чернігівку, вона являла суцільне згарище. Загальні збитки, завдані німецько-фашистськими загарбниками колгоспам села, становили 69 530 тис. карбованців[3].

Визволяючи Чернігівку, загинули 324 радянські воїни. Вони поховані у братській могилі, на якій встановлено гранітний обеліск. В лавах Радянської Армії мужньо билися з ворогом сотні чернігівців. Ще 1929 року почав службу в армії уродженець села А. М. Темник. Під час Великої Вітчизняної війни гвардії полковник А. М. Темник з боями дійшов до Берліна і 25 квітня, штурмуючи фашистське лігво, безстрашний воїн загинув. Його посмертно удостоєно звання Героя Радянського Союзу. Ім'я Героя золотими літерами викарбувано на пам'ятникові радянським воїнам біля Бранденбурзьких воріт у Берліні[4].

Хоробро захищав радянську Батьківщину М. М. Дєнєжний. За зразкове виконання бойових завдань він нагороджений орденами Червоної Зірки, Слави II ступеня, Вітчизняної війни II ступеня та медалями. За мужність і відвагу в боях 170 уродженців Чернігівки одержали ордени і медалі Радянського Союзу.

Бої ще точилися поблизу села, а трудящі на заклик комуністів з ентузіазмом взялися за відбудову зруйнованого господарства. Працювати доводилось у надзвичайно важких умовах — не було господарських приміщень, техніки, худоби. На всі колгоспи залишилась одна вівця, 5 свиней, 13 схованих колгоспницями корів, роз-

---

[1] Газ. «Ленінська зірка», 22 лютого, 5 травня 1941 р.
[2] Запорізький облдержархів, ф. Р-1781, оп. 3, спр. 6, арк. 70.
[3] Запорізький облпартархів, ф. 102, оп. 31, спр. 20, арк. 51—52.
[4] Подвигом славны твои земляки, стор. 297, 298.

битий трактор і скалічений кінь. Колгоспники почали обробляти лани уцілілими коровами.

Велику допомогу колгоспам подала держава. На початку 1944 року артілі одержали 1,9 млн. крб. позички та 200 голів великої рогатої худоби. До Чернігівської МТС прибуло 37 тракторів і стільки ж комбайнів. Для відновлення артільних птахоферм колгоспниці, з ініціативи трудівниці артілі «Більшовицьким шляхом» О. Я. Кузьменко, віддали власних курчат[1]. Того ж року за рішенням райвиконкому налагодилась робота крамниць, їдальні, хлібопекарні. Відкрились районна амбулаторія та лікарня на 45 ліжок, низянський медичний пункт, районна епідемічна станція, дитяча консультація. Вже на початку листопада 1943 року почали працювати середня та 4 початкові школи, в яких сіли за парти 564 учні. Школярі мали гарячі сніданки[2].

Високі зразки ударної праці подавали чернігівські хлібороби. Трактористка МТС О. Кондратенко обробила 176 га ріллі, зекономивши 475 кг пального. Обласний земельний відділ та обком комсомолу нагородили її Почесною грамотою. Комсомолки артілі «Більшовицьким шляхом» М. Залужна та З. Луценко вдень працювали на тракторі, виконуючи норми виробітку на 180—200 проц., а ввечері разом з іншими в'язали снопи.

З переможним завершенням Великої Вітчизняної війни до Чернігівки повернулись демобілізовані воїни. Працювати стало набагато легше. При МТС почали працювати курси механізаторів. Поступово родини колгоспників вселялися у нові житлові будинки. Комсомольці організували масові виходи на скиртування хліба, відбудову села. В час недільника вони заскиртували 60 га пшениці та перевіяли 610 цнт зерна. Протягом 1945 року колгоспи освоїли понад 60 проц. посівних площ. Завдяки допомозі братніх народів колгоспи Чернігівки наприкінці 1945 року мали 897 голів великої рогатої худоби, 1165 овець, 150 коней[3].

В 1946 році Радянський уряд нагородив медалями «За доблесну працю у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр.» 69 передовиків.

Відбудова села загалом завершилась у роки першої післявоєнної п'ятирічки. Трудівники Чернігівки виявили масовий ентузіазм. Так, медичні працівники власними силами звели приміщення районної лікарні. Робітники, колгоспники, службовці брали участь у відбудові службових приміщень МТС, млинів, олійниць, маслозаводу, райхарчокомбінату та райпромкомбінату. В останньому році п'ятирічки колгоспники повністю освоїли посівні площі, а пересічна врожайність зернових зросла до 12 цнт з га на всіх площах посіву. Подвоїлось поголів'я великої рогатої худоби та овець.

Восени 1950 року відбулося укрупнення колгоспів. На базі 8 виникли 4 великі артілі: «Зоря комунізму», ім. Калініна, ім. Будьонного та ім. Шевченка. Їх очолили

[1] Газ. «Ленінська зірка», 24 січня 1944 р., 5, 27 грудня 1944 р.
[2] Запорізький облдержархів, ф. Р-1781, оп. 3, спр. 1, арк. 1—12, спр. 17, арк, 140—143.
[3] Там же, ф. Р-1236, оп. 2, спр. 150, арк. 121—188.

Сівба в колгоспі «Більшовик». Селище Чернігівка, 1968 р.

досвідчені керівники. Укрупнення господарств сприяло інтенсивнішому розвиткові сільськогосподарського виробництва другої післявоєнної п'ятирічки. Врожайність зернових за ці роки підвищилась на 2—3 цнт, а соняшнику досягла 17 цнт з га[1].

Колгоспна економіка завдяки успіхам у рільництві й далі зміцнювалась. У 1958 році колгоспи ім. Будьонного та ім. Шевченка об'єдналися в артіль «Більшовик». Вона стала найбільшою серед трьох господарств райцентру. Тут на площі 4110 га колгоспники зібрали пересічно по 16,3 цнт зернових з га, по 18,8 цнт кукурудзи та по 19 цнт соняшнику. Чималі зрушення відбулися і в громадському тваринництві. Поголів'я худоби в усіх трьох колгоспах зросло в півтора раза. Майже в два рази зросла його продуктивність. У 1958 році колгоспи придбали чимало сільськогосподарської техніки.

В наступні роки колгоспи Чернігівки зробили перші кроки по шляху спеціалізації господарства. Відведено значні площі під кормові культури; створення міцної кормової бази дало змогу колгоспові «Зоря комунізму» спорудити механізований свиновідгодівельник на 6 тис. голів. Завдяки цьому свинопоголів'я в колгоспі збільшилось до 9,1 тис. У 1965 році тут на 100 га сільгоспугідь виробили по 60 цнт м'яса.

Зросла площа під садами (до 260 га). Артіль «Більшовик» збудувала консервний цех для переробки овочів і фруктів з річною продуктивністю 1,5 млн. умовних банок.

Колгоспи розгорнули значне будівництво. У 1959—1965 рр. вони спорудили чотири свинарники, 12 ферм для великої рогатої худоби, кілька вівцеферм, олійницю, два зерносховища на 14,5 тис. тонн зерна тощо.

Підвищенню продуктивності праці сприяла подальша електрифікація виробництва. 1963 року Чернігівку підключили до державної електросистеми. Протягом семирічки кількість електромоторів у колгоспах збільшилася до 190.

Значний крок уперед зробили трудівники сільського господарства селища за 4 роки поточної п'ятирічки. Цьому сприяло успішне перетворення в життя рішень березневого Пленуму ЦК, XXIII з'їзду КПРС і XXIII з'їзду Компартії України, зокрема поліпшення структури посівних площ і агрокультури рільництва, системи матеріального заохочення колгоспників, піднесення авангардної ролі комуністів і комсомольців на виробництві. 1969 року, незважаючи на несприятливі погодні умови, місцеві колгоспи зібрали по 18—19 цнт озимої пшениці з га, 15—16 цнт соняшнику. Рік у рік по 30 цнт і більше зерна кукурудзи вирощують механізатори колгоспу «Більшовик» Д. А. Сивак і С. С. В'язовий. Їх імена не раз заносилися на районну і обласну Дошки пошани.

Колгоспи добре оснащені новітньою технікою та укомплектовані кваліфікованими кадрами. Відповідальні ділянки виробництва очолюють 47 фахівців. Машинно-тракторні парки артілей мають 134 трактори та 54 комбайни, 60 вантажних автомашин, 285 електромоторів та ін. техніку. В господарствах працювало 253 механізатори.

Роки семирічки і нової п'ятирічки, масове соціалістичне змагання на честь піввікового ювілею Радянської влади та 100-річчя з дня народження В. І. Леніна виявили багатьох самовіданних трудівників ланів і ферм, імена яких стали відомими не тільки в районі, а й в області. Загін чернігівських орденоносців поповнився ще 57 передовиками, нагородженими за визначні трудові досягнення. Ордена Леніна удостоєна свинарка артілі «Більшовик» В. Ф. Швець. Багато років працювала вона на фермі, щорічно

Районна бібліотека. Селище Чернігівка, 1968 р.

[1] Запорізький облдержархів, ф. Р-1236, оп. 3, спр. 373, арк. 3—47.

одержуючи по 20—25 поросят від кожної свиноматки. Добра слава линула про майстрів сільськогосподарського виробництва комбайнера М. С. Берка, трактористів П. І. Божка і М. П. Похилька, свинарок М. Х. Бабку та Г. І. Залужну, колгоспниць М. І. Гончар і Г. П. Рибас, нагороджених орденом Трудового Червоного Прапора, та інших.

Успішно розвивалися в Чернігівці промислові підприємства, на яких 1969 року працювало 1011 робітників та інженерно-технічних працівників. Завод продовольчих товарів у 1968 році давав понад 1000 тонн борошна, 670 тонн олії, також тонни різних круп, ковбас, комбінованих кормів для тваринництва тощо. Маслозавод виготовив 1063 тонни тваринного масла та багато молочних продуктів різного асортименту. В селищі діють відділення «Сільгосптехніки», побутовий комбінат з швейними і шевськими майстернями, фото-, теле- і радіоательє, комбінат комунальних підприємств, ремонтно-будівельна дільниця, електропідстанція, автоколона та інші підприємства, які 1968 року виробили продукції на 7,4 млн. карбованців.

Близько 300 чоловік працюють у створеному в 1956 році Чернігівському міжколгоспбуді, який має цегельний завод, теслярський цех і пилораму, залізобетонний вузол, 10 бульдозерів, скреперів і тракторів, 22 автомашини тощо. Ще одна будівельна організація, створена в Чернігівці у 1959 році, міжколгоспшляхбуд налічує 22 автомашини, 12 бульдозерів, скреперів, автонавантажувачів, тягачів. За 1968 рік шляхобудівельники проклали 19 км шосе.

Успіхи в розвиткові економіки Чернігівки стали можливі завдяки самовідданій праці трудівників селища, вмілому спрямуванню виробничого життя партійними організаціями. У Чернігівці 24 первинні партійні організації, на обліку яких у 1969 році перебувало 483 комуністи. Найбільш численні парторганізації — колгоспні. Понад третина членів партії працює механізаторами, 16 проц.— у тваринництві, 10 проц.— у рільництві. У своїй повсякденній роботі партійні організації приділяють багато уваги питанням виробничого життя та комуністичного виховання трудящих.

1957 року Чернігівка стала селищем міського типу. При селищній Раді працюють комісії, які займаються питаннями охорони здоров'я, торгівлі і громадського харчування, культурно-освітньою роботою, впорядкуванням селища. Під керівництвом Ради у селищі діють громадські організації, вуличні комітети, товариські суди тощо.

Неухильний розвиток народного господарства селища забезпечив піднесення добробуту і культури життя. В 1968 році середньомісячна заробітна плата рядового колгоспника становила 80 крб., механізаторів — 100—110 крб., тваринника — 90—110 крб. Робітники, службовці і колгоспники селища — ветерани праці — одержують пенсії.

У 1969 році в Чернігівці працювало 26 магазинів, які продали населенню товарів на 13 млн. крб. Крім продуктових та промислових магазинів до послуг трудящих культмаг, книгарня, три їдальні, підприємства комбінату побутового обслуговування тощо.

Змінився зовнішній вигляд селища. З'явилися нові вулиці, заасфальтовані і освітлені, з кількаповерховими будинками. За післявоєнні роки побудовані 3 кінотеатри, у т. ч. один широкоекранний, два будинки культури та клуб, приміщення районної бібліотеки. Тільки 1967 року споруджено 16 адміністративно-побутових корпусів, 2 житлові будинки для робітників на 146 квартир та понад 30 індивідуальних будинків.

Чернігівка потопає в зелені фруктових садів та декоративних дерев. На честь 50-річчя Великого Жовтня закладено парк відпочинку на площі 5 га. У центрі селища височать пам'ятники загиблим героям громадянської та Великої Вітчизняної воєн.

За післявоєнний час сталися великі зміни в охороні здоров'я трудящих. Кваліфіковану медичну допомогу хворі одержують у поліклініці та лікарні, де працюють

Зустріч молодих колгоспників з ветеранами колгоспного будівництва. Селище Чернігівка, 1969 р.

147 спеціалістів. Лікарня розміщена в шести корпусах, в одному з них — амбулаторія. В селищі 3 аптеки. На колгоспних фермах відкрито профілакторії.

У післявоєнні роки розширилась мережа навчальних закладів селища, зросла кількість педагогів. У 1969 році понад півтори тисячі дітей здобували освіту в одній середній, трьох восьмирічних і двох початкових школах. Є в селищі восьмирічна школа-інтернат. З 1967 року відкрита дитяча музична школа. 111 учителів з вищою та середньою спеціальною освітою навчають і виховують дітей. Робітнича та колгоспна молодь навчається у двох вечірніх та заочній середній школах.

Свій відпочинок чернігівці проводять у районному і колгоспних будинках культури, в яких одночасно можуть розміститися понад 2 тис. чоловік. Тут працюють драматичні і танцювальні гуртки, оркестр народних інструментів. Багато жителів селища стали художниками-аматорами, захоплюються музикою. Серед них талановитий співак, дипломант республіканського конкурсу, нагороджений в 1967 році золотою медаллю, вчитель середньої школи Г. О. Турубалко. Вирізняються своїми художніми полотнами брати Володимир та Олександр Горобеї. Члени первинних організацій товариства «Знання» систематично читають для населення лекції та доповіді.

Концерти самодіяльних артистів, виступи професіональних колективів, тематичні вечори відпочинку, лекції і доповіді, кіно, книги — все це є невід'ємною частиною духовного життя чернігівців.

Хорошу книгу читач завжди знайде на книжкових полицях бібліотек селища: двох районних — для дорослих та дітей і двох колгоспних. Їх книжковий фонд становить близько 100 тис. томів. На 1970 рік жителі передплатили 9,7 тис. примірників газет і журналів. У Чернігівці видаються районна газета «Колгоспна нива» та багатотиражка колгоспу «Більшовик».

За останні десятиріччя (1959—1969 рр.) вищу та середню спеціальну освіту здобули 349 уродженців Чернігівки, серед них 90 лікарів, 66 вчителів, 47 інженерів, 23 агрономи. У Чернігівці народилися Я. А. Мелешко, учасник революційних подій 1917 року, нині заслужений діяч мистецтв УРСР; М. С. Черненко — професор, доктор економічних наук; генерал-майор М. М. Богдан і генерал-лейтенант С. Н. Гречко — командири Радянської Армії. Місцеві жителі С. С. Дудка та П. І. Ігнатов за активну участь у боротьбі за встановлення Радянської влади у 1967 році відзначені урядовими нагородами.

Чернігівці — понад 170 років. Важкими, тернистими шляхами йшла вона до прекрасного сьогодні. Найсвітліші і найзнаменніші з цих літ — радянські роки.

Д. І. СТЕПАНЕНКО

НОВОМИХА́ЙЛІВКА

Новомихайлівка — село, центр однойменної сільської Ради. Розташована на Приазовській височині, вздовж похилих берегів балки Бандурки, за 18 км від районного центру Чернігівки. До залізничної станції Токмак — 30 км, стільки ж до станції Пологи. Населення — 2080 чоловік. Сільраді підпорядковано с. Новоукраїнку.

На території села є великі поклади граніту та запаси білої глини, що здавна використовуються як будівельні матеріали.

Заселено цю територію державними селянами навколишньої місцевості у 1853 році з дозволу палати державного майна[1]. На відміну від Михайлівки Мелітопольського повіту поселення назване Новомихайлівкою[2]. За селянами числилось 5914 десятин землі, в т. ч. орної — 4782 десятини, під садибами — 320, під вигонами — 663, непридатної для обробітку — 149 десятин.

Після заснування Новомихайлівки відбувся перший переділ землі. Офіційно наділ на ревізьку душу становив 8 десятин. Але не всі господарства обробляли цю землю. Значна частина селян, не маючи худоби та реманенту, освоювала тільки по 3—5 десятин. Протягом наступних років проводилось ще кілька переділів. У 1874 році землю поділили на наявні душі чоловічої статі, кожному по 4,5 десятини. Зменшення наділів викликало невдоволення значної частини селян, вони зажадали розподілу не на наявні, а на ревізькі душі, на які за 10 ревізьким переписом мало припасти по 8 десятин. 8-десятинного наділу вимагали й солдати, що поверталися в село після служби в армії. 1884 року стався новий переділ, за яким на ревізьку душу нарізано 8 десятин, а на решту чоловічих душ — 2,5 десятини[3]. Селян, які не жили постійно в селі, а саме бідняків, що наймитували у віддалених поміщицьких економіях, землею не наділяли.

У пореформений період, коли хліборобство стало основною галуззю господарства, новомихайлівці сіяли пшеницю, зокрема арнаутку, жито, ячмінь, просо, гречку, кукурудзу, льон та коноплі. Урожайного року десятина пшениці давала 7 чвертей зерна, ячмінь — 15. Село швидко зростало. В 1886 році тут налічувалось 276 дворів, проживало 1979 мешканців, у т. ч. 1007 чоловіків. Значна частина дворів, понад 40 проц., була бідняцькою. Щоб якось обробити свою землю, більшість бідняцьких господарств вдавалася до супряги. В супрязі обробляла землю і значна частина середняцьких дворів. Їх в селі було 123, засівали вони по 10—25 десятин. Тільки 41 куркульське господарство мало вдосталь і землі, і знарядь праці. Орендуючи землю у селян, куркулі зосередили в своїх руках близько 80 проц. бідняцьких наділів. В куркульських дворах налічувалося 185 коней і волів, багато сільськогосподарських знарядь. Заможні селяни збирали з десятини по 37 пудів пшениці, 50—68 — вівса і 20—25 пудів жита. Бідняцькі ж господарства, обробляючи землю примітивно, збирали врожаї в 2—3 рази нижчі, ніж куркулі.

Однією з причин зубожіння бідняцьких господарств були численні податки і платежі, які щороку збільшувалися. Якщо в 1872 році державний оброчний податок становив 2840 крб., то в 1885 році мешканці села виплатили викупних, інших казенних, земських, волосних, мирських платежів 8552 крб., або по 13 крб. на рік з ревізької душі і 1,5 крб.— з десятини[4].

Хоч Новомихайлівка забудовувалася за планом, проте мала вона непривабливий вигляд. У степу, припадаючи до землі, тулилися невеличкі саманні хати і клуні, криті соломою чи очеретом, а між ними стриміли церква, кілька вітряків і корчма.

Про події 1905 року в Петербурзі та інших районах Росії селяни дізнались

---

[1] В. Д. Соколов. Описание отдельных селений Бердянского уезда, стор. 305—306.
[2] Філіал Запорізького облдержархіву в Мелітополі, ф. 655, оп. 1, спр. 21, арк. 65—66.
[3] Сборник статистических сведений по Таврической губернии, т. 5, стор. 30.
[4] Там же, таблицы Б 110—113, А 8—9.

від учителя місцевої школи С. А. Стародубцева, який розповідав їм про криваву розправу царя з робітниками столиці, читав революційні листівки, брошури, одержувані через Бердянську організацію РСДРП. Місцеві куркулі видали Стародубцева поліції. Він та селяни-бідняки П. П. Скидан, І. С. Степаненко, які допомагали вчителеві у розповсюдженні літератури, були заарештовані.

Класові суперечності на селі дедалі загострювалися. Столипінська аграрна реформа поруйнувала общину, посилила процес класового розшарування. У 1909 році з 352 дворів 62 здавали в оренду всю землю, 54 — частину.

Повітове земство намагалося показати, ніби в селах, зокрема у Новомихайлівці, аграрна реформа дала добрі наслідки. З цією метою воно створило тут т. зв. показові селянські поля. Окремі господарства одержували добірний посівний матеріал, в них застосовувалася передова на той час агротехніка, і, безумовно, господарі їх збирали кращі врожаї, ніж інші селяни. За звітними даними земства, Новомихайлівка вважалася заможним селом. Але в статистичних звітах земства подавалися відомості головним чином про куркульські господарства, отже, показний «добробут» села представляли куркулі.

Напередодні першої світової війни Новомихайлівка була значним волосним селом. Тут налічувалося 379 дворів, проживало 3319 мешканців. Зовнішній вигляд села став дещо кращим. Куркулі спорудили три десятки будинків під черепицею. У заможних селян і в декого з середняків з'явилися фруктові сади. Але бідняцькі хати були ті ж самі саманні. Дуже погано було з водою. Викопані колодязі влітку висихали. Питна вода мала гіркувато-солонуватий присмак, тому використання її у домашньому господарстві ставало просто неможливим. Місцеві власті пробували клопотати про спорудження в Новомихайлівці артезіанської свердловини, але безуспішно.

Виснажлива праця, відсутність гігієни праці й побуту, злидні, постійне недоїдання, погана питна вода були сприятливим грунтом для епідемій. Наприклад, у 1888 році в селі спалахнула епідемія дифтерії, багато людей загинуло. Особливо великою була смертність серед дітей[1]. У 1907 році волосна сходка звернулася до Бердянських повітових земських зборів з проханням відкрити нарешті лікарню в Новомихайлівці. Але земство тільки спромоглося надіслати комісію для вивчення цього питання. Лише через 10 років, у січні 1917 року в Новомихайлівці відкрили фельдшерський пункт[2].

Не в кращому стані перебувала й народна освіта. 1867 року в Новомихайлівці відкрилася школа грамоти, де дітей вчили два вчителі, піп і дяк. Приміщення школи взимку майже не опалювалося. Губернське управління по кілька місяців не видавало вчителям заробітної плати. Багатьом дітям так і не вдалося закінчити «науку». В перший рік існування школи в ній числилось 109 хлопчиків і 7 дівчаток, а закінчили навчання лише 9 хлопчиків[3]. 1906 року школу закрили. Натомість відкрили дві — земську і церковнопарафіяльну.

Важким тягарем лягла на плечі новомихайлівців перша імперіалістична війна. Майже кожне господарство втратило робочі руки. Селяни змушені були віддавати для потреб царської армії коней, хліб, м'ясо, вовну, теплі речі. Нестача робочої сили, тягла, посівного матеріалу призвела до того, що половина земель пустувала. Ось чому трудове селянство Новомихайлівки радо зустріло звістку про повалення царизму. У селі відбулися багатолюдні збори. З постаменту скинуто статую царя. «Немає більше царів — геть і статую!» — говорили селяни.

Бідняки Новомихайлівки незабаром впевнилися, що Тимчасовий уряд — не захисник інтересів трудящих, замість землі, поліпшення умов життя від них вима-

---

[1] Сборник постановлений Бердянского уездного земского собрания за 1886—1908 гг., т. 2, стор. 6.

[2] Памятная книжка Таврической губернии за 1917 г. Симферополь, 1918, стор. 9.

[3] Очерки деятельности Бердянского уездного земства по народному образованию с 1866 по 1896 гг. Бердянск, 1897, стор. 6.

гали нових податків, нових поборів. З перемогою Великого Жовтня у Новомихайлівці утворилися місцеві органи влади — ревкоми. Вони запроваджували в життя декрети Радянської влади; вилучали надлишки землі у куркулів і розподіляли її між біднотою, реквізували у них продовольство для трудящих промислових міст країни. За хліб, що був відправлений голодуючим, селяни Бердянського повіту, в т. ч. новомихайлівці, одержали 14 вагонів з сільськогосподарськими машинами, залізом мануфактурою.

В квітні 1918 року село захопили австро-німецькі окупанти. Почалися грабунки. Окупанти забирали худобу, фураж, зерно; награбоване відправляли до Німеччини. Тільки в листопаді 1918 року кайзерівці залишили Новомихайлівку. Однак трудящі села аж до кінця 1920 року не мали можливості в мирних умовах будувати нове життя, оскільки територія півдня України, в т. ч. Новомихайлівка, була ареною запеклих битв.

Наприкінці 1918 року село захопили білогвардійці з експедиційного корпусу генерала Тілло. Вони жорстоко розправилися з активістами, грабували населення, примушували юнаків служити в їхній армії. 15 березня 1919 року частини 3-ї бригади 1-ї Задніпровської дивізії визволили Новомихайлівку. У середині червня 1919 року тут з'явилися денікінці. Під натиском червоних військ вони залишили село у січні 1920 року.

Протягом 1919 року до Новомихайлівки кілька разів вдиралися банди Махна. Нападаючи зненацька, махновці грабували населення, розправлялися з тими, хто співчував Радянській владі. В один з наскоків вони схопили місцевих жителів — активістів І. І. Кисіля та Я. Г. Щербаня, відрубали їм руки і ноги, а потім стратили. У січні 1920 року кіннотники групи В. М. Примакова завдали махновським бандам великої поразки.

Влітку 1920 року південний район новоутвореної Олександрівської губернії став прифронтовою смугою в боях Червоної Армії з Врангелем. На початку червня Новомихайлівку захопила врангелівська Чеченська дивізія, у селі стояв її штаб. В ніч на 10 червня червоні кіннотники з 3-ї бригади 2-ї кавалерійської дивізії ім. Блінова раптово наскочили на розташовану в селі дивізію. Операція була ретельно підготовлена. Обмотавши копита коней ганчірками, а колеса тачанок — соломою, червоні бійці нечутно підібралися до ворожого штабу. Успіх був цілковитий. У полон потрапив командир Чеченської дивізії генерал Ревишин[1].

Остаточно визволено село від врангелівців 27 жовтня 1920 року військами 7-ї кавдивізії 27-ї бригади червоних військ.

В роки боротьби з білогвардійцями трудящі Новомихайлівки допомагали Червоній Армії продовольством, підводами. В боях проти Денікіна і Врангеля у лавах червоних військ билися 146 новомихайлівців.

4 грудня 1920 року відновив роботу Новомихайлівський ревком. Його очолив К. Сизоненко[2]. 1920 року Новомихайлівка стала волосним центром. 3 лютого 1921 року тут відбувся волосний з'їзд сільських Рад; до складу волосного виконавчого комітету увійшли місцеві активісти, головою виконкому став К. Ф. Кобзар. З'їзд звернувся до робітничо-селянського уряду з проханням якомога швидше провести землевпорядкування, допомогти бідноті реманентом, кіньми. В свою чергу делегати запевнили, що вони вживуть необхідних заходів щодо виконання вказівок робітничо-селянського уряду в проведенні державної розверстки, боротьби з господарською розрухою, бандитизмом, дезертирством[3]. Було прийнято також постанову про відкриття в приміщенні колишнього кредитного товариства сільського будинку ім. Т. Г. Шевченка.

Партійний осередок у селі організувався в травні 1921 року у складі п'яти

[1] Н. И. Супруненко. Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине, стор. 399.
[2] Дніпропетровський облпартархів, ф. 1, оп. 1, спр. 240, арк. 15.
[3] Запорізький облдержархів, ф. Р-2, оп. 1, спр. 486, арк. 88.

комуністів. Секретарем його став Є. Д. Сиводід, член партії з 1918 року[1]. В тому ж році виник і комсомольський, який об'єднав 15 молодих селян-незаможників. Секретарем осередку комсомольці обрали П. Н. Пастушенка[2]. Комсомольці активно допомагали комуністам при вирішенні найважливіших завдань.

Наприкінці 1920 року у Новомихайлівці створено комітет незаможних селян. Головою КНС обрали Г. Ф. Кобзаря. Одним з невідкладних завдань було вирішення земельного питання. Комісія наділяла землею в першу чергу червоноармійців та бідноту. Селяни одержали по дві десятини на їдока. Жінки, як повноправні громадяни, вперше одержали землю з рук Радянської влади. Другим невідкладним завданням була ліквідація розрухи і голоду. Голод став страшним бичем на шляху економічного відродження села. Понад 300 жителів Новомихайлівки голодувало, 700 — їли хліб, в якому було 75 проц. різних домішок. Органи місцевої влади у ті дні робили все можливе, щоб врятувати життя дітей, дорослих. За рішенням сільського сходу виконком вилучив церковні цінності і передав їх банкові, щоб придбати хліб для голодуючих. В селі відкрилися пункти допомоги найбільш потерпілим від голоду. Вилучався хліб у куркулів, які, пройняті ненавистю до Радянської влади, приховували, навіть знищували зерно.

Долаючи труднощі, викликані розрухою і голодом, сільвиконком, партійна і комсомольська організації, комітет незаможних селян розгорнули боротьбу за те, щоб навесні 1922 року засіяти розорану землю. Велику допомогу в цьому подала держава через сільськогосподарську кооперацію, організовану на початку 1922 року.

1922 рік видався врожайним, завдяки чому становище помітно поліпшилося. На той час у Новомихайлівці працювало вже 12 вітряків, дві олійниці, три кузні, відкрилися кооперативні крамниці. Щотижня відбувалися базари. Комуністи, комсомольці і активісти КНС виявили турботу про навчання дітей: почала працювати чотирирічна школа, відчинила двері бібліотека.

Незважаючи на часткові успіхи, стан господарства був тяжким. З 7148 десятин землі, які 1924 року були в індивідуальному користуванні селян, більшість оброблялась на низькому агротехнічному рівні, використати трактори, жниварки й сівалки на дрібних селянських наділах було важко і непродуктивно. Ось чому комуністи, керуючись вченням Леніна щодо соціалістичної перебудови села, наполегливо провадили роботу серед селян по залученню їх до колективних методів господарювання. 1924 року в селі виникла перша комуна — «Червоний прапор». Вона одержала від держави 2 тис. карбованців допомоги для придбання реманенту та тягла.

Щоб наочно переконати селян у перевагах господарювання на великих ділянках землі, де можна застосовувати агрономічну науку, техніку, в селі 1925 року створили т. з. зразкове поле. Згодом на цих землях організувалося три виробничі кооперативні товариства.

1928 року, крім трьох кооперативів, існувало три товариства спільного обробітку землі (ТСОЗи) та п'ять садово-виноградарських колективних господарств. ТСОЗи хоч і були невеликими, об'єднували по 15—17 дворів, а все ж вони мали можливість раціонально використовувати трактори, запроваджувати агротехніку.

У 1929—1930 рр. в Новомихайлівці організовуються три колгоспи: ім. Леніна, «Жовтень», «Перший Новомихайлівський». Комуністи, комсомольці першими вступили до артілі.

Куркулі всіляко шкодили молодим колективним господарствам: ширили антирадянські плітки, отруювали худобу, знищували зерно, псували реманент. В 1932 році, за вимогою селян, найбільш злісні з них були вислані за межі району.

Велику допомогу в організаційному зміцненні новомихайлівських колгоспів

[1] ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 2, спр. 2, арк. 325.
[2] Запорізький облдержархів, ф. Р-2, оп. 1, спр. 511, арк. 48.

подали комуністи-двадцятип'ятитисячники, що прибули сюди з Донбасу. Ф. Г. Чернишов очолив колгосп «Жовтень», Г. П. Фроликов став головою колгоспу «Перший Новомихайлівський»[1]. Головою колгоспу ім. Леніна був житель Новомихайлівки Н. К. Пастушенко. Всебічна допомога колгоспам з боку Комунарівської МТС, що була утворена в Новомихайлівці в 1934 році, дала змогу колгоспам села подолати перші труднощі. Політвідділ МТС провадив широку агітаційну роботу серед селян, організував змагання, добирав кадри. Механізація трудомістких процесів виробництва, насамперед таких, як оранка, боронування і жнива, сприяли підвищенню врожайності, продуктивності праці та збільшенню прибутків артілей. Якщо в перші післяреволюційні роки в селі збирали не більше як 8 цнт зерна з гектара, то в роки перших довоєнних п'ятирічок урожай подвоївся. В 1939 році, наприклад, одержали пересічно по 16,3 цнт пшениці з га, по 19 цнт ячменю, по 9,7 — соняшнику. Зростало й тваринництво. У кожному колгоспі були створені ферми великої рогатої худоби та свиноферми. Колгоспи своєчасно виконували плани хлібозаготівель, продажу державі тваринницької продукції.

Труд колгоспників винагороджувався все зростаючою вагомістю трудодня. В колгоспі «Перший Новомихайлівський» колгоспники одержали на трудодень по 4 кг зерна і 2,5 крб. грішми. Член артілі Я. Коваленко одержав за свою працю 260 пудів хліба і 2289 крб., А. Гринь — 216 пудів зерна і 1908 карбованців.

Колгоспний лад перекував психологію селянина. Колишній одноосібник, інтереси якого обмежувалися рамками власного господарства, став селянином-колективістом. Праця для людей стала справою честі. По 4,4—5 тис. кг молока одержували доярки від корови щороку на фермі племінної худоби у колгоспі ім. Леніна. Бригадира доярок П. І. Івашину — невтомну трудівницю, ініціатора багатьох корисних починань знали далеко за межами області. Комбайнер І. Ф. Шевченко в 1938 році зібрав 810 га пшениці і став учасником ВСГВ. У тому ж році його нагородили орденом Леніна. За зразкову працю на конефермі в колгоспі «Перший Новомихайлівський» конюх А. П. Гринь теж був затверджений учасником ВСГВ на 1941 рік.

Самовіддана праця людей, піднесення економіки сприяли зростанню добробуту й культури трудящих Новомихайлівки. У передвоєнні роки село мало гарний зовнішній вигляд. Виросли квартали нових будинків під залізом і шифером, насаджено багато садів.

Значно поліпшилась охорона здоров'я трудящих. У 1925 році в Новомихайлівці відкрився медичний пункт, згодом амбулаторія. В 1934 році почала діяти лікарня на 10 ліжок, де працювали лікар, фельдшер, акушерка, медсестра.

Великі зміни відбулися в галузі народної освіти. В селі почали працювати гуртки по ліквідації неписьменності серед дорослих. Все ж на кінець двадцятих років у Новомихайлівці налічувалося 326 неписьменних[2]. В 1930 році в селі відкрилась семирічна школа, яку 1935 року реорганізували на середню. Через рік вона переселилася у нове чудове приміщення. В школі здобували освіту 400 дітей, в ній працювало 17 учителів. Діти шкільного віку були повністю охоплені навчанням. На кінець другої п'ятирічки з неписьменністю було покінчено. За роки передвоєнних п'ятирічок у Новомихайлівці було відкрито 4 клуби: сільський і три колгоспні. В сільському клубі з залом на 200 місць працював драматичний гурток, яким керував колгоспник — активіст В. М. Задорожний. В 1937 році клуб придбав кіноустановку.

З тривогою і болем зустріли новомихайлівці звістку про віроломний напад фашистської Німеччини на Радянський Союз. В перші дні війни більшість чоловіків призовного віку пішла на фронт. Усі роботи по збиранню врожаю лягли на плечі жінок. І все ж зібрали і здали хліб державі своєчасно. В липні 1941 року

---

[1] Філіал Запорізького облдержархіву в Мелітополі, ф. Р-369, оп. 1, спр. 156, арк. 18.
[2] Там же, ф. Р-429, оп. 1, спр. 254, арк. 45.

в селі було сформовано загін народного ополчення на чолі з місцевим жителем комуністом А. І. Гринем.

7 жовтня 1941 року Новомихайлівку окупували фашисти. Відрізаний зі сходу ворожими військами, загін народного ополчення не встиг відступити. А. І. Гринь був схоплений гітлерівцями, відправлений до концтабору і там загинув.

Близько двох років лютували в селі фашистські окупанти, забираючи у населення найостанніше, жорстоко переслідуючи за будь-яке порушення наказів. За цей час до Німеччини було вивезено 160 юнаків і дівчат.

19 вересня 1943 року радянські війська визволили село. Відступаючи, окупанти спалили приміщення середньої школи, лікарню, крамниці, млини, колгоспні ферми, кілька будинків колгоспників. В артілі «Жовтень» вони постріляли всю худобу і птицю. Збитки, завдані фашистськими окупантами селу і колгоспам, становили 45,5 млн. карбованців[1].

В боях за Новомихайлівку загинуло 73 радянські бійці, серед них українці, росіяни, киргизи, туркмени. На могилі загиблих споруджено гранітний пам'ятник. Для новомихайлівців стало традицією щороку, в День Перемоги, збиратися на мітинг біля дорогої могили.

950 новомихайлівців бились на фронтах Великої Вітчизняної війни. 256 з них нагороджені бойовими орденами і медалями. В боях з фашистами не раз відзначався уродженець села І. Д. Мерзляк. Біля села Осинового на Харківщині 9 березня 1943 року танковий екіпаж під командуванням І. Д. Мерзляка знищив 5 ворожих танків, шість гармат польової артилерії, 8 вогневих точок, понад 30 гітлерівців. У цьому бою І. Д. Мерзляк загинув. Посмертно його удостоєно звання Героя Радянського Союзу.

253 мешканці села загинули на війні. Смертю хоробрих полягли секретар комсомольської організації села 20-х років П. Н. Пастушенко, перший механізатор колгоспу ім. Леніна Д. І. Одинець[2].

Після визволення села новомихайлівці приступили до відбудови зруйнованого господарства. Усе доводилось починати спочатку. Не було тяглової сили, необхідної сільськогосподарської техніки. В колгоспі «Перший Новомихайлівський» залишились пара коней та зіпсований трактор. Вся робота по відбудові колгоспів і обробітку землі знову лягла на плечі жінок і підлітків. В 1944 році Чернігівський райвиконком прийняв постанову про звільнення від обов'язкових поставок 146 господарств колгоспників Новомихайлівки, головним чином сімей фронтовиків. Держава надала колгоспам довготерміновий кредит на придбання худоби. Райвиконком виділив 6606 карбованців на організацію підсобного господарства Новомихайлівської лікарні.

Колгоспники обробляли поля, використовуючи власних корів, а то й вручну. Закінчивши навесні 1944 року посів ярих культур та соняшнику, колгоспниці відразу готували грунт під кукурудзу, очищали поля від бур'янів. На ручних візках вивозили гній на поля. Тому врожай наступного 1945 року по колгоспах «Перший Новомихайлівський» та «Жовтень» становив 9 цнт зернових, 18 цнт кукурудзи, 8 цнт соняшнику. Надій від корови дорівнював 1320 кг молока. Трудівники артілей вибороли це у наполегливій, невтомній праці.

Радянський уряд відзначив самовіддану працю кращих трудівників Новомихайлівки. Медаллю «За доблесну працю у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр.» було нагороджено 33 колгоспники, серед них ланкові Г. Ю. Дмитренко, М. Мерзляк, Я. А. Педорець, конюх Я. О. Одинець.

Незважаючи на воєнний час, Радянська держава дбала про охорону здоров'я селян, про налагодження регулярного навчання дітей. Вже в листопаді 1943 року відновила роботу амбулаторія. Почав працювати і Новомихайлівський зоовет-

---

[1] Запорізький облпартархів, ф. 102, оп. 31, спр. 20, арк. 51—52.
[2] Газ. «Колгоспна нива» (Чернігівка), 22 квітня 1969 р.

пункт, що обслуговував 11 колгоспів району. 254 учні з Новомихайлівки сіли за парти неповної середньої та початкової шкіл.

Після переможного закінчення Великої Вітчизняної війни трудящі Новомихайлівки активно включилися у боротьбу за виконання планів першої післявоєнної п'ятирічки. Новомихайлівці взяли на себе чималі зобов'язання по збору зерна, розвитку тваринництва тощо. Договором з Новогригорівською сільрадою передбачалось озеленити село, спорудити два стави.

Плани відбудови сільського господарства, завдяки зусиллям трудівників села і допомозі держави, успішно виконувались. Вже 1948 року в колгоспах з'явились тваринницькі ферми. Зросла і продуктивність тваринництва. Вихід молодняка пересічно по всіх колгоспах села становив у 1948 році 83 телят на 100 корів. Надої молока того року дорівнювали 1600 літрам від корови. Сільгоспартіль «Жовтень» по поголів'ю рогатої худоби і вівцях план 1948 року значно перевиконала. В соціалістичному змаганні сільрад за друге півріччя 1948 року Новомихайлівська сільрада посіла одне з перших місць по продуктивності тваринництва, посіву озимих, піднятті зябу, заготівлі кормів та по шляховому будівництву.

В боротьбі за виконання п'ятирічки були визнані переможцями передові колгоспники Новомихайлівки: свинарка артілі ім. Леніна Є. Д. Бережна, що одержала по 17 поросят від свиноматки, пташник колгоспу «Жовтень» Я. О. Одинець, який перевиконав план по збиранню яєць, та ін. передовики. Долаючи труднощі, новомихайлівці до 1950 року перевершили довоєнний рівень виробництва сільськогосподарської продукції.

В серпні 1950 року відбулося об'єднання господарств села. Утворилося два колгоспи — «Жовтень» та ім. Леніна. Це мало позитивний вплив на розвиток господарства. На кінець другої післявоєнної п'ятирічки врожайність озимої пшениці становила 16 цнт з га, кукурудзи — більш ніж подвоїлася, а соняшнику — досягла 19,2 цнт. У 1,2—1,5 раза збільшилося виробництво продукції тваринництва. Середньорічний надій молока від фуражної корови підвищився до 2300 кг. Зростали й прибутки господарств. 1958 року вони становили в артілях «Жовтень» та ім. Леніна відповідно 3,4 і 4,9 млн. крб. За успіхи в розвитку колгоспного виробництва 8 трудівників села були нагороджені орденами і медалями.

Ініціаторами змагання колгоспників за високі врожаї, розвиток тваринництва були комуністи. В селі три парторганізації — дві колгоспні й територіальна. Комуністи, розставлені на найважливіших ділянках, усюди виступали поборниками нового, передового. Особливою активністю відзначилася партійна група в тракторній бригаді, очолюваній І. Д. Жоглом. Тут всі комуністи показували приклад у праці: перевиконували норми виробітку, боролись за високу якість робіт. З їх ініціативи було зразково обладнано польовий стан, провадилась велика агітаційна та виховна робота. Територіальна парторганізація створила лекторську групу у складі 9 чоловік. Лектори і доповідачі часто виступали на фермах, у майстернях, на польових бригадних станах.

Комуністи, комсомольці, активісти сільської Ради по-бойовому мобілізували трудівників села на успішне здійснення завдань семирічного плану розвитку народного господарства у 1959—1965 рр. У перший рік семиріччя колгоспи Новомихайлівки об'єдналися в одне велике господарство — колгосп ім. Леніна. Новоутворена сільгоспартіль мала 9017 га землі, з них — 6661 га орної. Основними напрямами виробництва стали рільництво та молочнотоварне тваринництво.

В роки семирічки і нової п'ятирічки в колгоспі ім. Леніна широко розгорнулось соціалістичне змагання між виробничими колективами та окремими трудівниками. Не раз перемагала в змаганні телятниця О. Г. Данильченко, яка домоглася середньодобового приросту кожного теляти 730 грамів. За 20 післявоєнних років вона виростила 2 тисячі телят. Добре трудилася свинарка М. С. Одинець, в її групі свині щодоби прибавляли 480 грамів. Ім'я однієї з найбільш шанованих трудівниць артілі — Г. П. Прядко, яка рік у рік вирощувала по 50—80 цнт кукурудзи на кожному гек-

тарі, занесено до обласної Книги пошани. 1966 року за досягнуті успіхи партія та уряд нагородили орденами і медалями 10 колгоспників Новомихайлівки. Орденом Леніна нагороджено тракториста М. С. Шерстюка.

Партійні організації села по-бойовому організували соціалістичне змагання хліборобів за гідну зустріч двох великих дат — 50-річчя Жовтня і 100-річчя з дня народження В. І. Леніна. Змагання це кожного року приносило нові виробничі перемоги. В 1967 році колгосп ім. Леніна досяг високої рентабельності господарства — 76 проц. 1969 року, незважаючи на дуже несприятливі кліматичні умови, колгоспники артілі виростили по 17,5 цнт зернових, 20,4 цнт кукурудзи, 18,3 — соняшнику з кожного гектара посіву. Колгосп вчасно виконав план продажу державі м'яса, а до 25 грудня — план продажу молока. На кінець 1969 року на колгоспних фермах було 2780 голів великої рогатої худоби. Прибуток цього року перевищив 2 млн. крб. Колгосп ім. Леніна — високомеханізоване господарство. На його ланах і фермах працює 55 тракторів, 26 різних комбайнів, 34 вантажні автомашини. Професія механізатора стала тут провідною. В артілі трудяться 3 інженери, стільки ж механіків, 72 трактористи, 35 комбайнерів, 34 водії автомашин.

Питання виробництва були в центрі уваги партійної організації колгоспу ім. Леніна. В 1966 році, щоб подолати відставання у тваринництві, парторганізація вжила відповідних заходів. На постійну роботу на ферми були послані комуністи, організована зооветеринарна робота, поліпшена племінна справа. На фермах, у літніх тваринницьких таборах працювали спеціальні штаби. Наслідки вжитих заходів виявились вже через рік: у 1968 році артіль змогла повністю виконати план виробництва усіх видів продукції тваринництва і продажу її державі.

В селі провадиться інтенсивне будівництво господарських, побутових, культурних об'єктів, зокрема, споруджено приміщення 7 тваринницьких ферм, 25 житлових будинків колгоспників, двоповерховий будинок правління, 3 нові крамниці тощо.

Новомихайлівка — красиве сучасне село. На рівних вулицях вишикувалися кам'яні будинки, вкриті залізом чи шифером, усюди багато зелені, поліпшилося водопостачання, насаджено парк. Прикрашають село новий сільмаг, будинок комбінату побутового обслуговування, будинки сільської Ради, відділення зв'язку. На благоустрій села щороку витрачається понад 20 тис. карбованців.

Величезну роль у господарському і культурному будівництві, поліпшенні побуту відіграє сільська Рада депутатів трудящих. На своїх сесіях Рада обговорює животрепетні питання: про культуру землеробства, організацію торгівлі в полі, всеобуч і підготовку шкіл, діяльність культосвітніх закладів тощо. З ініціативи депутатів проведено чималу роботу по впорядкуванню села.

Щороку зростає достаток сільських трудівників. Кожна колгоспна родина має цегляний чи обличкований будинок з добре умебльованими кімнатами, присадибну ділянку з допоміжним господарством. До послуг населення чотири крамниці. Колгоспники і службовці пенсійного віку одержують пенсії.

Значно поліпшилося медичне обслуговування. В селі працює лікарня на 25 ліжок, обладнана сучасним устаткуванням, амбулаторія, аптека. Медичну допомогу трудящим подають 2 лікарі та 13 чоловік середнього медичного персоналу. За рахунок колгоспної профспілкової організації щороку в санаторії і будинки відпочинку їздять 10—15 колгоспників. Є в селі дитячі ясла і садки на 100 місць.

Чималі досягнення в галузі народної освіти. До 1951 року в Новомихайлівці була семирічна школа. Діти вчилися в пристосованому до занять приміщенні. У 1949/50 навчальному році школу відвідували 278 учнів, їх навчали 12 учителів, у 1969/70 році в 15 світлих просторих класах і кабінетах середньої школи здобувають освіту 432 учні, їх навчає й виховує 31 педагог.

За роки Радянської влади з випускників місцевої школи 48 стали вчителями, 30 — інженерами, 10 — лікарями, 10 — агрономами, 22 — офіцерами Радянської Армії.

З кожним роком повніше задовольняються культурні запити трудівників села. Щовечора гостинно відчиняються двері сільського та колгоспного клубів, які разом вміщують 400 чоловік. Тут працюють п'ять гуртків художньої самодіяльності — хоровий, хореографічний, музичний, драматичний та художнього читання. В їх роботі беруть участь 150 чоловік. Тричі на тиждень демонструються нові кінофільми. Книги, журнали й газети увійшли в побут колгоспників. У трьох бібліотеках села з фондом 7,5 тис. примірників — понад тисячу постійних читачів. У 1969 році в Новомихайлівку надходило 2745 примірників періодичних видань.

Змістовну ідейно-виховну та пропагандистську роботу на селі провадить організація товариства «Знання». В її складі 28 лекторів. 1969 року вони прочитали близько 260 лекцій на найрізноманітніші теми.

У Новомихайлівці люблять спорт. Фізкультурний колектив колгоспу ім. Леніна об'єднує 310 юнаків і дівчат. Працюють футбольна, волейбольна, легкоатлетична команди, секції з шахів і шашок. У спортивному колективі — майстер спорту легкоатлет І. А. Таран і першорозрядник шахіст О. А. Псьол.

Міцно увійшли в життя села нові радянські звичаї та обряди. Новомихайлівці відзначають щороку День пам'яті (9 травня), посвячення у хлібороби, комсомольські весілля, свято хлібороба, вечори трудової та бойової слави. Цікаво проходять вечори зустрічей представників різних поколінь, на яких комуністи старшого покоління, що своїми руками будували сьогоднішнє життя, передають молоді та дітям свій досвід, розповідають про боротьбу людей за щасливе майбутнє. Естафету приймають надійні, молоді руки.

К. І. КЛИМЕНКО, П. Т. КРИВЧИК

НАСЕЛЕНІ ПУНКТИ, ЦЕНТРИ СІЛЬСЬКИХ РАД ЧЕРНІГІВСЬКОГО РАЙОНУ

БОГДА́НІВКА (до 1945 року — Гнаденфельд) — село, центр сільської Ради. Розташована за 25 км на південний захід від районного центру. До залізничної станції Стульневе Придніпровської залізниці — 16 км. За 3 км від Богданівки проходить автотраса Запоріжжя—Бердянськ. Населення — 572 чоловіка. Сільраді підпорядковані населені пункти Бойове, Замістя, Зелений Яр, Мокрий Став.

В селі міститься центральна садиба радгоспу «Чернігівський», рослинницько-тваринницького напряму, який має 11,9 тис. га земельних угідь, в т. ч. 9,9 тис. га орної землі. Комбайнери П. М. Гнєзділов, І. Ф. Шевченко, свинарка Є. В. Бровун нагороджені орденом Леніна.

У селі є восьмирічна школа, бібліотека, клуб на 150 місць. Діє група товариства «Знання». За 1962—1969 рр. в селі споруджено 107 житлових будинків.

Засноване село в 1835 році німцями-колоністами.

ВЕ́РХНІЙ ТОКМА́К — село, центр сільської Ради, залізнична станція Придніпровської залізниці. Розташований у верхів'ї річки Токмака, за 13 км на південний захід від районного центру. Населення — 1455 чоловік. Сільраді підпорядковані населені пункти Нижній Токмак, Обиточне, Салтичія.

В селі — багатогалузеве господарство колгоспу «Росія», який має 15,5 тис. га земельних угідь, з них — орної землі — 11,7 тис. га, 186 га саду, понад 200 га зрошуваних земель. Основна галузь виробництва — рільництво. Розвинуте м'ясо-молочне тваринництво, садівництво і городництво. У 1968 році вироблено на 100 га сільськогосподарських угідь: м'яса — 58,1 цнт, 212 цнт молока, 110 кг вовни.

Доярка, депутат Верховної Ради СРСР 7-го скликання Т. М. Деркач, у 1966 році нагороджена орденом Леніна. 23 передовики нагороджені орденами та медалями СРСР.

Село має восьмирічну та 2 початкові школи, бібліотеку. Є 2 будинки культури, працює група товариства «Знання».

Діє комбінат побутового обслуговування. За 1965—69 рр. побудовано 52 житлові будинки.

Засноване село в 40-х роках XIX ст. переселенцями з села Чернігівки. У 1924 році створені партійна організація та комсомольський осередок.

За трудові подвиги на відбудові Дніпрогесу ім. В. І. Леніна комсомольська організація села в 1945 році була нагороджена Похвальною грамотою обкому ЛКСМУ.

ВЛА́ДІВКА (до 1945 року — Річкове), село, центр сільської Ради. Розташована за 20 км на південний захід від районного центру, за 6 км від залізничної станції Стульневе Придніпровської залізниці. Село перетинає шосе з Чернігівки до автотраси Запоріжжя—Бердянськ. Населення — 1162 чоловіка. Сільраді підпорядковані села Кам'янка, Степове, Стульневе та селище Стульневе.

Колгоспу ім. Горького, переважно рослинницько-тваринницького напряму, належить 9,9 тис. га земельних угідь, з них 7,5 тис. га орної землі. У Владівці міститься відділення «Сільгосптехніки». В селі проживають ветерани колгоспного виробництва, удостоєні ордена Леніна,— Д. П. Кучер, яка була учасницею VII Всесоюзного з'їзду Рад і II з'їзду колгоспників у Москві, і О. М. Демченко.

Село має середню школу, бібліотеку, будинок культури. Функціонує лікарня на 50 ліжок, працює організація товариства «Знання». До послуг трудівників майстерні побутового обслуговування.

За історичними даними, село засноване німцями-колоністами в 1848 році.

В революційних подіях 1905 року взяли участь робітники місцевого заводу, які виступили проти утисків його власника. Проте цей виступ був жорстоко придушений. На початку 1917 року знову відбувся виступ робітників. 1916 року в селі існувала соціал-демократична група. Партійний осередок сформився 1924 року.

НОВОКАЗАНКУВА́ТЕ — село, центр сільської Ради. Розташоване за 12 км на північ від районного центру. До залізничної станції Низяни Придніпровської залізниці — 8 км. Населення — 1063 чоловіка. Сільраді підпорядковані села Зелений Луг, Крижчене, Петровське.

В селі — центральна садиба колгоспу «Україна», який має 7 тис. га земельних угідь, з них 5,2 тис. га орної землі. Виробничий напрям — рільництво, м'ясо-молочне тваринництво і птахівництво.

Звання колективів комуністичної праці вибороли бригада № 3 і молочно-товарна ферма.

Працює восьмирічна школа, клуб на 250 місць, бібліотека. Споруджено 230 індивідуальних будинків.

Село засноване 1861 року селянами-переселенцями з Полтавщини та з сіл Петропавлівки і Григорівки Пологівської волості.

НОВОПОЛТА́ВКА — село, центр сільської Ради. Розташована за 12 км на північ від районного центру. До залізничної станції Синя Гора 4 км. Населення — 1438 чоловік. Сільраді підпорядковані населені пункти Зоря та Іскра.

Багатогалузеве господарство колгоспу ім. Фрунзе, який має 6,2 тис. га земельних угідь, з них 5,5 тис. га орної землі, займається рільництвом, м'ясо-молочним тваринництвом і птахівництвом. Розвинуте також садівництво.

За трудові успіхи 22 передовики нагороджені орденами і медалями СРСР. За 1963—1969 рр. споруджено 121 житловий будинок.

В селі — восьмирічна школа, бібліотека, клуб. Є група товариства «Знання».

За історичними даними, Новополтавку заснували в 1864 році селяни-переселенці з Полтавського повіту Полтавської губернії.

У селі на братській могилі встановлено пам'ятник воїнам, що визволяли село від фашистів.

ПАНФІ́ЛІВКА (до 1945 р.— Марієнталь) — село, центр сільської Ради. Розташована за 27 км від райцентру смт Чернігівки і за 15 км від станції Нельгівка Придніпровської залізниці. Населення — 483 чоловіка. Сільській Раді підпорядковані села Калинівка, Олександрівка, Тарасівка і селище Красне.

В селі міститься центральна садиба радгоспу «Панфілівський», який має 11,9 тис. га земельних угідь, в т. ч. близько 10 тис. га ріллі. Головний напрям господарства —вівчарство, а також зернові культури. В стаді налічується 20 758 овець. Виробництво вовни на 100 га 1969 року становить 755 кілограмів.

Доярка Н. І. Шопова нагороджена орденом Леніна.

В селі є восьмирічна школа, клуб, бібліотека, медичний пункт, відділення зв'язку, побуткомбінат, їдальня. В селі Тарасівці народився Г. С. Волошко, якому в роки Великої Вітчизняної війни посмертно присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

За післявоєнні роки збудовано 84 житлові будинки.

Село засноване в 1820 році німцями-колоністами.

ПРОСТО́РЕ (до 1945 року — Гросвейде) — село, центр сільської Ради. Розташоване за 18 км на південний схід від районного центру, за 8 км від залізничної станції Нельгівка Придніпровської залізниці. Населення — 350 чоловік. Сільраді підпорядковані населені пункти Довге, Квіткове, Розівка.

У володінні колгоспу ім. Щорса рільничотваринницького напряму 5,7 тис. га земельних угідь, в т. ч. 4,4 тис. га орної землі. В артілі у 1968 році вироблено на 100 га сільськогосподарських угідь 64,7 цнт м'яса, 346,2 цнт молока, 121 кг вовни, по 39,8 тис. штук яєць на 100 га зернових.

Механізатора Ю. М. Войтюка нагороджено орденом Леніна.

В Просторому — працюють восьмирічна школа, будинок культури на 200 місць, бібліотека. Працює група товариства «Знання». Протягом 1963—1969 рр. споруджено 50 житлових будинків.

Село засноване в 1820 році німцями-колоністами.

За героїзм, проявлений під час Великої Вітчизняної війни, І. В.Дубінін посмертно удостоєний звання Героя Радянського Союзу. У сільському парку встановлено пам'ятник воїнам-односельчанам і бійцям, що визволили село від фашистів.

ШИРО́КИЙ ЯР — село, центр сільської Ради, розташоване за 35 км на північний схід від районного центру. Біля села проходить автотраса Запоріжжя—Бердянськ. До залізничної станції Стульневе Придніпровської залізниці — 18 км. Населення — 443 чоловіка. Сільраді підпорядковані населені пункти Балашівка, Благодатне, Ланкове, Хмельницьке.

Колгосп ім. Хмельницького, центральна садиба якого розміщена в селі, має 9,2 тис. га земельних угідь, в т. ч. 8,2 тис. га орної землі. Основний напрям виробництва — зернові культури, м'ясо-молочне тваринництво. Розвинуте садівництво і городництво.

За успіхи у розвитку артільного господарства 12 передовиків виробництва нагороджені орденами та медалями СРСР.

До послуг населення — восьмирічна школа, бібліотека, будинок культури на 250 місць. Діє група товариства «Знання». За 1958—1969 рр. побудовано 52 житлових будинки.

Засноване село у 1921 році переселенцями з Чернігівки та Скелюватого Чернігівського та Токмацького повітів.

В центрі села споруджено пам'ятник односельчанам і воїнам Радянської Армії, які загинули, визволяючи село від німецько-фашистських загарбників.

ЯКИМІВСЬКИЙ РАЙОН

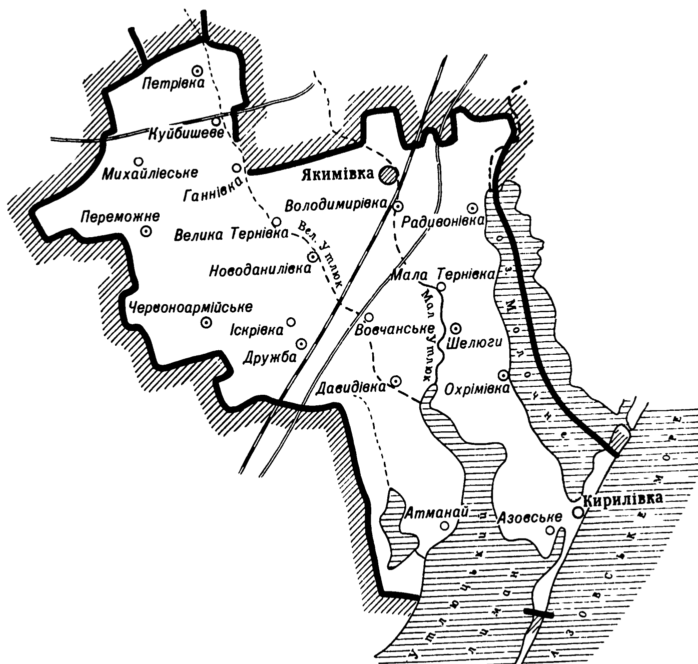

ЯКИ́МІВКА

Якимівка — селище міського типу, центр селищної Ради. Розташована на річці Малому Утлюці, за 139 км від обласного центру. До залізничної станції Якимівка на лінії Москва—Сімферополь 1,5 км. Населення — 10 тис. чоловік.

Якимівка — центр району, площа якого 1,9 тис. кв. км, населення — 37,3 тис. чоловік (у т. ч. міського — 11,6 тис., сільського — 25,7 тис.). В районі 54 населені пункти, підпорядковані 2 селищним і 10 сільським Радам; 15 колгоспів і 6 радгоспів, 116,8 тис. га орної землі; 9 підприємств, 3 будівельні організації, 49 шкіл, 42 будинки культури і клуби.

В околицях селища є кургани, типові для епохи бронзи (I тисячоліття до н. ери).

Якимівка виникла 1833 року на місці колишнього ногайського аулу Азберду. Заснували її державні селяни із Борисоглібського і Спаського повітів Тамбовської губернії та Фатезького повіту Курської губернії.

Основним заняттям переселенців було скотарство, головно вівчарство. Землі довкола було досить, і нею спочатку користувалися на правах займанщини. Землеробством займалися порівняно мало, засіваючи пшеницею невеликі ділянки землі тільки для задоволення власних потреб. Проте невдовзі становище докорінно змінилося. Населення швидко зростало, і земельне питання набувало дедалі більшої гостроти.

Поступово тваринництво втратило провідне значення, а виробництво зерна, особливо пшениці на продаж, стало основним напрямом у розвитку сільського господарства Якимівки. Введення в дію у 1875 році Лозово-Севастопольської залізниці, по якій транспортувалася таврійська пшениця, прискорило цей процес. Поблизу Якимівки виникла залізнична станція з тією ж назвою, вантажооборот якої на початку XX ст. досяг півмільйона пудів за рік[1].

[1] Россия. Полное географическое описание нашего отечества, т. 14, стор. 446, 670.

Наприкінці XIX ст. поглибилося класове розшарування населення. 1884 року в Якимівці налічувалося 2472 чоловіка, які проживали в 357 дворах. Не сіюча і мало сіюча — бідняцька група господарств — становила тут 40 проц., середняцька — 39,7 проц., куркульські господарства, яким належала більша частина землі — 20,3 проц. Характерно, що із 152 бідняцьких дворів 147 не мали засобів виробництва, тільки 6 мали змогу обробляти землю за допомогою власної худоби; решта обробляла її в супрязі або ж наймала тягло. Це спричинило неоплатні борги і кінець-кінцем розорення. Нестійким було і становище середняків. Не випадково із 112 середняцьких родин 78, тобто понад половина вдавалася до супряги. Про глибоку соціально-економічну нерівність серед місцевого населення свідчать також дані розподілу худоби, особливо тягла. 88 бідняцьких родин були без тягла, 42 двори взагалі не мали ніякої худоби. В той же час 83 куркулі мали по 2—3 пари коней на двір.

Якимівським селянам доводилося сплачувати велику кількість податків. Наприклад, у 1884 році вони сплатили їх 9146,7 крб. На кожну ревізьку душу припадало по 11,4 крб., а на кожну десятину землі — 1 крб. 30 копійок[1].

Соціально-економічна нерівність, нещадна експлуатація глитаями бідноти, безпросвітні злидні викликали гнівне обурення селянської маси політикою царизму. У 1904—1905 рр. в Якимівці виникла соціал-демократична група, до складу якої входили місцеві селяни-бідняки. Діяльність групи мала великий революціонізуючий вплив на інші села волості; у вересні 1904 року в сусідній Новоданилівці з'явилися прокламації «До всіх запасних рядових». Під час революційних подій 1905 року в Якимівській волості виникли селянські комітети[2].

Восени 1905 року в Якимівці розповсюджувалось багато більшовицьких прокламацій, що закликали селян захоплювати поміщицькі та церковні землі, готуватися до збройного повстання[3]. На початку грудня 1905 року якимівські селяни, озброєні вилами та косами, взяли участь у розгромі Рогачицької економії в Мелітопольському повіті, що належала великому князеві Михайлу Романову[4].

Період столипінської реформи характеризувався в селі дальшим обезземеленням основної маси селян, посиленням експлуатації. 111 господарств не змогли викупити і закріпити за собою наділи. Напередодні першої світової війни в Якимівці 235 родин із 601 зовсім не мали землі, або мали її менше, ніж по 5 десятин. Отже, кількість найбіднішої частини населення та наймитів набагато зросла. 223 родини володіли наділами від 5 до 10 десятин. В 1914 році 312 господарств цієї групи не мали майже ніяких засобів обробітку землі. Зменшилась і кількість середняцьких господарств. Зате 34 куркульські родини досить-таки нажилися на людському горі. Нагромадивши великі капітали на продажу пшениці, вони активно проникали в торгівлю і промисловість. Перед першою світовою війною в селі існувало понад 30 приватних торговельних підприємств із загальним грошовим оборотом понад 0,5 млн. крб. за рік. В селі були збудовані два млини, що виробляли на 75 тис. крб. борошна на рік[5]. 1908 року почав діяти завод «Моліа», на якому спочатку працювало 30 робітників. Він виготовляв нафтові двигуни, букери, кінні молотарки, косарки-лобогрійки тощо. Робочий день тут тривав 10—11 годин. Працювати доводилося в тісних, задушливих приміщеннях, освітлюваних змоченим у нафті ганчір'ям; заробітна плата була низькою. Навіть ливарники, що вважалися висококваліфікованими робітниками, одержували тільки 30 крб. на місяць, учні ж протягом 3-х років заробляли по 20 коп. на день. У 1916—1917 рр. на заводі працювало 80 чоловік.

---

[1] Сборник статистических сведений по Таврической губернии, вып. 1. Симферополь, 1885, таблицы Б 42, Б 44, А 6.

[2] Революционное движение в Таврической губернии в 1905—1907 гг., стор. 174.

[3] Кримський облдержархів, ф. 376, оп. 6, спр. 677, арк. 8—31.

[4] Аграрное движение в России в 1905—1906 гг., ч. 2. СПб, 1908, стор. 399.

[5] Россия. Полное географическое описание нашего отечества, т. 14, стор. 444, 670.

На початку XX ст. Якимівка була великим волосним селом, розпланованим на квартали. Середній розмір присадибної ділянки становив 1,5 десятини. Кожен двір мав колодязь. Куркулі мали добротні просторі будинки під черепицею з багатьма будівлями на подвір'ях, біднота ж тулилася в маленьких приземкуватих хатинах з солом'яними стріхами. В селі діяли православна церква і єврейський молитовний дім.

Охорона здоров'я та освіта селян нікого не турбували. Лікарні в селі не було, а приймальна палата, де працювали 1 лікар і 3 фельдшери, обслуговувала близько 40 населених пунктів волості, де проживало 23 тис. населення.

Майже на протязі тридцяти років в Якимівці працювало одне сільське училище, підпорядковане міністерству державного майна[1]. Тільки з 1884 року в селі почало діяти міністерське початкове училище. На утримання цього учбового закладу міністерство освіти асигновувало всього 410 крб. на рік. Тому земству доводилось додавати 100 крб. та громаді — 520 крб. щороку. Завдяки цьому училище й існувало, в ньому навчалось 76 хлопчиків і 26 дівчаток. У 1884 році з 2742 мешканців письменних було 237 чоловік, з них жінок тільки 22[2]. Незабаром Якимівка збагатилася важливим господарським закладом. 1912 року тут відкрили дослідну станцію по випробуванню сільськогосподарських машин.

Трудівники села радо зустріли звістку про повалення самодержавства. Під час Лютневої революції залізничники станції обрали революційний комітет на чолі з телеграфістом К. Ю. Шевченком. У березні 1917 року ревком обрали також робітники заводу «Моліа». У червні 1917 року якимівські селяни обрали Раду селянських депутатів, яка за своїм соціально-політичним складом не була однорідною. Поряд з революційно настроєними селянами-бідняками сюди ввійшли і куркулі, які підтримували меншовиків, есерів та Тимчасовий уряд, і середняки, що під впливом агітації меншовиків і есерів вагалися[3].

У серпні 1917 року в Якимівці побував більшовик К. І. Бронзос. Він допоміг місцевим робітникам і селянам-незаможникам організувати червоногвардійський загін з 30 бійців. Бійці здобули зброю і підтримували в селі революційний порядок. В серпні 1917 року вони перешкодили емісарам Тимчасового уряду і куркульській верхівці Ради відвантажити до севастопольського порту хліб, який зберігався на станції.

В селі оформилася група співчуваючих більшовикам, до якої входили найбільш активні робітники, наймити, демобілізовані солдати. Очолили групу Т. С. Лисіков, М. С. Бреднєв, Пєтушков[4]. Пізніше вони склали ядро партосередку, створеного на початку грудня 1918 року.

В ніч на 26 жовтня 1917 року голова ревкому якимівських залізничників К. Ю. Шевченко, який саме тієї ночі чергував на залізничному телеграфі, першим у селі дізнався про перемогу Жовтневого збройного повстання в Петрограді. Як тільки він повідомив про це односельчан, радості їх не було меж. Всюди замайоріли червоні полотнища. Зміцніла надія трударів на кращу долю, на мир і землю.

За допомогою мелітопольських більшовиків К. І. Бронзоса, М. І. Пахомова фронтовики волості скликали волосний з'їзд Рад. З'їзд відбувся в середині листопада 1917 року в обстановці великого політичного піднесення. Він поставив питання про перехід всієї влади у волості до рук Рад та затвердив склад волосної Ради і її виконавчий комітет. Головою виконкому став делегат від села Радивонівки І. М. Вихляєв, заступником голови М. Ф. Селін. Як депутата до Ради обрали також С. В. Вихляєва — ще одного активіста з Радивонівки. Голова виконкому Якимів-

[1] Запорізький облдержархів, ф. 109, оп. 1, спр. 36, арк. 7.

[2] Сборник статистических сведений по Таврической губернии, вып. 1. Симферополь, 1885, стор. 22, таблица В 6.

[3] Жовтень на Запоріжжі. Збірник спогадів учасників боротьби за встановлення і утвердження Радянської влади на Запоріжжі. Дніпропетровськ, 1969, стор. 92.

[4] Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні, ч. 2, стор. 337, 339.

ської волосної Ради І. М. Вихляєв брав участь у конференції Рад і ревкомів Таврійської губернії 29 січня 1918 року і виступив на ній з інформацією про роботу Ради в Якимівці.

Після окупації Якимівки австро-німецькими військами М. І. Пахомов знову прибув до Якимівки і провів запис до партизанського загону. Разом з мелітопольцями якимівці утворили два загони на чолі з тт. Бронзосом і Пахомовим. Згодом загони влилися до лав Червоної Армії, їх бійці зі зброєю в руках захищали Радянську владу[1].

Героїчними і разом з тим трагічними подіями запам'ятався якимівцям квітень 1918 року. З півдня, з румунського фронту через Мелітополь поверталися білогвардійські частини полковника Дроздовського, який пробивався на Дон і Північний Кавказ до Каледіна і Денікіна. Дроздовці зайняли село і станцію Якимівку. За місяць до цих подій на Полтавському паровозоремонтному заводі сформувався ремонтно-технічний загін для технічної допомоги Червоній Армії в ремонті колій і рухомого складу в Південній Таврії. До нього ввійшли кращі представники полтавських робітників — комуністи і комсомольці. 15 квітня 1918 року загін зустрівся з дроздовцями на станції Якимівка і вступив з ними у нерівний бій. Із 180 майже неозброєних робітників близько ста чоловік загинуло в бою, шістьом пощастило врятуватися, 80 чоловік біляки взяли в полон і по-звірячому стратили на околиці села. Нині пам'ятник в степу за Якимівкою нагадує про подвиг полтавських залізничників.

За смерть товаришів помстилися матроси і бійці загону бронепоїздів А. В. Полупанова. Серед матросів був В. Вишневський, згодом відомий радянський письменник і драматург. У 30-і роки він опублікував оповідання «Взяття Якимівки», що зображує один з епізодів боротьби червоного бронепоїзда «Грозный» з білогвардійським бронепоїздом «Сокол»[2]. А через кілька днів двотижневі бої з кайзерівцями та гайдамаками вів на станції Якимівка 1-й Чорноморський полк під командуванням І. Ф. Федька. І коли наприкінці квітня — на початку травня німці та гайдамаки все ж зайняли Якимівку, боротьба з окупантами не припинялася. Одним з факторів опору окупантам була підтримка якимівськими залізничниками страйку залізничників України, спрямованого проти вивезення хліба та награбованого майна до Німеччини.

Наприкінці листопада 1918 року німецькі окупанти залишили Якимівку. Але в середині грудня того ж року село захопили білогвардійські частини з експедиційного корпусу генерала Тілло. Вони спробували провести мобілізацію до білої армії та намір цей провалився. Під впливом більшовицької агітації більшість селян-призовників відмовлялася йти до білих.

15 березня 1919 року частини 2-ї бригади Першої Задніпровської дивізії Червоної Армії визволили село. Відновили діяльність волосна Рада і партійний осередок. До кінця березня 1919 року волпартосередок налічував 33 комуністи. Секретарем парткому обрали С. Д. Чупренка, слюсар П. Г. Галушков очолив сільську Раду, селянин-бідняк Т. С. Лисіков — виконком волосної Ради. До радянського будівництва активно залучалися жінки. Так, кравчиха І. М. Лисікова стала завідуючою жіночим відділом.

Селяни Якимівської волості надіслали трудящим промислових міст країни близько 20 вагонів хліба. Хлібозаготівлями займався якимівський комбід за активною допомогою перших комсомольців села Н. Озерової, П. Озерова, І. Шарка, М. Обалдуєвої.

Партосередок та сільська Рада проводили мобілізацію нових бійців до лав Червоної Армії, адже небезпека нової ворожої навали не минула. У червні 1919 року на мітингу, що відбувався на станції Якимівка, виступив Г. Н. Кочергін, один з

[1] Жовтень на Запоріжжі, стор. 92—93.
[2] Вс. Вишневский. Собрание сочинений в 5-ти томах, т. 2. М., 1954, стор. 383—387.

червоних командирів, родом із села Новоданилівки, що поблизу Якимівки. Він закликав селян не довіряти махновцям, які заважали хлібозаготівлям, зривали заходи Радянської влади. Пізніше 1-й Мелітопольський добровольчий комуністичний полк, у складі якого було чимало якимівців, захищав узбережжя Азовського моря від денікінців. Але сили були нерівні, в середині липня денікінці захопили село.

Переважна більшість членів партосередку і активістів села відійшла разом з частинами 58-ї стрілецької дивізії Червоної Армії, залишивши в Якимівці більшовицьке підпілля. Підпільники організовували опір селян денікінській мобілізації. Незважаючи на переслідування, навіть пороття селян шомполами, мобілізація до білої армії в селі знову провалилася. 11 січня 1920 року частини 46-ї стрілецької дивізії, які просувалися до Криму, визволили Якимівку від денікінців.

На початку 1920 року село і станція стали місцем запеклих боїв. Так, наприклад, коли 14 квітня 1920 року в Кирилівці висадився білогвардійський десант, що мав завдання, перерізавши залізницю, рухатись через Якимівку на Мелітополь, його зустрів вогнем 409-й полк червоних. Частина десанту, що прорвалася сушею на Генічеськ, незабаром була вибита звідси червоноармійськими частинами й відступила.

Сільські комуністи користувалися першою-ліпшою можливістю мирного перепочинку для відновлення роботи органів Радянської влади, відбудови господарства. Вони організували супрягу бідняцьких господарств, потурбувалися про посівний матеріал, завдяки чому селяни засіяли більшу частину ріллі. Успішно пройшла мобілізація до Червоної Армії. Активно включилася в роботу і волосна Рада, яка організувала продовольчу допомогу родинам червоноармійців.

Але з Криму вже сунули озброєні до зубів офіцерські загони «чорного барона» Врангеля. На початку червня 1920 року врангелівці захопили село. Свій шлях білобандити покрили трупами комуністів, членів родин червоноармійців, радянських активістів. В Якимівці вони нещадно грабували населення, знущалися над селянами, особливо тими, що активно підтримували Радянську владу. Знущанням і насильствам поклав край 52-й кавалерійський полк 9-ї кавалерійської дивізії 13-ї армії, якою командував Р. П. Ейдеман. Рішучим наступом він оволодів 31 жовтня 1920 року станцією Якимівка, де захопив чимало составів із снарядами, патронами, гарматами тощо[1].

У боротьбі за перемогу і утвердження Радянської влади на фронтах громадянської війни відзначилося багато бійців з Якимівки. Один з перших комсомольців і ватажків молоді П. М. Озеров бив білих на Південному фронті разом з чотирма своїми братами. Його однополчанином, теж бійцем автобронедивізіону, був Н. Ф. Дерацуєв. У складі 6-го Задніпровського полку, а потім 30-ї Іркутської дивізії громив ворогів Радянської влади З. Н. Галушков. Воював на польському фронті, штурмував Перекоп, громив банди Махна Т. А. Альохін. Вони, а також багато інших якимівців — активних захисників Радянської влади в роки громадянської війни — згодом стали організаторами мирного будівництва: партійними, радянськими, господарськими, військовими працівниками. В зв'язку з 50-річчям Радянської влади уряд відзначив їх заслуги перед Батьківщиною орденами і медалями СРСР.

Нелегким виявився початок мирного будівництва. Волосний комітет незаможних селян, що виник у січні 1921 року, під керівництвом партосередку організував селян на успішне проведення весняної сівби. В червні 4-й Мелітопольський повітовий з'їзд Рад ухвалив відібрати надлишки землі та сільгоспреманенту в куркулів. При новому розподілі селяни Якимівки одержали по 2 десятини землі на кожного члена родини[2]. Трудове селянство активно підтримувало заходи Радянської влади, успішно виконувало продрозверстку. Та мирному будівництву всіляко шкодили

---

[1] ЦДАРА, ф. 7949, оп. 1, спр. 3, арк. 71.
[2] ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 2, спр. 1, арк. 22.

бандити. Для боротьби з куркульськими бандами в селі утворився загін самооборони з 50 бійців. Очолив його М. Л. Скляров[1].

Тяжким випробуванням для селян був неурожай 1921 року. В селі голодувало близько 700 чоловік, у т. ч. дві третини дітей. Органи Радянської влади організували 3 їдальні і пункт харчування. Непоганий урожай 1922 року та допомога держави дали змогу до 1923 року подолати наслідки голоду.

Вже в перші роки радянської влади бідняцькі господарства спробували організувати колективні господарства. Так, у 1922 році в селі виникла трудова артіль «Відродження-2», до якої вступило 6 родин. Господарювали вони на 74 десятинах землі. Такою ж маломіцною була й друга артіль «Справедливість», заснована 5 родинами. Незважаючи на зусилля перших колективістів, артілі виявилися нежиттєздатними через недостатню кількість насіння, відсутність знарядь і тягла та досвіду ведення артільного господарства. В 1923 році артілі припинили своє існування.

З кожним роком Якимівка зростала. Збільшувалося її населення. Якщо в 1923 році тут було 914 дворів і 4777 чоловік, то в 1926 році дворів стало 1182, а населення 5525 чоловік. 1923 року вона стала районним центром.

Глибоким болем відгукнулася в серцях трудівників села смерть Володимира Ілліча. Рішимістю будь-що виконати Іллічеві заповіти були сповнені виступи учасників траурного мітингу. В прийнятій резолюції вони висловили одностайну волю — згуртувавшись навколо РКП(б), йти шляхом Леніна. Увічненням пам'яті вождя було ударне спорудження в селі електростанції[2]. Того ж року полтавські залізничники спорудили на братській могилі пам'ятник полеглим у бою з білогвардійцями. Відкриття його відбулося 1 травня 1924 року з участю прибулих делегацій з Полтави.

У 1924—1926 роках якимівці досягли довоєнного рівня господарства. В селі діяли єдине споживче товариство, що налічувало понад 2000 членів, 14 приватних крамниць, 12 млинів, дві крупорушки та дві олійниці. Все ще лишався приватним завод «Моліа». В селі було близько 50 кустарів-ремісників. Поступово, завдяки активній діяльності споживчого товариства, приватний сектор у торгівлі витіснявся соціалістичним.

Незважаючи на труднощі відбудовного періоду, Радянська влада постійно турбувалася про охорону здоров'я, народну освіту та підвищення культурного рівня трудящих. Крім медичної дільниці (з 1924 року), де працювали лікар, два фельдшери і акушерка, діяла також ветеринарна дільниця. 1926 року тут з'явились лікарня на 20 ліжок, санітарна дільниця, консультація, дитячі ясла, аптека.

У 1924/25 навчальному році в селі працювало три масові школи, а 1927 року відкрилася школа-семирічка. Крім того, в селі працювало 2 лікнепи. Селяни охоче відвідували сільбуд. 900 читачів мала бібліотека, де було понад 1200 книжок. Відкрилося кілька хат-читалень. При сільбуді молодь організувала хор і драмгурток.

Навесні 1928 року на базі колишнього заводу «Моліа» за ініціативою місцевих робітників виникла промислова артіль «Стандарт». 170 робітників (сюди перейшла працювати частина ремісників) виготовляли різні металеві вироби для сільського господарства, ремонтували сільгоспінвентар.

Незважаючи на невдачі з першими артілями, уже в 1924—1925 рр. при безпосередній участі комуністів і комсомольців виникло кілька ТСОЗів: «Пролетар», «Червоний юнак», «Зоря», «Нове життя», «Вільний українець», «Привіт». Трохи пізніше організувався радгосп «Більшовик»[3]. Щоб допомогти ТСОЗам міцніше стати на ноги, в селі були створені машинні товариства «Колос» і «Орач», що мали кілька тракторів «Фордзон».

У 1927—1928 рр. на базі дрібних ТСОЗів після об'єднання утворилися великі товариства, а 1929 року якимівці організували перший колгосп, який вони назвали

[1] Запорізький облдержархів, ф. Р-1113, оп. 1, спр. 21, арк. 18.
[2] Філіал Запорізького облдержархіву в Мелітополі, ф. Р-15, оп. 1, спр. 188, арк. 34.
[3] ЦДАЖР УРСР, ф. 27, оп. 12, спр. 1, арк. 4.

іменем XII-річчя Жовтня[1]. Організатором і першим головою цієї артілі став комуніст П. М. Галушков. На початку колгосп об'єднав 20 родин, але поступово кількість членів артілі збільшувалася. Цьому сприяв, зокрема, і машинний обробіток землі тракторами Якимівської МТС, створеної восени того ж року на базі колишніх машинних товариств. Почавши з п'яти «Фордзонів», МТС вже на кінець 1930 року мала 43 трактори. Організаційним зміцненням колгоспів постійно займався політвідділ МТС, інструктори якого весь час були серед селян.

Куркулі чинили колгоспному ладу відчайдушний опір — вони розпускали ворожі плітки, розкрадали артільне майно, псували худобу і реманент, зривали плани хлібозаготівель, вдавалися до терористичних актів. Восени 1929 року вони вбили двох уповноважених по хлібозаготівлях з Якимівки, загрожували життю селян-активістів. Та колективізація тривала. До 1930 року в селі було створено ще дві артілі: «Громадська праця», яка згодом стала називатися «Труд», та ім. Чубаря. А соціально небезпечні елементи на початку 1930 року були розкуркулені й вислані за межі республіки.

Якимівський район був серед 7 перших в області районів суцільної колективізації. Повесні 1930 року в Якимівському районі побував Г. К. Орджонікідзе. Він виступив на районному з'їзді кредитної кооперації, закликав колгоспників розгорнути соціалістичне змагання на сівбі[2].

І в наступні роки Якимівський район тримав першість у проведенні сільськогосподарських кампаній. До Якимівки завжди була прикута увага партійних і радянських органів. 28 вересня 1933 року в село приїздив генеральний секретар ЦК КП(б)У С. В. Косіор. Він провів нараду з питань дальшої боротьби за великий хліб України, відвідав МТС та науково-дослідну станцію механізації сільського господарства[3], створену на базі станції, заснованої ще в дореволюційний час. У роки колективізації її підпорядкували Українському науково-дослідному інститутові механізації та електрифікації сільського господарства. 1930 року тут йшли випробування першого радянського комбайну «Комунар». Поряд з випробуванням нових машин станція почала працювати над проблемами дальшої механізації сільського господарства. В 1933 році в Якимівці була створена перша в СРСР квадратно-гніздова кукурудзяна сівалка СК-6[4].

У передвоєнні роки якимівці досягли чималих успіхів у виробництві зерна і тваринництві. В селі з'явилися перші стахановці. Тракторист МТС І. С. Галушков у 1938 році виробив на тракторі ЧТЗ 1783 га умовної оранки і зекономив 800 кг пального. У 1939 році його нагородили орденом «Знак Пошани». За високі досягнення в сільськогосподарському виробництві стали учасниками ВСГВ колгоспники В. С. Черкасова, М. С. Чаусова, І. П. Воробйов, механізатор МТС В. П. Селімов, а відомий до війни якимівський комбайнер З. О. Попов був учасником ВСГВ і в 1939, і в 1940 рр. Всіх їх нагороджено срібними медалями виставки[5].

Три якимівські артілі: «Труд», ім. Карла Маркса та XII-річчя Жовтня на площі понад 4 тис. га збирали по 16—20 цнт зернових з кожного га посіву. Артілі вирощували також соняшник і бавовник. Тут були ферми великої рогатої худоби, свино-, вівце- та птахоферми. Чималі прибутки давали фруктові сади, городи, баштан. Колгоспники одержували на трудодень по 2—2,5 кг хліба та по 1,5—2 крб. грішми.

Дальшого розвитку набула місцева промисловість. 1940 року в селі діяли 4 місцеві електростанції, бричкова артіль «Стандарт», металообробна артіль «Прогрес», млин.

Змінився на краще зовнішній вигляд села, підвищилися культура і добробут трудящих. Зникли убогі бідняцькі оселі, багато трудівників збудували нові доброт-

[1] Філіал Запорізького облдержархіву в Мелітополі, ф. Р-169, оп. 1, спр. 2092, арк. 81.
[2] Нариси історії Запорізької обласної партійної організації, стор. 143, 148.
[3] Газ. «Соціалістичний степ» (Якимівка), 30 вересня 1933 р.
[4] Якимівська станція механізації сільського господарства. К., 1963, стор. 6—7.
[5] Газ. «Соціалістичний степ», 6 січня, 1 травня, 7 листопада 1940 р.

ні будинки. Потреби трудящих задовольняли швейна і шевська майстерні, десяток крамниць, їдальня тощо.

На початку 40-х років у селі була лікарня на 100 ліжок, де працювали 9 лікарів і 17 чоловік з середньою спеціальною освітою, а також амбулаторія, аптека, жіноча і дитяча консультації, санепідстанція. До 1937 року в селі була повністю ліквідована неписьменність серед дорослих, а всі діти охоплені навчанням. В середній, семирічній та початковій школах у 1940/41 навчальному році 54 вчителі навчали й виховували понад тисячу учнів. У кращих традиціях сільської інтелігенції вчителі подавали велику допомогу парторганізації в політмасовій та культосвітній роботі: читали лекції, керували самодіяльністю, провадили наступальну атеїстичну пропаганду.

У районній лікарні до війни працював лікар А. В. Бондарчук, який потім став відомим нейрохірургом, доктором наук, лауреатом Державної премії.

Будинок культури, в якому демонструвалися кінофільми, діяли драматичний, хоровий і танцювальний гуртки, оркестр народних інструментів, став центром культурно-освітньої роботи серед населення.

Багато читачів мали районна і колгоспні бібліотеки, що налічували близько 10 тис. книжок. Люди наполегливо вчилися в гуртках по вивченню історії партії, поточної політики; в агрошколах при колгоспних хатах-лабораторіях. Молодь села захоплювалася фізкультурою і спортом, вивчала військову справу. Найбільшою популярністю в райцентрі за традицією користувалися футбол і футбольні змагання.

Війна, що раптово ввірвалась у Якимівку, як і в тисячі інших міст і сіл, викликала гнів і обурення в серцях трудящих. Організовано й чітко пройшла мобілізація. Комуністи й комсомольці створили загін народного ополчення, командиром якого став завідуючий відділом РК КП(б)У І. Л. Токаренко, начальником штабу — викладач училища механізації при дослідній станції С. Н. Зубер[1]. Частина ополченців потім увійшла до складу партизанського загону.

Протягом серпня—вересня 1941 року з села вивозили на схід машини, обладнання МТС, худобу. Колгоспники успішно завершували жнива. Весь обмолочений хліб здали державі, передали Червоній Армії, решту роздали колгоспникам.

Робітники дослідної станції сформували бригаду, що готувала трактори для передачі артилерійським частинам 9-ї армії, ремонтувала танки й гармати. Коли лінія фронту наблизилася до села, цінне обладнання дослідної станції, МТС і підприємств було евакуйовано у східні райони країни. А в небі над Якимівкою йшли запеклі повітряні бої, в яких льотчики під командуванням радянського аса, в майбутньому тричі Героя Радянського Союзу О. І. Покришкіна, громили ворога[2].

Фашисти захопили Якимівку 4 жовтня 1941 року. Вже перший день окупації вони зробили днем терору і знущань над радянськими людьми, убили місцевих жителів М. М. Михайлова, Є. Є. Ушакова та інваліда Ф. Бурцева. Через кілька днів окупанти розстріляли велику групу колгоспників, у т. ч. 70-річних Я. Романенка і П. П. Торгашова[3].

Вигнавши всіх жителів з будинків, розташованих на вулиці Ворошилова, окупанти поселили там солдатів, назвавши вулицю Німецькою. Тут же жили й колоністи, які прибули з військами, щоб панувати на таврійських землях. За наказом коменданта якимівці мусили забезпечувати їх борошном і продуктами. Окупаційні власті закрили місцеві школи. Існувала школа лише для дітей колоністів[4]. Близько 400 юнаків і дівчат вигнали фашисти на каторгу до Німеччини, двох жителів села ув'язнили до таборів смерті.

Радянські патріоти не скорилися ворогові. У серпні 1941 року райком партії сформував партизанський загін у складі 57 чоловік, командиром якого призначили

[1] Запорізький облпартархів, ф. 208, оп. 1, спр. 540, арк. 1—2.
[2] О. Покришкін. Небо війни, кн. 1. К., 1967, стор. 157, 158.
[3] Запорожская область в годы Великой Отечественной войны, стор. 35, 69.
[4] Там же, стор. 163—164.

М. П. Титова, комісаром С. П. Синицького. Загін діяв на початку окупації, нападаючи на ворожі частини і гарнізони. 23 вересня під час нападу на село Радивонівку партизани вбили офіцера і чотирьох фашистських солдатів. Разом з сиваськими партизанами якимівці 30 вересня в селі Тернівці знищили близько сотні гітлерівців[1]. У грудні 1941 року загін влився до Червоної Армії. Перукар С. Л. Лукович влаштовував диверсії, псував автомашини, лінії зв'язку. Ховаючись від переслідування, він втік до Криму і в лавах кримських партизанів бився проти ворога. Потрапивши в полон, а потім в ешелон, який гітлерівці відправляли до Німеччини, він на станції Якимівка був упізнаний одним з поліцаїв. Два тижні відважного патріота жорстоко катували, а потім розстріляли. Односельці поховали його на кладовищі біля станції[2].

Навесні 1942 року група комсомольців заснувала підпільну комсомольську організацію, яка провадила антифашистську агітацію серед населення, закликала молодь ухилятися від мобілізації на каторжні роботи до Німеччини. Поліцаї вислідили підпільників. Частина з них загинула у мелітопольській в'язниці, решта — в концтаборах[3].

Після війни 11 активних членів підпільної групи уряд посмертно нагородив медалями «За відвагу»[4].

За два роки окупації села фашисти знищили близько ста мирних жителів, зруйнували паровий млин, приміщення ферм, більшість житлових будинків, вирубали великий фруктовий сад.

Та ось настав край фашистській окупації. Наприкінці вересня 1943 року радянські війська вийшли до укріпленої лінії німецької оборони на р. Молочній. Наприкінці жовтня під Якимівкою, де розташовувався потужний протитанковий вузол німців, тривали запеклі бої. Вранці 27 жовтня відкрила вогонь радянська артилерія, згодом загуркотіли «Катюші», і за могутнім вогневим валом ринулися в атаку танкісти і мотострілкові підрозділи. На станції Якимівка вони захопили кілька німецьких ешелонів, навантажених танками, артилерією, боєприпасами. Село визволяли частини 118-ї стрілецької дивізії 28-ї армії і 79-ї танкової бригади 4-го Українського фронту[5]. 27 жовтня 1943 року — день визволення Якимівки.

Тут, у селі, в будинку № 48 по вулиці Радянській деякий час перебував штаб 4-го Українського фронту, яким командував генерал армії, згодом Маршал Радянського Союзу Ф. І. Толбухін. Він, а також маршали Радянського Союзу О. М. Василевський, С. С. Бірюзов, генерали В. Ф. Герасименко, М. Я. Кириченко, Я. Г. Крейзер, В. Д. Цвєтаєв, Г. Ф. Захаров, В. О. Хоменко, Т. Т. Хрюкін та інші часто бували в цьому будинку.

В боях за визволення села загинуло понад 700 радянських воїнів. Їх поховано в трьох братських могилах. Плакали матері над чиїмись синами, згадуючи своїх, адже сотні якимівців громили ворога на фронтах війни. Чимало з них відзначилося вже з перших днів війни. Прикордонник В. І. Чугрєєв прийняв бій на кордоні в перший день війни. Разом з своїм бойовим другом І. Сергєєвим він знищив понад 30 гітлерівців. Обидва вони загинули в нерівному бою смертю хоробрих. У серпні 1964 року на заставі, де служили В. Чугрєєв та І. С. Сергєєв, на березі Бугу героям відкрито пам'ятник. Учасником героїчної оборони Брестської фортеці був якимівський робітник В. М. Худяков. С. Х. Мухін брав участь в історичному параді Перемоги у Москві. Двом захисникам Батьківщини присвоєно звання Героя Радянського Союзу. Це командир танкової бригади М. П. Костянтинов, що у роки Великої Вітчизняної війни пройшов бойовий шлях від Москви до Берліна. Нині генерал-лейтенант Герой Радянського Союзу М. П. Костянтинов — продовжує службу у тан-

---

[1] Архів МО СРСР, ф. 228, оп. 710, спр. 30, арк. 178, 327.
[2] Якимівський районний краєзнавчий музей, спр. 5, арк. 3.
[3] Запорізький облпартархів, ф. 102, оп. 16, спр. 59, арк. 26.
[4] Відомості Верховної Ради УРСР, 1968, № 20; стор. 192, 193.
[5] Архів МО СРСР, оп. 3000, спр. 391, арк. 55—57, 59.

Якимівка. Центр селища. 1969 р.

кових військах Радянської Армії. В. І. Шабельник, тепер заступник директора одного з запорізьких заводів, удостоєний звання Героя за подвиги в боях за визволення Чехословаччини.

Фашисти зруйнували Якимівку. Загальна сума збитків лише по колгоспах становила 15 млн. крб. В колгоспах лишилося 11 волів і 50 коней. Населення чим тільки могло допомагало Червоній Армії. Так, 3500 чоловік понад два місяці споруджували укріплення, за що одержали подяку від командуючого фронтом Ф. І. Толбухіна. Оскільки село тривалий час залишалося ще прифронтовим, у Якимівці створили винищувальний батальйон. Навесні 1944 року трудящі райцентру і району зібрали 5200 тис. крб. на будівництво танкової колони «Якимівський колгоспник»[1].

На початок листопада 1943 року відновила діяльність Якимівська МТС. Навесні 1944 року МТС обслуговувала 26 колгоспів. В листопаді 1943 року в зруйновані цехи заводу «Стандарт» прийшли перші робітники. Вони витягли з колодязів, сховані туди в 1941 році, частини верстатів, восени 1944 року завод уже почав діяти.

Самовіддано працювали на жнивах жінки й підлітки. Восени 1944 року ланкова комсомолка Безгінова з членами своєї ланки зібрала по 200 пудів пшениці з га на площі 40 гектарів. Але загалом урожай був низьким. Та незважаючи на труднощі, якимівські колгоспники допомогли шахтарям підшефної шахти в Донбасі зерном, крупою, овочами.

1945 року відновила свою діяльність науково-дослідна станція механізації сільського господарства. Незабаром науковці станції створили експериментальний зразок універсальної жниварки-копнувальника УЖК-4.

В обстановці великого політичного і трудового піднесення проходила в селі підготовка до виборів у Верховну Раду республіки. По Мелітопольському виборчому округу, куди входила і Якимівка, кандидатом у депутати Верховної Ради УРСР у 1947 році балотувався тодішній перший секретар Запорізького обкому КП України, нині — Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнєв. Він виступив у Якимівці і розповів своїм виборцям про важливі завдання відбудови і перспективи розвитку народного господарства області.

Закличне партійне слово надихнуло якимівців на нові трудові звершення. До 1950 року вони відродили господарства артілей райцентру і досягли деякого поліпшення у тваринництві. Якимівці відбудували все житло, всі приміщення державних і громадських установ. 1957 року сільгоспартілі ім. XII-річчя Жовтня, «Труд» та ім. Карла Маркса об'єдналися в одне господарство.

Наступного року металурги «Запоріжсталі» взяли шефство над колгоспом і подали велику допомогу в ремонті електростанції, створенні майстерень, ремонті техніки, транспорту. Це значною мірою прискорило розвиток артілі, що з 1957 року

[1] Запорізький облпартархів, ф. 208, оп. 1, спр. 739, арк. 10, 30, 39; спр. 740, арк. 27, 39, 44—46; спр. 749, арк, 1.

одержала назву «Прапор Леніна». Завдяки зусиллям колгоспників, кращому використанню техніки, розгорнутому соціалістичному змаганню, колектив артілі домігся непоганих наслідків у виробництві сільськогосподарських продуктів. Зокрема, урожайність зернових у 1958 році досягла 17,4 цнт з га, в т. ч. озимої пшениці — 21,2 цнт. З 1950 по 1958 рік загальний прибуток господарства зріс з 770 тис. до 5 млн. карбованців[1].

За успіхи в розвитку сільськогосподарського виробництва велика група трудівників Якимівки удостоєна урядових нагород: комбайнер Якимівської МТС, заспівувач соціалістичного змагання В. І. Бачурін — ордена Трудового Червоного Прапора, перший секретар райкому партії І. А. Азацький — ордена Леніна, чабан колгоспу «Прапор Леніна» Д. М. Кидалов — ордена Трудового Червоного Прапора, директор дослідної станції механізації А. О. Докучаєв — ордена Трудового Червоного Прапора.

Дальших успіхів у розвитку колгоспів і радгоспів домоглися якимівці протягом семирічки і особливо поточної п'ятирічки. Трудівники колгоспу «Прапор Леніна» в 1966—1969 рр. одержували зернових по 20 цнт з га. Не менш успішно розвивалося й громадське тваринництво. З 1962 року артіль почала спеціалізуватися на виробництві свинини. Механізація виробничих процесів, впровадження досягнень науки і передового досвіду, раціональних методів відгодівлі, самовіддана, високопродуктивна праця тваринників — все це дало відчутні наслідки. В 1967—1969 рр., порівняно з роками семирічки, зросло виробництво тваринницької продукції на 100 га сільськогосподарських угідь, яке досягло пересічно: по 77,2 цнт м'яса, 200 цнт молока, 3,2 цнт вовни, а також по 17 тис. штук яєць на 100 га зернових.

Колгосп «Прапор Леніна» — один з кращих у районі, трудівники його з року в рік домагаються високих сталих урожаїв. Так, зокрема, і в 1969 році, незважаючи на вкрай несприятливі погодні умови (чорні бурі), тут одержали по 21 цнт зернових, в т. ч. по 23 цнт озимої пшениці з гектара. Цьому сприяють висока агрокультура, достатня кількість техніки. В колгоспі працювало 55 тракторів, 30 різних комбайнів, 23 вантажні автомашини тощо.

Завдяки чіткій організації праці, люди в колгоспі мають добрі заробітки: рядовий колгоспник — понад 100 крб., механізатор — 140, доярка — 180 крб. В колгоспі працюють 4 інженери, 6 агрономів, 6 зоотехніків, 2 економісти, близько ста механізаторів. 15 колгоспників навчаються заочно в інститутах і технікумах. Кращі майстри колгоспного виробництва, ветерани праці одержали звання Почесного колгоспника.

Один з них О. Г. Чуйкін — ветеран колгоспу має трудовий стаж близько 40 років, 30 з них він працює механізатором у рідному колгоспі. 1969 року його механізована ланка по вирощуванню просапних культур домоглася хороших наслідків, кожен гектар соняшнику дав 19 цнт, а гектар буряків — по 240 цнт. Кукурудзи

---

[1] Запорізький облдержархів, ф. Р-1236, оп. 3, спр. 186, арк. 30—32; ф. Р-2515, оп. 1, спр. 344, арк. 189, 191.

На стадіоні «Колос». Селище Якимівка, 1969 р.

на кожному з 336 га зібрано по 157 цнт зеленої маси і по 21 цнт зерна. О. Г. Чуйкін був посланцем хліборобів області на республіканському з'їзді колгоспників. У дні роботи з'їзду ветеран сказав ці щирі, що йдуть з глибини серця слова: «Не ті тепер машини, що були на зорі колективізації, не ті люди. Мені довелося працювати на «Інтерах» і «Фордзонах», на У-2 і ХТЗ. І скажу, що тепер хліб добувати легше, і веселіше, бо хлібороби стали грамотними, культурними, знають агрономію і складну техніку. За кермом трактора я вже понад 30 років, а втоми не почуваю, шана і теплота народна додають сил і наснаги» [1].

Знатні люди району (зліва направо): Д. В. Цеков — Герой Соціалістичної Праці (с. Велика Тернівка), Г. П. Рейтаровська — депутат Верховної Ради УРСР (с. Радивонівка), А. А. Щербина — Герой Соціалістичної Праці (с. Атманай). 1969 р.

Очолює артіль з 1962 року М. А. Горлач, який віддав більшу частину свого свідомого життя службі в Радянській Армії, а після Великої Вітчизняної війни — розвиткові сільського господарства. За освоєння цілини він нагороджений орденом Леніна. Вищої нагороди Батьківщини в Якимівці удостоєні І. А. Азацький (вдруге) та І. Г. Денисенко. Колишній батрак, активний учасник соціалістичного будівництва та Великої Вітчизняної війни І. А. Азацький протягом 17 років очолював Якимівську районну партійну організацію. З 1967 року — він на пенсії. І. Г. Денисенко — досвідчений інженер-механік, керуючий Якимівським районним відділенням «Сільгосптехніки».

Трудівники Якимівки, молодь мають усі умови для культурного зростання. Лабораторії, випробувальні ділянки, дослідне господарство, метеорологічна станція й музей сільськогосподарських машин, наукова бібліотека на 12 тис. томів до їх послуг.

У Якимівці працює близько 50 науковців і дослідників, у т. ч. кандидати наук Є. О. Писанко, Т. К. Продан. Колектив наукової станції удосконалює технологію вирощування кукурудзи, а також сільськогосподарські машини, призначені для роботи в південних степах; займається комплексною механізацією молочних ферм. У селищі є училище механізації сільського господарства, яке щороку готує 250—300 механізаторів.

Значно розширено і реконструйовано за останні роки завод «Стандарт», який у 1963 році підпорядковано міністерству комунального господарства УРСР. Тут замінено старе технологічне обладнання, збудовано новий механічний цех. На підприємстві працюють понад 500 робітників та інженерно-технічних працівників, які виготовляють широкий асортимент металевих виробів.

Із промислових підприємств в селищі працюють елеватор, завод «Прогрес», що виготовляє предмети широкого споживання, маслозавод.

З 1957 року Якимівку віднесено до селищ міського типу. За післявоєнні роки в селищі споруджено 2200 індивідуальних і 60 комунальних житлових будинків. Крім того збудовано хлібозавод, готель, універмаг, магазини готового одягу, посудо-меблевий, продовольчий, їдальню, маслозавод, стадіон на 5 тис. місць тощо. Якщо до війни тут не було жодного багатоповерхового будинку, то 1969 року їх стало понад два десятки. Благоустрій селища та його забудова завжди в центрі уваги селищної і районної Рад. Нині заасфальтовано центральну вулицю, 30 тис. кв. метрів тротуарів, прокладено 22,7 км водопроводу. З кожним роком підвищується купівельна спроможність жителів Якимівки.

---

[1] Газ. «Слово трудівника» (Якимівка), 15 листопада 1969 р.

В селищі діють районна та селищна лікарні на 230 ліжок, пологовий будинок на 40 ліжок, дитсадок і ясла на 200 малюків. 25 лікарів та 95 фахівців із середньою медичною освітою працюють у медичних закладах Якимівки.

Справді велетенський крок зробила за роки Радянської влади народна освіта. Нині в селищі є середня, восьмирічна, дві початкові, заочна середня і школа робітничої молоді, в них здобувають освіту 2500 учнів, працюють 106 учителів. Чверть віку працювали в селищі ветерани педагогічної справи Г. П. і Є. М. Запольські. Євдокія Михайлівна нагороджена орденом Леніна. Звання заслуженого вчителя школи УРСР має вчителька Т. І. Ніколенко. У післявоєнний час середню школу закінчили близько півтори тисячі чоловік. Чимало вихованців школи стали лікарями, інженерами, кандидатами наук різних галузей знань.

Всі можливості для гармонійного розвитку мають трудівники селища. Різноманітне і змістовне культурне життя якимівців. Є тут будинок культури, де працюють хор, вокальна група, естрадний ансамбль, духовий оркестр, танцювальний колектив, студія образотворчого мистецтва, гурток художнього читання. До 100-річчя з дня народження Ілліча народні митці підготували нові високохудожні програми. В селищі працює дитяча музична школа з класами фортепіано, баяна, духових і народних інструментів. Десятки юних якимівців беруть участь у роботі гуртків будинку піонерів.

Сотні читачів заповнюють приміщення бібліотеки для дорослих, що налічує 20 тисяч томів, і для дітей — на 14 тис. томів. У бібліотеці відбуваються диспути, конференції читачів, вечори. Члени товариства «Знання» читають лекції на актуальні теми внутрішнього та міжнародного життя.

В селищі існують давні й славні спортивні традиції. Ще до війни тут існувала одна з сильніших в області сільських футбольних команд. Якимівська футбольна команда «Колос» виступає в класі «Б». 9 травня 1967 року в селищі урочисто відкрився стадіон, на якому в жовтні того ж року проходили всесоюзні змагання ДСТ «Колгоспник» на приз «Золотий колос». На стадіоні — чудове футбольне поле, бігові доріжки, легкоатлетичні сектори, майданчики для волейболу, баскетболу, ручного м'яча. Трибуни розраховані на 5 тис. чоловік. Тут же — роздягальні з душовими, кімнати для тренерів, суддів, лікаря. Є тут готель, а при ньому — кафе. На селищному стадіоні завжди людно, тут організовані і працюють різні спортивні секції, проводяться змагання, відбуваються свята врожаю, фестивалі мистецтва, проводи призовників до лав Радянської Армії.

Якимівці свято шанують революційні й бойові традиції партії і народу. 1957 року в селищі цікаво й хвилююче пройшла зустріч з активними учасниками Жовтневої революції і громадянської війни І. М. Вихляєвим і К. Ю. Шевченком. Урочисто відзначили 50-річчя подвигу полтавських залізничників. 1967 року біля пам'ятника героям відбулося відкриття обласного зльоту червоних слідопитів, на який були запрошені учасники боротьби з білогвардійцями.

У знаменний рік 100-річчя з дня народження В. І. Леніна — будуть введені до ладу нові житлові будинки, будинок зв'язку, нові крамниці, готель, їдальня, навчальний корпус для профтехучилища.

Звичайне степове селище Якимівка з кожним роком квітне й впорядковується, з кожним роком краще й заможніше живуть у ньому трудівники ланів, заводів, інтелігенція. Вони натхненно працюють над перетворенням у життя рішень XXIII з'їзду КПРС і XXIII з'їзду КП України. 540 комуністів і понад тисяча комсомольців селища йдуть у перших лавах будівничих, очолюючи соціалістичне змагання на честь 100-річчя з дня народження В. І. Леніна.

З. С. ЛАХМАНЛОС

КИРИЛІВКА

Кирилівка — селище міського типу, центр однойменної селищної Ради. Розташована на півострівному плато (10 м над рівнем моря), що зі сходу омивається Азовським морем та його лиманами: з півдня, південного заходу і з заходу — Утлюцьким, з півночі — Молочним. Відстань до райцентру — 50 км., до залізничної станції Якимівка — 45 км. Населення 1,4 тис. чоловік. Селищній Раді підпорядковані села Азовське (до 1967 року — Горіле), Кучугури, Степок.

Заснували Кирилівку 1805 року сектанти-духобори, примусово переселені сюди з Тамбовської та Воронезької губерній. Назву вона дістала від імені Кирила Капустіна, який оселився тут першим[1]. Духоборам виділяли по 15 десятин землі на ревізьку душу і давали грошову позичку в розмірі 100 крб. на родину[2]. 1838 року в селі налічувалося 130 жителів, з них 72 — чоловіки.

На вимогу православного духовенства, яке побоювалось впливу сектантів на навколишні села, уряд протягом 1841—1843 рр. знову переселив духоборів, тепер уже до «іновірців», на Кавказ[3]. Тривалий час в селі залишалося кілька родин, які зреклися сектанства. Під час Кримської війни для охорони морського узбережжя поблизу села був утворений невеликий кордон, на якому несли варту козаки з Азовського війська. Після 1864 року, звільнившись од військової служби, частина їх оселилася в Кирилівці.

Досить значною була група переселенців з Бердянського повіту, та колишніх кріпаків з с. Ганнівки Якимівської волості[4]. Оселилися вони окремим хутірцем у південно-східній частині села. Їх вабило те, що земля тут наділялася не на ревізькі, а на наявні душі.

У наступні роки до Кирилівки прибували родини та окремі втікачі-рекрути, колишні кріпаки і державні селяни з різних губерній. 1864 року тут налічувалося 50 дворів — 330 мешканців, з них 170 чоловіків[5]. Навколо села було чимало природних пасовиськ з густими соковитими травами. Отже, розвивалось переважно тваринництво, яке, через віддаленість від ринків збуту мало натуральний характер, даючи селянинові не лише харчі, а й одяг та взуття. Майже в кожній хаті жінки до світанку пряли пряжу, потім ткали з неї рядна, плахти, панчохи, а з шкіри-сириці виготовляли постоли, збрую тощо.

Кирилівка, завдяки своєму розташуванню, посідала провідне місце по тваринництву в Охрімівській волості, до якої входила. Куркулі мали по 2—3 тис. овець, заможні двори — по 300—500, а біднота — всього по 3—5 овець. Один з найбагатших місцевих селян К. Єфременко, наприклад, мав отару на 3 тис. овець, а у бідняка Ф. Блохи, колишнього панського пастуха, було тільки 5 овець[6].

Бідняки не могли скористатися і з багатющих рибних скарбів Азовського моря, бо переважна більшість з них не мала можливості придбати човни та снасті. Хоч якою малородючою була земля на прибережній смузі, а на користування нею уряд теж встановив обмеження. У 1882—1883 рр. замість наявного землеволодіння тут знову відновили ревізьку розкладку землі. 1884 року в селі налічувалося 100 дворів і 743 чоловіка населення. Община мала 3270 десятин землі, в т. ч. 1397 десятин непридатної. Різних податків кирилівці сплачували 2514 крб. Розмір їх на ревізьку душу становив 10,6 крб., або 1,3 крб. за десятину землі.

Поступово кирилівці починають займатися хліборобством, особливо багатії, яким було вигідно виробляти хліб на продаж, вони мали тягло, реманент, могли

---

[1] Таврическая епархия, стор. 229.
[2] П. Семенов, Географическо-статистический словарь Российской империи, т. 4, стор. 705.
[3] А. Е. Арина и др. Социально-экономические изменения в деревне, стор. 8.
[4] М. В. Неручев. Очерк поземельных отношений Таврической губернии, стор. 131.
[5] Списки населенных мест Российской империи, т. 41. Таврическая губерния, стор. 62.
[6] Філіал Запорізького облдержархіву в Мелітополі, ф. 840, оп. 1, спр. 5, арк. 1—2.

найняти дешеву робочу силу. Але більшість селян таких можливостей не мала, обробляла землю сохою та ралом. У 37 із наявних господарств зовсім не було робочої худоби, землю доводилося обробляти в супрязі або ж наймати тягло. Ці бідняцькі господарства засівали по 5—10 десятин, або ж не сіяли зовсім. 10 господарств обробляли по 25—50 десятин. Вони мали по троє коней, по 2 пари волів на двір. Як тяглову силу широко використовували верблюдів, закуплених в астраханських і калмицьких степах. У деяких куркульських господарствах налічувалось понад 100 верблюдів. Куркулі мали ще 694 десятини купленої землі, тобто в 4 рази більше, ніж надільної, та 153 десятини орендної[1].

Значним стимулом для інтенсивного розвитку хліборобства на півночі Таврії було спорудження в 70-х роках XIX ст. Лозово-Севастопольської залізниці, морського порту в Бердянську, збільшення попиту та зростання цін на пшеницю. Розвиток сільськогосподарського машинобудування давав куркулеві можливість придбати не тільки залізний плуг, букер чи борону, а й жниварку. Місцеві глитаї будували млини, крупорушки, олійниці, цегельні, дедалі більше використовуючи при цьому найману працю. Це поглиблювало класові протиріччя між експлуататорами і експлуатованими.

Напередодні нового XX ст. Кирилівка мала досить непривабливий вигляд, хоч місцевість була дуже мальовнича — на березі моря. Криві вулички, порослі бур'яном, вздовж яких тулилися землянки та саманні хатки, вирізнялися лише чепурні кам'яні будинки багатіїв. Були тут лавка-гамазея та шинок, де біднота спускала останні копійки. Населення протягом всього XIX ст. було зовсім позбавлене лікарської допомоги, користувалося послугами двох бабок-шептух, а пізніше — фельдшера, до якого доводилося йти у неблизьку сусідню Охрімівку.

1885 року в селі з 387 чоловіків лише 22 були письменними, а серед 356 жінок письменних не було зовсім. Тільки 34 двори мали можливість посилати дітей до церковнопарафіяльної школи, що відкрилася в Кирилівці 1885 року. У 1890/91 навчальному році школу відвідувало 58 учнів, у т. ч. 40 хлопчиків. Кількість письменних, включаючи учнів, становила 15 проц. від загальної кількості чоловіків. Піп та вчитель — оце й «уся кирилівська інтелігенція»[2].

Але серед простих селян, більшість яких була нащадками волелюбних запорізьких козаків, зберігалися й передавалися з покоління в покоління пісні та думи героїчних предків. Тут, у Кирилівці, парубки й дівчата вечорами наймали за хлібину одну з хат, збиралися на ігри, танці, співанки. Дівчата допізна сиділи за прядками або вишиванням, співали пісні про минувшину, тяжку жіночу долю. Пісня «Ой, чого ж тая доля не як людська, чужа?» була дуже поширеною серед кирилівських селянок.

У 90-х роках XIX ст. кирилівський селянин Ф. Наливайко відбував військову службу в кримському місті Саках. Тут допитливий солдат ознайомився з грязелікуванням. Повернувшись додому, він відібрав зразки місцевих лиманних мулових грязей і повіз їх до губернських лікарів. Підтвердилося, що грязі мають лікувальні властивості. Ф. Наливайко збудував на Молочному лимані примітивну грязелікарню і почав лікувати хворих на ревматизм. Однак приватно лікувати селянинові заборонили[3]. Дехто з кирилівців все ж лікувався грязями вдома.

Хвиля бурхливих революційних подій 1905 року не минула й Кирилівки. Мелітопольські робітники розповсюджували тут прокламації Сімферопольської, Олександрівської, Мелітопольської організацій РСДРП з закликом до боротьби. Селяни були настроєні по-бойовому. Про це свідчить і рапорт поліцейського повітового урядника, який доповідав у грудні 1905 року в губернію, що в ряді сіл, у т. ч. й Кирилівці, «...твориться жахливе. Озброєно, хоч і поганою зброєю, багато селян».

[1] Сборник статистических сведений по Таврической губернии, вып. 1, Симферополь, 1885, стор. 9; таблицы А 4, А 12, А 15, Б 110, Б 112.

[2] Там же, таблицы В 2, В 12; Справочная книга Одесского учебного округа, стор. 125.

[3] Філіал Запорізького облдержархіву в Мелітополі, ф. 840, оп. 1, спр. 5, арк. 1—2.

Революційних виступів безпосередньо в Кирилівці не було, проте її біднота брала участь у боротьбі селян Охрімівської волості за церковні землі, що точилася аж до 1907 року[1].

Ганебна поразка царизму в війні з Японією посилила зневіру селян у непохитність влади царя-батюшки. Внаслідок столипінської аграрної реформи становище основної маси селян далі погіршувалося. Зате кирилівські глитаї виробляли сотні пудів товарного зерна, ставали сільськими капіталістами-прасолами. Вони угноювали землю, застосовували машини, експлуатували найману працю десятків своїх незаможних односельців, мали кам'яні будинки, присадибні фруктові сади.

Світова імперіалістична бойня принесла трудовому люду Кирилівки нові злидні й горе. Куркулі та спекулянти знову наживалися, на цей раз на військових замовленнях. Звідси йшли зерно, фураж, шкіра, брички, коні. За це багатії одержували небачені ще бариші. Бідняцькі ж родини, залишившись здебільшого без годувальників, несли на своїх плечах тягар незлічених реквізицій. Все це призводило до дальшого зубожіння основної маси селян.

1915 року в селі налічувалося 168 дворів, 1033 чоловіка корінного і 48 чоловік т. зв. стороннього, тобто не приписаного до общини населення[2]. Земля ж розподілялася так: 20 господарств мали менше 1 десятини, 33 — від 1 до 5, 66 — від 5 до 10, 44 — від 10 до 25 і 6 господарств — від 25 до 50 десятин. 9 дворів землі не мали зовсім. 78 — не мали знарядь для обробітку. Внаслідок військових реквізицій дуже зменшилася кількість робочої худоби: 27 дворів не мали її зовсім, а 17 — мали по 1 голові. 34 господарства зовсім не мали корів, а 50 — мали по 1 корові[3].

Кирилівська біднота радісно зустріла звістку про перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції. Людям вже остогидли ті буржуазні «свободи», що їх принесла Лютнева революція: царя не було, а глитаї, експлуататори залишились. Радянську владу встановили у селі в січні 1918 року[4]. Вона здійснила віковічну мрію трудящого селянства про землю, проголосила довгожданний мир.

Поверталися з фронту солдати, бралися за хліборобську працю. А гвинтівки тримали в надійній схованці, бо відчували: доведеться ще стояти за рідну владу із зброєю в руках. В цей час у селі створено ревком, який очолив місцевий селянин Я. Т. Прилипко. До ревкому ввійшли селяни А. З. Щербань і П. А. Качан[5]. Головним завданням органів народної влади було здійснення ленінського Декрету про землю. Але цьому перешкодили події, що розвивалися весною 1918 року. У квітні через Кирилівку пройшов білогвардійський загін дроздовців, пізніше її окупували австро-німецькі війська. Пограбувавши село, вони залишили його, але потім знову поверталися сюди для нових реквізицій. Ревком перебував у підпіллі. Коли ж восени 1918 року окупанти залишили цю територію, то незабаром значну частину Мелітопольщини, у т. ч. й Кирилівку, захопили білогвардійці з експедиційного корпусу генерала Тілло. Від мобілізації до білої армії більшість кирилівців всіляко ухилялася. В середині березня 1919 року частини 2-ї бригади першої Задніпровської дивізії Червоної Армії погнали білих з цієї території[6]. Відновив діяльність ревком, що організував продовольчу допомогу червоним військам і запис добровольців до 2-ї бригади Задніпровської дивізії.

Мирний перепочинок знову був дуже короткий. В середині липня 1919 року село захопили денікінці й хазяйнували тут до кінця року — знущалися з бідноти, родин червоноармійців і ревкомівців. Та в середині січня 1920 року Кирилівку визволили частини 42-ї стрілецької дивізії Червоної Армії, що просувалися до Криму. Місцеві активісти намагалися використати перепочинок, щоб зібрати посів-

---

[1] ЦДІА УРСР у Києві, ф. 102, 1907, спр. 71, ч. 1, арк. 17, 32.
[2] Статистический справочник Таврической губернии, ч. 2, вып. 3; стор. 46.
[3] Материалы подворной переписи Мелитопольского уезда, вып. 1, стор. 36—37, 60—61, 94—95.
[4] За власть Советов, стор. 50—51.
[5] Філіал Запорізького облдержархіву в Мелітополі, ф. Р-840, оп. 1, спр. 5, арк. 3—4.
[6] Гражданская война на Украине, т. 1, кн. 2, стор. XXXVIII.

ний матеріал і засіяти частину землі, провести мобілізацію до Червоної Армії. Але 14 квітня 1920 року поблизу Кирилівки висадився врангелівський десант — 800 багнетів і артилерійська батарея. Частина десанту незабаром повернулася на судна, а інша, що пробиралася сушею до Генічеська, була розгромлена червоноармійськими частинами[1]. Зважаючи на небезпеку повторного десанту, кирилівці створили загін самооборони.

Не минуло й двох місяців, як знову до Кирилівки підійшли ворожі судна. 6 червня 1920 року на берег висадився 2-й армійський корпус врангелівського генерала Слащова[2] з метою зайти в тил частинам Червоної Армії, що наступали на Перекоп і Чонгар. 5-тисячний корпус білогвардійців швидко захопив Кирилівку, Охрімівку, ст. Якимівку, перетявши залізницю[3].

Півроку тривала тут врангелівська окупація. Гарнізон, що залишився в селі, викликав люту ненависть у кирилівців. Найманці в англійській формі бешкетували, пиячили, знущалися з родин червоноармійців. Особливо лютували контррозвідники з білими черепами на кителях. Наприкінці жовтня — на початку листопада 1920 року кавалерійські частини 13-ї армії, якою командував Р. П. Ейдеман, назавжди вигнали білогвардійців із села.

Кирилівський ревком у листопаді 1920 року очолив місцевий селянин-активіст Н. П. Лісовик, його заступником обрали Д. Н. Сидоренка. У січні 1921 року створено комітет незаможних селян, головою якого став селянин-бідняк Я. П. Матвієнко. В дуже складних умовах розгулу махновського бандитизму, ревком і КНС організовували постачання продовольства, фуражу, возів для Червоної Армії, яка довершувала розгром Врангеля. На початку 1921 року на Кирилівку вчинив напад великий махновський кавалерійський загін з трьома гарматами. Бандити пограбували населення, убили міліціонера Т. П. Єрмака, потім залишили село[4]. Махновці продовжували діяти до кінця 1921 року, аж поки за допомогою Червоної Армії та частин особливого призначення з бандитизмом у повіті не було покінчено остаточно.

Ревком і активісти КНС залучали бідноту до комнезаму, роз'яснювали політику Радянської влади, припиняли спроби куркулів протидіяти цим заходам. У березні 1921 року в Кирилівці обрали сільську Раду, виконком якої очолив селянин-активіст А. З. Щербань[5]. Після розгрому залишків банд на території повіту місцеві органи влади приступили до радянського будівництва. На початку 1922 року в селі утворився партосередок, до якого ввійшли 2 члени партії з 1917 року — О. П. Корабльов і В. Вольський та 2 кандидати в члени партії — Я. Т. Прилипко та І. І. Ломанов[6]. Наприкінці того ж року організовано і комсомольський осередок з 6 чоловік[7].

Напруженою й різноманітною була діяльність партосередку, але головним в той період стали боротьба з наслідками голоду після неврожаю 1921 року та розв'язання земельного питання. Важливу роль у боротьбі з голодом відіграла допомога держави та робітників Мелітополя, організація їдалень для голодуючих, передусім для дітей. 1922 року землю в селі було перерозподілено: надлишки її відрізали у куркулів і наділяли малоземельні родини (по 2 десятини на кожного їдця). Партосередок, сільрада і КНС згуртували незаможників, допомагали їм утворювати супряги для обробітку полів. Держава допомогла посівним матеріалом, коштами для придбання тягла і реманенту. Було створене споживче товариство; кооперація закуповувала сільськогосподарські продукти, а в село завозила промислові товари,

---

[1] Гражданская война на Украине, т. 3, стор. 42—45.

[2] Там же, т. 3, стор. 172.

[3] ЦДАРА, ф. 6, оп. 4; спр. 503, арк. 203; Н. И. Супруненко. Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине, стор. 398.

[4] Філіал Запорізького облдержархіву в Мелітополі, ф. Р-58, оп. 1, спр. 39, арк. 5, 9, 18; ф. Р-840, оп. 1, спр. 5, арк. 1—2.

[5] Там же, ф. Р-58, оп. 1, спр. 39, арк. 26.

[6] Запорізький облпартархів, ф. 208, оп. 1, спр. 1, арк. 5.

[7] АІІП ЦК КП України, ф. 32, оп. 1, спр. 831, арк. 16.

сільськогосподарські знаряддя, книги. Незважаючи на тяжкі наслідки голоду, селяни в 1923 році виконали продподаток. Зібравши восени того ж року непоганий урожай, трудове селянство значно поліпшило своє економічне становище.

...Січень 1924 року. Немов удар грому — скорботна звістка про смерть Ілліча. З величезним сумом сприйняли її кирилівські хлібороби. На траурні збори, присвячені пам'яті В. І. Леніна, 23 січня 1924 року зібралися 400 трудящих селян Кирилівки і Горілого. У постанові зборів записано: «З величезною скорботою шануємо пам'ять померлого вождя всесвітньої революції В. І. Леніна і... заявляємо всьому світові, що величні завдання нашого дорогого вождя Володимира Ілліча на користь трудящих мас будуть нами виконані. Жодне гасло В. І. Леніна не залишиться нами забутим»[1].

Уже в перші роки Радянської влади село почало змінюватися на краще. Всіма роботами по благоустрою керувала сільрада, виконком якої очолював А. П. Кочергін, комуніст з 1919 року. Однією з головних для Радянської влади була турбота про охорону здоров'я трудящих. Селян Кирилівки обслуговував фельдшер, а 1927 року, за рішенням Мелітопольського окрвиконкому, кирилівці спорудили водогрязелікарню. Організацією і будівництвом керував лікар О. В. Носков. Колишній петербурзький студент-медик, він брав участь у революційному русі, за що відбував заслання, потім закінчив університет. Після перемоги Жовтня працював лікарем, спочатку на Полтавщині, а з 1925 року — у Мелітополі. Він став першим директором санаторію «Кирилівка». Нині одна з вулиць селища носить ім'я лікаря-комуніста О. В. Носкова[2].

Спочатку тут побудували дерев'яний лікувальний корпус і приміщення для котельної. У 1927—1928 рр. санаторій провів перший курсовочний лікувальний сезон. Хворі мешкали в орендованих санаторієм селянських хатах. 1929 року дерев'яна грязелікарня згоріла. За проектом інженера Гольдіна 1931 року тут спорудили нове цегляне двоповерхове приміщення, а 1933 року — капітальні спальні корпуси, що відповідало всім вимогам курортного лікування. Шефом санаторію став ленінградський завод «Червоний путіловець» (нині ім. С. М. Кірова). Його робітники виготовили й змонтували механічне і енергетичне обладнання для транспортування й підготовки мулової лиманної грязі для процедур. 15 травня 1937 року першу партію путівок для стаціонарного лікування та відпочинку в санаторії одержали 200 робітників цього заводу. З 1929 по 1941 рік тут збудували і ввели в дію 4 корпуси. Пропускна спроможність санаторію в передвоєнні роки становила 275 стаціонарних ліжок і 100 курсовочних місць в один заїзд, або 2400 чоловік за сезон[3]. Лікування хворих на ревматизм давало хороші наслідки.

Але не це визначало зміст і напрям корінних соціальних перетворень у селі. Головною була соціалістична перебудова господарства. Комуністи повели широку агітацію за вступ селян до артілей. 27 січня 1930 року в Кирилівці відбулися загальні збори. Вони ухвалили провести добровільний запис до колгоспу. Зробити це доручили місцевим активістам Я. Т. Прилипку, А. З. Щербаню, К. І. Литку, С. І. Матвієнку, В. Є. Качану, К. Д. Мазепі. До колгоспу записалися 150 чоловік. Обрали правління, ревізійну комісію. Так у січні 1930 року в Кирилівці була створена перша артіль «Сини моря». Її очолив Я. Т. Прилипко[4], секретарем кущового партосередку обрали І. З. Щербаня.

Через кілька днів виникла ще одна артіль «Прибій». До правління її пролізли куркулі, які повели шкідницьку роботу в артілі, дискредитували ідеї колективізації. Артіль довелося розпустити. Але куркулі продовжували свої дії. В січні 1932 року їх було вислано з села.

---

[1] Філіал Запорізького облдержархіву в Мелітополі, ф. Р-15, оп. 1, спр. 108, арк. 38, 40.
[2] Газ. «Запорізька правда», 4 грудня 1968 р.
[3] Газ. «Соціалістичний степ», 19 травня 1937 р.
[4] Філіал Запорізького облдержархіву в Мелітополі, ф. Р-368, оп. 1, спр. 60, арк. 1.

У лютому 1930 року в Кирилівці була створена також артіль «Україна». Вона незабаром одержала перший в селі трактор «Фордзон». Головою правління цієї артілі став двадцятип'ятитисячник, колишній червоноармієць, а потім робітник-комуніст І. Гайда, який ще в 1926 році організував у сусідньому селі Горілому ТСОЗ «Вільна праця».[1] 1932 року бідняки та середняки з колишнього «Прибою» влилися до артілі «Україна». Господарство займалося тільки хліборобством.

На початку своєї колективної праці члени артілі «Сини моря» теж, поряд з рибальською справою, займалися хліборобством. Вони мали плуги, букери, лобогрійки. Як тягло використовували коней, волів і верблюдів. З риболовецького знаряддя артіль мала 2 баркаси, 2 волокуші, 60 частикових сіток[2]. Все це принесли до колгоспу його трудівники, а дещо конфіскували в сільських багатіїв під час їх розкуркулення. Країні були потрібні рибопродукти, і згодом артіль «Сини моря», передавши хліборобські справи артілі «Україна», об'єднала переважно рибалок. Колишній «Держлов» реорганізували в рибоприймальний і рибопереробний пункт. Долаючи величезні труднощі, головно через відсутність господарського досвіду, комуністи-керівники артілей вели широку організаторську і політико-виховну роботу, дбайливо плекали колгоспні кадри, опановували мистецтво економічного будівництва.

Найбільшим господарством у селі була артіль «Україна», їй належало 2222 га землі, в т. ч. 1015 га ріллі, мала вона 50 коней, 135 голів великої рогатої худоби, 400 овець, 185 свиней, а також кілька десятків волів і верблюдів[3]. З 1932 року артіль, крім зернових, почала вирощувати бавовник. Досвіду, звичайно, ні в кого не було, і справи спочатку йшли погано. Але шефом «білого золота» став комсомол. І вже 1935 року ланкова-комсомолка Ф. П. Жеребець з дівчатами своєї ланки виростила по 11,2 цнт бавовни. Добилися цього, на той час найвищого в області врожаю, гарним обробітком грунту, старанним доглядом за рослинами. За передовиками пішло багато жінок. Соціалістичне змагання, ініціатором якого виступили сільські комсомольці, принесло чудові наслідки[4]. У 1936—1938 рр. врожайність бавовнику-сирцю в артілі становила 20 цнт з га. Тут була найвища з усіх колгоспів Охрімівської МТС врожайність і найвища продуктивність праці. 1937 року колгосп преміювали комплектом меблів і всім обладнанням для дитячих ясел. Наступного року колгосп став учасником Всесоюзної сільськогосподарської виставки і одержав за успіхи у вирощуванні бавовни премію — 40 тис. крб. і мотоцикл. Як передове господарство району «Україна» була удостоєна честі підписати рапорт VIII Всесоюзному з'їздові Рад. Серед тих, хто здобував славу артілі, — ланкова К. І. Волкова, колгоспниці М. І. Коробка, Г. С. Качан, К. П. Жеребець та інші. Стахановці артілі в складі обласної делегації були на прийомі у С. В. Косіора і П. П. Постишева. Артіль у той час очолювала комуністка О. Я. Мірошниченко, партосередок — Г. М. Никитенко.

Із зміцненням колгоспної економіки підвищувалася вартість трудодня. В артілі «Україна» 1936 року колгоспники одержали на трудодень по 4 кг хліба, по 10 крб. грішми. Кожна родина одержала того року по 6,5—7 тис. крб. Люди стали будувати добротні житла, красивіше одягатися, краще харчуватися. Колгоспний лад приніс у кожну сім'ю заможність.

З кожним роком міцнів та багатшав і колгосп «Сини моря». Колектив рибалок систематично перевиконував плани вилову риби. У передвоєнні роки колгосп мав 8 парусно-моторних суден, 10 — парусно-гребних і близько ста веслових баркасів, багато рибальських знарядь. Щороку колгоспники видобували понад 25 тис. цнт. риби[5].

---

[1] Філіал Запорізького облдержархіву в Мелітополі, ф. Р-369, оп. 1, спр. 80, арк. 1.
[2] Там же, ф. Р-368, оп. 1, спр. 64, арк. 1.
[3] Там же, ф. Р-15, оп. 3, спр. 4, арк. 81.
[4] Газ. «Соціалістичний степ», 18 січня, 11 лютого 1936 р.
[5] Газ. «Соціалістичний степ», 12 червня, 20, 25 серпня 1932 р.

В. А. Коробов. «За синє море».
Олія. 1964 р.

В. К. Дубінін. «Тарас Бульба». Глина. 1967 р.

Партійна організація і сільська Рада постійно дбали про побут і підвищення культури трудівників. Вже в 1932—1933 pp. в селі відкрився фельдшерсько-акушерський пункт; діяли їдальня, 2 крамниці, був обладнаний пляж. Всі діти шкільного віку були охоплені навчанням, працювала сільська бібліотека. Колишній «гамазей» молодь переобладнала під клуб, ставила на його сцені «Наталку Полтавку», «Назара Стодолю» та інші п'єси. До села приїздили на гастролі професійні мистецькі колективи. А в кіно йшли чудові фільми: «Ми з Кронштадта», «Чапаєв», «Джульбарс», «Трактористи». Працювали 4 гуртки Тсоавіахіму. Кирилівські колгоспники та інтелігенція активно збирали кошти для допомоги республіканській Іспанії.

Дедалі кращало, впорядковувалося село, в будинках з'явилися добротні меблі, велосипеди, радіоприймачі. Гарно трудилися кирилівці і вміли відпочивати — на березі моря, на рибалці, полюванні, на екскурсіях. І раптом все це світле, заможне і щасливе життя обірвалося.

Вже на третій день війни, яку розпочав німецький фашизм, кирилівці віч-на-віч зіткнулися з ворогом. Вранці 24 червня 1941 року люди зібралися на подвір'ї біля контори колгоспу, щоб разом послухати повідомлення Радянського Інформбюро. Раптом всі побачили, як над узбережжям моря пролетів літак, що знижувався, а ще через деякий час над морем злетіла червона ракета. Капітан судна «Москва» Т. С. Волков з командою негайно вийшли в море і виявили гумовий човен. На ньому було п'ятеро в комбінезонах. Фашистських льотчиків обеззброїли і доставили до Мелітополя, у розпорядження військового командування[1]. З перших днів війни десятки кирилівців пішли на фронт.

Багато горя і страждань зазнали жителі села в тяжкий час гітлерівської окупації. 10 жовтня 1941 року окупанти вдерлися в Кирилівку, почали запроваджувати свій кривавий «новий порядок». Та кирилівці не стали на коліна. Актом стихійного опору окупантам було вбивство восени 1941 року фашистського солдата, який намагався пограбувати на шляху з Кирилівки в Горіле групу жителів. Вони закололи окупанта його ж ножем. Знайшовши в скирті труп солдата, озвірілі гітлерівці схопили 48 чоловік — сивих дідів і підлітків — і розстріляли їх за селом. В живих залишився один І. Гусєєв. Він вночі вибрався з-під трупів і втік. За час окупації фашисти вивезли на каторжні роботи до Німеччини 53 юнаків і дівчат, пограбували артільне майно, худобу, забрали всю тяглову силу — не тільки коней, а й верблюдів. Відступаючи під натиском Червоної Армії, гітлерівці висадили в повітря млини та всі господарські споруди. Сума збитків, завданих окупантами тільки артілі «Україна», перевищила 12 млн. карбованців[2].

27 жовтня 1943 року, після жорстоких боїв на рубежі річки Молочної та Молочного лиману, воїни 4-го Українського фронту визволили село[3]. Серед полеглих у бою за село є й воїни-кирилівці Д. І. Козленко, А. А. Нікітін, Г. П. Жеребець, І. Д. Різниченко, П. В. Швед, А. Т. Сажин та інші. Всього ж у Великій Вітчизняній війні взяли участь 187 кирилівців. Нині в центрі села височить пам'ятник полеглим воїнам. На монументальній стеллі викарбувано прізвища 150 жителів Кирилівки, які загинули на фронтах та від рук фашистських катів у селі.

Багато воїнів показали зразки героїзму в боях. Колишній рибалка колгоспу «Сини моря» Г. М. Титов за участь у легендарному новоросійському десанті 1943 року нагороджений орденом Вітчизняної війни 2-го ступеня. За особисту хоробрість і вміле керування бойовими діями десантної групи в районі Ельтигена Г. М. Титов нагороджений орденом Червоного Прапора. Під час однієї з бойових операцій, тяжкопоранений, він потрапив у полон, але незабаром втік і знову громив ворога. Його подвиги описав у фронтових нарисах письменник П. Павленко[4]. О. В. Мазепа перед війною закінчила в Москві курси медсестер, а 6 липня 1941 року вже була на

---

[1] Філіал Запорізького облдержархіву в Мелітополі, ф. Р-840, оп. 1, спр. 5, арк. 5.
[2] Запорізький облпартархів, ф. 102, оп. 30, спр. 20, арк. 31.
[3] Архів МО СРСР, оп. 3000, спр. 391, арк. 55—57, 59.
[4] «Литературная газета», 8 квітня 1965 р.

Сейнери рибоколгоспу «Сини моря». Селище Кирилівка, 1967 р.

фронті. Вона брала участь у битвах на Волзі, за визволення Білорусії і Польщі, у штурмі Берліна. За бойові подвиги відважна жінка удостоєна п'яти урядових нагород.

Колишній рибалка І. Т. Качан, помічник командира взводу розвідки, в одному з боїв особисто знищив протитанковими гранатами два фашистські танки, не раз роздобував цінні відомості про ворога. Хоробрий боєць нагороджений орденами Леніна, Червоної Зірки, Слави 3-го ступеня, багатьма медалями. Повернувшись додому, І. Т. Качан знову працює в артілі «Сини моря», завоював звання ударника комуністичної праці, відмінника соціалістичного змагання рибної промисловості СРСР[1].

Долаючи величезні труднощі, відбудовували кирилівці зруйноване ворогом село, відроджували господарство. Як тяглову силу використовували півтора десятка корів, що вціліли у селі. І все ж колгоспники «України», в основному жінки, успішно провели весняну сівбу 1944 року, за що артіль як переможець змагання була нагороджена Червоним прапором обкому КП(б)У і облвиконкому[2]. Сільраду в той важкий час теж очолювала жінка, в минулому голова артілі О. Я. Мірошниченко[3].

Кирилівські колгоспники в міру своїх можливостей допомагали Червоній Армії, що продовжувала громити ворога за межами країни. Колгоспниця К. І. Волкова, наприклад, внесла в фонд перемоги 70 кг пшениці. За два дні трудівники Кирилівки внесли 600 пудів хліба. Всі вони до 27-ї річниці Великого Жовтня розрахувалися з державою, внесли готівкою 410 тис. крб. за облігації 3-ї Державної воєнної позики, передплатили і також внесли 67 тис. крб. за облігації 4-ї грошово-речової лотереї[4].

А з 1945 року, коли повернулися додому фронтовики, держава допомогла худобою і технікою, артіль все міцніше ставала на ноги. Того року врожай озимої пшениці становив тільки 7,5 цнт з га, в артілі було вже понад 100 голів великої рогатої худоби й стільки ж овець, були коні, корови, птиця.

1950 року з метою дальшого зміцнення економіки артілей, поліпшення керівництва вирішено було об'єднати колгосп «Україна» з сусідніми господарствами «Новий світ» і «Вільна праця». В Кирилівці залишився тільки рибоколгосп.

У перші роки після визволення рибалки теж переживали скрутне становище. У них залишилося 4 невеликі баркаси, 9 бичкових волокуш і півсотні частикових сіток. Проте завдяки самовідданій праці всього колективу артіль щороку перевиконувала виробничі плани. А згодом збільшилися і флот, і кількість знарядь, підвищувався рівень механізації, впроваджувалися нові прогресивні методи рибальства. Це дало можливість розширити географію промислу риби.

З роками зростали досвід і майстерність рибалок. 1964 року бригада комуніста І. В. Качана, одна з кращих у рибгоспі, виконала річний план улову риби на 264 проц. За високі трудові успіхи бригада виборола звання колективу комуністичної праці.

---

[1] Газ. «Слово трудівника», 14 березня 1968 р.
[2] Запорожская область в годы Великой Отечественной войны, стор. 325—326.
[3] Газ. «Слово трудівника», 13 листопада 1965 р.
[4] Запорожская область в годы Великой Отечественной войны, стор. 313, 314.

Колгосп має півтора десятка моторних суден, 2 середні чорноморські сейнери і 45 моторних баркасів, десятки бичкових механічних, напівмеханічних і ручних драг, капшукових неводів, сотні сіток. У 1966—1969 рр. рибалки видобували в Азово-Чорноморському басейні пересічно 26 тис. цнт за рік бичка, хамси, камбали, тюльки. Крім того, вони щороку заготовляють для меблевої промисловості 1500 тонн морської трави-камки. За останні роки артіль збудувала сіткосховище, механічну майстерню та інші виробничі приміщення. Нині колгосп споруджує будинок культури на 450 місць.

В колгоспі працюють кваліфіковані спеціалісти, мужні й працьовиті рибалки. Їхню звитяжну працю не раз відзначав уряд. За високі виробничі показники і багаторічну сумлінну працю в рибній промисловості нагороджені капітан судна (нині пенсіонер) І. А. Сагура — орденом Трудового Червоного Прапора, рибалки А. І. Різник — орденом «Знак Пошани», М. М. Луценко,— медаллю «За трудову доблесть». Понад 10 чоловік — ударники комуністичної праці — нагороджені значком «Відмінник соціалістичного змагання рибної промисловості СРСР».

Колишній рибопункт нині перетворений у рибоприймальний цех Бердянського рибокомбінату. Під час путини тут працюють 150 чоловік. Цех переробляє 30 тис. цнт риби на рік. Виробничі процеси, починаючи з вивантаження риби, механізовані. Риба приймається також на місці лову закріпленими за цехом сейнерами. В цеху рибопродукцію охолоджують, заморожують, в'ялять, коптять і розфасовують.

Щасливо і заможно живуть кирилівські трудівники. У селі нині всюди добротні цегляні будинки на кілька кімнат з сонячною верандою під залізним або шиферним дахом. У кожному дворі — обов'язково затишна альтанка, фруктовий садок, город, виноградник. Таких капітальних будинків уже близько 500. Село повністю електрифіковане та радіофіковане. Щовечора понад 200 телевізорів засвічують свої блакитні екрани в будинках кирилівців. В особистому користуванні трудівників — десяток легкових автомобілів, близько 90 мотоциклів. Є в людей і холодильники, і пральні машини, і інші електропобутові прилади. З червня 1968 року Кирилівку віднесено до селищ міського типу.

Розвинувся за післявоєнні роки санаторій «Кирилівка». Ще в 1945—1947 рр. хворі, що приїздили сюди, розміщувалися по домівках кирилівців. З того часу в санаторії збудовано понад десять великих і малих спальних корпусів, лікувальних і господарських приміщень. Нині санаторій відразу може прийняти 500 чоловік на лікування і відпочинок. Розширено їдальні. Збудовано кінотеатр. Впорядковано і озеленено територію. Площа під фруктовими деревами і декоративними насадженнями займає понад 8 га. Санаторний парк прикрашають вічнозелені туї, троянди, обплетені виноградом альтанки. Тут і чудовий пляж, обладнаний навісами, «грибками», і човнова станція.

Працівники санаторію зробили його однією з кращих здравниць Азовського узбережжя. Використовуючи досягнення сучасної медицини, багатющі природні фактори — тепло, море і морське повітря, цілющі мулові грязі лиманів, сонце, лікарі повертають до трудової діяльності людей, які нерідко вже втрачали на це надію. Ось один із записів в книзі відгуків і побажань. Його залишив гірник з Кривого Рога Я. Є. Нечай: «Я був паралізований. Не міг ходити навіть з допомогою милиць. Мене одягали і взували. Дружина привезла мене до Кирилівки. І ось закінчено курс лікування. Додому я їду з паличкою, але твердо переконаний, що закину незабаром і її...». Таких записів у книзі багато. 1969 року протягом сезону (з почат-

На пляжі. Селище Кирилівка, 1968 р.

ку травня до середини жовтня) в санаторії побували 2,5 тис. чоловік з різних куточків країни.

Тепер в санаторії провадиться реконструкція відділень для грязелікування, дальший благоустрій території, розпочато будівництво літнього кінотеатру на 1200 місць. В недалекому майбутньому в санаторії будуть споруджені спальні корпуси ще на 2000 місць. З введенням в дію водопроводу Шелюги— Кирилівка тут можна буде лікувати й захворювання шлунково-кишечного тракту мінеральною водою. Крім санаторію, в Кирилівці постійно діють фельдшерсько-акушерський пункт і аптека.

Найбільшим багатством села є його працьовиті люди. Це рибалки, трудівники рибоцеху, лікарі та медсестри, працівники сфери обслуговування, торгівлі. Їх трудові зусилля спрямовують комуністи п'яти парторганізацій, що об'єднують близько 100 членів і кандидатів у члени КПРС. Комуністи та комсомольці селища трудяться на провідних ділянках виробництва, показуючи приклад творчого ставлення до праці. Вони очолюють соціалістичне змагання, рух за комуністичну працю.

Діти трудівників вчаться в початковій і середній школах Кирилівки та Азовського (за півтора кілометра від Кирилівки). Їх навчають 36 учителів. За роки Радянської влади село дало народному господарству країни 22 інженери, 15 вчителів, 5 лікарів, 3 агрономи, юриста. Фонд сільської бібліотеки налічує 7 тис. томів. Кирилівці передплачують понад 2 тис. примірників газет і журналів. Крім кінотеатрів у санаторії та на базах відпочинку, в селі є також зимовий і літній кінотеатри.

Щороку 9 травня біля пам'ятника на братській могилі збираються жителі села, щоб віддати шану загиблим. Тут, біля пам'ятника, проводять свої урочисті збори піонери, які разом з дітьми з братніх соціалістичних країн відпочивають у кирилівських піонерських таборах. Цікаво проходять вечори зустрічей трьох поколінь. Нещодавно односельці відзначили золоте весілля Т. І. та К. М. Різників. Він — комуніст, колишній заступник голови колгоспу «Сини моря». Гарно святкують в селі новосілля, відзначають День рибалки, вшановують передовиків і ветеранів праці. З наказами служити вірно рідній Батьківщині — проводжають юнаків до лав Радянської Армії.

З кожним роком красивішає і впорядковується Кирилівка. Під керівництвом сільради та депутатського активу проводиться велика робота. Тільки ювілейного 1967 року на благоустрій було виділено 50 тис. крб. Заасфальтовано кілька вулиць, прокладено тротуари, впорядковано великий майдан з автобусною станцією, куди влітку щодня прибувають і звідки відправляються комфортабельні автобуси.

Вздовж Азовського узбережжя поблизу Кирилівки нині діють десятки баз відпочинку і піонерських таборів, в яких одночасно зміцнюють здоров'я 12 тис. дорослих і дітей. Тут розташовані бази відпочинку заводу «Запоріжсталь», тресту «Запоріжалюмінбуд» та інших підприємств і організацій Запоріжжя і Мелітополя. За сезон у Кирилівці проводять відпустки близько 40 тисяч чоловік з багатьох міст країни. До їхніх послуг курортне бюро, наметове містечко, пункт прокату, майстерні побутового обслуговування. Кирилівка стала відомим курортом у республіці. В українському філіалі інституту «Союзкурортпроект» розроблено генеральний план створення курортного комплексу «Кирилівка». Вже тепер селище з'єднане з автомагістраллю Москва—Сімферополь гарним шосейним шляхом.

Так звичайне, колись віддалене й глухе село Кирилівка під сонцем Радянської влади перетворилося на курорт, де відпочивають і лікуються десятки тисяч трудівників, які на собі відчувають чудодійну силу найвищого закону Комуністичної партії та Радянської держави: «Все — для людини, все — для її блага!».

А. А. ГИЗЕЛО, Л. Я. НАТАНЗОН

НАСЕЛЕНІ ПУНКТИ, ЦЕНТРИ СЕЛИЩНИХ І СІЛЬСЬКИХ РАД ЯКИМІВСЬКОГО РАЙОНУ

ВОЛОДИ́МИРІВКА — село, центр сільської Ради. Розташована на річці Малому Утлюці, на південний схід за 5 км від районного центру і за 3 км від залізничної станції Якимівка. Населення — 852 чоловіка. Сільраді підпорядковані населені пункти Олександрівка та Юр'ївка.

В селі міститься центральна садиба колгоспу ім. XX з'їзду КПРС, який має 5,2 тис. га земельних угідь, з них 4,6 тис. га орної землі. Основний напрям господарства — виробництво зерна, м'ясне та молочне тваринництво і птахівництво. Розвинуте також садівництво і городництво. В 1969 році врожай зернових становив по 23,7 цнт, в т. ч. озимої пшениці — 24,6 цнт з га.

10 передовиків нагороджені орденами і медалями СРСР. Механізатор — ветеран П. М. Борох удостоєний ордена Леніна.

Є восьмирічна школа, клуб, бібліотека. Протягом 1965—1969 рр. споруджено 47 житлових будинків.

Заснована Володимирівка 1862 року переселенцями з Полтавської, Чернігівської та Харківської губерній. Уродженцю с. Олександрівки А. Ю. Буюкли, який при визволенні о. Сахаліна повторив подвиг О. Матросова, посмертно присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

ДАВИ́ДІВКА — село, центр сільської Ради. Розташована за 28 км від районного центру і за 26 км від залізничної станції Якимівка. На відстані 1,5 км від села проходить автотраса Москва—Сімферополь. Населення — 1214 чоловік. Сільраді підпорядковані населені пункти Андріївка, Атманай, Вовчанське, Вовче, Нове, Озерне і Солоне.

Колгосп «Південний», зерно-м'ясо-молочного напряму, з розвинутим птахівництвом, садівництвом і городництвом, володіє 6,7 тис. га орної землі. Виробництво м'яса на 100 га угідь у 1969 році досягло 95 цнт, врожайність озимої пшениці 25,2 цнт з га. Чабани племзаводу «Комуніст» (Атманай) Д. Т Ручка і А. А. Щербина удостоєні високого звання Героїв Соціалістичної Праці.

В Давидівці — середня школа, клуб, бібліотека, дільнична лікарня. В 1965—1969 рр. побудовано 49 житлових будинків.

Село заснували в другій половині XVIII ст. державні селяни з слободи Берестової Бердянського повіту. В селі встановлено пам'ятник воїнам, що полягли в боях за визволення села від гітлерівських загарбників.

Поблизу Давидівки виявлено залишки поселення ранньоскіфських часів (VII—V ст. до н. е.). Поселення скіфо-сарматів знайдено біля сіл Андріївки та Вовчанського (IV—II ст. до н. е.). Біля Вовчанська височать 2 кургани.

ДРУ́ЖБА (до 1966 року — Коменське) — село, центр сільської Ради. Розташована за 25 км на південь від районного центру і за 5 км від найближчої залізничної станції Сокологірна. За 2,5 км на схід від села проходить автомагістраль Москва—Сімферополь. Населення — 333 чоловіка. Сільраді підпорядковані населені пункти Зірка, Іскрівка, Краснодар, Пикалівка, Розівка, Червоне.

На трояндовій плантації радгоспу «Сокологірненський». Село Розівка, 1969 р.

В селі знаходиться садиба другого відділку Сокологірненського ефіроолійного радгоспу, який має 7600 га земельних угідь, з них — 7300 га орної землі. Крім вирощування шавлію, коріандру, троянди, первинна переробка яких провадиться місцевим ефіроолійним заводом, в господарстві також відгодовують свиней і велику рогату худобу, розвинуте рільництво.

Середня врожайність зернових з кожного га посівів у 1969 році становила 22,8 цнт з га, в т. ч. по 29,3 цнт озимої пшениці.

В селі восьмирічна школа, бібліотека, клуб, працює група товариства «Знання».

Засноване село 1895 року.

НОВОДАНИ́ЛІВКА — село, центр сільської Ради. Розташована на правому березі річки Великого Утлюка, за 12 км від районного центру і за 14 км від залізничної станції Якимівка.

Населення — 2208 чоловік. Сільраді підпорядковані населені пункти Велика Тернівка, Ганнівка, Єлизаветівка, Семихатки.

В колгоспі ім. Шевченка, який має 7 тис. га земельних угідь, з них орної землі 6,5 тис. га, вирощуються зернові, розвинуте м'ясо-молочне тваринництво, птахівництво, із допоміжних галузей — садівництво і городництво. За трудові успіхи звання Героя Соціалістичної Праці удостоєні свинарка Н. П. Морозова і механізатор Д. В. Цеков.

В селі середня школа, будинок культури з залом на 650 місць, бібліотека, дільнична лікарня. Діє група товариства «Знання».

Новоданилівка виникла 1861 року на місці татарського аулу Кільчика. У 1904 році в селі існувала нелегальна соціал-демократична група, члени якої розповсюджували серед населення прокламації та листівки революційного змісту.

В селі встановлено монумент слави на честь воїнів — визволителів села та односельчан, які загинули в роки Великої Вітчизняної війни.

ОХРІ́МІВКА — село, центр сільської Ради. Розташована на західному березі озера Молочного, за 30 км від районного центру і за 28 км від залізничної станції Якимівка. Населення — 2623 чоловіка. Сільраді підпорядковане село Косих. В селі міститься центральна садиба колгоспу «Прапор комунізму», що з 1969 року спеціалізується на розведенні овець, яких 9,4 тис. голів. У колгоспі 7,5 тис. га земельних угідь, в т. ч. 6 тис. га орних земель, 279 га саду. У 1969 році пересічна врожайність зернових становила 25,4 цнт з га, в т. ч. озимої пшениці — 26,1 цнт, соняшнику — 20 цнт з га. Тваринники виробили на кожні 100 га угідь по 550, 6 кг вовни.

В селі — середня та 3 початкові школи, будинок культури з залом на 500 місць, 4 бібліотеки, стадіон. Є також дільнична лікарня, де багато років працював заслужений лікар УРСР Г. А. Сотенов (помер у 1962 році). В Охрімівці відділення «Сільгосптехніки», швейна і шевська майстерні, фотоательє.

Село засновано 1809 року духоборами, переселенцями з центральних губерній Росії.

В 1905 році селяни захопили церковні землі і боротьба за них точилася до кінця 1907 року.

1921 року в селі виник волосний партійний осередок у складі 15 чоловік та комсомольська організація.

В центрі Охрімівки — пам'ятник В. І. Леніну та пам'ятник воїнам, які загинули в роки Великої Вітчизняної війни. Уродженка Охрімівки В. Л. Білик — штурман літака посмертно удостоєна звання Героя Радянського Союзу.

ПЕРЕМО́ЖНЕ — селище, центр селищної Ради. Розташоване за 35 км від районного центру і за 43 км від залізничної станції Якимівка. Населення — 1140 чоловік. Селищній Раді підпорядковані населені пункти Весняне, Зоря, Максима Горького, Михайлівське, Степове, Трудове, Чорноземне, Шевченка, Якимівське.

Багатогалузеве господарство — радгосп «Переможець» — переважно рослинницько-тваринницького напряму, має 9,4 тис. га орної землі, 405 га садів. В господарстві побудовано зерносховище, молочний пункт. В 1969 році пересічна врожайність зернових становила 23 цнт, в т. ч. озимої пшениці — 28,1 цнт. Механізатор Д. К. Смольниченко і директор радгоспу Д. П. Кочерга нагороджені орденом Леніна.

В селищі працюють початкова і середня школи, широкоекранний кінотеатр, бібліотека, клуб, дільнична лікарня, будинок побуту. Діє група товариства «Знання».

ПЕТРІ́ВКА — село, центр сільської Ради. Розташована в гирлі річки Великого Утлюка, за 28 км на північний захід від районного центру і за 30 км від залізничної станції Якимівка. Населення — 358 чоловік. Сільраді підпорядковане село Куйбишеве.

В селі міститься центральна садиба колгоспу ім. Куйбишева, який має 3,2 тис. га земельних угідь, з них 2,8 тис. га орної землі. Основний напрям господарства — виробництво зерна, м'ясо-молочне тваринництво і птахівництво.

За трудові успіхи чабани А. Я. Кошовий та О. П. Миронов удостоєні високої нагороди — ордена Леніна.

В Петрівці — восьмирічна школа, клуб, бібліотека.

Село заснували 1841 року кріпаки з Сумського повіту Харківської губернії. Партійна і комсомольська організації виникли в 1919 році.

РАДИВО́НІВКА — село, центр сільської Ради. Розташована за 10 км на схід від районного центру і за 8 км від залізничної станції Якимівка. Населення — 1868 чоловік, переважно росіяни. Сільраді підпорядковані села Богатир, Ленінське, Перемога, Тимофіївка.

Рослинницько-тваринницькому колгоспові ім. Ватутіна належить 3,6 тис. га земельних угідь, з них 2,9 тис. га орної землі, 275 га садів. У 1969 році одержано пересічний урожай зернових по 27,5 цнт з га, в т. ч. озимої пшениці 28,7 цнт з кожного га посівів. На 100 га сільськогосподарських угідь вироблено по 352 цнт молока, 60 цнт м'яса.

Завідуюча свинофермою Г. П. Рейтаровська за високі виробничі показники нагороджена орденом Леніна, вона депутат Верховної Ради Української РСР VI і VII скликань. В колгоспі 112 орденоносців. Ордена Леніна удостоєно 9 чоловік. Бригадир тракторної бригади Г. П. Кочетков є один з перших у районі кавалерів ордена Леніна. Вищу нагороду він одержав у Кремлі в 1935 році.

В селі — середня школа, клуб, бібліотека. В 1965—1969 рр. споруджено 97 житлових будинків.

Заснована Радивонівка 1802 року.

ЧЕРВОНОАРМІ́ЙСЬКЕ — село, центр сільської Ради, розташоване за 30 км на південний захід від районного центру. Населення — 672 чоловіка. Сільраді підпорядковані села Виноградне, Гвардійське, Дорожне, Зернове.

У колгоспі ім. Калініна рільничо-тваринницького напряму 6,4 тис. га земельних угідь, з них 6 тис. га орної землі.

Урожай зернових у 1969 році пересічно становив 21,3 цнт з га. Механізатор колгоспу І. Ф. Міюц нагороджений орденом Леніна.

Є восьмирічна та музична школи, бібліотека, будинок культури з залом на 400 місць, біля якого на 4 га насаджений парк. В будинку культури працюють балетна студія та численні гуртки художньої самодіяльності. За станом роботи він є одним з кращих сільських будинків культури в республіці. За 1965—1969 рр. тут побудовано 163 житлові будинки. В селі є готель, кафе.

Червоноармійське засновано наприкінці XVIII ст. державними селянами-переселенцями з Курської та Орловської губерній. В 1919 році тут виник партійний, а в 1920 році — комсомольський осередки.

ШЕЛЮГИ́ — село, центр сільської Ради, розташоване за 20 км на південний схід від районного центру і на такій же відстані від залізничної станції Якимівка. Населення — 1102 чоловіка. Сільраді підпорядковане село Мала Тернівка.

В селі міститься центральна садиба багатогалузевого господарства — колгоспу ім. Мічуріна, який має 3,9 тис. га земельних угідь, з них 3,2 тис. га орної землі, садів — 165 га. Тут вирощуються зернові, розвинуте м'ясо-молочне тваринництво і птахівництво. Пересічна врожайність зернових в 1969 році становила 25,7 цнт, в т. ч. озимої пшениці — по 26,8 цнт з гектара.

Працюють восьмирічна школа, клуб, бібліотека. За 1965—1969 рр. в селі збудовано 96 житлових будинків.

Засновано село 1873 року.

В околицях села Шелюги виявлено неолітичне поселення та кургани доби бронзи (IV, III—I тисячоліття до н. е.). Рештки поселення скіфо-сарматських часів (II—I ст. до н. е.) збереглись у західній частині села та біля Малої Тернівки.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

А

Б

В

Г

Д

Е

Є

Ж

З

І

Й

К

Л

М

Попов З. О. 708
Попов І. О. 382
Попов К. 645
Попов М. С. 605
Попов П. В. 609
Попов П. І. 479
Попов П. С. 224
Попова М. Ф. 382
Попова Н. С. 626
Поповкін Є. Ю. 258, 332
Поповский М. 117
Порибко І. І. 444
Поросюк М. П. 158
Портянко В. П. 136
Поставна Н. М. 509
Поставний М. К. 253
Постишев П. П. 720
Постіл О. Л. 211
Постник Ф. М. 227
Постников В. 323
Постников В. Ю. 222
Постников І. В. 224
Постникова Є. М. 44, 172
Потапенко М. С. 143
Потьомкін 16, 353
Похилько М. П. 689
Почернін І. Д. 490
Правда 253
Пред 647
Преліпов І. В. 457
Приварникова С. І. 111
Пригода І. А. 471
Приданцева З. Д. 349
Придня І. Г. 161
Придня Ф. Л. 158
Приймак Б. І. 112
Прилипко Я. Т. 718, 719
Примаков В. М. 125, 139, 167, 377, 399, 605, 693
Приній М. П. 160
Принь І. К. 187
Приткін Ф. К. 346
Притула Я. М. 562
Прихненко Н. Ф. 150
Приходченко С. Л. 394
Приходько В. Л. 289
Приходько І. П. 535
Приходько П. М. 267
Причиський М. С. 212
Продан Т. К. 713
Пройчев М. І. 638
Прокіпець Н. К. 356—358
Прокопенко В. 684
Прокопенко Ю. 682
Прокопов К. І. 595, 597
Прокопович М. Н. 332
Прокопович Н. Ф. 427
Прокоф'єв О. М. 274, 275
Проскура В. Г. 562, 563
Проскура Т. М. 381
Проскурін І. Я. 243
Проскурня В. 595
Просяний К. К. 550
Прочко Г. С. 170, 172
Прусенко П. 225
Пручковський А. І. 597
Прядко Г. П. 697
Прядко І. І. 625
Псар П. 168
Псар С. Ф. 167, 168
Псьол О. А. 699
Пугачов О. 15
Пуговський М. Ф. 576
Пузанов Т. В. 454, 455
Пузанова М. Т. 460
Пузанова У. М. 494
Пулим С. П. 138
Пуляєв П. І. 239
Пупкін І. Є. 621
Пурик Т. Я. 284
Пустовіт М. Н. 482
Пустовіт С. С. 549
Пуха І. В. 90
Пучков (Безродний) Ф. М. 487, 489
Пушкар П. 529
Пушкін О. С. 67
Пшеничний 262, 263
П'ятиволова М. П. 267

Р

Радзіховський Б. Л. 663
Радченко І. 239
Радченко О. М. 111
Разін С. 14
Ранцев А. Д. 140
Расихін 631
Раскова М. М. 171
Рассолов В. М. 489
Рахманов 221
Рачковська Б. М. 120
Ребриков 94
Ребристий М. Ф. 225
Ребристий Ф. М. 227
Ребро П. П. 63, 112, 407
Рева І. М. 411
Ревенко І. Ф. 316
Ревенко М. А. 312
Ревишин 693
Ревут Ф. Ф. 394
Ревчук Н. П. 270
Редько В. Г. 600
Резніков С. 419
Реймер 253
Рейтаровська Г. П. 713, 726
Реков М. Т. 370
Ремезовский Й. Д. 80
Ренн Л. 45
Рєпін І. Ю. 12, 15, 137
Рибалко Г. Г. 205
Рибалко П. П. 110
Рибальченко А. 318
Рибас Г. П. 689
Рибас К. С. 684
Рибін В. Т. 111
Рижаков М. С. 93
Рижов М. М. 38, 589
Рикун В. І. 483
Різник А. І. 723
Різник К. М. 724
Різник Т. І. 724
Різниченко І. Д. 721
Різниченко І. О. 215
Різниченко П. С. 567
Різун П. Т. 402
Різчик П. Х. 657
Робота Л. 529
Роботягов Ф. І. 491
Рогаткіна А. П. 93
Рогачов М. Й. 664
Рогізний І. Г. 561
Рогов М. Р. 122
Рогоза О. 434
Рогозна О. С. 174
Роде К. К. 182
Родіонов В. Є. 599
Розенберг 385, 386
Розик Г. (Лондонська) 73
Рознатовська Г. О. 360
Розсихін В. С. 110
Розсоха З. Ф. 371
Розумов В. А. 446
Рой М. Г. 93
Романенко С. І. (с. Біленьке) 302
Романенко С. І. (с. Чкалове) 234, 235, 236
Романенко Я. 709
Романець Д. Я. 134
Романицький Б. В. 90, 91
Романов В. П. 425, 426
Романов М. 24, 344, 703
Романов-Лопатко (Пугачов) 123
Романовський Г. К. 131
Романченко Ю. Д. 256
Романчук Г. П. 262
Романчук П. Н. 264
Романюта М. Я. 431
Романько Є. 41
Ромас Л. Г. 665
Росик В. Д. 216
Росляков О. Ю. 625
Россолов О. О. 493
Ростенко С. 233
Ротерт П. П. 40, 85
Рубан Г. Т. 266
Рубан І. 561
Рубач М. А. 148, 356
Рубель К. Н. 471
Рубель Я. П. 215
Рубин М. 85
Рудаков З. 117
Руденко 76
Руденко Г. І. 285
Руденко К. 196
Руденко М. І. 340
Руденко П. Г. 503
Рудик В. А. 136
Рудик Г. В. 677
Рудик Г. Я. 508
Рудим К. О. 407
Руднєв П. Д. 457
Руднєва Є. М. 131
Рудченко А. І. 390
Рудченко В. І. 441
Рудченко П. С. 249
Рудченко С. Ф. 551
Рудь І. 248
Рукобратська М. В. 328
Рула П. Г. 402
Рупчев К. І. 631
Рупчев П. М. 635

Т

У

Ф

Х

Ц

Ч

Ш

Щ

Ю

Я

ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК

А

Б

В

Г

Д

Л

М

Н

О

П

В доборі документів, матеріалів, ілюстрацій, використаних у нарисах і довідках, та опрацюванні їх допомагали працівники: Центрального партійного архіву Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, Архіву Інституту історії партії ЦК КП України, Центрального державного архіву Жовтневої революції, вищих органів державної влади та органів державного управління СРСР, Центрального державного архіву Жовтневої революції і соціалістичного будівництва УРСР, Центрального державного історичного архіву СРСР, Центрального державного історичного архіву УРСР у Києві, Центрального державного архіву народного господарства СРСР, Центрального державного архіву давніх актів, Центрального державного архіву Радянської Армії, Архіву Міністерства Оборони СРСР, Центрального державного воєнно-історичного архіву СРСР, Центрального державного архіву Військово-Морського флоту СРСР, Центральних державних архівів кінофотофонодокументів СРСР та УРСР, Державної бібліотеки СРСР ім. В. І. Леніна в Москві, Державної публічної бібліотеки ім. М. Є. Салтикова-Щедріна в Ленінграді, Державної історичної бібліотеки УРСР, Центральної наукової бібліотеки Академії наук УРСР, Книжкової палати УРСР; Кримського та Дніпропетровського обласних державних архівів, архіву Запорізького обкому КП України, Запорізького обласного державного архіву та його філіалу в Мелітополі, Одеської наукової бібліотеки ім. О. М. Горького, Дніпропетровської обласної бібліотеки ім. В. Г. Короленка, Запорізької обласної бібліотеки ім. О. М. Горького, обласного краєзнавчого музею, міських, районних архівів, бібліотек, народних музеїв, обласного статистичного управління, обласного військового комісаріату, редакцій газет «Запорізька правда», «Индустриальное Запорожье», «Комсомолець Запоріжжя» та районних газет.

Під час роботи над рукописом тому подавали цінні зауваження, поради: Інститут історії АН УРСР, редакція історії міст і сіл УРСР Головної редакції УРЕ, кафедри суспільних та гуманітарних наук Запорізьких машинобудівного ім. Чубаря і педагогічного інститутів, а також педагогічних інститутів Мелітополя і Бердянська.

У спрямуванні й організації роботи державних архівів, вищих учбових закладів, бібліотек і музеїв по історії міст і сіл області допомагали Міністерство освіти УРСР, Міністерство культури УРСР, Міністерство вищої і спеціальної середньої освіти УРСР, Архівне управління при Раді Міністрів УРСР.

У збиранні та опрацюванні матеріалів авторам і редколегії тому активно допомагала робоча група в складі: С. Я. Вільчек — завідуючої відділом обласної бібліотеки, В. І. Жук — методиста обласної бібліотеки, С. А. Зозулі, Г. Т. Забіяки, В. М. Кандіусова, Л. Я. Натанзона, С. І. Страшникова, А. С. Ставничого, В. А. Судовича, В. І. Уманського — журналістів.

В роботі над підготовкою і впорядкуванням тому допомагали працівники організацій і установ: Запорізького облвиконкому — С. М. Синьківський; викладачі вузів області — С. К. Бисикало, П. Т. Кривчик, Р. І. Новоплянська,

М. П. Тараненко, І. Г. Шевченко, О. С. Шерстюк, І. П. Щербак; обласного державного архіву та його філіалу в м. Мелітополі — Г. В. Колесникова, Г. П. Лисенко, Н. С. Лизя, В. Г. Філоненко; обласної бібліотеки ім. Горького — А. І. Бальцер, Л. І. Глєбова; обласного музею — В. В. Гуща, А. Д. Мільська; обласного статистичного управління — Л. П. Кийко; обласних газет «Запорізька правда», «Индустриальное Запорожье», «Комсомолець Запоріжжя» — І. В. Гриненко, І. М. Кулак, І. М. Лукаш, А. М. Яворський; обласного комітету по радіомовленню і телебаченню — О. М. Гіммельфарб.

У підготовці матеріалів по окремих районах активну участь брали— **Бердянський район:** |О. І. Волошин|—заступник голови колгоспу, К. Е. Мигас, Н. І. Сагайдак — учителі, М. Я. Колісник — інструктор РК КП України, А. І. Леус — лектор РК КП України, М. М. Онищенко, П. М. Рудий, І. І. Федун — голови сільрад, О. М. Рощектаєв — секретар РК КП України, М. О. Федорець — завідуючий відділом пропаганди і агітації РК КП України, В. В. Сутужко — директор школи, І. Д. Червенко, Я. П. Шевченко — пенсіонери; **Василівський район:** А. Г. Альошина, Т. І. Баранова, О. О. Іванюха, І. Д. Малюта, М. І. Пшеничний — вчителі, Ф. П. Глущенко — редактор районної газети, А. В. Грушко — інструктор РК КП України, Н. В. Казачкова — заступник директора школи, П. Є. Ларіонов — завідуючий відділом РК КП України, |М. К. Тищенко| — пенсіонер, В. М. Чикалов — голова сільради, С. Д. Яковенко — директор школи, Д. Ф. Маркелов — пенсіонер; **Веселівський район:** А. С. Баша, М. М. Безсонов, Ф.М.Галич—пенсіонери, В. Д. Єременко—секретар РК КП України,К.Д. Нудьга — вчитель,В. П. Орел — завідуючий відділом РК КП України, І. Д. Рубель — директор школи; **Вільнянський район:** В. О. Бабенко—голова колгоспу, М. Я. Галушко — завідуючий відділом РК КП України, І. Я. Дунник, М. В. Качура, І. Т. Чернявський — вчителі, О. М. Машинцев — старший інженер обласного управління сільського господарства, Л. О. Невєрова — секретар РК КП України, С. Д. Середа — пенсіонер, В. А. Перов, К. С. Федорченко — голови сільрад; **Гуляйпільський район:** В. В. Білий — лектор РК КП України, О. М. Гопка, М. К. Калиниченко, В. Ф. Ковура, П. З. Колісник, М. О. Кузьменко — вчителі, Н. О. Колісник — секретар райвиконкому, В. М. Колосовський — завідуючий відділом РК КП України, Г. С. Накалюжна, О. Г. Плетінь, І. О. Солодкий, М. Г. Сердюк — директори шкіл, В. З. Потапенко — інструктор РК КП України, П. П. Троян — редактор газети «Радянське село»; **Запорізький район:** В. Д. Банний, В. М. Бараниченко — директори шкіл, М. Д. Булах — секретар парткому колгоспу, М. І. Кононенко — секретар РК КП України, І. М. Клименко — заслужений учитель школи УРСР, Ю. О. Мороз — лектор обкому КП України, П. П. Москаленко, О. П. Північенко, П. І. Рєзниченко — вчителі, М. М. Притула — інспектор районного відділу народної освіти; **Кам'янсько-Дніпровський район:** Г. М. Кавелін — директор школи, О. Г. Коваленко — секретар РК КП України, В. С. Пєтушков — лектор РК КП України, О. С. Пупинін — колишній секретар РК КП України, |І. Ф. Решетняк| — колишній голова сільської Ради, В. С. Тодорцев — завідуючий відділом РК КП України, Н. Ф. Чмир — голова сільської Ради, О. Я. Шепелєв — начальник планового відділу тресту радгоспів; **Куйбишевський район:** Є. Ф. Абліцова, М. Я. Гудіна, А. С. Гутнєв, О. А. Коломоєць, Н. З. Миленко, П. Ф. Малиновська, Є. Ф. Сушковська, П. Я. Таран — вчителі, М. Т. Духопел — директор школи, Є. М. Семенюк — завуч школи, В. С. Кригер — юрист, А. П. Левада — секретар РК КП України, І. Г. Мельник, К. І. Подольський, Є. І. Шевчук — голови сільрад, І. О. Островський, В. І. Шевченко — колишні секретарі парторганізацій колгоспів, Г. В. Савотченко — завідуюча відділом РК КП України, В. Є. Усик — редактор районної газети, Л. Ф. Якименко — колишня голова сільради; **Мелітопольський район:** В. В. Борисенко, Ф. Т. Погорєлов — учителі, І. Ф. Єрмачков — завідуючий відділом РК КП України, Л. М. Кузьменко — секретар парторганізації колгоспу, І. М. Коньков — начальник планового відділу районного виробничого управління, С. С. Мастрюков — секретар РК КП України, І. І. Остапенко — заступник директора школи, Г. В. Ольховий — пенсіонер, В. М. Рудомьоткіна, Г. Б. Шатський — вчителі, М. Ф. Старик, Л. А. Хребтова — директори шкіл; **Михайлівський район:** Г. С. Гребенюк — директор школи, П. О. Лиходід — пенсіонер, А. Є. Майданюк — начальник планово-економічного відділу виробничого управління, Д. Є. Онопрієнко — голова ради районного народного музею, Д. Т. Осташко, Л. П. Скачкова, В. І. Шкаруба — вчителі, Е. О. Свиридова — завідуюча відділом РК КП України, К. П. Слободченко — голова селищної Ради, В. М. Шакалов — колишній секретар РК КП України; **Новомиколаївський район:** С. П. Богуславський, М. І. Велігорська, І. С. Джос, Г. Ф. Зарівняк, Н. Р. Малько, В. Г. Наріжний — вчителі, О. Д. М'я-

кенька, Г. М. Сиваш, В. І. Каляшин — директори шкіл, О. І. Падалка — районний інспектор держстатистики, В. І. Шаравара — секретар РК КП України; **Оріхівський район:** Г. І. Мелешко — голова сільради, І. А. Завалій — пенсіонер, В. К. Вергун — директор школи, В. П. Команов — секретар райкому КП України, І. Х. Голець — начальник райплану, І. І. Каменєв — заступник редактора районної газети, А. П. Раскевич — викладач Запорізького медичного інституту, Т. І. Зінченко — завідуюча відділом райкому партії, М. П. Печерей — голова міськради, І. І. Суржицький — колишній голова сільради, М. К. Бібік — пенсіонер, В. С. П'янов — колишній лектор райкому партії, В. О. Новиков, О. А. Долинний — директори шкіл; **Пологівський район:** І. Ф. Борисов — завідуючий відділом РК КП України, А. О. Гонтар, К. М. Педченко— вчителі, П. П. Коваленко, М. Є. Плясецький, Г. Т. Снігир, О. С. Трищук, Т. К. Хоменко, П. К. Шамрай — директори шкіл, В. П. Нечипуренко — літературний працівник районної газети, М. Ф. Новиков — секретар РК КП України; **Приазовський район:** І. С. Близнюк — директор школи, О. І. Варваровський — секретар РК КП України, М. Ф. Волкова — завідуюча районною інспекцією держстатуправління, Ф. Ф. Кулик — секретар районної організації товариства «Знання», А. Ф. Мороз, В. Г. Пачев, А. Л. Сокульський — вчителі, Г. Ф. Маловичко — редактор районної газети, М. П. Моргун — заступник редактора районної газети, Л. П. Поворозник — завідуючий парткабінетом, М. С. Руденко — лектор обкому КП України, Ю. З. Ткаченко — завідуючий відділом РК КП України; **Приморський район:** В. С. Вельгач — лектор РК КП України, Л. В. Вільчинська — редактор районного радіомовлення, С. С. Дейнега — голова міської Ради, Т. П. Єрмак — заслужений вчитель школи УРСР, Д. М. Ліпченко — інспектор районного відділу народної освіти, О. О. Машошина — заступник редактора районної газети, Д. П. Пономар — редактор районної газети, К. Г. Полукчі — голова колгоспу, І. І. Сімчук — учитель, М. С. Шаталінський — завідуючий відділом РК КП України; **Токмацький район:** І. П. Геращенко — секретар міськкому КП України, Г. Л. Красно, Г. Х. Приходько, І. М. Голуб, П. Л. Капустян, А. П. Чобітько — директори шкіл, А. М. Лазько — вчитель, Г. О. Пащенко — завідуючий відділом РК КП України, П. В. Степанов — лектор РК КП України, В. А. Кацимон — колишній відповідальний секретар районної газети, Д. К. Турик — завідуючий районним відділом народної освіти; **Чернігівський район:** Л. І. Верещак, В. І. Лях, Є. І. Отришко, Т. П. Прокоф'єва, В. І. Псьол, Н. І. Сюсель, Н. Ф. Супетенко, І. Л. Шульженко, Н. І. Цюпко — вчителі, Л. А. Дядик, М. С. Лобода — директори шкіл, О. Д. Кіса — завідуючий відділом РК КП України; **Якимівський район:** Н. А. Аносова — секретар РК КП України, П. П. Гогунський, О. І. Паук — директори шкіл, Л. О. Гончарова — вчитель, Л. Є. Куріпко — заступник голови колгоспу, П. П. Ломейко — колишній голова сільради, М. П. Маслов — голова сільради, А. Л. Осмоловський — начальник планового відділу управління сільського господарства, Г. В. Стецун — секретар парторганізації колгоспу, А. Т. Шарлай — секретар сільради.

Матеріали по археології до нарисів і довідок опрацював завідуючий відділом обласного краєзнавчого музею — В. Ф. Пєшанов, науково-методичне керівництво здійснено старшим науковим співробітником Інституту археології АН УРСР Є. В. Махно. Матеріали з питань топоніміки опрацював краєзнавець В. Г. Фоменко.

Науково-методичне керівництво підготовкою тому здійснювали наукові співробітники відділу історії міст і сіл Інституту історії АН УРСР: П. М. Балковий, Є. Ф. Бєлінський, В. М. Зайцев, В. Д. Калита, А. А. Кондрацький, Ю. О. Курносов, О. П. Лола, Д. І. Мишко, Л. В. Олійник; Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Т. Рильського АН УРСР П. Д. Павлій; Інституту мовознавства АН УРСР І. П. Чепіга; Ради по вивченню продуктивних сил УРСР при Президії АН УРСР Г. К. Макаренко; Інституту літератури АН УРСР О. І. Кудін; В. П. Титаренко.

Добір і підготовку ілюстрацій до тому здійснили М. І. Горелік, Т. Ф. Мощиць.

Використані фотознімки: П. Ф. Бабенка, Г. О. Баркова, О. М. Бабака, М. Г. Бусигіна, В. М. Вагіса, М. І. Гореліка, А. П. Гольдбаума, О. І. Глиняного, І. А. Дяченка, В. Є. Даріна, О. І. Жагеля, Г. М. Земки, В. А. Івлєва, Ю. П. Ізмоденова, А. В. Ісакова, В. І. Іваніка, О. П. Красовського, Г. М. Косика, О. Н. Круглика, Р. В. Лебедєва, В. П. Личка, В. М. Макойди, О. С. Марголіна, О. І. Нарушевича, В. І. Підпалого, М. Ф. Людоговського, А. Г. Плясовиці, В. Л. Просяна, П. Д. Плушса, Ю. М. Салтана, В. М. Сазонова, О. І. Солнишкіна, Ю. П. Тура, П. Ф. Чурюканова, О. М. Чорнобая, Я. Х. Чайки.

Консультації по добору ілюстративного матеріалу здійснював Ю. П. Кривдін.

ЗМІСТ

ИСТОРИЯ ГОРОДОВ И СЕЛ УССР
ЗАПОРОЖСКАЯ ОБЛАСТЬ
(на украинском языке)

Зав. редакцією «Історії міст і сіл УРСР» *В. М. Кулаковський*
Редактори: *Б. В. Гордієнко, Д. О. Дубенко,* |*П. І. Жевахов,*|
Л. С. Некрасова, С. І. Перетятко, В. Б. Рибка (керівник редакційної групи),
Л. А. Сухих, З. В. Шляпакова
Літературний редактор *М. П. Базилівський*

Художник *В. І. Юрчишин*
Художній редактор *Ю. С. Яхніс*
Технічний редактор *Л. О. Петронюк*
Редагування карт: *І. Е. Гудим-Левкович, Є. В. Мержвинський, Л. М. Чернишевич*
Коректори: *Н. І. Кракович, В. М. Мельниченко, А. П. Складана*

В тексті вміщено 283 фотоілюстрації, 20 карт, 12 кольорових вклейок. Том здано до набору 25/IV 1970 р., підписано до друку 3/VII 1970 р. БФ 01765. Тираж 15 000. Формат $84 \times 108^1/_{16}$, фіз. друк. арк. 48 + 1,5 арк. вклейок, привед. друкарських арк. 83,16, обліково-видавничих арк. 86,03. Замовлення № 156. Ціна в оправі 3 крб. 60 коп.

Набрано і надруковано Харківською книжковою фабрикою ім. М. В. Фрунзе Комітету по пресі при Раді Міністрів Української РСР, Харків, Донець-Захаржевська, 6/8.